

LIETUVOS TEISĖS PAGRINDAI

LIETUVOS TEISĖS PAGRINDAI

A u t o r i ų k o l e k t y v a s :

G. Dambrauskienė, A. Marcijonas, E. Monkevičius, P. Petkevičius,
V. Piesliakas, J. Šatas, E. Šileikis, V. Valančius, A. Vileita, D. Žalimas, S. Žalimienė

Koordinatorius doc. dr. Juozas Šatas

2004-08-27 Nr.A-211

Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerijos

Aukštųjų mokyklų bendrųjų vadovėlių leidybos komisijos rekomenduota

S k y r i ų a u t o r i a i :

TEISĖS TEORIJA - doc. dr. Juozas Šatas

KONSTITUCINĖ TEISĖ - doc. dr. Egidijus Šileikis

ADMINISTRACINĖ TEISĖ -doc. dr. Pranas Petkevičius

CIVILINĖ TEISĖ - doc. dr. Alfonsas Vileita

CIVILINIO PROCESO TEISĖ - doc. dr. Virgilijus Valančius

Mokesčių TEISĖ, APLINKOS APSAUGOS TEISĖ -prof. dr. Antanas Marcijonas

DARBO TEISĖ -prof. dr. Genovaitė Dambrauskienė

ŽEMĖS TEISĖ - doc. dr. Eduardas Monkevičius

BAUDŽIAMOJI TEISĖ, BAUDŽIAMOJO PROCESO TEISĖ -prof. habil. dr. Vytautas Piesliakas

TARPTAUTINĖ IR EUROPOS SĄJUNGOS TEISĖ - doc. dr. Dainius Žalimas, doc. dr. Skirgailė Žalimienė

R e c e n z e n t a i :

doc. dr. Vytautas Nekrošius

doc. dr. Vytautas Pakalniškis

Leidinio rengimą rėmė Atviros Lietuvos fondas

ISBN 9955-616-03-2

© G. Dambrauskienė, 2004
© A. Marcijonas, 2004 © E.
Monkevičius, 2004 © P.
Petkevičius, 2004 © V.
Piesliakas, 2004 © J. Šatas,
2004 © E. Šileikis, 2004 © V.
Valančius, 2004 © A. Vileita,
2004 © D. Žalimas, 2004 © S.
Žalimienė, 2004 © UAB
„Justitia“, 2004

TURINYS

PRATARMĖ	19
Pirmas skyrius	
TEISĖS TEORIJA	21
1. Bendrieji valstybės ir teisės klausimai	23
1.1. Valstybės ir teisės mokslai bendrojoje mokslų sistemoje	23
1.2. Valstybės teorijos (pagrindinės idėjos)	23
2. Teisės teorijos pagrindai	26
2.1. Teisės samprata	26
2.2. Teisės požymiai	26
2.3. Teisės teorijos (pagrindinės idėjos)	27
2.4. Teisės formos (šaltiniai)	32
2.5. Teisinės sistemos	33
2.6. Lietuvos teisinė sistema	35
2.7. Lietuvos norminiai teisės aktai	38
2.8. Lietuvos teisės normos	44
2.9. Teisiniai santykiai	48
2.10. Teisėtumas ir teisėtvara Lietuvos Respublikoje	49
2.11. Teisėtas elgesys, teisės pažeidimai ir jų priežastys	51
2.12. Teisinė atsakomybė	53
2.13. Teisė ir moralė	56
Pagrindinės sąvokos	59
Klausimai	60
Užduotys	60
Antras skyrius	
KONSTITUCINĖ TEISĖ	63
1. Konstitucinė teisė ir Konstitucija	65
1.1. Konstitucinės teisės samprata ir ypatumai	65
1.2. Lietuvos Respublikos Konstitucijos samprata ir ypatumai	70
2. Pamatiniai valstybės organizavimo principai	77
2.1. Pamatinių valstybės organizavimo principų bendra samprata	77
2.2. Demokratinės valstybės principas	77

2.3. Respublikinės valstybės principas	84
2.4. Nepriklausomos valstybės principas	84
2.5. Teisinės valstybės principas.....	85
3. Konstitucinės žmogaus teisės ir laisvės	89
3.1. Bendra samprata	89
3.2. Prigimtinės universaliosios teisės ir laisvės.....	90
3.3. Specialiosios pilietinės (politinės) teisės	94
3.4. Specialiosios ūkinės ir kultūrinės (socialinės) teisės.....	97
3.5. Konstitucinės asmens pareigos	100
4. Pagrindinės valstybės valdžios institucijos.....	103
4.1. Seimas.....	103
4.2. Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė	114
4.3. Teismai.....	117
Pagrindinės sąvokos.....	127
Klausimai	128
Užduotys	129
Trečias skyrius	
ADMINISTRACINĖ TEISĖ	131
1. Administracinės teisės samprata	133
1.1. Administracinės teisės reguliavimo dalykas	133
1.2. Administracinės teisės reguliavimo metodas	135
1.3. Administracinės teisės šaltiniai	135
1.4. Administracinės teisės sąvokos apibrėžimas	136
2. Administracinės teisės normos ir santykiai	137
2.1. Administracinės teisės normos samprata ir struktūra	137
2.2. Administracinės teisės normų rūšys	138
2.3. Administracinės teisės normų galiojimas.....	139
2.4. Administracinės teisės normų įgyvendinimas.....	139
2.5. Administracinių teisinių santykių samprata ir ypatumai	140
2.6. Administracinių teisinių santykių rūšys.....	140
2.7. Administracinių teisinių santykių atsiradimo, pasikeitimo ir pasibaigimo pagrindai.....	141
3. Viešasis valdymas	142
3.1. Viešojo valdymo samprata ir pagrindiniai bruožai	142
3.2. Viešojo valdymo principai	145
4. Viešojo valdymo subjektai.....	145
4.1. Viešojo valdymo subjektų samprata	145
4.2. Viešojo valdymo subjektų rūšys	147

Turinys

4.3. Viešojo valdymo subjektų sistema	148
4.4. Lietuvos Respublikos Vyriausybė.....	148
4.5. Ministerijos	151
4.6. Vyriausybės įstaigos ir įstaigos prie ministerijų	152
4.7. Apskritis valdymas	153
4.8. Savivaldybės valdymo subjektai.....	154
5. Valstybės tarnyba.....	156
6. Valdymo aktai	159
6.1. Valdymo aktų samprata ir juridinė reikšmė.....	159
6.2. Valdymo aktų skirtumas nuo kitų teisinių aktų	160
6.3. Valdymo aktų klasifikacija	161
6.4. Valdymo aktų rengimo ir priėmimo tvarka	162
6.5. Valdymo aktų paskelbimo ir įsigaliojimo tvarka.....	163
7. Administracinė atsakomybė.....	164
7.1. Administracinės atsakomybės samprata	164
7.2. Administracinės atsakomybės principai	164
7.3. Administracinės atsakomybės pagrindas - administracinės teisės pažeidimas	166
7.4. Juridinė administracinio teisės pažeidimo sudėties analizė	166
7.5. Administracinės nuobaudos ir jų rūšys.....	168
7.6. Administracinių nuobaudų skyrimo, apskundimo ir vykdymo procesinė tvarka	171
Pagrindinės sąvokos	175
Klausimai	176
Užduotys	177
Ketvirtas skyrius	
CIVILINĖ TEISĖ	179
1. Civilinės teisės samprata, principai ir šaltiniai.....	181
1.1. Civilinės teisės samprata	181
1.2. Civilinės teisės principai.....	181
1.3. Civilinės teisės šaltiniai.....	182
1.4. Įstatymo ir teisės analogija	182
2. Civilinės teisės subjektai.....	182
2.1. Fiziniai asmenys	182
2.2. Juridiniai asmenys	183
3. Sandoriai	188
3.1. Sandorio samprata ir sandorių rūšys	188
3.2. Sandorio subjektai.....	188

3.3. Juridiniai poelgiai	189
3.4. Sąlyginiai sandoriai	189
3.5. Sandorio galiojimo sąlygos	189
3.6. Sandorio forma	189
3.7. Negaliojantys sandoriai	191
3.8. Sandorio pripažinimo negaliojančiu padariniai	195
4. Atstovavimas	195
4.1. Atstovavimo samprata, subjektai ir rūšys	195
4.2. Komercinis atstovavimas	197
5. Terminai	198
5.1. Terminų samprata	198
5.2. Terminų rūšys	198
5.3. Terminų skaičiavimas	198
6. Ieškinio senaties terminai	199
7. Daiktinė teisė	200
7.1. Daiktinės teisės samprata	200
7.2. Daiktinių teisių viešumas	200
7.3. Daiktinių teisių objektai	200
7.4. Nekilnojamieji ir kilnojamieji daiktai	201
7.5. Valdymas	201
7.6. Nuosavybės teisė	202
7.7. Bendrosios nuosavybės teisė	204
7.8. Savininko teisių apsauga ir gynimas	205
7.9. Kitos daiktinės teisės	206
8. Prievolių teisė	208
8.1. Prievolės samprata	208
8.2. Prievolės dalykas	209
8.3. Prievolių rūšys	209
8.4. Prievolių subjektai	209
8.5. Asmenų pasikeitimas esant prievolei	210
8.6. Prievolių vykdymas	210
9. Sutarčių teisė	211
9.1. Sutarčių samprata	211
9.2. Sutarčių rūšys	211
9.3. Sutarčių forma	212
9.4. Sutarčių sudarymo tvarka	212

10. Civilinė atsakomybė.....	212
10.1. Civilinės atsakomybės samprata ir rūšys.....	212
10.2. Civilinės atsakomybės sąlygos.....	213
10.3. Sutartinė atsakomybė	213
10.4. Deliktinė atsakomybė.....	214
11. Atskiros sutarčių rūšys.....	216
11.1. Pirkimo-pardavimo sutartis	216
11.2. Nuomos sutartis.....	220
11.3. Lizingo sutartis	223
11.4. Gyvenamųjų patalpų nuomos sutartis.....	224
11.5. Panaudos sutartis	228
11.6. Rangos sutartis	229
11.7. Krovinių vežimo sutartis	231
11.8. Paskolos sutartis	232
11.9. Bankų sutartys. Atsiskaitymo teisiniai santykiai	233
11.10. Draudimo sutartis	235
12. Intelektinė nuosavybė	238
12.1. Autorių teisės.....	238
12.2. Gretutinės teisės	243
12.3. Autorių teisių ir gretutinių teisių kolektyvinis administravimas	245
12.4. Autorių teisių ir gretutinių teisių gynimas	246
12.5. Pramoninė nuosavybė.....	246
13. Paveldėjimo teisė	253
13.1. Paveldėjimo teisės samprata.....	253
13.2. Paveldėjimo pagrindai	253
13.3. Palikimo atsiradimo laikas ir vieta	254
13.4. Įpėdiniai.....	254
13.5. Paveldėjimas pagal įstatymą.....	254
13.6. Paveldėjimas pagal testamentą	255
13.7. Palikimo priėmimas ir jo atsisakymas	257
14. Šeimos teisė	259
14.1. Šeimos teisės samprata, principai ir šaltiniai	259
14.2. Santuoka, jos sudarymo sąlygos ir tvarka.....	259
14.3. Asmeniniai ir turtiniai sutuoktinių santykiai.....	261
14.4. Santuokos negaliojimas ir santuokos nutraukimas.....	264
14.5. Asmeniniai bei turtiniai tėvų ir vaikų santykiai	267

14.6. Įvaikinimas	272
14.7. Globa ir rūpyba	273
Pagrindinės sąvokos	274
Klausimai	277
Uždaviniai	278

Penktas skyrius

CIVILINIO PROCESO TEISĖ	281
1. Bendrosios civilinio proceso nuostatos	283
1.1. Civilinio proceso esmė. Civilinis procesas ir civilinio proceso teisė, jos paskirtis	283
1.2. Civilinio proceso tikslai	284
1.3. Civilinio proceso principai	284
1.4. Bylų priskirtinumas teismams ir teismingumas	293
1.5. Proceso dalyviai	295
1.6. Bylinėjimosi išlaidos	296
1.7. Teismo nuobaudos	297
1.8. Procesiniai dokumentai ir jų įteikimas	298
1.9. Ieškinys	300
1.10. Laikinios apsaugos priemonės	301
1.11. Teismo posėdžiai	302
2. Procesas pirmosios instancijos teisme	303
2.1. Įrodymai	303
2.2. Ginčo teisena	304
2.3. Teismo sprendimai	308
3. Bylos nagrinėjimas apeliacinės instancijos teisme	312
3.1. Apeliaciniai skundai	312
3.2. Atskirieji skundai	316
4. Kasacinis procesas	316
5. Proceso atnaujinimas	318
Pagrindinės sąvokos	320
Klausimai	321
Užduotys	321

Šeštasis skyrius

MOKESČIŲ TEISĖ	323
1. Mokesčių samprata, esmė ir rūšys	325
1.1. Valstybės pajamos ir mokesčių samprata	325
1.2. Mokesčių rūšys	325
2. Lietuvos Respublikos valstybinė mokesčių sistema	326

3. Mokesčių teisės samprata.	
Mokesčių teisės normos ir mokestiniai teisiniai santykiai.....	327
3.1. Mokesčių teisės sąvoka ir dalykas.....	327
3.2. Mokesčių teisės normos.....	327
3.3. Mokestiniai teisiniai santykiai	328
4. Mokesčių teisės šaltiniai.....	328
5. Apmokestinimo teisinis reglamentavimas	329
5.1. Apmokestinimo tvarka.....	329
5.2. Mokesčių mokėtojai, jų pareigos ir teisės	329
5.3. Apmokestinimo objektas ir mokesčio bazė.....	330
5.4. Mokesčio dydis (tarifas)	330
5.5. Mokesčių mokėjimo taisyklės.....	330
6. Mokesčių administravimas.....	331
6.1. Mokesčių administravimo samprata	331
6.2. Mokesčius administruojančios institucijos ir jų kompetencija.....	332
6.3. Mokesčių apskaičiavimas ir sumokėjimas	334
6.4. Mokestinių ginčų nagrinėjimas.....	336
7. Kai kurių mokesčių apibūdinimas	338
7.1. Pridėtinės vertės mokestis.....	338
7.2. Akcizas	339
7.3. Gyventojų pajamų mokestis.....	339
7.4. Pelno mokestis	340
7.5. Žemės mokestis	340
7.6. Paveldimo turto mokestis.....	340
8. Atsakomybė už mokesčių įstatymų pažeidimus	341
8.1. Teisinė atsakomybė už mokesčių įstatymų pažeidimą ir jos pagrindas	341
8.2. Finansinės sankcijos.....	341
8.3. Atleidimas nuo baudų	342
8.4. Administracinė ir baudžiamoji atsakomybė už mokesčių įstatymų pažeidimus.....	343
Pagrindinės sąvokos	344
Klausimai	345
Užduotys.....	345
Septintas skyrius	
DARBO TEISĖ	347
1. Darbo teisė: bendroji dalis.....	349
1.1. Darbo teisės sąvoka, sistema, principai ir metodas	349
1.2. Darbo teisės šaltiniai	352

1.3. Darbo teisės vienybė ir diferenciacija.....	353
1.4. Darbo teisės subjektai.....	353
1.5. Darbo teisės subjektų atstovavimas.....	355
2. Kolektyviniai darbo santykiai.....	356
2.1. Socialinė partnerystė.....	356
2.2. Kolektyvinė sutartis.....	357
2.3. Įmonės kolektyvinė sutartis.....	358
2.4. Kolektyviniai darbo ginčai.....	360
3. Individualūs darbo santykiai.....	363
3.1. Įdarbinimo sąvoka ir institucijos.....	363
3.2. Darbo sutartis.....	364
3.3. Darbo ir poilsio laikas.....	371
3.4. Darbo užmokestis. Garantijos ir kompensacijos.....	378
3.5. Darbo drausmė.....	381
3.6. Materialinė atsakomybė.....	383
3.7. Darbo ginčai.....	385
3.8. Sauga darbe.....	387
Pagrindinės sąvokos.....	388
Klausimai.....	389
Užduotys.....	390
Aštuntas skyrius	
APLINKOS APSAUGOS TEISĖ.....	391
1. Aplinkos apsaugos teisės samprata ir šaltiniai.....	393
1.1. Valstybės aplinkosauginė funkcija.....	393
1.2. Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos teisės sistema.....	394
1.3. Aplinkos apsaugos teisės sąvoka, dalykas ir objektas.....	394
1.4. Aplinkos apsaugos teisės šaltiniai.....	394
2. Valstybinis aplinkos apsaugos valdymas.....	395
2.1. Valstybinio aplinkos apsaugos valdymo samprata ir funkcijos.....	395
2.2. Valstybinio aplinkos apsaugos valdymo organizacinė struktūra.....	395
2.3. Aplinkos apsaugos valstybinė kontrolė.....	397
3. Aplinkosauginiai ūkinės veiklos pagrindai.....	398
3.1. Ūkinės veiklos aplinkosauginio pagrindimo tikslai ir priemonės.....	398
3.2. Teritorijų planavimo teisinis reguliavimas.....	398
3.3. Planuojamos ūkinės veiklos poveikio aplinkai vertinimas.....	399
3.4. Ūkinės veiklos objektų, galinčių turėti poveikį aplinkai, projektavimas, statyba ir priėmimas naudoti.....	400
3.5. Ūkinės veiklos objektų eksploatavimas.....	401

3.6. Atliekų tvarkymo teisinis reguliavimas	402
3.7. Ekonominis aplinkos apsaugos mechanizmas.....	403
3.8. Aplinkos apsaugos normatyvai, standartai, limitai.....	403
4. Atskirų aplinkos objektų apsaugos teisinio reguliavimo pagrindai	404
4.1. Aplinkos oro apsauga	404
4.2. Dirvožemio apsauga	405
4.3. Laukinės augalijos apsauga	406
4.4. Laukinės gyvūnijos apsauga.....	408
4.5. Saugomų teritorijų apsauga.....	410
4.6. Vandens apsauga	411
5. Teisinė atsakomybė už aplinkos apsaugos įstatymų pažeidimą.....	412
Pagrindinės sąvokos.....	415
Klausimai	415
Užduotys.....	416
Devintas skyrius	
ŽEMĖS TEISĖ.....	417
1. Žemės teisės šaka.....	419
1.1. Žemės teisės dalykas, metodas, ypatumai.	
Žemės teisiniai santykiai	419
1.2. Žemės teisės šaltiniai, jų sistema	421
2. Žemės nuosavybės teisė	422
2.1. Žemės nuosavybės teisės sąvoka, rūšys ir turinys	422
2.2. Privati žemės nuosavybė	423
2.3. Valstybinė žemės nuosavybė	425
2.4. Bendroji žemės nuosavybė.....	426
2.5. Žemės servitutai	
ir kiti nuosavybės teisių ribojimai.....	427
2.6. Žemės nuosavybės teisės gynimas	428
3. Žemės sandoriai	428
3.1. Žemės sandorių sąvoka, forma ir rūšys	428
3.2. Žemės nuosavybės perleidimo sutartys	429
3.3. Žemės įkeitimo sutartis.....	430
3.4. Žemės nuomos ir kitos jos naudojimo sutartys.....	431
4. Žemės naudojimo teisė	432
4.1. Žemės naudojimo teisės turinys ir rūšys	432
4.2. Žemės ūkio paskirties žemių naudojimas	433
4.3. Kitos paskirties žemių naudojimas	435
4.4. Žemės paėmimas visuomenės poreikiams.....	437

5. Žemės valdymo teisė	437
5.1. Žemės valdymo teisės sąvoka ir turinys	437
5.2. Valstybinio žemės valdymo sistema	439
5.3. Valstybinė žemėtvarka ir žemės kadastras	440
5.4. Žemės teisinis registravimas	441
6. Žemės teisinė apsauga	442
6.1. Žemės teisinės apsaugos sąvoka ir sistema	442
6.2. Specialiosios žemės apsaugos priemonės	442
6.3. Atsakomybė už žemės teisės pažeidimus	444
6.4. Žemės ginčų nagrinėjimas	446
Pagrindinės sąvokos	448
Klausimai	449
Užduotys	450
Dešimtas skyrius	
BAUDŽIAMOJI TEISĖ	451
1. Baudžiamoji teisė ir baudžiamasis įstatymas	453
1.1. Baudžiamoji teisė kaip teisės šaka	453
1.2. Baudžiamasis įstatymas ir jo galiojimas	453
2. Pagrindinės baudžiamosios teisės nuostatos (principai), įtvirtintos naujajame Baudžiamajame kodekse	455
2.1. Nusikaltimo sudėtis - baudžiamosios atsakomybės pagrindas	455
2.2. <i>Non bis in idem</i> principas (negalima du kartus bausti už tą patį)	455
2.3. Baudžiamosios atsakomybės teisingumo principas	456
2.4. Atsakomybės individualizavimo principas	456
2.5. Šanso principas	457
2.6. Nukentėjusiojo interesų išplėtimo principas	457
2.7. Gero kaltininko elgesio ir pagalbos atskleidžiant nusikaltimus skatinimo principas	458
3. Baudžiamojo kodekso struktūra	459
4. Baudžiamosios atsakomybės pagrindai	459
4.1. Nusikalstamos veikos samprata	459
4.2. Nusikaltimų kategorijos	460
4.3. Baudžiamoji atsakomybė už atskiras nusikalstamas veikas	461
5. Nusikalstamos veikos sudėtis ir jos baudžiamoji teisinė reikšmė	464
5.1. Nusikalstamos veikos sudėties samprata ir reikšmė	464
5.2. Nusikalstamos veikos (nusikaltimo ir baudžiamojo nusižengimo) sudėties požymiai	465
5.3. Nusikalstamos veikos sudėčių rūšys	466

6. Objektvieji nusikalstamos veikos sudėties požymiai	467
6.1. Pavojinga veika	467
6.2. Nusikalstamos veikos padarymo padariniai	470
6.3. Asmens, padariusio nusikalstamą veiką, amžius	471
6.4. Fakultatyvūs objektvieji nusikalstamos veikos sudėties požymiai	471
7. Subjektyvieji nusikalstamos veikos sudėties požymiai	472
7.1. Pakaltinamumas kaip baudžiamosios atsakomybės sąlyga. Nepakaltinamumo samprata ir požymiai	472
7.2. Ribotas pakaltinamumas ir jo baudžiamoji teisinė reikšmė	474
7.3. Kaltės samprata	475
7.4. Klaida ir jos įtaka kaltininko atsakomybei	479
7.5. Kazusas ir jo baudžiamasis teisinis vertinimas	480
8. Baudžiamąją atsakomybę šalinančios aplinkybės	481
8.1. Būtinoji gintis	482
8.2. Asmens, padariusio nusikalstamą veiką, sulaikymas	484
8.3. Profesinių pareigų vykdymas	484
8.4. Būtinasis reikalingumas	484
8.5. Teisės saugos institucijos užduoties vykdymas	485
8.6. Įsakymo vykdymas	485
8.7. Pateisinama profesinė ar ūkinė rizika	485
8.8. Mokslinis eksperimentas	485
9. Baudžiamoji atsakomybė už nebaigtą nusikalstamą veiką	486
10. Kelių asmenų dalyvavimas padarant nusikalstamą veiką ir jų baudžiamoji atsakomybė	488
10.1. Bendrininkavimo samprata ir požymiai	488
10.2. Bendrininkų rūšys	490
10.3. Bendrininkavimo formos	491
10.4. Prisidėjimas prie nusikalstamos veikos	492
11. Nusikalstamos veikos padarymo teisiniai padariniai	493
11.1. Baudžiamosios atsakomybės samprata	493
11.2. Bausmė ir jos paskirtis	495
11.3. Bausmių rūšys	495
11.4. Bausmės skyrimas	498
11.5. Atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės	501
11.6. Atleidimas nuo bausmės	503
11.7. Senatis	506
11.8. Teistumas	507

Pagrindinės sąvokos	509
Klausimai	511
Užduotys.....	511
Vienuoliktas skyrius	
BAUDŽIAMOJO PROCESO TEISĖ	513
1. Bendrosios baudžiamojo proceso nuostatos	515
1.1. Baudžiamasis procesas kaip teisės šaka ir mokymo disciplina.....	515
1.2. Baudžiamojo proceso įstatymai.....	515
1.3. Baudžiamojo proceso principai	516
1.4. Baudžiamojo proceso dalyviai	519
2. Ikiteisminis baudžiamosios bylos tyrimas.....	524
2.1. Ikiteisminio tyrimo pradžia	524
2.2. Įtariamojo sulaikymas ir kardamosios priemonės	525
2.3. Įrodymai ir jų rinkimas ikiteisminio tyrimo metu	527
2.4. Ikiteisminio tyrimo pabaiga	528
3. Bylos nagrinėjimas pirmosios instancijos teisme	530
3.1. Bendrosios nuostatos.....	530
3.2. Bylos nagrinėjimo pirmosios instancijos teisme stadijos.....	531
4. Bylos nagrinėjimas apeliacinės instancijos teisme.....	537
4.1. Apskundimas apeliacinės instancijos teismui.....	537
4.2. Apeliacinis procesas ir jo ypatumai	537
4.3. Bylos nagrinėjimas apeliacinės instancijos teismo posėdyje	538
5. Bylos nagrinėjimas kasacinės instancijos teisme	539
5.1. Kasacinio apskundimo pagrindai.....	539
5.2. Kasacinis procesas ir jo ypatumai.....	540
5.3. Bylos nagrinėjimas kasacinės instancijos teismo posėdyje.....	541
Pagrindinės sąvokos.....	543
Klausimai	544
Užduotys	544
Dvyliktas skyrius	
TARPTAUTINĖ IR EUROPOS SĄJUNGOS TEISĖ	545
1. Tarptautinė teisė.....	547
1.1. Tarptautinės teisės sąvoka	547
1.2. Tarptautinė viešoji ir tarptautinė privatinė teisė.....	549
1.3. Tarptautinės teisės specifika	550
1.4. Tarptautinės ir nacionalinės teisės santykis	555
1.5. Tarptautinės teisės sistema	557

Turinys

1.6. <i>Jus cogens</i> normos	558
1.7. Pagrindiniai tarptautinės teisės principai	559
2. Europos Sąjungos teisė	560
2.1. Europos Bendrijų teisės viršenybė	561
2.2. Europos Bendrijų teisės tiesioginis galiojimas ir taikymas	562
2.3. Europos Bendrijų teisės vieningo veikimo užtikrinimas bei taikymas valstybėse narėse	563
2.4. Europos Bendrijų teisės sistema	563
2.5. Pagrindinės teisės	566
2.6. Bendrieji Europos Bendrijų teisės principai	567
2.7. Struktūriniai Europos Bendrijų teisės principai	568
Pagrindinės sąvokos	572
Klausimai	574
Užduotys	575

PRATARMĖ

Nuo seniausių laikų žinoma, kad nė viena žmonių visuomenė negali normaliai gyvuoti ir vystytis, jei nepaisomos joje galiojančios elgesio (bendrabūvio) normos ir taisyklės. Šiais laikais kiekvienas žmogus gyvena valstybės forma organizuotoje ir iš esmės teisės normų reguliuojamoje visuomenėje. Kiekvienoje valstybėje veikia joje priimti įstatymai, kiti teisės aktai, reguliuojantys įvairius žmonių tarpusavio santykius. Kad valstybėje vyrautų tvarka ir drausmė, jos piliečiai turi žinoti bent svarbiausias joje galiojančias bendravimo taisykles ir elgtis taip, kaip to reikalauja jos įstatymai (teisės normos).

Lietuvoje, kaip ir bet kurioje kitoje valstybėje, galioja daug įvairių įstatymų ir poįstatyminių teisės aktų, kuriuose sureguliuoti svarbiausi mūsų šalyje visuomeniniai santykiai: nustatytos žmogaus teisės ir pareigos, jų įgyvendinimo tvarka, atsakomybės formos ir kt. Vien tik Seimo priimtų įstatymų šiuo metu suskaičiuojama per tris tūkstančius. Šioje įstatymų gausybėje nelengva susigaudyti net ir teisės specialistams. Tačiau įstatymuose įtvirtinta daug ir tokių teisinių dalykų, kuriuos turi žinoti kiekvienas Lietuvos pilietis. Vadinasi, būtina organizuoti teisinį visuomenės švietimą ir mokymą, visų pakopų mokyklose dėstyti teisės pradmenų ir pagrindų kursus, pristatyti bei aiškinti visuomenei naujus teisės aktus, rengti ir leisti teisinės tematikos straipsnius ir kt. Šios ir kitos teisinio švietimo bei mokymo priemonės turėtų būti naudojamos sistemingai, pagal specialiai tam parengtą vientisą valstybinę programą. Nedelsiant tai daryti skatina pats gyvenimas, teisinės valstybės ir gerovės visuomenės mūsų šalyje kūrimo tikslai. Jei šiuolaikiniame - labai dinamiškame, permainų kupiname - gyvenime žmogus teisiškai neišprusęs, jis pasmerktas nesėkmėms ir atsilikimui.

Šiuo metu ypač svarbu, kad reikalingiausios teisės žinios būtų nedelsiant, nuosekliai ir sistemingai perteikiamos šalies aukštųjų mokyklų studentams. Be to, svarbu, kad tai būtų daroma studijų programose įtvirtintos Lietuvos teisės pagrindų, kaip privalomos disciplinos, dėstymo tvarka. Tik taip perteikiant teisės žinias galima pasiekti, kad specialistas įgytų reikiamą teisinį išprusimą, kuris leistų jam užimti deramą pilietinę poziciją. Darbui įvairiose ūkinės veiklos srityse rengiamų aukštos kvalifikacijos specialistų teisinis mokymas būtinas dar todėl, kad sėkmingai klostytųsi jų būsimoji profesinė veikla. Visi svarbiausi santykiai, susiję su įmonių valdymu ir verslo organizavimu, šiuo metu sureguliuoti teisės normų (įstatymų ir poįstatyminių teisės aktų). Todėl tinkami, teisiškai pagrįsti sprendimai gali būti priimami tik žinant teisės normų reikalavimus.

LIETUVOS TEISĖS PAGRINDAI

Šiame vadovėlyje sutelkta bei koncentruotai pateikta reikalingiausia žmogaus gyvenime ir jo praktinėje veikloje teisinė informacija, apimanti pagrindines Lietuvos teisinės sistemos struktūrines dalis - pradedant trumpa teisės teorijos apžvalga bei pratęsiant pakankamai išsamia atskirų teisės šakų (konstitucinės, administracinės, civilinės, darbo, baudžiamosios ir kt.) analize. Jo autoriai - Vilniaus universiteto Teisės fakulteto ir Lietuvos teisės universiteto profesoriai ir docentai - šį leidinį skiria pirmiausia Lietuvos aukštųjų mokyklų ne teisės specialybės studentams. Kadangi vadovėlyje pateikta informacija pagrįsta iš esmės naujausių kodeksų ir įstatymų nuostatomis, jis bus naudingas ir praktikuojantiems teisininkams bei kitų sričių specialistams, kurių domėjimosi sritis ar praktinė veikla susijusi su teisiniais dalykais ar (ir) praktiniu jų panaudojimu.

PIRMAS SKYRIUS

TEISĖS TEORIJA

<

1. BENDRIEJI VALSTYBES IR TEISES KLAUSIMAI

1.1. VALSTYBĖS IR TEISĖS MOKSLAI BENDROJOJE MOKSLŲ SISTEMOJE

Europos Komisijos Mokslų klasifikacijoje skiriamos šios penkios mokslų kryptys (sistemos): humanitariniai, socialiniai, fiziniai, biomedicininiai ir technologiniai mokslai. Visų šių krypčių mokslai skiriasi tyrimo objektais, daiktų ir reiškinių esmės pažinimo būdais, mokslinio tyrinėjimo metodologijomis ir kitais požymiais.

Visuomenės gyvenimo ir veiklos reiškinius tiria bei aiškina tam tikri socialiniai mokslai: valstybės ir teisės mokslai, administravimas, ekonomika, politologija, sociologija, psichologija, edukologija ir kt. Jų nagrinėjimo, tyrimo bei aiškinimo objektai yra įvairūs žmonijos (visuomenės) gyvavimo reiškiniai, procesai, tendencijos: žmonių gyvenimo sąlygos, jų tarpusavio santykiai, jų ekonominės, socialinės ar dvasinės raidos dėsningumai, valstybiniai, teisiniai ir kitokie visuomenės gyvenimo klausimai ar reiškiniai. Pavyzdžiui, mokslas, nagrinėjantis valstybės vidaus ir užsienio reikalų tvarkymą, įvairius jos valdymo meno aspektus, vadinamas politologija. Mokslas, tiriantis ekonomines visuomenės gyvenimo sąlygas, šalyse vykstančius gamybos, prekių apyvartos ir kitus apsisiekimo materialinėmis vertybėmis procesus, vadinamas ekonomika. Psichinius visuomenėje atsirandančius reiškinius, jų kilmę, vystimąsi, reiškimosi formas ir metodus tiria psichologijos mokslas, o visuomenės raidos dėsnius, joje esančių socialinių institucijų veikimą bei socialinių grupių santykius tiria sociologijos mokslas. Specifinius visuomenės gyvenimo tyrimo objektus ir jų pažinimo būdus turi ir visi kiti socialiniai mokslai.

Socialinis mokslas, tiriantis valstybinio ir teisinio pobūdžio reiškinius, vadinamas teisės mokslu (jurisprudencija). Tai mokslas, kurio tyrimo, teorinio bei praktinio apibendrinimo ir aiškinimo objektai yra valstybės, teisės ir teisinių sistemų, kaip socialinių reiškinių, atsiradimo, raidos bei pasikeitimo priežastys, jų požymiai, tipai, formos, funkcijos, valstybės mechanizmo veikimo ypatumai, teisės šaltinių ir normų klasifikavimo metodai, teisinių santykių specifika, teisės pažeidimų, teisinės atsakomybės, teismų ir kitų teisingumo įstaigų organizavimo, veiklos bei kiti su teisingumu, teisėtumu ir teisėtvara susiję klausimai.

1.2. VALSTYBĖS TEORIJOS (PAGRINDINĖS IDĖJOS)

Iš istorijos žinoma, kad pirmykštės bendruomeninės santvarkos laikais nebuvo nei valstybės, nei teisės, ir kad abu šie socialiniai dariniai atsirado tam tikru visuomenės raidos periodu. Pirmosios valstybės - senovės Egiptas, Šumeras, Babilonas, Asirija ir kitos - susidarė IV tūkstantmečio gale bei III tūkstantmetyje pr. Kr. Taigi

valstybė, kaip visuomenės organizavimosi forma bei jos interesus tenkinantis darinys, yra ilgos istorinės raidos socialinis fenomenas. Todėl natūralu, kad per daugelį amžių įvairių krypčių mokslininkus domino ir tebedomina kada ir kaip atsirado valstybė, kokios buvo jos atsiradimo prielaidos, aplinkybės, kokia valstybės esmė (paskirtis), vaidmuo visuomenės gyvenime ir kiti su valstybingumu susiję klausimai. Bandant juos paaiškinti istorijos raidoje buvo sukurta daug įvairių teorijų, doktrinų, koncepcijų ir kitokių mokymų.

Daugiau ar mažiau žinomos ir yra įgijusios tam tikrą pripažinimą šios valstybingumo teorijos: teologinė (dieviškoji), patriarchalinė, visuomeninės sutarties, prievartos, psichologinė, istorinė — klasinė ir kai kurios kitos.

Pastaruoju metu mokslas apie valstybę pasipildė naujomis teorijomis, kurių tyrimo ir aiškinimo objektas yra valstybingumas naujomis - poindustrinės ir informacinės visuomenės - sąlygomis. Jų autoriai, turėdami galvoje esminius pokyčius, pastaruoju metu įvykčius visuomenės gyvenime, kelia įvairias valstybės ir teisės pertvarkymo idėjas, labiau atitinkančias šiuolaikinę visuomenės raidą ir realijas. Praktinius valstybės ir teisės pertvarkymo metodus siūlančių teoretikų požiūriai yra įvairūs.

Mokslinėje literatūroje ir publicistikoje šiuo metu nemažai dėmesio skiriama palyginti naujoms - visuotinės gerovės valstybės, teisinės valstybės, pliuralinės demokratijos valstybės ir kt. -valstybingumo esmės teorijoms.

VISUOTINĖS GEROVĖS VALSTYBĖS TEORIJA

Visuotinės gerovės valstybės idėjos buvo pradėtos plėtoti po Antrojo pasaulinio karo, kai dėl suintensyvėjusios ekonominės plėtros ir sėkmingo socialinių programų įgyvendinimo kai kuriose šalyse (Vokietijoje, Austrijoje ir kt.) buvo pasiekti didžiuliai laimėjimai darbo sąlygų gerinimo, socialinio aprūpinimo, sveikatos apsaugos, švietimo, gyvenamųjų namų statybos ir kitose žmonių gyvenimo srityse. Visi šie laimėjimai - visuotinės gerovės idėjų plėtros prielaidos bei sąlygos, kurių pagrindu ir susiformavo visuotinės gerovės valstybės teorija. Jos esmė - valstybės reikšmės ir vaidmens iškėlimas socialinėje ekonominėje visuomenės raidoje. Šioje teorijoje ypač pabrėžiami valstybės veiklos mastai ir pasiekti rezultatai socialinių paslaugų srityje. Išskirtiniai visuotinės gerovės valstybės bruožai, anot šios teorijos šalininkų, yra kuo didesnio užimtumo užtikrinimas, socialinio draudimo plėtojimas, nedarbo pašalpų didinimas, dideli gyvenamųjų namų statybos mastai ir kiti laimėjimai tenkinant socialinius žmonių poreikius. Pagal šią teoriją valstybė, kurioje pasiekti šie ir kiti dideli socialiniai laimėjimai, laikoma visuotinės gerovės valstybe, nes joje užtikrinta beveik visų žmonių gerovė (kitai sakant, tokia valstybė yra visuotinės gerovės šaltinis). Anksčiau, XIX a., teigia minėtos teorijos šalininkai, valstybė nekovojo su socialiniu neteisingumu, nesprendė socialinių problemų. Dabar ji tampa teigiama ekonomine jėga, kuri priešinasi monopolizavimui ir siekia visuotinės gerovės. Kai kurie šios teorijos šalininkai teigia, kad „visuotinės gerovės valstybių“ jau yra arba kai kurios Vakarų šalys greitai tokiomis taps.

Pažymėtina, kad visuotinės gerovės valstybės teorijoje ypač pabrėžiama žmogaus vertė. Joje teigiama, kad valstybės veiklos tikslai turi būti tokie: saugoti kiekvieno asmens teises, tenkinti teisėtus jo interesus. Atsakomybę už šių tikslų įgyvendinimą turi prisiimti pati valstybė.

Ši teorija iš esmės skiriasi nuo įvairių liberalizmo koncepcijų, kurių atstovai teigia, kad valstybė neturi kištis į visuomenės gyvenimą, išskyrus tuos atvejus, kai pažeidžiama teisė.

TEISINĖS VALSTYBĖS TEORIJA

Teisinės valstybės idėja pradėtos brandinti dar XIX a. Tačiau nuosekli jų sistema (teorija) susiformavo tik XX a.

Teisinės valstybės (vok. *Rechtsstaat*) sąvoka pirmą kartą buvo pavartota Vokietijoje. Anglijoje ta pačia prasme buvo vartojama teisės viešpatavimo (angl. *Rule of Law*) sąvoka. Vėliau socialine politine prasme abi šios sąvokos imtos vartoti kaip sinonimai.

Teisinės valstybės teorijos esmė - valstybės ir teisės tarpusavio sąsajų bei teisės vaidmens valstybės veikloje ir apskritai visuomenės gyvenime išaukštinimo idėja. Šioje teorijoje aiškinama, kaip turi būti įgyvendinami valstybės, kurioje viešpatauja teisė, tikslai, kokie valstybės veiklos būdai (priemonės) turi būti laikomi teisėtais, kaip turi būti reguliuojami visuomeniniai santykiai socialinėje ir kitose žmonių gyvenimo bei veiklos srityse. Kadangi teisė pagal šią teoriją yra tik kai kurios teisės normose įkūnytos bei įstatymuose įtvirtintos bendražmogiškosios vertybės, svarbiausiu dalyku teisinėje valstybėje turi būti laikoma ne įstatymas, o teisė. Todėl visų valdžios organų, ūkinių ir visuomeninių darinių, fizinių ir juridinių asmenų veikla valstybėje, jų tarpusavio santykiai turi būti grindžiami teise ir reguliuojami tik teisinėmis priemonėmis. Kitaip sakant, visa tai, kas vyksta valstybėje, turi būti numatyta teisės normose. Valstybė, kaip ir joje veikiančios institucijos, negali peržengti teisės nustatytų ribų ir kėsintis į piliečių teises. Pagrindiniai teisinės valstybės bruožai - demokratiškumas, garantuotas įstatymų laikymasis, užtikrintas įstatymų stabilumas, apsaugotos žmogaus teisės. Pagal šią teoriją teisine valstybe negali būti laikoma tokia valstybė, kurioje įstatymai keičiami atsižvelgiant į ekonominius ar politinius tam tikrų sluoksnių interesus. Akivaizdžiu šios teorijos nepaisymo pavyzdžiu Lietuvoje gali būti laikomas dar neseniai taikytas pensijų dirbantiems pensininkams sumažinimas (tai prieštarauja Konstitucijai).

PLIURALINĖS DEMOKRATIJOS TEORIJA

Pliuralinės demokratijos teorijos (kai kurie autoriai ją vadina „valdžios difuzijos“ teorija) idėja pradėtos plėtoti XX a. Jose atsispindi socialdemokratinė politinių srovių pažiūra. Šios teorijos pradininkai ir sekėjai (G. Laskis, M. Liuveržė, R. Dalis ir kt.) teigia, kad šiuolaikinėje visuomenėje klasių nebeliko (todėl ir valdžia neteko klasinio pobūdžio) ir kad žmonės, susiskirstę į atskiras grupes pagal įvairius kitus požymius (amžių, profesiją, interesus, gyvenamąją vietą ir kt.), turi daugiau ar mažiau galimybių per šias grupes daryti poveikį valstybės institucijų veiklai, jų priimamiems sprendimams. Kiekvienas visuomenės darinys bei jam priklausantys žmonės, kaip teigia šios teorijos sekėjai, šiuo metu tam tikru mastu dalyvauja valstybės valdyme, dėl to ir pati valstybė tampa visuotinės žmonių valios ir apskritai visuomenės interesų reikšėja. Ryškus teigiamas šios teorijos bruožas - demokratiškumas, nes joje akcentuojamas visų piliečių dalyvavimas tvarkant valstybės reikalus.

2. TEISĖS TEORIJOS PAGRINDAI

2.1. TEISĖS SAMPRATA

Visa žmonijos raidos istorija parodė, kad negali būti visuomenės be tam tikrų taisyklių (socialinių normų), reguliuojančių jos narių tarpusavio santykius. Jau pirmą kartą bendruomeninėje santvarkoje buvo daug įvairių papročių, tradicijų, draudimų ir kitokių moralinio pobūdžio normų bei taisyklių, kurių nemaža dalis vėliau, besiformuojant valstybėms, tapo teisės normomis. Todėl dar Senovės Romoje visiškai pagrįstai buvo teigiama: *Ubi societas ibi jus*, t. y. „Kur visuomenė, ten ir teisė“.

Šiais laikais, kaip ir ankstesniais, reikiama tvarka visuomenėje, jos narių susiklausymas ir drausmė palaikoma, reguliuojama ir užtikrinama taip pat daugybės įvairaus pobūdžio elgesio taisyklių: teisės ir moralės normų, visuomeninių susivienijimų taisyklių, papročių, tradicijų ir kt. Be šių priemonių, kurios reguliuoja santykius visuomenėje, nebūtų galima užtikrinti materialinių vertybių gamybos ir paskirstymo, patenkinti materialinių ir kultūrinių žmonių poreikių, apsaugoti kitų jų teisių ir teisėtų interesų. Ir apskritai jei nebūtų žmonių tarpusavio santykius reguliuojančių normų, visuomenėje neišvengiamai įsivyrautų anarchija, netvarka, chaosas.

Minėtų socialinių normų reikšmė reguliuojant visuomeninius santykius labai nevienoda. Ypač svarbų vaidmenį reguliuojant visuomeninius santykius atlieka teisės normos (t. y. privalomo elgesio taisyklės). Jos šiais laikais reguliuoja visus svarbiausius visuomeninius santykius. Teisiškai sureguliuoti visuomeniniai santykiai tampa stabilesni, o pačioje visuomenėje įsivyrėja didesnė tvarka ir drausmė.

Spaudoje ir kasdienėje kalboje sąvoka „teisė“ vartojama įvairiomis prasmėmis (dažnai skaitome ir girdime sakant „asmeninė teisė“, „moralinė teisė“ ir kt.). Teisine prasme sąvoka „teisė“ vartojama kaip asmens elgesio socialinio įvertinimo (teisėto ar neteisėto) matas (kriterijus). Remiantis teisės normomis, nustatoma, kurie asmens poelgiai yra leistini (taigi ir teisėti), kurie - draudžiami (neteisėti) ir kokie galimi neleistino elgesio (teisės pažeidimo) padariniai (sankcijos). Moksliuose darbuose, atsižvelgiant į teisės, kaip socialinio fenomeno, savybes, teisė paprastai apibrėžiama kaip valstybės nustatytą ar sankcionuotą ir jos saugomą privalomą elgesio taisyklių (normų) visumą.

2.2. TEISĖS POŽYMIAI

Nuo moralės ir kitų visuomeninių santykius reguliuojančių priemonių teisė skiriasi jos normų ištakomis (priėmimo tvarka), veiksmingumu bei reikšmingumu reguliuojant santykius ir kai kuriais kitais požymiais.

Pirma, teisė sudaro ne bet kokios visuomeninių santykius reguliuojančios taisyklės, o tik tos, kurias sukuria (nustato) arba sankcionuoja (patvirtina) pati valstybė per jos įgalintas institucijas ar pareigūnus.

Antra, teisė kuriama dviem būdais: valstybei tiesiogiai nustatant ir valstybei sankcionuojant (tvirtinant) tam tikras kitų sukurtas elgesio taisykles. Daugumą teisės normų tiesiogiai nustato (sukuria) pati valstybė per savo valdžios ar valdymo

organus. Siekdama, kad privalomo elgesio taisyklės būtų žinomos ir kad jų būtų laikomasi, valstybė jas įformina (įtvirtina) tam tikrame teisės akte ir paskelbia visuomenei. Pagrindiniai dokumentai, kuriuose įtvirtinamos svarbiausios teisės normos, vadinami įstatymais. Privalomo elgesio taisyklės (teisės normos) valstybė įformina ne tik įstatymuose, bet ir kituose teisės aktuose: dekretuose, nutarimuose, sprendimuose, potvarkiuose, įsakymuose, instrukcijose bei kt.

T r e č i a, taisyklių sankcionavimas (tvirtinimas), kaip teisės kūrimo būdas, taikomas rečiau. Valstybė dažniausiai tvirtina (sankcionuoja) įmonių ir visuomeninių organizacijų įstatus, statutus ar kitokio pavadinimo jų sukurtus aktus ir taip suteikia jiems teisinę galią. Pavyzdžiui, bet kurios įmonės ar visuomeninės organizacijos įstatai tampa juridiniu norminiu aktu, o juose įtvirtintos taisyklės tampa privalomos (t. y. jos tampa teisės normomis) tik po to, kai juos nustatyta tvarka įregistruoja kompetentinga valstybės institucija.

K e t v i r t a, teisė - tai privalomo elgesio taisyklių visuma (sistema). Jų laikytis būtina. Tai nustato valstybė. Fizinį ir juridinių asmenų veiksmus, kurie neatitinka teisės normose nustatytų reikalavimų, valstybė traktuoja kaip teisės pažeidimus arba nusikaltimus ir kaltiems asmenims numato atitinkamas bausmes (sankcijas).

P e n k t a, nustatytą arba sankcionuotą elgesio taisyklių laikymąsi valstybė saugo ir užtikrina įvairiomis poveikio priemonėmis, kai reikia - ir prievarta. Teisės pažeidėjams taikydama nepalankias poveikio priemones, valstybė skatina juos elgtis taip, kaip to reikalauja teisės normos, įstatymai. Tuo teisės normos skiriasi nuo moralės ir kitų visuomenėje veikiančių socialinių normų bei taisyklių, kurių laikymosi savo poveikio priemonėmis valstybė neužtikrina.

Š e š t a, teisės normos yra specifinės, nes jose dažniausiai nustatyti bendro pobūdžio paliepimai, t. y. jos yra privalomos arba visiems gyventojams, arba tam tikrai jų kategorijai (pvz., pareigūnams, kariškiams ar kt.). Valstybė priima ir individualaus pobūdžio teisės aktus, kurie susiję su konkrečiais asmenimis (pvz., teisiškai įforminamas tam tikro asmens apdovanojimas ordinu ar medaliu arba paskyrimas užimti tam tikras pareigas). Tokiais individualiais valstybės aktais nesukuriamos bendro pobūdžio taisyklės, todėl jie nepriskiriami prie norminių aktų, o yra tik teisės normų taikymo aktai.

S e p t i n t a, galiojanti teisė - tai ne pavienės, o tarpusavyje suderintos ir tam tikru būdu sugrupuotos veikiančios elgesio taisyklės. Dėl to jas gerokai lengviau taikyti praktikoje. Tuo teisės normos skiriasi nuo moralės ir kitų visuomenėje galiojančių nuostatų, kurios iš esmės veikia kaip atskiros, tarpusavyje nesuderintos ir nesusijusios su kokia nors sistema, taisyklės.

2.3. TEISĖS TEORIJS (PAGRINDINĖS IDĖJOS)

BENDROSIOS PASTABOS

Teisės kūrimosi ir raidos kelias - ilgas ir sudėtingas. Jos atsiradimas siejamas su ekonominėmis ir socialinėmis permainomis, įvykusiomis paskutiniuoju gimininės-gentinės santvarkos gyvavimo laikotarpiu. Teisė, kaip ir valstybė, atsirado ne staiga ir ne tuščioje vietoje. Ji formavosi palaipsniui tuo metu veikusių paprotinių normų ir taisyklių pagrindu. Pradžioje teisinis reguliavimas (valstybės nustatytos taisyklės)

tik iš dalies (nežymiai) papildė neteisinių (moralinių, religinių, paprotinių) reguliavimą. Pirmieji teisės aktai (valstybės pripažinti ir patvirtinti bei jos ginami kai kurie papročiai ir individualūs monarchų paliepimai) reguliavo tik atskirus, labai svarbius visuomeninius santykius. Vėliau, kai susikūrė ir įsitvirtino pirmosios vergovinės valstybės, pasirodė pirmieji didesnės apimties rašytiniai teisės aktai, reguliuojantys jau įvairaus pobūdžio visuomeninius santykius. Tai: Hammurapio įstatymas (teisės normų sąvadas, išleistas Babilone XVIII a. pr. Kr.), Manu įstatymas (teisinių ir religinių normų sąvadas, išleistas Indijoje II a. pr. Kr.), XII lentelių įstatymas (teisės normų sąvadas, išleistas Senovės Romoje 451-450 m. pr. Kr.) bei kt.

Istorijos raidoje didėjančios teisės, kaip visuomeninių santykių reguliavimo priemonės, vaidmeniui, pamatinės jos idėjos tapo filosofų, politologų, teisininkų ir kitų sričių mokslininkų tyrinėjimo objektu. Jų išsakytų minčių, samprotavimų ir argumentų pagrindu atsirado įvairių teorijų, doktrinų, koncepcijų, mokymų, vienaip ar kitaip aiškinančių teisės kilmės (prigimties), esmės (socialinės paskirties), tarnybinio vaidmens ir kitus su teise susijusius klausimus.

TEOLOGINIAI (DIEVIŠKIEJI) TEISĖS MOKYMAI

Teologiniai teisės mokymai (gr. *theos* „Dievas“ + *logos* „mokslas“), turintys ypač galias istorines šaknis, teisės kilmę bei socialinę jos paskirtį sieja tik su Dievo valia ir jo nurodymais (išreikštais religinėse dogmose ir postulatuose), kaip žmonės privalo gyventi (elgtis) Žemėje.

Nuo seniausių laikų iki pat Naujųjų amžių beveik visų šalių visuomenių ideologiniame gyvenime vyravo vienokia ar kitokia teologinė pasaulėžiūra, veikusi žmonių sąmonę ir jų elgesį. Didelį vaidmenį ji atliko ir jurisprudencijoje. Įvairios religijų ir jas atspindinčių filosofinių teisinių teorijų atstovai teisės atsiradimą (kilmę) siejo su Dievo valia, o dieviškąją galią apskritai traktavo kaip pirmąją visuomenės pagrindą bei būtiną jos egzistavimo sąlygą. Dar senovės graikų filosofas Heraklitas (g. apie 544-540 m. pr. Kr.) teigė, kad visi žmogiškieji įstatymai kildinti iš vienintelio, t. y. Dievo, įstatymo. O senovės laikų žydų pranašas ir įstatymdavys Mozė (gyvenęs XIII a. pr. Kr.) religinio pobūdžio teisyne (jame neatskiriami religiniai ir pasaulietiniai dalykai) teigė, kad visi įstatymų pažeidimai rūstina Dievą, yra nuodėmė, absoliutus blogis, reikalaujantis atpirkimo ir negailestingos bausmės. Vėlesnių laikų žydų teoretikai taip pat niekada nėra sureikšminę jokios žmogiškosios veiklos, įskaitant ir teisėkūrą. Anot jų, valdžia glūdi Toroje (t. y. Dievo įstatyme - penkiose pirmosiose Senojo Testamento knygos), o žmogaus galia yra ribota, laikina ir kintanti. Dėl to judaizmas, skirtingai nei krikščionybė, nesukūrė teorijų apie dieviškąją karalių teisę.

Pagal Dievo įsakymų ir kitų religinių dogmų nuostatas, amžių amžius buvo vertinama tai, kas leistina ar draudžiama, teisėta ar neteisėta, etiška ar smerktina. Ir tik Naujausiais laikais, kai visuomeninių santykių reguliavimo svertus iš Bažnyčios pamažu perėmė valstybė, užuot rėmusis vien tik Dievo įstatymu, imta vadovautis ir žmonių kuriama teise. Šiuo visuomenės raidos laikotarpiu ėmė formuotis ir įvairios pasaulietinės teisinės doktrinos, teorijos, srovės ir kitokie mokymai, jau žmogiškuoju požiūriu aiškinantys įvairius teisės kilmės, esmės, vaidmens visuomenės gyvenime bei kitus su teise susijusius klausimus.

PRIGIMTINĖS TEISĖS TEORIJA

Prigimtinės teisės teorijos (*lot. jus generis humani*) ištakos taip pat labai senos. Dar V a. pr. Kr. graikų filosofas Parmenidas gamtos (*physis*) dėsnius priešpriešino žmonių sukurtiems įstatymams (*nomos*). Platonas taip pat išskyrė dvi teisės dalis: prigimtine teisę, kurią jis siejo su idėjų pasauliu, ir žmonių sukurtą teisę, kurią jis laikė neatsiejama nuo reiškinių pasaulio. Anot Aristotelio, bet kurioje teisinėje sistemoje persipynę dviejų rūšių pradai: amžinieji, gamtiniai, ir laikinieji, nulemti istorijos.

Šiuolaikiniame teisės moksle prigimtine teisė apibrėžiama kaip visuma pamatinių teisių ir principų, išplaukiančių iš pačios žmogaus prigimties ir nepriklausančių nuo socialinių sąlygų - valstybių bei jose galiojančių teisės normų. Tiek ankstesnieji, tiek šiuolaikiniai šios teorijos pasekėjai teigia, kad, be pozityviosios (žmonių sukurtos, kintančios, įvairiose šalyse skirtingos) teisės, egzistuoja įgimta teisė, kuri traktuojama kaip amžina, nekintanti, neatimama, bendra visiems žmonėms ir išplaukianti iš pačios žmogaus prigimties.

Kai kurie prigimtinės teisės teorijos atstovai teisę kildino iš įgimto žmonių poreikio siekti „tvarkos“ ir „amžinojo teisingumo“. Jie teigė, kad siekti teisingumo yra įgimta žmogaus savybė. Todėl ir teisė, kaip šį siekį įkūnijanti priemonė, yra neatsiejama nuo žmogaus prigimties.

Vienas iš žymiausių prigimtinės teisės teorijos atstovų austrų teisės teoretikas A. Ferdrosas teigė, kad teisės esmė glūdi pačioje „teisės idėjoje“, kuri įsikūnija prigimtineje teisėje ir atitinka „dorovingąją“ žmogaus „prigimtį“. Vokietis E. Zaueris teisės esmę taip pat siejo su „teisės idėja“, t. y. ją tapatino su „teisingumu“.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 18 straipsnyje nustatyta, kad žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės, todėl jų egzistavimas nepriklauso nuo valstybės valios.

ISTORINĖ TEISĖS MOKYKLA

Ši mokykla, atsiradusi XIX a. pradžioje Vokietijoje, teisę kildino iš papročių ir teigė, kad ji yra ne įstatymų leidėjo valios produktas, o reiškinys, susiformavęs lėtai vystantis visuomeniniams santykiams. Jos pradininkai - Berlyno universiteto profesoriai K. F. fon Savigny (1779-1861 m.), G. F. Puchta (1798-1846 m.), K. F. Eichgornas (1781-1854 m.) ir kt. - teigė, kad įstatymų leidėjas yra ne teisės kūrėjas, o tik „tautos dvasios“ reiškėjas, tą dvasią galintis suvokti tik žinodamas tautos istoriją. Anot jų, sukurti naują teisę ir panaikinti senąją neįmanoma lygiai taip, kaip neįmanoma sukurti bendros kalbos ir panaikinti vietos tarmes.

Teisės paprotys istorinės teisės mokyklos atstovams buvo aukščiau už įstatymus, nes, anot jų, paprotinėje teisėje glūdi „tautos dvasia“. Kartu jie nepritarė prigimtinės teisės nuostatoms, taip pat teisės reformos idėjoms ir aiškiai pasisakė už teisės nekintamumą, stabilumą bei neleistinumą valdininkams kištis į teisės kūrimosi procesą.

PSICHOLOGINĖ TEISĖS DOKTRINA

Ši doktrina, atsiradusi XX a. pradžioje, teisę traktuoja kaip žmonių psichologinio gyvenimo reiškinį. Jos atstovas rusų mokslininkas L. I. Petrožickis teigė, kad teisė nėra objektyviai egzistuojantis socialinio gyvenimo reiškinys, o tėra tik psichikos

fenomenas, ypatinga forma išgyvenimų, kurie psichologijoje vadinami emocijomis. Šio mokslininko nuomone, visi teisiniai draudimai, įpareigojimai, leidimai yra tik psichologinių išgyvenimų rezultatas. Kiti psichologinės teisės doktrinos atstovai teigė, kad svarbiausių visuomeninių institutų susidarymą lemia tam tikra psichologinė kai kurių asmenų ar jų grupių būseną. Todėl, anot jų, ir valstybė, ir teisė yra tam tikros psichologinės žmonių būsenos rezultatai. Jų paskirtis - ginti esamą santvarką.

NORMATYVIZMO DOKTRINA

Normatyvizmo kryptis teisės moksle susiformavo XX a. pradžioje. Jos atstovai teigia, kad teisė yra vientisa, logiška, uždara teisės normų sistema, ir siūlo tas teisės normas nagrinėti, analizuoti, klasifikuoti bei kurti vadinamąsias „grynąsias“ teisės sąvokas, atsiribojant nuo esamų socialinių sąlygų ir tikrovės, kurioje jos bus taikomos. Žymiausias šios krypties atstovas - austrų kilmės JAV teisės teoretikas Hansas Kelzenas (1881-1973 m.) teigė, kad teisė pati reguliuoja savo kūrimą, nes kiekviena „aukštesnioji“ teisės norma sukuria „žemesniąją“ normą. Tokiu būdu susidaro griežta teisės normų hierarchija. Vadovaudamasis teisės normų hierarchijos idėja, H. Kelzenas sukūrė universalią pasaulinės teisėtvarkos schemą, į kurią įtraukė tarptautinę teisėtvarką ir visas valstybių teisėtvarkas. Pagal šią schemą tarptautinė teisė, kuriai H. Kelzenas teikė pirmumą valstybių teisės atžvilgiu, lemia valstybių teisės normų turinį ir jų galiojimo bei veikimo sąlygas. Pagrindine teisės norma H. Kelzenas laikė principą *Pacta sunt servanda* („Sutarčių privalu laikytis“) - bendrąjį visų kitų teisės normų šaltinį.

Normatyvizmo doktrinos atstovai teisę traktavo tik kaip uždara, nuo socialinio, psichologinio ir istorinio turinio atskirtą loginę formą, todėl ši doktrina teisės moksle dažnai vadinama „grynosios teisės mokykla“.

TEISINIO POZITYVIZMO DOKTRINA

Teisinio pozityvizmo doktrinos atstovai teisę kildina iš būtinybės teisiškai sureguliuoti tam tikrus santykius ir iš įstatymų leidėjo valios, kuria siekiama tuos santykius sureguliuoti. Teisinėje praktikoje pozityviosios teisės sąvoka suprantama kaip visuma galiojančių (žmonių sukurtų) teisės normų, kurios skiriasi nuo prigimtinės teisės normų ir nuo negaliojančių nuostatų (netekusių galios, panaikintų ar dar neįteisintų - kuriamų nuostatų, teisės idėjų, siūlomų įteisinti reikalavimų ir kt.). Galiojančioms teisės normoms išskirti vietoj pozityviosios teisės sąvokos kai kada vartojama sąvoka *de lege lata* („pagal galiojančią įstatymą“). Kai pagal galiojančią teisę dar nereguliuojamas tam tikras santykis, bet numatomąjį sureguliuoti, vartojama sąvoka *de lege ferenda* („pagal būsimąjį, numatomą įstatymą“).

Pozityvioji teisė, kaip visuomeninių santykių sureguliovimo priemonė, atlieka svarbų vaidmenį visuomenės gyvenime. Įvairiais visuomenės raidos laikotarpiais ji užtikrina ekonomines, socialines, nuosavybės ir kitas žmogaus teises bei laisves.

REALIZMO DOKTRINA

Realizmo doktrina, teisės moksle susiformavusi antroje XIX a. pusėje, teisės atsiradimą siejo su poreikiu apginti privačių savininkų interesus. Anot šios doktrinos pradininko vokiečių teisininko R. Iheringo (1818-1892 m.), teisė yra valstybės apgintas privačių savininkų interesas, ji gimdo jėgą ir pati yra jėgos politikos įgyvendinimo priemonė.

Esminė šios teisės doktrinos savybė yra ta, kad ji teismų praktikoje pirmenybę teikia ne teisės normų reikalavimams, o konkrečioms teismų sprendimams, realioms jų veiksmams, taikant jiems teisės reikalavimus. Buvęs JAV Aukščiausiojo Teismo teisėjas Oliveris Holmesas teigė, kad įstatymas yra tik prielaida to, kaip teismas turėtų spręsti vieną ar kitą konkretų klausimą. Todėl realizmo doktrinos atstovai teigia, kad teisės moksle svarbu užtikrinti teismų veiklos laisvę, siūlo mažiau juos varžyti teisės normų reikalavimais.

SOCIOLOGINĖ TEISĖS MOKYKLA

Ši mokykla, susiformavusi XX a. pradžioje, teisės kilmę sieja su pragmatizmu, su visuomenei išskylančiais poreikiais reguliuoti tam tikrus socialinius santykius. Sociologinės teisės mokyklos įkūrėjas vokiečių teisės profesorius F. Listas ir jo pasekėjai (JAV teisininkas R. Paundas ir kt.) teigia, kad teisės, kaip ir kitų socialinių reiškinių, vertingumą lemia tai, kiek ji naudinga bei taikytina teisinėje praktikoje. Anot R. Paundo, teisė yra tik socialinė technika, ji turi vienodai tarnauti visoms visuomenės klasėms, o galiojantys teisės aktai visada turi atitikti ekonomines ir socialines šalies sąlygas.

MARKSISTINĖ TEISĖS DOKTRINA

Marksistai teisės atsiradimą sieja visuomenės susiskirstymu į priešingas klases (turtinguosius ir beturčius) bei kilusiomis tarp jų rietenomis ir dėl to iškilusiu poreikiu apginti ekonomiškai viešpataujančios visuomenėje klasės (turtingųjų) interesus ir nuslopinti kitos visuomenės dalies (beturčių) pasipriešinimą. K. Marksas, F. Engelsas ir jų idėjų skleidėjai teigė, kad teisė, kaip ir valstybė, yra istorinis bei klasinis reiškinys ir kad ji atsirado beveik tuo pat metu kaip ir valstybė, t. y. vėlyvajame pirmykštės bendruomeninės santvarkos raidos etape. Teigiama, kad klasių prieštaravimai šiuo laikotarpiu tapo itin aštrūs, o iki tol veikusios neteisinės visuomeninių santykių reguliavimo priemonės (papročiai, įpročiai, tradicijos ir kt.), pagrįstos vien morale, pasirodė esančios per silpnos antagonistiniams klasiniams priešikų visuomenės dalių santykiams sureguliuoti. Siekiant sutramdyti neturtingosios visuomenės dalies priešinimąsi ir priversti ją paklusti turtingųjų valiai, pastarieji pamažu ėmė griežtinti kai kuriuos gimininį — gentinį santvarkoje veikusių papročių, įpročių, tradicijų, suteikdami jiems privalomo elgesio taisyklių galią (paversdami juos teisiniais papročiais, teisiniais įpročiais ir teisinėmis tradicijomis). Kad būtų užtikrinta, jog jų bus laikomasi, visuomenėje ekonomiškai viešpataujanti klasė sukūrė viešąją valdžią (apmokamą valdymo aparatą) bei specialiuosius prievartos organus (teismus, žandarmeriją, policiją ir kt.), pavesdama jiems žiūrėti, kad visuomenėje būtų elgiamasi taip, kaip to reikalauja teisės normomis paverstos paprotinės taisyklės.

2.4. TEISĖS FORMOS (ŠALTINIAI)

TEISĖS FORMOS (ŠALTINIO) SAMPRATA

Teisės forma (šaltinis) - tai teisės išraiškos būdas. Teisės forma rodo, kokiomis priemonėmis valstybės valdžia įteisina (legalizuoja) savo valią, kokios yra jos reikalavimų išorinės išraiškos (teisės šaltinių) formos.

Plačiąja prasme teisės šaltinis yra valstybės valdžios valia, kuri, suformuluota (išreikšta) ir įtvirtinta teisės normose, tampa kartu ir valstybės valia. Norminių teisės aktų leidybos (ar sankcionavimo) teisės aukščiausioji valstybės valdžia suteikia ir įvairiems kitiems (žemesnio lygmens) valstybės organams bei kai kurioms nevalstybinėms organizacijoms. Todėl teisės formos (šaltinio) sąvoka praktikoje dažniausiai vartojama daugiskaitoje ir apibrėžiama kaip **valstybės kompetentingų organų ar jų įgaltųjų nevalstybinių organizacijų išleisti teisės aktai, kurių normose (elgesio taisyklėse) suformuluota (išreikšta) ir įtvirtinta valstybės valia.**

Kad valstybės valia būtų privaloma bei žinoma visuomenėje (taigi ir įgyvendinami teisės normose nustatyti reikalavimai), ji turi būti tam tikru būdu suformuluota (išreikšta) ir paskelbta.

Istoriškai žinomos trys valstybės valdžios valios įteisinimo (pavertimo teisės normomis) formos: teisinis paprotys, teisinis precedentas ir norminis teisės aktas.

TEISINIS PAPROTYS

Teisinis paprotys, skirtingai nei neteisinis, - tai kompetentingo valstybės organo patvirtinta (sankcionuota) bet kuri paprasta paprotinė elgesio taisyklė (t. y. tokia taisyklė, kuri susiformuoja visuomenėje ilgą laiką dažnai ją taikant ir kurios laikomasi iš tradicijos). Valstybės sankcija tokiam papročiui suteikia privalomąjį pobūdį, t. y. paverčia jį teisės norma. Teisinis paprotys yra seniausia teisės forma, vyravusi vergovinėse ir iš dalies feodalinėse valstybėse iki tol, kol monarchai pradėjo leisti įstatymus ir įsakymus.

Teisinius papročius reikia aiškiai skirti nuo neteisinių, t. y. valstybės nesankcionuotų, papročių. Vergovinės ir feodalinės valstybės iš pirmų kštės bendruomeninės santvarkos perėmė daug įvairių joje susiformavusių papročių. Tačiau toli gražu ne visi jie tapo teisės normomis. Pavyzdžiui, taip ir liko valstybės neįteisinti rankų sukirčiai susitarant, rankų paspaudimai sveikinantis ir daug kitų papročių. Teisiniais papročiais tapo tik tie, kuriuos valstybė patvirtino (sankcionavo) teismų sprendimais, valdymo aktais, juos įrašė į įstatymus arba pateikė kaip nurodymus, kad tam tikrais atvejais būtų vadovaujamasi atitinkamais papročiais. Tokie valstybės sankcionuoti (patvirtinti) papročiai ir tapo teisiniais papročiais (teisės normomis).

TEISINIS PRECEDENTAS

Teisinis precedentas yra tokia teisės forma, kai teismo sprendimas konkrečioje byloje ar kito valstybės organo priimtas sprendimas konkrečiu klausimu taikomas ir kitais panašiais atvejais ir šitaip tampa visuotinio elgesio taisykle. Šiuo metu teisinis precedentas dar plačiai taikomas anglosaksiškųjų šalių teisėje (ypač civilinėje). Teisiniai precedentai turėjo įtakos ir formuojantis kai kurioms tam tikrų šalių kons-

titucinėms nuostatomis. Pavyzdžiui, sekant Anglijos parlamente sukurtą precedentą pavyzdžiu, daugelyje šalių šiuo metu ministrų kabinetų atsistatydinimai siejami su parlamentuose pareikštais jiems „nepasitikėjimo votumais“.

NORMINIS TEISĖS AKTAS

Norminis teisės aktas yra iš esmės šiuolaikinė valstybės valdžios valios įteisinimo forma. Tai kompetentingo valstybės organo išleistas oficialus rašytinis dokumentas, kuriame suformuluotos (nustatytos) reikalaujamo elgesio taisyklės (teisės normos), t. y. nurodyta, kaip turi būti elgiamasi tam tikromis aplinkybėmis. Įprastas norminis teisės aktas yra įstatymas.

Vergovinio ir feodalinio tipo valstybėse įstatymais dažniausiai būdavo paverčiami apdoroti ir susisteminti teisių papročių bei precedentų užrašai. Jų rengėjai tais laikais reikalingiausius papročius ir precedentus aprašydavo ir įtraukdavo į tam tikrus rinkinius, taip sukurdami pirmuosius įstatymų tekstus. Lietuvoje tokiu būdu buvo sudaryti visi trys (1529 m., 1566 m. ir 1588 m.) Lietuvos statutai. Po pirmojo statuto paskelbimo įstatymų teisė Lietuvoje pamažu išstūmė iš visuomenės gyvenimo paprotinę ir precedentinę teisę. Nuo 1529 m. papročiais ir precedentais buvo remiamasi tik reguliuojant santykius, kurių neapėmė statutų nuostatos.

Dabar egzistuojančiose demokratinėse valstybėse valdžios valia išreiškiama ir įteisinama norminiuose teisės aktuose - parlamentų priimamuose įstatymuose ir kt. Jie laikomi svarbesniais už kitas teisės formas. Norminio teisės akto reikšmė ir juridinė (teisės šaltinio) galia taip pat pripažįstama normatyvinio (įpareigojančio) turinio sutartims.

Lietuvos Respublikoje pagrindinis teisės šaltinis yra įstatymas. Teisiniais papročiais ir precedentais Lietuvoje beveik nesivadovaujama.

2.5. TEISINĖS SISTEMOS

TEISINĖS SISTEMOS SAMPRATA

Teisė, kaip bendras (globalus) socialinis fenomenas, yra išreikšta ir įtvirtinta norminiuose teisės aktuose, kurie, tam tikra tvarka sugrupuoti, sudaro atskiras teises sistemas (tarptautines, bendranacionalines ir nacionalines).

Plačiąja prasme teisinė sistema suvokiama kaip teisinė valstybės sandara, grindžiama konstitucija, t. y. kaip vientisas tarpusavyje suderintų ir susietų valdžios, valdymo, teisminių ir teisėsaugos institucijų (teismų, prokuratūros, policijos ir kt.), taip pat teisių priemonių darinys. Tačiau dažniausiai teisinės sistemos sąvoka vartojama siaurąja prasme ir ji suprantama **kaip suderintų, sugrupuotų, tarpusavyje hierarchiniais ir koordinaciniais ryšiais susietų teisės normų, teisės aktų ir jų grupių (teisės institutų, šakų ir kt.) junginys.**

Kiekvieną teisinę sistemą, nesvarbu, kokia yra ją sudarančių teisės normų paskirtis ir kokios įvairios yra jų išraiškos formos, sudaro ne šiaip paprasta elgesio taisyklių samplaika, o tam tikru būdu tarpusavyje susietų ir sugrupuotų teisės normų bei jų grupių kompleksas. Tačiau teisės normų esmė (paskirtis) ir jų grupavimo bei sisteminimo būdai yra skirtingi. Todėl teisės moksle ir praktikoje išskiriamos

trijų tipų teisinės sistemos: tarptautinės, bendranacionalinės ir nacionalinės. Visų jų teisinio reguliavimo dalykai yra santykinai savarankiški, visos jos turi tam tikrus teisinio reguliavimo metodus.

TARPTAUTINĖS TEISINĖS SISTEMOS

Šią teisinių sistemų grupę sudaro tarptautinės viešosios teisės, tarptautinės privatinės teisės ir Europos Sąjungos teisės sistemos.

Tarptautinė viešoji teisė - sistema teisės normų, reguliuojančių santykius tarp viešosios tarptautinės teisės subjektų (t. y. santykius tarp valstybių ir šių santykius su tarptautinėmis tarpvyriausybėmis organizacijomis).

Tarptautinė privatinė teisė - sistema teisės normų, reguliuojančių santykius tarp privačių teisės subjektų (iš esmės santykius tarp skirtingų valstybių teisės subjektų - fizinių ir (ar) juridinių asmenų).

Europos Sąjungos teisė - regioninė tarptautinė teisinė sistema, sukurta siekiant užtikrinti įvairiapusę Europos šalių - Sąjungos narių - integraciją. Pagrindiniai šios teisinės sistemos teisės šaltiniai yra normos ir taisyklės, įtvirtintos Europos Bendrijos steigimo sutartyje (pasirašyta 1957 m. Romoje), Europos Sąjungos sutartyje (pasirašyta 1992 m. Maastrichte) bei kituose įvairiais lygiais (tarpvyriausybiniu, Sąjungos institucijų, nacionaliniu) priimtuose teisės aktuose, kurių visuma ir sudaro šią teisinę sistemą.

BENDRANACIONALINĖS TEISINĖS SISTEMOS

Prie šių teisinių sistemų priskiriamos: kontinentinė (kodifikuota) ir bendroji (precedentinė), taip pat įvairios teologinėmis dogmomis grindžiamos teisinės sistemos.

Kontinentinė teisinė sistema (kitai dar vadinama romanų-germanų) susiformavo ir buvo įdiegta kai kuriose šalyse netrukus po Didžiosios prancūzų revoliucijos (1789-1794 m.). Atgimimo epochoje Europoje subrandintos bei revoliucijos metu iškeltos teisinės idėjos (ypač iš Romėnų teisės perimti kai kurie teisės principai) buvo pradėtos įgyvendinti iš pradžių kontinentinės Europos šalyse bei jų kolonijose, o vėliau, darant įtaką Napoleono kodeksui, ir kai kuriose kitose valstybėse.

Ši teisinė sistema iš kitų sistemų išsiskiria tuo, kad pagrindiniai jos šaltiniai yra įstatymai (kodifikuoti teisės aktai). Kiti teisės šaltiniai (administraciniai teisės aktai, papročiai ir kt.) atlieka antraeilį vaidmenį, o teisminės praktikos aktai apskritai nelaikomi teisės šaltiniais. Šioje teisinėje sistemoje teisė skirstoma į dvi dalis: viešąją ir privatinę.

Bendroji teisinė sistema (kitai dar vadinama anglosaksiškoji arba precedentinė) susiformavo Anglijos teismų priimtų sprendimų (t. y. be ryškios Romėnų teisės įtakos) pagrindu. Pagal ištakas ir teisės šaltinius Bendroji teisinė sistema (angl. *Common Law*) iš esmės pagrįsta teisiniais precedentais. Tai reiškia, kad teismo sprendimu, priimtu išnagrinėjus kurią nors bylą, gali pasiremti ir kiti to paties lygmens ar žemesnių instancijų teismai, nagrinėdami analogiškas bylas. **Be** precedentinės dalies, šią teisinę sistemą pasirinkusiose šalyse (Anglijoje, Australijoje, Kanoje, kai kuriose JAV valstijose ir kt.) taikoma ir vadinamoji „statutinė teisė“, pagrįsta parlamento priimamais teisės aktais.

Šariato (islamo) teisinė sistema susiformavo VII — XII a. Arabijos kalifate bei pradėta taikyti kitose islamiškose šalyse. Šią teisinę sistemą sudaro tam tikra tvarka sugrupuotos religinės ir teisinės islamo nuostatos, išplaukiančios iš Korano, sūnų ir fikchų (t. y. teologų - teisės žinovų) vieningos nuomonės.

Kanonų (bažnytinės) teisinės sistemos formavimosi pradžia siejama su krikščionybės IV a. įsitvirtinimu Romos imperijoje. Jos pagrindą sudaro tam tikra tvarka sugrupuotos krikščioniškos etinės teisinės nuostatos, reguliuojančios iš esmės bažnytinių bendruomenių vidinius, taip pat kai kuriuos šeimos, santuokos ir turinius santykius. Pirmieji kanonų rinkiniai buvo paskelbti dar IV a. Vėliau (1582 m.) visi kanonų teisės šaltiniai buvo sujungti į vieną Kanonų teisės sąvadą (*Corpus juris canonici*), kuris kartu su kitais paskelbtais bažnytinių susirinkimų nutarimais, popiežių norminiais aktais (konstitucijos, bulės, enciklikos) sudaro dabartinę kanonų teisinę sistemą.

NACIONALINĖS TEISINĖS SISTEMOS

Kiekvienoje suverenioje unitarinėje valstybėje yra viena teisinė sistema, o sąjunginėse valstybėse (federacijose) gali būti tiek teisinių sistemų, kiek jose yra autonominių darinių. Todėl daugumą šiuolaikinių teisinių sistemų sudaro nacionalinės teisinės sistemos.

Kiekviena nacionalinė teisinė sistema susideda iš daugybės tarpusavyje sąveikaujančių teisės normų ir jų junginių - teisės šakų, atšakų, teisinių institutų, sudarančių vientisą darinį. Nepaisant to, kad teisės normų reguliavimo dalykai ir metodai gali būti skirtingi ir kad normose nustatyti reikalavimai gali nesutapti ir net kai kada vieni kitiems prieštarauti, kiekvienos valstybės nacionalinę teisinę sistemą visada sudaro iš esmės tarpusavyje suderintos teisės normos, suformuluotos bei sugrupuotos vadovaujantis bendraisiais principais.

2.6. LIETUVOS TEISINĖ SISTEMA

LIETUVOS TEISINĖS SISTEMOS SAMPRATA

Lietuvos teisinė sistema - tai vientisa, darni valstybėje galiojančių teisės šakų ir institutų visuma.

Kaip ir bet kurioje kitoje valstybėje, Lietuvoje veikia daug įvairių įstatymų ir poįstatyminių norminių aktų. Vien tik Seimo priimtų įstatymų šiuo metu yra per 3 tūkstančius. Juose suformuluota ir įtvirtinta nuo kelių iki kelių šimtų ar net kelių tūkstančių elgesio taisyklių - teisės normų. Tad Lietuvoje veikia daugybė teisės normų, reguliuojančių labai įvairius visuomeninius santykius, susidarantių įvairiose žmonių (visuomenės) gyvenimo, buities ir veiklos srityse. Visos tos teisės normos veikia ne pavieniui ir ne kaip mechanškai sudarytas rinkinys, o kaip tam tikru būdu tarpusavyje susietų, suderintų ir sugrupuotų elgesio taisyklių sistema. Pagrindiniai Lietuvos teisinės sistemos struktūriniai vienetai, kuriuose grupuojamos ir sisteminamos teisės normos (taip pat ir norminiai aktai), yra teisės institutai ir teisės šakos.

Teisės institutas - tai grupė teisės normų, reguliuojančių labai artimus (giminis) visuomeninius santykius. Pavyzdžiui, civilinės teisės normos, reguliuojan-

čios turto paveldėjimą, sudaro paveldėjimo teisės institutą, civilinės teisės normas, reguliuojančios prievolių vykdymo tvarką, - prievolių teisės institutą ir 1.1. Kadangi teisės institutai yra palyginti nedideli teisės normų junginiai, vientisoje teisinėje sistemoje jie priskiriami prie atitinkamų teisės šakų.

Teisės šaka - tai sistema teisės normų, reguliuojančių kokybiškai vieningus (vienarūšius) visuomeninius santykius, susidarančius tam tikrose žmonių gyvenimo ir veiklos srityse. Pavyzdžiui, turtinius santykius reguliuoja civilinė teisė, darbinis santykius - darbo teisė ir 1.1. Atskira teisės šaka susiformuoja tada, kai: 1) tam tikros rūšies santykiai sudaro kokybės atžvilgiu vientisą kompleksą; 2) tie santykiai kokybiškai skiriasi nuo kitos teisės šakos normų reguliuojamų santykių; 3) iškyla šio santykių komplekso atskiros teisinio sureguliuavimo poreikis.

Įvairių teisės šakų normų reguliuojami santykiai yra labai nevienodi ir nevienareikšmiai. Teisės šakose, kurių normos reguliuoja labai plačius ir sudėtingus santykius, gali būti išskirti **teisės posakiai**, t. y. normų grupės, kurios reguliuoja dalį visuomeninių santykių, turinčių ir bendrų (visai šakai būdingų), ir specifinių požymių. Pavyzdžiui, civilinėje teisėje atskiru šios teisės posakiu gali būti laikoma šeimos teisė.

Norminių teisės aktų ir juose įtvirtintų teisės normų grupavimas pagal atskiras šakas ir posakius (t. y. jų išdėstymas viename bendrame rinkinyje - kodekse) vadinamas **kodifikacija**. Lietuvoje šiuo metu kodifikuotos visų svarbiausių teisės šakų normos.

LIETUVOS TEISINĖS SISTEMOS STRUKTŪRINĖS DALYS

Lietuvos teisinę sistemą sudaro šios pagrindinės teisės šakos:

1. Konstitucinė teisė - teisės šaka, kurios normos reguliuoja santykius, susijusius su valstybės valdžios organizavimu ir įgyvendinimu. Šios teisės šakos normos įtvirtina Lietuvos valstybinę ir visuomeninę santvarką, jos ūkio sistemą, nustato valstybės valdžios ir valdymo institucijų sudarymo tvarką, jų kompetenciją, veiklos principus, pagrindines žmogaus teises, laisves, pareigas ir kt. Pagrindiniai konstitucinės teisės (ir kitų teisės šakų) šaltiniai yra Lietuvos Respublikos Konstitucija, rinkimų (Prezidento, Seimo, Savivaldybių tarybų) įstatymai, kiti konstitucinės reikšmės aktai.

2. Administracinė teisė - teisės šaka, kurios normos reguliuoja valstybinio valdymo (administravimo) institucijų sudarymo, veiklos ir likvidavimo tvarką. Šios teisės šakos normos nustato: valstybinio valdymo institucijų kompetenciją (teises, pareigas), jų atsakomybę, veiklos principus, taip pat fizinių ir juridinių asmenų teises bei pareigas, sprendžiant reikalus su administracinėmis institucijomis. Pagrindinis specialus administracinės teisės šaltinis yra Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodeksas.

3. Civilinė teisė - teisės šaka, kurios normos reguliuoja turtinius ir su jais susijusius asmeninius, neturtinius santykius, susidarančius dėl materialinių vertybių turėjimo, naudojimo, disponavimo (perleidimo kitiems), dėl prievolių įvykdymo, žalos atlyginimo, turto paveldėjimo, taip pat įvairius teisinius šeimos santykius. Pagrindinis specialus civilinės teisės šaltinis yra Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas.

4. Civilinio proceso teisė - teisės šaka, kurios normos reguliuoja teismo, ieškovo, atsakovo, liudytojų ir kitų civilinio proceso dalyvių teises bei pareigas nagrinė-

jant civilines bylas. Pagrindinis specialus civilinio proceso teisės šaltinis yra Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodeksas.

5. Finansų teisė - teisės šaka, kurios normos reguliuoja biudžeto sudarymo, kreditavimo, mokesčių rinkimo ir kitus su finansais susijusius santykius. Finansų teisės normos nustato lėšų kaupimą ir jų panaudojimą, paskolų suteikimą, įvairių mokesčių ir rinkliavų rinkimą, finansinės atsiskaitomybės tvarką ir t.t. Pagrindiniai specialūs finansų teisės šaltiniai yra Biudžetinės sandaros, Biudžetinių įstaigų, Lietuvos banko, Bankų, įvairių rūšių mokesčių (gyventojų pajamų, juridinių asmenų pelno, PVM ir kt.) mokėjimo įstatymai.

6. Darbo teisė - teisės šaka, kurios normos reguliuoja darbuotojų ir darbdavių darbo santykius. Darbo teisės normos nustato darbuotojų priėmimo į darbą ir atleidimo iš jo tvarką, reguliuoja santykius, susijusius su jų darbo ir poilsio laiku, darbo užmokesčiu, darbo drausme, darbo apsauga, darbo ginčais ir kt. Svarbiausias specialus darbo teisės šaltinis yra Lietuvos Respublikos darbo kodeksas.

7. Žemės teisė - teisės šaka, kurios normos reguliuoja santykius, susijusius su žemės turėjimu, naudojimu ir disponavimu. Šios teisės šakos normos nustato nuosavybės teisės į žemę atkūrimo ir jos, taip pat miškų bei vandens telkinių naudojimo tvarką, jų apsaugą ir kt. Pagrindiniai specialūs žemės teisės šaltiniai yra Žemės, Žemės reformos, Žemės gelmių ir kiti Lietuvos Respublikos įstatymai, kurie reguliuoja santykius šioje srityje.

8. Baudžiamoji teisė - teisės šaka, kurios normos nustato, kokią visuomenei pavojingą veiklą reikia laikyti nusikaltimu ir kokios bausmės taikytinos asmenims, padariusiems nusikaltimus. Tai normos, kurios numato, kokią veiką reikia laikyti nužudymu, vagyste, plėšimu ir t.t., kokios bausmės taikytinos asmenims, padariusiems nusikaltimus. Pagrindinis baudžiamosios teisės šaltinis yra Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas.

9. Baudžiamojo proceso teisė - teisės šaka, kurios normos reguliuoja teismo, kaltinamojo, kaltintojo (prokuroro), ikiteisminių tyrimo institucijų ir pareigūnų veiklą tiriant bei nagrinėjant baudžiamąsias bylas. Šios teisės šakos normos nustato baudžiamojo proceso dalyvių - teisėjo, kaltinamojo, kaltintojo (prokuroro), gynėjo ir kitų jame dalyvaujančių asmenų - teises bei pareigas. Pagrindinis specialus baudžiamojo proceso teisės šaltinis yra Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksas.

Lietuvos teisės normos reguliuoja Lietuvos piliečių, užsieniečių ir ūkio subjektų santykius, kai spręstini klausimai ir kiti su jais susiję dalykai priklauso Lietuvos jurisdikcijai (t. y. kai jie gali būti sprendžiami ir svarstomi Lietuvoje ir pagal Lietuvos Respublikos įstatymus). Lietuvos santykius su užsienio valstybėmis ir su tarptautinėmis organizacijomis, taip pat Lietuvos fizinių bei juridinių asmenų privatus pobūdžio tarptautinius santykius reguliuoja **tarptautinės (viešosios ir privatinės) teisės normos**. Tarptautinės teisinės sistemos (kaip normų visuma) nepriklauso jokios valstybės (taigi ir Lietuvos) teisinei sistemai, nes jas sudarančios teisės normos labai skiriasi nuo vidaus teisės normų jų kūrimo (valstybių valios derinimo) metodais, jų taikymo specifika bei kitais požymiais. Tačiau tai nereiškia, kad tam tikros tarptautinės sutartys ar kai kurios jų nuostatos negali būti įtrauktos į nacionalinę teisę. Antai Lietuvos Respublikos Konstitucijos 138 straipsnyje nustatyta, kad „tarptautinės sutartys, kurias ratifikavo Lietuvos Respublikos Seimas, yra sudedamoji Lietuvos Respublikos teisinės sistemos dalis“. Kitos tarptautinės

sutartys, kurių dalyvė yra Lietuvos Respublika, nors tiesiogiai nėra įtrauktos į Lietuvos teisinę sistemą, netiesiogiai veikia mūsų vidaus teisę ir įpareigoja šalies valdžią vidaus teisės normų reikalavimus derinti **prie** tarptautinių teisės normų reikalavimų.

2.7. LIETUVOS NORMINIAI TEISĖS AKTAI

NORMINIO TEISĖS AKTO SAMPRATA

Norminis teisės aktas - tai oficialus rašytinis dokumentas, turintis privalomąją juridinę galią ir skirtas nevienkartiniam naudojimui (taikymui).

Norminio teisės akto požymiai yra šie: 1) jis yra priimtas kompetentingo teisėkūros subjekto; 2) išreiškia valdingus paliepimus; 3) sukuria tam tikrus teisinius padarinius; 4) reguliuoja visuomeninius santykius; 5) nustato, keičia ar naikina teisės normas.

Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, kuriant teisės normas, rengiant ir leidžiant norminius teisės aktus (teisės šaltinius) pirmiausia dalyvauja aukščiausiosios valstybės valdžios ir valstybinio valdymo institucijos - Lietuvos Respublikos Seimas, Prezidentas ir Vyriausybė. Valdymo (administravimo) norminius aktus leidžia visos Lietuvos šakinio valstybinio valdymo institucijos - ministerijos, komitetai, departamentai, kitos valstybės institucijos, taip pat visos vietos savivaldos institucijos: miestų ir rajonų savivaldybių tarybos, valdybos ir merai.

Visi minėti teisėkūros subjektai leidžia įvairių pavadinimų, formų, reikšmės ir paskirties norminius aktus (teisės šaltinius), kuriuose suformuluotos ir įtvirtintos teisės normos. Teisėkūros institucijos reikšmė ir vieta kitų institucijų sistemoje lemia ir norminio akto, kaip teisės šaltinio, reikšmę, teisinę galią, teritorinę veiklos erdvę.

NORMINIŲ TEISĖS AKTŲ KLASIFIKACIJA

Teisės aktų klasifikacija - tai jų skirstymas į atskiras grupes pagal tam tikrus požymius. Taip sugrupavus (suklasifikavus) teisės aktus lengviau galima jais naudotis ir veiksmingiau taikyti juose įtvirtintas normas.

Pagal *reikšmę (teisinę galią)* norminiai teisės aktai skirstomi į **įstatymus ir poįstatyminius norminius teisės aktus**. Įstatymai pagal reikšmę (teisinę galią) skirstomi į pagrindinius (konstitucinius) ir paprastuosius.

Pagal *teritorinę galiojimo erdvę* norminiai teisės aktai skirstomi į **nacionalinius ir lokalinius**. Lietuvos Respublikos Konstitucija, kodeksai, kiti Lietuvos įstatymai, Vyriausybės nutarimai ir šakinio valstybinio valdymo institucijų aktai galioja visoje Lietuvos teritorijoje, o savivaldybių tarybų, miestų (rajonų) merų, apskričių viršininkų norminiai aktai - tik atitinkamų administracinių vienetų ribose.

Norminiai teisės aktai klasifikuojami ir pagal *taikomąją paskirtį asmenų atžvilgiu*. Dauguma Lietuvos norminių teisės aktų taikoma visiems fiziniams ir(ar) juridiniams asmenims. Tačiau yra nemažai norminių teisės aktų, skirtų **tam tikrų kategorijų asmenų** (subjektų) **santykiams** reguliuoti. Taikomoji norminio teisės akto paskirtis asmenų atžvilgiu paprastai nurodoma pačiame teisės akte. Antai jau įsta-

tymų pavadinimai - Užsieniečių teisinės padėties Lietuvos Respublikoje įstatymas, Viešųjų įstaigų įstatymas ir 1.1. - atskleidžia taikomąją jų paskirtį.

Norminiai teisės aktai klasifikuojami ir pagal *teisės šakas*, t. y. priskiriami prie kurios nors teisės šakos (baudžiamosios, civilinės, darbo ar kt.) šaltinių.

ISTATYMO SAMPRATA IR YPATUMAI

Šnekamojoje kalboje, dažnai ir spaudoje įstatymu vadinamas dokumentas, kuriame pateiktos kokios nors valstybės institucijos suformuluotos (nustatytos) ir įtvirtintos elgesio taisyklės. Tokiais atvejais įstatymas sutapatinamas su norminiu teisės aktu apskritai ir net su atskira teisės norma. Nors ir įstatymuose, ir poįstatyminiuose norminiuose teisės aktuose suformuluotos (nustatytos) ir įtvirtintos teisės normos, teisiniu požiūriu įstatymai skiriasi nuo poįstatyminių aktų kai kuriais požymiais.

Pirma, specifinis, tik įstatymui būdingas požymis yra tas, kad jis yra **aukščiausiosios atstovaujamosios valstybės valdžios institucijos aktas**. Lietuvos valstybės institucijų sistemoje svarbiausias yra Lietuvos Respublikos Seimas. Ši aukščiausioji atstovaujamosios valstybės valdžios institucija aktyviai dalyvauja teisėkūroje, sprendžia svarbiausius valstybės gyvenimo klausimus, priima didžiausią teisinę galią turinčius norminius teisės aktus - įstatymus. Mažiau reikšmingais klausimais (pvz., dėl įstatymų vykdymo ir kt.) Seimas priima nutarimus, o politiniais ir kitais nenormatyvinio pobūdžio klausimais - deklaracijas, kreipimuisi, pareiškimus.

Įstatymų leidimo teisė Lietuvoje suteikta tik Lietuvos Respublikos Seimui. Tai - viena iš Lietuvos Respublikos Konstitucijos 67 straipsnyje išvardytų Seimo išimtinių teisių.

Antra, įstatymas, palyginti su kitais norminiais teisės aktais, turi **aukščiausią teisinę galią**. Vadinas, valstybinio valdymo ir vietos savivaldos institucijos, leisdamos norminius aktus, turi atsižvelgti į įstatymų reikalavimus ir griežtai juos taikyti. Bet kuris šių institucijų išleistas norminis teisės aktas, prieštaraujantis įstatymams, yra neteisėtas, neturi teisinės galios ir turi būti panaikintas.

Trečia, įstatymas yra **neginčijamas**. Visos valstybės institucijos, visuomeninės organizacijos, ūkio subjektai, pareigūnai ir gyventojai privalo jį tiksliai vykdyti. Niekas, išskyrus Konstitucinį Teismą, neturi teisės užginčyti vieno ar kito įstatymo teisėtumo ar teisingumo (ir dėl to jo nevykdyti), nes mūsų valstybėje nėra aukštesnės institucijos už Seimą. Tuo tarpu poįstatyminius norminius teisės aktus neretai užginčija aukštesnės valstybės institucijos ir dėl to jie (arba kai kurios jų nuostatos) naikinami (atšaukiami).

Ketvirta, įstatymas **gali būti pakeistas arba panaikintas** tik kitu įstatymu, **ir tai padaryti gali tik pats Seimas**. Jokia kita institucija, išskyrus Seimą, negali pakeisti arba panaikinti savo pačios priimto įstatymo. Tuo tarpu Seimo priimtu įstatymu gali būti panaikintos, pakeistos ir dažnai keičiamos kitų valstybės institucijų nustatytos elgesio taisyklės. Išleidus naują įstatymą, visada naikinami arba keičiami jam prieštaraujantys kitų valstybės institucijų išleisti norminiai teisės aktai.

PAGRINDINIAI IR PAPRASTIEJI ĮSTATYMAI

Svarbiausi Lietuvos teisės šaltiniai yra **konstituciniai įstatymai**. Tai Lietuvos Respublikos Konstitucija, konstitucinis įstatymas „Dėl Lietuvos valstybės“, konstitucinis aktas „Dėl nesijungimo į postsovietines rytų sąjungas“ ir kt. Pagrindiniai įstatymai lemia visų paprastųjų įstatymų bei poįstatyminių norminių teisės aktų turinį ir yra teisinis pamatas leidžiant visus kitus norminius aktus. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 7 straipsnyje nustatyta, kad jei įstatymas ar kitas aktas prieštarauja Konstitucijai, jis negalioja.

Taigi Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir kitų konstitucinių įstatymų nuostatos turi pačią aukščiausią teisinę galią.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos turinį sudaro esminės nuostatos (teisės normos), reguliuojančios svarbiausius visuomeninius santykius valstybėje. Joje įtvirtinti žmogaus (visuomenės) ir valstybės tarpusavio santykiai, apibūdintos pagrindinės žmogaus ir piliečių teisės, laisvės bei pareigos, išvardytos Lietuvos valstybės valdžios ir valstybinio valdymo institucijos, nustatyti jų veiklos principai ir kompetencija, išspręsti svarbiausi teismų sistemos klausimai, sureguliuoti užsienio politikos, pilietybės ir kai kurie kiti valstybinės reikšmės dalykai.

Daugelis Konstitucijos nuostatų tiesiogiai nereguliuoja visuomeninių santykių, taigi ir nenustato konkrečių jų dalyvių teisių ir pareigų. Konstitucijoje vyrauja vadinamosios normos — principai, nurodantys svarbiausių visuomeninių santykių reguliavimo kryptį. Paprastuosiuose įstatymuose ir poįstatyminiuose norminiuose teisės aktuose konstitucinės normos sukonkretintos, nurodytos jų įgyvendinimo sąlygos, teisinių santykių subjektų teisės, pareigos, teisinė atsakomybė už tų normų pažeidimą.

Paprastieji įstatymai - tai visi kiti Lietuvos Respublikos Seimo priimti įstatymai, kuriems priimti pakanka paprastosios posėdyje dalyvaujančių Seimo narių balsų daugumos. Kaip ir Konstitucija bei kiti pagrindiniai įstatymai (svarbiausi teisės šaltiniai), paprastieji įstatymai yra labai reikšmingi teisės šaltinių sistemoje ir yra teisinis pamatas leidžiant poįstatyminius norminius teisės aktus. Pastarųjų atžvilgiu paprastieji įstatymai turi aukščiausią teisinę galią.

Kai kuriuos savo sprendimus Seimas įformina **nutarimais**. Įstatymo formą Seimas visada suteikia tiems teisės aktams, kuriuose įtvirtinti svarbūs privalomojo pobūdžio paliepimai. Tuo įstatymai skiriasi nuo nenormatyvinio pobūdžio Seimo priimtų aktų - deklaracijų, pareiškimų ir kitų aktų, kuriuos neprivalu vykdyti. Juose Seimas išreiškia tik savo pageidavimus, norus, siūlymus, bet ne privalomojo elgesio reikalavimus.

ĮSTATYMŲ LEIDIMO TVARKA

Seimo vidaus darbo klausimus reguliuoja Lietuvos Respublikos Seimo statutas.

Tai, kad įstatymai yra svarbiausi norminių teisės aktų sistemoje, kad jie turi aukščiausią teisinę galią visų kitų teisės aktų atžvilgiu, ir lemia specifinę įstatymų leidimo tvarką. Įstatymas dažnai yra ilgo ir sudėtingo analitinio proceso rezultatas. Rengiant įstatymo projektą, pirmiausia išanalizuojami galiojantys teisės aktai ir nustatoma, ar reikia leisti konkretų įstatymą. Jei toks poreikis yra, rengiamas įstatymo projektas. Skiriamos keturios savarankiškos įstatymo leidimo stadijos: įstaty-

mo leidybos iniciatyva, projekto svarstymas, įstatymo priėmimas ir įstatymo paskelbimas.

Įstatymo leidybos iniciatyvos teisė (t. y. teisė pateikti įstatymo projektą Seimui tiesiogiai svarstyti) pagal Konstituciją (68 str.) suteikta Seimo nariams, Respublikos Prezidentui ir Vyriausybei.

Įstatymo leidybos iniciatyvos teisę Seime turi ir Lietuvos Respublikos piliečiai. 50 tūkstančių piliečių, turinčių rinkimų teisę, gali teikti Seimui įstatymo projektą, kurį šis privalo svarstyti, bet neprivalo jo priimti. Tai nereiškia, kad pavieniai Lietuvos piliečiai ar mažas jų skaičius negali teikti siūlymo išleisti vieną ar kitą įstatymą arba pakeisti jau galiojantį. Tačiau tai jie gali padaryti netiesiogiai - per Seimo narius, Respublikos Prezidentą ar Vyriausybę. Jų siūlymai pirmiausia išnagrinėjami ten, o po to, jei tai yra tikslinga, jų vardu įstatymo projektas teikiamas tiesiogiai svarstyti Seimui.

Įstatymo projekto svarstymas pradedamas projektą pateikusių institucijos atstovo ar Seimo nario pranešimu. Papildomą pranešimą perskaito atitinkamo Seimo komiteto atstovas. Po to išklausomi Seimo narių pareiškimai, kuriuose aptariami svarstomo įstatymo projekto privalumai ir trūkumai.

Visi **įstatymai** Seime **priimami** laikantis Seimo Statute nustatytų reikalavimų. Įstatymas laikomas priimtu, jei už jį balsavo dauguma Seimo narių, dalyvavusių posėdyje. Konstituciniai įstatymai priimami, jei už juos balsuoja daugiau kaip pusė visų Seimo narių, o jie keičiami tik pritarus ne mažiau kaip 3/5 visų Seimo narių. Lietuvos Respublikos įstatymų nuostatos gali būti priimanamos ir referendumu, kuris gali būti paskelbtas Seimo nutarimu arba jei jo reikalauja ne mažiau kaip 300 tūkstančių piliečių, turinčių rinkimų teisę.

Įstatymo paskelbimas - paskutinė įstatymo leidimo stadija. Seimo priimti įstatymai, pasirašyti Lietuvos Respublikos Prezidento, taip pat Seimo ir Vyriausybės nutarimai bei kiti norminiai teisės aktai skelbiami „Valstybės žiniuose“. Pagal Konstituciją (7 str.) galioja tik paskelbti įstatymai, o jų nežinojimas neatleidžia nuo atsakomybės.

POĮSTATYMINIAI NORMINIAI TEISĖS AKTAI

Kad Vyriausybė, šakinio valstybinio valdymo ir vietinės valdžios bei valdymo organai galėtų tinkamai atlikti savo funkcijas, Seimas, o įstatymuose nustatytais atvejais ir Vyriausybė suteikia jiems reikiamus įgaliojimus. Vienas iš svarbiausių tokių įgaliojimų yra poįstatyminių norminių teisės aktų (privalomųjų elgesio taisyklių) leidimas. Lietuvoje poįstatyminius norminius teisės aktus įgalios leisti šios valstybės institucijos: Vyriausybė, ministerijos ir kitos šakinio valdymo institucijos, miestų (rajonų) savivaldybių tarybos, jų valdybos ir merai. Savo kompetencijos ribose vietinius (lokalinius) norminius aktus turi teisę leisti vyriausiasis ūkio subjektų (įmonių, įstaigų) administratorius. Visų minėtų valstybės institucijų leidžiami norminiai teisės aktai vadinami poįstatyminiais, nes juose įtvirtintos taisyklės visiškai atitinka įstatymų reikalavimus. Tai -viena iš svarbiausių teisėtumą užtikrinančių sąlygų. Lietuvoje, kaip ir kitose šalyse, visus svarbiausius visuomeninius santykius reguliuoja įstatymai. Visos pagrindinės (pirminės) teisės normos nustatomos ir įtvirtinamos Seimo priimtuose įstatymuose. Poįstatyminiai norminiai aktai gali būti priimami tik remiantis įstatymais. Jų paskirtis - sukonkretinti ir aiškinti įstatymų

nuostatas, nurodyti įstatymų normų taikymo praktikoje tvarką tam tikrose veiklos srityse ir konkrečiose situacijose. Tik tokie poįstatyminiai norminiai aktai turi teisinę galią ir yra teisės šaltiniai.

VYRIAUSYBĖS NORMINIAI TEISĖS AKTAI

Svarbiausi poįstatyminiai norminiai teisės aktai yra Lietuvos Respublikos Vyriausybės norminiai teisės aktai, vadinami **nutarimais**. Įstatymai turi didesnę teisinę galią nei poįstatyminiai teisės aktai, o Vyriausybės nutarimai – didesnę teisinę galią nei kitų (žemesnių) valstybės institucijų leidžiami teisės aktai.

Vyriausybės nutarimuose paprastai būna suformuluoti ir įtvirtinti bendro pobūdžio paliepimai (t. y. teisės normos), kuriais dažniausiai konkretinamos ir aiškinamos įstatymų nuostatos, nusakoma, kaip jos turi būti įgyvendinamos praktikoje. Taigi šie aktai yra normatyviniai.

Tačiau neretai Vyriausybė priima nutarimus, taikytinus tik tam tikram asmeniui ar tam tikru atveju (pvz., nutarimas dėl tam tikro asmens paskyrimo konkrečaus ministro pavaduotoju, dėl diplomatinio santykių su kuria nors užsienio šalimi užmezgimo). Tokie nutarimai yra teisės aktai, bet ne normatyvinio pobūdžio, nes juose įtvirtintos nuostatos nėra bendro pobūdžio taisyklės.

LIETUVOS RESPUBLIKOS PREZIDENTO TEISĖS AKTAI

Pagal Konstitucijos 85 straipsnio nuostatas Respublikos Prezidentas, vykdydamas jam suteiktus įgaliojimus, leidžia **aktus — dekretus**. Jais Prezidentas skiria ir atšaukia Lietuvos diplomatinis atstovus užsienio valstybėse ir prie tarptautinių organizacijų, suteikia aukščiausius diplomatinis rangus, specialius vardus ir karinius laipsnius, skelbia nepaprastąją padėtį, suteikia Lietuvos pilietybę. Šie Prezidento dekretai turi teisinę galią tik tada, kai juos pasirašo Ministras Pirmininkas arba atitinkamas ministras. Aktais — dekretais Prezidentas taip pat įformina konkrečių asmenų apdovanojimus ordinais arba medaliais, nuteistiems asmenims suteikia malonę ir kt. Taigi Prezidento dekretai yra nenormatyvinio pobūdžio teisės aktai, nes jais nesukuriamos bendro pobūdžio taisyklės, o tik įforminami (įtvirtinami) sprendimai, susiję su konkrečiais asmenimis ar atvejais.

Prezidento aktai — dekretai, kaip ir įstatymai, skelbiami „Valstybės žiniuose“.

Vidaus darbo tvarkos klausimais Prezidentas priima nutarimus.

ŠAKINIO VALSTYBINIO VALDYMO INSTITUCIJŲ TEISĖS AKTAI

Ministerijų, departamentų ir kitų šakinio valstybinio valdymo institucijų teisės aktai vadinami **įsakymais** ir **instrukcijomis**. Kai kada savo aktus šakinės valstybinio valdymo institucijos pavadina **išaiškinimais**, **aplinkraščiais** ar kitaip. Jais šių institucijų vadovai (ministrai, direktoriai ir kt.) paprastai konkretina įstatymus, Vyriausybės nutarimus, nurodo, kaip jie turi būti vykdomi praktinėje jų vadovaujamų žinybų veikloje. Taigi šie aktai yra poįstatyminiai, turintys teisinę galią tik tada, kai jie tiksliai atitinka ir įstatymų, ir Vyriausybės nutarimų reikalavimus.

Įsakymai gali **būti** norminiai ir nenorminiai. Paprastai ministrai ir kiti šakinio valstybinio valdymo institucijų vadovai savo įsakymais tvirtina įvairius įstatus, nuo-

status, instrukcijas ir kitas bendro pobūdžio taisyklės, įskaitant ir technines (pvz., priešgaisrines, darbo saugos, eismo). Tokie įsakymai kartu su patvirtintomis taisyklėmis yra norminiai teisės aktai (teisės šaltiniai). Tačiau gana dažnai įsakymais reguliuojami santykiai su tam tikrais asmenimis arba jie priimami tik tam tikrais atvejais. Tokiais įsakymais nenustatomos bendros elgesio taisyklės, todėl jie yra nenorminiai.

Ministrų ir kitų šakinio valstybinio valdymo institucijų vadovų instrukcijose, išaiškinimuose ir kituose aktuose paprastai aiškinama ir išsamiai nurodoma žemesnėms pagal pavaldumą institucijoms bei pareigūnams, kaip įstatymai ar kiti teisės aktai turi būti taikomi praktinėje tų žinybų veikloje. Todėl šie aktai, skirtingai nei įsakymai, visada yra norminiai.

VIETOS SAVIVALDOS INSTITUCIJŲ TEISĖS AKTAI

Vietos savivaldos institucijos Lietuvoje yra miestų ir rajonų savivaldybių tarybos. Jos sprendžia vietinės reikšmės klausimus ir įgyvendina aukštesnių valstybės institucijų paliepimus. Savo kompetencijos ribose savivaldybių tarybos priima **sprendimus**, kuriuose paprastai įtvirtinti bendro pobūdžio paliepimai. Juos privalo vykdyti visos tų administracinių vienetų teritorijoje esančios įmonės, įstaigos, organizacijos, taip pat pareigūnai ir piliečiai. Taigi savivaldybių tarybų sprendimai yra norminiai teisės aktai.

Savivaldybių vykdomosios institucijos Lietuvoje yra miestų (rajonų) savivaldybių valdybos, merai, seniūnai. Jie įgyvendina juos išrinkusių (ar paskyrusių) savivaldybių tarybų sprendimus, Vyriausybės nutarimus, įstatymus. Savo kompetencijos ribose merai ir kitos vykdomosios institucijos leidžia aktus, kurie vadinami **nutarimais** ir **potvarkiais**. Šiuose teisės aktuose dažniausiai nenustatytos bendro pobūdžio elgesio taisyklės, jais reguliuojami tik konkretūs santykiai (pvz., nutarimu įforminamas patalpų konkrečiam fiziniam ar juridiniam asmeniui paskyrimas). Taigi tokie teisės aktai nėra norminiai. Merų ir kitų vykdomųjų institucijų teisės aktus gali panaikinti tik pati juos išrinkusi (paskyrusi) savivaldybės taryba.

ĮMONIŲ IR KITŲ ŪKIO SUBJEKTŲ NORMINIAI TEISĖS AKTAI

Įmonių ir kitų ūkio subjektų vyriausieji administratoriai (prezidentai, direktoriai, pirmininkai ir kt.) įgalioti savo kompetencijos ribose (kai kada kartu su profsajungomis) leisti aktus, kuriuos galima laikyti norminiais teisės aktais. Tokie aktai yra: vidaus darbo tvarkos taisyklės, pareiginiai nuostatai, premijavimo nuostatai, nustatyta tvarka patvirtintos įvairios techninės taisyklės ir kt. Be to, įmonių valdytojai įgalioti sudarinėti vadinamąsias normatyvines (kolektyvines ir kt.) sutartis, kurias taip pat galima laikyti norminiais teisės aktais. Įmonių vyriausiųjų administratorių leidžiamuose norminiuose aktuose įtvirtintos lokalinės (vietos) reikšmės elgesio taisyklės, kurių privalo laikytis tik to ūkinio vieneto darbuotojai.

Individualaus taikymo sprendimus ūkinių institucijų vadovai įformina savo įsakymais.

VALSTYBĖS SANKCIONUOJAMI NORMINIAI TEISĖS AKTAI

Daugumą teisės normų tiesiogiai nustato pati valstybė per savo valdžios ir valdymo institucijas. Kartu valstybė taiko ir kitą, netiesioginį, teisės kūrimo būdą. Ji sankcionuoja (patvirtina) taisykles, kurias parengia pavieniai piliečiai, jų grupės ar visuomeninės organizacijos. Sankcionuodama jų parengtus aktus valstybė suteikia tiems aktams privalomąją reikšmę, ir jie tampa teisės aktais (teisės šaltiniais). Juose užfiksuotos nuostatos tampa teisės normomis. Tokie teisės aktai yra, pavyzdžiui, visų juridinio asmens statusą turinčių teisės subjektų įstatai (statutai). Šie dokumentai Lietuvoje teisinio akto galią įgyja tik po to, kai įregistruojami Lietuvos Respublikos juridinių asmenų registro įstatyme nustatyta tvarka.

NORMINIŲ TEISĖS AKTŲ ĮSIGALIOJIMAS

Įstatymai ir kiti norminiai teisės aktai teisinę galią įgyja nuo juose nurodytos įsigaliojimo dienos. Jei pačiame norminiame akte nenurodyta jo įsigaliojimo pradžia, jis įsigalioja kitą dieną po to, kai tas norminis aktas buvo oficialiai paskelbtas „Valstybės žiniuose“.

Norminiai aktai nustoja galioti, kai pasibaigia jų galiojimo laikas arba kai jie panaikinami.

2.8. LIETUVOS TEISĖS NORMOS

TEISĖS NORMOS SAMPRATA

Socialinė teisės paskirtis - bendrojo ir individualaus pobūdžio normomis reguliuoti visuomeninius santykius. Lietuvos teisė sudaryta iš elgesio taisyklių - teisės normų, įtvirtintų teisės aktuose. Bet kuriame įstatyme ar poįstatyminiame teisės akte (teisės šaltinyje) yra suformuluotos ir įtvirtintos teisės normos.

Taigi teisės norma - tai valstybės nustatyta arba sankcionuota (patvirtinta) ir jos saugoma elgesio taisyklė (poelgio modelis). Viename norminiame teisės akte dažniausiai būna dešimtys, šimtai ir net tūkstančiai teisės normų. Teisės akte, kuris taikomas individualiai, paprastai būna viena ar kelios teisės normos.

Kaip turi būti elgiamasi tam tikrais atvejais, nustato ir kitos visuomenėje veikiančios socialinės (bendrabūvio) normos bei taisyklės: moralės (dorovės) normos, papročiai, visuomeninių organizacijų taisyklės, mandagumo (etiketo) taisyklės, neteisimo pobūdžio techninės taisyklės bei reikalavimai ir kt. Tačiau svarbiausią vaidmenį reguliuojant visuomeninius santykius atlieka teisės normos. Tik jos nustato reguliuojamų santykių dalyviams privalomąją galią turinčias teises, pareigas, atsakomybę ir užtikrina jų įgyvendinimą.

SPECIFINIAI TEISĖS NORMOS BRUOŽAI

Pirmiausia reikia pažymėti, kad teisės aktai gali būti norminiai (bendrojo taikymo) ir nenorminiai (individualaus taikymo). Taigi ir juose įtvirtintos teisės normos gali būti bendrojo bei individualaus taikymo.

Norminiuose (bendrojo taikymo) teisės aktuose nustatytos elgesio taisyklės reguliuoja ne vienkartinį (atskirus), o besikartojančius visuomeninius santykius.

kius. Jos skiriamos ne konkrečiam asmeniui ar atvejui ir neturi konkretaus vykdytojo. Bendro pobūdžio teisės norma taikytina visais analogiškais atvejais ir visiems asmenims, kurie atitinka tos normos hipotezėje numatytas sąlygas. Todėl ji laikoma bendro reguliuojamojo pobūdžio ir tuo skiriasi nuo individualių, konkrečių teisinių paliepimų, įformintų individualaus taikymo teisės aktuose ir teisės normose (pvz., teismų sprendimuose ar nuosprendžiuose, priimtuose pritaikius atitinkamą teisės normą). Teismo sprendimas (nuosprendis), priimtas išnagrinėjus konkrečią bylą, taip pat yra privalomas teisinis paliepimas, bet juo nenustatomos bendro pobūdžio elgesio taisyklės. Tai tik vienkartinis bendrojo taikymo teisės normos pritaikymo konkrečiu atveju ir konkrečiam asmeniui (fiziniam ar juridiniam) aktas.

Nuo kitų socialinių normų teisės norma skiriasi tuo, kad jos laikymąsi užtikrina pati valstybė, taikydama tam tikras poveikio priemones. Beje, ir kitos visuomenėje veikiančios socialinės normos (elgesio taisyklės) yra ir turi būti paremtos tam tikra išorine jėga. Kitaip ir būti negali, nes elgesio taisyklė (norma) visada išreiškia ne nuomonę, patarimą, pageidavimą ar prašymą, o reikalavimą. Jei taisyklė (norma) nebūtų paremta išorine jėga, ji taptų tik pageidavimu, prašymu ir pan., bet ne elgesio reikalavimu. Todėl, pavyzdžiui, moralės (dorovės) normų veiksmingumas grindžiamas kito žmogaus autoriteto ar apskritai visuomenės nuomonės galia (prieš kitą žmogų ar visuomenę gėda, nepatogu dėl netinkamo, amoralaus elgesio). Visuomeninių organizacijų normų bei taisyklių laikymasis paremtas ir tų organizacijų nustatytų poveikio priemonių veiksmingumu, ir pačių organizacijų bei jų narių autoriteto galia. O teisės normų nustatytų reikalavimų vykdymą remia ir, jei reikia, jų laikymąsi užtikrina kompetentingos valstybės institucijos, įgaliosios taikyti įvairias poveikio priemones, tarp jų ir smurtą. Tuo teisės normos iš esmės skiriasi nuo kitų visuomenėje veikiančių socialinių normų bei taisyklių.

TEISĖS NORMOS STRUKTŪRA

Loginiu požiūriu teisės norma gali būti suskaidyta į tris sudedamąsias dalis: hipotezę, dispoziciją ir sankciją. Tai padeda išspręsti klausimus, kurie iškyla įgyvendinant teisės normą, t. y. nustatant, kuriais atvejais ta (konkreči) norma gali ar turi būti taikoma, koks poelgis leistinas ir koks yra draudžiamas, kokios taikytinos normos (elgesio reikalavimo) pažeidėjui poveikio priemonės.

Hipotezėje nustatomos faktinės aplinkybės (sąlygos), kurioms esant (arba nesant) reikia taikyti tą teisės normą. Pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso (toliau - BK) 132 straipsnio („Šmeižimas“) hipotetinėje dalyje teigiama: „Skelbimas žinomai melagingų prasimanymų, žeminančių kito asmens garbę...“ Vadinasi, ši teisės norma gali būti taikoma esant dviem sąlygoms: 1) jei paskelbiami žinomai melagingi prasimanymai; 2) jei tie prasimanymai žemina asmens garbę. Tik esant šioms dviem sąlygoms kaltinamas asmuo gali būti traukiamas baudžiamajon atsakomybėn pagal nurodytą BK 132 straipsnį.

Hipotezė yra būtinas kiekvienos teisės normos elementas. Jei norma neturėtų hipotezės, būtų neaišku, kada ji taikytina, t. y. ji prarastų savo praktinę reikšmę.

Dispozicija yra ta normos dalis, kurioje nurodyta (arba numanoma), koks yra reikalaujamas ir(ar) leidžiamas asmens elgesys, kad jam negalėtų būti pritaikytos hipotezėje numatytos sąlygos. Iš cituoto BK 132 straipsnio hipotezės išplaukia dispozicija, kad asmuo, žinodamas, jog informacija, kurią jis ketina paskelbti, neati-

tinka tikrovės ir žemina kito asmens garbę, turi susilaikyti nuo jos paskelbimo arba paskelbti tikrą informaciją ir ją pateikti taip, kad nebūtų žeminama kito asmens garbė.

Dispozicija yra nepaprastai svarbi teisės normos dalis. Joje nustatytos reguliuojamojo santykio dalyvių teisės ir pareigos. Jei įvykdyta tai, ko reikalaujama dispozicijoje, vadinasi, teisės norma nebuvo pažeista.

Sankcija yra ta teisės normos dalis, kurioje numatytos poveikio priemonės, nepalankios asmenims, neįvykdžiusiems dispozicijoje keliamų reikalavimų. Cituotos BK 132 straipsnio normos sankcija yra baigiamoji jos dalis, kurioje nurodyta, kad kaltas asmuo „baudžiamas laisvės atėmimu iki vienerių metų arba pataisos darbais tam pačiam laikui, arba bauda, arba užtraukia visuomeninio poveikio priemonių taikymą“.

Teisės normos nereikia tapatinti su rašytine jos išraiškos forma (t. y. įstatymo ar kito norminio akto straipsniu). Vienaime straipsnyje gali būti kelios elgesio taisyklės (teisės normos) su skirtingomis formuluotėmis. Kai kuriose iš jų aiškiai išreiškiamas elgesio reikalavimas ir yra visos trys sudedamosios dalys (hipotezė, dispozicija ir sankcija). Tačiau labai dažnai įstatymo straipsnio tekste (ypač tada, kai ir be hipotezės aišku, kada teisės norma turi būti taikoma) hipotezė ar dispozicija nepateikiama. Neretai straipsnio pradžioje nurodoma viena, kelioms teisės normoms bendra hipotezė.

Įstatymo straipsnio tekste dispozicija taip pat tiesiogiai nenurodoma, kai ji numanoma, išplaukia iš hipotezės, pačios normos prasmės ir turinio.

Sankcija gali būti nenurodoma toje teisės normoje, kurioje išdėstytos hipotezė ir dispozicija. Tačiau tai nereiškia, kad jos apskritai nėra. Vienokia ar kitokia sankcija yra kiekvienoje teisės normoje. Daugelio teisės normų (ypač konstitucinių) sankcijos yra nurodytos kitose teisės normose ir net kituose norminiuose teisės aktuose. Taip yra todėl, kad norminiuose teisės aktuose teisės normas stengiamasi išdėstyti glaustai, lakoniškai, išvengiant pasikartojimų. Praktikoje labai svarbu išsiaiškinti visas teisės normos dalis, nes tik tada galima suvokti teisės normos prasmę ir teisingai ją pritaikyti.

TEISĖS NORMŲ RŪŠYS

Teisės normos pagal tai, koks yra jų klasifikavimo pagrindas, skirstomos į įvairias grupes.

Pagal *teisės šakos (reguliuojamų visuomeninių santykių rūšies) požymį* teisės normos skirstomos į **konstitucinės, civilinės, baudžiamosios, darbo ir kitų teisės šakų normas**.

Pagal *teisinę galią* (iš esmės teisę kuriančių institucijų kompetenciją) teisės normos skirstomos į **įstatymines ir poįstatymines**.

Pagal *galiojimo trukmę* teisės normos skirstomos į **neapibrėžtos galiojimo trukmės** (neterminuotos, jų yra dauguma) ir **apibrėžtos galiojimo trukmės** (laikinos, pvz., einamųjų metų biudžeto normos). Jų galiojimo laikotarpis nurodomas teisės akto pavadinime arba tekste.

Pagal *teritorinę galiojimo erdvę* teisės normos skirstomos į galiojančias **visoje šalies teritorijoje** ir **lokalines** (vietos), galiojančias tik tam tikruose administraciniuose šalies vienetuose.

Pagal *reguliuojamų santykių subjektus* (t. y. asmenis, kuriems teisės normos taikomos) jos skirstomos į **bendrąsias**, taikytinas visiems teisės subjektams, ir **specialiąsias**, taikytinas tik tam tikriems asmenims.

Pagal teisės *normų atliekamas funkcijas (specializaciją)* jos skirstomos į **reguliatyvinės** (nustatančias teisinio santykio dalyvių teises ir pareigas), **apsaugines** (nustatančias tam tikras priemones subjektyvioms teisėms apginti), **rekomendacines** (patariančias atlikti tam tikrus veiksmus ir suteikiančias tam tikriems organams teisę nustatyti privalomąsias taisykles ar duoti privalomuosius nurodymus), **imperatyviausias** (besąlygiškai įpareigojančias, įsakmiai reikalaujančias, liepiančias), **dispozityviausias** (suteikiančias tam tikrą pasirinkimo galimybę), **skatinamąsias** (nustatančias lengvatas ar pirmenybę), **įpareigojamąsias**, **draudžiamąsias**, **įgalinamąsias** ir kt.

Atskira visuomenėje veikiančių normų rūšis - **techninės normos**. Tai yra taisyklės, kuriomis vadovaujasi žmonės, vartodami darbo įrankius, gamybos priemones ar gamybos objektus. Jose nustatyti reikalavimai ar patarimai, kaip geriau, našiau, racionaliau, saugiau ir pan. gali ar turi būti vartojami darbo įrankiai arba gamybos, vartojimo ar buities poreikius tenkinti padedančios priemonės (mašinos, staklės, prietaisai, agregatai) arba kaip racionaliau panaudoti gamtos objektus (pvz., agrotechnikos taisyklės, nurodančios, kaip paruošti žemę, kad būtų gautas geresnis derlius), arba kaip atlikti tam tikras gamybines, medicininės ar kitokias operacijas (pvz., chirurgijos taisyklės, nustatančios auglių šalinimo metodus) ir t. t.

Vadovaudamiesi techninėmis normomis ir taisyklėmis, žmonės tiesiogiai dalyvauja materialinių vertybių gamybos ir kai kurių dvasinių vertybių kūrimo procesuose. Siekiant šioje veikloje užtikrinti darną ir tvarką, būtina laikytis nustatytų reikalavimų.

Daugelis techninių normų ir taisyklių yra rekomendacinio, patarimojo (t. y. neprivalomojo) pobūdžio. Tik svarbiausias (būtiniausias) technines normas ir taisykles valstybė patvirtina ir tokiu būdu suteikia joms **privalomąjį pobūdį**. Tai ji daro patvirtindama techninių normų ar taisyklių rinkinius, nustatydama įvairių rūšių standartus, technines sąlygas arba įtraukdama į teisinius aktus taisykles (pvz., saugumo technikos instrukcijos ir pan.), pagal kurias galima vartoti gamybos priemones (mašinas ar mechanizmus).

Valstybės patvirtintos techninės normos bei taisyklės tampa ir teisės normomis bei taisyklėmis. Užtikrinti, kad jų būtų laikomasi, - teisinė tam tikrų asmenų pareiga. Techninėms normoms suteikdama ir teisinę galią valstybė labai prisideda prie veiksmingesnio technikos naudojimo, darbo organizavimo tobulinimo, visuomeninės gamybos plėtojimo.

TEISĖS NORMŲ ĮGYVENDINIMAS

Teisės normos įgyvendinamos, kai žmonės elgiasi taip, kaip jos reikalauja ar leidžia, ir nedaro to, ką jos draudžia. Įgyvendinant teisės normą, kartais reikia, kad žmonės elgtųsi aktyviai (t. y. atliktų tam tikrus veiksmus), o kartais - kad jie būtų pasyvūs (susilaikytų nuo tam tikrų veiksmų).

Pagal teisės normų įgyvendinimo pobūdį skiriamos keturios jų įgyvendinimo formos: *laikymasis, vykdymas, panaudojimas ir taikymas*.

Teisės normų **laikymasis** - tai pasyvi jų įgyvendinimo forma, kai susilaikoma nuo draudžiamų veiksmų (pvz., nepasisavinamas svetimas turtas, nesinaudojama visuomeniniu transportu neturint bilieto).

Teisės normų **vykdymas** yra aktyvi jų įgyvendinimo forma, kai asmenys aktyviai atlieka savo teises pareigas. Šia forma visada įgyvendinamos įpareigojamosios teisės normos. Asmuo atlieka teisės normos reikalaujamus veiksmus, nors jis gali ir nenorėti to daryti (pvz., studentas nenori laikyti egzamino, bet jis jį laiko verčiamas teisės normos -juk egzaminų išlaikymas siejamas su diplomo ar kitokio kvalifikaciją patvirtinančio dokumento išdavimu).

Teisės normos gali būti **panaudojamos** aktyviai arba pasyviai. Tokiu būdu gali būti įgyvendinamos tos teisės normos (galimybės, laisvės), kurių panaudojimas priklauso nuo asmens noro (pvz., pilietis savo turtą gali savo nuožiūra arba parduoti, arba dovanoti, arba įkeisti, arba laikyti jį asmeniniam naudojimui).

Teisės normų **taikymas** yra ypatinga jų įgyvendinimo forma. Teisės normas taiko tik kompetentingi valstybės organai (teismai ir kt.) ir tik tada, kai pažeidžiami tų normų nustatyti reikalavimai ir kai jos negali būti įgyvendinamos be valstybės institucijos veiklos. Taikant teisės normą konkrečiam asmeniui, ji sukonkretinama, išryškinamos subjektyvios to asmens teisės ir pareigos. Teisės normos taikymo faktas įforminamas atitinkamais dokumentais. Tai gali būti įprastos rezoliucijos pareiškimuose (pvz., „apmokėti“, „leisti“), atskirai priimami sprendimai ar nutartys, taip pat sudėtingi motyvuoti teisės aktai (pvz., teismo nuosprendis). Teisės normų taikymo aktai yra privalomi ir jų laikymąsi užtikrina valstybė prievartos priemonėmis.

2.9. TEISINIAI SANTYKIAI

Žmonių bendravimo (visuomeniniame ar asmeniniame gyvenime ir kitur) santykiai **vadinami visuomeniniais santykiais**. Šie santykiai gali būti labai įvairūs. Nuo seniausių laikų juos reguliuoja pačių žmonių sukurtos normos bei taisyklės (apibendrintai vadinamos socialinėmis normomis): moralės (dorovės) normos, papročiai, tradicijos ir kt. Svarbiausi visuomeniniai santykiai sureguliuojami teisės normomis. Tokie **teisės normų reguliuojami visuomeniniai santykiai ir vadinami teisiniais santykiais**.

Įgyvendinant konkrečias teisės normas atsiranda ir konkretūs teisiniai santykiai. Jų dalyviai (subjektai) tokiais atvejais įgyvendina savo subjektyvias teises ir vykdo teises pareigas.

Nors teisės norma ir yra būtina teisinio santykio atsiradimo sąlyga, jos buvimas tokio santykio nesukuria. Kad konkretus teisinis santykis atsirastų, pasikeistų ar išnyktų, be jį reguliuojančios teisės normos, turi būti dar ir gyvenimo faktas, t. y. turi būti aplinkybė (ar kelios aplinkybės), numatyta konkrečios teisės normos hipotezėje. Toks **gyvenimo faktas, su kuriuo teisės normoje siejamas konkretaus teisinio santykio atsiradimas, pasikeitimas ar išnykimas, vadinamas teisiniu faktu**.

Teisiniai faktai yra dviejų rūšių: *įvykiai*, kurie nepriklauso nuo žmogaus valios (stichinės nelaimės, tragedijos ir kt.), ir valingi žmonių *veiksmas*. Pastarieji gali būti teisėti (sutartys, turto paveldėjimas ir kt.) ir neteisėti (nusikaltimai ir kitokie teisės pažeidimai).

Teisinį santykį sudaro šie struktūriniai elementai: dalyviai (subjektai), turinys ir objektas.

Teisinių santykių dalyviais (subjektais) gali būti fiziniai bei juridiniai asmenys (jie turi būti teisnūs ir veiksnūs) ir valstybė. **Teisnumas** - tai valstybės pripažintas asmens gebėjimas turėti tam tikras teises ir pareigas. **Veiksnumas** - valstybės pripažintas asmens gebėjimas savo veiksmais įgyti tam tikras teises ir vykdyti turimas teises ir pareigas.

Teisinio santykio turinys - tai to santykio dalyvių subjektyvios teisės ir teisinės pareigos. Jos yra tarpusavyje susijusios: subjektyvi vieno subjekto teisė paprastai atitinka teisinę kito subjekto pareigą, ir atvirkščiai.

Teisinio santykio objektas yra visa tai, dėl ko tarp žmonių atsiranda toks santykis. Teisinių santykių objektai gali būti materialinės vertybės (įvairūs daiktai), dvasinės vertybės (garbė, orumas, sveikata), žmonių veikla.

2.10. TEISĖTUMAS IR TEISĖTVARKA LIETUVOS RESPUBLIKOJE

TEISĖTUMO IR TEISĖTVARKOS SAMPRATOS

Leisdama įstatymus ir poįstatyminius norminius teisės aktus, juose nustatydamą elgesio taisyklės (teisės normas), valstybė reikalauja, kad jų būtų tiksliai ir nuosekliai laikomasi. Bet kuris įstatymas ar poįstatyminis norminis teisės aktas veiksmingas tik tada, kai jame nustatytus elgesio reikalavimus vykdo visi, visur ir visada. Toks visuotinis norminiuose teisės aktuose nustatytų reikalavimų vykdymas ir yra teisėtumo esmė. Taigi **teisėtumas** - visuotinis faktinis Lietuvos norminiuose teisės aktuose nustatytų elgesio reikalavimų vykdymas.

Teisėtumas pažeidžiamas tada, kai norminiuose teisės aktuose nustatyti reikalavimai nevykdomi arba netinkamai taikomos teisės normos. Kartu pažeidžiama ir **teisėtvarka** - Lietuvoje esama tvarka, nustatyta ir saugoma teisės normų. Taigi teisėtumas ir teisėtvarka iš esmės yra du skirtingi to paties reiškinio aspektai. Teisėtumas yra ne kas kita, kaip reikalaujamas piliečių elgimosi būdas (t. y. jų prievolė elgtis taip, kaip reikalauja teisės normos), o teisėtvarka yra teisėtumo įgyvendinimo rezultatas.

Teisėtvarką Lietuvoje siekiama užtikrinti tobulinant įstatymus, kad šie atitiktų visuomenės interesus, dirbant auklėjamąjį darbą, skatinant teisės normose nustatytų reikalavimų laikymąsi, teisės pažeidėjams taikant atitinkamas prievartos priemones.

TEISĖTUMO ĮGYVENDINIMO SĄLYGOS (REIKALAVIMAI)

Kad visi teisės subjektai vienodai vykdytų savo pareigas ir galėtų naudotis savo subjektyviomis teisėmis, kad visuomenės gyvenime nebūtų savivalės, valstybėje turi būti sudarytos tam tikros sąlygos ir laikomasi tam tikrų reikalavimų. Kitaip sakant, valstybėje turi būti sukurtas toks visuomeninis gyvenimas, kad būtų sudarytos reikiamos sąlygos teisės normoms įgyvendinti.

Pirma, būtina teisėtumo įgyvendinimo sąlyga yra **įstatymo viršenybės užtikrinimas** kitų (poįstatyminių) norminių teisės aktų atžvilgiu. Taigi Lietuvoje nėra ir

neturi būti svarbesnio teisės akto už įstatymą, visi kiti norminiai teisės aktai turi būti leidžiami tik remiantis įstatymais ir turi visiškai juos atitikti (t. y. jie turi būti poįstatyminiai). Vadinasi, privalomoji įstatymo galia turi būti visuotinė (svarbiausia, kad visų valdymo, teisėsaugos organų ir teismų sprendimai būtų pagrįsti įstatymais).

Antra, kiekvienas pilietis privalo gerai žinoti savo šalies įstatymų reikalavimus, todėl Lietuvos įstatymai bei poįstatyminiai norminiai teisės aktai turi būti aiškūs ir suprantami. Tokių teisės aktų reikalavimus piliečiai lengviau suvokia ir geba taikyti praktikoje. Įstatymo nežinojimas ar nesugebėjimas jį pritaikyti neatleidžia žmogaus, pažeidusiu tą įstatymą, nuo atsakomybės, ir tai visiškai teisinga, nes priešingu atveju bet kuris nusikaltėlis, remdamasis tuo, kad nežinojo teisinio reikalavimo, išvengtų atsakomybės.

Svarbi teisėtumo stiprinimo sąlyga yra ir visuotinis teisinis piliečių mokymas bei švietimas. Ypač svarbu, kad Lietuvos teisės pagrindai būtų dėstomi (kaip privalomasis dalykas) visose Lietuvos aukštosiose ir vidurinėse mokyklose.

Trečia, žinodamas įstatymus, pilietis turi sąmoningai juos vykdyti, t. y. jo elgesys turi atitikti teisės normų reikalavimus. Kitaip sakant, pilietis privalo atlikti tik tokius veiksmus, kurių iš jo reikalauja arba jam leidžia teisės normos, ir sąmoningai susilaikyti nuo poelgių bei veiksmų, kuriuos teisės normos draudžia. Toks elgesio būdas turi būti visuotinis. Tai pasiekti galima plačiai organizuojant teisinį visuomenės (ypač jaunimo) mokymą ir dorovinį auklėjimą. Teisės normų reikalavimus turi vykdyti visi be jokių išimčių. Niekam Lietuvoje neturi būti suteikta „privilegija“ pažeisti įstatymus, jų nesilaikyti. Visi žmonės prieš įstatymą yra lygūs.

Ketvirta, visi valstybės pareigūnų ir tarnautojų valdingi sprendimai turi būti paremti įstatymais ar poįstatyminiais teisės aktais. Atlikdami savo funkcijas ir kitus valdingus veiksmus, pareigūnai ir kiti valstybės tarnautojai (taip pat ir jų atstovaujamos įstaigos) turi tiksliai ir besąlygiškai laikytis norminiuose teisės aktuose įtvirtintų reikalavimų. Valstybės aparato darbuotojams suteikiami ypatingi įgaliojimai - valstybės vardu atlikti tam tikrus valdingus veiksmus, susijusius su įvairiais žmonių interesais. Jiems keliama didžiuliai reikalavimai, o svarbiausia - saugoti žmogaus teises. Saugodami piliečių teises ir imdamiesi priemonių jų teisėtiems interesams patenkinti, pareigūnai privalo pirmiausia patys gerai žinoti teisės reikalavimus bei griežtai jų laikytis ir nenuolaidžiauti asmenims, pažeidinėjantiems teisės normas. Kitaip sakant, visi valdingi pareigūnų ir valstybės institucijų veiksmai fizinių ir juridinių asmenų atžvilgiu turi būti paremti įstatymais ir poįstatyminiais teisės aktais.

Penkta, svarbi teisėtumo sąlyga yra atsakomybės už teisinių reikalavimų pažeidimą neišvengiamumo užtikrinimas. Paprastai teisės pažeidėjai žino, kad atlieka neleistinus veiksmus, už kuriuos reikės atsakyti, bet tikisi, jog pasiseks „paslėpti pėdsakus“. Kad teisės pažeidėjai neišvengtų atsakomybės, valstybinė ir visuomeninė teisės reikalavimų laikymosi priežiūros sistema turi būti tinkamai organizuota. Lietuvoje užtikrinti įstatymų laikymąsi pirmiausia yra įpareigosotos valstybės institucijos: teismai, prokuratūros, vidaus reikalų, valstybės kontrolės institucijos. Svarbų vaidmenį kovojant su teisės pažeidėjais atlieka spauda ir neabejingi visuomenės nariai. Pagal jų pateiktą informaciją teisės pažeidėjai dažnai traukiami atsakomybėn.

Tik nuosekliai laikantis visų aptartų reikalavimų šalyje bus užtikrintas teisėtumas ir teisėtvara.

2.11. TEISĖTAS ELGESYS, TEISĖS PAŽEIDIMAI IR JŲ PRIEŽASTYS

Tobulindama įstatymus, atlikdama auklėjamąjį darbą ir naudodama kitas teisėtumą bei teisėtvarką stiprinančias priemones, valstybė turi ryžtingai ir nuosekliai kovoti su nusikalstamumu. Neišaiškinus ir nenubaudus nusikaltėlių, silpnėja teisėtumas, ardoma teisėtvarka.

TEISĖTAS ELGESYS

Teisėtas yra toks elgesys, kuris visiškai atitinka teisės normose nustatytus reikalavimus. Visi žmonių poelgiai yra teisėti, jei jie neprieštarauja teisės normoms, įstatymams. Be to, teisėti poelgiai yra ir tokie, kurių apskritai nereguliuoja teisės normos ir dėl to neuždrausti. Galioja principas, kad leidžiama daryti viską, ko nedraudžia įstatymas.

Teisėtas elgesys yra įprasta, natūrali laisvai (savo noru) daugumos piliečių (tarautojų, pareigūnų, jų atstovaujamų įstaigų) atliekamos veiklos išraiška. Iš esmės Lietuvos piliečiai deramai naudojasi savo teisėmis ir tinkamai atlieka savo pareigas. Tai jie daro sąmoningai. Tokį daugumos piliečių elgesio būdą lemia tai, kad teisės normų reikalavimai iš esmės atitinka dorovinius Lietuvos žmonių įsitikinimus, jų etinius poreikius ir interesus. Taip jiems elgtis diktuoja jų vidiniai (moraliniai, psichologiniai ir kt.) poreikiai bei įsitikinimai, sąmoningumas, gilus visuomeninės pareigos supratimas.

Dalis piliečių, nors ir nėra labai sąmoningi, tačiau, žinodami ir suvokdami teisės pažeidimų padarinius, laikosi teisės reikalavimų, kad jiems nebūtų skirta bauda ar taikoma kitokia bausmė (teisinė atsakomybė).

Lietuvoje panaikintos kai kurios teisės pažeidimų (ypač nusikalstamumo) prielaidos. Antai iš esmės užbaigus valstybinio ir visuomeninio turto privatizavimą bei šalyje pasikeitus nuosavybės santykiams, kartu sumažėjo tų rūšių turto grobstymo galimybių, o įsitvirtinus demokratiniam valstybės valdymui, visiškai išnyko politinio nusikalstamumo prielaidos. Tačiau tai, kad buvo atkurta nepriklausomybė, dar nereiškia, kad šalyje nebus teisės pažeidimų. Tokią išvadą paneigia pats gyvenimas, nes nusikaltimų ir kitų teisės pažeidimų mastai mūsų visuomenėje kasmet didėja.

TEISĖS PAŽEIDIMŲ PRIEŽASTYS

Teisės pažeidimu laikomas bet koks teisės normų reikalavimų neatitinkantis žmogaus poelgis. Dažniausiai tai teisės normų draudžiama veika arba, jeigu ir leidžiama, tai veika, atliekama nesilaikant nustatytos tvarkos. Teisės pažeidimų priežastys mūsų visuomenėje gali būti įvairios. Jos paprastai skirstomos į subjektyvias (t. y. priklausančias tik nuo paties žmogaus valios) ir objektyvias (priklausančios ir nuo žmogaus valios, ir nuo kitų, t. y. išorinių, aplinkybių).

Subjektyvios teisės pažeidimų priežastys yra tokios: 1) menkas kai kurių individų sąmoningumas ir savanaudiškumas. Dėl šios priežasties padaroma daug turčinio pobūdžio teisės pažeidimų ir nusikaltimų (korupcija, kyšininkavimas, vagystės, plėšimai, sukčiavimas ir kt.); 2) alkoholizmas ir narkomanija. Apsvaigus nuo alko-

holio ar narkotikų daroma daug nusikaltimų žmogaus asmenybei, jo sveikatai ir orumui (chuliganizmas, kūno sužalojimai, nužudymai, smurtas prieš moteris ir vaikus, dažni kelių eismo taisyklių pažeidimai ir kt.); 3) kai kurių individų priešiškus šalis teisėtškai. Dėl šios priežasties niokojamas visuomeninis turtas, teršiama aplinka, siekiama pakenkti Lietuvos autoritetui pasaulyje.

Teisinėje literatūroje nurodomos dar ir tokios subjektyvios teisės pažeidimų priežastys, kaip nedrausmingumas, budrumo stoka ir kt.

Objektyvios (išorinės) teisės pažeidimų priežastys yra tokios: nedarbas, skurdas, ryški socialinė nelygybė, netikrumas dėl ateities, išnaudojimo bei diskriminacijos apraiškos, biurokratizmas, prastas teisinis žmonių (ypač jaunimo) parengimas gyvenimui, ypač prastas jų auklėjimas ir daug kitų neigiamų reiškinių, išplitusių mūsų visuomenėje.

Stiprinant teisėtumą svarbiausia yra **žmogaus auklėjimo problema**. Atkūrus nepriklausomybę staigiai pasikeitus socialinei ekonominei santvarkai, daugelio žmonių sąmonė nepakito. Žinoma, žmogaus sąmonė keičiasi kur kas lėčiau nei ekonominiai ir politiniai santykiai visuomenėje. Todėl šiandien, kovojant su teisės pažeidimais, daugiausia dėmesio turi būti skiriama žmogui, jo asmenybės formavimui, jo kultūriniam ir doroviniam ugdymui. Tai padaryti galima tik bendromis valstybės ir visuomenės pastangomis.

TEISĖS PAŽEIDIMŲ KLASIFIKAVIMAS

Visi teisės pažeidimai visuomenei yra žalingi. Tačiau įvairių teisės pažeidimų žalingumo laipsnis yra labai nevienodas. Todėl visi teisės pažeidimai pagal žalingumo laipsnį skirstomi į nusikaltimus, baudžiamuosius nusižengimus ir kitus teisės pažeidimus.

Nusikaltimai, kaip teisės pažeidimų rūšis, yra ne tik žalingi, bet ir pavojingi visuomenei. Tai įvairūs veiksmai (neveikimas), nukreipti prieš visų žmonių ypač saugomas vertybes, todėl jie iš esmės yra pavojingi visuomenei. Visi veiksmai (neveikimas), kurie yra pavojingi visuomenei ir laikytini kriminaliniais nusikaltimais, išvardyti baudžiamuosiuose įstatymuose. Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso specialiojoje dalyje išvardyti tokie nusikaltimai: nusikaltimai žmoniškumui, karo nusikaltimai, nusikaltimai Lietuvos valstybės nepriklausomybei, teritorijos vientisumui ir konstitucinei santvarkai, nusikaltimai žmogaus gyvybei, sveikatai, laisvei, garbei ir orumui, nusikaltimai vaikui ir šeimai, asmens privataus gyvenimo neriečiamumui, politinėms ir socialinėms teisėms, nuosavybei, informatikai, ekonomikai ir verslo tvarkai, finansų sistemai, valstybės tarnybai ir kt.

Baudžiamieji nusižengimai, kaip teisės pažeidimų rūšis, yra įvairūs visuomenei pavojingi veiksmai. Tai mažiau reikšmingi įstatymų, poįstatyminių norminių teisės aktų ir jais saugomų visuomenės ar kai kurių piliečių teisių pažeidimai. Visiems nusižengimams būdinga tai, kad juos padarius numatytos bausmės, nesusijusios su laisvės atėmimu (išskyrus areštą).

Kiti teisės pažeidimai skirstomi į administracinius teisės pažeidimus, drausminius nusižengimus ir civilinius teisės pažeidimus.

2.12. TEISINĖ ATSAKOMYBĖ

TEISINĖS ATSAKOMYBĖS SAMPRATA

Teisinė atsakomybė - tai kalto asmens pasmerkimas ir bausmės (sankcijos) jam taikymas už netinkamą elgesį.

Mūsų šalyje teisinės atsakomybės priemonėmis pirmiausia siekiama saugoti ir stiprinti esamą visuomenės gyvenimo tvarką. Be to, teisinė atsakomybė atlieka ir auklėjamąją funkciją. Ją taikant siekiama perauklėti teisės pažeidėjus, t. y. pašalinti iš jų sąmonės (psichologijos) neigiamus, visuomenei netinkamus, t. y. skatinančius atlikti neteisėtus veiksmus, mąstymo bruožus bei įtvirtinti jų sąmonėje visuomenei tinkamo (teisėto) elgesio būtinybės poreikį.

Numatydamas bausmes (sankcijas) už teisės normų pažeidimus, valstybė saugo esamą mūsų šalies teisėtumą ir padeda piliečiams įsisąmoninti, kad būtina laikytis teisės normose įtvirtintų nurodymų bei reikalavimų.

TEISINĖS ATSAKOMYBĖS RŪŠYS

Kadangi veiksmai ir poelgiai, kuriais pažeidžiamos teisės normos, yra labai įvairūs, egzistuoja įvairios teisinės atsakomybės rūšys bei bausmės (sankcijos), t. y. poveikio priemonės, kurios taikomos pažeidėjams. Atsižvelgiant į tai, kokio pobūdžio teisės normos pažeidžiamos, teisinė atsakomybė gali būti baudžiamoji, administracinė, drausminė, materialinė ir civilinė.

NUSIKALTIMAI IR BAUDŽIAMOJI ATSAKOMYBĖ

Nusikaltimu laikoma visuomenei pavojinga veika (aktyvūs veiksmai ar neveikimas), numatyta Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse. Nuo kitų teisės pažeidimų rūšių nusikaltimas skiriasi veikos pavojingumu visuomenei.

Baudžiamoji atsakomybė - tai įvairios bausmės, kurias gali skirti tik teismas už kriminalinius nusikaltimus. Nusikaltimų pavojingumo visuomenei laipsnis labai nevienodas, todėl ir bausmės už padarytus nusikaltimus yra skirtingos. Už vienus nusikaltimus taikomos sunkios bausmės, už kitus - lengvesnės, o kartais kaltas asmuo gali būti atleidžiamas nuo bausmės dėl nusikaltimo mažareikšmiškumo.

Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse (22 str.) numatytos **kriminalinių bausmių rūšys**. Pagrindinės bausmės yra: laisvės atėmimas iki gyvos galvos, terminuotas laisvės atėmimas, pataisos darbai be laisvės atėmimo ir bauda. Kartu su pagrindinėmis bausmėmis nuteistiesiems gali būti skiriamos ir tokios papildomos bausmės: turto konfiskavimas, bauda, teisės eiti tam tikras pareigas, dirbti tam tikrą darbą ar užsiimti tam tikra veikla atėmimas.

Mirties bausmė Lietuvoje panaikinta.

ADMINISTRACINIAI TEISĖS PAŽEIDIMAI IR ADMINISTRACINĖ ATSAKOMYBĖ

Administracinis teisės pažeidimas padaromas tada, kai pažeidžiama valstybinio valdymo tvarka, nustatyta administracinės, finansų, aplinkosaugos teisės ir kitų teisės šakų normų. Tai įvairūs veiksmai, kuriais pažeidžiami įstatymuose ir valsty-

binio valdymo institucijų teisės aktuose nustatyti reikalavimai (pvz., prekybos, kelių eismo ir kt. taisyklių pažeidimai). Administraciniai teisės pažeidimai yra ir važiavimas be bilieta visuomeniniu transportu, automobilio pastatymas neleistinoje vietoje, finansinės atskaitomybės ar priešgaisrinės apsaugos taisyklių pažeidimas ir kt.

Dėl administracinių teisės pažeidimų valstybėje gali būti sukurta netvarka, pažeidžiamos žmogaus teisės. Kadangi tokie teisės pažeidimai trukdo siekti darnaus valstybinio valdymo tikslų, todėl yra žalingi ir valstybei, ir visuomenei.

Administracinė atsakomybė - tai administracinių nuobaudų kaltiems asmenims taikymas už jų padarytus administracinės teisės ir kai kurių kitų teisės šakų normų pažeidimus. Jas skiria valstybinio valdymo organai (pareigūnai), specialiai įgalioti nagrinėti administracinių teisės pažeidimų bylas ir taikyti administracines sankcijas. Ši teisė suteikta kelių policijos, priešgaisrinės apsaugos, aplinkos apsaugos, mokesčių inspekcijos ir kai kurioms kitoms institucijoms (jų pareigūnams).

Administracinės nuobaudos yra šios: įspėjimas, bauda, pažeidimo įrankio ar objekto konfiskavimas, asmeniui suteiktos specialiosios teisės (pvz., vairuoti transporto priemonę, medžioti, žvejoti) atėmimas, administracinis areštas (iki 30 parų), nušalinimas nuo darbo (pareigų). Daikto konfiskavimas, specialiosios teisės atėmimas ir nušalinimas nuo darbo (pareigų) gali būti skiriamos kaip pagrindinės ir kaip papildomos nuobaudos.

DARBO DRAUSMĖS PAŽEIDIMAI IR DRAUSMINĖ BEI MATERIALINĖ ATSAKOMYBĖ

Darbo drausmę darbuotojas pažeidžia tada, kai nevykdo arba netinkamai vykdo darbo pareigas. Jis šiurkščiai pažeidžia darbo tvarką tada, kai neatvyksta į darbą be svarbių priežasčių visą darbo dieną (pamainą), neleistinai elgiasi su lankytojais ar klientais, darbe įvykdo vagystę, sukčiauja, pasisavina arba iššvaisto turtą, darbo metu būna neblaivus ir kt. Darbo drausmės pažeidėjai trukdo įmonėms ir įstaigoms spręsti ūkinius, socialinius, kultūrinius, administracinius ir kitokius uždavinius. Kai kada, pažeidus darbo drausmę, įmonei ar įstaigai padaroma materialinė žala. Tokiais atvejais darbo drausmės pažeidėjas gali būti traukiamas ne tik drausminėn, bet ir materialinėn atsakomybėn.

Drausminė atsakomybė - tai drausminio poveikio priemonių darbo drausmės pažeidėjams taikymas. Jas skiria darbdavys ar jo įgaliotas administracijos vadovas.

Pagal Lietuvos Respublikos darbo kodeksą (237 str.) už darbo drausmės pažeidimą gali būti skiriamos šios drausminės nuobaudos: pastaba, papeikimas, atleidimas iš darbo.

Drausminės nuobaudas reikia aiškiai skirti nuo administracinių. Administracines nuobaudas skiria specialios, tam įgaliotos valstybinio valdymo institucijos bei jų atstovai (kelių policijos komisariatai, priešgaisrinės apsaugos inspektoriatas ir kt.), o drausminės nuobaudas - darbdaviai, paprastai įmonių ar įstaigų vadovai. Drausminę atsakomybę reikia taip pat aiškiai skirti nuo materialinės.

Materialinė atsakomybė - tai darbuotojo pareiga įmonei ar įstaigai atlyginti dėl jo kaltės padarytą žalą. Tiek drausminė, tiek materialinė atsakomybė gali būti taikomos tik pažeidus darbo drausmę ir tik tam darbuotojui, kuris su ta įmone yra

pasirašęs darbo sutartį. Tačiau materialinė atsakomybė gali būti taikoma padarius ne bet kokią darbo tvarkos pažeidimą, o tik tokį, dėl kurio įmonė (įstaiga) patiria materialią žalą (pvz., kai darbuotojas praranda ar sugadina darbo įrankius). Visą žalą arba jos dalį privalo atlyginti kaltas darbuotojas, o žalos atlyginimas nelaikomas drausmine nuobauda.

CIVILINĖS TEISĖS PAŽEIDIMAI IR CIVILINĖ ATSAKOMYBĖ

Civilinė teisė pažeidžiama tada, kai pažeidžiami teisės normų reguliuojami turtiniai ir su jais susiję asmeniniai santykiai. Turtinius santykius reguliuoja civilinės teisės, o kai kuriais atvejais ir žemės bei kai kurių kitų teisės šakų normos. Civilinės teisės pažeidimai yra: žalos kito asmens ar organizacijos turtui padarymas, prievolinių įsipareigojimų nevykdymas arba netinkamas vykdymas ir kt.

Civilinė atsakomybė - tai kalto asmens turtinė prievolė atlyginti kitam asmeniui padarytą žalą (nuostolius). Kadangi padarius civilinės teisės pažeidimus atsiranda turtinė žala, jai atlyginti taikomos turtinio atkuriamojo pobūdžio priemonės (sankcijos): atitinkamos pinigų sumos sumokėjimas nukentėjusiam asmeniui; tam tikro turto išieškojimas iš kalto asmens nukentėjusiojo naudai; neteisėtai sudaryto sandorio pripažinimas negaliojančiu; neteisėtai gautos sumos išieškojimas valstybės naudai; netesybų mokėjimas (pažeidus sutartį); nukentėjusio asmens atsisakymo visiškai ar iš dalies vykdyti sutartį pripažinimas teisėtu ir kt.

Turtines sankcijas skiria teismas arba kita kompetentinga institucija, turinti specialų įgaliojimą (pvz., arbitražas) taikyti tokias sankcijas.

Turtinės sankcijos gali būti skiriamos ir kaip savarankiška poveikio priemonė, ir kartu su kitomis poveikio priemonėmis: su baudžiamosiomis sankcijomis (pvz., laisvės atėmimas ir turto konfiskavimas) arba su drausminėmis nuobaudomis (pvz., papeikimas už sugadintas žaliavas padarius broką ir tam tikros sumos išieškojimas iš kalto darbuotojo siekiant atlyginti įmonei padarytą žalą).

Kai viena visuomenei žalinga veika pažeidžiami ne vienos rūšies visuomeniniai santykiai, tai tuo padaromi kelių rūšių teisės pažeidimai - civilinės ir administracinės arba administracinės ir darbo teisės pažeidimai ir pan. Pavyzdžiui, jei automobilio vairuotojas, pažeisdamas eismo taisykles, padaro turtinę žalą pėsčiajam, šiuo savo veiksmu jis nusižengia ir pagal administracinę, ir pagal civilinę teisę. Tokiu atveju jam gali būti taikoma ir civilinė, ir administracinė atsakomybė.

Pažymėtina, kad nusikaltimas ir kitos rūšies teisės pažeidimas negali būti tapatinami. Nusikaltimas yra visuomenei pavojingas teisės reikalavimų pažeidimas, tuo tarpu kitais atvejais, t. y. kai nėra visuomenei pavojingo požymio, tėra tik teisės pažeidimas. Taigi baudžiamoji atsakomybė negali būti tapatinama su administracine, drausmine ar civiline atsakomybe. Tačiau nusikaltimais dažnai padaroma ir materialinė žala. Jei nukentėjusiajam atlyginama nusikaltimu padaryta žala, tai laikoma ne kaltojo civiline teisine atsakomybe, o tik civilinio proceso priemone turtinei žalai atlyginti.

2.13. TEISĖ IR MORALĖ

MORALĖS (DOROVĖS) NORMŲ IR PRINCIPŲ SAMPRATA

Žmonių elgesį visuomenėje, jų tarpusavio santykius reguliuoja ne tik teisės, bet ir moralės (dorovės) normos. Darbe, buityje ir kitose visuomeninio gyvenimo srityse žmonės elgiasi vadovaudamiesi ir teisės, ir moralės, ir kitomis socialinio pobūdžio taisyklėmis. Įstatymai (teisės normos) labai dažnai papildo moralės normas, todėl jos tampa dar svarbesnės.

Moralė, kaip ir teisė, žmonėms kelia tam tikrus reikalavimus, kurie formuluojami kaip normos ar principai. **Moralės normos - tai tam tikros istoriškai susiformavusios ir visuomenės priimtos elgesio taisyklės, orientuojančios žmones savo noru pasirinkti kilnius, visuomenei reikšmingus poelgius ir susilaikyti nuo netinkamų veiksmų.** Pagal jas vieni žmonių poelgiai vertinami kaip teisingi, teigiami, kiti - kaip neteisingi, neigiami, amoralūs, atmetini ir smerktini.

Bendros moralės nuostatos išreiškiamos principais. **Moralės principai - tai plataus turinio etinės kategorijos** (pvz., laisvė, lygybė, patriotizmas, humanizmas, sąžiningumas ir kt.). Moralės (dorovės) principai dažniausiai apima ne vieną, o daugelį moralės normų. Moralės normos nurodo, kaip žmogus konkrečioje situacijoje privalo elgtis, o principai atskleidžia socialinį moralės turinį, išreiškia bendrus žmonėms keliamus reikalavimus ir taip nustato jų elgesio kryptį. Pavyzdžiui, sąžiningumo principas apima tokius dorovės reikalavimus (normas): tesėti duotą žodį, nemeluoti, neapgauinėti ir kt.

MORALĖS NORMŲ IR PRINCIPŲ KLASIFIKAVIMAS

Moralė yra labai sudėtingas istorinis ir socialinis reiškiny, todėl ir jos normas bei principus galima skirstyti įvairiai.

Pagal *teritorinę veikimo erdvę ir galiojimo laiką* moralės normos (iš dalies ir principai) gali būti skirstomos į *bendrasias* (bendražmogiškasias, visuotines) ir *grupines*. Kai kurios moralės vertybės yra įprastos visai civilizui žmogui ir galioja nuo amžių (pvz., pagarba vyresniesiems, pagalbos suteikimas ištikus nelaimei). Egzistuoja ir kai kurių visuomenės sluoksnių - turtingųjų ir beturčių, tikinčiųjų ir ateistų, net įvairių profesinių bendruomenių moralė.

Pagal *veikimo pobūdį* moralės normas galima suskirstyti į dvi grupes: **įpareigojančias** (pvz., moralės reikalavimai padėti žmogui nelaimėje, gerbti vyresniusius) ir **draudžiančias** (pvz., negalima meluoti, įžeidinėti ir pan.) Įpareigojančios normos reikalauja, kad žmogus kurtų gėrį, o draudžiančios - kad jis susilaikytų nuo blogio. Apskritai moralės reikalavimų besilaikančio individo elgesys turi atitikti visuomenės ginamas vertybes.

TEISĖS IR MORALĖS NORMŲ VEIKIMO BŪDAI

Teisė ir moralė buvo ir yra tarpusavyje glaudžiai susiję socialiniai reiškiniai. Tai matyti ir iš jų normų reguliavimo kryptingumo: vienais atvejais jos reguliuoja tuos pačius visuomeninius santykius, o kitais atvejais teisės normos reguliuoja vienokius santykius, o moralės normos - kitokius. Taip yra todėl, kad egzistuoja specifi-

niai santykiai, kurie gali būti reguliuojami tik teisės normų (pvz., dauguma darbo santykių, transporto eismo santykiai ir kt.), ir santykiai, kurie reguliuojami tik moralės normų (pvz., dauguma šeimos santykių). Taigi žmonių elgesiui gali turėti įtakos ir moralės normos, ir moralės normos kartu su teisės normomis.

Nemažai moralės normų reikalavimų yra visiškai arba iš dalies paremta teisiniais reikalavimais. Pavyzdžiui, bet koks sąmoningas tiesos iškraipymas vadinamas melu. Laikantis bendražmogiškųjų (visuotinių) moralės normų, smerkiamas bet koks melas ir reikalaujama sakyti tik tiesą. Vienu iš dešimties Dievo įsakymų kategoriškai reikalaujama: „Nesakyk netiesos“. Teisė tik iš dalies papildo šį moralės reikalavimą, nustatydamą, pavyzdžiui, baudžiamąją atsakomybę ne už melą apskritai, o tik už melą tam tikrais atvejais. Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse nustatyta atsakomybė už melagingą įskundimą ar pranešimą apie nebūtą nusikaltimą (236 str.), melagingus parodymus, išvadas ir vertimą (235 str.), šmeižimą (154 str.) ir kt. Dažniausiai už melą teisiškai nebaudžiama, o melagingų žinių skleidėjas gali būti patrauktas tik moralinėn atsakomybėn (gali būti svarstomas visuomenėje ir susilaukti jos pasmerkimo). Kai kada tiesos iškraipymas arba nusišėpimas pateisinamas, jei norima žmogui gero (pvz., taip kartais traktuojamas tiesos apie tragiškus ligos padarinius nusišėpimas ir pan.).

Teisės normos, papildydamos moralės normų reikalavimus, padidina reguliuojamąjį jų vaidmenį. Pavyzdžiui, kiekvieno žmogaus savaime suprantama moralinė pareiga yra kiek galima padėti kitam žmogui, kai šis suserga, yra sužalojamas ar jį ištinka kitokia nelaimė. Šį bendražmogiškąjį moralinį reikalavimą medicininė deontologija sustiprina įpareigodama gydytoją „būti visuomet pasirengusį suteikti medicininę pagalbą“ (Hipokrato priesakas gydytojui). Dar labiau sustiprindama šį moralinį - deontologinį reikalavimą teisė numato asmens sveikatos priežiūros veikla užsiimančių specialistų administracinę atsakomybę už pareigų nevykdymą arba netinkamą vykdymą (Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekso (toliau - ATPK) 43⁴ str.).

Kita vertus, teisės normų (t. y. valstybės nustatytų elgesio reikalavimų) veiksmingumas tiesiogiai priklauso nuo to, kiek jose yra dorovingumo dvasios, kiek jos atspindi ir įkūnija moralę.

Kuo didesnis dorovinis teisės normų autoritetas (moralinis pagrindas), tuo galingesnė jų poveikio jėga, taigi ir svarbesnis reguliuojamasis vaidmuo visuomenėje. O jei teisės nuostatos nesutampa su moraliniais žmonių įsitikinimais ar jiems prieštarauja, galima tikėtis visiškai kitokių padarinių. Tada jos ne tik neatlieka tiesioginės paskirties, bet ir tampa teisėtvarkos šalyje silpninimo, teisinio nihilizmo ir dorovinio nuosmukio visuomenėje prielaidomis. Niekas labiau nekompromituoja teisėtvarkos ir teisės, kaip amoralios jų nuostatos. Kita vertus, negalima įsivaizduoti tvirtos teisėtvarkos, jei žmonių dorovė yra menka. Tokiais atvejais net ir gausūs dorovingi teisiniai draudimai dažnai gyvenime neduoda teigiamų rezultatų.

SKIRIAMIEJI TEISĖS IR MORALĖS NORMŲ BRUOŽAI

Nors teisės ir moralės normos daugiau ar mažiau savarankiškai reguliuoja žmonių elgesį, jų tarpusavio santykius, tačiau vienomis vis dėlto negalima pakeisti kitų. Teisės ir moralės normų skiriamieji bruožai yra šie: 1) moralės normos atsirado daug anksčiau nei teisės normos. Moralės normos veikė jau pirmąsias bendruo-

menėse, **o** teisės normos atsirado tik susidarius valstybėms; **2)** teisės normos yra konkretnės negu moralės. Moralės normos nustato tik bendruosius, **o** teisės normos - konkrečius ir apibrėžtus elgesio reikalavimus; **3)** teisės normų įsigaliojimo laiką ir galiojimo terminą nustato valstybės. Moralės normų galiojimo laikas neapibrėžtas; **4)** teisės normų laikymąsi, jei reikia, užtikrina valstybė. Moralės normų laikymasis paremtas asmeniniu sąmoningumu, viešosios nuomonės bei visuomenės autoriteto jėga, baimė būti jos pasmerktam. Neteisinių papročių laikymąsi užtikrina įpročio ir tradicijos jėga, **o** visuomeninių organizacijų taisyklių laikymąsi - jų narių savidrausmė. Apskritai visos šios priemonės iš esmės grindžiamos asmeniniu sąmoningumu.

Laikytis Lietuvos teisės normų yra moralinė kiekvieno asmens pareiga, nesvarbu, kas grėstų jas pažeidus. Iš tiesų Lietuvos teisės normų nustatytų reikalavimų daugelis laikosi klausydamiesi sąžinės balso, **o ne** todėl, kad jų nesilaikant grėstų kokia nors bausmė.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Teisės mokslas - socialinis mokslas, tiriantis valstybinio ir teisinio pobūdžio reiškinius (jurisprudencija).

Teisinė valstybė - tai koncepcija, pagal kurią visų valdžios organų, ūkinių ir visuomeninių darinių, fizinių ir juridinių asmenų veikla valstybėje, jų tarpusavio santykiai turi būti grindžiami teise ir reguliuojami tik teisinėmis priemonėmis.

Prigimtinė teisė - visuma pamatinių teisių ir principų, išplaukiančių iš pačios žmogaus prigimties ir nepriklausančių nuo socialinių sąlygų - valstybių bei jose galiojančių teisės normų.

Teisės forma (šaltinis) - valstybės kompetentingų organų ar jų įgalintų nevalstybinių organizacijų išleisti teisės aktai, kurių normose (elgesio taisyklėse) suformuluota (išreikšta) ir įtvirtinta valstybės valia.

Teisinis paprotys - kompetentingo valstybės organo patvirtinta (sankcionuota) taisyklė, kuri susiformuoja visuomenėje ilgą laiką dažnai ją taikant ir kurios laikomasi iš tradicijos.

Teisinis precedentas - tokia teisės forma, kai teismo sprendimas tam tikroje byloje ar kito valstybės organo priimtas sprendimas tam tikru klausimu taikomas ir kitais panašiais atvejais ir šitokiu būdu tampa visuotinio elgesio taisykle.

Norminis teisės aktas - oficialus rašytinis dokumentas, turintis privalomąją teisinę galią visiems arba daugeliui teisės subjektų ir skirtas nevienkartiniam naudojimui (taikymui).

Teisinė sistema - suderintų, sugrupuotų, tarpusavyje hierarchiniais ir koordinaciniais ryšiais susietų teisės normų, teisės aktų ir jų grupių (teisės institutų, šakų ir kt.) junginys.

Kodifikacija - norminių teisės aktų ir juose įtvirtintų teisės normų išdėstymas viename bendrame tam tikros teisės šakos ar posakio rinkinyje - kodekse.

Įstatymas - Seimo priimtas teisės aktas, turintis aukščiausią teisinę galią, kurio privalo laikytis visos valstybės institucijos, visuomeninės organizacijos, ūkio subjektai, pareigūnai ir gyventojai. Įstatymas gali būti pakeistas arba panaikintas tik Seimo priimtu kitu įstatymu.

Teisės norma - valstybės nustatyta arba patvirtinta (sankcionuota) ir jos saugoma elgesio taisyklė (poelgio modelis).

Teisiniai santykiai - teisės normų reguliuojami visuomeniniai santykiai.

Teisnumas - valstybės pripažintas asmens galėjimas turėti tam tikras teises ir pareigas.

Veiksnumas - valstybės pripažintas asmens galėjimas savo veiksmais įgyti tam tikras teises ir vykdyti turimas teises ir pareigas.

Teisėtumas - visuotinis faktinis Lietuvos norminiuose teisės aktuose nustatytų elgesio reikalavimų vykdymas.

Teisėtvara - valstybės esama tvarka, nustatyta ir saugoma teisės normų.

Teisinė atsakomybė - tai kalto asmens pasmerkimas ir bausmės (sankcijos) jam taikymas už teisės pažeidimą.

Moralės normos - tam tikros istoriškai susiformavusios ir visuomenės priimtos elgesio taisyklės, orientuojančios žmones savo noru pasirinkti kilnius, visuomenei reikšmingus poelgius ir susilaikyti nuo netinkamų veiksmų.

KLAUSIMAI

1. Kokiai mokslų krypčiai pagal Europos Komisijos Mokslų klasifikaciją priskiriamas teisės mokslas?
2. Kokios vertybės iškeliama visuotinės gerovės valstybės teorijoje?
3. Kokiais požymiais teisės normos išsiskiria iš kitų socialinių normų?
4. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 18 straipsnyje nurodyta, kad „Žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės“. Kaip galima būtų paaiškinti šią Konstitucijos nuostatą, remiantis žymiausių prigimtinės teisės teorijos atstovų mintimis?
5. Kas yra teisės šaltinių hierarchija? Išvardykite Lietuvos teisės šaltinių seką pagal jų teisinę galią.
6. Kokie pagrindiniai kontinentinės ir bendrosios (anglosaksiškosios) teisės sistemų skirtumai?
7. Kaip suprantama įstatymo sąvoka šnekamojoje ir teisės kalboje?
8. Kas yra dispozicija?
9. Kuo teisės normos skiriasi nuo techninių normų?
10. Kuo skiriasi teisėtumo ir teisėtvarkos sąvokos?

UŽDUOTYS

1. Dar Senovės Romoje buvo sakoma: *Ubi societas ibi ius* („Kur visuomenė, ten ir teisė“). Panagrinėkite, ar Robinzonui Kruzui reikėjo teisės?
2. Išvardykite pagrindines teisės šakas. Nurodykite pagrindinius civilinės teisės institutus.
3. Per žinias buvo pranešta, kad „Vyriausybė priėmė įstatymą dėl cukraus mokesčio įvedimo“. Kokia klaida įsivėlė tame pranešime? Atsakymą pagrįskite.

4. Baudžiamojo kodekso 130 straipsnyje „Nužudymas labai susijaudinus“ parašyta: „Tas, kas nužudė žmogų staiga labai susijaudinęs dėl neteisėto ar itin įžeidžiančio jį ar jo artimą asmenį nukentėjusio asmens poelgio, baudžiamas laisvės atėmimu iki šešerių metų“. Nurodykite, kokia yra šios teisės normos hipotezė, dispozicija ir sankcija.

5. Pasvarstykite, kokios yra kyšininkavimo (korupcijos), kaip teisės pažeidimo, subjektyvios ir objektyvios priežastys?

ANTRAS SKYRIUS

KONSTITUCINĖ TEISĖ

1. KONSTITUCINĖ TEISĖ IR KONSTITUCIJA

1.1. KONSTITUCINĖS TEISĖS SAMPRATA IR YPATUMAI

KONSTITUCINĖS TEISĖS ESMĖ

Bazinė valstybės teisės normų dalis tradiciškai vadinama konstitucine teise. Ją sudaro pagrindinės valstybės ir ją įkūrusios bendruomenės (piliečių) politinės ir teisinės *vertybės* (pvz., žmogaus, šeimos, kalbos, religijos, aplinkos, darbo ar verslo svarbiausi aspektai) ir *principai* (pvz., nepriklausomybės ar demokratijos principai) bei su jais susijusios *normos*, t. y. viešojo ir iš dalies privataus elgesio taisyklės (pvz., parlamento nario ar teisėjo veiklos, tėvų ir vaikų tarpusavio elgesio taisyklės). Visa tai gali būti išreikšta viename dokumente, pavadinimu „Konstitucija“ ar „Pagrindinis Įstatymas“, ir jį detalizuojančiuose teisės aktuose (įstatymuose, valdymo aktuose ar teismų sprendimuose) arba pateikta įvairiuose aktuose ar įstatymuose, kurių visuma rodytų esant nesusistemintą konstituciją. Bendroju požiūriu konstitucinę teisę turi kiekviena valstybė, nesvarbu, ar ji išleido specialų dokumentą, pavadinimu „Konstitucija“. Jei valstybė tokio dokumento neturi, tai savaime nereiškia, kad jos teritorijoje nėra jokio pamatinio politinio ir teisinio sutvirtinimo, neleidžiančio įsivyrėti savivalei ir anarchijai. Antai konstitucijos, kaip vientiso vertybių, principų ir normų rinkinio, neturinčioje Didžiojoje Britanijoje iš esmės galioja seniausia pasaulyje konstitucinė teisė, kurios pagrindą sudaro įvairiais šimtmečiais *vardan individo ir parlamentinės demokratijos apsaugos* priimti parlamento aktai, teismų sprendimai ir susiformavę papročiai. Apibendrinant galima sakyti, kad konstitucinė teisė - tai sistema konkrečios šalies politinių ir teisinių vertybių, principų ir normų, įtvirtinančių ir reglamentuojančių esminius žmogaus, piliečio bei visuomenės junginių santykius su valstybės institucijomis ir kitais asmenimis, pagrindinių valstybės valdžios institucijų organizavimo ir veikimo tvarką.

KONSTITUCINĖS TEISĖS SAVOKA

Jei kiekviena valstybė, kaip teigėme, turi konstitucinę teisę, tai atrodytų, kad mūsų pateiktas tokios teisės apibrėžimas turėtų tikti kiekvienai valstybei, nesvarbu, ar jos pamatinė santvarka turi monarchijos, parlamentinės (prezidentinės) respublikos, autoritarinio valdymo ar vienos partijos diktatūros požymių. Tačiau XX amžiaus istorija rodo, kad vienų valstybių (JAV, VFR ar Prancūzijos) organizavimo pagrindą sudaro demokratiškai priimtose teisės normos, kitų (buvusios TSRS ir Jugoslavijos, Kubos ar kitos „socialistinės“ ar „liaudies“ valstybės) - politinio lyderio nubrėžti prioritetai ar vienintelės partijos suvažiavimų sprendimai, dar kitų (Irano, Saudo Arabijos) - religinės vertybės ir jų nulemtos normos. Remiantis tuo, galima

teigti, kad konstitucinę teisę geriausiai galima apibrėžti įvertinus *konkrečios valstybės konkretaus laikotarpio konstitucinę teisę*.

Dabartinę Lietuvos Respublikos konstitucinę teisę, įsigaliojus 1992 m. Konstitucijai (toliau - Konstitucija) ir pradėjus veikti Konstituciniam Teismui, galima apibrėžti dvejopai. Pirmiausia ją galima apibrėžti pagal tai, kaip įformintas aukščiausios teisinės galios dokumentas ir kokių aktų formos jame numatytos. Šiuo platesniu požiūriu konstitucinė teisė - tai Konstitucijoje ir joje (tiesiogiai ar netiesiogiai) numatytuose įstatymuose bei juose numatytuose poįstatyminiuose teisės aktuose įtvirtintų principų ir normų sistema. Taigi tokiu atveju konstitucinės teisės šaltiniai yra Konstitucija ir jos nuostatas detalizuojantys įstatymai - konstituciniai įstatymai (Konstitucijos 47 str., 69 str. 3 d., 150 str.) ir paprastieji (t. y. nekonstituciniai) įstatymai, pavyzdžiui, Vyriausybės įstatymas (Konstitucijos 93 str.), Konstitucinio Teismo įstatymas (Konstitucijos 102 str. 2 d.), rinkimų įstatymai (Konstitucijos 34 str. 2 d.), įstatymo galią turintis Seimo statutas (Konstitucijos 76 str.) ir norminiai poįstatyminiai aktai: Vyriausybės nutarimai (Konstitucijos 95 str.), Respublikos Prezidento dekretai (Konstitucijos 85 str.). Tokią konstitucinės teisės sampratą galima vertinti teigiamai ta prasme, kad ji apibrėžta tokiais Konstitucijos žodžiais, kaip „nustato įstatymas“, „saugo įstatymas“ (Konstitucijos 12 str. 3 d., 19 str.), ir yra pagrįsta detalizuojančiuose įstatymuose tradiciškai vartojamais žodžiais „Vyriausybės nustatyta tvarka“. Kita vertus, pateiktą apibrėžimą galima vertinti ir kritiškai, nes, pirma, jame pernelyg sureikšminti įstatymai ir juos leidžiantis Seimas, kuris pagal dabartinę Konstituciją nėra aukščiausioji valstybės institucija. Pažymėtina, kad Konstitucijoje nėra nuostatos, panašios į Lietuvos Respublikos 1990 m. Laikinojo Pagrindinio Įstatymo principą „Aukščiausioji Taryba - aukščiausiasis valstybinės valdžios organas“. Taigi Seimas nėra pagrindinis Konstitucijos aiškintojas ir įgyvendintojas, nes jo teisinę kūrybą Konstitucinis Teismas gali pripažinti prieštaraujančia Konstitucijai. Antra, pateiktas apibrėžimas perša mintį, kad Konstitucija tarsi galioja „įstatymų nustatyta tvarka“, nors pagal 1992 m. Konstituciją (7 str. 1 d., 105 str. 1 d., 107 str. 2 d.) *įstatymai turi galioti Konstitucijos nustatyta ir Konstitucinio Teismo išaiškinta tvarka*. Trečia, minėtasis konstitucinės teisės apibrėžimas sudaro įspūdį, kad ir kiti Konstitucijoje numatyti norminiai poįstatyminiai sprendimai - ministro sprendimai „ministerijos kompetencijai priklausančiais klausimais“ (K 98 str. 1 d.) ar savivaldybių tarybų sprendimai (Konstitucijos 119 str. 4 d., 121 str. 2 d.) - neva yra konstitucinės teisės šaltiniai. Išeitų, kad norint visiškai pažinti konstitucinę teisę, būtina analizuoti ir visų ministrų bei savivaldybių tarybų priimtus ir galiojančius norminius sprendimus, susijusius su Konstitucija. Tokiu atveju konstitucinės teisės studijos iš esmės būtų administracinės teisės studijavimas. Ketvirta, minėtąjį konstitucinės teisės apibrėžimą kritiškai galima vertinti ir todėl, kad Konstitucijos II skirsnyje „Žmogus ir valstybė“ bei kituose skirsniuose nėra žodžių „nustato Vyriausybė“ ar „Vyriausybės nustatyta tvarka“. Tai rodo, kad žmogaus teisių ir laisvių bei kitų konstitucinių vertybių esminiai klausimai *negali būti* reglamentuojami poįstatyminiais aktais. Visa tai turint omenyje, pateikto konstitucinės teisės apibrėžimo nereikėtų vertinti rimtai. Priešingu atveju konstitucinę teisę turėtume vadinti *valstybine teise*.

Siauresniu požiūriu dabartinę Lietuvos Respublikos konstitucinę teisę galima apibrėžti ir pagal tai, koks aukščiausiosios teisinės galios dokumentas ir jame

įtvirtintas vertybes detalizuojantis reglamentavimas - įstatymų, poįstatyminių aktų ar teismų sprendimų pagrindu - yra svarbiausias, pastovus ir neginčijamas teismine tvarka. Šiuo požiūriu **konstitucinė teisė -tai prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių bei kitų vertybių (pirmiausia - tautos suvereniteto), jų apsaugos, gynimo ir įgyvendinimo institucines bei organizacines priemones įtvirtinančios Konstitucijos ir ją galutinai ir neskundžiamai (Konstitucijos 107 str. 2 d.) aiškinančio Konstitucinio Teismo sprendimuose išplėtotų principų bei koncepcijų visuma.** Šiuo atveju konstitucinės teisės *šaltiniai* yra prigimtinių žmogaus teisių ir laisvės (jas sukuria žmogaus gimimas, bet ne valstybė ar konstituciją referendumu priimančios piliečiai), tautos suverenitetas (jis egzistuoja savaime prieš sukuriant valstybę ir po to), visa tai aprašanti Konstitucija ir ją aiškinančio bei taikančio Konstitucinio Teismo sprendimai. Tokią sampratą, viena vertus, galima laikyti nepakankama ir vienpusiška, nes joje pernelyg sureikšminama devynių Konstitucinio Teismo teisėjų (Konstitucijos 103 str. 1 d.) sprendimų reikšmė ir tarsi nuvertinami 141 Seimo nario priimti įstatymai. Kita vertus, pateiktą konstitucinės teisės apibrėžimą iš esmės galima vertinti kaip *tinkamiausią*, nes visi įstatymai ar Vyriausybės aktai gali būti Konstitucinio Teismo pripažinti antikonstituciniais ir todėl netaikomais (Konstitucijos 107 str. 1 d.). Be to, konstitucinė teisė iš principo turi būti pastovi ir negali keistis vien todėl, kad pasikeitė įstatymai ar poįstatyminiai aktai (o jie paprastai keičiasi, po rinkimų pasikeitus Seimo ir Vyriausybės sudėčiai ar šių institucijų prioritetams).

KONSTITUCINĖS TEISĖS REGULIAVIMO SRITIS (APIMTIS)

Ką reguliuoja konstitucinė teisė, pasakyti trumpai ir kartu išsamiai neįmanoma. Šiuo atveju svarbu pabrėžti, kad konstitucinė teisė turi *trigubą objektą*, t. y. ji *reguliuoja* (daro norminamąjį, t. y. stabilizuojamąjį, organizuojamąjį, integruojamąjį ir apsauginį - poveikį):

1) **pamatinius valstybės organizavimo principus ir procedūras**, pirmiausia demokratinės, respublikinės, nepriklausomos ir teisinės valstybės principus bei juos atitinkančias procedūras - rinkimų ir referendumo tvarkos pagrindus, prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių apsaugos ir gynimo principus, išimtiniais atvejais -jų ribojimo pagrindus, socialinių (t. y. nevalstybinių) junginių (religinių organizacijų, tautinių bendrijų, politinių partijų ar visuomenės informavimo priemonių) laisvo steigimosi ir veiklos garantijas, vietos savivaldos įgyvendinimo pagrindus. Šiuo atveju konstitucinės teisės šaltiniai yra Konstitucija, Seimo rinkimų įstatymas, Respublikos Prezidento rinkimų įstatymas, Savivaldybių tarybų rinkimų įstatymas, Referendumo įstatymas, Politinių partijų įstatymas, Visuomenės informavimo įstatymas, Vietos savivaldos įstatymas ir šių įstatymų atitiktį Konstitucijai vertinantys Konstitucinio Teismo nutarimai;

2) **pagrindines valstybės valdžios funkcijas ir jas vykdančias institucijas**, t. y. įstatymų leidybos, valdymo (administravimo) ir teisingumo vykdymo funkcijas bei jas pagal tam tikrus principus ir tvarką vykdančio Seimo, Respublikos Prezidento, Vyriausybės ir teismų (bei kai kurių kitų institucijų, pavyzdžiui, Valstybės kontrolės, Lietuvos banko) teisinės padėties pagrindus. Šiuo atveju konstitucinės teisės materialūs ir formalūs šaltiniai yra Konstitucija, Seimo statutas, Prezidento įstatymas, Vyriausybės įstatymas (iš dalies - ir Vyriausybės darbo reglamentas), Konsti-

tucinio Teismo įstatymas, Teismų įstatymas ir šių įstatymų atitiktį Konstitucijai vertinantys Konstitucinio Teismo nutarimai;

3) **valstybės įgaliojimų ribas**, t. y. ne tiek Konstitucijoje tiesiogiai apibrėžtą pagrindinių valstybės institucijų kompetenciją, kiek tokios kompetencijos (pažodžiui Konstitucijos tekste neįvardytas) įgaliojimų ribas, kurios logiškai ir sistemškai išplaukia iš prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių, teisinės valstybės ir kitų pagrindinių principų. Šiuo atveju konstitucinės teisės šaltiniai yra trys: prigimtinių žmogaus teisės ir laisvės, Konstitucija ir įstatymų atitiktį Konstitucijai vertinantys Konstitucinio Teismo nutarimai.

Šioje vietoje tikslinga aptarti konstitucinius santykius. Jie gali būti skirstomi į *konstituciškai reikšmingus santykius*, kurių teisės normos tiesiogiai nereglementuoja (pvz., Respublikos Prezidento ir didžiausios Seimo narių frakcijos lyderio susitikimas bei kompromisinis susitarimas) ir *konstitucinius teisinius santykius*, kurie reglamentuoti konstitucinės teisės normų (pvz., Respublikos Prezidento ir Seimo santykiai, susiklostantys skiriant generalinį prokurorą ar Konstitucinio Teismo teisėjus). Konstituciniai santykiai yra:

1) *esminiai žmogaus ir valstybės institucijų santykiai, susiję su prigimtinėmis vertybėmis* (Konstitucijos 18 str.) *ar konstituciniais principais* (tokie santykiai susiklosto, pvz., valstybės pareigūnams slapta klausantis asmens pokalbių telefonu, taip pat sulaikant ar suimant žmogų; Konstitucijos 19-26 str.);

2) *pagrindinių konstitucinio lygmens valstybės institucijų santykiai* (pvz., Seimo ir Respublikos Prezidento santykiai, susiklostantys parenkant ir skiriant Ministrą Pirmininką; Konstitucijos 92 str. 1 d.);

3) *kolegialios valstybės institucijos nario ir kitų šios institucijos narių santykiai* (pvz., Ministro Pirmininko ir ministrų santykiai arba Seimo narių santykiai svarstant įstatymo projektą; Konstitucijos 69 str., 95 str.);

4) *kolegialios valstybės institucijos nario ir šios institucijos* (pvz., Seimo nario ir Seimo) *santykiai*.

Šių aptartų santykių *dalyvius*, turinčius tam tikrą konstitucinį statusą (t. y. konstitucines teises, pareigas, įgaliojimus ar atsakomybę), galima laikyti **konstitucinių teisinių santykių subjektais**. Įvairiose Konstitucijos nuostatose kalbama apie: *kiekvieną individą* (žmogų, pilietį ar užsienietį; Konstitucijos 18-26 str., 48 str.), *specialųjį individą* (pvz., dirbančią motiną, darbuotoją ar „gerai besimokantį pilietį“; Konstitucijos 39 str. 2 d., 41 str. 3 d. 2 s., 51 str.), *individue junginius* (pvz., šeimą, religinę ar visuomeninę organizaciją, tautinę bendriją, profesinę sąjungą ar politinę partiją; Konstitucijos 35 str., 38 str., 43 str., 45 str.), autonominius darinius, t. y. vadinamąsias *personalines korporacijas* (valstybės pripažintas bažnyčias, universitetus, visuomenės informavimo priemones; Konstitucijos 40 str. 3 d., 43 str. 2 ir 4 d.), teritorines *(vietos) savivaldybes* (t. y. žemesniuosius valstybės teritorijos administracinius vienetus; Konstitucijos 11 str., 119 str., 123 str. 1 d.), *pagrindines valstybės institucijas ir jų atskirus narius* (pvz., Seimą ir jo narius, Vyriausybę ir ministrus; Konstitucijos 55-63 str.; 98-100 str.), *aukštesniuosius administracinius vienetus* (t. y. apskritis; Žr. Konstitucijos 123 str. 1 d.), *valstybinę bendruomenę*, svarbiausius gyvenimo klausimus sprendžiančią referendumu (Konstitucijos 9 str.), *Lietuvos Respubliką* ir jos konstitucinės teisės reglamentuojamus santykius su individu, jų junginiu, užsienio valstybe ar tarptautine organizacija (Konstitucijos 136 str., 138 str.).

KONSTITUCINĖS TEISĖS PADĖTIS TEISINĖJE SISTEMOJE

Konstitucinės teisės padėties valstybės teisinėje sistemoje, t. y. jos ryšio su administracine, baudžiamąja, civiline ar kita teisės normų ir principų posisteme, supratimas priklauso nuo to, kaip suvokiama Konstitucijos reikšmė (daugiau apie tai žr. kitą šio skyriaus skirsnį).

Jei Konstituciją, be kita ko, suvoktume kaip žmogaus teisių ir laisvių šaltinį (jų tikrasis šaltinis - žmogaus prigimtis, gimimas, o ne Konstitucija), tuo atveju konstitucinė teisė gali atrodyti kaip svarbiausioji teisės šaka. Toks požiūris priimtinas tik su sąlyga, jei valstybės (pvz., buvusios TSRS) įstatymai ir teisės mokslas visos teisinės sistemos neskirsto į *viešąją ir privatinę*. Lietuvos Respublikoje toks skirstymas egzistuoja. Tai akivaizdžiai rodo naujojo Civilinio kodekso (1.1 str.) nuostatos, taip pat Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nutartys, kur, pavyzdžiui, rašoma, kad „privatinėje teisėje turi dominuoti dispozityvus, o ne imperatyvus teisinio reguliavimo metodas. Realioji ūkinė laisvė yra įmanoma tik tada, jeigu daugumą privatinės teisės normų sudaro dispozityvios, o ne imperatyvios teisės normos" (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 2000 10 02 nutartis (civilinė byla Nr. 3K-3-905/2000)). Turint tai omenyje, galima teigti, kad Lietuvos valstybės konstitucinė teisė nėra absoliučiai svarbiausia ar pirminė teisinės sistemos šaka, nes kitos sistemos šakos nėra absoliučiai išvestinės.

Vertinant Konstituciją kaip prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių *nesukuriantį* {tik jas aprašantį ir reikiamą jų apsaugą numatantį} aktą, konstitucinę teisę galima suprasti kaip *bazinę* teisinės sistemos grandį, kuri ypatinga tuo, kad: 1) netiesiogiai (per konstitucingą įstatymų leidybą ir tiesioginį Konstitucijos taikymą teismų sprendimais) lemia atitinkamas administracinės, baudžiamosios ar civilinės teisės posistemių normų formuluotes ir jų taikymą. Šiuo požiūriu kiekvienas Konstitucinio Teismo sprendimas, kuriuo ginčijamas teisės aktas (Konstitucijos 105 str. 1 d.), reguliuojantis administracinius ar civilinius santykius, pripažįstamas antikonstituciniu, rodo *konstitucionalizuotą* (Konstitucijos tiesiogiai paveiktą) administracinę ar civilinę teisę; 2) pagal savo principų ir normų (žr., pvz., Konstitucijos 30 str. ar 31 str.) įgyvendinimą, apsaugą ar gynimą yra „priklausoma" nuo kitų teisinės sistemos posistemių. Todėl konstitucingą administracinę ar civilinę teisę atitinkamai rodo „*konkretizuotą konstituciją*" (konstituciją, pritaikytą konkrečiam atvejui).

Konstitucija yra ir konstitucinės teisės, ir kitų teisinės sistemos posistemių šaltinis, nes: 1) joks įstatymas, reguliuojantis administracinius, civilinius ar baudžiamuosius santykius, negali prieštarauti Konstitucijai (Konstitucijos 7 str. 1 d.); 2) Konstitucijoje yra daug nuorodų, įtvirtintų žodžiais „nustato įstatymas" (Konstitucijos 30 str. 2 d.) ar „įstatymo nustatyta tvarka" (Konstitucijos 31 str. 1 d., 84 str. 21 p.), kurias įgyvendinant būtina laikytis principo „Konstitucija yra vientisas aktas" (Konstitucijos 6 str. 1 d.), t. y. atsižvelgti į kitas Konstitucijos nuostatas, kurios yra susijusios su konkretizuojančia nuoroda; 3) prigimtiniams žmogaus teisėms ir laisvėms bei kitoms vertybėms (pvz., nepriklausomybei, demokratijai) veiksmingai įgyvendinti, saugoti ar objektyviai ginti yra būtinos tam tikros (konstitucingos!) administracinės, baudžiamosios ar civilinės teisės normos, kurios įtvirtintos Konstitucijoje žodžiais „saugo įstatymas" (Konstitucijos 19 str., 23 str. 2 d.) ar „gina įstatymas" (Konstitucijos 21 str. 2 d.); 4) Konstitucijoje nustatyti Seimo

ir Vyriausybės įgaliojimai, kuriuos įgyvendinant (pvz., pagal minėtą vientisumo principą Seimui nustatant mokesčius, o už jų nemokėjimą ar vengimą mokėti - administracines nuobaudas ar kriminalines bausmes; Konstitucijos 127 str.) leidžiamos konstitucingos administracinės, baudžiamosios ar civilinės teisės normos.

1.2. LIETUVOS RESPUBLIKOS KONSTITUCIJOS SAMPRATA IR YPATUMAI

KONSTITUCIJOS RENGIMO IR PRIĖMIMO ISTORIJA BEI PAKEITIMAI

Tarptautinės teisės požiūriu Lietuvos valstybė 1940-1990 m. buvo okupuota. Vadinasi, *de facto* gyvavusi Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika (toliau - LTSR) nebuvo Lietuvos valstybingumo forma (t. y. nereiškė valstybės tęstinumo „socialistiniu pavidalu“). Pagal LTSR rinkimų įstatymą 1990 m. vasarį (ir kovo pradžioje) demokratiškai išrinkta LTSR Aukščiausioji Taryba tų pačių metų kovo 11d. pakeitė savo pavadinimą - pasivadino Lietuvos Respublikos Aukščiausiąja Taryba - ir priėmė Aktą „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo“. Tai darydama Aukščiausioji Taryba (ją galima vadinti Atkuriamuoju Seimu) siekė išvengti konstitucinio *vakuumo* ir išpūdžio, kad Lietuvos valstybė atsirado iš LTSR. Be to, tą pačią kovo 11 dieną po minėto Akto priėmimo buvo sąmoningai „atstatytas“ ir po teisiškai svarbios *pauzės* („juridinės sekundės“) sustabdytas Lietuvos valstybės 1938 m. Konstitucijos galiojimas, priimtas *Lietuvos Respublikos Laikinasis Pagrindinis Įstatymas*, paskelbtas įsigaliojančių nuo priėmimo momento. Tokį jo pavadinimą galima suprasti, turint omeny, kad dėl skubaus priėmimo objektyviai neišvengta (be to, turint omeny TSRS neigiamą nusistatymą prieš Lietuvos nepriklausomybę - sąmoningai nesistengta visiškai išvengti) daug LTSR 1978 m. Konstitucijos formuluočių ir struktūros ypatybių. Neatsitiktinai Aukščiausioji Taryba kovo 11 dieną priėmė ir *protokolinį nutarimą* „pavesti [...] komisijai per tris savaites parengti pasiūlymus dėl priimto Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo tobulinimo [...]“. Visa tai leidžia suprasti, kodėl Laikinasis Pagrindinis Įstatymas, galiojęs iki dabartinės Konstitucijos įsigaliojimo 1992 m. lapkritį, keistas daugiau nei 20 kartų.

Naujos (nuolatinės) Konstitucijos projekto kontūrai lėtai ėmė ryškėti laikotarpiu nuo 1991 m. pavasario iki 1992 m. pavasario, kai buvo viešai skelbiami alternatyvūs politinių partijų, darbo grupių ir atskirų ekspertų projektai. Vienas iš pagrindinių projektų skirtumų ir politinių nesutarimų objektų buvo „stipraus“ Respublikos Prezidento klausimas, t. y. kolegialaus parlamento (būsimoji Seimo) ir vienasmenio valstybės vadovo galių vadovauti valstybei santykio klausimas.

Kompromisiniame Aukščiausiosios Tarybos deputatų projekte, kuris Aukščiausiosios Tarybos nutarimu paskelbtas visuomenei 1992 m. gegužės 1 d. dienraščiuose, buvo įtvirtintos subalansuotos Seimo ir Respublikos Prezidento galios ir nė vienas iš šių institucijų nesuteikta išskirtinė teisė dominuoti. Galutinį projektą Aukščiausioji Taryba patvirtinto ir referendumui pateikė 1992 m. spalio 13 d. nutarimu. Tų pačių metų spalio 25 d. kartu su Seimo rinkimais vykusiam referendume Konstitucijos projektui pritarė daugiau kaip 56 procentai visų rinkėjų.

KONSTITUCIJOS STRUKTŪRA (SUDEDAMOSIOS DALYS)

Siauresniu požūriu Konstituciją sudaro 154 straipsniai, o platesniu - Konstitucijos rašytinis ir nerašytinis (loginis ir sisteminis) tekstas, susidedantis iš preambulės, keturiolikos skirsnių bei „Baigiamųjų nuostatų“, ir du atskiri aktai (Konstitucijos 150 str.):

1. Konstitucinis įstatymas „Dėl Lietuvos valstybės“, priimtas Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1991 m. vasario 11 d., t. y. po to, kai daugiau kaip trys ketvirtadaliai Lietuvos gyventojų (rinkėjų) pritarė Aukščiausiosios Tarybos priimtam Kovo 11-osios Aktui, 1991 m. vasario 9 d. apklausoje (plebiscite) pasisakė už nepriklausomą ir demokratinę respubliką.

2. Konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines Rytų sąjungas“, priimtas Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos 1992 m. birželio 8 d. siekiant konstituciškai užkirsti kelią galimai Lietuvos valstybės integracijai į „postsovietinio Rytų bloko gynybines, ekonomines, finansines ir kitokias „erdves“ (minėto Akto preambulė) ir pasiekti šiuo politiškai jautriu klausimu pamatinį deputatų (signatarų) kompromisą.

Pažymėtina, kad Seimas 2004 m. pradėjo Konstitucijos 150 straipsnio pakeitimo (papildymo) procedūrą. Jai rezultatyviai pasibaigus, sudedamosiomis Konstitucijos dalimis taps dar du aktai: 1) konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje“; 2) 1992 m. (kartu su referendumu dėl Konstitucijos priimtas) įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos“.

PAGRINDINIAI KONSTITUCIJOS BRUOŽAI

Nei Konstitucijoje, nei įstatymuose ar Konstitucinio Teismo nutarimuose nėra įtvirtinto Konstitucijos apibrėžimo, kuris būtų trumpas ir atspindėtų pagrindinius bruožus. Taigi Konstituciją reikėtų suprasti kūrybiškai (neformaliai), gerai išsiskaitant į jos tekstą, atsižvelgiant į rengimo ir priėmimo istoriją, įgyvendinimą ir kita. Pirmiausia svarbu žinoti, kad Konstitucija, remiantis joje pačioje esančiais teiginiais, yra:

1) **vientisas aktas** (Konstitucijos 6 str. 1 d.). Tai žodine ir logine kalba paaiškinta Konstitucinio Teismo 1995 m. sausio 24 d. išvadoje: „Konstitucinės nuostatos yra susijusios ne tik formaliai, pagal Konstitucijos normų išdėstymo struktūrą, bet ir pagal jų turinį. [...] Tiek Konstitucijos preambulė, tiek jos skirsniai bei straipsniai sudaro prasmingą Konstitucijos visumą“. Kitaip tariant, Konstitucijoje nėra prieštaravimų ar nesuderintų normų (nežiūrint to, kad kai kurios nuostatos, pvz., įtvirtintos 20 straipsnio 1-3 dalyse, iš pirmo žvilgsnio neatitinka viena kitos), be to, kiekvienas Konstitucijos skirsnis ir straipsnis sudaro vientisą sistemą, kurioje atskiros nuostatos turi būti aiškinamos ne izoliuotai, bet pagal jų loginį ir sisteminių ryši su kitomis nuostatomis. Antai norma „nuosavybė neliečiama“ (Konstitucijos 23 str. 1 d.) pagal loginį ir sisteminių ryši su teisinės valstybės principu bei norma „nuosavybė gali būti paimama [...]“ (Konstitucijos 23 str. 3 d.) *nereiškia*, kad nuosavybė yra absoliučiai neliečiama. Taigi įstatymo nustatytais atvejais teismas gali konfiskuoti asmeniui nuosavybės teise priklausančią daiktą (pvz., vilkiką), kuriuo padaromas šiurkštus (administracinis ar kriminalinis) teisės pažeidimas (pvz., kontrabanda);

2) **tiesiogiai taikomas aktas**, be kita ko, ir kiekvieno asmens teisėms ginti (Konstitucijos 6 str. 1 d. ir 2 d.). Tai reiškia, kad Konstitucija yra ne politinė deklaracija,

bet teisės aktas, kurį Konstitucinis Teismas ir kiti teismai sprendami bylas (žr. Konstitucijos 105 str. 1 d., 109 str.), o valdymo institucijos vykdydamos viešojo administravimo funkcijas turi taikyti pirmiausia pagal jo turinį ir prasmę, bet ne įstatymų „perpasakotą“ Konstitucijos turinį ir prasmę. Kitaip tariant, galioja Konstitucijos nustatyta tvarka, o ne „įstatymų nustatyta tvarka“. Visa tai galima geriau suprasti, perskaičius tokį Lietuvos Aukščiausiojo Teismo *išaiškinimą*: „Galiojant teisės šaltinių hierarchijai, bet kokio teisės ginčo sprendimas turi prasidėti nuo aukščiausią teisinę galią turinčių teisės šaltinių analizės - Konstitucijos ir įstatymo" (Lietuvos Respublikos Aukščiausiojo Teismo 2000 m. spalio 2 d. nutartis (civilinė byla Nr. 3K-3-910/2000)). Taigi kiekvienas teisėjas, sprenddamas teisinį ginčą, pirmiausia privalo atsižvelgti į Konstituciją, o po to - į atitinkamą įstatymą. Bet jei asmuo, siekdamas, pavyzdžiui, kad teismas įpareigotų valstybės instituciją ar kitą asmenį atlyginti padarytą moralinę ar materialinę žalą (Konstitucijos 30 str. 2 d.), savo reikalavimus ir argumentus grįš tik Konstitucija, jam svarbu būti perskaičius tokį Aukščiausiojo Teismo išaiškinimą: „Tiesiogiai Konstitucijos pagrindu ieškinys gali būti tenkinamas tik tuo atveju, jeigu ginčo santykio nedetalizuoja kiti norminiai aktai - įstatymai ar poįstatyminiai aktai, neprieštaraujantys Konstitucijai" (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo 1999 m. gegužės 3 d. nutartis (civilinė byla Nr. 3K-3-108/1999)). Taigi, jei Konstitucijoje nustatyto reglamentavimo akivaizdžiai nepakanka teisiniui ginčui objektyviai ir teisingai išspręsti, teismas ar valdymo institucija gali ir turi remtis reglamentavimu, nustatytu įstatymuose ar norminiuose valdymo (poįstatyminiuose) aktuose. Pažymėtina, kad teismas, turintis pagrindo manyti, kad įstatyme ar Vyriausybės nutarime nustatytas reglamentavimas neatitinka Konstitucijos, privalo sustabdyti bylos nagrinėjimą ir kreiptis į Konstitucinį Teismą, kad šis išnagrinėtų įstatymo ar Vyriausybės nutarimo atitiktį Konstitucijai (Konstitucijos 110 str. 2 d.);

3) **viršiausias aktas**, nurungiantis jam prieštaraujančius įstatymus (ar kitus aktus). Konstitucijos 7 straipsnio 1 dalyje rašoma: „Negalioja joks įstatymas ar kitas aktas, priešingas Konstitucijai". Tai rodo, jog Konstitucijai galioja *viršenybės principas*, pagal kurį ji valstybės teisinėje sistemoje yra aukščiausios teisinės galios aktas. Žinoma, anot žymaus tarpukario Lietuvos konstitucionalisto M. Riomerio, „Konstitucijos aktas nėra gyvas ir gintis pats negali", t. y. viršenybės principas „savaime negali padaryti negaliojančiais įstatymo ar tarptautinės sutarties" (Konstitucinio Teismo 1995 m. spalio 17 d. nutarimas). Todėl svarbu žinoti, kad tik Konstitucinis Teismas, kreipiantis į jį tam tikriems subjektams (žr. Konstitucijos 106 str.), įgaliotas spręsti, ar prieštarauja Konstitucijai (ir dėl to negali būti taikomas) Seimo priimtas įstatymas, Vyriausybės nutarimas ar Respublikos Prezidento dekretas ar kitaip pavadintas šių institucijų teisės aktas.

KONSTITUCIJOS REIKŠMĖ IR IŠSKIRTINUMAS

Remdamiesi pagrindiniais Konstitucijos bruožais, nurodytais jos pačios tekste, pasistengsime parodyti Konstitucijos reikšmę bei jos išskirtinumą.

Pripažįstant Konstitucijos viršenybę prieš įstatymus ir kitus aktus (Konstitucijos 7 str.), galima teigti, kad Konstitucija yra ypatinga teisės akto forma, t. y. *pagrindinis valstybės teisės aktas*. Jį galima iš dalies vadinti „pagrindiniu įstatymu", nes nuo 1990 m. iki 1992 m. Lietuvos Respublikoje galiojo laikinoji konstitucija, pava-

dinimu „Lietuvos Respublikos Laikinasis Pagrindinis Įstatymas". Atsižvelgiant į Konstitucijos *turinio įvairovę* (himnas, žmogaus teisės, mokesčiai, darbas, karas ir pan.) ir tai, kad joje apibūdintos vertybės, darančios įtaką žmogaus ir visuomenės teisiniam saugumui, galima dar pridurti, kad Konstitucija yra *ir svarbiausias valstybės įstatymas*. Kad tai ypač svarbus aktas, rodo ir specifinė Konstitucijos *priėmimo ir keitimo tvarka*: ji priimama referendumu, o dauguma priimtos Konstitucijos nuostatų gali būti keičiamos sudėtinga parlamentine tvarka (balsuojant ne mažiau kaip 2/3 visų Seimo narių, be to, už pakeitimą balsuojant du kartus ir tarp tų balsavimų darant trijų mėnesių pertrauką), o I ir XIV skirsnių nuostatos - tik referendumu (Konstitucijos 148 str.).

Konstitucija savo abstraktumu ir konkretumu yra ypatingas teisės aktas, kuris dėl savo prigimtinės teisės sudaro bazinį visos valstybės teisinės sistemos pagrindą ir nuo įstatymų skiriasi tuo, kad yra: 1) *formų forma*, t. y. esmines institucines ar organizacines formas (pvz., tiesioginės ir atstovaujamosios demokratijos, nevalstybinių organizacijų, pagrindinių valstybės institucijų ir jų teisės aktų formas) sujungiantis teisės aktas, suteikiantis įstatymų leidėjui ypatingą teisę šias formas detalizuoti; 2) *normų norma*, t. y. ne tik tiesiogiai įtvirtintas, bet ir logiškai bei sistemiškai suvokiamas (pvz., trumpoje 18 straipsnio formuluotėje „Žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės") normas kodifikuojantis aktas, kuriame yra administracinės, baudžiamosios ir civilinės teisės normų ir principų; 3) *imperatyvi vizija - normatyvus projektas*, rodantis ne tiek 1992 m. spalio 25-osios tikrovę (kai dėl ūkio reformų nebuvo teisinio saugumo, neveikė Konstitucinis Teismas, buvo dislokuoti buvusios TSRS kariniai daliniai ir taikyta mirties bausmė), kiek nuolatos tobulintiną valstybės organizavimo ir žmogaus teisių (laisvių) įgyvendinimo bei apsaugos modelį; 4) *valstybinės ir socialinės valdžios ribojimo aktas*, pagal kurį varžomos ne tik įstatymų leidėjo ar teismų galimybės (pvz., neleidžiama skirtingai vertinti asmenų; Konstitucijos 29 str. 1 d.), bet ir privačių verslo subjektų dominavimas gamyboje ir rinkoje (Konstitucijos 46 str. 4 d.) ar gamintojų savivalė vartotojo atžvilgiu (Konstitucijos 46 str. 5 d.); 5) *valstybinės bendruomenės kompromisinis vienybės aktas*, vainikuojantis daugiau nei penkių Konstitucijos projektų rengimą 1991-1992 m.

KONSTITUCIJOS FUNKCIJOS

Konstitucijos preambulėje parašyta, kad lietuvių tauta priima ir skelbia šią Konstituciją „siekdama [...] darnios pilietinės visuomenės ir teisinės valstybės", „puoselėdama [...] tautinę santarvę" ir 1.1. Taigi jau šie žodžiai atspindi tam tikrus Konstitucijos rengėjų ir už ją balsavusių piliečių *konstitucinius poreikius*, kuriems patenkinti ir skirtos I — XIII skirsnių nuostatos. Konstitucijos nuostatas galima sisteminti pagal jų galimą poveikį tikrovei t. y. norminio efekto valstybiniam ir visuomeniniam (iš dalies privačiam) gyvenimui kryptis: *stabilizavimą, organizavimą, integravimą ir apsaugą (gynimą)*.

Stabilizavimo funkcija pasireiškia tose Konstitucijos nuostatose, kuriose, pavyzdžiui: 1) susiaurinamas Konstitucijos keitimo iniciatorių ratas (tokią iniciatyvą gali pateikti ne mažiau kaip 1/4 visų Seimo narių arba ne mažiau kaip 300 tūkst. rinkėjų; Konstitucijos 147 str. 1 d.), palyginti su teisės inicijuoti įstatymus subjektais (jų yra keturi: Seimo nariai, Respublikos Prezidentas, Vyriausybė ir ne mažiau kaip 50 tūkstančių piliečių; Konstitucijos 68 str.); 2) numatoma, kad nepriimta Kons-

tutucijos pataisa iš naujo gali būti teikiama ne anksčiau kaip po metų (Konstitucijos 148 str. 4 d.); 3) nustatytas skirtingas Seimo ir Respublikos Prezidento kadencijos laikotarpis (t. y. įgaliojimų trukmė: atitinkamai ketveri ir penkeri metai; Konstitucijos 55 str. 1 d.), šitaip užtikrinant, kad vienu metu nebūtų perrenkamos abi tiesiogiai legitimuotos (t. y. vienintelės tiesioginiuose rinkimuose renkamos) valstybės institucijos; 4) numatytas reguliarus Konstitucinio Teismo sudėties (devynių teisėjų) atnaujinimas (kas treji metai pakeičiant tris šio teismo teisėjus; Konstitucijos 103 str. 1 d.), šitaip užtikrinant, kad vienu metu nepasibaigtų visų teisėjų, skiriamų devyneriems metams, įgaliojimai ir dėl to išliktų tęstinumas.

Organizavimo funkcija atspindi Konstitucijos nuostatose, kuriose, pavyzdžiui:

1) papunkčiui nustatyti pagrindinių valstybės institucijų įgaliojimai (tai pasakytina apie keturias institucijas: Seimą, Respublikos Prezidentą, Vyriausybę ir Konstitucinį Teismą; Konstitucijos 67 str., 84 str., 94 str., 105 str.); 2) netiesiogiai parodytas valdžių - įstatymų leidžiamosios, valdymo ir teisingumo vykdymo - padalijimas tarp Seimo, Respublikos Prezidento ir Vyriausybės bei teismų, t. y. nei vienos iš šių institucijų neskelbiant aukščiausią, ir neleidžiama nė vienai iš jų perimti kitos institucijos konstitucinius įgaliojimus ar deleguoti kitoms institucijoms savo konstitucinius įgaliojimus; 3) numatyti dvejopi valstybės teritorijos administraciniai vienetai - aukštesnieji vienetai (jie neįvardyti; įstatymų leidėjas juos yra pavadinęs apskritimis) ir savivaldybės, kurios, logiškai mąstant, yra žemesnieji vienetai (Žr. Konstitucijos 11 str., 119 str., 123 str. 1 d.).

Integravimo funkcija atspindi tose Konstitucijos nuostatose, kuriose, pavyzdžiui: 1) numatyta dviejų valstybės institucijų suderinta politinė valia dėl Ministro Pirmininko ir generalinio prokuroro skyrimo - šiuos pareigūnus skiria Respublikos Prezidentas, gavęs Seimo pritarimą. Taigi Respublikos Prezidentas pirmiausia turi kreiptis (dekreto) į Seimą, kad šis pritartų skirti jo teikiamą kandidatą, tada Seimas nutarimu pritaria ar nepitaria pateiktai kandidatūrai. Tik po to Respublikos Prezidentas gali dekretu skirti kandidatą į pareigas, jei tam pritarė Seimas; 2) sudarytos sąlygos Seimo narių mažumai, t. y. „ne mažesnei kaip 1/5 Seimo narių grupei“, aktyviai dalyvauti vadovaujant valstybei: teikiant interpeliaciją (ypatingą klausimą raštu) Ministrui Pirmininkui ar ministrui (Konstitucijos 61 str.) ar kreipiantis į Konstitucinį Teismą dėl įstatymo atitikties Konstitucijai (Konstitucijos 106 str. 1 d.); 3) garantuojama piliečių tautinėms bendrijoms kultūrinė autonomija (Konstitucijos 45 str.).

Apsaugos (gynimo) funkcija atspindi Konstitucijos nuostatose, kuriose, pavyzdžiui: 1) įpareigojami įstatymų leidėjas ir teismai saugoti ar ginti prigimtines žmogaus teises ir laisves (žr. Konstitucijos 22 str. 4 d., 24 str. 2 d.) ir užtikrinama šių teisių (laisvių) turėtojų galimybė kreiptis į teismą dėl jų gynimo (Konstitucijos 30 str. 1 d.); 2) suteikiami Konstituciniam Teismui įgaliojimai pripažinti įstatymą, Vyriausybės nutarimą ar Respublikos Prezidento dekretą prieštaraujančiu Konstitucijai (antikonstituciniu pripažintas aktas negali būti taikomas nuo tos dienos, kai oficialiai paskelbiamas Konstitucinio Teismo sprendimas; Konstitucijos 107 str. 1 d.); 3) neleidžiama Seimui keisti tam tikrų Konstitucijos nuostatų, t. y. I skirsnio (1-17 str.) ir IV skirsnio (147-149 str.) nuostatas leidžiama keisti tik referendumu, su papildoma sąlyga, kad referendume už 1 straipsnio pakeitimą pasisakytų ne mažiau kaip 3/4 piliečių (rinkėjų); 4) numatyta galimybė įvesti karo padėtį (žr. Konstitucijos 142 str.) ir nepaprastąją padėtį (žr. Konstitucijos 144 str.) bei valstybinės

bendruomenės (t. y. teisinės tautos ir kiekvieno jos nario) teisė priešintis agresoriui, okupantui ar kitam subjektui, kuris prievarta kėsina į nepriklausomybę, teritorijos vientisumą ar konstitucinę santvarką (Žr. Konstitucijos 3 str. 2 d.).

KONSTITUCIJOS NUOSTATOS, NORMOS IR PRINCIPAI

Konstitucijos formuluotes labiausiai tinka vadinti *nuostatomis*. Žodis „normos“ šiuo atveju netinka, nes tradiciškai suprantamas kaip tam tikros elgesio taisyklės. Tai svarbu kalbant apie Konstituciją, nes ne kiekvienoje Konstitucijos nuostatoje (pvz., 1-4 str.) yra pateikta konkreti elgesio taisyklė, t. y. kas, kada, ką ir kaip turi daryti ar nedaryti. Galima pridurti, kad Konstitucinis Teismas 1994 m. gruodžio 1 d. nutarime, aiškindamas Konstitucijos žodžius „įstatymų nuostatos gali būti priimamos ir referendumu“ (Konstitucijos 69 str. 4 d.), išaiškino, jog: 1) „tiek visas įstatymas, tiek jo dalys visada susideda iš tam tikrų nuostatų“; 2) sąvoka „įstatymo nuostatos“ gali būti suprantama „ir kaip vientisas įstatymas, ir kaip atskiros jo nuostatos“. Vadinas, referendumu galima priimti ir vieną izoliuotą, ir keletą susijusių įstatymo nuostatų. Toks išaiškinimas - papildomas pagrindas kiekvieną Konstitucijos straipsnio sakinį ar dalį vertinti kaip *nuostatą*. Todėl galima teigti, kad, pavyzdžiui, Konstitucijos 1 straipsnyje, be *bendros* nuostatos (principo), įtvirtinta ir *keletas atskirų* nuostatų (principų): 1) Lietuvos valstybė yra demokratinė; 2) Lietuvos valstybė yra respublika; 3) Lietuvos valstybė yra nepriklausoma.

Nors visos Konstitucijos nuostatos sudaro vientisą sistemą, jas, kad būtų aiškiau ir patogiau teisiškai mąstyti, prasminga sugrupuoti pagal tam tikrus kriterijus. Antai pagal aiškaus reglamentavimo buvimą ar principinio valstybės ar kitų asmenų veikimo ar neveikimo nustatymą (t. y. turinio apibrėžtumą, konkrečios elgesio taisyklės pateikimą ar nepateikimą), tam tikro subjekto apibūdinimą (įvardijimą), asmens teisės ar pareigos nustatymą, tam tikro veikimo ar neveikimo materialinį įtvirtinimą ir tokio veikimo ar neveikimo procesinį detalizavimą, saviraiškos (vadinamosios diskrecijos) įstatymų leidėjui suteikimą *nuostatas* galima suskirstyti taip:

1) *detaliai reglamentuojančios ir elgesio taisykles pateikiančios normos* (pvz., nustatančios pirmalaikių Seimo rinkimų paskelbimo ar Respublikos Prezidento „pareigų laikino ėjimo“ ir jo pavadavimo tvarką; 58 str., 87 str., 89 str.) ir *abstrakčiai postuluojami* (t. y. nukreipiantys, abstrakčiai nusakantys, kas kuo ar kaip turėtų būti, iš ko gauti paramą ir pan.) *principai — tikslai* (pvz., „Lietuvos valstybė yra [...]“, „valstybė remia visuomenei naudingas ūkines pastangas ir iniciatyvą“, „valstybė rūpinasi žmonių sveikata“, „valstybė remia savivaldybes“; 1 str., 46 str. 2 d., 54 str. 1 d., 120 str. 1 d.);

2) *definicinės nuostatos* (jose paprastai apibūdinama tam tikra vertybė, institucija ar pareigūnas, pavyzdžiui: „Respublikos Prezidentas yra valstybės vadovas“; „žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės“, „Valstybės himnas - Vinco Kudirkos „Tautiška giesmė“, „Lietuvos valstybės gynimas [...] - kiekvieno Lietuvos Respublikos piliečio teisė ir pareiga“; 16 str., 18 str., 77 str. 1 d., 139 str. 1 d.) ir *blanketinės nuostatos* (jos paprastai išreiškiamos žodžiais „nustato įstatymas“, pavyzdžiui: „Seimo narių rinkimų tvarką nustato įstatymas“, „Pilietybės įgijimo ir netekimo tvarką nustato įstatymas“; žr. Konstitucijos 12 str. 3 d., 55 str. 3 d., 60 str. 3 d.);

3) *įgaliojančios dispozicinės nuostatos* (jose suteikiama tam tikram subjektui galimybė veikti ar neveikti savo nuožiūra, nepažeidžiant to subjekto kompetencijos prasmės ir paskirties. Antai Respublikos Prezidentas pagal 68 straipsnį gali, bet ne privalo įgyvendinti teisę teikti Seimui įstatymų projektus. Tuo tarpu pagal 71 straipsnio 1 dalies nuostatą „Respublikos Prezidentas Seimo priimtą įstatymą ne vėliau kaip per dešimt dienų po įteikimo arba pasirašo ir oficialiai paskelbia, arba motyvuotai grąžina Seimui pakartotinai svarstyti“, taigi jis negali savo nuožiūra nieko nedaryti - arba nepasirašyti įstatymo projekto, arba jo motyvuotai negrąžinti, nes tokiu neveikimu paneigtų definicinį principą, kad jis yra valstybės vadovas; 77 str. 1 d.) (žr. Konstitucinio Teismo 2002 06 09 nutarimą) ir *įpareigojančios imperatyvios nuostatos* (jose kategoriškai reikalaujama tam tikro veikimo ar neveikimo, pvz., kad Respublikos Prezidentas *būtinai pasirašytų* jo prieš tai vetuotą ir Seimo pakartotinai priimtą įstatymą, kad Vyriausybė atsistatydintų, kai Seimas visų Seimo narių balsų dauguma pareiškia nepasitikėjimą ja, o visos institucijos, pareigūnai ir nevalstybinės organizacijos ar privatūs asmenys nedarytų nieko, kas prieštarautų draudimui „Niekas negali būti verčiamas priklausyti kokiai nors [...] politinei partijai ar asociacijai“; 35 str. 2 d., 72 str. 3 d., 101 str. 3 d.);

4) *materialinės nuostatos* (jose arba įtvirtinta tam tikra institucija, pvz., Konstitucinis Teismas, ir šios institucijos paskirtis ar įgaliojimai, *nenustatant* jos darbo tvarkos, arba nustatyta tam tikros institucijos kompetencija ar asmens teisė (pvz., peticijos teisė), nepateikiant jos įgyvendinimo tvarkos. Pavyzdžiui, Konstitucijos 33 straipsnio 3 dalyje įtvirtinta tik materialioji esmė: „Piliečiams laiduojama peticijos teisė, kurios įgyvendinimo tvarką nustato įstatymas“, o 105 straipsnyje, kuriame rašoma, kad Konstitucinis Teismas sprendžia, ar įstatymai neprieštarauja Konstitucijai, nenustatyta, kaip ir kuo remiantis įgyvendinama materialioji norma) ir *procesinės nuostatos* (jose sukonkretinta, pvz., Respublikos Prezidento rinkimų procedūra ir priesaikos eiga, Konstitucijos keitimo procedūra; žr. 79-81 str., 82 str., 148 str. 3 d.);

5) *bendrosios universalios nuostatos* dėl visų subjektų ir jų veiksmų („Įstatymui, teismui [...] visi asmenys lygūs“; 29 str. 1 d.) ir *specialiosios išimtinės nuostatos* dėl tam tikrų subjektų ir jų veiksmų, kuriose arba pateikiama bendrosios taisyklės išimtis („Laisvė reikšti įsitikinimus [...] nesuderinama su nusikalstamais veiksmais - tautinės, rasinės, religinės ar socialinės neapykantos [...] kurstymu“; 25 str. 4 d.), arba specialiosios taisyklės išimtis („Seimo narys negali gauti jokio atlyginimo, išskyrus atlyginimą už kūrybinę veiklą“; 60 str. 2 d.), arba skiriama specialiam subjektui, pavyzdžiui, „gerai besimokančiam piliečiui“, „dirbančiam motinai“, „šeimoms, auginančioms ir auklėjančioms vaikus namuose“, „kiekvienam dirbančiam žmogui“ (39 str. 1 ir 2 d, 41 str. 3 d, 49 str.).

Toks Konstitucijos nuostatų sugrupavimas nėra absoliučiai teorinis dalykas, neturintis praktinės reikšmės. Antai, nesuvokiant Konstitucijos nuostatų skirstymo į normas ar principus, sunku būtų suprasti: 1) konstitucinio įstatymo „Dėl Lietuvos valstybės“ 1 straipsnio žodžius: „Teiginys [...] yra konstitucinė norma ir pamatinis valstybės principas“; 2) Konstitucinio Teismo išaiškinimą, kad „Konstitucijos principai ir normos turi [...] prasmę ir turinį, kuris yra atskleidžiamas konstitucinėje jurisprudencijoje. Konstitucijos normų ir principų *negalima aiškinti* (išryškinta - *aut.*) įstatymų leidėjo ir kitų teisėkūros subjektų priimtais aktais, nes taip būtų paneigta Konstitucijos viršenybė teisės sistemoje“ (Konstitucinio Teismo 2001 m. liepos 12 d. nutarimas).

2. PAMATINIAI VALSTYBĖS ORGANIZAVIMO PRINCIPAI

2.1. PAMATINIŲ VALSTYBĖS ORGANIZAVIMO PRINCIPŲ BENDRA SAMPRATA

Pamatiniai valstybės organizavimo (ir funkcionavimo) principai apibendrinti Konstitucijos 1 straipsnyje: „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė respublika“. Ši nuostata leidžia išskirti *nepriklausomos, demokratinės ir respublikinės valstybės organizavimo principus*. Be to, preambulės žodžiai „siekdama [...] teisinės valstybės“ ir šiuos žodžius detalizuojančių nuostatų gausumas, pavyzdžiui, Konstitucijos tiesioginio taikymo ginant individualias teises principas (6 str. 1 ir 2 d.), Konstitucijos viršenybės principas (7 str. 1 d., 105 str.), žmogaus teisių ir laisvių neatimamumo principas (18 str.), teisėjų depolitizacijos ir nepriklausomybės principai (113 str. 2 d., 114 str. 1 d.), rodo, kad pamatinis valstybės organizavimo principas yra ir *teisinės valstybės principas*. Tokio nusistatymo laikosi ir Konstitucinis Teismas.

Iš pamatinių principų kyla atitinkamos *visų* valstybės institucijų veiklos kryptys ir pareigos, kurios turi būti vykdomos pagal kiekvienos institucijos kompetenciją ir paskirtį. Tuo tarpu iš kitų (nepamatinių, specialiųjų) konstitucinių principų, kurie susiję su tam tikra specifine valstybės veikla (pvz., rūpinimusi žmonių sveikata ar natūralios gamtinės aplinkos apsauga, pagalbos savivaldybėms teikimu; Konstitucijos 53 str. 1 d., 54 str. 1 d., 120 str. 1 d.) kyla tik tam tikrų (ne visų) valstybės institucijų pareigos.

2.2. DEMOKRATINĖS VALSTYBĖS PRINCIPAS

Iš pirmo žvilgsnio demokratija - tai labai aiškus ir paprastas principas, reiškiantis tautos valdžią. Tai rodo Konstitucijos 2 straipsnis: „Lietuvos valstybę kuria Tauta. Suverenitetas priklauso Tautai“. Tačiau LTSR laikotarpis, kai buvo skelbiama liaudies valdžia, o realiai ją turėjo viena partija, verčia abejojti, ar demokratiją sudaro tik vienas elementas, nurodytas dabartinės Konstitucijos 2 straipsnyje. Suvokiant, kad nėra ir negali būti išankstinės ir vieningos tautos valios (ji turi būti suformuota ir išreikšta), galima teigti, kad demokratinė valstybė - tai ne tiek valdžios turėjimo, kiek jos *laisvo ir atviro įgyvendinimo proceso principas*. Taigi demokratinę valstybę charakterizuoja:

1) demokratiniu referendumu ir rinkimais (Seimo, Respublikos Prezidento bei savivaldybių tarybų rinkimais) ar per demokratiškai išrinktus atstovus (Seimo narius, o plačiau žiūrint - ir per Respublikos Prezidentą; 55 str. 1 d.) įgyvendinama teisinės tautos **suvereni valdžia** (4 str.). Pažymėtina, kad nors dėl rinkimų ir referendumų organizavimo valstybė patiria didžiulių išlaidų, žmonija iki šiol nėra sugalvojusi veiksmingesnių būdų nei rinkimai ir referendumas demokratiškai išreikšti šimtątūkstantinės (tuo labiau milijoninės) bendruomenės politinei valiai;

2) piliečių **politinės teisės**, kurias įgyvendinant veiksmingai daroma įtaka *formuojant* (pirmiausia rinkimų ir referendumo agitacinės kampanijos laikotarpiu) ir

išreiškiant (pirmiausia rinkimų ir referendumo balsavimo dieną) teisinės tautos politinę valią. Išskirtinos piliečių *rinkimų teisė* ir *teisė laisvai vienytis į politines partijas* (Konstitucijos 34 str., 35 str. 1 d.). Pažymėtinos ir tokios „politinės prigimties“ teisės, kurios Konstitucijos tekste pateiktos kaip piliečių, bet įstatymais iš principo gali būti detalizuotos ir kaip Lietuvoje nuolatos gyvenančių užsieniečių teisės. Tokios yra *peticijos teisė*, *teisė laisvai vienytis į visuomenines organizacijas*, teisė „*lygiomis sąlygomis stoti į [...] valstybinę tarnybą*“ (Konstitucijos 33 str. 1 d.) ir *susirinkimų laisvė* (Konstitucijos 33 str. 1 ir 3 d., 35 str., 36 str.). Šiuo atveju svarbu, koks yra **pilietybės** igijimo ir netekimo reglamentavimas. Ji, pasak Konstitucinio Teismo, yra „nuolatinis asmens politinis teisinis ryšys su konkrečia valstybe, grindžiamas abipusėmis teisėmis bei pareigomis ir iš jų išplaukiančiu savitarpio pasitikėjimu, ištikimybe bei gynyba“. Konstitucija, užsimindama, kad „pilietybė įgyjama gimstant ir kitais įstatymo nustatytais pagrindais“ (12 str. 1 d.), įgalioja įstatymų leidėją nustatyti „pilietybės igijimo ir netekimo tvarką“ (12 str. 3 d.). Naujajame Pilietybės įstatyme, priimtame 2002 m., įtvirtinta nuostata, kad užsienietis Lietuvos pilietybę gali įgyti Respublikos Prezidento dekretu tokiais pagrindais: a) turi būti įvykdytos vadinamosios **natūralizacijos** sąlygos, t. y. žmogus turi nebūti kitos valstybės pilietis ar būti atsisakęs kitos valstybės pilietybės, mokėti lietuvių kalbą, turėti nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos Respublikos teritorijoje *pastaruosius dešimt metų* (jei nėra aplinkybių, dėl kurių natūralizacija negalima, pvz., jei pilietybės siekiantis asmuo dalyvavo nusikalstamoje veikloje prieš Lietuvos valstybę); b) **išimties tvarka už užsieniečio** (bet ne asmens, turėjusio kada nors Lietuvos Respublikos pilietybę) *nuopelnus* Lietuvos valstybei, Respublikos Prezidentui priėmus dėl to dekretą. Šiuo atveju netaikoma nė viena bendrųjų natūralizacijos sąlygų (pvz., reikalavimas mokėti lietuvių kalbą ar atsisakyti kitos valstybės pilietybės). Tačiau būtina, kad „užsienietis faktiškai integruotųsi į valstybinę bendruomenę“, t. y. nusipelnę ne tam tikrai institucijai ar įmonei, bet visai valstybei didindamas jos autoritetą (Konstitucinio Teismo 2003 m. gruodžio 30 d. nutarimas). Pažymėtina, kad pilietybės *gali būti* netenkama Respublikos Prezidento dekretu, jei pilietis „tarnauja kitos valstybės karo tarnyboje arba dirba kitos valstybės tarnyboje“ neturėdamas Lietuvos Respublikos Vyriausybės sutikimo;

3) *politinių partijų*, laisvai keliančių kandidatus, agituojančių už juos ir kitaip padedančių formuoti rinkėjų politinę valią, nevaržomas steigimas ir veikla (Konstitucijos 35 str. 1 d.), lemianti **daugiapartinę sistemą**, kurioje nėra partijų, pagal tikslus ir veiklą prieštaraujančių Konstitucijai, taigi ir draudimui, kad niekas negali būti verčiamas į jas stoti; 35 str. 1 ir 2 d.). Konstitucijoje nedetalizuojama, kokia konkreti partinė sistema (dvipartinė, tripartinė, penkių ar 30 partijų) turėtų susiformuoti. Todėl galima teigti, kad optimalus ar idealus partijų skaičius - tai ne konstitucinis, bet politologinis klausimas. Teisiniu požiūriu svarbiausia yra tai, kad nė viena partija nebūtų privilegijuota ar „vedanti“ (Žr. LTSR 1978 m. Konstitucijos 6 str.), t. y. visos partijos turi būti lygiateisės, laisvai konkuruoti keldamos kandidatus ir agituodamos už juos. Šiuo požiūriu galima suprasti ir pateisinti, kodėl įstatymų leidėjas: a) garantuoja *ne vienai partijai, bet keletui* partijų dotacijas iš valstybės biudžeto, t. y. įteisina *valstybinį partijų finansavimą*: „valstybės biudžeto dotacija paskirstoma toms politinėms partijoms ir politinėms organizacijoms, kurios yra gavusios ne mažiau kaip 3 procentus visų rinkėjų balsų, paduotų už [...] keltus kandidatus ar jų sąrašus tuose Seimo ir savivaldybių tarybų rinkimuose, pagal kurių

rezultatus skirstoma valstybės biudžeto dotacija" (Politinių partijų ir politinių organizacijų finansavimo įstatymo 13 str. 2 d.); b) nesudaro sąlygų finansiškai „suvalstybinti“ partijų, t. y. nustato minėtos dotacijos ribą: „dotacija negali viršyti 0,1 procento valstybės biudžeto išlaidų" (to paties įstatymo 13 str. 2 d.). Pažymėtina ir partijų steigimo tvarka, kurią kiekviena piliečių grupė iš principo yra pajėgi įvykdyti: „Politinei partijai [...] įsteigti būtina, kad ji turėtų Lietuvoje ne mažiau kaip tūkstantį steigėjų, kurie savo ar savo atstovų suvažiavime turi patvirtinti statutą (įstatus), programą ir išrinkti vadovaujančius organus" (Politinių partijų įstatymo 2004 m. redakcija). Turint tai omenyje ir atsižvelgiant į tai, kad partijas, kurių nariais gali būti tik aktyviają rinkimų teisę (taigi 18 metų sukačę) turintys piliečiai, registruoja Teisingumo ministerija, galima pateikti tokį politinės partijos apibrėžimą: *Politinė partija - tai įregistruotas, ne mažiau kaip 1000 aktyviają rinkimų teisę turinčių piliečių jungiantis susivienijimas, siekiantis padėti formuoti ir išreikšti piliečių interesus ir politinę valią bei turintis suvažiavime patvirtintą programą, statutą ir išrinktus vadovaujančius organus*;

4) **visuomenės informavimo priemonių** (Konstitucijoje vadinamų „masinės informacijos priemonėmis"; Konstitucijos 44 str.) **laisvė**, kuriai užtikrinti skirtos konstitucinės *garantijos* - draudimai *cenzuoti* ir *monopolizuoti* jas. Tai detalizuota Visuomenės informavimo įstatyme, kuriame nustatyta, kad, pavyzdžiui, ne tik valstybės institucijos (išskyrus mokslo ir mokymo įstaigas), bet ir visi *bankai* (taigi ir privatūs bankai) negali būti dienraščių, radijo ar televizijos stočių savininkai (bet „gali leisti neperiodinio pobūdžio leidinius, skirtus visuomenei informuoti apie savo veiklą"; Visuomenės informavimo įstatymo 2004 m. redakcija). Verta atkreipti dėmesį, kad įstatymų leidėjas vardan asmens privataus gyvenimo apsaugos nustato *universalius* draudimus (pvz., draudimą be asmens sutikimo filmuoti ar fotografuoti privačioje valdoje, skelbti informaciją apie privatų gyvenimą be žmogaus sutikimo, išskyrus atvejus, kai informacija padeda atskleisti įstatymų pažeidimus ar nusi kaltimus, o kalbant apie politikus ar garsius „visuomeninės veiklos" dalyvius - kai „informacija atskleidžia visuomeninę reikšmę turinčias privataus [...] gyvenimo aplinkybes ar asmenines savybes") ir *individualias* asmens savignyos galimybes, jei būtų piktnaudžiaujama informacijos laisve (pvz., „atsakymo teisė", t. y. teisę *atsakyti* dienraščiui ar televizijos laidai, paneigiant tikrovės neatitinkančią informaciją, teisę reikalauti (prireikus teismine tvarka), kad dienraštis ar televizijos laida atlygintų moralinę žalą (jos maksimalus dydis - 10 tūkstančių litų, o kai teismas nustato, kad žeminanti informacija paskelbta tyčia - 50 tūkstančių, bet ne daugiau kaip 5 procentai konkrečios informavimo priemonės metinių pajamų; Visuomenės informavimo įstatymo 13 str. 3 d., 15 str., 23 str. 6 d. 54 str.);

5) **daugumos principas**, pagal kurį tiek sprendimai referendumu, tiek Seimo įstatymai, tiek Vyriausybės ar Konstitucinio Teismo nutarimai priimami *balsų dauguma*. Tą patį galima pasakyti ir apie Respublikos Prezidento rinkimus, kurie vyksta pagal daugumos sistemą: išrinktu laikomas kandidatas, surinkęs daugiausia balsų (žr. Konstitucijos 81 str. 2 d.);

6) valstybinės bendruomenės atstovo **laisvas mandatas**, pagal kurį kiekvienas Seimo narys, būdamas visos teisinės tautos (bet ne jos dalies, pvz., tam tiktos profesijos ar lyties) atstovas, vadovaujasi (privalėdamas laikytis Konstitucijos ir įstatymų) savo sąžine ir „negali būti varžomas jokių mandatų", t. y. pažadų ar įsipareigojimų jį rėmusiems ar kitokiems asmenims (Konstitucijos 59 str. 4 d.). Iš šio principo

išplaukia Seimo nario galimybė laisvai jungtis (ar nesijungti) į *frakcijas*, o šioms - pasiskelbti *opozicinėmis* (tai detalizuoja Seimo statutas);

7) **Vyriausybė**, kuri atsiranda ne per visuotinius rinkimus, **atsakomybė Seimui** ir šio galimybė pareikalauti, kad Vyriausybė atsiskaitytų už savo veiklą Seime, o esant reikalui - pareikšti jai nepasitikėjimą, šitaip priverčiant atsistatydinti (Konstitucijos 92 str. 5 d., 96 str. 1 d., 101 str. 1 ir 3 d.), taip pat **parlamentinis apkaltos procesas**, t. y. Seimo galimybė 3/5 visų narių balsų dauguma atimti kiekvieno Seimo nario mandatą ar pašalinti iš pareigų Respublikos Prezidentą, Konstitucinio Teismo, Aukščiausiojo Teismo ir Apeliacinio teismo teisėjus, „šiurkščiai pažeidusius Konstituciją arba sulaužiusius priesaiką, taip pat paaiškėjus, jog padarytas nusikaltimas" (Konstitucijos 74 str.). Seimui taip pat suteikta galimybė pareikšti nepasitikėjimą pareigūnams, kuriuos skiria ar renka jis pats (išskyrus tuos, kurie atleidžiami iš pareigų apkaltos proceso tvarka; Konstitucijos 75 str.);

8) **vietos savivalda**, kuri sudaro prielaidas decentralizuoti valstybės valdymą ir laisvai plėtotis tam tikros vietovės bendruomenės (vietos gyventojų, kurie iš esmės yra savivaldos subjektas) kultūriniais ir ūkiniais interesams, tradicijoms. Turint omenyje, kad LTSR laikotarpiu vadinamosios *vietinės tarybos* buvo „vieningos valstybinės valdžios organų sistemos" grandis (LTSR 1978 m. Konstitucijos 78 str.), pažymėtina, kad dabar pagal Konstituciją (119 str.) vietos savivalda ir ją pirmiausia išreiškiančios institucijos (savivaldybių tarybos) yra susijusios ne su „valstybės valdžios įgyvendinimu" (tai įgyvendina Seimas, Respublikos Prezidentas, Vyriausybė ir teismai; Konstitucijos 5 str. 1 d.), bet su specifinių savivaldos, kylančios iš vietos bendruomenės, galių įgyvendinimu. Todėl galima daryti dvi svarbias išvadas: a) savivaldybės institucijos iš principo nėra valstybės institucijos ir todėl nėra tiesiogiai pavaldžios Vyriausybei ar Seimui. Šiuo požiūriu nuostata „valstybė remia savivaldybes" (Konstitucijos 120 str. 1 d.) pasakoma, kad valstybė remia tai, kas nėra jos institucijos. Aišku, savivaldybės - tai valstybės teritorijos dalys, sukuriamos įstatymu (11 str.). Todėl Konstitucinis Teismas pagrįstai aiškina, kad Konstitucijoje yra įtvirtintas *savivaldybių ir valstybės interesų derinimo principas*; b) vietos savivalda, kaip valdymo forma, iš principo yra savarankiška viešojo valdymo grandis (žr. Konstitucijos 120 str. 2 d.) ir todėl nesutampa su vietiniu valstybės valdymu, kuris pasireiškia aukštesniuose administraciniuose vienetuose, įstatyme vadinamuose *apskritimis* (o jei valstybės valdymo institucijų teritoriniai padaliniai veikia savivaldybėse - ir savivaldybių lygmeniu). Taigi visa tai turint omenyje suprantama, kodėl Konstitucinis Teismas išaiškino, kad jei įstatymais savivaldybėms perduodamos valstybės funkcijos arba kitais teisės aktais (pvz., Vyriausybės nutarimais) sukuriamos naujos savivaldybių pareigos, *turi būti numatomos ir šioms funkcijoms ar pareigoms reikalingos lėšos* (Konstitucinio Teismo 2002 m. gruodžio 24 d. nutarimas). Šiame kontekste pažymėtina, kad Konstitucijoje įvardyta tik viena - pagrindinė ir atstovaujamoji (sprendžiamoji) - savivaldybės institucija - **taryba**. Tuo tarpu kitas - **vykdomąsias** - institucijas, jų santykius gali savo nuožiūra nustatyti įstatymų leidėjas (119 str. 3 d.). Jis, pavyzdžiui, gali numatyti merą, burmistrą ar kitokį savivaldybės pareigūną ar kolegialų organą (valdybą ar magistratą) kaip „vykdomuosius organus", kuriuos turi sudaryti taryba (119 str. 4 d.). Konstitucinis Teismas 2002 m. gruodžio 24 d. nutarime išaiškino, kad taryba pagal įstatymą negali turėti teisės sudaryti vykdomuosius organus (pvz., merą ir valdybą) iš savo narių, nes vykdomieji organai yra atskaitingi tarybai (119 str. 4 d.). Be to, Konstitucinio

Teismo minėtame nutarime išaiškinta, kad tas pats asmuo vienu metu negali būti savivaldybės tarybos ir Seimo narys. Jei Seimo narys dalyvauja ir gauna mandatą savivaldybės tarybos rinkimuose, jis iki pirmojo naujai išrinktos savivaldybės tarybos posėdžio turi apsispręsti, kurioje institucijoje (tarybos ar Seimo) vykdys atstovo veiklą. Atsižvelgdamas į tokius išaiškinimus, įstatymų leidėjas 2003 m. nustatė naują savivaldybės institucijų sistemą, atsisakydamas mero kaip vienasmenės vykdomosios institucijos, valdybos kaip kolegialios vykdomosios institucijos, ir įtvirtino naujas nuostatas: a) **meras** vykdo **tarybos pirmininko** funkcijas pirmininkaudamas tarybos posėdžiams ir atstovaudamas jai (nebūdamas atskira, savarankiška vykdomąja institucija) ir yra renkamas tarybos iš jos narių; b) **savivaldybės administracijos direktorius** yra savivaldybės vykdomoji institucija ir „į pareigas skiriamas mero siūlymu savivaldybės tarybos sprendimu tarybos įgaliojimų laikui politinio (asmeninio) pasitikėjimo pagrindu" (Vietos savivaldos įstatymo 29 str.).

Kalbant apie vietos savivaldą, verta pažymėti, kad Konstitucijoje (123 str. 4 d.) numatyta, jog Seimas savivaldybės teritorijoje gali laikinai įvesti **tiesioginį valdymą** (logiškai maštant - valstybinį, vyriausybinių administravimą, kuris pagal savo esmę ir pobūdį nesiskiria nuo apskrities valdymo). Tokia nuostata pagal Konstitucijos vientisumo principą (6 str. 1 d.) neprieštarauja vietos savivaldos ir kartu demokratinės valstybės principams, nes: 1) tiesioginis savivaldybės valdymas gali būti tik *laikinas*, nepaneigiantis savivaldybės tarybos kadencijos reglamentavimo Konstitucijoje prasmės; 2) tik Seimas (bet ne Vyriausybė ar kita valdymo funkciją vykdanči institucija) gali įvesti minėtą valdymą. Be to, įstatymų leidėjas nustatė tiesioginio valdymo įvedimo *pagrindus* (pvz., jei savivaldybės taryba kėsina į valstybės teritorijos vientisumą ir konstitucinę santvarką, jei du metų ketvirčius iš eilės nevyksta tarybos posėdžiai, jei naujai išrinkta taryba per du mėnesius nuo pirmojo posėdžio sušaukimo dienos neišrenka mero; 2003 m. Laikino tiesioginio valdymo savivaldybės teritorijoje įstatymo 2 str.), kurių pagrindumas iš principo nekelia abejonių, tuo labiau, kad pagal įstatymą Seimas gali, bet neprivalo įvesti minėtą valdymą *iki 6 mėnesių* Vyriausybės siūlymu, o jei nusprendžia tai daryti - privalo nustatyti naujų rinkimų į savivaldybės tarybą rinkimų datą (Laikino tiesioginio valdymo savivaldybės teritorijoje įstatymo 2 str. 4-7 d.).

Detalizuojant demokratiškai tiesioginiu ar atstovaujamoju būdu įgyvendinamą valstybinės bendruomenės suverenitetą - vienintelį valstybinės valdžios pateisinimo (legitimacijos) šaltinį (Konstitucijos 4 str.), pažymėtina, kad pagal Konstituciją tiesioginis tautos suvereniteto įgyvendinimas pirmiausia pasireiškia referendumu (9 str., 69 str. 4 d., 148 str.) ir rinkimais (55 str., 78 str., 119 str. 2 d.).

Kalbant apie **referendumą**, pažymėtina, kad jis bus demokratinis, jei jo metu galios tiesioginių, visuotinių ir lygių rinkimų bei slapto balsavimo principai. Pagal Konstituciją (9 str.) referendumą skelbia Seimas savo iniciatyva arba kai to reikalauja ne mažiau kaip 300 tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių. Referendumo įstatyme (11 str. 5 d.) nustatyta, kad piliečių parašus, kuriais patvirtinamas pritarimas konkrečiam referendumo paskelbimo idėjai, ne mažiau kaip 15 piliečių iniciatyvinė grupė, įregistruota Vyriausiosios rinkimų komisijos, turi surinkti *per tris mėnesius*. Tuo atveju, jei referendumo idėją siūlo Seimo nariai, jų iniciatyvinė grupė turi būti ne mažesnė kaip 1/4 visų Seimo narių (Referendumo įstatymo 9 str. 3 d.).

Pažymėtina, kad pagal Referendumo įstatymą skiriami privalomieji ir konsultaciniai referendumai. **Privalomieji** referendumai turi būti besąlygiškai rengiami, kai

sprendžiami klausimai dėl Konstitucijos 1 straipsnio (šiuo atveju sprendimas priimamas, jei tam pritaria ne mažiau kaip 3/4 piliečių, įrašytų į rinkėjų sąrašus) ir kitų I skirsnio bei XIV skirsnio nuostatų (šiais atvejais sprendimas priimamas, jei tam pritaria ne mažiau kaip pusė piliečių, įrašytų į rinkėjų sąrašus), Konstitucijos sudedamosios dalies - konstitucinio akto „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietinės Rytų sąjungas“ (šiuo atveju sprendimas priimamas, jei tam pritaria ne mažiau kaip 3/4 piliečių, įrašytų į rinkėjų sąrašus) keitimo ir Lietuvos valstybės dalyvavimo tarptautinėse organizacijose, jeigu „šis dalyvavimas yra susijęs su Lietuvos valstybės organų kompetencijos daliniu perdavimu tarptautinių organizacijų institucijoms ar jų jurisdikcijai“ (šiuo atveju sprendimas priimamas, jei tam pritaria daugiau kaip pusė referendumu *dalyvavusių* piliečių). Be to, privalomasis referendumas *gali būti* rengiamas, jei Seimas ar 300 tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių siūlo spręsti kitą klausimą, susijusį su įstatymų ar jų nuostatų priėmimu (Referendumo įstatymo 4 str. 1 ir 2 d., Žr. Konstitucijos 69 str. 4 d.).

Galima priminti, kad 2003 m. gegužės 10-11 dienomis vykusiam privalomajame referendume dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje dalyvavo daugiau kaip pusė (63,3 procento) piliečių, turinčių rinkimų teisę ir įrašytų į rinkėjų sąrašus, o už klausimo sprendimo tekstą „Pritariu Lietuvos Respublikos narystei Europos Sąjungoje“ balsavo daugiau kaip pusė (91,07 procento) referendumu dalyvavusių piliečių.

Konsultaciniai referendumai, kurių daugiau kaip pusės piliečių (įrašytų į rinkėjų sąrašus) balsais priimtas sprendimas įpareigoja Seimą nagrinėti jo įgyvendinimą, *gali būti* rengiami kitais valstybei ir visuomenei svarbiais klausimais, jei tai inicijuoja 300 tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių ar Seimas, ir dėl to nebūtina rengti privalomojo referendumo (Referendumo įstatymo 5, 8 str.).

Detalizuojant demokratinis ir reguliarius (kas ketveri metai vykstančius) Seimo ir (kas penkeri metai rengiamus) Respublikos Prezidento bei (kas ketveri metai organizuojamus) savivaldybių tarybų **rinkimus**, pažymėtina, kad jų konstituciniai principai yra vienodi: visuotinė, tiesioginė ir lygi rinkimų teisė bei slaptas balsavimas (Konstitucijos 55 str. 1 d., 78 str. 2 d., 119 str. 2 d.).

Visuotinės rinkimų teisės principas apima visų veiksnų piliečių (o savivaldybių tarybų rinkimuose pagal Konstitucijos 119 straipsnio 2 dalies 2002 m. pakeitimą - ir kitų nuolatinių savivaldybės gyventojų), kurie rinkimų dieną yra sukakę 18 metų, galimybę rinkti tam tikra tvarka registruotus kandidatus (t. y. įgyvendinti *aktyviają* rinkimų teisę) ir visų tų veiksnų piliečių, kurie yra sukakę Konstitucijos ar įstatymų nustatyto amžiaus (Seimo rinkimuose - 25 metų, Respublikos Prezidento - 40, savivaldybių tarybų - 20) bei atitinka kitus reikalavimus (pvz., sėslumo), galimybę būti renkama kandidatais (t. y. įgyvendinti *pasyviają* rinkimų teisę).

Tiesioginės rinkimų teisės principas rodo, kad *atstovus rinkėjai renka be tarpininkų*.

Lygios rinkimų teisės principas rodo tai, kad kiekvienas rinkėjo balsas (ir vienas „sąrašo balsas“, t. y. balsas už partijos pateiktą kandidatų sąrašą Seimo ir savivaldybių tarybų rinkimuose, ir vadinamieji trys „pirmumo balsai“, t. y. balsai už bet kurių trijų kandidatų norimą eiliškumą tame sąrašė, už kurį atiduodamas „sąrašo balsas“) turi vienodą vertę skaičiuojant balsus ir nustatant galutinius rinkimų rezultatus (tokius pirmumo balsus, atiduodamus balsuojant už kandidatų sąrašą, numato Seimo rinkimų įstatymas ir Savivaldybių tarybų rinkimų įstatymas).

Pažymėtina, kad Konstitucijoje nustatyta konkreti Respublikos **Prezidento rinkimų sistema** (t. y. daugumos balsų sistema - išrinktu laikomas arba daugiau kaip pusę visų balsų *pirmajame* rate surinkęs, arba daugiausia balsų *antrajame* rate surinkęs kandidatas; žr. Konstitucijos 81 str.), tuo tarpu Seimo ir savivaldybių tarybų rinkimų sistemos nenustatytos. Įstatymų leidėjas šiuo atveju pasirinko:

1) **mišrią** (iš dalies *proporcinę barjerinę*, iš dalies *daugumos balsų* sistemą) Seimo rinkimų sistemą, pagal kurią iš 141 Seimo nario 71 Seimo narys renkamas 71 *vienmandatėje* rinkimų apygardoje pagal daugumos sistemą (tai reiškia, kad išrinktu laikomas kandidatas, gavęs *daugiausia* rinkėjų balsų; pažymėtina, kad šiose apygardose kandidatus gali kelti partijos, o kiekvienas pilietis, turintis pasyviąją rinkimų teisę, gali iškelti ir įregistruoti *savo* kandidatūrą, jei tai parašais paremia ne mažiau kaip *vienas tūkstantis* tos apygardos rinkėjų), o 70 Seimo narių - vienoje *daugiamandatėje* rinkimų apygardoje (ji apima visą valstybės teritoriją) pagal *proporcinę barjerinę* sistemą, pagal kurią skirstant mandatus (proporcingai gautiems rinkėjų balsams) dalyvauja tik tie sąrašai, kurie įveikė vadinamąjį **rinkimų barjerą**, t. y. gavo ne mažiau nei 5 procentus visų rinkimuose dalyvavusių rinkėjų balsų (jei dvi ar daugiau partijų sudarė bendrą - koalicinį - kandidatų sąrašą, - ne mažiau nei 7 procentus;

2) **proporcinę** barjerinę savivaldybių tarybų rinkimų sistemą, pagal kurią kiekvienoje savivaldybėje sudaroma daugiamandatė rinkimų apygarda, kurioje kandidatai renkami tik pagal partijų pateiktus kandidatų sąrašus (t. y. *atskiras pilietis, turintis pasyviąją rinkimų teisę, neturi galimybės iškelti savo kandidatūros*), o skirstant mandatus (proporcingai gautiems rinkėjų balsams) dalyvauja tik tie sąrašai, kurie įveikė *rinkimų barjerą*, t. y. gavo ne mažiau nei 4 procentus visų rinkimuose dalyvavusių rinkėjų balsų (jei dvi ar daugiau partijų sudarė bendrą - koalicinį - kandidatų sąrašą, - ne mažiau nei 6 procentus.

Kalbant apie rinkimus, svarbu aptarti **Vyriausiąją rinkimų komisiją**, kurią pagal Konstituciją (67 str. 13 p.) sudaro Seimas. Kadangi ši komisija tiesiogiai paminėta Konstitucijoje, galima teigti, kad tik ji gali *centralizuotai organizuoti* tiek Seimo, tiek Respublikos Prezidento ar savivaldybių tarybų rinkimus, taip pat referendumus. Tai išaiškino Konstitucinis Teismas, vertindamas specialiai Respublikos Prezidento rinkimams 1993 m. pagal tam tikrą įstatymą sudarytą „Respublikos Prezidento rinkimų komisiją“, kuri pavadinta „aukščiausia Respublikos Prezidento rinkimų organizavimo institucija“ (Konstitucinio Teismo 1994 m. liepos 11d. nutarimas). Vyriausiosios rinkimų komisijos teisinė padėtis detalizuota 2002 m. priimtame Vyriausiosios rinkimų komisijos įstatyme. Pagal šį įstatymą minėtoji komisija yra nuolatinė ir nepriklausoma institucija, kurią *ketveriems metams* sudaro Seimas iš: 1) pirmininko; 2) trijų aukštąjį universitetinį teisinį išsilavinimą turinčių asmenų, kurie burtais nustatomi iš *teisingumo ministro* pasiūlytų šešių kandidatų; 3) trijų aukštąjį universitetinį teisinį išsilavinimą turinčių asmenų, kurie burtais nustatomi iš *Lietuvos teisininkų draugijos* pasiūlytų šešių kandidatų; 4) partijų, gavusių Seimo narių mandatų daugiamandatėje rinkimų apygardoje, pasiūlytų asmenų (minėtos partijos turi teisę pasiūlyti po vieną asmenį). Pažymėtina, kad jei kandidatai atitinka reikalavimus (yra piliečiai, pagal Seimo rinkimų įstatymą gali tapti kandidatais į Seimo narius, per paskutinius trejus Seimo, Respublikos Prezidento, savivaldybių tarybų rinkimus ar referendumus nebuvo atleisti iš rinkimų ar referendumo komisijos už įstatymų pažeidimą), tai „Seimas negali pasiūlytų kan-

didatų atmesti". Svarbu ir tai, kad asmenys, paskirti į komisiją iš teisingumo ministro ir Lietuvos teisininkų draugijos pasiūlytų kandidatų, „turi sudaryti daugiau kaip 1/2 Vyriausiosios rinkimų komisijos narių" (minėto įstatymo 6 str., 7 str.).

2.3. RESPUBLIKINĖS VALSTYBĖS PRINCIPAS

Savaime aišku, kad respublika - tai ne monarchija. Tačiau kas ji iš esmės yra? Respublika, kaip *valstybės valdymo forma*, dar nebuvo numatyta pirmųjų laikinųjų (1918 ir 1919 m.) konstitucijų preambulėse. Ten rašoma: „Iki Steigiamasis (kuriamasis) bus nusprendęs Lietuvos valdymo formą [...]". Pirmą kartą ji įvardyta 1920 m. Konstitucijos nuostatoje „Lietuvos valstybė yra [...] respublika" (1 str.). Sisteminiu požiūriu respublika - tai kelių valstybės valdžią vykdančių institucijų *bendro* valstybės valdymo forma. Ją charakterizuoja: 1) demokratiniai valstybės vadovo (Respublikos Prezidento) rinkimai, kurių nevaržo reikalavimai, kad kandidatai turėtų aristokratinę kilmę, turtą ar išsilavinimą (žr. Konstitucijos 78 str. 1 d.); 2) valstybės vadovo *reguliarus perrinkimas* kas penkeri metai (Konstitucijos 78 str.); 3) kompetencija, ribojama konstitucinių įgaliojimų sąrašo, ir pagal tokį sąrašą priimamų kai kurių dekretų **kontrasignavimu** (Ministro Pirmininko ar atitinkamos srities ministro parašas lemia *keturių rūšių* Respublikos Prezidento pasirašytų dekretų galiojimą, t. y. dekretų dėl diplomatinių atstovų užsienio valstybėse skyrimo ir atšaukimo, aukščiausių karinių laipsnių suteikimo, nepaprastosios padėties paskelbimo ir pilietybės suteikimo; Konstitucijos 85 str.); 4) *konstitucinė valstybės vadovo pareiga daryti viską, kas pavesta konstitucingų įstatymų* (Konstitucijos 77 str. 2 d.). Šiuo požiūriu Seimas, kaip kolegiali teisinės tautos atstovybė, gali įstatymu pavesti Respublikos Prezidentui papildomai daryti tai, kas atitinka jo konstitucinių įgaliojimų pobūdį; 5) valstybės vadovo *atsakomybė*, kuri gali pasireikšti arba pašalinimu iš pareigų parlamentinio *apkaltos* proceso tvarka (Konstitucijos 74 str.) arba patraukimu atitinkamon (pvz., administracinėn ar baudžiamojon) teisinėn atsakomybėn bendrąja tvarka, kai baigs eiti savo pareigas (Konstitucijos 86 str. 1 d.).

2.4. NEPRIKLAUSOMOS VALSTYBĖS PRINCIPAS

Kitaip nei 1990-1991 m., kai atkurtos nepriklausomos Lietuvos valstybės nesiryžo (dėl gerų santykių su tuometine TSRS ir Rusijos Federacija) *de jure* pripažinti dauguma Vakarų Europos valstybių, o žodis „nepriklausomybė" Lietuvoje akivaizdžiai reiškė nepriklausomybę nuo TSRS, dabar sunku trumpai ir aiškiai pasakyti, ką reiškia įvairias tarptautines sutartis ratifikavusios ir Europos žmogaus teisių teismo jurisdikciją pripažįstančios Lietuvos nepriklausomybė, tuo labiau, kad jau kalbama apie nepriklausomą Lietuvą kaip Europos Sąjungos, NATO ar kitos tarptautinės organizacijos narę.

Logiškai ir sistemiškai mąstant galima teigti, kad nepriklausomybė, arba suverenitetas, reiškia, kad valstybė turi išimtinę teisę savo teritorijoje, tiksliau *teisinį ir politinį savarankiškumą* vykdyti pagrindines valstybės valdžios funkcijas (įstatymų leidybą, valdymą ir teisingumo vykdymą), jei tuo nėra pažeidžiamos prigimtinių žmogaus teisės ir laisvės (Konstitucijos 18 str.) ir vadovaujamosi „visuotinai pripa-

žintais tarptautinės teisės principais ir normomis" (Konstitucijos 135 str. 1 d.). Be to, nepriklausomybę išreiškia ir *valstybinės bendruomenės* (teisinės tautos) *suverenitetas* (Konstitucijos 2 str.), demokratiškai įgyvendinamas tiesiogiai ar per Seimo narius bei Respublikos Prezidentą (Konstitucijos 4 str.), o platesniu požiūriu - ir per Vyriausybę, taip pat teismus (Konstitucijos 5 str. 1 d.). Nepriklausoma valstybė neišnyksta, jei jos bendruomenė demokratiškai - tiek tiesiogiai referendumu, tiek netiesiogiai per Seimą, Respublikos Prezidentą ir Vyriausybę - pritaria, kad valstybė įsijungtų į Europos Sąjungą *deleguodama* jai dalį savo kompetencijos, kuri bus vykdoma kartu su kitomis šios Sąjungos narėmis. Aišku, toks delegavimas, kad būtų aiškiau, turėtų būti tiesiogiai numatytas Konstitucijoje, todėl būtina atitinkamai pakeisti (ar plečiamai aiškinti) Konstituciją, pavyzdžiui, jos 136 straipsnį. Siame straipsnyje pernelyg abstrakčiai numatytas Lietuvos valstybės dalyvavimas tarptautinėse organizacijose, nustatytas reikalavimas „jeigu tai neprieštarauja valstybės interesams ir jos nepriklausomybei“. Minėtą, kad Seimas 2004 m. apsisprendė papildyti Konstitucijos 150 straipsnį, nustatantį, kad sudedamąja Konstitucijos dalimi laikomas ir konstitucinis aktas „Dėl Lietuvos Respublikos narystės Europos Sąjungoje“.

Šioje vietoje svarbu prisiminti Konstitucijos sudedamąją dalį - konstitucinį aktą „Dėl Lietuvos Respublikos nesijungimo į postsovietines Rytų sąjungas" (Konstitucijos 150 str.). Jame, be kita ko, numatyta, kad „Lietuvos Respublikos teritorijoje negali būti jokių Rusijos [...] karinių bazių ir kariuomenės dalinių“. Nesileidžiant į neteises diskusijas, kiek kareivių, amunicijos ar ginkluotės turėtų apimti žodžiai „kariuomenės dalinys“, galima teigti, kad šiame akte nedraudžiama įstatymų leidėjui nustatyti, kad į Lietuvą laikinai tarptautinėms pratyboms gali atvykti tam tikro gausumo Rusijos ar kitos valstybės, esančios „postsovietinėse Rytų Sąjungose“, kareivių grupė (tai numato Tarptautinių operacijų, karinių pratybų ir kitų renginių įstatymas, pakeistas 2002 m. sausio 15 d.).

2.5. TEISINĖS VALSTYBĖS PRINCIPAS

Abstraktūs Konstitucijos preambulės žodžiai „siekdama teisinės valstybės" įvairiuose Konstitucijos straipsniuose yra sukonkretinami (5 str., 7 str., 18 str., 30 str., 105 str.). Jų vientisas (logiškai ir sistemškai išplaukiantis) ryšys leidžia teigti, kad teisinė valstybė - tai *pagal Konstituciją, konstitucingus įstatymus ir valdymo aktus bei teismų sprendimus gyvuojanti valstybė*. Šiuo požiūriu teisinę valstybę charakterizuoja:

1) prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių apsauga ir gynyba (Konstitucijos 18 str.). Esant neišvengiamai būtinybei, tos teisės ir laisvės ribojamos *įstatymo* nustatyta tvarka, t. y. remiantis **proporcingo ribojimo principu**. Tai reiškia, kad, viena vertus, ribojimu siekiamas tikslas turi atitikti ribojimo *priemonės* (pvz., suėmimą, priverstinį gydymą, visuomeninės organizacijos ar partijos veiklos uždraudimą ar veiklos sustabdymą), kita vertus, *teisės pažeidimų* pobūdis ir pavojingumas turi atitikti už tokius pažeidimus įstatymu nustatomas *sankcijas* (pvz., baudas ar bausmes; daugiau apie visa tai - kitame skirsnyje);

2) asmenų **teisinės lygybės** (lygiateisiškumo) įstatymui, teismui ir kitoms valstybės institucijoms **principas** (Konstitucijos 29 str. 1 d.). Jį Konstitucinis Teismas yra praplėtęs įvairiais teiginiais, pavyzdžiui: „lygybės įstatymui principas reiškia „lygų

matą", kai reikia tą pačią normą taikyti skirtingiems asmenims"; principas įpareigoja „vienodus faktus teisiškai vertinti vienodai, ir draudžia iš esmės tokius pat faktus savavališkai vertinti skirtingai"; principas reikalauja, kad „teisėje pagrindinės teisės ir pareigos būtų įtvirtintos vienodai" (Konstitucinio Teismo 1996 m. sausio 24 d., 2000 m. birželio 30 d. ir 2002 m. spalio 23 d. nutarimai). Iš viso to kyla draudimas varžyti žmogaus teises ar „teikti jam privilegijas dėl jo lyties, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų [...]" (Konstitucijos 29 str. 2 d.). Toks draudimas iš esmės yra *asmenų nediskriminavimo* ir *neprivilegijavimo* pagal minėtus kriterijus principas, kuris gali būti *plečiamas*, teisiškai įvardijant ir kitus diskriminacinio (savivališko ir neobjektyvaus) vertinimo kriterijus. Šiuo požiūriu galima pateisinti normą, kad „visi nuteistieji lygūs nepaisant jų [...] genetinių savybių, neįgalumo, seksualinės orientacijos, veiklos rūšies ir pobūdžio, gyvenamosios vietos ir kitų nenumatytų Lietuvos Respublikos įstatymuose ypatybių" (Teisingumo ministro 2003 m. birželio 18 d. įsakymu patvirtintų Areštinių vidaus tvarkos taisyklių 2 p.). Šiame kontekste pažymėtinas asmenų **teisinio saugumo principas**, pagal kurį, viena vertus, galioja tik paskelbti įstatymai (Konstitucijos 7 str. 2 d.), kita vertus, įstatymai *galioja į ateitį* (t. y. negalioja atgaline data). Konstitucinis Teismas išaiškino, kad „vienas iš teisinės valstybės reikalavimų yra tas, jog teisės aktų galia turi būti nukreipiama į ateitį. Teisės aktuose įtvirtintos normos taikomos faktams ir pasekmėms, atsirandantiems po jų įsigaliojimo" (Konstitucinio Teismo 2001 m. lapkričio 29 d. nutarimas). Tiesa, teisinėje valstybėje galioja išimtis, kad „priimti įstatymai, panaikinantys veikos baudžiamumą ar sušvelninantys atsakomybę, turi grįžtamąją galią" (Konstitucinio Teismo 2001 m. sausio 11 d. nutarimas). Be to, pažymėtina, kad asmenų teisinio saugumo principas apima asmens **teisėtų lūkesčių principą**. Jis pagal Konstitucinio Teismo išaiškinimus reiškia, viena vertus, visų valstybės institucijų pareigą *laikytis prisiimtų įsipareigojimų* (pvz., mokėti tam tikriems asmenims įstatymu ar valdymo aktu nustatytą pensiją ar darbo užmokestį), kita vertus, *asmens teisėtai įgytų teisių* (pvz., teisių gauti tam tikrą pensiją ar darbo užmokestį) *apsaugą* („asmens turi teisę pagrįstai tikėtis, kad jų pagal galiojančius teisės aktus įgytos teisės bus išlaikytos nustatytą laiką ir galės būti realiai įgyvendinamos" (Konstitucinio Teismo 2001 m. gruodžio 18 d. nutarimas). Pavyzdžiui, jei kiekvienas naujos kadencijos Seimas keičia prokurorų skyrimo ir atleidimo tvarką ir todėl nė vienas paskirtas generalinis prokuroras neišbūna savo pareigų visą įstatymo nustatytą įgaliojimų laiką, tuo ne tik sudaromos anti-konstitucinės prielaidos „atsirasti teisiniam netikrumui prokuratūros sistemoje", bet ir pažeidžiamas asmens (šiuo atveju generalinio prokuroro) teisėtų lūkesčių (eiti pareigas visą įstatymo nustatytą laiką, jei nepadaromas nusikalstamas teisės pažeidimas) principas [...]. Įstatymų leidėjas, nustatęs generalinio prokuroro įgaliojimų trukmę, neturi teisės nustatyti bet kokių generalinio prokuroro atleidimo iš pareigų nepasibaigus įgaliojimų terminui pagrindų" (Konstitucinio Teismo 2003 m. sausio 24 d. nutarimas). Toks išaiškinimas jau ir konstitucinės teisės ir teisės istorijos dalis, nes Seimas 2003 m. pakeitė Konstituciją, tiesiogiai nustatydamas generalinio prokuroro skyrimo ir atleidimo tvarką (84 str. 11 p., 118 str. 5 d.);

3) **valdžių** - įstatymų leidžiamosios, vykdomosios ir teisminės - **padalijimo principas** (kitai tariant, pagrindinių valstybės valdžios funkcijų ir jas vykdančių pagrindinių valstybės institucijų - Seimo, Respublikos Prezidento, Vyriausybės ir teis-
mų - kompetencijos atribojimo principas; Konstitucijos 67 str., 84 str., 94 str.,

109 str.), pagal kurią, viena vertus, nė viena valstybės institucija nėra „aukščiausiasis valstybinės valdžios organas“ (LTSR 1978 m. Konstitucijos 97 str. 1 d.), kita vertus, nė viena valstybės valdžia (pagal Konstitucijos 5 str. 1 d.) įgyvendinanti institucija negali *atsisakyti* savo įgaliojimų, *perimti* kitos institucijos įgaliojimus ar *perleisti* savo įgaliojimus kitai institucijai. Visa tai daug kartų yra akcentavęs Konstitucinis Teismas;

4) **mažumų** - tiek opozicinių Seimo narių grupių ar frakcijų, tiek piliečių tautinių bendrijų (Konstitucijos 45 str.) ar asmenų religinių organizacijų (43 str.) -**apsaugos principas**, kurio negali paneigti minėtas demokratijos elementas - daugumos principas. Šiuo požiūriu vienas iš demokratinės ir teisinės valstybės principų bendrumų - daugumos ir mažumos interesų derinimas;

5) **asmens galimybė kreiptis į teismą** (Konstitucijos 30 str. 1 d.), t. y. į nepriklausomą ir nešališką teismą“ (Konstitucijos 31 str. 2 d.). Ši galimybė yra **absoliuti**, t. y. įstatymų leidejas neturi įgaliojimo nustatyti, kad tam tikras valdymo institucijos sprendimas yra neskundžiamas teismui. Akcentuojama ir asmens teisė reikalausti, kad jam teismine tvarka būtų atlyginta padaryta materialinė ir moralinė žala. Anot Konstitucinio Teismo, „net ir nesant atitinkamo įstatyminio reguliavimo, asmuo gali reikalausti jam atlyginti neteisėtais valstybės institucijų ar pareigūnų veiksmais padarytą žalą tiesiogiai remdamasis Konstitucijos 30 straipsnio 2 dalimi bei kitais Konstitucijos straipsniais, kuriuose nustatytos atitinkamų žmogaus teisių ir laisvių apsaugos ir gynimo garantijos“ (Konstitucinio Teismo 2000 m. birželio 30 d. nutarimas). Be to, svarbi ir Teismų įstatymo (5 str.) nuostata, kad asmuo turi teisę į „operatyvų teismą“, t. y. „teismas visa savo veikla turi užtikrinti, kad bylos būtų išnagrinėtos [...] per įmanomai trumpiausią laiką“;

6) **teisėjų ir teismų vykdančių teisingumą, nepriklausomumo principas** (Konstitucijos 109 str. 2 d.). Konstitucijoje numatytas dvejopas nepriklausomumas: a) individualus teisėjų nepriklausomumas. Jį, anot Konstitucinio Teismo, lemia tai, kad: pirma, teisėjų įgaliojimų trukmė neliečiama. Ją riboja bendra taisyklė: „Lietuvos Respublikos teismų teisėjai atleidžiami iš pareigų [...] sulaukę įstatyme nustatyto pensinio amžiaus“ (Konstitucijos 115 str. 2 p.); antra, draudžiama teisėją suimti ar patraukti baudžiamojon atsakomybėn be Seimo ar Respublikos Prezidento sutikimo (žr. Konstitucijos 114 str. 2 d.). Tai šiek tiek detalizuoja Teismų įstatymo (47 str.) nuostata: „Draudžiama įeiti į teisėjo gyvenamąsias ar tarnybines patalpas, daryti ten arba teisėjo asmeniniame ar tarnybiniame automobilyje [...] apžiūrą, kratą ar poėmį“; trečia, teisėjui, gaunančiam teisėjo atlyginimą (Konstitucijos 113 str. 1 d.), negalima įstatymais ar kitais teisės aktais mažinti darbo užmokesčio (Konstitucinio Teismo 1999 m. gruodžio 21 d. nutarimas). Šiame kontekste pažymėtinos Teismų įstatymo (1 str. 3 d., 3 str. 4 d., 47 str.) nuostatos, pagal kurias „niekas neturi teisės reikalausti, kad teisėjas atsiskaitytų dėl konkrečioje byloje priimto sprendimo“, „bylose teismų priimtus sprendimus gali peržiūrėti tik teismas ir tik įstatymų nustatyta tvarka“, „teisėjas ar teismas neatsako už žalą, atsiradusią proceso šaliai dėl to, kad byloje priimtas neteisėtas ar nepagrįstas sprendimas. Šią žalą [...] atlygina valstybė. Dėl teisėjo nusikalstamos veikos vykdant teisingumą atsiradusią ir asmeniui valstybės atlygintą turtinę ir neturtinę žalą valstybė regresu tvarka išieško iš teisėjo“; b) kolektyvinis teismų, kaip teisminės valdžios institucijų sistemos, nepriklausomumas ir *savivalda*. Konstitucinis Teismas išaiškino, kad „teismų veikla nėra ir negali būti laikoma valdymo sritimi, priskirta kuriai

nors vykdomosios valdžios institucijai" (Konstitucinio Teismo 1999 m. gruodžio 21 d. nutarimas). Todėl įstatymų leidėjas negali, pavyzdžiui, nustatyti teisingumo ministro įgaliojimus kontroliuoti teismų administracinę veiklą. Šioje vietoje pažymėtinos esminės Teismų įstatymo 2002 m. redakcijos naujovės, susijusios su teismų savivalda: pirma, sukurta nauja teismų savivaldos institucijų sistema: *Visuotinis teisėjų susirinkimas* (aukščiausia savivaldos institucija), *Teismų taryba* (iš 24 jos narių didžiausią narių dalį renka Visuotinis teisėjų susirinkimas, o pagal pareigas į tarybos sudėtį įeina Aukščiausiojo Teismo ir Apeliacinio teismo bei Vyriausiojo administracinio teismo pirmininkai, taip pat Respublikos Prezidento ir Seimo Pirmininko atstovai, teisingumo ir finansų ministrai ar jų įgalioti viceministrai, Seimo Teisės ir teisėtvarkos bei Biudžeto ir finansų komitetų pirmininkai ar jų pavaduotojai; pažymėtina, kad Teismų taryba - tai Konstitucijos 112 straipsnyje numatyta „speciali institucija“, kuri pataria Respublikos Prezidentui dėl teisėjų paskyrimo, paaugstinimo, perkėlimo ar atleidimo iš pareigų), *Teisėjų garbės teismas* (jo septynis narius skiria Teismų taryba ketveriems metams teisėjų drausmės byloms ir teisėjų prašymams dėl teisėjo garbės gynimo nagrinėti); antra, sukurtas naujas teismų savivaldos institucijų organizacinis metodinis ir techninis aptarnavimas, kurį turi atlikti *Nacionalinė teismų administracija* (ji kaupia ir analizuoja teismų statistiką, tvarko pretendentų į laisvas apylinkės teismo teisėjų vietas sąrašą bei teisėjų karjeros siekiančių asmenų registrą).

Pažymėtina, kad Teismų įstatymas (11 str.), viena vertus, draudžia „bloginti įstatymų numatytas finansines ir materialines technines teismų veiklos sąlygas“, kita vertus, numato abstrakčią išlygą: „Kai iš esmės pablogėja valstybės ekonominė ir finansinė būklė, Seimas gali peržiūrėti teismų finansines ir materialines veiklos sąlygas“. Kaip ir pagal ką galima (reikėtų) spręsti apie „valstybės ekonominės ir finansinės būklės esminį pablogėjimą“ - sudėtingas klausimas, kuris turi daug neteismų (ūkinių) aspektų.

Dar papildomai galima atkreipti dėmesį į ypatingą teisėjų ir teismų nepriklausomumo aspektą - **depolitizavimą**. Tai reiškia, kad teisėjams draudžiama dalyvauti politinių partijų veikloje (Konstitucijos 113 str. 2 d.), o politinėms partijoms - kištis į teisėjo ar teismo veiklą (Konstitucijos 114 str. 1 d.). Taigi teisėjas ir teismas, viena vertus, turi klausyti įstatymo, o ne politinių nurodymų ar instrukcijų (neatsitiktinai Konstitucinis Teismas išaiškino, kad teisėjų dalyvavimas „vykdant kokią nors politikos kryptį“ yra *imanentinis totalitarinio ir autoritarinio režimo bruožas*; Konstitucinio Teismo 1995 m. gruodžio 6 d. nutarimas), kita vertus, Respublikos Prezidentas ir jam teisėjų paskyrimo klausimais patarianti teisėjų institucija (Konstitucijos 112 str. 5 d.) negali teisėjų skyrimo sieti su kandidatų (ar profesinės karjeros laiptais kylančių teisėjų) dalyvavimu politinėje veikloje (Konstitucinis Teismas 1999 m. gruodžio 21 d. nutarime nurodė, kad teisminė valdžia „vienintelė formuojama ne politiniu, bet profesiniu pagrindu“). Pažymėtina, kad depolitizavimo principas nedraudžia teisėjams jungtis į nepolitinės organizacijas. Šiuo požiūriu Teisėjų asociacija ar panaši savanoriška organizacija (Teismų įstatymo 115 str.) atitinka konstitucinį teisėjo statusą.

3. KONSTITUCINĖS ŽMOGAUS TEISĖS IR LAISVĖS

3.1. BENDRA SAMPRATA

Konstitucijoje tiesiogiai nepasakoma, ką reiškia žodžiai „Žmogaus teisės ir laisvės“ ir kodėl jos „yra prigimtinių“ (18 str.). Logiškai ir lingvistiškai aiškinant Konstituciją, darytina išvada, kad *prigimtinių* teisės ir laisvės - tai bet kurioje valstybėje ar niekieno žemėje *gimstant* (ne gaunant pilietybę) įgyjamos pagrindinės teisės ir laisvės. Tai yra kiekvieno žmogaus buvimo, veikimo ar neveikimo ir neliečiamumo *galimybės* (ir tam tikros nepriklausomybės nuo kolektyvo - visuomenės ar valstybės - garantijos) bei kartu visos žmonijos *vertybės*, kurios istoriškai yra ankstesnės, negu susikūrė valstybė, o teisiškai yra aukščiau suverenios valstybės valdžios. Visa tai supaprastinus galima apibendrinti:

1. Konstitucija Lietuvos valstybės nesukuria, bet konstatuoja, kad yra gamtos sukurtos (gimstant įgyjamos) žmogaus teisės ir laisvės, kurioms apsaugoti ir ginti (žr. 6 str. 2 d., 30 str.) yra skirtos specialios Konstitucijos nuostatos (18-26 str.). Šiuo požiūriu valstybinė bendruomenė, priėmusi Konstituciją referendumu, sukuria tik teisinės *formuluotes*, kuriomis tiesiogiai ar netiesiogiai išreiškiama gamtos sukurtų vertybių esmė. Tuo tarpu *piliečių* teisės (rinkti, stoti į partijas ar valstybės tarnybą; 33-37 str.) įgyjamos tam tikram žmogui gaunant valstybės (šiuo atveju - Lietuvos Respublikos) pilietybę ir yra valstybės teisinės kūrybos produktas, išreikštas Konstitucijos nuostatose ir jų apsaugotas.

2. Nėra ir negali būti *baigtinio* prigimtinių teisių ir laisvių *sąrašo*, t. y. Konstitucijoje tik iš dalies aprašomos prigimtinių teisės (laisvės), kurias valstybės bendruomenė suvokė 1992 m. Tai patvirtina ir tai, kad Konstitucinis Teismas 1995 m. *piliečio* teisę laisvai kilnoti ir pasirinkti gyvenamąją vietą (Konstitucijos 32 str. 1 d.) įvertino kaip *žmogaus* (kiekvieno teisėtai esančio Lietuvoje žmogaus) teisę.

3. Niekas - nei žmogus, siekiantis žmogžudystės ar savižudybės, nei valstybės institucija ar jos pareigūnas, siekiantis apriboti ar uždrausti tam tikrą žmogaus veiklą, skirti jam baudą ar bausmę, - negali atimti ar savo nuožiūra valdyti tai, kas yra gamtos sukurta. Todėl negali valstybės institucijos nesikišti, jei žmogus laisva valia nusprendžia nusižudyti (atimti sau gyvybę) arba prašo, kad jam kiti padėtų tai padaryti (pastarasis atvejis - dabar diskutuojamas *eutanazijos*, kaip teisėtos pagalbos atimti gyvybę nepagydoma liga sergančiam ir dėl to kančias patiriančiam žmogui, įteisinimo klausimas).

4. Valstybė, pripažindama, kad gamtos sukurtos teisės ir laisvės yra vertybės, išipareigoja jas besąlygiškai ginti, o esant neišvengiamai būtinybei - jas riboti. Tai ji gali atlikti konstitucingo įstatymo nustatyta tvarka pagal minėtą proporcingumo principą ir nepažeidžiant ribojamos teisės ar laisvės *esmės* - tai, be ko teisė ar laisvė yra beprasmė. Anot Konstitucinio Teismo, „jeigu teisė taip apribojama, kad jos įgyvendinti pasidaro neįmanoma, jeigu teisė suvaržoma peržengiant protingai suvokiamas ribas arba neužtikrinamas jos teisinis gynimas, tai tokiu atveju būtų pagrindo teigti, jog pažeidžiama pati teisės esmė“ (Konstitucinio Teismo 2000 m. vasario 23 d. nutarimas).

Atkreiptinas dėmesys, kad Konstitucijoje tam tikrų teisių ir laisvių turėtojams (subjektams) įvardyti vartojami skirtingi žodžiai: „žmogus" (19-26 str.), „kiekvienas žmogus" (48 str. 1 d.), „kiekvienas dirbantis žmogus" (49 str. 1 d.), „piliietis" (32-37 str.), „asmuo" (29 str. 1 d., 30 str.), „kiekvienas lietuvis" (32 str. 4 d.). Pažymėtina, kad žodžiai „žmogus", „asmuo", „piliietis" *nėra sinonimai*. Jie skiriasi pagal turinio apimtį. Plačiausios sąvokos - „žmogus" ir „asmuo": pirmoji apima *ir piliečius, ir užsieniečius ar asmenis be pilietybės*, antroji - visus *fizinius* ir (kalbant apie nuosavybės neliečiamumą, asmenų lygybę ar teisę kreiptis į teismą; Konstitucijos 23 str., 29 str., 30 str.) *juridinius asmenis*. Siauriausias yra žodis „piliietis". Jis įvardija tik fizinius asmenis, turinčius Lietuvos Respublikos pilietybę (Konstitucinio Teismo 1995 m. sausio 24 d. nutarimas).

Konstitucines asmens teises ir laisves, kad būtų aiškiau, galima grupuoti įvairiai. Pagal konstitucinių asmens teisių ir laisvių *esmę ir pobūdį* (t. y. pagal tai, kam apsaugoti ir ginti - gamtos sukurtoms vertybėms ar visuomenės ir valstybės sukurtoms vertybėms - jos gali būti taikomos) ir turėtojus (subjektus), jas galima skirstyti į *dvi grupes*: prigimtinės universaliasias ir specialiasias.

Prigimtinių universaliosios teisės ir laisvės - tai kiekvieno žmogaus teisės ir laisvės (nesvarbu, kokia jo tautybė, religija, gimtoji kalba, lytis ar pilietybė), kurios pagal savo esmę ir pobūdį įgyjamos gimstant, be to, leidžia žmogui apsaugoti ir apginti savo autonomiją nuo valstybės institucijų ar pareigūnų. Tokios yra klasikinės gynybinės („apsauginės") teisės ir laisvės, įtvirtintos Konstitucijos 19-26 straipsniuose.

Specialiosios teisės, t. y. konkretaus žmogaus, turinčio tam tikrą pilietybę, tautybę, lytį ar amžių, teisės (pvz., 18 metų sulaukusio piliečio rinkimų teisė; žr. Konstitucijos 33-37 str.), arba kiekvieno žmogaus teisės (pvz., kiekvieno žmogaus teisė laisvai pasirinkti darbą ar kiekvieno dirbančio žmogaus teisė kasmet gauti atostogas; Konstitucijos 48 str. 1 d., 49 str.), yra išvestinės iš gimstant įgyjamų teisių kaip vertybių (pvz., žmogaus orumo neliečiamumo), bet jų tikslas nėra tiesiogiai apsaugoti žmogų nuo valstybės savivalės ar piktnaudžiavimo.

3.2. PRIGIMTINĖS UNIVERSALIOSIOS TEISĖS IR LAISVĖS

Klasikinės prigimtinės teisės ir laisvės įtvirtintos Konstitucijos 19-26 straipsniuose. Šios universaliosios žmogaus teisės į gyvybę ir į orumą yra visų kitų teisių ir laisvių pagrindas (sąlyga) ir todėl yra „aukščiausios vertybės" (Konstitucinio Teismo 1998 m. gruodžio 9 d. nutarimas).

Teisės į gyvybę (19 str.) esmė — žmogaus biologinio fizinio egzistavimo neliečiamumas ir apsauga. Ši teisė yra absoliuti, nes jos neįmanoma konstitucingai riboti nepažeidžiant esmės (neatimant gyvybės). Konstitucinis Teismas 1998 m. gruodžio 9 d. nutarime pripažindamas, kad Baudžiamajame kodekse nustatyta mirties bausmė prieštarauja Konstitucijos nuostatoms „Žmogaus teisės ir laisvės yra prigimtinės" (18 str.) ir „Žmogaus teisę į gyvybę saugo įstatymas" (19 str.), rėmėsi įvairiais Konstitucijos aiškinimo būdais, iš kurių *mažiausiai įtikinamai* galima laikyti keturis: 1) *istorinį požiūrį*, - kai atsižvelgiama į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės statutuose nustatytus mirties bausmės taikymo apribojimus ir Lietuvos Respublikos 1920 m. Konstitucijos nuostatą „Mirties bausmė naikinama" (16 str.),

kurios neliko vėlesnėse konstitucijose; 2) *statistinė požiūri* - pastebėta, kad pastaraisiais metais Lietuvoje „daugiau negu 40 proc. nuteistųjų buvo skiriama reali laisvės atėmimo bausmė, tačiau tai nusikalstamumo didėjimo nesustabdė“; 3) *lyginamąjį požiūrį* - pažymėta, kad Vakarų ir Vidurio Europos valstybėse mirties bausmė panaikinta ar praktiškai nevykdoma; 4) *lingvistinį požiūrį* - Konstitucijos 19 straipsnyje įtvirtinta tik viena norma, kurios formuluotėje nenumatyta, kad įstatymu ar teismo sprendimu galima riboti žmogaus gyvybę. *Labiausiai įtikinamais* galima laikyti du Konstitucijos aiškinimo būdus: 1) *loginį* - išaiškinta, kad „mirties bausmė yra fizinis nuteisto žmogaus sunaikinimas, gyvybės atėmimas nepriklausomai nuo to, koku būdu tai daroma: sušaudant, pakariant, suleidžiant mirtiną vaistų dozę ar kitokiu būdu“; 2) *sisteminį* - nurodyta, kad nors Konstitucijos preambulės teiginiai apie darnią pilietinę visuomenę ir teisinę valstybę suponuoja mintį apie kiekvieno žmogaus ir visos visuomenės apsaugą nuo nusikalstamų kėsinių, tačiau „bendrujų interesų apsauga demokratinėje teisinėje valstybėje negali paneigti konkrečios žmogaus teisės apskritai“.

Žmogaus teisės į gyvybę, kaip absoliučią vertybę, savaime nepažeidžia įstatymas, leidžiantis policijos, prokuratūros, Specialiųjų tyrimų tarnybos ar kitam valstybės pareigūnui *panaudoti prieš žmogų šaunamąjį ginklą* tam tikrais atvejais (pagrindais) ir tvarka, pavyzdžiui, kai: 1) pareigūnas užpuolamas jo gyvybei akivaizdžiai pavojingu būdu ir nėra kitų galimybių tokį užpuolimą atremti; 2) asmuo, atliekantis teismo paskirtą laisvės atėmimo bausmę, bėga iš bausmės atlikimo vietos ir akivaizdžiai atsisako paklusti jį sustabdyti siekiančio pareigūno reikalavimui sustoti (žr., pvz., Prokuratūros įstatymo 56 straipsnį „Šaunamojo ginklo naudojimo tvarka“). Šiuo atveju vertinant įstatymo atitiktį Konstitucijai, svarbu atsižvelgti, ar įstatymas įpareigoja pareigūnus panaudoti, esant galimybei, pirmiausia kitas savignyos ar sulaikymo priemones, iššauti įspėjamąjį šūvį į orą, stengtis taikyti į kojas ir taip išvengti sunkių padarinių, tarp jų - netyčinio gyvybės atėmimo.

Kalbant apie žmogaus gyvybę, problemiškas yra *eutanazijos* (gr. *euthanasia* - gera lengva mirtis) klausimas, t. y. aktyvios pagalbos (pvz., suleidžiant mirtiną vaistų dozę, atjungiant gyvybę palaikančius medicinos aparatus) nusižudyti nepagydoma liga sergančiam (ir dėl to skausmus kenčiančiam) asmeniui įteisinimas. Konstitucijos 19 straipsnio formuluotė lyg ir neleidžia teigti, kad Baudžiamajame kodekse gali nebūti numatytos baudžiamosios atsakomybės už tai, jog žmogus A, prašomas žmogaus B, padėjo pastarajam atimti gyvybę (tuo iš esmės jam ne padėdamas nusižudyti, bet jį nužudydamas). Taigi neatsitiktinai naujojo Baudžiamojo kodekso 134 straipsnyje rašoma: „tas, kas beviltiškai sergančio žmogaus prašymu padėjo jam nusižudyti, baudžiamas [...]“. Tačiau akivaizdu, kad būtina atsižvelgti į tai, kad sergančio asmens gydymas beviltiškas ir skausmai nepakeliami, ir siekti atitinkamai keisti iki šiol vyravusią baudžiamosios (ir konstitucinės) teisės nuostatą, kad viešosios ar privačios medicinos įstaigų darbuotojai, viena vertus, gali ir turi *švelninti* mirštančio paciento skausmus, kita vertus, neturi teisės jam padėti įgyvendinti laisva valia priimtą sprendimą nusižudyti, siekiant išvengti beprasmių skausmų.

Teisė į laisvės neliečiamumą (20 str.) apima žmogaus judėjimo ir bendrąją veikimo ar neveikimo (veiksmų atlikimo ar neatlikimo) laisvę, kuri gali būti ribojama (o jei tai nenumatyta Konstitucijos ir įstatymų arba taikoma ne įstatymo nustatyta tvarka - ir pažeidžiama) įvairiai: sulaikant ar suimant žmogų, skiriant jam areštą ar kitą laisvės suvaržymo (atėmimo) bausmę, jį priverstinai gydant ar taikant

organizuoto nusikalstamumo užkardymo priemonės (žr. Organizuoto nusikalstamumo užkardymo įstatymu nustatytus *teismo įpareigojimus*). Šiuo atveju, vertinant teisės apribojimo konstitucingumą, svarbu atsižvelgti ne tik į reglamentavimo įstatymais buvimą ir jo taikymo būtinumą (pagrįstumą), bet ir konkretaus asmens, kuriam apribota judėjimo ar veikimo laisvė, savigynos galimybės, pavyzdžiui, *psichikos ligonio* teisę „būti išklausytam psichiatrijos įstaigos administracijos, [...] teismo, kai sprendžiami jo priverstinio hospitalizavimo ir priverstinio gydymo [...] klausimai" (Psichikos sveikatos priežiūros įstatymo 22 str.). Konstitucija tiesiogiai detalizuoja tik du (pavojingiausias) ribojimo atvejus: *sulaikymą ir suėmimą* (žr. 20 str. 2 ir 3 d.). Pažymėtina, kad kartu su Konstitucija 1992 m. spalio 25 d. referendumu priimto įstatymo „Dėl Lietuvos Respublikos Konstitucijos įsigaliojimo tvarkos" 8 straipsnyje nustatyta, kad Konstitucijos 20 straipsnio 3 dalies nuostatos (dėl nusikaltimo vietoje sulaikyto asmens pristatymo į teismą per 48 valandas tam, kad teismas, dalyvaujant sulaikytajam, nuspręstų, ar sulaikymas yra pagrįstas ir arba priimtų nutarimą asmenį suimti, arba jį tuoj pat paleisti) *pradedamos taikyti* „nuo tada, kai bus suderinti baudžiamojo proceso įstatymai su šia Konstitucija". Tokia sunkiai suvokiama ir kritikuotina norma pradėta veiksmingai įgyvendinti, kai Lietuva 1995 m. ratifikavo Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvenciją su *laikina išlyga*, kad prokuroro įgaliojimas leisti suimti asmenį, įtariamą padarius nusikaltimą, galios dar *vienerius metus*. Minėta Konvencija Lietuvoje įsigaliojo 1995 m. birželio 20 d., todėl ši išlyga neteko galios 1996 m. birželio 20 d. Be to, pažymėtina, kad Konstitucinis Teismas išaiškino, jog Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos žodis „skubiai", vartojamas kalbant apie *kiekvieno* sulaikytojo ar suimtojo pristatymą teisėjui, atitinka Lietuvos Konstitucijos žodžius „per 48 valandas" ir „nusikaltimo vietoje sulaikytas asmuo" (Konstitucinio Teismo 1995 m. sausio 24 d. išvada). Tokį išaiškinimą galima ir pateisinti, ir laikyti nevisiškai įtikinamu. Loginiu požiūriu 48 valandos - pakankamai ilgas laiko tarpas sulaikyto žmogaus *orumi* pažeminti, ypač jei teismas 15 ar 20 valandų prievarta laikytą asmenį nuspręstų „tuojau pat paleisti". Tiesa, analogiškas pristatymo teismui terminas nustatytas Italijos ir Portugalijos konstitucijose, o Ispanijos Konstitucijoje įtvirtinta net ilgesnė (72 valandų) trukmė. Šitai priminė ir mūsų Konstitucinis Teismas, pagrįsdamas savo išaiškinimą.

Teisė į orumą (jo neliečiamumą; Konstitucijos 21 str. 2 d.) yra tokia pat reikšminga kaip ir teisė į gyvybę, nes tiek nuosavybės, tiek privataus gyvenimo ar būsto neliečiamumas yra tiesiogiai susijęs su žmogaus orumu. Taigi valstybės institucijoms ir pareigūnams draudžiama elgtis su žmogumi (pvz., keliant teisinę baimę, psichologinę prievartą ar fizinį skausmą sulaikant, suimant, atliekant asmens apžiūrą, nustatant ir skiriant bausmes, skiriant prievartinį gydymą ir pan.) *kaip su daiktu*. Žmogaus orumas -viena sudėtingiausių teisinių (ir filosofinių) kategorijų. Tai, kaip jis turi būti saugojamas, matyti, pavyzdžiui, iš tokių normų: „Areštinės kameros gyvenamojo (miegamojo) [...] ploto norma vienam nuteistajam yra ne mažiau kaip 5 kvadratiniai metrai"; „Areštinės personalas į nuteistąjį raštu kreipiasi „Jūs" ir pavarde (į nuteistąjį areštu nepilnametį galima kreiptis žodžiu „Tu" ir vardu)" (teisingumo ministro 2003 m. birželio 18 d. įsakymu patvirtintų Areštinių vidaus tvarkos taisyklių 20 p., 36 p.).

Teisė į privataus gyvenimo neliečiamumą (22 str. 1 d.) lingvistiškai ir sistemiškai aiškinant apima: 1) asmens susirašinėjimo, pokalbių telefonu ar kito-

kio susižinojimo noliečiamumą (22 str. 2 d.); 2) asmeninio (taigi ir seksualinio) ir šeimyninio gyvenimo noliečiamumą (22 str. 4 d.). Konstitucinis Teismas išaiškino, kad asmens teisė į privatumą apima daugiau elementų: „privatų, šeimos ir namų gyvenimą, asmens fizinę ir psichinę noliečiamybę, garbę ir reputaciją, asmeninių faktų slaptumą, draudimą skelbti gautą ar surinktą konfidencialią informaciją ir kt.“ (Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 21 d. nutarimas). Įstatymų leidėjo požiūriu privatus gyvenimas pažeidžiamas, kai: 1) neteisėtai įeinama į asmens gyvenamąsias ir kitokias patalpas ar „*aptvertą* (išryškinta -*aut.*) privačią teritoriją“; 2) neteisėtai stebimas asmuo; 3) neteisėtai apieškomas asmuo ar jo turtas; 4) pažeidžiamas „korespondencijos bei asmeninių užrašų ir informacijos konfidencialumas“; 5) neteisėtai paskelbiami duomenys apie asmens sveikatos būklę; 6) atliekami kiti neteisėti veiksmai (Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (toliau -CK) 2.23 str. 2 d.). Kalbant apie privataus gyvenimo noliečiamumą, įvairiai - ir teigiamai, ir neigiamai - galima vertinti Visuomenės informavimo įstatymo (14 str. 3d.) nuostatą, kad informacija apie privatų gyvenimą gali būti skelbiama *be žmogaus sutikimo* tais atvejais, kai: 1) informacijos paskelbimas nedaro žalos asmeniui; 2) „informacija padeda atskleisti įstatymų pažeidimus ar nusikaltimus“; 3) „informacija yra pateikiama nagrinėjant bylą atviraime teismo procese“; 4) informacija apie *viešojo asmens* - valstybės politikų, tarnautojų, politinių partijų ar visuomeninių organizacijų vadovų bei „kitų visuomeninėje ir politinėje veikloje dalyvaujančių asmenų“ - privatų gyvenimą atskleidžia „visuomeninę reikšmę turinčias privataus šio asmens gyvenimo aplinkybes ar asmenines savybes“. Paskutinė išlyga -sudėtingiausia ir labiausiai diskutuotina.

Nuosavybės noliečiamumo garantija (Konstitucijos 23 str. 1 d.) apima ir privačios nuosavybės, kaip konstitucinio instituto, garantiją, ir įvairias *subjektines* (individualias) „nuosavybės teises“ (Konstitucijos 23 str. 2 d.), kurias privalo saugoti įstatymų leidėjas. Konstitucinis Teismas laikosi tradicinio aiškinimo, kad „subjektines nuosavybės teises - tai savininko teisė valdyti jam priklausančią turtą, juo naudotis bei disponuoti neperžengiant įstatymų nustatytų ribų, nepažeidžiant kitų asmenų teisių ar teisėtų interesų“ (Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 6 d. nutarimas). Pažymėtina, kad pirmaisiais veiklos metais Konstitucinis Teismas aiškino, kad „nuosavybė yra teisė į turtą. Tai reiškia savininko teisę nekliudomai daryti turtui bet kokią poveikį, jei tuo nepažeidžiamas įstatymas, sutartis arba trečiųjų teisės, ir draudimą kitiems asmenims jį daryti“ (Konstitucinio Teismo 1996 m. sausio 24 d. nutarimas). Vėliau Konstitucinis Teismas 2002 m. kovo 14 d. nutarime praplėtė nuosavybės sampratą, pažymėdamas, kad bendrasis nuosavybės noliečiamumas ir nuosavybės teisių apsauga reiškia ne tik „visų savininkų - fizinių asmenų, juridinių asmenų, savivaldybių ir valstybės“ - nuosavybės apsaugą, bet ir kiekvieno asmens *teisę į nuosavybę* (t. y. galimybę *tapti savininku*). Be to, svarbu pažymėti, kad Konstitucinis Teismas sistemškai sujungė nuosavybės ir „asmens ūkinės veiklos laisvės ir iniciatyvos“ (46 str. 1 d.) turinį ir jo galimo pažeidimo vertinimą: „asmens konstitucinė teisė įgyti nuosavybę yra esminė (būtina) asmens ūkinės veiklos laisvės įgyvendinimo sąlyga“. Pavyzdžiui, jei Vyriausybės nutarimas draudžia įmonėms prekiauti „seno pavyzdžio banderolėmis“ *paženklintais* Lietuvoje pagamintais alkoholiniais gėrimais, juos gabenti bei laikyti ir (svarbiausia!) nenustato, *kaip* įmonės po nutarime nurodytos datos gali realizuoti dar iki draudimo nustatymo *teisėtai* įgytus (joms nuosavybės teise priklausančius) alkoholinius gėrimus, akivaizdu, kad tokiu

nutarimu yra pažeidžiamos ir nuosavybės teisės (teisės valdyti nuosavybės teise priklausančius alkoholinius gėrimus, jais naudotis ir disponuoti), ir asmens ūkinės veiklos laisvė ir iniciatyva (Konstitucinio Teismo 2000 m. vasario 23 d. nutarimas). **Teisė turėti savo įsitikinimus** ir juos laisvai reikšti (Konstitucijos 25 str. 1 d.), taip pat **informacijos laisvė** (Konstitucijos 25 str. 2 d.) apima įvairias individualias galimybes (pvz., žodžio, nuomonės ar spaudos laisvę) ir kartu neliečiamas vertybes, kurios susijusios su vadinamuoju *komunikacijos* procesu. Anot Konstitucinio Teismo, „tokiame procese atsiranda visuomeninis kontaktas, formuojasi viešoji nuomonė" (Konstitucinio Teismo 1995 m. balandžio 20 d. nutarimas). Kalbant apie informacijos laisvę, svarbu pažymėti, kad Konstitucija (44 str.) draudžia visuomenės informavimo („masinės informacijos“) cenzūrą ir tokio informavimo priemonių (t. y. dienraščių ar kitų leidinių, leidyklų, radijo ar televizijos stočių, informacijos agentūrų ir pan.) monopolizavimą. Cenzūra, anot Konstitucinio Teismo 1995 m. balandžio 20 d. nutarimo, - tai „spaudos, kino filmų, radijo ir televizijos laidų, teatro spektaklių ir kitų viešų renginių turinio kontrolė, kad nebūtų platinamos tam tikros žinios ir idėjos". Pažymėtina, kad aptariamoms teisėms *nėra absoliučios*. Konstitucijoje (25 str. 4 d.) vienareikšmiškai atmetamos („laisvė [...] nesuderinama su“) tokios komunikacijos galimybės, kurios laikytinos „nusikalstamais veiksmais - tautinės, rasinės, religinės ar socialinės neapykantos, prievartos bei diskriminacijos kurstymu, šmeižtu ar dezinformacija". Konstitucija (25 str. 3 d.), be to, leidžia įstatymais riboti teises (laisves) skleisti informaciją, jei tai būtina apsaugoti žmogaus garbę ir orumą, sveikatą, privatų gyvenimą, dorovę ar ginti konstitucinę santvarką. Šiuo požiūriu galima suprasti minėto Konstitucinio Teismo nutarimo išaiškinimus, kad: 1) teisės aktuose gali būti nustatytos tiek visuomeninio, tiek privataus radijo ar televizijos funkcijos (kultūrinė, jaunimo auklėjimo ir pan.), reklamos kiekis; 2) įstatymų leidėjas, nustatydamas žurnalisto *teisę išsaugoti informacijos šaltinio paslaptį* (neatskleisti informacijos šaltinio), negali sudaryti prielaidų neatskleisti - net teismui - informacijos šaltinio net ir tada, kai „demokratinėje valstybėje informacijos šaltinį atskleisti yra būtina dėl gyvybiškai svarbių ar kitų ypač reikšmingų visuomenės interesų, [...] kad būtų vykdomas teisingumas, nes informacijos šaltinio neatskleidimas galėtų sukelti daug sunkesnes pasekmes negu jo atskleidimas. [...] Taigi įstatymų leidėjas, nustatydamas žurnalisto teisę išsaugoti informacijos šaltinio paslaptį [...], turi pareigą (išryškinta - *aut.*) nustatyti ir tai, kad kiekvienu atveju spręsti, ar žurnalistas turi atskleisti informacijos šaltinį, gali tik teismas" (Konstitucinio Teismo 2002 m. spalio 23 d. nutarimas).

3.3. SPECIALIOSIOS PILIETINĖS (POLITINĖS) TEISĖS

Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad visos piliečio teisės, įtvirtintos Konstitucijos 32-37 straipsniuose, yra politinės teisės, nes Konstitucinis Teismas, kaip minėta, išaiškino, kad „pilietybė yra nuolatinis asmens *politinis* (išryškinta - *aut.*) teisinis ryšys su konkrečia valstybe" (Konstitucinio Teismo 1994 m. balandžio 13 d. nutarimas). Pagal tokį požiūrį išeitų, kad norint suteikti užsieniečiui peticijos teisę (33 str. 3 d.) ar teisę vienytis į visuomenines organizacijas (35 str. 1 d.), pirmiausia būtina keisti Konstituciją, įtvirtinant, pavyzdžiui, „žmogaus teisę teikti peticijas" ir „žmogaus teisę jungtis į visuomenines organizacijas". Toks požiūris iš esmės yra

klaidingas. Akivaizdu, kad ne kiekviena piliečio teisė, pavyzdžiui, teisė laisvai kilnotis ar išvykti iš Lietuvos (32 str. 1 d.), yra politinė, nors istoriškai gal ir gali būti vertinama kaip „politinės prigimties“ teisė. Klasikinėmis politinėmis galimybėmis šiandien galima laikyti tik rinkimų teisę ir teisę vienytis į politines partijas, nors ir jos gali būti iš dalies suteiktos užsieniečiams. Antai 2002 m. priimtoje Konstitucijos (119 str. 2 d.) pataisoje numatyta ne tik piliečių, bet ir kitų savivaldybės gyventojų teisė rinkti (ir būti renkamais) savivaldybių tarybų rinkimuose.

Vertinant **teisę vienytis į bendrijas, asociacijas ir visuomenines organizacijas ar politines partijas** (35 str. 1 d.), galima teigti, kad: 1) ši teisė turi būti įgyvendinta laisvai, t. y. asmens laisva valia. Šiuo požiūriu Konstitucijos draudimas, kad „niekas negali būti verčiamas priklausyti kokiai nors bendrijai, politinei partijai ar asociacijai“ (35 str. 2 d.), turi būti taikomas ir, pavyzdžiui, *asmeniui A nusipirkus, paveldėjus ar kitaip įsigijus nuosavybės teisę butą X daugiabučiame name. Jis negali iš karto būti verčiamas tapti to namo butų savininkų bendrijos nariu, nors tokiai bendrijai priklausė ankstesnis buto X savininkas*. Konstitucinis Teismas išaiškino, kad reglamentavimas įstatymu, kai „narystės daugiabučių namų savininkų bendrijoje atsiradimas nesiejamas su savininko laisva valia“, prieštarauja Konstitucijos 35 straipsnio 1 ir 2 dalims (Konstitucinio Teismo 2000 m. gruodžio 21 d. nutarimas); 2) ši teisė yra *politinė* (tik piliečių) tik tada, jei ji susijusi su politinių partijų steigimu ir veikla. Tačiau kalbant apie bendrijas, asociacijas ar visuomenines organizacijas, šią teisę klaidinga laikyti politine, nes, pavyzdžiui, užsienietis, priklausydamas Lietuvoje registruotam golfo klubui, šachmatų mėgėjų draugijai, bitininkų asociacijai ar daugiabučio namo savininkų bendrijai, neįgyja išskirtinių galimybių kelti save kandidatų į Seimo narius ar dalyvauti rinkimų agitacijoje. Kita vertus, galima teigti, kad, pavyzdžiui, Asociacijų įstatymas, nustatantis, kad asociacijos nariais gali būti ir „kitų valstybių juridiniai ir fiziniai asmenys“, atitinka Konstituciją.

Piliečio teisės laisvai kilnoti, pasirinkti gyvenamąją vietą Lietuvoje bei laisvai išvykti iš Lietuvos yra suformuluotos vienoje Konstitucijos nuostatoje (32 str. 1 d.). Pagal savo esmę ir tikslą jos nėra politinės, t. y. įstatymu gali ir turi būti garantuojamos ir užsieniečiams, teisėtai esantiems Lietuvoje. Šioje vietoje svarbu priminti, kad: 1) Konstitucinis Teismas, atsižvelgdamas į Lietuvoje esančių užsieniečių statuso reglamentavimą įstatymais, konstatavo Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijoje įtvirtintą *žmogaus* ir Lietuvos Respublikos Konstitucijoje garantuojamą *piliečio* kilnojimosi teisių *atitikimą* pagal jų subjektus (Konstitucinio Teismo 1995 m. sausio 24 d. nutarimas); 2) įstatyme „Dėl užsieniečių teisinės padėties“ (15 str.) nustatyta, jog leidimą gyventi Lietuvoje gavęs užsienietis įgyja teisę pasirinkti gyvenamąją vietą Lietuvoje, ją keisti, išvykti iš Lietuvos ir į ją sugrįžti (!) šio leidimo galiojimo laiką. Plačiau kalbant apie piliečio *teisę laisvai išvykti iš Lietuvos*, yra svarbus Konstitucinio Teismo išaiškinimas, kad „negali būti nustatoma leidiminė (t. y. leidimais pagrįsta - *aut.*) išvykimo tvarka, t. y. negali būti nustatoma tokia tvarka, kad pilietis turėtų prašyti kurios nors valstybinės institucijos leidimo išvykti iš Lietuvos“ (Konstitucinio Teismo 2001 m. spalio 2 d. nutarimas). Šiuo atveju Konstitucinis Teismas vertino *vairuotojo pažymėjimo paėmimo tvarką*. Administracinę teisės pažeidimą vairuojant transporto priemonę padariusiam asmeniui, kuriam paskirta bauda, išduodamas laikinas leidimas vairuoti transporto priemonę, o vairuotojo pažymėjimas negražinamas, iki bus sumokėta paskirta bauda. Toks reglamentavimas pagal Konstitucinį Teismą „iš esmės

reiškia, kad asmuo užsienyje negali pasinaudoti minėtu dokumentu, liudijančiu jo teisę vairuoti transporto priemonę. Tačiau tai [...] nereiškia, jog yra suvaržyta ar paneigta piliečio teisė laisvai išvykti iš Lietuvos". Tačiau ginčytą reglamentavimą Konstitucinis Teismas pripažino prieštaraujančiu Konstitucijai kitu požiūriu - pagal teisinės valstybės principą, reikalaujantį proporcingai riboti žmogaus teises. Taigi „teisę vairuoti transporto priemonę yra įgyta teisė. Ją patvirtina vairuotojo pažymėjimas. Vairuotojo pažymėjimo negražinimas, iki bus sumokėta paskirta bauda, ir išdavimas laikino leidimo vairuoti transporto priemonę reiškia įgytos teisės suvaržymą, nes duodamas tik laikinas leidimas ją naudotis, tuo tarpu teisės vairuoti transporto priemonę atėmimas kaip administracinė nuobauda nėra paskirta".

Piliečių **teisė rinktis be ginklo į taikius susirinkimus** įtvirtinta Konstitucijos 36 straipsnyje. Ji yra detalizuota Konstitucinio Teismo išaiškinimuose. Ten parašyta: 1) Susirinkimų įstatymas numato pareikštinę (bet ne leidiminę) susirinkimų laisvės įgyvendinimo tvarką; 2) savivaldybės institucijos, pagal įstatymą nustatydamos nuolatinę susirinkimų vietą (kur organizuojant susirinkimus nereikia iš anksto įvertinti, ar nebus pažeistas visuomenės saugumas ar žmonių sveikata), neturi teisės reikalauti, kad visi susirinkimai būtų organizuojami tik tokioje vietoje (Konstitucinio Teismo 2000 m. sausio 7 d. nutarimas).

Be to, svarbus Susirinkimų įstatymas, kuriame, be kita ko, numatytos įvairios *susirinkimų formos* (mitingai, demonstracijos, piketai, eitynės, procesijos), kurių vieta ir laikas suderinamas su savivaldybės vykdomąja institucija. Tik organizuojant *piketą*, kuriame dalyvauja „ne daugiau kaip 10 žmonių", nebūtina organizatoriui *raštu* pranešti atitinkamos savivaldybės vykdomajai institucijai apie piketo vietą ir laiką (šiaip apie tai raštu pranešti būtina prieš penkias darbo dienas iki numatomo susirinkimo dienos).

Susirinkimų įstatyme parašyta, kad susirinkimo organizatoriais gali būti ne tik 18 metų turintys piliečiai (tokią išvadą galima daryti iš Konstitucijos 36 str.), bet ir įregistruotos politinės partijos, visuomeninės organizacijos, profesinės sąjungos, religinės organizacijos ir kiti juridiniai asmenys (Susirinkimų įstatymo 4 str.).

Rinkimasis be ginklo į taikius susirinkimus (Konstitucijos 36 str.) suprantamas ne tik pagal tai, ar susirinkimo dalyviai turi *šaunamųjų ginklų*. Įstatymas draudžia ir tokius susirinkimus, kurių dalyviai turi: 1) *nešaunamuosius* ginklus (pvz., medžioklinius peilius); 2) daiktus, kurie „specialiai pritaikyti kūno sužalojimams padaryti" (pvz., vadinamuosius kastetus, metalinius strypus, kuokas); 3) daiktus, kurie, nors ir nėra specialiai pritaikyti kūno sužalojimams (ar materialinei žalai) padaryti, bet kuriuos „realiai galima tokiems tikslams panaudoti" (pvz., namų ūkiui skirtus daiktus: kirvius, šakes ar peilius).

Netaikus susirinkimas (arba juo tapti galintis susirinkimas) įstatyme suprantamas ir pagal kitus dalyvių požymius: tam tikrą apsirengimą, neapsirengimą ar sakomas kalbas. Nuostatose draudžiami susirinkimai, kurių dalyviai yra: 1) apsirengę karine uniforma, neperšaunamomis liemenėmis, slepia veidus kaukėmis ar yra kitaip užsimaskavę; 2) nuogi ar kitaip „ciniškai pažeidžia dorovę"; 3) kalbomis, plakatais, šūkiais ir kitokiais veiksmais „akivaizdžiai kursto pažeisti arba pažeidžia Lietuvos Respublikos konstitucinę santvarką ar įstatymus" (Susirinkimų įstatymo 8 str. 1p., 3p., 4.).

Piliečių, priklausančių tautinėms bendrijoms, **teisė puoselėti savo kalbą, kultūrą ir papročius** įtvirtinta Konstitucijos 37 straipsnyje. Tai rodo, kad „tau-

tinėms bendrijoms yra garantuojamas tautinio identiteto išsaugojimas, kultūros tęstinumas ir tautinė saviraiška" (Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 21 d. nutarimas). Pateikta teisė iš esmės nėra politinė, todėl ir užsienietis, nuolatos gyvenantis Lietuvoje, remdamasis Konstitucijos 37 straipsniu, gali kelti valstybei tam tikrus reikalavimus (pvz., gintis nuo prievartinės asimiliacijos, t. y. valstybės veiksmais keliamos grėsmės prarasti tautinį kultūrinį identitetą). Svarbūs šiuo atveju tokie Konstitucinio Teismo išaiškinimai:

1. „Kokiai tautybei priklausyti - tai asmens apsisprendimo reikalas, t. y. niekas, išskyrus patį asmenį, negali spręsti jo priskyrimo kokiai nors tautybei klausimo" (Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 21 d. nutarimas). Remiantis tokiu išaiškinimu, galima aiškiau suprasti, kodėl, pavyzdžiui, dvišalėse Lietuvos ir Ukrainos ar Lenkijos sutartyse dėl abipusio supratimo ir kaimyninio bendradarbiavimo nustatyta, kad Lietuvos Respublikos pilietis pats sprendžia, ar jis priklauso ukrainiečių ar lenkų tautinei bendrijai Lietuvoje (antai lenkų tautinei mažumai Lietuvoje priklauso asmenys, kurie turi Lietuvos pilietybę, yra lenkų kilmės arba priskiria save lenkų tautybei, kultūrai, laikosi lenkų tradicijų bei laiko lenkų kalbą savo gimtąja kalba (Lietuvos Respublikos ir Lenkijos Respublikos 1994 m. Draugiškų santykių ir gero kaimyninio bendradarbiavimo sutarties 13 str.).

2. Konstitucijos 37 straipsniui neprieštarauja ginčytas reglamentavimas, pagal kurį *nelietuvių tautybės asmenų vardai ir pavardės išduodamame Lietuvos Respublikos piliečio pase rašomi lietuviškais rašmenimis*. Toks Konstitucinio Teismo išaiškinimas pagrįstas tuo, kad, viena vertus, lietuvių kalba yra valstybinė kalba (Konstitucijos 14 str.), kuri yra „svarbi piliečių lygiateisiškumo garantija, nes leidžia visiems piliečiams vienodomis sąlygomis bendrauti su valstybės ir savivaldybių įstaigomis", antra vertus, „Lietuvoje gyvenantys asmenys save priskiria daugiau nei šimtui tautybių [...]. Jeigu teisės normomis būtų nustatyta, kad šių piliečių vardai ir pavardės Lietuvos Respublikos piliečio pase rašomi kitokiais, ne lietuviškais, rašmenimis, būtų [...] sutrikdyta valstybės ir savivaldybių įstaigų, kitų įmonių, įstaigų bei organizacijų veikla". Be to, Konstitucinis Teismas pažymėjo, kad lietuvių kalbos, kaip valstybinės kalbos, statusas reiškia, kad ją privalu vartoti tik *viešajame gyvenime*, o „kitose gyvenimo srityse asmenys nevaržomai gali vartoti bet kurią jiems priimtina kalbą" (Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 21 d. nutarimas).

3.4. SPECIALIOSIOS ŪKINĖS IR KULTŪRINĖS (SOCIALINĖS) TEISĖS

Kiekvienas vos tik gimęs žmogus ne iš karto įgauna teisę laisvai rinktis, pavyzdžiui, darbą ar verslą (Konstitucijos 48 str. 1 d.), turėti kasmetines mokamas atostogas (Konstitucijos 49 str.) ar studijuoti aukštąjį mokslą (K 41 str. 3 d.). II Konstitucijos skirsnyje „Žmogus ir valstybė" (kuriame kalbama apie žmogaus gyvybę, laisvę, orumą) iš esmės kalbama apie prigimtines žmogaus teises. III ir IV Konstitucijos skirsniuose „Visuomenė ir valstybė" bei „Tautos ūkis ir darbas" jau kalbama apie asmens teises, kurios tarsi atskirtos nuo klasikinių prigimtinių vertybių (II skirsnio) ir pagal savo pobūdį bei paskirtį vadintinos *specialiosiomis ūkinėmis ir kultūrinėmis (socialinėmis) teisėmis*. Jos iš esmės nėra prigimtinės, todėl įstatymų leidėjas gali jas labiau modeliuoti, t. y. apibrėžti turinį, išimtis, nepaneigiančias

konkrečios teisės konstitucinio įtvirtinimo prasmės. Pavyzdžiui, pagal Konstituciją įstatymu negalima nustatyti žmogaus teisės gyventi ar būti oriu, jo amžiaus ar išsilavinimo, bet, kita vertus, galima nustatyti dirbti norinčio žmogaus *minimalų amžių*, privataus stomatologo *aukštojo išsilavinimo* cenzą ir pan. Visa tai nereiškia, kad specialiosios ūkinės ar kultūrinės teisės turi mažesnę konstitucinę galią nei klasikinės prigimtinės vertybės.

Žmogaus **teisė laisvai pasirinkti darbą ar verslą** (Konstitucijos 48 str. 1 d.) reiškia, kad žmogus gali nevaržomai ar ribotai (kai būtina saugoti sveikatą, viešąją tvarką ar kitas konstitucines vertybes) pasirinkti konstitucingą (aiškiai ir išakmiai įstatymais nedraudžiamą) darbą ar verslą ir tokį pasirinkimą įgyvendinti pagal aiškius, objektyviai būtinus ir realiai įvykdomus reikalavimus ar apribojimus. Antai žmogaus teisės laisvai pasirinkti *advokato darbą* esmė nepažeidžiama įstatymo, kuriuo neleidžiama tam tikrai valstybės institucijai įrašyti į advokatų sąrašą kiekvieno pakeidaujančio asmens, turinčio *specializuotą* aukštąjį teisinį išsilavinimą (pvz., įgytą Rusijos ar buvusios TSRS prokuratūros, kitos teisėsaugos institucijos specializuotoje aukštojoje mokykloje), nes nustatyta, jog advokatas turi turėti aukštąjį *universitetinį* teisinį išsilavinimą. Tokio ribojimo pagrindą Konstitucinis Teismas, atsižvelgdamas į galimą advokato darbo įvairovę ir reikšmę padedant ginti įvairiai pažeidžiamas žmogaus teises ir laisves, įvertino kaip objektyviai būtiną ir konstitucingą (Konstitucinio Teismo 1996 m. liepos 10 d. nutarimas). Pažymėtina, kad pagal vientisą Konstitucijos sistemą teisės laisvai pasirinkti darbą ar verslą paskirtis yra užtikrinti būtinų žmogaus gyvybinių poreikių tenkinimą ir jo deramą padėti visuomenėje (Konstitucinio Teismo 2003 m. liepos 4 d. nutarimas). Įstatymų leidėjo pareiga yra sudaryti reikiamas teises prielaidas, atsižvelgiant į konkretaus darbo ar verslo pobūdį. Pasak Konstitucinio Teismo, vykdydamas tokią pareigą įstatymų leidėjas turi laikytis konstitucinių principų, tarp jų ir minėto *asmenų teisėtą lūkesčių principo*, ir taisyklės, kad negalima nustatyti tokio teisinio reglamentavimo, pagal kurį „asmuo, įgyvendindamas vieną konstitucinę teisę, netektų galimybės įgyvendinti kitą konstitucinę teisę“. Pavyzdžiui, Konstitucijos 48 straipsnio 1 daliai prieštarauja nuostatos, kuriose asmenims *dėl gaunamos pensijos suvaržomos galimybės pasirinkti darbą ar verslą*, „nors tokie asmenys ir atitiktų norintiems dirbti darbą ar verstis verslu nustatytas sąlygas“. Dar vienas pavyzdys: Konstitucija neleidžia nustatyti įstatymu, kad išėjusiems iš tarnybos valstybės pareigūnams ir kariams, turintiems teisę gauti tam tikrą pensiją, ši pensija jiems mokama *visa, jei jie nėra laisvai pasirinkę* tokio naujo darbo ar verslo, už kurį gautų „pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos“, *o jei yra laisvai pasirinkę* tokį naują darbą ar verslą, už kurį gauna „pajamų, nuo kurių skaičiuojamos ir mokamos valstybinio socialinio pensijų draudimo įmokos“, tai jiems „mokama 30 procentų dydžio pareigūno ar kario valstybinės pensijos dalis“. Be to, išėjusiems iš tarnybos valstybės pareigūnams ir kariams, turintiems teisę gauti tam tikrą pensiją, ši pensija mokama, o jei jie laisvai pasirinktų vėl grįžti į tarnybą (jei tai pagal įstatymą leidžiama), anksčiau paskirta ir mokėta pensija *nėra mokama*.

Piliečio teisė gauti pensiją -tai iš esmės kiekvieno teisėtai dirbusio ir mokesčius mokėjusio žmogaus *reikalavimo teisė*, netiesiogiai numatyta nuostatoje „valstybė laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, socialinę paramą nedarbo, ligos, našlystės, maitintojo netekimo ir kitais įstatymų numatytais atvejais“ (Konstitucijos 52 str.). Kalbant apie pensijas, svarbi Konstitucinio Teismo

2003 m. liepos 4 d. nutarime pateikta doktrina (t. y. argumentuotų teiginių ir koncepcijų sistema). Pagal ją, įstatymu nustačius tam tikrą pensinį aprūpinimą, pagal kurį tam tikri asmenys įgyja teisę į konkrečią pensiją, valstybė „prisiima išipareigojimą tokią pensiją paskirti ir mokėti“, o asmenys, atitinkantys įstatyme nustatytas sąlygas, „turi teisę reikalauti, kad valstybė jiems skirtų [...] pensiją ir ją mokėtų“ (t. y. „vykdytų įstatymu priimtą išipareigojimą ir mokėtų nustatyto dydžio išmokas“). Nustatytas pensinis aprūpinimas įstatymu gali būti bloginamas tik tada, kai akivaizdžiai susidaro ypatinga situacija ir dėl to būtina apsaugoti kitas konstitucines vertybes. Kitaip tariant, esant ekonominei krizei ar kitai ypatingai situacijai, kai objektyviai trūksta lėšų, būtinų pensijoms mokėti, paskirtos ir mokamos pensijos gali būti laikinai (kol yra ypatinga situacija) mažinamos proporcingai, lyginant su „gyvybiškai svarbiais visuomenės interesais“. Be to, pensijų sistema gali būti pertvarkoma įstatymu, laikantis valstybės priimtų konstitucingų išipareigojimų mokėti tam tikras pinigines išmokas. Jeigu pertvarkant pensijų sistemą iš esmės pakeičiamas pensijų teisinis reglamentavimas (arba nelieka įstatymais pirmiau nustatytų pensijų), įstatymų leidėjas *privalo*, viena vertus, „numatyti pakankamą perėinamąjį laikotarpį, per kurį asmenys, dirbantys atitinkamą darbą ar atliekantys atitinkamą tarnybą, suteikiančią teisę į atitinkamą pensiją pagal ankstesnį reguliavimą, galėtų pasiręsti tokiems pakeitimams“, antra vertus, „nustatyti *teisiningą susidariusių praradimų kompensavimo* (išryškinta - *aut.*) mechanizmą asmenims, kuriems [...] pensija buvo paskirta ir mokama“.

Asmens ūkinės veiklos laisvė ir iniciatyva įtvirtinta Konstitucijos 46 straipsnio 1 dalyje. Pagal Konstitucinio Teismo išaiškinimą yra ne viena konkreči, bet įvairių *teisinių galimybių visuma*, kurios turi sudaryti prielaidas tiek fiziniam, tiek juridiniam asmeniui savarankiškai priimti jo ūkinei veiklai reikalingus sprendimus, o jos turinį sudaro *teisė laisvai sudarinėti sutartis, sąžiningos konkurencijos laisvė, ūkinės veiklos subjektų lygiateisiškumas* ir kt. (Konstitucinio Teismo 2002 m. kovo 14 d. nutarimas). Tai lengviau suprasime pasitelkę konkretų Konstitucijos taikymo pavyzdį. Įstatymų leidėjas, saugodamas žmonių sveikatą, *apribojo farmacinę veiklą* kaip ypatingą asmens ūkinę veiklos sritį (nes ji susijusi su vaistų laikymu, gaminimu ir pardavimu), nustatydamas, kad privati vaistinė nuosavybės teise gali priklausyti arba *aukštąjį farmacinį išsilavinimą* turinčiam fiziniam asmeniui, arba fizinių asmenų grupei, kurioje daugiau kaip pusė vaistinės įstatinio kapitalo priklauso asmenims, turintiems farmacinį išsilavinimą. Toks ribojimas pagal Konstitucinį Teismą yra nepakankamai pagrįstas, neproporcingas ir todėl antikonstitucinis. Toks Konstitucinio Teismo sprendimas pagrįstas tuo, kad: 1) *vien buvimas vaistinės savininku nereikia, jog savininkas turi teisę vykdyti farmacinę veiklą, kuriai yra būtinas farmacinis išsilavinimas*; 2) įstatymu galima nustatyti tokius vaistinių savininkų nuosavybės teisių apribojimus, kad jų nuosavose vaistinėse tik asmenys, turintys farmacinį išsilavinimą, galėtų vadovauti vaistinei ir kontroliuoti joje dirbančius asmenis, vykdančius farmacinę veiklą; 3) „neleidžiama riboti asmens teisės į nuosavybę priklausomai nuo asmens išsilavinimo“, t. y. tam tikro išsilavinimo reikalavimas negali būti nustatomas asmenims, kurie siekia „turėti nuosavybės teisę vaistinių“.

Kalbant apie asmens ūkinės veiklos laisvę ir iniciatyvą, pažymėtina, kad jos yra ne tik kiekvieno esamo ar galimo (būsimo) verslo subjekto individuali galimybė, bet ir *valstybės ūkio pagrindas*. Pagal Konstituciją (46 str. 1 d.) pagrindinės verty-

bės, kuriomis grindžiamas valstybės (jos bendruomenės) ūkis - tai privati nuosavybė, asmens ūkinės veiklos laisvė ir iniciatyva. Taigi asmens ūkinės veiklos laisvė *nėra absoliuti*. Tai užfiksuota Konstitucijoje: „valstybė reguliuoja ūkinę veiklą taip, kad ji tarnautų bendrai tautos gerovei" (46 str. 3 d.). Ką reiškia tokia gerovė - sudėtingas politinis ir ekonominis socialinis (ne tik teisinis) klausimas. Konstitucinis Teismas šiuo klausimu pateikė abstraktų ir sudėtingą aiškinimą: tautos gerovę atspindi materialinių gėrybių vartojimas, tačiau tam įvertinti neturėtų būti sureikšmintas „individo materialinių poreikių tenkinimas", t. y. sąvokos „bendra tautos gerovė" turinys „kiekvieną konkrečiu atveju atskleidžiamas atsižvelgiant į ekonominius, socialinius bei kitus svarbius veiksnius". Kitaip tariant, „tautos gerovė neturėtų būti suvokiama vien materialine (ar finansine) prasme" (Konstitucinio Teismo 1997 m. vasario 13 d. nutarimas). Ką reiškia „valstybė reguliuoja" - paprastesnis klausimas. Į jį Konstitucinis Teismas atsakė taip: „ūkinės veiklos reguliavimui būdingas bendrojo leidimo metodas: leidžiama viskas, kas nėra draudžiama. Taigi draudimai yra vienas iš ūkinės veiklos reguliavimo būdų. [...] Įstatyme nustatyti draudimai turi būti pagrįsti, adekvatūs siekiamam tikslui, nediskriminaciniai, aiškiai suformuluoti" (Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 6 d. nutarimas).

Visa tai susiję su konstituciniu draudimu (jį turi detalizuoti įstatyminis draudimas) *monopolizuoti* gamybą ir rinką (46 str. 4 d.) ir principu „valstybė gina vartotojo interesus" (46 str. 5 d.). Antai Konstitucinis Teismas, vertindamas Telekomunikacijų įstatymo nustatytą vieno ūkio subjekto - akcinės bendrovės „Lietuvos telekomas"- teisę versti fiksuoto telefono ryšio paslaugų teikimu iki 2002 m. gruodžio 31 d., išaiškino, kad, viena vertus, pagal Konstituciją „negalima įvesti monopolio, t. y. negalima įstatymu suteikti ūkio subjektui išimtinių teisių veikti kurioje nors ūkio srityje, dėl ko ši sritis būtų monopolizuota", o antra vertus, draudimas monopolizuoti gamybą ir rinką „nereiškia, kad yra draudžiama tam tikromis aplinkybėmis įstatyme konstatuoti monopolijos konkrečioje ūkinės veiklos srityje buvimą. Toks konstatavimas sudaro teisines prielaidas taikyti monopolistui atitinkamus reikalavimus ginant vartotojų interesus" (Konstitucinio Teismo 1999 m. spalio 6 d. nutarimas). Konstitucinis Teismas nurodė, kad specialios *vartotojų interesų* gynimo priemonės yra diskriminuojančių kainų nustatymo ribojimas, monopolinės rinkos prekių kainų dydžių, tarifų valstybinis reguliavimas, prekių kokybės ar kitų reikalavimų monopoliniam ūkio subjektui nustatymas ir pan. Tai išaiškines ir pažymėjęs, kad ginčytame įstatyme pereinamajam laikotarpiui nustatytas „konkurencijos telekomunikacijų srityje draudimas nėra visuotinis ir absoliutus - mobiliojo ryšio, „Interneto" tinklo paslaugų rinka yra laisva", Konstitucinis Teismas nusprendė, kad ginčytos Telekomunikacijų įstatymo nuostatos neprieštarauja Konstitucijos 46 straipsniui.

3.5. KONSTITUCINĖS ASMENS PAREIGOS

Dabartinėje Lietuvos Konstitucijoje nėra vieno bendro skirsnio, kuriame būtų įtvirtintos piliečių ar asmenų pareigos. Keletą jų galima rasti 28, 38, 53 ir 139 straipsniuose. Taigi padaryta priešingai negu LTSR 1940 ir 1978 m. konstitucijose, kurios piliečių pareigas prilygino teisėms ar net iškelė virš jų. Klasikiniai pavyzdžiai yra tokios nuostatos: 1) kiekvieno darbingo LTSR piliečio pareiga - „sąžiningai dirbti

jo pasirinktoje visuomenei naudingos veiklos srityje [...]. Vengimas visuomenei naudingo darbo (o kas tai yra, galėjo spręsti tik vienintelė komunistų partija -*past. aut.*) nesuderinamas su socialistinės visuomenės principais (1978 m. Konstitucijos 58 str.); 2) „kiekvienas LTSR pilietis „turi saugoti ir stiprinti visuomeninę, socialistinę nuosavybę, kaip šventą ir neliečiamą tarybų santvarkos pagrindą [...]. Asmenys, kurie kėsinasi į visuomeninę socialistinę nuosavybę, yra liaudies priešai" (1940 m. Konstitucijos 103 str.). Toks įsakmus ir gąsdinantis juridinis tonas bei formuluotės užgožė visas politines ar klasikinės asmens teises, kurias LTSR konstitucijos pateikė su gausybe išlygų. Turint visa tai omenyje, svarbu pažymėti, kad klasikinė ir pirminė demokratinės valstybės Konstitucijos paskirtis yra įtvirtinti prigimtines žmogaus teises gintis nuo galimo valstybės institucijų ar pareigūnų kėsinimosi (o ne jų pareigas valstybėje). Įvairiuose galiojančios Lietuvos Konstitucijos skirsniuose įterptos asmens pareigos nesudaro *vientisos pareigų sistemos*, kurią reikėtų gretinti su žmogaus ir piliečio teisių bei laisvių sistema. Šiuo požiūriu galima kritiškai vertinti vadovėlius ar kitokius teisės leidinius, kurių struktūroje į vieną skirsnį sudedamos „pagrindinės žmogaus teisės, laisvės ir *p a r e i g o s* (išryškinta - *aut.*)".

Kiekvieno žmogaus pareiga *laikytis Konstitucijos ir įstatymų* bei *nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių* (Konstitucijos 28 str.) yra teisinės valstybės principo dalis. Ši pareiga rodo, kad nė viena prigimtinė žmogaus teisė ar laisvė nėra visiškai absoliuti, jei ja piktnaudžiaujama siekiant varžyti analogišką ar panašią kito žmogaus teisę (laisvę). Žmogaus teisės ir laisvės gali ir turi būti ribojamos *proporcingai* kitų žmonių teisių ir laisvių varžymui. Anot Konstitucinio Teismo, „tarp asmenų teisių ir laisvių iš vienos pusės ir visuomenės interesų - iš kitos neretai kyla konfliktų, o kartais atsiranda ir prieštaravimų. Demokratinėje visuomenėje tokie prieštaravimai sprendžiami derinant skirtingus interesus ir siekiant nepažeisti jų pusiausvyros. Vienas iš interesų derinimo būdų yra asmens teisių ir laisvių ribojimas" (Konstitucinio Teismo 1997 m. vasario 13 d. nutarimas). Visa tai turi principinę reikšmę vertinant tai, kas yra teisinga ir kas yra teisingumas: „teisingumo negalima pasiekti pripažįstant tik vieno asmens interesus ir neigiant kito asmens teisėtus interesus" (Konstitucinio Teismo 1995 m. gruodžio 22 d. nutarimas). Pažymėtina, kad pareiga nevaržyti kitų žmonių teisių ir laisvių liečia ir privačius juridinius asmenis, kurie iš esmės yra tam tikrų žmonių teisinio susivienijimo forma.

Tėvų pareiga (ir teisė!) **auklėti savo vaikus ir juos iki pilnametystės išlaikyti** (Konstitucijos 38 str. 6 d.), taip pat vaikų pareiga **gerbti tėvus, globoti juos senatvėje ir tausoti jų palikimą** (Konstitucijos 38 str. 7 d.) rodo, kad konstitucinė teisė iš dalies reglamentuoja ir privačius žmonių santykius, t. y. kad tam tikri tokių santykių aspektai nėra visiškai privatūs ir turi viešąją reikšmę. Toks reglamentavimas yra principinis ir abstraktus, suteikiantis įstatymų leidėjui tam tikrą teisėkūros erdvę. Antai įstatyme nustatytas „tėvų valdžios apribojimas" (CK 3.180 str.), kurio kraštutinė priemonė -*neteterminuotas* tėvų valdžios apribojimas, kuriam esant „be atskiro tėvų sutikimo vaikas gali būti įvaikintas" (CK 3.180 str. 3 d.). Tai vaiko prevencinės apsaugos ir kardomojo gynimo priemonė, kuri gali būti taikoma tik *teisimo* (ne valdymo institucijos) sprendimu, esant akivaizdžiai (tai gali rodyti, pvz., tėvų žiaurus elgesys su vaikais ar nesirūpinimas jais, amoralumas) būtinybei (CK 3.183 str.). Šitai suinteresuotas asmuo (tėvai ar vienas iš jų) gali ginčyti teisme (Konstitucijos 30 str. 1 d., 110 str. 2 d.). Nereikėtų pernelyg sureikšminti Konstitucijos žodžius „tėvai [...] *nevaržomi* (išryškinta -*aut.*) rūpinasi vaikų [...] doro-

vinių auklėjimu" (Konstitucijos 26 str. 5 d.) ir neatsižvelgti į nuostatą „nepilnamečius vaikus gina įstatymas" (Konstitucijos 39 str. 3 d.). Ši nuostata (kartu su žmogaus teises įtvirtinančiais straipsniais) reikalauja, kad valstybės institucijos nedelsiant įsikištų į tėvų ir vaikų santykius, jei, pavyzdžiui, tėvai smurtauja prieš vaikus ar taiko tokią „auklėjimo" priemonę kaip „plakimas rykštėmis". Toks „auklėjimo" būdas neatitinka žmogaus orumo neliečiamumo (Konstitucijos 21 str. 2 d.) ir su juo susijusios nuostatos, kad „draudžiama žmogų kankinti, žaloti, žeminti jo orumą, žiauriai su juo elgtis, taip pat nustatyti tokias bausmes" (Konstitucijos 21 str. 3 d.).

Nuostata, kad „asmenims iki 16 metų mokslas yra privalomas" (Konstitucijos 41 str. 1 d.), rodo, kad vaikų mokymasis nėra tik tėvų privatus auklėjimo reikalas. Įstatymų leidėjas gali nustatyti tėvams tam tikras baudas, jei jie sąmoningai neužtikrina, kad būtų laikomasi minėtos nuostatos. Šiuo požiūriu tikslinga kalbėti ne tiek apie vaikų iki 16 metų pareigą mokytis, kiek apie **tėvų ir valstybės institucijų pareigą užtikrinti, kad vaikai mokytųsi**. Tai yra susiję su atviros, darnios ir pilietinės visuomenės siekiu, apie kurį kalbama Konstitucijos preambulėje. Galima būtų tik suabejoti, ar tikslinga Konstitucijoje įvardyti konkretų (mokytis turinčio asmens) *amžių*. Tai iš principo galėtų nustatyti įstatymų leidėjas - galėtų būti tiek 16, tiek 17 ar 18 metų riba. Įtvirtinus Konstitucijoje konkretų aptariamą pareigos subjekto maksimalų amžių, jo įstatymų leidėjas didinti negali (antraip netektų prasmės konstitucinis reglamentavimas). Šiuo požiūriu galima suprasti, kodėl po diskusijų Seime naujojoje (2003 m.) Švietimo įstatymo redakcijoje atsisakyta padidinti pareigos mokytis amžių iki 18 metų. Švietimo įstatyme nustatyta, kad: 1) privalomasis švietimas - tai piliečių ir užsieniečių, turinčių teisę nuolat gyventi ar laikinai apsigyventi Lietuvos Respublikoje, privalomas ir valstybės garantuojamas ugdymas iki 16 metų pagal *pradinio* (ketverių metų) ir *pagrindinio* (šešerių metų) ugdymo programas; 2) „vaikas iki 16 metų negali nutraukti mokymosi pagal privalomojo švietimo programas" (Švietimo įstatymo 2 str. 21 d., 9 str., 10 str., 29 str. 8 d.).

Klasikinė piliečio pareiga (ir teisė) - **ginti Lietuvos valstybę nuo užsienio ginkluoto užpuolimo, taip pat pareiga įstatymo nustatyta tvarka atlikti karo ar alternatyvąją krašto apsaugos tarnybą** (139 str. 1 d. ir 2 d.). Detalizuoti šių pareigų esminius aspektus Konstitucija įgalioja įstatymų leidėją, kuris ir nustatė, kad: 1) 19 metų - minimalus, o 26 metai - maksimalus karo šauktinio amžius (Karo prievolės įstatymo 4 str. 6 d.); 2) vyras - karo prievolinko *lytis* (Karo prievolės įstatymo 4 str. 6 d.). Šiuo atveju minėtinas Moterų ir vyrų lygių galimybių įstatymas (2 str. 3 d.), pagal kurį lygių lyčių galimybių pažeidimu („tiesioginė diskriminacija dėl lyties") nelaikoma „tik vyrams taikoma karinė prievolė".

Konstitucijoje netiesiogiai įtvirtinta (t. y. *neįvardyta, bet logiškai ir sistemiškai išplaukia*) asmens **pareiga mokėti mokesčius**. Joje įtvirtinta: 1) žmogaus pareiga laikytis įstatymų (Konstitucijos 28 str.); 2) išimtinis įstatymų leidėjo įgaliojimas nustatyti mokesčius (Konstitucijos 127 str. 3 d.). Pagal šias nuostatas žmogus privalo laikytis visų įstatymų, taigi ir tų, kuriuose nustatomi mokesčiai. Paprasčiau tariant, žmogus negali įvykdyti pareigos laikytis įstatymų nemokėdamas įstatymuose nustatytų mokesčių. Todėl galima pagrįstai kalbėti apie konstitucinę (o ne įstatymo sukurtą) asmens pareigą mokėti mokesčius. Pažymėtina, kad mokesčių mokėjimas yra susijęs su nuosavybe (Konstitucijos 23 str.) ir asmens teisinio saugumo

principu (t. y. teisine valstybe). Todėl įstatymų leidėjas neturi visiškos laisvės nustatyti bet kokių mokesčių ar baudas už jų nemokėjimą. Antai Konstitucinis Teismas išaiškino, kad Konstitucijai prieštaravo įstatymas, pagal kurį tiek vieną kartą, tiek keletą kartų pažeidus pareigą mokėti mokesčius skiriama vienoda ir pagal protingumo kriterijų *neproporcingai* didelė piniginė nuobauda: „ne mažiau kaip 50 000 litų“ (tai išaiškinta Konstitucinio Teismo 2000 m. gruodžio 6 d. nutarime).

4. PAGRINDINĖS VALSTYBĖS VALDŽIOS INSTITUCIJOS

4.1. SEIMAS

SEIMO SAMPRATA

Konstitucijos 55 straipsnio 1 dalyje pasakyta, kad Seimą sudaro 141 tautos atstovas, tačiau tiesiogiai Seimas neapibūdinamas. Konstitucinis Teismas yra detalizavęs, kad Seimas - valstybinės bendruomenės atstovybė, parlamentas, kad „kiekvienas parlamento narys atstovauja tautai, visi parlamento nariai yra tautos atstovybė“ (Konstitucinio Teismo 1993 m. lapkričio 26 d. nutarimas).

Konkretesnę Seimo sampratą galima pateikti remiantis valdžių padalijimo principu, kuris jau buvo aptartas. Minėta, kad pagal valdžių padalijimo principą valstybės valdžią vykdo keletas lygiaverčių institucijų, iš kurių kiekviena turi savo esminę kompetenciją (leisti įstatymus, vykdyti juos bei atlikti administravimą, vykdyti teisingumą), kurios negalima nei perduoti, nei atsisakyti ar leisti perimti kitoms institucijoms. Taigi teisiniu požiūriu Seimas: 1) *nėra pagrindinė ar svarbiausioji valstybės institucija*, t. y. *yra ne aukščiausioji, bet viena iš aukščiausiųjų valstybinės valdžios institucijų*, nurodytų Konstitucijos nuostatoje „Valstybės valdžią Lietuvoje vykdo Seimas, Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė, teismas“ (5 str. 1 d.). Pažymėtina, kad dabartinėje Konstitucijoje atsisakyta perimti Lietuvos Respublikos 1990 m. Laikinojo Pagrindinio Įstatymo (78 str.) teiginį, kad parlamentas - anuomet Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba - yra „aukščiausiasis valstybinės valdžios organas“ (šis teiginys 1990 m. perimtas iš LTSR 1978 m. Konstitucijos 97 str. 1 d.); 2) *yra vienintelė institucija, turinti įgaliojimą leisti įstatymus* (Konstitucijos 67 str. 2 p.) - norminius teisės aktus, kurie, nors ir būdami, pagal teisinę galią, palyginti su Konstitucija, žemesnio lygio (Konstitucijos 7 str. 1 d.), yra tiesiogiai ar netiesiogiai numatyti Konstitucijoje kaip aktai, kuriais leidžiama detalizuoti esminius jos nuostatų klausimus ir riboti tam tikras žmogaus teises ir laisves; 3) *yra vienintelė institucija, turinti įgaliojimą nustatyti (įstatymu) mokesčius* (Konstitucijos 127 str. 3 d.) ir *tvirtinti (taip pat įstatymu) valstybės biudžetą* (131 str.); 4) yra tiesiogiai renkama ir atstovaujamoji valstybės valdžios institucija, pagal legitimaciją (t. y. demokratinį įgaliojimą atsiradimą iš valstybinės bendruomenės suvereniteto) galinti būti gretinama tik su Respublikos Prezidentu. Apie Seimo rinkimų sistemą kalbėta anksčiau aptariant demokratinės valstybės principą.

SEIMO KOMPETENCIJA

Konstitucinių Seimo įgaliojimų sąrašas (67 str.) susideda iš 20 punktų. Juose ar kituose straipsniuose (pvz., 106 str.) įtvirtintus įgaliojimus galima sugrupuoti:

1. Įgaliojimai, susiję su įstatymų leidyba. Į šią grupę įeina mokesčių nustatymas, valstybės biudžeto tvirtinimas, ministerijų steigimas ar panaikinimas, amnestijos paskelbimas, tarptautinių sutarčių ratifikavimas ar valstybės teritorijos administracinių vienetų (savivaldybių ir „aukštesniųjų administracinių vienetų“, dabar vadinamų apskritymis) nustatymas.

2. Įgaliojimai, susiję su valdymu ir atitinkamų Seimo nutarimų priėmimu. Į šią grupę įeina valstybės kontrolieriaus ir Lietuvos banko valdybos pirmininko skyrimas, Vyriausiosios rinkimų komisijos sudarymas, Respublikos **Prezidento** ir savivaldybių tarybų rinkimų ir referendumų datos nustatymas, parlamentinės kontrolės vykdymas nutarimais, kuriais, pavyzdžiui, pritariama ar nepritariama Vyriausybės narių atsakymams į interpeliaciją arba pareiškiamas nepasitikėjimas Seimo skirtu ar rinktu pareigūnu.

3. Įgaliojimai, rodantys ypatingus konstitucinius santykius su Respublikos Prezidentu, Vyriausybe, teismais. Seimo kompetencijai priklauso kreipimasis (nutarimu) į Konstitucinį Teismą dėl visų jo jurisdikcijai priskirtų aktų konstitucingumo įvertinimo, trijų teismų teisėjų - Konstitucinio Teismo, Aukščiausiojo Teismo ir Apeliacinio teismo teisėjų - skyrimas (nutarimais), užsienio politikos klausimų svarstymas, pritarimas ar nepritartimas (nutarimu) Respublikos Prezidento teikiamai Ministro Pirmininko kandidatūrai, Vyriausybės programos svarstymas ir pritarimas ar nepritartimas jai (nutarimu), nepasitikėjimo Ministru Pirmininku ar Vyriausybe pareiškimas (nutarimu).

4. Įgaliojimai, susiję su valstybės apsauga ir gynyba. Seimo kompetencijai priklauso karo ir nepaprastosios padėties įvedimas, mobilizacijos skelbimas, sprendimas panaudoti ginkluotąsias pajėgas. Visa tai detalizuota Karo padėties įstatyme, Nepaprastosios padėties įstatyme ir Nacionalinio saugumo pagrindų įstatyme.

Pažymėtina, kad „Seimas yra savarankiškas tiek, kiek jo galių neriboja Konstitucija“ (Konstitucinio Teismo 1993 m. spalio 1 d. nutarimas).

SEIMO STRUKTŪRA

Konstitucija suteikia Seimui įgaliojimą nustatyti savo struktūrą specialiu aktu - Seimo statutu (Konstitucijos 76 str.). Pasak Konstitucinio Teismo, „Seimo struktūra - tokia Seimo statute nustatytą jo vidinių padalinių sistema, kuri turi užtikrinti parlamento darbingumą, efektyvų jo funkcionavimą, t. y. turi sukurti reikiamas sąlygas bei prielaidas Seimui nepertraukiamai įgyvendinti Konstitucijoje apibrėžtas jo funkcijas“ (Konstitucinio Teismo 1994 m. vasario 24 d. nutarimas).

Seimo statuto nustatytoje Seimo struktūroje išskirti: Seimo komitetai, frakcijos ir Seimo vadovai (t. y. Seimo Pirmininkas ir jo pavaduotojai). Šias struktūros grandis galima detalizuoti.

Seimo **komitetai** sudaromi pirmiausia pagal *dalykinę* ar *profesinę* Seimo narių specializaciją. Jų paskirtis - „užtikrinti tinkamą dalykinį klausimų parengimą“ ir jų svarstymą Seimo posėdyje (Konstitucinio Teismo 1993 m. lapkričio 26 d. nutarimas). Jie sudaromi iš dalies laisva Seimo narių valia (kiekvienas Seimo narys gali

pageidauti, kad frakcija rekomenduotų Seimui jį skirti tam tikro komiteto nariu) ir iš dalies pagal imperatyvų reikalavimą, kad kiekvienas Seimo narys, išskyrus Seimo Pirmininką ir Ministrą Pirmininką (jei šis yra Seimo narys), būtų kokio nors komiteto narys (Seimo statuto 10 str.). Kiekvienas komitetas susideda iš 7-17 narių (išskyrus Europos reikalų komitetą). Komitetuose laikomasi proporcingo frakcijų atstovavimo: frakcijos rekomenduoja skirti komitetų nariais tiek savo atstovų, kiek joms yra skirta vietų (atsižvelgiant į frakcijos didumą, t. y. narių skaičių). Komitetų sudėtį tvirtina Seimas. Seimo politinė dauguma turi galimybę netvirtinti komitetų sudėties, kuri jiems atrodo nepriimtina (t. y. daryti įtaką, kad opozicinės frakcijos rekomenduotų skirti į tam tikrus komiteto narius kitus atstovus).

Seimo narių **frakcijos** pirmiausia išreiškia *politinę* Seimo narių orientaciją. Jų paskirtis pagal minėtą Konstitucinio Teismo nutarimą - padėti įgyvendinti Seimo nariams pagal politines orientacijas savo tikslus (nebūtinai vien pagal jų partinę priklausomybę) bei užtikrinti „organizuotus parlamento narių grupių ryšius su parlamente atstovaujamomis politinėmis partijomis bei organizacijomis“. Frakcijos sudaromos tik pagal laisvą Seimo narių apsisprendimą. Tai reiškia, kad Seimo statutas (38 str.) neįpareigoja Seimo narius priklausyti kuriai nors frakcijai. Jame sakoma: „Seimo nariai į frakcijas jungiasi laisva valia, nevaržomi jokių mandatų“. Tiesa, galioja ribojimas, kad frakcijų kūrimas negali būti grindžiamas profesiniais ar vietiniais interesais. Tokį ribojimą galima pateisinti, nes Seimo narys privalo būti ne tam tikros profesijos, gyvenamosios vietovės ar regiono, bet visos valstybinės bendruomenės atstovas (tai įtvirtinta Konstitucijos 59 str. 4 d.). Seimo statute (26 str.) nustatyta, kad Seimo nariai, nesijungiantys į frakcijas, laikomi „vienos mišrios Seimo narių grupės nariais“. Tokia grupė turi visas frakcijai suteiktas teises. Tokį reglamentavimą galima suprasti ir pateisinti, nes: 1) frakcijos turi kai kurias specifines teises, kurių neturi atskiri Seimo nariai; 2) skiriant tam tikrus Seimo narius mišrios grupės nariais (net jei jie to nenori), siekiama ne juos diskriminuoti ar priversti jungtis į frakcijas, bet suteikti jiems vienodai veiksmingas galimybes dalyvauti Seimo darbe kaip ir kitiems frakcijose esantiems Seimo nariams.

Kalbant apie frakcijų sudarymo tvarką, pažymėtina, kad laisvo mandato principas leidžia Seimui nustatyti *tik pareiškintą* frakcijų sudarymo tvarką. Frakciją steigiančių Seimo narių bendras pareiškimas apie frakcijos sudarymą iš esmės reiškia frakcijos veiklos pradžią. Seimo statuto (38 str., 39 str.) nuostatose įtvirtinta, kad *ne mažiau kaip septyni Seimo nariai*, įkūrę frakciją, sesijos metu pateikia Seimo Pirmininkui jų pasirašytą *pareiškimą*, kuriame nurodytas frakcijos pavadinimas ir jos seniūno bei jo pavaduotojų pavardės, o Seimo Pirmininkas, nustatęs, kad frakcija atitinka reikalavimus (susijusius su minimaliu narių skaičiumi ir draudimu kurti frakcijas pagal profesinius ar vietinius interesus), *privalo* ne vėliau kaip per savaitę Seimo posėdyje paskelbti apie frakcijos įkūrimą. Pažymėtina, kad, pasak Konstitucinio Teismo, tiesioginiais ar netiesioginiais *leidimais pagrįsta* („leidiminė“) frakcijų sudarymo tvarka, kai Seimas ar Seimo Pirmininkas turi laisvę registruoti (neregistruoti) frakciją atsižvelgdamas į tai, ar ją steigiantys Seimo nariai pasirašo deklaraciją laikytis tam tikrų išpareigojimų, prieštarauja konstituciniam laisvo mandato principui (59 str. 4 d.). Be to, svarbus Konstitucinio Teismo išaiškinimas, kad Konstitucijai prieštarauja Seimo statuto nuostata, kad politinės partijos ir jų koalicijos, kurių nariai yra išrinkti į Seimą pagal tą patį rinkimų sąrašą, sudaro vieną frakciją. Tai pagrįsta tokiais argumentais: 1) nors frakcijos dažniausiai ir su-

daromos pagal parlamentarų partiškumą, tačiau tai nereiškia, jog frakcija yra partija Seime (t. y. frakcijas formuoja politinės partijos); 2) pagal Konstitucijos nuostatą „Pareigas eidami Seimo nariai [...] negali būti varžomi jokių mandatų“ kiekvienas Seimo narys turi *laisvą mandatą*, t. y. turi galimybę veikti savarankiškai, nežiūrint jį rinkimuose rėmusios ar iškėlusios partijos (taip pat kitų asmenų) reikalavimų ar nurodymų. Toks išaiškinimas leidžia teigti, kad Seimo statute negalima drausti ar riboti: 1) steigti frakcijas, nesvarbu, pagal kurį kandidatų sąrašą Seimo narys gavo mandatą daugiamandatėje apygardoje ar kokiai partijai jis priklauso frakcijos steigimo metu; 2) keisti narystę frakcijoje, t. y. frakcijos nariui išstoti iš tam tikros frakcijos ir pereiti į kitą frakciją, nesvarbu, kad jis neišrinktas pagal jos kandidatų sąrašą daugiamandatėje apygardoje ar nėra gavęs jos paramos vienmandatėje apygardoje.

Įdomu tai, kad pagal Seimo statuto 1998 m. redakciją minimalus frakcijos narių skaičius yra *septyni*, o pagal ankstesnę redakciją buvo *trys*. Toks skaičiaus padidinimas šiek tiek apsunkina frakcijų steigimą, bet iš principo nepaneigia jų steigimo laisvės ir kartu laisvo mandato. Todėl frakcijų narių skaičiaus padidinimas Konstituciniam Teismui buvo visai priimtinas (Konstitucinio Teismo 2001 m. sausio 25 d. nutarimas).

Kalbant apie frakcijas, svarbu paminėti *opozicines frakcijas*, kurios nuo kitų frakcijų skiriasi viešai pareikštu nusistatymu Vyriausybės atžvilgiu. Pagal Seimo statutą (41 str.) opozicinės yra tokios frakcijos (ar jų koalicijos), kurios: 1) pasiskelbia, kad nesutinka su Vyriausybės programa; 2) paskelbia politines deklaracijas, kuriose išdėstomos jas nuo Seimo politinės daugumos skiriančios nuostatos; 3) paskelbia alternatyvias Vyriausybės programas. Visa tai rodo ypatingą Seimo struktūros reglamentavimą, kuriuo siekiama užtikrinti demokratinę parlamentinės valios formavimo ir išraiškos tvarką. Pasak Konstitucinio Teismo, „parlamentui nustatant frakcijų formavimo tvarką turėtų būti atsižvelgiama į [...] mažumos gynimo principą, parlamentinės opozicijos minimalius reikalavimus“ (Konstitucinio teismo 1993 m. lapkričio 26 d. nutarimas). Šiuo požiūriu verta dėmesio *opozicijos lyderio* pareigybė: jei opozicinė frakcija (ar jų koalicija) *turi daugiau kaip 1/2 Seimo politinei mažumai priklausančių Seimo narių*, tokios frakcijos (koalicijos) seniūnas (vadovas) yra vadinamas Seimo opozicijos lyderiu ir turi tam tikras specifines teises (Seimo statuto 41 str.). Tokia teisė, pavyzdžiui, atsispindi Seimo statuto 108 straipsnio nuostatoje: „Be eilės vieną kartą kalbėti diskusijoje gali Respublikos Prezidentas, Seimo Pirmininkas, Ministras Pirmininkas ir Seimo opozicijos lyderis“. Minėtoji pareigybė, pasak Konstitucinio Teismo, savaime neprieštarauja Konstitucijai, tačiau jos pavadinimas nėra gana aiškus, nes susidaro įspūdis, kad opozicijos lyderis gali kalbėti visų opozicinių frakcijų vardu, nepaisant, ar jos visos ar ne visos dalyvavo jį renkant (Konstitucinio Teismo 2001 m. sausio 25 d. nutarimas).

Seimo Pirmininkas Konstitucijoje įvardijamas: 1) kaip pirmininkaujantis Seimo posėdžiams (66 str. 1 d.); 2) kaip promulguojantis (t. y. pasirašantis ir oficialiai skelbiantis) Seimo statuto pataisas ir įstatymus, jei to per 10 dienų dėl objektyvių priežasčių nepadaro Respublikos Prezidentas (70 str. 2 d., 71 str. 2 d. ir 4 d.); 3) kaip laikinai einantis Respublikos Prezidento pareigas (šiam mirus ar atsistatydinus, žr. Konstitucijos 89 str. 1 d.) ar laikinai pavaduojantis jį (laikinais išvykus į užsienį arba susirgus; žr. Konstitucijos 89 str. 2 d.); 4) kaip skiriantis kandidatus į Konstitucinio Teismo teisėjus (Konstitucijos 103 str. 1 d.); 5) kaip priklausantis Valstybės gynimo

tarybai, svarstančiai svarbiausius valstybės gynybos klausimus (140 str. 1 d.). Seimo statute (187 str.) nustatyta, kad *Seimo Pirmininkas renkamas iš Seimo narių pirmame naujo išrinkto Seimo posėdyje slaptu balsavimu, o kandidatus raštišku pareiškimu gali siūlyti ne mažiau kaip 1/10 Seimo narių*. Kandidatas laikomas išrinktu, jeigu už jį balsavo daugiau kaip pusė balsavusių (taigi ne visų išrinktų) Seimo narių, o jei nė vienas kandidatas negauna tokios balsų daugumos, *pakartotinai* balsuojant išrinktu laikomas tas, kuris gauna daugiau balsų (žr. Seimo statuto 191 str.). Seimo statute (24 str.) yra reikalavimas, kad Seimo Pirmininkas *sustabdytų savo veiklą Seimo narių frakcijoje*. Dar, kalbant apie Seimo pirmininką, tikslinga paminėti Konstitucinio Teismo išaiškinimą, kad Seimo statuto nuostata, suteikianti Seimo posėdžio pirmininkui galimybę savo nuožiūra *nutraukti* kiekvieną Seimo nario klausimą, jei toks klausimas, Seimo Pirmininko manymu, „yra panašus į Seimo nario pareiškimą ar nuomonės sakymą“, prieštarauja Seimo nario laisvo mandato ir visų Seimo narių lygybės principams (Konstitucinio Teismo 2001 m. sausio 25 d. nutarimas).

Seimo Pirmininko pavaduotojas Konstitucijoje įvardijamas: 1) kaip galintis pirmininkauti Seimo posėdžiams (bet ne vadovauti Seimui ar atlikti kitus Seimo Pirmininko įgaliojimus; Konstitucijos 66 str. 1 d.); 2) kaip Seimo pavedimu galintis eiti Seimo Pirmininko pareigas, jei šis laikinai eina Respublikos Prezidento pareigas (jei Respublikos Prezidentas mirė, atsistatydino, buvo pašalintas iš pareigų apkaltos proceso tvarka ar Seimas nutarė, kad jo sveikatos būklė neleidžia jam eiti valstybės vadovo pareigų; Konstitucijos 89 str. 1 d.). Pažymėtina, kad Seimo Pirmininko pavaduotojas, išvykus Seimo Pirmininkui ar dėl kitų pirmininko nebuvimo priežasčių (jos nėra esminis klausimas), negali vietoj Seimo Pirmininko pasirašyti priimtą įstatymą, jei to dėl objektyvios situacijos (pvz., išvykos į užsienį) per 10 dienų nepadarė Respublikos Prezidentas (žr. Konstitucijos 71 str. 2 d.). Tai išaiškino Konstitucinis Teismas (Konstitucinio Teismo 2002 m. birželio 19 d. nutarimas). Be to, įdomu, kad Konstitucijoje vartojama vienaskaita „Seimo Pirmininko pavaduotojas“, o Seimo statutas numato *keletą* pavaduotojų. Konstitucinis Teismas išaiškino, kad Konstitucijos nuostata apie Seimo Pirmininko pavaduotojo įgaliojimą pirmininkauti posėdžiams „turi organizacinės funkcijos prasmę, nes [...] nurodoma, kas vadovauja Seimo posėdžiams, todėl negalima daryti išvados, kad šia norma yra reglamentuojami struktūros klausimai, t. y. nustatomas Seimo Pirmininko pavaduotojų skaičius“ (Konstitucinio Teismo 1994 m. vasario 24 d. nutarimas). Vadinas, Konstitucija leidžia Seimui savarankiškai nustatyti Seimo Pirmininko pavaduotojų skaičių. Antai Seimo statuto 1998 m. redakcijoje (24 str.) nustatyta, kad „Seimo Pirmininko pavaduotojų yra ne daugiau kaip penki“, o „Seimo Pirmininko teikimu Seimas vieną iš Seimo Pirmininko pavaduotojų paskiria Seimo Pirmininko pirmuoju pavaduotoju“.

SEIMO DARBO TVARKA

Konstitucija suteikia Seimui įgaliojimą nustatyti savo darbo tvarką Seimo statutu (74 str.). Toks įgaliojimas nėra absoliutus, nes Konstitucijoje tiesiogiai reglamentuojami kai kurie Seimo darbo tvarkos klausimai (pvz., įstatymų priėmimas, priimtų įstatymų vetavimas ir pakartotinis svarstymas; 69-72 str.). Be to, pažymėtina, kad Seimo nario laisvo mandato principas (Konstitucijos 59 str. 4 d.) draudžia Seimui nustatyti, pavyzdžiui, tokią Seimo nario pašalinimo iš posėdžio salės (ar posėd-

džio pirmininko galimybės nutraukti Seimo narių pasisakymus) tvarką, kuri aki-vaizdžiai pažeistų ar sudarytų prielaidas pažeisti laisvo mandato esmę. Antai Seimo statute (21 str.) nustatyta, kad Seimo nario *pašalinimas* (iš posėdžio), kurį už šiurkštų ar tęstinį Seimo darbo trukdymą (prievartos naudojimą ar kvietimą jį naudoti, grasinimą ar viešą įžeidimą) gali siūlyti Seimo posėdžio pirmininkas ar Seimo Etikos ir procedūrų komisija, skiriamas Seimo posėdyje dalyvaujančių Seimo narių daugumos sprendimu, kuris priimamas be svarstymo (t. y. be įtikinėjimo ar įrodinėjimo), o pašalinimo trukmė negali būti ilgesnė kaip dvi posėdžių dienos (jei Seimo nario pašalinimas neįmanomas be apsaugos darbuotojų palydos, posėdžio pirmininko sprendimu, pašalinimo iš salės laikas gali būti pratęstas iki 5 posėdžių). Toks reglamentavimas iš principo nesudaro prielaidų Seimo Pirmininkui ar Seimo politinei daugumai savivaliauti ar pažeisti Seimo nario laisvo mandato principą.

Į Seimo darbo tvarką galima pažiūrėti siauresniu ir platesniu požiūriu. Pagal šią tvarką, viena vertus, galima apibrėžti *įstatymų leidybos procedūrą* (siaurasis aspektas), antra vertus, spręsti konstitucinės kompetencijos (pvz., užsienio politikos klausimų svarstymo; Konstitucijos 67 str. 16 p.) ir vidinės autonomijos (pvz., komitetų ar frakcijų sudarymo) klausimus (platusis aspektas). Toliau nagrinėjama siauroji darbo tvarkos samprata.

Konstitucija (68-72 str.) rodo, kad įstatymų leidyba - tai „visuma juridiskai reikšmingų veiksmų, būtinų, kad būtų priimtas įstatymas, ir atliekamų tam tikra [...] logine ir laiko seka" (Konstitucinio Teismo 1993 m. lapkričio 8 d. nutarimas). Konstitucijoje tiesiogiai numatytos *penkios* įstatymų leidybos procedūros *stadijos*:

1. **Inicijavimo stadija.** Ją pradėti gali (t. y. „įstatymų leidybos iniciatyvos teisę" turi) kiekvienas Seimo narys (ar jų grupė), Respublikos Prezidentas, Vyriausybė ir 50 tūkstančių piliečių (Konstitucijos 68 str.). Anot Konstitucinio Teismo, „tinkamam subjektui pareiškus įstatymo sumanymą, įstatymų leidybos institucijos - parlamento pareiga yra pradėti svarstyti pateiktą projektą".

2. **Svarstymo stadija.** Pagal Seimo statutą (141-143 str.) svarstymo stadijos *pradžią* gali būti suprantama dvejopai. Svarstymas prasideda, viena vertus, kai, projekto iniciatoriui trumpai (*iki 10 minučių*) apibūdinus projektą Seimo posėdyje, Seimo nariai pradeda jam teikti klausimus, t. y. prasideda trumpa (*iki 10 minučių*) pirminių klausimų pateikimo iniciatoriui ir jo atsakymų atkarpa. Antra vertus, svarstymo pradžia galima laikyti tą momentą, kai, iniciatoriui atsakius į jam pateiktus klausimus, priimamas Seimo sprendimas „pradėti projekto svarstymo procedūrą" (143 str.). Pastarasis požiūris, atrodo, labiau priimtinas, nes po projekto pateikimo ir atsakymo į klausimus gali būti priimtas ir Seimo sprendimas „atmesti projektą nurodant motyvus" (143 str.). Pažymėtina, kad įstatymo projektas gali būti *atmestas ne mažesne kaip 114 visų Seimo narių balsų dauguma*. Be to, svarbu ir tai, kad pagal Seimo statutą projekto svarstymą sudaro ne tik svarstymas Seimo posėdyje, bet ir *pagrindiniame komitete*, kurį Seimas paskiria konkrečiam projektui svarstyti, ar kituose komitetuose. Verta dėmesio ir tai, kad įstatymų projektai gali būti svarstomi *skubos tvarka* arba *ypatingos skubos tvarka*, jei taip nusprendžia Seimas pagal motyvuotą teikimą (skubos tvarka svarstyti teikia Respublikos Prezidentas, Vyriausybė, Seimo Pirmininkas, Seimo opozicijos lyderis, Seimo valdyba, pagrindinis komitetas ar frakcija, o ypatingos skubos tvarka - Respublikos Prezidentas, Vyriausybė ar Seimo Pirmininkas). Pažymėtina, kad Konstitucija tiesiogiai nenumato Seimo posėdžio *kvorumo*, t. y. tam tikro posėdyje dalyvaujančių Seimo narių skaičiaus,

kuriam nesant įstatymų projektų svarstymas laikytinas neteisėtu, o priimti sprendimai - negaliojančiais. Kitaip tariant, Konstitucija nereikalauja, kad *pradedant posėdį dalyvautų* daugiau kaip pusė ar ne mažiau kaip trečdalis visų Seimo narių. Tokį kvorumą iš principo galėtų nustatyti Seimo statutas - tai ne tiek konstitucinis, kiek politinis ir dalykinis Seimo vidinės darbo tvarkos klausimas. Tiesa, jei Seimo statutas nustatytų tam tikrą teisėto posėdžio dalyvių minimumą, tai dar neturėtų reikšti, kad toks minimumas visais atvejais būtinas ir priimant įstatymus. Šiuo atveju kiltų neaiškumas, ar Seimo statutas nekonkuruoja su Konstitucijos nuostata, kad įstatymams priimti pakanka bet kokios (ne kvalifikuotos!) posėdyje dalyvaujančių Seimo narių balsų daugumos (Konstitucijos 69 str. 2 d.). Pažymėtinas ir Konstitucinio Teismo išaiškinimas (Konstitucinio Teismo 2001 m. sausio 25 d. nutarimas), kad Konstitucija leidžia Seimo statute nustatyti, jog Seimo posėdyje, pradėjus „įstatymo priėmimo procedūrą“, būtų svarstomos *ne kiekvieno Seimo nario, bet ne mažiau kaip 1/5 Seimo narių* pateiktos pastabos. Šiuo atveju svarbiausia tai, kad nėra ribojama kiekvieno Seimo nario įstatymų leidybos iniciatyvos teisė (Konstitucijos 68 str. 1 d.), t. y. yra reglamentuojama tik antroji - *svarstymo* - stadija, kurią pradėjus kiekvieno Seimo nario įstatymų leidybos iniciatyvos teisė būna įgyvendinama.

3. Priėmimo stadija. Apie ją Konstitucijoje užsimenama trumpai: „Įstatymai laikomi priimtais, jeigu už juos balsavo dauguma Seimo narių, dalyvaujančių posėdyje“ (Konstitucijos 69 str. 2 d.). Vadinas, įstatymams priimti nustatytas *paprastos* Seimo narių balsų daugumos principas. Tiesa, kai kuriems įstatymams priimti Konstitucijoje nustatytas *kvalifikuotos* (t. y. fiksuotos) daugumos principas. Konstituciniam įstatymui (juo laikytinas arba įstatymas, nurodytas Konstitucijoje kaip konstitucinis, arba įstatymas, Seimo įrašytas į *konstitucinių įstatymų sąrašą*, kurį Seimas turi patvirtinti ne mažesne kaip 3/5 Seimo narių balsų dauguma; tokio *sąrašo Seimas iki 2004 m. liepos mėn. nebuvo nustatęs* - tai viena didžiausių Konstitucijos įgyvendinimo problemų; daugiau apie tai žr. Konstitucinio Teismo 2002 m. gruodžio 24 d. nutarimą) priimti būtina, kad už jį balsuotų daugiau kaip pusė visų Seimo narių (Konstitucijos 69 str. 3 d.). Respublikos Prezidento grąžintas įstatymas gali būti priimtas, nepriimant Respublikos Prezidento teiktų pataisų ir papildymų, daugiau kaip 1/2 visų Seimo narių balsų dauguma, o grąžintas konstitucinis įstatymas - ne mažiau kaip 3/5 visų Seimo narių balsų dauguma (Konstitucijos 72 str. 2 d.). Įstatymui dėl Konstitucijos pataisos priimti būtina ne mažesnė kaip 2/3 visų Seimo narių balsų dauguma (balsuojant už projektą du kartus, tarp kurių daroma ne mažesnė kaip trijų mėnesių pertrauka) (Konstitucijos 148 str.). Įstatymas dėl Lietuvos Respublikos tarptautinės sutarties, kuria keičiamos valstybės sienos, ratifikavimo gali būti priimtas, jei už jį balsuoja ne mažiau kaip 4/5 visų Seimo narių (Konstitucijos 10 str. 2 d., 138 str. 1 d. 1 p.).

Pažymėtina, kad įstatymų nuostatas taip pat galima priimti *referendumu* (Konstitucijos 69 str. 4 d.). Tokia galimybė per pirmąjį 1992 m. Konstitucijos galiojimo dešimtmetį nebuvo pasinaudota.

4. Promulgavimo (t. y. pasirašymo ir oficialaus paskelbimo) **stadija.** Šioje stadijoje iš principo turėtų veikti tik Respublikos Prezidentas. Jis po įstatymo įteikimo *per 10 dienų* gali pasirinkti vieną iš dviejų alternatyvių sprendimų: arba pasirašyti ir oficialiai paskelbti įstatymą, arba jį motyvuotai grąžinti Seimui pakartotinai svarstyti (Konstitucijos 71 str. 1 d.). Tiesa, tam tikrais išimtiniais atvejais (kai yra neišvengiama būtinybė, pvz., Respublikos Prezidentui išvykus į užsienį) įstatymą pro-

mulguoti gali Seimo Pirmininkas. Tai numatyta Konstitucijoje: „Jei nurodytu laiku (per dešimt dienų -*aut.*) Seimo priimto įstatymo Respublikos Prezidentas negrąžina ir nepasirašo, toks įstatymas įsigalioja po to, kai jį pasirašo ir oficialiai paskelbia Seimo Pirmininkas" (71 str. 2 d.). Ši nuostata nereiškia, kad Respublikos Prezidentas, būdamas valstybės vadovu (Konstitucijos 77 str. 1 d.) ir kartu valstybės stabilumo ir nuspėjamumo simboliu, turi galimybę savo nuožiūra spręsti, ar promulgavimo stadijoje jam ką nors daryti (vetuoti ar pasirašyti) ar nieko nedaryti. Tai išaiškino Konstitucinis Teismas: „Konstitucijos 71 straipsnio 2 dalies formuluotė [...] nėra interpretuotina kaip reiškianti Respublikos Prezidento teisę nepasirašyti ir oficialiai nepaskelbti Seimo priimto įstatymo ir kartu motyvuotai negrąžinti jo Seimui pakartotinai svarstyti" (Konstitucinio Teismo 2002 m. birželio 19 d. nutarimas).

Promulgavimo stadijoje gali dalyvauti ir *Seimo Pirmininko pavaduotojas*, jei jis tai daro kaip Seimo pavedimu *laikinais einantis Seimo Pirmininko pareigas* (kai Seimo Pirmininkas laikinai eina Respublikos Prezidento pareigas; Konstitucijos 89 str. 1 d.). Jokiais kitais atvejais (pvz., kai Seimo Pirmininkas, turintis pasirašyti Respublikos Prezidento per 10 dienų dėl objektyvių priežasčių nepasirašytą įstatymą, yra išvykęs) Seimo Pirmininko pavaduotojas negali promulguoti įstatymų.

5. Įsigaliojimo stadija. Konstitucijoje parašyta, kad įstatymai įsigalioja juos pasirašius ir oficialiai paskelbus (taigi paskelbimo dieną), jeigu „pačiais įstatymais nenustatoma vėlesnė įsigaliojimo diena" (70 str. 1 d.). Pažymėtina, kad *įstatymo galia turintis* Seimo statutas (ir jo pataisa, įforminta gana gremėzdiškai: „Seimo statutas dėl Seimo statuto pakeitimo"), kurį pasirašo Seimo Pirmininkas (ne Respublikos Prezidentas), įsigalioja kitą dieną po jo paskelbimo, jei jame nenustatyta kita įsigaliojimo tvarka. Be to, reikia neužmiršti, kad „galioja tik paskelbti įstatymai" (7 str. 2 d.).

PARLAMENTINIS APKALTOS PROCESAS

Kalbant apie Seimą, tikslinga aptarti apkaltos procesą, pagal kurį Seimas 3/5 visų narių balsų dauguma (t. y. ne mažiau kaip 85 balsais) gali panaikinti bet kurio Seimo nario mandatą (teoriškai - ir Seimo Pirmininko, kuris, logiškai mąstant, prieš apkaltos pabaigą turėtų būti atstatydas, jei pats savo noru neatsistatydina iš šių pareigų), pašalinti iš užimamų pareigų Respublikos Prezidentą ar trijų teismų (Konstitucinio Teismo, Aukščiausiojo Teismo ir Apeliacinio teismo) teisėjus, „šturkščiai pažeidusius Konstituciją arba sulaužiusius priesaiką, taip pat paaiškėjus, jog padarytas nusikaltimas" (Konstitucijos 74 str.). Pažymėtina, kad Konstitucijoje nenumatyti subjektai, kurie gali inicijuoti apkaltą. Juos iki 2004 m. įvardijo Seimo statutas, kuriame buvo pasakyta, kad apkaltą gali *inicijuoti* ne mažiau kaip 1/4 visų Seimo narių, Respublikos Prezidentas, o dėl Aukščiausiojo Teismo ir Apeliacinio teismo teisėjų - taip pat ir teisėjų garbės teismas. Toks reglamentavimas pagal Konstitucinio Teismo 2004 m. išaiškinimą iš dalies prieštarauja Konstitucijai, nes parlamentinės apkaltos iniciatyva gali kilti tik iš Seimo narių (bet ne iš Respublikos Prezidento ar teismų savivaldos institucijos). Taigi dabar apkaltą gali siūlyti ne mažiau kaip ketvirtadalis parlamentarų, t. y. 36 Seimo nariai. Parodyta *iniciatyva savaime nereiškia, kad apkaltos procesas yra pradėtas. Iniciatyvai turi pritarti* posėdyje dalyvaujančių Seimo narių balsų dauguma (Seimo statuto 244 str., 245 str.). Pažymėtina ir tai, kad apkalta yra ne teismo procesas, kuriame gali būti pareiškiamas kal-

tinimas ir skiriama kriminalinė bausmė, *bel parlamentinė procedūra*, kurios galimi teisiniai padariniai (pašalinimas iš pareigų, mandato atėmimas ir draudimas ateityje užimti renkamas valstybės politikų pareigas) yra konstitucinės sankcijos (bet ne baudžiamosios teisės sankcijos, t. y. bausmės). Be to, svarbus Konstitucinio Teismo išaiškinimas, kuriame sakoma, kad Seimas, atsižvelgdamas į tris skirtingus apkaltos pagrindus (šiurkštus Konstitucijos pažeidimas, priesaikos sulaužymas ir įtarimas padarius nusikaltimą), gali nustatyti nevienodą apkaltos organizavimą. Pavyzdžiui, Seimas gali pradėti *supaprastintą apkaltą*, jei generalinis prokuroras pareiškia Seime, kad paaiškėjo padarytas nusikaltimas. Tada Seimas leidžia patraukti Seimo narį (ar kurį nors teisėją, jei jis savo noru neatsistatydina) baudžiamojon atsakomybėn ir, *atsisakęs atlikti reikiamą tyrimą* (nes tai atliks prokurorai arba teismas), nusprendžia palaukti ir spręsti konstitucinės atsakomybės (mandato atėmimo, pašalinimo iš pareigų) klausimą apkaltos tvarka atsižvelgiant į tai, ar ikiteisminio ir teismo tyrimo metu bus nustatyta, kad Seimo narys *kaltas* padaręs nusikaltimą. Tiesa, Konstitucinis Teismas išaiškino, kad supaprastinta apkalta prieštarauja Konstitucijai (teisinės valstybės principui), jei jos tvarka nenumato *nuteistojo* Seimo nario *galimybės gintis Seime*, t. y. dalyvaujant Seimo posėdyje teikti paaiškinimus ar įgyvendinti „paskutinės replikos teisę“. Tai ir lėmė, kad *Seimo narys Audrius Butkevičius, nuteistas ir atliekantis laisvės atėmimo bausmę* (bet dėl to nepraradęs mandato, nes Konstitucijos 63 straipsnyje, nurodantiame visus Seimo nario įgaliojimo pasibaigimo pagrindus, nėra žodžių „kai įsiteisėja jį apkaltinęs teismo nusprendis“), 1999 m. įgijo konstitucinę teisę gintis, atvykęs iš laisvės atėmimo vietos į Seimo posėdį (kuriame supaprastintos apkaltos tvarka buvo siekiama balsuoti dėl jo mandato atėmimo), ir jame pateikti, jo manymu, svarbius paaiškinimus. Apkalta 1999 m. birželio 15 d. patyrė fiasko, nes už ją balsavo 70 Seimo narių, o reikėjo mažiausiai 85 balsų.

Pažymėtina, kad Seimas, remdamasis Konstitucinio Teismo išvada, 2004 m. balandžio 6 d. pašalino Respublikos Prezidentą iš pareigų už šiurkštų Konstitucijos pažeidimą ir priesaikos sulaužymą pagal tris kaltinimus (už kuriuos atitinkamai balsavo 86, 86 ir 89 Seimo nariai). Šiuo atveju Seimas išsprendė *politinį* klausimą (pašalinti ar nepašalinti), o *teisinį* klausimą (dėl šiurkštaus Konstitucijos pažeidimo ir priesaikos sulaužymo fakto) prieš tai buvo galutinai išsprendęs Konstitucinis Teismas ir pateikęs išvadą. Taigi Seimo nariai negalėjo ginčytis (diskutuoti) dėl Konstitucinio Teismo išvados, kurioje galutinai buvo išspręstas teisinis klausimas (fakto nustatymas).

SEIMO NARIO KONSTITUCINĖ PADĖTIS

Jau minėta, kad Seimo narys turi **laisvą mandatą** ta prasme, kad jis, vadovaudamasis Konstitucija, valstybės interesais ir savo sąžine, negali būti varžomas jokių kitų mandatų (59 str. 4 d.), t. y. politinių partijų, rinkėjų ar finansinių rėmėjų nurodymų, reikalavimų (taip pat Seimo nario išipareigojimų ar pažadų jiems prieš rinkimus). Toks mandatas - tai priešingybė *imperatyviam* mandatui, kuris buvo įtvirtintas LTSR konstitucijoje (jo esmė - deputatas turi vykdyti rinkėjams duotus pažadus, vadinamuosius *rinkėjų priesaikas*, o jei jis to nedaro, gali būti „bet kuriuo metu atšauktas daugumos rinkėjų sprendimu“; LTSR 1978 m. Konstitucijos 92 str., 96 str.).

Išrinktas Seimo narys visas parlamentines teises (pvz., teisę teikti įstatymų projektus, balsuoti) įgyja tik prisiekęs, kad jis bus ištikimas Lietuvos Respublikai (59 str. 2 d.). Jei kuris nors Seimo narys neprisiekia, Seimas priima nutarimą, pagal kurį jis netenka mandato. Pažymėtina, kad Seimo statute (4 str.) nustatytas *terminas*, per kurį Seimo narys privalo prisiekti. Taigi Seimo narys turi prisiekti *ne vėliau kaip per vieną mėnesį nuo pirmojo posėdžio, kuriame jis dalyvavo*.

Seimo nario teisės yra tokios:

1) *individualios*, reiškiančios, kad kiekvienas Seimo narys turi teisę (nesvarbu, ar ji įgyvendinama drauge su kitais Seimo nariais) inicijuoti įstatymų leidybą (Konstitucijos 68 str. 1 d.) ar pateikti *paklausimą* Vyriausybės nariams, kitų institucijų, kurias sudaro Seimas, vadovams (Konstitucijos 61 str. 1 d.). Pateikti paklausimus Lietuvos Aukščiausiojo Teismo ar Konstitucinio Teismo pirmininkams negalima, nes tai iš esmės būtų kišimasis į teisėjo ar teismo veiklą, o tai yra draudžiama (Konstitucijos 114 str. 1 d.). Seimo statute (213 str.) yra detalizuota paklausimo sąvoka. Jame rašoma, kad *paklausimu laikytinas toks rašytinis kreipimasis*, kuriame reikalaujama pateikti informaciją apie tam tikros institucijos veiklą ir priimtus sprendimus ir keliamas klausimas, dėl kurio Seimo narys kreipėsi į valstybės institucijas, tačiau, jo nuomone, jis nebuvo tinkamai išnagrinėtas arba buvo išspręstas neigiamai; atsakymo į paklausimą terminas *negali viršyti 10 dienų* (jei paklausimo gavėjas siūlo ir paklausimą pateikęs Seimo narys sutinka - vieno mėnesio). Pažymėtina, kad paklausimas (ir atsakymas į jį) nagrinėjamas Seimo posėdyje;

2) *kolektyvinės*, reiškiančios, kad tam tikro gausumo Seimo narių grupė, pavyzdžiui, ne mažesnė kaip 1/5 Seimo narių, turi teisę kreiptis į Konstitucinį Teismą dėl visų jo jurisdikcijai priskirtų teisės aktų (Seimo, Vyriausybės ir Respublikos Prezidento aktų) konstitucingumo įvertinimo (Konstitucijos 106 str. 1-3 d.) ar pateikti sesijos metu *interpeliaciją* Ministrui Pirmininkui ar ministrui, kuria reikalaujama paaiškinti šių pareigūnų priimtų sprendimų motyvus (Konstitucijos 61 str. 2 d.). Seimo statute (220 str.) parašyta, kad Vyriausybės narys, gavęs interpeliaciją, privalo *ne vėliau kaip per dvi savaites* perduoti Seimo pirmininkui *raštišką* atsakymą, kuris Seimo sesijos metu apsparstomas ne vėliau kaip per penkias darbo dienas. Apsvarstęs atsakymą, Seimas gali nutarti, kad jis nepakankamas ir *pusės visų Seimo narių balsų dauguma pareikšti nepasitikėjimą* Ministru Pirmininku ar ministru, šitaip priverčiant jį atsistatydinti (Konstitucijos 61 str. 3 d.).

Reikėtų aptarti ir **Seimo nario veiklos garantijas** (teisės normomis išreikštas organizacinės ir finansinės priemonės). Konstitucijoje numatyta:

1) *piniginio atlyginimo garantija* (60 str. 3 d.), pagal kurią Seimo nario darbas ir su juo susijusios išlaidos (pvz., atsirandančios reguliariai vykstant susitikti su rinkėjais) atlyginamos iš valstybės biudžeto (Konstitucijos 60 str. 2 d.). Pažymėtina, kad Konstitucija (60 str. 2 d.) draudžia Seimo nariui gauti kitą (papildomą) atlyginimą, išskyrus atlyginimą už *kūrybinę veiklą*. Seimo statute (15 str.) tai detalizuota. Jame parašyta, kad „atlyginimu už kūrybinę veiklą laikomas autorinis atlyginimas už meno kūrinius bei jų atlikimą, už publikacijas bei knygas, už medžiagą radijo ir televizijos laidoms, taip pat atlygis už pedagoginę ir mokslinę veiklą ne Seimo, jo komitetų ir komisijų posėdžių metu“;

2) *Seimo nario asmens neliečiamumo (imuniteto) garantija* (62 str. 1 d.), pagal kurią negalima, viena vertus, Seimo nario *patraukti baudžiamojon atsakomybėn* ir sumiti ar kitaip suvaržyti laisvę be Seimo sutikimo (Konstitucijos 62 str. 2 d.), o

antra vertus, jo *persekioti už balsavimus ar kalbas* (62 str. 3 d.). Tai negalioja, kai Seimo narys *šmeižia ar įžeidinėja kitą asmenį*. Įžeidimą reikia suprasti kaip tyčinį Seimo posėdžio ar komiteto posėdžio *dalyvio* garbės ir orumo įžeidimą žodžiu, raštu ar veiksmu (pvz., antausiu), o šmeižtą - kaip skleidimą melagingų prasimanymų, tiesos neatitinkančių žinių, žeminančių kito asmens garbę ir orumą. Kitos garantijos (pvz., gyvenimas Seimo viešbutyje) detalizuotos Seimo narių darbo sąlygų įstatyme.

Seimo nario ketverių metų įgaliojimų laikas pradedamas skaičiuoti, kai naujas išrinktas Seimas susirenka į pirmąjį posėdį. Šis laikas baigiasi, kai į pirmąjį posėdį susirenka kitas, naujas, Seimas (Konstitucijos 59 str. 1 d.). Seimo nario įgaliojimai nutrūksta pirma laiko, kai jis atsistatydina, miršta, Seimo rinkimai pripažistami negaliojančiais (tai gali pripažinti Seimas, remdamasis Konstitucinio Teismo išvada, kurį pateikiama per 72 valandas, kai to paprašo Seimas ar Respublikos Prezidentas; Konstitucijos 105 str. 3 d. 1 p., 106 str. 5 d.) ir kitais Konstitucijos 63 straipsnyje numatytais atvejais.

SEIMO KONTROLIERIAI

Kalbant apie Seimą pažymėtini ir Seimo kontrolieriai (politologijoje ar lyginamosios teisės moksluose jie vadinami *ombudsmenais*; tokia specifinė kontrolės idėja pirmiausia įgyvendinta Skandinavijos valstybėse). Jų pareiga - tirti „piliečių skundus dėl valstybės ir savivaldybių pareigūnų (išskyrus teisėjus) piktnaudžiavimo ar biurokratizmo“ (Konstitucijos 73 str. 1 d.).

Įstatymų leidėjas, priėmęs Seimo kontrolierių įstatymą, nustatė, kad *piktnaudžiavimas* reiškia piktnaudžiavimą tarnybine padėtimi. Į piktnaudžiavimo sąvoką įeina: 1) savivalė, t. y. kai veikiama ar neveikiama neturint tam įgaliojimų arba viršijant turimus įgaliojimus; 2) savanaudiški tikslai, t. y. kai veikiama ar neveikiama siekiant pasisavinti ar kitiems perleisti svetimas lėšas ar kitokį turtą; 3) subjektyvios asmeninės paskatos, t. y. kai veikiama ar neveikiama dėl keršto, pavydo, karjerizmo ar pan. *Biurokratizmas* reiškia pareigūno veikimą ar neveikimą, kai „sistemiškai laikomasi nereikalingų ar išgalvotų formalumų, nepagrįstai atsisakoma spręsti [...] pavaldžius dalykus, vilkinama priimti sprendimus“. Pažymėtina, kad biurokratizmu įstatyme laikomas ir toks neveikimas, kai „atsisakoma informuoti asmenį apie jo teises“ (Seimo kontrolierių įstatymo 2 str. 3 d.).

Konstitucija tiesiogiai įtvirtina tik vieną Seimo kontrolierių įgaliojimą - teisę siūlyti teismui atleisti kaltus pareigūnus iš užimamų pareigų. Tačiau Seimo kontrolierių įstatymas (4 str. 2 d.) praplečia Konstitucijos išlygą „išskyrus teisėjus“, numatydamas Seimo kontrolierių nesikišimą ir į *ikiteisminio tyrimo pareigūnų* procesinius sprendimus (t. y. į anksčiau vadintų tardytojais ir kvotėjais, kuriems skirtų Konstitucijos nuostatų neliko po Konstitucijos 118 straipsnio 2003 m. kovo 20 d. pataisos, procesinę veiklą). Be to, pažymėtina, kad įstatymas *neleidžia* Seimo kontrolieriams tirti Respublikos Prezidento, Seimo narių, Ministro Pirmininko, valstybės kontrolieriaus ir kolegialius sprendimus priimančių Vyriausybės bei savivaldybių tarybų veiklos.

Verta dėmesio įstatymo nuostata, pagal kurią: 1) „anoniminiai skundai nenagrinėjami, jeigu Seimo kontrolierius nenusprendžia kitaip“; 2) skundai, paduoti praėjus *vienerių metų terminui* nuo skundžiamų veiksmų padarymo, „nenagrinė-

jami, jeigu Seimo kontrolierius nenusprendžia kitaip"; 3) Seimo kontrolierius gali pareikšti ieškinius teisme, kad būtų arba kompensuojami skundo autoriaus moraliniai ir materialiniai nuostoliai, arba kalti pareigūnai būtų atleisti iš užimamų pareigų; 4) Seimo kontrolierius turi būti nepriekaištingos reputacijos, turėti aukštąjį teisinį išsimokslinimą ir ne mažesnę kaip 5 metų *teisinio darbo* arba *darbo valstybės valdžios bei valdymo institucijose* (taigi nebūtinai tik teisinio darbo siauruoju požiūriu) stažą (Seimo kontrolierių įstatymo 5 str., 17 str., 18 str., 22 str.).

4.2. RESPUBLIKOS PREZIDENTAS IR VYRIAUSYBĖ

RESPUBLIKOS PREZIDENTAS IR VYRIAUSYBĖ KAIP VYKDOMOJI VALDŽIA

Iš pirmo žvilgsnio Respublikos Prezidentas ir Vyriausybė yra atskiros ir pagal kompetenciją savarankiškos institucijos. Tačiau iš Konstitucijos 5 straipsnio 1 dalies nuostatos matyti, kad minėtosios institucijos labiausiai simbolizuoja vykdomąją valdžią, tiksliau - atlieka valdymo (administravimo) funkciją. Tai turint omeny galima geriau suprasti, kodėl: 1) skiriant ir atleidžiant ministrus tiesiogiai nedalyvauja Seimas - tai sprendžia du subjektai: Ministras Pirmininkas, teikdamas ministrų kandidatūras, ir Respublikos Prezidentas, pritardamas ar nepritardamas pateiktoms kandidatūroms (Konstitucijos 92 str. 2 d.); 2) Ministras Pirmininkas ar tam tikros valdymo srities ministras privalo pasirašyti (*kontrasignuoti*) kai kuriuos Respublikos Prezidento dekretus (Konstitucijos 85 str.); 3) Respublikos Prezidentas gali kreiptis į Konstitucinį Teismą tik dėl Vyriausybės aktų, t. y. tų aktų, kurie priskirti jo jurisdikcijai, konstitucingumo (Konstitucijos 106 str. 3 d.). Visa tai nereiškia, kad Vyriausybė yra pavaldi Respublikos Prezidentui.

RESPUBLIKOS PREZIDENTO KONSTITUCINĖ PADĖTIS

Konstitucijos nuostatos leidžia Respublikos Prezidentą vertinti ir kaip *vienašmenę valstybės valdžios instituciją* (5 str. 1 d.), kuri, pavyzdžiui, pateikdama metinį pranešimą Seime (84 str. 18 p.) neprivalo turėti ar gauti Seimo, tuo labiau Vyriausybės pasitikėjimą. Konstitucijos nuostatos leidžia Respublikos Prezidentą vertinti ir kaip *pareigūną - valstybės vadovą* (77 str. 1 d.), kuris: 1) gali būti perrinktas penkerių metų kadencijai tik vieną kartą iš eilės (78 str. 3 d.); 2) privalo sustabdyti savo veiklą politinėje partijoje (83 str. 2 d.) ir todėl turi būti *iš dalies depolitizuotas*.

Pažymėtina, kad Respublikos Prezidentas turi ypatingą asmens neliečiamumo garantiją: jo imunitetas platesnis nei Seimo nario ar ministro, nes yra visiškai ribojama galimybė patraukti jį administracinėn atsakomybėn. Šiuo atveju svarbus Konstitucinio Teismo išaiškinimas, kad Operatyvinės veiklos įstatyme numatytas *nusikaltamą veiklą imituojantis elgesio modelis* (t. y. „nusikaltimo inscenizavimas“) gali būti panaudotas prieš Seimo narį, bet negali būti panaudotas prieš Respublikos Prezidentą (Konstitucinio Teismo 2000 m. gegužės 8 d. nutarimas). Paprasčiau tariant, Konstitucija neleidžia prokurorams ar kitiems pareigūnams imitaciniais veiksmais provokuoti Respublikos Prezidentą daryti nusikaltimą.

RESPUBLIKOS PREZIDENTO KOMPETENCIJA

Įvairiapusę valstybės vadovo kompetenciją rodo jo konstitucinių įgaliojimų sąrašas Konstitucijos 84 straipsnyje. Jame išvardyti net 24 punktai. Respublikos Prezidento įgaliojimus galima susisteminti į 5 grupes:

1. **Įgaliojimai, susiję su užsienio politika ir tarptautinėmis sutartimis.** Juos įgyvendindamas Respublikos Prezidentas pasirašo ir teikia Seimui ratifikuoti Lietuvos Respublikos tarptautines sutartis, Vyriausybės teikimu skiria (atšaukia) Lietuvos diplomatinis atstovus ir sprendžia „pagrindinius užsienio politikos klausimus“ (84 str. 1-3 p.). Kuris užsienio politikos klausimas yra pagrindinis ir kuris nepagrindinis - tai ne tiek konstitucinis, kiek Vyriausybės, Respublikos Prezidento ir Seimo, kuris „svarsto kitus užsienio politikos klausimus“ (97 str. 16 p.), nusistovėjusios praktikos ir partnerystės klausimas. Konstitucinis Teismas išaiškino, kad Respublikos Prezidentas turi išimtinę teisę teikti ratifikuoti Lietuvos Respublikos tarptautines sutartis Seimui, tuo tarpu pasirašyti tokias sutartis gali ir jis, ir Ministras Pirmininkas (Konstitucinio Teismo 1995 m. spalio 17 d. nutarimas).

2. **Įgaliojimai, susiję su Vyriausybės formavimu ir jos veikla bei to nulemti santykiai su Seimu** (84 str. 4-9 p.). Apie tokius įgaliojimus šiame knygos skirsnyje bus kalbama toliau, aptariant Vyriausybės sudarymo tvarką.

3. **Įgaliojimai, susiję su valstybės pareigūnų skyrimu (atleidimu) bei to nulemti santykiai su Seimu.** Respublikos Prezidentas Seimo pritarimu (dėl to Respublikos Prezidentui būtina dekretu kreiptis į Seimą, pateikiant siūlomą kandidatūrą) skiria kariuomenės vadą ir saugumo tarnybos (ją įstatymų leidėjas pavadino *Valstybės saugumo departamentu*) vadovą. Be to, Respublikos Prezidentas teikia Seimui (kad šis skirtų) valstybės kontrolieriaus ir Lietuvos banko valdybos pirmininko kandidatūras (84 str. 10-14 p.).

4. **Įgaliojimai, susiję su vadovavimu ginkluotosioms pajėgoms ir valstybės gynybai** (84 str. 15-18 p.). Čia pažymėtina ir tai, kad Respublikos Prezidentas yra Vals-tybės gynimo tarybos, kuri svarsto ir koordinuoja svarbiausius valstybės gynybos klausimus, vadovas (140 str.).

5. **Mišrūs įgaliojimai.** Paskutiniai, t. y. 19-24 punktai rodo, jog valstybės vadovas atlieka integravimo funkciją (ją išreiškia malonės, apdovanojimų ir pilietybės teikimas), sąlyginę „notaro“ funkciją (t. y. įstatymų promulgavimą) bei organizavimo funkciją (nustato Seimo rinkimų datą, šaukia neeilinę Seimo sesiją).

VYRIAUSYBĖS SUDARYMAS

Vyriausybės sudarymo procedūra sudėtinga. Joje dalyvauja dvi institucijos (Respublikos Prezidentas ir Seimas) ir iš dalies trečias subjektas - Ministras Pirmininkas. Be to, ji vyksta keliais etapais:

1. Respublikos Prezidentas dekretu teikia Ministro Pirmininko kandidatūrą Seimui. Šiuo atveju Respublikos Prezidentas kaip valstybės vadovas (Konstitucijos 77 str. 1 d.) iš principo turi vengti nestabilumo ar neprognozuojamos situacijos, t. y. parinkti ir teikti tik tokį kandidatą, kuriam akivaizdžiai pritaras Seimo narių dauguma. Kaip Respublikos Prezidentas sužino naujai išrinkto Seimo politinės daugumos nuomonę ar pageidavimus? Tikėtina, kad iš pokalbių ar derybų su daugiau-

sia rinkėjų balsų surinkusių Seimo narių grupių, spėjusių ar dar nespėjusių susiburti į frakciją ar frakcijas, atstovais. Pagal Seimo statutą (192 str.) Seimo posėdyje „klausimai Respublikos Prezidentui, po to, kai jis pristato Ministro Pirmininko kandidatūrą, neužduodami“; pristatytas kandidatas atsako į Seimo narių klausimus (iki 40 min.), ir ne vėliau kaip per savaitę nuo kandidatūros pristatymo turi būti surengtas kitas Seimo posėdis sprendimui priimti.

2. Seimas nutarimu pritaria arba nepritaria Respublikos Prezidento pateiktai Ministro Pirmininko kandidatūrai. Iki šiol nebuvo situacijos, kad Seimas nepritartų. Jei taip atsitiktų, Respublikos Prezidentas turėtų iš naujo teikti kitą kandidatą.

3. Respublikos Prezidentas dekretu skiria kandidatą, gavusį Seimo pritarimą, Ministru Pirmininku.

4. Ministras Pirmininkas teikia (raštišku kreipimusi ar kitokiu dokumentu - tai nėra detalčiai reglamentuota) Respublikos Prezidentui ministrų kandidatūras, o Respublikos Prezidentas, jei sutinka su jomis, dekretais skiria pateiktus kandidatus į ministrus (jų skaičių lemia ministerijų skaičius; ministerijų sąrašas pateiktas Vyriausybės įstatyme) ir atskiru dekretu tvirtina visos Vyriausybės sudėtį (Konstitucijos 92 str. 2 ir 3 d.). Šiuo atveju pažymėtina, kad Konstitucijoje ir įstatymuose nereglamentuota, kokia tvarka sprendžiami nesutarimai, galintys iškilti Respublikos Prezidentui nepritarus pateiktoms ministrų kandidatūroms. Ar valstybės vadovas būna politiškai aktyvus parenkant ministrus, pageidaujant alternatyvių kandidatūrų ar kitaip darant įtaką Vyriausybės sudėčiai, priklauso nuo jo asmenybės ar politinės strategijos.

5. Seimas nutarimu pritaria ar nepritaria Ministro Pirmininko per 15 dienų nuo jo paskyrimo pristatytai (raštinio kreipimusi ar kitokiu dokumentu - tai nėra detalčiai reglamentuota) svarstyti *Vyriausybės programai*. Ši programa pagal Konstitucinio Teismo išaiškinimą yra „teisinis dokumentas, kuriame išdėstytos tam tikro laikotarpio valstybės veiklos gairės“; jis turi būti skelbiamas „Valstybės žiniuose“ (Konstitucinio Teismo 1998 m. sausio 10 d. nutarimas). Pažymėtina, kad Vyriausybė laikoma gavusi įgaliojimus veikti (tampa legitimuota), jei jos programai pritaria dauguma Seimo posėdyje dalyvaujančių Seimo narių (Konstitucijos 90 str. 5 d.). Tokį reikalavimą legitimacijai gauti galima vertinti kritiškai, nes pagal tautos suvereniteto principą Vyriausybės programai iš esmės turėtų pritarti dauguma visų Seimo narių, o ne 30, 50 ar 70 posėdyje dalyvaujančių narių.

VYRIAUSYBĖS KOMPETENCIJA

Vyriausybės įgaliojimai Konstitucijoje įtvirtinti tik 7 punktais (žr. 94 str.). Taigi susidaro klaidingas įspūdis, kad Seimo ir Respublikos Prezidento įgaliojimai, išreikšti gausybę punktų, yra svarbesni ar reikšmingesni valdant. Akivaizdu, kad Vyriausybės įgaliojimas **tvarkyti krašto reikalus** (Konstitucijos 94 str. 1 p.) apima daug veiklos barų, kuriuos galima būtų apibūdinti daugybe punktų. Šis pavyzdys rodo, kad Vyriausybė - *bendrosios (valdymo) kompetencijos* institucija - gali imtis įvairių iniciatyvų, jei jos tik išplaukia iš Vyriausybės veiklos programos ir nepažeidžia Seimo išskirtinės prerogatyvos reglamentuoti svarbiausius žmogaus teisių ir laisvių bei kitų konstitucinių vertybių įgyvendinimo ar ribojimo klausimus.

Vyriausybės įgaliojimas ir įpareigojimas **vykdyti įstatymus** (94 str. 2 p.) rodo, kad Vyriausybė yra vykdomosios valdžios institucija, kuri, nors ir būdama pagal kompetenciją savarankiška, privalo vykdyti ir tai, kam ji nepritaria ar pritaria iš

dalies. Jei Vyriausybė to nedaro, svarbią reikšmę įgauna jos *parlamentinė kontrolė* - Seimo narių įgaliojimai kontroliuoti Vyriausybę, teikiant paklausimus ar interpeliacijas, kraštutiniu atveju - Seimui reiškiant nepasitikėjimą Ministru Pirmininku ar Vyriausybe (Konstitucijos 101 str. 3 d. 2 p.). Svarbus šiuo atveju ir Konstitucinio Teismo išaiškinimas, kad „Vyriausybės pareiga priimti poįstatyminius aktus, būtinus įstatymams įgyvendinti, kyla iš Konstitucijos, o esant įstatymų leidėjo pavedimui - ir iš įstatymų bei Seimo nutarimų dėl įstatymų įgyvendinimo" (Konstitucinio Teismo 2001 m. spalio 30 d. nutarimas).

Vienas pagrindinių Vyriausybės, kaip valdžios, įgaliojimų yra **rengti (sudaryti) valstybės biudžetą**, kuris pagal Konstitucinio Teismo išaiškinimą yra „centralizuotas finansų išteklių fondas, kuriame sukaupiama ir perskirstoma dalis nacionalinių pajamų" (Konstitucinio Teismo 1996 m. vasario 28 d. nutarimas). Vykdydama tokį įgaliojimą, Vyriausybė stengiasi įgyvendinti savo politinius prioritetus, nors ji negali ignoruoti ir tokių Konstitucinio Teismo išaiškinimų: „Vyriausybė, rengdama valstybės biudžeto projektą, turi atsižvelgti į [...] Seimo, Respublikos Prezidento, Teismų pateiktus asignavimų iš valstybės biudžeto [...] dydžius"; „jeigu Vyriausybės parengtame valstybės biudžeto projekte Seimui, Respublikos Prezidentui, Teismams būtų numatyta akivaizdžiai mažiau, negu jų reikia [...], būtų sudarytos prielaidos pažeisti konstitucinį valdžių padalijimo principą ir Konstitucijos 5 straipsnį" (Konstitucinio Teismo 2002 m. liepos 11 d. nutarimas). Sudarytą biudžetą įstatymu patvirtina Seimas (jam Vyriausybė biudžeto projektą turi pateikti ne vėliau kaip prieš 75 dienas iki biudžetinių metų pabaigos, t. y. gruodžio 31 dienos; Konstitucijos 129 str., 130 str.).

Dar vienas Vyriausybės įgaliojimas - **ministerijų koordinavimas** (Konstitucijos 94 str. 3 p.), kuris rodo klasikinį centralizuotą valstybės valdymą. Tai reiškia, kad Vyriausybės veikla jos posėdžiais nesiriboja ir toliau pasireiškia Ministro Pirmininko, vadovaujančio Vyriausybei (Konstitucijos 97 str.), ir ministrų, vadovaujančių ministerijoms (Konstitucijos 98 str.), bendradarbiavimu.

4.3. TEISMAI

TEISMO SAMPRATA

Pagal Konstitucijos nuostatą „Valstybės valdžią Lietuvoje vykdo [...] Teismas" (5 str. 1 d.) sunku kategoriškai teigti, kad žodis „Teismas" apima ir Lietuvos Respublikos Konstitucinį Teismą, ir visus kitus teismus, numatytus Konstitucijos 111 straipsnio 1 ir 2 dalyse. 1 dalyje minimi Lietuvos Aukščiausiasis Teismas, Lietuvos apeliacinis teismas, apygardos ir apylinkės teismai - visus juos įstatymų leidėjas vadina **bendrosios kompetencijos teismais** (Teismų įstatymo 12 str.). 2 dalyje numatyta galimybė steigti **specializuotus teismus** administracinėms, darbo, šeimos ar kitų kategorijų byloms nagrinėti (iš tokių neįsakmiai numatytų teismų dabar įsteigti tik *administraciniai teismai*). Tokio keblumo nebūtų, jei Konstitucijos IX skirsnyje „Teismas" būtų įterptos nuostatos, susijusios su Konstitucinio Teismo teisine padėtimi. Tačiau tokios nuostatos pateiktos atskirame (VIII) skirsnyje „Konstitucinis Teismas". Be to, Konstitucijoje (104 str. 4 d.) teigiama, kad Konstitucinio Teismo teisėjų asmens neliečiamybė yra adekvati ne kitų teisėjų, bet Seimo narių asmens neliečiamybei. Visa tai leidžia teigti, kad: 1) *siauresniu požiūriu* Konstitucinis Teis-

mas yra specifinė valstybės teisminės kontrolės institucija, kuri nėra bendrosios teismų sistemos grandis; 2) *platesniu požiūriu* Konstitucinis Teismas tiek pagal savo įgaliojimus, tiek pagal pavadinimą yra teismas tikrąja to žodžio prasme, nes yra konstitucinio teisingumo vykdyto institucija.

KONSTITUCINIS TEISMAS

Konstitucinį Teismą sudaro *devyni devyneriems* metams Seimo paskirti teisėjai, kurių kandidatūras iš nepriekaištingos reputacijos piliečių, turinčių „ne mažesnę kaip 10 metų teisinio ar mokslinio pedagoginio darbo pagal teisininko specialybę stažą“ (Konstitucijos 103 str. 3 d.) *teikia trys subjektai*: Respublikos Prezidentas, Seimo Pirmininkas ir Aukščiausiojo Teismo pirmininkas. Kas treji metai trys teismo teisėjai pakeičiami, todėl teisėjų kadencijos pabaiga nesutampa. Pirmą kartą (1993 m.) skiriamieji teisėjai trys iš jų buvo paskirti devyneriems, trys - šešeriems, trys - trejiems metams. Toks reguliarus teismo atnaujinimas vienu trečdaliu garantuoja konstitucinės jurisprudencijos (t. y. teismo teiginių ir koncepcijų sistemos) tęstinumą ir leidžia išvengti nestabilumo, kuris galėtų kilti, jei iš karto pasikeistų visi teisėjai.

Konstitucinio Teismo kompetencija dvilypė. Viena vertus, «*tiria ir sprendžia, ar atitinka Konstituciją Seimo, Respublikos Prezidento ir Vyriausybės aktai* (įstatymai, Seimo statutas, Seimo nutarimai, Respublikos Prezidento dekretai, Vyriausybės nutarimai) *ir kiti aktai*, pavyzdžiui, Vyriausybės posėdyje priimtas sprendimas, kuris nėra įformintas kaip nutarimas, bet įrašytas į posėdžio darbotvarkę (šiuo atveju vykdoma vadinamoji *abstrakčioji*, t. y. konkretaus ginčo ar gyvenimiškos situacijos nesprendžianti, Konstitucijos ir ginčijamo akto normų atitikties kontrolė). Tai padaręs (t. y. išnagrinėjęs bylą), Konstitucinis Teismas priima **nutarimą**, kuris yra ne tik galutinis ir neskundžiamas (Konstitucijos 107 str. 2 d.), bet ir sukelia konkretų padarinį: po oficialaus nutarimo paskelbimo („Valstybės žiniuose“, kituose leidiniuose ar per informacinę agentūrą ELTA) antikonstituciniu pripažintas *aktas negali būti taikomas* (aišku, jei jis nėra vienkartinio taikymo; Konstitucijos 107 str. 1 d.). Antra vertus, Konstitucinis Teismas teikia **išvadas** dėl: 1) įtariamo Seimo rinkimų įstatymo ir Respublikos Prezidento rinkimų įstatymo pažeidimo per tam tikrus rinkimus; 2) abejojamos Respublikos Prezidento sveikatos būklės ir jo užimamų pareigų atitikties; 3) abejojamos Lietuvos Respublikos tarptautinių sutarčių ir Konstitucijos atitikties; 4) asmenų, prieš kuriuos Seime dėl šiurkštaus Konstitucijos pažeidimo pradėta apkaltos procedūra, konkrečių veiksmų prieštaravimo Konstitucijai (Konstitucijos 105 str. 3 d.). Šiais atvejais Konstitucinio Teismo išvados, nors ir yra „galutiniai ir neskundžiami“ teisinių klausimų sprendimai (Konstitucijos 107 str. 2 d.), savaime nesukelia konkrečių padarinių, nes „remdamasis Konstitucinio Teismo išvadomis, [...] klausimus galutinai politiškai sprendžia Seimas“ (Konstitucijos 107 str. 3 d.). Tiesa, Seimas negali kvestionuoti Konstitucinio Teismo išvados, t. y. rengti diskusijas ar ginčus dėl išvados pagrįstumo, objektyvumo ir pan.

Pažymėtina, kad Konstitucinio Teismo nutarimai *negalioja atgaline data*. Tai reiškia, kad įstatymo, kurį pirmiau taikant buvo apribotos konstitucinės asmenų teisės (pvz., pensinio amžiaus asmenų teisės laisvai pasirinkti darbą neprarandant teisėtai priklausančios pensijos dalies) ar susiaurinti konstituciniai principai (pvz., teisėjų nepriklausomumo principas, pažeistas sumažinus teisėjų darbo užmokestį), pripažinimas prieštaraujančiu Konstitucijai *savaime nereiškia*, kad: 1) naikinami visi

teisiniai santykiai, susiformavę taikant antikonstitucinį įstatymą; 2) visiems asmenims, kurių konstitucinės teisės (ar iš jų kylantys teisėti interesai) buvo pažeistos taikant antikonstitucinį įstatymą, pagal jų reikalavimus teismai ar valdymo institucijos privalo kompensuoti materialinę ar moralinę žalą (pvz., išmokėti visą pensiją ar teisėjo darbo užmokesčio dalį, negautą pritaikius antikonstitucinį įstatymą). Tiesa, Konstitucinis Teismas, nagrinėdamas Lietuvos Respublikos pilietybės neteisėto suteikimo Juriij Borisov bylą, išaiškino, kad jo nutarimo negaliojimas atgaline data nėra absoliutus. Vadinasi, gali būti išimtys, pavyzdžiui, minėto J. Borisov pripažinimas nesančiu Lietuvos Respublikos piliečiu, nes jam pilietybę Respublikos Prezidentas suteikė pažeisdamas Konstituciją ir įstatymus (Konstitucinio Teismo 2003 m. gruodžio 30 d. nutarimas). Visa tai - vienas sudėtingiausių konstitucinės teisės klausimų ir moksliniu, ir praktiniu požiūriu.

Inicijuoti ginčijamo akto konstitucingumo patikrinimą gali keturi subjektai: 1) Seimas, kaip kolegiali institucija, priimdamas nutarimą dėl kreipimosi į Konstitucinį Teismą. Pažymėtina, kad Seimas gali kreiptis dėl visų aktų, priklausančių Konstitucinio Teismo jurisdikcijai, konstitucingumo, o jo kreipimasis *sustabdo* ginčijamo akto galiojimą (Konstitucijos 107 str. 4 d.); 2) Respublikos Prezidentas, kuris įgaliotas kreiptis tik dėl Vyriausybės aktų. Respublikos Prezidentas *negali inicijuoti įstatymų konstitucingumo patikrinimo*. Jo dekretas, kuriuo kreipiamasi, gali sustabdyti tik ginčijamo Vyriausybės akto galiojimą (aišku, jei toks aktas nėra vienkartinio taikymo); 3) ne mažiau kaip 1/5 visų Seimo narių, t. y. *ne mažiau kaip 29 Seimo nariai*, galintys kreiptis dėl aktų, priklausančių Konstitucinio Teismo jurisdikcijai, konstitucingumo; 4) bendrosios kompetencijos ar administraciniai teismai, sustabdę nagrinėjamą bylą dėl joje taikytino akto konstitucingumo. Jie gali kreiptis dėl visų aktų, priklausančių Konstitucinio Teismo jurisdikcijai, konstitucingumo (106 str., 110 str. 2 d.).

Inicijuoti išvados teikimą gali du subjektai: 1) Seimas, galintis kreiptis dėl visų keturių minėtų išvadų, ir 2) Respublikos Prezidentas, turintis galimybę kreiptis dėl dviejų išvadų - Seimo rinkimų įstatymo pažeidimo ir Lietuvos Respublikos tarptautinės sutarties konstitucingumo.

Pažymėtina, kad Konstitucija *nesuteikia teisės kreiptis į Konstitucinį Teismą*: 1) kiekvienam žmogui, manančiam, kad valstybės institucija pažeidė jo prigimtines (ar konstitucines pilietines) teises ir laisves; 2) savivaldybėms, universitetams, valstybės pripažintoms religinėms organizacijoms ar kitiems asmenims, turintiems *konstitucinį statusą* ir manantiems, kad šį statusą pažeidė įstatymų leidėjas ar kita valstybės institucija. Tiesa, tiek kiekvienas žmogus, tiek ir bet kuri organizacija gali netiesiogiai inicijuoti bylos svarstymą Konstituciniame Teisme, t. y. argumentuotai paprašyti, kad bendrosios kompetencijos ar administracinis teismas sustabdytų bylos nagrinėjimą ir *kreiptųsi* į Konstitucinį Teismą, prašydamas įvertinti byloje taikytino akto konstitucingumą (110 str. 2d.).

Konstitucinio Teismo įgaliojimų vykdymas detalizuotas Konstitucinio Teismo įstatyme. Jame pažymėta: 1) bylos nagrinėjimas turi būti baigtas ir galutinis nutarimas priimtas *ne vėliau kaip per 4 mėnesius* nuo prašymo gavimo dienos, *jeigu Konstitucinis Teismas nenustato kitaip* (29 str. 2 d.). Taigi įstatyme iš esmės nenustatytas maksimalus terminas bylai išnagrinėti; 2) byla gali būti nagrinėjama tik *kolegialiaame posėdyje, jei jame dalyvauja ne mažiau kaip 2/3 visų jo teisėjų* (19 str. 1 d.); 3) visi „sprendimai priimami ne mažesne kaip pusės posėdyje dalyvaujančių teisėjų balsų

dauguma" (19 str. 3 d.); 4) teisėjai neturi teisės paskelbti „nuomonių, pareikštų pasitarimų kambaryje" (53 str. 3 d.); 5) teisėjas už pareigų nevykdymą ir nedalyvavimą teismo posėdžiuose be pateisinamos priežasties negali būti traukiamas drausminėn atsakomybėn: už tokius veiksmus jam Konstitucinio Teismo (bet ne jo pirmininko) sprendimu gali būti taikomos *materialinės sankcijos*, t. y. iki 50 procentų sumažintas atlyginimas už praėjusį mėnesį (12 str.).

Kalbant apie Konstitucinį Teismą, verta atkreipti dėmesį į Teismų įstatymo (60 str.) nuostatą, kurioje sakoma, kad buvęs Konstitucinio Teismo teisėjas „be egzamino ir atrankos gali būti paskirtas" bet kurio bendrosios kompetencijos ar administracinio teismo (tiek Aukščiausiojo, tiek apylinkės) teisėju.

BENDROSIOS KOMPETENCIJOS TEISMAI

Teismų sistema (siauresniu požiūriu - be Konstitucinio Teismo) nustatyta Konstitucijos 111 straipsnyje. Ten nevartojamas žodžių junginys „bendrosios kompetencijos teismai". Teismų įstatyme yra detalizuota, kad Aukščiausiasis Teismas, Apeliacinis teismas, apygardos ir apylinkės teismai yra „bendrosios kompetencijos teismai, nagrinėjantys civilines ir baudžiamąsias bylas" (12 str. 2 d.). Ten nurodytos ir išimtys, rodančios, jog nereikėtų sureikšminti teiginio, kad aptariamieji teismai nagrinėja tik civilines ir baudžiamąsias bylas. Taigi: 1) apylinkės teismai nagrinėja ir jų kompetencijai įstatymų priskirtas administracinių teisės pažeidimų bylas; 2) kiekvienas bendrosios kompetencijos teismas, nagrinėdamas civilinę bylą, kartu gali nuspręsti ir dėl individualaus administracinio akto teisėtumo (Teismų įstatymo 12 str. 3 d.).

Konstitucijoje nedetalizuojama nė vieno bendrosios kompetencijos teismo kompetencija, struktūra (skyrių sudarymas) ar teisėjų skaičius. Tai nustatyti įgaliojamas įstatymų leidėjas (Konstitucijos 111 str. 4 d.). Jis ir nustatė, kad **Lietuvos Aukščiausiajame Teisme** turi būti *Civilinių ir Baudžiamųjų bylų skyriai*, į kuriuos teisėjus paskiria šio teismo Pirmininkas (atsižvelgdamas į teisėjų darbo krūvį skyriuose), ir *Senatas*, į kurį įeina šio teismo pirmininkas (jis pirmininkauja Senate), minėtų skyrių pirmininkai ir po septynis abiejų skyrių didžiausią Aukščiausiojo Teismo teisėjo darbo stažą turinčius teisėjus (Teismų įstatymo 22 str. 2 d. ir 3 d., 24 str.).

Kalbant apie Aukščiausiojo Teismo statusą, pažymėtina, kad šis teismas: 1) yra vienintelis *kasacinės* instancijos teismas *įsiteisėjusiems* bendrosios kompetencijos teismų sprendimams (nuosprendžiams, nutartims, nutarimams ir įsakymams) *peržiūrėti*; 2) formuoja vienodą teismų praktiką, skelbdamas savo *biuletenyje* nutartis, į kurias privalo atsižvelgti teismai ir valdymo institucijos. Tokios nutartys gali būti trejopos: trijų teisėjų kolegijos nutartys, išplėstinės septynių teisėjų kolegijos nutartys bei skyrių plenarinių sesijų nutartys. Pažymėtina, kad Aukščiausiojo Teismo leidžiamame biuletenyje „Teismų praktika" skelbiamos ne visos nutartys, bet tik tos, kurias skelbti pritarė dauguma atitinkamo skyriaus teisėjų. Taip pat pažymėtina, kad minėtas Aukščiausiojo Teismo *Senatas* tvirtina teismų praktikos apibendrinimo apžvalgas ir teikia rekomendacinius išaiškinimus. Antai Senato 1997 m. birželio 13 d. nutarime Nr. 5 išaiškinta, kad *motyvuojamojoje* sprendimo dalyje „teismas neturi apsiriboti vien tik įrodymų išvardinimu, o privalo, nurodydamas įrodomąją reikšmę, išdėstyti jų turinį" (Teismų praktika. Nr. 7. P.13-22).

Be to, Aukščiausiasis Teismas turi įgaliojimą analizuoti ir apibendrinti bendrosios kompetencijos teismų praktiką taikydamas Europos Sąjungos teisės normas.

Aukščiausiąjame Teisme bylas nagrinėja *trijų teisėjų kolegija, išplėstinė septynių teisėjų kolegija* arba šio teismo *skyriaus plenarinė sesija*. Šio teismo teisėją skiria Seimas Respublikos Prezidento teikimu. Kandidatūras *parenka* ir Respublikos Prezidentui *pasiūlo* Aukščiausiojo Teismo pirmininkas. Turint omenyje Konstitucinio Teismo 1999 m. pateiktą išaiškinimą, kad Konstitucijoje neleidžiama įstatymu suteikti teisingumo ministrui teisės teikti Respublikos Prezidentui teisėjų kandidatūrų (nes be tokio teikimo Respublikos Prezidentas negali įgyvendinti savo konstitucinių įgaliojimų, numatytų Konstitucijos 84 str. 11 p.), svarbi nuostata, kad Aukščiausiojo Teismo pirmininko siūloma kandidatūra „Respublikos Prezidento nesaisto“ (Teismų įstatymo 73 str. 2 d.).

Aukščiausiojo Teismo teisėjus skiria (atleidžia) Seimas Respublikos Prezidento teikimu. Tai detalizuota Teismų įstatymo nuostatose, kuriose teigiama, kad Aukščiausiojo Teismo teisėju gali būti skiriamas teisėjas, turintis tam tikrą teisėjo darbo atitinkamame teisme stažą: bendrosios kompetencijos apygardos teisme ar apygardos administraciniame teisme - ne mažiau kaip *aštuonerių* metų, Apeliaciniame teisme arba Vyriausiąjame administraciniame teisme - ne mažiau kaip *penkerių* metų. Taigi akivaizdu, kad, pavyzdžiui, apylinkės teismo teisėjas (turintis teisėjo darbo stažą tik šiame teisme) negali būti skiriamas Aukščiausiojo Teismo teisėju, nesvarbu, koks jo darbo stažas. Aukščiausiojo Teismo teisėju gali būti skiriamas ir teisės krypties socialinių mokslų daktaras ar habilituotas daktaras, turintis ne mažesnę kaip dešimties metų atitinkamą teisinio pedagoginio darbo stažą. Beje, Aukščiausiojo Teismo teisėjais gali būti skiriami ir advokatai bei Generalinės prokuratūros prokurorai, atitinkamai turintys penkiolikos metų advokato ar prokuroro darbo stažą (Teismų įstatymo 68 str.).

Lietuvos apeliacinis teisinis, kuriame taip pat yra du skyriai (Civilinių bylų ir Baudžiamųjų bylų skyriai), yra *apeliacinė instancija* byloms dėl apygardos teismų sprendimų (nuosprendžių, nutarčių, nutarimų ir įsakymų) apskūsti. **Be** to, šis teismas nagrinėja prašymus dėl užsienio valstybių ir tarptautinių teismų bei arbitražų sprendimų pripažinimo ir vykdymo Lietuvos Respublikoje. Siame teisme bylas nagrinėja *trijų teisėjų kolegija*, o teisėjus skiria Respublikos Prezidentas Seimo pritarimu. Įstatyme nustatyta, jog į Apeliacinio teismo teisėjo pareigas skiriami teisėjai, kurie įrašyti į „teisėjų karjeros siekiančių asmenų registrą“, o kandidatai turi turėti tam tikrą teisėjo darbo bendrosios kompetencijos apygardos teisme ar apygardos administraciniame teisme stažą - ne mažiau kaip *ketverių metų* (Teismų įstatymo 67 str., 72 str.).

Apygardos teismai yra apeliacinė instancija byloms dėl apylinkės teismų sprendimų (nuosprendžių, nutarčių, nutarimų ir įsakymų) apskūsti. Be to, šie teismai yra pirmoji tam tikrų civilinių ir baudžiamųjų bylų, kurios pagal įstatymus priklauso jų kompetencijai, instancija. Apygardos teisme bylas nagrinėja *trijų teisėjų kolegija*, o įstatymų nustatytais atvejais - vienas teisėjas. Apygardos teismų teisėjus skiria (atleidžia) Respublikos Prezidentas, atsižvelgdamas į Teismų tarybos patarimą. Į apygardos teismo teisėjo pareigas gali būti skiriami teisėjai, kurie įrašyti į „teisėjų karjeros siekiančių asmenų registrą“ ir turi *ne mažesnę kaip penkerių metų apylinkės teismo teisėjo darbo stažą* (Teismų įstatymo 65 str., 66 str.).

Apylinkės teismai yra pirmoji civilinių ir baudžiamųjų bylų, kurios pagal įstatymus priklauso jų kompetencijai, instancija. Prie apylinkės teismo yra ir *hipotekos skyrius*. Šio skyriaus veiklos teritoriją, kuri gali nesutapti su apylinkės teismo veiklos teritorija, nustato teisingumo ministras (Teismų įstatymo 16 str.). Apylinkės teis-

me bylas nagrinėja *vienas teisėjas*, atskirais įstatymų numatytais atvejais bylas gali nagrinėti trijų teisėjų kolegija. Šio teismo teisėju Respublikos Prezidentas, atsižvelgdamas į Teismų tarybos patarimą, gali skirti nepriekaištingos reputacijos pilietį, turintį aukštąjį universitetinį teisinį išsilavinimą, pateikusį sveikatos pažymėjimą, turintį *ne mažesnę kaip penkerių metų teisinio darbo stažą* ir išlaikęsį pretendentų į teisėjų egzaminą (Teismų įstatymo 51 str.). Asmuo pirmą kartą į teisėjo pareigas skiriamas *penkeriems metams*. Pasibaigus šiam terminui (ir nustatyta tvarka įvertinus, kad asmuo tinka dirbti teisėju), Respublikos Prezidentas *gali* tą patį asmenį skirti apylinkės teismo teisėju (be egzamino ir atrankos) iki to laiko, kol jam sukaks 65 metai. Į apylinkės teismo, kaip ir kitų minėtų teismų, teisėjo pareigas gali būti skiriami ir teisės krypties socialinių mokslų daktarai bei habilituoti daktarai, turintys atitinkamą teisinio pedagoginio darbo stažą (Teismų įstatymo 66-69 str.)

ADMINISTRACINIAI TEISMAI

Įstatymų nuostatose pasakyta, kad administracinis teismas yra teismas, skirtas nagrinėti „byloms dėl ginčų, kylančių iš administracinių teisinių santykių“ (Teismų įstatymo 12 str. 4 d.), pavyzdžiui, spręsti, ar tam tikru rašytiniu ar nerašytiniu aktu (realia veika) „nebuvo pažeistas įstatymas ar kitas teisės aktas, ar administravimo subjektas neviršijo kompetencijos, taip pat ar aktas (veika) neprieštarauja tikslams bei uždaviniams, dėl kurių institucija buvo įsteigta ir gavo atitinkamus įgaliojimus“ (Administracinių bylų teisenos įstatymo 3 str.). Aiškiau pasidaro į pagalbą pasitelkus administracinių teismų nagrinėjamų bylų pavyzdžius. Tuose teismuose nagrinėjamos, pavyzdžiui, bylos dėl mokesčių sumokėjimo ar išieškojimo (ar finansinių sankcijų taikymo), dėl tarnautojų ir jų darbdavės - valstybės institucijos tarnybinių ginčų, dėl Vyriausiosios tarnybinės etikos komisijos sprendimų, dėl valstybės ar savivaldybės tarnautojų neteisėtais veiksmais padarytos turtinės ir moralinės žalos asmenims atlyginimo, dėl užsieniečių skundų dėl pabėgėlio statuso, dėl valstybinio administravimo institucijų vilkinimo (t. y. sąmoningo delsimo) atlikti jų kompetencijai priskirtus veiksmus (Administracinių bylų teisenos įstatymo 15 str.). Pažymėtina, kad administraciniai teismai netiria Respublikos Prezidento, Seimo, Seimo narių ar Vyriausybės veiklos, tuo labiau prokurorų ar ikiteisminio tyrimo pareigūnų procesinių veiksmų.

Konstitucijoje nekonstatuojama, kad yra (veikia ar turi veikti) administraciniai teismai. Nuostatą, kad „gali būti įsteigti specializuoti teismai“ (Konstitucijos 111 str. 2 d.) įstatymų leidėjas įgyvendino 1999 m. priimdamas Administracinių teismų įsteigimo įstatymą (Žin. 1999, Nr. 13-309). Pirminėje šio įstatymo redakcijoje buvo numatyta tokia administracinių teismų sistema: apygardos administraciniai teismai, Vilniaus aukštesnysis administracinis teismas ir Apeliacinio teismo Administracinių bylų skyrius. Tokia sistema *pakeista* 2000 m. priėmus Administracinių teismų įsteigimo įstatymo pataisą (Žin. 2000, Nr. 85-2567), t. y. panaikinus Vilniaus aukštesniąjį administracinį teismą ir Apeliacinio teismo Administracinių bylų skyrių. Dabar, be penkių apygardos administracinių teismų, veikia dar Lietuvos vyriausiasis administracinis teismas.

Įstatyme yra detalizuota **Lietuvos vyriausiojo administracinio teismo** kompetencija, kuri pasireiškia *trejopai*: šis teismas, *viena*, yra apeliacinė instancija byloms dėl apygardos administracinių teismų sprendimų (nutarimų ir nutarčių) apskųsti, *antra*, apeliacinė instancija administracinių teisės pažeidimų byloms dėl bendrosios kompetencij-

jos apylinkės teismų nutarimų apskūsti, *trečia*, pirmoji ir galutinė instancija administracinėms byloms, priklausančioms jo kompetencijai. Be to, Vyriausiasis administracinis teismas yra *galutinė instancija administracinėms byloms pagal skundus dėl Vyriausiosios rinkimų komisijos sprendimų ar neveikimo*. Šis teismas gali būti laikomas ir savotiška kasacine instancija, nes gali įstatymų nustatytais atvejais patenkinti asmenų prašymus *atnaujinti procesą užbaigtose, t. y. įsiteisėjusiose teismo sprendimu, administracinėse bylose*, tarp jų - ir administracinių teisės pažeidimų bylose (Administracinių bylų teisenos įstatymo 20 str. 2 d., Teismų įstatymo 31 str.). Vyriausiajame administraciniame teisme bylas nagrinėja *trijų teisėjų kolegija*, sudėtingas bylas teismo pirmininko iniciatyva - *išplėstinė penkių teisėjų kolegija* ar šio teismo *plenarinė sesija*, kurioje dalyvauja ne mažiau kaip 2/3 teismo teisėjų. Pažymėtina, kad Vyriausiasis administracinis teismas leidžia biuletenį „Administracinių teismų praktika“, kuriame skelbiamais to teismo plenarinės sesijos, trijų teisėjų kolegijos ar išplėstinės penkių teisėjų kolegijos priimtais sprendimais, nutarimais ar nutartimis *formuoja vieningą administracinių teismų praktiką*. Vyriausiojo administracinio teismo teisėju skiriamas asmuo turi būti įrašytas į „teisėjų karjeros siekiančių asmenų registrą“ ir turėti bendrosios kompetencijos apygardos teisme ar apygardos administraciniame teisme ne mažiau kaip *ketverių metų* teisėjo darbo stažą (Teismų įstatymo 67 str., 72 str.).

Apygardos administracinis teismas pagal įstatymus yra pirmoji instancija administracinėms byloms, kurios nepriklauso pirmiau aptartų administracinių teismų kompetencijai, tirti. Pavyzdžiui, apygardos teismai sprendžia bylas pagal skundus dėl įgaliotų *pareigūnų* (bet ne apylinkės teismų) nutarimų administracinių teisės pažeidimų bylose. *Vilniaus apygardos administracinis teismas* ypatingas tuo, kad jis, palyginti su kitais keturiais apygardos administraciniais teismais, turi išimtinę kompetenciją spręsti pirmąja instancija bylas, kurios priklauso administracinių teismų kompetencijai, jei *pareiškėjas ar atsakovas yra ministerija, Vyriausybės įstaiga ar kitas centrinis administravimo subjektas* (išskyrus bylas dėl šių subjektų priimtų norminių administracinių aktų teisėtumo - tai spręsti yra išimtinė Vyriausiojo administracinio teismo kompetencija).

Pagal Konstituciją (112 str. 4 d.) visus specializuotų, taigi administracinių, teismų teisėjus skiria Respublikos Prezidentas (be Seimo pritarimo). Įstatyme įtvirtinta, jog į administracinių teismų teisėjo pareigas skiriami teisėjai, kurie įrašyti į „teisėjų karjeros siekiančių asmenų registrą“ ir turi *ne mažesnę kaip penkerių metų apylinkės teismo teisėjo darbo stažą* (Teismų įstatymo 65 str., 66 str.). Taigi reikalavimai specializuotų teismų apygardos lygmens ir bendrosios kompetencijos teisėjams yra *vienodi*.

Verta atkreipti dėmesį, kad kol pagal įstatymą aukščiausioji ir galutinė instancija administracinėms byloms tirti buvo Apeliacinio teismo Administracinių bylų skyrius, kurio teisėjus (kaip ir kitus šio teismo Civilinių ir Baudžiamųjų bylų skyrių teisėjus) skirdavo Respublikos Prezidentas *Seimo pritarimu* (Konstitucijos 84 str. 11 p., 112 str. 3 d.), konstitucinis Respublikos Prezidento įgaliojimas skirti ir atleisti administracinių teismų teisėjus atrodė diskutuotinas. Panaikinus tokį skyrių ir įsteigus Vyriausiąją administracinį teismą, jo teisėjus skiria (atleidžia) Respublikos Prezidentas (be Seimo pritarimo) (Konstitucijos 112 str. 4 d.). Tačiau visa tai dabar tapo diskutuotina kitu požiūriu, nes bendroji konstitucinė teismų sistema („Lietuvos Respublikos teismai yra Lietuvos Aukščiausiasis Teismas, Lietuvos apeliacinis teismas, apygardų ir apylinkių teismai“; Konstitucijos 111 str. 1 d.) pagal Konstituciją turi būti derinama su: 1) Seimo, kaip kolegialios valstybinės bendruomenės at-

stovybės, įgaliojimais *skirti ar dalyvauti skiriant galutinės apeliacinės ir kasacinės instancijų* teismų teisėjus (Apeliacinio teismo, Aukščiausiojo Teismo teisėjus); 2) parlamentinė apkalta, kuri gali būti taikoma *galutinės apeliacinės ir kasacinės instancijų* teismų teisėjams (Aukščiausiojo Teismo ir *Apeliacinio teismo* teisėjams). Tai, kad Respublikos Prezidentas skiria Vyriausiojo administracinio teismo (galutinės instancijos administracinėms byloms tirti) teisėjus be Seimo pritarimo, viską šiek tiek sujaukia, nes nublanksta Apeliacinio teismo teisėjai (žiūrint hierarchijos).

PROKURATŪRA TEISMŲ ATŽVILGIU

Konstitucinio Teismo pateiktame išaiškinime sakoma, kad „prokurorai nėra teisėjai, jie nevykdo teisingumo. Konstitucijoje jiems patikėta specifinė funkcija, kurios negalima tapatinti su teisminės valdžios įgyvendinimu“ (Konstitucinio Teismo 1999 m. gruodžio 21 d. nutarimas).

Pagal Konstitucijos 84 straipsnio 11 punkto ir 118 straipsnio 2003 m. priimtas pataisas:

1) prokurorai vykdo tokias konstitucines funkcijas: **organizuoja ikiteisminį tyrimą ir vadovauja jam bei palaiko valstybinį kaltinimą baudžiamosiose bylose** (118 str. 1 d.). Tai detalizuojančiame Prokuratūros įstatyme teigiama, kad, pavyzdžiui, prokurorai turi teisę nutarimu iškelti ikiteisminio tyrimo pareigūnui drausmės bylą. Be to, Konstitucijos 118 straipsnyje įtvirtinta nuostata, kad įstatymo nustatytais atvejais **prokuroras gina asmens, visuomenės ir valstybės teises bei teisėtus interesus** (118 str. 2 d.). Žodžiai „įstatymo nustatytais atvejais“ šiek tiek detalizuoti Prokuratūros įstatyme (19 straipsnyje „Viešojo intereso gynimas“). Jame numatyta, kad prokurorai, nustatę asmens, visuomenės, valstybės teisių ir teisėtų interesų pažeidimą, *viešąjį interesą gina arba savo iniciatyva, arba pagal asmens, valstybės (savivaldybės) institucijos ar įstaigos pareiškimą (pranešimą, pasiūlymą) ar skundą*, neatsižvelgdami į tai, ar viešąjį interesą konkrečiu atveju privalėjo ginti kitų institucijų pareigūnai (svarbiausia yra tai, kad šie pareigūnai „nesiėmė priemonių pažeidimams pašalinti“). Pagal Prokuratūros įstatymą (19 str. 2 d.) ginti viešąjį interesą galima, pavyzdžiui, įgyvendinant tokius įgaliojimus: prokurorui kreipiantis į teismą su ieškiniu, prokurorui dalyvaujant teismui nagrinėjant civilines bylas ir kartu prokurorų pareikštus civilinius ieškinius baudžiamosiose bylose, prokurorui apskundžiant teismo nutartis (nutarimus, sprendimus), jam priimant nutarimus dėl fizinių asmenų iškeldinimo iš gyvenamųjų patalpų, prokuroro nutarimu reikalaujant atlikti tam tikro valstybės pareigūno (tarnautojo) veiklos tarnybinių patikrinimą;

2) prokuroras konstituciniu lygmeniu tarsi prilygintas teisėjui pagal nepriklausomumą. Konstitucijoje parašyta: „prokuroras, vykdydamas savo funkcijas, yra nepriklausomas ir klauso tik įstatymo“ (plg. Konstitucijos 109 str. 2 ir 3 d.), todėl teisinga Prokuratūros įstatymo (4 str.) nuostata, kad prokuratūrai vadovaujantis generalinis prokuroras „atsiskaito Respublikos Prezidentui ir Seimui“, o Vyriausybei teikia informaciją. Pažymėtina, kad naują prokurorų nepriklausomumo konstitucinę garantiją *nevisiškai atitinka* tai, kad, viena vertus, prokurorams *yra privalomos* generalinio prokuroro patvirtintos *rekomendacijos* dėl ikiteisminio tyrimo ar valstybinio kaltinimo praktikos (Prokuratūros įstatymo 8 str. 1 p., 16 str. 2 d.), o antra vertus, *Generalinė prokuratūra vadovauja teritorinėms prokuratūroms*. Be to, *diskutuotina*, ar prokurorų ir kartu Lietuvos prokuratūros nepriklausomumą atitinka tai, kad „prokuratūros veiklos prioritetus nustato ir prokuratūros parlamen-

tinę kontrolę atlieka Seimas" (Prokuratūros įstatymo 4 str. 2 d.). Pažymėtina ir tai, kad pagal Prokuratūros įstatymą (20 str. 2 d.) nelaikoma, jog neleistina iškiamasi į teisėjo ar teismo veiklą, jei prokuroras įgyvendina teisę „pranešti asmenims, kurie pagal Teismų įstatymą atlieka teismų administracinės veiklos priežiūrą, apie atvejus, kai teismas nesiima reikiamų priemonių bylai tinkamai išnagrinėti". Verta dėmesio ir tai, kad pradėti ikiteisminį tyrimą dėl prokuroro padarytos nusikalstamos veikos gali tik generalinis prokuroras (Prokuratūros įstatymo 12 str. 3 d.);

3) konstituciniu lygmeniu nustatyta generalinio prokuroro skyrimo ir atleidimo tvarka: *generalinį prokurorą skiria ir atleidžia Respublikos Prezidentas Seimo pritarimu* (Konstitucijos 84 str. 11 p., 118 str. 5 d.). Tokia nuostata turi stabilizuoti generalinio prokuroro skyrimo tvarką, kuri kelis kartus keitėsi 1994-2000 m. Štai 1994 m. spalio mėnesį Prokuratūros įstatyme nustatyta, kad generalinį prokurorą skiria (atleidžia) Respublikos Prezidentas, tu pačių metų lapkričio mėnesį - kad tai daro Seimas Respublikos Prezidento teikimu, 1997 m. - kad generalinį prokurorą septyneriems metams skiria (ir atleidžia) Seimas pagal Seimo Teisės ir teisėtvarkos komiteto, kuriam kandidatūras siūlė Lietuvos Aukščiausiojo Teismo pirmininkas ir teisingumo ministras, teikimą, 2000 m. - kad generalinį prokurorą septyneriems metams skiria (ir atleidžia) Respublikos Prezidentas Seimo pritarimu. Tokiu nestabiliu reglamentavimu įstatymų *leidėjas pažeidė teisėtų lūkesčių principą*. Tai išaiškino Konstitucinis Teismas, pažymėdamas, kad „nė vienas generalinis prokuroras nėra šių pareigų ėjęs visą įstatymo nustatytą įgaliojimų laiką. Teisės aktuose, kuriais generaliniai prokurorai buvo atleidžiami iš pareigų, šių pareigūnų atleidimas nebuvo siejamas su jų darbo vertinimu". Be to, „įstatymų leidėjas, įstatymu nustatęs generalinio prokuroro įgaliojimų trukmę, neturi teisės nustatyti bet kokių generalinio prokuroro atleidimo iš pareigų nepasibaigus įgaliojimų terminui pagrindų" (Konstitucinio Teismo 2003 m. sausio 24 d. nutarimas). Prokuratūros įstatyme (22 str.) nustatyti reikalavimai kandidatui į generalinio prokuroro (ir jo pavaduotojo) pareigybę. Jis, be kita ko, turi būti ne jaunesnis kaip 35 metų ir turėti ne mažesnę kaip dešimties metų tam tikro teisinio darbo (tarnybos prokuroru ar teisėjo darbo, ar teisinio pedagoginio darbo su tam tikru moksliniu laipsniu) stažą;

4) konstituciniu lygmeniu detalizuota prokuratūros sistema (sandara): „Lietuvos Respublikos prokuratūra yra Generalinė prokuratūra ir teritorinės prokuratūros" (Konstitucijos 118 str. 4 d.). Tai detalizuota Prokuratūros įstatyme (6-9 str.), kuriame teigiama, kad teritorinės prokuratūros yra dvejopos: *apygardos ir apylinkės prokuratūros*. Pažymėtina, kad Generalinė prokuratūra formuoja *vienodą prokurorų praktiką* (pvz., atliekant nusikalstamų veikų ikiteisminį tyrimą ar palaikant valstybinį kaltinimą baudžiamosiose bylose), gina viešąjį interesą, vadovauja teritorinėms prokuratūroms (Prokuratūros įstatymo 8 str. 1 p.). Be to, naujojoje Prokuratūros įstatymo redakcijoje neliko ankstesnių nuostatų, kad prokuratūros veikia „prie teismų" (t. y. Generalinė prokuratūra - prie Aukščiausiojo Teismo, apygardos prokuratūros - prie apygardos teismų, apylinkės prokuratūros - prie apylinkės teismų).

ADVOKATŪRA

Konstitucijoje tiesiogiai neužsimenama apie advokatūrą - *advokatų visumą*. Todėl gali atrodyti, kad nėra pagrindo, kalbant apie teismus, vertinti advokatų organizaciją, kuri nėra valstybės institucija, o advokatas nėra valstybės tarnautojas ar teisėsaugos pareigūnas ir tėra specifinės profesinės veiklos subjektas, negaunantis iš

valstybės darbo užmokesčio. Tačiau žiūrint į Konstitucijos visumą, svarbi nuostata (31 str. 6 d.), kurioje teigiama, kad „asmeniui, kuris įtariamas padaręs nusikaltimą, ir kaltinamajam nuo jų sulaikymo arba pirmosios apklausos momento garantuojama teisė į gynybą, taip pat ir *teisė turėti advokatą*“ (išryškinta-*aut.*). Ši nuostata įterpta į straipsnį, kuriame sujungti esminiai teisingumo vykdymo baudžiamosiose bylose principai, pavyzdžiui, *asmens nekaltumo prezumpcijos principas* („asmuo laikomas nekaltu, kol jo kaltumas neįrodytas įstatymo nustatyta tvarka ir pripažintas įsiteisėjusiu teismo nuosprendžiu“ (31 str. 1 d.)). Taigi advokatūrą galima gretinti su teismais, tuo labiau, kad Advokatūros įstatyme skelbiama, jog advokatai yra nepriklausoma Lietuvos teisinės sistemos dalis.

Pagal naują (2004 m.) Advokatūros įstatymą (4 str.) advokato veikla yra teisinių paslaugų teikimas, bet ne komercinės ūkinės veiklos vykdymas. Advokatu gali tapti nepriklausomos reputacijos teisininkas, išlaikęs advokato kvalifikacinius egzaminus (pagal Teisingumo ministerijos nustatytą programą ir tvarką, suderintą su Lietuvos advokatūra) po to, kai įgijo tam tikrą *teisinį išsilavinimą* (teisės magistro arba teisininko profesinį kvalifikacinį laipsnį, t. y. vienpakopį teisinį universitetinį išsilavinimą), *atliko dvejų metų advokato padėjėjo praktiką* arba (jei tokios praktikos neatliko) sukaupė tam tikro teisinio darbo stažą (ne mažesnę kaip dvejų metų teisinio darbo pagal Lietuvos Respublikos Vyriausybės patvirtintą pareigybių sąrašą stažą). Be to, advokatu lengvatine tvarka (t. y. be kvalifikacinių egzaminų) gali būti pripažintas asmuo, turintis penkerių metų teisinio darbo stažą. Visa tai kiekvienu konkrečiu atveju vertina Lietuvos advokatūros institucija - **Advokatų taryba**, kuri priima pagal suinteresuoto asmens pareiškimą sprendimą pripažinti (ar nepripažinti) pareiškėją advokatu.

Pažymėtina, kad verstis advokato praktika gali tik *civilinę atsakomybę apsidraudes* (minimali draudimo suma - 100 000 litų „vienam draudimui įvykiui“) ir *kontorą* (t. y. „advokato darbo vietą“ individualiai veiklai) *įsteigęs* (arba sutartį dėl nuolatinės darbo vietos su jau veikiančia kontora sudaręs) advokatas (Advokatūros įstatymo 20 str., 21 str.).

Advokatui *draudžiama* tiesiogiai ar netiesiogiai reklamuoti savo profesinę veiklą. Leidžiama susitarti su klientais dėl užmokesčio taip, kad šio užmokesčio dydis priklausytų nuo bylos baigties tik civilinėse bylose ir tose baudžiamosiose bylose, kuriose pateikiamas ieškinys.

Tada, kai advokatai atlieka savo profesines pareigas, jie negali būti tapatinami su savo klientais (Advokatūros įstatymo 46 str.).

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Konstitucinė teisė - pamatinių vertybių ir jas atitinkančių taisyklių (normų, principų) sistema, t. y. tautos suvereniteto ir prigimtinių žmogaus teisių ir laisvių, jų apsaugos, gynimo ir įgyvendinimo institucinės bei organizacinės priemonės įtvirtinančios Konstitucijos ir ją galutinai ir neskundžiamai aiškinančio Konstitucinio Teismo sprendimuose išplėtotų principų bei koncepcijų visuma.

Konstituciniai santykiai - konstituciškai reikšmingi (neteisiniai) arba tiesiogiai teisės normų reglamentuojami (teisiniai) esminiai žmogaus ir valstybės institucijų santykiai, susiję su prigimtineis vertybėmis ar konstituciniais principais (taip pat pagrindinių konstitucinio lygmens valstybės institucijų santykiai, kolegialios valstybės institucijos nario ir kitų šios institucijos narių santykiai bei kolegialios valstybės institucijos nario ir šios institucijos santykiai).

Konstitucija - ypatinga teisės akto forma, t. y. pagrindinis ir svarbiausias valstybės teisės aktas, valstybinės bendruomenės ir jos atstovų kompromisinė sutartis dėl vertybių ir jas atitinkančių taisyklių (normų, principų), darančių įtaką žmogaus ir visuomenės teisiniam saugumui. Konstitucija ne tik įtvirtina esmines bendruomenės institucines ar organizacines formas, bet ir yra valstybinės bei socialinės valdžios ribojimo aktas, skirtas apsaugoti ir ginti individą.

Pilietybė - tai žmogaus narystės valstybėje teisinė forma, t. y. nuolatinis asmens politinis teisinis ryšys su konkrečia valstybe, grindžiamas abipusėmis teisėmis bei pareigomis ir iš jų išplaukiančiu savitarpio pasitikėjimu, ištikimybe bei gynyba.

Politinė partija - įregistruotas, ne mažiau kaip 1000 (aktyviąją rinkimų teisę turinčių) piliečių jungiantis susivienijimas, siekiantis padėti formuoti ir išreikšti piliečių interesus ir politinę valią bei turintis suvažiavime patvirtintą programą, statutą ir išrinktus vadovaujamuosius organus.

Laisvas mandatas - tai kiekvieno Seimo nario, kaip visos teisinės tautos atstovo, vadovavimasis (laikantis Konstitucijos ir įstatymų) savo sąžine ir nesusivaržymas jokiais mandatais, t. y. pažadais ar įsipareigojimais jį rėmusiems ar kitokiems asmenims.

Referendumas - visuotinis piliečių balsavimas dėl svarbaus ir reikšmingo valstybei ir visuomenei klausimo. Referendumą skelbia Seimas savo iniciatyva arba kai to reikalauja ne mažiau kaip 300 tūkstančių rinkimų teisę turinčių piliečių.

Respublika - kelių valstybės valdžią vykdančių institucijų bendro valstybės valdymo forma, grindžiama reguliariu ir demokratišku aukščiausio valstybės pareigūno perrinkimu.

Suverenitetas - valstybės vardu veikiančių institucijų galimybė savo teritorijoje realizuoti teisinį ir politinį savarankiškumą, t. y. vykdyti pagrindines valstybės valdžios funkcijas, nepaneigiant universalių žmogaus teisių ir laisvių.

Teisinė valstybė (*plačiuoju požiūriu*) - tai pagal Konstituciją, konstitucingus įstatymus ir valdymo aktus bei nepriklausomų teismų sprendimus gyvuojanti valsty-

bė, kurioje asmuo teisinėmis priemonėmis (skundu, pareiškimu) gali realiai gintis nuo patiriamos savivalės, teisinio netikrumo (nesaugumo) ar teisėtų lūkesčių pažeidimų.

Cenzūra - spaudos, kino filmų, radijo ir televizijos laidų, teatro spektaklių ir kitų viešų renginių turinio kontrolė, kad nebūtų platinamos tam tikros žinios ir idėjos.

Seimas - kolegiali valstybinės bendruomenės („teisinės tautos“) atstovybė, parlamentas, kurio kiekvienas narys atstovauja Tautai (ne savivaldybei, apskričiai, tam tikrai partijai, profesijai, religijai ar lyčiai), o visi nariai (kartu paėmus) yra Tautos atstovybė. Seimas yra vienintelė institucija, turinti įgaliojimą leisti įstatymus.

Respublikos Prezidentas - ne tiek tautos, kiek valstybės atstovas, vienašmenė valstybinės valdžios institucija, turinti užtikrinti valstybės valdžios institucijų bendradarbiavimą ir savo autoritetu personifikuoti (sužmoginti, suasmeninti) valstybės institucijų ir pareigūnų sistemą.

Vyriausybė - kolegiali valstybės vykdomosios valdžios institucija, kurią sudaro Ministras Pirmininkas ir ministrai.

Parlamentinė kontrolė - Seimo narių įgaliojimai kontroliuoti Vyriausybę, pirmiausia - tvirtinant Vyriausybės parengtą valstybės biudžeto projektą, teikiant paklausimus ar interpeliacijas, kraštutiniu atveju - reiškiant Seimo nepasitikėjimą ministru, Ministru Pirmininku ir kartu visa Vyriausybe.

KLAUSIMAI

1. Kokie yra konstitucinės teisės šaltiniai?
2. Kodėl žmogaus teisių ir laisvių bei kitų konstitucinių vertybių esminiai klausimai negali būti reglamentuojami poįstatyminiais aktais?
3. Kokios yra stambiausios Lietuvos Respublikos Konstitucijos sudedamosios dalys?
4. Kokie yra pagrindiniai Konstitucijos bruožai?
5. Kaip suprantate teiginį, kad Konstitucija yra tiesiogiai taikomas aktas?
6. Kokios pagrindinės Konstitucijos atliekamos funkcijos?
7. Kas yra Konstitucijos blanketinės nuostatos? Pateikite pavyzdžių.
8. Kokie yra Lietuvos Respublikos pilietybės įgijimo ir netekimo būdai?
9. Paaiškinkite vietos savivaldybių ir valstybės ryšius pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją. Ar apskrities viršininkas yra vietos savivaldos teisę įgyvendinantis subjektas?
10. Kuo skiriasi vienmandatė rinkimų apygarda nuo daugiamandatės?
11. Paaiškinkite valdžių padalijimo principo esmę pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją.

12. Kokiais atvejais gali būti pateisinama cenzūra demokratinėje visuomenėje?
13. Kokios yra pagrindinės Lietuvos Respublikos piliečio konstitucinės pareigos?
14. Kuo skiriasi Seimo komitetai nuo frakcijų?
15. Kokios yra pagrindinės įstatymų leidybos procedūros stadijos?
16. Kuo skiriasi ir kuo panašios Respublikos Prezidento ir Vyriausybės funkcijos (kompetencija) ?
17. Kas yra interpeliacija?
18. Kas gali kreiptis į Konstitucinį Teismą dėl teisės akto (kokio) konstitucingumo?

UŽDUOTYS

1. Konstitucijoje numatyta Seimo galimybė 3/5 visų narių balsų dauguma atimti Seimo nario mandatą ar pašalinti iš pareigų Respublikos Prezidentą, Konstitucinio Teismo, Aukščiausiojo Teismo ir Apeliacinio teismo teisėjus, „šiurkščiai pažeidusius Konstituciją arba sulaužiusius priesaiką, taip pat paaiškėjus, jog padarytas nusikaltimas" (Konstitucijos 74 str.). Kokią funkciją atlieka šios Konstitucijos nuostatos, t. y. kas iš jų išplaukia (nors nėra tiesiogiai, pažodžiui nurodyta)?
2. Nubraižykite schemą ir joje pavaizduokite konstitucinių santykių subjektų tarpusavio ryšius.
3. Išanalizuokite Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymą ir nurodykite, kokiais atvejais asmuo gali turėti dvigubą pilietybę - Lietuvos Respublikos ir bet kurios kitos užsienio valstybės.
4. Išrinkite Konstitucijos nuostatą, kurią, Jūsų nuomone, reikėtų pakeisti. Suformuluokite savo siūlomą Konstitucijos pataisą ir nurodykite konkrečius žingsnius, kurių imtumėtės siekdami pakeisti Konstituciją.
5. Padiskutuokite, ar eutanazija nepažeidžia žmogaus teisės į gyvybę.
6. Konstitucinis Teismas 1998 m. priėmė nutarimą, kuriuo pripažino, kad Baudžiamajame kodekse numatyta mirties bausmė prieštarauja Konstitucijai. Į bendrosios kompetencijos teismą kreipėsi asmenų, kuriems įvykdyta mirties bausmė tarp 1992 ir 1998 m., artimieji giminaičiai, prašydami priteisti žalą dėl neteisėto mirties bausmės įvykdymo. Ką turėtų atsakyti bendrosios kompetencijos teismas?

TREČIAS SKYRIUS

ADMINISTRACINĖ TEISĖ

1. ADMINISTRACINĖS TEISĖS SAMPRATA

1.1. ADMINISTRACINĖS TEISĖS REGULIAVIMO DALYKAS

Savo pobūdžiu teisės reguliuojami visuomeniniai santykiai yra labai įvairūs, jie susiklosto įvairiose valstybinio ir visuomeninio gyvenimo srityse bei sferose. Todėl, atsižvelgiant į šių visuomeninių santykių įvairovę bei jų reguliavimo ypatumus (metodą), teisė, kaip tam tikros rūšies socialinių normų sistema, skaidoma į atskiras šakas, kurių kiekviena turi savo specifinį reguliavimo dalyką - tam tikrų visuomeninių santykių grupę.

Administracinės teisės, kaip savarankiškos teisės šakos, *reguliavimo dalykas* yra ypatinga, specifinė visuomeninių santykių grupė. Norint apibrėžti administracinę teisę ir išryškinti jos reguliavimo dalyką, reikia iš visos teisės sistemos išskirti tam tikrą grupę visuomeninių santykių, kurie turi šiai teisės šakai būdingų požymių.

Administracinės teisės reguliavimo dalyką iš esmės nusako jau šios teisės šakos pavadinimas. Žodis „administracinė“ kilęs iš lotynų kalbos žodžio *administratio*, kuris reiškia „valdymas, vadovavimas“. Taigi galima sakyti, kad administracinė teisė - tai valdymo teisė, arba teisės šaka apie valdymą, o jos reguliavimo dalykas yra visuma visuomeninių santykių, kurie susiklosto valdymo procese.

Vis dėlto toks administracinės teisės reguliavimo dalyko apibrėžimas yra per platus, nepakankamai tikslus, nes sąvoka „valdymas“ vartojama įvairiais aspektais, pavyzdžiui, ja nusakomi ne tik valdymo procesai, vykstantys valstybės viduje, bet ir už jos ribų. Valdymo procesus tiria įvairios visuomenės ir gamtos mokslų šakos - filosofija, ekonomika, teisė, mechanika, bionika ir kt. Sąvoka „valdymas“ jose traktuojama gana nevienodai.

Siekiant apibūdinti administracinės teisės reguliavimo dalyką, pirmiausia reikia atsižvelgti į visuomeninių santykių teisinio reguliavimo sferą. Ši sfera - tai teisės normų reguliuojami valdymo pobūdžio santykiai, kurie yra susiję su specifine ir savarankiška valstybės veiklos rūšimi - *viešuoju valdymu*, arba *valstybės vykdomosios valdžios* įgyvendinimo veikla, kuri dažnai vadinama *vykdomąja veikla*. Lietuvos Respublikos viešojo administravimo įstatymo 3 straipsnyje sakoma: „*Viešasis administravimas* - įstatymais ir kitais teisės aktais reguliuojama valstybės ir vietos savivaldos institucijų, kitų įstatymais įgaliotų subjektų vykdomoji veikla, skirta įstatymams, kitiems teisės aktams, vietos savivaldos institucijų sprendimams įgyvendinti, numatytoms viešosioms paslaugoms administruoti“ (Valstybės žinios, 1999, Nr. 60-1945).

Taigi administracinės teisės reguliavimo dalykas yra *visuma visuomeninių santykių, kurie susiklosto viešojo valdymo srityse, arba valstybės vykdomosios valdžios įgyvendinimo (vykdomosios veiklos) procese*. Pagrindinė viešojo valdymo - valstybės vykdomosios valdžios subjektų (vyriausybės, ministerijų, vyriausybės įstaigų, savi-

valdybių institucijų ir kt.) paskirtis *-įstatymų, kitų teisės aktų, vietos savivaldos institucijų sprendimų įgyvendinimas bei viešųjų paslaugų administravimas* (plačiau apie viešojo valdymo sampratą, jo turinį, funkcijas, santykį su valstybės vykdomosios valdžios sąvoka Žr.: poskyryje „Viešasis valdymas“).

Reikia pasakyti, kad administracinės teisės reguliavimo dalykas apima *ne tik* viešąjį valdymą, arba vykdomąją veiklą. Administracinės teisės normos reguliuoja ir tokius visuomeninius santykius, kurie susiklosto už viešojo valdymo (vykdomosios veiklos) ribų. Tai reiškia, kad administracinės teisės reguliavimo dalykui priskiriami ir kai kurie ne valdymo pobūdžio teisiniai santykiai. Tokiai ne valdymo pobūdžio teisinių santykių grupei, kuriuos reguliuoja administracinės teisės normos, priklauso specifiniai *procesiniai santykiai*, atsirandantys apylinkės teismams (teisėjams) ir kitiems subjektams nagrinėjant administracinių teisės pažeidimų bylas ir taikant pažeidėjams administracines nuobaudas bei kitas administracinio poveikio priemones, taip pat administraciniams teismams nagrinėjant skundus dėl priimtų sprendimų administracinių teisės pažeidimų bylose ir sprendžiant bylas dėl ginčų, kylančių iš administracinių teisinių santykių. Tokio pobūdžio teisinius santykius reguliuoja Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekso (ATPK) procesinės normos, Lietuvos Respublikos administracinių bylų teisenos įstatymas (toliau - Administracinių bylų teisenos įstatymas) ir kiti įstatymai.

Atsižvelgiant į tai, kad administracinė teisė reguliuoja įvairius teisinius santykius, galima išskirti tokias pagrindines administracinių teisinių santykių grupes:

1. Visuomeniniai santykiai, kurie susiklosto *viešojo valdymo srityje*, t. y.: 1) *valstybės, savivaldybių institucijoms ir kitiems įstatymų įgaliojtiems subjektams* įgyvendinant *valstybės vykdomosios valdžios uždavinius ir funkcijas* socialinės kultūrinės, ūkinės, administracinės politinės veiklos srityse; 2) *vidaus valdymo teisiniai santykiai*, kurie susiklosto visų valstybės institucijų - Seimo, Respublikos Prezidento, Vyriausybės, ministerijų, teismų, prokuratūros, taip pat savivaldybių institucijų - vidaus valdymo (administravimo) veikloje (struktūros tvarkymas, personalo valdymas, materialinių finansinių išteklių valdymas ir naudojimas, raštvedybos tvarkymas), kad nurodytos institucijos galėtų tinkamai vykdyti joms iškeltus pagrindinius uždavinius ir funkcijas (leisti įstatymus, vykdyti teisingumą, vadovauti socialinei, kultūrinei, ūkinei, administracinei, politinei veiklai, taip pat dalyvauti įmonių, įstaigų, teikiančių gyventojams socialines, kultūros, švietimo paslaugas, administracijos veikloje).

2. Teisiniai procesiniai santykiai, reguliuojami administracinės teisės normų, kurie susiklosto apylinkės teismams (teisėjams) ir kitiems subjektams nagrinėjant administracinių teisės pažeidimų bylas ir skiriant pažeidėjams administracinio poveikio priemones, taip pat administraciniams teismams nagrinėjant skundus dėl priimtų sprendimų administracinių teisės pažeidimų bylose ir sprendžiant bylas dėl ginčų, kylančių iš administracinių teisinių santykių.

Reikia pabrėžti, kad administracinė teisė, reguliuodama visuomeninius santykius, visų pirma yra tiesiogiai ir neatskiriama susijusi su viešuoju valdymu. Visuomeniniai santykiai, susiklostantys bei reguliuojami viešojo valdymo sferoje, sudaro administracinės teisės reguliavimo dalyko branduolį. Administracinės teisės normos įtvirtina pagrindinius viešojo valdymo principus, jo subjektų sudarymo tvarką, nustato šių subjektų teisinį statusą, jų uždavinius ir funkcijas, teises, pareigas, atsakomybę, veiklos formas ir metodus.

Viešojo valdymo subjektų vykdomoji veikla yra labai plati, ji apima įvairias socialinio kultūrinio, ūkinio, administracinio valstybinio darbo sritis. Šioje veikloje sprendžiami svarbiausi valstybės, visos visuomenės uždaviniai – kuriama bei plėtojama materialinė tautos ūkio bazė, tobulinami kiti visuomeniniai teisiniai santykiai, laiduojamas šalies saugumas, stiprinama teisėtvara bei asmens teisių apsauga. Šių uždavinių negalima būtų išspręsti be teisinio, ypač administracinio teisinio, reguliavimo.

Administracinės teisės normos reguliuoja valstybės tarnybos organizavimo ir jos veiklos santykius, nustato valstybės tarnautojų statuso įgijimo sąlygas ir tvarką, jų teises, pareigas, atsakomybę.

Administracinės teisės normose neapsiribojama vien tik viešojo valdymo subjektų teisinio statuso ir veiklos reglamentavimu. Šiose teisės normose taip pat įtvirtinamos plačios kitų teisės subjektų – visuomeninių organizacijų, kitų visuomeninių susivienijimų, piliečių bei kitų asmenų teisės viešojo valdymo srityje ir nustatomos jų pareigos. Be to, administracinės teisės normose sukonkretinamos svarbiausios konstitucinės piliečių teisės, laisvės ir pareigos, sudaromos reikiamos organizacinės ir teisinės prielaidos joms įgyvendinti.

Labai svarbu, kad administracinės teisės normos padeda užtikrinti teisėtumą, saugoti ir ginti visuomenės interesus, piliečių bei kitų asmenų teises viešojo valdymo srityje. Šiose normose nustatytos būtinos organizacinės ir teisinės teisėtovos užtikrinimo sąlygos, administracinių poveikio priemonių taikymo pagrindai ir procesinė tvarka.

1.2. ADMINISTRACINĖS TEISĖS REGULIAVIMO METODAS

Kitas kriterijus administracinės teisės reguliuojamų visuomeninių santykių specifikai apibūdinti ir administracinei teisei nuo kitų teisės šakų atriboti yra jų visuomeninių santykių reguliavimo *metodas*. Šis metodas parodo, koks yra teisės normų reguliuojamų visuomeninių santykių dalyvių tarpusavio ryšių pobūdis, jų padėtis vienas kito atžvilgiu. Paprastai skiriami du pagrindiniai teisinio reguliavimo metodai: civilinis teisinis ir administracinis teisinis. *Administracinio teisinio metodo* esmę sudaro tai, kad reguliuojamo santykio šalys nėra viena kitai lygios, jų tarpusavio teisinė padėtis paprastai išreiškiama valdžios ir pavaldumo kategorijomis. Tuo tarpu *civilinio teisinio metodo* esmę sudaro tai, kad civilinės teisės normų reguliuojamo visuomeninio santykio šalys paprastai yra lygiavertės viena kitos atžvilgiu. Kitaip sakant, administracinio teisinio santykio esmę sudaro ne atitinkamo santykio šalių organizacinis (hierarchinis) ir administracinis pavaldumas viena kitai, o tai, kad viena santykio šalis turi valdingus įgaliojimus spręsti tam tikrus klausimus bei priimti juridiskai privalomus sprendimus netgi tiesiogiai nepavaldžių subjektų atžvilgiu. Tai lemia pati viešojo valdymo prigimtis. •

1.3. ADMINISTRACINĖS TEISĖS ŠALTINIAI

Administracinės teisės šaltiniai yra tie teisės aktai, kuriuose esama administracinės teisės normų. Administracinė teisė reguliuoja labai daug ir įvairių visuomeninių santykių. Pats administracinės teisės reguliavimo dalykas, jos reguliuojamų visu-

meninių santykių įvairovė lemia ir jos normų gausumą, jų hierarchiją bei formas. Taigi administracinės teisės šaltiniai yra: 1) Lietuvos Respublikos Konstitucija. Administracinės teisės šaltinis yra ne visos konstitucinės normos, o tik tos, kuriose įtvirtinta viešojo valdymo institucijų sistema, jų sudarymo bei veiklos principai, kompetencijos pagrindai, piliečių teisės ir pareigos viešojo valdymo srityje; 2) ratifikuotos tarptautinės sutartys; 3) Lietuvos Respublikos įstatymai ir Seimo nutarimai, kurių normos reguliuoja visuomeninius santykius viešojo valdymo srityje. Administracinės teisės šaltiniams taip pat priskiriami kai kurie įstatymais patvirtinti kodeksai (Administracinių teisės pažeidimų kodeksas, Muitinės kodeksas, Kelių transporto kodeksas ir kt.), statutai (pvz., Lietuvos Respublikos vidaus tarnybos statutas); 4) Vyriausybės nutarimai, jais tvirtinami nuostatai, taisyklės; 5) ministrų ir kitų viešojo valdymo institucijų vadovų įsakymai, įsakymais patvirtintos taisyklės, instrukcijos; 6) Savivaldybių tarybų sprendimai, kitų savivaldybių institucijų vadovų įsakymai.

Be to, kai kurie teisės žinovai laikosi nuomonės, kad administracinės teisės šaltinis yra ir Konstitucinio Teismo nutarimai.

1.4. ADMINISTRACINĖS TEISĖS SĄVOKOS APIBRĖŽIMAS

Galima sakyti, kad administracinė teisė yra savarankiška teisės šaka (teisės sistemos rūšis), kurios normos reguliuoja visuomeninius santykius viešojo valdymo sferoje, t. y.: 1) *valstybės vykdomosios valdžios įgyvendinimo procese*; 2) *visų valstybės ir savivaldybių institucijų vidaus valdymo veikloje*; 3) *savivaldybių institucijų bei įstaigų veikloje*; be to, 4) *jos normos reguliuoja visuomeninius santykius apylinkės teismams bei kitiems subjektams nagrinėjant administracinių teisės pažeidimų bylas ir administraciniams teismams nagrinėjant bylas bei skundus dėl ginčų, kylančių iš administracinių teisinių santykių*.

Administracinė teisė yra susijusi su kitomis teisės šakomis. Ypač jai artima konstitucinė teisė, kuri yra nacionalinės teisės sistemos branduolys. Svarbiausios jos normos kartu yra ir administracinės teisės pagrindas, jos juridinės galios šaltinis. Konstitucinės teisės normose įtvirtinti visų teisės subjektų teisinės padėties ir veiklos pagrindai, nustatyta valstybės vykdomosios valdžios institucijų (tarp jų ir savivaldybių) sistema, t. y. centrinės ir teritorinės valdymo institucijos, jų sudarymo ir funkcionavimo principai, šių institucijų santykiai su kitomis valstybės aparato institucijomis. Administracinė teisė reguliuoja santykius, susijusius su viešojo valdymo subjektų (institucijų) sudarymu, jų funkcionavimu, jų veiklos koordinavimu, kontrole bei priežiūra. Administracinės teisės normos reguliuoja valstybės tarnybos organizavimo ir jos veiklos santykius, nustato valstybės tarnautojų statuso įgijimo sąlygas, jų teises, pareigas ir atsakomybę. Jose taip pat nustatyti administracinės atsakomybės pagrindai, jos poveikio priemonės ir procesinė jų taikymo tvarka.

2. ADMINISTRACINĖS TEISĖS NORMOS IR SANTYKIAI

2.1. ADMINISTRACINĖS TEISĖS NORMOS SAMPRATA IR STRUKTŪRA

Administracinės teisės normos yra savarankiška teisės normų rūšis. Joms būdingi bendrieji teisės normų požymiai - tai valstybės nustatytos ir saugomos bendro pobūdžio privalomos elgesio taisyklės, kurios nustato reguliuojamų visuomeninių santykių subjektų teises ir pareigas, leistiną ir ginamą elgesį ir tokio elgesio ribas. Tačiau administracinės teisės normos turi ir savitų požymių. *Pirma*, jos reguliuoja visuomeninius santykius viešojo valdymo srityje, nors dalis tokių normų reguliuoja specifinius nevaldymo pobūdžio santykius (pvz., teismams nagrinėjant administracines bylas). *Antra*, šios normos reguliuoja visuomeninius santykius administraciniu teisiniu metodu. *Trečia*, kadangi administracinės teisės normose nustatytos reguliuojamo visuomeninio santykio subjektų teisės ir pareigos, tai suteikia šiems subjektams įgaliojimus veikti valstybės vardu. *Ketvirta*, viešojo valdymo pobūdis lemia šių teisės normų imperatyvumą, kuris gali pasireikšti trejopai: 1) kaip tiesioginis paliepimas, įpareigojantis subjektus elgtis tik nurodytu būdu; 2) kaip galimybė pasirinkti vieną iš nurodytų elgesio variantų; 3) kaip suteikimas subjektui teisės elgtis savo nuožiūra, tačiau neperžengiant teisės normos apibrėžtų elgesio ribų.

Taigi apibendrinus galima teigti, kad *administracinės teisės normos yra savarankiškos ir specifinės teisės normos, kurios, taikant administracinį teisinį metodą, reguliuoja visuomeninius santykius viešojo valdymo srityje, taip pat specifinius (procesinius) nevaldymo pobūdžio santykius.*

Administracinės teisės norma turi savo vidinę struktūrą, t. y. šiuos elementus: 1) hipotezę, 2) dispoziciją ir 3) sankciją.

Hipotezė -tai normos dalis, nurodanti konkrečias aplinkybes ir sąlygas, kuriomis ši norma turi būti vykdoma ar taikoma. Kitaip sakant, hipotezėje nurodomos aplinkybės ar juridiniai faktai, kurių pagrindu atsiranda atitinkami administraciniai teisiniai santykiai. Pavyzdžiui, Valstybės tarnybos įstatymo 9 straipsnyje pasakyta: „Asmuo, priimamas į valstybės tarnautojo pareigas, turi atitikti šiuos bendruosius reikalavimus: 1) turėti Lietuvos Respublikos pilietybę; 2) mokėti lietuvių kalbą; 3) būti ne jaunesnis kaip 18 metų ir ne vyresnis kaip 62 metų ir 6 mėnesių". Pagal apibrėžtumo laipsnį administracinės teisės normos hipotezė gali būti absoliučiai ar sąlygiškai apibrėžta arba visiškai neapibrėžta. Neapibrėžtos hipotezės dažniausiai yra tose normose, kurios reglamentuoja viešojo valdymo subjektų teisinę padėtį arba jų tarpusavio santykius.

Dispozicija -tai svarbiausia administracinės teisės normos dalis, nustatanti tam tikrą elgesio taisyklę. Čia suformuluotos reguliuojamo visuomeninio santykio subjektų teisės, pareigos, įgaliojimai, draudimai, apribojimai. Pavyzdžiui, Valstybės tarnybos įstatymo 15 straipsnio 1 dalyje sakoma: „Valstybės tarnautojai privalo: 1) laikytis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų; 2) būti lojalūs Lietuvos valstybės ir jos konstitucinei santvarkai; 3) gerbti žmogaus teises ir laisves, tarnauti visuomenės interesams" ir 1.1. Dispozicija gali būti absoliučiai apibrėžta, sąlygiškai apibrėžta ir neapibrėžta.

Sankcija -tai valstybinio poveikio (administracinio, drausminio) priemonės, kurios taikomos asmenims, pažeidusiems dispoziciją (teisės normoje nustatytą elgesio taisyklę). Pavyzdžiui, ATPK 128 straipsnyje nustatyta: „Transporto priemonių vairavimas neturint teisės jų vairuoti ar neturint teisės vairuoti šios rūšies transporto priemonių užtraukia baudą nuo trijų iki penkių šimtų litų“. Pagal poveikio tikslus ir pobūdį administracinės teisės normų sankcijos gali būti skirstomos į administracines nuobaudas (bauda, specialiųjų teisių atėmimas, administracinis areštas ir kt.) ir administracines kardomasias priemones (administracinis asmens sulaikymas, nušalinimas nuo transporto priemonių vairavimo ir kt.).

Administracinės teisės normos negalima tapatinti su teisės aktu ar jo straipsniu. Ji ypatinga tuo, kad atskiros jos dalys (ypač sankcija) neretai yra suformuluotos ne tame pačiame, o skirtinguose akto straipsniuose arba net kituose teisės aktuose (žr., pvz., ATPK 161, 162 str.).

2.2. ADMINISTRACINĖS TEISĖS NORMŲ RŪŠYS

Administracinės teisės normos gali būti rūšiuojamos pagal įvairius kriterijus. Teisinėje literatūroje dažniausiai jos grupuojamos pagal: 1) teisės normos turinį; 2) normos taikymo sferą; 3) subjektus, kuriems taikomos normos; 4) normų tarpusavio santykį (subordinaciją); 5) poveikio subjektams pobūdį; 6) galiojimo ribas.

Pagal turinį normos skirstomos į **materialiąsias** ir **procesines** administracines teisės normas. Materialiosios teisės normos nustato subjektų teisinę padėtį, jų teises, pareigas. Procesinės administracinės teisės normos reglamentuoja materialųjų teisės normų realizavimo tvarką.

Pagal taikymo sferą administracinės teisės normos skirstomos į **bendrąsias**, **specialiąsias** ir **ypatingąsias**. Bendrosios normos reguliuoja tam tikrą grupę vienarūšių santykių arba nustato bendrus teisinio reguliavimo pradmenis. Specialiosios normos konkretizuoja bendrąsias normas, atsižvelgiant į tam tikros rūšies visuomeninių santykių ypatumus. Pavyzdžiui, ATPK 12 straipsnyje sakoma, kad administracinio teisės pažeidimo subjektai gali būti fiziniai asmenys, kuriems iki administracinio teisės pažeidimo padarymo sukako šešiolika metų. ATPK 13 straipsnyje nurodomi nepilnamečių, jų tėvų administracinės atsakomybės ypatumai. Ypatingosios normos reguliuoja visuomeninius santykius, kai susidaro nepaprastos aplinkybės (pvz., stichinės nelaimės, karo padėtis ir pan.).

Pagal subjektus, kuriems taikomos administracinės teisės normos, šios skirstomos į reguliuojančias: 1) viešojo valdymo institucijų (valstybės, savivaldybių) teisinę padėtį, jų veiklos formas ir metodus; 2) valstybės tarnautojų administracinį teisinį statusą; 3) visuomeninių ir kitų nevalstybinių organizacijų teisių padėtį viešojo valdymo srityje; 4) piliečių ir užsieniečių administracinį teisinį statusą.

Pagal tarpusavio santykį (subordinaciją) administracinės teisės normos skirstomos į **konstitucines normas** bei **įstatymus** ir **poįstatymines normas**. Aukščiausią teisinę galią turi konstitucinės normos ir normos-įstatymai. Pastarosiomis remiantis kuriamos poįstatyminės normos.

Pagal poveikio subjektams pobūdį administracinės teisės normos skirstomos į **įpareigojančias**, **įgaliojančias**, **draudžiamąsias**. Įpareigojančios normos reikalauja iš teisės subjektų atlikti tam tikrus normoje numatytus veiksmus. Įgaliojančios normos suteikia teisės subjektams teisę atlikti tam tikrus veiksmus arba elgtis

savo nuožiūra normos apibrėžtose ribose. Draudžiamosios normos nustato tam tikrus elgesio apribojimus arba draudžia tam tikrus veiksmus.

Be nurodytų rūšių, administracinės teisės normos dar gali būti **skatinamosios** ir **rekomendacinės**. Skatinamosiose normose numatytos skatinamosios priemonės subjektams. Rekomendacinėse normose subjektams siūloma atlikti tam tikrus veiksmus. Jos nėra privalomos ir iš esmės taikomos nepavaldiems subjektams.

2.3. ADMINISTRACINĖS TEISĖS NORMŲ GALIOJIMAS

Administracinės teisės normos įsigalioja kartu su teisiniu aktu, kuriame jos suformuluotos. Jų galiojimas susijęs su tam tikru *laiku*, *erdve* (teritorija) bei *asmenimis*. Momentas, nuo kada teisiniai aktai (kartu ir normos) įsigalioja, apibrėžiamas nevienodai. Tai nustatyta Lietuvos Respublikos įstatyme „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymų ir kitų teisės aktų skelbimo ir įsigaliojimo tvarkos“. Administracinės teisės normos *atgaline data negalioja*, t. y. jos netaikomos faktams, atsiradusiems iki normos įsigaliojimo, išskyrus atvejus, kai atgalinis galiojimas įtvirtintas pačiame norminiame akte.

Pagal galiojimo laiką administracinės teisės normos skirstomos į **terminuotas** ir **neterminuotas**. Terminuotos normos galiojimo laikas yra tiksliai apibrėžiamas teisės akte. Tačiau dauguma administracinės teisės normų yra neterminuotos, t. y. jų galiojimo laikas neapibrėžtas.

Administracinės teisės normos nustoja galios: 1) pasibaigus jų galiojimo laikui (terminuotų normų); 2) panaikinus ar pakeitus teisinį aktą ar jo dalį, kuriame yra administracinių teisės normų; 3) Konstituciniam Teismui pripažinus teisės aktą ar jo dalį prieštaraujančiu Konstitucijai ar įstatymams; 4) administraciniam teismui pripažinus teisės aktą ar jo dalį prieštaraujančiu įstatymui; 5) pasikeitus aplinkybėms, dėl kurių buvo išleistas teisės aktas.

Normų galiojimo erdvė (teritorija) priklauso nuo valstybės ir savivaldybių institucijų, leidžiančių norminius aktus, kompetencijos bei veiklos teritorijos.

Administracinės teisės normos gali būti numatytos visiems teisės subjektams arba tam tikrai jų grupei. Tos normos, kurios galioja visiems teisės subjektams, paprastai vadinamos *bendrosiomis*. Jas dažniausiai leidžia valstybinės valdžios ir bendrosios kompetencijos viešojo valdymo institucijos. Normos, numatytos tam tikrai subjektų grupei, priskirtinos prie *specialiųjų* normų.

2.4. ADMINISTRACINĖS TEISĖS NORMŲ ĮGYVENDINIMAS

Savo socialinę paskirtį administracinės teisės normos atlieka tada, kai jos yra įgyvendinamos. Teisės moksle skiriamos keturios administracinės teisės normų įgyvendinimo formos: 1) normų laikymasis; 2) normų vykdymas; 3) normų panaudojimas; 4) normų taikymas.

Paprasčiausias administracinės teisės normų įgyvendinimo būdas - jų **laikymasis**. Tai savanoriškas teisės subjekto paklusimas normų reikalavimams. Šitokiu būdu paprastai įgyvendinamos draudžiamosios normos (subjektas atsisako draudžiamų veiksmų). Normos vykdomos, kai jos yra įpareigojančios. Tada subjektas jas įgyvendina aktyviais veiksmais atlikdamas tam tikras pareigas.

Panaudojimo būdu įgyvendinamos įgaliojančios normos. Tai subjektyvių teisių įgyvendinimo forma. Tokiu atveju subjektas gali savo nuožiūra pasirinkti įstatymuose ar kituose teisės aktuose nustatytus administracinių teisės normų realizavimo būdus (pvz., su skundu kreiptis į administracinių ginčų komisiją ar į apygardos administracinį teismą).

Sudėtingiausias administracinės teisės normų įgyvendinimo būdas - jų **taikymas**. Svarbiausia tai, kad administracinės teisės normas taiko tik kompetentingos valstybės ar savivaldybių institucijos (pareigūnai), nes šį būdą naudoti galima tik turint specialius įstatyme ar kitame teisės akte nustatytus įgaliojimus. **Be to**, taikant administracinės teisės normas turi būti priimamas atitinkamas teisės aktas arba normos realizavimas įforminamas kita teisine forma (pvz., išduodant piliečiui pasą tam tikruose dokumentuose padaromi atitinkami įrašai).

2.5. ADMINISTRACINIŲ TEISINIŲ SANTYKIŲ SAMPRATA IR YPATUMAI

Administraciniai teisiniai santykiai - tai administracinės teisės normų su-reguluoti visuomeniniai santykiai. Jiems yra būdinga tai, kad: 1) jie paprastai susiklosto specifinėje socialinio gyvenimo sferoje - *viešajame valdyme*; 2) administraciniam teisiniams santykiams būdingas *privalomasis subjektas*, t.y. viena šio santykio šalis paprastai turi būti viešojo valdymo subjektas (valstybės, savivaldybės institucija, jos pareigūnas) ar kitas teisės subjektas, turintis valstybinius valdingus įgaliojimus. Tai sudaro viešojo valdymo esmę, išreiškia jo valdingą pobūdį. Antroji administracinio teisinio santykio šalis gali būti bet kuris administracinės teisės subjektas; 3) jie dažniausiai atsiranda *vienos šalies iniciatyva*, o antrosios šalies sutikimas nėra būtinas, išskyrus atskirus įstatymų numatytus atvejus. Tokią iniciatyvą, jei yra teisės normoje numatytos sąlygos, gali pareikšti bet kuris administracinės teisės subjektas. Tačiau tai nereiškia, kad administracinio teisinio santykio šalys lygiateisės, nes tik privalomasis subjektas gali spręsti atitinkamus klausimus; 4) ginčai, kylantys tarp administracinio teisinio santykio šalių, *gali būti sprendžiami ne tik administracine, bet ir teismine tvarka*. Įsteigus Lietuvoje administracinius teismus ir priėmus Administracinių bylų teisenos įstatymą, daugelis ginčų, kylančių iš administracinių teisinių santykių, nagrinėjami administraciniuose teismuose; **5) administracinio teisinio santykio šalis, pažeidusi teisės normas, atsako** ne antrajai santykio šaliai, bet *valstybei*.

2.6. ADMINISTRACINIŲ TEISINIŲ SANTYKIŲ RŪŠYS

Administraciniai teisiniai santykiai yra labai įvairūs. Juos galima suskirstyti pagal: 1) ryšio tarp administracinio teisinio santykio šalių pobūdį; 2) paskirtį; 3) turinį; 4) subjektų pobūdį; 5) gynimo būdą.

Pagal ryšio tarp santykio šalių pobūdį administraciniai teisiniai santykiai yra **vertikalūs** ir **horizontalūs**.

Vertikalūs (subordinaciniai) santykiai susiklosto tarp subjektų, kurie vieni kitiems *pavaldūs* organizacine tvarka. Tai santykiai tarp aukštesniųjų ir žemesniųjų viešojo valdymo institucijų, tarp vadovo ir jam pavaldžių tarnautojų. Tai valdžios ir pavaldumo santykiai, kurie atsiranda įgyvendinant viešojo valdymo funkcijas.

Horizontalūs administraciniai teisiniai santykiai susiklosto tarp tiesiogiai *nepavaldžių* vienas kitam subjektų. Tai santykiai tarp vienodo lygmens viešojo valdymo institucijų, pavyzdžiui, dviejų ministerijų, valstybės ir savivaldybių institucijų, viešojo valdymo institucijų ir visuomeninių organizacijų. Kitaip sakant, tokie santykiai susiklosto tarp viešojo valdymo ir kitų teisės subjektų, kurie tarp savęs nėra susiję organizacinio pavaldumo tvarka.

Pagal tikslinę paskirtį skiriami **pozityvūs** ir **deliktinio pobūdžio** administraciniai teisiniai santykiai. Pozityvūs yra tie teisiniai santykiai, kurie atsiranda viešojo valdymo institucijoms, jų pareigūnams sprendžiant įvairius organizacinius uždavinius, vadovaujant ūkinei, socialinei, kultūrinei veiklai, padedant įgyvendinti piliečių subjektines teises ir pan. Deliktinio pobūdžio administraciniai teisiniai santykiai atsiranda dėl teisės pažeidimų.

Pagal konkretų turinį administraciniai teisiniai santykiai skirstomi į **turtinio** ir **neturtinio pobūdžio** santykius. Turtinio pobūdžio teisiniai santykiai atsiranda, pavyzdžiui, viešojo valdymo institucijoms paskirstant bei perduodant kitoms organizacijoms tam tikrą turtą, materialinius, finansinius išteklius. Neturtiniai teisiniai santykiai susiklosto viešojo valdymo subjektams sprendžiant švietimo, kultūros, sveikatos priežiūros bei kitus panašaus pobūdžio klausimus.

Pagal subjektų pobūdį administraciniai teisiniai santykiai skirstomi į santykius, atsirandančius *tarp valstybės institucijų, tarp valstybės institucijų ir tarnautojų, tarp valstybės ir savivaldybių institucijų, tarp valstybės institucijų ir visuomeninių organizacijų, tarp valstybės institucijų ir piliečių* ir t.t.

Atsižvelgiant į gynimo būdą, administraciniai teisiniai santykiai skirstomi į **ginamus administracine tvarka** ir **ginamus teismo tvarka**.

2.7. ADMINISTRACINIŲ TEISINIŲ SANTYKIŲ ATSIRADIMO, PASIKEITIMO IR PASIBAIGIMO PAGRINDAI

Administraciniai teisiniai santykiai atsiranda, pasikeičia ir pasibaigia **juridinių faktų** pagrindu. Šie faktai - tai **tam tikros aplinkybės, nurodytos administracinės teisės normoje**. Juridiniai faktai - tai *įvykiai* ir *veiksmai*. **Įvykiai** - tai tokie reiškiniai, kurie įvyksta be žmonių valios (pvz., gaivalinė nelaimė, natūrali žmogaus mirtis, laiko termino pasibaigimas). **Veiksmai (neveikimas)** - tai sąmoningi valiniai žmonių elgesio aktai, žmonių valingos veiklos rezultatas. Veiksmai, atsižvelgiant į jų santykį su galiojančiomis teisės normomis, gali būti teisėti ir neteisėti. Teisėti veiksmai yra tie, kurie atitinka teisės normų reikalavimus. Jie savo ruožtu skirstomi į *juridinius aktus* ir *juridinius poelgius*. Juridiniais aktais vadinami tokie veiksmai, kuriais tiesiogiai, sąmoningai siekiama teisinių rezultatų. Tokie, pavyzdžiui, yra viešojo valdymo institucijų leidžiami individualūs valdymo aktai. Juridiniai poelgiai yra tokie veiksmai, kuriais subjektas tiesiogiai nesiekia tam tikrų teisinių rezultatų, tačiau tų poelgių rezultatai yra tokie reikšmingi, kad sukelia teisinius padarinius.

Veiksmai, pažeidžiantys teisės normas, vadinami neteisėtais. Tai teisės pažeidimai, kurių pagrindu kyla administraciniai teisiniai santykiai.

3. VIEŠASIS VALDYMAS

3.1. VIEŠOJO VALDYMO SAMPRATA IR PAGRINDINIAI BRUOŽAI

Kaip jau minėta, sąvoka „valdymas“ plačiai vartojama įvairiose visuomenės ir gamtos mokslų šakose - filosofijoje, ekonomikoje, teisėje, mechanikoje, bionikoje ir kt. Plačiąja prasme ši sąvoka reiškia įvairius valdymo procesus, kurie vyksta visuomenėje, gyvojoje ir negyvojoje gamtoje, ir juos atitinkamais aspektais tiria įvairūs mokslai.

Valdymo procesai visada vyksta tam tikroje organizuotoje sistemoje. Sistema susideda iš valdymo subjekto (valdančiojo) ir valdymo objekto (valdomojo). Valdymo subjektas, sprenddamas tam tikrus uždavinius, daro kryptingą poveikį valdymo objektui. Valdymo procesams organizuoti reikalinga informacija, tam tikros žinios. Remdamasis tokia informacija, valdymo subjektas daro tam tikrus sprendimus ir juos siunčia valdymo objektui, ir šis privalo tuos sprendimus vykdyti. Tokiu būdu valdymo procese tarp valdymo subjekto ir valdymo objekto palaikomas nuolatinis ryšys ir sprendžiami valdymo uždaviniai bei vykdomos tam tikros funkcijos. Taigi valdymo struktūrą sudaro jo *subjektas*, *objektas* ir *funkcijos*. Atsižvelgiant į tai, galima teigti, kad *valdymas* - tai tam tikroje sistemoje pasireiškiantis tikslingas bei kryptingas poveikis, kurį valdymo subjektas daro valdymo objektui, siekdamas išlaikyti sistemą tam tikroje organizacinėje struktūroje, išspręsti reikiamus uždavinius, pasiekti užsibrėžtą tikslą.

Mokslinėje literatūroje išskiriamos tokios trys valdymo rūšys: 1) *mechaninis* (mašinų, technologijos procesų) valdymas; 2) *biologinis* (procesų, vykstančių gyvuosiuose organizmuose) valdymas; 3) *socialinis* (žmonių, jų kolektyvų veiklos, elgesio) valdymas.

Su teisės reiškiniais artimiausiai susijęs socialinis valdymas, kuris atsirado susiformavus žmonių visuomenei ir pasidarė būtina jos socialine funkcija. Tai, kad socialinis valdymas yra būtinas, lemia bendra žmonių veikla bei jų gyvenimo poreikiai. Socialinio valdymo paskirtis yra visuomenės ar jos dalies bendro gyvenimo bei veiklos organizavimas ir koordinavimas, atsižvelgiant į bendrus visuomenės tikslus bei interesus.

Kadangi socialinį valdymą įgyvendina žmonės, jų kolektyvai, nuo žmonių veiklos ypatumų priklauso jo specifika. Tik žmonės sugeba vertinti aplinkybes, pasirinkti tinkamiausius elgesio variantus, veikti tikslingai ir valingai.

Socialiniam valdymui būdinga tai, kad bendros veiklos žmonių elgesys yra pajungiamas vieningai valdančiajai - valdymo subjekto - valiai. Didelę reikšmę šiame procese turi tokios valdymo formos, kaip *organizacinė veikla*, *norminis reguliavimas*, *kontrolė*, *priežiūra*, *poveikio priemonių taikymas* socialinės veiklos dalyviams, jų skatinimas, auklėjimas, kurių pagalba siekiama teigiamai paveikti žmonių sąmonę, valią ir elgesį. Todėl socialinio valdymo objektu reikia laikyti ne atskirus individus, jų grupes, o jų visuomeniškai reikšmingą *elgesį*, *veiksmus*.

Šiuolaikinėje visuomenėje egzistuoja įvairių formų bei paskirties socialinio valdymo sistemos. Tai *valstybinės* bei *savivaldybių institucijos* ir *visuomeninės* bei kitos *nevalstybinės organizacijos*. Atsižvelgiant į tai, skiriamos dvi stambios socialinio valdymo rūšys - *viešasis valdymas* ir *visuomeninis*.

Visuomeninis valdymas - tai savanoriškumo principu susikūrusių gyventojų visuomeninių organizacijų bei kitokių nevalstybinių susivienijimų organizacinė veikla. Jis vykdomas ne valstybės, o atitinkamų asmenų, susivienijusių į visuomeninę ar kitą nevalstybinę organizaciją, vardu. Be to, visuomeninis valdymas vykdomas ne teisinėmis formomis, todėl tokioje veikloje priimami valdymo aktai nėra teisiniai, jie privalomi ne visiems teisės subjektams, o tik atitinkamų visuomeninių ar kitų nevalstybinių organizacijų nariams. Tokių valdymo aktų vykdymas remiasi ne valstybine prievarta, bet visuomeninio, moralinio pobūdžio poveikio priemonių taikymu.

Viešasis valdymas yra savarankiška socialinio valdymo rūšis. Ši veikla turi *viešąją*, arba *valstybinę, interesą*, jos esmę ir pobūdį lemia valstybės prigimtis. Svarbiausieji viešojo valdymo požymiai yra: 1) valdymo procese įgyvendinami *valstybės uždaviniai, funkcijos ir interesai*; 2) valdymo funkcijas vykdo *specialūs subjektai*, kuriuos formuoja valstybės įstatymų nustatyta tvarka; 3) šie subjektai veikia *valstybės vardu ar jos pavedimu*; 4) šiems subjektams suteikiami *valstybės valdingi įgaliojimai*; 5) tokių subjektų kompetenciją bei veiklos ribas nustato *valstybės įstatymais ir kitais aktais*.

Valstybės vieningos valdžios veikla skaidoma į tris pagrindines rūšis: *įstatymų leidžiamąją, įstatymų vykdomąją ir teismo veiklą*. Šis valstybės valdžios veiklos skaidymas turi tvirtą teisinį pagrindą - jis įtvirtintas Lietuvos Respublikos Konstitucijoje ir kituose įstatymuose. Viešasis valdymas iš esmės yra susijęs su valstybės vykdomosios valdžios įgyvendinimu (jos vykdomąja veikla). Viešasis valdymas, kaip valstybės vykdomosios valdžios įgyvendinimo veikla, apibrėžtas 1999 m. birželio 17 d. Lietuvos Respublikos viešojo administravimo įstatyme. Jo 3 straipsnio 1 dalyje rašoma: „Viešasis administravimas - įstatymais ir kitais teisės aktais reguliuojama valstybės ir vietos savivaldos institucijų, kitų įstatymais įgaliotų subjektų *vykdomoji veikla*, skirta įstatymams, kitiems teisės aktams, vietos savivaldos institucijų sprendimams įgyvendinti, numatytoms viešosioms paslaugoms administruoti“.

Iš įstatyme pateikto apibrėžimo galima daryti išvadą, kad vadinamasis viešasis administravimas iš esmės gali būti traktuojamas kaip viešasis valdymas, nors viešojo administravimo sąvoka, apibrėžta minėtame įstatyme, yra *siauresnė* už viešojo valdymo sąvoką. Viešasis valdymas neapsiriboja vien tik viešojo administravimo sritimis, nurodytomis minėto įstatymo 5 straipsnyje, tai yra administraciniu reglamentavimu (administracinio reglamentavimo teisės aktų, tam tikrų taisyklių priėmimu), vidaus administravimu ir viešųjų paslaugų teikimo administravimu. Viešasis valdymas apima ir tokias *organizacinio darbo formas*, kaip vadovavimas ūkinei, socialinei kultūrinei, administracinei politinei veiklai. Viešajam valdymui priklauso valstybės tarnybos organizavimas, valdymo aktų leidimas, kontrolės ir administracinės priežiūros vykdymas, administracinio ir drausminio poveikio priemonių taikymas, viešosios tvarkos ir visuomenės saugumo užtikrinimas, asmens teisių gynimas ir kt. Savo turiniu valstybės vykdomosios valdžios veikla (vykdomoji veikla) sudaro tik viešojo valdymo *branduolį*. Pagal Konstituciją ir kitus įstatymus valstybės vykdomąją valdžią iš esmės įgyvendina tokie specialieji subjektai: Vyriausybė, ministerijos, Vyriausybės įstaigos, kitos valstybės ir savivaldybių institucijos bei įstaigos, kurios turi atitinkamus valdingus įgaliojimus ir paprastai veikia valstybės vardu. Tuo tarpu kai kurie viešojo valdymo veiksmai atliekami ir kitose valstybės instituci-

jose - Seime, teismuose, prokuratūroje, nors šios valstybės institucijos vykdomosios valdžios funkcijų nevykdo. Pavyzdžiui, Seimą, kaip įstatymų leidžiamąją instituciją, aptarnauja jo administracinis aparatas - kanceliarija ir kiti padaliniai, kurie tvarko raštvedybą, rūpinasi darbo personalu, patalpomis, įranga ir pan., kad būtų užtikrintos normalios šios įstatymų leidžiamosios institucijos veiklos sąlygos. Panašios vidaus valdymo funkcijos vykdomos ir teismuose, kurių pirmininkai organizuoja teisėjų ir aptarnaujančio personalo darbą, užtikrina darbo drausmę, rūpinasi ūkiniais reikalais ir pan. Šiais atvejais teismų pirmininkai, kai jie procesine tvarka nesvarsto bylų, yra ne teisminės valdžios atstovai, o administratoriai, kurie užtikrina reikiamas teismų vidaus veiklos sąlygas. Tokia minėtų institucijų vidinio valdymo veikla yra pagalbinė ir ji pagal savo pobūdį ir vykdymo subjektus valstybės *vykdomajai valdžiai nepriskiriama*, nors ją reglamentuoja įstatymai ir kitos administracinės teisės normos. Viešojo administravimo įstatyme (3 str. 3 d.) vidaus valdymas apibūdintas taip: „Vidaus administravimas - administravimo veikla, kuria užtikrinamas valstybės ar vietos savivaldos konkrečios institucijos, įstaigos, tarnybos ar organizacijos savarankiškas funkcionavimas (struktūros tvarkymas, personalo valdymas, turimų materialinių ir finansinių išteklių valdymas ir naudojimas, raštvedybos tvarkymas), kad jos galėtų tinkamai vykdyti joms priskirtus viešojo administravimo ar kitos valstybės veiklos uždavinius“.

Reikia pabrėžti, kad *valstybės vykdomosios valdžios* veiklai nepriskiriamos įmonių, taip pat įstaigų, teikiančių socialines paslaugas (švietimo, mokslo, kultūros, sveikatos priežiūros ir kt.) administracijos valdymo funkcijos, nes šių organizacijų administracija nėra valstybės vykdomosios valdžios subjektas.

Taigi dar kartą pravartu pasakyti, kad *viešojo valdymo turinį sudaro*: 1) valstybės ir vietos savivaldos institucijų vykdomoji veikla (viešojo valdymo branduolys); 2) kitų įstatymais įgaliotų subjektų vykdomoji veikla; 3) visų valstybės ir savivaldybių institucijų vidaus valdymo funkcijos; 4) įmonių ir socialinių įstaigų administracijos valdymo pobūdžio veikla.

Viešajam valdymui, kaip savarankiškai valstybės veiklos rūšiai, būdingi tokie pagrindiniai bruožai: 1) viešasis valdymas visų pirma yra *vykdomojo pobūdžio veikla*. Svarbiausia jo paskirtis - įgyvendinti įstatymus ir kitus teisės aktus; 2) viešąjį valdymą vykdo *specialieji subjektai* - valstybės ir vietos savivaldos vykdomosios valdžios institucijos (jų pareigūnai), kurių vykdomoji veikla sudaro viešojo valdymo branduolį; 3) kai kurias valdymo pobūdžio funkcijas vykdo visų valstybės ir savivaldybių institucijų administracija. Tai *vidaus valdymo funkcijos*, kurios yra viešojo valdymo sudėtinė dalis; 4) viešasis valdymas - *poįstatyminė veikla*. Ji vykdoma remiantis įstatymais ir praktiškai įgyvendinant įstatymus bei kitus teisės aktus. Įstatymai ir kiti jų pagrindu priimti teisės aktai nustato valdymo kryptis, apimtį, jo formas ir metodus; 5) viešojo valdymo *veiklos sfera labai plati*. Ji apima visas svarbiausias valstybinio gyvenimo sritis - tautos ūkinę, socialinę kultūrinę ir administracinę politinę. Be to, viešojo valdymo sferoje piliečiai įgyvendina daugumą jiems priklausančių teisių ir pareigų, joje saugomos ir ginamos asmens teisės ir teisėti interesai; 6) viešasis valdymas - tai *kasdienė, nenutrūkstama, operatyvi, organizacinio pobūdžio veikla*. Valdymo procese mobilizuojamos ir nukreipiamos kolektyvinių ir individualių teisės subjektų pastangos valdymo uždaviniams spręsti.

3.2. VIEŠOJO VALDYMO PRINCIPAI

Viešojo valdymo principai - tai pagrindinės idėjos, nuostatos, kuriomis remiantis turi būti sudaryta ir turi funkcionuoti viešojo valdymo sistema bei šio valdymo subjektų veikla. Principais laikytinos tik tokios idėjos, vadovavimą įtvirtinančios nuostatos, reikalavimai, kurie yra objektyvūs, atspindi realią tikrovę, moksliskai pagrįsti.

Kadangi viešojo valdymo sfera labai plati, tai įvairūs ir jo principai. Pagrindiniai viešojo valdymo principai yra įtvirtinti galiojančiuose įstatymuose. Jų turi būti laikomasi visose viešojo valdymo srityse, jais turi būti vadovaujamasi organizuojant viešojo valdymo subjektų sistemą bei vykdam praktinę viešojo valdymo veiklą. Lietuvos Respublikos viešojo administravimo įstatyme (4 str.) įtvirtinti tokie svarbiausi valdymo principai:

1. Įstatymų viršenybės principas. Jis reiškia, kad viešojo valdymo subjektų kompetencija turi būti nustatyta įstatymo, o veikla atitikti įstatyme išdėstytus teisinius pagrindus. Valdymo aktai, susiję su asmenų teisių ir pareigų įgyvendinimu, visais atvejais turi būti pagrįsti įstatymais.

2. Objektyvumo principas. Jo esmė yra ta, kad sprendimo priėmimas ir kiti oficialūs viešojo valdymo veiksmai turi būti nešališki, objektyvūs.

3. Proporcingumo principas. Jis reiškia, kad administracinio sprendimo mastas bei griežtumas turi būti proporcingi valdymo tikslui. Pavyzdžiui, konkreti drausminio poveikio priemonė turi būti nustatyta bei taikoma atsižvelgiant į padaryto teisės pažeidimo pobūdį bei jo pavojingumo visuomenei laipsnį.

4. Nepiktnaudžiavimo valdžia principas. Jis reiškia, kad viešojo valdymo institucijoms draudžiama vykdyti veiklą, kuriai jos neturi suteiktų įgaliojimų, arba priimti sprendimus pagal savo kompetenciją siekiant tikslų, kurie įstatyme nenumatyti.

5. Tarnybinio bendradarbiavimo principas. Jis reiškia, kad viešojo valdymo institucijos, rengdamos administracinius aktus, prireikus teikia viena kitai reikalingą informacinę ir kitokią pagalbą.

Be Viešojo administravimo įstatyme nurodytų principų, dar galima paminėti teisėtumo, socialinio teisingumo, asmeninės atsakomybės, viešumo, lygiateisiškumo, lojalumo, politinio neutralumo, karjeros ir kitus principus, kurie yra įtvirtinti kituose įstatymuose. Visi šie principai yra universalūs, vienodai svarbūs, jų turi būti laikomasi visose viešojo valdymo srityse, visų valdymo institucijų, jų pareigūnų ir kitų viešojo valdymo subjektų veikloje.

4. VIEŠOJO VALDYMO SUBJEKTAI

4.1. VIEŠOJO VALDYMO SUBJEKTŲ SAMPRATA

Viešojo valdymo subjektai - tai valstybės ir savivaldybių institucijos, įstaigos, tarnybos, valstybės tarnautojai (pareigūnai), kiti subjektai, kuriems įstatymuose numatyta įgyvendinti valstybės vykdomosios valdžios uždavinius ar atskiras šios valdžios funkcijas.

Viešojo valdymo subjektų sistema plati. Ją sudaro kolektyviniai ir fiziniai, valstybiniai ir nevalstybiniai subjektai. Svarbiausius viešojo valdymo subjektus formuoja atstovaujamosios valdžios institucijos - Seimas ir savivaldybių tarybos. Todėl viešojo valdymo subjektai už savo veiklą yra atsakingi ir atskaitingi atstovaujamosios valdžios institucijoms (Konstitucijos 96, 119 str.). Tam, kad viešojo valdymo subjektai galėtų sėkmingai vykdyti valstybės vykdomosios valdžios uždavinius, jiems įstatymai suteikia plačius valdymo pobūdžio valstybės įgaliojimus. Viešojo valdymo subjektų veikla yra labai įvairiapusė. Jie savo kompetenciją įgyvendina nustatytoje teritorijoje ir tam tikrose valdymo srityse bei šakose. Savo veiklą šie subjektai vykdo įstatymų nustatytais formomis ir metodais. Viešojo valdymo subjektams yra būdingos visos trys valstybinės veiklos teisinės formos: *teisės kuriamoji, teisės vykdomoji* (taikomoji) ir *teisės apsaugos*. Tačiau kalbant apie teisės normų kūrimą, svarbu pabrėžti, kad ši veikla nėra tolygi įstatymų leidžiamosios institucijos - Seimo - analogiškai veiklai. Viešojo valdymo subjektai kuria teisės normas remdamiesi ir vadovaudamiesi galiojančiais įstatymais. Taigi viešojo valdymo subjektų priimami teisės aktai visada yra *poįstatyminiai*.

Viešojo valdymo subjektams būdinga ir tai, kad jų veikloje dominuoja valdžios-pavaldumo santykiai, kurie paprastai reguliuojami administraciniais metodais. Tam, kad priimti įstatymai būtų įvykdyti viešojo valdymo srityje, be įtikinimo, moralinio ir materialinio skatinimo priemonių, dažnai naudojamos įvairios administracinės bei drausminės poveikio priemonės. Jas taiko kompetentingi viešojo valdymo subjektai ir teismas.

Viešojo valdymo subjektų teisinė padėtis turi tam tikrų ypatumų. Valdžios atstovaujamųjų institucijų ir teismų teisinė padėtis nustatoma tik įstatymais, tuo tarpu viešojo valdymo subjektų teisinis statusas apibrėžiamas ne tik įstatymais, bet ir valdymo aktais.

Viešojo valdymo subjektų vidinė organizacinė struktūra įvairi ir sudėtinga. Taip yra todėl, kad valdymo subjektų yra labai daug, jie įvairūs, be to, kiekvieno jų veikla turi savo ypatumų. Kai kurie viešojo valdymo subjektai (pvz., Vyriausybė) sprendžia bendrosios kompetencijos uždavinius, kiti subjektai atlieka kontrolės, priežiūros, vadovavimo specialiosioms valdymo šakoms funkcijas.

Atsižvelgiant į valdymo ypatumus, galima teigti, kad *viešojo valdymo subjektai - tai valstybės ir savivaldybių institucijos, įstaigos, tarnybos, valstybės tarnautojai (pareigūnai) ir kiti įstatymuose numatyti subjektai, kurių tiesioginė paskirtis - įgyvendinti valstybės vykdomosios valdžios uždavinius arba atskiras jos funkcijas, vadovauti socialinės kultūrinės, ūkinės ir administracinės politinės veiklos sritims*. Paprastai viešojo valdymo subjektai yra pavaldūs Vyriausybei. Tačiau funkcionuoja ir kai kurios Seimo įsteigtos ir tik jam atskaitingos, Vyriausybei nepavaldžios valstybės institucijos. Šios institucijos turi specialųjį statusą ir vykdo tam tikras *valdymo funkcijas*. Joms priklauso, pavyzdžiui, Lietuvos bankas, Valstybės kontrolė, Valstybės saugumo departamentas, Valstybinė lietuvių kalbos komisija ir kt. Viešojo valdymo subjektams taip pat priskiriama visų valstybės institucijų (Seimo, teismų), valstybės ir savivaldybių įstaigų administracija.

Viešojo valdymo subjekto teisinę padėtį rodo jo **kompetencija**. Į viešojo valdymo subjekto kompetenciją įeina *uždaviniai, funkcijos, teisės ir pareigos, veiklos formos ir metodai*.

Viešojo valdymo subjekto *uždaviniai* - tai nurodymas, ką jis turi pasiekti savo veikloje arba užtikrinti savo veikla.

Viešojo valdymo subjekto *funkcijos* - tai pagrindinės jo veiklos kryptys realizuojant jam iškeltus uždavinius. Valdymo funkcijos parodo, iš kokių sudėtinių dalių susideda subjekto veikla, jos turinys. Be to, viešojo valdymo subjekto funkcijos atspindi jo veiklos specializaciją.

Viešojo valdymo subjekto *teisės k pareigos* parodo jo funkcijų apimtį ir įgyvendinimo ribas.

Viešojo valdymo subjekto *veiklos forma* - tai uždavinių ir funkcijų įgyvendinimo būdas, valdymo veiklos išorinė išraiška. Vykdydamas pavestus uždavinius ir funkcijas, viešojo valdymo subjektas atlieka konkrečius veiksmus, kurie pagal tam tikrus požymius jungiami į grupes, kurias priimta vadinti valdymo formomis. Svarbiausios *teisinės valdymo formos* yra *norminių ir individualių aktų priėmimas, šių aktų įgyvendinimas, įvairių klausimų svarstymas* ir kt.

Viešojo valdymo subjekto *veiklos metodai* - tai poveikio priemonės, kurios taikomos teisės subjektams, norint užtikrinti, kad valdymo sprendimai būtų vykdomi. Poveikio priemonės gali būti įvairios - įtikinimo, prievartos, administracinio ir ekonominio pobūdžio.

4.2. VIEŠOJO VALDymo SUBJEKTŲ RŪŠYS

Kadangi viešojo valdymo subjektų yra labai daug ir jie labai įvairūs, juos galima surūšiuoti į tam tikras grupes. Tokio rūšiavimo kriterijai gali būti viešojo valdymo subjektų formavimo *tarka, jų teisinė prigimtis, kompetencijos pobūdis, klausimų sprendimo būdas, veiklos teritorija*.

Pagal formavimo tarką viešojo valdymo subjektai gali būti *sudaromi* (pvz., Vyriausybė), *steigiami* (pvz., ministerijos, vyriausybės įstaigos ir įstaigos prie ministerijų), *paskiriami* (pvz., Vyriausybės atstovas apskrityje). Šių subjektų formavimo tarka nustatyta įstatymuose.

Pagal teisinę prigimtį viešojo valdymo subjektai gali būti *valstybiniai* ir *nevalstybiniai* (vietos savivaldos).

Pagal kompetencijos pobūdį viešojo valdymo subjektai gali būti: 1) *bendrosios kompetencijos* subjektai, t. y. tie, kurie yra plačiausios, įvairiapusės kompetencijos, sprendžia įvairius socialinius kultūrinius, ūkinius, administracinius politinius klausimus (pvz., Vyriausybė). Šiems subjektams būdinga ir tai, kad jie tam tikroje teritorijoje jungia kitus valdymo subjektus, vadovauja jų veiklai bei ją koordinuoja; 2) *šakinės kompetencijos* subjektai, t. y. tokie, kurie vadovauja tam tikrai socialinės kultūrinės, ūkinės ar administracinės politinės veiklos šakai (pvz., ministerijos).

Pagal klausimų sprendimo būdą viešojo valdymo subjektai skirstomi į *kolegialius* ir *vienvaldžius*. Kolegialūs subjektai (pvz., Vyriausybė) svarbiausius savo kompetencijos klausimus sprendžia posėdžiuose, o valdymo aktai priimami subjekto narių balsų dauguma. Vienvaldžių subjektų (pvz., ministerijų) kompetencijos klausimus sprendžia jų vadovai vienasmeniškai. Šiai grupei priklauso dauguma viešojo valdymo subjektų.

Pagal veiklos teritoriją viešojo valdymo subjektai skirstomi į: 1) *centrinius valstybinio valdymo subjektus*, kurie valdymą vykdo visoje valstybės teritorijoje (Vyriausybė, ministerijos); 2) *teritorinius valstybinio valdymo subjektus*, kurie valdymą vykdo tam tikroje teritorijoje (apskritis viršininkas); 3) *teritorinius nevalstybinio valdymo subjektus* (savivaldybės).

Pagal finansavimo šaltinius viešojo valdymo subjektai skirstomi į biudžetinius ir ūkiskaitinius.

4.3. VIEŠOJO VALDymo SUBJEKTŲ SISTEMA

Viešojo valdymo sistema apima įvairių rūšių, skirtingos tikslinės paskirties, nevienodos teisinės padėties *valstybinius* ir *nevalstybinius* (savivaldybių ir kt.) viešojo valdymo subjektus. Tarp įvairių šių viešojo valdymo sistemos subjektų yra pastovūs ryšiai ir kiekvienas iš jų šioje sistemoje užima tam tikrą vietą.

Viešojo valdymo subjektus vienija tai, kad jie įgyvendina tą pačią valstybės veiklos rūšį - *vykdomąją valdžią*. Visi jie tiesiogiai ar netiesiogiai atsakingi atstovaujamosios valdžios institucijoms, atitinkamiems aukštesniesiems valdymo subjektams. Valstybiniai viešojo valdymo subjektai susiję tarpusavyje organizaciniais pavaldumo arba koordinavimo ir kontrolės santykiais. Valstybiniai ir savivaldybių valdymo subjektai turi tam tikrą savarankiškumą ir atitinkamus valdingo pobūdžio įgaliojimus, kurie būtini jiems pavestiems uždaviniams ir funkcijoms įgyvendinti. Savivaldybių valdymo institucijos yra visiškai savarankiškos ir nepavaldžios valstybiniams viešojo valdymo subjektams.

Vienas iš svarbiausių principų, kuriuo remiantis formuojami viešojo valdymo subjektai, yra *teritorinis* principas. Pagal šį principą formuojami *centriniai* ir *administraciniai teritoriniai* subjektai.

Centriniai valstybiniai viešojo valdymo subjektai formuojami valdymo veiklai atlikti visoje valstybės teritorijoje. Administraciniai teritoriniai viešojo valdymo subjektai formuojami valstybės administraciniuose teritoriniuose vienetuose (apskirtyse, savivaldybėse) ir jie savo veiklą vykdo atitinkamos teritorijos ribose.

Minėtinas ir kitas labai svarbus - *šakinis* - viešojo valdymo subjektų steigimo principas. Pagal šį principą steigiami *centriniai šakiniai* valstybinio valdymo subjektai - ministerijos bei kitos įstaigos, kurios valdymą vykdo tam tikroje socialinės kultūrinės, ūkinės ar administracinės politinės veiklos šakoje.

Taigi pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją ir Viešojo administravimo įstatymą (8 str.) viešojo valdymo subjektų sistemą sudaro: 1) *valstybinio valdymo (administravimo) subjektai* - valstybės institucijos, įstaigos, tarnybos bei valstybės tarnautojai (pareigūnai); 2) *savivaldybių valdymo subjektai* - savivaldybės taryba, savivaldybės administracija, joms pavaldžios įstaigos, tarnybos; 3) *kiti viešojo valdymo subjektai* - viešosios įstaigos ir nevyriausybinės organizacijos, kurioms įstatymų nustatyta tvarka suteikti viešojo valdymo įgaliojimai.

4.4. LIETUVOS RESPUBLIKOS VYRIAUSYBĖ

Lietuvos Respublikos Vyriausybė - tai aukščiausioji kolegiali valstybės institucija, įgyvendinanti *vykdomąją valdžią* Lietuvoje. Vyriausybės sudarymo ir veiklos teisi-

niai pagrindai, sudėtis, sudarymo tvarka, kompetencija yra apibrėžta Konstitucijos VII skirsnyje ir Vyriausybės įstatyme.

Vyriausybė savo veiklą grindžia kolegialumo, demokratijos, teisėtumo ir viešumo principais. Ji solidariai atsako Seimui už bendrą savo veiklą. Ne rečiau kaip kartą per metus ji pateikia Seimui savo programos įgyvendinimo ataskaitą. Seimo reikalavimu jo statuto nustatyta tvarka Vyriausybė arba atskiri ministrai atsiskaito Seime už savo veiklą.

Vyriausybę sudaro Ministras Pirmininkas ir ministrai (apie jų skyrimo tvarką bei Seimo ir Respublikos Prezidento kompetenciją jau minėta šio vadovėlio antrame skyriuje „Konstitucinė teisė“). Ministras Pirmininkas ir ministrai turi neliečiamumo garantijas. Jie negali būti patraukti baudžiamojon atsakomybėn ar suimti, taip pat negali būti suvaržyta jų laisvė be išankstinio Seimo sutikimo, o tarp Seimo sesijų - be išankstinio Respublikos Prezidento sutikimo.

Ministras Pirmininkas ir ministrai negali eiti kitų renkamų ar skiriamų pareigų (Seimo nariai gali eiti Ministro Pirmininko ar ministro pareigas), negali dirbti verslo, komercijos ar kitose privačiose įstaigose ar įmonėse, taip pat gauti kitą atlyginimą, išskyrus jiems nustatytą darbo užmokestį pagal pareigas Vyriausybėje bei užmokestį už kūrybinę veiklą.

Ministras Pirmininkas ir ministrai turi teisę Seimo statuto nustatyta tvarka dalyvauti Seimo, jo komitetų, komisijų bei frakcijų posėdžiuose ir pareikšti savo nuomonę svarstomais klausimais. Ministras Pirmininkas arba ministras, kuriam Seimo sesijoje yra pateiktas Seimo nario paklausimas dėl Vyriausybės, ministerijų ar kitų Vyriausybės įstaigų veiklos, privalo atsakyti žodžiu ar raštu Seimo statuto nustatyta tvarka. Ministras Pirmininkas ir ministrai Seimo sesijos metu Seimo statuto nustatyta tvarka atsako į Seimo narių klausimus.

Konstitucijoje ir Vyriausybės įstatyme nustatyti pagrindiniai **Vyriausybės įgaliojimai** (taip pat žr. šio vadovėlio antro skyriaus „Konstitucinė teisė“ 4.2 skirsnį). Taigi Lietuvos Respublikos Vyriausybė: 1) tvarko krašto reikalus, saugo Lietuvos Respublikos teritorijos neliečiamybę, garantuoja valstybės saugumą ir viešąją tvarką; 2) vykdo įstatymus ir Seimo nutarimus dėl įstatymų įgyvendinimo, taip pat Respublikos Prezidento dekretus; 3) koordinuoja ministerijų ir kitų Vyriausybės įstaigų veiklą, turi teisę panaikinti ministrų, Vyriausybės įstaigų ir įstaigų prie ministerijų teisės aktus; 4) rengia valstybės biudžeto projektą ir teikia jį Seimui; vykdo valstybės biudžetą, teikia Seimui biudžeto įvykdymo apyskaitą; 5) rengia ir teikia Seimui svarstyti įstatymų projektus; 6) užmezga diplomatinius santykius ir palaiko ryšius su užsienio valstybėmis ir tarptautinėmis organizacijomis; teikia Respublikos Prezidentui siūlymus dėl Lietuvos Respublikos diplomatinių atstovų užsienio valstybėse ir prie tarptautinių organizacijų skyrimo bei atšaukimo; 7) teikia Seimui siūlymus dėl ministerijų steigimo ir panaikinimo; 8) steigia, reorganizuoja, likviduoja Vyriausybės įstaigas bei įstaigas prie ministerijų ir paveda ministerijoms vykdyti visas ar dalį įstaigų prie ministerijų steigėjo funkcijų; Vyriausybė gali pavesti atitinkamai ministerijai vykdyti dalį Vyriausybės įstaigos steigėjo funkcijų; 9) tvirtina ministerijų, Vyriausybės įstaigų ir įstaigų prie ministerijų nuostatus (tvirtinti įstaigų prie ministerijų nuostatus Vyriausybė gali pavesti atitinkamam ministrui); 10) įstatymo nustatyta tvarka organizuoja valdymą aukštesniuose administraciniuose vienetuose; 11) skiria ir atleidžia iš pareigų apskričių viršininkus, jų pavaduotojus bei savivaldybių veiklos administracinę priežiūrą vykdančius Vyriausybės atstovus;

12) įstatymo numatytais atvejais siūlo Seimui įvesti tiesioginį valdymą savivaldybės teritorijoje; 13) prireikus gali sudaryti nuolatinės ir laikinas komisijas; 14) turi teisę kreiptis į Konstitucinį Teismą su prašymu iširti, ar įstatymai ar Seimo priimti teisės aktai neprieštarauja Konstitucijai; 15) turi įstatymų leidybos iniciatyvos teisę; 16) vykdo kitas pareigas, kurias Vyriausybei paveda Konstitucija ir kiti įstatymai.

Vyriausybei ir jos veiklai atstovauja Ministras Pirmininkas. **Ministras Pirmininkas:** 1) sudaro Vyriausybę ir teikia jos sudėtį tvirtinti Respublikos Prezidentui; 2) teikia siūlymus Respublikos Prezidentui dėl ministrų skyrimo ir atleidimo; 3) valstybės tarnybos įstatymo nustatyta tvarka skiria į pareigas ir atleidžia iš jų Ministro Pirmininko politinio (asmeninio) pasitikėjimo valstybės tarnautojus (vyriausiąjį patarėją, patarėjus, atstovą spaudai ir kt.), Vyriausybės kanclerį, Vyriausybės įstaigų - departamentų, kontrolės ar apskaitos funkcijas vykdančių tarnybų, agentūrų, inspekcijų vadovus; 4) Konstitucijos numatytais atvejais teikia Respublikos Prezidentui siūlymus pavesti vienam iš ministrų pavaduoti Ministrą Pirmininką; 5) teikia Seimui svarstyti Vyriausybės programą; 6) teikia Vyriausybės siūlymus dėl apskričių viršininkų, jų pavaduotojų skyrimo ir atleidimo iš pareigų; 7) kviečia Vyriausybės posėdžius ir jiems vadovauja (pirmininkauja), tvirtina Vyriausybės posėdžio darbotvarkę; 8) suteikia įgaliojimus derėtis ir pasirašyti tarptautines sutartis; 9) sudaro Vyriausybines delegacijas oficialiems vizitams į kitas šalis, taip pat dalyvauti tarptautiniuose kongresuose, konferencijose, sesijose; 10) suteikia įgaliojimus Vyriausybei atstovauti Konstituciniame Teisme ir kituose teismuose; 11) sprendžia Vyriausybės veiklos organizavimo klausimus; 12) jeigu nepitaria ministro veiklos Vyriausybėje nuostatomis, turi teisę pateikti Respublikos Prezidentui siūlymą šį ministrą atleisti; 13) pasirašo Vyriausybės nutarimus; 14) leidžia potvarkius, priima operatyvius sprendimus - pavedimus, įforminamus rezoliucijomis; 15) vykdo kitas pareigas, kurias Ministrui Pirmininkui paveda Konstitucija, Vyriausybės įstatymas ir kiti įstatymai.

Vyriausybės įstatymo IX skyriaus nuostatose ir Vyriausybės reglamente įtvirtinta **Vyriausybinės veiklos organizavimo tvarka**. Vyriausybė valstybės valdymo reikalus sprendžia posėdžiuose visų Vyriausybės narių balsų dauguma priimdama **nutarimus**. Juos pasirašo Ministras Pirmininkas ir atitinkamas ministras. Vyriausybės posėdžiuose gali dalyvauti asmenys, kuriems tokią teisę numato Konstitucija ir kiti įstatymai (pvz., Valstybės kontrolierius, generalinis prokuroras, Lietuvos banko pirmininkas). Į Vyriausybės posėdžius gali būti kviečiami ir kiti asmenys. Posėdžio darbotvarkę tvirtina Ministras Pirmininkas.

Svarstomu klausimu Vyriausybės posėdyje išklausomas pranešimas, kurį paprastai padaro atitinkamas ministras, ir Vyriausybės narių nuomonė. Ministrui Pirmininkui leidus, savo nuomonę gali pareikšti ir kiti posėdyje dalyvaujantys asmenys.

Vyriausybės posėdis teisėtas, jeigu jame dalyvauja dauguma Vyriausybės narių. Vyriausybės posėdžiai yra protokoluojami. Protokoluose nurodomi posėdyje dalyvaujantys asmenys, svarstomą klausimą pateikęs pranešėjas, nuomosės šiuo klausimu pareiškę kalbėtojai ir priimtas sprendimas. Protokolą pasirašo Ministras Pirmininkas.

Vyriausybės ir Ministro Pirmininko funkcijas vykdyti yra įsteigta **Vyriausybės kanceliarija**. Jai vadovauja Vyriausybės kancleris, kuris pavaldus Ministrui Pirmininkui. Vyriausybės kanceliarijos struktūrą ir nuostatus tvirtina Vyriausybė.

4.5. MINISTERIJOS

Ministerijos yra šakinės kompetencijos valdymo institucijos, vadovaujančios joms pavestoms valdymo sritims (šakoms). Ministerijas Vyriausybės siūlymu steigia ir panaikina Seimas priimdamas įstatymą. Ministerija vykdo įstatymų ir kitų teisės aktų jai pavestos sritys valstybės valdymo funkcijas ir įgyvendina toje srityje valstybės politiką. Jos konkrečius uždavinius ir funkcijas bei kitus teisinės padėties klausimus reglamentuoja nuostatai, kuriuos tvirtina Vyriausybė. Ministerijai vadovauja **ministras**, kuris: 1) sprendžia ministerijos kompetencijai priklausančius klausimus ir yra tiesiogiai atsakingas už Vyriausybės programos įgyvendinimą bei tiesioginių uždavinių ir funkcijų įgyvendinimą; 2) užtikrina įstatymų, tarptautinių sutarčių, Respublikos Prezidento dekretų, Vyriausybės nutarimų, Ministro Pirmininko potvarkių ir kitų teisės aktų vykdymą; 3) teikia Vyriausybei jos darbo reglamento nustatyta tvarka įstatymų ir kitų teisės aktų projektus; 4) leidžia įsakymus ir jais patvirtintus kitus teisės aktus, tikrina, kaip jie vykdomi. Esant reikalui, keli ministrai gali leisti *bendrus įsakymus* arba įsakymu patvirtintus kitus teisės aktus; 5) Vyriausybei pavedus, tvirtina įstaigų prie ministerijų nuostatus; 6) tvirtina ministerijos administracijos struktūrą ir pareigybių sąrašą neviršydamas darbo užmokesčiui skirtų lėšų; 7) tvirtina ministerijos administracijos padalinių nuostatus, koordinuoja ir kontroliuoja ministerijos padalinių, taip pat įstaigų prie ministerijų veiklą; 8) Valstybės tarnybos įstatymo nustatyta tvarka skiria į pareigas ir atleidžia iš jų ministerijos valstybės tarnautojus, įstaigų prie ministerijos vadovus; 9) nustato ministerijos valstybės sekretoriaus, ministerijos sekretorių administravimo sritis; 10) vykdo kitas įstatymų ir Vyriausybės nutarimų jam suteiktas funkcijas.

Ministrą gali laikinai pavaduoti tik Ministro Pirmininko paskirtas kitas Vyriausybės narys. Ministro politinio (asmeninio) pasitikėjimo valstybės tarnautojai - viceministras, ministro patarėjai, atstovas spaudai - padeda ministrui suformuoti politines nuostatas ir prioritetus, priimti sprendimus ir juos įgyvendinti.

Viceministras: 1) kontroliuoja, ar ministerijos teisės aktai ir programų projektai atitinka ministro politines nuostatas jam pavestose valdymo srityje; 2) koordinuoja ministro politinio (asmeninio) pasitikėjimo valstybės tarnautojų veiklą; 3) ministro pavedimu atstovauja ministrui pristatydamas bei aptardamas ministro politines nuostatas ir sprendimus visuomenei, Seimo komitetuose, Vyriausybės posėdžiuose; 4) dalyvauja derinant ministerijos rengiamų teisės aktų ir programų projektus su suinteresuotomis institucijomis bei atlieka kitas ministro jam pavestas funkcijas.

Ministerija turi savo **administraciją**. Jai vadovauja **ministerijos valstybės sekretorius**. Jis koordinuoja ir kontroliuoja ministerijos administracijos padalinių veiklą, užtikrina, kad įgyvendinant strateginius veiklos planus optimaliai būtų valdomi ir panaudojami finansiniai, materialiniai, intelektualiniai ir informaciniai ištekliai. Ministro pavedimu valstybės tarnybos įstatymo nustatyta tvarka skiria į pareigas ir atleidžia iš jų ministerijos administracijos valstybės tarnautojus. Ministerijos valstybės sekretorius pagal savo kompetenciją leidžia potvarkius, saugo ministerijos antspaudą ir atsako už jo naudojimą.

Ministerijos valstybės sekretoriaus nereikia painioti su **ministerijos sekretoriais**, kurie yra karjeros valstybės tarnautojai, tiesiogiai pavaldūs ministerijos valstybės

sekretoriui ir ministrui. Ministerijos sekretoriai vykdo funkcijas ministro nustatytoje administravimo srityse.

Ministerijoje yra sudaroma **kolegija**, kuri yra ministro patariamoji institucija. Kolegijos nariai yra ministras (kolegijos pirmininkas), viceministras, ministerijos valstybės sekretorius ir ministerijos sekretoriai. Į kolegijos sudėtį gali būti įtraukiami kiti ministerijos bei kitų institucijų atstovai. Kolegijos narių skaičių nustato ir kolegijos personalinę sudėtį bei darbo reglamentą tvirtina ministras. Jis taip pat teikia klausimus kolegijai svarstyti.

Pagal Vyriausybės įstatymo 29 straipsnį Lietuvos Respublikoje yra šios ministerijos: 1) Aplinkos ministerija; 2) Finansų ministerija; 3) Krašto apsaugos ministerija; 4) Kultūros ministerija; 5) Socialinės apsaugos ir darbo ministerija; 6) Susisiekimo ministerija; 7) Sveikatos apsaugos ministerija; 8) Švietimo ir mokslo ministerija; 9) Teisingumo ministerija; 10) Ūkio ministerija; 11) Užsienio reikalų ministerija; 12) Vidaus reikalų ministerija; 13) Žemės ūkio ministerija.

4.6. VYRIAUSYBĖS ĮSTAIGOS IR ĮSTAIGOS PRIE MINISTERIJŲ

Vyriausybės įstatymo 33 straipsnyje pasakyta, kad ministerijų funkcijoms nepriskirtiems klausimams spręsti Vyriausybė gali steigti Vyriausybės įstaigas - departamentus, kontrolės ar apskaitos funkcijas vykdančias tarnybas, agentūras, inspekcijas ir kitas įstaigas. Vyriausybės įstaigos uždaviniai, funkcijos ir teisės nustatomos jos nuostatuose, kuriuos tvirtina Vyriausybė. Vyriausybės įstaigai vadovauja generalinis direktorius (direktorius, viršininkas), kuris pavaldus Ministrui Pirmininkui. Vyriausybės įstaigos vadovas sprendžia įstaigos kompetencijai priskirtus klausimus, taip pat vykdo kitas įstatymų ir Vyriausybės nutarimų nustatytas funkcijas. Vyriausybės įstaigos vadovas yra asmeniškai atsakingas, kad įstaiga spręstų jai pavestus uždavinius. Vyriausybės įstaigos vadovas leidžia įsakymus ir įsakymu patvirtintus kitus teisės aktus (nuostatus, taisykles), tikrina, kaip jie vykdomi. Vyriausybės įstaigos veikla organizuojama vadovaujantis Vyriausybės patvirtintais viešai paskelbtais strateginiais veiklos planais, parengtais vadovaujantis Vyriausybės programa, kuriai Seimas pritarė, ir suderintais su valstybės ilgalaikės raidos strategija. Šiuo metu veikia tokios Vyriausybės įstaigos: Europos teisės departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Statistikos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Kūno kultūros ir sporto departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Lietuvos archyvų departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Tautinių mažumų ir išeivijos departamentas prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Valstybinė atominės energetikos saugos inspekcija prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Tabako ir alkoholio kontrolės tarnyba prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Viešųjų pirkimų tarnyba prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės, Valstybinė maisto ir veterinarijos tarnyba prie Lietuvos Respublikos Vyriausybės ir kt.

Antrosios grandies įstaigos, kurias steigia Vyriausybė, - tai įstaigos prie ministerijų. Jų teisinė padėtis, palyginti su Vyriausybės įstaigų teisine padėtimi, yra kitokia. Įstaiga prie ministerijos priklauso tos ministerijos veiklos sričiai. Pagal Vyriausybės įstatymo 30 straipsnį prie ministerijų Vyriausybė gali steigti departa-

mentus, taip pat kontrolės ar apskaitos funkcijas vykdančias tarnybas ir inspekcijas. Joms vadovauja direktorius arba viršininkas. Jis sprendžia šios įstaigos kompetencijai priskirtus klausimus, taip pat vykdo kitas įstatymų ir Vyriausybės įstatymų numatytas funkcijas. Įstaigos prie ministerijos veiklą reglamentuoja nuostatai, kuriuos tvirtina Vyriausybė. Įstaigų prie ministerijų vadovus skiria ir iš pareigų atleidžia ministras, nors yra ir išimčių (pvz., Policijos departamento prie VRM generalinį komisarą vidaus reikalų ministro siūlymu ir Vyriausybės teikimu į pareigas skiria Respublikos Prezidentas). Vyriausybė turi teisę panaikinti įstaigų prie ministerijų vadovų teisės aktus, jeigu jie prieštarauja Konstitucijai, įstatymams, Prezidento dekretams, Vyriausybės nutarimams, Ministro Pirmininko potvarkiams, tarptautinėms sutartims. Štai prie Vidaus reikalų ministerijos yra įsteigtos tokios įstaigos: Policijos departamentas, Valstybės sienos apsaugos tarnyba, Priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo darbų departamentas, Finansinių nusikaltimų tyrimo departamentas. Prie kitų ministerijų yra įsteigta tokių įstaigų: Civilinės saugos departamentas prie Krašto apsaugos ministerijos, Muitinės departamentas prie Finansų ministerijos, Valstybinė mokesčių inspekcija prie Finansų ministerijos, Valstybinė ne maisto produktų inspekcija prie Ūkio ministerijos, Geologijos tarnyba prie Aplinkos ministerijos, Lietuvos darbo birža prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos, Valstybinė darbo inspekcija prie Socialinės apsaugos ir darbo ministerijos, Nacionalinė vartotojų apsaugos taryba prie Teisingumo ministerijos ir kt.

4.7. APSKRITIES VALDYMAS

Apskritis yra aukštesnysis administracinis teritorinis vienetas. Lietuvos Respublikoje yra 10 apskričių: Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio, Alytaus, Tauragės, Marijampolės, Telšių ir Utenos.

Apskrities valdymą per apskrities viršininką, ministerijas bei kitas Vyriausybės institucijas organizuoja Vyriausybė. Apskrities viršininką ir jo pavaduotoją (pavaduotojus) skiria ir atleidžia Vyriausybė Ministro Pirmininko teikimu. Taigi apskrities valdymas yra sudėtinė viešojo valdymo dalis. Apskrities valdymo organizavimą reguliuoja Apskrities valdymo įstatymas.

Apskrities viršininkas, vykdydamas jam paskirtas funkcijas, bendradarbiauja su savivaldybių ir valstybės valdymo institucijomis, joms pavaldžiomis valdymo įstaigomis bei organizacijomis apskrityje. Apskrities viršininkas praneša atitinkamai Seimui ar Vyriausybei apie valstybės valdymo institucijų padalinių apskrityje veiklą ir sprendimus, jei jie neatitinka įstatymų, Vyriausybės nutarimų arba pažeidžia piliečių ir organizacijų teises. Jeigu ginčijamo sprendimo nepanaikina, nepakeičia jį priėmęs valstybės institucijos padalinys ar aukštesnioji valstybės valdymo institucija, galutinį sprendimą priima Vyriausybė.

Pagal Apskrities valdymo įstatymą pagrindiniai apskrities viršininko uždaviniai yra: 1) įgyvendinti valstybės politiką *regioninės plėtros, socialinio aprūpinimo, švietimo, kultūros, sveikatos priežiūros, teritorijų planavimo, paminklotvarkos, žemės naudojimo ir apsaugos, aplinkos apsaugos* ir kitose srityse, *vykdyti apskrityje valstybines ir tarpregionines programas*; 2) koordinuoti apskrityje esančių ministerijų ir kitų Vyriausybės institucijų struktūrinių padalinių veiklą, taip pat derinti savivaldybių vyk-

domųjų institucijų veiklą įgyvendinant regionines programas; **3)** numatyti prioritetines apskrities raidos kryptis ir rengti programas.

Apskrities viršininkas jam priskirtoms funkcijoms įgyvendinti formuoja *administraciją* ir jai vadovauja. Apskrities viršininko administracija yra juridinis asmuo. Administracijos struktūrą ir jos nuostatus tvirtina apskrities viršininkas pagal vyriausybės patvirtintą tipinę struktūrą ir jos tipinius nuostatus. Administracijos struktūrą sudaro departamentai (socialinių reikalų ir švietimo, regioninės plėtros, teisės, žemės tvarkymo, kaimo reikalų ir kt.), skyriai, tarnybos (pvz., apskrities gydytojo), administracijos sekretorius. Apskrities viršininkas organizuoja administracijos darbą ir atsako už jos veiklą; teikia Vyriausybei apskrities lėšų sąmatos projektą; įstatymų ir kitų teisės aktų nurodyta tvarka skiria ir atleidžia iš pareigų jam pavaldžių įstaigų vadovus, administracijos departamentų, skyrių ir padalinių vadovus, sudaro su šiais darbuotojais darbo sutartis; tvirtina administracijos etatų sąrašą; šaukia regionų plėtros tarybos pirmąjį posėdį ir vadovauja tarybos darbui, kol taryba išsirinks pirmininką ir pasitvirtins savo nuostatus; vykdo kitus įstatymus, Vyriausybės ir Ministro Pirmininko jam suteiktus įgaliojimus. Kai apskrities viršininko nėra, jo pareigas eina apskrities viršininko pavaduotojas.

Apskrities viršininkas leidžia įsakymus ir kitus teisės aktus ir tikrina, kaip jie vykdomi. Apskrities viršininko įsakymai ir kiti teisės aktai gali būti naikinami įstatymų nustatyta tvarka.

4.8. SAVIVALDYBĖS VALDYMO SUBJEKTAI

Pagal Lietuvos Respublikos vietos savivaldos įstatymą savivaldybės valdymo (administravimo) subjektai yra **savivaldybės institucijos ir joms pavaldžios įstaigos bei kiti subjektai, turintys teisės aktų suteiktus įgaliojimus, atliekantys jiems pavestas valdymo funkcijas ir atsakingi už šių funkcijų įgyvendinimą**. Savivaldybės institucijos yra **atstovaujamoji institucija -savivaldybės taryba** ir **vykdomoji institucija - savivaldybės administracijos direktorius**, turinčios vietos valdžios ir viešojo valdymo (administravimo) teises ir pareigas. Viešojo valdymo funkcijas įstatymų nustatyta tvarka atlieka savivaldybės taryba, savivaldybės administracijos direktorius, kiti savivaldybės įstaigų ir tarnybų vadovai, valstybės tarnautojai, kuriems teisės aktai ar savivaldybės tarybos sprendimai suteikia viešojo valdymo teises.

Savivaldybės taryba susideda iš įstatymų nustatyta tvarka demokratiškai išrinktų savivaldybės bendruomenės atstovų. Savivaldybės taryba savo įgaliojimus įgyvendina kolegialiai posėdžiuose. Tarybos posėdis teisėtas, jeigu jame dalyvauja dauguma tarybos narių. Svarstomais klausimais taryba priima sprendimus ir kontroliuoja jų įgyvendinimą. Sprendimai priimami visų tarybos narių, dalyvaujančių posėdyje, balsų dauguma. Sprendimus pasirašo *meras* arba jo pavaduotojas, pirmininkavęs posėdžiui. Tarybos posėdžiai šaukiami prireikus, bet ne rečiau kaip kas trys mėnesiai. Posėdžiams pirmininkauja meras, o kai jo nėra - mero pavaduotojas. Tarybos posėdžiai protokoluojami. Protokolas pasirašo meras ar jo pavaduotojas, pirmininkavęs posėdžiui.

Savivaldybės tarybos įgaliojimai yra labai platūs -jie apibrėžti Vietos savivaldos įstatymo 17 straipsnyje. Taigi savivaldybės taryba: tvirtina savo veiklos reglamentą; renka ir iš pareigų atleidžia **merą**, kuris yra **tarybos pirmininkas** (jo įgaliojimai

įtvirtinti įstatymo 20-21 str.); mero teikimu skiria mero pavaduotoją/pavaduotojus; priima sprendimą sudaryti savivaldybės tarybos *kolegiją*; sudaro savivaldybėje tarybos komitetus, komisijas ir kitas struktūras; renka Kontrolės komiteto pirmininką; priima sprendimą dėl *savivaldybės kontrolieriaus* priėmimo ir atleidimo; priima sprendimą dėl savivaldybės administracijos direktoriaus priėmimo į pareigas; tvirtina savivaldybės administracijos struktūrą; tvirtina savivaldybės biudžetą ir jo įvykdymo apyskaitą; tvirtina želdinių apsaugos, miesto ir kitų gyvenamųjų vietovių tvarkymo, sveikatos, sanitarijos ir higienos, aplinkos apsaugos, prekybos turgavietėse taisyklės ir kt.

Savivaldybės taryba savo įgaliojimų laikui iš savivaldybės tarybos narių gali sudaryti savivaldybės **tarybos kolegiją** ir pavesti jai vykdyti tam tikrus Vietos savivaldos įstatyme nustatytus savivaldybės tarybos įgaliojimus. Kolegijos nariai pagal pareigas yra meras ir mero pavaduotojas/pavaduotojai. Kitų kolegijos narių kandidatūras tarybai tvirtinti teikia meras. Kolegijos darbo tvarką, posėdžių organizavimo tvarką, kolegijos narių statusą nustato savivaldybės tarybos veiklos reglamentas.

Savivaldybės kontrolierius - tai savivaldybės institucija, kuri vykdo savivaldybės kontrolės funkciją. Kontrolierius kontroliuoja, kaip vykdomas savivaldybės biudžetas ir naudojamas jos turtas. Jis atskaitingas savivaldybės tarybai ir jo veikla nesusijusi su savivaldybės tarybos įgaliojimų pabaiga.

Savivaldybės administracija - tai savivaldybės įstaiga, į kurios sudėtį įeina struktūriniai padaliniai - departamentai, skyriai, tarnybos ir kt. ir struktūriniai teritoriniai padaliniai - *seniūnijos*. Savivaldybės administracijos struktūrą tvirtina ir jos direktorių į pareigas viešo konkurso būdu 5 metams skiria savivaldybės taryba. Savivaldybės administracijos direktorius yra pavaldus tarybai ir atsakingas merui. Savivaldybės administracija organizuoja ir kontroliuoja savivaldybės institucijų sprendimų įgyvendinimą arba pati juos įgyvendina; įgyvendina įstatymus ir Vyriausybės nutarimus, nereikalaujančius savivaldybės institucijų sprendimų; organizuoja savivaldybės biudžeto pajamų ir išlaidų bei kitų piniginių išteklių buhalterinės apskaitos tvarkymą, organizuoja ir kontroliuoja savivaldybės turto valdymą ir naudojimą; rengia savivaldybės institucijų sprendimų ir potvarkių projektus bei vykdo kitas įstatyme nurodytas funkcijas.

Seniūnija yra savivaldybės administracijos struktūrinis teritorinis padalinys, veikiantis tam tikroje savivaldybės teritorijos dalyje. Seniūnijos aptarnaujamos teritorijos ribas ir seniūnijai perduodamas savivaldybės administracijos funkcijas savo sprendimu nustato savivaldybės taryba. Seniūnijai vadovauja seniūnas, kurį konkurso būdu skiria ir atleidžia savivaldybės administracijos direktorius vadovaudamasis Valstybės tarnybos įstatymu. Seniūnijos veiklą reglamentuoja vietos savivaldos įstatymas ir savivaldybės mero patvirtinti seniūnijos veiklos nuostatai. Seniūnijos ir seniūno funkcijos yra tokios: tvarko namų ūkio knygas kaimo vietovėje; savivaldybės administratoriui teikia duomenis, reikalingus mokyklinio amžiaus vaikų apskaitai; teikia savivaldybės administratoriui duomenis apie šaukiamojo amžiaus jaunuolius, gyvenančius seniūnijos teritorijoje; dalyvauja organizuojant civilinę saugą; organizuoja bendrojo naudojimo teritorijų, gatvių, šaligatvių valymą ir priežiūrą bei gatvių ir kitų viešųjų vietų apšvietimą; organizuoja želdinių ir kapinių priežiūrą; išduoda gyventojams pažymą apie šeimos sudėtį, gyvenamąją vietą; iš-

duoda leidimus laidoti; kaimo gyvenamųjų vietovių seniūnijose ir miestuose, kuriuose nėra civilinės metrikacijos įstaigų, registruoja mirties faktus; Notariato įstatymo nustatyta tvarka atlieka seniūnijai priskirtos teritorijos gyventojams notarinius veiksmus ir Civilinio kodekso nustatyta tvarka tvirtina gyventojų oficialiems testamentams prilyginamus testamentus; nagrinėja administracinių teisės pažeidimų bylas; vykdo kitas įstatymo numatytas funkcijas.

Savivaldybės valdymo subjektai nėra pavaldūs valstybės institucijoms. Savivaldybės dėl jų teisių pažeidimo gali kreiptis į teismą. Savivaldybės tarybos sprendimai ir mero potvarkiai, neviršijantys šių institucijų kompetencijos, privalomi savivaldybės administracijai, visoms savivaldybės teritorijoje esančioms įstaigoms, įmonėms, organizacijoms ir gyventojams.

Kaip savivaldybės laikosi Konstitucijos ir įstatymų, kaip vykdo Vyriausybės nutarimus, prižiūri Vyriausybės skiriami pareigūnai - Vyriausybės atstovai apskrityse.

5. VALSTYBĖS TARNYBA

Valstybės tarnyba yra vienas iš svarbiausių administracinės teisės institutų. Tai sudėtingas, kompleksinis teisės institutas, kurį sudaro ne tik administracinės teisės, bet ir kitų teisės sistemos rūšių (šakų) - konstitucinės, darbo, socialinės apsaugos, civilinės teisės - normų reguliuojami visuomeniniai santykiai.

Valstybės tarnybos sąvoką, principus, valstybės tarnautojo statusą, atsakomybę, darbo užmokestį, socialines ir kitas garantijas, tarnybos valdymo teisinius pagrindus nustato Lietuvos Respublikos valstybės tarnybos įstatymas.

Valstybės tarnybos sąvoka minėto įstatymo 2 straipsnyje apibūdinama gana plačiai. Glaustai *valstybės tarnybą galima apibūdinti kaip visumą teisinių santykių, kurie atsiranda įgijus valstybės tarnautojo statusą valstybės ar savivaldybės institucijoje ar įstaigoje ryšium su viešojo valdymo veiklos vykdymu*. Valstybės tarnyba grindžiama *įstatymų viršenybės, lygiateisiškumo, lojalumo, politinio neutralumo, skaidrumo, atsakomybės už priimtus sprendimus, karjeros, taip pat valstybės tarnautojų veiklos etikos principais*.

Valstybės tarnybos įstatymas be išlygų taikomas valstybės tarnautojams, išskyrus statutinius valstybės tarnautojus, kurių tarnybą reglamentuoja įstatymo patvirtintas statutas (pvz., VRM vidaus tarnybos statutas) arba Diplomatinės tarnybos įstatymas, nustatantys specialias priėmimo į tarnybą, jos atlikimo, atsakomybės ir kitas su tarnybos ypatumais susijusias sąlygas. Statutiniams valstybės tarnautojams Valstybės tarnybos įstatymo nuostatos taikomos tiek, kiek jų statuso nereglamentuoja statutai ar Diplomatinės tarnybos įstatymas, išskyrus nustatytą darbo apmokėjimo tvarką.

Valstybės tarnybos įstatymas netaikomas: 1) valstybės politikams (asmenims, įstatymų nustatyta tvarka išrinktiems ar paskirtiems į Respublikos Prezidento, Seimo Pirmininko, Seimo nario, Ministro Pirmininko, ministro, savivaldybės tarybos nario, savivaldybės mero, savivaldybės mero pavaduotojo pareigas); 2) Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo, Lietuvos Vyriausiojo administracinio teismo ir kitų teismų teisėjams, prokurorams; 3) Lietuvos banko valdybos pirmininkui, jo pavaduotojams, valdybos nariams ir kitiems

Lietuvos banko darbuotojams; 4) Seimo ar Respublikos Prezidento paskirtiems valstybės institucijų ir įstaigų vadovams, kitiems Seimo ar Respublikos Prezidento paskirtiems valstybės pareigūnams, išskyrus kai jie privalo atlyginti žalą, pažeidę Lietuvos Respublikos įstatymus (Valstybės tarnybos įstatymo 33 str. 3 d.). Valstybės saugumo departamento generaliniam direktoriui, jo pavaduotojams bei Specialiųjų tyrimų tarnybos direktoriui ir jo pavaduotojams taikomos Valstybės tarnybos įstatymo VI skirsnio nuostatos (Darbo užmokestis); 5) Seimo ar Respublikos Prezidento paskirtiems valstybinių (nuolatinųjų) komisijų ir tarybų pirmininkams, jų pavaduotojams ir nariams, taip pat pagal specialius įstatymus įsteigtų komisijų, tarybų, fondų valdybų pirmininkams ir nariams, išskyrus kai jie privalo atlyginti žalą, pažeidę Lietuvos Respublikos įstatymus (Valstybės tarnybos įstatymo 33 str. 3 d.); 6) profesinės karo tarnybos kariams; 7) valstybės ir savivaldybių įmonių darbuotojams; 8) viešųjų įstaigų darbuotojams; 9) darbuotojams, dirbantiems pagal darbo sutartis ir gaunantiems darbo užmokestį iš valstybės ir savivaldybių biudžetų ar valstybės pinigų fondų.

Darbo santykius ir socialines garantijas reglamentuojantys įstatymai bei kiti teisės aktai valstybės tarnautojams taikomi tiek, kiek jų statuso ir socialinių garantijų nereglamentuoja Valstybės tarnybos įstatymas.

Valstybės ir savivaldybių institucijose ir įstaigose yra nustatytos įvairios pareigybės, nuo kurių priklauso valstybės tarnautojo teisinė padėtis. Valstybės tarnautojai, be jiems būdingų bendrųjų požymių, skiriasi ne tik vykdomomis funkcijomis, bet ir užimama vieta valstybės ar savivaldybės institucijose, įstaigose bei vaidmeniu įgyvendinant valstybės tarnybos uždavinius. Pagal Valstybės tarnybos įstatymą (6 str.) valstybės tarnautojų pareigybės skirstomos į: 1) karjeros; 2) politinio (asmeninio) pasitikėjimo; 3) įstaigų vadovų; 4) pakaitinių.

Karjeros valstybės tarnautojas priimamas į pareigas viešo konkurso būdu neterminuotam laikui ir turi galimybę įstatymo nustatyta tvarka įgyvendinti teisę į karjerą valstybės tarnyboje.

Politinio (asmeninio) pasitikėjimo tarnautojas priimamas į pareigas jį priėmusio valstybės politiko ar kolegialios valstybės institucijos įgaliojimo laikui.

Įstaigos vadovas yra valstybės tarnautojas, konkurso būdu ar politinio (asmeninio) pasitikėjimo pagrindu priimtas vadovauti valstybės ar savivaldybės institucijai ar įstaigai.

Pakaitinis valstybės tarnautojas - tai tarnautojas, pakeičiantis (be konkurso) laikinai negalintį eiti pareigų karjeros valstybės tarnautoją.

Valstybės tarnautojų pareigybės yra trijų lygių: 1) A lygio - pareigybės, kurioms būtinas aukštasis universitetinis arba jam prilygintas išsilavinimas; 2) B lygio - pareigybės, kurioms būtinas ne žemesnis kaip aukštasis neuniversitetinis arba jam prilygintas išsilavinimas; 3) C lygio - pareigybės, kurioms būtinas ne žemesnis kaip vidurinis išsilavinimas ir įgyta profesinė kvalifikacija.

Valstybės tarnautojų pareigybės skirstomos į 20 kategorijų. Aukščiausia yra 20-oji kategorija, žemiausia - 1-oji kategorija. Valstybės tarnautojų pareigybės nustatomos Vyriausybės patvirtinta jų aprašymo ir vertinimo metodika. Pareigybės aprašyme nurodoma pareigybės lygis, kategorija, specialūs reikalavimai, keliami tam tikras pareigas einančiam valstybės tarnautojui, pareigybei priskirtos funkcijos. Nuo valstybės tarnautojo pareigybės kategorijos priklauso algos koeficientas ir darbo užmokestis.

Valstybės tarnybos įstatyme nustatyti asmenų priėmimo į valstybės tarnybą bendrieji reikalavimai. Asmuo turi būti: 1) Lietuvos Respublikos pilietis; 2) mokėti lietuvių kalbą; 3) būti ne jaunesnis kaip 18 metų ir ne vyresnis kaip 62 metų ir 6 mėnesių (reikalavimas būti ne vyresniam kaip 62 metų ir 6 mėnesių netaikomas politinio (asmeninio) pasitikėjimo ir pakaitiniams valstybės tarnautojams).

Į valstybės tarnautojo pareigas negali būti priimtas asmuo: 1) įstatymų nustatyta tvarka pripažintas kaltu dėl sunkaus nusikaltimo ar nusikaltimo valstybės tarnybai padarymo ir turintis neišnykusį ar nepanaikintą teistumą; 2) kurio teisę eiti valstybės tarnautojo pareigas yra atėmęs teismas; 3) kurio sutuoktinis, artimas giminaitis ar svainystės ryšiais susijęs asmuo eina valstybės tarnautojo pareigas valstybės ar savivaldybės institucijoje ar įstaigoje, jeigu jie pagal einamas pareigas būtų susiję tiesioginio pavaldumo santykiais; 4) kuris įstatymų nustatyta tvarka pripažintas neveiksniu; 5) kuris yra įstatymų nustatyta tvarka uždraustos organizacijos narys; 6) kitais įstatymų nustatytais atvejais.

Valstybės tarnybos įstatyme įtvirtintos valstybės tarnautojų teisės ir pareigos. Yra bendros visiems tarnautojams teisės ir pareigos ir specialiosios teisės ir pareigos, atsižvelgiant į tai, kokioje institucijoje ar įstaigoje tarnautojas dirba.

Valstybės tarnybos įstatyme nustatytos valstybės tarnautojų karjeros galimybės, tarnybinės veiklos vertinimo pagrindai, kokia veikla nesuderinama su valstybės tarnautojų pareigomis, jų kvalifikacijos kėlimo organizavimas, socialinės ir kitos garantijos.

Labai svarbios Įstatymo nuostatos, numatančios valstybės tarnautojų *skatinimą* ir nustatančios *atsakomybę*. Už nepriekaištingą tarnybinių pareigų atlikimą valstybės tarnautojai gali būti skatinami: 1) *padėka*; 2) *vardine dovana*; 3) *vienkartine pinigine išmoka*. Už ypatingus nuopelnus valstybės tarnybai tarnautojai gali būti teikiami *valstybės apdovanojimui* gauti. Apie valstybės tarnautojo gautus paskatinimus ir valstybės apdovanojimus įrašoma į valstybės tarnautojo asmens bylą.

Už tarnybinius nusižengimus valstybės tarnautojai traukiami *tarnybinėn* (drausminėn) *atsakomybėn*. Už valstybės ir savivaldybės institucijai ir įstaigai padarytą materialinę žalą valstybės tarnautojai traukiami *materialinėn atsakomybėn*. Už tarnybinius nusižengimus valstybės tarnautojui gali būti skiriama viena iš šių tarnybinių nuobaudų: 1) *pastaba*; 2) *papeikimas*; 3) *griežtas papeikimas*; 4) *atleidimas iš pareigų*. Tarnybinė nuobauda - atleidimas iš pareigų gali būti skiriama tik už šurkščius nusižengimus, kurie numatyti Valstybės tarnybos įstatyme (29 str.). Tarnybinė nuobauda turi būti paskirta *ne vėliau kaip per vieną mėnesį nuo tarnybinio nusižengimo paaiškėjimo dienos*. Negalima skirti tarnybinės nuobaudos, jeigu *praėjo 6 mėnesiai nuo nusižengimo padarymo dienos* arba nuo *tęstinio* (trunkamojo) *nusižengimo paaiškėjimo dienos*. Į nustatytus terminus neįskaitomas laikas, kurį valstybės tarnautojas nėjo pareigų dėl ligos ar atostogų. Už vieną tarnybinių nusižengimą galima skirti tik vieną tarnybinę nuobaudą. Kai paaiškėja, kad tarnybinis nusižengimas turi baudžiamosios veikos ar administracinio teisės pažeidimo požymių, tarnybinio nuobaudų skyrimo procedūra sustabdoma ir tarnybinio patikrinimo medžiaga perduodama institucijai, kompetentingai tirti atitinkamas bylas. Jeigu atsisakoma iškelti baudžiamąją ar administracinę bylą arba asmuo atleidžiamas nuo baudžiamosios ar administracinės atsakomybės, tarnybinės nuobaudos skyrimo procedūra tęsiama ir tarnybinė nuobauda turi būti paskirta *ne vėliau kaip per vieną mėnesį nuo šių sąlygų atsiradimo*, jei po atitinkamą bylą tirti kompetentingos institucijos

sprendimo priėmimo nepraėjo daugiau *kaip vieneri metai*. Jei daugiau kaip vienerių metų terminas praėjo, tarnybinės nuobaudos skyrimo procedūra nutraukiama. Tarnybinės nuobaudas skiria valstybės tarnautoją į pareigas priėmęs asmuo. Tarnybinių nuobaudų skyrimo valstybės tarnautojams tvarką nustato Vyriausybė. Sprendimas dėl tarnybinės nuobaudos paskyrimo gali būti *skundžiamas* Administracinių bylų teisenos įstatymo nustatymo tvarka.

Valstybės tarnautojas laikomas nebaustu tarnybine nuobauda, kai po nuobaudos paskyrimo datos praėjo *vieneri metai*. Tarnybinė nuobauda gali būti *panaikinta anksčiau*, negu sueis vieneri metai, ją paskyrusio asmens motyvuotu sprendimu arba jei valstybės tarnautojas *gauna valstybės apdovanojimą*.

Valstybės tarnautojui, kuris pasirodė tarnyboje neblaivus, apsvaigęs nuo narkotinių ar toksinių medžiagų, tiesioginis jo vadovas tą dieną gali neleisti dirbti (nušalinti nuo pareigų) ir sustabdyti darbo užmokesčio mokėjimą.

Valstybės tarnybos bendrąjį valdymą atlieka Vyriausybė ir vidaus reikalų ministras. Vyriausybė įgyvendina valstybės tarnybos politiką ir vykdo teisės aktuose nustatytas šios tarnybos bendrojo valdymo funkcijas. Vidaus reikalų ministras teikia Vyriausybei su valstybės tarnyba susijusių teisės aktų projektus, koordinuoja teisės aktų įgyvendinimo kontrolę, atlieka valstybės tarnybos bendrojo valdymo funkcijas.

6. VALDYMO AKTAI

6.1. VALDYMO AKTŲ SAMPRATA IR JURIDINĖ REIKŠMĖ

Teisinėje literatūroje teisės aktas (lot. *actus* - veiksmas, poelgis) suprantamas kaip juridinis dokumentas, kuriuo siekiama tam tikrų teisinių pasekmių. Viešojo valdymo institucijų (pareigūnų) valdymo aktai yra savarankiška teisinių aktų rūšis. Šiais aktais viešojo valdymo subjektai, siekdami tam tikrų juridinių rezultatų, teisiškai įtvirtina savo sprendimus. Valdymo aktais įtvirtinamos teisės normos, kurios reguliuoja visuomeninius santykius viešojo valdymo srityje, nustatomos tam tikros elgesio taisyklės, valdymo santykių šalių teisės, pareigos ir atsakomybė. Valdymo aktus leidžia viešojo valdymo subjektai, vykdydami įstatymus ir remdamiesi įstatymais, todėl šie aktai yra poįstatyminiai. Svarbiausia juridinė valdymo aktų reikšmė yra ta, kad jais sprendžiami viešojo valdymo uždaviniai. Valdymo aktais įtvirtinama viešojo valdymo subjektų kompetencija, jų veiklos formos, todėl jų priėmimas teisinėje literatūroje vadinamas pagrindine valdymo forma. Viešojo valdymo subjektai valdymo aktais vienašališkai išreiškia savo valią, kuri yra besąlygiškai privaloma subjektams, kuriems jie skirti.

Valdymo aktas gali būti kaip juridinis faktas, t. y. kaip tam tikra aplinkybė, kurios pagrindu atsiranda, keičiasi ar pasibaigia teisiniai santykiai. Dažnai valdymo aktas gali būti kitų valdymo aktų priėmimo pagrindas. Pavyzdžiui, remiantis Vyriausybės nutarimu, ministerijos, Vyriausybės įstaigos ir kitos institucijos priima atitinkamus valdymo aktus. Valdymo aktas gali būti kaip tam tikras įrodymas teismui nagrinėjant civilinę, administracinę ar baudžiamąją bylą. Valdymo aktai turi juridinę reikšmę ir tais atvejais, kai jie gali būti civilinių teisinių sandorių sudarymo ir galiojimo sąlyga,

taip pat pagrindas civiliniams teisiniam, darbo, finansų, žemės teisiniam santykiams atsirasti, pasikeisti ar pasibaigti. Valdymo aktai įgyvendinami remiantis įtikinimu ir valstybinės prievartos priemonėmis. Taigi apibendrinus galima teigti, kad:

1. Valdymo aktai yra pagrindinė teisinė viešojo valdymo subjektų veiklos forma.
2. Valdymo aktai - tai poįstatyminiai aktai, kurie priimami vykdant įstatymus ir remiantis įstatymais.
3. Valdymo aktai yra vienašališko pobūdžio teisiniai sprendimai, kurie privalomi atitinkamiems teisės subjektams.
4. Valdymo aktų pagrindu atsiranda, pasikeičia arba pasibaigia teisiniai santykiai.
5. Valdymo aktai įgyvendinami remiantis įtikinimu ir valstybės prievartos priemonėmis.

6.2. VALDYMO AKTŲ SKIRTUMAS NUO KITŲ TEISINIŲ AKTŲ

Valdymo aktas skiriasi nuo įstatymo. Įstatymas yra aukščiausia juridinė valstybės valdžios valios pasireiškimo forma ir visų kitų teisinių aktų šaltinis. Valdymo aktas galioja tik tada, kai yra išleistas pagal įstatymą ir vykdant jį. Nuo įstatymo priklauso valdymo akto turinys ir juridinė galia.

Valdymo aktai skiriasi nuo teismo procesinių aktų. Teismas norminių aktų nepriima, elgesio taisyklių nenustato. Teismo aktai priimami remiantis civilinio, baudžiamojo ar administracinio proceso normomis bylose, kurių nagrinėjimas priklauso tik teismo kompetencijai. Teismas įstatymų nustatyta procesine tvarka byloje priima sprendimą, nuosprendį, nutarimą arba nutartį nesikišant jokioms kitoms institucijoms ar pareigūnams. Tuo tarpu viešojo valdymo subjektas priima norminius ir nenorminius aktus ne tik remdamasis įstatymais, bet ir vykdydamas tiesioginius aukštesniųjų institucijų, jų pareigūnų nurodymus.

Valdymo aktas skiriasi nuo civilinės sutarties - juridinio akto civiliniuose teisiniuose santykiuose. Civilinė sutartis yra sandoris, t. y. dviejų ar daugiau subjektų savitarpio susitarimo ir veikimo rezultatas. Valdymo aktų teisiniai santykiai paprastai nustatomi, pakeičiami arba nutraukiami vienašališkai, be antrosios šio santykio šalies sutikimo.

Valdymo aktai skiriasi ir nuo visuomeninių organizacijų aktų. Visuomeninių organizacijų aktai yra privalomi šioms organizacijoms ir jų nariams. Viešojo valdymo subjektų aktai gali būti privalomi visiems adresatams, t. y. valstybinėms ir savivaldybių institucijoms, įstaigoms, įmonėms, jų pareigūnams, visuomeninėms organizacijoms ir piliečiams.

Galiausiai valdymo aktai skiriasi nuo asmens ir tarnybinių dokumentų (asmens paso, asmens liudijimo, diplomo, gimimo liudijimo, revizijos akto ir kt.). Minėti dokumentai teisės normų nenustato, nesukuria, nepakeičia ir nenutraukia administracinių teisinių santykių. Dokumentų paskirtis - paliudyti asmens tapatybę, patvirtinti tam tikrą faktą. Tam tikrais atvejais tarnybiniai dokumentai (pvz., revizijos aktas) gali būti pagrindas valdymo aktui priimti. Pavyzdžiui, remdamasis revizijos aktu organizacijos vadovas priima įsakymą, kuriame nustatoma darbo tvarka, turto apsaugos taisyklės ir t. t.

6.3. VALDYMO AKTŲ KLASIFIKACIJA

Viešojo valdymo subjektų valdymo aktai labai įvairūs ir jie turi specifinių, tik jiems būdingų požymių. Todėl šie aktai gali būti klasifikuojami pagal įvairius kriterijus. Specialiojoje teisinėje literatūroje valdymo aktai dažniausiai klasifikuojami pagal: 1) juridines savybes; 2) galiojimą erdvėje; 3) juos priimančių subjektų kompetencijos pobūdį; 4) juos priimančius subjektus; 5) jų išorinės išraiškos formą.

Pagal juridines savybes valdymo aktai skirstomi į *norminius* ir *individualius* (administracinius, teisės taikymo) *aktus*. Norminiame valdymo akte nustatomos elgesio taisyklės individualiais bruožais neapibūdintų subjektų grupei. Vienas iš svarbiausių norminio akto požymių yra tas, kad jame nenurodomas konkrečiai apibrėžtas administracinių teisinių santykių subjektas, o tik bendrais bruožais nusakomi tam tikros kategorijos subjektai (apskritai piliečiai, pareigūnai, organizacijos ir pan.). Individualus teisės aktas - tai vienkartinis teisės taikymo aktas, skirtas konkrečiam subjektui ar individualiais bruožais apibūdintų subjektų grupei. Individualus aktas priimamas tada, kai reikia taikyti tam tikras norminiame akte nustatytas teisės normas. Pavyzdžiui, remdamasis Švietimo ir mokslo ministerijos nuostatais (norminiu aktu) ministras priima įsakymą (individualų aktą) įsteigti N vidurinę mokyklą.

Pagal galiojimą erdvėje valdymo aktai skirstomi į *centrinių* ir *teritorinių valdymo subjektų aktus*. Pavyzdžiui, Vyriausybės aktai galioja visoje šalies teritorijoje, o teritorinių valdymo subjektų aktai - tik tam tikrame administraciniame teritoriniame vienetė (apskirtyje).

Pagal viešojo valdymo subjektų kompetencijos pobūdį valdymo aktai skirstomi į *bendrosios ir šakinės kompetencijos institucijų aktus*. Bendrosios kompetencijos subjektų aktams priklauso Vyriausybės aktai, kuriais reguliuojami visuomeniniai santykiai įvairiose ūkinės, socialinės kultūrinės ir administracinės politinės veiklos srityse. Šakinės kompetencijos institucijų aktai yra ministerijų aktai.

Pagal aktus priimančius valdymo subjektus aktai skirstomi į: 1) Vyriausybės nutarimus ir Ministro Pirmininko potvarkius, jo pavedimus, įformintus rezoliucijomis; 2) ministrų įsakymus; 3) Vyriausybės įstaigų vadovų įsakymus; 4) apskričių viršininkų įsakymus; 5) centrinių valdymo institucijų įstaigų, esančių administraciniuose teritoriniuose vienetuose, vadovų įsakymus; 6) savivaldybių administracijos vadovų įsakymus; 7) įstaigų, įmonių, organizacijų vadovų įsakymus.

Pagal išorinės išraiškos formą valdymo aktai gali būti *rašytiniai* ir *žodiniai*. Paprastai daugkartiniam taikymui skirti aktai yra rašytiniai. Jeigu įsakymu nustatyta, kad akto forma privalo būti rašytinė, tai to nesilaikant aktas neturės teisinės galios.

Operatyvioje veikloje valdymo subjektai dažnai vartoja žodinę aktų formą. Pavyzdžiui, institucijų, įstaigų vadovai dažnai žodžiu duoda tam tikrus įsakymus, nurodymus, kurie yra privalomi.

6.4. VALDYMO AKTŲ RENGIMO IR PRIĖMIMO TVARKA

Valdymo aktų rengimo ir priėmimo tvarką reglamentuoja įstatymai ir kiti teisės aktai. Lietuvos Respublikos įstatymų ir kitų teisės norminių aktų rengimo tvarkos įstatymas nustato valdymo aktų rengimo tvarką, stadijas, aktų formas, struktūrą, turinio ir kalbos reikalavimus. Valdymo aktų rengimo ir priėmimo tvarką taip pat reglamentuoja Vyriausybės darbo reglamentas, ministerijų, Vyriausybės įstaigų, savivaldybių tarybų darbo reglamentai ir Teisingumo ministro įsakymas dėl valdymo aktų rengimo rekomendacijų.

Numatytos tokios valdymo akto rengimo stadijos: 1) valdymo akto (norminio) paskirties ir jo rengimo užduoties nustatymas; 2) valdymo akto projekto rengėjo nustatymas (parinkimas); 3) valdymo akto teksto parengimas; 4) valdymo akto derinimas ir aprobavimas.

Pasiūlymus valdymo aktams rengti turi teisę teikti visi fiziniai ir juridiniai asmenys. Valdymo akto paskirtį ir jo rengimo užduotį turi teisę nustatyti valstybės ar savivaldybės institucijos pagal savo kompetenciją. Akto rengėjais gali būti institucijos paskirti ar konkurso tvarka parinkti asmenys ar jų grupė, taip pat asmuo arba asmenų iniciatyvinė grupė. Valdymo aktas turi būti parengtas pagal minėtame įstatyme (5-12 str.) įtvirtintus reikalavimus. Tai reiškia, kad valdymo aktas turi atitikti Konstituciją, įstatymus, Vyriausybės nutarimus, kitus teisės aktus.

Įstatyme nustatyta, kad būtina laikytis rengiamo valdymo akto formos, t. y. akte turi būti: 1) institucijos, įgaliotos priimti aktą, pavadinimas; 2) akto rūšies pavadinimas (nutarimas, įsakymas, nuostatai); 3) konkretaus klausimo, kuriuo priimamas aktas, pavadinimas (pvz., Švietimo ir mokslo ministro įsakymas „Dėl bendrojo lavinimo mokyklų kompiuterizavimo“); 4) akto priėmimo data, numeris, vieta; 5) akto tekstas; 6) aktą pasirašančio asmens pareigos, vardas, pavardė; 7) akto teksto viršutinėje dešinėje pusėje turi būti parašyta „Projektas“.

Būtina laikytis įstatyme nurodytos valdymo akto struktūros. Vyriausybės ir kitų valdymo institucijų teisės aktus sudaro punktai, jų pastraipos ir punktų papunkčiai. Punktai žymimi arabiškais skaitmenimis ir numeruojami iš eilės. Po skaitmens dedamas taškas. Punktų pastraipos nenumuojamos. Punktų papunkčiai žymimi arabiškais skaitmenimis ir turi pradinį punkto ir savo eilės skaitmenį. Tarp punkto ir papunkčio skaitmens ir po papunkčio skaitmens dedami taškai. Atskirai numeruoti papunkčiai gali būti vadinami punktais. Viso teisės akto punktų numeracija yra ištisinė. Didesnės apimties valdymo aktas gali būti skirstomas į skyrius ir skirsnius. Skyriai ir skirsniai žymimi romėniškais skaitmenimis iš eilės.

Įstatyme yra įtvirtinti tokie valdymo akto turinio reikalavimai: 1) akto turinys turi atitikti jo paskirtį; 2) akto turinys turi būti logiškas, glaustas ir aiškus; 3) akto tekste neturi būti nereikalingų arba netaisyklingų žodžių, žodžių junginių, pastabų ir dviprasmybių. Punkto tekstas nekartojamas kituose punktuose. Neleistini žodžių sutrumpinimai, išskyrus atvejus, kai pateikiama nuoroda į leidinį, kuriame šis aktas oficialiai paskelbtas. Pirmą kartą minimas pavadinimas negali būti trumpinamas.

Valdymo aktai rašomi laikantis bendrinės lietuvių kalbos normų ir teisės terminijos. Tarptautiniai žodžiai vartojami tik tada, kai lietuvių kalboje nėra šių žodžių atitikmenų. Įstatyme nustatyti taip pat reikalavimai, kurių reikia laikytis keičiant ar papildant valdymo aktą. Keičiant valdymo aktą, jei punktas, jo dalis keičiamas iš esmės, turi būti išdėstoma pakitimo esmė ir pateikiama keičiamo punkto, jo dalies

nauja redakcija. Jei valdymo aktas papildomas nauju punktu (jo dalimi), išdėstoma papildymo esmė ir pateikiama naujo punkto redakcija. Jei keičiamame akte keičiama ar buvo pakeista daugiau kaip pusė jo punktų, aktas paprastai pateikiamas naujos redakcijos arba parengiamas naujas teisės aktas. Kiti reikalavimai keičiant ar papildant valdymo aktus yra nustatyti nurodyto įstatymo 11 straipsnyje.

Parengtas valdymo akto projektas derinamas, tvirtinamas ir pateikiamas institucijai, įgaliojimai jį priimti. Derinamas ekonominius santykius reguliuojančio akto projektas turi būti vertinamas antikorupciniu požiūriu. Jeigu yra pagrindo manyti, kad priimtas aktas gali daryti įtaką kriminogeninei situacijai, jį priimti įgaliojanti institucija skiria kriminologinę ekspertizę.

Valdymo aktų priėmimo tvarka nustatyta įstatymuose. Aktai priimami *kolegialiai ir vienvaldiškai*. Vyriausybės įstatymo 41 straipsnyje pasakyta, kad Vyriausybės nutarimai priimami posėdžiuose visų Vyriausybės narių balsų dauguma. Vyriausybės nutarimus per 3 dienas pasirašo Ministras Pirmininkas ir atitinkamos srities ministras. Ministras Pirmininkas, ministrai, Vyriausybės įstaigų ir kitų valdymo institucijų vadovai aktus priima vienvaldiškai ir juos pasirašo. Prireikus keli ministrai gali leisti bendrą įsakymą arba įsakymu patvirtintus kitus teisės aktus (instrukcijas, taisykles) ir priimtą įsakymą pasirašo.

6.5. VALDYMO AKTŲ PASKELBIMO IR ĮSIGALIOJIMO TVARKA

Valdymo aktų paskelbimo ir įsigaliojimo tvarka nustatyta 1993 m. balandžio 6 d. įstatyme „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymų ir kitų teisės aktų skelbimo ir įsigaliojimo tvarkos“. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimai, kuriuose nustatomos, keičiamos ar pripažįstamos netekusiomis galios teisės normos, *įsigalioja kitą dieną* po to, kai jie, pasirašyti Ministro Pirmininko ir atitinkamo ministro, paskelbiami „Valstybės žiniuose“, jeigu pačiuose nutarimuose nenustatyta vėlesnė jų įsigaliojimo data. Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimai, kuriuose nėra nustatomos, keičiamos ar pripažįstamos netekusios galios teisės normos, taip pat Ministro Pirmininko potvarkiai įsigalioja jų pasirašymo dieną, jeigu pačiuose nutarimuose ir potvarkiuose nenustatyta vėlesnė jų įsigaliojimo data.

Lietuvos banko, ministerijų, departamentų ir Vyriausybės įstaigų bei kitų valstybės valdymo institucijų teisės aktai, kuriuose nustatomos, keičiamos ar pripažįstamos netekusiomis galios teisės normos, įsigalioja kitą dieną po jų paskelbimo „Valstybės žiniuose“, jeigu pačiuose teisės aktuose nenumatyta vėlesnė jų įsigaliojimo data.

Aukštesniųjų administracinių vienetų valdymo institucijų, savivaldybių ir jų vykdomųjų institucijų priimti teisės aktai, kuriuose nustatomos, keičiamos ar pripažįstamos netekusiomis galios teisės normos, įsigalioja kitą dieną po jų paskelbimo vietinėje spaudoje, jeigu pačiuose teisės aktuose nenustatyta vėlesnė jų įsigaliojimo data.

Teisės aktai, kuriuose yra valstybės ar tarnybinę paslaptį sudarančių žinių, „Valstybės žiniuose“, interneto tinklalapiuose ir vietinėje spaudoje neskelbiami. Šie aktai turi būti išsiunčiami toms institucijoms, kurios įstatymų nustatyta tvarka gali disponuoti valstybės ar tarnybinę paslaptį sudarančiomis žiniomis.

7. ADMINISTRACINĖ ATSAKOMYBĖ

7.1. ADMINISTRACINĖS ATSAKOMYBĖS SAMPRATA

Administracinė atsakomybė yra savarankiška teisinės atsakomybės rūšis, todėl jai yra būdingi visi bendrieji teisinės atsakomybės bruožai. Administracinė atsakomybė - tai asmens *pareiga* atsakyti už padarytą administracinės teisės pažeidimą. Administracinės atsakomybės pagrindas - įstatymo nustatytas *administracinis teisės pažeidimas*. Administracinio teisės pažeidimo ir administracinės atsakomybės subjektas gali būti *fizinis asmuo*, kaltas padaręs pažeidimą. Traukiamam administracinės atsakomybės asmeniui taikoma *administracinė nuobauda*, kuria teisės pažeidėjui daromas tam tikras teisinis poveikis. Atlikdamas administracinę nuobaudą kaltas asmuo priverstas patirti jam nemalonių moralinio, turinio, fizinio ir kitokio pobūdžio padarinių. Nubaustas asmuo netenka kai kurių materialinių vertybių, teisių, laisvės, darbo, patiria moralinio pobūdžio padarinių.

Administracinės atsakomybės, skirtingai negu drausminės (tarnybinės), kalti asmenys traukiami ne tarnybinio, ne darbo santykių pavaldumo tvarka. Tai reiškia, kad administracinių teisės pažeidimų bylas nagrinėja ir kaltiesiems nuobaudas skiria ne įstaigų, įmonių, organizacijų, kuriose dirba pažeidėjas, vadovai, bet kitos atitinkamos *valstybės valdymo institucijos, jų pareigūnai* ar *teismas* (teismo teisėjai).

Kalti padarę administracinį teisės pažeidimą asmenys traukiami administracinės atsakomybės Lietuvos Respublikos administracinių teisės pažeidimų kodekso normose nustatyta tvarka, kuri garantuoja objektyvų, visapusišką, teisingą bylos nagrinėjimą ir asmens teisių apsaugą.

Administracinei atsakomybei būdinga tai, kad ji yra labai svarbi teisinė priemonė kovojant ne tik su administraciniais, bet ir kitais teisės pažeidimais. Ypač svarbus profilaktinis administracinės atsakomybės vaidmuo kovojant su piktybiniais viešosios tvarkos pažeidimais, vagystėmis, tarnybiniais piktnaudžiavimais, kelių eismo taisyklių, aplinkos apsaugos, priešgaisrinės apsaugos ir kitais pavojingais teisės pažeidimais. Svarbu ir tai, kad taikant administracinę atsakomybę siekiama ne tik kaltąjį asmenį nubausti, bet ir sudrausminti kitus, pasakyti, jog būtina laikytis įstatymų, užtikrinti, kad būtų vykdomi teisės reikalavimai. Reikia pabrėžti, kad administracinė atsakomybė už teisės pažeidimus nustatoma tik *įstatymais*.

7.2. ADMINISTRACINĖS ATSAKOMYBĖS PRINCIPAI

Teisinės atsakomybės tikslas bus pasiektas, ji bus veiksminga, kai ją taikantys subjektai laikysis pagrindinių jos principų. Teisėje atsakomybės principai suprantami kaip tam tikros vadovaujančios nuostatos, idėjos, kurios atspindi ir išreiškia pagrindinius teisės reikalavimus, jos esmę.

1. **Atsakomybės teisėtumo principas.** Tai reiškia, jog reikia tiksliai laikytis materialinių ir procesinių teisės normų ir jas vykdyti. Administracinių teisės pažeidimų kodekso 7 straipsnyje pasakyta: „Niekam negali būti taikoma poveikio priemonė už administracinį teisės pažeidimą kitaip, kaip įstatymų nustatytais pagrindais ir tvarka“.

2. Atsakomybės tik už priešingą teisei veikimą ar neveikimą ir tik esant kaltei principas. Tai reiškia, kad administracinės atsakomybės gali būti traukiamas asmuo, kuris padarė teisės draudžiamą veikimą (neveikimą) *kaltai*, t. y. suvokdamas pavojingus, žalingus visuomenei tokio savo elgesio padarinius, jų siekdamas arba sąmoningai leisdamas tokiems padariniams atsirasti.

3. Atsakomybės teisingumo ir tikslingumo principas. Jo esmė yra ta, kad administracinės atsakomybės priemonės (jų griežtumas) turi būti nustatytos ir parinktos teisingai ir tikslingai, atsižvelgiant į teisės pažeidimo pavojingumą, pažeidėjo kaltės laipsnį, atsakomybę švelninančias ir sunkinančias aplinkybes. Tuo atveju, kai taikyti administracinę atsakomybę netikslinga arba atsakomybės tikslas pasiektas anksčiau negu buvo numatyta taikant nuobaudą, atsakomybė gali būti netaikoma arba nuo jos asmuo gali būti atleistas anksčiau. ATPK 30¹ straipsnyje pasakyta: „Organas (pareigūnas), nagrinėjantis administracinių teisės pažeidimų bylas, atsižvelgdamas į aplinkybes, nurodytas šio kodekso 30 straipsnio 2 dalyje, taip pat į šio kodekso 31 straipsnyje nustatytas atsakomybę lengvinančias bei kitas įstatymų nenurodytas lengvinančias aplinkybes, vadovaudamasis teisingumo ir protingumo kriterijais, gali paskirti mažesnę nuobaudą nei sankcijoje numatyta minimali arba paskirti švelnesnę nuobaudą nei numatyta sankcijoje, arba visai neskirti administracinės nuobaudos“. Pagal ATPK 329 straipsnį, jei asmuo, kuriam atimta teisė vairuoti transporto priemonę arba teisė medžioti ar žvejoti, teisės atėmimo laikotarpiu nepadarė teisės pažeidimo, nuobaudą skyres pareigūnas gali, praėjus ne mažiau kaip pusei paskirtojo laiko, tarpininkaujant visuomeninei organizacijai, darbdaviui, sutrumpinti nurodytos specialiosios teisės atėmimo terminą.

4. Atsakomybės neišvengiamumo principas. Jo esmė ta, kad kiekvienas administracinės teisės pažeidimas turi būti išaiškintas, kaltas asmuo patrauktas atsakomybėn, skirta nuobauda įvykdyta. Įspėjamoji administracinės nuobaudos reikšmė svarbi tuo, kad ji neišvengiama ir daro realų poveikį teisės pažeidėjui. Nebaudžiamumas, teisės pažeidimo nepasmerkimas paprastai skatina naujus pažeidimus, padeda formuotiis antvisuomeniniams pažeidėjo polinkiams bei įpročiams.

5. Atsakomybės viešumo principas. Jis reikalauja, kad kalto asmens poelgis būtų pasmerktas viešai, atvirai, žinant visuomenei. Atsakomybės viešumas didina auklėjamąjį poveikį pažeidėjui ir kitiems asmenims, daro atsakomybės priemones veiksmingesnes. Viešumo principo reikalavimai gali būti įgyvendinami įvairiais būdais - viešai, atvirai svarstant bylas, organizuojant išvažiujamuosius bylų nagrinėjimo posėdžius įmonėse, įstaigose, gyvenvietėse, pranešant darbovietės, mokyklos administracijai ir kolektyvui apie jo nario bylos svarstymo rezultatus.

6. Atsakomybės operatyvumo principas. Tai reiškia, kad administracinių teisės pažeidimų bylos tiriamos, nagrinėjamos, nuobaudos pažeidėjui skiriamos ir vykdomos nedelsiant, per kuo trumpesnę laikotarpį nuo pažeidimo padarymo. Administracinių teisės pažeidimų bylos ypatingos tuo, kad ATPK normose nemažai numatyta atveju, kai administracinės nuobaudos kaltiems asmenims gali būti skiriamos teisės pažeidimo padarymo vietoje (ATPK 262 str.). Atsakomybės operatyvumas didina jos efektyvumą bei veiksmingumą.

7.3. ADMINISTRACINĖS ATSAKOMYBĖS PAGRINDAS - ADMINISTRACINIS TEISĖS PAŽEIDIMAS

Administracinės atsakomybės pagrindas yra administracinis teisės pažeidimas. Tai tokia asmens veika (veikimas ar neveikimas), kuriai būdingi šie pagrindiniai požymiai: 1) *veikos priešingumas teisei*; 2) *veikos pavojingumas* (žalingumas) *visuomenei*; 3) *veikos kaltumas*; 4) *atsakomybė* (baudžiamumas) *už veikos padarymą* (ATPK 9 str.).

Pirmasis požymis reiškia, kad tam tikras *veikas* (veiksmus, poelgius, neveikimą) *draudžia įstatymas*. Tokios draudžiamos veikos yra suformuluotos ATPK ypatingojoje dalyje (pvz., žinomai melagingas specialiųjų tarnybų iškviatimas (186 str.), priešgaisrinės saugos taisyklių pažeidimas (192 str.), kontrabanda (210 str.).

Antrasis požymis reiškia, kad draudžiamos *veikos* yra dėl to, kad jos *pavojingos visuomenei*, sukelia neigiamus, žalingus padarinius (pažeidžiama viešoji tvarka, sužalojamas turtas, padaroma žala žmogaus sveikatai ir t.t.).

Trečiasis požymis reiškia, kad priešingi teisei *veiksmai* (neveikimas) *padaromi kaltai*, t. y. *tyčia* ar dėl *neatsargumo*.

Ketvirtasis požymis reiškia, kad kaltas padaręs administracinį teisės pažeidimą *asmuo turi būti baudžiamas*, turi atsakyti už padarytą veiką pagal įstatymą. ATPK Ypatingosios dalies normose nustatytos sankcijos, kurios taikomos teisės pažeidėjams už konkrečius padarytus pažeidimus.

Administracinis teisės pažeidimas yra savarankiška teisės pažeidimo rūšis. Administracinių teisės pažeidimų sudėtis yra suformuluota ATPK Ypatingosios dalies normose. Pagrindinis administracinio teisės pažeidimo atribojimo nuo baudžiamojo nusižengimo ir baudžiamojo nusikaltimo kriterijus yra *veikos visuomenei pavojingumo laipsnis*. Administracinis teisės pažeidimas yra mažiau pavojingas visuomenei negu baudžiamasis nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas. Kokios teisei priešingos ir visuomenei pavojingos veikos laikomos administraciniais teisės pažeidimais ir kokios veikos priskiriamos baudžiamiesiems nusikaltimams ar baudžiamiesiems nusižengimams, sprendžia įstatymo leidėjas.

7.4. JURIDINĖ ADMINISTRACINIO TEISĖS PAŽEIDIMO SUDĖTIES ANALIZĖ

Be nurodytų bendrųjų požymių, administraciniam teisės pažeidimui, kaip ir bet kokios kitos rūšies teisės pažeidimui, yra būdingi tam tikri *objektyvūs* ir *subjektyvūs požymiai*, kurie įeina į juridinę šio *teisės pažeidimo sudėtį*. Taigi į administracinio teisės pažeidimo sudėtį įeina tokie keturi pagrindiniai elementai: 1) *objektas*; 2) *objektyvioji pusė*; 3) *subjektas*; 4) *subjektyvioji pusė*. Šie visi administracinio teisės pažeidimo sudėties elementai yra tarpusavyje labai susiję. Jei veikoje bent vieno iš šių elementų trūksta, tai nėra ir administracinio teisės pažeidimo sudėties. Taigi administracinio teisės pažeidimo sudėtis suprantama kaip tam tikrų juridinių veikos požymių, rodančių jos priešingumą teisei ir pavojingumą visuomenei, visuma. Juridinė administracinio teisės pažeidimo sudėties elementų analizė padeda išaiškinti jo socialinį pobūdį, turinį, individualius jo sudėtinių elementų požymius ir teisingai nustatyti juridinę veikos kvalifikaciją.

Administracinio teisės pažeidimo objektas gali būti: *bendrasis, rūšinis ir tiesioginis*. *Bendrasis administracinio teisės pažeidimo objektas* - tai tie visuomeniniai santykiai (materialios ir dvasinės vertybės, teisiniai gėriai), į kuriuos kėsinaisi teisei priešinga veika ir tuos visuomeninius santykius gina administracinės teisės normos. *Rūšinis administracinio teisės pažeidimo objektas* - tai grupė teisės reguliuojamų giminingų visuomeninių santykių, į kuriuos kėsinaisi teisei priešinga veika ir kuriuos gina administracinės teisės sankcijos. ATPK Ypatingojoje dalyje yra išvardyti tipiškiausi rūšiniai administracinių teisės pažeidimų objektai: valstybinė ir viešoji tvarka, nuosavybė, piliečių teisės ir laisvės, gamtos, istorijos ir kultūros paminklai, valdymo tvarka, teisingumas ir kt. *Tiesioginis administracinio teisės pažeidimo objektas* - tai tie teisės reguliuojami visuomeniniai santykiai, tos vertybės, gėriai, į kuriuos tiesiogiai kėsinaisi veika. Pavyzdžiui, viešoji tvarka (rūšinis objektas) gali būti pažeista sutrikdžius žmonių poilsį, rimtį. Taigi šiuo atveju tiesioginis pažeidimo objektas - žmonių poilsis, rimtis.

Administracinio teisės pažeidimo objektyvioji pusė-tai visuma požymių, kurie apibūdina išorinę veikos pasireiškimo formą (pažeidimo padarymo būdą). Objektyvioji administracinio teisės pažeidimo pusė paprastai yra formuluojama teisės normos dispozicijoje. Objektyviajai administracinio teisės pažeidimo pusei priskiriami visi tie išoriniai veikos pasireiškimo požymiai bei aplinkybės, kurie tą veiką ir apibūdina: 1) *teisei priešingi veiksmai (neveikimas)*; 2) *žalingi padariniai*; 3) *priežastinis ryšys tarp veiksmų (neveikimo) ir žalingų padarinių*; 4) *pažeidimo padarymo vieta, laikas, būdas, priemonės*. Kitaip sakant, objektyvioji pusė rodo, kaip, kokiais konkrečiais veiksmais (neveikimu), būdais, priemonėmis, kokiomis aplinkybėmis padaromas administracinis teisės pažeidimas. Pavyzdžiui, ATPK 188³ straipsnyje pasakyta: „Neįleidimas Valstybės kontrolės pareigūnų ir jų įgaliotų asmenų tikrinti įmonių, įstaigų ir organizacijų, nepateikimas jiems dokumentų arba dokumentų nuslėpimas, klaidingas, ne visų arba ne laiku žinių suteikimas, taip pat valstybės kontrolės pareigūnų teisėtų reikalavimų ir sprendimų nevykdymas užtraukia baudą pareigūnams nuo penkių šimtų iki vieno tūkstančio litų“.

Administracinio teisės pažeidimo subjektas gali būti fizinis asmuo, kuriam iki administracinio teisės pažeidimo padarymo sukako 16 metų ir yra pakaltinamas. Šešiolika metų - tai amžiaus riba, nuo kurios asmuo sugeba suvokti savo poelgius, vertinti jų sukeltus žalingus padarinius ir savo atsakomybę už įvykdytus teisei priešingus veiksmus.

Administracinėn atsakomybėn netraukiamas asmuo, kuris, darydamas priešingus teisei veiksmus (veikimas ar neveikimas), buvo *nepakaltinamas*, t. y. negalėjo suprasti savo veiksmų esmės arba jų valdyti dėl chroniškos psichikos ligos, laikino psichinės veiklos sutrikimo, silpnaprotystės ar kitokios patologinės būsenos.

Administracinėje teisėje, be paprasto subjekto, yra išskiriamas *h specialusis pažeidimo subjektas*. Toks subjektas gali būti asmuo, kuriam, be bendrųjų administracinio teisės pažeidimo subjekto požymių, yra būdingi papildomi, specialūs, požymiai, numatyti teisės normose. Paprastai specialieji administracinių teisės pažeidimų subjektai yra pareigūnai (ATPK 14 str.), tėvai, prekybos įmonių darbuotojai, profesionalūs transporto priemonių vairuotojai ir kt.

Reikia pasakyti, kad ne visi administracinių teisės pažeidimų subjektai yra traukiami administracinėn atsakomybėn. ATPK 15 straipsnyje pasakyta, kad tikrosios karo tarnybos kariai, taip pat policijos, vidaus reikalų tarnybų pareigūnai ir jiems

prilyginti asmenys už administracinius teisės pažeidimus atsako *pagal drausmės statutą*, o Specialiųjų tyrimų tarnybos pareigūnai - pagal Specialiųjų tyrimų *tarnybos statutą*. Kiti asmenys, kuriems taikomi drausmės statutai arba specialūs drausmės nuostatai, tiesiogiai šiuose aktuose nurodytais atvejais už administracinius teisės pažeidimus traukiami administracinėn atsakomybėn.

Užsieniečiai, padarę administracinį teisės pažeidimą, atsako pagal ATPK, jeigu kitaip nenumatyta kituose įstatymuose ir Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse (ATPK 16 str.).

Administracinio teisės pažeidimo subjektyvioji pusė - tai asmens psichinis santykis su jo daroma teisei priešinga veika ir jos padariniais. Administracinio teisės pažeidimo subjektyviąją pusę sudaro šie elementai: *kaltė, motyvas ir tikslas*.

Kaltė yra pagrindinis administracinio teisės pažeidimo subjektyviosios pusės elementas. Jeigu asmens veiksmuose nėra kaltės, negali būti ir teisės pažeidimo sudėties, kartu ir administracinės atsakomybės. Kaltė gali reikštis dviem formomis: *tyčia* ir *neatsargumu*. Administracinis teisės pažeidimas laikomas padarytu tyčia, jeigu jį padaręs asmuo suprato priešingą teisei savo veikimo arba neveikimo pobūdį, numatė žalingas jo pasekmes ir jų norėjo arba nors ir nenorėjo šių pasekmių, bet sąmoningai leido joms kilti (ATPK 10 str.). Administracinis teisės pažeidimas laikomas padarytu dėl neatsargumo, jeigu jį padaręs asmuo numatė, kad jo veikimas ar neveikimas gali sukelti žalingas pasekmes, bet lengvabūdiškai tikėjosi, kad jų bus išvengta, arba nenumatė, kad gali kilti tokios pasekmės, nors *turėjo k galėjo* jas numatyti (ATPK 11 str.).

Administracinio teisės pažeidimo *motyvas* - tai paskatos, kurios stumia subjektą įvykdyti teisei priešingus veiksmus. Paskatos gali būti, pavyzdžiui, kerštas, pavydas, pyktis.

Teisės pažeidimo *tikslas* yra tai, ko subjektas siekia darydamas teisei priešingą veiką (pvz., pasisavinti svetimą turtą, sužaloti ar sunaikinti svetimą turtą). Reikia pabrėžti, kad norint teisingai įvertinti subjektyvius ir objektyvius veikos požymius bei teisingai juridiskai kvalifikuoti veiką, būtina išsiaiškinti teisės pažeidimo padarymo tikslus bei motyvus.

Kaip jau buvo minėta, veika, neturinti administracinio teisės pažeidimo požymių, negali būti pripažįstama administraciniu teisės pažeidimu. Tačiau galiojantys įstatymai numato tokius veiksmus, kurie išoriškai primena administracinio teisės pažeidimo požymius, bet iš esmės dėl tam tikrų aplinkybių nėra pavojingi visuomenei ir priešingi teisei ir todėl, juos padarius, administracinė atsakomybė netaikoma. Kitaip tariant, įstatymai numato aplinkybes, kurios *pašalina veikos pavojingumą ir priešingumą teisei*. Tokios aplinkybės yra būtinasis reikalingumas ir būtinoji gintis (ATPK 17 ir 18 str.).

7.5. ADMINISTRACINĖS NUOBAUDOS IR JŲ RŪŠYS

Administracinės nuobaudos yra savarankiška administracinio teisinio poveikio priemonių rūšis. Administracinių nuobaudų paskirtis bei tikslai nustatyti ATPK 20 straipsnyje. Jame rašoma: „Administracinė nuobauda yra atsakomybės priemo-

nė, kuri skiriama administracinę teisės pažeidimą padariusiems asmenims nubausti bei siekiant auklėti, kad jie laikytųsi įstatymų, gerbtų bendro gyvenimo taisykles, taip pat kad pats teisės pažeidėjas, tiek ir kiti asmenys nepadarytų naujų teisės pažeidimų". Administracinės nuobaudos, panašiai kaip ir baudžiamosios baudmės, yra *represinio pobūdžio*. Asmuo, kuriam skirta administracinė nuobauda, priverstas patirti tam tikrus neigiamo pobūdžio padarinius, t. y. jis netenka tam tikrų teisių, laisvės, materialinių vertybių arba patiria kitokius teisių apribojimus. Tačiau be represinio pobūdžio poveikio, administracinės nuobaudos turi ir kitokių tikslų. Jomis siekiama teisės pažeidėją ir kitus asmenis *drausminti, auklėti ir įspėti, kad nepadarytų teisės pažeidimų*.

Administracinių nuobaudų efektyvumą lemia tai, kad kiekvienu atveju jos turi būti taikomos atsižvelgiant į konkretų teisės pažeidimą, jo padarymo aplinkybes. Nuobaudos griežtumas visada turi atitikti padaryto administracinio teisės pažeidimo pavojingumo visuomenei laipsnį, kalto asmens savybes, atsakomybę lengvinančias ir sunkinančias aplinkybes.

Reikia pabrėžti, kad administracinių teisės pažeidimų sudėtį ir administracines nuobaudas nustato tik įstatymų leidėjas. ATPK 21 straipsnyje numatytos tokios administracinių nuobaudų rūšys: 1) įspėjimas; 2) bauda; 3) daikto, kuris buvo administracinio teisės pažeidimo padarymo įrankis arba tiesioginis objektas, ir pajamų, kurios buvo gautos padarius administracinę teisės pažeidimą, konfiskavimas; 4) suteiktos asmeniui specialiosios teisės (teisės vairuoti transporto priemonės, teisės skraidyti orlaivio įgulos nariu, atlikti orlaivių techninę priežiūrą, dirbti skrydžių vadovu, teisės medžioti arba žvejoti) atėmimas; 5) administracinis areštas; 6) nušalinimas nuo darbo (pareigų).

Pagal ATPK 22 straipsnį administracinės nuobaudos gali būti *pagrindinės* ir *papildomosios*. Daikto konfiskavimas, specialiosios teisės atėmimas ir nušalinimas nuo darbo (pareigų) gali būti skiriami kaip pagrindinės ir kaip papildomosios administracinės nuobaudos. ATPK 21 straipsnio 1 dalyje nurodytos kitos administracinės nuobaudos gali būti skiriamos tik kaip pagrindinės.

Įspėjimas, kaip administracinė nuobauda, pareiškiamas raštu. Įstatymų numatytais atvejais įspėjimas gali būti įforminamas kitokiu nustatytu būdu.

Bauda asmenims negali būti skiriama mažesnė kaip dešimt litų ir didesnė kaip vienas tūkstantis litų. Pareigūnams skiriama bauda negali būti mažesnė kaip dvidešimt litų ir didesnė kaip du tūkstančiai litų. Už atskirų rūšių administracinius teisės pažeidimus įstatyme gali būti nustatyta didesnė bauda, negu numatyta ATPK 24 straipsnyje. Už administracinius teisės pažeidimus nepilnamečiui gali būti skiriama ne daugiau kaip pusė baudos, numatytos ATPK. ATPK numatytais atvejais *kaip alternatyvi nuobauda* rajono (miesto) apylinkės teismo nutarimu ir pažeidėjo sutikimu bauda gali būti pakeista *nemokamais viešaisiais darbais*.

Daikto ar pajamų, gautų padarius administracinę teisės pažeidimą, **konfiskavimas** yra priverstinis neatlygintinas šio daikto ir šių pajamų pavertimas valstybės nuosavybe. Konfiskuotas gali būti tik daiktas ir pajamos, kurie yra pažeidėjo nuosavybė, išskyrus daiktą ir pajamas, kurie buvo administracinio teisės pažeidimo padarymo įrankis arba tiesioginis objektas ir kurie buvo gauti padarius administracinę teisės pažeidimą, numatytą ATPK 163², 173 straipsniuose, 209¹ straipsnio 2 dalyje, 209² straipsnio 1,2 ir 3 dalyse, 209³ straipsnyje, 209⁴ straipsnio 3 ir 4 daly-

se, 210 ir 214¹⁰ straipsniuose. Šaunamojo ginklo, kitų medžioklės įrankių ir šaudmenų konfiskavimas negali būti skiriamas asmenims, kuriems medžioklė yra pagrindinis pragyvenimo šaltinis.

Specialiosios teisės atėmimas skiriamas iki penkerių metų už šiurkštų arba sistemingą naudojimosi šia teise tvarkos pažeidimą. Tokios teisės atėmimo laikas negali būti trumpesnis kaip vienas mėnuo, jeigu kitaip nenustato įstatymai. Atėmimas teisės vairuoti transporto priemonės negali būti skiriamas asmenims, kurie naudojami šiomis priemonėmis dėl invalidumo, išskyrus atvejus, kai jas vairuoja neblaivūs. Atėmimas teisės medžioti arba žvejoti negali būti skiriamas asmenims, kuriems medžioklė arba žvejyba yra pagrindinis pragyvenimo šaltinis.

Administracinis areštas nustatomas ir skiriamas tik išimtiniais atvejais už atskirų rūšių (pavojingesnių) administracinius teisės pažeidimus iki 30 parų. Administracinį areštą skiria rajono (miesto) apylinkės teismas (teismo teisėjas). Administracinis areštas negali būti skiriamas nėščioms moterims, moterims, turinčioms vaikų iki dvylikos metų amžiaus, asmenims, kuriems nesukako aštuoniolika metų, pirmos ir antros grupės invalidams.

Nušalinimas nuo darbo (pareigų) skiriamas už atskirų rūšių administracinius teisės pažeidimus, padarytus ryšium su darbuotojo tarnybinių pareigų atlikimu. Nušalinimą nuo darbo (pareigų) skiria rajono (miesto) apylinkės teismas (teisėjas).

ATPK 35 straipsnyje nustatyti administracinių *nuobaudų skyrimo terminai*. Administracinė nuobauda gali būti skiriama ne vėliau kaip per šešis mėnesius nuo teisės pažeidimo padarymo dienos, o esant trunkamam teisės pažeidimui (kuris nepertraukiamai tęsiasi iki jo nutraukimo, pvz., vengimas karinės įskaitos), - per šešis mėnesius nuo jo paaiškėjimo dienos. Administracinė nuobauda už ATPK dvyliktajame skirsnyje nurodytus pažeidimus, taip pat už 85, 185², 193³, 209, 209¹, 209², 209³, 209⁴, 210, 214¹¹ straipsniuose numatytus pažeidimus gali būti skiriama ne vėliau kaip per šešis mėnesius nuo pažeidimo nustatymo dienos, jeigu nuo pažeidimo padarymo dienos iki jo nustatymo dienos nėra praėję daugiau kaip vieneri metai.

Atsisakius kelti baudžiamąją bylą arba nutraukus baudžiamąją bylą, jei pažeidėjo veiksmuose yra administracinio teisės pažeidimo požymių, administracinė nuobauda gali būti skiriama ne vėliau kaip per du mėnesius nuo sprendimo atsisakyti kelti baudžiamąją bylą arba ją nutraukti priėmimo dienos.

Jeigu teisės pažeidėjas neturi nuolatinės gyvenamosios vietos, ilgam išvykęs ar gyvena užsienyje, ilgai serga arba kai dėl pažeidimo tyrimo ar kitų priežasčių negalima spręsti jo administracinės atsakomybės klausimo, ATPK 35 straipsnio 1 ir 2 dalyse nurodyti terminai pratęsimi, bet ne ilgiau kaip vieneriems metams, šį terminą skaičiuojant nuo teisės pažeidimo padarymo ar paaiškėjimo dienos arba nuo sprendimo atsisakyti kelti baudžiamąją bylą ar ją nutraukti priėmimo dienos.

Kai pirmosios instancijos teismo nutarimas panaikinamas apeliacine tvarka, ATPK 35 straipsnyje nurodyti terminai pradedami skaičiuoti iš naujo nuo apeliacinės instancijos sprendimo įsiteisėjimo dienos.

Jeigu asmuo, kuriam buvo paskirta administracinė nuobauda, per metus nuo tos dienos, kai pasibaigė nuobaudos vykdymas, nepadarė naujo administracinės teisės pažeidimo, laikoma, kad jam nebuvo paskirta administracinė nuobauda.

7.6. ADMINISTRACINIŲ NUOBAUDŲ SKYRIMO, APSKUNDIMO IR VYKDYMO PROCESINĖ TVARKA

Vienas iš svarbiausių administracinių nuobaudų skyrimo ypatumų yra tas, kad administracinių teisės pažeidimų bylas nagrinėja ir nuobaudas kaltiems asmenims taiko labai daug valstybės institucijų ir pareigūnų. Tai paaiškinti galima tuo, kad administracinių teisės pažeidimų padaroma palyginti daug ir įvairiose valdymo srityse. Valdymo institucijos, vadovaudamos tam tikroms socialinės kultūrinės, ūkinės ir administracinės politinės veiklos sritims, turi užtikrinti, kad būtų laikomasi nustatytos valdymo tvarkos, ginamos ir saugomos fizinės ir juridinės asmenų teisės, sėkmingai įgyvendinami visi uždaviniai ir funkcijos. Sėkmingai kovoti su administraciniais teisės pažeidimais ir kvalifikuotai nagrinėti tokių pažeidimų bylas gali tos institucijos bei jų pareigūnai, kurie turi specialių žinių ir yra kompetentingi. Tokie subjektai paprastai yra įvairios valstybinės inspekcijos, administracinės komisijos prie savivaldybių tarybų, apylinkės teismai (teisėjai), policijos ir kiti pareigūnai. Taigi pagal ATPK 216 straipsnį administracinių teisės pažeidimų bylas nagrinėja ir nuobaudas pažeidėjams skiria: 1) administracinės komisijos prie savivaldybių tarybų; 2) policija; 3) valstybinės inspekcijos; 4) seniūnijų kaimo vietovėse seniūnai; 5) rajonų (miestų) apylinkės teismai (teisėjai); 6) kitos įstatymų tam įgalios institucijos bei pareigūnai - įvairių transporto rūšių, aplinkos apsaugos, muitinės, valstybinės sienos apsaugos, krašto apsaugos, valstybinės tabako ir alkoholio kontrolės tarnybos ir kitų institucijų pareigūnai.

Administracinių teisės pažeidimų bylos tiriamos, nagrinėjamos, kaltiems asmenims nuobaudos skiriamos ir jos įgyvendinamos tam tikra administracinės teisės normose nustatyta tvarka, kuri vadinama administracinių teisės pažeidimų bylų teiseną. Taigi *administracinių teisės pažeidimų bylų teiseną -tai įstatymų reglamentuojama procesinė administracinių pažeidimų bylų iškelimo, jų tyrimo ir nagrinėjimo, nutarimų šiose bylose priėmimo, jų apskundimo ir vykdymo tvarka.*

Administracinių teisės pažeidimų bylų teiseną yra grindžiama *teisėtumo*, visų piliečių lygybės įstatymui ir institucijai (pareigūnui), tiriančiai ir nagrinėjančiai administracinio teisės pažeidimo bylą, objektyvumo, nekaltumo prezumpcijos, teisingumo, teisės į gynybą, lietuvių kalbos, viešumo ir operatyvumo principais.

Kad administracinių teisės pažeidimų bylų teiseną pasiektų savo tikslą ir būtų sėkmingai įgyvendinti jos uždaviniai, ATPK normose numatytos tam tikros priemonės. ATPK 264 straipsnyje rašoma: „Lietuvos Respublikos įstatymų tiesiogiai numatytais atvejais, siekiant užkirsti kelią administraciniams teisės pažeidimams, surašyti protokolams, užtikrinti kad būtų laiku ir teisingai nagrinėjamos bylos ir vykdomi nutarimai administracinių teisės pažeidimų bylose, leidžiamas *asmens administracinis sulaikymas, asmens apžiūra, daiktų patikrinimas, daiktų ir dokumentų paėmimas, priverstinis transporto priemonės nuvežimas, transporto priemonės važiuoklės užblokavimas specialiu įtaisu arba vairuotojo nušalinimas nuo transporto priemonės vairavimo ir patikrinimas neblaivumui (girtumui) ar apsvaigimui nuo narkotikų arba vaistų ar kitų svaigųjų medžiagų nustatyti*". Be minėtų teisenos užtikrinimo priemonių, ATPK 263 straipsnyje numatytas ir teisės pažeidėjo pristatymas jo asmenybei nustatyti, teisės pažeidimo faktui išaiškinti ir pažeidimo protokolui surašyti. Pristatyti asmenį į policiją, seniūnijos kaimo vietovėje bei kitų atitinkamų įstaigų būstinę turi teisę ATPK 263 straipsnyje nurodyti pareigūnai. Pristatytas asmuo gali būti laikomas iki 3 valandų.

Administracinio asmens sulaikymo atvejai, sąlygos, terminai, pareigūnai, turintys teisę taikyti šią poveikio priemonę, numatyti ATPK 265-267 straipsniuose. Administracinis asmens sulaikymas gali trukti ne ilgiau kaip 5 valandas. Pasienio ruožo režimą arba pasienio kontrolės punktų režimą pažeidęs asmuo gali būti sulaikytas iki 3 valandų protokolui surašyti, o prireikus nustatyti jo asmenybę ir išaiškinti teisės pažeidimo aplinkybes - iki 48 valandų. Už kai kuriuos administracinius teisės pažeidimus (pvz., susirinkimų ir kitų masinių renginių tvarkos pažeidimą, nedidelį chuliganizmą) asmuo gali būti sulaikytas, kol apylinkės teismo teisėjas ar policijos komisaras įstatymo nustatytais terminais išnagrinės bylą, bet ne ilgiau kaip 48 valandas. Administracinio sulaikymo laikas skaičiuojamas nuo pažeidėjo pristatymo protokolui surašyti momento, o girtu asmens - nuo jo išblavėjimo laiko. Asmens apžiūros ir daiktų patikrinimo, daiktų ir dokumentų paėmimo, priverstinio transporto priemonės nuvežimo ar jos važiuoklės blokavimo, asmens nušalinimo nuo transporto priemonių vairavimo atvejai ir sąlygos nustatyti ATPK 268, 269, 270 straipsniuose.

Administracinių teisės pažeidimų bylų teiseną sudėtingos struktūros. Ją sudaro tam tikros viena paskui kitą nuoseklumo tvarka einančios stadijos. Kiekviena stadija susideda iš specifinių vienaarūšių procesinių veiksmų ir turi savo tiesioginę paskirtį. Pagal ATPK normas, reglamentuojančias administracinių teisės pažeidimų bylų teisenos procesinius veiksmus, galima skirti tokias savarankiškas šios-teisenos stadijas: 1) bylos iškėlimas; 2) bylos nagrinėjimas; 3) nutarimo priėmimas bei paskelbimas; 4) nutarimo apskundimas; 5) nutarimo vykdymas.

Administracinių teisės pažeidimų bylų teismoje dalyvauja daug asmenų, kurių procesinės teisės, pareigos ir apskritai jų teisinė padėtis įtvirtinta ATPK normose. Taigi pagal ATPK dvidešimtajame skirsnyje įtvirtintas nuostatas administracinių teisės pažeidimų bylų teismoje dalyvauja: 1) atsakomybėn traukiamas asmuo; 2) nukentėjusysis; 3) atstovas pagal įstatymą; 4) įgaliotas atstovas; 5) liudytojai; 6) ekspertas; 7) vertėjas; 8) institucijos, kurios pareigūnas surašė administracinio teisės pažeidimo protokolą, atstovas.

Institucija (pareigūnas), tirianti bei nagrinėjanti administracinio teisės pažeidimo bylą, turi užtikrinti nurodytų asmenų procesines teises, taip pat reikalauti, kad minėti asmenys laikytųsi nustatytų procesinių pareigų. Atsakomybėn traukiamo asmens kaltumas turi būti pagrįstas įrodymais. ATPK 256 straipsnis, pabrėždamas įrodymų reikšmę ir apibrėždamas įrodymų sąvoką, teigia: „Įrodymai administracinio teisės pažeidimo byloje yra bet kurie faktiniai duomenys, kuriais remdamiesi organai (pareigūnai) įstatymo nustatyta tvarka nustato, ar yra padarytas administracinis teisės pažeidimas, ar jo nėra, ar dėl jo padarymo tas asmuo kaltas, ir kitokias aplinkybes, turinčias reikšmės bylai teisingai išspręsti“.

Bylos iškėlimas. Tai pirmoji administracinių teisės pažeidimų bylų teisenos stadija, nuo kurios tiesiogiai priklauso ir kitos šių bylų teisenos stadijos. Šios stadijos esmę sudaro tai, kad tam įgaliotos institucijos pareigūnai nustato administracinio teisės pažeidimo faktą, asmenį, nusikaltusį padarius pažeidimą, ir iškelia jam bylą. Bylos iškėlimas įforminamas protokolo surašymu (kai kuriais įstatymo numatytais atvejais byla gali būti iškeliama prokuroro, teismo, teisėjo nutarimu). Surašyti administracinio teisės pažeidimo protokolą turi teisę asmenys, nurodyti ATPK 259, 259¹ straipsniuose (policijos, vidaus reikalų, valstybinių inspekcijų, muitinės ir kiti pareigūnai). Protokolas surašomas laikantis ATPK 260 straipsnyje nurodytų reika-

lavimų ir ne vėliau kaip per tris dienas nuo jo surašymo pasiunčiamas institucijai (pareigūnui), įgaliotai nagrinėti bylą.

Bylos nagrinėjimas. Kaip minėta, vienas svarbiausių administracinių teisės pažeidimų bylų teisenos ypatumų yra tas, kad šių pažeidimų bylas nagrinėja gana daug įvairių institucijų ir pareigūnų. Šie subjektai numatyti ATPK 216 straipsnyje (administracinės komisijos prie savivaldybių tarybų, policija, valstybinės inspekcijos, teismas ir kt.). Bylų nagrinėjimo vieta, procesinė tvarka, asmenų, dalyvaujančių šiame procese, teisės bei pareigos, kiti procesiniai veiksmai yra reglamentuojami ATPK 272-284 straipsniuose.

Nutarimo priėmimas. Išnagrinėjusi administracinio teisės pažeidimo bylą, institucija (pareigūnas) priima nutarimą. Nutarimas yra svarbiausias procesinis aktas, kuriuo išsprendžiama, ar yra padarytas administracinis teisės pažeidimas ar jo nėra, ar traukiamas atsakomybės asmuo yra kaltas, ar nekaltas, skiriama jam administracinė nuobauda ar neskiriama. Nutarimo turinys nurodytas ATPK 286 straipsnyje. Pagal ATPK 287 straipsnį byloje gali būti priimtas toks nutarimas: 1) skirti pažeidėjui administracinę nuobaudą; 2) nutraukti bylą (nutarimas nutraukti bylą gali būti priimamas esant vienai iš aplinkybių, numatytų ATPK 250 ir 251 straipsniuose); 3) motyvuotai perduoti bylos nagrinėjimą kitai įgaliotai nagrinėti bylą institucijai (pareigūnui).

Nutarimas skelbiamas tuojau pat, baigus bylos nagrinėjimą. Nutarimo nuorašas per tris dienas įteikiamas (pasirašytinai) arba išsiunčiamas asmeniui, dėl kurio nutarimas priimtas, institucijai, kurios pareigūnas surašė teisės pažeidimo protokolą, taip pat nukentėjusiajam jo prašymu.

Nutarimo apskundimas. Ši teisenos stadija - fakultatyvi, nes nutarimas nebūtinai turi būti skundžiamas. Tačiau tais atvejais, kai patrauktas administracinės atsakomybės asmuo, nukentėjęsysis ar institucija, kurios pareigūnas surašė administracinio teisės pažeidimo protokolą, yra nepatenkinti priimtu nutarimu, jį gali apskųsti įstatymo nustatyta tvarka. ATPK 291 straipsnyje pasakyta, kad nutarimą byloje gali apskųsti asmuo, kurio atžvilgiu jis priimtas, institucija, kurios pareigūnas surašė teisės pažeidimo protokolą, taip pat nukentėjęsysis.

Nutarimas administracinio teisės pažeidimo byloje, priimtas ATPK 216 straipsnio 1, 2 ir 5 punktuose nurodytų institucijų (pareigūnų), gali būti apskųstas atitinkamam *apygardos administraciniam teismui*. Skundas gali būti paduotas per 10 dienų nuo nutarimo priėmimo dienos. Jeigu šis terminas praleistas dėl svarbių priežasčių, jį pareiškėjo prašymu gali atnaujinti apygardos administracinis teismas. Apygardos administracinis teismas bylą pagal gautą skundą išnagrinėja per 20 dienų *pirmosios instancijos teismo proceso tvarka*. Tai reiškia, kad byla nagrinėjama iš esmės aiškinantis visas jos aplinkybes. Išnagrinėjęs bylą pagal skundą, apygardos administracinis teismas priima vieną iš sprendimų, nurodytų Lietuvos Respublikos administracinių bylų teisenos įstatymo 124 straipsnyje. Apygardos administracinio teismo nutarimas per 10 dienų nuo jo paskelbimo gali būti skundžiamas *apeliacine tvarka Lietuvos vyriausiajam administraciniam teismui*, kurio sprendimas yra galutinis ir neskundžiamas.

Apylinkės teismo (teisėjo) nutarimas administracinio teisės pažeidimo byloje per 10 dienų nuo jo paskelbimo gali būti skundžiamas *apeliacine tvarka Lietuvos vyriausiajam administraciniam teismui*, kurio sprendimas yra galutinis ir neskundžiamas.

Padavus skundą nustatytu laiku, sustabdomas nutarimo skirti nuobaudą (išskyrus įspėjimą ir administracinį areštą) vykdymas iki skundo išnagrinėjimo.

Nutarimo vykdymas. Nutarimas administracinio teisės pažeidimo byloje vykdomas jam įsiteisėjus (išskyrus kai skiriamas išpėjimas ir areštas). Nutarimų skirti nuobaudą vykdymo tvarką reglamentuoja ATPK nuostatos. Pagal ATPK 304 straipsnio 4 dalį nutarimą vykdyti nukreipia jį priėmusi institucija (pareigūnas).

ATPK 308 straipsnyje nustatytas nutarimų skirti administracinę nuobaudą vykdymo senaties terminas. Negali būti vykdomas nutarimas skirti administracinę nuobaudą, jeigu jis nebuvo perduotas vykdyti **per 3** mėnesius nuo priėmimo dienos. Jeigu nutarimo vykdymas sustabdytas pagal ATPK 295 straipsnį, senaties termino eiga sustabdoma iki skundo išnagrinėjimo. Atidėjus nutarimo vykdymą, senaties termino eiga sustabdoma iki termino atidėjimo pabaigos. Nutarimo dėl administracinio arešto vykdymo senatis - vieneri metai.

ATPK 306 straipsnyje pasakyta, kad, esant aplinkybių, dėl kurių nedelsiant įvykdyti nutarimą skirti administracinį areštą ar baudą negalima, priėmusi nutarimą institucija (pareigūnas) pagal asmens pareiškimą gali atidėti nutarimo vykdymą iki vieno mėnesio.

Atsižvelgdama į pažeidėjo turtinę padėtį, kitas reikšmingas aplinkybes, nagrinėjanti administracinio teisės pažeidimo bylą institucija (pareigūnas) gali paskirtos baudos mokėjimą išdėstyti per laikotarpį iki dvejų metų (ATPK 313 str.).

ATPK 338¹ straipsnyje numatyta, kad administracinio arešto vykdymas gali būti *sąlyginai* atidėtas. Tai reiškia, kad asmeniui, kuriam paskiriamas administracinis areštas arba kuriam bauda pakeičiama administraciniu areštu šio kodekso 314 straipsnyje nustatyta tvarka, apylinkės teismas (teisėjas) pažeidėjui sutinkant tuo pačiu nutarimu gali atidėti arešto vykdymą nuo 1 iki 12 mėnesių. Atidėdamas paskirto arešto vykdymą, teismas paskiria pažeidėjui atlikti nemokamų viešųjų darbų nuo 25 iki 400 valandų.

Detali nutarimų dėl konkrečių administracinių nuobaudų vykdymo procesinė tvarka reglamentuojama ATPK dvidešimt penktojo-trisdešimt pirmojo skirsnių nuostatose. Lietuvos Respublikos administracinių bylų teisenos įstatymas numato atvejus, kuriais gali būti atnaujinta administracinių teisės pažeidimų bylų teisena (įsiteisėjusių teismo nutarimų peržiūrėjimas).

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Administracinė teisė - savarankiška teisės šaka, kurios normos reguliuoja visuomeninius santykius viešojo valdymo srityje, t. y.: 1) valstybės vykdomosios valdžios įgyvendinimo procese; 2) visų valstybės ir savivaldybių institucijų vidaus valdymo veikloje, įmonių, įstaigų, teikiančių socialines, kultūros, švietimo paslaugas, administracijos veikloje; be to, 3) jos normos reguliuoja visuomeninius santykius apylinkės ir administraciniais teismams, valdymo institucijoms (pareigūnams) nagrinėjant administracinių teisės pažeidimų bylas bei skundus, ginant fizinių asmenų bei kitų teisės subjektų teises ir jų teisėtus interesus.

Administracinės teisės normos - savarankiškos ir specifinės teisės normos, kurios taikant administracinį teisinį metodą reguliuoja visuomeninius santykius viešojo valdymo srityje.

Administraciniai teisiniai santykiai - administracinės teisės normų sureguliuoti visuomeniniai santykiai.

Valdymas - tai tam tikroje sistemoje pasireiškiantis tikslingas bei kryptingas poveikis, kurį valdymo subjektas daro valdymo objektui, siekdamas išlaikyti sistemą tam tikroje organizacinėje struktūroje, išspręsti reikiamus uždavinius, pasiekti užsibrėžtą tikslą.

Viešasis administravimas - įstatymų ir kitų teisės aktų reguliuojama valstybės ir vietos savivaldos institucijų, kitų įstatymais įgaliotų subjektų vykdomoji veikla, skirta įstatymams, kitiems teisės aktams, vietos savivaldos institucijų sprendimams įgyvendinti, numatytoms viešosioms paslaugoms administruoti.

Viešojo valdymo subjektai - tai valstybės ir savivaldybių institucijos, įstaigos, tarnybos, valstybės tarnautojai (pareigūnai) ir kiti įstatymuose numatyti subjektai, kurių tiesioginė paskirtis - įgyvendinti valstybės vykdomosios valdžios uždavinius arba atskiras jos funkcijas, vadovauti socialinės kultūrinės, ūkinės ir administracinės politinės veiklos sritims.

Ministerija - šakinės kompetencijos valdymo institucija, vadovaujanti jai pavestai valdymo sričiai (šakai).

Kolegija - ministro patariamoji institucija, sudaroma iš tos ministerijos valstybės tarnautojų.

Vyriausybės įstaigos - tai ministerijų funkcijoms nepriskirtiems klausimams spręsti Vyriausybės įsteigtos institucijos - departamentai, kontrolės ar apskaitos funkcijas vykdančios tarnybos, agentūros, inspekcijos ir kitos įstaigos.

Apskritis - aukštesnysis administracinis teritorinis vienetas, kurio valdymą per apskrities viršininką, ministerijas bei kitas Vyriausybės institucijas organizuoja Vyriausybė. Lietuvos Respublikoje yra 10 apskričių: Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių, Panevėžio, Alytaus, Tauragės, Marijampolės, Telšių ir Utenos.

Savivaldybės valdymo (administravimo) subjektai - tai savivaldybės institucijos ir joms pavaldžios įstaigos bei kiti subjektai, turintys teisės aktų suteiktus įgaliojimus, atliekantys jiems pavestas valdymo funkcijas ir atsakingi už šių funkcijų įgyvendinimą. Savivaldybės institucijos yra *atstovaujamoji institucija* (sa-

vivaldybės taryba) ir *vykdomoji institucija* (savivaldybės administracijos direktorius), kurios turi vietos valdžios ir viešojo valdymo (administravimo) teises ir pareigas.

Savivaldybės taryba - savivaldos institucija, kuri susideda iš įstatymų nustatyta tvarka demokratiškai išrinktų savivaldybės bendruomenės atstovų (savivaldybės tarybos narių).

Meras - savivaldybės tarybos pirmininkas.

Savivaldybės kontrolierius - tai savivaldybės institucija, kuri kontroliuoja, kaip vykdomas savivaldybės biudžetas ir naudojamas jos turtas.

Savivaldybės administracija - savivaldybės įstaiga, į kurios sudėtį įeina struktūriniai padaliniai - departamentai, skyriai, tarnybos ir kt. ir struktūriniai teritoriniai padaliniai - seniūnijos.

Seniūnija - savivaldybės administracijos struktūrinis teritorinis padalinys, veikiantis tam tikroje savivaldybės teritorijos dalyje.

Valstybės tarnyba - visuma teisinių santykių, kurie atsiranda įgijus valstybės tarnautojo statusą valstybės ar savivaldybės institucijoje ar įstaigoje ryšium su viešojo valdymo veiklos vykdymu.

Valdymo aktai - tai poįstatyminiai aktai, kurie priimami vykdant įstatymus ir remiantis įstatymais.

Administracinė atsakomybė - asmens pareiga atsakyti už padarytą administracinės teisės pažeidimą.

Administracinis teisės pažeidimas - tai asmens veika (veikimas ar neveikimas), kuri yra priešinga teisei, pavojinga (žalinga) visuomenei ir kurią padarius atsiranda kaltumas ir administracinė atsakomybė (baudžiamumas).

Administracinė nuobauda - atsakomybės priemonė, kuri skiriama siekiant nubausti administracinį teisės pažeidimą padariusį asmenį bei priversti jį laikytis įstatymų, gerbti bendro gyvenimo taisykles, taip pat siekiant auklėti jį, kad nepadarytų naujų teisės pažeidimų.

Administracinių teisės pažeidimų bylų teisena - tai įstatymų reglamentuojama procesinė administracinių pažeidimų bylų iškėlimo, jų tyrimo ir nagrinėjimo, nutarimų šiose bylose priėmimo, jų apskundimo ir vykdymo tvarka.

KLAUSIMAI

1. Kas sudaro administracinės teisės reguliavimo dalyką?
2. Kuo skiriasi civilinis teisinis metodas nuo administracinio teisinio reguliavimo metodo?
3. Kokia yra administracinės teisės normos struktūra?
4. Kokie yra pagrindiniai viešojo valdymo bruožai?

5. Kokiame teisės akte reglamentuojama Vyriausybės darbo tvarka? Kokia pagrindinė Vyriausybės darbo forma?
6. Kokios yra ministro funkcijos?
7. Kuo skiriasi ministerijos sekretoriaus ir ministerijos valstybės sekretoriaus funkcijos?
8. Kokios šiuo metu Lietuvoje yra ministerijos?
9. Kokios pagrindinės apskrities viršininko funkcijos?
10. Kada sudaroma savivaldybės tarybos kolegija? Kas tampa šios kolegijos nariais pagal pareigas?
11. Kokie yra bendrieji asmenų priėmimo į valstybės tarnybą reikalavimai?
12. Kuo valdymo aktas skiriasi nuo civilinės sutarties?
13. Kokia tvarka apskundžiamas nutarimas administracinio teisės pažeidimo byloje?

UŽDUOTYS

1. Pagal poveikio subjektams pobūdį administracinės teisės normos skirstomos į įpareigojančias, įgaliojančias, draudžiamąsias. Paanalizuokite Administracinių teisės pažeidimų kodeksą ir pateikite minėtų normų pavyzdžių.
2. Apskrities viršininkas priėmė sprendimą, kuriuo valstybinę žemę išnuomavo savo žmonai. Kokius viešojo valdymo principus pažeidė apskrities viršininkas?
3. Apibūdinkite Valstybinę mokesčių inspekciją prie Finansų ministerijos pagal viešojo valdymo subjektų rūšis.
4. Nubraižykite schemą, kurioje būtų pavaizduota ministerijos struktūra.
5. Lietuvos pilietis, dvidešimt vienerių metų A. J., sulaikytas neblaivus prie automobilio vairo. Išanalizuokite šį administracinės teisės pažeidimą pagal administracinio teisės pažeidimo sudėtį (objektas, objektyvioji pusė, subjektas, subjektyvioji pusė).

KETVIRTAS SKYRIUS

CIVILINĖ TEISĖ

1. CIVILINĖS TEISĖS SAMPRATA, PRINCIPAI IR ŠALTINIAI

1.1. CIVILINĖS TEISĖS SAMPRATA

Civilinė teisė - tai privatinės teisės šaka, kurios normos reglamentuoja asmenų turtinius santykius, su šiais santykiais susijusius asmeninius neturtinius santykius, taip pat ir šeimos santykius, be to, įstatymų nustatytais atvejais ir kitokius asmeninius neturtinius santykius (Lietuvos Respublikos civilinio kodekso (CK) 1.1 str.). Civilinė teisė nustato santykius tarp nepriklausomų (nepavaldžių vienas kitam tuose santykiuose) fizinių ir juridinių asmenų. Šie asmenys laisva valia savo nuožiūra sukuria civilinės teisės reglamentuojamus santykius.

Civilinės teisės reglamentuojamų santykių subjektai nėra pavaldūs vienas kitam. Pavaldumas būdingas viešosios teisės reglamentuojamų santykių subjektams. Šių santykių dalyviai privalo paklusti asmenims, kurie turi valstybės suteiktus įgaliojimus. Tai būdinga tokioms teisės šakoms, kaip administracinė teisė, finansų teisė, baudžiamoji teisė, baudžiamojo proceso teisė ir kt.

Paprastai civilinius teisinius santykius asmenys sukuria laisva valia. Jie patys savo nuožiūra nustato savo teises ir pareigas, išskyrus prievoles dėl žalos padarymo. Šios prievolės gali atsirasti ir prieš asmens valią, kai žala padaroma neatsargiai, kai žala atsiranda dėl didesnio pavojaus šaltinio (įvairių mechanizmų, sprogstamųjų, radioaktyviųjų, savaime užsidegančių medžiagų ir pan.).

Civilinės teisės reglamentuojami turtiniai santykiai - tai nuosavybės santykiai, santykiai dėl daiktų, pinigų, vertybinių popierių, teisių perdavimo, darbų atlikimo, paslaugų teikimo, keleivių ir krovinių vežimo bei kt. Asmeniniai santykiai atsiranda sukūrus intelektinės nuosavybės objektą (literatūros, meno ar mokslo kūrinių, pramoninį dizainą, ką nors išradus ir pan.).

1.2. CIVILINĖS TEISĖS PRINCIPAI

Pagal CK 1.2 straipsnio nuostatas civilinei teisei būdingi šie principai: *civilinių teisi-
nių santykių lygiateisiškumas, nuosavybės neliečiamumas, sutarties laisvė* (sutarčių sudarymas savo nuožiūra, laisva valia pasirenkant sutarties šalį, dalyką ir formą), *teisinis apibrėžtumas, proporcingumas ir teisėti lūkesčiai, neleistinumas piktnaudžiauti teise, visapusiška civilinių teisių apsauga*. Be to, CK 1.5 straipsnyje nustatyta, kad civilinių teisių santykių dalyviai, įgyvendindami savo teises bei atlikdami pareigas, privalo veikti pagal *teisingumo, protingumo ir sąžiningumo* reikalavimus.

1.3. CIVILINĖS TEISĖS ŠALTINIAI

Pagrindinis įstatymas, kuris reglamentuoja civilinius santykius, yra Civilinis kodeksas, priimtas 2000 m. liepos 18 d. ir įsigaliojęs 2001 m. liepos 1 d. Jį sudaro 6 knygos: Bendrosios nuostatos, Asmenys, Šeimos teisė, Daiktinė teisė, Paveldėjimo teisė ir Prievolių teisė. Be CK, krovinių ir keleivių vežimą reglamentuoja Geležinkelio transporto kodeksas, Vidaus vandenų transporto kodeksas, Kelių transporto kodeksas, Prekybinės laivybos įstatymas, draudimo santykius - draudimo įstatymai. Specialiais įstatymais reglamentuojama literatūros, meno ir mokslo kūrinių, išradimų, pramoninio dizaino, prekių ženklų, puslaidininkių gaminių apsauga.

1.4. ĮSTATYMO IR TEISĖS ANALOGIJA

Jei nėra įstatymo, kuriuo reglamentuojami atitinkami santykiai, tai kilę tarp asmenų ginčai sprendžiami pagal įstatymo, kuriuo nustatomi panašūs santykiai, nuostatas (įstatymo analogija). Jei tokio įstatymo nėra, ginčas sprendžiamas vadovaujantis bendraisiais civilinės teisės principais, teisingumo, sąžiningumo ir protingumo reikalavimais (teisės analogija).

2. CIVILINĖS TEISĖS SUBJEKTAI

Civilinių teisinių santykių dalyviai, t. y. civilinių teisių turėtojai, vadinami civilinės teisės subjektais. Civilinės teisės subjektai yra *fiziniai ir juridiniai asmenys*. Civilinės teisės subjektai paprastai turi būti *teisnūs* ir *veiksnūs*.

Teisnūs - tai galėjimas turėti civilines teises ir pareigas. **Veiksnumas** -tai galėjimas savo veiksmais įgyti civilines teises ir pareigas.

2.1. FIZINIAI ASMENYS

Fiziniai asmenys - tai žmonės. Fizinio asmens teisnumas atsiranda jam gimstant ir išnyksta jam mirus. Visų fizinių asmenų teisnumas yra vienodas. Jie privačios nuosavybės teise gali turėti visus daiktus, kurie neišimti iš apyvartos, verstis ūkine komercine veikla, steigti įmones ar kitokius juridinius asmenis, paveldėti turtą ir palikti jį testamentu, pasirinkti veiklos rūšį ir gyvenamąją vietą, sudaryti įstatymų nedraudžiamus sandorius, turėti kūrinio, išradimo, pramoninio dizaino autoriaus teises bei kitas turtines ir asmenines neturtines teises, kurias saugo civiliniai įstatymai (CK 2.4 str. 1 d.).

Fiziniai asmenys, kurie įstatymų nustatyta tvarka verčiasi ūkine komercine veikla, vadinami verslininkais.

Tik ką gimęs žmogus nesuvokia aplinkos, bet jis gali turėti civilines teises ir pareigas, t. y. būti civilinių teisinių santykių dalyvis, tačiau teisių ar pareigų jis negali įgyti savo veiksmais. Tokios galimybės neturi ir asmenys, kurie dėl silpnaprotystės ar kitos ligos neįstengia suprasti savo veiksmų pobūdžio ir padarinių. Atsižvelgiant į šias aplinkybes, fiziniai asmenys pagal jų veiksnumo apimtį skirstomi į

keturias grupes: 1) visiškai veiksnūs asmenys (sulaukę 18 metų); 2) iš dalies veiksnūs asmenys (nuo 14 iki 18 metų); 3) ribotai veiksnūs asmenys (jų veiksnumą teismas apribojo dėl piktnaudžiavimo alkoholiu ar narkotinėmis medžiagomis); 4) neveiksnūs asmenys (asmenys iki 14 metų ir asmenys, kuriuos dėl silpnaprotystės ar kitos psichikos ligos teismas pripažino neveiksniais).

Nepilnamečiai iki 18 metų gali tapti visiškai veiksnūs, jei jie įstatymo nustatyta tvarka sudaro santuoką arba yra emancipuojami, t. y. jei teismas pripažįsta juos visiškai veiksniais (CK 2.9 str.).

Už nepilnamečius iki 14 metų visus teisinius veiksmus (įgyvendina teises ir atlieka pareigas, sudaro sutartis bei kt.) atlieka jų tėvai, išskyrus smulkius buitinius sandorius, kuriuos sudaryti turi teisę patys nepilnamečiai. Jei jie tėvų neturi arba jei tėvai neatlieka jiems savo pareigų, steigama globa, skiriamas globėjas, kuris ir įgyvendina nepilnamečio teises bei atlieka jo pareigas.

Nepilnamečiai nuo 14 iki 18 metų yra iš dalies veiksnūs. Jie sandorius sudaro patys tėvų arba rūpintojų sutikimu, turi teisę savarankiškai disponuoti gautomis pajamomis (uždarbiu, stipendija ir pan.) bei turtu, įgytu už šias pajamas, sudaryti smulkius buitinius sandorius. Jie, sukūrę literatūros, meno ar mokslo kūrinį, ką nors išradę, gali įgyti autoriaus teises.

Asmeniui, teismo pripažintam neveiksniu, steigama globa, skiriamas globėjas, kuris įgyvendina šio neveiksniaus asmens teises bei atlieka jo pareigas, jo vardu sudaro reikiamas sutartis.

2.2. JURIDINIAI ASMENYS

Juridinis asmuo yra pavadinimą turinti įmonė, įstaiga ar organizacija, kuri gali savo vardu įgyti ir turėti teises bei pareigas, būti ieškovu ar atsakovu teisme (CK 2.33 str. 1 d.). Juridinis asmuo - tai įstatymo nustatyta tvarka organizuotų fizinių asmenų grupė, kurios tikslas - atlikti viešąsias funkcijas arba užsiimti ūkine komercine veikla. Todėl skiriami viešieji ir privatūs juridiniai asmenys.

Juridinį asmenį gali įsteigti valstybės ar savivaldybės institucija, pagal savo kompetenciją priimdama atitinkamą nutarimą ar potvarkį įkurti įstaigą, valstybinę ar savivaldybės įmonę. Privačių asmenų iniciatyva, gavus atitinkamos institucijos leidimą, steigiami bankai, draudimo įmonės. Įstatymų nustatyta tvarka steigėjų (tiek fizinių, tiek juridinių asmenų) iniciatyva kuriamos akcinės bendrovės, ūkinės bendrijos, individualios įmonės, žemės ūkio bendrovės, kooperatinės bendrovės ir kt.; šiems asmenims įsteigti leidimo nereikia. Steigėjai juridinių asmenų registrai pateikia tik įstatymų nustatytus juridinio asmens steigimo dokumentus. Juridinis asmuo laikomas įsteigtu, kai jis įregistruojamas juridinių asmenų registre (CK 2.63 str. 1 d.).

JURIDINIŲ ASMENŲ TEISNUMAS IR VEIKSNUMAS

Juridinis asmuo (kaip ir fizinis asmuo), kaip civilinių teisinių santykių subjektas, apibrėžiamas pagal du požymius: *teisnumą* ir *veiksnumą*. Juridinis asmuo tampa teisnus ir veiksnus, kai jis įregistruojamas juridinių asmenų registre. Juridinio asmens teisnumą lemia jo įsteigimo tikslai ir paskirtis. Todėl juridinių asmenų teisnu-

mas nėra vienodas. Juridinio asmens teisnumą lemia jo veiklą reglamentuojantys įstatymai ir jo įstatai (nuostatai). Juose įtvirtinta juridinio asmens veiklos sritis, veiklos tikslai, kartais būna įvardytos svarbiausių sandorių, kuriuos gali sudaryti juridinis asmuo, rūšys.

Privatūs juridiniai asmenys gali turėti ir įgyti bet kokias civilines teises bei pareigas, išskyrus tas, kurioms atsirasti reikia tokios fizinio asmens savybės kaip lytis, amžius bei giminystė (CK 2.74 str. 1 d.). Privataus juridinio asmens sudarytą sandorį, kuris prieštarauja jo įstatams ir veiklos tikslams, negaliojančiu galima pripažinti tik tuo atveju, kai juridinio asmens sutarties šalis veikė nesąžiningai, t. y. žinojo ar turėjo žinoti, kad juridinio asmens institucija neturėjo teisės sudaryti tokio sandorio (CK 1.182 str. 1 d.).

Višųjų juridinių asmenų teisnumas siauresnis nei privačių. Šių asmenų teisnumas specialusis. Jie gali turėti ir įgyti tik tokias civilines teises ir pareigas, kurios neprieštarauja jų steigimo dokumentams ir veiklos tikslams (CK 2.74 str. 2 d.). Jei šių asmenų sudaryti sandoriai prieštarauja jų veiklos tikslams, gali būti pripažįstami negaliojančiais (CK 1.82 str. 2 d.).

Juridinis asmuo kartu su teisnumu įgyja ir veiksnumą. Juridinio asmens veiksnumą (atlikti teisinius veiksmus, sudaryti sandorius, vykdyti sutartis ir kt.) įgyvendina jo organai (direktorius, valdyba, administracija ir pan.), kurių kompetencija apibrėžiama įstatymuose ir steigimo dokumentuose. Juridinio asmens organai gali būti vienašmeniai (direktorius, viršininkas, pirmininkas ir pan.) ir kolegialūs (narių susirinkimas, konferencija, taryba, komitetas ir pan.). Šio asmens valią formuoja ir išreiškia jo organai.

JURIDINIŲ ASMENŲ RŪŠYS

Juridiniai asmenys skirstomi į *įmones, organizacijas* ir *įstaigas*.

Įmonė - savo vardą turintis ūkinis vienetas, įsteigtas įstatymų nustatyta tvarka tam tikrai ūkinei komercinei veiklai plėtoti. Įmonę sudaro jai priklausantys pastatai, žemė, lėšos, taip pat jai priklausanti teisių ir pareigų visuma. Visos įmonės yra juridiniai asmenys. Įmonės skirstomos į *visiškos* ir *ribotos atsakomybės įmones*. Individualios įmonės ir ūkinės bendrijos yra *visiškos atsakomybės* įmonės, nes jų turtas atsakomybės požiūriu neatskirtas nuo įmonės dalyvių turto. Išieškojimą pagal įmonės skolas galima nukreipti į įmonės turtą, o jei šio turto nepakanka reikalavimams patenkinti - į įmonės dalyvių turtą.

Ribotos atsakomybės įmonės atsako tik savo turtu. Pagal įmonės skolas negalima išieškojimo nukreipti į jos dalyvių turtą, kurio jie nėra perdavę arba neprivalo perduoti įmonei.

Skiriamos dar ir šios įmonių rūšys: *individualios įmonės, tikrosios ūkinės bendrijos, komandinės (pasitikėjimo) ūkinės bendrijos, akcinės bendrovės, kooperatinės bendrovės (kooperatyvai), valstybės ar savivaldybės įmonės*. Įmonės, jei tai neprieštarauja Konkurencijos įstatymui, gali jungtis į koncernus, konsorciumus, asociacijas ir kitus susivienijimus.

Individuali įmonė nuosavybės teise priklauso fiziniam asmeniui ar keliems fiziniams asmenims bendrosios jungtinės nuosavybės teise. Tačiau įmonės negalima tapatinti su įmonės savininko turtu, kuris naudojamas jo ir jo šeimos poreikiams tenkinti. Įmonės turtas apskaitomas atskirai, vedant įmonės veiklos bei apy-

vartos buhalterinę apskaitą, sudarant balansus. Į įmonės balansą neįeina asmeninis savininko turtas, kuris naudojamas jo ir jo šeimos poreikiams. Atsakomybės požiūriu turtas nėra atskirtas nuo savininko turto. Savininkas už įmonės skolas atsako visu savo turtu.

Tikroji ūkinė bendrija yra visiškos turtinės atsakomybės įmonė, turinti savo pavadinimą ir įsteigta pagal bendrosios jungtinės veiklos sutartį sujungus kelių fizinių ar juridinių asmenų turtą į bendrąją dalinę nuosavybę komercinei ūkinei veiklai plėtoti. Ūkinių bendrijų veikla reglamentuojama Ūkinių bendrijų įstatymu. Ūkinę bendriją gali įsteigti tiek fiziniai, tiek juridiniai asmenys. Ūkinę bendriją steigžiama pagal bendrosios jungtinės veiklos sutartį. Steigėjai sutartyje suformuluoja ūkinės bendrijos veiklos tikslus, nustato įnašų dydį, pelno ir pajamų paskirstymo tvarką bei aptaria kitus įmonės veiklos klausimus. Kiekvienas narys turi vieną balsą ir kartu su kitais nariais sprendžia visus bendrijos veiklos klausimus. Sprendimai priimami balsų dauguma. Kilę ginčai sprendžiami teismo tvarka. Kadangi bendrija yra visiškos atsakomybės juridinis asmuo, pagal prievoles savo turtu atsako pati bendrija, kaip įmonė, ir jos nariai. Bendrijos nariai savo turtu pagal bendrijos prievoles atsako solidariai. Narys, grąžinęs visą bendrijos skolą, įgyja reikalavimo teisę kitiems bendrijos nariams. Tarpusavyje bendrijos nariai atsiskaito pagal dalinės atsakomybės taisykles: kiekvieno nario atsakomybė proporcinga jo įnašų į bendriją dydžiui. Bendrijos pajamos nariams skirstomos pagal jų įnašų dydį.

Komanditinė (pasitikėjimo) ūkinė bendrija - tai bendrai ūkinei veiklai plėtoti pagal sutartį susijungę keli asmenys: vieni pagal bendrijos prievoles atsako solidariai visu savo turtu, o kiti, komanditoriai, - tik savo indėliu. Komanditorius, t. y. indėlininkas, yra asmuo, kuris su savo kapitalu dalyvauja bendrijos ūkinėje komercinėje veikloje ir gauna dalį bendrijos pajamų, atitinkančių indėlio dalies dydį bendrovės turte. Komanditorius nedalyvauja bendrijos valdyme.

Akcinės bendrovės - tai tokios bendrovės, kurių įstatinis kapitalas padalytas į dalis, vadinamas akcijomis. Bendrovė yra ribotos atsakomybės įmonė. Ji už savo prievoles atsako tik savo turtu. Akcininkai pagal bendrovės prievoles atsako tik ta suma, kurią jie įmokėjo ar privalo įmokėti už pasirašytas akcijas. Akcinių bendrovių steigimas, valdymas ir veikla reglamentuojama Akcinių bendrovių įstatyme. Skiriamos dviejų rūšių akcinės bendrovės: akcinė bendrovė ir uždaroji akcinė bendrovė. Akcinės bendrovės kapitalas negali būti mažesnis nei 150 000 Lt, ir jos akcijos platinamos viešai. Uždarnosios akcinės bendrovės kapitalas negali būti mažesnis nei 10 000 Lt ir jos negali sudaryti daugiau kaip 250 akcininkų. Šios bendrovės akcijos neplatinamos viešai. Akcines bendroves gali steigti tiek Lietuvos, tiek užsienio asmenys. Steigėjas turi būti steigiamos bendrovės akcininkas, t. y. turi būti pasirengęs pirkti akcijų. Steigėjai, sudarę akcinės bendrovės steigimo sutartį, įgyja teisę banke sudaryti lėšų kaupimo sutartį. Jie parengia bendrovės įstatus ir juos įregistruoja juridinių asmenų registre. Kai visi pradiniai įnašai yra įmokėti, steigėjai iki bendrovės įregistravimo privalo sušaukti steigiamąjį susirinkimą, kuris tvirtina akcinės bendrovės steigimo ataskaitą, pasirenka audito įmonę, renka bendrovės valdymo organų narius, sprendžia kitus visuotinio akcininkų susirinkimo kompetencijos klausimus. Bendrovė turi būti įregistruota juridinių asmenų registre per 6 mėnesius nuo steigimo sutarties sudarymo dienos. Jei tai nepadaro, ji laikoma neįsteigta, ir turi būti grąžinti įnašai už pasirašytas akcijas.

Kiekviena bendrovė turi savo pavadinimą, kuriame turi būti žodžiai, nurodantys jos rūšį: *akcinė bendrovė* arba *uždaroji akcinė bendrovė*. Gali būti nurodomos atitinkamos šių žodžių santrumpos - AB arba UAB. Be šių žodžių, pavadinime turi būti reikšminiai skiriamieji žodžiai, pavyzdžiui, AB „Jūra“, UAB „De Jure“ ir pan.

Akcininkas yra asmuo, kuris turi bent vieną akciją arba jos dalį. Akcininkas neturi jokių turtinių išpareigojimų bendrovei, išskyrus išpareigojimą nustatyta tvarka apmokėti visas pasirašytas akcijas emisijos kaina. Visuotinio akcininkų susirinkimo nutarimas, įpareigojantis visus arba dalį akcininkų mokėti papildomus įnašus, neprivalomas akcininkams, kurie nedalyvavo susirinkime arba balsavo prieš tokią sprendimą.

Akcininkai turi turtines ir neturtines teises. Akcininkų turtinės teisės yra tokios: gauti pelno dalį (dividendą), likviduojamos bendrovės turto dalį, nemokamai akcijų, kai bendrovės įstatinis kapitalas didinamas iš bendrovės lėšų, pirmumo teise įsigyti bendrovės išleidžiamų akcijų, disponuoti savo akcijomis ir turėti kitų bendrovės įstatuose numatytų turtinių teisių. Neturtinės akcininko teisės yra tokios: teisė dalyvauti akcininkų susirinkimuose su sprendžiamąjo balso teise, susipažinti su finansine atskaitomybe, apskusti teismui visuotinio akcininkų susirinkimo ir valdybos nutarimus, taip pat atsisakymą teikti informaciją apie ūkinę bendrovės veiklą. Akcininkas turi tiek balsų, kiek turi akcijų. Viena akcija - vienas balsas. Jei yra išleistos įvairios vertės akcijos, tai mažiausios nominalios vertės akcija yra vienas balsas.

Akcinės bendrovės organai yra: visuotinis akcininkų susirinkimas, stebėtojų taryba, valdyba ir bendrovės vadovas. *Visuotinis akcininkų susirinkimas* yra aukščiausias bendrovės organas. Jame gali dalyvauti visi akcininkai, neatsižvelgiant į tai, kiek ir kokių akcijų jie turi. Visuotinis akcininkų susirinkimas turi teisę keisti ir papildyti bendrovės įstatus, rinkti ir atšaukti bendrovės valdymo organų narius, tvirtinti metinę finansinę atskaitą, priimti nutarimą dėl pelno paskirstymo, padidinti ar sumažinti įstatinį kapitalą, likviduoti akcinę bendrovę ir kt. Visuotinis akcininkų susirinkimas gali priimti nutarimus, jei jame dalyvaujantys akcininkai turi daugiau nei pusę visų balsų. Jei nėra kvorumo, tai turi būti sušauktas pakartotinis susirinkimas, kuris turi teisę priimti nutarimus pagal paskelbtą neįvykusio susirinkimo darbotvarkę, nesvarbu, kiek akcininkų susirinktų. Visuotinio akcininkų susirinkimo nutarimą galima apskusti teismui ne vėliau kaip per 30 dienų nuo dienos, kai asmuo sužinojo arba turėjo sužinoti apie jo priėmimą.

Stebėtojų taryba yra kolegialus (3-15 narių) visuotinio susirinkimo renkamas bendrovės veiklą prižiūrintis organas, kuriam vadovauja pirmininkas. Stebėtojų taryba renka valdybos narius (jei valdyba nesudaroma, - bendrovės vadovą) ir atleidžia juos iš pareigų, sprendžia, ar jie gali eiti pareigas, analizuoja valdybos ir bendrovės vadovo veiklą, finansinių išteklių naudojimą, kapitalo rentabilumą, darbo apmokėjimą, bendrovės finansinės būklės perspektyvą, visuotinam akcininkų susirinkimui teikia svarstyti tam tikrus klausimus, sprendžia kitus įstatuose ar visuotinio akcininkų susirinkimo nutarimuose numatytus klausimus.

Akcinės bendrovės valdyba - tai kolegialus valdymo organas, kuris svarsto ir tvirtina bendrovės valdymo struktūrą ir pareigybes, bendrovės vadovo ir jo pavaduotojų atlyginimus, renka ir atleidžia bendrovės vadovą, rengia visuotinius akcininkų susirinkimus.

Akcinės bendrovės vadovas yra vienašmenis bendrovės valdymo organas, kuris nuolat vadovauja bendrovei. Administracijos vadovas pagal įstatus ar reglamentą bendrovės vardu sudaro sandorius.

Akcinė bendrovė yra jai priklausančio turto savininkė. Akcininkams nuosavybės teise priklauso tik akcijos.

Valstybės ir savivaldybės įmonės steigiamos įstatymo nustatyta tvarka. Steigiamai įmonei turtą suteikia valstybė ar savivaldybė, atsižvelgiant į įmonės rūšį. Suteikto turto savininku lieka valstybė arba savivaldybė, o įmonė pagal savo įstatus valdo turtą, juo naudojasi ir disponuoja patikėjimo teise. Įmonė pagal savo prievoles atsako savo turtu. Jeigu įmonė neturi turto, iš kurio galima išieškoti, išieško-tojų reikalavimai tenkinami arba iš valstybės, arba iš savivaldybės biudžeto. Tačiau išieškoma suma negali viršyti vertės valstybės ar savivaldybės turto, esančio įmonėje, į kurią negalima nukreipti išieškojimo.

Žemės ūkio bendrovė yra fizinių asmenų įsteigta įmonė gamybinei ir komercinei žemės ūkio veiklai plėtoti, sujungus jų turtą į bendrąją nuosavybę. Bendrovė yra ribotos turtinės atsakomybės įmonė. Ji neatsako už savo narių prievoles, nesusijusias su bendrovės veikla. Nuosavas bendrovės kapitalas formuojamas iš narių įnašų (pajų) ir bendrovės pelno. Bendrovės valdymo organai yra narių susirinkimas ir valdyba.

Kooperatinės bendrovės (kooperatyvai) - tai fizinių arba fizinių ir juridinių asmenų savanoriškai įsteigti ūkio subjektai jų narių ekonominiams, ūkiniais ir socialiniams poreikiams tenkinti. Tai ribotos atsakomybės juridiniai asmenys. Kooperatinės bendrovės pagal savo prievoles atsako tik joms priklausančiu turtu ir neatsako už savo narių prievoles. Kooperatinės bendrovės narys už bendrovės skolas atsako tik įdėto pajaus ir jam priklausančio bendrovėje turto dydžiu. Kooperatinės bendrovės įstatuose gali būti nustatyta didesnė nario atsakomybė.

Asociacijos (visuomeninės organizacijos, sąjungos, draugijos ir kt.) steigiamos jų narių interesams ginti ir atstovauti. Asociacija, kaip juridinis asmuo, neatsako už savo narių prievoles, o jos nariai neatsako už asociacijos prievoles. Asociacijos tikslai, valdymo organai ir jų kompetencija nustatyta asociacijos įstatuose. Asociacijos yra viešieji juridiniai asmenys.

Viešosios įstaigos - tai viešieji juridiniai asmenys, kurių steigėjais (dalininkais) gali būti fiziniai ir juridiniai asmenys. Viešosios įstaigos steigiamos socialinėms ir kultūrinėms paslaugoms teikti. Jos negali skirstyti savo pelno dalininkams (tai daryti gali tik įstatuose numatytiems tikslams).

Politinės partijos - tai politiniai Lietuvos piliečių susivienijimai, kurių nariai, formuodami piliečių nuomonę, ją išreiškdami ir konkuruodami su kitomis partijomis, rinkimų būdu siekia politinės valdžios. Politinė partija laikoma įsteigta, kai ji įregistruojama juridinių asmenų registre. Politinės partijos yra viešieji juridiniai asmenys. Politinė partija nuosavybės teise gali turėti turto, kurio reikia jos tikslams įgyvendinti. Politinės partijos teisnumą ir veiksnumą įgyvendina jos organai (suvažiavimas, valdyba ir pan.). Nariai neturi partijos turto dalies. Partija yra ribotos atsakomybės juridinis asmuo. Partijos nariai neatsako pagal partijos prievoles, o partija neatsako pagal narių prievoles.

Profesinės sąjungos - tai savanoriškas dirbančiųjų susivienijimas, kuris gina savo narių darbo, ekonomines, socialines teises ir atstovauja jų interesams. Profesinė sąjunga yra ribotos atsakomybės juridinis asmuo. Profesinės sąjungos nariai neatsako pagal jos prievoles, profesinė sąjunga neatsako pagal savo narių prievoles. Šios sąjungos nariai nėra jos turto savininkai. Profesinės sąjungos teises ir pareigas įgyvendina jos organai. Profesinė sąjunga savo įstatuose nustato organizacinę struktūrą ir valdymo organus.

3. SANDORIAI

3.1. SANDORIO SAMPRATA IR SANDORIŲ RŪŠYS

Civilinės teisės savaime iš civilinių įstatymų neatsiranda. Kad atsirastų civilinės teisės ir pareigos, reikia tam tikrų faktų, kurie vadinami juridiniais faktais. Antai CK 2.2 straipsnyje nustatyta, kad fizinis asmuo nuosavybės teise gali turėti įvairius daiktus, būti kūrinio autorius. Tačiau tam, kad įgytų šias teises, jis privalo įsigyti atitinkamus daiktus, sukurti kūrinį ir pan. Asmenų teisės atsiranda, keičiasi ar pasibaigia kaip juridinę reikšmę turinčių faktų (juridinių faktų) padariny. Dauguma civilinių teisinių santykių atsiranda sandorių pagrindu. Sandoriais laikomi asmenų veiksmai, kuriais siekiama sukurti, pakeisti arba panaikinti civilines teises ir pareigas (CK 1.63 str. 1 d.). Sandoriai - tai sąmoningi, laisva valia atliekami asmenų (tiek fizinių, tiek juridinių) veiksmai, kuriais siekiama teisinio rezultato: sukurti, pakeisti ar panaikinti civilines teises ir pareigas. Sandoriai gali būti *vienašaliai*, *dvišaliai* ir *daugiašaliai*. *Vienašalis sandoris* - tai toks sandoris, kuriam sudaryti pakanka vieno asmens valios išreiškimo (pvz., testamentas sudarymas, vienašalis sutarties nutraukimas ar atsisakymas sutarties, viešas atlyginimo pažadėjimas, konkurso paskelbimas). Tačiau dažniausiai teisinius padarinius sukelia ne vieno asmens teisiniai veiksmai, o suderinti kelių asmenų veiksmai. Tokie sandoriai vadinami dvišaliais ir daugiašaliais. *Dvišaliai sandoriai* -tai tokie sandoriai, kurių subjektai išreiškia suderintą valią, nors jų interesai priešiniai. Pavyzdžiui, pirkimo-pardavimo sandoris bus sudarytas, kai jo dalyviai susitars dėl perkamo daikto ir kainos; šalių interesai yra priešingi: pardavėjas nori gauti pinigų už parduodamą daiktą, o pirkėjas - daiktą.

Sudarant *daugiašalį sandorį* savo valią išreiškia keli asmenys, kurie siekia vieno bendro tikslo. Pavyzdžiui, keli asmenys sutaria įsteigti tikrąją ūkinę bendriją. Dvišaliai ir daugiašaliai sandoriai yra sutartys. Sandorio sąvoka platesnė nei sutarties. Visos sutartys - sandoriai, bet ne visi sandoriai - sutartys. Vienašaliai sandoriai nėra sutartys.

Dar skiriami konsensualiniai ir realiniai sandoriai. Konsensualinis sandoris laikomas sudarytu nuo susitarimo momento. Realiniam sandoriui sudaryti susitarimo nepakanka: viena sandorio šalis turi atlikti tam tikrus veiksmus (pvz., perduoti daiktą ir pan.).

3.2. SANDORIO SUBJEKTAI

Sandorius sudaryti gali tik veiksnūs fiziniai asmenys. Kai kuriuos sandorius gali sudaryti ir nevisiškai veiksnūs (pvz., nepilnamečiai) ar ribotai veiksnūs (pvz., tie, kurių neveiknumas teismo sprendimu apribotas dėl piktnaudžiavimo svaigalais) asmenys. Juridinio asmens sandorius sudaro jo organai. Už nepilnamečius vaikus sandorius sudaro jų tėvai arba globėjai bei rūpintojai. Už neveiksnius asmenis sandorius sudaro jų globėjai. Jei sandorį sudaro atstovas, tai sudarant sandorį dalyvauja ir jo valia. Atstovo valios išraiškai taikomos tos pačios taisyklės kaip ir kiekvieno kito asmens valios išraiškai.

Asmuo, sudarantis sandorį, savo atliekamais veiksmais išreiškia valią sukurti, pakeisti ar panaikinti civilines teises ir pareigas. Žmogaus valia - tai vidinis jo psi-

chikos aktas, o ją išreiškiantis veiksmas - tai objektyviai suvokiamas žmogaus elgesys. Susiformavusi valia išreiškiama žodžiais (pasakant žodžius arba juos išreiškiant raštu), veiksmais (dovanos priėmimas, prekių apmokėjimas, prekių išsiuntimas, darbų atlikimas, kūrinio perdavimas ir kt.).

3.3. JURIDINIAI POELGIAI

Sandorį būtina skirti nuo juridinių poelgių. Juridiniais poelgiais nėra tiesiogiai siekiama sukurti teisinius padarinius, tačiau jie atsiranda. Tai faktinio pobūdžio veiksmai. Juridiniai poelgiai yra daikto pagaminimas, jo suvartojimas, sunaikinimas, kūrinio sukūrimas. Visi šie veiksmai atliekami nesiekiant teisinio rezultato, tačiau jie sukelia teisinius padarinius. Pagaminus daiktą, atsiranda nuosavybės teisė į jį, sunaikinus daiktą, pasibaigia nuosavybės teisė į jį. Sukūręs kūrinį, jo autorius įgyja asmenines neturtines ir turtines autoriaus teises. Juridinius poelgius gali atlikti bet koks asmuo, nesvarbu, koks jo veiksnumas.

3.4. SĄLYGINIAI SANDORIAI

Sąlyginiu vadinamas toks sandoris, kurio teisinių padarinių atsiradimas priklauso nuo sandoryje nustatytų aplinkybių atsiradimo ateityje, jei tikrai nežinoma, susiklostys tokios aplinkybės ar ne. Tačiau turi būti tokių aplinkybių atsiradimo galimybė. Jei tokios aplinkybės jau yra sudarant sandorį, tai toks sandoris yra besąlyginis, kai sąlyga atidedamoji, ir niekinis, kai sąlyga naikinamoji (CK 1.68str. 1 d.). Sąlyginiu taip pat nelaikytinas toks sandoris, kurį sudarant žinoma, kad atitinkamos aplinkybės tikrai susiklostys ar nesusiklostys. Tai gali būti vertinama kaip teisių ir pareigų atsiradimo ar pasibaigimo termino nustatymas.

Jei sandoriu nustatyta, kad teisės ir pareigos atsiras tik ateityje susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, toks sandoris laikomas sudarytu su atidedamąja sąlyga. Sudarius sandorį su naikinamąja sąlyga, teisės ir pareigos atsiranda nuo sandorio sudarymo momento, o nuo sąlygos įvykimo priklauso teisių ir pareigų pasibaigimas. Neįvykus sąlygai sandoris gali pasibaigti įvykdymu.

3.5. SANDORIO GALIOJIMO SĄLYGOS

Sandoris galioja, jei atitinka jį sudariusių asmenų veiksnumą, o šių asmenų valia išreiškta laisvai. Be to, sandorio sąlygos turi būti teisėtos, neprieštarauti viešajai tvarkai ar moralei. Jeigu sandoris neatitinka šių reikalavimų, tai jis negalioja nuo pat jo sudarymo momento ir neturi būti vykdomas. Vykdyti tokį sandorį - teisės pažeidimas.

3.6. SANDORIO FORMA

Sandorio forma - tai sandorį sudarančių asmenų valios išreiškimo forma. Sandorio formos reikalavimai priklauso nuo jo sudėtingumo, reikšmės. Nesudėtingi, buitinio pobūdžio, sandoriai nedidelei sumai, taip pat sandoriai, kurie įvykdomi juos sudarant, sudaromi žodžiu. Kiti sandoriai, atsižvelgiant į subjektų sudėtį, vertę, da-

lyko pobūdį, sudaromi paprasta rašytine ar notarine forma. Kilus ginčui tarp sandorių sudariusių asmenų, sandorio forma padeda nustatyti jo turinį, šalių teises ir pareigas, be to, sandorio forma suteikia galimybę tretiesiems asmenims gauti informacijos apie teisinę nekilnojamųjų daiktų padėtį.

Asmuo, sudarydamas sandorį, savo valią sukurti, pakeisti ar panaikinti civilines teises bei pareigas gali išreikšti žodžiu, pasakydamas tam tikrus žodžius (pvz., „perku“, „parduodu“, „dovanoju“). Šią valią galima išreikšti ir raštu, surašant tam tikrą tekstą (testamentą, sutartį, įgaliojimą ir pan.) ir jį pasirašant. Rašytinė sandorio forma gali būti paprasta ir notarinė. Paprasta - tai vieno, dviejų ar daugiau asmenų pasirašytas tekstas. Įstatymu nustatytais atvejais arba sandorių sudarančių asmenų valia rašytinį sandorį tvirtina notaras. Toks sandoris įgyja rašytinę notarinę formą. Konkliudentiniai veiksmai rodo asmens valią sudaryti sandorį. Tai gali būti siūlomų prekių apmokėjimas, prekių išsiuntimas ir kiti panašaus pobūdžio veiksmai, kuriais išreiškiama juos atliekančio asmens valia sudaryti sandorį.

Visi sandoriai, kuriems įstatymu nenustatytos rašytinės formos, gali būti sudaromi *žodžiu*. Sandoris laikomas sudarytu žodžiu, jei jį sudarantis asmuo savo valią sudaryti sandorį išreiškia pasakydamas tam tikrus žodžius arba atitinkamai elgdamasis (konkliudentiniais veiksmais). Žodžiu sudaromi sandoriai tarp asmenų, kurie yra vienas kito akivaizdoje, taip pat sandorį galima sudaryti žodžiu išreiškiant valią telefonu. Sandoriai, kurių sudarymas sutampa su jų įvykdymu, gali būti sudaromi žodžiu, nesvarbu, kokia yra sandorio suma, jei įstatymu nenustatyta kitaip.

Paprasta *rašytine forma* sandoris sudaromas surašant atitinkamą dokumentą. Tokį dokumentą gali surašyti ir pasirašyti vienas asmuo (vienašalis sandoris) arba du asmenys (dvišalis sandoris) ir daugiau asmenų (daugiašalis sandoris). Dvišaliai ar daugiašaliai sandoriai gali būti sudaromi apsikeičiant laiškais, raštais, naudojant elektroninio ryšio priemones (telegrafą, faksą, teletaipą, internetą ir kt.).

Rašytinį sandorį pasirašo jį sudarantis asmuo arba asmenys. Gali būti nustatyta, kad atitinkamo asmens parašas turi būti patvirtintas juridinio asmens antspaudu.

Jei fizinis asmuo dėl ligos ar neraštingumo negali pasirašyti sandorio dokumento, tai už jį gali pasirašyti kitas asmuo. Tokiu atveju dokumente turi būti nurodyta, kodėl pasirašė kitas asmuo. Kito asmens parašą turi patvirtinti notaras ar kitas asmuo, turintis tokią teisę, sandorį sudarančio asmens akivaizdoje.

Notarine forma turi būti sudaromi sandoriai dėl teisių į nekilnojamąjį daiktą perleidimo ir daiktinių teisių į šiuos daiktus suvaržymo, taip pat vedybų sutartys ir kiti sandoriai, kuriems įstatymų nustatyta privaloma notarinė forma (CK 1.74 str.). Šiais atvejais sandoris sudaromas raštu ir jo sudarymo faktą patvirtina notaras, padarydamas atitinkamas atžymas pačiame dokumente, įregistruodamas sandorį registracijos knygoje ir pasilikdamas vieną sandorio dokumento egzempliorių. Notaras, tvirtindamas sandorį, privalo patikrinti sandorį sudarančių asmenų tapatybę, išsiaiškinti tikrąją jų valią, paaiškinti sudaromo sandorio teisinius padarinius. Notaras neturi teisės tvirtinti sandorių, kurie pažeidžia viešąją tvarką, prieštarauja imperatyviosioms teisės normoms, neatitinka teisingumo ir geros moralės reikalavimų.

Sandoris laikomas sudarytu nuo to momento, kai jį patvirtina notaras.

Jei įstatymu nustatyta teisinė tam tikrų sandorių registracija, tai sudarytas sandoris galioja nuo jo sudarymo momento, o ne nuo registracijos momento, išskyrus tuos atvejus, kai įstatymais numatyta, kad sandoris įsigalioja tik jį įregistravus ati-

tinkame registre. Pavyzdžiui, nekilnojamojo daikto (žemės, pastatų, statinių) pirkimo-pardavimo sutartis įsigalioja nuo jos sudarymo notarine forma. Nuo šio momento atsiranda šalių teisės ir pareigos. Nuosavybės teisė pirkėjui pereina nuo nekilnojamojo daikto perdavimo momento (CK 6.393 str. 4 d.).

Jei įstatymu nustatyta tam tikrų sandorių registracija, tai, neįregistravus sandorio, asmuo pagal tokį sandorį įgytų savo teisių negali panaudoti prieš trečiuosius asmenis. Ši taisyklė suformuluota siekiant civilinės apyvartos stabilumo. Įgijėjas įgyja visas įregistruotas teises. Kas neįregistruota, tas jam neegzistuoja. Taikant minėtą taisyklę, būtina atsižvelgti į įgijėjo sąžiningumą (1.5 str.). Jo sąžiningumas preziumuojamas, o nesąžiningumą privalo įrodyti asmuo, kuris ginčija sudarytą sandorį.

3.7. NEGALIOJANTYS SANDORIAI

Sandoriai, neatitinkantys įstatymo reikalavimų, negalioja. Skiriami niekiniai ir nuginkijami sandoriai.

Niekiniai sandoriai - tai tokie sandoriai, kurie prieštarauja imperatyviosioms teisės normoms, pažeidžia šių normų reikalavimus. Tai sandoriai, kurie draudžiami pagal įstatymus, todėl laikoma, kad jie apskritai nebuvo sudaryti. Kadangi niekinis sandoris pažeidžia įstatymą, jis negalioja nuo pat jo sudarymo momento, nesvarbu, ar yra pareikštas reikalavimas tokį sandorį pripažinti negaliojančiu. Tačiau tai nereiškia, kad nereikia kreiptis į teismą dėl tokio sandorio pripažinimo negaliojančiu. Kilus ginčui, tik teismas, įvertinęs visas aplinkybes, šį sandorį kaip niekinį gali pripažinti negaliojančiu.

Nuginčijamą sandorį pripažinti negaliojančiu gali tik teismas, jei **to** reikalauja suinteresuotas asmuo. Jei nėra suinteresuoto asmens reikalavimo, tai teismas savo iniciatyva tokio sandorio negali pripažinti negaliojančiu. Šie sandoriai taip pat pažeidžia teisę, bet juos gali patvirtinti suinteresuoti asmenys, jų gali neginčyti sandorio dalyviai. Nuginčijami sandoriai nepažeidžia viešųjų interesų, imperatyviųjų teisės normų, o paprastai pažeidžia teises, kurias turi atitinkami asmenys. Todėl šių sandorių galiojimas priklauso nuo tų asmenų valios.

CK 1.78 straipsnio **3** dalyje įtvirtinta, kad sandoris yra niekinis tik tais atvejais, kai įstatymu nustatyta, jog toks sandoris negalioja.

Ieškinį dėl nuginčijamo sandorio pripažinimo negaliojančiu gali pareikšti tik įstatymuose nurodytas asmuo. Tai gali būti suinteresuotas asmuo, kurio teisės pažeidžia toks sandoris arba kitas asmuo, turintis tokias teises (tėvai, globėjai, rūpintojai, juridinio asmens dalyvis ir kt.). Atstovo sudarytą sandorį pripažinti negaliojančiu dėl įgalinimų pažeidimo gali reikalauti tik atstovaujamasis.

Jei šalis, turinti teisę pareikšti reikalavimą dėl nuginčijamo sandorio pripažinimo negaliojančiu, patvirtina sandorį, tai **po to** ji netenka teisės ginčyti patvirtintą sandorį. Patvirtinimu ji dar kartą išreiškia savo valią, t. y. sudaro sandorį. Įstatymu nenustatytos tokio patvirtinimo formos ir sąlygos. Sandorio patvirtinimas, kaip bet kuris sandoris, gali būti negaliojantis. Todėl patvirtinimui keliami tokie patys reikalavimai kaip ir sandoriui. Sandoris turi būti patvirtintas laisva valia, suvokiant visas patvirtinimo aplinkybes. Teisinės galios neturi patvirtinimas, gautas dėl prievartos, grasinimo, apgaulės, nežinojimo.

Patvirtinimo terminą gali nustatyti kita šalis. Ji turi sąžiningai nurodyti šaliai, turinčiai teisę ginčyti sandorį, pastarojo sudarymo aplinkybes ir padarinius, prašyti per nurodytą terminą patvirtinti sandorį arba atsisakyti jį patvirtinti. Patvirtinus sandoris tampa neginčijamu.

Imperatyviosioms įstatymo normoms prieštaraujantis sandoris yra niekinis ir negalioja (CK 1.80 str. 1 d.). Sandorio subjektai savo valia negali pakeisti, apriboti ar panaikinti imperatyviųjų teisės normų galiojimo ir taikymo. Todėl sandoriai, pažeidžiantys tokias normas, yra niekiniai. Jie negalioja nuo sudarymo momento. Tokius sandorius vykdant pažeidžiama teisė ir atsiranda ne tik civiliniai teisiniai padariniai, - pažeidėjai gali būti traukiami baudžiamojon ar administracinėn atsakomybėn.

Niekiniai sandoriai yra tokie, kurie prieštarauja gerai moralei ir viešajai tvarkai (CK 1.81).

Viešoji tvarka nustatyta Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, administracinės teisės ir kitų teisės šakų administracinio pobūdžio teisės normose. Sandoriai, kurie prieštarauja Konstitucijos nustatytiems principams, negalioja, nes Konstitucija yra tiesiogiai taikomas aktas. Sandoriai, prieštaraujantys geros moralės normoms, taip pat yra niekiniai.

Sandoriai, sudaryti privataus juridinio asmens valdymo organų, jei pažeidžiama privataus juridinio asmens steigimo dokumentuose nustatyta jų kompetencija ar jei jie prieštarauja juridinio asmens tikslams, gali būti pripažinti negaliojančiais tik tais atvejais, kai kita sandorio šalis veikė nesąžiningai, t. y. žinojo ar turėjo žinoti, kad tas sandoris prieštarauja privataus juridinio asmens veiklos tikslams. Viešųjų juridinių asmenų sudaryti sandoriai, prieštaraujantys jų veiklos tikslams, gali būti pripažįstami negaliojančiais (CK 1.82 str.).

Negaliojančiais taip pat pripažįstami sandoriai, kuriuos sudaro nepilnamečiai asmenys iki 14 metų. Savarankiškai sudaryti jie gali tik smulkius buitinius sandorius. Negalioja fizinio asmens, kurį teismas pripažino neveiksnium dėl psichikos ligos ar silpnaprotystės, sudaryti sandoriai (CK 1.84 str.). Fiziniai asmenys, kurių veiksnumą teismas apribojo dėl piktnaudžiavimo alkoholiniais gėrimais ar narkotinėmis medžiagomis, turi teisę sudaryti tik smulkius buitinius sandorius (įgyti maisto produktus, buitinio vartojimo reikmenis ir pan.). Kitus sandorius jie sudaro rūpintojo sutikimu. Be rūpintojo sutikimo jie neturi teisės perleisti (parduoti, dovanoti, išnuomoti ir pan.) ar suvaržyti (registruoti hipoteką, suteikti užufruktą, servitutą ir kt.) nekilnojamųjų daiktų (žemės sklypų, pastatų, statinių). Be to, jie be rūpintojo sutikimo neturi teisės disponuoti namų apyvokos daiktais, indėliais banke, gaunamu atlyginimu ir kt. Tokie sandoriai, sudaryti be rūpintojo sutikimo, pastarojo reikalavimu gali būti pripažinti negaliojančiais. Reikalavimus dėl tokio sandorio pripažinimo negaliojančiu gali pareikšti rūpintojas ar prokuroras. Kiti asmenys, tarp jų ir kita sandorio šalis, tokių reikalavimų pareikšti negali.

Negalioja toks sandoris, kuris sudaromas neketinant sukelti teisinių padarinių. Toks sandoris dar vadinamas *fiktyviu* (CK 1.86 str.). Šis sandoris turi paslėptą (neviešą) šalių suderintą sąlygą (išlygą), kad nebus jokių padarinių. Jei toks sandoris sudaromas siekiant neteisėtų tikslų, asmenims, sudariusiems tokį sandorį, gali būti taikoma viešosios teisės nustatyta atsakomybė. Tai - niekiniai sandoriai. Paprastai toks sandoris nevykdomas, todėl netaikoma restitucija. Teismas tik konstatuoja, kad sandoris negalioja. Sandoris, kuris buvo įvykdytas, nelaikytinas tariamu.

Apsimestinis sandoris - tai toks sandoris, kuris sudaromas kitam sandoriui pridengti (CK 1.87 str.). Jis vertinamas pagal tikrą, o ne pagal išoriškai išreikštą jį sudariusių asmenų valią. To tikrojo sandorio, kurį pridengia apsimestinis, galiojimas priklauso nuo jo pobūdžio ir sudarymo aplinkybių. Jis gali būti pripažintas negaliojančiu arba galiojančiu pagal sandorių galiojimo nuostatas. Apsimestinėmis gali būti laikomos atskiros sandorio dalys (sąlygos).

Negaliojančiu sandoriu pripažįstamas sandoris, kurį sudaro fizinis asmuo, būdamas tokios būsenos, kad negali suvokti savo veiksmų reikšmės ir jų valdyti (CK 1.89 str.). Sandorį pripažįstant negaliojančiu neatsižvelgiama į tokios būsenos (ji gali būti ligos ar didelio susijaudinimo padarinys, pvz., alkoholinių gėrimų, narkotinių ar psichotropinių ir kitokių cheminių medžiagų naudojimas tiek paties sandorio teisėtumą ginčijančio asmens iniciatyva, tiek kitos sandorio šalies ar trečiųjų asmenų iniciatyva) priežastį. Visais atvejais, nustačius, kad asmuo buvo tokios būsenos, jog negalėjo visiškai suvokti savo veiksmų reikšmės ir jų valdyti, sandoris pripažintinas negaliojančiu.

Iš esmės suklydus sudarytas sandoris gali būti pripažintas negaliojančiu pagal klydusios šalies ieškinį (CK 1.190 str. 1 d.). *Suklydimas* - tai neteisingas sudaromo sandorio suvokimas, neatsižvelgiant į kitų asmenų elgesį. Jei asmuo, sudarantis sandorį, dėl kitų asmenų veiksmų neteisingai suvokia jo aplinkybes ir padarinius, tai toks sandoris gali būti pripažintas negaliojančiu dėl klaidos. Suklydus neteisingai suvokiamas sandorio turinys arba neteisingai išreiškiama valia sudaryti sandorį. Tai - nuginčijamas sandoris. Tokį sandorį galima pripažinti negaliojančiu tik remiantis jį sudariusio asmens ieškiniu. Suklydimas dėl sudaromo sandorio motyvų, net jei šie motyvai buvo žinomi kitai sandorio šaliai, nėra pagrindas sandorį pripažinti negaliojančiu.

Negaliojančiais gali būti pripažinti sandoriai dėl apgaulės, smurto, ekonominio spaudimo ar realaus grasinimo, taip pat dėl šalies atstovo piktavališko susitarimo su antrąja šalimi ar dėl susiklosčiusių sunkių aplinkybių (CK 1.91 str.). Tai - nuginčijami sandoriai, turintys valios trūkumų.

Grasinama gali būti asmeniui, sudarančiam sandorį, arba jam artimiems asmenims - tėvams, vaikams, sutuoktiniui ar kitiems jam artimiems giminaičiams. Grasinimas turi būti realus. Vertinant grasinimo realumą reikia atsižvelgti į galimus veiksmus, kuriais buvo grasinama, padarinius, jų realumą, pobūdį. Sandoris pripažintinas negaliojančiu tiek tuo atveju, kai grasinama atlikti neteisėtus veiksmus (sumušti, nužudyti, sunaikinti turtą ir pan.), tiek tuo atveju, kai grasinama atlikti teisėtus veiksmus (pranešti teisėsaugos institucijoms apie padarytą sunkų nusikaltimą ir pan.). Abiem atvejais kitos šalies valia sudaryti sandorį nėra laisva. Nėra pagrindo sandorį pripažinti negaliojančiu, kai grasinama nerimtai, juokaujant, kai grasinimas pagrįstas prietarais ir pan.

Pagrindas sandorį pripažinti negaliojančiu yra, jei šis sandoris buvo sudarytas grasinant taikyti *ekonominio poveikio priemones*. Toks grasinimas laikytinas pakankamu pagrindu sandorį pripažinti negaliojančiu, jei nukentėjusioji šalis buvo ekonomiškai priklausoma nuo kitos sandorio šalies ir grasinimas ekonominio spaudimo priemonėmis buvo realus bei galėjo sukelti kitai šaliai rimtų ekonominių sunkumų.

Apgaulė - tai sandorį sudarančio asmens suklaidinimas dėl esminių to sandorio aplinkybių. Apgaulę reiškiančius veiksmus gali atlikti kita sandorio šalis ar kitas

asmuo, kuris nėra sandorio šalis. Apgaule gali būti sudarytas ir vienašalis sandoris. Apgaule gali reikšti ir aktyvūs veiksmai - teigimas to, ko nėra. Jei nuslepiamos svarbios sandorio aplinkybės, tai taip pat yra apgaulė. Apgaulė bus ir tada, jei viena sandorio šalis, sudaranti sandorį, pati neteisingai suvoks sudaromo sandorio esmę, aplinkybes, o kita sandorio šalis, žinodama apie tai ir pasinaudodama suklydimu, sudarys sandorį.

Smurtu laikytinas tiesioginis fizinis ar psichinis poveikis asmeniui, sudarančiam sandorį. Tai gali būti laisvės suvaržymas, kankinimas, mušimas, tiesioginis grasinimas atimti gyvybę, sužaloti sveikatą. Smurtas gali paveikti konkretų fizinį asmenį tam tikromis aplinkybėmis, atsižvelgiant į asmens, taikiusio smurtą, ir asmens, kuriam buvo taikomas smurtas, lytį, amžių, būseną, fizinį silpnumą ir kt. Smurtas turi būti reikšmingas ir realus.

Daugelis sandorių sudaromi *per atstovą*. Juridinių asmenų sandorius dažniausiai sudaro jų atstovai. Atstovas privalo veikti pagal įgaliojimus gindamas atstovaujamojo interesus. Jei atstovas piktavališkai susitaria su kita šalimi ir sudaro sandorį, kuris kenkia atstovaujamojo interesams, tai toks sandoris, remiantis atstovaujamojo ieškiniu, gali būti pripažintas negaliojančiu. Piktavališku laikytinas tik tyčinis atstovo susitarimas su kita šalimi, kurio pagrindu sudaryto sandorio sąlygos nenaudingos atstovaujajam.

Ne kiekvienas sandoris, sudarytas dėl susiklosčiusių sunkių aplinkybių, gali būti pripažintas negaliojančiu. Negaliojančiu pripažintinas tik toks sandoris, kuris buvo sudarytas susiklosčius sunkioms aplinkybėms tikrai nenaudingomis sandorį sudariusiam asmeniui sąlygomis, kai kita sandorio šalis, žinodama apie tas aplinkybes, jomis pasinaudojo.

Pagal sutarčių laisvės principą pačios šalys gali nustatyti, kokia forma bus sudaromi dvišaliai ir daugiašaliai sandoriai, išskyrus tuos atvejus, kai įstatymu nustatyti sandorio formos reikalavimai. Įstatymu taip pat gali būti nustatyti privalomos sandorio formos nesilaikymo padariniai. CK 1.94 straipsnio 1 dalyje numatyta, kad sandoris, sudarytas nesilaikant įstatymo nustatytos formos, negalioja tik tais atvejais, kai jos nesilaikymo padariniai nustatyti įstatymo. Kitais atvejais privalomos sandorio formos nesilaikymo padariniai yra kitokie. Kai nesilaikoma paprastos rašytinės sandorio formos, jei įstatymo nenustatyta kitaip, sandoris galioja, tačiau kilus ginčui dėl sandorio sudarymo ir jo įvykdymo fakto, negalima remtis liudytojų parodymais. Šiuos faktus galima įrodyti rašytiniais įrodymais (kvitais, pakvitavimais, laiškais ir kitokiais rašytiniais dokumentais). Sandorio sudarymo ir(ar) jo įvykdymo faktą taip pat galima įrodyti faktinėmis aplinkybėmis (perduodant daiktus, prekes, atliekant darbą, suteikiant paslaugas, perduodant ir išleidžiant kūrinių ir kt.).

Jei nesilaikoma paprastos rašytinės formos, sandoris negalioja tik tais atvejais, kai tai nurodyta įstatyme. Sandoriai, sudaryti nesilaikant įstatymu nustatytos privalomos notarinės formos, yra negaliojantys. Tokių sandorių galiojančiu gali pripažinti teismas, jei: 1) sandoris dvišalis; 2) viena šalis tą sandorį įvykdė; 3) kita šalis vengia įforminti sandorį notarine tvarka.

Sandorio vykdymo metu savo valią išreiškia ne tik ta šalis, kuri įvykdo, bet ir kita šalis, kuri priima šio įvykdymo rezultatus. Taigi šalių valia sudaryti sandorį ir jį įvykdyti akivaizdi. Jei sandoris įvykdytas tokiu būdu, kad pagal įvykdymo būdą negalima nustatyti kitos šalies neabejotinos valios sudaryti sandorį ir jį įvykdyti (pvz., pinigai

įmokami į notaro ar teismo depozitą, nes juos priimti atsisakė kita šalis), nėra pagrindo sandorį pripažinti galiojančiu.

Jei nesilaikoma įstatymų numatyto reikalavimo teisiškai įregistruoti sandorį, jis nelaikytinas negaliojančiu, išskyrus įstatymų nustatytus atvejus (CK 1.94 str.).

Sandoris paprastai pripažįstamas negaliojančiu nuo jo sudarymo momento. Visa, ką pagal tokį sandorį gavo šalys, jos privalo grąžinti viena kitai. Jei negalima grąžinti natūra, turi būti atlyginama pinigais, nes išnyko teisinis sutarties vykdymo pagrindas. Tačiau galimi tokie atvejai, kai šalių neįmanoma grąžinti į padėtį, buvusią iki sandorio sudarymo, pavyzdžiui, jei pagal sandorį buvo atlikti darbai, suteiktos paslaugos. Tada pagal sandorio sąlygas turi būti išspręstas šalių atsiskaitymo klausimas, o pats sandoris nutrauktas. Jei pagal sandorio sąlygas atsiskaityti negalima (sąlygos yra neteisėtos, prieštarauja imperatyviosioms įstatymų normoms, pažeidžia kitų asmenų teises), tai atsiskaityti reikia vadovaujantis nuostata, kad nėra viena sandorio šalis nieko negali įgyti ar sutaupyti pasinaudodama kita sandorio šalimi.

Sandoris gali būti sudėtingas, sudarytas iš keleto dalių, kuriose nustatytos skirtingos sąlygos, lemiančios šalių teises ir pareigas. Sandoryje gali būti keletas sąlygų, kurios gali būti niekinės ir nugrinčijamos. Joms taikomi tie patys galiojimo nuostatai kaip ir visam sandoriui. Pripažinus vieną ar kelias sudaryto sandorio sąlygas negaliojančiomis, kyla klausimas, ar visas sandoris galioja. CK 1.96 straipsnyje nustatyta, kad jei sandorio dalies negaliojimas nedaro negaliojančių kitų sandorio dalių, jeigu sandoris būtų sudarytas be šių dalių ir jei niekas negrinčia kitų sandorio dalių galiojimo, jos galioja.

3.8. SANDORIO PRIPAŽINIMO NEGALIOJANČIU PADARINIAI

CK nustatyti tokie sandorio pripažinimo negaliojančiu padariniai: kiekviena šalis privalo grąžinti kitai šaliai visa, ką yra gavusi pagal sandorį, t. y. šalys grąžinamos į padėtį, buvusią iki sandorio sudarymo (restitucija). Jei sandoris nebuvo vykdomas, jis pripažįstamas negaliojančiu. Jei negalima natūra grąžinti to, kas buvo perduota, atlyginama pinigais. CK nėra įtvirtintas konfiskavimas. Neteisėtų sandorių objektai (daiktai, pinigai ir kt.) gali būti konfiskuojami pagal administracinės ar baudžiamosios teisės nuostatas.

4. ATSTOVAVIMAS

4.1. ATSTOVAVIMO SAMPRATA, SUBJEKTAI IR RŪŠYS

Civilinių teisinių santykių dalyviai ne visada patys sudaro sandorius, tiesiogiai įgyvendina savo teises, vykdo prievoles. Antai neveiksnūs asmenys patys savo veiksmais negali įgyti nei teisių, nei pareigų. Juridinio asmens organai taip pat dažnai negali sudaryti visų reikalingų sandorių, įgyvendinti teisių ir atlikti pareigų. Kartais

vienu metu teisinius veiksmus reikia atlikti keliose vietose. Tokiais atvejais teisiniams veiksams atlikti yra pasitelkiami atstovai, kurie atstovaujamojo vardu sudaro sutartis, priima sutartis įvykdymą. Tada asmenims atsiranda daugiau galimybių dalyvauti civilinėje apyvartoje.

Atstovas veikia atstovaujamojo vardu. Atstovo atlikti teisiniai veiksmai atstovaujamojo vardu pagal įgalinimą, pagrįstą įgaliojimu, įstatymu ar administraciniu aktu, tiesiogiai sukuria, pakeičia ar panaikina atstovaujamojo civilines teises ir pareigas. Atstovavimas - tai teisių įgyvendinimas ir prievolių atlikimas per atstovą, kuris atlieka teisinius veiksmus. Nors veiksmus atlieka atstovas, bet šių veiksmų padariniai atsiranda atstovaujamajam. Atstovas veiksmus atlieka atstovaujamojo vardu.

Atstovaujamoju gali būti kiekvienas fizinis ar juridinis asmuo. **Atstovu** gali būti tik veiksnus fizinis asmuo. Juridiniai asmenys gali būti atstovais, jei tokia veikla numatyta jų įstatuose.

Pagal tai, kuo remdamasis veikia atstovas, skiriamos šios atstovavimo rūšys: 1) **atstovavimas pagal įgaliojimą** (atstovaujamas duoda atstovui įgaliojimą, kuriuo vadovaudamasis šis atlieka teisinius veiksmus; toks atstovavimas dar vadinamas sutartiniu, nes atstovavimo santykio dalyviai sudaro pavedimo sutartį); 2) **atstovavimas pagal įstatymą** (atstovui įgalinimai suteikiami pagal įstatymą; tokia tvarka tėvai atstovauja savo nepilnamečiams vaikams); 3) **atstovavimas pagal administracinį aktą** (neveiksniams asmenims steigama globa ir skiriami globėjai, kurie veikia remdamiesi teismo sprendimu dėl jų paskyrimo; tokia tvarka veikia pardavėjai, bankų operatoriai aptarnaudami klientus).

ĮGALIOJIMAS

Įgaliojimu laikomas rašytinis dokumentas, asmens (įgaliotojo) duodamas kitam asmeniui (įgaliotiniui) atstovauti įgaliotojui nustatant ir palaikant santykius su trečiaisiais asmenimis (CK 2.137 str.). Kai kuriems įgaliojimams yra nustatyta notarinė forma. CK 2.138 straipsnyje numatyta, kad notaras turi patvirtinti įgaliojimus notarine forma, sudaryti sandorius, įgaliojimus, fizinio asmens vardu atlikti veiksmus, susijusius su juridiniais asmenimis, išskyrus įstatymo numatytus atvejus (įgaliojimus pašto siuntiniams, korespondencijai, darbo užmokesčiui, pensijoms, stipendijoms, pašalpoms gauti), kuriuos fizinis asmuo duoda nekilnojamajam turtui valdyti, juo naudotis ar disponuoti.

Juridinio asmens duodamą įgaliojimą pasirašo jo vadovas, ir įgaliojimo rašte dedamas to juridinio asmens antspaudas, jei jis privalo turėti antspaudą (CK 2.140 str. Id.).

Įgaliojimo terminas gali būti apibrėžtas ir neapibrėžtas. Jei galiojimo terminas nenurodytas, tai įgaliojimas galioja vienerius metus nuo jo sudarymo dienos. Notaro patvirtintas įgaliojimas teisiniams veiksams atlikti užsienyje, jei jo galiojimo terminas nenurodytas, galioja, kol jį panaikina įgaliojimą išdavęs asmuo. Negalioja įgaliojimas, kuriame nenurodyta jo išdavimo data (CK 2.142 str.).

Įgaliotinis pats turi atlikti veiksmus, kuriems atlikti jam suteiktos teisės. Jis gali perigalioti šiuos veiksmus atlikti kitą asmenį tik tuo atveju, jei jam tokia teisė suteikta pagal gautąjį įgaliojimą arba jei jis dėl susiklosčiusių aplinkybių priverstas tai padaryti, kad apsaugotų įgaliotojo interesus (CK 2.145 str. 1 d.). Apie perigaliuojimą įgaliotinis privalo pranešti įgaliotojui ir pateikti reikiamus duomenis apie as-

menį, kuriam perduoti įgalinimai. Jei įgaliotinis nepraneša įgaliotojui apie perįgaliojimą, tai jis už asmens, kuriam perduoti įgalinimai, veiksmus atsako kaip už savo paties veiksmus. Atstovas neatsako už įgaliotinio veiksmus, jei šis buvo paskirtas atstovaujamojo nurodymu, išskyrus atvejus, kai atstovas žinojo, kad skiriamas asmuo yra nepatikimas ar nesąžiningas, tačiau apie tai nepranešė atstovaujamajam (CK 2.145 str. 4 d.).

Įgaliojimas pasibaigia: pasibaigus jo terminui; įgaliotojui panaikinus įgaliojimą (įgaliotojas turi teisę bet kada panaikinti įgaliojimą); įgaliotiniui atsisakius įgaliojimo (įgaliotinis turi teisę atsisakyti įgaliojimo bet kada, su sąlyga, kad toks atsisakymas nepadarys žalos įgaliotojui); nustojus egzistuoti įgaliotiniui ar įgaliotojui (mirus fiziniam asmeniui, pripažinus jį nežinia kur esančiu ar paskelbus mirusiu, pripažinus neveiksnium ar apribojus veiksnumą, likvidavus juridinį asmenį ar iškelus bankroto bylą juridiniam asmeniui, kuriam duotas įgaliojimas).

4.2. KOMERCINIS ATSTOVAVIMAS

Komercinį atstovavimą vykdo prekybos agentas arba prokuristas.

Prekybos agentas - tai asmuo, kurio pagrindinės ūkinės veiklos tikslas - nuolat už atlyginimą tarpininkauti atstovaujamajam sudarant sutartis savo ar atstovaujamojo vardu, jo sąskaita ir interesais (CK 2.152 str. 1 d.). Prekybos agentas yra verslininkas, kuris pagal komercinio atstovavimo sutartį sudaro sutartis atstovaujamojo arba savo vardu. Prekybos agentas taip pat gali tarpininkauti savo klientui -surasti reikiamus kontrahentus, dalyvauti derybose su jais. Jei sutartį jis sudaro savo vardu, tai pagal sutartį su klientu pastarajam perduoda viską, ką įgijo vykdydamas pavedimą.

Komercinio atstovavimo sutartys paprastai yra ilgalaikės. Jas galima sudaryti apibrėžtam ir neapibrėžtam terminui. Jei, pasibaigus apibrėžtam terminui, šalys ir toliau įgyvendina savo teises ir vykdo savo pareigas, tai pripažįstama, kad sutartis atnaujinta neapibrėžtam terminui tomis pačiomis sąlygomis (CK 2.155 str.). Neapibrėžtam terminui sudarytą sutartį galima nutraukti bet kurios šalies iniciatyva iš anksto išpėjus kitą šalį. Išpėjimo terminai numatyti CK 2.165 straipsnyje. Šalys negali tarpusavio susitarimu nustatyti trumpesnių terminų.

Prekybos agentas privalo sąžiningai ir rūpestingai vykdyti visus atstovaujamojo pavedimus, jo instrukcijas, būti lojalus, informuoti atstovaujamąjį apie sudarytas sutartis, teikti kitą reikalingą informaciją, saugoti atstovaujamojo prekybos paslaptis, nekonkuruoti su atstovaujamuoju, jei ši sąlyga numatyta sutartyje, atlyginti atstovaujamajam padarytus nuostolius, pasibaigus sutarčiai, grąžinti atstovaujamajam dokumentus ir kt.

Atstovaujamasis privalo aprūpinti agentą reikiamaiais dokumentais ir informacija (kainoraščiais, prekių pavyzdžiais, reklamine medžiaga, standartinėmis sutarčių sąlygomis ir t.t.), nedelsiant pranešti prekybos agentui apie sutikimą ar atsisakymą sudaryti sutartis, apie sutarties sąlygų pakeitimą ar papildymą, apie agento sudarytų sutarčių patvirtinimą arba nepatvirtinimą, jei reikia tokio patvirtinimo, suteikti informaciją, būtiną pavedimui vykdyti, mokėti sutartą atlyginimą.

Prokura yra įgaliojimas, kuriuo juridinis asmuo (verslininkas) suteikia teisę savo darbuotojui ar kitam asmeniui jo vardu ir jo interesais atlikti visus teisinius

veiksmus, susijusius su juridinio asmens (verslininko) verslu (CK 2.176 str. 1 d.). Asmuo, kuris turi prokūrą, yra *prokuristas*. Prokura gali išduoti tik juridinis asmuo - verslininkas. Tai gali būti prekybos, gamybinė, paslaugų teikimo ar kitokio pobūdžio verslo įmonė. Prokuristu gali būti tik šios įmonės darbuotojas, kuris atlieka tam tikrus teisinius veiksmus (sudaro ir vykdo sutartis, valdo verslo įmonę, atstovauja teisme ir pan.). Prokuristas neturi teisės perleisti atstovaujamojo nekilnojamąjį daiktą (įmonę) ar suvaržyti teises į jį, pasirašyti atstovaujamojo balansą ir mokesčių deklaraciją, skelbti atstovaujamojo bankrotą, duoti prokūrą, priimti į įmonę dalininkus.

Prokura turi būti rašytinė ir įregistruota teisės aktų nustatyta tvarka.

Prokura pasibaigia, kai: atstovaujamasis ją atšaukia; prokuristas jos atsisako; atstovaujamajam iškeliamas bankroto byla; likviduojamas ar reorganizuojamas prokūrą išdavęs asmuo; prokuristas miršta.

5. TERMINAI

5.1. TERMINO SAMPRATA

Terminu civilinėje teisėje vadinamas laiko tarpas (metai, mėnuo, savaitė ir pan.) arba laiko momentas (kalendorinė data, valanda ir pan.), kuriam pasibaigus atsiranda tam tikri teisiniai padariniai. Terminą taip pat galima apibrėžti nurodant būsimą neišvengiamą įvykį.

Terminai lemia prievolių įvykdymo ir teisių įgyvendinimo laiką, teisinių santykių atsiradimo momentą, jų trukmę ir pasibaigimo laiką, teisiniams santykiams suteikia apibrėžtumo. Terminai yra juridiniai faktai, priskirtini prie įvykių, nors juos nustato žmonės, nes laiko tėkmė nepriklauso nuo žmogaus valios. Terminai santykinai gali būti apibrėžti tokiomis sąvokomis: „nedelsiant“, „tuojau praneša“, „per paprastai (normaliai) tam reikalingą laiką“, „per trumpiausią techniškai įmanomą laiką“ ir pan.

5.2. TERMINŲ RŪŠYS

Atsižvelgiant į tai, kas nustato terminus, skiriamos tokios jų rūšys: 1) *įstatymuose nustatyti* (nustatyti imperatyviosiose teisės normose); 2) *sutartiniai* (nustatyti šalių susitarimu); 3) *teisminiai* (nustatyti teismo). Pagal teisinius padarinius skiriami *atnaujinamieji*, *įgyjamieji* ir *naikinamieji* terminai (CK 1.117 str. 3 d.). Pasibaigusį atnaujinamąjį terminą teismas gali atnaujinti, jei jis buvo praleistas dėl svarbių priežasčių. Pasibaigus įgyjamajam terminui, atsiranda (įgyjama) tam tikra civilinė teisė ar pareiga. Pasibaigus naikinamajam terminui, išnyksta tam tikra civilinė teisė ar pareiga. Šių terminų teismas ar arbitražas negali atnaujinti.

5.3. TERMINŲ SKAIČIAVIMAS

Terminas prasideda kitą dieną po tos kalendorinės datos ar įvykio, kuriais pažymėta jo pradžia. Metais skaičiuojamas terminas pasibaigia tam tikrą paskutinių termi-

no metų mėnesį ir dieną (pvz., 1 metų terminas, nustatytas rugpjūčio 15 d., pasibaigs kitų metų rugpjūčio 15 d.). Mėnesiais skaičiuojamas terminas pasibaigia tam tikrą termino mėnesio dieną (pvz., 2 mėnesių terminas, nustatytas rugsėjo 15 d., pasibaigia lapkričio 15 d.). Jei metais ar mėnesiais skaičiuojamas terminas baigiasi tokį mėnesį, kuriame nėra nustatytos dienos, jis pasibaigia paskutinę to mėnesio dieną. Savaitėmis skaičiuojamas terminas pasibaigia tam tikrą paskutinės savaitės dieną (jei terminas buvo nustatytas antradienį, tai jis pasibaigs tam tikros savaitės antradienį). Jei paskutinė termino pabaigos diena yra nedarbo diena, tai paskutine termino diena laikoma po jos einanti darbo diena. Veiksmas, kuriam atlikti nustatytas terminas, turi būti atliktas iki paskutinės darbo dienos 24 valandos. Jei veiksmas turi būti atliktas organizacijoje, jį reikia atlikti iki tos valandos, kurią toje organizacijoje baigiamos atlikti operacijos. Jei visi raštiški pareiškimai (pranešimai) įteikiami paštui ar telegrafui iki paskutinės darbo dienos 24 valandos, šie veiksmai laikomi atliktais laiku, nors dokumentą adresatas gaus tik po kelių dienų.

6. IEŠKINIO SENATIES TERMINAI

Ieškinio senatis - įstatymais nustatytas terminas, kuriam pasibaigus išnyksta galimybė apginti pažeistą teisę pareiškiant civilinį ieškinį. Pasibaigus ieškinio senaciai, pažeistos asmens teisės negalima apginti ir įgyvendinti prievartos būdu, jei pažeidėjas reikalauja pareikštą ieškinį atmesti dėl jo senaties praleidimo.

Ieškinio senatis skatina civilinių santykių dalyvius laiku vienas kitam pareikšti reikalavimus, kreiptis į teismą dėl pažeistų teisių gynimo. Kai laiku kreipiamasi į teismą, galima geriau nustatyti tikruosius šalių santykius. Praėjus ilgesniam laikui, tai padaryti sunkiau: pametami dokumentai, liudytojai pamiršta kai kurias aplinkybes, jie išvyksta, miršta ir pan.

Ieškinio senatis nustatoma imperatyviosiomis teisės normomis, todėl šalių susitarimai dėl šio termino negalioja. Teismas privalo laikytis įstatymo numatytos ieškinio senaties.

Ar ieškinio senatis praleista, galima išsiaiškinti tik teismo nagrinėjimo metu. Todėl teismas privalo visais atvejais priimti nagrinėti ieškinio pareiškimą ir, tik nustatęs, kad ginčo šalis reikalauja taikyti ieškinio senatį, jog nėra aplinkybių, dėl kurių sustabdoma ar nutraukiama ieškinio senaties eiga arba leidžiama atnaujinti praleistą terminą, atmeta ieškinį.

Pagal CK 1.125 straipsnio nuostatas yra bendrasis dešimties metų ieškinio senaties terminas ir sutrumpinti ieškinio senaties terminai, kurie įstatymo nustatytais atvejais taikomi tam tikrų rūšių reikalavimams. Pavyzdžiui, sutrumpinta šešių mėnesių ieškinio senatis taikoma reikalavimams dėl netesybų išieškojimo, dėl parduotų daiktų trūkumų; trijų mėnesių ieškinio senatis taikoma reikalavimams pripažinti juridinio asmens organų sprendimus negaliojančiais; vieno mėnesio senatis taikoma iš konkurso rezultatų atsirandantiems reikalavimams; trejų metų senatis taikoma reikalavimams dėl padarytos žalos atlyginimo.

7. DAIKTINĖ TEISĖ

7.1. DAIKTINĖS TEISĖS SAMPRATA

Objektine prasme daiktinė teisė - tai visuma teisės normų, reglamentuojančių tokius turtinius santykius, kai įgalintas subjektas savo teises gali įgyvendinti neatsižvelgdamas į pozityvius kitų asmenų veiksmus. Kiti daiktinio teisinio santykio dalyviai (subjektai) turi pasyvią teisinę pareigą - netrukdyti įgalintam asmeniui valdyti daiktus, jais naudotis ir disponuoti, nesvarbu, kokia yra kitų asmenų valia. Daiktinės teisės normos lemia turtinių santykių pastovumą. Prievolinės teisės normos reguliuoja santykius dėl turto perėjimo iš vienų asmenų kitiems.

Subjektine prasme daiktinė teisė yra absoliuti atitinkamo asmens teisė valdyti daiktą, jį naudoti ir juo disponuoti.

Daiktinių teisių požymiai: 1) daiktinės teisės yra tik tos teisės, kurios tokiomis pripažįstamos pagal įstatymą, jų sąrašas yra baigtinis; 2) tai yra absoliučios teisės; 3) daiktinės teisės objektas visada yra tik individualiais požymiais apibrėžtas daiktas.

Skiriamos šios daiktinės teisės: *valdymas, nuosavybės teisė, turto patikėjimo teisė, servitutas, užufruktas, užstatymo teisė (superficijus), ilgalaikė nuoma, hipoteka ir įkeitimas*. Daiktinei teisei būdinga tai, kad ji susijusi su daiktu ir egzistuoja tol, kol egzistuoja daiktas. Išnykus daiktui, daiktinė teisė pasibaigia.

Pagrindinis civilinės teisės principas - sutarčių laisvės principas. Asmenys gali sudaryti įvairias sutartis - tiek įstatymų numatytas, tiek nenumatytas, sudarytas iš įvairių kitų sutarčių elementų. Tačiau daiktinės teisės srityje situacija yra kitokia, visiškai priešinga. Kadangi baigtinis daiktinių teisių sąrašas nustatytas įstatymų, suinteresuoti asmenys pagal sutartį gali nustatyti tik tokias daiktines teises, kurios leidžiamos pagal įstatymus. Negalima keisti įstatymo nustatytų daiktinių teisių (pvz., negalima steigti hipotekos, pagal kurią kreditorius naudosis įkeistu nekilnojamuoju daiktu). Taip pat negalima šalių sutarimu prievolinėms teisėms suteikti daiktinį pobūdį.

7.2. DAIKTINIŲ TEISIŲ VIEŠUMAS

Dėl absoliutaus pobūdžio daiktinės teisės turi būti žinomos aplinkiniams. Jų viešumas yra jų apsaugos garantija. Daiktinių teisių į nekilnojamuosius ir kilnojamuosius daiktus viešumas užtikrinamas skirtingai. Daiktinės teisės į nekilnojamuosius daiktus yra registruojamos viešuose registruose, todėl niekas negali teigti, kad nežinojo registro duomenų.

7.3. DAIKTINIŲ TEISIŲ OBJEKTAI

Daiktinių teisių objektai yra **daiktai**. Daiktai laikomi iš gamtos paimti arba gamybos procese sukurti materialaus pasaulio dalykai (akmens anglis, nafta, automobilis, telefonas ir pan.). Literatūros, mokslo kūriniai, išradimai nėra daiktai. Tokie dalykai, kaip atmosferos oras, tekantis vanduo ir pan., taip pat nėra daiktai. Daiktinių teisių dalyku gali būti tik esantys individualūs arba nerūšiniai daiktai. Prievolių dalyku gali būti būsimi daiktai, rūšiniai daiktai.

Pinigai - tai ypatinga rūšis daiktų, kurių vertę lemia ne fizinės savybės, o valstybės valia nustatytas piniginių prievolių padengimo kursas. Tačiau pinigai valdomi, jais naudojamas ir disponuojama kaip ir visais kitais daiktais, todėl jie laikomi ypatingais daiktais. Daiktinių teisinių santykių objektu gali būti daiktų rinkinys (biblioteka, monetų rinkinys, baldų komplektas ir pan.). Daiktinių teisių objektu negali būti neatskirta daikto dalis. Atskirta daikto dalis yra daiktinės teisės objektas.

7.4. NEKILNOJAMIEJI IR KILNOJAMIEJI DAIKTAI

CK 4.2 straipsnio 1 dalyje nustatyta, kad *nekilnojamaisiais daiktais laikomi daiktai, kurie pagal prigimtį yra nekilnojami, ir daiktai, kurie pagal prigimtį yra kilnojami, tačiau nekilnojamaisiais jie pripažįstami pagal įstatymą*. Nekilnojamieji daiktai - tai žemės sklypai ir su jais susiję daiktai (pastatai, statiniai, miškas, medžiai, javai ir pan.), kurių negalima perkelti iš vienos vietos į kitą nepakeitus jų paskirties. Žemės sklypas, išskirtas pagal žemėtvarkos reikalavimus ir įformintas įstatymo nustatyta tvarka, yra pagrindinis nekilnojamas daiktas. Kiti nekilnojamieji daiktai (pastatai, statiniai, miškas, medžiai ir pan.) yra žemės sklypo priklausiniai. Pastatai, butai gali būti savarankiškais nekilnojamaisiais daiktais, jei jie įstatymų nustatyta tvarka atskirti nuo nuosavybės teisės į žemę. Pastatas tampa nekilnojamoju daiktu, savarankišku daiktinės teisės objektu, jei jis buvo pastatytas ant įstatymų nustatyta tvarka įgyto žemės sklypo, skirto statybai.

Kilnojamieji daiktai pagal prigimtį yra daiktai, kuriuos galima perkelti iš vienos vietos į kitą nepakeitus jų paskirties ir iš esmės nesumažinus jų vertės (CK 4.2 str. 3 d.). Tai -visi kiti daiktai, nepriskiriami prie nekilnojamųjų daiktų.

Nekilnojamiesiems daiktams įstatymuose nustatytas specialus teisinis režimas: 1) sandorių, sudaromų dėl šių daiktų privaloma rašytinė forma; 2) nekilnojamieji daiktai registruojami teisių registre; 3) reglamentuojamas įregistruotų teisių įgyvendinimas. Nekilnojamiesiems daiktams taikomi jų buvimo vietos įstatymai. Sandoriai dėl kilnojamųjų daiktų gali būti prekybos paslaptis. Sandoriai dėl kilnojamųjų daiktų gali būti sudaromi remiantis įvairių šalių įstatymais tiek pagal šių daiktų buvimo vietą, tiek sandorio šalių sutarimu.

7.5. VALDYMAS

Valdymas, kaip daiktinė teisė, yra faktinis daikto turėjimas siekiant jį valdyti kaip savą (CK 4.22 str. 1 d.). Teisė valdyti daiktą yra viena iš nuosavybės teisių, kuri saugoma kaip daiktinė teisė, neatsižvelgiant į nuosavybės teisę. Galimas valdymas kaip prievolinės teisės dalis. Taip asmenys daiktus valdo pagal nuomos, panaudos ar kitokią sutartį, sudarytą su daikto savininku ar valdytoju. Šie asmenys daiktus valdo ne kaip savo, o kaip kitiems asmenims priklausančius daiktus.

VALDYMO RŪŠYS

Valdymas gali būti *teisėtas* ir *neteisėtas*. Teisėtu laikomas valdymas, įgytas įstatymo nustatytais pagrindais, nepažeidžiant kitų asmenų valdymo teisės, t. y. įgytas tais pačiais pagrindais, kaip yra įgyjama nuosavybės teisė. Neteisėtas yra valdymas, ku-

ris įgyjamas per prievartą, slapta ar kitaip pažeidžiant teisės aktus ar kitų asmenų teises (pvz., pavogto ar pagrobto daikto valdymas). Neteisėtas valdymas gali būti sąžiningas ir nesąžiningas. Sąžiningas yra toks valdymas, kai valdytojas nežino ir negali žinoti, kad daiktą jis valdo neteisėtai. Nesąžiningas valdytojas žino arba turi (gali) žinoti, kad daiktą valdo neteisėtai (pvz., vogto daikto, radinio valdymas ir pan.). Valdymo teisėtumas ir sąžiningumas preziumuojami. Kilus ginčui dėl valdymo, įrodyti valdymo neteisėtumą ar nesąžiningumą privalo ieškovas.

VALDYMO ATSIRADIMAS

Nekilnojamojo daikto valdymas atsiranda tik įregistravus jį viešajame registre (CK 4.27 str. 2 d.). Daikto valdymo teisės negalima registruoti, jeigu registre yra įregistruota to daikto nuosavybės teisė. Kilnojamojo daikto valdymas atsiranda paėmus daiktą, jį pažymėjus, padėjus į atitinkamą patalpą (pvz., sugavus laukinį gyvūną, žuvis).

VALDYMO PABAIGA

Valdymas baigiasi, kai valdytojas atsisako valdymo teisės į daiktą. Kilnojamojo daikto valdymas baigiasi, kai valdytojas praranda galimybę paveikti daiktą pagal savo valią, daiktą užvaldo kitas asmuo, pamesto daikto nerandama, valdytojas negali daikto valdyti dėl kitų priežasčių. Nekilnojamojo daikto valdymas baigiasi, jei valdytojas praranda galimybę veikti daiktą ir negali susigrąžinti šios prarastos galimybės (pvz., pastatas sugriuvo). Nekilnojamojo daikto valdymas baigiasi nuo jo išregistravimo iš viešojo registro momento (CK 4.33 str. 3 d.).

VALDYMO GYNIMAS

Valdymas ginamas teismine tvarka. Valdytojas gali reikalauti ne tik pašalinti valdymo pažeidimus, bet ir atlyginti nuostolius, padarytus pažeidžiant valdymą. Kilus ginčui, kam priklauso daikto valdymo teisė, ginamas valdymas to asmens, kuris įrodys, kad yra teisėtas daikto valdytojas. Jeigu nė viena iš ginčo šalių to įrodyti nesugeba, tai ginamas valdymas to asmens, kuris anksčiau pradėjo valdyti daiktą.

7.6. NUOSAVYBĖS TEISĖ

NUOSAVYBĖS TEISĖS SAMPRATA

Nuosavybės teisės sąvoka vartojama dviem prasmėmis - ekonomine ir teisine. Nuosavybė ekonomine prasme - tai žmonių santykiai dėl jiems priklausančių daiktų valdymo, naudojimo ir disponavimo jais. Savininkas gali naudotis jam priklausančiu daiktu, jį sunaudoti, sunaikinti, perleisti kitam asmeniui. Tačiau svarbu ne tik tai, kaip daikto savininkas suvokia savo ryšį su daiktu, bet ir tai, kaip šį ryšį suvokia kiti, aplinkiniai, asmenys. Asmens santykis su jam priklausančiu daiktu ir šio asmens santykiai su kitais asmenimis dėl daikto ir yra ekonominis nuosavybės santykis. Nuosavybė - tai istoriškai susiformavę žmonių santykiai dėl daiktų valdymo, naudojimo ir disponavimo jais.

Nuosavybės santykiai yra svarbiausi turtiniai santykiai. Jie yra visų kitų turtinių santykių pagrindas. Teisiškai reguliuojami šie santykiai įgyja teisinę formą ir yra vadinami nuosavybės teise. Nuosavybės teisės sąvoka vartojama objektine ir subjektine prasme.

Objektinė nuosavybės teisė yra visuma teisės normų, kuriomis remiantis įtvirtinami ir saugomi santykiai dėl daikto valdymo, naudojimo ir disponavimo juo. Svarbiausi nuosavybės teisės šaltiniai yra Lietuvos Respublikos Konstitucija ir CK ketvirtosios knygos V skyriaus nuostatos (CK 4.37-4.105 str.). *Subjektinė* nuosavybės teisė yra tam tikrų daiktų nuosavybės teisė, kurią turi konkretus subjektas (fizinis ar juridinis asmuo). Tai savininko teisė pagal įstatymus savo nuožiūra valdyti daiktus, jais naudotis ir disponuoti. Nuosavybės teisė - tai svarbiausia daiktinė teisė. Visos kitos daiktinės teisės, susijusios su nuosavybės teise, priklauso konkrečiam asmeniui. Jos atsiranda nuosavybės teisę sudarančias teises skaidant į atskiras teises.

NUOSAVYBĖS TEISĖS SUBJEKTAI

Nuosavybės teisės subjektai yra fiziniai ir juridiniai asmenys (akcinės bendrovės, bankai, žemės ūkio bendrovės, kooperatinės bendrovės, visuomeninės organizacijos, politinės partijos, religinės bendruomenės), Lietuvos valstybė ir savivaldybės.

NUOSAVYBĖS TEISĖS RŪŠYS

Atsižvelgiant į nuosavybės teisės subjektus ir jiems priklausančių daiktų paskirtį, skiriama viešoji ir privatinė nuosavybė. *Viešąją nuosavybę* sudaro valstybės, savivaldybių nuosavybė ir religinių bendruomenių nuosavybė. Viešoji nuosavybė naudojama visos visuomenės arba jos dalies bendriesiems poreikiams patenkinti. *Privatinė nuosavybė* naudojama tam tikrų fizinių asmenų ar jų grupių poreikiams patenkinti.

NUOSAVYBĖS TEISĖS OBJEKTAI

Nuosavybės teisės objektais gali būti kilnojamieji ir nekilnojamieji daiktai. Daiktų, kurie gali priklausyti asmenims, kiekis yra neribotas. Tik Lietuvos Respublikai išimtinė nuosavybės teise priklauso žemės gelmės, valstybinės reikšmės vidaus vandenys, miškai, parkai, keliai, istorijos, archeologijos ir kultūros objektai. Kai kuriuos daiktus (ginklus, nuodingąsias medžiagas ir pan.) asmuo gali įgyti tik turėdami leidimus, kurie išduodami įstatymo nustatyta tvarka.

NUOSAVYBĖS TEISĖS TURINYS

Nuosavybės teisės turinį sudaro savininko teisė valdyti daiktus, jais naudotis ir disponuoti. Nuosavybės teisės turinį sudarančias teises gali turėti ir ne savininkas. Jas savininkas gali perduoti kitam asmeniui arba jos gali pereiti kitam asmeniui įstatymų nustatyta tvarka (teismo sprendimu, paveldimos ir pan.).

Valdymas - tai faktinis daikto turėjimas, savininkui teisės suteikta galimybė turėti daiktą savo žinioje. Daiktą paprastai valdo savininkas. Bet daiktą gali valdyti ir kitas asmuo - ne savininkas: nuomininkas, saugotojas ir pan. Tai gali vykti ir savininkui sutikus, ir nesutikus (pagal sutartį, teismo nutartį ar sprendimą).

Naudojimas - tai daikto naudojimas pagal paskirtį materialiems ar kitokiems poreikiams patenkinti. Savininkas daiktą naudoja savo nuožiūra, nepažeisdamas kitų asmenų teisių, įstatymo reikalavimų. Naudojimo teisę gali turėti ne tik savininkas, bet ir kitas asmuo. Šią teisę savininkas gali perduoti pagal sutartį. Ji gali būti perduota kitam asmeniui ir prieš savininko valią, pavyzdžiui, teismo sprendimu.

Disponavimas - tai savininko teisė daryti įtaką teisiniam ir faktiniam daikto likimui. Disponuodamas daiktu, savininkas gali perduoti jį naudoti kitiems asmenims, sunaikinti, nuosavybės teisę į daiktą perduoti kitam asmeniui.

NUOSAVYBĖS TEISĖS ATSIKADIMAS

Skiriami *pirminiai ir išvestiniai nuosavybės teisės atsiradimo būdai*. Įgyjant nuosavybės teisę *pirminiu* būdu, neperimamos kitos teisės, susijusios su daiktu. Šiuo atveju teisė įgyjama pirmą kartą arba, jei ne pirmą kartą, tada neatsižvelgiama į buvusio savininko valią. Pirminiai nuosavybės teisės įgijimo būdai yra šie: vaisių (tam tikros veiklos rezultatų) ir pajamų pasisavinimas, naujo daikto pagaminimas, šeimininkio daikto, laukinių gyvūnų, laukinių ir naminių bičių, priklydusių ir beprižiūrių naminių gyvulių, radinio, lobio pasisavinimas, atlygintinas netinkamai laikomų kultūros vertybių ir kitų daiktų paėmimas visuomenės poreikiams, daiktų konfiskavimas už teisės pažeidimus, nuosavybės įgijimas suėjus įgyjamosios senaties terminui.

Įgyjant nuosavybės teisę *išvestiniu* būdu, buvusio savininko teisės ir pareigos, susijusios su perduodamu daiktu, pereina naujam savininkui. Nuosavybės teisė gali pereiti kitam asmeniui ir savininkui sutikus, ir nesutikus (nuosavybės teisės įgijimas pagal sandorius, teismo sprendimu, paveldėjimo tvarka ir kt.).

Daikto įgijėjas nuosavybės teisę į daiktus įgyja nuo jų perdavimo įgijėjui *momento*, jei įstatyme ar sutartyje nenumatyta kitaip (CK 4.49 str. 1 d.). Nuosavybės teisę į būsimą daiktą galima pagal sutartį perleisti iš anksto. Pagal sandorį nuosavybės teisė įgyjama nuo įstatyme nustatyto *momento*.

Daikto perdavimas - daikto įteikimas įgijėjui, transporto organizacijai, paštui, kad šis nugabentų ir įteiktų įgijėjui. Daikto perdavimui prilyginamas disponavimo dokumento (važtaraščio, konosamento) perdavimas.

Perleidžiamo daikto atsitiktinio žuvimo ar sugedimo rizika tenka įgijėjui tuo metu, kai jam pereina nuosavybės teisė. Jei perleidėjas praleidžia terminą daiktą perduoti arba įgijėjas praleidžia terminą daiktą priimti, tai atsitiktinio žuvimo ar sugedimo rizika tenka terminą praleidusiai šaliai, jei įstatyme ar sutartyje nenumatyta kitaip (CK 4.52 str.).

7.7. BENDROSIOS NUOSAVYBĖS TEISĖ

Daiktai nuosavybės teise gali priklausyti keletui asmenų. Tokie asmenys vadinami bendraturčiais, o jiems priklausantys daiktai sudaro bendrąją jų nuosavybę. Bendrosios nuosavybės santykius reglamentuojančios normos sudaro bendrosios nuosavybės teisės institutą, o šio instituto normų įtvirtintos bendraturčių teisės į bendrus daiktus yra subjektinė jų bendrosios nuosavybės teisė. Bendrosios nuosavybės teisė yra dviejų ar kelių savininkų teisė valdyti, naudoti jiems priklausantį nuosavybės

teisės objektą ir juo disponuoti (CK 4.72 str. Id.). Yra dvi bendrosios nuosavybės rūšys: bendroji jungtinė ir bendroji dalinė nuosavybė. Bendrosios dalinės nuosavybės teisėje nustatytos kiekvieno savininko dalys, o bendrosios jungtinės nuosavybės teisėje jos nėra nustatytos (CK 4.73 str. 1 d.). Bendrosios nuosavybės teisė laikoma daline, jei įstatymuose nenustatyta kitaip.

Bendrosios dalinės nuosavybės teisė - tai kelių asmenų nuosavybės teisė į daiktą ar daiktus, kai kiekvienam bendraturčiui priklauso tam tikra nuosavybės teisės dalis, išreiškiama trupmena ($1/2, 1/3, 2/5$ ir pan.) arba procentais (25 proc. 30 proc. ir pan.). Visų bendraturčių dalių suma turi sudaryti vienetą arba 100 proc. Dalis bendrojoje nuosavybėje suprantama ne kaip reali išskirta turto dalis, nes padalijus daiktą į realias dalis, bendrosios nuosavybės teisė pasibaigia. Tai - ne reali, o ideali dalis bendrojoje nuosavybėje. Bendraturčiai bendrosios nuosavybės teises įgyvendina bendru sutarimu. Jeigu bendraturčiai nesutaria, tai tų teisių įgyvendinimo tvarką nustato teismas. Jei nuosavybės objektas duoda pajamų ar vaisių (tam tikros veiklos rezultatų), jie skirstomi bendraturčiams pagal jų turimas dalis. Visi bendraturčiai pagal turimas dalis padengia išlaidas, reikalingas nuosavybės objektui išsaugoti ir išlaikyti, atsako pagal prievoles, susijusias su bendrąja nuosavybe.

Kiekvienas bendraturtis turi teisę disponuoti jam priklausančia nuosavybės teisės dalimi. Jis ją gali perleisti (parduoti, dovanoti, palikti testamentu ir pan.) kitiems asmenims - tada kitų bendraturčių sutikimo nereikia. Tačiau bendrosios nuosavybės teisės dalį perduodant pašaliniam asmeniui, kiti bendraturčiai turi pirmumo teisę pirkti parduodamą dalį ta pačia kaina ir tomis pačiomis sąlygomis.

Kiekvienas bendraturtis turi teisę reikalauti atidalyti jo dalį iš bendrosios dalinės nuosavybės. Jeigu nesutariama dėl padalijimo, bendroji dalinė nuosavybė padalijama teismo tvarka. Bendraturčio kreditorius turi teisę reikalauti atidalyti skolininko dalį, kad būtų galima iš jos išieškoti.

Bendrosios jungtinės nuosavybės teisės dalyvių dalys nėra konkrečiai apibrėžtos. Visi jie nuosavybę valdo, ja naudojasi ir disponuoja bendrai. Dalys nustatomos tik padalijant nuosavybę bendraturčiams. Bendrosios jungtinės nuosavybės bendraturčius sieja ne tik bendri turbiniai interesai, bet ir asmeniniai ryšiai. Skiriama su-tuoktinių bendroji jungtinė nuosavybė.

7.8. SAVININKO TEISIŲ APSAUGA IR GYNIMAS

Lietuvos Respublika garantuoja visiems savininkams vienodą teisių apsaugą. Niekas neturi teisės paimti iš savininko nuosavybę prievarta, reikalauti, kad jis prieš savo valią sujungtų savo nuosavybę su kito savininko nuosavybe, išskyrus įstatymuose numatytus atvejus. Nuosavybę galima paimti iš savininko prieš jo valią tik teismo sprendimu ar nuosprendžiu. Nuosavybę visuomenės poreikiams galima paimti tik teisingai atlyginant.

VINDIKACINIS IEŠKINYS

Savininko teisė valdyti jam priklausančią nuosavybę ginama remiantis CK 4.95 straipsniu, kuriame nustatyta, kad savininkas turi teisę išreikalauti savo daiktą iš kito asmens, kuris jį neteisėtai valdo. Reikalavimas grąžinti daikto valdymą

teisę vadinamas vindikacija, vindikaciniu ieškiniu. Vindikacinį ieškinį gali pareikšti asmuo, kuris reikalavimo pareiškimo metu turi nuosavybės teisę į kito asmens neteisėtai valdomą daiktą. Vindikacinis ieškinys pareiškiamas tam asmeniui, kuris turi daiktą ieškinio pareiškimo metu. Jei neteisėtas valdytojas daiktą sunaudojo, sunaikino ar kitoku būdu jį prarado, galima pareikšti tik žalos atlyginimo ieškinį, nes, išnykus nuosavybės objektui, pasibaigia pati nuosavybės teisė. Vindikacijos dalyku gali būti tik tie daiktai, kurie nuosavybės teise priklauso savininkui. Gražinti rūšinius daiktus galima išreikalauti tik tada, kai jie yra išskirti iš kitų tos pat rūšies daiktų (saugomi tam tikroje patalpoje, tam tikru būdu supakuoti, kaip nors pažymėti).

CK 4.96 straipsnyje nustatytas vindikacijos apribojimas, kai daiktą neteisėtai valdo sąžiningas įgijėjas (asmuo, kuris nežino ir negali žinoti, kad jis neteisėtai valdo daiktą). Savininkas jam priklausančią daiktą iš sąžiningo valdytojo išreikalauti gali tik tada, kai daiktas yra savininko ar asmens, kuriam savininkas jį buvo perdavęs valdyti, pamestas arba iš kurio nors iš jų pagrobtas, arba kitaip be jų valios nustojo būti jų valdomas, be to, reikalavimas gražinti daiktą turi būti pareikštas nepraėjus trejiems metams nuo daikto praradimo momento. Iš sąžiningo įgijėjo negalima išreikalauti nekilnojamojo daikto, išskyrus tuos atvejus, kai savininkas tokį daiktą prarado dėl padaryto nusikaltimo. Pastarasis nekilnojamojo daikto vindikacijos apribojimas nustatytas todėl, kad teisės (taip pat ir nuosavybės teisės) į nekilnojamąjį daiktą registruojamos ir įgijėjas įgyja visas įregistruotas teises ir apribojimus. Įregistruotas teises galima panaudoti prieš trečiuosius asmenis, tarp jų ir prieš nekilnojamojo daikto savininką.

NEGATORINIS IEŠKINYS

Savininko teisės pažeidžiamos ne tik neteisėtai užvaldant jo nuosavybę, bet ir trukdant jam normaliai naudotis savo nuosavybe (pvz., užtvėrus jam priėjimą ar privažiavimą prie namų valdos ar žemės sklypo, kaimyniniame sklype pastačius triukšmą keliančius įrenginius, įrengus rūkyklą). Todėl CK 4.98 straipsnyje nustatyta, kad savininkas gali reikalauti pašalinti bet kuriuos jo teisės pažeidimus, nors jie ir nesusiję su nuosavybės valdymo netekimu. Toks reikalavimas, pareikštas teismo tvarka, vadinamas negatoriniu ieškiniu.

Negatorinį reikalavimą pareikšti galima, kol tęsiasi nuosavybės teisės pažeidimas. Pasibaigus teisę pažeidžiantiems veiksams, išnyksta ieškinio pagrindas. Negatorinio reikalavimo tikslas - nutraukti teisę pažeidžiančius veiksmus ir uždrausti juos. Jei neteisėtais veiksmais padaroma žala, papildomai galima reikalauti atlyginti žalą. Negatoriniams reikalavimams netaikoma ieškinio senatis, nes teisės pažeidimas yra tęstinio pobūdžio (CK 1.127 str. 5 d.).

7.9. KITOS DAIKTINĖS TEISĖS

TURTO PATIKĖJIMO TEISĖ

Savininkas jam priklausančią turtą gali perduoti kitam asmeniui valdyti, naudoti ir disponuoti. Savininkas, perduodamas visas savo teises į tam tikrą turtą patikėti-

niui, nustato šių teisių įgyvendinimo ribas ir kitas sąlygas. Pasibaigus patikėjimo teisei, turtas grįžta savininkui - patikėtojiui. *Turto patikėjimo teisė* - tai patikėtinio teisė patikėtojo nustatyta tvarka ir sąlygomis valdyti, naudoti perduotą turtą bei jį disponuoti (CK 4.106 str. 1 d.).

Patikėjimo teise valstybės ir savivaldybių turtą valdo, jį naudoja ir disponuoja valstybės ir savivaldybių įmonės, įstaigos ir organizacijos. Valdymo ir naudojimo bei disponavimo sąlygas atitinkamai nustato valstybė arba savivaldybė, perduodama turtą minėtiems asmenims. Kiti asmenys turtą patikėtiniui gali perduoti patikėjimo sutartimi.

Turto patikėjimo teisės atsiradimo pagrindas gali būti įstatymas, administracinis aktas, sutartis, testamentas ar teismo sprendimas (CK 4.108 str.).

SERVITUTAS

Servitutas - tai teisė ribotai naudotis svetimu daiktu (pvz., svetimu žemės sklypu) arba teisė tam tikru atžvilgiu apriboti kito daikto savininką (pvz., drausti daryti langus į svetimą kiemą, statyti tam tikro aukščio pastatus). Servitutas - tai daiktinė neterminuota teisė, susijusi ne su asmeniu, bet su daiktais. Kai daiktas pereina kitam asmeniui, šiam asmeniui kartu su daiktu pereina servituto teisės ir pareigos. Daiktas gali būti viešpataujantysis (su kuriuo susijusi teisė) ir tarnaujantysis (su kuriuo susijusi pareiga). Pavyzdžiui, vieno žemės sklypo (viešpatuojančiojo) savininkas gali turėti servitutą naudotis kito sklypo (tarnaujančiojo) tam tikrais daiktais (naudoti statybai smėlį, molį, vandenį, ganyklas ir pan.) arba pereiti, pervažiuoti, ginti gyvulius per kaimyninį sklypą. Tarnaujančiojo sklypo savininkui gali būti draudžiama statyti statinius savo sklype, gali būti ribojamas statinių aukštis ir pan.

Servitutą gali nustatyti įstatymai, sandoriai ir teismo sprendimas, o įstatymo numatytais atvejais - administracinis aktas (CK 4.124 str. 1 d.). Servitutas baigiasi: jo atsisakius; tam pačiam asmeniui tapus viešpatuojančiojo ir tarnaujančiojo daikto savininku; žuvus viešpatuojančiajam ar tarnaujančiajam daiktui; pablogėjus tarnaujančiojo daikto būklei; išnykus servituto būtinumui; suėjus senaties terminui CK 4.130 str. 1 d.).

UZUFUKTAS

Uzufruktas - asmens gyvenimo trukmei ar apibrėžtam terminui, kuris negali būti ilgesnis už asmens gyvenimo trukmę, nustatyta teisė (uzufruktoriaus teisė) naudoti svetimą daiktą ir gauti iš jo vaisius, produkciją ir pajamas (CK 4.141 str. 1 d.). Uzufruktą gali nustatyti įstatymas, teismo sprendimas ir sandoris (CK 4.147 str. 1 d.). Uzufrukto dalyku gali būti konkretus daiktas, visas turtas (pvz., ūkininko ūkis), skolos procentai, banko palūkanos (indėlis priklauso banko sąskaitos savininkui, o palūkanos - uzufruktoriui), daikto naudojimo teisė (pvz., teisė gyventi tam tikroje patalpoje tam tikrą laiką).

Uzufruktas baigiasi: jo atsisakius; mirus uzufruktoriui, likvidavus uzufruktorių juridinį asmenį ar praėjus 30 metų nuo uzufrukto nustatymo juridiniam asmeniui; uzufruktoriui tapus uzufrukto objekto savininku; žuvus uzufrukto objektui; pablogėjus uzufrukto objekto būklei; suėjus senaties terminui; panaikinus uzufruktą teismo sprendimu (CK 4.150 str. 1 d.).

HIPOTEKA

Hipoteka - esamo ar būsimo skolinio įsipareigojimo įvykdymą užtikrinantis *nekilnojamojo* daikto įkeitimas, kai įkeistas daiktas *neperduodamas kreditoriui* (CK 4.170 str. 1 d.). Jeigu skolininkas neįvykdo skolinio įsipareigojimo (negrąžina skolos, nesumoka priklausančių sumų ir pan.), hipotekos dalykas (žemė, pastatai ir kiti nekilnojamieji daiktai) parduodamas iš viešųjų varžytynių ir iš gautų sumų atlyginama kreditoriui priklausanti suma. Su hipoteka susiję reikalavimai tenkinami pirmumo eile. Hipotekos dalyku gali būti nekilnojamieji daiktai, kurie priklauso skolininkui arba kitam asmeniui (svetimo daikto hipoteka).

Gali būti registruojama *priverstinė* ir *sutartinė hipoteka*. Priverstinė hipoteka atsiranda įstatymo ar teismo sprendimo pagrindu. Sutartinė hipoteka gali būti įregistruota vienašaliu daikto savininko ar skolininko ir kreditoriaus sutarimu surašant hipotekos lakštą, kurį tvirtina notaras. Hipoteka registruojama hipotekos teisėjo sprendimu. Ji įsigalioja nuo jos įregistravimo viešame hipotekos registre. Su šio registro duomenimis gali susipažinti bet kuris asmuo. Daikto savininkas nekilnojamąjį daiktą gali perleisti kitam asmeniui, tačiau hipoteka išlieka kartu su daiktu. Skola išieškoma hipotekos teisėjo nutarimu.

ĮKEITIMAS

Įkeitimas - tai esamo ar būsimo skolinio įsipareigojimo įvykdymą užtikrinantis *kilnojamojo* daikto ar turtinių teisių įkeitimas, kai įkeitimo objektas *perduodamas kreditoriui*, trečiajam asmeniui ar paliekamas įkaito davėjui (CK 4.198 str. 1 d.). Įkeitimu užtikrinamas bet koks piniginės prievolės įvykdymas. Įkaito turėtojas, skolininkui neįvykdžius įkeitimu užtikrintos prievolės, turi pirmumo teisę patenkinti savo reikalavimus iš įkeisto daikto vertės. Jeigu įkeisto daikto nuosavybės teisė pereina kitam asmeniui, įkeitimo teisė lieka galioti, kai įkeitimo objektas buvo perduotas įkaito turėtojui arba kai įkeitimo lakštas buvo įregistruotas hipotekos registre, jeigu įstatymai nenustato kitaip (CK 4.207 str. 1 d.).

8. PRIEVOLIŲ TEISĖ

8.1. PRIEVOLĖS SAMPRATA

Asmenys yra įvairių teisinių santykių dalyviai. Daiktinės teisės turėtojas sueina į teisinius santykius su daugybe asmenų, kurie turi pasyvią pareigą nepažeisti daiktinių teisių subjekto teisių. Daiktinių teisių turėtojas jam priklausančias teises gali įgyvendinti be kitų asmenų pagalbos. Be šių santykių, visuomenėje egzistuoja ir santykiai tarp konkrečių asmenų, kurių vienas turi reikalavimo teisę, o kitas -pareigą atlikti reikalaujamus veiksmus. Tokie santykiai vadinami prievoliniais. Prievolė - tai teisinis santykis, kurio viena šalis (skolininkas) privalo atlikti kitos šalies (kreditoriaus) naudai tam tikrą veiksmą arba susilaikyti nuo tam tikro veiksmo, o kreditorius turi teisę reikalauti iš skolininko, kad šis įvykdytų savo pareigą (CK 6.1 str.).

8.2. PRIEVOLĖS DALYKAS

Kaip matyti iš prievolės apibrėžimo, prievolės dalyku gali būti veiksmas arba susilaikymas nuo tam tikro veiksmo. Susilaikymas nuo tam tikro veiksmo irgi yra skolininko tam tikras veikimo būdas. Atliekamų veiksmų dalyku gali būti daiktai (pvz., pareiga perduoti daiktą pagal pirkimo-pardavimo arba nuomos sutartį, sumokėti pinigų sumą, atlikti darbą, suteikti paslaugą ir pan.). Tačiau prievolės dalyku negali būti tai, kas neįvykdoma (CK 6.3 str. 4 d.).

8.3. PRIEVOLIŲ RŪŠYS

Civilinėje teisėje skiriamos šios prievolių rūšys: 1) *sutartinės ir nesutartinės*; 2) *vienašalės ir dvišalės*; 3) *paprastosios ir sudėtingosios*; 4) *alternatyviosios ir fakultatyviosios*; 5) *pagrindinės ir priklausomosios*; 6) *dalomosios ir nedalomosios*; 7) *asmeninės prievolės*; 8) *prievolės trečiojo asmens naudai*.

Prievolės į sutartines ir nesutartines skirstomos pagal jų atsiradimo pagrindą. *Sutartinės* prievolės atsiranda susitarus šalims (pirkimas-pardavimas, nuoma, ranga ir kt.) arba vienašalio sandorio pagrindu (viešas atlyginimo pažadėjimas, konkurso paskelbimas ir pan.). *Nesutartinės* prievolės atsiranda atsižvelgiant į šalių valią (žalos padarymas, nepagrįstas praturtėjimas ar turto gavimas). Prievolė yra *vienašalė*, jei viena šalis turi tik teises, o kita - tik pareigas. Jei abi šalys turi teises ir pareigas, tai prievolė - *dvišalė*. Jei prievolė dvišalė, tai abi šalys savo pareigas privalo vykdyti kartu, jeigu nesutarta arba įstatyme nenumatyta kitaip. Jei tarp prievolės šalių yra vienas teisinis ryšys, tai tokia prievolė vadinama *paprastąja* (pvz., pagal paskolos sutartį skolininkas turi tik vieną pareigą - grąžinti paskolą, o jokių kitų pareigų neturi), o jei tarp šalių yra ne vienas ryšys, tai prievolė yra *sudėtingoji* (pvz., daikto pirkimas-pardavimas, pastato statybos sutartis). Kilus ginčui, reikia nustatyti prievolės pobūdį, įvertinti visą teisių ir pareigų kompleksą. *Alternatyviają* vadinama tokia prievolė, pagal kurią skolininkas privalo atlikti vieną sutarties ar įstatymo numatytų veiksmų (pvz., perduoti daiktą ar sumokėti pinigų sumą). Pagal CK 6.27 straipsnio 1 dalį pasirinkimo teisė priklauso skolininkui, jeigu įstatymai, sutartis ar teismo sprendimas nenustato kitaip. *Fakultatyviają* vadinama tokia prievolė, pagal kurią skolininkas kreditoriaus naudai privalo atlikti konkretų veiksmą, o jeigu dėl tam tikrų priežasčių to padaryti negali, turi atlikti kokį kitą veiksmą. *Priklausomoji* yra tokia prievolė, kuri neatskiriamai susijusi *sūpagrindine* prievole. Nustojus galioti pagrindinei prievolei, netenka galios ir priklausomoji prievolė (pvz., prievolė mokėti netesybas). *Asmeninė* prievolė - tai prievolė, glaudžiai susijusi su kreditoriaus ar skolininko asmeniu. Tokiu atveju negalimas asmenų pasikeitimas. Mirus vienai iš šalių, prievolė pasibaigia.

8.4. PRIEVOLIŲ SUBJEKTAI

Prievolių subjektai yra kreditorius ir skolininkas. Subjektai gali būti fiziniai ir juridiniai asmenys. Prievolės teisinio santykio dalyviai gali būti keletas kreditorių ir keletas skolininkų. Jei taip būna, prievolės gali būti *dalinės* arba *solidariosios*.

Dalinės prievolės kiekvienas skolininkų privalo įvykdyti nustatytą prievolės dalį, o jeigu dalys nenustatytos, tai lygiomis dalimis. Jei skolininkų pareiga yra solidarioji, tai kreditorius turi teisę reikalauti, kad prievolę įvykdytų tiek visi ar keli skolininkai bendrai, tiek bet kuris jų skyrium, be to, tiek ją visą, tiek jos dalį (CK 6.6 str. 4 d.). Bendraskoliai yra įpareigoti iki to laiko, kada bus įvykdyta visa prievolė. Jei solidariają prievolę įvykdo vienas skolininkų, jis įgyja teisę reikalauti, kad kiti bendraskoliai jam atlygintų tai, ką jis įvykdė, atskaičius jam tenkančią dalį.

Jei kreditorių yra du ar daugiau, jie gali reikalauti jiems tenkančios dalies, jei reikalavimas dalinis, arba kiekvienas kreditorius gali reikalauti, kad skolininkas jam įvykdytų visą prievolę arba bet kokią jos dalį, jeigu kreditorių reikalavimas yra solidarūs. Solidarųjį reikalavimą gali nustatyti įstatymas ar sutartis. Reikalavimas yra solidarūs, kai prievolės dalykas yra nedalus (6.18 str. 1 d.).

8.5. ASMENŲ PASIKEITIMAS ESANT PRIEVOLEI

Kreditorius turi teisę be skolininko sutikimo perleisti visą reikalavimą ar jo dalį kitam asmeniui, jeigu tai neprieštarauja įstatymui ar sutarčiai arba jei reikalavimas nesusijęs su kreditoriaus asmeniu. Pradinis kreditorius atsako už perduoto reikalavimo galiojimą, bet neatsako už jo įvykdymą. Apie reikalavimo perleidimą kitam asmeniui kreditorius privalo pranešti skolininkui. To nepadarius, skolininkas gali prievolę atlikti ankstesniajam kreditoriui. Skolininkas gali perkelti skolą kitam asmeniui, jeigu kreditorius su tuo sutinka. Kreditoriui turi reikšmę skolininko asmuo (jo sąžiningumas, turtinė padėtis ir pan.).

8.6. PRIEVOLIŲ VYKDYMAS

Prievolės vykdymas - tai atlikimas arba neatlikimas tam tikrų veiksmų, kuriuos privalo atlikti ar neatlikti skolininkas kreditoriaus reikalavimu. Šiuos veiksmus nustato sutartis arba įstatymas. Prievolė turi būti vykdoma sąžiningai, tinkamai bei nustatytais terminais pagal įstatymų ar sutarties nurodymus, o jei tokių nurodymų nėra, vadovaujantis protingumo kriterijais (CK 6.38 str. 1 d.). Prievolė turi būti vykdoma kokybiškai, nustatytoje vietoje ir nustatytu terminu. Prievolė turi būti įvykdyta toje vietoje, kuri nurodyta sutartyje ar įstatymuose arba kurią nulemia prievolės esmė. Jeigu prievolės įvykdymo vieta nenurodyta, turi būti įvykdyta: 1) prievolė perduoti pagal individualius požymius apibūdintą daiktą daikto buvimo vietoje prievolės atsiradimo momentu; 2) prievolė perduoti nekilnojamąjį daiktą - daikto buvimo vietoje; 3) prievolė perduoti pagal rūšies požymius apibūdintą daiktą - skolininko gyvenamojoje ar verslo vietoje; 4) piniginė prievolė - kreditoriaus gyvenamojoje ar verslo vietoje prievolės įvykdymo termino suėjimo momentu; 5) visos kitos prievolės - skolininko gyvenamojoje ar verslo vietoje prievolės įvykdymo termino suėjimo momentu (CK 6.52 str. 2 d.).

Prievolė turi būti vykdoma įstatymo ar sutarties nustatytu terminu. Jeigu įvykdymo terminas nenustatytas arba prievolė turi būti įvykdyta kreditoriui pareikalavus, tai kreditorius turi teisę bet kada pareikalauti ją įvykdyti, o skolininkas turi teisę bet kada tokią prievolę įvykdyti. Kreditoriui pareikalavus, skolininkas prievolę privalo įvykdyti per septynias dienas nuo pareikalavimo dienos, jeigu pagal

įstatymus ar sutarties esmę nėra aiškus kitoks prievolės įvykdymo terminas (pvz., bankas privalo neterminuotą indėlį, indėlininkui pareikalavus, išduoti nedelsiant).

9. SUTARČIŲ TEISĖ

9.1. SUTARTIES SAMPRATA

Sutartis yra dviejų ar daugiau asmenų susitarimas sukurti, pakeisti ar nutraukti civilinius teisinius santykius, kai vienas ar keli asmenys įsipareigoja kitam asmeniui ar asmenims atlikti tam tikrus veiksmus (ar susilaikyti nuo kitų veiksmų atlikimo), o pastarieji įgyja reikalavimo teisę (CK 6.154 str. 1 d.). Sutartis asmenys sudaro laisva valia savo nuožiūra. Sutarties laisvės principas susijęs su sutarties subjekto pasirinkimu (kiekvienas asmuo pats sprendžia, su kuo ir kokią sutartį sudaryti), sutarties turiniu (sutarties sąlygas šalys nustato laisva valia, bendru sutarimu; viena sutarties šalis negali primesti kitai šaliai savo sąlygų) ir sutarties forma (sutarties dalyviai bendru sutarimu nustato sutarties formą, atsižvelgdami į įstatymo reikalavimus). Sutarties sąlygas šalys nustato savo nuožiūra, išskyrus atvejus, kai tam tikras sutarties sąlygas nustato imperatyviosios įstatymų normos. Sutartis - tai viena sandorių rūšių. Visi dvišaliai ir daugiašaliai sandoriai yra sutartys, todėl sutartims taikomi tie patys reikalavimai kaip ir sandoriams.

9.2. SUTARČIŲ RŪŠYS

Sutartys gali būti dvišalės ir vienašalės, atlygintinės ir neatlygintinės, konsensuali-nės ir realinės, vienkartinio įvykdymo sutartys ir tęstinio vykdymo sutartys, vartojimo, rizikos, trečiojo asmens naudai ir kitos sutartys. Kadangi sutartys yra ypatinga sandorių rūšis, tai sutarčių klasifikacija atitinka sandorių klasifikaciją. Bet yra ir kai kurių skirtumų.

Sutartis yra *vienašalė*, jeigu viena sutarties šalis turi teises, o kita - tik pareigas (pvz., esant paskolos sutarčiai, skolintojas turi reikalavimo teisę, o skolininkas - pareigą grąžinti skolą). Jei abi sutarties šalys turi teises ir pareigas, t. y. kiekviena sutarties šalis tuo pačiu metu yra ir kreditorius, ir skolininkas, tai tokia sutartis vadinama *dviša le* (pvz., pirkimo-pardavimo atveju pardavėjas turi teisę gauti kainą, bet privalo perduoti pirkėjui parduodamą daiktą, pirkėjas turi teisę gauti perkamą daiktą, bet privalo sumokėti pardavėjui kainą).

Viešąja laikoma sutartis, kurią sudaro juridinis asmuo (verslininkas), teikiantis paslaugas ar parduodantis prekes visiems, kas tik kreipiasi (prekybos, rangos darbų, transporto, ryšių, elektros, šilumos, dujų, vandentiekio ir kitų įmonių sudaromos sutartys). Esant *rizikos sutarčiai*, kaip ji vykdoma priklauso nuo to, ar įvyksta kokie įvykiai, ar ne (pvz., pagal draudimo sutartį draudikas privalo išmokėti draudimo atlyginimą tik įvykus draudiminiam įvykiui). Sutartis *trečiojo asmens naudai* yra tokia sutartis, pagal kurią iš sutarties atsiradusi prievolė turi būti įvykdyta trečiajam asmeniui, kuris nėra sutarties dalyvis. Šis asmuo pagal tokią sutartį neturi jokių pareigų. Jis gali atsisakyti jam sutartimi suteiktų teisių. Kol trečiasis

asmuo neišreiškia valios, kad sudaryta sutartis būtų įvykdyta jo naudai, asmuo, sudaręs sutartį jo naudai, gali atšaukti trečiojo asmens teisę.

9.3. SUTARTIES FORMA

Kadangi sutartis yra sandoris, tai visi reikalavimai, kurie keliama sandorio formai, yra taikomi sutarčių formai. Paprastos rašytinės formos sutartis galima sudaryti pasirašant vieną šalių suderintą dokumentą, apsiikeičiant raštais, telegramomis, telefonogramomis, telefakso pranešimais ar kitokiais ryšių įrenginiais, jeigu yra užtikrinta teksto apsauga ir galima identifikuoti šalies parašą.

9.4. SUTARČIŲ SUDARYMO TVARKA

Skiriamos dvi sutarties sudarymo stadijos: oferta ir akceptas. *Oferta* vadinamas pasiūlymas sudaryti sutartį, perduotas kitam asmeniui, jeigu jame yra esminės būsimos sutarties sąlygos (tos sąlygos, kurias akceptavus, sutartis būtų laikoma sudaryta). *Akceptas* - tai ofertos priėmimas. Oferta pateikiama žodžiu, raštu, ryšių priemonėmis, konkludentiniais veiksmais (pvz., prekes išdėstant vitrinoje nurodant jų kainas; ši oferta vadinama viešąja). Jei sutartį šalys sudaro viena kitos akivaizdoje, tai paprastai oferta pateikiama ir ji akceptuojama žodžiu. Jeigu akceptantas nesutinka su pateikto pasiūlymo sąlygomis ir pasiūlo kitas sąlygas, tai laikoma, kad jis neakceptavo pateiktos ofertos ir pateikė kontrahentui naują ofertą. Sutartis laikoma sudaryta nuo to momento, kai oferentas sužino apie akceptą.

Oferta įpareigoja oferentą nesudaryti su kitu asmeniu tokios pačios sutarties, kol nebus gautas atsakymas į ofertą arba nebus pasibaigęs akcepto terminas. Oferentas gali atšaukti ofertą, jeigu atšaukimą akceptantas gauna anksčiau negu oferta arba kartu su oferta. Taip pat akceptantas gali atšaukti akceptą, jeigu oferentas atšaukimą gauna anksčiau negu akceptą arba kartu su akceptu.

10. CIVILINĖ ATSAKOMYBĖ

10.1. CIVILINĖS ATSAKOMYBĖS SAMPRATA IR RŪŠYS

Pažeidus kito asmens teisę, atsiranda atsakomybė. Civilinė atsakomybė yra turтинė. Teisės pažeidėjas, kaip skolininkas, privalo nukentėjusiajam atlyginti padarytus nuostolius (žalą) arba sumokėti netesybas (baudą, delspinigius). Asmuo, kurio teisės pažeistos, tampa kreditoriumi, nes jis įgyja reikalavimo teisę. CK 6.245 straipsnio 1 dalyje civilinė atsakomybė apibrėžiama kaip turтинė prievolė, kuri atsiranda dėl to, kad neįvykdoma ar netinkamai įvykdoma sutartis, kurios viena šalis turi teisę reikalauti atlyginti nuostolius (žalą) ar sumokėti netesybas (baudą, delspinigius), o kita šalis privalo atlyginti padarytus nuostolius (žalą) ar sumokėti netesybas (baudą, delspinigius).

Atsižvelgiant į tai, kokios teisės pažeistos, civilinė atsakomybė yra dviejų rūšių: sutartinė ir deliktinė. Sutartinė atsakomybė atsiranda dėl to, kad nevykdoma ar

netinkamai įvykdoma sutartis. Deliktinė atsakomybė atsiranda, kai pažeidžiamos teisės, nesusijusios su sutartiniais santykiais.

10.2. CIVILINĖS ATSAKOMYBĖS SĄLYGOS

Civilinės atsakomybės sąlygos yra šios: 1) neteisėti veiksmai; 2) žala ir nuostoliai; 3) priežastinis ryšys ir 4) kaltė.

Neteisėti veiksmai - tai neteisėtas neveikimas, kai nevykdomos sutarties ar įstatymo nustatytos pareigos, ir neteisėtas veikimas, kai atliekami neteisėti kitų asmenų teisės pažeidžiantys veiksmai. Neveikimas irgi yra tam tikras elgesys. *Žala* yra asmens turto netekimas ar sužalojimas, turėtos išlaidos (tiesioginiai nuostoliai), taip pat negautos pajamos, kurias asmuo būtų gavęs, jeigu nebūtų buvę neteisėtų veiksmų. Piniginė žalos išraiška yra *nuostoliai* (CK 6.249 str. 1 d.). Atlyginami tik tie nuostoliai, kurie susiję su veiksmais (veikimu, neveikimu), nulėmusiais skolininko civilinę atsakomybę tokiu būdu, kad nuostoliai pagal jų ir civilinės atsakomybės prigimtį gali būti laikomi skolininko veiksmų (veikimo, neveikimo) rezultatu (CK 6.247 str.). *Priežastinis ryšys* reiškia, kad kilusi žala yra neteisėtų veiksmų pasekmė. *Kaltė* - tai žmogaus psichinis santykis su jo atliekamais veiksmais ir šių veiksmų rezultatu. Kaltė gali pasireikšti tyčia (asmuo numato savo veiksmų pasekmes) ir neatsargumu (asmuo nenumato savo veiksmų pasekmių, nors gali jas numatyti). Civilinė atsakomybė atsiranda tais atvejais, jeigu įpareigotas asmuo kaltas, išskyrus įstatymų ar sutarties numatytus atvejus, kuriais civilinė atsakomybė atsiranda be kaltės. Skolininko kaltė preziumuojama, išskyrus įstatymų numatytus atvejus (CK 6.248 str. 1 d.). Visa tai reiškia, kad asmuo, pažeidęs teisę, norėdamas išvengti atsakomybės, privalo įrodyti savo nekaltumą.

Neturtinė žala (asmens fizinis skausmas, dvasiniai išgyvenimai, reputacijos pažeidimas ir pan.) teismo įvertinta atlyginama tik įstatymų numatytais atvejais. Padaryti nuostoliai turi būti atlyginti visiškai, išskyrus atvejus, kai įstatymuose ar sutartyje numatyta ribota atsakomybė.

Civilinė atsakomybė netaikoma, taip pat asmuo gali būti visiškai ar iš dalies atleistas nuo civilinės atsakomybės šiais pagrindais: dėl nenugalimos jėgos; valstybės veiksmų; trečiojo asmens veiksmų; nukentėjusio asmens veiksmų; būtinojo reikalingumo; būtiniosios ginties, savignyos (CK 6.253 str. Id.).

10.3. SUTARTINĖ ATSAKOMYBĖ

Kiekvienas asmuo privalo tinkamai ir laiku vykdyti savo sutartines prievolės. Jeigu jis pažeidžia sutartį, tai privalo atlyginti kitai sutarties šaliai šios patirtus nuostolius, sumokėti netesybas (baudą, delspinigius). *Netesybos* - tai pinigų suma, kurią skolininkas, pažeidęs sutartį, privalo sumokėti kreditoriui. Netesybos nustatomos arba sutartyje, arba įstatymuose. Jeigu nustatytos netesybos, tai kreditorius negali reikalauti iš skolininko kartu ir netesybų, ir realaus prievolės įvykdymo. Kai pateikiamas reikalavimas atlyginti nuostolius, tai netesybos įskaitomos į nuostolius. Nuostoliai atlyginami tiek, kiek jų nepadengia netesybos. Teismas turi teisę sumažinti neprotingai dideles netesybas.

10.4. DELIKTINĖ ATSAKOMYBĖ

Žodis „deliktinis“ kilęs iš lotynų kalbos žodžio *delictum* (liet. „teisės pažeidimas“). Deliktinė atsakomybė atsiranda, kai pažeidžiamos asmens absoliutinės teisės, kai pažeidimas nesusijęs su prievolinių teisių pažeidimu. Šiuo atveju prievolinis teisinis santykis atsiranda kaip teisės pažeidimo pasekmė: asmuo, kurio teisės pažeistos, tampa kreditoriumi, o pažeidėjas - skolininku. Šis turi pareigą atlyginti teisės pažeidimu padarytą žalą, nes, kaip CK 6.263 straipsnio 2 dalyje parašyta, žalą, padarytą asmeniui, turtui, o įstatymų numatytais atvejais - ir neturtinę žalą privalo visiškai atlyginti atsakingas asmuo.

Kaip ir kiekvienos prievolės, taip ir deliktinės prievolės subjektai yra kreditorius ir skolininkas. Kreditorius - tai asmuo (fizinis ar juridinis), kuriam jo teisės pažeidimu padaryta žala. Jis turi teisę reikalauti, kad skolininkas atlygintų padarytą žalą. Skolininkas - tai asmuo, padaręs žalą. Jis turi pareigą atlyginti padarytą žalą. Skolininkai yra ne tik asmenys, kurie savo veiksmais padaro žalą, bet ir asmenys, kurie atsako už kitų asmenų padarytą žalą. Asmuo, samdantis darbuotojus, privalo atlyginti žalą, atsiradusią dėl jo darbuotojų, einančių savo darbines (tarnybinės) pareigas, kaltės (CK 6.264 str. 1 d.). Jeigu asmuo, kuris nėra darbuotojas, vykdydamas kito asmens nurodymus, padaro žalą, tai abu šie asmenys atsako solidariai; taip pat solidariai atsako atstovas ir atstovaujamasis, jeigu atstovas padaro žalą vykdydamas pavedimą (CK 6.265 str.). Už nepilnamečių iki 14 metų padarytą žalą atsako jų tėvai, globėjai ar auklėjimo bei mokymo įstaigos, jeigu neįrodo, kad nėra jų kaltės. Už neveiksnių asmenų padarytą žalą atsako jų globėjai arba gydymo įstaigos, kurių žinioje yra šie asmenys, jeigu jie neįrodo savo nekaltumo. Nepilnamečiai nuo 14 metų patys atsako už savo padarytą žalą. Jeigu jie neturi lėšų žalai atlyginti, tai atitinkamą žalos dydį turi atlyginti jų tėvai, rūpintojas ar mokymo, auklėjimo įstaiga, kurių žinioje jie buvo, jeigu neįrodo, kad žala padaryta nesant jų kaltės. Tėvų, globėjų, rūpintojų, auklėjimo įstaigų kaltė pasireiškia, jei nebūna tinkamos priežiūros, tinkamo auklėjimo.

Už padarytą žalą neatsako veiksnus fizinis asmuo, kuris padaro žalą būdamas tokios būsenos, kai jis negali suprasti savo veiksmų reikšmės (liga, didelis susijaudinimas ir pan.). Tačiau jis neatleidžiamas nuo atsakomybės, jei tokios būsenos pasidarė vartodamas alkoholinius gėrimus, narkotines ar psichotropines medžiagas ar kaip kitaip. Fiziniai asmenys, kurių veiksnumas teismo apribotas dėl piktnaudžiavimo alkoholiu, narkotinėmis ar psichotropinėmis medžiagomis, žalą atlygina bendrais pagrindais. Jeigu žalą padaro asmuo, kuris dėl psichikos ligos ar silpnaprotystės negali suprasti savo veiksmų reikšmės ir jų valdyti, tai teismas gali priteisti žalos atlyginimą iš kartu gyvenančio sutuoktinio, tėvų ar vaikų, jeigu jie žinojo apie žalą padariusio asmens būseną ir nesiėmė priemonių, kad jis būtų pripažintas neveiksniu (CK 6.268 str.).

Jei žalą padaro statiniai ar kitokie įrenginiai, taip pat naminiai gyvūnai ar laukiniai gyvūnai, esantys asmens žinioje, tai padarytą žalą privalo atlyginti pastatų, įrenginių savininkai ar valdytojai (CK 6.266 ir 6.267 str.).

Dėl valstybės ar savivaldybės institucijų neteisėtų aktų ar šių institucijų darbuotojų neteisėto veikimo ar neveikimo atsiradusią žalą privalo atlyginti atitinkamai valstybė arba savivaldybė (CK 6.271 str.).

Prievolė atlyginti fizinio asmens padarytą žalą pereina jo įpėdiniams. Reikalavimas atlyginti turtinę žalą, nesusijusią su kreditoriaus asmeniu, irgi pereina kreditoriaus įpėdiniams.

Deliktinė prievolė atlyginti padarytą žalą atsiranda, kai yra šios sąlygos: 1) žala padaryta neteisėtais veiksmais; 2) neteisėti veiksmai yra žalos priežastis ir 3) asmuo, padaręs žalą, yra kaltas. Žala yra ne tik prievolės dėl žalos atlyginimo sąlyga, bet ir asmens, padariusio žalą, atsakomybės matas, nes atlyginama tik padaryta žala. Nėra žalos - nėra ir prievolės atlyginti žalą.

Visi veiksmai, kuriais padaroma žala, laikomi neteisėtais, išskyrus įstatymo nustatytus atvejus. Antai CK 6.269 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta, kad asmuo, padaręs žalos teisėtai gindamasis ar gindamas kitą asmenį, neatsako už užpuolikui padarytą žalą. Antra vertus, teismas gali įpareigoti atlyginti žalą asmenį, kurio interesais veikė žalą padaręs asmuo, esant būtinajam reikalingumui (CK 6.274 str.).

Su kaltės buvimu nesiejama didesnio pavojaus šaltinio valdytojo atsakomybė. Didesnio pavojaus šaltiniu laikomi objektai (savaeigės transporto priemonės, mechanizmai, sprogstamosios, nuodingosios, savaime užsidegančios, radioaktyviosios medžiagos, statybos ir t.t.), kuriuos naudojant, nežiūrint griežtų jų naudojimo taisyklių, yra galimas žalos padarymas kitiems asmenims. Šie objektai gali padaryti žalą ir nesant jų valdytojų kaltės. Todėl CK 6.270 straipsnyje nustatyta, kad asmuo, kurio veikla susijusi su didesniu pavojumi aplinkiniams, privalo atlyginti didesnio pavojaus šaltinio padarytą žalą, jeigu neįrodo, kad žala atsirado dėl nenugalimos jėgos arba nukentėjusiojo tyčios ar didelio neatsargumo. Didesnio pavojaus šaltinio valdytoju, atsakančiu už padarytą žalą, laikomi asmenys, kurie didesnio pavojaus šaltinį valdo nuosavybės, patikėjimo teise ar kitokiu teisėtu pagrindu (nuomos, panaudos ar kitokios sutarties pagrindu, pagal įgaliojimą ir t.t.). Jei didesnio pavojaus šaltinį neteisėtai užvaldo kitas asmuo (pvz., vagis pavagia automobilį) ir esama didesnio pavojaus šaltinio valdytojo kaltės (pvz., valdytojas neužtikrino reikiamos didesnio pavojaus šaltinio apsaugos), tai už didesnio pavojaus šaltinio padarytą žalą solidariai atsako valdytojas ir asmuo, neteisėtai užvaldęs didesnio pavojaus šaltinį ir padaręs žalą. Atlyginęs žalą valdytojas įgyja regresio teisę reikalauti sumokėtų sumų iš neteisėtai užvaldžiusio didesnio pavojaus šaltinį asmens (CK 6.270 str. 3 d.). Jei du ar daugiau didesnio pavojaus šaltinių padaro žalą, tai šių šaltinių valdytojai nukentėjusiajam žalą atlygina solidariai. Didesnio pavojaus šaltinių valdytojams dėl šių šaltinių sąveikos padaryta žala atlyginama bendrais pagrindais, t. y. didesnio pavojaus šaltinių valdytojų atsakomybė priklauso nuo jų kaltės. Kaltasis atlygina žalą nekaltajam.

Asmuo, padaręs žalą, privalo ją *atlyginti* visiškai (CK 6.263 str. 2 d.). Priteisdamas žalos atlyginimą, teismas, atsižvelgdamas į bylos aplinkybes, gali įpareigoti atsakingą už žalą asmenį atlyginti ją natūra (pateikti tos pat rūšies ir kokybės daiktą, pataisyti sužalotą daiktą ir pan.) arba visiškai atlyginti padarytus nuostolius, t. y. žalą atlyginti pinigais. Jei dėl žalos atsiradimo yra kaltas ir nukentėjusysis, tai teismas, atsižvelgdamas į tai, gali sumažinti žalos atlyginimą arba atleisti asmenį, padariusį žalą, nuo jos atlyginimo (CK 6.282 str. 1 d.). Tačiau į nukentėjusiojo kaltę neatsižvelgiama išieškant dėl maitintojo gyvybės atėmimo atsiradusią žalą ir atlyginant laidojimo išlaidas (CK 6.282 str. 2 d.). Taip pat teismas gali sumažinti žalos atlyginimo dydį, atsižvelgdamas į žalą padariusio asmens sunkią turtinę padėtį, išskyrus atvejus, kai žala padaryta tyčia (CK 6.282 str. 3 d.).

Sveikatos sužalojimo atveju nukentėjusiajam atlyginami visi jo patirti nuostoliai ir neturtinė žala. Nuostolius sudaro negautos pajamos, kurias būtų gavęs nukentėjęs asmuo, jeigu jo sveikata nebūtų sužalota, išlaidos sveikatai grąžinti (gydymo, papildomo maitinimo, vaistų įsigijimo, protezavimo, priežiūros, specialių transporto priemonių įgijimo, sužaloto asmens perkvalifikavimo bei kitos sveikatai grąžinti būtinos išlaidos).

Gyvybės atėmimo atveju teisę į žalos atlyginimą turi asmenys, kurie buvo mirusiojo išlaikomi arba jo mirties dieną turėjo teisę gauti iš jo išlaikymą (nepilnamečiai vaikai, sutuoktinis, nedarbingi tėvai ar kiti nedarbingi išlaikytiniai), taip pat mirusiojo vaikas, gimęs po jo mirties. Šie asmenys taip pat turi teisę į neturtinės žalos atlyginimą.

11. ATSKIROS SUTARČIŲ RŪŠYS

11.1. PIRKIMO-PARDAVIMO SUTARTIS

PIRKIMO-PARDAVIMO SUTARTIES SAMPRATA IR RŪŠYS

Pirkimo-pardavimo sutartimi viena šalis (pardavėjas) įsipareigoja perduoti daiktą (prekę) kitai šaliai (pirkėjui) nuosavybės ar patikėjimo teise, o pirkėjas įsipareigoja priimti daiktą (prekę) ir sumokėti už jį nustatytą pinigų sumą (kainą) (CK 6.305 str. Id.).

Pirkimo-pardavimo sutartis yra konsensualinė (nes laikoma sudaryta nuo susitarimo momento, įforminto įstatymo nustatyta tvarka), dvišalė (nes tiek pardavėjas, tiek pirkėjas turi teises ir pareigas) ir atlygintinė (nes pirkėjas už perduodamą jam daiktą ar prekę privalo sumokėti kainą).

Pirkimo-pardavimo sutarčių rūšys yra šios: 1) vartojimo pirkimo-pardavimo sutartys (pardavėjas parduoda kilnojamuosius daiktus-prekes fiziniams asmenims jų asmeniniams, šeimos narių, namų ūkio poreikiams, nesusijusiems su verslu ar profesija, tenkinti); 2) didmeninio pirkimo-pardavimo sutartys (pardavėjas - asmuo, kuris verčiasi prekyba, parduoda savo gaminius ar įsigytus daiktus pirkėjo nuosavybės pastarojo verslo poreikiams ar kitokiems poreikiams, nesusijusiems su asmeniniais ar šeimos narių poreikiais, tenkinti) (CK 6.371 str.); 3) viešojo pirkimo-pardavimo sutartys (valstybės ar savivaldybės įstaigos, įmonės perka daiktus ar paslaugas savo poreikiams tenkinti) (CK 6.380 str.); 4) energijos pirkimo-pardavimo sutartys (jų dalykas yra elektros energija, šiluminė energija, dujos); 5) nekilnojamo daikto pirkimo-pardavimo sutartys; 6) įmonės pirkimo-pardavimo sutartys (įmonės kaip ūkinio-gamybinio komplekso pirkimas-pardavimas su visomis teisėmis ir pareigomis); 7) daiktų pirkimas išsimokėtinai; 8) pirkimas-pardavimas su atpirkimo teise; 9) daiktų pardavimas aukciono būdu; 10) teisių pirkimas-pardavimas.

PIRKIMO-PARDAVIMO SUTARTIES DALYKAS

Pirkimo-pardavimo sutarties dalyku gali būti neišimti iš apyvartos daiktai, kuriuos pardavėjas jau turi ar kurie gali būti sukurti ateityje, vertybiniai popieriai ir kitokie

daiktai bei turinės teisės, prieauglis, derlius ir kiti atsirandantys daiktai (CK 6.306 str. 1 ir 2 d.). Pirkti bei parduoti galima būsimą daiktą, kurio nėra, bet kuris bus sutarties įvykdymo metu, arba kuris yra, nors pardavėjas neturi nuosavybės teisės, bet jis šią teisę įgis sutarties įvykdymo momentu. Kai sutarties sudarymo metu daikto nėra, tai nuosavybės teisė į nesamą daiktą negali pereiti pirkėjui sutarties sudarymo metu.

Sutarties dalykas apibūdinamas kiekiu, kokybe ir kaina. Kiekis turi atitikti sutarties sąlygas. Daiktų kiekis nustatomas svorio, tūrio, kiekio, ilgio matais arba pinigais (CK 6.329 str.). Jei kiekio neįmanoma nustatyti - sutartis laikoma nesudaryta. Nesutinkant pirkėjui negalima pažeisti kiekio. Sutartyje gali būti aptarta kiekio padidinimo ar sumažinimo galimybė. Gali būti nustatytas ir apytikris kiekis.

Daiktų asortimentas - tai daiktų sąrašas pagal tam tikrus požymius. Gali būti grupinis ir išplėstas asortimentas. Perduodami daiktai turi atitikti asortimentą. Pakeisti asortimentą galima tik pirkėjui sutikus.

Pardavėjas privalo perduoti pirkėjui daiktus, kurių kokybė atitinka sutarties sąlygas bei daiktų kokybę nustatančių dokumentų reikalavimus. Jeigu daiktų kokybė neaptarta, tai pardavėjo perduodamo daikto kokybė turi būti tokia, kad jį galima būtų panaudoti pagal paskirtį arba tam tikslui, apie kurį pranešė pirkėjas pardavėjui sudarydamas sutartį (CK 6.333 str.).

PIRKIMO-PARDAVIMO SUTARTIES FORMA

Pirkimo-pardavimo sutarties forma nustatoma pagal sandorių sudarymo formos taisykles. Jeigu sutarties sudarymas ir jos įvykdymas sutampa, tai tokią sutartį galima sudaryti žodžiu, neatsižvelgiant į jos sumą. Nekilnojamojo daikto (žemės, pastato, buto ir kt.) pirkimo-pardavimo sutartis turi būti notarinės formos. Jei šios formos nesilaikoma, sutartis negalioja. Tik viešame registre įregistruota nekilnojamojo daikto pirkimo-pardavimo sutartis gali būti panaudota prieš trečiuosius asmenis. Pirkėjas nuosavybės teisę į nekilnojamąjį daiktą įgyja nuo jo perdavimo, kuris forminamas perdavimo aktu ar kitokiu rašytiniu dokumentu (CK 6.393 ir 6.398 str.). Daiktų pirkimo-pardavimo išsimokėtinai sutartis turi būti rašytinė.

Įmonės pirkimo-pardavimo sutartis sudaroma raštu kaip vieningas dokumentas, prie kurio turi būti šie priedai: įmonės turto inventorizavimo aktas, įmonės balansas, nepriklausomų auditorių išvada apie įmonės turto sudėtį ir kainą bei įmonės skolų (prievolių) sąrašas, kuriame nurodyta skolos dydis, įvykdymo terminai, prievolių užtikrinimo būdai, kreditoriai ir jų adresai. Sutarties formos reikalavimų nesilaikymas daro sutartį negaliojančią (CK 6.403 ir 6.404 str.).

PIRKIMO-PARDAVIMO SUTARTIES TURINYS

Sutarties turinį sudaro pardavėjo ir pirkėjo teisės bei pareigos. Vienos sutarties šalies pareigas turi atitikti kitos šalies teisės.

Bendrosios pardavėjo teisės ir pareigos yra šios: 1) perduoti daiktus (prekes); 2) patvirtinti daiktų nuosavybės teisę; 3) pareigos, kai trečiasis asmuo pareiškia ieškinį dėl daikto paėmimo; 4) saugoti parduotus daiktus.

Daiktų perdavimas. Pardavėjas privalo pagal pirkimo-pardavimo sutartį perduoti daiktus pirkėjui ir patvirtinti nuosavybės teisę į daiktus ir jų kokybę. Laiko-

ma, kad pardavėjas, perduodamas daiktus, patvirtina nuosavybės teisę ir daiktų kokybę, nepaisant to, ar tokia garantija pirkimo-pardavimo sutartyje numatyta. Tai vadinama garantija pagal įstatymą. Daiktų perdavimo išlaidos tenka pardavėjui, jeigu sutartyje nenumatyta kitaip. Pardavėjas perduoda pirkėjui dokumentus, susijusius su perduodamais daiktais. Daiktai perduodami betarpiškai pirkėjui ar jo įgaliotam asmeniui. Be to, jei tai numatyta sutartyje, daiktų perdavimu laikomas:

1) daiktų įteikimas pirmam vežėjui, kad šis perduotų pirkėjui; 2) daiktų pateikimas pirkėjui ar jo nurodytam asmeniui ir leidimas disponuoti jais atsargų buvimo ar gaminimo vietoje; 3) daiktų pateikimas pirkėjui toje vietoje, kur sutarties sudarymo metu buvo pardavėjo verslo ar gyvenamoji vieta, arba vietoje, nurodytoje pirkėjo. Jeigu kas kita nenumatyta sutartyje, daiktų atsitiktinio žuvimo rizika ar sugedimo rizika pereina pirkėjui nuo to momento, nuo kurio pagal įstatymus ar sutartį pardavėjas laikomas tinkamai įvykdžiusiu pareigą perduoti daiktą, neatsižvelgiant į nuosavybės teisės perėjimo momentą.

Daiktų nuosavybės teisės patvirtinimas. Pardavėjas privalo patvirtinti, kad į perduodamus daiktus tretieji asmenys neturi jokių teisių ar pretenzijų (pvz., daiktai nėra ikeisti, panaikinta jų hipoteka, nėra areštuoti), išskyrus atvejus, kai pirkėjas, išpėtas pardavėjo, iš anksto sutiko priimti daiktus, kurie yra tokių teisių ar pretenzijų objektai.

Trečiajam asmeniui pareiškus ieškinį dėl parduoto daikto paėmimo iki sutarties įvykdymo atsiradusiu pagrindu, pirkėjas privalo patraukti pardavėją dalyvauti byloje, o pardavėjas privalo įstoti į tą bylą ir ginti pirkėjo interesus. Jeigu to pirkėjas nepadaro, o pardavėjas įrodo, kad dalyvaudamas byloje būtų galėjęs užkirsti kelią parduotą daiktą paimti iš pirkėjo, tai pardavėjas atleidžiamas nuo atsakomybės. Jei pirkėjo patrauktas dalyvauti byloje pardavėjas joje nedalyvavo, tai jis netenka teisės įrodinėti, kad pirkėjas netinkamai atliko procesinius veiksmus (CK 6.322 str.).

Pardavėjo pareiga saugoti parduotus daiktus. Kai nuosavybės teisė ar patikėjimo teisė pereina pirkėjui iki parduotų daiktų perdavimo, pardavėjas privalo iki perdavimo daiktus saugoti ir neleisti jiems pablogėti. Su daiktų saugojimu susijusias būtinas išlaidas pirkėjas privalo pardavėjui atlyginti, jeigu sutartis nenumato ko kita (CK 6.326 str.).

Bendrosios pirkėjo teisės ir pareigos yra šios: 1) sumokėti kainą ir kitas išlaidas; 2) priimti daiktus; 3) pranešti pardavėjui apie netinkamą pirkimo-pardavimo sutarties įvykdymą ir 4) nedisponuoti daiktais, kol už juos nesumokėta.

Pareiga sumokėti kainą ir kitas išlaidas. Pirkėjas privalo sumokėti daiktų kainą per sutartyje ar įstatymuose nustatytus terminus ir nustatytoje vietoje. Parduodamų daiktų kaina nustatoma pinigais šalių susitarimu. Jeigu kaina sutartyje nenustatyta ir nenustatyta jos nustatymo tvarka, tai laikoma, kad šalys turėjo omenyje kainą, kuri sutarties sudarymo metu buvo įprastai mokama toje prekybos srityje už tokius pat daiktus, parduodamus atitinkamomis aplinkybėmis, o jei tokios kainos nėra - protingumo kriterijus atitinkančią kainą (CK 6.313 str.). Jei kainos sumokėjimo vieta sutartimi nenustatyta, tai kainą pirkėjas privalo sumokėti daiktų pardavimo vietoje, kai pardavėjas perduoda jam daiktą ar disponavimo juo dokumentą. Pirkėjas, laiku nesumokėjęs kainos, privalo pardavėjui mokėti palūkanas.

Pareiga priimti daiktus. Pirkėjas privalo priimti jam perduodamus pardavėjo daiktus, išskyrus atvejus, kai pardavėjas perduoda daiktus pažeisdamas sutar-

tį, ir pirkėjas turi teisę reikalauti pakeisti daiktus ar nutraukti sutartį. Net jei pirkėjas gavo daiktus, kuriuos turi teisę grąžinti, jis privalo juos saugoti iki grąžinimo, o tokius daiktus, gautus iš vežėjo, išsiųsti pardavėjui savo lėšomis, be to, greit gendančius daiktus pirkėjas gali panaudoti nelaukdamas pardavėjo pranešimo. Tokius daiktus pirkėjas gali parduoti ir, atskaitęs saugojimo bei realizavimo išlaidas, likusią sumą grąžinti pardavėjui.

Pareiga pranešti pardavėjui apie netinkamą pirkimo-pardavimo sutarties įvykdymą. Pirkėjas privalo per nustatytą terminą, o jei terminas nenustatytas - per protingą terminą pranešti pardavėjui apie daiktų kokybės, kiekio, asortimento, komplektiškumo, taros ar pakuotės sąlygų pažeidimą. Jei pirkėjas nevykdo šios pareigos ir dėl jo pažeidimo nebeįmanoma įvykdyti jo reikalavimų arba jų įvykdymas pareikalautų nepaprastai didelių išlaidų, pardavėjas turi teisę atsisakyti visiškai ar iš dalies tenkinti atitinkamus pirkėjo reikalavimus.

Nedisponuoti daiktais, kol už juos nesumokėta. Pirkėjas neturi teisės naudotis ir disponuoti jam parduotais daiktais, jei sutartyje nustatyta, kad nuosavybės teisė į šį daiktą išlieka pardavėjui, kol nebus už jį sumokėta. Tai netaikoma tai atvejais, kai sutartis ar daikto paskirtis lemia ką kita (CK 6.349 str.).

PIRKIMO-PARDAVIMO SUTARTIES ŠALIŲ ATSAKOMYBĖ

Pardavėjo atsakomybė. Jeigu pardavėjas neperduoda pirkėjui parduoto daikto, tai pirkėjas turi teisę atsisakyti sutarties ir reikalauti nuostolių atlyginimo. Kai pardavėjas atsisako perduoti individualiais požymiais apibūdintą daiktą, tai pirkėjas turi teisę reikalauti, kad daiktas būtų paimtas iš pardavėjo ir perduotas jam, jeigu daiktas nėra perduotas kitam asmeniui. Jei daiktas dar neperduotas kitam asmeniui, bet yra sudarytos sutartys su kitais asmenimis, tai pirmenybės teisę į daiktą turi asmuo, kurio teisė atsirado anksčiau, o kai to nustatyti negalima, tai pirmenybės teisę gauti daiktą turi asmuo, anksčiau pareiškęs ieškinį. Visais atvejais pirkėjas gali nutraukti sutartį ir reikalauti nuostolių atlyginimo.

Jei parduotas daiktas yra netinkamos kokybės, tai pirkėjas turi teisę savo pasirinkimu pareikalauti: 1) kad apibūdintas pagal rūšį daiktas būtų pakeistas tinkamos kokybės daiktu, išskyrus atvejus, kai trūkumai yra nedideli arba jie atsirado ne dėl pardavėjo kaltės; 2) kad būtų atitinkamai sumažinta pirkimo kaina; 3) kad pardavėjas per protingą terminą pašalintų daikto trūkumus arba atlygintų pirkėjo išlaidas tokiems trūkumams pašalinti; 4) grąžinti sumokėtą kainą ir atsisakyti sutarties bei pareikalauti nuostolių atlyginimo, jei kokybės reikalavimų pažeidimas yra esminis (CK 6.334 str.).

Kai pardavėjas pagal sutartį perduoda pirkėjui mažesnę daiktų kiekį, negu nurodyta sutartyje, pirkėjas turi teisę, jeigu kitaip nenurodyta sutartyje, arba reikalauti perduoti jam trūkstamus daiktus, arba atsisakyti priimti daiktus ir juos apmokėti, o jeigu kaina sumokėta, tai reikalauti ją grąžinti ir atlyginti nuostolius (CK 6.330 str.).

Kai parduotą daiktą teismas atiteisia iš pirkėjo dėl pagrindų, kurie buvo iki daikto perdavimo, pardavėjas privalo grąžinti pirkėjui sumokėtą kainą ir atlyginti nuostolius (CK 6.323 str.).

Pirkėjo atsakomybė. Jei pirkėjas nesumoka kainos, tai pardavėjas turi teisę teismo tvarka išieškoti nesumokėtas sumas bei įstatyme ar sutartyje nustatytas pa-

luktas arba atsisakyti sutarties ir pareikalauti, kad jam būtų grąžinti perduoti kilnojamieji daiktai, atlyginti pažeidžiant sutartį padaryti nuostoliai.

11.2. NUOMOS SUTARTIS

NUOMOS SUTARTIES SAMPRATA

Pagal nuomos sutartį viena šalis (nuomotojas) įsipareigoja duoti nuomininkui daiktą laikinai valdyti ir naudotis juo už užmokestį, o kita šalis (nuomininkas) įsipareigoja mokėti nuomos mokestį (CK 6.477 str. 1 d.).

Nuomos sutartis yra konsensualinė. Ji laikoma sudaryta nuo susitarimo momento. Ši sutartis dvišalė, nes abi sutarties šalys turi teises ir pareigas. Be to, ši sutartis atlygintinė.

NUOMOS SUTARTIES ŠALYS

Sutarties šalys yra nuomotojas ir nuomininkas. Tai gali būti fiziniai ir juridiniai asmenys, kuriems nuomos dalykas priklauso nuosavybės teise arba kuriems teisę išnuomoti svetimą daiktą suteikia įstatymai ar turto savininkas (turto administravimas, jo valdymas patikėjimo teise ir pan.).

NUOMOS SUTARTIES DALYKAS

Sutarties dalykas yra kilnojamieji ir nekilnojamieji nesunaudojamieji individualiais požymiais apibūdinami daiktai. Nuomos sutartyje turi būti nurodytas daiktas ar jo požymiai, leidžiantys nustatyti daiktą, kurį nuomotojas turi perduoti nuomininkui (CK 6.477 str. 3 d.). Jeigu tokie požymiai sutartyje nenurodyti ir nuomos sutarties dalyko negalima nustatyti remiantis kitais požymiais, tai nuomos sutartis laikoma nesudaryta.

NUOMOS SUTARTIES FORMA

Sudarant nuomos sutartį taikomi bendrieji sandorių formos reikalavimai (CK 1.105 str.). Be to, yra nustatyta, kad nuomos sutartis ilgesniam kaip vienerių metų terminui turi būti rašytinė. Nekilnojamųjų daiktų nuomos sutartį, sudarytą ilgesniam kaip vienerių metų terminui, prieš trečiuosius asmenis galima panaudoti, jeigu ji įstatymų nustatyta tvarka įregistruota viešame registre (CK 6.478 str. 1 d.).

NUOMOS SUTARTIES TERMINAS

Nuomos sutartis gali būti terminuota ir neterminuota, tačiau sutarties terminas negali būti ilgesnis kaip vienas šimtas metų (CK 6.479 str. 1 d.). Sutarties terminas nustatomas šalių susitarimu. Jei terminas neapertas, tai laikoma, kad sutartis neterminuota. Pagal CK 6.480 straipsnio 1 dalį, jei sutartis neterminuota, tai abi šalys turi teisę bet kada nutraukti sutartį, išpėjusios apie tai viena kitą prieš vieną mėnesį iki nutraukimo, o jei nuomojami nekilnojamieji daiktai - prieš tris mėnesius iki nutraukimo. Sutartyje galima numatyti ir ilgesnius išpėjimo terminus. Jei pasibai-

gus sutarties terminui nuomininkas daugiau kaip 10 dienų naudojami daiktu, o nuomotojas tam neprieštarauja, laikoma, kad sutartis tapo neterminuota.

NUOMOS SUTARTIES TURINYS

Nuomotojo pareigos yra šios: 1) nuomotojas privalo perduoti nuomininkui sutarties sąlygas bei daikto paskirtį atitinkančios būklės daiktą su atitinkamais dokumentais ir priedais, kurie yra būtini tą daiktą naudojant, jeigu sutartis nenumato ko kita. Nuomotojas prieš nuomos sutarties sudarymą privalo pranešti nuomininkui apie visas trečiųjų asmenų teises į daiktą (servitutą, įkeitimą, užufruktą ir kt.); 2) nuomotojas privalo savo lėšomis daryti išnuomoto daikto kapitalinį remontą, jeigu ko kita nenumato įstatymai ar sutartis (CK 6.492 str. 1 d.); 3) nuomotojas, parduodamas ar kitaip perduodamas, įkeisdamas ar dar kaip suvaržydamas nuomojamą daiktą, privalo apie nuomos sutartį pranešti asmenims, kuriems perduoda teises į daiktą, o apie teisių į daiktą perdavimą - nuomininkui (CK 6.495 str.).

Nuomininko pareigos yra šios: 1) nuomininkas privalo naudotis išsinuomotu daiktu pagal sutartį ir daikto paskirtį; 2) nuomininkas privalo laiku mokėti nuomos mokesčių. Nuomos mokestis, kaip atlyginimas už nuomą, gali būti mokamas: pinigais, kurie sumokami iš karto arba mokami periodiškai; perduodant nuomotojui dalį gaunamos iš išnuomoto daikto produkcijos, vaisių ar pajamų; teikiant nuomotojui tam tikras paslaugas; savo sąskaita pagerinant išnuomoto daikto būklę; perduodant nuomotojui kitą daiktą nuosavybėn arba jį išnuomojant; 3) nuomininkas privalo išlaikyti išsinuomotą daiktą: laikyti jį tvarkingą ir atlyginti to daikto išlaikymo išlaidas, savo lėšomis daryti einamąjį remontą, jeigu ko kita nenustato įstatymai ar sutartis; 4) nuomininkas privalo grąžinti išsinuomotą daiktą nuomotojui, pasibaigus nuomos sutarčiai.

Be to, nuomininkas turi teisę subnuomoti išsinuomotą daiktą, gavęs rašytinį nuomotojo sutikimą, jei ko kita nenustato sutartis. Subnuomos sutartis priklauso nuo nuomos sutarties. Jos terminas negali būti ilgesnis nei nuomos sutarties. Pasibaigus nuomos sutarčiai, pasibaigia ir subnuomos sutartis. Pripažinus nuomos sutartį negaliojančia, nustoja galioti ir subnuomos sutartis (CK 6.490 str.). Nuomininkas taip pat turi teisę, nuomotojui raštu leidus perleisti savo teises ir pareigas pagal nuomos sutartį kitam asmeniui arba šias teises įkeisti, perduoti kaip turtinį įnašą ar kitaip jas suvaržyti (CK 6.491 str.).

NUOMOS SUTARTIES ŠALIŲ ATSAKOMYBĖ

Jeigu nuomotojas neperduoda išnuomoto daikto, jo dokumentų, priedų nuomininkui, tai šis turi teisę pareikalauti iš nuomotojo, kad perduotų tą daiktą, ir išieškoti dėl sutarties vykdymo uždelsimo atsiradusius nuostolius arba atsisakyti sutarties ir išieškoti dėl sutarties neįvykdymo atsiradusius nuostolius (6.484 str.). Nuomotojas atsako už išnuomoto daikto trūkumus, kurie visiškai ar iš dalies kliudo naudoti daiktą pagal paskirtį net ir tais atvejais, kai jis, sudarydamas sutartį, apie tuos trūkumus nežinojo. Tačiau nuomotojas neatsako už tuos išnuomoto daikto trūkumus, kuriuos jis aptarė sutarties sudarymo metu arba apie kuriuos nuomininkas turėjo žinoti, arba kuriuos jis galėjo pastebėti be jokio papildomo tyrimo sutarties sudarymo ar daikto perdavimo metu, tačiau jų nepastebėjo dėl savo pa-

ties didelio neatsargumo. Jeigu nuomotojas nuomininkui perdavė daiktą su trūkumais, tai pastarasis savo pasirinkimu gali: 1) reikalauti, kad nuomotojas neatlygintinai tuos trūkumus pašalintų arba sumažintų nuomos mokesčių, arba atlygintų nuomininkui trūkumų pašalinimo išlaidas; 2) išskaičiuoti iš nuomos mokesčio trūkumų pašalinimo išlaidas; 3) reikalauti nutraukti nuomos sutartį prieš terminą, jei apie tai iš anksto pranešė nuomotojui (CK 6.485 str.2 d.). Jei nuomotojas nedaro išnuomoto daikto kapitalinio remonto, tai nuomininkas teismo leidimu įgyja teisę atlikti kapitalinį remontą ir išieškoti remonto kainą iš nuomotojo ar įskaityti šią kainą į nuomos mokesčių arba nutraukti sutartį ir išieškoti dėl sutarties nevykdymo atsiradusius nuostolius (CK 6.492 str. 2 d.).

Nesumokėtus nuomininko nuompinigius nuomotojas gali išieškoti teismo tvarka kartu su palūkanomis (jų dydis nustatytas CK 6.210 str.). Jeigu nuomininkas, pasibaigus sutarčiai, daiktą grąžina pavėluotai, tai nuomotojas turi teisę reikalauti, kad nuomininkas sumokėtų nuomos mokesčių už uždelstą laiką bei atlygintų nuostolius (CK 6.499 str. 2 d.). Jei nuomininkas pablogina daiktą, tai jis privalo atlyginti dėl to atsiradusius nuostolius, išskyrus tuos atvejus, kai įrodo, kad daiktas pablogėjo ne dėl jo kaltės. Taip pat nuomininkas atsako už daikto praradimą, jei neįrodo, kad tai atsitiko ne dėl jo ar kitų asmenų, kuriems jis nuomotojo leidimu suteikė naudotis teise ar galimybę naudotis išsinuomotu daiktu, kaltės. Nuomininkas atsako už jo šeimos narių ar darbuotojų padarytą išsinuomotam daiktui žalą.

NUOMOS SUTARTIES PABAIGA

Terminuota nuomos sutartis baigiasi, kai sueina jos terminas, jeigu šalys jos neatnaujina. Prieš terminą sutartį galima nutraukti tiek nuomotojo, tiek nuomininko reikalavimu. Nuomotojas turi teisę teismo tvarka nutraukti sutartį prieš terminą, jeigu: 1) nuomininkas naudojasi daiktu ne pagal sutartį ar daikto paskirtį; 2) nuomininkas tyčia ar dėl neatsargumo blogina daikto būklę; 3) nuomininkas nemoka nuomos mokesčio; 4) nuomininkas nedaro remonto tuo atveju, kai pagal įstatymus ar sutartį privalo jį daryti; 5) yra kiti nuomos sutartyje numatyti pagrindai. Nurodytais atvejais nuomotojas gali nutraukti nuomos sutartį, jeigu jis prieš tai raštu įspėjo nuomininką apie sutarties pažeidimą ir nurodė protingą terminą šiam pažeidimui pašalinti (CK 6.497 str.).

Nuomininkas turi teisę teismo tvarka nutraukti sutartį, jeigu: 1) nuomotojas nedaro remonto, kai jis jį privalo daryti; 2) daiktas dėl aplinkybių, už kurias nuomininkas neatsako, pasidaro netinkamas naudoti; 3) nuomotojas neperduoda daikto nuomininkui arba kliudo naudotis daiktu pagal jo paskirtį ir sutarties sąlygas; 4) perduotas daiktas yra su trūkumais, kurie nuomotojo nebuvo aptarti ir nuomininkui nebuvo žinomi, o dėl šių trūkumų daikto negalima naudoti pagal jo paskirtį ir sutarties sąlygas; 5) yra kiti nuomos sutartyje numatyti pagrindai (CK 6.498 str.).

Jei nuomininkas nuomotojo sutikimu pagerina išsinuomotą daiktą, tai jis turi teisę į būtinų šiam pagerinimui išlaidų atlyginimą, išskyrus tuos atvejus, kai įstatymai ar sutartis numato ką kita. Jei pagerinimai padaryti be nuomotojo sutikimo ir šie pagerinimai atskiriami be žalos daiktui, tai nuomininkas juos gali pasilikti sau, kai nuomotojas nesutinka jų atlyginti. Jei tokie pagerinimai neatskiriami be žalos daiktui, tai jie neatlygintinai atitenka nuomotojui (CK 6.501 str.).

11.3. LIZINGO SUTARTIS

LIZINGO SUTARTIES SAMPRATA

Pagal lizingo sutartį viena šalis (lizingo davėjas) įsipareigoja įgyti nuosavybės teisę iš trečiojo asmens kitos šalies (lizingo gavėjo) nurodytą daiktą ir perduoti jį gavėjui valdyti ir naudoti verslo tikslais už užmokestį su sąlyga, kad sumokėjus visą lizingo sutartyje numatytą kainą, daiktas pereis lizingo gavėjui nuosavybės teisę, jeigu sutartis nenumato ko kita (CK 6.567 str. 1 d.).

Ši sutartis yra konsensualinė, dvišalė ir atlygintinė. Ji turi nuomos, kredito ir pirkimo-pardavimo sutarčių elementų. Lizingo davėjas, įgydamas lizingo gavėjo nurodytą daiktą, sudaro pirkimo-pardavimo sutartį, perduodamas šį daiktą lizingo gavėjui, iš karto negaudamas iš pastarojo daikto kainos, kredituoja lizingo gavėją. Lizingo davėjas lieka perduoto gavėjui daikto savininku, kol lizingo gavėjas nesumokės visos kainos. Todėl ši sutartis dar vadinama finansine, arba išperkamąja, nuoma.

LIZINGO SUTARTIES ŠALYS, DALYKAS IR FORMA

Sutarties šalys yra lizingo davėjas ir lizingo gavėjas. Lizingo davėjas pagal sutartį gali būti bankas arba kitas pelno siekiantis juridinis asmuo (CK 6.567 str. 3 d.).

Sutarties dalyku gali būti bet kokie kilnojamieji ir nekilnojamieji daiktai, išskyrus žemę ir gamtos išteklius (CK 6.568 str. 1 d.).

Specialių reikalavimų lizingo sutarties formai Civiliniame kodekse nenustatyta. Kadangi lizingo davėju gali būti tik juridinis asmuo, tai ši sutartis turi būti rašytinės formos. Jeigu sutarties dalykas yra nekilnojamas daiktas, tai sutartis turi būti sudaroma notarine forma.

LIZINGO SUTARTIES TURINYS

Lizingo davėjo pagrindinė pareiga yra sudaryti lizingo gavėjo pasirinkto daikto pirkimo-pardavimo sutartį. Lizingo davėjas pardavėją ir daiktą renka pagal lizingo gavėjo nurodymus ir neatsako už pardavėjo ir lizingo dalyko parinkimą, jeigu lizingo sutartis nenumato ko kita (CK 6.567 str. 2 d.). Jeigu ko kita nėra numatyta sutartyje, daiktą, kuris yra lizingo sutarties dalykas, pardavėjas perduoda tiesiogiai lizingo gavėjui šio verslo vietoje. Lizingo davėjas neatsako lizingo gavėjui už sutarties dalyko trūkumus, išskyrus atvejus, kai lizingo gavėjas pasiklioė lizingo davėjo patyrimu ir žiniomis arba kai lizingo davėjas darė įtakos pasirenkant sutarties dalyką. Kadangi lizingo davėjas yra lizingo sutarties dalyko savininkas, tai jis turi teisę patikrinti sutarties dalyko komplektiškumą bei kokybę.

Lizingo gavėjas privalo: 1) priimti sutarties dalyką, patvirtinti sutarties dalyko komplektiškumą ir kokybę atitinkamais dokumentais; 2) daiktu naudotis ir jį išlaikyti rūpestingai ir atidžiai, palaikyti jį tokios būklės, kokios jam buvo perduotas, atsižvelgiant į normalų nusidėvėjimą bei sutartyje aptartus galimus pakeitimus. Lizingo gavėjui nuo daikto perdavimo momento tenka visos daikto išlaikymo ir remonto išlaidos, be to, ir atsitiktinio daikto žuvimo rizika. Sutarties dalyko atsitiktinis žuvimas neatleidžia lizingo gavėjo nuo sutarties vykdymo; 3) sumokėti lizingo davėjui sutarties dalyko kainą. Kaina mokama sutartyje nustatytais terminais ir dydžiais. Sumokėjus kainą, nuosavybės teisė į sutarties dalyką pereina lizingo gavėjui.

Lizingo gavėjas turi teisę pareikšti tiesiogiai visus reikalavimus, atsirandančius iš lizingo dalyko pirkimo-pardavimo sutarties. Jis turi visas pirkėjo teises ir pareigas, išskyrus pareigą sumokėti pardavėjui už įgytą daiktą. Ši pareiga tenka lizingo davėjui.

Kai lizingo gavėjas iš esmės pažeidžia sutartį, lizingo davėjas turi teisę nutraukti sutartį ir reikalauti grąžinti jam sutarties dalyką bei išieškoti iš lizingo gavėjo tokio dydžio nuostolius, kad jie lizingo davėją grąžintų į tokią padėtį, kokia būtų buvusi, jei tinkamai būtų įvykdyta sutartis (CK 6.574 str.).

11.4. GYVENAMŲJŲ PATALPŲ NUOMOS SUTARTIS

Gyvenamųjų patalpų nuoma yra viena iš nuomos rūšių. Gyvenamosios patalpos yra nekilnojamieji daiktai, nesvarbu, ar jos yra atskirame name (pastate) ar daugiabučiame name. Gyvenamųjų patalpų nuoma išskirta atskirai iš bendrų nuomos sutarčių nuostatų, atsižvelgiant į gyvenamųjų patalpų nuomos santykių socialinę reikšmę.

GYVENAMŲJŲ PATALPŲ NUOMOS SUTARTIES SAMPRATA

Gyvenamosios patalpos nuomos sutartimi nuomotojas išipareigoja suteikti už mokesčių gyvenamąją patalpą nuomininkui laikinai valdyti ir naudoti ją gyvenimui, o nuomininkas išipareigoja naudoti šią patalpą pagal paskirtį ir mokėti nuomos mokesčių (CK 6.576 str.).

Ši sutartis yra konsensualinė (laikoma sudaryta nuo susitarimo momento, o ne nuo gyvenamosios patalpos perdavimo). Nuo susitarimo momento atsiranda šalių teisės ir pareigos. Nuomininkas gali reikalauti, kad jam būtų perduota pagal sutartį gyvenamoji patalpa. Ši sutartis dvišalė, nes kiekviena sutarties šalis turi teises ir pareigas: nuomotojas privalo perduoti sutartyje numatytą gyvenamąją patalpą, o nuomininkas privalo mokėti nuompinigius.

Gyvenamosios patalpos nuomos sutartis, kaip ir kiekviena kita nuomos sutartis, yra atlygintinė, nes nuomininkas įgyja teisę naudotis gyvenamąja patalpa, o nuomotojas - teisę gauti nuompinigius.

Gyvenamoji patalpa turi būti naudojama tik nuomininko ir jo šeimos narių gyvenimui. Jeigu gyvenamoji patalpa išnuomojama ne gyvenimui, o verslo poreikiams (pvz., stomatologijos kabinetui, advokato kontorai, įstaigos biurui įsteigti), tai tokios nuomos santykiams netaikytinos gyvenamosios patalpos nuomos sutartį reglamentuojančios teisės normos. Tokius santykius reglamentuoja CK 6.477-6.503 straipsniai.

GYVENAMŲJŲ PATALPŲ NUOMOS SUTARTIES ŠALYS

Gyvenamųjų patalpų nuomotojais gali būti tiek fiziniai, tiek juridiniai asmenys. *Nuomininkas* paprastai yra fizinis asmuo. Visais atvejais išnuomotą pagal šią sutartį gyvenamąją patalpą naudoja (joje gyvena) tik fiziniai asmenys. Juridiniai asmenys gali išnuomoti gyvenamąsias patalpas savo darbuotojams ar kitiems fiziniams asmenims apgyvendinti.

Nors nuomos sutartį sudaro vienas asmuo - nuomininkas, tačiau nuomininko šeimos nariai turi tokias pat teises ir pareigas pagal sudarytą nuomos sutartį kaip ir nuomininkas (CK 6.589 str.). Nuomininko šeimos nariai yra kartu gyvenantis sutuoktinis (partnerystės sutartį sudaręs sugyventinis), jų nepilnamečiai vaikai, nuomininko ir jo sutuoktinio tėvai. Pilnamečiai vaikai, jų sutuoktiniai ir nuomininko vaikaičiai priskiriami prie nuomininko šeimos narių, jei jie su nuomininku turi bendrą ūkį. Kiti artimieji giminaičiai ir išlaikytiniai gali būti teismo tvarka pripažinti nuomininko šeimos nariais, jei jie su nuomininku išgyveno ne mažiau kaip vienerius metus ir turėjo bendrą su nuomininku ūkį (CK 6.588 str.).

Kita gyvenamosios patalpos nuomos sutarties šalis yra *nuomotojas*. Tai paprastai yra gyvenamųjų patalpų savininkas arba asmuo, turintis teisę sudaryti gyvenamosios patalpos nuomos sutartį. Tai gali būti atitinkama valstybės ar savivaldybės institucija, įmonė, kita organizacija ar fizinis asmuo.

GYVENAMŲJŲ PATALPŲ NUOMOS SUTARTIES FORMA IR DALYKAS

Gyvenamosios patalpos nuomos sutartis, kai nuomotojas yra valstybė, savivaldybė ar juridinis asmuo, turi būti sudaroma raštu. Ją pasirašo įgaliotas pareigūnas ir nuomininkas. Nuomos sutartys tarp fizinių asmenų gali būti sudaromos žodžiu. Terminuota gyvenamosios patalpos nuomos sutartis, nepaisant, kas yra jos šalys, turi būti sudaroma raštu. Gyvenamosios patalpos nuomos sutartis gali būti panaudota prieš trečiuosius asmenis tik įregistravus ją įstatymų nustatyta tvarka viešame registre.

Sutarties dalyku gali būti tik tinkamas gyventi gyvenamasis namas ar jo dalis, atskiras butas arba izoliuota gyvenamoji patalpa iš vieno ar kelių kambarių ir su ja susijusių pagalbinių patalpų. Tai gali būti atskiras gyvenamasis namas, jo dalis, atskiras butas iš vieno ar kelių kambarių, taip pat atskiri izoliuoti kambariai. Savarankiškos nuomos sutarties dalyku negali būti kambario dalis arba kambarys, susijęs su kitu kambariu bendru įėjimu (pereinamieji kambariai), taip pat pagalbinės patalpos (virtuvės, koridoriai, sandėliukai ir pan.). Butuose, kurie nuomojami pagal atskiras nuomos sutartis keliems nuomininkams, tokios pagalbinės patalpos gali būti išnuomojamos bendram naudojimui (CK 6.581 str.). Nuomojama gyvenamoji patalpa turi atitikti techninius ir sanitarinius reikalavimus, keliamus gyvenamosioms patalpoms. Sutartyje reikia aptarti pagalbinių patalpų bei namo įrenginių naudojimo tvarką. Jei ši tvarka sutartyje neaptarta, tai nuomininkas turi teisę naudotis pagalbinėmis patalpomis ir įranga kartu su kitais šio namo gyventojais ir tomis pačiomis sąlygomis (bendro naudojimo teise).

GYVENAMŲJŲ PATALPŲ NUOMOS SUTARTIES TERMINAS

Gyvenamosios patalpos nuomos sutartis gali būti neterminuota arba terminuota (CK 6.582 str.). Gyvenamųjų patalpų nuomos sutartyje gali būti nurodytas, bet gali būti ir nenurodytas jos galiojimo terminas. Jei sutartyje jos galiojimo terminas nenurodytas, tai sutartis galioja neribotą laiką, kol sutartis nenutraukiama bendru sutarimu ar vienos šalies iniciatyva CK nustatytais pagrindais. Paprastai pagal neterminuotas sutartis nuomojamos valstybės ir savivaldybių gyvenamosios patalpos. Pagal terminuotą sutartį nuomotojas nuomininkui gyvenamąją patalpą suteikia sutartyje nustatytam laiko tarpui.

Rašytinė sutartis įsigalioja nuo jos pasirašymo momento. Žodinė sutartis įsigalioja arba nuo žodinio susitarimo momento, arba nuo leidimo apsigyventi gyvenamojoje patalpoje dienos. Šiuo atveju leidimas paprastai duodamas žodžiu (nors gali būti duotas ir raštu). Nepriklausomai nuo to, kaip leidimas duotas (žodžiu ar raštu), sutartis bus laikoma sudaryta nuo to momento, kai nuomininkas akceptuos leidimą apsigyventi. Nuomininkas leidimą apsigyventi gali akceptuoti žodžiu, raštu ir faktinio pobūdžio veiksmu - apsigyvendamas patalpoje.

Pasibaigus gyvenamosios patalpos nuomos sutarčiai, šalys gali nauja sutartimi atnaujinti sutarties terminą arba sudaryti neterminuotą sutartį. Jeigu šalys, pasibaigus sutarties terminui, jos termino neatnaujino, nesudarė naujos neterminuotos sutarties, o nuomininkas toliau naudojasi gyvenamąją patalpą, moka nuompinigius, kuriuos nuomotojas priima, tai sutartis pripažįstama pratęsta tokiam pat terminui tomis pačiomis sąlygomis (CK 6.607 str. 2 d.).

GYVENAMŲJŲ PATALPŲ NUOMOS SUTARTIES TURINYS

Nuomotojo pareigos yra šios: 1) nuomotojas privalo perduoti nuomininkui laisvą, tinkamą gyventi gyvenamąją patalpą, nurodytą sutartyje (CK 6.587 str. 1 d.); 2) nuomotojas privalo užtikrinti tinkamą gyvenamojo namo, kuriame yra gyvenamoji patalpa, naudojimą, teikti nuomininkui už užmokestį sutartyje numatytas būtinas komunalines paslaugas arba užtikrinti jų teikimą, užtikrinti daugiabučio namo bendro turto ir komunalinių paslaugų teikimo įrangos, esančios name, remontą (CK 6.587 str.).

Nuomininko pareigos yra šios: 1) nuomininkas už gyvenamosios patalpos nuomą turi mokėti nuomos mokesť (nuompinigius). Šį mokesť nuomininkas turi sumokėti kas mėnesį, ne vėliau kaip iki kito, po išgyventojo, mėnesio dvidešimos kalendorinės dienos, jeigu šalių susitarimu nenustatytas kitas terminas. Valstybės ir savivaldybių gyvenamųjų patalpų nuomos mokesťis apskaičiuojamas Vyriausybės nustatyta tvarka. Įmonių, įstaigų ir organizacijų savo darbuotojams nuomojamų gyvenamųjų patalpų nuomos mokesťis nustatomas kolektyvinėje sutartyje, o organizacijoje, kurioje tokia sutartis nesudaroma, - administracijos ir darbuotojų susitarimu, tačiau maksimalus nuomos mokesčio dydis negali būti didesnis už Vyriausybės nustatyta tvarka patvirtintą maksimalų nuomos mokesťį. Įmonių, įstaigų, organizacijų ir fizinių asmenų komercinėmis sąlygomis išnuomojamų gyvenamųjų patalpų nuomos mokesčio dydis nustatomas šalių susitarimu, tačiau maksimalus nuomos mokesčio dydis negali būti didesnis už Vyriausybės nustatyta tvarka patvirtintą maksimalų nuomos mokesťį (CK 6.583 str.); 2) nuomininkas moka mokesťį už šaltą ir karštą vandenį, elektros energiją, dujas, šiluminę energiją ir komunalines paslaugas (šiukšlių išvežimą, liftą, bendro naudojimo patalpų ir teritorijos valymą ir kt.).

Nuomininko teisės yra šios: 1) nuomininkas, nuomojantis valstybės ar savivaldybės gyvenamąsias patalpas, ir jo šeimos nariai bei buvę šeimos nariai, kurie laikinai išvyksta iš šių patalpų, išsaugo teisę į patalpą šešis mėnesius, jeigu mokamas nuomos mokesťis ir mokesťis už komunalines paslaugas (CK 6.591 str.); 2) nuomininkas, nuomojantis valstybės ar savivaldybės gyvenamąją patalpą, ar jo šeimos narys, kai išvyksta į kitą vietovę ar užsienį ilgiau kaip šešiams mėnesiams,

turi teisę rezervuoti nuomojamą gyvenamąją patalpą (CK 6.593 str.); 3) nuomininkas, gavęs kartu su juo gyvenančių šeimos narių ir nuomotojo rašytinį sutikimą, turi teisę gyvenamąją patalpą subnuomoti, t. y. sudaryti šios patalpos nuomos sutartį su kitu asmeniu; šios sutarties terminas negali būti ilgesnis už nuomos sutarties terminą; pasibaigus nuomos sutarčiai, pasibaigia subnuomos sutartis; atsisakęs išsikelti subnuomininkas keldinamas iš jo užimamų patalpų teismo tvarka nesuteikiant kitos gyvenamosios patalpos (CK 6.595 str.); 4) nuomininkas ir jo šeimos nariai, tarpusavyje susitarę ir iš anksto pranešę nuomotojui, turi teisę nuomojamojoje patalpoje apgyvendinti laikinus gyventojus, nesudarydami su jais subnuomos sutarties ir neimdami nuomos mokesčio; laikini gyventojai, atsisakę išsikelti iš patalpos, keldinami teismo tvarka nesuteikiant kitos gyvenamosios patalpos (CK 6.596 str.); 5) valstybės ir savivaldybės gyvenamųjų patalpų nuomininkai turi teisę pakeisti nuomos sutartį, kai dalijamas butas (CK 6.599 str.), kai viena gyvenamoji patalpa keičiama į kelias (CK 6.600 str.), kai nuomininkai susijungia į vieną šeimą (CK 6.601 str.), kai kitas šeimos narys pripažįstamas nuomininku (CK 6.602 str.), kai perduodamas patuštintas kambarys (CK 6.603 str.), kai nuomininkas nutraukia darbo santykius (CK 6.604 str.); 6) valstybės ir savivaldybės gyvenamųjų patalpų nuomininkas ir jo šeimos nariai turi teisę pertvarkyti ir perplanuoti gyvenamąją patalpą bei pagalbines patalpas tik raštu leidus nuomotojui ir sutikus kartu gyvenantiems pilnamečiams šeimos nariams, taip pat kitiems suinteresuotiems asmenims; jei nuomininkas, jo šeimos nariai ar kiti suinteresuoti asmenys nesutaria, ginčas sprendžiamas teismo tvarka (CK 6.05 str.).

GYVENAMŲJŲ PATALPŲ NUOMOS SUTARTIES PABAIGA

Gyvenamosios patalpos nuomos terminuota sutartis baigiasi pasibaigus jos terminui, tačiau nuomininkas turi pirmenybės teisę sudaryti gyvenamosios patalpos nuomos sutartį naujam terminui, jeigu jis tinkamai vykdė sutarties sąlygas (CK 6.607 str.). Kitais atvejais sutartis nutraukiama arba nuomininko, arba nuomotojo iniciatyva. Nuomininkas turi teisę nutraukti nuomos sutartį, prieš mėnesį raštu išpėjęs nuomotoją. Jeigu nuomininkas neišpėja nuomotojo, tai nuomotojas turi teisę į susidariusių nuostolių atlyginimą, t. y. nuomininkas privalo sumokėti nuompinigius už vieną mėnesį (CK 6.609 str.). Sutartis gali būti pripažinta negaliojančia ir CK 6.586 straipsnyje nustatytais pagrindais (jei nuomininkas pateikė tikrovės neatitinkančius duomenis, jei nuomos sutartimi buvo pažeistos kitų asmenų teisės, jei pareigūnų veiksmai, susiję su nuomos sutartimi, buvo neteisėti).

Nuomotojo reikalavimu gyvenamosios patalpos nuomos sutartis gali būti nutraukta, jei: 1) nuomininkas nuolat (ne mažiau kaip už tris mėnesius, jeigu sutartis nenumato ilgesnio termino) nemoka buto nuompinigių ar mokesčio už komunalines paslaugas; 2) nuomininkas ar jo šeimos nariai ar kiti kartu su juo gyvenantys asmenys ardo ar gadina gyvenamąją patalpą arba ją naudoja ne pagal paskirtį; 3) nuomininkas, jo šeimos nariai arba kartu gyvenantys asmenys netinkamu savo elgesiu sudaro neįmanomas sąlygas gyventi kitiems kartu arba greta. Šiais atvejais nuomininkas, jo šeimos nariai keldinami teismo tvarka nesuteikiant kitos gyvenamosios patalpos (CK 6.611 str.).

11.5. PANAUDOS SUTARTIS

PANAUDOS SUTARTIES SAMPRATA, ŠALYS, FORMA IR DALYKAS

Neatlygintinio naudojimosi daiktu (panaudos) sutartimi viena šalis (panaudos davėjas) perduoda kitai šaliai (panaudos gavėjui) nesunaudojamąjį daiktą laikinai ir neatlygintinai valdyti ir juo naudotis, o panaudos gavėjas įsipareigoja grąžinti tą daiktą tokios būklės, kokios jis jam buvo perduotas, atsižvelgiant į normalų susidėvėjimą arba sutartyje numatytos būklės (CK 6.629 str.).

Ši sutartis yra realinė, neatlygintinė, vienašalė. Ji nuo nuomos sutarties skiriasi tuo, kad panaudos davėjas panaudos gavėjui perduoda laikinai valdyti ir naudoti individualų daiktą neatlygintinai.

Sutarties šalys gali būti fiziniai ir juridiniai asmenys. Pelno siekiantys juridiniai asmenys neturi teisės panaudos pagrindais perduoti daiktą neatlygintinai naudotis asmenims, kurie yra šių juridinių asmenų steigėjai, dalyviai ar organų nariai (CK 6.630 str.).

Sutarties forma tokia pati kaip ir nuomos sutarties. Pagal CK 6.478 straipsnį sutartis ilgesniam kaip vienerių metų terminui turi būti rašytinė, o nekilnojamųjų daiktų panaudos sutartis ilgesniam nei vienerių metų terminui gali būti panaudota prieš trečiuosius asmenis, jeigu ji įstatymų nustatyta tvarka įregistruota viešame registre.

Sutarties dalykas yra nesunaudojami individualūs kilnojamieji ir nekilnojamieji daiktai.

PANAUDOS SUTARTIES TURINYS

Kadangi sutartis realinė, tai panaudos davėjas neturi pareigos perduoti daiktą. Tačiau CK 6.633 straipsnyje nustatyta, kad perduodamas daiktas turėtų būti tokios būklės, kuri atitiktų sutarties nustatytas sąlygas ir daikto naudojimo paskirtį. Daiktas turi būti perduodamas su priklausiniais ir jo dokumentais. Panaudos gavėjas privalo išlaikyti ir saugoti jam pagal sutartį perduotą daiktą, daryti jo einamąjį ir kapitalinį remontą bei apmokėti visas daikto išlaikymo išlaidas, jeigu sutartis nenustato ko kita (CK 6.636 str.). Pasibaigus sutarčiai, panaudos gavėjas privalo grąžinti panaudos davėjui daiktą tokios būklės, kokios jis jam buvo perduotas, atsižvelgiant į normalų susidėvėjimą.

PANAUDOS SUTARTIES PABAIGA

Panaudos sutarties pabaiga priklauso nuo to, ar sutartis terminuota, ar neterminuota. Terminuotą sutartį panaudos davėjas turi teisę reikalauti nutraukti prieš terminą, jeigu panaudos gavėjas naudoja daiktą ne pagal paskirtį, nevykdo pareigos išlaikyti ir saugoti daiktą, iš esmės pablogina daikto būklę ar be jo sutikimo perduoda daiktą trečiajam asmeniui arba kai daiktas dėl nenumatytų nepaprastų aplinkybių yra skubiai ir neišvengiamai reikalingas pačiam panaudos davėjui (CK 6.641 str. 1 ir 2 d.).

Panaudos gavėjas turi teisę reikalauti nutraukti sutartį, jeigu: nustatomi daikto trūkumai, dėl kurių normaliai naudotis daiktu neįmanoma arba pasidaro labai sunku, o apie tuos trūkumus sutarties sudarymo metu jis nežinojo ir negalėjo žinoti; daik-

tu negalima naudotis pagal paskirtį dėl aplinkybių, už kurias panaudos gavėjas neatsako; sutarties sudarymo metu panaudos davėjas neįspėjo apie trečiųjų asmenų teises į daiktą arba panaudos davėjas neperduoda daikto priklausinių ar dokumentų (CK 6.641 str. 3 d.).

Neterminuotą sutartį gali nutraukti kiekviena šalis, apie tai įspėjusi kitą šalį prieš tris mėnesius, jeigu sutartis nenustato kitokio termino. Be to, jeigu ko kita nenustato sutartis, panaudos gavėjas turi teisę bet kada nutraukti terminuotą panaudos sutartį, įspėjęs kitą šalį ne vėliau kaip prieš vieną mėnesį (CK 6.642 str.).

11.6. RANGOS SUTARTIS

RANGOS SUTARTIES SAMPRATA, DALYKAS, ŠALYS IR FORMA

Rangos sutartimi viena šalis (rangovas) įsipareigoja atlikti tam tikrą darbą savo rizika pagal kitos šalies (užsakovo) užduotį ir perduoti šio darbo rezultatą užsakovui, o užsakovas įsipareigoja atliktą darbą priimti ir už jį sumokėti (CK 6.644 str. Id.).

Sutartis konsensualinė, dvišalė ir atlygintinė. Pagal šią sutartį yra atliekamas darbas ir darbo rezultatas perduodamas užsakovui. Darbą rangovas atlieka savo rizika. Jis pats organizuoja darbą ir atsako už darbo rezultatą, todėl atsitiktinai žuvus darbo rezultatui, jis negali gauti sutartimi nustatyto atlyginimo.

Sutarties dalykas yra rangovo darbo rezultatas. Tai gali būti naujai pagamintas daiktas (pastatytas namas, pasiūtas naujas drabužis ir pan.), naujų savybių arba prarastų savybių suteikimas daiktui (daikto patobulinimas, jo remontas ir pan.).

Sutarties šalys yra rangovas ir užsakovas. Tai gali būti fiziniai ir juridiniai asmenys. Rangos darbus gali atlikti įmonės ir fiziniai asmenys, turintys teisę atlikti atitinkamus rangos darbus. Kai kuriuos darbus gali atlikti tik asmenys, turintys įstatymų nustatyta tvarka išduotą leidimą - licenciją (CK 6.646 str.).

Sutarties forma nustatoma vadovaujantis bendrosiomis sandorių sudarymo taisyklėmis (CK 1.71-1.73 str.). Sutartis su juridiniu asmeniu sudaroma raštu. Ji gali būti įforminama išduodant užsakovui kvitus, kasos čekius, žetonus, priimant užsakymą ir pan.

RANGOS SUTARTIES TURINYS

Rangovo pareigos yra šios: 1) atlikti sulygtą darbą laiku, kokybiškai ir perduoti užsakovui; 2) saugoti užsakovo patikėtus daiktus (medžiagą, įrankius, prietaisus ir pan.); 3) įspėti užsakovą, jei atsiranda aplinkybės, kurios trukdo tinkamai atlikti darbą.

Rangovas privalo sulygtą darbą atlikti kokybiškai ir laiku. Jis darbą atlieka iš savo medžiagos, savo priemonėmis ir jėgomis, jeigu ko kita nenustato sutartis (CK 6.647 str. 1 d.). Rangovas darbui atlikti turi teisę pasitelkti kitus asmenis - subrangovus (CK 6.650 str. 1 d.). Tokiu atveju rangovas tampa generaliniu rangovu. Jis yra atsakingas užsakovui ir už subrangovų atliktą darbą. Rangovo atliekamų darbų kokybė turi atitikti rangos sutarties sąlygas, o jeigu sutartyje kokybės sąlygos nenustatytos, - įprastai tokios rūšies darbams keliamus reikalavimus (CK 6.663 str. 1 d.). Kai rangos sutartis sudaryta daiktui pagaminti, tai rangovas užsakovui kartu su

pagamintu daiktu perduoda ir teises į jį (CK 6.645 str. 2 d.). Darbų rezultato ar tarpinio rezultato atsitiktinio žuvimo rizika, iki juos priima užsakovas, tenka rangovui. Jei praleidžiamas darbo ar jo etapo priėmimo terminas, tai atsitiktinio žuvimo rizika tenka terminą praleidusiai šaliai (CK 6.649 str.).

Jei darbas atliekamas visiškai ar iš dalies iš užsakovo medžiagos, tai rangovas atsako už netinkamą medžiagos sunaudojimą. Jis privalo pateikti užsakovui medžiagos sunaudojimo ataskaitą, grąžinti medžiagos likučius. Medžiagų ar įrenginių atsitiktinio žuvimo ar sugedimo rizika tenka juos davusiai šaliai.

Rangovas, kaip atliekamo darbo specialistas, privalo nedelsiant įspėti užsakovą, kai gauta iš užsakovo medžiaga, kiti daiktai ar dokumentai yra blogos kokybės, užsakovo nurodymai, kaip atlikti darbus, trukdo darbą atlikti tinkamai, saugiai, kai yra kitų nuo rangovo nepriklausančių aplinkybių, sudarančių grėsmę darbo tinkamumui, tvirtumui ar saugumui. Jis šiais atvejais privalo sustabdyti darbą, kol užsakovas pakeis netinkamą medžiagą tinkama, pakeis savo nurodymus arba imsis priemonių aplinkybėms, sudarančioms grėsmę darbo tinkamumui, pašalinti. Jeigu užsakovas nesiima reikiamų priemonių nurodytoms aplinkybėms pašalinti, rangovas turi teisę nutraukti sutartį ir pareikalauti nuostolių atlyginimo. Rangovas, neišpėjęs užsakovo apie nurodytas aplinkybes, neatleidžiamas nuo atsakomybės už atlikto darbo trūkumus (CK 6.659 str.).

Užsakovo pareigos yra dvi: 1) priimti atliktą darbą ir 2) už jį sumokėti. '

Užsakovas privalo sutartyje numatytais terminais ir tvarka, dalyvaujant rangovui, apžiūrėti ir priimti atliktą darbą (jo rezultatą). Užsakovas, pastebėjęs nukrypimus nuo sutarties ar kitus darbo trūkumus, turi apie tai nedelsiant pranešti rangovui. Darbo priėmimas įforminamas aktu ar kitokiu dokumentu, patvirtinančiu darbų priėmimą. Jeigu užsakovas darbą priima jo nepatikrinęs, jis netenka teisės remsis darbo trūkumais, kurie buvo akivaizdūs ir kuriuos galima buvo pastebėti priimant darbą. Jeigu po darbo priėmimo nustatomi trūkumai, kuriuos rangovas buvo paslėpęs, užsakovas apie juos privalo pranešti rangovui per protinę terminą. Jei užsakovas praleidžia terminą darbui priimti, atsitiktinio darbo rezultato žuvimo rizika tenka užsakovui (CK 6. 662 str.).

Už darbą užsakovas apmoka sutartyje nustatyta tvarka. Gali būti mokama iš anksto, už atskirus darbų etapus arba priėmus darbo rezultatą, su sąlyga, kad darbai yra atlikti tinkamai ir laiku (CK 6.655 str.).

RANGOS SUTARTIES ŠALIŲ ATSAKOMYBĖ

Jeigu rangovas pažeidžia galutinį darbų atlikimo terminą, tai užsakovas turi teisę atsisakyti priimti darbą ir pareikalauti nuostolių atlyginimo, jeigu prievolės įvykdytas dėl termino praleidimo prarado prasmę (CK 6.652 str. 4 d.). Kai rangovo atliktas darbas yra netinkamos kokybės, užsakovas turi teisę savo pasirinkimu reikalauti iš rangovo neatlygintinai pašalinti trūkumus, atitinkamai sumažinti darbų kainą, atlyginti trūkumų šalinimo išlaidas. Rangovas, užuot pašalinęs trūkumus, turi teisę neatlygintinai atlikti darbą iš naujo ir atlyginti užsakovui dėl sutarties įvykdymo termino uždelimo padarytus nuostolius. Jei rangovas trūkumų nepašalina arba trūkumai yra nepašalinami, užsakovas turi teisę nutraukti sutartį ir reikalauti atlyginti nuostolius.

Kai užsakovas vengia priimti atliktus darbus, rangovas, pasibaigus mėnesio terminui nuo tos dienos, kurią pagal sutartį darbai turėjo būti priimti, ir du kartus

raštu įspėjęs užsakovą, turi teisę parduoti darbo rezultatą, o gautą sumą, atskaitęs jam priklausančius mokėjimus, užsakovo vardu sumokėti į depozitinę sąskaitą (CK 6.662 str. 6 d.).

11.7. KROVINIŲ VEŽIMO SUTARTIS

Šiuolaikinė ekonomika negali funkcionuoti be transporto paslaugų. Transporto priemonėmis pervežami dideli kiekiai keleivių ir krovinių. Transportas leidžia aprūpinti gamybą žaliavomis, įrenginiais, realizuoti pagamintą produkciją, aprūpinti gyventojus vartojimo reikmenimis.

Pagal tai, kokios transporto priemonės atlieka vežimus, skiriami vežimai geležinkelių, automobilių, vidaus vandenų, oro ir jūrų transporto priemonėmis. Pagal tai, kas vežama, skiriamas keleivių, bagažo, krovinių vežimas.

Vežimo santykius, be CK 6.807-6.823 straipsnių, reglamentuoja Lietuvos Respublikos geležinkelių transporto kodeksas (priimtas 1996 m.), Lietuvos Respublikos kelių transporto kodeksas (priimtas 1996 m.), Lietuvos Respublikos vidaus vandenų transporto kodeksas (priimtas 1996 m.), Lietuvos Respublikos aviacijos įstatymas (priimtas 2000 m.) ir Lietuvos Respublikos prekybinės laivybos įstatymas (priimtas 1996 m.). Be to, vežimo santykius reglamentuoja Varšuvos civilinės aviacijos konvencija (Žin., 1997, Nr. 19-413) ir Tarptautinio krovinių vežimo keliais konvencija (CMR) (Žin., 1998, Nr. 107-2932).

KROVINIO VEŽIMO SUTARTIES SAMPRATA, DALYVIAI IR FORMA

Pagal krovinio vežimo sutartį vežėjas įsipareigoja siuntėjo jam perduotą krovinį nugabenti į paskirties punktą ir išduoti turinčiam teisę gauti krovinį asmeniui (gavėjui), o siuntėjas įsipareigoja sumokėti už vežimą nustatytą užmokestį (CK 6.808 str. 1 d.).

Ši sutartis realinė, dvišalė ir atlygintinė. Tais atvejais, kai kroviniai vežami nuolat ir reikia nustatyti transporto priemonių ir krovinių pateikimo terminus ir tvarką, vežėjas ir krovinių siuntėjas gali sudaryti ilgalaikę vežimų organizavimo sutartį (CK 6.822 str.). Ši sutartis yra konsensualinė. Ji nustato krovinių ir transporto priemonių pateikimo mastą, atsiskaitymo tvarką ir sąlygas. Konkretaus krovinio vežimo sutartis laikoma sudaryta nuo to momento, kai krovinį priima vežėjas.

Sutarties dalyviai yra siuntėjas, vežėjas ir gavėjas. Siuntėjai gali būti juridiniai ir fiziniai asmenys. Vežėjai yra tik transporto įmonės. Jeigu krovinį pergabena iš vienos vietos į kitą fizinis asmuo arkliais ar karučiu, tai tokius santykius reglamentuoja rangos sutartis.

Sutarties forma rašytinė. Vežimo sutarties sudarymas patvirtinamas važtaraščiu ar kitokiu dokumentu (CK 6.808 str. 2 d.). Krovinių vežimas geležinkelių, kelių, vidaus vandenų ir oro transportu forminamas važtaraščiais. Važtaraščio blankais už nustatytą užmokestį aprūpina vežėjai. Važtaraštį kartu su kroviniu vežėjui pateikia krovinio siuntėjas. Važtaraštyje nurodomos visos vežimo sąlygos (siuntėjas, gavėjas, krovinsys, vežimo sąlygos ir kt.). Vežėjas krovinį priima pagal važtaraštį. Važtaraštis tampa krovinių vežimo sutarties sudarymo ir jos turinio įrodymu uždėjus pradinės transporto įmonės spaudą. Krovinsys gavėjui išduodamas pagal važtaraštį.

Krovinių vežimo jūra sutartis forminama arba konosamentu (kai pervežami nedideli krovinių kiekiai), arba čarteriu (kai vežama visame laive, jo dalyje arba tam tikrose laivo patalpose). Carteris - tai susitarimas, kuriuo laivo savininkas (valdytojas) išsipareigoja išnuomoti visą laivą arba jo dalį. Carteris - tai konsensualinė sutartis. Konosamentu forminama realinė sutartis. Konasamentas yra vertybinis popierius. Jis suteikia jį turinčiam asmeniui teisę disponuoti vežamu kroviniu. Todėl konosamentai gali būti išduodami ir esant čarteriui.

KROVINIO VEŽIMO SUTARTIES TURINYS

Vežėjas privalo pateikti krovinio siuntėjui tinkamos būklės transporto priemonės krovinio siuntėjo užsakyme, vežimo sutartyje arba vežimo organizavimo sutartyje nustatytais terminais. Krovinius pakrauna (iškrauna) vežėjas arba siuntėjas (gavėjas) sutarties arba taisyklių nustatyta tvarka. Vežėjas privalo pristatyti krovinį į paskirties vietą sutartyje, įstatyme ar kituose teisės aktuose nustatytais terminais, o jeigu jie nenustatyti, per protingą terminą (CK 6.816 str.). Atgabentą krovinį vežėjas išduoda važtaraštyje ar vežimo sutartyje nurodytam asmeniui.

Krovinio siuntėjas privalo apmokėti vežimą. Vežimo užmokestis už krovinių vežimą viešuoju transportu nustatomas pagal įstatymų nustatyta tvarka patvirtintus tarifus. Krovinio gavėjas privalo priimti krovinį ir sumokėti siuntėjo nesumokėtas sumas bei papildomas tarifų nustatytas sumas.

KROVINIO VEŽIMO SUTARTIES DALYVIŲ ATSAKOMYBĖ

Už vežimo sutarties neįvykdymą ar netinkamą įvykdymą vežėjas atsako vežimo sutarties ir įstatymų nustatytais pagrindais ir tvarka. Vežimo sutarties sąlygos, panaikinančios ar ribojančios vežėjo civilinę atsakomybę, negalioja (CK 6.817 str. 2 d.).

Vežėjas ir siuntėjas atleidžiami nuo atsakomybės už transporto priemonių nepateikimą arba jų nepanaudojimą, jeigu tai įvyko dėl nenugalimos jėgos, krovinių vežimo nutraukimo ar transporto apribojimo tam tikrais maršrutais įstatymų nustatyta tvarka ir kitais įstatymų numatytais atvejais (CK 6.818 str.). Vežėjas atsako už krovinio ar bagažo neišsaugojimą (praradimą, trūkumą, sužalojimą) po krovinio ar bagažo priėmimo iki jo išdavimo gavėjui ar kitam įgaliotam asmeniui, jeigu neįrodo, kad krovins ar bagažas buvo visiškai ar iš dalies prarastas ar sužalotas dėl aplinkybių, kurių vežėjas negalėjo išvengti ir kurių pašalinimas nuo jo nepriklausė (CK 6.820 str. Id.).

Prekybinės laivybos įstatymas reglamentuoja vežimo sutarties šalių atsakomybę, kai vežimo metu įvyksta *bendroji avarija* (sąmoningai ir pagrįstai padaromos išlaidos ar aukojimai, kad būtų išgelbėtas nuo bendro pavojaus laivas; frachtas -užmokestis už krovinio vežimą ir laivu vežami kroviniai). Bendrosios avarijos išlaidos ar aukojimai dalijami proporcingai laivo, frachto ar krovinio vertei. Tai gali būti nuostoliai, padaryti dėl krovinių ar laivo priklausinių išmetimo už borto, nuostoliai, padaryti gesinant gaisrą, užplukdant laivą ant seklumos ir pan.

11.8. PASKOLOS SUTARTIS

Paskolos sutartimi paskolos davėjas perduoda paskolos gavėjui nuosavybės pinigus arba rūšies požymiais apibūdintus suvartojamuosius daiktus, o paskolos gavė-

jas įsipareigoja grąžinti davėjui tokią pat pinigų sumą arba tokį patį kiekį tokios pat rūšies ir kokybės kitų daiktų bei mokėti palūkanas, jeigu sutartis nenustato ko kita (CK 6.870 str. 1 d.). Ši sutartis realinė, nes pripažįstama sudaryta nuo pinigų arba daiktų perdavimo momento (CK 6.870 str. 2 d.). Sutartis yra vienašalė, nes pareigą turi tik paskolos gavėjas: jis privalo grąžinti skolą ir sumokėti palūkanas, jeigu sutartyje nenustatyta, kad palūkanos neturi būti mokamos. Paskolos gavėjas tampa jam perduotų pinigų ar kitų daiktų savininku. Nuo daiktų perdavimo momento jam tenka šių daiktų atsitiktinio žuvimo rizika.

Sutartis sudaroma raštu, jei paskolos suma viršija 2000 litų arba jei paskolos davėjas yra juridinis asmuo. Rašytine sutarties forma pripažįstamas paskolos raštelis ar kitoks dokumentas, kurie patvirtina paskolos sutarties dalyko perdavimą (CK 6.871 str.).

11.9. BANKŲ SUTARTYS. ATSISKAITYMO TEISINIAI SANTYKIAI

Bankai - tai specialios įmonės, kurios atlieka finansines operacijas su pinigais, vertybiniais popieriais, kasos operacijas. Bankas surenka daugelio asmenų pinigus į vieną bendrą masę, paversdamas pinigus kapitalu. Kam reikia pinigų, tas jų gali gauti banke. Banko kapitalą sudaro: 1) nuosavas pagrindinis kapitalas (akcinis kapitalas); 2) indėlininkų patikėtos lėšos bankui (banko klientų lėšos sąskaitose); 3) kapitalas, gaunamas išleidžiant vertybinius popierius. Bankas kartu yra ir skolininkas, ir kreditorius. Jis yra indėlininkų skolininkas, o asmenų, kuriems suteikė kreditus (paskolas), - kreditorius.

Bankų kontrolę Lietuvoje atlieka Lietuvos bankas.

Bankai sudaro sąskaitas, indėlių sutartis. Jie teikia paskolas ir kreditus, atlieka kasos operacijas: priima mokėjimus į klientų sąskaitas, klientų pavedimu atlieka mokėjimus iš jų sąskaitų. Jie perka ir parduoda vertybinius popierius, saugo dokumentus ir brangenybes, nuomoja seifus ir kt.

KREDITAVIMAS

Kreditavimo sutartimi bankas ar kita kredito įstaiga (kreditorius) įsipareigoja suteikti kredito gavėjui sutartyje nustatyto dydžio ir nustatytomis sąlygomis pinigines lėšas (kreditą), o kredito gavėjas įsipareigoja gautą sumą grąžinti kreditoriui ir mokėti palūkanas (CK 6.881 str. 1 d.). Ši sutartis yra konsensualinė, dvišalė ir atlygintinė. *Sutarties dalyku* gali būti tik pinigai. Kreditus gali teikti tik bankas ar kita kredito įstaiga. *Sutarties forma* - rašytinė, kurios nesilaikymas daro sutartį negaliojančią (CK 6.882 str.).

BANKO INDĖLIS

Banko indėlis forminamas sutartimi. Banko indėlio sutartimi viena šalis (bankas ar kita kredito įstaiga) įsipareigoja priimti iš kitos šalies (indėlininko) arba, gavusi kitai šaliai pervestą pinigų sumą (indėlį), įsipareigoja grąžinti indėlį ir sumokėti už jį palūkanas sutartyje nustatytomis sąlygomis ir tvarka (CK 6.892 str. 1 d.). Sutartis konsensualinė, atlygintinė, dvišalė, ir indėlininkas privalo mokėti už banko paslau-

gas. Pinigai, įmokėti į indėlio sąskaitą, yra banko nuosavybė. Indėlininkas turi tik reikalavimo teisę. Sutartis turi būti rašytinė. Tai gali būti indėlininko knygelė, depozito sertifikatas ar kitoks banko išduotas dokumentas. Jeigu rašytinės formos nesilaikoma, indėlio sutartis negalioja (CK 6.894 str.).

Indėlį galima įdėti kito asmens naudai. Šis asmuo įgyja teises į indėlį nuo savo pirmojo pareikalavimo bankui momento arba nuo savo ketinimo naudotis indėlininko teisėmis išreiškimo kitokiu būdu momento (CK 6.900 str.).

BANKO SĄSKAITA

Juridiniai asmenys paprastai atsiskaito ne grynaisiais pinigais, o perveda pinigus iš mokėtojo sąskaitos į gavėjo sąskaitą. Tam, kad galima būtų atlikti mokėjimo-atsiskaitymo operaciją banke, reikia turėti banko sąskaitą, kuri atidaroma sudarant banko sąskaitos sutartį.

Banko sąskaitos sutartimi bankas įsipareigoja priimti ir įskaityti pinigus į kliento (sąskaitos savininko) atidarytą sąskaitą, vykdyti kliento nurodymus dėl tam tikrų sumų pervedimo ir išmokėjimo iš sąskaitos bei atlikti kitokias banko atliekamas operacijas, o klientas įsipareigoja apmokėti bankui už suteiktas paslaugas ir operacijas (CK 6.913 str. 1 d.).

Ši sutartis konsensualinė, dvišalė ir atlygintinė (bankas moka palūkanas, o klientas apmoka banko atliekamas operacijas). Šios sutarties *šalys* yra: bankas ar kredito įstaiga ir fizinis ar juridinis asmuo. *Sutarties dalykas* - kliento piniginės lėšos, esančios banke. Klientas turi prievolinę reikalavimo teisę į šias lėšas, o nuosavybės teisę į lėšas turi bankas. *Sutarties forma* - paprasta rašytinė.

Banko pareigos yra šios: 1) vykdyti kliento pavedimus; 2) įskaityti į sąskaitą kliento vardu gaunamas pinigines lėšas; 3) mokėti palūkanas ir 4) saugoti kliento sąskaitos paslaptį. *Kliento* yra šios *pareigos*: 1) laikytis banko taisyklių atliekant atsiskaitymo operacijas ir 2) apmokėti banko atliekamas operacijas.

ATSISKAITYMAI

Didžioji dalis atsiskaitymų tarp juridinių asmenų, taip pat atsiskaitymų dalyvaujant fiziniams asmenims, užsiimantiems ūkine komercine veikla, vykdomi ne grynaisiais pinigais. Tokie atsiskaitymai atliekami per bankus, kuriuose yra atidarytos atsiskaityme dalyvaujančių asmenų sąskaitos. Atsiskaitymai ne grynaisiais pinigais atliekami pateikiant mokėjimo pavedimus, akredityvus, čekius, vekselius, inkaso ir kitas įstatymų nustatytas atsiskaitymo priemones.

Mokėjimo pavedimas. Mokėtojas pateikia bankui mokėjimo pavedimą, kurio turinys ir forma, taip pat kartu su juo pateiktų dokumentų turinys ir forma turi atitikti įstatymų ir banko veiklos taisyklių nustatytus reikalavimus (CK 6.932 str. 1 d.). Mokėjimo pavedimų blankais savo klientus aprūpina bankai. Mokėtojo pavedimą bankas vykdo, jeigu mokėtojo sąskaitoje yra pinigų, jeigu ko kita nenustato banko ir mokėtojo sudaryta sutartis (bankas gali kredituoti mokėtoją). Bankas, vykdydamas pavedimą, perveda jame nurodytą pinigų sumą į gavėjo banką, kad ją įskaitytų į pavedime nurodyto asmens sąskaitą.

Akredityvas - tai nustatytos formos banko dokumentas, kuriuo mokėtojo bankas paveda gavėjo bankui atlikti mokėjimus iš akredityve nurodytos sumos mokėtojo nustatytomis sąlygomis. Akredityvais atsiskaitoma, kai tai nustato sutartis, su-

daryta mokėtojo su lėšų gavėju. Pavyzdžiui, pirkėjas duoda pavedimą jį aptarnaujančiame banke atidaryti akredityvą nurodytai sumai. Bankas, vykdydamas šį pavedimą, atidaro akredityvą banke, aptarnaujančiame pardavėją. Pardavėjas yra informuojamas apie atidarytą akredityvą. Pardavėjas, įvykdęs pirkimo-pardavimo sutartį, dokumentus apie sutarties įvykdymą perduoda savo bankui, kuris, patikrinęs dokumentus, atlieka mokėjimą, jeigu dokumentai atitinka akredityvo sąlygas. Akredityvai gali būti atšaukiami ir neatšaukiami. Jeigu akredityve nėra aiškiai nurodyta, ar jis atšaukiamas, ar ne, toks akredityvas laikomas neatšaukiamu (CK 6.937 str. 4 d.).

Inkaso - tai banko operacija, kuria bankas, vykdydamas kliento pavedimą, gauna pagal kliento pateiktus mokėjimo dokumentus (sąskaitas, čekius, vekselius) pinigų klientui.

Čekis - tai rašytinis įsakymas bankui išmokėti pinigų sumą iš čekio davėjo sąskaitos asmeniui, pateikusiai čekį. Tai čekio davėjo įsakymas tik bankui. Įsakymas kitam asmeniui išmokėti pinigų nėra čekis. Čekis apmokamas čekio davėjui pinigais iš jo sąskaitos, esančios banke. Klientas, norintis atsiskaityti čekiais, sudaro sutartį su banku, ir bankas jam išduoda čekių knygelę; sutariama dėl parašo ir čekių sumos. Reikalavimus čekio formai, atsiskaitymų čekiais tvarką nustato Lietuvos Respublikos čekių įstatymas. Čekis nėra pinigai. Kol čekis neapmokėtas, prievolė sumokėti pinigų sumą neįvykdyta. Bankas gali atsisakyti apmokėti čekį, jeigu jis neteisingai įformintas, nėra lėšų mokėtojo sąskaitoje, praleistas pateikimo apmokėti terminas.

Vekselis - tai vertybinis popierius, kuriuo jį išrašęs asmuo be sąlygų įsipareigoja tiesiogiai ar netiesiogiai sumokėti tam tikrą pinigų sumą nurodytam asmeniui pats arba įsako tai padaryti kitam. Vekselis gali būti įsakomasis arba paprastasis. Įsakomuoju vekseliu davėjas įsako kitam asmeniui (paprastai bankui), kad šis vekselyje įrašytą sumą sumokėtų jame nurodytam asmeniui. Paprastuoju vekseliu davėjas be sąlygų įsipareigoja vekselyje įrašytą sumą sumokėti pats. Vekselių santykius reglamentuoja Lietuvos Respublikos vekselių įstatymas. Vekselis - tai sutartinė, abstrakti (nenurodoma už ką mokama), vienašalė (vekselio gavėjas pagal vekselį jokių pareigų vekselio davėjui neturi), formali ir piniginė prievolė. Vekselis - tai atsiskaitymo ir kreditavimo priemonė, nes pinigai pagal vekselį išmokami vėliau. Vekselį galima perduoti kitam asmeniui, padarius įrašą apie perdavimą kitoje vekselio pusėje arba pratąsoje. Toks įrašas vadinamas indosamentu. Asmuo, padaręs tokį įrašą, vadinamas indosantu. Indosantas atsako už vekselio akceptą ir apmokėjimą, jeigu nėra padaręs priešingo įrašo. Vekseliai iki jų mokėjimo termino suėjimo pateikiami mokėtojui akceptuoti.

11.10. DRAUDIMO SUTARTIS

Gyvenime dažnai prarandamas turtas (daiktai). Tai atsitinka veikiant gamtos jėgoms (uraganas, audros, žaibo išlydžiai, potvyniai ir pan.), žmonėms (turto sunaikinimas, sužalojimas, vagystė ir pan.). Net jeigu žalą padaro žmonės, ne visada padaryta žala atlyginama. Žala neatlyginama, kai nenustatomas asmuo, padaręs žalą, kai šis asmuo yra nekaltas arba neturi turto, į kurį galima būtų nukreipti išieškojimą. Nurodytais atvejais padarytus nuostolius gali atlyginti draudimas. Draudimo įmonės pagal draudimo sutartis surenka iš draudėjų draudimo įmokas ir tokiu būdu sudaro lėšų fondą, iš kurio išmoka draudėjams draudimo atlyginimą, įvykus draudimo įvykiui. Draudimas - tai nuostolių paskirstymas daugeliui asmenų.

DRAUDIMO SUTARTIES SAMPRATA

Draudimo sutartimi viena šalis (draudikas) įsipareigoja už sutartyje nustatytą draudimo įmoką (premiją) sumokėti kitai šaliai (draudėjui) arba trečiajam asmeniui, kurio naudai sudaryta sutartis, įstatyme ar draudimo sutartyje nustatytą draudimo išmoką, apskaičiuotą įstatyme ar draudimo sutartyje nustatyta tvarka, jeigu įvyksta įstatyme ar draudimo sutartyje nustatytas draudiminis įvykis (CK 6.987 str. 1 d.).

Sutartis yra realinė (draudimo sutartis, jeigu joje nenustatyta ko kita, įsigalioja nuo to momento, kai draudėjas sumoka visą ar pirmą draudimo įmoką (CK 6.996 str. 1 d.) ir dvišalė. Ši sutartis dar vadinama rizikos sutartimi, nes iš anksto nežinoma, ar įvyks, ar neįvyks draudiminis įvykis, nors draudiminio įvykio galimybė turi būti. Tai nėra sąlyginis sandoris, nes šalių teisės ir pareigos atsiranda nuo draudimo įmokos sumokėjimo momento. Draudimas gali būti privalomasis ir savanoriškas, gyvybės ir ne gyvybės (CK 6.988 str.). Ne gyvybės draudimu gali būti draudžiama nuo nelaimingų atsitikimų, galimas transporto priemonių, vežamų krovinių, turto, kredito, finansinių nuostolių, kitų turto rūšių bei teisių draudimas.

Draudimo santykius reglamentuoja CK 6.987-6.1018 straipsniai, Lietuvos Respublikos draudimo įstatymas, Lietuvos Respublikos transporto priemonių savininkų ir valdytojų civilinės atsakomybės privalomojo draudimo įstatymas ir kiti teisės aktai.

i

DRAUDIMO SUTARTIES ŠALYS, DALYKAS IR FORMA

Sutarties šalys yra draudikas (draudimo įmonė, turinti draudimo veiklos licenciją) ir draudėjas (asmuo, sudaręs su draudiku draudimo sutartį ar esantis draudėju įstatymo pagrindu, privalantis mokėti draudimo įmokas bei turintis teisę gauti draudimo išmoką atsitikus draudimui įvykiui). Draudėjais gali būti visi fiziniai ir juridiniai asmenys. Draudimo sutartį galima sudaryti trečiojo asmens naudai, kuris sutartyje nurodytomis sąlygomis įgyja teisę į draudimo išmoką.

Sutarties dalyku gali būti konkretus daiktas, kapitalas, prievolių įvykdymas, civilinė atsakomybė.

Sutarties forma turi būti rašytinė. Sutarties sudarymą patvirtina draudimo liudijimas (polisas). Draudėjas, norėdamas sudaryti sutartį, pateikia raštu draudikui nustatytos formos prašymą sudaryti sutartį. Draudikas, sudarydamas sutartį, privalo supažindinti draudėją su atitinkamos draudimo rūšies taisyklėmis ir įteikti šių taisyklių kopiją draudėjui. Prašymas sudaryti sutartį ir draudimo rūšies taisyklės yra sudėtinės draudimo sutarties dalys. Sutarties sudarymo faktą patvirtina draudiko draudėjui išduodamas draudimo liudijimas (polisas).

DRAUDIMO SUTARTIES TERMINAS

Draudimo sutartys yra terminuotos. Gyvybės draudimo sutartis sudaroma ne trumpesniai kaip vienerių metų laikotarpiui. Draudimo sutartis gali būti nutraukta prieš terminą, jeigu išnyko galimybė įvykti draudimui įvykiui arba išnyko draudiminė rizika (pvz., žuvo draudimo objektas). Draudėjas turi teisę nutraukti sutartį bet koku atveju (CK 6.1009 str.).

DRAUDIMO SUTARTIES TURINYS

Draudėjo pareigos yra šios: 1) laiku mokėti draudimo įmokas (premiją); 2) saugoti draudiminės apsaugos dalyką; 3) pranešti apie pasikeitimus, kurie didina riziką; 4) pranešti apie draudiminį įvykį; 5) įrodyti nuostolius, įvykus draudiminiam įvykiui.

Draudimo įmoka mokama draudimo įmonei grynaisiais pinigais arba naudojantis banko ar pašto paslaugomis. Įmokų mokėjimo terminai nustatomi draudimo sutartyje. Išnykus apdraustam objektui, draudėjas atleidžiamas nuo pareigos mokėti draudimo įmokas. Sumažėjus arba padidėjus draudimo rizikai, draudimo įmokų dydis atitinkamai mažinamas arba didinamas suinteresuotos šalies reikalavimu.

Draudėjas apdraustu daiktu (turtu) turi rūpintis, jį saugoti. Iškilus pavojui, jis privalo imtis visų galimų priemonių pavojui išvengti, o įvykus draudiminiam įvykiui, imtis priemonių sumažinti galimus nuostolius (gesinti gaisrą, išskiesti gaisrininkus, gydyti apdraustą gyvulį, gelbėti brangiausią turtą).

Sudarant draudimo sutartį ir jos galiojimo metu draudėjas privalo suteikti draudikui visą žinomą informaciją apie aplinkybes, kurios gali turėti įtakos draudiminiam įvykiui įvykti ir galimiems nuostoliams atsirasti (CK 6.993 str.).

Draudėjas, sužinojęs apie draudiminį įvykį, privalo apie tai pranešti draudikui ar jo atstovui per sutartyje nustatytą terminą ir sutartyje nustatytu būdu. Jis privalo pateikti draudikui visus su draudiminiu įvykiu susijusius dokumentus.

Paprastai nuostolius privalo įrodyti ieškovas. Taigi draudėjas turi įrodyti savo reikalavimus. Jis turi įrodyti, kad buvo draudiminis įvykis, draudimo sutarties dalykas nukentėjo nuo šio įvykio, nuostolių dydį. Draudėjas neprivalo įrodinėti savo nekaltumo ar nesąžiningumo. Jo nekaltumas ar sąžiningumas preziumuojami.

Pagrindinė *draudiko pareiga* yra išmokėti draudimo išmokas. Jeigu ne gyvybės draudimo sutartyje, išskyrus įstatymų numatytus atvejus, nustatyta draudimo suma yra mažesnė už draudimo vertę (apdrausto objekto vertę), tai, įvykus draudiminiam įvykiui, draudikas privalo atlyginti draudėjui ar naudos gavėjui dalį jo patirtų nuostolių proporcingai draudimo sumos ir draudimo vertės santykiui (CK 6.999 str. 1 d.). Pavyzdžiui, apdraustas pastatas, kurio vertė 60 000 Lt., draudimo suma 45 000 Lt. Draudiminis įvykis padarė žalos, kurios vertė 10 000 Lt. Kadangi pastatas apdraustas 75 proc. vertės, tai draudikas išmokės 75 proc. padarytos žalos vertės. Dažnai draudikas atlygina visus draudėjo patirtus nuostolius dėl draudiminio įvykio, bet ne daugiau negu draudimo suma.

Jei draudimo suma, nurodyta sutartyje, viršija draudimo vertę, tai draudimo sutartis negalioja dėl tos draudimo sutarties dalies, kuri viršija draudimo vertę. Tačiau išmokėtos draudimo vertę viršijančios draudimo išmokos negalima išieškoti (CK 6.1001 str. 1 d.). Jeigu objektas buvo apdraustas keliose draudimo įmonėse dėl tų pačių rizikų, tai draudimo išmoką kiekviena įmonė moka proporcingai, neviršydama bendros žalos dydžio ir ne daugiau negu draudimo vertę.

Draudikas, sumokėjęs draudimo išmoką draudėjui, turi teisę reikalauti išmokėtų sumų iš atsakingo už padarytą žalą asmens.

DRAUDIMO SUTARTIES ŠALIŲ ATSAKOMYBĖ

Jeigu sutartį pažeidžia draudėjas (pvz., nesumoka draudikui nustatytu laiku draudimo įmokų), tai draudikas, atsižvelgiant į pažeidimo pobūdį, gali nutraukti sutar-

tį. Jis turi teisę sumažinti ar atsisakyti išmokėti draudimo išmoką, jeigu draudiminis įvykis atsitiko dėl apdraustojo kaltės (tyčinės veiklos), jeigu draudėjas, sudarydamas sutartį, pateikė draudikui žinomai neteisingus duomenis ar juos nuslėpė, jeigu draudėjas gavo visą ar dalinį žalos atlyginimą iš asmens, padariusio žalą, jeigu draudiminis įvykis atsitiko dėl karo veiksmų, karo arba ypatingosios padėties įvedimo, masinių neramumų, branduolinės energijos poveikio, jeigu draudimo rūšies taisyklės nenumato kitaip.

DRAUDIMO SUTARTIES PABAIGA

Draudimo sutartis pasibaigia, jei: draudėjas nustatytu laiku nesumoka draudimo įmokų; draudikas sumoka visas draudimo sutartyje numatytas išmokas; likviduojamas draudėjas ir nėra jo teisių bei pareigų perėmėjų; miršta apdraustasis; pasibaigia draudimo sutarties galiojimo terminas ir kitais įstatymų numatytais atvejais.

12. INTELEKTINĖ NUOSAVYBĖ

Intelektinės nuosavybės dalykas yra kūrybinio darbo produktai. Kaip asmuo, pagaminęs bet koki materialų daiktą, įgyja nuosavybės teisę į šį daiktą, lygiai taip pat asmuo, sukūręs nematerialų objektą (kūrinių, išradimų, dizainą ir kt.), įgyja intelektinės nuosavybės teises į savo kūrybinio darbo rezultatą. Pasaulinės intelektinės nuosavybės organizacijos steigimo konvencijos 2 straipsnyje nustatyta, kad intelektinę nuosavybę sudaro teisės į: literatūros, meno ir mokslo kūrinius; atlikėjų atlikimo veiklą, garso įrašus ir televizijos laidas; išradimus visose žmogaus veiklos srityse; mokslo atradimus; pramoninį dizainą; prekių ženklus, aptarnavimo ženklus, firmų pavadinimus ir komercinius žyminius; apsaugą nuo nesąžiningos konkurencijos, taip pat visas kitas teises, susijusias su intelektine veikla gamybos, mokslo, literatūros ir meno srityse.

Šios teisės skirstomos į autorių teises, gretutines teises ir pramoninę nuosavybę. Prie pramoninės nuosavybės priskiriamos teisės, susijusios su gamyba ir gaminių realizavimu. Pramoninės nuosavybės objektai (išradimai, pramoninis dizainas, prekių ženklai ir kt.) registruojami. Tik į registruotus objektus savininkas turi išimtinės teises. Nustojus galioti registracijai, pasibaigia atitinkamo asmens turtinės teisės į tokį objektą.

12.1. AUTORIŲ TEISĖS

Autorių teisių apsaugą reglamentuoja Lietuvos Respublikos autorių teisių ir gretutinių teisių įstatymas (Žin., 2003, Nr. 28-1125; toliau - ATGTĮ), kuriame nustatytos autorių teisės į literatūros, mokslo ir meno kūrinius. Autorių teisės yra civilinės teisės institutas, nes CK 1.111 straipsnyje prie civilinių teisių objektų priskirti ir mokslo, literatūros bei meno kūriniai. Todėl autorių santykiams reglamentuoti taikomos ir CK normos.

AUTORIŲ TEISIŲ OBJEKTAI

Autorių teisių objektai pagal ATGTĮ 4 straipsnį yra originalūs literatūros, mokslo ir meno kūriniai, kurie yra kūrybinės veiklos rezultatas, išreikštas kokia nors objektyvia forma. Kūriniai yra autorių teisių objektai, jeigu jie pasižymi originalumu, yra kūrybinės veiklos rezultatas ir išreikšti objektyvia forma. Į literatūros kūrinio sąvoką įeina: 1) grožinės literatūros kūrinys (beletristika, poezija, drama) ir 2) bet koks originalus rašytinės formos kūrinys (grožinė literatūra, mokslo veikalai, technikos kūriniai arba praktinio pobūdžio kūriniai, kuriuose pateikiami techniniai ar buitiniai patarimai ir kt.). Prie mokslo kūrinų siaurąja prasme priskiriami mokslo tyrimo darbai, sukurti prisilaikant reikalavimų, keliamų mokslo darbams. Tačiau prie mokslo kūrinų plačiąja prasme priskiriami visi kūriniai, išskyrus grožinę literatūrą (techninė literatūra, mokslo populiarinimo literatūra, žinynai, praktinio pobūdžio literatūra). Prie meno kūrinų priskiriami vaizduojamojo meno kūriniai (tapybos, grafikos, skulptūros ir kt. kūriniai), muzikos kūriniai (opera, operetė, baletų muzika, simfonija, dainos ir kt.). Literatūros kūrinio sąvoka teisine prasme taikoma ir kompiuterių programoms.

Kūrinys autorių teisių objektu tampa nuo jo (ar jo dalies) sukūrimo momento, neatsižvelgiant į jokių formalumus nei į tai, ar nurodytas kūrinio autorius ar ne, žinoma ar nežinoma, kas yra tikrasis jo autorius.

Autorių teisių *objektais nelaikomi*: idėjos, procedūros, procesai, sistemos, veiklos metodai, koncepcijos, principai, atradimai ar atskiri duomenys; teisės aktai, oficialūs administracinio, teisinio ar norminio pobūdžio dokumentai (sprendimai, nuosprendžiai, nuostatai, normos, teritorijų planavimo ir kiti oficialūs dokumentai), taip pat jų oficialūs vertimai; oficialūs valstybės simboliai ir ženklai (vėliavos, herbai, himnai, piniginiai ženklai ir kt.); oficialiai įregistruoti teisės aktų projektai; įprastinio pobūdžio informaciniai pranešimai apie įvykius; folkloro kūriniai (ATGTĮ 5 str.).

AUTORIŲ TEISIŲ SUBJEKTAI

Autorių teisių subjektai yra autoriaus ir jo teisių perėmėjai. Autorius yra fizinis asmuo, sukūręs kūrinį. Fizinis asmuo, kurio vardas įprastu būdu nurodytas kūrinyje, yra laikomas to kūrinio autoriumi, jeigu neįrodyta kitaip. Šios nuostatos laikomasi ir tada, kai vietoj autoriaus vardo nurodomas pseudonimas, jei jis nekelia jokių abejonių dėl tikrojo autoriaus vardo (ATGTĮ 6 str.).

Asmuo, sukūręs kūrinį, tampa autoriumi, neatsižvelgiant į jo veiksnumą. Autoriaus veiksnumas turi reikšmės tik įgyvendinant jo teises. Neveiksnių autorių teises įgyvendina jų tėvai arba globėjai. Kūrinių autoriai negali būti gyvuliai (pvz., beždžionė, nutapiusi paveikslą), prietaisai ir mašinos (pvz., kompiuteris). Kompiuteris gali būti žmogaus naudojamas kaip įrankis kūrybos procese, kaip pagalbinė priemonė. Jeigu naudojant kompiuterį sukuriamas kūrinys, tai autorius bus žmogus, sukūręs tą kūrinį.

Be autorių, autorių teisių subjektais laikomi ir autoriaus teisių perėmėjai - asmenys, kurie autoriaus turtinės teisės įgijo pagal sutartį arba paveldėjo. Tai gali būti fiziniai ir juridiniai asmenys.

Bendraautorystė. Kai kūrinį sukuria du ar daugiau fizinių asmenų bendru kūrybiniu darbu, jie laikomi bendraautoriais, nepaisant to, ar sukurtas kūrinys su-

dar nedalomą visumą, ar susideda iš dalių, kurių kiekviena gali turėti savarankišką reikšmę. Bendrai sukurto kūrinio dalis laikoma turinčia savarankišką reikšmę, jeigu ji gali būti panaudota atskirai nuo kitų šio kūrinio dalių. Bendraautorių savitarpio santykiai ir kiekvienam iš bendraautorių skiriama atlyginimo dalis nustatomi jų susitarimu. Jei tokio susitarimo nėra, autorių teises į kūrinį įgyvendina visi bendraautoriai kartu, o atlyginimas jiems paskirstomas, atsižvelgiant į kiekvieno bendraautoriaus kūrybos indėlį. Nė vienas iš bendraautorių neturi teisės, neturėdamas tam pakankamo pagrindo, uždrausti naudoti bendrą kūrinį (ATGTĮ 7 str.).

Bendraautorystės santykiams atsirasti reikalingos šios sąlygos: 1) bendras kūrybinis darbas; 2) bendraautorių susitarimas ar sutikimas dėl bendro darbo ir jo rezultato; 3) bendro darbo bendras rezultatas - kūrinys; 4) kiekvieno bendraautoriaus kūrybinis indėlis, atitinkantis originalumo reikalavimus.

Autoriaus turtinės teisės į kūrinį, išskyrus kompiuterių programas, kurių sukūrė darbuotojas, atlikdamas tarnybines pareigas ar vykdydamas tarnybinę užduotį, 5 metams pereina darbdaviui, jeigu kitaip nenumatyta sutartyje (ATGTĮ 9 str. 2 d.).

Autorių teisės į audiovizualinius kūrinius (filmus) priklauso juos sukūrusiems asmenims, kuriais laikomi režisierius, scenarijaus autorius, dialogų autorius, dailininkas, operatorius ir muzikos (su tekstu ar be teksto), sukurtos specialiai šiam kūriniui, autorius. Anksčiau sukurtų kūrinių, kurie yra perdirbti arba įtraukti į filmą autoriai turi autorių teises į savo kūrinius.

Filmai - tai tokie kūriniai, kuriuos sudaro visuma susijusių vaizdų (tiek su garsu, tiek be garso), kurie atgaminami panaudojant atitinkamas technines priemones (kino filmai, televizijos filmai, televizijos programos, videofilmai ir kt.). Jei filmas nesudėtingas, jo kūrėjas gali būti vienas asmuo, kuriam priklauso visos teisės į sukurtą kūrinį. Paprastai kino filmai, televizijos filmai, videofilmai yra sudėtingi kūriniai. Kuriant filmą reikia įdėti daug kūrybinio darbo, organizacinio darbo, daug pinigų. Jį kuriant dalyvauja scenarijaus autorius, muzikos autorius, režisierius, aktoriai ir kiti atlikėjai, dailininkas, kostiumų dailininkas, dialogų autorius, operatorius ir kiti fiziniai bei juridiniai asmenys, kurie atlieka įvairius darbus (gamina dekoracijas, siuva drabužius, teikia transporto paslaugas ir kt.). Visų šių asmenų darbą organizuoja, finansuoja, įgyja reikalingas teises filmo gamintojas (prodiuseris). ATGTĮ 11 straipsnio 2 dalyje įtvirtinta prezumpcija, kad autoriai, sudarydami filmo sukūrimo sutartį arba perduodami gamintojui jau sukurtus kūrinius, suteikia jam teisę atgaminti, platinti, eksportuoti, subtitruoti kūrinį, jeigu kitaip nenumatyta sutartyje.

AUTORIAUS TEISIŲ APSAUGOS ŽENKLAS

Autorius arba kitas autoriaus teisių subjektas gali informuoti visuomenę apie savo teises, panaudodamas autorių teisių apsaugos ženklą, kuri sudaro trys elementai: apskritime ar apvaliuose skliaustuose įrašyta raidė ©, autoriaus arba kito autoriaus teisių subjekto vardas (pavadinimas) ir pirmieji kūrinio išleidimo metai (ATGTĮ 12 str.).

AUTORIŲ TEISĖS

Autoriaus teisės į kūrinių atsiranda nuo kūrinio ar jo dalies sukūrimo momento, t. y. kai kūrinys ar jo dalis įgyja objektyvią formą. Nuo šio momento autorius įgyja visas asmenines neturtines teises, nurodytas ATGTĮ 14 straipsnyje ir turtines teises, nurodytas 15 straipsnyje.

Autoriaus asmeninės neturtinės teisės. Autorius, neatsižvelgiant į jo turtines teises, net ir tuo atveju, kai turtinės teisės perduotos kitam asmeniui, turi tokias asmenines neturtines teises: 1) teisę reikalauti pripažinti kūrinio autorystę, aiškiai nurodant autoriaus vardą ant visų išleidžiamo kūrinio egzempliorių, taip pat kitu įmanomu būdu viešai atliekant kūrinį (autorystės teisė); 2) teisę reikalauti, kad bet koku būdu naudojant kūrinį būtų nurodomas arba nebūtų nurodomas autoriaus vardas, arba būtų nurodomas autoriaus pseudonimas (teisė į autoriaus vardą); 3) teisę prieštarauti bet kokiam kūrinio ar jo pavadinimo iškraipymui ar kitokiam pakeitimui, taip pat bet kokiam kitam kėsitimuisi į kūrinį, galinčiam pažeisti autoriaus garbę ar reputaciją (teisė į kūrinio neliečiamybę). Asmeninės neturtinės autoriaus teisės yra neatskiriama susijusios su autoriaus asmeniu ir neturi ekonominio turinio. Jos saugomos neterminuotai ir neperduodamos kitiems asmenims, be to, saugomos neatsižvelgiant į jų subjekto valią - autoriaus sudaryti sandoriai dėl šių teisių perdavimo negalioja.

Autorių turtinės teisės. ATGTĮ 15 straipsnyje įtvirtinta, kad autorius turi šias išimtinės turtines teises: 1) atgaminti kūrinį bet kokia forma ir būdu; 2) išleisti kūrinį; 3) versti kūrinį; 4) adaptuoti, aranžuoti, inscenizuoti ar kitaip perdirbti kūrinį; 5) platinti kūrinio originalą ar jo kopijas juos parduodant, nuomojant, teikiant panaudai ar kitaip perduodant nuosavybės ar juos valdyti, taip pat importuojant, eksportuojant; 6) viešai rodyti kūrinio originalą ar kopijas; 7) viešai atlikti kūrinį bet kokiais būdais ir priemonėmis; 8) transliuoti, retransliuoti ir kitaip viešai skelbti kūrinį, įskaitant jo padarymą viešai prieinamą kompiuterių tinkle (internete).

Bet koks kūrinio originalo ar jo kopijų panaudojimas be autoriaus ar jo teisių perėmėjo ar jo tinkamai įgalioto asmens leidimo yra laikomas neteisėtu, išskyrus įstatymo numatytus atvejus. Autorius ar jo teisių perėmėjas turi teisę uždrausti tokį kūrinio originalo ar jo kopijų panaudojimą.

Autorius turi teisę gauti autorinį atlyginimą už kūrinį, nesvarbu, koku būdu jis buvo panaudotas. Už viešą kūrinio atlikimą ir viešą kūrinio paskelbimą autorius turi teisę gauti autorinį atlyginimą tiek tiesiogiai atliekant kūrinį (gyvas atlikimas), tiek panaudojant fonogramą ar garsinio regimojo kūrinio įrašą, radijo ir televizijos transliaciją ar retransliaciją. Už kūrinio transliaciją ir retransliaciją autorius turi teisę gauti autorinį atlyginimą tiek transliuojant ar retransliuojant tiesioginį kūrinio atlikimą, tiek panaudojant fonogramą ar audiovizualinio kūrinio įrašą, radijo ir televizijos transliaciją ar retransliaciją. Autorinio atlyginimo dydis ir mokėjimo tvarka nustatoma autorinėje sutartyje, taip pat autorinėse licencinėse sutartyse, kurias kūrinių naudotojai sudaro su autoriais arba su autorių teisių kolektyvinio administravimo asociacijomis.

Autoriaus turtinių teisių apribojimai leidžiami išimtinai šio įstatymo numatytais atvejais. Jie turi neprieštarauti įprastiniam kūrinio naudojimui ir nepažeisti teisėtų autoriaus ar kito autoriaus teisių subjekto interesų. Kūrinių galima naudoti be autoriaus ar jo teisių perėmėjo leidimo ir nemokant autoriui atlyginimo tik

ATGTĮ nustatytais atvejais. Visais kitais atvejais kūrinį galima naudoti tik autoriaus ar jo teisių perėmėjo leidimu ir už kiekvieną panaudojimą mokant atlyginimą; kitoks kūrinio naudojimas yra autoriaus išimtinių turtinių teisių pažeidimas ir užtraukia įstatymų nustatytą atsakomybę. Įstatymo nustatytomis sąlygomis, apimtimi ir tvarka leidžiama atgaminti kūrinį asmeniniais tikslais, cituoti, naudoti mokymo, mokslinių tyrimų, informacijos ir visuomenės saugumo tikslais, religinių apeigų metu, atgaminti jį laikinai ir kt.

Autorių teisių galiojimo terminas. Autoriaus turtinės teisės galioja visą autoriaus gyvenimą ir 70 metų po jo mirties, nepaisant kūrinio teisėto viešo paskelbimo datos. Autoriaus asmeninės neturtinės teisės saugomos neterminuotai. Autorių turtinės teisės į kūrinį, sukurtą bendraautorystės pagrindu, galioja visą bendraautorių gyvenimą ir 70 metų po paskutinio bendraautorio mirties. Autorių teisės į anonimiškai arba pseudonimu viešai paskelbtą kūrinį galioja 70 metų nuo kūrinio teisėto viešo paskelbimo datos. Jei tokio kūrinio autoriaus tapatybė nekelia abejonių arba per nurodytą terminą paaiškėja autoriaus tikrasis vardas, autoriaus turtinės teisės į tokį kūrinį galioja visą autoriaus gyvenimą ir 70 metų po autoriaus mirties.

Autorių turtinės teisės į audiovizualinį kūrinį galioja, kol gyvi režisierius, scenarijaus autorius, dialogų autorius, dailininkas, operatorius bei muzikos, specialiai sukurtos šiam kūriniiui, autorius ir 70 metų po paskutiniojo iš jų mirties.

Fizinis ar juridinis asmuo, pirmą kartą teisėtai išleidęs ar kitaip teisėtai viešai paskelbęs anksčiau nespausdintą (neskelbtą) kūrinį, pasibaigus jo autoriaus teisių galiojimo terminui, įgyja autoriaus išimtines turtines teises į kūrinį, kurios galioja 25 metus nuo kūrinio pirmojo teisėto išleidimo ar viešo paskelbimo datos.

Autoriaus teisių galiojimo terminai pradedami skaičiuoti nuo sausio 1 dienos po tų metų, kada įvyko juridinis faktas (autoriaus mirtis, pirmas kūrinio išleidimas), kurio pagrindu pradedamas skaičiuoti nurodytas terminas.

AUTORINĖS SUTARTYS

Autorių turtinės teisės gali būti perduodamos sutartimi. Autorių asmeninės neturtinės teisės kitiems asmenims neperduodamos. Turtines teises autorius gali perduoti kitiems asmenims autorine sutartimi dėl teisių perdavimo arba suteikti autorine licencine sutartimi.

Pagal autorinę sutartį viena šalis (autorius ar jo teisių turėtojas) perduoda arba suteikia autorių turtines teises į literatūros, mokslo ar meno kūrinį arba įsipareigoja sukurti sutartyje nurodytą kūrinį ir perduoti ar suteikti autorių turtines teises į jį kitai šaliai (teisių perėmėjui ar licenciatui), o kita šalis įsipareigoja naudoti kūrinį arba pradėti juo naudotis sutartyje nustatytomis sąlygomis ir sumokėti nustatytą autoriui atlyginimą, jeigu sutartyje nenustatyta kitaip (ATGTĮ 39 str. 1 d.).

Ši sutartis konsensualinė, atlygintinė ir dvišalė. Sutartys dėl kūrinių redagavimo, mokymo, konsultavimo, organizacinių ir techninių paslaugų teikimo, sutartys, kurių dalykas nėra autoriaus turtinių teisių pardavimas ar suteikimas, nelaikomos autorinėmis.

Autorinėje sutartyje dėl teisių perdavimo turi būti aiškiai nurodytos autoriaus perduodamos turtinės teisės į kūrinį (nurodant konkretaus kūrinio pavadinimą). Asmuo, kuriam perduotos autoriaus turtinės teisės, laikomas autoriaus turtinių teisių perėmėju. Negalima perduoti teisių į visus būsimus autoriaus kūrinius.

Autorius ar jo turtinių teisių perėmėjas gali sudaryti autorinę licencinę sutartį dėl išimtinių teisių suteikimo (išimtinė licencija) arba autorinę licencinę sutartį dėl neišimtinių teisių suteikimo (neišimtinė licencija). Licencija laikoma išimtinė tik tuo atveju, jei tai tiesiogiai nurodyta sutartyje.

Autorinė sutartis yra viena civilinių sutarčių rūšių. Taigi šiai sutarčiai taikomi bendrieji sandorių ir sutarčių nuostatai (galiojimo sąlygos, sudarymo tvarka ir kt.). Negalioja autorinės sutarties sąlygos, kurios riboja autoriaus teisingumą ar veiksnumą (CK 2.6 str.). Antai, pavyzdžiui, negalioja sutartyje nurodytos sąlygos, kad autorius išsipareigoja visus per visą savo gyvenimą sukurtus kūrinius perduoti leidėjui, nekeisti pseudonimo, neskelbti kūrinių savo vardu ir pan.

Autorinių *sutarčių rūšys* yra tokios: 1) turtinių teisių į sukurtą kūrinių perdavimo sutartis (kūrinio perdavimo pasinaudoti sutartis); 2) kūrinio užsakymo ir teisių į būsimą kūrinių perdavimo sutartis; 3) licencinė sutartis, kuria suteikiama teisė atgaminti, versti, perdurti, platinti, viešai atlikti, transliuoti ar kitaip panaudoti sukurtą ir paskelbtą kūrinių. Skiriamos dviejų rūšių licencinės sutartys: išimtinė ir neišimtinė licencija. Jeigu suteikta išimtinė licencija, tai niekas kitas negali kūrinio naudoti, pats autorius negali suteikti kitos tokios pačios licencijos kitiems asmenims. Licenciatas (asmuo, įgijęs licenciją), turintis išimtinę licenciją, gali pareikšti reikalavimus kiekvienam asmeniui, kuris pažeidžia jo licencines teises, taip pat ir pačiam autoriui.

12.2. GRETUTINĖS TEISĖS

Gretutinių teisių objektai dažnai būna susiję su kūrinių naudojimu. Kūrinius atlieka atlikėjai, jie įrašomi į fonogramas, transliuojami, jų pagrindu kuriami filmai. Autorius turi teises į atliekamus kūrinius, o atlikėjas - į atlikimą. Atliekami kūriniai įrašomi į fonogramas: fonogramos gamintojas turi teisę į fonogramą, atlikėjas - į atlikimą, autorius - į atliktą ir įrašytą į fonogramą kūrinių. Transliuotojas gali transliuoti gyvą atlikimą arba naudoti įrašus (fonogramas ar audiovizualinius įrašus). Transliuotojas turi teisę į savo laidą ar programą, tačiau išlieka transliuojamų ir retransliuojamų kūrinių autorių teisės (žinoma, savo teisių nepraranda nei atlikėjai, nei fonogramų gamintojai, kurių įrašus naudoja transliuotojas). Tiek atlikėjas, tiek fonogramos gamintojas, tiek transliuotojas kūrinius gali naudoti nepažeisdamas autorių teisių.

ATLIKĖJŲ TEISĖS

Atlikėjais laikomi aktoriai, dainininkai, muzikantai, šokėjai ar kiti asmenys, vaidinantys, dainuojantys, skaitantys, deklamuojantys, kitaip atliekantys literatūros, meno, cirko ar liaudies meno kūrinius. Taip pat atlikėju laikomas orkestro, ansamblio ar choro vadovas ir dirigentas (ATGTĮ 2 str. 2 d.).

Atlikėjas turi asmenines neturtines ir turtines teises. Atlikėjo asmeninės neturtinės teisės neperduodamos kitiems asmenims, tuo tarpu turtinės gali pereiti kitiems asmenims. Atlikėjui priklauso šios *asmeninės neturtinės teisės*: teisė į vardą (teisė būti įvardytam kaip atlikėjui) ir teisė prieštarauti bet kokiam atlikimo išdarymui ar iškreipimui, kurie gali padaryti žalą atlikėjo garbei ar reputacijai

(ATGTĮ 52 str.). Šios teisės analogiškos atitinkamoms autoriaus teisėms. Atlikėjo ryšį su jo atliekamu kūriniumi lemia jo teisė į vardą. Nors ATGTĮ 52 straipsnyje nenustatyta, kaip ir kokiū būdu turi būti nurodomas autoriaus vardas, bet kadangi tai atlikėjo teisė, tai pats atlikėjas ir sprendžia vardo nurodymo klausimus. Atlikėjas gali kūrinius atlikti ir jų atlikimą skelbti savo tikru vardu, taip pat gali skelbti kitu vardu - pseudonimu, jei šis vardas nepažeidžia kitų asmenų teisių ir neprieštarauja moralės normoms. Antrosios asmeninės neturtinės teisės turinį sudaro tai, kad atlikimo naudotojas neturi teisės daryti pakeitimų atlikimo įrašė, kurie darytų žalą atlikėjo garbei ir reputacijai.

Atlikėjų *turtinės teisės* yra šios: 1) transliuoti, retransliuoti ir kitaip viešai skelbti neįrašytą (neužfiksuotą) atlikimą, išskyrus tuos atvejus, kuriais pats atlikimas yra radijo ar televizijos laida; 2) įrašyti neįrašytą (neužfiksuotą) atlikimą; 3) atgaminti atlikimo įrašą; 4) padaryti atlikimo įrašą viešai prieinamą; 5) platinti atlikimo įrašą arba jo kopijas juos parduodant, nuomojant, teikiant panaudai ar kitaip perduodant nuosavybėn arba juos valdyti, taip pat juos importuojant ir eksportuojant.

Jeigu kūrinių atlieka kolektyvas (orkestras, choras, ansamblis, aktorių grupė ir pan.), tai teisės į atlikimą įgyvendina arba kolektyvo atstovas, arba vadovas. Atlikėjų kolektyvas gali turėti administracijos vadovą - administratorių ir meno vadovą (dirigentą, chorvedį, režisierių ir pan.). Kolektyvui atstovauja tas vadovas, kuriam atstovavimo teisę suteikė kolektyvo narių sudaryta sutartis arba įstatymai. ,

FONOGRAMOS GAMINTOJO TEISĖS

Fonogramos gamintojas - fizinis arba juridinis asmuo, kurio iniciatyva ir atsakomybe užfiksuotas pirmasis kūrinio atlikimas, kitų garsų ar garsų išraiškos įrašas. Fonogramos gamintojo iniciatyva ir atsakomybė pasireiškia, kai jis: 1) sudaro sutartis su muzikos ir literatūros kūrinių autoriais ar jų teisės administruojančia asociacija; 2) sudaro sutartis su atlikėjais dėl kūrinio atlikimo; 3) sudaro sutartį su įrašų studija dėl atlikimo įrašymo. Įrašų studija neįgyja gretutinių teisių. Su įrašų studija sudaroma rangos sutartis. Tai nereiškia, kad įrašų studija negali būti fonogramos gamintoja. Ji gali įgyti fonogramos gamintojo teises, jeigu įrašą padaro savo iniciatyva ir sąskaita. Fonogramos gamintojui priklauso turtinės gretutinės teisės į jo padarytą įrašą. Jis turi šias išimtinės *teises*: 1) atgaminti fonogramą; 2) išleisti fonogramą; 3) padaryti fonogramą ar jos kopiją viešai prieinamą; 4) platinti fonogramą ar jos kopijas jas parduodant, nuomojant, teikiant panaudai ar kitaip perduodant nuosavybėn ar valdyti, taip pat jas importuojant ir eksportuojant (ATGTĮ 54 str. 1 d.).

TRANSLIUOTOJO TEISĖS

Transliacija - garsų arba vaizdų ir garsų arba jų išraiškos viešas perdavimas telekomunikacijos priemonėmis, įskaitant palydovinį ryšį. Užkodotų signalų perdavimas laikomas transliacija tuo atveju, jeigu transliuojančioji organizacija aprūpina visuomenę specialiais iškodavimo prietaisais arba duoda leidimą juos įsigyti. Transliuojančioji organizacija yra juridinis asmuo, kurio pagrindinė veikla yra programų rengimas ir transliacija, taip pat kabelinės transliacijos operatorius, rengiantis ir transliuojantis savo laidas ir programas.

Transliuotojas turi šias išimtinės teises: 1) retransliuoti savo transliacijas; 2) retransliuoti kabeliniais tinklais savo transliacijas; 3) įrašyti savo transliacijas; 4) atga-

minti savo transliacijų įrašus; 5) viešai skelbti savo transliacijas, jeigu tai vyksta už įėjimo mokesčių visuomenei prieinamose vietose; 6) padaryti transliacijų įrašus ar jų kopijas viešai prieinamus, įskaitant perdavimą kompiuterių tinklais (internete); 7) platinėti savo transliacijų įrašus ar jų kopijas parduodant ar kitaip perduodant nuosavybės arba juos valdyti, taip pat importuojant ir eksportuojant (ATGTĮ 56 str. 1 d.). Radijo ar televizijos programa atsiranda tik transliacijos metu.

GRETUTINIŲ TEISIŲ GALIOJIMO TERMINAS

Gretutinės teisės galioja 50 metų po kūrinio atlikimo, pirmojo fonogramos ar garsinio regimojo kūrinio įrašo padarymo ar tokio kūrinio teisėto viešo paskelbimo datos, pirmojo transliacijos viešo perdavimo datos arba po pirmojo atlikimo išleidimo (viešo paskelbimo) (ATGTĮ 59 str.).

12.3. AUTORIŲ TEISIŲ IR GRETUTINIŲ TEISIŲ KOLEKTYVINIS ADMINISTRAVIMAS

Paprastai kūrinio ar gretutinių teisių objekto naudojimą kontroliuoja patys autoriai ar gretutinių teisių subjektai, nes be jų sutikimo niekas neturi teisės paskelbti kūrinį, atlikimą, atlikimo įrašą (fonogramą), juos naudoti. Minėti intelektualinės nuosavybės objektai paskelbiami pagal sudarytas sutartis, kurios nustato šių objektų panaudojimo sąlygas. Tačiau tiek autoriai, tiek gretutinių teisių subjektai ne visada patys gali kontroliuoti jau paskelbtų kūrinių ar gretutinių teisių objektų panaudojimą. Jie paprastai patys įgyvendina teises į didelius kūrinius (romanai, apysakos, dramos kūriniai, operos, simfonijos ir pan.). Tačiau jie praktiškai negali kontroliuoti paskelbtų dainų, poezijos kūrinių, nedidelių muzikos (dažniausiai lengvosios) ir kitų kūrinių naudojimo, nors yra suinteresuoti, kad šie kūriniai būtų kuo plačiau naudojami ir jiems būtų mokamas autorinis atlyginimas. Kadangi autoriai patys negali kontroliuoti šių teisių realizavimo (dainų ir nedidelių muzikos kūrinių panaudojimo koncertuose, jų įrašų bei atlikimo įrašų panaudojimo, transliavimo, retransliavimo ir kt.) ne tik savo šalyje, bet ir kitose šalyse, tai jie steigia kolektyvinio teisių administravimo asociacijas, kurios gina jų teises. Savo ruožtu sąžiningi kūrinių bei gretutinių teisių objektų naudotojai ne visada gali susirasti atitinkamo objekto teisių savininką ir su juo susitarti dėl naudojimo sąlygų. Todėl kūrinių ir gretutinių teisių objektų naudotojams yra patogiau, kai yra žinomas juridinis asmuo, kuris įgalintas sudaryti sutartis ir suteikti teisę panaudoti kūrinį ar gretutinių teisių objektą. Įstatymas suteikia autoriams, atlikėjams, fonogramų gamintojams, transliuojančioms organizacijoms bei kitiems autorių teisių bei gretutinių teisių subjektams teisę steigti specialias jiems priklausančių turtinių teisių administravimo asociacijas ir perduoti šioms asociacijoms turtinių teisių įgyvendinimą.

Kolektyvinio administravimo asociacija steigiama savanoriškos narystės pagrindu kaip autorių, atlikėjų, fonogramų gamintojų, transliuojančių organizacijų ar kitų autorių teisių ar gretutinių teisių subjektų ar jų susivienijimų asociacija. Kolektyvinio administravimo asociacija yra ne pelno organizacija (ATGTĮ 66 str. 1 d.). Lietuvoje tokios asociacijos yra Lietuvos autorių teisių gynimo asociacijos agentūra (LATGA-A) ir Asociacija gretutinių autorinėms teisėms agentūra AGATA (ankstesnis pavadinimas „Asociacija gretutinių autorinėms teisių agentūra“).

Kolektyvinio administravimo asociacija jos atstovaujamų autorių ir gretutinių teisių subjektų vardu ir remdamasi pasirašytomis sutartimis dėl teisių perdavimo atlieka *sius funkcijas*: 1) suteikia naudotojams licencijas panaudoti kūrinius ar gretutinių teisių objektus; 2) renka ir išieško autorinį atlyginimą už kūrinių ar gretutinių teisių objektų panaudojimą pagal suteiktas licencijas; 3) paskirsto ir išmoka surinktą autorinį atlyginimą jos atstovaujamiems autorių ir gretutinių teisių subjektams; 4) be atskiro įgaliojimo gina jos atstovaujamų autorių teisių ir gretutinių teisių subjektų teises teisme ir kitose institucijose bei atlieka kitas funkcijas (ATGTĮ 67 str.).

Užsienio autorių ir gretutinių teisių subjektų teises Lietuvoje kolektyvinio administravimo asociacijos įgyvendina pagal pasirašytas dvišales ir daugiašales sutartis su atitinkamomis užsienio valstybių kolektyvinio administravimo asociacijomis (ATGTĮ 69 str.).

12.4. AUTORIŲ TEISIŲ IR GRETUTINIŲ TEISIŲ GYNIMAS

Dėl pažeistų autoriaus teisių gynimo autorius ar jo teisių perėmėjai gali kreiptis į teismą su ieškiniu pažeidėjui ir reikalauti nutraukti neteisėtus veiksmus bei atlyginti turtinę ir neturtinę žalą. Bylas dėl autorių neturtinių teisių nagrinėja apygardos teismai (Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso (toliau - CPK) 27 str. 2 p.), o kitas bylas - apylinkės teismai.

Kolektyvinio administravimo asociacijos turi teisę be atskiro įgaliojimo pareikšti ieškinius asmenims, kurie pažeidžia jos atstovaujamų autorių ir gretutinių teisių subjektų turtines teises. Teismas tokiu atveju išieško 3 kartus didesnį atlyginimą, negu būtų reikėję mokėti už suteiktą licenciją. Jeigu per vienerius metus tas pats asmuo pakartotinai pažeidžia kūrinių ir gretutinių teisių objektų naudojimo tvarką, išieškomas 6 kartus didesnis atlyginimas, negu priklausytų mokėti už suteiktą licenciją (ATGTĮ 78 str.).

Turtinė žala atlyginama pagal CK nuostatas. Tačiau ATGTĮ 79 straipsnyje įtvirtinta, kad nustatant nuostolių dydį atsižvelgiama į pažeidimo esmę, padarytos žalos dydį, teisių subjekto negautas pajamas ir kitas turėtas išlaidas, pažeidėjo gautą naudą bei pajamas. Pažeidėjo gauta nauda neteisėtai naudojant kūrinių ar gretutinių teisių objektą gali būti pripažinta nuostoliais. Užuoat reikalavęs atlyginti nuostolius, autorių ar gretutinių teisių subjektas gali pareikalauti kompensacijos, kurios dydį (nuo 10 iki 1000 minimalių gyvenimo lygių) nustato teismas, atsižvelgdamas į pažeidėjo kaltę, jo turtinę padėtį bei kitas bylos aplinkybes.

Jeigu pažeistos autoriaus ar atlikėjo asmeninės neturtinės teisės, tai pažeidėjas privalo atlyginti neturtinę žalą, kurios dydį nustato teismas, atsižvelgdamas į žalą padariusio asmens kaltę, jo turtinę padėtį, padarytos turtinės žalos dydį, neteisėtų veiksmų priežastis bei kitas aplinkybes (ATGTĮ 80 str.).

12.5. PRAMONINĖ NUOSAVYBĖ

PRAMONINĖS NUOSAVYBĖS SAMPRATA IR OBJEKTAI

Pramoninė nuosavybė - tai intelektinės nuosavybės dalis, kuri apima daugybę teisės institutų, susijusių su pramonine gamyba, pramonės gaminių realizavimu rinkoje, paslaugų teikimu.

Paryžiaus konvencijos 1 straipsnio 2 dalyje nustatyta, kad pramoninės nuosavybės objektais laikomi išradimų patentai, naudingieji modeliai, pramoninis dizainas, prekių ženklai, paslaugų ženklai, firmų vardai ir kilmės nuorodos arba kilmės vietos pavadinimai, taip pat apsauga nuo nesąžiningos konkurencijos. Šis sąrašas nėra pilnas. Pramoninė nuosavybė suprantama ir pačia plačiausia prasme, kaip teigiama Paryžiaus konvencijos 1 straipsnio 3 dalyje, ir apima ne tik pramonę ir prekybą tiesiogine prasme, bet ir žemės ūkio gamybos sritis, kalnakasybos pramonę ir visus produktus - tiek gaminamus, tiek ir gamtinės kilmės (pvz., vyną, grūdus, tabako lapus, valgius, gyvulius, iškaskenas, mineralinius vandenius, alų, gėles, miltus). Prie pramoninės nuosavybės objektų taip pat priskirtinos puslaidininkinių gaminių topografijos ir gamybinės komercinės paslaptys (angl. *know-how*). Toliau aptarsime labiausiai paplitusias pramoninės nuosavybės objektų rūšis: išradimus ir prekių ženklus.

PATENTŲ TEISĖ

Patentų teisė - tai visuma teisės normų, kurios reglamentuoja išradimų teisinę apsaugą, nustatydamos šios apsaugos sąlygas, patentavimo tvarką ir patentą suteikiamas teises, atsakomybę už patentą savininko ar jo teisių perėmėjo teisių pažeidimą. Lietuvoje pagrindinis patentų teisės šaltinis yra Lietuvos Respublikos patentų įstatymas, Seimo priimtas 1994 m. sausio 18 d. (Žin., 1994, Nr. 8-120, su vėlesniais pakeitimais).

Patentų teisės objektas yra išradimas. Patentų įstatymas nepateikia išsamios išradimo sąvokos, o tik nurodo išradimo patentabilumo požymius, t. y. požymius, kuriems esant išradimą galima patentuoti ir gauti patentą. Įstatymo 2 straipsnyje nustatyta, kad išradimai yra patentabilūs, jeigu jie *nauji, išradimo lygio ir turi pramoninį pritaikomumą*.

Išradimo naujumas. Įstatymo 3 straipsnyje nustatyta, kad išradimas yra naujas, jeigu jis nežinomas technikos lygiu. Technikos lygiu laikoma visa, kas iki paraiškos padavimo datos arba, jeigu pretenduojama į prioritetą, iki prioriteto datos buvo viešai skelbta arba naudota Lietuvos Respublikoje arba užsienyje. Naujumas nustatomas technikos lygiu tam tikrai datai (paraiškos padavimo datai arba prioriteto datai). Technikos lygį sudaro visa vieša informacija apie išradimus ir kitus techninius sprendinius. Tai informacija apie technikos pasiekimus tiek Lietuvoje, tiek bet kurioje pasaulio šalyje. Įstatyme įtvirtintas pasaulinio naujumo reikalavimas.

Nustatant išradimo naujumą vertinama visa informacija, kuri buvo žinoma iki paraiškos padavimo datos arba prioriteto datos. Prioriteto teisę nustato Paryžiaus konvencijos dėl pramoninės nuosavybės saugojimo 4 straipsnis (Žin., 1996, Nr. 55-1289). Bet kuris asmuo, nustatyta tvarka padavęs išradimo paraišką vienoje iš Paryžiaus konvencijos šalių, naudojasi prioriteto teise paduoti paraišką kitose šalyse per 12 mėnesių nuo pirmos paraiškos padavimo datos. Jis gali prašyti atitinkamos šalies patentų žinybos, kad jo vėlesnei paraiškai būtų suteikta pirmosios paraiškos padavimo data. Be to, įstatymo 6 straipsnis suteikia išradėjui lengvatinį 6 mėnesių terminą, jeigu informacija apie išradimą buvo paskleista per 6 mėnesius iki patentinės paraiškos padavimo datos ir jeigu šią informaciją paskleidė pats išradėjas arba jo teisių perėmėjas, eksponuodamas išradimą oficialioje ar oficialiai pripažintoje tarptautinėje parodoje, arba kitas asmuo, norėdamas pakenkti išradėjui ar jo teisių perėmėjui.

Išradimo lygis. Įstatymo 4 straipsnyje nustatyta, kad išradimas yra išradimo lygio, jeigu jis nežinomas atitinkamos srities specialistui technikos lygiu. Šis apibūdinimas nėra visai tinkamas, nes nėra specialisto, kuris žintų visą technikos lygį (pasaulinės technikos lygį). Išradimas nėra išradimo lygio, jei išradimu sprendžiama problema, jos sprendimo būdas ir išradimo rezultatas akivaizdus atitinkamos srities specialistui.

Pramoninis pritaikomumas. Patentų įstatymo 5 straipsnyje parašyta, kad pramoninį pritaikomumą turi išradimas, kurį galima pagaminti ar panaudoti pramonėje, žemės ūkyje, sveikatos apsaugos ar kitose srityse. Įstatymas, pateikdamas nepilną sričių, kuriose gali būti panaudotas išradimas, sąrašą, nustato, kad pramoninį pritaikomumą turi visi išradimai, kurie gali būti panaudoti bet kokioje žmogaus veiklos srityje.

Patentų įstatymo 2 straipsnio 1 dalyje įtvirtinta, kad išradimais nelaikomi atradimai, mokslo teorijos ir matematiniai metodai, gaminių išoriniai vaizdai, žaidimų, intelektinės ir ūkinės veiklos planai, taisyklės ir būdai, skaičiavimo mašinų programos bei informacijos teikimo būdai. Atradimai, mokslo teorijos ir matematiniai metodai nėra techniniai sprendiniai. Tai mokslo žinios, kurių negalima monopolizuoti, negalima uždrausti žmonėms jomis naudotis. Žaidimų, intelektinės ir ūkinės veiklos planai, taisyklės ir būdai nėra techniniai sprendiniai, todėl ir negali būti patentuojami. Skaičiavimo mašinų programas Lietuvos Respublikos autorių teisių ir gretutinių teisių įstatymas saugo kaip kūrinius. Išradimais nelaikomi informacijos teikimo būdai, tačiau išradimais gali būti pripažįstamos techninės informacijos perdavimo priemonės. Be to, patentai neišduodami už žmonių ir gyvūnų gydymo, ligų diagnozavimo ir profilaktikos būdus (išskyrus įrenginius bei medžiagas, kurie naudojami tiems būdams), augalų ir gyvūnų veisles, biologinius (išskyrus mikro-biologinius) jų išvedimo būdus, išradimus, prieštaraujančius visuomenės interesams, moralės ir humaniško principams.

Patento išdavimas. Sukūrus išradimą, reikia įforminti patentinę paraišką ir ją paduoti Valstybiniam patentų biurui. Paraišką gali paduoti pats išradėjas, jo teisių perėmėjas, darbdavys (tarnybinio išradimo paraišką). Jeigu yra keletas asmenų (tiek fizinių, tiek juridinių), turinčių teisę paduoti paraišką, tai jie paraišką paduoda bendrai. Be to, šie asmenys gali paraišką paduoti per atstovą ar patentinį patikėtinį. Užsienio šalių fiziniai ir juridiniai asmenys paraiškas Valstybiniam patentų biurui gali paduoti tik per Lietuvos Respublikos patentinį patikėtinį. Patentinis patikėtinis - tai Lietuvos Respublikos pilietis, turintis aukštąjį techninį, gamtos mokslų ar teisinį išsilavinimą, išlaikęs nustatytą kvalifikacinį egzaminą ir įrašytas į Lietuvos Respublikos patentinių patikėtinių registrą, kurį tvarko Valstybinis patentų biuras.

Dėl vieno išradimo paduodama viena paraiška. Vieną paraišką galima paduoti dėl išradimų grupės, jeigu šiuos išradimus jungia bendra išradybos mintis.

Patentinės paraiškos sudėtis. Patentinę paraišką sudaro Patentų įstatymo 11 straipsnyje nustatyta dokumentų visuma: 1) prašymas išduoti patentą; 2) išradimo aprašymas; 3) vieno ar daugiau punktų apibrėžtis; 4) brėžiniai, jeigu jų reikia išradimo esmei paaiškinti; 5) referatas; 6) dokumentas, patvirtinantis, kad sumokėtas mokestis; 7) dokumentas apie teisę paduoti patentinę paraišką (jei ją paduoda ne išradėjas) ir 8) pareiškimas dėl išradimo autorystės.

Svarbiausi paraiškos dokumentai yra išradimo aprašymas, apibrėžtis ir brėžiniai (jeigu jie reikalingi), nes juose atskleidžiama išradimo esmė. Išradimo esmė

turi būti atskleista aiškiai ir išsamiai, kad atitinkamos srities specialistas, išnagrinėjęs išradimo aprašymą ir brėžinius, galėtų išradimą panaudoti.

Išradimo apibrėžtis. Išradimo aprašymas baigiamas išradimo apibrėžtimi. Išradimo apibrėžtis nustato patento suteikiamos teisinės apsaugos ribas. Patentas saugo tik tą patentuoto išradimo požymių visumą, kuri nurodyta išradimo apibrėžtyje. Nenurodytų išradimo apibrėžtyje požymių (nors jie ir būtų nurodyti išradimo aprašyme ar brėžiniuose) patentas nesaugo. Išradimo apibrėžtyje nurodomi tik esminiai išradimo požymiai. Esminiais laikomi tokie požymiai, kurių bent vieno nesant negalima bus pasiekti išradimo tikslo (išradimas bus neveikiantis). Išradimo apibrėžtį gali sudaryti vienas ar daugiau punktų. Visi apibrėžties punktai turi būti tikslūs ir konkretūs.

Gavęs išradimo paraišką, Valstybinio patentų biuro paraiškų priėmimo skyrius per tris dienas nuo paraiškos gavimo dienos atlieka formaliąją paraiškos ekspertizę, kurios metu patikrina, ar visi pateikti paraiškos dokumentai, ar teisingai jie įforminti ir ar sumokėtas mokestis. Atsižvelgiant į šios ekspertizės rezultatus, paraiška arba gražinama pareiškėjui, arba priimama nagrinėti, suteikiant jai padavimo datą ir išduodant pareiškėjui patentinės paraiškos priėmimo pažymą.

Priėmus paraišką nagrinėti, Valstybinio patentų biuro išradimų skyrius atlieka patentinės paraiškos ekspertizę. Tikrinama, ar pateiktas patentuoti išradimas nepriskirtinas prie nepatentuotinų objektų (nėra atradimas, mokslo teorija, matematinis metodas, gaminių išorinis vaizdas, žaidimų, intelektinės veiklos planas, taisyklė ar būdas, skaičiavimo mašinų programa, informacijos teikimo būdas, žmonių ar gyvūnų gydymo, lygų diagnozavimo ir profilaktikos būdas ir kt.). Jeigu ekspertizė nustato, kad paraiška atitinka Patentų įstatymo reikalavimus, tai, praėjus 18 mėnesių nuo jos padavimo datos ar prioriteto datos, paraiška paskelbiama oficialiame Valstybinio patentų biuro biuletenyje. Pareiškėjui paprašius raštu, paraišką galima paskelbti anksčiau, bet ne anksčiau kaip po 6 mėnesių nuo jos padavimo datos.

Paskelbus patentinę paraišką, Valstybinis patentų biuras praneša pareiškėjui, kad per tris mėnesius turi būti sumokėtas nustatyto dydžio mokestis už patento išdavimą. Biuras, gavęs pranešimą, kad mokestis sumokėtas, priima sprendimą išduoti patentą. Išradimas įrašomas į patentų registrą, o pareiškėjui išduodamas patentas.

Patentas. Patentas - tai Valstybinio patentų biuro išduotas dokumentas, kuris patvirtina pareikšto sprendinio pripažinimą išradimu, išradimo pirmumą, išradimo autorystę ir išimties teises į išradimą. Valstybinio patentų biuro išduotas patentas negarantuoja išradimo naujumo, išradimo lygio ir pramoninio pritaikomumo, nes Lietuvoje yra pareikštinė patentų išdavimo tvarka ir patentai išduodami pareiškėjo atsakomybe ir rizika, t. y. pareiškėjas yra atsakingas, jeigu jo gautas patentas pažeidžia kitų asmenų teises.

Patentas galioja 20 metų nuo paraiškos padavimo dienos. Jo galiojimas priklauso nuo metų mokesčio mokėjimo. Šis mokestis mokamas už trečiuosius patento galiojimo metus. Mokestį reikia sumokėti per einamųjų metų paskutiniuosius du mėnesius. Nesumokėjus mokesčio per šį terminą, jį galima sumokėti per kitų metų 6 mėnesius. Tačiau tokiu atveju reikia sumokėti 50 proc. didesnę mokestį.

Patento suteikiamos teisės. Patentas jo savininkui suteikia išimtinę teisę į patentuoto išradimo panaudojimą: be patento savininko leidimo kitas asmuo neturi teisės gaminti gaminius naudodamas patentuotą išradimą, siūlyti, įvežti ar tiekti bei kaupti rinkai patentuotą gaminį, naudoti patentuotą būdą. Leidžiama be pa-

tento savininko leidimo panaudoti patentuotą išradimą savo poreikiams patenkinti, jei tai neprieštarauja ekonominiams patento savininko interesams, panaudoti išradimą eksperimentams ar mokslinio tyrimo tikslais, gaminant vaistus pagal atskirą gydytojo receptą, jeigu nurodyta, kaip naudotis taip pagamintais vaistais. Patento savininko teisių pažeidimu nelaikomas Lietuvoje patentuotų išradimų panaudojimas užsienio jūrų, oro ar sausumos transporto priemonėse, kurios laikinai ar atsitiktinai yra Lietuvos teritorijoje, jeigu šie išradimai naudojami transporto priemonių reikalam. Teisės į patentinę paraišką ir patentą paveldimos. Šių teisių nepaveldi valstybė (Patentų įstatymo 26 str.).

Pirmalaikio naudojimo teisė. Iki paraiškos padavimo datos ar jos prioriteto datos, nuo kada pradeda galioti išduotas patentas, gali būti asmenų, kurie tokį patį kaip patentuotas išradimas techninį sprendinį gali būti pradėję naudoti arba būti pasiruošę naudoti, neatsižvelgiant į patento savininko valią. Jie ir toliau gali naudoti šį išradimą taip, kaip naudojo ar numatė naudoti pasirengimo metu. Šią teisę išradimo naudotojui suteikia Patentų įstatymo 29 straipsnis. Pirmalaikio naudojimo teisė susijusi su įmonės veikla, todėl ją kitam asmeniui galima perduoti tik su įmone ar jos dalimi, kurioje išradimas naudojamas arba rengiamasi jį naudoti.

Patento savininkas licencine sutartimi gali dalį ar visas savo patentines teises perduoti kitiems asmenims, leisti kitiems asmenims panaudoti patentuotą išradimą. Vyriausybė gali leisti panaudoti patentuotą išradimą, nustatydamą tokio panaudojimo laiką, atlyginimą už panaudojimą ir kitas sąlygas. Patento savininkas gali kreiptis į teismą dėl tokio leidimo pagrįstumo ir nustatyto atlyginimo dydžio (Patentų įstatymo 39 str.).

Patentinių teisių gynimas. Visus ginčus dėl išradimo patentavimo, kurie kyla iki patento išdavimo, nagrinėja Valstybinio patentų biuro Apeliacinis skyrius, kurio sprendimus galima skųsti Vilniaus apygardos teismui. Ginčus, kurie kyla po patento išdavimo (dėl patentinės paraiškos ar patento nuosavybės teisės pripažinimo kitam asmeniui, dėl išduoto patento pripažinimo visiškai ar iš dalies negaliojančiu, dėl išduoto patento pažeidimo, dėl priverstinės licencijos išdavimo ir patento panaikinimo ir kt.) nagrinėja Vilniaus apygardos teismas (Patentų įstatymo 40 str.).

Ieškinius dėl pažeistų patento savininko teisių gali pareikšti pats patento savininkas savo interesais, o jeigu suteikta licencija - licenciato interesais. Patentų įstatymo 41 straipsnyje nustatyta, kad jeigu kiti asmenys pažeidžia licenciato teises, tai jis gali kreiptis į patento savininką ir prašyti, kad šis imtųsi reikalingų priemonių jo gautoms pagal licenciją teisėms ginti, nurodydamas, kokių priemonių reikia imtis, kokio dydžio jam padaryti nuostoliai turi būti atlyginti. Jeigu patento savininkas per tris mėnesius nepareiškia ieškinio licenciato teisių pažeidėjui, tai tokį ieškinį gali pareikšti pats licenciatas, apie tai pranešęs patento savininkui. Įstatymo 41 straipsnyje nenurodoma licencijos rūšis. Šiame straipsnyje teisę pareikšti ieškinį licenciato patentinių teisių pažeidėjui turi tik išimtinės ar pilnutinės licencijos savininkas. Paprastosios licencijos savininkas tokios teisės neturi, nes jis neturi išimtinės teisės į licencijos dalyką.

PREKIŲ IR PASLAUGŲ ŽENKLAI

Jau senovėje kai kurie amatininkai savo gaminius žymėdavo savo vardu, vardo pirmosiomis raidėmis arba tam tikrais simboliais. Šitaip amatininkas gaminį susiedavo su savo asmeniu. Vartotojai irgi su laiku pagal ženklą skirdavo vieno amatininko

gaminis nuo kito gamintojo panašių gaminių. Viduramžiais, susiformavus amatininkų cechams, gaminius žymėdavo cechai. Nagingų, gabių meistrų darbai turėdavo didesnę paklausą. Ilgainiui toks žymėjimas įgijo komercinę reikšmę. Atitinkamais ženklais savo gaminius pradėjo žymėti įmonės. Kad nebūtų naudojami kitų asmenų ženklai, o kartu nebūtų falsifikuojami gaminiai, atsirado poreikis reglamentuoti tokių ženklų naudojimą. Prekių ženklais žymimos ne tik prekės, bet ir prekių įpakavimas, jie dedami ant prekės ženklo savininko firminių blankų, naudojami reklamoje.

Lietuvoje prekių ženklų apsaugą reglamentuoja Lietuvos Respublikos prekių ženklų įstatymas (Žin., 2000, Nr. 92-2844). Prekių ženklas yra bet koks žymuo, kurio paskirtis - atskirti vieno asmens prekes ar paslaugas nuo kito asmens prekių ar paslaugų. Jį galima pavaizduoti grafiškai. Prekių ženklui prilyginamas ir ženklas, skirtas paslaugoms žymėti (Prekių ženklų įstatymo 2 str. 1 d.).

Ženkilai gali būti sudaryti iš žodžių, vardų, pseudonimų, firmų vardų, šūkių, raidžių, skaitmenų, piešinių, emblemų, erdvinių formų (gaminio išorinis vaizdas, pakuotė), spalvų, jų derinio ar kompozicijos arba nurodytų žymenų derinio. Prekės ženklas simbolizuoja prekės gamintoją ar paslaugų teikėją. Jo pagrindinė paskirtis - individualizuoti prekių gamintoją ar paslaugų teikėją. Žinoma, prekės ženklas gali atlikti ir reklamos funkciją, bet tai nėra pagrindinė ir esminė prekės ženklo savybė, ji neišplaukia iš prekės ženklo paskirties, o priklauso nuo ženklo savininko veiklos pobūdžio. Gera prekė gamintoją giria, bloga - peikia. „Piratų“ falsifikuoti gaminiai beveik visada realizuojami neteisėtai naudojant svetimą prekės ženklą.

Kadangi ženklo registracija jo savininkui suteikia išimtinę teisę į ženklą, tai ženklas turi turėti skiriamuosius požymius, nes negalima suteikti išimtinės teisės į bendrinės kalbos žodžius, skaičius, geometrines figūras, daiktų atvaizdus ir pan. Naujai sudarytus žodžius galima registruoti kaip prekės ženklus.

Prekių ženklų įstatymo 6 straipsnyje nustatyti absoliutūs atsisakymo registruoti ženklą arba jo registracijos pripažinimo negaliojančia pagrindai. Pagal įstatymą negali būti prekių ženklais tie, kurie neturi skiriamojo požymio, yra tapę bendriniais žodžiais, žymi prekių ar paslaugų charakteristikas, gali suklaidinti visuomenę, prieštarauja moralei, viešajai tvarkai ar etinėms normoms, yra sudaryti iš Lietuvos Respublikos vardo, Lietuvos ir užsienio valstybių vėliavų, herbų, simbolių ir kt.

Prekių ženklų įstatymo 7 straipsnyje nustatyti kiti reikalavimai prekės ženklui. Ten nurodoma, kad prekių ir paslaugų ženklais *negalima registruoti* žymenų, kurie yra tapatūs ar panašūs į: jau registruotus ar pareikštus registruoti Valstybiniame patentų biure ženklus; plačiai žinomus Lietuvoje ženklus, kurie priklauso kitiems asmenims; kitų asmenų firmų vardus, stilių ar iškabas; Lietuvos Respublikoje saugomus prekių kilmės vietos pavadinimus ar prekių kilmės vietos nurodymus, kurie kaip nesaugomas elementas įtraukti į ženklą, registruojamą asmens, kuris turi teisę naudoti prekės kilmės vietos pavadinimą arba kilmės vietos nurodymą; saugomą pramoninį dizainą, kūrinių, kito asmens pavardę ar portretą, išskyrus atvejus, kai šių teisių savininkas yra davęs sutikimą.

Prekės ženklo paraiška. Asmuo (fizinis ar juridinis), kuris nori įregistruoti prekės ženklą, turi paduoti paraišką Valstybiniam patentų biurui. Dėl vieno ženklo paduodama viena paraiška. Neleidžiama viena paraiška prašyti įregistruoti daugiau kaip vieną prekės ženklą. Paraišką gali paduoti pats pareiškėjas arba jo įgaliotas atstovas. Užsienio šalių fiziniai ir juridiniai asmenys paraiškas paduoda per patentinį patikėtinį.

Paraišką ženklui įregistruoti *sudaro*: 1) prašymas įregistruoti ženklą ir išduoti prekių ženklo liudijimą (prašyme nurodomas pareikšto registruoti ženklo vaizdas ir aprašymas bei prekių ir paslaugų, kurioms žymėti skirtas ženklas, pavadinimai pagal tarptautinę klasifikaciją); 2) dokumentas, liudijantis, jog sumokėtas nustatytas mokestis; 3) įgaliojimas, jeigu paraišką paduoda atstovas; 4) prašymas suteikti prioritetą (jeigu reikia); 5) kompetentingų institucijų išduotas leidimas panaudoti valstybių vardus, vėliavas, simbolius ir kt. (jeigu reikia); 6) kolektyvinio ženklo naudojimo nuostatai (jeigu reikia); 7) leidimas panaudoti kitiems asmenims priklausančius dizainą, kūrinius, kitų asmenų vardus, pseudonimą, atvaizdą ir pan.

Valstybinis patentų biuras, gavęs paraišką, per 1 mėnesį atlieka formalią ekspertizę, kurios metu ekspertas patikrina, ar yra visi reikalingi dokumentai, sudarantys paraiškos sudėtį, ir ar jie teisingai įforminti. Jeigu ekspertas nustato, kad paraiška neatitinka įstatymo reikalavimų, tai apie tai pranešama pareiškėjui, kuris turi teisę per 3 mėnesius nuo pranešimo gavimo dienos ištaisyti paraišką. Jeigu jis paraiškos neištaiso, tai Valstybinis patentų biuras pripažįsta, jog ji nepaduota.

Priėmus paraišką, Valstybinis patentų biuras atlieka paraiškos ekspertizę, kurios metu patikrina, ar siūlomas registruoti ženklas atitinka Prekių ženklų įstatymo 6 straipsnyje nustatytus absoliučius reikalavimus. Nustačius, kad pateiktas registruoti ženklas neatitinka nurodytų reikalavimų, paraiška atmetama ir apie tai pranešama pareiškėjui, kuris turi teisę per tris mėnesius prašyti Valstybinio patentų biuro atlikti pakartotinę ekspertizę. Atlikus pakartotinę ekspertizę, jos rezultatai pranešami pareiškėjui. Pareiškėjas, nesutinkantis su ekspertizės išvadomis, turi teisę per tris mėnesius nuo ekspertizės išvadų gavimo dienos, paduoti prašymą Valstybinio patentų biuro Apeliaciniam skyriui peržiūrėti ekspertizės išvadą.

Ekspertas netikrina prekės ženklo naujumo. Jis netikrina, ar nėra tapatus ar panašus registruojamas ženklas į anksčiau įregistruotus ar pateiktus registruoti ženklus, kitų įmonių, firmų vardus ar jų stilių bei iškabas, kitų asmenų plačiai žinomus ženklus ir kitus žyminius, kurių negalima registruoti pagal Prekių ženklų įstatymo 7 straipsnį. Tai reiškia, kad Lietuvoje yra pareikštinė prekių ženklų registracija: prekių ženklai registruojami pareiškėjo rizika ir atsakomybe.

Ekspertas, priėmęs sprendimą registruoti ženklą, apie tai praneša pareiškėjui, kuris per tris mėnesius nuo pranešimo gavimo dienos turi sumokėti nustatytą mokestį.

Įrašius ženklą į Lietuvos Respublikos prekių ženklų registrą, apie tai skelbiama Valstybinio patentų biuro oficialiame biuletenyje. Per tris mėnesius nuo paskelbimo dienos suinteresuoti asmenys gali ginčyti registraciją paduodami protestą Valstybinio patentų biuro Apeliaciniam skyriui. Su protesto turiniu supažindinamas ženklo savininkas. Jis turi teisę per tris mėnesius nuo protesto gavimo dienos pateikti motyvuotus prieštaravimus. Jeigu protestas patenkinamas, ženklo registracija visiškai ar iš dalies panaikinama, apie tai paskelbiant Valstybinio patentų biuro oficialiame biuletenyje. Atmetus protestą arba jo negavus, Valstybinis patentų biuras įregistruoto ženklo savininkui išduoda registracijos liudijimą, kuris galioja 10 metų nuo paraiškos padavimo datos ir kurio galiojimą galima pratęsti daugybę kartų po 10 metų.

Ženklo savininkas įgyja išimties teises į ženklą. Ženklas galioja tik toms prekėms ar paslaugoms, kurios yra nurodytos liudijime. Be ženklo savininko leidimo niekas neturi teisės naudoti savo veikloje žymens, kuris tapatus ar panašus į įregistruotąjį. Ženklas naudojamas prekėms ar įpakavimui žymėti. Juo pažymėtos prekės išleidžiamos į rinką, nuomojamos, sandėliuojamos, importuojamos ar eksportuoja-

mos. Be to, ženklas naudojamas komercinės veiklos dokumentacijoje ir reklamoje. Ženklo žymuo gaminamas ir laikomas turint tikslą jį panaudoti komercinėje veikloje. *Ženklo savininko teisių gynimas.* Ženklo savininkas gali kreiptis į teismą ir reikalauti nutraukti bet kokius jo teises pažeidžiančius veiksmus ir atlyginti tokiais veiksmais padarytą žalą. Teismas, atstatydamas padėtį, buvusią iki teisės pažeidimo, ar nutraukdamas teisę pažeidžiančius veiksmus, gali priimti sprendimą konfiskuoti ir sunaikinti ženklo savininko teises pažeidžiančius neteisėtai naudojamus ženklus, priemones, įrengimus jiems gaminti ir prekes, kai neteisėto jų ženklinimo svetimu ženklu negalima pašalinti (Prekių ženklų įstatymo 50 str.). Be to, pagal Prekių ženklų įstatymo 52 straipsnį ženklo savininkas turi teisę reikalauti, kad būtų taikomos muitinės priežiūros priemonės (neteisėtai svetimu ženklu žymėtų importuojamų ar eksportuojamų prekių sulaikymas).

13. PAVELDĖJIMO TEISĖ

13.1. PAVELDĖJIMO TEISĖS SAMPRATA

Paveldėjimo teisė - tai civilinės teisės institutas, kurio normos reglamentuoja mirusio fizinio asmens (palikėjo) turto, jo turtinių teisių perėjimą įpėdiniams. Mirus palikėjui, jo turtas, turtinės teisės ir pareigos nepasibaigia. Jos pereina mirusio asmens įpėdiniams, o jei įpėdinių nėra ar jie negali paveldėti arba atsisakė palikimo, tai mirusio asmens teisės pereina valstybei. Mirus palikėjui, įvyksta universalus jo turto perėjimas jo įpėdiniams (asmenims, kurie paveldi palikėjo turtą po jo mirties). Jeigu įpėdinių yra keletas, jiems palikėjo teisės ir pareigos pereina atitinkama dalimi. Paveldėjimas - tai mirusio fizinio asmens turtinių teisių ir pareigų ir kai kurių asmeninių neturtinių teisių perėjimas jo įpėdiniams pagal įstatymą ar(ir) testamentą (CK 5.1 str. Id.).

Paveldimi yra materialūs daiktai (nekilnojamieji ir kilnojamieji) ir nematerialūs daiktai (vertybiniai popieriai, patentai, prekių ženklai ir kt.), palikėjo turtinės reikalavimo teisės ir turtinės prievolės, įstatymo nustatytais atvejais - intelektinė nuosavybė (autorių turtinės teisės į literatūros, mokslo ir meno kūrinius, gretutinės turtinės teisės bei teisės į pramoninę nuosavybę) ir kitos įstatymo nustatytais atvejais turtinės teisės bei pareigos.

Nepaveldimos yra asmeninės neturtinės ir turtinės teisės, neatskiriamai susijusios su palikėjo asmeniu (teisė į garbę ir orumą, autorystė, teisė į autorinį vardą, į kūrinio neliečiamybę, teisė į atlikėjo vardą ir atlikimo neliečiamybę), teisė į alimentus ir pašalpas, mokamas palikėjui išlaikyti, teisė į pensiją, išskyrus įstatymuose nustatytas išimtis.

13.2. PAVELDĖJIMO PAGRINDAI

Paveldima pagal įstatymą ir pagal testamentą. Pagal įstatymą paveldima, kada ir kiek tai nepakeista testamentu. Jeigu nėra įpėdinių nei pagal įstatymą, nei pagal testamentą, arba nė vienas įpėdinis nepriima palikimo, arba testatorius iš visų įpėdinių atėmė teisę paveldėti, mirusiojo turtas paveldėjimo teise pereina valstybei.

13.3. PALIKIMO ATSIRADIMO LAIKAS IR VIETA

Palikimo atsiradimo laiku laikomas palikėjo mirties momentas, o tuo atveju, kai jis paskelbiamas mirusiu, - diena, kurią įsiteisėjo teismo sprendimas paskelbti mirusiu, arba teismo sprendime nurodyta mirties diena. Jeigu negalima nustatyti, kuris iš dviejų ar daugiau asmenų mirė pirmiau, visi jie laikomi mirusiais tuo pačiu metu ir teisių perėmimo tarp jų neatsiranda (CK 5.3 str.).

Palikimo atsiradimo vieta laikoma paskutinė nuolatinė palikėjo gyvenamoji vieta. Jeigu palikėjas pastoviai negyveno vienoje vietoje, tai palikimo atsiradimo vieta laikoma: vieta, kur palikėjas paskutinius šešis mėnesius prieš mirtį daugiausia gyveno; jeigu palikėjas gyveno keliose vietose, tai palikimo atsiradimo vieta bus ekonominių ar asmeninių interesų vyraujanti vieta (turto ar jo pagrindinės masės, kai turtas yra keliose vietose, buvimo vieta; sutuoktinio, su kuriuo palikėjas paskutinius šešis mėnesius prieš mirtį palaikė santuokinius santykius, gyvenamoji vieta, arba su palikėju kartu gyvenusio vaiko gyvenamoji vieta). Jeigu negalima nustatyti palikėjo gyvenamosios vietos pagal nurodytas aplinkybes, tai palikimo atsiradimo vieta gali būti nustatinėjama pagal palikėjo pilietybę, jo registraciją, jam priklausančių transporto priemonių registracijos vietą ir kitas aplinkybes. Kilus ginčui, palikimo atsiradimo vietą nustato teismas.

13.4. IPĖDINIAI

Pagal įstatymą palikimą paveldi fiziniai asmenys, kurie buvo gyvi palikėjo mirties momentu, ir vaikai, gimę po palikėjo mirties, be to, Lietuvos valstybė. *Pagal testamentą* gali paveldėti fiziniai ir juridiniai asmenys, taip pat valstybė. Paveldėti gali ne tik gyvi fiziniai asmenys mirties momentu, ne tik, kurie buvo pradėti palikėjui esant gyvam, bet ir testamente įvardyti dar nepradėti asmenys, jiems gimus.

Neturi teisės paveldėti nei pagal įstatymą, nei pagal testamentą asmenys, kurie priešingais teisei tyčiais veiksmais, nukreiptais prieš palikėją, kurį nors iš jo ipėdinių ar prieš testamente išreikštos palikėjo paskutinės valios įgyvendinimą, prisidėjo prie to, kad jie paveldėtų (tyčia atėmė palikėjui ar ipėdiniui gyvybę, kėsinosi į jų gyvybę, tyčia trukdė palikėjui sudaryti, pakeisti ar panaikinti testamentą, apgaule, grasinimais, prievarta privertė palikėją sudaryti, pakeisti arba panaikinti sudarytą testamentą, privertė ipėdinį atsisakyti palikimo, slėpė, klastojo ar sunaikino testamentą). Nepaveldi pagal įstatymą tėvai po savo vaikų mirties, jeigu jų valdžia teismo sprendimu buvo apribota. Nepaveldi sutuoktinis, jeigu palikėjas buvo kreipęsis į teismą dėl santuokos nutraukimo ir teismas buvo nustatęs pagrindą santuokai nutraukti (CK 5.7 str.).

13.5. PAVELDĖJIMAS PAGAL ĮSTATYMĄ

CK 5.11 straipsnyje nustatytos šešios ipėdinių pagal įstatymą eilės. Kiekvienos eilės ipėdiniai paveldi lygiomis dalimis. Pirmos eilės ipėdiniai yra palikėjo vaikai (tarp jų ir įvaikiai) ir palikėjo vaikai, gimę po jo mirties; antros eilės - palikėjo tėvai (itėviai), vaikaičiai; trečios eilės - palikėjo seneliai tiek iš tėvo, tiek iš motinos pusės, palikėjo provaikaičiai; ketvirtos eilės - palikėjo broliai ir seserys, proseneliai ir

prosenelės tiek iš tėvo, tiek iš motinos pusės; penktos eilės - palikėjo brolio ir sesers vaikai (sūnėnai ir dukterėčios), taip pat palikėjo tėvo ir motinos broliai ir seserys (dėdės ir tetos); šeštos eilės - palikėjo tėvo ir motinos brolių ir seserų vaikai (pusbroliai ir pusseserės).

Antros eilės įpėdiniai paveldi pagal įstatymą tik tai nesant pirmos eilės įpėdinių arba jiems nepriėmus ar atsisakius palikimo, taip pat tuo atveju, kai iš visų pirmos eilės įpėdinių atimta paveldėjimo teisė. Trečios, ketvirtos, penktos ir šeštos eilės įpėdiniai paveldi, jeigu nėra aukštesnės eilės įpėdinių, jeigu šie įpėdiniai atsisakė palikimo arba iš jų atimta paveldėjimo teisė.

Paveldėjimas atstovavimo teise. Palikėjo vaikaičiai ir provaikaičiai paveldi pagal įstatymą kartu su paveldinčiais atitinkamai pirmos arba antros eilės įpėdiniais, jeigu palikimo atsiradimo metu nebėra gyvo to iš jų tėvų, kuris būtų įpėdinis. Jie lygiomis dalimis paveldi tą dalį, kuri būtų priklausiusi mirusiam jų tėvui ar motinai paveldint pagal įstatymą (CK 5.12 str.).

Sutuoktinio paveldėjimo teisė. Palikėjęs pergyvenęs sutuoktinis paveldi pagal įstatymą arba su pirmos ar su antros eilės įpėdiniais (jeigu jie yra). Su pirmos eilės įpėdiniais jis paveldi vieną ketvirtadalį palikimo, jeigu įpėdinių ne daugiau kaip trys, neįskaitant sutuoktinio. Jeigu įpėdinių daugiau kaip trys, tai sutuoktinis paveldi lygiomis dalimis su kitais įpėdiniais. Kai sutuoktinis paveldi su antros eilės įpėdiniais, jis paveldi pusę palikimo. Nesant pirmos ir antros eilės įpėdinių, sutuoktinis paveldi visą palikimą (CK 5.13 str.).

13.6. PAVELDĖJIMAS PAGAL TESTAMENTĄ

TEISĖ SUDARYTI TESTAMENTĄ

Testamentą gali sudaryti tik asmeniškai ir tik visiškai veiksnus fizinis asmuo. Negalioja testamentas: sudarytas neveiksniaus asmens; sudarytas asmens, kurio veiksnumas apribotas dėl piktnaudžiavimo alkoholiu, narkotinėmis ar toksinėmis medžiagomis; kurio turinys neteisėtas ar nesuprantamas. Testamentas gali būti pripažintas negaliojančiu ir kitais sandorių pripažinimo negaliojančiais pagrindais. Neišlikęs testamentas neturi galios. Tokio testamento turinio negalima nustatinėti teismo tvarka (CK 5.16 str.). Testatorius savo sudarytą testamentą bet kada gali panaikinti.

Galima sudaryti keletą testamentų. Tokiu atveju vėlesnis testamentas keičia ankstesnį.

Testamentą testatorius sudaro laisva valia be prievartos, suklydimo. Įprastinis suinteresuotų įpėdinių įkalbinėjimas ar prašymas sudaryti jiems palankų testamentą nelaikomi prievarta ir neturi įtakos testamento galiojimui (CK 5.18 str.).

TESTAMENTO TURINYS

Kiekvienas fizinis asmuo gali testamentu palikti visą savo turtą arba jo dalį (neišskiriant ir įprastinio namų apstatymo bei apyvokos reikmenų) vienam ar keliems asmenims, kurie yra įpėdiniai pagal įstatymą ar tokie nėra, taip pat valstybei, savivaldybėms, juridiniams asmenims. Testatorius gali palikti turtą ar jo dalį juridiniams asmenims, kurie turės būti įsteigti vykdant testamentą, taip pat dar nepradė-

tiems, negimusiems fiziniams asmenims. Testatorius gali testamente atimti paveldėjimo teisę iš vieno, kelių ar visų įpėdinių (CK 5.19 str.).

TEISĖ Į PRIVALOMĄJĄ PALIKIMO DALĮ

Palikėjo vaikai (įvaikiai), sutuoktinis, tėvai (įtėviai), kuriems reikalingas išlaikymas palikėjo mirties dieną, paveldi, nepaisant testamento turinio, pusę tos dalies, kuri kiekvienam iš jų tektų paveldint pagal įstatymą (privalomoji dalis), jeigu testamentu neskirta daugiau. Nustatant privalomosios dalies dydį atsižvelgiama į paveldimo turto vertę, įskaitant įprastinio namų apstatymo ir apyvokos reikmenų vertę (CK 5.20 str.).

ANTRINIO ĮPĖDINIO PASKYRIMAS

Testatorius turi teisę nurodyti testamente kitą įpėdinį tam atvejui, jeigu jo paskirtas testamentu įpėdinis numirs prieš atsirandant palikimui arba nepriimtų palikimo. Taip pat testatorius gali antriniam įpėdiniui paskirti kitą įpėdinį, jeigu antrinis įpėdinis numirs iki palikimo atsiradimo arba nepriims palikimo.

TESTAMENTINĖ IŠSKIRTINĖ

Testatorius turi teisę įpareigoti įpėdinį pagal testamentą įvykdyti kokią nors prievolę (testamentinę išskirtinę) vieno ar kelių asmenų naudai; šie asmenys įgyja teisę reikalauti tą prievolę įvykdyti. Išskirtinės gavėjais gali būti tiek įpėdiniai pagal įstatymą, tiek kiti asmenys (CK. 5.23 str. 1 d.). Be to, testatorius visą savo turtą, jo dalį ar konkretų kokią daiktą gali palikti visuotinai naudingam tikslui pasiekti arba labdarai. Tokio turto įpėdiniu gali būti paskirtas juridinis asmuo, kuris bus įsteigtas vykdant testatoriaus valią.

TESTAMENTŲ RŪŠYS

Testamentai gali būti viešieji ir asmeniniai. *Viešieji testamentai* - tai testamentai, kurie sudaryti raštu dviem egzemplioriais ir patvirtinti notaro arba Lietuvos Respublikos konsulinio pareigūno atitinkamoje valstybėje. Negalima ginčyti viešojo testamento sudarymo fakto. Viešiesiems testamentams prilyginami: asmenų, besigydančių ligoninėse, kitose stacionarinėse gydymo-profilaktikos įstaigose, sanatorijose arba gyvenančių senelių ir invalidų namuose testamentai, patvirtinti tų ligoninių, gydymo įstaigų, sanatorijų vyriausiųjų gydytojų, jų pavaduotojų medicinos reikalams arba būdinčiųjų gydytojų, taip pat šių senelių ir invalidų namų direktorių ir vyriausiųjų gydytojų; asmenų, esančių plaukiojimo metu jūrų laivuose arba vidaus plaukiojimo laivuose, plaukiojančiuose su Lietuvos Respublikos vėliava, testamentai, patvirtinti tų laivų kapitonų; asmenų, esančių žvalgomosiose, mokslinėse, sportinėse ir kitose ekspedicijose, testamentai, patvirtinti tų ekspedicijų viršininkų; karių testamentai, patvirtinti dalinių, junginių, įstaigų ir karo mokyklų vadų (viršininkų); asmenų, esančių laisvės atėmimo vietose, testamentai, patvirtinti laisvės atėmimo vietų viršininkų; testatoriaus gyvenamosios vietos seniūnų patvirtinti testamentai (CK 5.28 str. 6 d.).

Asmeninis testamentas - tai testatoriaus ranka surašytas testamentas, kuriame nurodyta testatoriaus vardas, pavardė, testamento sudarymo data (metai, mėnuo,

diena), vieta ir kuris išreiškia testatoriaus valią ir jo pasirašytas. Asmeninis testamentas gali būti surašytas bet kokia kalba. Testamento sudarymo datos ir vietos valstybės nenurodymas daro testamentą negaliojantį tik tuo atveju, jeigu testamentą sudarymo datos ir vietos negalima nustatyti kitais būdais arba jos nėra aiškios iš kitų aplinkybių. Asmeninis testamentas akivaizdžiai nebaigtas ar nepasirašytas negalioja. Asmeninį testamentą testatorius gali perduoti saugoti notarui ar Lietuvos Respublikos konsuliniam pareigūnui užsienio šalyje. Jeigu asmeninis testamentas nebuvo perduotas saugoti įstatymo nustatyta tvarka, tai jis po testatoriaus mirties ne vėliau kaip per 1 metus turi būti pateiktas teismui patvirtinti. Šiuo atveju galioja tik teismo patvirtintas testamentas (CK 5.31 str. 4 d.).

Bendrasis sutuoktinių testamentas. Bendruoju sutuoktinių testamentu abu sutuoktiniai vienas kitą paskiria savo įpėdiniu ir po vieno sutuoktinio mirties visą mirusiojo turtą (iš jo ir bendrosios sutuoktinių nuosavybės dalį) paveldi pergyvenęs sutuoktinis, išskyrus privalomąją palikimo dalį (CK 5.43 str.). Bendrąjį sutuoktinių testamentą gali sudaryti tik sutuoktiniai kaip viešąjį testamentą. Tokį testamentą notaro ar kito asmens, tvirtinančio testamentą, akivaizdoje pasirašo abu sutuoktiniai. Testamentu kiekvienas sutuoktinis kitam palieka visą savo turtą. Testamentu gali būti paskirtas įpėdinis, kuris paveldės turtą mirus paskutiniam sutuoktiniui. Kiekvienas sutuoktinis gali iki palikimo atsiradimo atšaukti savo valios išreiškimą ta pačia tvarka, kokia buvo sudarytas testamentas. Tokiu atveju netenka galios ir kito sutuoktinio valios išreiškimas. Sutuoktinio sudaryti testamentai, neatšaukus bendrojo sutuoktinių testamentą, negalioja. Bendrasis sutuoktinių testamentas netenka galios, jeigu iki palikimo atsiradimo momento nutraukiama santuoka arba pareiškiamas ieškinys (paduodamas prašymas) nutraukti santuoką, arba sutuoktinis davė sutikimą ištuoakai.

Mirus vienam sutuoktiniui, kitas sutuoktinis neturi teisės pakeisti bendro testamentą. Jis turi teisę atsisakyti priimti palikimą. Tokiu atveju mirusiojo sutuoktinio turtą paveldi jo įpėdiniai pagal įstatymą, o pergyvenęs sutuoktinis įgyja teisę savo nuožiūra sudaryti naują testamentą.

TESTAMENTO VYKDYMAS

Testamentą vykdo testatoriaus paskirtas testamentą vykdytojas, įpėdinis arba teismo paskirtas palikimo administratorius. Jeigu testatorius nepaskyrė testamentą vykdytojo arba paskirtas testamentą vykdytojas ar įpėdinis negali atlikti savo pareigų, tai palikimo atsiradimo vietos apylinkės teismas skiria palikimo administratorių, kuris atlieka visus veiksmus, reikalingus testamentui įvykdyti. Asmuo, pradėjęs vykdyti testamentą, neturi teisės be svarbių priežasčių atsisakyti šių pareigų. Testamentą vykdytojas atlieka visus veiksmus, reikalingus testamentui įvykdyti.

13.7. PALIKIMO PRIĖMIMAS IR JO ATSISAKYMAS

Kad įgytų palikimą, įpėdinis turi jį priimti. Neleidžiama palikimą priimti iš dalies arba su sąlyga ar išlygomis. Palikimą galima priimti per tris mėnesius nuo jo atsiradimo dienos. Laikoma, kad įpėdinis palikimą priėmė, kai jis faktiškai pradėjo valdyti paveldimą turtą. Palikimą, be to, galima priimti kreipiantis į palikimo atsiradimo vietos apylinkės teismą dėl turto apyrašo sudarymo arba įpėdiniui padavus

palikimo atsiradimo vietos notarui pareiškimą apie palikimo priėmimą. Asmenys, kuriems paveldėjimo teisė atsiranda tik tuo atveju, kai kiti įpėdiniai palikimo nepriima, gali pareikšti sutikimą priimti palikimą per tris mėnesius nuo teisės priimti palikimą atsiradimo dienos.

Neveiksnių asmenų vardu palikimą priima jų tėvai arba globėjai. Ribotai veiksnius asmenys palikimą priima tik tėvų arba rūpintojų sutikimu.

Įpėdinis, laikomas priėmusiu palikimą, jeigu jis pradėjo valdyti turtą, juo rūpintis kaip savo turtu (valdyti, naudoti ir disponuoti, prižiūrėti, mokėti mokesčius, kreipėsi į teismą išreikšdamas valią priimti palikimą ir paskirti palikimo administratorių ir pan.). Įpėdinis, pradėjęs valdyti kokią nors palikimo dalį ar net kokią nors daiktą, laikomas priėmusiu visą palikimą. Įpėdinis, pradėjęs valdyti turtą, turi teisę per palikimui priimti nustatytą terminą atsisakyti palikimo, padavęs apie tai pareiškimą palikimo atsiradimo vietos notarui. Tokiu atveju laikoma, kad palikimą įpėdinis valdė kitų įpėdinių interesais.

Įpėdinis pagal įstatymą ar įpėdinis pagal testamentą turi teisę per tris mėnesius nuo palikimo atsiradimo dienos atsisakyti palikimo. Neleidžiama atsisakyti su sąlygomis ir išlygomis arba dalies palikimo. Palikimo atsisakymas turi tas pačias pasekmes kaip ir palikimo nepriėmimas. Įpėdinis atsisako palikimo paduodamas pareiškimą palikimo atsiradimo vietos notarui. Neleidžiama atsisakyti palikimo, jeigu įpėdinis padavė palikimo atsiradimo vietos notarui pareiškimą, kad jis priima palikimą arba prašo išduoti jam paveldėjimo teisės liudijimą, arba kreipėsi į palikimo atsiradimo vietos apylinkės teismą dėl turto apyrašo sudarymo.

IPĖDINIO ATSAKOMYBĖ UŽ PATIKĖJO SKOLAS

Įpėdinis, priėmęs palikimą turto valdymo perėmimu arba padavęs pareiškimą notarui, už palikėjo skolas atsako visu savo turtu. Jeigu palikimą priėmė nurodytu palikimo priėmimo būdu keletas įpėdinių, visi jie už palikėjo skolas atsako solidariai visu savo turtu. Įpėdinis, priėmęs palikimą pagal teismo antstolio sudarytą apyrašą, už palikėjo skolas atsako tik paveldėtu turtu. Jeigu bent vienas įpėdinis priėmė palikimą pagal apyrašą, tai visi kiti įpėdiniai laikomi priėmusiais palikimą pagal apyrašą (CK 5.53 str.).

IPĖDINIŲ SAVITARPIO SANTYKIAI

Jeigu yra keletas įpėdinių, priėmusių palikimą, tai jų paveldėtas turtas yra jų bendroji dalinė nuosavybė. Kiekvienas įpėdinis pagal jo paveldėtą palikimo dalį turi dalinės nuosavybės teisę į kiekvieną palikėjo daiktą, turi atitinkamą reikalavimo teisės dalį ir prievolės dalį prievoliniuose santykiuose, kurių subjektu buvo palikėjas. Niekto negalima priversti atsisakyti teisės į jam priklausančią dalį. Palikimas pasidalijamas bendru įpėdinių sutarimu. Jeigu nesutariama, ginčą sprendžia teismas.

14. ŠEIMOS TEISĖ

14.1. ŠEIMOS TEISĖS SAMPRATA, PRINCIPAI IR ŠALTINIAI

Šeimos teisė - tai civilinės teisės dalis, kurios normos nustato bendruosius šeimos santykių teisinio reglamentavimo principus ir reglamentuoja santuokos sudarymo, jos galiojimo bei nutraukimo pagrindus ir tvarką, sutuoktinių turtines ir asmenines neturtines teises, vaikų kilmės nustatymą, vaikų ir tėvų bei kitų šeimos narių tarpusavio teises ir pareigas, įvaikinimo, globos ir rūpybos, civilinės būklės aktų registravimo tvarkos pagrindines nuostatas (CK 3.1 str. 1 d.).

Šeimos teisės *dalykas* yra santykiai, kurie susidaro tarp sutuoktinių, tėvų ir vaikų, brolių ir seserų savitarpio santykiai, santykiai tarp senolių ir vaikaičių, įvairių ir įtėvių. Be to, šeimos teisės normos reglamentuoja globos ir rūpybos santykius. Visi šie santykiai būna asmeniniai neturtiniai ir turtiniai santykiai. Asmeniniai neturtiniai santykiai - tai santykiai, kurie neturi turinio turinio, t. y. jų negalima įvertinti pinigais. Tokie santykiai susiklosto šeimoje tarp vyro ir moters, tarp tėvų ir vaikų bei kitų šeimos narių. Turtiniai santykiai - tai santykiai, atsirandantys dėl bendro sutuoktinių ar šeimos turto, dėl asmeninio kiekvieno šeimos nario turto, dėl išlaikymo ar materialinės paramos teikimo šeimos nariams ir kt.

Šeimos santykiai atsiranda sudarius santuoką, gimus vaikui, įvaikinus vaiką ir kt. Jie būna asmeninio ir turtinio pobūdžio, be to, iš šių santykių kylančių teisių negalima perleisti kitiems asmenims. Šių santykių dalyviai yra tik fiziniai asmenys.

Šeimos teisės *principai* yra šie: 1) santuokos laisvės ir savanoriškumo principas, kuris įtvirtintas Konstitucijos 38 straipsnio 3 dalyje. Jis reiškia, kad santuoka sudaroma laisvu vyro ir moters sutarimu. Santuoka, sudaryta pažeidžiant šį principą, negalioja; 2) monogamijos principas -jis reiškia, kad santuoka ar registruota partnerystė galima tik tarp asmenų, kurie nėra kitoje santuokoje; 3) sutuoktinių lygia-teisiškumo principas, kuris įtvirtintas Konstitucijos 38 straipsnio 5 dalyje. Jis reiškia, kad sutuoktinių teisės šeimoje lygios; 4) prioritetas vaikų teisių ir interesų apsaugos ir gynimo principas. Jis reiškia, kad sprendžiant visus šeimos klausimus, susijusius su vaikais, turi būti vadovaujamasi vaiko interesais, o prioritetas turi būti teikiamas vaiko auklėjimui šeimoje; 5) motinystės visokeriopos apsaugos principas, kuris įtvirtintas Konstitucijos 39 straipsnyje. Tai reiškia, kad valstybė globoja šeimas, auginančias ir auklėjančias vaikus namuose, nustato lengvatas nėščioms moterims, dirbančioms motinoms, auginančioms vaikus. Šeimos santykiams taikomi ir bendrieji civilinės teisės principai (teisingumo, sąžiningumo, protingumo ir kiti).

Šeimos teisės *šaltiniai* yra Lietuvos Respublikos Konstitucija, Civilinis kodeksas ir kiti įstatymai, taip pat Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys. Papročių šeimos santykiuose paisoma tik įstatymų numatytais atvejais.

14.2. SANTUOKA, JOS SUDARYMO SĄLYGOS IR TVARKA

SANTUOKOS SAMPRATA

Santuoka yra įstatymų nustatyta tvarka įformintas savanoriškas vyro ir moters susitarimas sukurti šeimos teisinius santykius. Vyras ir moteris, įstatymų nustatyta tvarka įregistravę santuoką, yra sutuoktiniai (CK 3.7 str.).

Civiliniame kodekse santuoka apibūdinama kaip civilinė sutartis, kuria siekiama tik teisinių pasekmių. Ši samprata nevisiškai atitinka šeimos santykių specifiką, neličia jų neturtinio pobūdžio. Santuoka sudaroma ne tik dėl teisinių pasekmių, bet ir dėl meilės (dėl lytinio biologinio poreikio). Bažnyčia bažnytinę santuoką laiko sakramentu. Tokiu būdu vyro ir moters santykiai sudvasinami.

Tarp sutuoktinių susidaro ne tik teisės reglamentuojami santykiai, bet ir santykiai, kurių teisės normos negali reglamentuoti. Meilės, pagarbos, lytinio gyvenimo teisė negali reglamentuoti.

Santuoka yra ne tik sutartis, ne tik vienkartinis aktas, bet ir sutuoktinių būklė.

SANTUOKOS SUDARYMO SĄLYGOS IR TVARKA

Santuokos sudarymo sąlygos yra šios: 1) santuoką leidžiama sudaryti tik su skirtingos lyties asmeniu; 2) santuoka sudaroma laisva vyro ir moters valia; bet koks grasinimas, prievarta, apgaulė ar kitokie valios trūkumai yra pagrindas santuoką pripažinti negaliojančia; 3) santuoką leidžiama sudaryti asmenims, kurie santuokos sudarymo dieną yra aštuoniolikos metų. Norinčio tuoktis, tačiau neturinčio aštuoniolikos metų asmens prašymu teismas supaprastinto proceso tvarka turi teisę sumažinti tokio asmens santuokinį amžių, bet ne daugiau kaip trejais metais. Nėštumo atveju teismas gali leisti tuoktis asmeniui, nesulaukusiam penkiolikos metų; 4) asmuo, įsisteijęs teismo sprendimu pripažintas neveiksniu, negali sudaryti santuokos; 5) asmuo, sudaręs santuoką ir jos įstatymų nustatyta tvarka nenutraukęs, negali sudaryti kitos santuokos; 6) draudžiama tuoktis tėvams su vaikais, tėviams su įvaikiais, seneliams su vaikaičiais, tikriems ir netikriems broliams su seserimis, pusbroliams su pusseserėmis, dėdėms su dukterėčiomis, tetoms su sūnėnais.

Pirmiausia būsimieji sutuoktiniai susitaria sudaryti santuoką. Tokį susitarimą galima sudaryti žodžiu, raštu ar paduodant nustatytos formos prašymą civilinės metrikacijos įstaigai įregistruoti santuoką. Toks susitarimas neįpareigoja tuoktis ir jo negalima įgyvendinti prievarta. Tačiau jis sukelia turtines teises pasekmes. Jeigu santuoka nesudaroma, tai abi susitarimo šalys turi teisę reikalauti, kad būtų gražintos dovanos, išskyrus atvejus, kai dovanos vertė neviršija 1000 Lt arba santuoka nebuvo sudaryta dėl to, kad viena susitarimo šalis mirė. Šalis, kuri be pagrindo atsisakė sudaryti santuoką, privalo kitai šaliai atlyginti nuostolius bei moralinę žalą. Šiems reikalavimams taikomas vienerių metų ieškinio senaties terminas, skaičiuojamas nuo atsisakymo sudaryti santuoką dienos.

Norintys susituokti asmeniškai paduoda nustatytos formos prašymą vieno jų arba tėvų gyvenamosios vietos civilinės metrikacijos įstaigai savo pasirinkimu (CK 3.299 str. 1 d.). Tai, kad paduotas toks prašymas, viešai paskelbiama metrikacijos įstaigoje ne vėliau kaip prieš dvi savaites iki santuokos registravimo. Santuoka registruojama praėjus ne mažiau kaip vienam mėnesiui nuo prašymo padavimo dienos, dalyvaujant dviem liudytojams (CK 3.301 str. 1 d.).

Besituokiantys asmenys gali sudaryti bažnytinę santuoką. Tokiu atveju atitinkamos religinės organizacijos įgaliotas asmuo privalo per 10 dienų po bažnytinės santuokos sudarymo pateikti vietos metrikacijos įstaigai nustatytos formos pranešimą apie santuokos sudarymą. Metrikacijos įstaiga padaro santuokos sudarymo įrašą ir išduoda liudijimą. Jeigu metrikacijos įstaigai pranešimas nepateikiamas per nustatytą terminą, santuoka laikoma sudaryta nuo tos dienos, kai ji buvo įtraukta į apskaitą civilinės metrikacijos įstaigoje.

14.3. ASMENINIAI IR TURBINIAI SUTUOKTINIŲ SANTYKIAI

ASMENINIAI NETURBINIAI SUTUOKTINIŲ SANTYKIAI

Sudarę santuoką, sutuoktiniai įgyja šeimos teisėje numatytas teises ir pareigas. Sutoktiniai turi lygias teises ir vienodą civilinę atsakomybę vienas kitam bei vaikams santuokos sudarymo, jos trukmės ir jos nutraukimo klausimais. Sutoktiniai susitarimu negali atsisakyti teisių ar panaikinti pareigų, kurios pagal įstatymus atsiranda kaip santuokos pasekmė (CK 3.26 str.). Sutoktiniai privalo būti vienas kitam lojalūs ir vienas kitą gerbti, taip pat vienas kitą remti moraliai bei materialiai ir, atsižvelgiant į kiekvieno jų galimybes, prisidėti prie bendrų šeimos ar kito sutoktinio poreikių tenkinimo. Jeigu vienas sutoktinis dėl objektyvių priežasčių negali pakankamai prisidėti prie bendrų šeimos poreikių tenkinimo, tą pagal savo galimybes turi daryti kitas sutoktinis (CK 3.27 str.).

Abu sutoktiniai turi teisę pasilikti iki santuokos turėtą savo pavardę, pasirinkti kito sutoktinio pavardę kaip bendrą pavardę arba pasirinkti dvigubą pavardę, kai prie savo pavardės prijungiama sutoktinio pavardė (CK 3.31 str.).

SUTUOKTINIŲ TURBINĖS TEISĖS IR PAREIGOS

Sutoktinių turbinės teisės ir pareigos yra šios: 1) teisė į šeimos turtą; 2) teisė į išlaikymą.

Sutoktinių turto teisinis režimas gali būti nustatomas pagal įstatymus arba pagal sutartis. Jeigu sutoktiniai nėra sudarę vedybų sutarties, jų turtui taikomas įstatymų nustatytas turto teisinis režimas. Be to, yra skiriamas šeimos turtas.

ĮSTATYMŲ NUSTATYTAS SUTUOKTINIŲ TURTO TEISINIS REŽIMAS

Įstatymų nustatytas sutoktinių turto teisinis režimas reiškia, kad sutoktinių įgytas po santuokos sudarymo turtas yra jų bendroji jungtinė nuosavybė, kol jis nėra padalytas arba kol jungtinės nuosavybės teisė nėra pasibaigusi kitokiu būdu (CK 3.87 str.). Pagal CK 3.88 straipsnio 1 dalį *bendraja jungtine nuosavybe* pripažįstamas: 1) turtas, įgytas po santuokos sudarymo; 2) pajamos ir vaisiai, gauti iš asmeninio sutoktinių turto; 3) pajamos, gautos iš abiejų sutoktinių bendros arba vieno sutoktinio veiklos, išskyrus lėšas, būtinas sutoktinio profesinei veiklai; 4) pajamos iš sutoktinių bendros įmonės ar verslo veiklos, iki santuokos vieno sutoktinio įgytos įmonės pajamos ir šios įmonės vertės padidėjimas; 5) pajamos, gautos po santuokos sudarymo iš sutoktinių darbinės ar intelektinės veiklos, dividendai, pensijos, pašalpos bei kitokios išmokos, išskyrus tikslinės paskirties išmokas (žalos, padarytos dėl sveikatos sužalojimo, atlyginimas, tikslinė materialinė parama ir kt.).

Laikoma, kad turtas yra bendroji jungtinė nuosavybė, kol neįrodyta, kad jis yra vieno sutoktinio asmeninė nuosavybė (CK 3.88 str. 2 d.).

Asmeninė sutoktinių nuosavybė yra: 1) abiejų sutoktinių atskirai įgytas turtas iki santuokos sudarymo; 2) sutoktiniui dovanotas ar jo paveldėtas turtas, jeigu dovanojimo sutartyje ar testamente nenurodyta, kad turtas perduodamas abiem sutoktiniams; 3) sutoktinių asmeninio naudojimo daiktai (avalynė, drabužiai, profesinės veiklos įrankiai); 4) intelektinės ir pramoninės nuosavybės teisės

(teisės į literatūros, meno ir mokslo kūrinius, atlikėjo teisės, teisės į išradimą, pramoninį dizainą ir kt.), išskyrus pajamas, gaunamas iš intelektualinės veiklos; 5) lėšos ir daiktai, reikalingi asmeniniam sutuoktinio verslui, išskyrus lėšas ir daiktus, skirtus abiejų sutuoktinių bendram verslui; 6) lėšos, vieno sutuoktino gautos kaip žalos atlyginimas ar kompensacija už žalą, padarytą dėl sveikatos sužalojimo, arba kaip neturtinės žalos atlyginimas, tikslinė materialinė parama ir kitokios išmokos, išimtinai susijusios su jas gavusio sutuoktinio asmeniu, teisės, kurių negalima perleisti kitiems asmenims; 7) sutuoktinio įgytas turtas už asmenines lėšas arba lėšas, gautas realizavus jam nuosavybės teise priklausančią turtą, jeigu to turto įgijimo metu buvo aiškiai išreikšta sutuoktinio valia įgyti turtą asmeninę nuosavybę (CK 3.89 str. 1 d.).

Turtą, kuris yra vieno sutuoktinio nuosavybė, teismas gali pripažinti bendrąja jungtine nuosavybe, jeigu santuokos metu šis turtas iš esmės buvo pagerintas sutuoktinių bendromis lėšomis arba kito sutuoktinio lėšomis ir darbu. Tai gali būti kapitalinis remontas, rekonstrukcija, pertvarkymas ir kt. (CK 3.90 str. 1 d.).

Šeimoje vaikai neturi dalies bendrojoje jungtinėje sutuoktinių nuosavybėje. Jie gali turėti savo nuosavybę, paveldėtą, dovanotą ar įgytą už jiems priklausančias lėšas. Jeigu jie prisidėjo darbu ar lėšomis prie bendro šeimos turto, tai jie įgyja teisę į turto dalį, atitinkančią jų indėlį.

SUTARTINIS SUTUOKTINIŲ TURTO RĖŽIMAS

Sutartinį sutuoktinių turto rėžimą nustato vedybų sutartis. Vedybų sutartis yra sutuoktinių susitarimas, nustatantis jų turtines teises ir pareigas santuokos metu, taip pat po santuokos nutraukimo ar gyvenimo skyrium (CK 3.101 str.). Šią sutartį galima sudaryti iki santuokos sudarymo arba sudarius santuoką. Jeigu sutartis buvo sudaryta iki santuokos sudarymo, tai ji įsigalioja sudarius santuoką. Nepilnametis gali vedybų sutartį sudaryti tik po santuokos įregistravimo, nes nuo šio momento jis tampa visiškai veiksnus. Asmenys, kurių veiksnumą yra apribojęs teismas, šią sutartį gali sudaryti tik rūpintojo rašytiniu sutikimu. Jeigu rūpintojas tokio leidimo neduoda, tai sutuoktinio prašymu leidimą sudaryti sutartį gali duoti teismas (CK 3.102 str.4 d.).

Sutartis ir jos pakeitimai turi būti sudaryti notarine forma ir įregistruoti vedybų sutarčių registre. Keisti vedybų sutartį galima ir teismo leidimu. Sutarties pakeitimai neturi grįžamosios galios (CK 3.103 str.).

Vedybų sutartyje nustatoma, koks turtas bus asmeninė kiekvieno sutuoktinio nuosavybė, koks - bendroji sutuoktinių nuosavybė arba dalinė nuosavybė, taip pat nustatoma tiek esamo, tiek būsimo turto teisinė padėtis.

Negalioja vedybų sutarties sąlygos, kurios prieštarauja imperatyviosioms įstatymų normoms, pažeidžia CK įtvirtintą sutuoktinių bendrosios jungtinės nuosavybės lygių dalių principą, riboja sutuoktinių teismumą ar veiksnumą, reglamentuoja sutuoktinių asmenines neturtines teises, nustato ar keičia sutuoktinių asmenines teises ir pareigas jų vaikams, riboja ar atima iš sutuoktinio (sutuoktinių) teisę į išlaikymą, teisę kreiptis į teismą, keičia turto paveldėjimo tvarką ar sąlygas (CK 3.105 str.). Be to, vedybų sutartį galima pripažinti negaliojančia bendraisiais sandorių pripažinimo negaliojančiais pagrindais.

Vedybų sutartis baigiasi nutraukus santuoką ar sutuoktiniams pradėjus gyventi skyrium, išskyrus prievoles, kurios pagal sutartį išlieka ir po santuokos nutraukimo ar sutuoktiniams gyvenant skyrium (CK 3.107 str.).

ŠEIMOS TURTAS

CK 3.84 straipsnyje tiek iš asmeninio kiekvieno sutuoktinio, tiek iš bendrosios jungtinės sutuoktinių nuosavybės išskiriamas šeimos turtas ir nustatomas ypatingas jo teisinis režimas. Tai turtas, kuris turi būti naudojamas tik bendriems šeimos poreikiams. Prie šeimos turto yra priskiriami šeimos gyvenamoji patalpa ir kilnojamieji daiktai, skirti šeimos namų ūkio poreikiams tenkinti, įskaitant baldus (CK 3.84 str. 2 d.). Šiais daiktais sutuoktinis, daiktų savininkas, gali disponuoti tik gavęs kito sutuoktinio rašytinį sutikimą. Jeigu šeima turi nepilnamečių vaikų, tai reikalingas teismo leidimas. Sutuoktiniai sutartimi negali pakeisti šeimos turto teisinio režimo ar jo sudėties (CK 3.85 str.).

Šeimos turto teisinis režimas pasibaigia nutraukus santuoką, ją pripažinus negaliojančia ar sutuoktiniams pradėjus gyventi skyrium.

SUTUOKTINIŲ TURTO VALDYMAS, NAUDOJIMAS, DISPONAVIMAS JUO

Abu sutuoktiniai jiems priklausančią turtą (tiek asmeninės nuosavybės teise, tiek bendrosios jungtinės nuosavybės teise) valdo ir naudoja bendrai šeimos poreikiams tenkinti. Sutuoktiniai turi teisę tarpusavyje sudaryti visus sandorius. Jie gali perleisti vienas kitam jiems priklausančius daiktus, sudaryti paskolos sutartis. Sandorius su trečiaisiais asmenimis dėl bendrosios jungtinės nuosavybės sudaro abu sutuoktiniai. Jeigu tokį sandorį sudaro vienas sutuoktinis, tai preziumuojama, kad jis sudaro sandorį kitam sutuoktiniui sutinkant, išskyrus atvejus, kai sandoriui sudaryti reikalingas kito sutuoktinio rašytinis sutikimas (CK 3.92 str. 3 d.). Jeigu sutuoktinis neduoda kitam sutuoktiniui leidimo sudaryti sandorį, tai suinteresuotas sutuoktinis gali kreiptis į teismą ir prašyti, kad teismas leistų sudaryti sandorį (CK 3.93 str. 1 d.).

BENDROSIOS JUNG TINĖS SUTUOKTINIŲ NUOSAVYBĖS PADALIJIMAS

Bendroji jungtinė sutuoktinių nuosavybė gali būti padalyta bendru sutuoktinių sutarimu, vieno jų reikalavimu, kreditorių reikalavimu tiek nenutraukus santuokos, tiek ją nutraukus ar pradėjus gyventi skyrium. Dalijant turtą sutuoktinių dalys laikomos lygios. Nuo dalių lygybės principo galima nukrypti atsižvelgiant į nepilnamečių vaikų interesus, vieno sutuoktinio sveikatos būklę ar jo turtinę padėtį bei kitas svarbias aplinkybes. Sutuoktinio, kuris privalo mokėti išlaikymą kitam sutuoktiniui, dalis iš bendro turto gali būti mažinama išlaikymo suma, jei išlaikymas yra priteisiamas vienkartinė suma arba priteisiamas tam tikras turtas, be to, jei ne daugiau kaip prieš metus iki turto padalijimo bylos iškėlimo vienas sutuoktinis be kito sutikimo sumažino turtą, kuris yra bendroji jungtinė nuosavybė, vertę dalį jo padovanodamas arba juo padidindamas savo asmeninę nuosavybę. Vieno sutuoktinio dalis gali būti sumažinama šeimos negautų pajamų suma dėl šio sutuoktinio aplaidumo arba kai šis sutuoktinis nuslėpė savo pajamas nuo šeimos ir naudojo savo asmeniniams poreikiams (CK 3.123 str.). Į dalytiną turtą neįtraukiami daiktai, skirti nepilnamečių vaikų poreikiams tenkinti, sutuoktinių drabužiai, asmeninio naudojimo daiktai, jų asmeninės neturtinės teisės ir turtinės teisės, susijusios su sutuoktinio asmeniu (CK 3.120 str. 1 d.).

Daiktai dalijami natūra, nedalus daiktai priskiriami vienam sutuoktiniui, kitam jų vertė kompensuojama kitais daiktais arba pinigais.

BENDRAS GYVENIMAS NEĮREGISTRAVUS SANTUOKOS

Pastaruoju metu daug vyrų ir moterų gyvena bendrai, nesudarę santuokos. Jeigu jie bendrai gyvena *įregistruotą partnerystę* ne mažiau kaip vienerius metus, turėdami tikslą sukurti šeiminius santykius, tuomet jų turtinius santykius reglamentuoja CK 3.229-3.235 straipsniai.

CK 3.230 straipsnyje apibrėžiama, kas laikoma sugyventinių *bendrai naudojamu turtu*. Tai yra: sugyventinių bendrai įgytas ir bendrai naudojamas namas ar butas; vienam sutuoktiniui priklausanti užufrukto ar kitokia teisė naudotis gyvenamuoju namu ar butu, kurį sugyventiniai naudoja bendrai gyvendami; bendrai įgyti nekilnojamieji daiktai, susiję su bendrai naudojamu gyvenamuoju namu ar butu bei baldai ir namų apyvokos daiktai, kuriuos sugyventiniai bendrai įgijo ir bendrai naudoja, išskyrus daiktus, kuriuos sugyventiniai individualiai naudoja.

Visas turtas, kurį sugyventiniai įgijo bendrai gyvendami ar naudojo bendrai, gali būti padalytas vieno sugyventinio reikalavimu teismo tvarka, pasibaigus jų bendram gyvenimui ar vienam jų mirus. Turtas dalijamas lygiomis dalimis. Nuo šio principo galima nukrypti atsižvelgus į sugyventinių nepilnamečių vaikų interesus, bendro gyvenimo trukmę, jų amžių, sveikatą, turtinę padėtį, asmeninį indėlį į turto sukaukimą ir kitas svarbias aplinkybes (CK 3.234 str.).

14.4. SANTUOKOS NEGALIOJIMAS IR SANTUOKOS NUTRAUKIMAS

SANTUOKOS NEGALIOJIMAS

Santuoka teismo gali būti pripažinta negaliojančia nuo jos sudarymo momento, jeigu buvo pažeistos nustatytos santuokos sudarymo sąlygos pagal sutuoktinio, nežinojusio apie kliūtis santuokai sudaryti, prokuroro arba bet kurio kito asmens, kurio teisės ar teisėti interesai buvo pažeisti sudarant santuoką, ieškinį. Nepilnamečio sudaryta santuoka gali būti pripažinta negaliojančia pagal nepilnamečio sutuoktinio, jo tėvų, globėjų ar rūpintojų, valstybinės vaiko teisių apsaugos institucijos arba prokuroro ieškinį. Kai nepilnamečiam sutuoktiniui sukanka aštuoniolika metų, ieškinį dėl santuokos pripažinimo negaliojančia gali pareikšti tik pats sutuoktinis. Asmens, kurį teismas yra pripažinęs neveiksniu, sudaryta santuoka gali būti pripažinta negaliojančia pagal neveiksnaus sutuoktinio globėjo, prokuroro arba bet kurio kito asmens, kurio teisės ar teisėti interesai buvo pažeisti sudarant santuoką, ieškinį. Santuoka, sudaryta tik dėl akių, neturint tikslo sukurti šeimos teisinius santykius, gali būti pripažinta negaliojančia pagal vieno iš sutuoktinių arba prokuroro ieškinį.

Teismas gali netenkinti reikalavimo pripažinti santuoką negaliojančia, jeigu bylos nagrinėjimo metu išnyko aplinkybės, kurios buvo kliūtis sudaryti santuoką. Be to, teismas gali atsisakyti pripažinti negaliojančia santuoką, sudarytą nepilnamečio, jeigu santuokos pripažinimas negaliojančia prieštarautų nepilnamečio sutuoktinio arba sutuoktinių nepilnamečių vaikų interesams. Santuoka negali būti pripa-

žinta fiktyvia, jeigu, kol byla dėl santuokos pripažinimo negaliojančia buvo iškelta, sutuoktiniai sukūrė šeimos santykius arba daugiau nei metus po santuokos sudarymo bendrai gyvena, arba jiems gimė ar jie laukiasi bendro vaiko. Santuoka negali būti pripažinta negaliojančia po jos nutraukimo, išskyrus atvejus, kai buvo pažeistas monogamijos principas arba santuoka buvo sudaryta su artimuoju giminaičiu. Taip pat nepripažįstama negaliojančia santuoka, sudaryta, kai vienas iš sutuoktinių neišreiškė savo tikrosios valios, jeigu po tokios santuokos sudarymo arba po to, kai paaiškėjo aplinkybių, leidžiančių reikalauti santuoką pripažinti negaliojančia, sutuoktiniai bendrai gyveno daugiau nei vienerius metus, arba jiems gimė bendras vaikas, arba jie laukiasi bendro vaiko.

Ieškiniams dėl santuokos pripažinimo negaliojančia nustatytas vienerių metų ieškinio senaties terminas. Jis skaičiuojamas nuo pilnametystės dienos, kai santuoką sudarė nepilnametis, arba nuo aplinkybių, sudarančių pagrindą santuokai pripažinti negaliojančia, paaiškėjimo dienos, arba nuo fiktyvios santuokos sudarymo dienos (prokuroras šiais atvejais ieškinį gali pareikšti per penkerius metus nuo santuokos sudarymo). Reikalavimams pripažinti santuoką negaliojančia kitais pagrindais ieškinio senatis netaikoma (CK 3.42 str.).

Santuokos pripažinimo negaliojančia *teisinės pasekmės* yra šios: 1) tėvų, kurie buvo susituokę ir kurių santuoka vėliau buvo pripažinta negaliojančia, vaikai laikomi santuokiniiais; 2) jeigu abu sutuoktiniai buvo sąžiningi, t. y. nežinojo ir negalėjo žinoti, kad yra kliūčių sudaryti santuoką, tai santuoka, nors ir pripažinta negaliojančia, sukelia jiems tokias pat teises pasekmes kaip ir galiojanti santuoka, išskyrus paveldėjimo teisę. Aplinkybės, patvirtinančios sutuoktinio sąžiningumą, turi būti nurodytos teismo sprendime. Kai sąžiningas buvo tik vienas sutuoktinis, negaliojanti santuoka suteikia jam tas teises, kurios pripažįstamos sutuoktiniui. Jeigu abu sutuoktiniai buvo nesąžiningi, tai negaliojanti santuoka jiems nesukuria sutuoktinių teisių ir pareigų. Kiekvienas jų turi teisę atsiimti savo turta, taip pat ir padovanotą kitam sutuoktiniui.

Sąžiningas ir išlaikymo reikalingas sutuoktinis turi teisę reikalauti priteisti iš nesąžiningo sutuoktinio išlaikymą, bet ne ilgiau kaip trejiems metams.

SANTUOKOS PABAIGA

Santuoka baigiasi, kai vienas sutuoktinis miršta arba santuoka nutraukiama įstatymų nustatyta tvarka. Santuoka gali būti nutraukta abiejų sutuoktinių bendru sutikimu, vieno sutuoktinio prašymu arba dėl sutuoktinių (sutuoktinio) kaltės (CK 3.49 str.).

Santuokos nutraukimas sutuoktinių bendru sutikimu. Sutuoktiniai gali susitarti ir santuoką nutraukti bendru sutikimu supaprastinto proceso tvarka, jeigu yra visos šios sąlygos: 1) nuo santuokos sudarymo yra praėję daugiau nei vieneri metai; 2) abu sutuoktiniai yra sudarę sutartį dėl santuokos nutraukimo pasekmių (turto padalijimo, vaikų išlaikymo ir pan.); 3) abu sutuoktiniai yra visiškai veiksnūs.

Bendras sutuoktinių prašymas nutraukti santuoką paduodamas vieno iš sutuoktinių gyvenamosios vietos apylinkės teismui. Kartu su prašymu dėl santuokos nutraukimo sutuoktiniai turi pateikti sutartį dėl santuokos nutraukimo pasekmių. Teismas priima sprendimą santuoką nutraukti, jeigu įsitikina, kad santuoka faktiškai iširo. Santuoka laikoma iširusia, jeigu sutuoktiniai kartu bendrai nebegyvena ir nebegalima tikėtis, kad jie vėl pradės gyventi kartu.

Teismas privalo imtis priemonių sutuoktiniams sutaikyti. Vieno sutuoktinio prašymu arba savo iniciatyva teismas gali nustatyti ne ilgesnį kaip šešių mėnesių terminą sutuoktiniams susitaikyti (CK 3.53 str.).

Santuokos nutraukimas vieno sutuoktinio prašymu. Santuoką galima nutraukti vieno sutuoktinio prašymu, kurį jis paduoda jo gyvenamosios vietos apylinkės teismui, kai yra bent viena iš šių sąlygų: 1) sutuoktiniai gyvena skyrium (separacija) daugiau nei vienerius metus; 2) vienas sutuoktinis pripažintas teismo sprendimu neveiksniu po santuokos sudarymo; 3) sutuoktinis teismo sprendimu pripažintas nežinia kur esančiu; 4) vienas sutuoktinis atlieka laisvės atėmimo bausmę ilgiau nei vienerius metus už netyčinį nusikaltimą.

Neveiksnaus sutuoktinio interesais prašymą dėl santuokos nutraukimo gali paduoti jo globėjas, prokuroras arba globos ir rūpybos institucija (CK 3.55 str.).

Šiuo atveju sutuoktinio prašymas dėl santuokos nutraukimo nagrinėjamas supaprastinto proceso tvarka, taikinimo priemonės netaikomos. Teismas, atsižvelgdamas į vieno sutuoktinio amžių, santuokos trukmę, sutuoktinių nepilnamečių vaikų interesus, gali atsisakyti nutraukti santuoką, jeigu santuokos nutraukimas padarytų esminės turtinės ar neturtinės žalos vienam sutuoktiniui ar jų nepilnamečiams vaikams. Kitas sutuoktinis arba jo globėjas turi teisę pareikšti, kad santuoka iširo dėl prašymą padavusio sutuoktinio kaltės, ir reikalauti, kad teismas santuoką nutrauktų dėl pareiškėjo kaltės. Kai tokį prašymą teismas pripažįsta pagrįstu, santuoka nutraukiama konstatuojant, kad ji iširo dėl santuokos nutraukimą inicijavusio sutuoktinio kaltės (CK 3.57 str.).

Teismas, nutraukdamas santuoką, turi išspręsti sutuoktinių nepilnamečių vaikų gyvenamosios vietos ir jų išlaikymo, taip pat vieno sutuoktinio išlaikymo bei jų bendro turto padalijimo klausimus, išskyrus atvejus, kai turtas padalytas bendru sutuoktinių susitarimu, patvirtintu notaro.

Santuokos nutraukimas dėl sutuoktinio kaltės. Sutuoktinis gali reikalauti nutraukti santuoką, jeigu ji faktiškai iširo dėl kito sutuoktinio kaltės. Sutuoktinis pripažįstamas kaltu dėl santuokos iširimo, jeigu jis iš esmės pažeidė savo kaip sutuoktinio pareigas ir dėl to bendras sutuoktinių gyvenimas tapo negalimas. Preziumuojama, kad santuoka iširo dėl kito sutuoktinio kaltės, jeigu jis yra nuteisiamas už tyčinį nusikaltimą arba yra neištikimas, arba žiauriai elgiasi su kitu sutuoktiniu ar šeimos nariais, arba paliko šeimą ir daugiau kaip vienerius metus visiškai ja nesirūpina.

Sutuoktinis po santuokos nutraukimo gali pasilikti savo santuokinę arba iki santuokos turėtą pavardę. Jeigu santuoka buvo nutraukta dėl vieno sutuoktinio kaltės, tai kito sutuoktinio reikalavimu teismas gali uždrausti kaltam dėl santuokos iširimo sutuoktiniui pasilikti santuokinę pavardę, išskyrus atvejus, kai sutuoktiniai turi bendrų vaikų (CK 3.69 str.).

Kai santuoka nutraukta dėl vieno sutuoktinio kaltės, tai sutuoktinis, kaltas dėl santuokos nutraukimo, praranda tas teises, kurias įstatymai ar vedybų sutartis suteikia išsituokusiam asmeniui, įskaitant teisę į išlaikymą. Kitas sutuoktinis turi teisę reikalauti iš kalto dėl santuokos nutraukimo sutuoktinio atlyginti turtinę žalą, susijusią su santuokos nutraukimu, taip pat ir neturtinę žalą, padarytą dėl santuokos nutraukimo. Žala nepriteisiama, jeigu santuoka nutraukta dėl abiejų sutuoktinių kaltės. Kaltas dėl santuokos nutraukimo sutuoktinis, reikalaujant kitam sutuoktiniui, privalo grąžinti iš jo gautas dovanas, išskyrus vestuvinį žiedą, jeigu vedybų sutartyje nenumatyta kas kita. Jeigu santuoka nutraukta dėl abiejų sutuoktinių kal-

tės, abu sutuoktiniai turi teisę reikalauti grąžinti vienas kitam dovanotus nekilnojamosius daiktus, jeigu nuo dovanojimo sutarties sudarymo nėra praėję daugiau kaip dešimt metų ir nekilnojamas daiktas nėra perleistas tretiesiems asmenims.

Buvusių sutuoktinių tarpusavio išlaikymas. Teismas, priimdamas sprendimą nutraukti santuoką, sprendžia sutuoktinių išlaikymo klausimą, jeigu šis klausimas neišspręstas sutuoktinių sudarytoje sutartyje. Išlaikymas priteisiamas tam sutuoktiniui, kuris neturi pakankamai turto ar pajamų visiškai save išlaikyti. Preziumuojama, kad sutuoktiniui, kuris augina bendrą savo ir buvusio sutuoktinio vaiką, kuris yra nedarbingas dėl amžiaus ar sveikatos būklės, yra reikalingas išlaikymas. Išlaikymas nustatomas atsižvelgiant į santuokos trukmę, išlaikymo reikalingumą, abiejų buvusių sutuoktinių turtinę padėtį, jų sveikatos būklę, amžių, įsidarbinimo galimybę bei kitas svarbias aplinkybes. Sutuoktinis, dėl kurio kaltės nutraukta santuoka, neturi teisės į išlaikymą.

Gyvenimas skyrium. Vienas sutuoktinis gali kreiptis su prašymu į teismą dėl gyvenimo skyrium patvirtinimo, kai dėl tam tikrų aplinkybių, nors ir nepriklausančių nuo kito sutuoktinio, bendras jų gyvenimas tapo netoleruotinas (neįmanomas) arba gali iš esmės pakenkti jų nepilnamečių vaikų interesams, arba sutuoktiniai nesuinteresuoti tęsti bendrą gyvenimą. Abu sutuoktiniai gali kreiptis su bendru prašymu į teismą dėl gyvenimo skyrium patvirtinimo, jeigu dėl gyvenimo skyrium pasekmių jie yra sudarę sutartį, kurioje numato nepilnamečių vaikų gyvenamosios vietos, jų išlaikymo ir auklėjimo, taip pat sutuoktinių turto padalijimo ir tarpusavio išlaikymo klausimus. Kai teismas priima sprendimą dėl gyvenimo skyrium, baigiasi sutuoktinių bendras gyvenimas, tačiau kitos sutuoktinių teisės ir pareigos išlieka, išskyrus CK numatytą išimčių atvejais. Gyvenimas skyrium neturi įtakos sutuoktinių teisėms ir pareigoms jų nepilnamečiams vaikams, išskyrus CK numatytą išimčių atvejais. Priimdamas sprendimą dėl sutuoktinių gyvenimo skyrium, visais atvejais teismas privalo išspręsti sutuoktinių bendro turto padalijimo klausimus, gali priteisti išlaikymo reikalingam sutuoktiniui išlaikymą iš kito sutuoktinio, dėl kurio kaltės buvo pradėta gyventi skyrium, jeigu šie klausimai nenustatyti sutuoktinių sudarytoje sutartyje.

Gyvenimas skyrium baigiasi, jeigu sutuoktiniai vėl pradeda kartu gyventi ir bendras gyvenimas patvirtina jų ketinimą kartu gyventi nuolat arba kai teismas priima sprendimą, kuriuo patenkinamas bendras sutuoktinių prašymas dėl gyvenimo skyrium pabaigos.

14.5. ASMENINIAI BEI TURBINIAI TĖVŲ IR VAIKŲ SANTYKIAI

Teisės normos savaime nesukuria šeimos santykių tarp tėvų ir vaikų. Teisės normos gali nustatyti aplinkybes (juridinius faktus), dėl kurių atsiranda šeimos teisiniai santykiai tarp tėvų ir vaikų. Šie santykiai atsiranda, kai: 1) gimsta vaikas; 2) atsiranda giminystės ryšys; 3) įstatymo nustatyta tvarka nustatoma vaiko kilmė.

VAIKO KILMĖ

Nuo vaiko kilmės priklauso vaiko ir tėvų tarpusavio teisės ir pareigos (CK 3.137 str. 2 d.). Vaiko kilmę iš atitinkamų tėvų patvirtina civilinės metrikacijos įstaigoje įra-

sytaš gimimo įrašas ir jo pagrindu išduotas gimimo liudijimas, kuriame nurodyti vaiko tėvai. Motina gimimo įrašė įrašoma pagal medicinos įstaigos išduotą pažymėjimą apie vaiko gimimą. Jei vaiko gimimo įrašė nėra duomenų apie motiną, motinystę gali nustatyti teismas.

Jeigu vaiką pagimdė motina, kuri yra susituokusi, vaiko tėvu gimimo įrašė įrašomas vaiko motinos sutuoktinis. Kai vaikas gimsta praėjus ne daugiau kaip 300 dienų nuo gyvenimo skyrium, santuokos nutraukimo ar vyro mirties, vaiko tėvu pripažįstamas buvęs vaiko motinos sutuoktinis. Jeigu motina sudaro naują santuoką ir vaikas gimsta nepaėjus 300 dienų po ankstesnės santuokos pabaigos, vaiko tėvu laikomas naujas vaiko motinos sutuoktinis. Jeigu vaiką pagimdė motina, kuri nėra susituokusi arba praėjus daugiau kaip 300 dienų nuo santuokos pabaigos, vaiko tėvu gali būti įrašytas vyras, kuris pripažįsta save vaiko tėvu arba kurio tėvystę nustatė teismas (CK 3.140 str.).

TĖVYSTĖS PRIPAŽINIMAS

Kai vaiko gimimo įrašė nėra duomenų apie tėvą, vyras, laikantis save tėvu, turi teisę kartu su vaiko motina paduoti civilinės metrikacijos įstaigai nustatytos formos notaro patvirtintą pareiškimą dėl tėvystės pripažinimo. Jei vaikui yra suėję 10 metų, prie pareiškimo turi būti pridėtas rašytinis vaiko sutikimas. Nepilnametis vyras prie prašymo prideda rašytinį tėvų, globėjo ar rūpintojo sutikimą. Jeigu nurodyti asmenys sutikimo neduoda, leidimą gali duoti teismas nepilnamečio prašymu (CK 3.142 str.). Vyras pareiškimą dėl tėvystės pripažinimo gali paduoti kartu su nėsčia motina, jei yra aplinkybių, kad nebus galima paduoti pareiškimo vaikui gimus. Tokiu atveju prie pareiškimo pridedama medicinos įstaigos pažyma apie moters nėštumą.

Jei vaiko motina yra mirusi, neveiksni ar dėl kitų priežasčių negali paduoti pareiškimo kartu su vaiko tėvu, neduoda sutikimo vaikas, sukakęs 10 metų, vaiko tėvai, globėjai ar rūpintojai, tėvystę galima įregistruoti, jei pareiškimą patvirtina teismas.

TĖVYSTĖS NUSTATYMAS

Jei vaiką pagimdė nesusituokusi moteris ir tėvystė nepripažinta, tėvystę gali nustatyti teismas (CK 3.146 str. 1 d.). Ieškinį dėl tėvystės pripažinimo gali pateikti vyras, laikantis save vaiko tėvu, vaiko motina, vaikas, įgijęs visišką veiksnumą, vaiko globėjas (rūpintojas), valstybinė vaiko teisių apsaugos institucija arba mirusio vaiko palikuonys (CK 3.147 str. 2 d.). Pagrindas tėvystei nustatyti yra moksliniai įrodymai (ekspertizių įrodyti giminystės ryšį išvados) ir kitos CPK numatytos įrodymų priemonės (CK 3.148 str. 1 d.).

TĖVYSTĖS AR MOTINYSTĖS NUGINČIJIMAS

Nuginčyti tėvystę, kai vaikas gimė susituokusiems tėvams arba nepaėjus 300 dienų po santuokos pabaigos, galima tik įrodžius, kad asmuo negali būti vaiko tėvas. Tokie įrodymai gali būti ekspertizių išvados, kad vyras nevaisingas, kad jis nėra šio vaiko tėvas, taip pat įrodymai, kad tariamas vaiko tėvas negalėjo vaiko pradėti (pvz., buvo išvykęs, sirgo).

ASMENINIAI TĖVŲ IR VAIKŲ SANTYKIAI

Tėvo ir motinos teisės ir pareigos savo vaikams yra lygios. Jie turi teisę ir pareigą dorai auklėti ir prižiūrėti savo vaikus, rūpintis jų sveikata, išlaikyti juos, atsižvelgdami į jų fizinę ir protinę būklę sudaryti palankias sąlygas visapusiškai ir harmoningai vystytis, kad vaikas būtų parengtas savarankiškam gyvenimui visuomenėje (CK 3.155 str. 2 d.). Tėvai privalo sudaryti sąlygas savo vaikams mokytis. Visus klausimus, susijusius su vaikų auklėjimu, tėvai sprendžia tarpusavio sutarimu, kilusius ginčus dėl vaikų auklėjimo sprendžia teismas.

CK 3.161 straipsnyje įtvirtinta, kad kiekvienas vaikas turi neatimamą teisę gyventi bei sveikai vystytis ir nuo gimimo turėti vardą ir pavardę, žinoti savo tėvus, jei tai nekenkia jo interesams. Jis turi teisę kartu gyventi su tėvais, būti auklėjamas ir aprūpinamas tėvų šeimoje, bendrauti su tėvais ir giminaičiais, jei tai nekenkia vaiko interesams. Vaikai neturi nuosavybės teisės į tėvų turtą, o tėvai - į vaikų turtą. Santuokinių ir nesantuokinių vaikų teisės yra lygios.

Vardas vaikui suteikiamas bendru tėvų sutarimu. Galima vaikui suteikti du vardus. Vaikui suteikiama tėvų pavardė. Jeigu tėvų pavardės skirtingos, tai suteikiama tėvo ar motinos pavardė tėvų sutarimu. Kai tėvai nesutaria dėl vaiko vardo ar pavardės, ginčą sprendžia teismas.

Vaikų nuolatinė gyvenamoji vieta yra jų tėvų, globėjų arba rūpintojų gyvenamoji vieta. Tėvai turi teisę reikalauti grąžinti jiems nepilnamečius vaikus iš kiekvieno asmens, laikančio juos pas save ne pagal įstatymą ar teismo sprendimą. Kai tėvas ir motina gyvena skyrium, vaiko gyvenamoji vieta nustatoma jų sutarimu, o jiems nesutarus, ją nustato teismas. Kartu su vaiku negyvenantys tėvai turi teisę bendrauti su vaiku. Kai tėvai nesutaria dėl bendravimo, bendravimo tvarką nustato teismas.

GINČAI DĖL VAIKŲ GYVENAMOSIOS VIETOS NUSTATYMO

Paprastai vaikas gyvena kartu su tėvais. Tačiau pradėjus tėvams gyventi atskirai (irstant šeimai), kyla vaiko gyvenamosios vietos klausimas: su kuriuo tėvų liks gyventi vaikas. Dažniausiai šį klausimą išsprendžia patys tėvai bendru sutarimu. Tėvams nesutarus, ginčą sprendžia teismas. Taip pat gali kilti ginčai dėl vaikų ir su kitais asmenimis, kurie laiko pas save vaikus be teisinio pagrindo. Tai gali būti vaiko giminės (seneliai, dėdės, tetos ir pan.) bei kiti asmenys.

Kreiptis į teismą dėl vaiko gyvenamosios vietos nustatymo gali vaiko tėvas, motina, taip pat nepilnamečių tėvų, neturinčių visiško veiksnio, tėvai, globėjai ar rūpintojai. Teismas ginčą sprendžia vadovaudamasis vaiko interesais, atsižvelgdamas į vaiko norą. Į vaiko norą galima neatsižvelgti, kai jo noras prieštarauja jo interesams (CK 3.174 str.).

Nagrinėjant ginčus dėl vaikų, būtina, kad dalyvautų valstybinė vaiko teisių apsaugos institucija. Ji turi patikrinti vaiko gyvenimo sąlygas, surinkti duomenis apie kiekvieną iš tėvų (jų darbą, gaunamas pajamas, sveikatą, buitines sąlygas, elgesį šeimoje, elgesį visuomenėje, o jei vienas iš tėvų yra sudaręs kitą santuoką, išsiaiškinti, kokie yra sutuoktinio santykiai su vaiku, pažिūros į vaiką), sužinoti vaiko norą ir pateikti išvadą. Kadangi tėvų teisės auklėti vaikus yra lygios, tai vaikas paliekamas tam iš tėvų, pas kurį jo gyvenimas geriau atitiks vaiko interesus. Į vaiko norą reikia atsižvelgti, tačiau jis neturi lemiamos reikšmės. Jo noras gali prieštarauti jo interesams, nes nepilnametis vaikas gali neadekvačiai suvokti savo interesus.

TĖVŲ TEISĖS IR PAREIGOS, SUSIJUSIOS SU
JŲ VAIKAMS PRIKLAUSANČIU TURTU

Nepilnamečiams vaikams gali nuosavybės teise priklausyti turtas. Tai gali būti jų paveldėtas, jiems dovanotas ar kitokiu būdu jų įgytas turtas. Šį turtą valdo ir juo naudojasi jų tėvai uzufrukto teisėmis, t. y. jie turi teisę naudoti vaikų daiktus, gaunamus iš jų vaisius, produkciją ir pajamas. Tėvai jų nepilnamečiui vaikui priklausančią turtą tvarko bendru sutarimu. Tarp tėvų kilusius ginčus dėl turto tvarkymo sprendžia teismas. Jeigu tėvai ar vienas iš jų netinkamai tvarko vaikui priklausančią turtą, daro žalą jo interesams, valstybinė vaiko teisių apsaugos institucija arba prokuroras turi teisę kreiptis į teismą ir prašyti nušalinti tėvus nuo nepilnamečiui priklausančio turto tvarkymo. Tėvai privalo tvarkyti savo nepilnamečių vaikų turtą išimtinai vaikų interesais. Pajamas ir vaisius, gaunamus iš vaikui priklausančio turto, tėvai gali naudoti šeimos reikmėms, atsižvelgdami į vaiko interesus. Nepilnamečio vaiko turtą tvarkantys tėvai neturi teisės tiesiogiai ar per tarpininkus įsigyti savo nuosavybės šio turto ar teisių į jį (CK 3.186 str.).

Tėvai neturi teisės tvarkyti uzufrukto teisėmis savo nepilnamečių vaikų turto, kuris yra: 1) įgytas vaiko už savo paties uždirbtas lėšas; 2) skirtas vaiko lavinimo, jo pomėgių tenkinimo ar laisvalaikio organizavimo tikslams; 3) vaikui dovanotas ar jo paveldėtas su sąlyga, kad tam turtui nebus nustatomas uzufruktas (CK 3.187 str.).

Be išankstinio teismo leidimo tėvai neturi teisės įkeisti savo nepilnamečių vaikų turtą ar kitaip suvaržyti teises į jį, vaikų vardu priimti ar atsisakyti priimti palikimą, sudaryti nuomos sutartį ilgesniam nei penkerių metų terminui, vaikų vardu sudaryti arbitražinį susitarimą, jų vardu sudaryti paskolos sutartį, jeigu sutarties suma viršija keturių minimalių algų dydį, investuoti vaikų pinigines lėšas, jeigu jų suma viršija dešimties minimalių mėnesinių algų dydį (CK 3.188 str.).

Kai tėvų valdžia priklauso tik vienam iš nepilnamečio vaiko tėvų, tai vaiko turtą uzufrukto teise tvarko tik šis tėvas arba motina. Ištuokos ar gyvenimo skyrium atveju turto tvarkymo teisė priklauso tam iš tėvų, su kuriuo lieka gyventi vaikas. Jei vaiko tėvas (motina) sudaro naują santuoką, jis (ji) išsaugo uzufrukto teisę į nepilnamečio vaiko turtą, tačiau privalo pervesti į vaiko sąskaitą visas turto duodamas pajamas ir atskirai sutvarkyti apskaitą vaisių, kurie viršija išlaidas vaiko ugdymui (auklėjimui, lavinimui, materialiniam aprūpinimui). Jeigu naujas vaiko tėvo (motinos) sutuoktinis vaiką įvaikina, tai jis taip pat įgyja turto tvarkymo teisę (CK 3.190 str.).

Tėvų teisė tvarkyti uzufrukto teise jų nepilnamečių vaikų turtą pasibaigia, kai nepilnamečis vaikas įgyja visišką veiksnumą (emancipuojamas, sudaro santuoką).

VAIKŲ IR TĖVŲ TARPUSAVIO IŠLAIKYMO PAREIGOS

Tėvai privalo materialiai išlaikyti savo nepilnamečius vaikus. Išlaikymo tvarka ir forma nustatoma bendru tėvų susitarimu. Išlaikymo dydis priklauso nuo vaiko poreikių ir turtinės tėvų padėties. Materialinį išlaikymą savo nepilnamečiams vaikams privalo teikti abu tėvai pagal savo turtinę padėtį (CK 3.192 str.).

Nepilnamečių vaikų tėvai, nutraukdami santuoką arba pradėdami gyventi skyrium, turi sudaryti sutartį, kurioje numato tarpusavio pareigas materialiai išlaikant savo nepilnamečius vaikus, taip pat to išlaikymo tvarką, dydį ir formas. Šią sutartį tvirtina teismas. Kai vienas iš tėvų nevykdo teismo patvirtintos sutarties dėl nepil-

namečių vaikų išlaikymo, kitas tėvų įgyja teisę kreiptis į teismą dėl vykdomojo rašto išdavimo CK 3.193 str.).

Jei nepilnamečio vaiko tėvai (ar vienas jų) nevykdo pareigos materialiai išlaikyti savo nepilnamečius vaikus, teismas išlaikymą priteisia pagal vieno tėvų ar vaiko globėjo (rūpintojo) arba valstybinės vaiko teisių apsaugos institucijos ieškinį. Išlaikymą teismas priteisia, kol vaikas sulaukia pilnametystės, išskyrus atvejus, kai vaikas yra nedarbingas dėl invalidumo, kuris jam nepilnamečiui nustatytas. Priteisto išlaikymo išieškojimas nutraukiamas, jeigu: nepilnametis emancipuojamas, sulaukia pilnametystės, yra įvaikinamas ar miršta. Kai vienas tėvų, iš kurio buvo priteistas išlaikymas, miršta, išlaikymo pareiga pereina jo įpėdiniams, kiek leidžia paveldimas turtas (CK 3.194 str.). Tėvų pareiga išlaikyti savo nepilnamečius vaikus išlieka ir atskyrus vaikus nuo tėvų arba apribojus tėvų valdžią, išskyrus atvejus, kai vaikas įvaikinamas.

Išlaikymas priteisiamas kas mėnesį mokamomis išmokomis, konkrečia pinigų suma arba priteisiant vaikui tam tikrą turtą (butą, namą, žemės sklypą ir kt.).

Priteisiant išlaikymą dviem ar daugiau vaikų, teismas turi nustatyti tokį išlaikymo dydį, kuris būtų pakankamas tenkinti bent minimalius visų vaikų poreikius. Išieškota išlaikymo suma visiems vaikams turi būti panaudota lygiomis dalimis, išskyrus atvejus, kai dėl svarbių priežasčių (ligos ir kt.) yra būtina nukrypti nuo lygybės principo (CK 3.198 str.). Priteistas išlaikymas išieškomas iš privalančio jį mokėti tėvo (motinos) darbo užmokesčio, taip pat iš visų kitų jų pajamų rūšių. Išlaikymas priteisiamas nuo teisės į išlaikymą atsiradimo dienos, tačiau išlaikymo įsiskolinimas negali būti išieškotas daugiau kaip už trejus metus iki ieškinio pareiškimo dienos (CK 3.200 str.).

Teismas gali pagal vaiko, jo tėvo (motinos) arba valstybinės vaiko teisių apsaugos institucijos ar prokuroro ieškinį sumažinti arba padidinti priteisto išlaikymo dydį, jeigu po teismo sprendimo, kuriuo buvo priteistas išlaikymas, priėmimo iš esmės pasikeitė šalių turtinė padėtis, vaiko padėtis (vaiko liga, sužalojimas, slaugymas ar nuolatinė priežiūra).

Jei vaikui yra nustatyta globa (rūpyba), išlaikymas išieškomas globėjui (rūpintojui), kuris privalo naudoti gautą išlaikymą išimtinai vaiko interesams. Jeigu vaikas, kuriam priteistas išlaikymas, gyvena vaikų globos institucijoje, išlaikymas išieškomas ir mokamas vaikų globos institucijai. Tokiu atveju vaikų globos institucija atidaro išlaikymą gaunančio vaiko vardu valstybės kontroliuojamoje kredito įstaigoje sąskaitą, kurioje esančiomis lėšomis įstatymų nustatyta tvarka savo interesais gali disponuoti tik pats vaikas ar vaiko interesais -jo globėjas ar rūpintojas (CK 3.202 str.).

Valstybė išlaiko nepilnamečius vaikus, ilgiau kaip mėnesį negaunančius išlaikymo iš tėvo (motinos) ar iš kitų pilnamečių artimųjų giminaičių, turinčių galimybę juos išlaikyti. Valstybė, teikusi išlaikymą nepilnamečiams vaikams, turi atgręžtinio reikalavimo teisę išieškoti vaikui suteiktas išlaikymo lėšas iš vaiko tėvų ar kitų jo pilnamečių artimųjų giminaičių, jeigu jie neteikė vaikui išlaikymo dėl priežasčių, teismo pripažintų nesvarbiomis.

VAIKŲ PAREIGA IŠLAIKYTI SAVO TĖVUS

Pilnamečiai vaikai privalo išlaikyti savo nedarbingus ir paramos reikalingus tėvus ir jais rūpintis. Išlaikymas mokamas vaikų ir tėvų tarpusavio susitarimu arba pagal tėvų ieškinį teismo sprendimu priteisus išlaikymą iš vaikų. Išlaikymo dydį nustato teismas, atsižvelgdamas į vaikų ir tėvų šeiminių bei turtinę padėtį, taip pat kitas bylai svarbias aplinkybes. Išlaikymui reikalinga pinigų suma mokama kas mėnesį.

Kai pilnamečiai vaikai nesirūpina savo nedarbingais tėvais, teismas pagal jų ieškinį gali iš vaikų priteisti papildomas išlaidas, tėvų turėtas dėl sunkios jų ligos, sužalojimo ar jiems būtinos priežiūros, kurią atlygintinai atliko pašaliniai asmenys. Teismas, priteisdamas tokių papildomų išlaidų kompensaciją, turi atsižvelgti į tėvų ir vaikų šeiminę ir turtinę padėtį bei kitas bylai svarbias aplinkybes. Teismas, nustatydamas išlaikymo dydį, turi atsižvelgti į visų pilnamečių vaikų pareigą išlaikyti tėvą ar motiną, neatsižvelgiant į tai, ar ieškinys dėl išlaikymo priteisimo pareikštas visiems vaikams ar tik vienam iš jų (CK 3.205 str.).

Teismas gali atleisti pilnamečius vaikus nuo pareigos išlaikyti savo nedarbingus tėvus, jeigu nustato, kad tėvai vengė atlikti savo pareigas nepilnamečiams vaikams arba vaikai buvo atskirti nuo savo tėvų nuolatinei dėl pačių tėvų kaltės (CK 3.206 str.).

KITŲ ŠEIMOS NARIŲ TARPUSAVIO IŠLAIKYMO PAREIGOS

Pilnametis brolis (sesuo), turintis galimybę, privalo išlaikyti paramos reikalingą nepilnametį brolių (seserį), neturintį tėvų arba negalintį gauti jų išlaikymo. Taip pat pilnamečiai vaikaičiai, turintys galimybę, privalo išlaikyti savo nedarbingus ir paramos reikalingus senelius. Savo ruožtu seneliai, turintys galimybę, privalo išlaikyti paramos reikalingus savo nepilnamečius vaikaičius, neturinčius tėvų arba negalinčius gauti jų išlaikymo (CK 3.236-3.237 str.).

14.6. ĮVAIKINIMAS

ĮVAIKINIMO SAMPRATA IR SĄLYGOS

Normaliai vaikai gimsta ir auga šeimoje. Juos išlaiko ir auklėja tėvai. Tai tėvų teisė ir pareiga. Tačiau nemažai yra atvejų, kai vaikai lieka be tėvų - tėvai miršta, palieka vaikus, atsisako jų. Tokie vaikai perduodami globėjams (rūpintojams) arba vaikų auklėjimo įstaigoms. Tačiau laikoma, kad vaikui geriausia augti šeimoje. Antra vertus, yra šeimų, kurios neturi ar negali turėti savo vaikų, tačiau jos nori turėti vaikų, juos auklėti ir šitaip patenkinti tėvystės jausmą. Šias problemas galima išspręsti įsivaikinus be tėvų globos likusius vaikus. Taigi įvaikinimas - tai statymų nustatyta tvarka svetimų vaikų priėmimas į šeimą, dėl ko tarp įvaikio ir įtėvio bei jų giminių susidaro tokie patys santykiai kaip ir tarp giminių pagal kilmę ir pasibaigia įvaikinto vaiko teisiniai santykiai su giminačiais pagal kilmę.

Įvaikinti leidžiama ne jaunesnius kaip 3 mėn. vaikus, kurie yra įrašyti į įvaikinamų vaikų apskaitą, išskyrus tuos atvejus, kai įvaikinamas sutuoktinio vaikas arba vaikas, gyvenantis įvaikintojo šeimoje. Įvaikintą vaiką leidžiama įvaikinti įtėvio (įmotės) sutuoktiniui. Įvaikinti išskiriant seseris ir brolius leidžiama tik išimtiniais atvejais, kai abiejų įvaikinti negalima dėl jų sveikatos arba kai seserys ir broliai buvo išskirti ir nėra galimybių užtikrinti jų gyvenimą kartu. Įvaikinti galima tik įvaikio interesais (CK 3.209 str.). Jeigu įvaikis yra 10 metų, tai būtinas rašytinis jo sutikimas, kuris duodamas teismui. Įvaikinamas iki 10 metų vaikas, jeigu jis sugeba išreikšti savo nuomonę, turi būti išklausytas teisme. Teismas gali atsižvelgti į jo norą, jei jis neprieštarauja jo paties interesams (CK 3.214 str.).

Įvaikintojais gali būti pilnamečiai visiškai veiksnūs abiejų lyčių asmenys iki penkiasdešimties metų, tinkamai pasirengę įvaikinti. Išimtiniais atvejais leidžiama įvai-

kinti ir vyresnio amžiaus asmenims. Tai turi būti sutuoktiniai. Tik išimtiniais atvejais įvaikinti gali nesusituokę asmenys arba vienas iš sutuoktinių. Įvaikinti gali asmenys (išskyrus vaiko tėvo ar motinos sutuoktinį ir giminaičius), kurie yra asmenų, norinčių įvaikinti, apskaitoje. Amžiaus skirtumas tarp įvaikintojo ir įvaikinamo vaiko turi būti ne mažesnis kaip 18 metų. Įvaikinant savo sutuoktinio vaikus, šis amžius gali būti ne mažesnis kaip 15 metų (CK 3.211 str.).

SUTIKIMAS ĮVAIKINTI

Vaiko tėvų sutikimas - būtina įvaikinimo sąlyga, jeigu tėvai yra. Jeigu tėvai nepilnamečiai ar neveiksnius, tai sutikimą duoda jų tėvai, globėjas ar rūpintojas. Sutikimas turi būti rašytinis ir teismo patvirtintas. Tik tėvai gali duoti sutikimą įvaikinti vaiką konkrečiam įvaikintojui, jeigu šis yra giminaitis. Visais kitais atvejais duodamas bendras sutikimas. Įvaikinamo vaiko tėvų sutikimo nereikia, jeigu tėvai yra nežinomi, mirę, apribota tėvų valdžia arba jie pripažinti nežinia kur esančiais ar paskelbti mirusiais (CK 3.214 str.). Kai vaiką įvaikina vienas sutuoktinis, reikalingas kito sutuoktinio sutikimas, jeigu nepriimtas teismo sprendimas dėl sutuoktinių gyvenimo skyrium arba sutuoktinis nepripažintas nežinia kur esančiu ar neveiksniu.

Lietuvos piliečių prašymus įvaikinti nagrinėja apylinkės teismai pagal pareiškėjo arba įvaikinamo vaiko gyvenamąją vietą. Užsienio valstybių piliečių prašymus įvaikinti Lietuvos pilietį nagrinėja Vilniaus apygardos teismas (CK 3.220 str.).

14.7. GLOBA IR RŪPYBA

Vaikai iki 14 metų gali sudaryti tik smulkius buitinius sandorius. Visus kitus sandorius už juos sudaro tėvai, o jeigu tėvų nėra - globėjai. Vaikai nuo 14 iki 18 metų sandorius (išskyrus tuos, kurių neleidžia įstatymas) sudaro patys tėvų sutikimu, o jeigu tėvų nėra - rūpintojų sutikimu. Asmenims, teismo pripažintiems neveiksniais, skiriamas globėjas, o asmenims, kurių veiksnumas apribotas dėl piktnaudžiavimo alkoholiu, narkotinėmis ar psichotropinėmis medžiagomis, skiriamas rūpintojas. Globėjas ir rūpintojas yra savo globotinių atstovai pagal įstatymą ir gina neveiksnių ar ribotai veiksnų asmenų teises ir interesus be specialaus pavedimo. Globėjas turi teisę sudaryti atstovaujamo neveiksnaus asmens vardu ir interesais visus būtinus sandorius. Rūpintojas duoda sutikimą ribotai veiksniam asmeniui sudaryti sandorį, kurio šis negali sudaryti savarankiškai (CK 3.240 str.).

Teismas, pripažinęs asmenį neveiksniu ar ribotai veiksnium, privalo nedelsdamas paskirti šio asmens globėją ar rūpintoją. Vaiko laikinąjį globėją ar rūpintoją skiria rajono (miesto) savivaldybės valdyba ar meras. Jeigu nustatoma vaiko nuolatinė globa ar rūpyba, vaiko globėją ar rūpintoją skiria teismas (CK 3.264 str.). Vaiko globėju ar rūpintoju *negali būti skiriamas asmuo*: kuris neturi 21 metų (išskyrus atvejus, kai globoti pageidauja artimas giminaitis); kuris pripažintas neveiksniu ar ribotai veiksnium; nuo kurio buvo atskirtas vaikas; kuris buvo įtėviu (įmote) ir jo valdžia buvo apribota ar jis buvo atskirtas nuo vaiko, nes netinkamai atliko savo pareigas; anksčiau buvo atleistas nuo globėjo ar rūpintojo pareigų dėl blogo pareigų atlikimo; teistas už tyčinius nusikaltimus; sulaukęs šešiasdešimt penkerių metų (išskyrus artimą globotinio giminaitį); sergantis chronišku alkoholizmu, narkomanija, psichikos ar kitomis ligomis, kurių sąrašą yra patvirtinusi Vyriausybės įgaliota institucija.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Civilinė teisė - privatinės teisės šaka, kurios normos reglamentuoja asmenų turinius santykius, su šiais santykiais susijusius asmeninius neturtinius santykius, taip pat šeimos santykius ir įstatymų nustatytais atvejais kitokius asmeninius neturtinius santykius.

Turtiniai santykiai (*civilinės teisės požiūriu*) - tai nuosavybės santykiai dėl daiktų, pinigų, vertybinių popierių, teisių perdavimo, darbų atlikimo, paslaugų teikimo, keleivių ir krovinių vežimo bei kt. Turtiniai santykiai taip pat atsiranda sukūrus intelektinės nuosavybės objektą (literatūros, meno ar mokslo kūrinių, ką nors išradus, įregistravus prekės ženklą ir pan.).

Civilinis teisinimas - tai galėjimas turėti civilines teises ir pareigas.

Civilinis veiksnumas - tai galėjimas savo veiksmais įgyti civilines teises ir pareigas.

Fiziniai asmenys - visi žmonės - civilinių teisinių santykių dalyviai.

Juridinis asmuo - pavadinimą turinti įmonė, įstaiga ar organizacija, kuri gali savo vardu įgyti ir turėti teises bei pareigas, būti ieškovu ar atsakovu teisme (CK 2.33 str. 1 d.). Kitaip tariant, tai įstatymų nustatyta tvarka organizuotų fizinių asmenų grupė, kurios tikslas - atlikti viešąsias funkcijas arba užsiimti ūkine komercine veikla (skiriami viešieji ir privatūs juridiniai asmenys).

Įmonė - vardą turintis ūkinis vienetas, įsteigtas įstatymų nustatyta tvarka tam tikrai ūkinei komercinei veiklai plėtoti.

Sandoriai - tai sąmoningi, laisva valia atliekami asmenų (tiek fizinių, tiek juridinių) veiksmai, kuriais siekiama teisinio rezultato: sukurti, pakeisti ar panaikinti civilines teises ir pareigas.

Juridiniai poelgiai - tai faktinio pobūdžio veiksmai, kuriais nors ir nėra tiesiogiai siekiama sukurti teisinius padarinius, tačiau jie atsiranda (daikto pagaminimas, jo suvartojimas, sunaikinimas, kūrinių sukūrimas).

Niekiniai sandoriai - tai tokie sandoriai, kurie prieštarauja imperatyviosioms teisės normoms, pažeidžia šių normų bei geros moralės reikalavimus. Tai sandoriai, draudžiami pagal įstatymus, todėl laikoma, kad jie apskritai nebuvo sudaryti.

Nuginčijami sandoriai - tai tokie sandoriai, kuriuos pripažinti negaliojančiais gali tik teismas, jei to reikalauja suinteresuotas asmuo.

Atstovavimas - sandorių sudarymas, teisių įgyvendinimas ir prievolių atlikimas per atstovą, atliekantį teisinius veiksmus.

Įgaliojimas - rašytinis dokumentas, asmens (įgaliotojo) duodamas kitam asmeniui (įgaliotiniui) atstovauti įgaliotojui nustatant ir palaikant santykius su trečiaisiais asmenimis.

Prekybos agentas - tai asmuo, kurio pagrindinis ūkinės veiklos tikslas - nuolat už atlyginimą tarpininkauti atstovaujamajam sudarant sutartis savo ar atstovaujamojo vardu, jo sąskaita ir interesais.

Terminas - laiko tarpas (metai, mėnuo, savaitė ir pan.) arba laiko momentas (kalendorinė data, valanda ir pan.), kuriam pasibaigus atsiranda tam tikri teisiniai padariniai.

Ieškinio senatis - įstatymais nustatytas terminas, kuriam pasibaigus išnyksta galimybė apginti pažeistą teisę pareiškiant civilinį ieškinį.

Daiktinė teisė (*objektyviaja prasme*) - daiktinės teisės normų visuma.

Daiktinė teisė (*subjektyviaja prasme*) - tai absoliuti konkretaus asmens teisė valdyti daiktą, jį naudoti ir juo disponuoti.

Valdymas - tai daiktinė teisė, faktinis daikto turėjimas siekiant jį valdyti kaip savą.

Nuosavybės teisė (*objektinė*) - visuma teisės normų, kuriomis remiantis įtvirtinami ir saugomi santykiai dėl daikto valdymo, naudojimo ir disponavimo juo.

Nuosavybės teisė (*subjektinė*) - tam tikrų daiktų nuosavybės teisė, kurią turi konkretus subjektas (fizinis ar juridinis asmuo). Tai savininko teisė pagal įstatymus savo nuožiūra valdyti daiktus, jais naudotis ir disponuoti. Nuosavybės teisė yra svarbiausia daiktinė teisė.

Servitutas - teisė ribotai naudotis svetimu daiktu (pvz., svetimu žemės sklypu) arba teisė apriboti kito daikto savininką tam tikru atžvilgiu (pvz., drausti daryti langus į svetimą kiemą, statyti tam tikro aukščio pastatus).

Hipoteka - esamo ar būsimos skolinio įsipareigojimo įvykdymą užtikrinantis nekilnojamojo daikto įkeitimas, kai įkeistas daiktas neperduodamas kreditoriui.

Įkeitimas - esamo ar būsimos skolinio įsipareigojimo įvykdymą užtikrinantis kilnojamojo daikto ar turtinių teisių įkeitimas, kai įkeitimo objektas perduodamas kreditoriui, trečiajam asmeniui ar paliekamas įkaito davėjui.

Prievolė - tai teisinis santykis, kurio viena šalis (skolininkas) privalo atlikti kitos šalies (kreditoriaus) naudai tam tikrą veiksmą arba susilaikyti nuo tam tikro veiksmo, o kreditorius turi teisę reikalauti iš skolininko, kad šis įvykdytų savo pareigą.

Sutartis - dviejų ar daugiau asmenų susitarimas sukurti, pakeisti ar nutraukti civilinius teisinius santykius, kai vienas ar keli asmenys įsipareigoja kitam asmeniui ar asmenims atlikti tam tikrus veiksmus ar susilaikyti nuo tam tikrų veiksmų atlikimo, o pastarieji įgyja reikalavimo teisę.

Oferta - pasiūlymas sudaryti sutartį, kurioje yra esminės būsimos sutarties sąlygos (tos sąlygos, kurias acceptavus sutartis būtų laikoma sudaryta).

Akceptas - ofertos priėmimas.

Civilinė atsakomybė - turtinė prievolė, kuri atsiranda dėl to, kad neįvykdoma ar netinkamai įvykdoma sutartis, kurios viena šalis turi teisę reikalauti atlyginti nuostolius (žalą) ar sumokėti netesybas (baudą, delspinigius), o kita šalis privalo atlyginti padarytus nuostolius (žalą) ar sumokėti netesybas (baudą, delspinigius).

Pirkimo-pardavimo sutartis - tai tokia sutartis, kai viena šalis (pardavėjas) įsipareigoja perduoti daiktą (prekę) kitai šaliai (pirkėjui) nuosavybės ar patikėjimo teise, o pirkėjas įsipareigoja priimti daiktą (prekę) ir sumokėti už jį nustatytą pinigų sumą (kainą).

Nuomos sutartis - tai tokia sutartis, kai viena šalis (nuomotojas) įsipareigoja duoti nuomininkui daiktą laikinai valdyti ir naudotis juo už užmokestį, o kita šalis (nuomininkas) įsipareigoja mokėti nuomos mokestį.

Rangos sutartis - tai tokia sutartis, kai viena šalis (rangovas) įsipareigoja atlikti tam tikrą darbą savo rizika pagal kitos šalies (užsakovo) užduotį ir perduoti šio darbo rezultatą užsakovui, o užsakovas įsipareigoja atliktą darbą priimti ir už jį sumokėti.

Intelektinė nuosavybė - tai teisės į literatūros, meno ir mokslo kūrinius, atlikėjų atlikimo veiklą, garso įrašus ir televizijos laidas, išradimus visose žmogaus veiklos srityse, pramoninį dizainą, prekių ir paslaugų ženklus, firmų vardus ir komercinius žymenis, apsaugą nuo nesažiningos konkurencijos, taip pat visos kitos teisės, susijusios su intelektine veikla gamybos, mokslo, literatūros ir meno srityse.

Autorius - fizinis asmuo, sukūręs kūrinį.

Autorinė sutartis - tai tokia sutartis, pagal kurią viena šalis (autorius ar jo teisių turėtojas) perduoda arba suteikia autorių turtines teises į literatūros, mokslo ar meno kūrinį arba įsipareigoja sukurti sutartyje nurodytą kūrinį ir perduoti ar suteikti autorių turtines teises į jį kitai šaliai (teisių perėmėjui ar licenciatui), o kita šalis įsipareigoja naudoti kūrinį arba pradėti juo naudotis sutartyje nustatytomis sąlygomis ir sumokėti nustatytą autorinį atlyginimą, jeigu sutartyje nenustatyta kitaip.

Patentų teisė - visuma teisės normų, kurios reglamentuoja išradimų teisinę apsaugą nustatydamos jos sąlygas, patentavimo tvarką ir patento suteikiamas teises, atsakomybę už patento savininko ar jo teisių perėmėjo teisių pažeidimą.

Patentas - Valstybinio patentų biuro išduotas dokumentas, kuris patvirtina pareikšto sprendinio pripažinimą išradimu, išradimo pirmumą, išradimo autorystę ir išimties teises į išradimą.

Prekių ženklas - bet koks žymuo, kurio paskirtis - atskirti vieno asmens prekes arba paslaugas nuo kito asmens prekių arba paslaugų. Jį galima pavaizduoti grafiškai.

Paveldėjimo teisė - tai civilinės teisės institutas, kurio normos reglamentuoja mirusio fizinio asmens (palikėjo) turto, jo turtinių teisių perėjimą įpėdiniams.

Šeimos teisė - civilinės teisės dalis, kurios normos nustato bendruosius šeimos santykių teisinio reglamentavimo principus ir reglamentuoja santuokos sudarymo, jos galiojimo bei nutraukimo pagrindus ir tvarką, sutuoktinių turtines ir asmenines neturtines teises, vaikų kilmės nustatymą, vaikų ir tėvų bei kitų šeimos narių tarpusavio teises ir pareigas, įvaikinimo, globos ir rūpybos, civilinės būklės aktų registravimo tvarkos pagrindines nuostatas.

Santuoka - įstatymų nustatyta tvarka įformintas savanoriškas vyro ir moters susitarimas sukurti šeimos teisinius santykius. Vyras ir moteris, įstatymų nustatyta tvarka įregistravę santuoką, yra sutuoktiniai.

Vedybų sutartis - sutuoktinių susitarimas, nustatantis jų turtines teises ir pareigas santuokos metu, taip pat **po** santuokos nutraukimo ar gyvenant skyrium.

Šeimos turtas - tai turtas, kuris turi būti naudojamas tik bendriems šeimos poreikiams. Prie šeimos turto yra priskiriami šeimos gyvenamoji patalpa ir kilnojamieji daiktai, skirti šeimos namų ūkio poreikiams tenkinti, įskaitant baldus.

Įvaikinimas - tai įstatymų nustatyta tvarka svetimų vaikų priėmimas į šeimą, kuriam įvykus tarp įvaikio ir įtėvio bei jų giminaičių susidaro tokie patys santykiai kaip ir tarp giminaičių pagal kilmę ir pasibaigia įvaikinto vaiko teisiniai santykiai su giminaičiais pagal kilmę.

KLAUSIMAI

1. Kuo skiriasi civiliniai teisiniai santykiai nuo konstitucinių ir administracinių teisinių santykių?

2. Kas yra įstatymo ir teisės analogija?

3. Koks yra 17 metų jaunuolio civilinis veiksnumas?

4. Kuo skiriasi viešųjų ir privačiųjų juridinių asmenų civilinis teisnumas?

5. Kokie sandorio ir sutarties skirtumai?

6. Kokios yra sandorio formos?

7. Kuo skiriasi niekiniai sandoriai nuo nugunčijamų?

8. Kokios yra atstovavimo rūšys?

9. Kada pasibaigia įgaliojimas?

10. Kas yra prokūra?

11. Koks yra nekilnojamųjų daiktų teisinis režimas?

12. Kas sudaro nuosavybės teisės turinį?

13. Kuo skiriasi bendroji dalinė nuosavybė nuo bendrosios jungtinės nuosavybės?

14. Kas yra negatorinis ieškinys?

15. Kas yra užufruktas?

16. Kaip vadinami prievolės subjektai?

17. Kokios yra sutarties sudarymo stadijos?

18. Kokios yra civilinės atsakomybės sąlygos?

19. Kas yra daiktų asortimentas ir kuo jis reikšmingas sudarant pirkimo-pardavimo sutartis?

20. Kokios yra rangovo pareigos?
21. Į kokias dvi sritis skaidoma intelektinė nuosavybė?
22. Kaip sprendžiami bendraautorių tarpusavio santykiai?
23. Kokias funkcijas atlieka Lietuvos autorių teisių gynimo asociacijos agentūra (LATGA-A)?
24. Kaip prekės ženklo savininkas gali apginti savo teises?
25. Kas ir kokia eile gali paveldėti pagal įstatymą?
26. Kas yra testamentinė išskirtinė?
27. Ar Lietuvoje gali susituokti tos pačios lyties asmenys? Atsakymą pagrįskite Civilinio kodekso Trečiosios knygos „Šeimos teisė" nuostatomis.
28. Kokia yra bažnytinės santuokos teisinė reikšmė?
29. Koks yra įstatymų nustatytas sutuoktinių turto teisinis režimas?
30. Kokios yra santuokos nutraukimo sutuoktinių bendru sutikimu sąlygos?
31. Kuo skiriasi sąvokos „gyvenimas skyrium" vartojimas šnekamojoje ir teisinėje kalboje?
32. Kas gali būti įvaikintojais?
33. Kuo skiriasi globa ir rūpyba?

UŽDAVINIAI

1. Nuo 2004 m. Lietuvoje įsigaliojo įstatymas, kuris numatė galimybę iš prekybininkų atimti prekybos alkoholiniais gėrimais licenciją, jei bus nustatyta atvejų, kai buvo parduoti alkoholio gaminiai nepilnamečiams iki 18 metų. Didieji prekybos centrai nuo 2004 m. gegužės 1 d. iš visų asmenų, perkančių alkoholinius gėrimus (taip pat ir tų, kurie atrodo akivaizdžiai vyresni negu 18 m.), pradėjo reikalauti pateikti asmens dokumentą - pasą, vairuotojo pažymėjimą ar kt. Įvertinkite įstatymo nuostatą ir prekybininkų veiksmus teisingumo, protingumo ir sąžiningumo principų požiūriu.

2. Nubraižykite schemą, kurioje būtų palyginti reikalavimai akcinei bendrovei ir uždarajai akcinei bendrovei.

3. Nurodykite teisinę formą šių juridinių asmenų: ŽŪB „Žalieji laukai", Lietuvos pramonininkų konfederacija, UAB „Grynas pelnas", Klaipėdos universitetas, A. Petraičio įmonė „Rojus", Socialinės apsaugos ir darbo ministerija, Politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, UAB Kauno banko lizingas, Lietuvos bankas.

4. Rašytojas parašė knygą. Įvertinkite šį veiksma: ar tai sandoris, ar -juridinis poelgis?

5. Vyras ir moteris susitarė sudaryti santuoką siekdami pasinaudoti įstatyme numatyta lengvata gauti paskolą, o ją gavę - santuoką nutraukti. Įvertinkite šį sandorį.

6. Šalys raštu susitarė, kad sutartis bus nutraukta balandžio 31 d. Tačiau paaiškėjo, kad tokios dienos kalendoriuje nėra. Taikydami terminų skaičiavimo taisykles, nurodykite, kada nutrūksta sutarties galiojimas.

7. Vaikas nusipirko troleibuso bilietą. Nurodykite, kokia tai sutartis pagal sutarčių rūšis.

8. Studentas iš atskirų senų leidinių sudarė lietuviškų pasakų vaikams rinkinį ir išleido knygutę. Tačiau viena leidykla iš tų pačių pasakų sudarė labai panašų rinkinį ir išleido knygą kitoku pavadinimu. Paanalizuokite, kas šiuo atveju yra autoriaus teisių objektas, subjektas ir ar leidykla pažeidė studento autoriaus teises.

9. Lietuvos verslininkas 1998 m. sugalvojo naują elektroninio verslo metodą: jo elektroninėje svetainėje galima išsirinkti daug prekių į elektroninį krepšelį ir tada už jas visas susimokėti kredito kortele. Padiskutuokite, ar šis išradimas galėtų būti užregistruotas Valstybiniame patentų biure.

10. Mirus tėvui, savo tėvo individualios įmonės verslą toliau tvarkė sūnus. Po kiek laiko paaiškėjo, kad įmonė turi kreditorių, ir šie pareikalavo iš sūnaus sugrąžinti skolas. Tačiau sūnus pareiškė, kad jis atsisako palikimo (individualios įmonės) ir skolų nemokėsiąs. Pakomentuokite situaciją remdamiesi Civilinio kodekso Penktosios knygos „Paveldėjimo teisė“ nuostatomis.

11. A. Krapštuko ir D. Krapštukienės santuoka nutraukta 2004 m. sausio 10 d. 2004 m. kovo 18 d. D. Krapštukienė sudarė antrą santuoką su B. Linduku. 2004 m. spalio 11 d. D. Krapštukienei gimė vaikas. Kas pagal Civilinį kodeksą yra vaiko tėvas?

PENKTAS SKYRIUS

CIVILINIO PROCESO TEISĖ

1. BENDROSIOS CIVILINIO PROCESO NUOSTATOS

1.1. CIVILINIO PROCESO ESMĖ. CIVILINIS PROCESAS IR CIVILINIO PROCESO TEISĖ, JOS PASKIRTIS

Asmeniui kreipusis į teismą dėl teisminės gynybos, prasideda konkrečios bylos procesas. Jame dalyvauja: teismas, sprendžiantis bylą, asmenys, pradėję bylą, t. y. ieškovai, asmenys, atsakantys byloje, t. y. atsakovai, kiti suinteresuoti asmenys, taip pat liudytojai, ekspertai, vertėjai ir kt. Šiuo atveju kalbame apie procesą siaurąja prasme, t. y. apie konkretų procesą, nes jame dalyvauja konkretus teismas, proceso dalyviai yra individualizuoti, o santykius tarp jų reguliuoja teisės normos, taikomos konkrečiai situacijai. Taigi kiek bus civilinių bylų, tiek bus ir civilinių procesų.

Civilinis procesas plačiąja prasme suvoktinas kaip socialinis reiškiny, susijęs su visuomenės poreikiu teismine tvarka apsaugoti civilines teises. Civilinio proceso metu yra realizuojama konstitucinė asmens teisė kreiptis į teismą. Savaiame aišku, kad teisminės apsaugos teikimas galimas tik griežtai įstatymų reglamentuota tvarka.

Civilinis procesas teisme negali vykti be iš anksto nustatytų taisyklių. Civilinių bylų nagrinėjimas ir sprendimų jose priėmimas neįmanomas be civilinio proceso teisės normose nustatytos tvarkos, t. y. procesinių veiksmų atlikimo tvarkos. Tam, kad būtų pradėtas civilinis procesas, suinteresuotas asmuo turi kreiptis į teismą su ieškiniu, pareiškimu ar skundu. Tai pirmas procesinis veiksmas, po kurio ateina eilė ir kitiems veiksmams. Tik tada teisėjas gali iškelti civilinę bylą, atsisakyti priimti ieškininį pareiškimą ar nepradėti spręsti bylos. Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekse (CPK) numatytos plačios galimybės civilinio proceso dalyviams veikti siekiant kuo operatyviau ir teisingiau išspręsti ginčą.

Galima teigti, kad **civilinis procesas** - tai teismo, byloje dalyvaujančių asmenų ir kitų proceso dalyvių *veikla* nagrinėjant civilines bylas bei vykdant teismo priimtus sprendimus civilinio proceso teisės normose nustatyta tvarka. Kartais *civiliniu procesu* yra pavadinama *civilinio proceso teisė*. **Civilinio proceso teisėtai** sistema teisės normų, kurios reguliuoja teismo, byloje dalyvaujančių asmenų bei kitų proceso dalyvių veiklą teismui nagrinėjant civilines bylas, priimant jose sprendimus bei juos vykdant. Taigi civilinio proceso teisės normose *nustatyta* kreipimosi į teismą, įvairių veiksmų atlikimo, t. y. bylos nagrinėjimo teisme, tvarka, asmenų, dalyvaujančių teismo procese, teisės ir pareigos, teismo sprendimų priėmimo, surašymo, paskelbimo tvarka bei tų sprendimų vykdymas. Be to, civilinio proceso teisės normose įtvirtinta tvarka, pagal kurią asmuo, kurio teisės ar teisėti interesai yra pažeisti, gali įgyvendinti konstitucinę teisę kreiptis į teismą (Konstitucijos 30 str.).

Civilinis procesas ir civilinio proceso teisė - nėra tapačios sąvokos. Civilinis procesas vadinamas civilinio proceso teisės dalyku. Jis vyksta civilinio proceso tei-

sės normose nustatyta tvarka. Civilinio proceso teisės normas arba įstatymus, reglamentuojančius civilinio proceso vyksmą Lietuvos Respublikoje, reguliuoja CPK, kuris nustato civilinių, darbo, šeimos, intelektinės nuosavybės, bankroto, restruktūrizavimo bylų ir kitų bylų dėl privatinų teisinių santykių bei ypatingosios teisenos bylų nagrinėjimo ir sprendimų priėmimo bei vykdymo, prašymų dėl užsienio teismų sprendimų ir arbitražų sprendimų pripažinimo ir vykdymo nagrinėjimo tvarką (CPK 1 str. 1 d.).

1.2. CIVILINIO PROCESO TIKSLAI

Civilinio proceso tikslai - tai tam tikra įstatymo leidėjo pozicija, rodanti, kokia kryptimi turėtų plėtotis civilinio proceso teisė. Formuluodama proceso tikslus, valstybė kartu parodo aiškų ir nedviprasmišką proceso siekį. CPK 2 straipsnyje įvardyti tikslai, keliami Lietuvos civiliniam procesui: 1) asmenų pažeistų ar ginčijamų materialinių subjektinių teisių ar įstatymų saugomų interesų gynimas; 2) tinkamas įstatymų taikymas teismui nagrinėjant civilines bylas, priimant sprendimus bei juos vykdanč; 3) kuo greitesnis teisinės taikos tarp ginčo šalių atkūrimas; 4) teisės aiškinimas bei plėtojimas.

Sprendžiant iš šių civiliniam procesui keliamų tikslų, matyti, kad, priimdamas CPK, įstatymo leidėjas bandė suderinti tikslus, kuriems būdingas privataus pobūdžio elementas (1 ir 3) (tai suprantama, nes civilinis procesas dažniausiai siejamas su privačios teisės reguliavimo sferoje veikiančių normų taikymu), su tikslais, kuriuose vyrauja viešojo pobūdžio elementas (2 ir 4). Tokį pasirinkimą lėmė proceso, kaip tam tikrų žaidimo taisyklių, svarbos suvokimas šiuolaikinėje visuomenėje, kurioje dviejų asmenų bylinėjimasis ne visada ir nebūtinai susijęs tik su konkrečios bylos šalimis.

1.3. CIVILINIO PROCESO PRINCIPAI

Siekiant suvokti civilinio proceso esmę, būtina žinoti, kad civilinis procesas grindžiamas tam tikromis pamatinėmis nuostatomis, kurios vadinamos principais. Nagrinėdamas individualų šalių ginčą, teismas savo veiksmus grindžia materialiosios ir proceso teisės normomis. Nors civilinio proceso nuostatos yra pakankamai detalios, teismui neretai tenka susidurti su situacijomis, kurios gali būti vertinamos įvairiai. Tuo tarpu teismas turi pasirinkti tinkamiausią procesinį sprendimą. Tokiu atveju teismas pirmiausia atsižvelgia į proceso tikslus bei principus. Pavyzdžiui, susidūręs su situacija, kurios vertinimas susijęs su bylos nagrinėjimo trukme, teismas vadovausis vienu iš civilinio proceso tikslų - pasirinkti tokį procesinį sprendimą, kuris leistų išnagrinėti bylą kuo greičiau ir minimaliausiomis sąnaudomis. Kitaip tariant, teismas vadovausis ne tik vienu iš proceso tikslų, bet ir proceso koncentruotumo ir ekonomiškumo principu (CPK 7 str.).

CIVILINIO PROCESO PRINCIPAI LIETUVOS CPK

Paprastai civilinio proceso įstatymuose nenustatomas baigtinis proceso principų sąrašas. Ne išimtis ir Lietuvos civilinio proceso kodeksas. Antai antrajame CPK skyriuje „Civilinio proceso principai“ užfiksuoti tokie principai: *teisė kreiptis į teis-*

mą teisminės gynybos (CPK 5 str.); teisingumą vykdo tik teismai (CPK 6 str.); visi asmenys lygūs įstatymui ir teismui (CPK 6 str.); procesas turi būti koncentruotas ir ekonomiškai (CPK 7 str.); teismas bendradarbiauja su dalyvaujančiais byloje asmenimis (CPK 8 str.); teismo posėdžiai ir bylos medžiaga yra vieši (CPK 9 ir 10 str.); procesas teisme vyksta valstybine kalba (CPK 11 str.); rungimosi (CPK 12 str.); dispozityvumo (CPK 13 str.); betarpiško įrodymų tyrimo (CPK 14 str.); žodinio bylos nagrinėjimo (CPK 15 str.); bylos nagrinėjimo nepertraukiamumo (CPK 16 str.); teisėjų sudėties nekintamumo (CPK 16 str.); šalių procesinio lygiateisiškumo (CPK 17 str.); teismo sprendimo privalomumo (CPK 18 str.); sprendimo priėmimo slaptumo (CPK 19 str.); garantuotos teisinės pagalbos (CPK 20 str.); teisėjų ir teismų nepriklausomumo ir nešališkumo (CPK 21 str.). Tačiau tai dar nereiškia, kad Kodekse nėra nuostatų, kurios savo esme bei svarumu neprilygtų principams. Pavyzdžiui, CPK 95 straipsnyje įtvirtintas draudimo piktnaudžiauti procesinėmis teisėmis principas, CPK 185 straipsnyje užfiksuotas laisvo įrodymų vertinimo principas, reiškiantis ir tai, kad teismui jokie įrodymai neturi išankstinės galios. Minėtame principus apibūdinančiame skyriuje nėra įrašytas ir svarbus civiliniame procese teisės būti išklausytam principas, tačiau jis aiškiai matomas CPK 186 straipsnyje. Tokių pavyzdžių galima nurodyti ir daugiau. Svarbu yra tai, kad, nors būdami ir reikšmingi, civilinio proceso, kaip ir kitos teisės šakos, principai negali būti suabsoliutinti. Taigi nereikėtų manyti, kad, pavyzdžiui, žodinio bylos nagrinėjimo principas bus pažeistas tais atvejais, kai bus susidurta su šio principo išimtimis, kurių CPK numato ne vieną. Tarkime, tiesmukai suvokdami žodiškumo civiliniame procese principo taikymą, negalėtume pateisinti galimybės teismui atskiruosius skundus nagrinėti rašytinio proceso tvarka (CPK 336 str.) arba galimybės teismui savo nuožiūra pasirinkti proceso formą, kai nagrinėjama byla, kurioje ginčijama pinigų suma nesiekia 1000 litų (CPK 441 str.). Šie pavyzdžiai iliustruoja, kad principai yra tam tikros gairės, dominantės, bet jokių būdu ne proceso dogmos, kurių negalima interpretuoti. Kita vertus, nereti atvejai, kai teismui tenka vertinti procesinę situaciją, kurioje susikerta kelios principinės nuostatos. Išėitis viena: pasitelkus įvairius teisės aiškinimo metodus, ieškoti principų tarpusavio pusiausvyros, siekti juos suderinti.

Teisės kreiptis į teismą teisminės gynybos principas. Tokia asmens teisė įtvirtinta Konstitucijos 30 straipsnyje, Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 6 straipsnyje bei CPK 5 straipsnyje, kituose teisės aktuose. Šis principas kartais dar vadinamas teisminės gynybos prieinamumo principu (angl. *access to court*). Teisės kreiptis į teismą teisminės gynybos principas CPK pateiktas pirmas neatsitiktinai. Tai, galima sakyti, kertinis civilinio proceso principas, išplėtojantis Konstitucijos 30 straipsnyje numatytą vieną iš esminių teisinės valstybės elementų. Tai reiškia, kad šis principas kreipimasi į teismą sieja ne vien tik su *konstitucinių* teisių gynyba, bet ir su bet kokia „pažeista ar ginčijama teise“. Be to, neapsiribojama vien teisių gynimu. Yra įtvirtinama teisė ginti ir „įstatymo saugomą interesą“.

Atkreiptinas dėmesys, kad į teismą turi būti kreipiamasi „įstatymų nustatyta tvarka“. Tai reiškia, kad kreipiantis į teismą nepakanka nurodyti pažeistą ar ginčijamą teisę ir remtis Konstitucijos 30 straipsniu arba vien teisės kreiptis į teismą principu. Šio principo praktinį taikymą yra išplėtojusi teismų praktika. Teisė kreiptis į teismą negali būti aiškinama kaip asmens galimybė kreiptis į teismą bet koku būdu. Pažymėtina, kad, kaip ir bet kuri kita subjekcinė teisė, teisė kreiptis į teismą

realizuojama tam tikra įstatymų nustatyta tvarka. Šios teisės realizavimo tvarką numato Lietuvos CPK, nustatantis atitinkamus reikalavimus teismui paduodamo pareiškimo formai ir turiniui. Asmuo, pateikiantis ieškinį, privalo tinkamai (CPK numato reikalavimus ieškinio formai ir turiniui) surašyti ieškinį, aiškiai suformuluoti ieškinio dalyką ir pagrindą. Priešingu atveju ir teismui, ir kitiems proceso dalyviams gali būti neaiški ne tik ieškovo reikalavimo apimtis, bet ir ginčo esmė.

Teisminės gynybos prieinamumo principas neleidžia atsisakyti teisės kreiptis į teismą. Taigi bet kokie asmens pareiškimai ar išpareigojimai, kad jis nesikreips į teismą, taip pat šalių susitarimai, kad jos nesikreips į teismą, yra niekiniai ir nesukelia jokių teisinių padarinių. Įstatyme (CPK 137 str. 2 d. 6 p.) numatyta vienintelė išimtis: į teismą galima nesikreipti tik tokiu atveju, jei tarp ginčo šalių yra sudarytas arbitražinis susitarimas ir reikalaujama jo laikytis.

Teisė kreiptis į teismą nereiškia, kad civilinę bylą gali iškelti ir teismas. Civilinė byla gali būti iškelta tik suinteresuotam asmeniui pateikus pareiškimą. Įstatyme (CPK 49 str.) numatyti asmenys, kurie turi teisę pareikšti ieškinį ir neturėdami asmeninio suinteresuotumo. Tokiais atvejais ieškinys reiškiamas ginant viešąjį interesą.

Teisingumą vykdo tik teismas, vadovaudamasis asmenų lygybės įstatymui ir teismui principu. Šis principas, įtvirtintas CPK 6 straipsnyje, iš esmės apima dvi pagrindines nuostatas. Pirmą, civilines bylas nagrinėja teismas ir, antra, įstatymui ir teismui visi asmenys yra lygūs. Taigi iš šio principo išplaukia, kad teismo funkcijų negali perimti jokia kita valstybės institucija - Seimas, Vyriausybė ar kiti valstybės (taip pat ir privatūs) dariniai.

Galimi atvejai, kai įstatymu nustatoma išankstinė neteisminė ginčo nagrinėjimo tvarka. Tai jokių būdu nepaneigia principo, kad teisingumą vykdo tik teismas. Asmeniui visada turi išlikti galimybė kreiptis į teismą. Būtent tai ir įtvirtina minėtas principas. Neatsitiktinai ir CPK 24 straipsnio 2 dalyje numatyta, kad jeigu iškyla abejonių dėl konkretaus ginčo priskyrimo teismui ar kitai institucijai, ginčas nagrinėjamas teisme (teismo prioriteto taisyklė).

CPK 6 straipsnyje rašoma, kad teisingumui įgyvendinti neturi ir negali turėti įtakos šalių lytis, rasė, kalba ir kitos aplinkybės. Taigi ši norma atkartoja Konstitucijos 29 straipsnį, įtvirtinantį visų asmenų lygybę įstatymui ir draudžiantį bet kokią diskriminaciją. Tai reiškia, jog teisė kreiptis į teismą lygiai su Lietuvos asmenimis turi būti pripažinta ir užsieniečiams bei asmenims be pilietybės.

Proceso koncentruotumo ir ekonomiškumo principas. Šis principas yra naujas Lietuvos civilinio proceso teisėje. Jo įrašymas į civilinio proceso kodeksą (CPK 7 str.) rodo, kad rengiant 2002 metų CPK buvo remiamasi socialiosios civilinio proceso mokyklos propaguojamomis idėjomis. Šios mokyklos atstovų nuomone, proceso uždavinys yra nustatyti materialiąją tiesą ir kasdieniniame gyvenime įgyvendinti materialiąją teisę. Anot žymaus austrų proceso teisės mokslininko Franco Kleino, pagrindinė proceso socialinė funkcija yra kuo greičiau, paprasčiau ir pigiau išspręsti ginčą. F. Kleinas teigia, kad valstybė suinteresuota ne tik kad konfliktas būtų išspręstas teisingai (proceso tikslų viešojo elemento išryškinimas), bet ir greitai (operatyvumo principo svarbos akcentavimas). Kiekvienas ginčas sutrikdo normalią darbo atmosferą tarp atskirų visuomenės elementų, todėl procesas turi būti koncentruotas.

Proceso ekonomiškumas ir koncentruotumas, taip pat ir proceso dalyvių tarpusavio bendradarbiavimas glaudžiai susijęs su bylos proceso operatyvumu, arba by-

los „judėjimu į priekį“. Valstybė nėra suinteresuota, kad nepigiai kainuojanti teismo mašina suktųsi tuščiai ar judėtų pernelyg palengva. Čia vertėtų prisiminti ir sparnuota fraze jau tapusį teiginį, kad „lėtas teisingumas - blogas teisingumas“ (*angl. justice delayed - justice denied*).

Proceso koncentruotumo principas reiškia ir tai, kad visi proceso dalyviai (ne vien tik teismas) turi siekti, kad byla būtų išnagrinėta jau per pirmąjį teismo posėdį. Tai glaudžiai susiję su šalių procesinio bendradarbiavimo principu (CPK 8 str.). Koncentruotumo principu įtvirtinta teismo pareiga rūpintis kiek įmanoma greitesniu bylos išnagrinėjimu (tai numatyta CPK 72 str.) ir užkirsti kelią bet kokiems bandymams vilkinti procesą. Kita vertus, tame pačiame principu nustatyta šalių pareiga rūpintis proceso skatinimu. Jeigu šalys šios pareigos neatlieka, rizikuoja sulaukti neigiamų procesinio poveikio pasekmių. Pavyzdžiui, yra nustatyta šalių pareiga visus argumentus ir įrodymus pateikti pasirengimo nagrinėti bylą teisme stadijos metu (CPK 226 str.). To nepadarius, teismas turi teisę atsisakyti priimti pavėluotai pateiktus įrodymus (CPK 181 str.) ir pan. Realizuojant proceso koncentruotumo ir ekonomiškumo principą, atskiroms bylų kategorijoms nustatyti pasirengimo bylos nagrinėjimui ir bylos išnagrinėjimo terminai (pvz., CPK 412 str.), įtvirtintos supaprastinto proceso formos: dokumentinis procesas (CPK 424-430 str.), ginčų dėl nedidelių sumų supaprastinto priteisimo procesas (CPK 441 str.) ir kt.

Be proceso ekonomiškumo ir koncentruotumo principo, CPK įtvirtintas ir *draudimo piktnaudžiauti procesinėmis teisėmis principas*, reikalaujantis, kad šalys sąžiningai naudotųsi savo procesinėmis teisėmis, ir kartu draudžiantis jomis piktnaudžiauti. Už piktnaudžiavimą procesinėmis teisėmis šalims gali būti taikomos CPK 95 straipsnyje numatytos sankcijos (bauda iki dvidešimties tūkstančių litų, nuostolių atlyginimas).

Kooperacijos principas. Proceso dalyvių kooperacijos (bendradarbiavimo) principas (CPK 8 str.) ypač atskleidžia pasirengimo civilinės bylos teismui nagrinėjimui stadijoje (CPK 225-233 str.). Akcentuojant teismo ir bylos šalių bendradarbiavimą jokių būdu nesulyginami teismas ir proceso dalyviai ir nėra nuvertinamas teismo, kaip šalių ginčo arbitro, vaidmuo procese. Teismo ir proceso šalių bendradarbiavimas iš esmės skiriasi nuo verslo partnerių ar kitokioje veikloje paritetiniais ar subordinacijos pagrindais dalyvaujančių asmenų bendradarbiavimo. Įstatymo leidėjo nustatytos civilinio proceso nuostatos yra lyg savotiškas stabdžių ir atsvarų mechanizmas galimai teismo ar kitų proceso dalyvių „savivalei“.

Įrodymų rinkimas ir pateikimas nėra tik ginčo šalių reikalas. Atsižvelgiant į civilinio proceso tikslus, socialinę jo funkciją, gana daug teisių šioje srityje turi turėti ir byla nagrinėjantis teismas, nors, žinoma, teismo galios nėra beribės. Taigi kooperacijos principas civiliniame procese reiškia aktyvų ginčo šalių ir bylą nagrinėjančio teismo bendradarbiavimą siekiant kuo greičiau išspręsti ginčą ir priimti byloje teisingą sprendimą.

Kooperacijos principas reiškia, kad tiek teismas, tiek ir šalys bei kiti dalyvaujantys byloje asmenys privalo bendrai veikti siekdamos CPK 2 straipsnyje numatytų tikslų. Akivaizdu, kad tarpusavio bendradarbiavimas turi būti grindžiamas sąžiningumu. Bendradarbiavimas reiškia, kad šalys privalo sąžiningai naudotis savo procesinėmis teisėmis, jomis nepiktnaudžiauti, privalo rūpintis greitu bylos išnagrinėjimu, rūpestingai ir laiku, atsižvelgdamos į proceso eigą, pateikti teismui įrodymus ir argumentus, kuriais grindžiami jų reikalavimai ar atsikirtimai. Kitaip tariant, ša-

lys ir kiti dalyvaujantys byloje asmenys, bendradarbiaudami su teismu, privalo vadovautis nepiktnaudžiavimo procesinėmis teisėmis principu. Antra vertus, teismo bendradarbiavimas su šalimis ir kitais dalyvaujančiais byloje asmenimis įpareigoja teismą stebėti, kad procesas vyktų griežtai laikantis teisės normų ir, žinoma, siekti, kad būtų užkirstas kelias procesui vilkinti, kad byla būtų išnagrinėta jau pirmajame teismo posėdyje.

Teismo posėdžio viešumo principas. Šis civilinio proceso teisės principas pakartoja konstitucinę nuostatą (Konstitucijos 117 str.), kad bylos teismuose nagrinėjamos viešai. Numatytos ir viešumo principo išimtys. Kai siekiama apsaugoti žmogaus asmeninio ar šeimyninio gyvenimo slaptumą, taip pat kai viešai nagrinėjama byla gali atskleisti valstybinę, profesinę ar komercinę paslaptį, teismo posėdis gali būti uždaras. Tačiau teismo sprendimas visada turi būti skelbiamas viešai.

Proceso viešumas pirmiausia reiškia šalių ir kitų byloje dalyvaujančių asmenų teisę asmeniškai ir tiesiogiai dalyvauti procese nagrinėjant bylą ir susipažinti su visa jos medžiaga. Proceso viešumo principas reiškia ir tai, kad bet kuris visuomenės narys turi teisę dalyvauti teismo procese, betarpiškai stebėti teismo darbą. Taigi bet kuris asmuo gali pats įsitikinti, ar teismas posėdžio metu elgiasi nešališkai ir objektyviai, ar sudarytos visos sąlygos, kad teisme būtų išklaustytos abi šalys, liudytojai, kiti dalyvaujantys byloje asmenys ir pan.

Žodžiai „proceso viešumas“ nereiškia, kad neturi būti paisoma rimties teismo posėdžio salėje, trikdoma teismo posėdžio eiga. Dėl šios priežasties įstatymuose numatyti ribojimai, reglamentuojantys vaizdo ir garso įrašymo priemonių naudojimą posėdžio metu. Antai Lietuvoje teismas posėdžio eigai ir įrodymams fiksuoti bei įrodymams tirti turi teisę naudoti bet kokias technines priemones be jokių ribojimų (CPK 170 str. 3 d.), o kitų asmenų teisė naudoti technines priemones teismo posėdžio metu yra ribota.

Bylos medžiagos viešumo principas. Bylos nagrinėjimo viešumas ir bylos medžiagos viešumas nėra tapatūs principai. Bylos medžiagos viešumas yra papildoma teismo veiklos viešumo garantija. Ji skirta asmenims, kurie nėra bylos šalys, kurioms jų teisinė padėtis garantuoja teisę susipažinti su byla. Bylos medžiagos viešumas reiškia, kad su išnagrinėtos civilinės bylos ar vykdomosios bylos medžiaga turi teisę susipažinti bet kuris asmuo. Teisė susipažinti su bylos medžiaga (skaityti bylą, daryti nuorašus) atsiranda užbaigus bylą, t. y. kai įsiteisėjęs teismo sprendimas nebegali būti peržiūrėtas. Su vykdomosios bylos medžiaga atitinkamai galima susipažinti po to, kai teismo sprendimas visiškai įvykdytas.

Taikant bylos medžiagos viešumo principą taip pat galimos išimtys. Pavyzdžiui, teismas, nagrinėdamas bylą viešame teismo posėdyje, turi teisę savo iniciatyva ar dalyvaujančių byloje asmenų prašymu nutartimi nustatyti, kad visa bylos medžiaga ar jos dalis būtų nevieša. Taip paprastai daroma, kai reikia apsaugoti žmogaus, jo privataus gyvenimo ir nuosavybės slaptumą, informacijos apie žmogaus sveikatą, konfidencialumą, taip pat jeigu yra pagrindas manyti, kad bus atskleista valstybės, tarnybos, profesinė, komercinė ar kita įstatymų saugoma paslaptis.

Proceso kalbos principas. Teismo procesas Lietuvoje vyksta valstybine lietuvių kalba. Šis konstitucinis principas (Konstitucijos 117 str.) tapo ir civilinio proceso principu (CPK 11 str.). Tai nereiškia, kad asmenys, nemokantys lietuvių kalbos, neturi teisės būti išklausti arba kad jie turi mažiau teisių už tuos, kurie ją moka. Proceso kalbos principas, numatydamas, kokia kalba turi vykti teismo pro-

cesas Lietuvoje, garantuoja, kad asmenims, nemokantiems valstybinės kalbos, suteikiama teisė nemokamai naudotis vertėjo paslaugomis. Kadangi įstatymas asmeniui suteikia teisę kalbėti proceso metu ta kalba, kurią jis moka, teisė turėti vertėją atsiranda tiek nemokantiems lietuvių kalbos, tiek ir nepakankamai ją mokantiems.

Rungimosi principas. Šiuo principu (CPK 12 str.) pabrėžiama, kad civilinis procesas teisme paprastai yra dviejų lygiaverčių varžovų dvikova. Rungimosi principo esmę sudaro tai, jog nešališkas teismas nagrinėja privatų ginčą, todėl šalys privalo įrodyti tas aplinkybes, kuriomis jos remiasi kaip savo reikalavimų ar atsikirtimų pagrindu. Taigi šalys negali tikėtis, kad pakaks tik pareikšti ieškinį, o toliau visą darbą atliks teismas, ekspertai, liudytojai ir pan. Rungimosi principas reiškia, kad šalių procesinė elgsena turi būti aktyvi. Šalių pasyvumas procese, nepasinaudojimas teise, kartu ir pareiga įrodyti savo reikalavimus, įrodymų nepateikimas nustatytais terminais gali sukelti joms nepageidaujamų neigiamų pasekmių. Teismas, matydamas, kad ginčo šalis savo reikalavimų neįrodė, paprasčiausiai atmes ieškinį. Rungimosi principas sudaro prielaidas teismui likti nešališkam arbitrai, sudaryti šalims lygias galimybes procese.

Rungimosi principas gali būti laikomas civilinio proceso šerdimi. Tai reiškia, kad ne teismas, o tik šalys nustato ginčo dalyko apimtį. Teismas paprastai (galimos įstatymais numatytos išimtys) netiria faktų ir nerenka įrodymų savo iniciatyva, o sprendimą byloje priima remdamasis tik šalių nurodytais faktais.

Kita vertus, nereikėtų suprasti, kad ginčo šalys turi ne tik pateikti įrodymus ar nurodyti jų buvimo vietą, bet teisiškai įvertinti (kvalifikuoti) ginčo esmę. Šalių įrodytų faktų galutinis teisinis įvertinimas yra teismo prerogatyva.

Dispozityvumo principas. Turint galvoje, kad civilinis procesas pirmiausia sietinas su privačių ginčų nagrinėjimu, tai atsakymas, kas turi rūpintis privačių šalių asmeninių arba turtinių teisių gynyba, peršasi pats savaime. Dispozityvumo principas (CPK 13 str.) suponuoja šalims galimybę pačioms pasirinkti savo procesinės elgsenos modelį - žinoma, įstatymų nustatytoje ribose. Niekas negali priversti šalių nutarti kreiptis jai į teismą ar nesikreipti. Tik šalis gali apsispręsti, vesti jai bylą teisme pačiai ar veikti procese per atstovą ir pan. Kitaip tariant, šalis turi visišką laisvę apsispręsti, kaip naudotis (disponuoti) jai įstatymu garantuojamomis procesinėmis bei materialinėmis teisėmis.

Be to, kas minėta, dispozityvumo principas reiškia dar ir tai, kad: 1) ne teismas, bet suinteresuotas asmuo pareiškia iniciatyvą (ieškinį), kad būtų iškelta civilinė byla; 2) ieškovas turi teisę didinti ar mažinti savo reikalavimus; 3) bylos nagrinėjimo dalyką (kitai tariant, ribas) nustato ne teismas, bet šalys; 4) ieškovas turi teisę atsisakyti nuo ieškinių; 5) atsakovas turi teisę pripažinti ieškinį; 6) šalys gali užbaigti bylą taikos sutartimi; 7) tiek ieškovas, tiek atsakovas gali apskųsti priimtą sprendimą ir pan.

Betarpiškumo principas. Šis principas reiškia, kad teismas privalo tiesiogiai (betarpiškai) ištirti visus byloje esančius įrodymus, savo sprendimą gali pagrįsti tik tais įrodymais, kurie buvo ištirti teismo posėdyje, o priimdamas sprendimą neturi teisės spręsti klausimo dėl neįtrauktų dalyvauti byloje asmenų teisių ir pareigų. Betarpiškumo principas garantuoja, kad šalims sudaromos sąlygos tiesiogiai dalyvauti bylos nagrinėjime. Šis principas glaudžiai susijęs su teisės būti išklausytam, žodiškumo bei kitais civilinio proceso principais. Dar yra svarbu tai, kad teismas negali remtis įrodymais, kurie nebuvo tiriami teismo posėdžio metu (CPK

263 str. 2 d., 266 str., 270 str.). Tai garantuoja, kad priimant sprendimą teismas ne-sivadovaus prielaidomis, spėliojimais ar aplinkybėmis, kurios proceso metu nebuvo analizuojamos.

Tiesioginio dalyvavimo principas reiškia, jog teismas, priimdamas sprendimą, neturi teisės spręsti klausimo dėl neįtrauktų dalyvauti byloje asmenų teisių ir pareigų (CPK 266 str.). Teismų praktika griežtai reaguoja į atvejus, kai pasisakoma dėl asmenų, neįtrauktų į bylos nagrinėjimą, teisių ir pareigų. Ir tai suprantama, nes šio draudimo pažeidimas yra absoliutus sprendimo negaliojimo pagrindas (CPK 329 str. 2 d. 2 p.), taip pat pagrindas procesui atnaujinti (CPK 366 str. 1 d. 7 p.) ir bylai iš naujo nagrinėti.

Žodiškumo principas. Šio principo (CPK 15 str.) esmė ta, kad įrodymai, dalyvaujančių byloje asmenų pasisakymai ir bylos teisminis nagrinėjimas vyksta žodžiu. Svarbus ir kitas žodiškumo principo aspektas - sprendimas gali būti grindžiamas tik ta bylos medžiaga, kuri buvo ištirta ir pateikta proceso metu žodžiu. Visi paaiškinimai, pareiškimai, nuomonės, teisinė argumentacija pateikiami žodžiu. Kiti įrodymai (daiktiniai, rašytiniai), teismui pateiktos ekspertų išvados taip pat analizuojami žodžiu.

Gali kilti klausimas, ar žodiškumo principas nevaržo proceso ekonomiškumo principo. Suprantama, žodinis bylos nagrinėjimas visada užtrunka ilgiau. Tačiau bylą nagrinėdamas žodžiu teismas turi didesnes galimybes labiau įsigilinti į šalių pozicijas, pasitikslinti jų užduodamus klausimus, pagaliau gali labiau suvokti bylos esmę. Proceso vyksmas vien raštu kaip tik reikštų proceso ekonomiškumo ribojimą, nes beribis šalių ir teismo susirašinėjimas galėtų trukti ne vienerius metus. Kita vertus, žodžiu ne visada galima tiksliai ir aiškiai pasakyti, nebūna pakankamai laiko teiginiams apsvarstyti. Taigi paprastai civilinis procesas konstruojamas taip, kad būtų galima suderinti žodinį bylos nagrinėjimą su rašytiniu procesu. Lietuvos civiliniame procese taip pat įtvirtintas vadinamasis mišraus proceso modelis. Ieškinys, atsiliepimas į ieškinį visada turi būti pateikiami raštu. Pasirengimas bylos nagrinėjimui (CPK 225-233 str.) vyksta mišriu būdu: šalims raštu pasikeičiant paruošiamaisiais dokumentais ir, teismui nusprendus, kviečiant šalis į parengiamąjį posėdį, kuris vyksta žodžiu. Bylos nagrinėjimas pirmosios instancijos teisme (CPK 176-300 str.) visada vyksta žodžiu. Tuo tarpu apeliaciniame procese, nors ir užfiksuota, kad procesas vyksta pagal taisykles, numatytas procesui pirmosios instancijos teisme, apeliantui pageidaujant ir kitiems dalyvaujantiems byloje asmenims neprieštaraujant, procesas gali vykti raštu (CPK 322 str.). Žinoma, apeliacinis skundas ir atsiliepimas į apeliacinį skundą visada turi būti pateikiami raštu.

Nagrinėjant bylas kasacine tvarka dominuoja rašytinio proceso principas (CPK 356 str. 1 d.). Tik išimtiniais atvejais kasacinė byla gali būti nagrinėjama žodinio proceso tvarka (CPK 356 str. 2 d.).

Bylos nagrinėjimo nepertraukiamumo ir teisėjų sudėties nekintamumo principas. Šio principo esmė ta, kad, teismui ėmusis nagrinėti bylą, visas dėmesys turi būti sukoncentruotas būtent jai, sudaromos galimybės maksimaliai įsigilinti į bylos esmę ir operatyviai baigti jos nagrinėjimą. Kartais bylos nepertraukiamumo principas dar vadinamas vientisumo principu.

Bylos nepertraukiamumo principas reiškia ir tai, kad kiekviena byla turi būti nagrinėjama dėmesingai ir susitelkus tik į konkretų objektą - šalių ginčą. Tai galima geriau atlikti, kai teismo posėdis vyksta be pertraukų, kurių metu užsiimama

kitais darbais, atitrūkstama nuo nagrinėtos bylos. Tokia taisyklė yra užfiksuota CPK 235 straipsnio 3 dalyje, numatančioje, kad kiekvienos bylos teismo posėdis vyksta be pertraukos.

Viena iš būtinų bylos nepertraukiamumo, arba vientisumo, principo sąlygų - teisėjų sudėties nekintamumas. Tai reiškia, kad visi teisėjai turi būti vienodai susipažinę su bylos medžiaga, išklausę šalių paaiškinimus, betarpiškai ištyrę įrodymus. Taigi šis principas labai glaudžiai siejasi su betarpiškumo ir žodiškumo principais. Jeigu bylos nagrinėjimo metu būtina pakeisti teisėją, bylos nagrinėjimas turi būti pradėtas iš naujo, išskyrus tuos atvejus, kai dalyvaujantys byloje asmenys neprieštarauja, kad byla būtų nagrinėjama nuo to procesinio veiksmo, kurį atlikus ji buvo atidėta (CPK 16 str. 2 d., 235 str. 2 d.). Tokia išlyga numatyta siekiant sudaryti sąlygas procesui byloje toliau vykti operatyviai ir ekonomiškai.

Šalių procesinio lygiateisiškumo principas. Šis principas, įtvirtintas CPK 17 straipsnyje, iš esmės atspindi Konstitucijos 29 straipsnyje užfiksuotą principą, kad įstatymui, teismui ir kitoms valstybės institucijoms ar pareigūnams visi asmenys lygūs. Lygiateisiškumą reikėtų suprasti taip: kiekvienas dalyvaujantis byloje asmuo turi teisę, kad jo byla teisme būtų nagrinėjama pagal tas pačias taisykles, kaip yra nagrinėjamos ir kitos bylos. Šio principo pažeidimu būtų laikoma vienų proceso taisyklių taikymas, tarkime, Lietuvos piliečiui, o kitokių - užsieniečiui, nebent protingu ir pateisinamu atveju. Pavyzdžiui, apeliaciniame procese yra įtvirtinta bendro pobūdžio taisyklė, kad apeliacinis skundas pateikiamas per 30 dienų nuo pirmosios instancijos teismo sprendimo priėmimo dienos. Tuo tarpu jeigu apelianto gyvenamoji ar buveinės vieta yra užsienio valstybėje, apeliacinis skundas gali būti pateikiamas per 40 dienų.

Šalių procesinio lygiateisiškumo principas nereiškia, kad visi dalyvaujantys byloje asmenys turi turėti lygiai tokias pačias teises. Atsižvelgiant į asmenų teisinę padėtį procese, kinta ir procesinių teisių apimtis bei pobūdis. Pavyzdžiui, teisę pareikšti ieškinį turi tik ieškovas, o atsakovas - ne. Tuo tarpu atsakovas turi teisę gintis nuo pareikšto ieškinio: pateikti atsiliepimą, pareikšti atsikirtimus ar net pareikšti priešieškinį. Teisių, kurios priklauso nuo asmens procesinės padėties, skirtumai jokių būdu nereiškia, kad jiems netaikomas šalių procesinio lygiateisiškumo principas. Šiuo atveju procesinių teisių lygybės įtvirtinimą reikėtų suvokti plačiau, t. y. kad nė viena iš proceso šalių negali turėti daugiau teisių už kitą.

Nuo to, kaip įgyvendinamas šalių procesinio lygiateisiškumo principas, priklauso, ar bus sudarytos sąlygos pasireikšti ir kitiems principams. Pavyzdžiui, nepagrįstas atsisakymas priimti priešieškinį gali reikšti dispozityvumo bei rungimosi principų nepateisinamą ribojimą ir pan.

Teismo sprendimo, nutarties, įsakymo ir nutarimo privalomumo principas. Šis principas, įtvirtintas CPK 18 straipsnyje, nusako bendro pobūdžio taisyklę, kad teismo procesiniai dokumentai privalomi *visiems*. Teismas yra valdžios institucija, todėl jo sprendimų privalomumas būtinas atributas. Teismo procesiniams dokumentams privalomumo principas ima galioti nuo įsiteisėjimo momento (CPK 279 str.). Atsisakymas vykdyti teismo sprendimą ar teismo sprendimo, kitokio teismo procesinio dokumento nepaisymas vertintinas kaip teismų nepriklausomumo ir viešosios tvarkos pažeidimas. Todėl BK 245 straipsnyje teigiama, kad teismo sprendimo nevykdymas yra nusikaltimas.

Teismo sprendimo privalomumo principą galima suprasti ir siauresniu aspektu. Teismas aiškina ir taiko teisės normas, todėl teismo sprendimas yra teisės taikymo

šaltinis. Pagal CPK 4 straipsnį teismai, aiškindami ir taikydami teisę, atsižvelgia į Aukščiausiojo Teismo nutartyse suformuluotas teisės aiškinimo ir taikymo taisykles (CPK 361 str. 4 d. 2 p.). Taigi Aukščiausiojo Teismo nutartys, kaip teisės taikymo šaltinis, yra privalomos žemesniems bendrosios kompetencijos teismams (CPK 362 str. 2 d.), o nukrypimas nuo Aukščiausiojo Teismo praktikos yra pagrindas paduoti kasacinį skundą (CPK 346 str. 2 d. 2 p.).

Sprendimo priėmimo slaptumo principas. Šio principo (CPK 19 str.) esmė yra ta, kad turi būti užtikrinama, jog sprendimą byloje priimtų išnagrinėjęs bylą teisėjas ar teisėjų kolegija pagal savo vidinį įsitikinimą, neveikiami jokios pašalinės įtakos. Ši principinė nuostata glaudžiai siejasi su teisėjų nepriklausomumo ir nešališkumo principu. Taigi po bylos nagrinėjimo teismas išeina į sprendimo priėmimo kambarį, kuriame turi būti sudarytos palankios sąlygos sprendimui priimti. Viena iš tokių sąlygų - teisėjų nuomonės dėl bylos faktinių bei teisinių aplinkybių vertinimo neturi būti viešinamos. Kai byla nagrinėjama kolegialiai, teismo sprendimas priimamas balsų dauguma. Teisėjas, nesutinkantis su kolegų nuomone, turi teisę raštu išdėstyti savo atskirąją nuomonę. Įstatymas draudžia teisėjui skelbti nuomones, kurios buvo aptarinėjamos pasitarimo kambaryje (CPK 264 str.), tačiau atskirosios nuomonės pareiškimas nėra pripažįstamas šio principo pažeidimu (CPK 264 str. 2 d., 268 str. 6 ir 7 d.).

Valstybės garantuotos teisinės pagalbos principas. Tarp šalių kilęs ginčas neretai būna sudėtingas, o jo suvokimas reikalauja teisinių žinių. Natūralu, kad ne kiekvienas bylininkas jų turi. Dėl ekonominių priežasčių ne kiekvienas asmuo gali kreiptis į advokatą, kuris suteiktų reikiamą teisinę konsultaciją. Minimas principas įtvirtina teisę asmeniui, neturinčiam pakankamai finansinių išteklių, tikėtis, kad savo procesinėmis teisėmis jis galės pasinaudoti tokia apimtimi ir taip pat kvalifikuotai kaip priešinga ginčo šalis, besinaudojanti advokato pagalba. Taigi teisinės pagalbos prieinamumo principas tiesiogiai veikia asmenų procesinio lygiateisiškumo principą ir nuo to gali priklausyti, ar apskritai abi šalys naudosis *tinkamu procesu* (EŽTK 6 str.).

Teisė į valstybės apmokamą teisinę pagalbą įtvirtinta nacionaliniame CPK (CPK 20 str.) ir įvardyta principu iš esmės todėl, kad įstatymo leidėjas jau anksčiau buvo priėmęs Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymą. CPK 20 straipsnyje, kuriame numatytas minėtas principas, pažymima, kad teisė į valstybės garantuojamą nemokamą teisinę pagalbą atsiranda įstatymų numatyta tvarka. Beje, nemokama valstybės teisinė pagalba numatyta ne visiems asmenims, o tik fiziniams. Pagal Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos įstatymo 1 straipsnį valstybės garantuojama teisinė pagalba yra pripažįstama Lietuvos Respublikos piliečiams, taip pat Lietuvoje nuolat gyvenantiems užsienio piliečiams ir asmenims be pilietybės, jeigu kitaip nenumatyta Lietuvos Respublikos įstatymuose ar tarptautinėse sutartyse, dėl turinės padėties negalintiems tinkamai ginti savo teisių ir įstatymų saugomų interesų. Tokie asmenys turi teisę nemokamai įstatymo nustatyta tvarka gauti teisinę informaciją, konsultacijas ir būti atstovaujami civilinėse bylose.

Teisėjų ir teismų nepriklausomumo ir nešališkumo principas. Šis principas yra vienas iš demokratinės teisinės valstybės neginčijamų elementų. Tik nepriklausomas nuo kitų valstybės valdžios institucijų teismas gali vykdyti teisingumą. Toks principas yra įtvirtintas daugumos demokratinėse valstybėse konstitucijose, taip pat Konstitucijos 109 straipsnyje, Teismų įstatymo 2, 3, 4 straipsniuose, aptartas

daugelyje tarptautinių ataskaitų, dokumentų, mokslinių darbų. Galima kalbėti apie institucinį teismo ir asmeninį teisėjo nepriklausomumą. Teisėjo nepriklausomumas yra jo nešališkumo sprendžiant konkretų ginčą prielaida ir būtina sąlyga. Apie teisėjo ir teismo nepriklausomumą ne kartą yra pasisakęs ir Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas. Pavyzdžiui, prieštaraujančiomis Konstitucijoje įtvirtintam teismų ir teisėjų nepriklausomumo principui pripažintos: vykdomosios valdžios teisė premijuoti teisėjus (1995 metų gruodžio 6 d. nutarimas); įstatymo leidėjo teisė atidėti įsiteisėjusio teismo sprendimo vykdymą (1997 metų lapkričio 13 d. sprendimas); vykdomosios valdžios institucijų pernelyg didelis dalyvavimas atrenkant pretendentes į teisėjus, juos skiriant į teisėjo pareigas bei sprendžiant klausimus, susijusius su teisėjo karjera (1999 metų gruodžio 21 d. nutarimas bei 2000 metų sausio 12 d. sprendimas); teisėjų atlyginimų mažinimas (2001 metų liepos 12 d. nutarimas) ir pan.

Teisės į nešališką teismą pagrindinė garantija yra ta, kad teisėjas privalo nusišalinti arba gali būti nušalintas nuo bylos nagrinėjimo, kai susiduriama su įstatyme numatytais pagrindais (CPK 65 str.). Teismų praktikoje beveik nekyla problemų, kai reikia spręsti teisėjo nušalinimą (nusišalinimą), remiantis giminystės santykius apibrėžiančiu kriterijumi (CPK 65 str. 1 d. 2 p.) arba santuokos, globos ar rūpybos santykių pagrindu (CPK 65 str. 1 d. 3 p.) ir kitais atvejais. Asmenims, įstatymo nustatyta tvarka sprendžiantiems teisėjo nu(si)šalinimo klausimus, sudėtingiau priimti teisingą sprendimą tada, kai byloje dalyvaujantys asmenys teigia, jog teisėjo sutuoktinis (sugyventinis) arba jo artimieji giminaičiai yra „tiesiogiai ar netiesiogiai suinteresuoti bylos baigtimi“ arba „yra aplinkybių“, kurios kelia abejonių dėl teisėjo nešališkumo. Teisėjo nešališkumas turi būti ne tik subjektyviai įvertintas, bet ir objektyviai matomas. Neužtenka to, kad pačiam teisėjui atrodo, jog tam tikros aplinkybės, kurios kelia abejonių bylininkui dėl teisėjo nešališkumo, yra nepagrįstos ir subjektyviai jo (teisėjo) neveikia. Europos žmogaus teisių teismas, plėtodamas objektyviojo nešališkumo koncepciją, t. y. iš esmės pripažindamas, kad aplinkybė, jog teisėjas, nagrinėdamas bylą turi atrodyti nešališkas ne tik jam pačiam, bet ir pašaliniam asmeniui, objektyviai stebėtojui, ne kartą yra pripažinęs prieštaraujančiu EŽTK 6 straipsnio 1 daliai tokius atvejus, kai bylą nagrinėjęs teisėjas neatitinka nešališkumo kriterijaus. Pavyzdžiui, Europos žmogaus teisių teismas 2003 m. birželio 17 d. sprendime pripažino, kad teisėjas negali būti laikomas nešališku, kai jis nagrinėja bylą, kurioje su viena iš proceso šalių (universitetu, kuriame skaito paskaitas) yra susijęs profesiniais ir finansiniais ryšiais, nes tai gali sukelti pareiškėjui rimtas teises abejones dėl teisėjo nešališkumo.

1.4. BYLŲ PRISKIRTINUMAS TEISMAMS IR TEISINGUMAS

BYLŲ PRISKIRTINUMAS TEISMAMS

Teismo kompetenciją iš esmės apibūdina bylų priskirtinumo teismams ir bylų teisingumo institutai. Bylų paskyrimą bendros kompetencijos ar specializuotiems teismams nustato teisingumo institutas. Bylos priskirtinumo teismui klausimą turi išspręsti pats teismas (teisėjas) *ex officio* („pagal pareigas“). Tai reiškia, kad

bylininkas negali nuspręsti, kokia institucija ar teismas turi nagrinėti jo keliamą klausimą ar bylą. Teismo teisė spręsti, ar ginčas priklauso jo kompetencijai ir jurisdikcijai, yra viena iš teismo nepriklausomumo garantijų. Bylų priskirtinumą teismams reglamentuoja CPK 22-24 straipsniai, o teismingumą - CPK 25-36 straipsniai.

Bylų priskirtinumas teismams (anksčiau vadinta žinybingumu) - tai bylų priskyrimas teismo kompetencijai. Bylų priskirtinumo esmė įtvirtinta Konstitucijos 30 straipsnio, Europos žmogaus teisių ir laisvių apsaugos konvencijos 6 straipsnio bei CPK 5 straipsnio nuostatose, pagal kurias kiekviena asmens pažeista teisė turi būti ginama teisme. Konstitucijos ir Konvencijos nuostatose tik numatyta teisė kreiptis į teismą, bet nenustatyta šios teisės įgyvendinimo tvarka. Teismo veikla vykdančią teisingumą yra procesinė veikla ir, atsižvelgiant į nagrinėjamų santykių prigimtį, šią veiklą reglamentuoja civilinio proceso, baudžiamojo proceso ar administracinio proceso normos.

Jau minėta, kad teisminės pagalbos principas reikalauja, kad kiekvienam asmeniui turi būti užtikrinta teisė kreiptis į teismą dėl pažeistos teisės gynimo. Civiliniams teismams priskiriami nagrinėti ginčai, kylantys iš civilinių, šeimos, darbo, intelektinės nuosavybės, bankroto ir kitų privatinų teisinių santykių.

Bylų priskirtinumas civiliniams teismams jokių būdu neatima galimybės nustatyti išankstinę ginčų sprendimo ne teisme tvarką. Vienintelė sąlyga - tokie atvejai turi būti numatyti įstatymuose. Taigi teisė suinteresuotam asmeniui kreiptis į teismą atsiranda tik tada, kai šis asmuo laikosi įstatymo nustatytos išankstinės ginčo nagrinėjimo tvarkos. Tik laikęsis tokios tvarkos, asmuo įgyja teisę kreiptis į teismą. Antai Civilinio kodekso 2.24 straipsnio 2 dalyje rašoma, kad tuo atveju, kai tikrovės neatitinkantys duomenys buvo paskleisti per visuomenės informavimo priemonę, asmuo, apie kurį šie duomenys buvo paskleisti, turi teisę surašyti paneigimą ir pareikalauti, kad ta visuomenės informavimo priemonė šį paneigimą nemokamai atspausdintų ar kitaip paskelbtų per dvi savaites nuo jo gavimo dienos. Tik atsakius tai padaryti ar nepadarius to per įstatymo nustatytą terminą, asmuo įgyja teisę kreiptis į teismą (CK 2.24 str. 4 d.).

Įstatymuose ir kituose teisės aktuose gali būti numatyta teisė suinteresuotam asmeniui pasinaudoti išankstine ginčo nagrinėjimo tvarka arba iš karto tiesiogiai kreiptis į teismą. Ta aplinkybė, kad buvo pasinaudota išankstine ginčo sprendimo tvarka, neatima teisės po to kreiptis į teismą. Pavyzdžiui, Geležinkelio transporto kodekso 72 straipsnio 1 dalyje teigiama, kad ieškiniai dėl reikalavimų, kylančių iš vežimo sutarties, pareiškiami teismui, tačiau ieškovas iki ieškinio pareiškimo gali pateikti pretenziją geležinkelio įmonei.

BYLŲ TEISMINGUMAS

Asmeniui, kurio teisės pažeistos, būtina išsiaiškinti, į kokią teismą reikia kreiptis teisminės gynybos. Civilines bylas nagrinėja bendrieji apylinkės, apygardos teismai, Lietuvos apeliacinis teismas bei Lietuvos Aukščiausiasis Teismas. Jų kompetencija nustatyta CPK, reglamentuojančiame teismingumo tvarką. Pirmiausia reikia išsiaiškinti, kurios grandies bendrosios kompetencijos teismas, t. y. apylinkės ar apygardos, turi nagrinėti civilinę bylą kaip pirmosios instancijos teismas. Lietuvos apeliacinis ir Lietuvos Aukščiausiasis teismai bylų kaip pirmosios instancijos teismai nenagrinėja. Tačiau nepakanka nustatyti, kokia bendrosios teismų sistemos

grandis yra kompetentinga nagrinėti konkretų ginčą. Įstatyme nustatytos tam tikros taisyklės, kurias apibendrintai galima vadinti teisingumo taisyklėmis. CPK numatyta bendrojo pobūdžio taisyklė, kurios esmė tokia: ieškiniai teismuose nagrinėjami pagal atsakovo gyvenamąją vietą arba buveinę (CPK 29 str.). Laikantis šios taisyklės nagrinėjama dauguma bylų. Kita vertus, įstatyme numatyta galimybė tam tikrais atvejais bylos šalims susitarti, koks teismas galėtų nagrinėti jų ginčą (CPK 32 str.). Tačiau bylininkai negali pakeisti išimtinio (ginčai dėl nekilnojamojo daikto paprastai nagrinėjami to daikto buvimo vietos teisme (CPK 31 str.)) ir rūšinio (kai byla jau įstatymu priskirta atitinkamos rūšies teismui: civiliniam, administraciniam, apylinkės ar apygardos teismui) teisingumo. Tam tikrais atvejais įstatymas suteikia galimybę ieškovui pačiam pasirinkti, į kokią teismą jam kreiptis. Tokie atvejai išvardyti CPK 30 straipsnyje. Pavyzdžiui, pagal savo gyvenamąją vietą kreiptis į teismą ieškovas gali dėl išlaikymo priteisimo ir dėl tėvystės nustatymo, dėl atlyginimo žalos, padarytos sužalojant fizinio asmens sveikatą. Ieškinys, susijęs su juridinio asmens filialo veikla, gali būti pareiškiamas ir pagal filialo buvimo vietą. Ieškinys dėl sutarčių, kuriose nurodyta įvykdymo vieta, taip gali būti pareiškiamas ir pagal sutarties įvykdymo vietą.

Paprastai tos pačios grandies teismų kompetencija nesiskiria. CPK 28 straipsnyje numatyta išimtis iš šios taisyklės. Civilines bylas dėl ginčų, numatytų Patentų, Prekių ženklų įstatymuose, dėl įvaikinimo pagal užsienio valstybių piliečių prašymus įvaikinti Lietuvos Respublikos pilietį nagrinėja tik Vilniaus apygardos teismas.

Išimtiniais atvejais, kad byla būtų išnagrinėta operatyviau ir ekonomiškiau, teismų vadovai gali civilinę bylą perduoti nagrinėti kitam teismui (CPK 35 str.). Šiuo atveju galima neatsižvelgti į teritorinio, išimtinio, rūšinio (išskyrus bylų priskirtinumą administraciniais teismams) bei sutartinio teisingumo taisykles.

1.5. PROCESO DALYVIAI

Civilinio proceso dalyviai yra dalyvaujantys byloje asmenys ir kiti proceso dalyviai. Dalyvaujantys byloje asmenys nuo kitų asmenų skiriasi tuo, kad jie turi būti teisiškai suinteresuoti bylos baigtimi. CPK 37 straipsnis dalyvaujančiais byloje asmenimis įvardija: 1) *šalis*, t. y. *ieškovą* ir *atsakovą*; 2) *trečiuosius asmenis*; 3) *valstybės, savivaldybių institucijas, kitas įstatymuose numatytas organizacijas bei prokurorą, pareiškusius ieškinį kitų asmenų interesams ginti* (CPK 49 str.) arba įstatyme nurodant konkrečius atvejus, kai toks ieškinys galimas (pvz., CK 3.182 straipsnio 2 dalyje numatyta *vaiko teisių apsaugos institucijos* ir *prokuroro* teisė pareikšti ieškinį dėl laikino ar neterminuoto tėvų valdžios ribojimo).

Prie dalyvaujančių byloje asmenų priskiriami ir pareiškėjai bei suinteresuoti asmenys (CPK 442 str. išvardytose bylose), kreditorius bei skolininkas (CPK 431 str.). Dalyvaujančiais byloje asmenimis laikomi ir minėtų asmenų atstovai.

Ieškovas ir *atsakovas* neabejotinai yra svarbiausi dalyvaujantys byloje asmenys. Jie turi atitinkamas teises ir pareigas, pavyzdžiui, teisę susipažinti su bylos medžiaga, daryti išrašus ir nuorašus, pareikšti nušalinimus, teikti įrodymus, dalyvauti tiriant įrodymus, apskusti teismo sprendimą (CPK 42 str.). Remdamasis dispozityvumo principu, ieškovas taip pat turi teisę pakeisti ieškinio pagrindą arba dalyką, padidinti arba sumažinti ieškinio reikalavimus arba atsisakyti ieškinio, o atsakovas

turi teisę pripažinti ieškinį. Šalys gali užbaigti bylą taikos sutartimi. Be teisių, šalys civiliniame procese turi ir pareigas. Antai šalims numatyta pareiga (CPK 42 str. 5 d.) sąžiningai naudotis priklausančiomis procesinėmis teisėmis. Tai reiškia ir šalies pareigą rūpintis, kad procesas judėtų į priekį, t. y. laiku būtų pateikti byloje būtini ir turimi įrodymai, vykdyti teismo nurodymus ir kitaip bendradarbiauti su teismu, siekiant, kad byla būtų teisingai išspręsta kaip galima greičiau.

1.6. BYLINĖJIMOSI IŠLAIDOS

Bylinėjimosi išlaidos yra išlaidos, skirtos procesinių veiksmų atlikimui padengti, visiškai ar iš dalies išlaidoms, kurias patyrė laimėjusi bylą proceso šalis, apmokėti. Bylinėjimosi išlaidas sudaro pinigai, kuriuos turi sumokėti šalys už tam tikrus teismo atliekamus procesinius veiksmus, be to, jų turėtos piniginės išlaidos, susijusios su bylos nagrinėjimu teisme.

ŽYMINIS MOKESTIS

CPK 80 straipsnyje numatytas atitinkamas mokestis, vadinamas žyminiu, kurį asmuo, besikreipiantis į teismą, privalo sumokėti. Nepaisant to, kad žyminis mokestis, nustatytas tam, kad, be kita ko, atliktų ir prevencinę funkciją, t. y. apsaugotų nuo to, kad asmenys nesikreiptų į teismą vien „dėl bylinėjimosi“, valstybė turi numatyti tokius žyminio mokesčio dydžius, kurie neužkirstų kelio asmeniui pasinaudoti teise į teisminę gynybą arba iš esmės nepaneigtų šios reikšmingos teisės. Priešingu atveju valstybė gali būti pripažinta pažeidusi EZTK 6 straipsnio reikalavimus. Atsižvelgus į tai, CPK numatyti tokie žyminio mokesčio dydžiai, kurie nevaržytų asmens teisės kreiptis į teismą. Pavyzdžiui, kreipiantis į teismą dėl visų ginčų (išskyrus turtinius), žyminis mokestis svyruoja nuo 20 iki 100 litų. Turtiniuose ginčiuose žyminio mokesčio dydis priklauso nuo ieškinio sumos. Pavyzdžiui, jeigu ieškinys neviršija 100 000 litų, žyminis mokestis sudarys 3 procentus nuo ieškinio sumos. Maksimalus žyminio mokesčio dydis negali viršyti 30 000 litų (CPK 80 str.).

Kita vertus, įstatyme numatyti atvejai, kai ieškovai nuo žyminio mokesčio yra atleidžiami (CPK 83 str.). Pavyzdžiui, jeigu sutuoktiniai kreipiasi į teismą ir prašo nutraukti santuoką bendru sutarimu, žyminis mokestis neimamas. Šitaip yra skatinamos šalys gera valia ir taikiai išspręsti problemas. Žyminio mokesčio neturi mokėti ir asmenys, kurie kreipiasi į teismą dėl nusikalstama veika padarytos turtinės ir neturtinės žalos atlyginimo.

Svarbi asmens teisės kreiptis į teismą garantija - tai atleidimas nuo žyminio mokesčio mokėjimo visų asmenų, kurie Vyriausybės nustatyta tvarka pripažinti socialiai remtiniais (CPK 83 str. 4 d.). Atkreiptinas dėmesys, kad teismui yra suteikta teisė, atsižvelgus į turtinę padėtį, visiškai ar iš dalies atleisti asmenį nuo žyminio mokesčio mokėjimo (CPK 83 str. 3 d.).

BYLINĖJIMOSI IŠLAIDŲ PASKIRSTYMAS

Lietuvos civiliniame procese įtvirtinta taisyklė, kad išlaidas, patirtas bylinėjimosi metu, laimėjusiai šaliai atlygina pralaimėjusi bylą šalis. Be to, teismas šias išlaidas iš antrosios šalies priteisia net ir tuo atveju, jei šioji ir būtų atleista nuo byli-

nėjimosi išlaidų mokėjimo į valstybės biudžetą (CPK 93 str. 1 d.). Tokio principo esmė yra ta, kad kiekvienas bylininkas, prieš pradėdamas teismo procesą, gerai apsvarstytų, ar verta bylinėtis, nes pralaimėjimo atveju teks ne tik pačiam padengti bylinėjimosi išlaidas, bet ir atlyginti jas bylos oponentui. Ši nuostata, kaip ir žyminis mokestis, skatina vengti beprasmiško bylinėjimosi, nepiktinaudžiauti teise kreiptis į teismą teisinės gynybos. Jeigu ieškinys tenkinamas iš dalies, bylinėjimosi išlaidos paskirstomos šalims proporcingai teismo patenkintų ar atmetų ieškinio reikalavimų daliai. Tokiu atveju iš atsakovo priteisiamos ne visos ieškovo turėtos bylinėjimosi išlaidos, o tik tokia jų dalis, kuri atitinka patenkintų reikalavimų dalį.

PIKTNAUDŽIAVIMO PROCESINĖS TEISĖS PASEKMĖS

Šalis, kuri nesąžiningai pareiškė nepagrįstą ieškinį (apeliacinį, kasacinį skundą) arba sąmoningai veikė prieš teisingą ir greitą bylos išnagrinėjimą ir išsprendimą, gali būti teismo įpareigota atlyginti kitai šaliai jos patirtus nuostolius. CPK 95 straipsnyje įtvirtinta svarbi nuostata, leidžianti šaliai, kuri piktnaudžiauja procesinėmis teisėmis, taikyti rimtas procesines sankcijas. Šia nuostata taip pat siekiama įgyvendinti proceso koncentruotumo ir ekonomiškumo principą. Dėl vienos šalies piktnaudžiavimo kita šalis gali patirti įvairių nuostolių, pavyzdžiui, sugaišti daug laiko, negauti atlyginimo, kitų pajamų, patirti kelionės išlaidų ir pan.

Piktnaudžiaujant procesinėmis teisėmis žalos gali būti padaryta ne tik šaliai, bet ir valstybei, t. y. nepagrįstai išeikvotos teismo ir byloje dalyvaujančių asmenų lėšos bei laikas. Tokiu atveju nuostoliai išieškomi ne tik šalies naudai, bet ir paskiriama bei išieškoma iki dvidešimties tūkstančių litų bauda valstybės naudai.

CPK yra nurodyti ir konkretūs nuostolių atlyginimo atvejai. Antai CPK 440 straipsnyje numatytas dėl teismo įsakymo tvarka pareikšto nesąžiningo reikalavimo atsiradusių nuostolių atlyginimas, kuris gali siekti iki vieno tūkstančio litų dydžio baudą, o CPK 463 straipsnio 4 dalyje nurodyta, kad asmuo, kuris padavė aiškiai nepagrįstą pareiškimą pripažinti fizinį asmenį neveiksniu ar ribotai veiksniumi, teismo nutartimi gali būti nubaustas nuo penkių šimtų iki dviejų tūkstančių litų bauda. Iš tokio asmens priteisiamos ir bylinėjimosi išlaidos.

1.7. TEISMO NUOBAUDOS

Teismo nuobaudos - tai įstatyme numatytos sankcijos, kurias teismas gali skirti byloje dalyvaujantiems asmenims, kitiems proceso dalyviams (liudytojams, ekspertams, vertėjams) bei kitiems asmenims už procesinių pareigų nevykdymą arba netinkamą vykdymą (CPK 103 str.). Teismas gali įspėti proceso dalyvį, gali jį pašalinti iš teismo salės, skirti baudą, galiausiai - areštą. Teismo nuobaudų rūšių sąrašas yra baigtinis. Nuobaudos skiriamos asmenims, bylos nagrinėjimo teisme metu pažeidžiamiems teismo posėdžio tvarką.

Pažeidusį proceso tvarką asmenį posėdžio pirmininkas pirmiausia įspėja (CPK 162 str. 1 d.). Ši teismo nuobauda taikoma tik bylą nagrinėjant žodinio proceso tvarka asmenims, esantiems teismo posėdžių salėje.

Pašalinimas iš teismo posėdžių salės - griežtesnė nuobauda, paprastai skiriama asmenims, kurie jau buvo įspėti. Nutartis pašalinti asmenį iš teismo posėdžių salės

įrašoma į teismo posėdžio protokolą, o jei protokolą nerašomas, priimama CPK 291 straipsnio reikalavimus atitinkanti teismo nutartis.

Baudas teismas skiria už procesinių pareigų nevykdymą, piktnaudžiavimą procesinėmis teisėmis. Jos skiriamos CPK numatytais atvejais. Teismas neturi teisės skirti baudos, kuri nenumatyta įstatyme. Pavyzdžiui, teismas gali skirti baudą: šalims - už nesąžiningą naudojimąsi procesinėmis teisėmis (CPK 95 str.); visiems proceso dalyviams, piktybiškai nepaklusiems teismo posėdžio pirmininko patvarkymui arba pažeidusiems teismo posėdžio tvarką (CPK 162 str. 6 d.); byloje dalyvaujantiems asmenims - už priesaikos sulaužymą (CPK 186 str. 6 d.); vertėjui - už neteisėtą atsisakymą atlikti savo pareigas (CPK 240 str. 4 d.); asmeniui, pareiškusiam akivaizdžiai nepagrįstą pareiskimą pripažinti fizinį asmenį neveiksniu arba ribotai veiksniu (CPK 463 str.); šalims - už neatvykimą į teismo posėdį, jeigu įstatymuose nustatyta jų pareiga jame dalyvauti arba jei teismas pripažįsta, jog būtina, kad šalis dalyvautų ir nėra galimybės sprendimą priimti už akių (CPK 246 str. 3 d.); liudytojui, vertėjui, ekspertui, be svarbių priežasčių neatvykusiems į teismo posėdį (CPK 245 str. 2 d.); juridinio asmens vadovui, dėl kurio kaltės atstovas neatvyko į teismo posėdį (CPK 246 str. 3 d.); kreditoriui, nesąžiningai teismo įsakymo tvarka pareiškusiam akivaizdžiai nepagrįstą reikalavimą (CPK 440 str.); byloje dalyvaujantiems asmenims - už nevykdymą pareigos pranešti teismui apie procesinių dokumentų įteikimo vietos pasikeitimą (CPK 121 str. 3 d.); asmenims, dėl kurių kaltų veiksmų neįvykdytas teismo reikalavimas pateikti turimus rašytinius įrodymus ir nepranešta teismui, kad rašytinio įrodymo negalima pateikti dėl svarbių priežasčių, arba nurodytas priežastis teismas pripažino nesvarbiomis (CPK 199 str. 6 d.); asmenims, dėl kurių kaltų veiksmų neįvykdytas teismo reikalavimas pateikti jų turimus daiktinius įrodymus ir teismui nepranešta, kad daiktinio įrodymo negalima pateikti dėl svarbių priežasčių (CPK 207 str.); šalies atstovui - už neatvykimą nesant svarbių priežasčių į teismo posėdį, kai dėl tokio neatvykimo teismas atideda bylos nagrinėjimą (CPK 246 str. 3 d.); skolininkui - už nevykdymą pareigos pateikti informaciją apie turimą turtą ir jo buvimo vietą arba melagingų duomenų pateikimą (CPK 645 str. 2 d.).

Paprastai maksimalus baudos dydis neviršija vieno tūkstančio litų. Teismas baudos dydį nustato atsižvelgdamas į pažeidimo pobūdį ir pažeidimą padariusio asmens veiksmus bei kitas reikšmingas aplinkybes. Kaip minėta, įstatyme yra numatytos ir didesnės baudos: už piktnaudžiavimą procesinėmis teisėmis teismas gali skirti baudą iki dvidešimties tūkstančių litų; už teismo antstolio reikalavimų pateikti informaciją apie turimą turtą nevykdymą arba melagingų duomenų pateikimą antstolio teikimu gali skirti iki dviejų tūkstančių litų baudą.

Areštas, kurio trukmė negali viršyti penkiolikos parų, gali būti skiriamas byloje dalyvaujantiems asmenims, kitiems proceso dalyviams ir asmenims, esantiems teismo posėdžių salėje, už piktybišką teismo posėdžio pirmininko nurodymų nevykdymą arba teismo posėdžių tvarkos pažeidimus (CPK 162 str. 6 d.).

1.8. PROCESINIAI DOKUMENTAI IR JŲ ĮTEIKIMAS

PROCESINIAI DOKUMENTAI

Procesiniai dokumentai yra dviejų rūšių: 1) *byloje dalyvaujančių asmenų* (CPK 110 str.) ir 2) *teismo* (CPK 116 str.). Dalyvaujančio byloje asmens procesiniam do-

kumentui keliami tam tikri reikalavimai. Antai jame visada turi būti šie rekvizitai: 1) teismo, kuriam paduodamas procesinis dokumentas, pavadinimas; 2) dalyvaujančių byloje asmenų procesinė padėtis, vardas, pavardė, asmens kodas (jeigu jis yra žinomas), gyvenamoji vieta, o tais atvejais, kai dalyvaujantys byloje asmenys arba vienas iš jų yra juridinis asmuo, - visas jo pavadinimas, buveinė, kodas, atsiskaitomosios sąskaitos numeris ir kredito įstaigos rekvizitai; 3) procesinio dokumento pobūdis ir dalykas; 4) aplinkybės, patvirtinančios procesinio dokumento dalyką ir įrodymai, patvirtinantys šias aplinkybes; 5) priedai pridedami prie pateikiamo procesinio dokumento; 6) procesinį dokumentą paduodančio asmens parašas ir jo surašymo data (CPK 111 str. 2 d.). Jeigu procesinį dokumentą teismui pateikia atstovas, procesiniame dokumente nurodomi CPK 111 straipsnio 2 dalies 2 punkte numatyti duomenys apie atstovą, taip pat pridedamas dokumentas, įrodantis atstovo teises ir pareigas, jeigu tokio dokumento byloje dar nėra arba jeigu byloje esančio įgaliojimo terminas yra pasibaigęs.

Dalyvaujančių byloje asmenų procesiniai dokumentai - tai šių asmenų ieškiniai, priešieškiniai, atsiliepimai į ieškinius ar priešieškinius, dublikai (ieškovo atsiliepimai į atsakovo pareikštą atsiliepimą), triplikai (atsakovo atsiliepimai į dubliką), atskirieji, apeliaciniai ir kasaciniai skundai bei atsiliepimai į juos ir kiti dokumentai, kuriuose rašytinio proceso metu pareikšti jų prašymai, reikalavimai, atsikirtimai ar paaiškinimai (CPK 110 str.).

Teismo procesiniai dokumentai (sprendimai, įsakymai, nutartys, nutarimai, rezoliucijos, teismo posėdžio protokolai, šaukimai ir pranešimai) - tai proceso metu teismo priimti dokumentai (CPK 116 str.).

PROCESINIŲ DOKUMENTŲ ĮTEIKIMAS

Nepakanka vien nepriekaištingai surašyti procesinius dokumentus. Viena iš teismo proceso sąlygų - procesiniai dokumentai turi būti tinkamai įteikti. Tai teismo pareiga. Teismas procesinius dokumentus paprastai įteikia registruotu paštu, per antstolius, kurjerius (CPK 117 str.). Teismas naudojasi teismo antstolių paslaugomis tais atvejais, kai šalis aiškiai vengia priimti procesinius dokumentus. Jeigu dalyvaujantis byloje asmuo sutinka, teismas gali išduoti jam procesinį dokumentą, kad jį įteiktų adresatui. Procesinius dokumentus įteikti elektroninėmis priemonėmis - per ryšių galinius įrenginius galima dalyvaujančio byloje asmens sutikimu.

Kai ieškovas, atsakovas ar tretysis asmuo veda bylą per atstovą, su byla susiję procesiniai dokumentai įteikiami tik atstovui (CPK 118 str.). Savo ruožtu atstovas privalo nedelsdamas pranešti atstovaujajam gavęs procesinius dokumentus. Dar viena galimybė - procesinius dokumentus vienos šalies advokatas gali perduoti kitos šalies advokatui. Vienintelė sąlyga - advokatai turi atstovauti abiem ginčo šalims (CPK 119 str.).

Dalyvaujantys byloje asmenys privalo nedelsdami informuoti teismą ir kitus byloje dalyvaujančius asmenis apie kiekvieną procesinių dokumentų įteikimo vietos pasikeitimą. Už šios pareigos nevykdymą teismas dalyvaujantiems byloje asmenims turi teisę skirti iki vieno tūkstančio litų baudą.

1.9. IEŠKINYS

IEŠKINIO TURINYS

Kai pažeidžiamos asmens teisės, šiam tenka apsispręsti, kokių gynybos priemonių imtis. Nusprendę, kad teismas - vienintelė institucija, galinti apginti pažeistas teises (jei derybos su priešinga šalimi nedavė rezultatų, nėra galimybės kreiptis į kitas institucijas ir pan.), asmuo gali priimti sprendimą kreiptis į teismą. Tokiu atveju reikia surašyti ieškinį. Ieškinys laikomas vienu reikšmingiausių šalių procesiniu dokumentu. Tik ieškinys suteikia teisinę galimybę pradėti civilinį procesą.

CPK 135 straipsnyje ieškiniai keliami tam tikri reikalavimai. Ieškinyje būtina nurodyti: ieškinio sumą, jeigu ieškinys turi būti įkainotas; aplinkybes, kuriomis ieškovas grindžia savo reikalavimą (faktinį ieškinio pagrindą); įrodymus, patvirtinančius ieškovo išdėstytas aplinkybes, liudytojų gyvenamosios vietos ir kitokių įrodymų buvimo vietą; ieškovo reikalavimą (ieškinio dalyką); ieškovo nuomonę dėl sprendimo už akių priėmimo, jeigu byloje nebus pateiktas atsiliepimas į pareikštą ieškinį arba parengiamasis procesinis dokumentas; informaciją, ar byla bus vedama per advokatą.

Žinoma, ieškinys turi atitikti ir reikalavimus, keliamus visiems byloje dalyvaujančio asmens dokumentams (CPK 111 str.), t.y. ieškinyje turi būti dokumento pavadinimas, teismo, kuriam jis pateikiamas, pavadinimas, byloje dalyvaujančių asmenų vardai, pavardės, asmenų kodai ir pan.

Ieškinio turinys turi būti aiškus ir suprantamas. Priešingu atveju atsakovas negalės argumentuotai gintis, o teismui bus neaišku, kokios ieškovo teisės ir koku būdu buvo pažeistos, ko pageidauja ieškovas ir pan. Taigi ieškinyje turėtų būti kaip galima išsamiau nurodytos visos reikšmingos bylai teisingai išspręsti aplinkybės, tas aplinkybes pagrindžiantys įrodymai bei aiškus ir nedviprasmiškas ieškovo reikalavimas. Reikėtų turėti galvoje tai, kad ne laiku pateiktus įrodymus teismas gali atsisakyti priimti (CPK 181 str.). Apskritai šalis, kuri nesirūpina proceso skatinimu, gali patirti neigiamų padarinių. Beje, įstatymas nereikalauja, kad ieškovas nurodytų teisės normas (tai yra teismo prerogatyva), kuriomis vadovaudamasis teismas turėtų priimti jam palankų sprendimą, tačiau aplinkybes, pagrindžiančias teisės pažeidimo faktą, bei savo reikalavimus nurodyti visada privalu. Salių ar dalyvaujančių byloje asmenų nenurodytų teisės normų ar teisinių argumentų parinkimas teismui sprendžiant ginčą pagal nustatytas byloje faktines aplinkybes teismų praktikoje nepripažįstamas ieškinio pagrindo pakeitimu. Teisinį ieškinio pagrindą reikia nurodyti, kai šalis pati privalo įrodinėti užsienio teisės turinį (CPK 808 str. 2 d.).

IEŠKINIO PRIĖMIMAS

Ieškinio įteikimas teismui savaime nereiškia, kad teismas iškels civilinę bylą ir pradės kitus procesinius veiksmus. Teismas turi ne tik patikrinti, ar ieškinys atitinka procesiniams dokumentams keliamus formos ir turinio reikalavimus, numatytus CPK 111 ir 135 straipsniuose, bet ir nustatyti, ar pareiškimą patekęs asmuo turi teisę kreiptis į teismą dėl teisminės gynybos. Kitaip tariant, kreipimasis į teismą visada siejamas su tam tikromis teisinėmis prielaidomis.

Įstatymas įpareigoja teismą atsisakyti priimti ieškinį (CPK 137 str.), jeigu: ieškinys nenagrinėtinas teisme; ieškinys neteismingas tam teismui; suinteresuotas as-

muo, kreipęsis į teismą, nesilaikė įstatymų nustatytos tai bylų kategorijai išankstinio bylos sprendimo ne teisme tvarkos; yra įsiteisėjęs teismo arba arbitražo sprendimas, priimtas dėl ginčo tarp tų pačių šalių, dėl to paties dalyko ir tuo pačiu pagrindu, arba teismo nutartis priimti ieškovo atsisakymą ieškinio ar patvirtinti šalių taikos sutartį; teismo žinioje yra byla dėl ginčo tarp tų pačių šalių, dėl to paties dalyko ir tuo pačiu pagrindu; šalys yra sudariusios susitarimą perduoti tą ginčą spręsti arbitražui ir atsakovas prieštarauja ginčo nagrinėjimui teisme bei reikalauja laikytis arbitražinio susitarimo; pareiškimą paduoda neveiksnius fizinis asmuo; pareiškimą suinteresuoto asmens vardu padavė neįgaliotas vesti bylą asmuo. Teismo atsisakymas priimti ieškinį dažniausiai nekludo vėl kreiptis į teismą su tuo pačiu ieškiniu, jeigu yra pašalintos arba išnyko aplinkybės, kliudžiusios priimti ieškinį.

Bylos iškėlimu prasidėjęs civilinis procesas sukelia tam tikrus procesinius teisinius padarinius: ieškinį pareiškęs asmuo netenka teisės pareikšti tapatų ieškinį tame pačiame ar kitame teisme; prasideda pasirengimo bylos nagrinėjimui teisme stadija ir nustatytų procesinių terminų eiga (CPK 142 str. 1 d., 413, 421 ir kt. str.); civilinio proceso dalyviai įgyja byloje dalyvaujančio asmens procesinę padėtį, procesines teises ir pareigas ir pan.

ATSILIEPIMAS Į IEŠKINĮ

Civiliniame procese tiek teismui, tiek šalims svarbu yra žinoti ne tik, koks yra ieškovo reikalavimas, bet ir kokia priešingos šalies - atsakovo pozicija dėl kilusio ginčo. Pateikdamas ieškinį, ieškovas išdėsto argumentus, kuriais remiantis prašo patenkinti savo reikalavimą. Atsakovas taip pat turi atskleisti savo poziciją, priešingu atveju teismas, nežinodamas atsakovo nuomonės dėl reiškiamų teisinių pretenzijų, turės ne visą informaciją ir negalės deramai pasirengti bylos nagrinėjimui iš esmės. Kad taip neįvyktų, CPK 142 straipsnyje numatyta pareiga atsakovui pateikti atsiliepimą į ieškinį.

Igyvendindamas proceso ekonomiškumo principą, teismas nustato ne trumpesni kaip keturiolikos, bet ir ne ilgesnį kaip trisdešimties dienų terminą atsiliepimams pateikti, pranešime taip pat nurodo pasekmes, jei atsiliepimai nebus pateikti, bei atsakovo pareigą pateikti atsiliepimą į ieškinį. Išimtiniais atvejais teismas, atsižvelgdamas į atsakovo ar trečiojo asmens prašymą ir bylos sudėtingumą, gali šį terminą pratęsti iki šešiasdešimties dienų. Atsiliepimo per teismo nustatytą terminą nepateikus be pateisinamos priežasties, priešingos šalies prašymu gali būti priimtas sprendimas už akių arba (jei šalis prašo priimti sprendimą už akių) teismas gali pasinaudoti CPK 181 straipsnyje numatyta teise atsisakyti priimti pavėluotai pateikiamus įrodymus. Taigi atsiliepimo į pareikštą ieškinį nepateikimas vėliau procese šaliai gali apsunkinti galimybę įrodyti savo pozicijos pagrįstumą.

1.10. LAIKINOSIOS APSAUGOS PRIEMONĖS

Civilinės bylos nagrinėjimas teisme užtrunka. Galimos situacijos, kai per bylinėjimosi laikotarpį nesąžininga šalis gali imtis priemonių, kad, pavyzdžiui, turtas, dėl kurio kilo ginčas, būtų paslėptas, parduotas ar padovanotas kitiems asmenims, pagaliau - sunaikintas. Kad taip neatsitiktų, įstatyme (CPK 145 str.) numatyta šaliai galimybė prašyti teismą suvaržyti ginčo objektą, kitaip tariant - taikyti laikinasias

apsaugos priemonės. Tokios priemonės gali trukti tik iki teismo sprendimo priėmimo, todėl ir vadinamos laikinosiomis.

Teismas gali: areštuoti atsakovo nekilnojamąjį daiktą, pinigines lėšas ar turtines teises; uždrausti perleisti nuosavybės teisę; sulaikyti atsakovui priklausantį daiktą; uždrausti atsakovui dalyvauti tam tikruose sandoriuose ar imtis tam tikrų veiksmų; įpareigoti atsakovą atlikti veiksmus, užkertančius kelią žalai atsirasti ar padidėti ir pan. Teismas gali panaudoti kelias laikinasias apsaugos priemones, tačiau bendra jų suma neturi būti iš esmės didesnė už ieškinio sumą. Pavyzdžiui, kilus ginčui dėl 10 000 litų, teismas neareštuoja atsakovo indėlio banke ir kartu tokios pat vertės atsakovo automobilio. Laikinosios apsaugos priemonės parenkamos vadovaujantis ekonomiškumo principu. Tai reiškia, kad teismas paprastai vadovaujasi ne maksimalaus, bet minimalaus atsakovo turto ar teisių suvaržymo principu ir taiko adekvačias ir proporcingas laikinasias apsaugos priemones.

Jeigu pažeidžiami teismo nurodyti draudimai, kaltiesiems asmenims gali būti skiriama iki vieno tūkstančio litų bauda. Be to, ieškovas turi teisę išieškoti iš tų asmenų nuostolius, atsiradusius dėl teismo nutarties dėl laikinųjų apsaugos priemonių neįvykdymo (CPK 149 str.).

1.11. TEISMO POSĖDŽIAI

TEISMO POSĖDŽIŲ FORMOS

Civilinės bylos nagrinėjamos teismo posėdžiuose. Jau minėta, kad teisė būti išklausytam, rungimosi bei kiti principai civiliniame procese lemia, kad daugeliu atvejų teismo procesai vyksta žodžiu. Tačiau galimos ir išimties. Teismo posėdis gali būti *viešas* ar *uždaras*, *žodinis* ar tam tikrais atvejais - *rašytinis*. Pirmosios ir apeliacinės instancijos teisme vyrauja žodinio bylos nagrinėjimo principas, o kasaciniame procese - rašytinis, išskyrus atvejus, kai teisėjai kasaciniame teisme nusprendžia kitaip. Atkreiptinas dėmesys, kad rašytinis procesas galimas tik įsakmiai įstatyme nurodytais atvejais. Jeigu įstatyme nenumatyta, kokia forma kokioje proceso stadijoje konkrečiai byla turi būti nagrinėjama, tai reiškia, kad teismo procesas turi būti žodinis.

NEDALYVAVIMAS TEISMO POSĖDYJE

Teismas privalo užtikrinti, kad visiems proceso dalyviams būtų tinkamai ir laiku pranešta apie teismo posėdžio vietą ir laiką. Jei ši pareiga įvykdoma, atsiranda tikimybė, kad visi suinteresuoti asmenys dalyvaus bylą nagrinėjant teismo posėdyje, kitaip tariant, teismo procesas vyks tinkamai. Šalies dalyvavimas teismo procese yra svarbus ir dėl to, kad nedalyvaujančiojo atžvilgiu gali būti priimtas sprendimas už akių (neišklausius nedalyvaujančiojo argumentų). Tai yra, jei proceso šalis, kuriai buvo tinkamai pranešta apie teismo posėdį, nutars jame nedalyvauti, ji rizikuos, nes jos atžvilgiu gali būti priimtas nepalankus sprendimas.

VADOVAVIMAS TEISMO POSĖDŽIUI

Teismo posėdžiui vadovauja teisėjas, kuris įgyja posėdžio pirmininko statusą. Posėdžio pirmininkas pradeda, vadovauja ir baigia teismo posėdį, suteikia proceso da-

lyviams žodį, taip pat gali atimti šią teisę iš asmenų, kurie nevykdo jo nurodymų. Kitaip tariant, teismo posėdžio pirmininkas vadovauja visam procesui. Apylinkės teisme civilinę bylą dažniausiai nagrinėja vienas teisėjas, kuris kartu yra ir posėdžio pirmininkas. Išimtiniais atvejais apylinkės teisme bylos nagrinėjimui gali būti sudaryta trijų teisėjų kolegija. Tada vienas iš jų skiriamas posėdžio pirmininku. Jis turi laiduoti, kad proceso metu būtų laikomasi pagrindinių proceso nuostatų, visiems proceso dalyviams būtų sudarytos vienodos galimybės pateikti savo argumentus ir samprotavimus, kad procesas būtų koncentruotas, vykėtų ekonomiškai ir jau pirmajame teismo posėdyje byla būtų išnagrinėta iš esmės.

Posėdžio pirmininkas rūpinasi, kad būtų nustatytos išsamios esminės bylos aplinkybės, imasi priemonių šalims sutaikyti. Žodinio bylos nagrinėjimo iš esmės metu posėdžio pirmininkas gali užduoti klausimų dalyvaujantiems byloje asmenims, reikalauti iš jų paaiškinimų, nurodyti jiems aplinkybes, kurias būtina nustatyti bylai teisingai išnagrinėti, pareikalauti iš jų įrodymų, kuriais tos aplinkybės turi būti pagrįstos, arba rinkti įrodymus savo iniciatyva byloje, kylančiose iš darbo, šeimos teisinių santykių, ir ypatingosios teisenos byloje (vadinamosiose nedispozityviose byloje) (CPK 159 str.).

Jau minėta, kad posėdžio pirmininkas yra teisingo ir tinkamo teismo posėdžio garantas. CPK 161 straipsnis suteikia jam teisę pasiūlyti šalims pasirinkti atstovavimą, jei posėdžio pirmininkas mano, kad jos be atstovo pagalbos nesugebės tinkamai ginti savo teisių.

2. PROCESAS PIRMOSIOS INSTANCIJOS TEISME

2.1. ĮRODYMAI

Civiliniame procese galioja principas, kad kiekviena šalis turi įrodyti tas aplinkybes, kuriomis grindžia savo reikalavimus ar atsikirtimus (CPK 178 str.). Šiai taisyklei atsiskleisti geriausiai padeda rungimosi principas, t. y. abiem proceso šalims sudaromos vienodos galimybės *įrodinėti* savo poziciją. Konstitucija įpareigoja teismą *vykdyti teisingumą* (Konstitucijos 109 str.). Tačiau tai nereiškia, kad kiekviena civilinė byla visada bus išspręsta pagal subjektyvų kurios nors proceso šalies *teisingumo* suvokimą. Teisėjas, nagrinėdamas civilinį ginčą, sprendimą gali priimti tik remdamasis tais ginčo šalių pateikiamais faktiniais duomenimis (įrodymais CPK 177 str. prasme), kuriais arba patvirtinamos, arba paneigiamos proceso šalių nurodomos aplinkybės. Įrodinėjimo tikslas - sudaryti galimybę teismui įsitikinti, kurios šalių nurodytos aplinkybės egzistuoja (egzistavo), kurios - ne.

Bylai reikšmingi faktiniai duomenys (įrodymai) gali būti nustatomi tam tikra tvarka. Juos teismas gali nustatyti remdamasis šalių paaiškinimais, liudytojų parodymais, rašytiniais įrodymais, daiktiniais įrodymais, apžiūros protokolais bei ekspertų išvadomis ir kt.

Įrodinėjimo procese svarbus vaidmuo tenka teismui. Teismas turi stebėti ir kontroliuoti, kad šalims būtų sudarytos sąlygos vienodai naudotis procesinėmis teisėmis ir laisvai pateikti įrodymus. Jeigu teismas pastebi, kad šalis nesugeba tinkamai pasinaudoti savo teisėmis arba nepateikia įrodymų, kuriuos galėtų ir turėtų pateik-

ti, jo pareiga yra išsiaiškinti šalies teises ir kt. (CPK 158, 159, 161 str.). Jeigu ir išaiškinus, kokia yra civilinio proceso esmė ir kaip turi elgtis šalis, kad įrodytų savo pozicijos pagrįstumą, šalis nesiima jokių priemonių, teismas priima sprendimą byloje vadovaudamasis esama medžiaga.

Teismas įvertina byloje esančius įrodymus pagal vidinį savo įsitikinimą, pagrįstą visapusišku ir objektyviu aplinkybių, kurios buvo įrodinėjamos proceso metu, išnagrinėjimu, vadovaudamasis įstatymais. Jokie įrodymai teismui neturi iš anksto nustatytos galios (CPK 185 str.), išskyrus atvejus, kai byloje pateikiami oficialūs įrodymai (CPK 197 str. 2 d.), kuriems įstatyme suteikta padidinta įrodomoji galia.

2.2. GINČO TEISENA

PASIRENGIMAS BYLOS NAGRINĖJIMUI

Gavus ieškinį, teismui būtina tinkamai pasirengti bylos nagrinėjimui. Prieš nagrinėjant bylą teismo posėdyje, turi būti įsitikinta, ar ieškovo reikalavimas yra suprantamas bei aiškus ne tik teismui, bet ir priešingai ginčo šaliai, ar nekyla abejonių dėl ginčo esmės ir pan. Tam yra skirta labai reikšminga civilinio proceso stadija - pasirengimas teisminiam nagrinėjimui. Viską, kas priklauso, tinkamai atlikus šioje stadijoje, galima pasiekti, kad byla būtų išnagrinėta jau pirmajame teismo posėdyje. Visas pasirengimo teisminiam nagrinėjimui etapas sąlyginai gali būti suskirstytas į dvi dalis: 1) parengiamieji veiksmai siekiant tinkamai pasirengti teisminiam nagrinėjimui ir 2) pasirengimas teismo posėdžiui.

Tam, kad pasirengimo nagrinėti bylą teismo posėdyje etapas nebūtų beprasmis, įstatyme (CPK 226 str.) proceso dalyviams numatyti tam tikri reikalavimai. Pasirengimo nagrinėti bylą teisme metu šalis ir tretieji asmenys turi pateikti teismui visus turimus įrodymus bei paaiškinimus, turinčius reikšmės bylai, taip pat nurodyti įrodymus, kurių jie negali pateikti teismui, kartu nurodydami aplinkybes, trukdančias tai padaryti, bei galutinai suformuluoti savo reikalavimus ir atsikirtimus į pareikštus reikalavimus.

Teismas paprastai gali nuspręsti, kokią pasirengimo būdą procese reikia taikyti. Vienintelė išimtis - teismas privalo skirti pasirengimo nagrinėti bylą paruošiamaisiais dokumentais būdą, jeigu abi šalys turi savo procesinius atstovus. CPK 227 straipsnyje numatyta, jog rašytinio pasirengimo teisminiam nagrinėjimui pagrindą sudaro du paruošiamieji dokumentai: dublikas (ieškovo atsiliepiamas į atsakovo pareikštą atsiliepiamą) ir triplikas (atsakovo atsiliepiamas į ieškovo dubliką). Išimtiniais atvejais teismas gali nustatyti didesnę paruošiamųjų dokumentų skaičių.

Parengiamasis teismo posėdis skiriamas, jei teismui atrodo, kad galima šalis sutaukyti, arba nutaria, kad tokio posėdžio, kuris vyksta žodžiu, metu bus galima patikslinti kai kurias aplinkybes ir tai padės geriau pasiruošti bylos nagrinėjimui. Reikia turėti galvoje, kad teismas visada turi imtis taikytojo vaidmens, jei yra nors menka galimybė, kad šalis gali susitarti taikiai. Šitaip taupomos ne tik valstybės lėšos, skirtos teismų išlaikymui, bet ir bylos šalių sąnaudos (intelektinės, materialinės, emocinės ir kt.).

BYLOS NAGRINĖJIMAS TEISME

Teismui įsitikinus, kad jau pasiruošta bylos nagrinėjimui teisme, skiriamas teismo posėdis. Tai pagrindinė civilinio proceso stadija, kurios metu galutinai nustatomas proceso šalių reikalavimų pagrįstumas, apginamos pažeistos asmens teisės, įgyvendinami kiti CPK 2 straipsnyje numatyti proceso tikslai. Bylos nagrinėjamos teismo posėdžiuose.

Teismas, nagrinėdamas bylą, privalo tiesiogiai ištirti byloje esančius įrodymus: apklausti dalyvaujančius byloje asmenis, išklausti liudytojų parodymus, ištirti ekspertų išvadas, rašytinius, daiktinius ir kitus įrodymus. Kitaip tariant, nepakanka, kad teismas su įrodymais susipažintų tik pats vienas. Tiriant įrodymus turi dalyvauti visi proceso dalyviai. Jie, naudodamiesi procesinėmis teisėmis, padeda nustatyti įrodymų ryšį su byla, jų reikšmę siekiant teisingai išnagrinėti bylą. Teismas privalo suteikti byloje dalyvaujantiems asmenims galimybę, remiantis teismo ištirtų įrodymų analize, pareikšti savo nuomonę dėl ginčo bei pasiūlyti savo šio ginčo išsprendimo variantą.

Reikšminga garantija, kad teismo posėdis vyks laikantis visų proceso nuostatų, nešališkai ir objektyviai, yra galimybė pareikšti nušalinimą. Tokią teisę turi dalyvaujantys byloje asmenys. Nušalinimas gali būti reiškiamas ne tik teisėjui ar teisėjams, bet ir ekspertui, vertėjui, teismo posėdžio sekretoriui. CPK 243 straipsnyje nurodyta, kad teismas šalims, tretiesiems asmenims privalo išaiškinti jų procesines teises. Kadangi Lietuvos civiliniame procese nereikalaujama, kad teismo posėdžiuose bylininkus visada atstovautų advokatai, tokia teismo pareiga yra logiška. Nerealų, kad visi proceso dalyviai turėtų teisinį išsimokslinimą ir gerai išmanytų civilinį procesą. Procesinių teisių išaiškinimas padeda šalims geriau orientuotis. Tiesa, tuo atveju, kai šalį atstovauja advokatas, procesinės šalies teisės teisme neaiškinamos, nes tai turėtų padaryti advokatas.

Dalyvaujančių byloje asmenų prašymai. Prieš pradėdant nagrinėti bylą iš esmės, teismas išklauso dalyvaujančių byloje asmenų prašymus. Tai svarbi teismo posėdžio dalis. Dalyvaujančių byloje asmenų prašymai išsprendžiami išklausus kitų byloje dalyvaujančių asmenų nuomones. CPK 245 straipsnio 2 dalyje rašoma, jog teismas gali atmesti dalyvaujančių byloje asmenų prašymus, jeigu jie galėjo būti pateikti anksčiau, o tokių prašymų tenkinimas užvilktų sprendimo byloje priėmimą. Ši nuostata skatina šalis nepiktnaudžiauti procesinėmis teisėmis, tinkamai ir laiku jomis naudotis. Nesilaikant šios bendrojo pobūdžio taisyklės, prašymas gali būti atmestas ne dėl jo nepagrįstumo, o dėl pavėluoto jo pateikimo, be to, nustačius, kad prašymo tenkinimas neigiamai paveiks bylos eigą trukmę. Apskritai byloje dalyvaujančių asmenų teisė reikšti prašymus nėra ribojama kokia nors proceso stadija ar terminais (išimties iš šios taisyklės yra galimos. Antai CPK 314 straipsnyje iš esmės draudžiama apeliacinės instancijos teismui priimti naujus įrodymus, kurie galėjo būti pateikti pirmosios instancijos teisme). Tačiau CPK 7 straipsnio 2 dalyje įtvirtinta bendro pobūdžio byloje dalyvaujančių asmenų pareiga rūpintis greitu bylos išnagrinėjimu, rūpestingai ir laiku, atsižvelgiant į proceso eigą, pateikti teismui įrodymus ir argumentus, kuriais grindžiami jų reikalavimai ir atsikirtimai. Teismui svarstant galimybę atmesti prašymus dėl jų pavėluoto pateikimo, reikėtų įvertinti prašymų pobūdį. Reikia žiūrėti, pirma, ar tai prašymai, susiję su naujų įrodymų (*ius novorum*) pateikimu, taip pat ieškinio elementų pakeitimu ar papildymu arba prie-

šieškinio pateikimu, o antra, ar tai kitokie prašymai, susiję su bylos eiga. Pirmųjų prašymų tenkinimą kai kurios CPK nuostatos riboja laiko atžvilgiu arba sieja su atitinkamų sąlygų buvimu. Antai prašymas dėl ieškinio dalyko ar pagrindo pakeitimo turėtų būti tenkinamas nepaisant to, kad jis galėjo būti pareikštas anksčiau ir net jei tokio prašymo tenkinimas užvilkins sprendimo byloje priėmimą, jeigu dėl tokio pakeitimo yra gautas priešingos šalies sutikimas (CPK 141 str. 1 d.). Vis dėlto CPK 226 straipsnis orientuoja byloje dalyvaujančius asmenis į tai, jog visi turintys reikšmės bylai įrodymai būtų pateikti teismui pasirengimo civilinės bylos nagrinėjimui stadijoje.

Salių ir jų atstovų neatvykimo į teismo posėdį pasekmės. Visi, kuriems gali tekti bylinėtis teisme, turi rimtai pažiūrėti į tai, kas gali nutikti, jei neatsakingai bus įvertintos proceso taisyklės. CPK 246 straipsnis reglamentuoja šalių neatvykimo į teismo posėdį teises pasekmes. Straipsnyje įtvirtinta bendro pobūdžio nuostata, kad dalyvavimas teismo posėdyje yra šalių bei jų atstovų teisė, tačiau tam tikrais atvejais nepasinaudojimas šia teise gali sukelti šaliai nepageidaujamus padarinius, aptariamus šio straipsnio komentare. Kad byloje dalyvaujantys asmenys galėtų pasinaudoti teise atvykti į teismo posėdį, jiems turi būti tinkamai pranešta apie teismo posėdžio laiką ir vietą. Pranešimas laikomas tinkamu, jei jis atliktas nepažeidžiant CPK 117-134 straipsniuose nustatytų taisyklių.

Jei į teismo posėdį neatvyksta ieškovas, kuriam tinkamai nepranešta apie teismo posėdžio laiką ir vietą, ir jis neturi atstovo, vadinasi, ieškovui sąlygos pasinaudoti teise dalyvauti teismo posėdyje nebuvo sudarytos. Bylos nagrinėjimas tokiu atveju turi būti atidėtas, kartu turi būti laiduojama, kad bus tinkamai pranešta ieškovui apie kitą teismo posėdį. Šaliai vedant bylą per atstovą, su byla susiję procesiniai dokumentai įteikiami tik atstovui, kuris yra įpareigotas nedelsiant informuoti apie tai atstovaujamąjį (CPK 118 str.), todėl jei į teismo posėdį neatvyksta tiek ieškovas, tiek jo atstovas, vadinasi, netinkamai buvo pranešta apie teismo posėdžio vietą ir laiką ieškovo atstovui. Tokiu atveju bylos nagrinėjimas taip pat atidedamas. Kartais ieškovas ar jo atstovas dėl objektyvių priežasčių gali neturėti galimybės atvykti nustatytu laiku į teismo posėdį. Bylos nagrinėjimas tada gali būti atidedamas, jei: 1) ieškovas ar jo atstovas prašymą dėl bylos nagrinėjimo atidėjimo bei neatvykimą pateisinančius dokumentus pateikia iki teismo posėdžio, į kurį nėra galimybių atvykti, pradžios; 2) teismas neatvykimo priežastis pripažįsta svarbiomis. Neatvykimas dėl ligos, atostogų, komandiruotės, šalies atstovo užimtumo kitose bylose paprastai nelaikomas neatvykimu dėl svarbių priežasčių (CPK 246 str.). Toks reglamentavimas sietinas su vienu iš civilinio proceso tikslų - kuo greičiau atkurti teisinę taiką tarp ginčo šalių (CPK 2 str.) ir proceso koncentruotumo ir ekonomiškumo principo (CPK 7 str.) įgyvendinimu. Nurodymas pavyzdinį, tačiau nebaigtinį neatvykimo į teismo posėdį *nesvarbių* priežasčių sąrašą, įstatymo leidėjas žodžiu „paprastai“ preziumuoja, kad liga, komandiruotė, atostogos bei kitos 246 straipsnio 1 ir 2 dalyse skliaustuose nurodytos aplinkybės nepripažintinos svarbiomis tam, kad procesas judėtų į priekį. Kita vertus, žodžio „paprastai“ vartojimas komentuojamame straipsnyje reiškia ir tai, kad, atsižvelgiant į konkrečios bylos aplinkybes (pvz., bylos sudėtingumą, priešingos šalies valią, šalių procesinę elgseną apskritai, pareikštų prašymų motyvaciją), teismui paliekama teisė pripažinti, kad neatvykimas į teismo posėdį dėl ligos, komandiruotės ar kitų priežasčių, yra svarbi priežastis. Taigi visais atvejais asmuo, pageidaujantis atidėti bylos nagrinėjimą, pri-

valo ne vien nurodyti neatvykimo priežastį (pvz., ligą ar komandiruotę), bet turi ir įrodyti, jog įprastomis pastangomis, kurių objektyviai imtųsi sąžiningas, apdairus bylininkas, neatvykimo į teismo posėdį priežasčių nepavyktų pašalinti. Prognozuodama galimą procesinę teismo reakciją, šalis, pateikianti prašymą atidėti teismo posėdį, tarkime, dėl komandiruotės, turėtų numatyti, kad teismas vertins, pavyzdžiui, tokias aplinkybes, prieš kiek laiko buvo suplanuota komandiruotė, ar buvo galima į komandiruotę nusiųsti kitą asmenį, ar įmanoma iš komandiruotės grįžti anksčiau ir pan. Nors komentuojamame straipsnyje nėra nurodyta, prieš kiek laiko iki teismo posėdžio turi būti pateiktas prašymas dėl bylos nagrinėjimo atidėjimo, atsižvelgiant į CPK 7 straipsnio 2 dalyje įtvirtintą dalyvaujančių byloje asmenų pareigą skatinti proceso eigą, tokie prašymai turi būti pateikti kiek įmanoma anksčiau, kad reikiamais atvejais būtų galima apie neįvyksiantį teismo posėdį informuoti kitus bylos dalyvius. Jeigu duomenų apie neatvykimo priežastis nėra, laikytina, jog į teismo posėdį neatvykta ne dėl svarbių priežasčių.

CPK 246 straipsnio 1 dalyje taip pat įtvirtintos neigiamos procesinės pasekmės ieškovui, jeigu nei jis, nei jo atstovas be svarbių priežasčių neatvyksta į teismo posėdį. Tokiu atveju teismas atsakovo prašymu priima sprendimą už akių (CPK 285 str.), o jei kita šalis neprašo sprendimo už akių priėmimo - palieka ieškinį nenagrinėtą (CPK 296 str.). Be to, norint priimti sprendimą už akių ar palikti ieškinį nenagrinėtą, turi nebūti ieškovo ar jo atstovo prašymo nagrinėti bylą jiems nedalyvaujant. Ieškovui pateikus prašymą nagrinėti bylą jam nedalyvaujant, teismas turi nagrinėti bylą iš esmės. Draudimas priimti sprendimą už akių, jei šalis prašė nagrinėti bylą jai nedalyvaujant, tiesiogiai įtvirtintas CPK 285 straipsnio 1 dalyje. Tokiu atveju negalima palikti ir ieškinio nenagrinėto, nes dalyvavimas teismo posėdyje yra šalies teisė, o ne pareiga, be to, ieškovas aiškiai yra išreiškęs valią nedalyvauti teismo posėdyje. Kita vertus, jeigu teismas pripažįsta, jog būtina, kad šalis dalyvautų teismo posėdyje (šalies procesinė teisė atvykti į teismo posėdį tokiu atveju iš esmės transformuojasi į procesinę pareigą), o ji į teismo posėdį neatvyksta ir nepaprašo nagrinėti bylą jai nedalyvaujant, teismas gali priimti sprendimą už akių.

Bylos nagrinėjimas iš esmės. Bylos nagrinėjimas iš esmės pradedamas posėdžio pirmininko pranešimu apie bylą. Pranešdamas apie bylą posėdžio pirmininkas trumpai išdėsto ieškovo reikalavimus, atsakovo atsikirtimus bei juos pagrindžiančias aplinkybes, kitų dalyvaujančių byloje asmenų paaiškinimus, jeigu tokie buvo pateikti. Pranešimo apie bylą tikslas - akcentuoti ieškinio pagrindą ir dalyką, pateikti esminių bylos aplinkybių santrauką, atkreipti į jas byloje dalyvaujančių asmenų dėmesį. Prieš pradedant įrodymų tyrimą, posėdžio pirmininkas turi dar sykį išsiaiškinti, ar išnaudotos visos galimybės baigti bylą taikos sutartimi. Ši pareiga labiau akcentuojama, kaip minėta, pasirengimo civilinės bylos nagrinėjimui stadijoje (CPK 231 str.). Tačiau vienas iš civilinio proceso tikslų - kuo greitesnis teisinės taikos atkūrimas (CPK 2 str.) - orientuoja, kad taikaus ginčo užbaigimo būtina siekti viso bylos nagrinėjimo metu. Procesas pradedamas ieškovo iniciatyva, šio asmens paaiškinimai turi itin svarbią reikšmę bylos aplinkybėms nustatyti, todėl pirmasis paaiškinimus teismo posėdyje duoda ieškovas. Po jo pasisako atsakovas. Jeigu byloje dalyvaujantis asmuo veda bylą per atstovą, atstovas turi teisę pasisakyti iškart po asmens, kurį jis atstovauja, parodymų. Išklausęs dalyvaujančių byloje asmenų paaiškinimus, teismas CPK 176-220 straipsniuose nustatyta tvarka ištiria visus kitus byloje esančius įrodymus.

Ištyręs visus įrodymus, posėdžio pirmininkas paklausia dalyvaujančių byloje asmenų, ar jie nori papildyti bylos medžiagą. Po to posėdžio pirmininkas paskelbia, kad bylos nagrinėjimas iš esmės yra baigtas ir teismas pradeda klausyti baigiamąsias kalbas. Baigiamųjų kalbų metu byloje dalyvaujantys asmenys įvertina nustatytas bylos aplinkybes ir ištirtus įrodymus, atkreipia dėmesį į pasitvirtinusias aplinkybes bei ginčija aplinkybes, kurios, jų nuomone, nepasitvirtino, formuluoja savo požiūrį į tarp šalių susiklosčiusius teisinius santykius bei interpretuoja šiuos santykius reglamentuojančias teisės normas. Galiausiai baigiamųjų kalbų dalyviai išdėsto savo nuomonę, kokį sprendimą turėtų priimti teismas. Baigiamosios kalbos padeda teismui tiksliau nustatyti kiekvieno byloje dalyvaujančio asmens poziciją, konkretizuoti nuomonių skirtumus, tiek susijusius su faktine, tiek su teisine nagrinėjamos bylos puse, ir suformuoti savo vidinį įsitikinimą, kuris būtinas norint priimti sprendimą. Po baigiamųjų kalbų teismas išeina į sprendimų priėmimo kambarį priimti sprendimo ar atitinkamos nutarties byloje (CPK 257 str.).

Išėjęs į sprendimų priėmimo kambarį, teismas privalo priimti sprendimą arba vieną iš 258 straipsnio 1 dalyje nurodytų nutarčių: nutartį atidėti sprendimo priėmimą ir paskelbimą; užbaigti bylą nepriėmus teismo sprendimo (nutraukti bylą arba palikti ieškinį nenagrinėtą); atnaujinti bylos nagrinėjimą, jeigu pripažįsta, kad reikia nustatyti naujas bylai reikšmingas aplinkybes arba ištirti naujus įrodymus. Norėdamas priimti kitokią nutartį, pavyzdžiui, nutartį dėl ekspertizės skyrimo bei bylos sustabdymo, teismas pirmiausia turėtų atnaujinti bylos nagrinėjimą iš esmės ir išsiaiškinti dalyvaujančių byloje asmenų nuomonę bei nustatyti kitokias aplinkybes, reikšmingas tokiai nutarčiai priimti (CPK 256 str.).

2.3. TEISMO SPRENDIMAI

Teismo sprendimais plačiąja prasme laikomi ne tik teismo sprendimai, bet ir nutartys, nutarimai, įsakymai, t. y. teismo procesiniai dokumentai, kuriais išsprendžiama byla arba fiksuojama tam tikro procesinio veiksmo pabaiga.

Teismas išsprendžia bylą iš esmės priimdamas sprendimą (CPK 259 str.). Teismo sprendimo priėmimu baigiamas bylos nagrinėjimas pirmosios instancijos teisme. Priimant sprendimą konkrečių ginčo šalių konkretiems santykiams pagal teismo konstatuotas faktines aplinkybes yra taikomos teisės normos. Teismas sprendime neturi teisės spręsti klausimo dėl neištrauktų dalyvauti byloje asmenų teisių ar pareigų (CPK 266 str.). Jo sprendimas yra individualaus pobūdžio. Tai ne norminio pobūdžio aktas, skirtas neapibrėžtam asmenų ratui, o teisės taikymo aktas, kuriuo nustatomos konkrečių asmenų teisės ir pareigos.

SPRENDIMŲ RŪŠYS

CPK yra pateiktos sprendimų rūšys. Pagal byloje išsprendžiamų pareikštų reikalavimų dalį skiriami *galutiniai* (išsprendžiamas visas ginčas) sprendimai (CPK 260 str.) ir *daliniai* (išsprendžiama tik dalis ginčo) sprendimai (CPK 261 str.). CPK 262 straipsnyje teigiama, kad teismas taip pat gali priimti preliminarų sprendimą (ypatinga sprendimo rūšis, priimama dokumentiniame procese) ir sprendimą už akių (priimamas vienai iš šalių be svarbių priežasčių esant pasyviai, - teismui atli-

kus tik formalų byloje esančių įrodymų vertinimą), tačiau šie sprendimai tik iš dalies atitinka anksčiau aptartą teismo sprendimo sampratą. Pastarieji sprendimai nuo anksčiau minėtų skiriasi dviem aspektais. Pirma, tiek sprendimas už akių, tiek preliminarus sprendimas priimami atlikus vien formalų įrodymų vertinimą (CPK 285 str., 428 str.), tuo tarpu įprastas sprendimas priimamas visapusiškai ištyrus bylos aplinkybes (CPK 270 str. 4 d.). Antra, preliminarų sprendimą bei sprendimą už akių turi teisę panaikinti tokį sprendimą priėmęs teismas pagal specialias jų peržiūrėjimo procedūras, tuo tarpu apeliacinės instancijos teismas peržiūrėti šiuos sprendimus turi ribotas galimybes - preliminarus sprendimas apskritai neskundžiamas apeliacine tvarka, o apeliacinį skundą dėl sprendimo už akių turi teisę paduoti tik šalis, dėl kurios sprendimas už akių nėra priimtas (CPK 285 str., 288 str., 428 str., 430 str.).

SPRENDIMO PRIĖMIMAS

Priimdamas sprendimą teismas įvertina įrodymus, konstatuoja, kurios aplinkybės, turinčios reikšmės bylai, yra nustatytos, kurios nenustatytos, koks įstatymas turi būti taikomas byloje, ar ieškinys yra tenkintinas ar atmestinas. Vertindamas įrodymus teismas turi patikrinti kiekvieno vertinamo įrodymo tikrumą, sąsajumą, leistinumą ir pakankamumą bei visų įrodymų tarpusavio ryšį. Įstatyme yra įtvirtintas laisvo įrodymų vertinimo principas (CPK 185 str.). Atkreiptinas dėmesys, jog tam tikros bylos aplinkybės, kurios pagal įstatymus turi būti patvirtintos tam tikromis įrodinėjimo priemonėmis, negali būti patvirtinamos jokiais kitomis įrodinėjimo priemonėmis (CPK 177 str. 4 d.). Be to, oficialūs rašytiniai įrodymai turi didesnę įrodomąją galią (CPK 197 str. 2 d.) - tai laikytina išimtimi iš laisvo įrodymų vertinimo taisyklės.

Nustatęs turinčias reikšmės bylai aplinkybes, teismas jas teisiškai įvertina (kvalifikuoja), t. y. nustato, kuriomis materialinės teisės normomis reikia vadovautis sprendžiant ginčą. Beje, preliminarų bylos aplinkybių teisinę kvalifikaciją teismas atlieka jau pasirengimo teisminiam nagrinėjimui metu, nes nuo taikytinos materialinės teisės normos parinkimo daugiausia priklauso įrodinėjimo dalykas byloje.

Priimant sprendimą teismas negali peržengti ieškovo suformuluotų reikalavimų ribų. Draudimas peržengti byloje pareikštų reikalavimų ribas laikomas vienu iš klasikinių dispozityvumo principo aspektų. Privatinei teisei būdingas dispozityvus pobūdis, todėl sprendžiant ginčą, kilusį iš privatinų materialinių teisinių santykių, šalis turi būti suteikiama galimybė disponuoti ginčo objektu. Ginčo ribas nustato ieškovo bei trečiojo asmens su savarankiškais reikalavimais pareiškiami reikalavimai bei atsakovo pareiškiami priešiniai reikalavimai. Taigi pagal bendrą taisyklę teismas negali peržengti byloje pareikštų reikalavimų, t. y. pasisakyti dėl tų reikalavimų, kurių dalyvaujantys byloje asmenys neiškėlė (CPK 13 str.), pavyzdžiui, priteisti ieškovui tai, ko šis neprašė. Pareikštų reikalavimų ribų peržengimu taip pat laikytini atvejai, kai teismas patenkina (atmeta) ieškinį kitu faktiniu pagrindu, nei nurodė byloje dalyvaujantys asmenys. Toks reikalavimų ribų peržengimas bus neteisėtas, nebent tai įsakmiai leidžiama CPK nurodytais atvejais. Tačiau reikia pažymėti, jog kartais tam tikrų klausimų, nenurodytų ieškinyje, išsprendimas nelaikytinas byloje pareikštų reikalavimų ribų peržengimu. Pirmiausia tai pasakytina apie atvejus, kai įstatymai vieno klausimo išsprendimą teisme privalomai sieja su kito

klausimo išsprendimu. Pavyzdžiui, CK 3.183 straipsnio 4 dalyje teismas, priėmęs sprendimą apriboti tėvų valdžią, tuo pačiu sprendimu įpareigojamas skirti vaikui globą (rūpybą) ir nustatyti jo gyvenamąją vietą, nors pastarieji reikalavimai byloje ir nebūtų pareikšti. Tai reiškia, jog tam tikrų kategorijų bylose (dažniausiai susijusiose su padidinta viešojo intereso apsauga civiliniame procese) įstatymų leidėjas yra išreiškęs aiškią valią, kad vienos iš šalių subjektinės teisės ir pareigos nebūtų nustatytos kartu nepasisakant dėl kitų subjektinių teisių ir pareigų, nes tarp jų yra neatskiriamas ryšys. Antra, kartais pats ginčo pobūdis įpareigoja teismą sprendimu pasisakant dėl pareikštų reikalavimų išspręsti ir kitus klausimus, kurie šalių nebuvo keliami.

Sprendime kategoriškai draudžiama (CPK 266 str.) pasisakyti dėl neištrauktų dalyvauti byloje asmenų teisių ir pareigų. Teismo sprendimas, būdamas individualaus pobūdžio teisės taikymo aktas, neturi veikti asmenų, nedalyvavusių bylos nagrinėjime, subjektinių teisių ir pareigų. Nurodyti dalyvaujančius byloje asmenis yra ieškovo, paduodančio ieškinį, pareiga (CPK 111 str. 2 d. 2 p., 135 str. 1 d.). Teismas, nustatęs, jog bylos išsprendimas gali turėti įtakos tam tikrų asmenų teisėms ar pareigoms, gali šiuos asmenis įtraukti į bylą savo iniciatyva, kad dalyvautų vienos iš šalių pusėje trečiaisiais asmenimis, nepareiškiančiais savarankiškų reikalavimų (CPK 47 str.). Jeigu pirmosios instancijos teismas nusprendė dėl neištrauktų ar netinkamai įtrauktų dalyvauti byloje asmenų teisių ir pareigų, tai laikytina absoliučiu sprendimo negaliojimo pagrindu, ir toks sprendimas besąlygiškai naikintinas apeliacinės instancijos teisme (CPK 329 str. 2 d. 2 p.). Sprendimas dėl neištrauktų į bylos nagrinėjimą asmenų teisių ar pareigų taip pat yra pagrindas atnaujinti procesą jau išnagrinėtoje byloje (CPK 366 str. 1 d. 7 p.).

Teismui draudžiama priimti sprendimus, kurių įvykdymas būtų siejamas su tam tikrų sąlygų atsiradimu ar neatsiradimu (sąlyginius sprendimus). Visi teismo sprendimai turi būti besąlyginiai. Pavyzdžiui, negalimas sprendimas, kuriuo neteisėtai atleisto iš darbo asmens grąžinimas į ankstesnį darbą padaromas priklausomas nuo atitinkamo etato toje įmonėje įvedimo; draudžiama priimti sprendimą dėl nuomininko iškeldinimo, neišitikinus, ar jis turi galimybę susirasti kitą gyvenamąjį būstą ir pan. Sąlyginis sprendimas neleistinas dėl to, kad juo nėra išsprendžiamas tarp šalių kilęs ginčas, o kartu paneigiamas ir teismo sprendimo privalomumo principas (CPK 18 str.).

SPRENDIMO ĮSITEISĖJIMAS

Teismo sprendimas *įsiteisėja* pasibaigus apskundimo apeliacine tvarka terminui. Įsiteisėjus teismo sprendimui, šalių ginčijami teisiniai santykiai tampa neginčijamais, o teisinė taika tarp ginčo šalių laikoma atkurta (CPK 2 str.). Įsiteisėjusio teismo sprendimo teisinė galia pasireiškia tuo, kad atitinkamų faktinių aplinkybių bei iš jų kylančių subjektinių teisių buvimas ar nebuvimas nustatomas galutinai ir dėl to teismo sprendimu patvirtintos subjektinės teisės suinteresuotų asmenų pageidavimu turi būti besąlygiškai įgyvendinamos.

Terminus apeliaciniam skundui paduoti reglamentuoja CPK 307 straipsnis. Jeigu dėl pirmosios instancijos teismo sprendimo yra paduotas apeliacinis skundas, teismo sprendimo įsiteisėjimas sustabdomas iki bylos išnagrinėjimo apeliacine tvarka

pabaigos (suspensyvinis apeliacijos efektas). Bylos nagrinėjimas apeliacine tvarka baigiamas, apeliacinės instancijos teismui realizavus vieną iš CPK 326 straipsnyje nurodytų teisių. Jeigu apeliacinės instancijos teismas CPK 308 straipsnio 2 dalyje bei 321 straipsnio 1 dalies 1 punkte nurodytais atvejais apeliacinį procesą nutraukia, apeliacinis procesas taip pat laikomas baigtu, o pirmosios instancijos teismo sprendimas įsiteisėja. Apeliacinės instancijos teismui išnagrinėjus bylą apeliacine tvarka, pirmosios instancijos teismo sprendimas, kuris nėra panaikintas, įsiteisėja nuo apeliacinės instancijos teismo nutarties priėmimo dienos. Tiek apeliacinės instancijos teismo nutartis, tiek išnagrinėjus bylą apeliacine tvarka priimtas naujas sprendimas įsiteisėja nuo jų priėmimo dienos. Kadangi dalinis sprendimas yra galutinis sprendimas toje ginčo dalyje (CPK 261 str.), jo įsiteisėjimui taikomos visos bendrosios sprendimo įsiteisėjimą reglamentuojančios taisyklės.

Teismo sprendimo įsiteisėjimas sukelia svarbių teisinių pasekmių - įgyja *res judicata* galią, t. y. tampa šalims įstatymu. Yra keli teismo sprendimo *res judicata* galios požymiai. Pirmasis iš jų - teismo sprendimo *nenuginčijamumas*. Įsiteisėjęs teismo sprendimas nebegali būti apeliacinio apskundimo objektu, ir jo peržiūrėjimas įmanomas tik išimtinė kasacine tvarka. Įsiteisėjęs teismo sprendimui, šalių ginčas laikomas išspręstu galutinai ir neginčijamai, kartu konstatuojamas teisinės taikos tarp šalių atkūrimas (CPK 2 str.). Su nenuginčijamumu glaudžiai susijęs kitas įsiteisėjusio teismo sprendimo požymis - jo *išimtinumas*. Išimtinumas, įtvirtintas CPK 279 straipsnio 4 dalyje, suprantamas kaip draudimas teismui kada nors nagrinėti tapatų ginčą, t. y. ginčą tarp tų pačių šalių dėl to paties dalyko ir tuo pačiu pagrindu. Pareikštą tapatų ieškinį teismas turi atsisakyti priimti (CPK 137 str. 2 d. 4 p.), o pagal tapatų ieškinį iškeltą civilinę bylą nutraukti (CPK 293 str. 3 p.). Skiriamas ne vien pažodinis, tačiau ir teisinis šalių tapatumas, todėl tų pačių ieškinio reikalavimų tuo pačiu pagrindu negali reikšti ne tik šalys, bet ir jų teisių perėmėjai. Kitas svarbus įsiteisėjusio teismo sprendimo požymis - jo *prejudicialumas*. CPK 279 straipsnio 4 dalyje įtvirtinta bendro pobūdžio taisyklė, pagal kurią, sprendimui ar nutarčiai įsiteisėjus, šalys ir kiti byloje dalyvavę asmenys teismo nustatytų faktų ir teisinių santykių nebegali ginčyti kitose bylose. Praktikoje teismo sprendimo prejudicialumas dažniausiai reiškia, kad priėmus teismo sprendimą dėl pripažinimo (pvz., tam tikro fakto), teismas šiuo pagrindu gali priimti ir sprendimą dėl priteisimo (pvz., tam tikros pinigų sumos). Pavyzdžiui, asmuo, įsiteisėjusiu teismo sprendimu pripažintas vaiko tėvu, byloje dėl išlaikymo vaikui priteisimo nebegali ginčyti savo tėvystės, nes aplinkybės, nustatytos įsiteisėjusiu teismo sprendimu vienoje civilinėje byloje, nebeįrodinėjamos kitoje civilinėje byloje, kurioje dalyvauja tie patys asmenys (CPK 182 str.). Pagal bendrą taisyklę teismo sprendimo prejudicialumas turi įtakos tik dalyvavusiems byloje asmenims, tačiau tam tikrais atvejais teismo sprendimas sukelia teisinės pasekmes ir nedalyvavusiems byloje asmenims. Tai vėlgi dažniausiai liečia sprendimus dėl pripažinimo. Pavyzdžiui, įsiteisėjęs teismo sprendimui dėl asmens pripažinimo neveiksniu, tėvystės nustatymo, įmonės pabaigos dėl bankroto ir pan., ne tik byloje dalyvavę asmenys, bet ir tretieji asmenys negali kitose bylose ginčyti tokiais teismo sprendimais nustatytą aplinkybių. *Vykdytinumas* - teismo sprendimo požymis, reiškiantis, kad teismo sprendimas gali būti vykdomas priverstine tvarka. Tik įsiteisėjęs teismo sprendimas gali būti vykdomas priverstinai, išskyrus skubaus vykdymo atvejus (CPK 282-283 str.).

3. BYLOS NAGRINĖJIMAS APELIACINĖS INSTANCIJOS TEISME

3.1. APELIACINIAI SKUNDAI

Teismo sprendimo priėmimas byloje ne visada reiškia, kad byla jau baigta. Bylos nagrinėjimo eigoje teismas sprendžia įvairius procesinius klausimus. Jų išsprendimas įforminamas teismo nutartimis. Daugeliu atvejų dėl jų galima paduoti skundus, kurie vadinami atskiraisiais (CPK 334 str.). Tuo tarpu nesutinkant su tuo, kaip teismas išnagrinėjo ginčą, galima paduoti skundą, vadinamą apeliaciniu (CPK 305 str.).

Apeliacija (lot. *appellatio*) - pirmosios instancijos teismo sprendimų (nutarčių) teisėtumo ir pagrįstumo kontrolės būdas, skirtas patikrinti neįsiteisėjusio pirmosios instancijos teismo sprendimo (nutarties) teisėtumą ir pagrįstumą apeliacinio skundo ribose.

Bylos nagrinėjimas apeliacinės instancijos teisme paprastai vyksta žodžiu. Apelianto prašymu byla apeliacine tvarka gali būti nagrinėjama rašytinio proceso tvarka, jeigu tam atsiliepimuose į apeliacinį skundą neprieštarauja kiti byloje dalyvaujantys asmenys (CPK 322 str.).

Apeliacija, kitaip nei kasacija, yra įprastinis teismų sprendimų kontrolės būdas, todėl galimybė pasinaudoti apeliacijos teise egzistuoja visais atvejais, išskyrus tuos, kai įstatymuose aiškiai nurodyta, jog apeliacija draudžiama. Ši taisyklė atitinka Europos Tarybos Ministrų komiteto 1995 m. vasario 7 d. rekomendacijos Nr. R (95) 5 „Dėl apeliacinių sistemų funkcionavimo tobulinimo“ nuostatą, jog paprastai šalims turėtų būti garantuojama teisė skusti pirmosios instancijos teismo sprendimus apeliacinės instancijos teismui. Pažymėtina, kad minėta taisyklė taikoma pirmosios instancijos teismo sprendimams, nes jais išsprendžiama byla iš esmės. Nutartims apskusti taikoma priešinga nuostata - atskiruojų skundu gali būti apskundžiamos tik tos pirmosios instancijos teismo nutartys, kurios išvardytos CPK 334 straipsnyje.

CPK bendrosios nuostatos (CPK I dalis), kuriose įtvirtinti proceso tikslai, principai, proceso dalyvių procesinė padėtis, teismo sudėtis, nušalinimai ir kt., yra pamatinės ir taikomos visoms civilinio proceso stadijoms, tarp jų ir apeliaciniam procesui.

CPK 303 straipsnio 1 dalyje yra numatytas teisės į apeliaciją apribojimas turtiniuose ginčiuose, kai ginčijama suma yra mažesnė nei 250 Lt. Šis apribojimas atitinka Europos Tarybos Ministrų Komiteto 1995 m. vasario 7 d. rekomendacijos Nr. R (95) 5 „Dėl apeliacinių sistemų funkcionavimo tobulinimo“ 3 straipsnio nuostatą, leidžiančią ir skatinančią taikyti apeliacijos apribojimus bylose dėl nedidelių sumų priteisimo. Apeliacijos ribojimas ginčo suma įstatymo leidėjo nustatytas siekiant išvengti apeliacinės instancijos teismų pernelyg didelės apkrovos santykinai nedidelio reikšmingumo ginčiais. Be to, ginčijamai sumai neviršijant 250 Lt sumos, bylinėjimasis apeliacinės instancijos teisme yra neekonomiškas, nes galimos bylinėjimosi išlaidos tokiais atvejais paprastai siekia arba net viršija prašomą priteisti sumą.

Siekiant apsaugoti labiausiai socialiai pažeidžiamas asmenų grupes, numatyta išimtis (CPK 303 str. 1 d.). Apeliacijos apribojimas ginčo suma nėra taikomas ginčams, kylantiems bylose dėl darbo užmokesčio ir kitų išmokų, susijusių su darbo

santykiais, išlaikymo priteisimo, žalos, susijusios su fizinio asmens sveikatos sužalojimu, gyvybės atėmimu ar susirgimais profesine liga, atlyginimo.

Apeliaciniame procese įtvirtinta taisyklė: apeliacine tvarka bylą nagrinėja trijų teisėjų kolegija. Kolegialumo principas apeliaciniame procese įtvirtintas atsižvelgiant į tai, jog apeliaciniame procese tikrinamas jau priimto teismo sprendimo teisėtumas ir pagrįstumas. Tai, kad byloje priimto teismo sprendimo teisėtumą ir pagrįstumą tikrina trys aukštesnės instancijos teismo teisėjai, laiduoja teismų sprendimų kontrolės kokybę, didina byloje dalyvaujančių asmenų pasitikėjimą sprendimų kontrolės mechanizmu. Kolegialus bylų nagrinėjimas aukštesnės instancijos teismuose numatytas beveik visų valstybių civilinio proceso įstatymuose.

Asmuo, paduodantis apeliacinį skundą, vadinamas *apeliantu*. Apeliantu gali būti tik byloje dalyvaujantis asmuo, t. y. ieškovas, atsakovas ar kiti CPK 37 straipsnyje išvardyti asmenys. Sprendžiant klausimą, ar asmuo turi teisę paduoti apeliacinį skundą, neturi reikšmės faktas, ar skundą paduodantis asmuo realiai dalyvavo pirmosios instancijos teismo posėdyje. Reikšminga yra tik ta aplinkybė, ar šis asmuo buvo įtrauktas į pirmosios instancijos teismo procesą kaip byloje dalyvaujantis asmuo.

Apeliacinį skundą paduodantis asmuo turi turėti teisinį interesą pakeisti ar panaikinti skundžiamą teismo sprendimą (nutartį). Teisinis interesas panaikinti skundžiamą teismo sprendimą (nutartį) teisės teorijoje paprastai aiškinamas kaip visiškas ar dalinis byloje dalyvaujančio asmens reikalavimų nepatenkinimas pirmosios instancijos teisme. Nepatenkinti gali būti ne tik ieškovo ar trečiojo asmens, pareiškiančio savarankiškus reikalavimus, ieškinio reikalavimai, bet ir atsakovo reikalavimas ieškinį atmesti. Teisinį interesą pakeisti ar panaikinti skundžiamą teismo sprendimą (nutartį) gali turėti kiekvienas byloje dalyvaujantis asmuo, jei skundžiamas teismo sprendimas (nutartis) yra jam nepalankus, t. y. suvaržo jo teises ar uždeda papildomas pareigas. Atkreiptinas dėmesys, kad asmuo, kuriam skundžiamas teismo sprendimas yra palankus, laikomas neturinčiu teisinio intereso pakeisti ar panaikinti skundžiamą teismo sprendimą (nutartį).

Vienas esminių dalykų apeliaciniame procese - apeliacinis skundas. Tai byloje dalyvaujančio asmens kreipimasis į apeliacinės instancijos teismą prašant patikrinti priimto ir dar neįsiteisėjusio pirmosios instancijos teismo sprendimo (jo dalies) teisėtumą ir pagrįstumą ir nurodant tokio prašymo motyvuotus pagrindus. Kadangi apeliacinis procesas, kaip ir apskritai civilinis procesas, gali būti pradėtas tik suinteresuoto asmens iniciatyva (*nemo iudex sine actore*), apeliacinis skundas yra būtina apeliacinio proceso prielaida. Apeliaciniu skundu ne tik inicijuojamas apeliacinis procesas, bet kartu apibrėžiamos ir apeliacinio bylos nagrinėjimo ribos (CPK 320 str.).

CPK 307 straipsnyje numatyti terminai apeliaciniam skundui paduoti. Jis gali būti paduotas per 30 arba 40 (jei apelianto gyvenamoji ar buveinės vieta yra užsienio valstybėje) dienų nuo pirmosios instancijos teismo sprendimo priėmimo dienos. Terminas apeliaciniam skundui paduoti eiga prasideda kitą dieną po teismo sprendimo priėmimo ir skaičiuojama pagal bendras procesinių terminų skaičiavimo taisykles (CPK 73, 74 str.). Teismo sprendimo, kitaip nei pirmosios instancijos teismo nutarties, nuorašo gavimo data įtakos apeliacinio apskundimo termino eigai neturi, tačiau pavėluotas sprendimo nuorašo gavimas gali būti teismo pripažintas svarbia priežastimi sprendžiant praleisto apeliacinio apskundimo termino atnaujinimo klausimą.

Teismas dėl svarbių priežasčių praleistą sprendimo apeliacinio apskundimo terminą gali atnaujinti. Praleisto apeliacinio skundo padavimo termino atnaujinimo klausimą teismas nagrinėja tik esant rašytiniam apelianto prašymui rašytinio proceso tvarka (CPK 78 straipsnis). Motyvuotas apelianto prašymas atnaujinti praleistą apeliacinio apskundimo terminą su prašyme nurodytas aplinkybes pagrindžiančiais įrodymais teismui turi būti pateikiamas kartu su apeliaciniu skundu.

Ar apeliacinio skundo padavimo termino praleidimo priežastis yra svarbi, kiekvienu atveju sprendžia teismas, įvertindamas apelianto prašyme nurodytas aplinkybes ir apelianto pateiktus įrodymus. Sprendžiant praleisto apeliacinio skundo padavimo termino atnaujinimo klausimą turi būti paisoma to, jog įstatymų leidėjas, nustatydamas teismo sprendimų apeliacinio apskundimo terminus, siekė užtikrinti teismo sprendimų, kartu ir civilinių teisinių santykių stabilumą. Taigi praleistas terminas gali būti atnaujinamas tik išimtiniais atvejais, jeigu jo praleidimo priežastys tikrai buvo svarbios. Sąvoka „svarbios priežastys“ yra vertinamoji, todėl, sprendžiamas, ar suinteresuoto asmens nurodytos termino praleidimo priežastys yra svarbios, teismas privalo vadovautis teisingumo, sąžiningumo ir protingumo kriterijais (CPK 3 str. 6 d.). Teismo atsisakymas atnaujinti praleistą apeliacinio apskundimo terminą turi būti motyvuotas.

Siekiant užtikrinti teisinių santykių tarp ginčo šalių stabilumą bei teismo sprendimo teisinę galią (pasibaigus apeliacinio apskundimo terminui neapskustas teismo sprendimas įsiteisėja ir gali būti pradėtas vykdyti) bei užkirsti galimybę nesąžiningai šaliai piktnaudžiauti procesu, CPK 307 straipsnio 3 dalyje įtvirtinta, jog prašymas atnaujinti praleisto apeliacinio skundo padavimo terminą negali būti paduotas, jeigu praėjo daugiau kaip šeši mėnesiai nuo pirmosios instancijos teismo sprendimo paskelbimo dienos.

Apeliaciniame skunde negalima kelti reikalavimų, kurie nebuvo pareikšti nagrinėjant bylą pirmosios instancijos teisme. Naujais reikalavimais nelaikomi reikalavimai, neatsiejamai susiję su jau pareikštu ieškiniu (pavyzdžiui, priteisti delspinigius, palūkanas, vaisius ir kiti atvejai) (CPK 312 str.).

Draudimas reikšti naujus reikalavimus apeliacinės instancijos teisme įstatymo leidėjo nustatytas atsižvelgiant į apeliacinio proceso paskirtį bei tikslą užtikrinti operatyvų ir koncentruotą bylos išnagrinėjimą teisme. Apeliacinio proceso paskirtis - patikrinti ginčijamo pirmosios instancijos teismo sprendimo teisėtumą ir pagrįstumą (CPK 301 str.). Apeliacinis procesas nėra laikomas nauju, pakartotiniu bylos nagrinėjimu, todėl tikrindamas pirmosios instancijos teismo priimto sprendimo teisėtumą ir pagrįstumą apeliacinės instancijos teismas negali peržengti bylos nagrinėjimo ribų, nustatytų pirmosios instancijos teisme. Leidus šalims reikšti naujus reikalavimus apeliacinės instancijos teisme, procesas apeliacinėje instancijoje įgytų naują kokybę ir būtų nesuderinamas su pirmosios instancijos teismo sprendimo teisėtumo ir pagrįstumo kontrolės funkcija.

Draudimas reikšti naujus reikalavimus apeliacinės instancijos teisme atitinka civilinio proceso koncentruotumo principą (CPK 7 str.), pagal kurį šalys skatinamos galutinai suformuluoti savo reikalavimus jau pasirengimo teismui bylos nagrinėjimui metu (CPK 226 str.).

CPK 313 straipsnyje įtvirtintas vienas pagrindinių apeliacinio proceso principų - draudimas apeliacinės instancijos teismui priimti apeliantui labiau nepalankų sprendimą, negu tas, kuris yra apelianto skundžiamas. Šis *non reformatio in peius*

principas pripažįstamas apeliacijos teisės garantija. Juo siekiama suteikti apeliantui galimybę apskusti, jo manymu, neteisėtą ir (ar) nepagrįstą teismo sprendimą, nesibaiminant, kad apeliacinės instancijos teismas dar labiau pablogins jo padėtį, palyginti su ta, kuri buvo po ginčijamo pirmosios instancijos teismo sprendimo priėmimo. Blogesniu sprendimu gali būti laikomas tas, kuriuo asmeniui sumažinama teisių arba jam uždedama didesnė pareiga. Tai reiškia, jog po bylos išnagrinėjimo apeliacinės instancijos teisme, apelianto teisių, nustatytų ginčijamu pirmosios instancijos teismo sprendimu, apimtis negali sumažėti, o pareigų - padidėti. Kadangi civiliniame procese dalyvauja dvi priešingus interesus turinčios šalys, principas, draudžiantis priimti apeliantui blogesnę sprendimą gali būti taikomas tik tuo atveju, jei sprendimą skundžia tik viena jų. Jei sprendimą skundžia abi šalys, šio principo taikymas apeliacinių procesą padarytų negalimą - priimdamas ieškovui palankesnę sprendimą apeliacinės instancijos teismas neišvengiamai pablogintų atsakovo padėtį, ir atvirkščiai. Taigi tais atvejais, kai sprendimą skundžia tiek ieškovas, tiek atsakovas, apeliacinės instancijos teismas CPK 313 straipsnio nuostatų nėra varžomas.

Apeliaciniame procese yra ribojama naujų įrodymų pateikimo galimybė. Šiuo draudimu siekiama panaikinti galimybę šalims piktnaudžiauti procesu ir skatinti bylos dalyvius veikti taip, kad byla būtų ištirta greitai ir išsamiai, bylinėtis sąžiningai, atskleidžiant bylai reikšmingus duomenis pirmosios instancijos teisme, o ne sukuriant kitiems dalyvaujantiems byloje asmenims netikėtumus po pirmosios instancijos teismo sprendimo. To reikalauja civilinio proceso ekonomiškumo, koncentruotumo, draudimo piktnaudžiauti procesinėmis teisėmis principai.

Kita vertus, naujų įrodymų pateikimo apeliacinės instancijos teisme draudimas nėra absoliutus. Net ir tais atvejais, kai apie naujai pateikiamus įrodymus apeliantui buvo žinoma bylos nagrinėjimo pirmosios instancijos teisme metu, šiuos įrodymus galima pateikti apeliacinės instancijos teismui, kai: 1) pirmosios instancijos teismas nepagrįstai juos atsisakė priimti ar 2) šių įrodymų pateikimo būtinybė iškilo vėliau (CPK 314 str.).

Apeliaciniame procese viena pagrindinių figūrų yra proceso iniciatorius - apeliantas. Šio asmens tiek materialinis, tiek procesinis suinteresuotumas lemia ir bylos nagrinėjimo apeliacine tvarka apimtis. Suprantama, apeliaciniame procese, kaip ir pirmosios instancijos teismo procese, galioja rungimosi (CPK 12 str.), dispozityvumo (CPK 13 str.) principai. Tai riboja teismo galimybę savo iniciatyva inicijuoti apeliacinių procesą, taip pat pradėti aiškintis aplinkybes ar faktus, kurių aiškintis neprašo apeliantas. Apeliacinės instancijos teismo peržengimas apeliacinio bylos nagrinėjimo ribas - pripažįstamas proceso teisės pažeidimu, sudarančiu pagrindą panaikinti apeliacinės instancijos teismo priimtą nutartį (sprendimą). Taigi apeliacinės instancijos teismas savo iniciatyva negali išplėsti apeliacinio skundo argumentų sąrašo ir pradėti analizuoti tokius argumentus, kuriais apeliaciniame skunde nesiremiama.

Draudimas peržengti apeliacinio skundo ribas (lot. *tantum devolutum quantum appellatum*) nereiškia, jog apeliacinės instancijos teismas, nagrinėdamas bylą apeliacine tvarka, gali remtis tik apeliaciniame skunde nurodytais argumentais ir įrodymais. Apeliaciniame procese taip pat dalyvauja priešingus interesus turinčios šalys. Nesutikimą su apeliaciniame skunde pateiktais argumentais byloje dalyvaujantys asmenys išdėsto atsiliepimuose į apeliacinį skundą. Atsiliepimuose į apelia-

cinį skundą pateikti argumentai susiję su apeliacinio skundo argumentais (CPK 318 str.), ir juos apeliacinės instancijos teismas privalo analizuoti. Todėl, kaip pagrįstai yra pažymėjęs Lietuvos Aukščiausiasis Teismas, apeliacinės instancijos teismo pasirėmimas faktais ir įrodymais, neminimais apeliaciniame skunde, tačiau nurodytais kitos šalies, atsikertančios į apeliacinio skundo argumentus, nėra laikomas apeliacinio skundo ribų peržengimu.

Tantum devolutum quantum appellatum principas taip pat nėra absoliutus. CPK 320 straipsnio 2 dalyje įtvirtintos šio principo išimtys. Apeliacinės instancijos teismas nėra saistomas apeliacinio skundo nustatytų bylos nagrinėjimo ribų dviem atvejais: 1) jei to reikalauja viešasis interesas nagrinėjant CPK IV dalies XIX ir XX skyriuose ir V dalyje numatytų kategorijų bylas ir 2) kai tikrina, ar nėra CPK 329 straipsnyje nurodytų absoliučių sprendimo negaliojimo pagrindų. Absoliučiais sprendimo negaliojimo pagrindais pripažįstami tokie proceso teisės normų pažeidimai, kuriems esant laikoma, jog tinkamo proceso pirmosios instancijos teisme apskritai nebuvo. Valstybė, kurios veikla grindžiama teisinės valstybės koncepcijos (angl. *rule of law*) pamatinėmis nuostatomis, kartu ir visuomenė suinteresuota, kad teismo procesas vyktų tinkamu būdu, laikantis pagrindinių proceso principų, todėl CPK 329 straipsnio 2 dalyje nurodytų pažeidimų apeliacinės instancijos teismas negali ignoruoti vien tik dėl to, kad apeliantas apeliaciniame skunde šių pažeidimų nenurodė.

Išnagrinėjęs bylą, apeliacinės instancijos teismas gali: 1) pirmosios instancijos teismo sprendimą palikti nepakeistą; 2) panaikinti pirmosios instancijos teismo sprendimą (visą ar iš dalies) ir priimti naują sprendimą; 3) pakeisti pirmosios instancijos teismo sprendimą; 4) panaikinti pirmosios instancijos teismo sprendimą visą ar iš dalies ir perduoti bylą pirmosios instancijos teismui nagrinėti iš naujo; 5) panaikinti pirmosios instancijos teismo sprendimą (visą ar iš dalies) (CPK 326 str.).

3.2. ATSKIRIEJI SKUNDAI

Atskiraisiais skundais gali būti skundžiamos teismo nutartys. Norint paduoti atskirąjį skundą, nebūtina laukti, kol bus baigtas bylos nagrinėjimas iš esmės. Skirtingai nei apeliaciniais skundams, atskiriesiems skundams paduoti numatyti kur kas trumpesni terminai - 7 dienos nuo teismo nutarties priėmimo dienos. Dėl svarbių priežasčių praleistas atskirojo skundo padavimo terminas gali būti teismo atstatomas. CPK yra numatyti atvejai, kuriems esant gali būti paduodamas atskirasis skundas. Tačiau galioja bendra taisyklė, kad atskirasis skundas gali būti paduodamas visais atvejais, kai teismo nutartis užkerta galimybę tolesnei bylos eigai (CPK 334 str. 1 d.).

4. KASACINIS PROCESAS

Kasacija (lot. *cassatio* - atšaukimas, panaikinimas, pranc. *casser* - laužyti) yra įsiteisėjusių teismų sprendimų ar nutarčių teisėtumo kontrolės forma. Tai nėra trečioji (po pirmosios ir apeliacinės instancijų) teismo instancija. Skirtingai nuo apeliacijos - įprastinės teismų sprendimų ar nutarčių teisėtumo ir pagrįstumo formos,

kasacinis teismas sprendžia tik teisės aiškinimo ir taikymo, bet ne faktinių bylos aplinkybių analizės bei revizavimo klausimus.

CPK 340 straipsnyje numatyta, kad civilines bylas kasacine tvarka nagrinėja vienintelis teismas - Lietuvos Aukščiausiasis Teismas.

Kasacine tvarka bylas nagrinėja arba trijų teisėjų kolegija, arba septynių teisėjų kolegija, arba Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus plenarinė sesija (t. y. visi skyriuje dirbantys teisėjai).

Kasacinis skundas gali būti paduodamas tik dėl įsiteisėjusio teismo sprendimo. Atkreiptinas dėmesys, kad nesutikdamas su pirmosios instancijos teismo sprendimu bylininkas pirmiausia turi paduoti apeliacinį skundą, ir tik tada, kai jo netenkina ir apeliacinės instancijos teismo sprendimas, jis įgyja teisę paduoti skundą, kuris vadinamas kasaciniu, o asmuo, jį padavęs, - kasatoriumi (CPK 347 str. 1 d. 4 p.). Beje, CPK 341 straipsnyje numatyta, kad kasacija negalima ir turtiniuose ginčiuose, jeigu ginčijama suma yra mažesnė kaip penki tūkstančiai litų. Šis apribojimas netaikomas ginčams, kylantiems bylose dėl darbo užmokesčio ir kitų išmokų, susijusių su darbo santykiais, išlaikymo priteisimo, žalos, susijusios su fizinio asmens sveikatos sužalojimu, gyvybės atėmimu ar susirgimais profesine liga, atlyginimo. Minėta išlyga dėl kasacijos leistinumo turi teisę pasinaudoti bet kuris konkrečioje byloje dalyvaujantis asmuo.

Kasacinis skundas gali būti paduotas per tris mėnesius nuo skundžiamo sprendimo, nutarties įsiteisėjimo dienos. Taigi CPK 345 straipsnyje numatytas gerokai ilgesnis terminas kasaciniam skundui paduoti nei apeliaciniam. Asmenims, praleidusiems kasacinio skundo padavimo terminą dėl priežasčių, kurias teismas pripažįsta svarbiomis, praleistas terminas gali būti atnaujintas. Pareiškimas dėl praleisto termino atnaujinimo negali būti tenkinamas, jeigu jis paduotas praėjus daugiau kaip vieneriems metams nuo sprendimo įsiteisėjimo dienos. Tai reiškia, kad, praėjus daugiau kaip vieneriems metams po teismo sprendimo įsiteisėjimo, byloje dalyvavęs asmuo netenka teisės ne tik paduoti kasacinį skundą, bet ir prašyti atstatyti praleistą terminą.

Norint paduoti kasacinį skundą, nepakanka nesutikti su priimtu teismo sprendimu. Nesutikimas turi atitikti kasacijos pagrindus - aplinkybes, kurioms esant įsiteisėjęs teismo sprendimas ar nutartis gali būti peržiūrėtas kasacine tvarka.

Įstatyme (CPK 346 str. 2 d.) nurodyti trys kasacijos pagrindai: 1) materialinės ar procesinės teisės normų pažeidimas, turintis esminės reikšmės vienodam teisės aiškinimui ir taikymui, jeigu šis pažeidimas galėjo turėti įtakos neteisėto sprendimo (nutarties) priėmimui; 2) jeigu teismas skundžiamame sprendime (nutartyje) nukrypo nuo Lietuvos Aukščiausiojo Teismo suformuotos teisės taikymo ir aiškinimo praktikos; 3) jeigu Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktika ginčijamu teisės klausimu yra nevienoda.

Lietuvos įstatymų leidėjas, CPK įtvirtindamas ribotos ir leidimų (priimti ar ne kasacinį skundą, sprendžia teismas, kitaip tariant, suteikia leidimą kasacijai) kasacijos modelį, numato tvarką, kas sprendžia, ar yra pagrindas paduoti kasacinį skundą ar jo nėra. Tai atlieka iš trijų teisėjų sudaroma atrankos kolegija. Vadovaudamasi minėtais kasacijos pagrindais, atrankos kolegija sprendžia paduoto kasacinio skundo priėmimo klausimą (CPK 350 str.). Tik atrankos kolegija gali konstatuoti, ar yra kasacijos pagrindai, ar ne. Atrankos kolegija, nustačiusi bent vieną kasacijos pagrindą ir nesant kitų aplinkybių, dėl kurių kasacinis procesas negalimas, priima

kasacinį skundą (suteikia leidimą kasacijai), o nenustačiusi kasacijos pagrindo, kasacinį skundą atsisako priimti (nesuteikia leidimo kasacijai) (CPK350 str. 1 d. ir 2 d. 3 p.). Kasacinis skundas laikomas priimtu, jeigu už jį balsavo bent vienas iš atrankos kolegijos narių. Kasacinio skundo priėmimo klausimas išsprendžiamas priimant nutartį rašytinio proceso tvarka. Jei teisėjas dalyvauja atrankos kolegijoje sprendžiant kokio nors kasacinio skundo priėmimo klausimą, tai netrukdo jam nagrinėti bylą pagal tą kasacinį skundą kasacine tvarka.

Kasatoriui padavus kasacinį skundą ir atrankos kolegijai jį priėmus bei chronologine tvarka įrašius į teisme nagrinėtinų bylų sąrašą, priešingai proceso šaliai atsiranda pareiga pateikti teismui atsiliėpimą į kasacinį skundą. Jame išdėstomas nesutikimas su kasaciniame skunde nurodytais reikalavimais ir juos pagrindžiančiais argumentais. Kitaip tariant, atsiliėpime į kasacinį skundą turi būti pateikta teisiškai argumentuota priimto kasacinio skundo kritika.

Kasacinis teismas, nagrinėdamas bylą, negali peržengti kasacinio skundo ribų (išimtis - jeigu to reikalauja viešasis interesas), t. y. kasaciniame procese įtvirtinta tokia pati taisyklė kaip ir pirmosios bei apeliacinės instancijos teismuose. Tai siejama su dispozityvumo principu. Nors kasacinis teismas gali vertinti tik tai, ar žemesnieji teismai tinkamai pritaikė teisės normas, faktinės aplinkybės, kurias nustatė žemesnieji teismai, saisto ir jį. Kasaciniame procese taip pat galioja «on *reformatio in peius*» principas, t. y. kasacinis teismas dėl kasatoriaus negali priimti blogesnio sprendimo už skundžiamą sprendimą ar nutartį, jeigu sprendimą skundžia tik viena iš šalių.

Kasaciniame teisme teismo posėdžiai paprastai vyksta ne žodžiu, bet rašytine tvarka (356 str. 1 d.). Kasacinio teismo posėdžio metu šalims ir tretiesiems asmenims gali atstovauti atstovai pagal įstatymą (tėvai, tėviai ir pan.), advokatai, juridinio asmens darbuotojai, turintys aukštąjį universitetinį teisinį išsilavinimą, bei asmenys, turintys aukštąjį universitetinį teisinį išsilavinimą, jeigu jie atstovauja savo artimiesiems giminaičiams ar sutuoktiniui (sugyventiniui). Taigi asmenų, galinčių būti atstovais kasaciniame teisme, ratas yra ribotas.

Paprastai bylas kasaciniame teisme nagrinėja trijų teisėjų kolegija. Tačiau iškilus sudėtingam teisės aiškinimo ar taikymo klausimui, byla gali būti perduota nagrinėti išplėstinei septynių teisėjų kolegijai arba Civilinių bylų skyriaus plenarinei sesijai (CPK 357 str. 1 d.).

Išnagrinėjus kasacinį skundą, priimama teismo nutartis. Kasacinio teismo nutartis yra galutinė, neskundžiamą ir įsiteisėja nuo priėmimo dienos. Joje išdėstyti išaiškinimai yra privalomi teismui, iš naujo nagrinėjančiam bylą.

5. PROCESO ATNAUJINIMAS

Tai, kad kasacinis teismas priėmė galutinę ir neskundžiamą nutartį, nereiškia, kad procesas byloje negali būti atnaujintas. *Proceso atnaujinimas* yra savarankiška proceso stadija, bet ne naujas teismo procesas. Proceso atnaujinimo atveju byla nagrinėjama iš naujo. Tiesa, tai daroma įstatymo nustatytose ribose. Yra peržiūrimi priimti ir įsiteisėję teismų sprendimai, o anksčiau vykęs teismo procesas yra tarsi

pratešiamas. Proceso atnaujinimas, kaip ir apeliacija bei kasacija, priskiriamas prie teismų sprendimų (nutarčių) teisėtumo ir pagrįstumo kontrolės formų.

CPK 366 straipsnyje numatyti pagrindai, kuriems esant procesas gali būti atnaujintas. Taigi tai gali būti padaryta, pavyzdžiui: jei naujai paaiškėja esminių bylos aplinkybių, kurios nebuvo ir negalėjo būti žinomos pareiškėjui bylos nagrinėjimo metu; jei įsiteisėjusiu teismo nuosprendžiu nustatyti žinomai melagingi šalies ar trečiojo asmens paaiškinimai, liudytojo parodymai, žinomai melaginga eksperto išvada, žinomai neteisingas vertimas, dokumentų arba daiktinių įrodymų suklastojimas, dėl kurių priimtas neteisėtas arba nepagrįstas sprendimas; jei sprendime teismas nusprendė dėl neįtrauktų į bylos nagrinėjimą asmenų teisių ar pareigų; jei byla išnagrinėjo neteisėtos sudėties teismas.

Prašymą atnaujinti procesą gali paduoti šalis ir tretieji asmenys, taip pat neįtraukti į bylos nagrinėjimą asmenys, jeigu įsiteisėjęs sprendimas ar nutartis pažeidžia jų teises ar įstatymų saugomus interesus. Prašymus dėl proceso atnaujinimo, siekiant apginti viešąjį interesą, gali paduoti Lietuvos Respublikos generalinis prokuroras. Paprastai prašymas atnaujinti procesą paduodamas pirmosios instancijos teismui, priėmusiam sprendimą byloje. Tačiau jei byla išnagrinėta neteisėtos sudėties teismo, prašymas atnaujinti procesą paduodamas tam teismui, kuriame, pareiškėjo nuomone, byla buvo išnagrinėta neteisėtos sudėties. Tai gali būti ir pirmosios, ir apeliacinės instancijos, ir kasacinis teismas (CPK 367 str. 2 d.). Jei Europos žmogaus teisių teismas pripažįsta, kad Lietuvos Respublikos teismų sprendimai, nutartys ar nutarimai civilinėse bylose prieštarauja Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijai ir(ar) jos papildomiems protokolams, kurių dalyvė yra Lietuvos Respublika, tai prašymas atnaujinti procesą tokiose bylose paduodamas Lietuvos Aukščiausiam Teismui.

Prašymas atnaujinti procesą gali būti pateikiamas per tris mėnesius nuo tos dienos, kurią jį pateikiantis asmuo sužinojo arba turėjo sužinoti aplinkybes, sudarančias proceso atnaujinimo pagrindą. Prašymas atnaujinti procesą negali būti pateikiamas, jeigu nuo sprendimo ar nutarties įsiteisėjimo praėjo daugiau kaip penkeri metai, išskyrus atvejį, kai Europos žmogaus teisių teismas pripažįsta, kad Lietuvos Respublikos teismų sprendimai, nutartys ar nutarimai civilinėse bylose prieštarauja Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijai ir(ar) jos papildomiems protokolams, kurių dalyvė yra Lietuvos Respublika (CPK 366 str. 1 d. 1 p.). Įstatyme (CPK 368 str. 2 d.) numatytas penkerių metų terminas negali būti atnaujintas, kitaip tariant, jis yra naikinamasis. Taigi praėjus penkeriems metams po sprendimo įsiteisėjimo byloje, išskyrus vieną minėtą išimtį, niekas negali prašyti atnaujinti pasibaigusį civilinėje byloje procesą.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Civilinio proceso teisė - sistema teisės normų, kurios reguliuoja teismo, byloje dalyvaujančių asmenų bei kitų proceso dalyvių veiklą teismui nagrinėjant civilines bylas, priimant jose sprendimus bei juos vykdančią.

Civilinis procesas - teismo, byloje dalyvaujančių asmenų ir kitų proceso dalyvių veikla nagrinėjant civilines bylas bei vykdančią teismo priimtus sprendimus civilinio proceso teisės normose nustatyta tvarka.

Bylų priskirtinumas teismams (žinybingumas) - tai bylų priskyrimas tam tikro teismo kompetencijai.

Ieškovas - tai proceso dalyvis, pateikęs teismui ieškinį ir reikalaujantis priteisti savo naudai iš atsakovo ieškinio dalyką.

Atsakovas - proceso dalyvis, iš kurio ieškovas reikalauja priteisti ieškinio dalyką.

Žyminis mokestis - nustatytas mokestis, kurį asmuo, kreipdamasis į teismą, privalo sumokėti. Įstatyme numatyti atvejai, kai ieškovai nuo žyminio mokesčio yra atleidžiami.

Teismo nuobaudos - įstatyme numatytos sankcijos, kurias teismas gali skirti byloje dalyvaujantiems asmenims, kitiems proceso dalyviams (liudytojams, ekspertams, vertėjams) bei kitiems asmenims už procesinių pareigų nevykdymą arba netinkamą jų vykdymą.

Ieškinys - vienas reikšmingiausių procesinių dokumentų, kuriuo inicijuojamas civilinis procesas. Ieškinyje turi būti nurodytas ieškinio dalykas (pinigų suma, kurios reikalaujama ir pan.) ir ieškinio pagrindas (kuo grindžiamas ieškinys).

Įrodymai - bylai reikšmingi faktiniai duomenys, kuriuos teismas gali nustatyti remdamasis šalių paaiškinimais, liudytojų parodymais, rašytiniais įrodymais, daiktiniais įrodymais, apžiūros protokolais bei ekspertų išvadomis ir kt.

Apeliacija - pirmosios instancijos teismo sprendimų (nutarčių) teisėtumo ir pagrįstumo kontrolės būdas, skirtas patikrinti neįsiteisėjusio pirmosios instancijos teismo sprendimo (nutarties) teisėtumą ir pagrįstumą apeliacinio skundo ribose.

Apeliacinis skundas - byloje dalyvaujančio asmens kreipimasis į apeliacinės instancijos teismą prašant patikrinti priimto ir dar neįsiteisėjusio pirmosios instancijos teismo sprendimo (jo dalies) teisėtumą ir pagrįstumą ir nurodant tokio prašymo motyvuotus pagrindus.

Kasacija - tai įsiteisėjusių teismų sprendimų ar nutarčių teisėtumo kontrolės forma. Kasacinis teismas sprendžia tik teisės aiškinimo ir taikymo, o ne faktinių bylos aplinkybių analizės bei revizavimo klausimus.

KLAUSIMAI

1. Kokie yra civilinio proceso tikslai?
2. Kokios yra teismo posėdžio viešumo principo išimtys?
3. Kas yra civilinio proceso dalyviai?
4. Kaip paskirstomos bylinėjimosi išlaidos?
5. Kokie reikalavimai keliama ieškinio turiniui?
6. Kokios gali būti atsiliepimo į ieškinį per teismo nustatytą terminą nepateikimo be pateisinamos priežasties pasekmės?
7. Kas yra laikinosios apsaugos priemonės?
8. Kokia yra bylos nagrinėjimo iš esmės eiga?
9. Ką reiškia lotyniškas terminas *res judicata*!
10. Kokia yra apeliacijos esmė ir kuo apeliacija skiriasi nuo kasacijos?
11. Kas gali paduoti prašymą atnaujinti bylos procesą?

UŽDUOTYS

1. Sutartyje viena šalis įsipareigojo atsisakyti pateikti ieškinį teismui. Įvertinkite šią sutarties sąlygą civilinio proceso principų požiūriu.
2. Nagrinėjant bylą susirgo teisėjas. Laikinai bylos nagrinėjimo metu jį pavadavo kitas teisėjas, kuris vadovavo dviem posėdžiams. Pirmasis teisėjas pasveiko ir grįžęs iš karto priėmė sprendimą toje byloje teismo posėdžių salėje. Įvertinkite šią situaciją civilinio proceso principų požiūriu.
3. Verslininkai sutarė ginčą spręsti arbitraže. Arbitražui priėmus sprendimą, pralaimėjusioji šalis kreipėsi į teismą su ieškiniu prašydama spręsti tą patį ginčą. Kaip turėtų pasielgti teismas?
4. Ieškovas pareiškė aiškiai nepagrįstą ieškinį. Kokios galimos tokio veiksmo procesinės pasekmės?
5. Atsakovas neatvyko į teismo posėdį ir nepranešė, kodėl neatvyko. Teismas atsakovo atžvilgiu priėmė sprendimą už akių. Ar turėjo teismas tokią teisę? Kokiais atvejais gali būti priimamas sprendimas už akių?

ŠEŠTAS SKYRIUS

MOKESČIŲ TEISĖ

1. MOKESČIŲ SAMPRATA, ESMĖ IR RŪŠYS

1.1. VALSTYBĖS PAJAMOS IR MOKESČIŲ SAMPRATA

Valstybė, kaip visuomenės politinė organizacija, rūpinasi bendra piliečių gerove, užtikrina krašto apsaugą, teisėtvarką, remia kultūrą ir mokslą, stato mokyklas, ligonines, tiesia kelius, laiduoja piliečių teisę gauti senatvės ir invalidumo pensijas, kitą socialinę paramą, rūpinasi žmonių sveikata, natūralios gamtinės aplinkos išsaugojimu, plėtoja tarptautinį bendradarbiavimą, dalyvauja tarptautinėse organizacijose ir atlieka daugybę kitų funkcijų. Suprantama, kad tam reikalingi dideli piniginiai ištekliai. Todėl valstybė turi turėti atitinkamus pajamų šaltinius, iš kurių gaunamos lėšos būtų kaupiamos atitinkamuose valstybės pinigų fonduose ir naudojamos jos vykdomoms funkcijoms finansuoti.

Valstybės pajamos yra gaunamos įvairiais būdais, skiriasi jų kaupimo tvarka ir panaudojimo kryptys. Tačiau pats seniausias ir svarbiausias valstybės pajamų šaltinis, atsiradęs kartu su valstybe, yra mokesčiai. Valstybė per mokesčius kaip tik ir surenka jos funkcijoms finansuoti būtinas pinigines lėšas. Jeigu mokesčių pavidalu gaunamų lėšų nepakanka, tokiu atveju valstybė yra priversta skolintis, mokėti palūkanas arba didinti mokesčius.

Pagal Lietuvos Respublikos mokesčių administravimo įstatymą *mokestis - tai mokesčio įstatyme mokesčio mokėtojų nustatyta piniginė prievolė valstybei.*

Mokesčiai, kaip pagrindinis valstybės pajamų šaltinis ir krašto ekonominio, kultūrinio bei socialinio gyvavimo pagrindas, daro poveikį tiek valstybės, tiek ir visų kitų ūkio subjektų ir gyventojų materialiniams interesams. Todėl pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją valstybinius mokesčius nustato Seimas, priimdamas mokesčių įstatymus. Seimas formuoja valstybės mokesčių politiką, nustato Lietuvos Respublikos mokesčių sistemą bei reguliuoja kitus mokesčių nustatymo ir administravimo santykius. Tai, kad mokesčius nustato tik valstybė, reiškia, kad mokėti mokesčius yra prievolė valstybei, o ne institucijai, kuri juos surenka. Pažymėtina, kad mokestis nėra ir negali būti susitarimo tarp valstybės ir mokesčio mokėtojo objektas.

1.2. MOKESČIŲ RŪŠYS

Mokesčiai, kaip piniginė prievolė valstybei, yra labai įvairūs ir gali būti klasifikuojami įvairiais pagrindais. Pagal *mokesčių mokėtojų ypatybes* jie yra skirstomi *[juridinių asmenų, gyventojų ir bendruosius mokesčius]*. Antai juridiniai asmenys moka pelno mokestį, gyventojai - pajamų mokestį, bendriesiems mokesčiams priskiriami žyminis mokestis, valstybės rinkliava, žemės mokestis ir kt.

Mokesčiai yra įskaitomi į atitinkamus biudžetus ar tikslinius pinigų fondus. Pagal tai jie yra skirstomi į valstybės biudžeto, savivaldybių biudžetų bei valstybės tikslinių pinigų fondų mokesčius. Mokesčių paskirstymo tvarka nustatoma Lietuvos Respublikos biudžetinės sandaros įstatymuose ir konkrečių mokesčių įstatymuose.

Pagal apmokestinamo *objekto požymius* yra išskiriami *pajamų, pelno, turto ir vartojimo* mokesčiai. *Pajamų mokesčiai* yra imami nuo mokesčio mokėtojo pajamų, kurias jis gauna per mokestinį laikotarpį iš savo veiklos. *Pelno mokesčio* objektas yra mokesčio mokėtojo iš jo veiklos gautas pelnas (grynosios pajamos). *Turto mokesčio* objektas yra atitinkamas apmokestinamas turtas ar turto prieaugis. *Vartojimo mokesčiai* yra siejami su įvairių prekių, paslaugų vartojimu.

Pagal *apmokestinimo būdą* mokesčiai yra skirstomi į *tiesioginius ir netiesioginius*. *Tiesioginius mokesčius* (pvz., pelno, žemės, pajamų, įmonių ir organizacijų nekilnojamojo turto) moka atitinkamą pelną ar pajamas gaunantys asmenys ar turto savininkai. Tiesioginiuose mokesčiuose faktinis ir įstatyme numatytas mokesčių mokėtojas yra vienas asmuo. *Netiesioginių mokesčių* atveju mokestis sudaro prekės (paslaugos) kainos priedą ir nėra siejamas su mokesčių mokėtojo turtu ar pajamomis. Netiesioginius mokesčius (pridėtinės vertės mokestį, akcizus) sumoka prekių (paslaugų) vartotojai, nes jie įeina į prekės (paslaugos) kainą, o įstatyme numatytas mokesčių mokėtojas (dažniausiai įmonė ar verslininkas) juos nustatyta tvarka apskaičiuoja ir sumoka į biudžetą ar fondus.

2. LIETUVOS RESPUBLIKOS VALSTYBINĖ MOKESČIŲ SISTEMA

Kiekviena valstybė, tarp jų ir Lietuvos Respublika, turi savo, tik jai būdingą valstybinę mokesčių sistemą, kurią sudaro joje egzistuojanti teisiškai ir ekonomiškai pagrįstų mokesčių visuma.

Dabartinę Lietuvos Respublikos *valstybinę mokesčių sistemą* pagal Mokesčių administravimo įstatymo 13 straipsnį *sudaro*:

- 1) pridėtinės vertės mokestis;
- 2) akcizas;
- 3) gyventojų pajamų mokestis;
- 4) įmonių ir organizacijų nekilnojamojo turto mokestis;
- 5) žemės mokestis;
- 6) mokestis už valstybinius gamtos išteklius;
- 7) naftos ir dujų išteklių mokestis;
- 8) mokestis už aplinkos teršimą;
- 9) konsulinis mokestis;
- 10) žyminis mokestis;
- 11) atskaitymai nuo pajamų pagal Lietuvos Respublikos kelių priežiūros ir plėtros programos finansavimo įstatymą;
- 12) paveldimo turto mokestis;
- 13) privalomojo sveikatos draudimo įmokos;
- 14) įmokos į Garantinį fondą;

- 15) valstybės rinkliava;
- 16) loterijų ir azartinių lošimų mokestis;
- 17) mokestis už pramoninės nuosavybės objektų registravimą;
- 18) baltos cukraus viršškočio mokestis;
- 19) kvotinio gamybos cukraus mokestis;
- 20) valstybinio socialinio draudimo įmokos;
- 21) papildomos cukraus gamybos mokestis;
- 22) pelno mokestis;
- 23) muitai;
- 23) atskaitymai nuo pajamų pagal Lietuvos Respublikos miškų įstatymą.

3. MOKESČIŲ TEISĖS SAMPRATA. MOKESČIŲ TEISĖS NORMOS IR MOKESTINIAI TEISINIAI SANTYKIAI

3.1. MOKESČIŲ TEISĖS SĄVOKA IR DALYKAS

Mokesčių teisė - tai visuma teisės normų, reguliuojančių visuomeninius santykius, atsirandančius nustatant ir surenkant mokesčius į valstybės (savivaldybės) biudžetą bei valstybės pinigų fondus.

Mokesčių teisės dalyką sudaro visuma tarpusavyje susijusių mokestinių santykių, atsirandančių nustatant ir surenkant mokesčius į valstybės (savivaldybės) biudžetą bei valstybės pinigų fondus. Mokestinių santykių prigimtis, jų paskirtis ir pobūdis reikalauja detalaus šių santykių teisinio reguliavimo, todėl valstybė skiria didelį dėmesį mokestinių teisinių santykių reguliavimui. Mokestinių santykių teisinis reguliavimas susideda iš mokesčių teisės normų ir jų pagrindu atsirandančių mokestinių teisinių santykių.

3.2. MOKESČIŲ TEISĖS NORMOS

Mokesčių teisės norma - tai valstybės nustatyta ir saugoma griežtai apibrėžta ir privaloma elgesio taisyklė, įtvirtinanti mokestinių santykių dalyvių teises ir pareigas, kurias tinkamai vykdant atsiranda garantija, jog valstybė gaus būtinas pajamas.

Mokesčių teisės normos reguliuoja specifinius visuomeninius santykius, kurie susiklosto nustatant ir surenkant mokesčius į valstybės biudžetą bei pinigų fondus, todėl mokesčių teisės normoms yra būdingas imperatyvus pobūdis. Mokesčių teisės normose labai griežtai apibrėžtos mokestinių teisinių santykių dalyvių teisės ir pareigos, jų elgesio leistinos ir draudžiamos ribos, kurių privaloma griežtai laikytis. Pažeidus mokesčių teisės normose įtvirtintus reikalavimus, kaltiems subjektams yra taikomos mokesčių įstatymuose numatytos finansinės sankcijos (baudos, delspinigiai), taip pat jie gali būti traukiami administracinės ar baudžiamosios atsakomybės.

3.3. MOKESTINIAI TEISINIAI SANTYKIAI

Igyvendinant teisės normas susiklosto tam tikri mokestiniai teisiniai santykiai. Mokestiniai teisiniai santykiai atsiranda, keičiasi ir pasibaigia pagal mokesčių teisės normų reikalavimus, juose yra realizuojamos mokesčių teisės normos, kartu ir valstybės mokesčių politika. *Mokestiniai teisiniai santykiai* - tai mokesčių teisės normų sureguliuoti valiniai visuomeniniai santykiai, kylantys nustatant ir surenkant mokesčius į valstybės (savivaldybės) biudžetą bei valstybės piniginius fondus.

4. MOKESČIŲ TEISĖS ŠALTINIAI

Mokesčių teisė, kaip ir kiekviena teisės šaka, turi savarankiškus teisės šaltinius. *Mokesčių teisės šaltinis* - tai kompetentingos institucijos nustatyta tvarka priimtas norminis teisės aktas, įtvirtinantis teisės normas, kurios reguliuoja visuomeninius mokestinius santykius privalomų nurodymų davimo pagrindu.

Teisės aktus, skirtus mokestiniams santykiams reguliuoti, leidžia Seimas, Vyriausybė, Finansų ministerija, Valstybinė mokesčių inspekcija, Muitinės departamentas, Aplinkos ministerija. Jų visuma sudaro atitinkamą mokesčių teisės šaltinių sistemą, kuri, atsižvelgiant į teisės aktų formą, teisinę galią, reguliavimo apimtį, yra skirstoma į atskiras sudėtines dalis (rūšis). Pavyzdžiui, pagal *teisinę galią* mokesčių teisės šaltiniai yra skirstomi į Lietuvos Respublikos Konstituciją, įstatymus, Konstitucinio Teismo nutarimus, poįstatyminius aktus. Pagal *reguliavimo apimtį* yra išskiriami bendrieji ir specialieji mokesčių teisės šaltiniai. *Bendrieji mokesčių teisės šaltiniai* yra skirti įvairiems visuomeniniams santykiams, tarp jų ir mokestiniams, reguliuoti. Tokie šaltiniai yra Lietuvos Respublikos Konstitucija, Biudžetinės sandaros įstatymas, kiekvienais metais priimamas biudžeto patvirtinimo įstatymas, Administracinių teisės pažeidimų kodeksas ir kiti. *Specialieji mokesčių teisės šaltiniai* yra skirti tik mokestiniams santykiams reguliuoti. Pagrindinis specialusis mokesčių teisės šaltinis yra Lietuvos Respublikos mokesčių administravimo įstatymas (toliau - Mokesčių administravimo įstatymas), priimtas 2004 m. balandžio 13 d. Pagrindinis Mokesčių administravimo įstatymo bruožas yra tas, kad jis kompleksiskai reguliuoja mokestinius santykius. Kartu jame įtvirtintos pagrindinės sąvokos, mokesčių sistema, mokesčių administratoriaus teisės ir pareigos, apibrėžtas mokesčių mokėtojo statusas, reglamentuota mokesčių mokėtojo apskaitos tvarka, bendrieji mokesčių apskaičiavimo, sumokėjimo išieškojimo, grąžinimo, delspinigių skaičiavimo ir baudų skyrimo klausimai, įtvirtintos atsakomybės, taikomos už mokesčių įstatymų pažeidimus, principinės nuostatos, nustatyti ikiteisminių mokestinių ginčų nagrinėjimo subjektai ir šių ginčų nagrinėjimo procedūros. Mokesčių administravimo įstatymas yra pagrindas leidžiant kitus specialius mokesčių teisės šaltinius. Šio įstatymo 3 straipsnyje yra įtvirtinta, kad atitinkamas mokestis, kurio nustatymas priklauso Lietuvos Respublikos kompetencijai, gali būti nustatomas tik įstatymu. Todėl atskirą specialiųjų mokesčių teisės šaltinių grupę sudaro *atskirų mokesčių įstatymai*, kuriuose nustatyti konkrečių mokesčių mokėtojai, apibrėžtas mokesčio objektas, mokesčio bazė, tarifas, mokesčio mokėjimo tvarka, lengvata ir pan. Specialieji mokesčių teisės šalti-

niai yra ir poįstatyminiai aktai, kuriuos leidžia Vyriausybė, Finansų ministerija, Valstybinė mokesčių inspekcija prie Finansų ministerijos. Vyriausybė, įgyvendindama mokesčių įstatymus, nustato atitinkamus metodus ir taisykles, užtikrinančias mokesčių administravimą, arba paveda tai padaryti Finansų ministerijai. Valstybinė mokesčių inspekcija prie Finansų ministerijos, įgyvendindama mokesčių administravimo politiką, leidžia teisės aktus mokesčių įstatymams įgyvendinti. Pažymėtina, kad joks poįstatyminis teisės aktas negali būti priimtas be finansų ministro sutikimo. Specialieji mokesčių teisės šaltiniai yra ir Seimo ratifikuotos ir įsigaliojusios tarptautinės sutartys dėl pajamų ir kapitalo dvigubo apmokestinimo ir fiskalinių pažeidimų išvengimo, kurias Lietuva yra pasirašiusi daugiau kaip su 30 užsienio valstybių, ir kitos tarptautinės sutartys, skirtos mokesčiniams santykiams reguliuoti.

5. APMOKESTINIMO TEISINIS REGLAMENTAVIMAS

5.1. APMOKESTINIMO TVARKA

Apmokestinimo tvarka - mokesčių įstatymų nustatytos taisyklės, kuriomis apibrėžiamas mokesčių mokėtojas, mokesčio bazė, mokesčio dydis (tarifas), mokesčio lengvatos, baudos ir delspinigiai, mokesčio mokėjimas bei jo išieškojimas. Šie mokesčių elementai yra apibrėžti Mokesčių administravimo įstatyme ir konkrečių mokesčių įstatymuose.

5.2. MOKESČIŲ MOKĖTOJAI, JŲ PAREIGOS IR TEISĖS

Mokesčių mokėtojas - tai asmuo, kuriam pagal mokesčių įstatymus yra nustatyta prievolė mokėti mokesčius. Mokesčio mokėtojas gali būti tiek fizinis, tiek juridinis asmuo ar šiaip organizacija, neatsižvelgiant į tai, kokie jos santykiai su valstybe. Mokesčių mokėtojas turi daugybę įstatymuose įtvirtintų teisių ir pareigų, kurių visuma sudaro mokesčio mokėtojo teisinį statusą.

Pagrindinė mokesčių mokėtojo *pareiga* yra mokėti mokesčių įstatymuose numatytus mokesčius laikantis nustatytos mokesčių apskaičiavimo ir mokėjimo tvarkos. Be šios pareigos, mokesčių mokėtojas turi ir kitų pareigų. Jis privalo tvarkyti apskaitą įstatymų nustatyta tvarka, saugoti dokumentus, registruoti ūkines operacijas, be to, mokesčių administratoriui išduoti reikalaujamus dokumentus, teikti kitą reikalingą informaciją, pildyti ir pateikti mokesčių deklaraciją, registruotis pas mokesčių administratorių ir pan.

Be minėtų pareigų, mokesčių mokėtojas turi ir daug teisių. Jis turi *teisę*: pateikęs paklausimą, iš mokesčių mokėtojo gauti informaciją, reikalingą mokesčio įstatymui vykdyti; į informacijos, pateiktos mokesčių administratoriui, slaptumą; naudotis mokesčio įstatyme nustatytomis lengvatomis; užginčyti kiekvieną mokesčių administratoriaus veiksmą jo atžvilgiu ir šio veiksmo pasekmes; į mokesčio permokos grąžinimą (įskaitymą); į nuostolių, patirtų dėl neteisėtų mokesčių administratoriaus veiksmų, atlyginimą, taip pat kai kurias kitas mokesčių įstatymais nustatytas teises.

Kalbant apie mokesčių mokėtoją, reikia atkreipti dėmesį, kad mokesčių mokėtojo pareiga sumokėti gali būti *perkeliama* kitam subjektui - *mokesčių išskaičiuojančiam asmeniui*, t. y. asmeniui, kuriam mokesčio įstatyme yra nustatyta prievolė išskaičiuoti mokesčių ir jį sumokėti į valstybės biudžetą bei fondus. Toks mokesstinės prievolės padalijimas matyti, pavyzdžiui, gyventojų pajamų mokesčio mokėjimo atveju. Atskirais atvejais galimas ir *mokesčio naštos perkėlimas*, kai mokesčių mokėtoju priklausančią mokėti sumą sumoka asmuo, pagal įstatymą nesantis mokesčio mokėtojas ar mokesčių išskaičiuojantis asmuo. Toks mokesčio naštos perkėlimas gali būti įstatymiškai reguliuojamas, nustatomas netiesioginiais mokesčiais arba sutartimis.

5.3. APMOKESTINIMO OBJEKTAS IR MOKESČIO BAZĖ

Apmokestinimo objektas yra visi tie daiktai, reiškiniai (turtas, pajamos, pelnas, vartojimo prekės ir pan.), kurie įstatymo nustatyta tvarka yra apmokestinami konkrečiu mokesčiu. Svarbu tai, kad prievolė mokėti mokesčių mokesčių mokėtojui atsiranda tik tada, kai jis turi nuosavybėje ar naudoja kokį nors apmokestinimo objektą. Apmokestinimo objektas atsispindi daugelyje mokesčių įstatymų pavadinimų (pvz., Pelnų mokesčio įstatymas, Gyventojų pajamų mokesčio įstatymas, Žemės mokesčio įstatymas).

Nors mokesčio objekto buvimas lemia mokesstinės prievolės atsiradimą, tačiau mokeskis yra skaičiuojamas nuo *mokesčio bazės*. Mokesčio bazė yra nustatoma įvairiais būdais, kurie priklauso nuo to, koks yra apmokestinimo objektas. Pavyzdžiui, jei objektas yra materialinis turtas, mokesčio bazė nustatoma pagal dokumentus, patvirtinančius turto vertės piniginę išraišką (pvz., žemės mokesčio, paveldimo turto mokesčio atveju), jei apmokestinimo objektas yra pajamos, pelnas, mokesčio bazė nustatoma pagal dokumentus, patvirtinančius pajamų, pelno gavimą ir pan.

5.4. MOKESČIO DYDIS (TARIFAS)

Mokesčio dydis (tarifas) - tai mokesčio įstatyme nustatyta pinigų suma, kurią mokesčių mokėtojas privalo sumokėti į valstybės (savivaldybės) biudžetą nuo mokesčio bazės. Nustatant ir koreguojant mokesčio dydį (tarifą) yra reguliuojamas mokesčių surinkimas. Mokesčio dydis (tarifas) yra nustatomas tvirta pinigų suma arba procentais nuo mokesčio bazės. Mokesčio dydis (tarifas) tvirta pinigų suma daugeliu atvejų nustatomas tada, kai apmokestinimo objektas yra išreikštas natūriniais vienetais (pvz., mokesčio už aplinkos teršimą tarifas nustatomas Lt/tonai), tačiau dominuoja procentinis mokesčio dydis (tarifas). Jis gali būti proporcinis, progresinis ir mišrus.

5.5. MOKESČIŲ MOKĖJIMO TAISYKLĖS

Mokesčių mokėjimo taisyklėse nustatomas mokesčio sumokėjimo būdas, forma, mokesčio mokėjimo terminas, mokesčio lengvatos. Tačiau mokesčiai vieni nuo ki-

tų labai skiriasi - tai priklauso nuo mokesčio mokėtojo, mokesčio bazės ir kt. Taip pat nevienoda ir mokesčių mokėjimo tvarka.

Mokesčių teisėje egzistuoja principas, kad visi mokesčių mokėtojai privalo mokėti mokesčius ir visi mokesčių mokėtojai dėl mokesčių įstatymų nustatytų sąlygų yra lygūs. Tačiau atskiruose mokesčių įstatymuose numatytos šio principo išimtys, suteikiančios mokesčių mokėtojams ar jų grupėms atitinkamas lengvatas. Pagal Mokesčių administravimo įstatymą *mokesčio lengvata* - tai mokesčio mokėtojui ar jų grupei mokesčių įstatymu nustatytos išskirtinės apmokėjimo sąlygos, kurios, palyginti su įprastinėmis sąlygomis, yra palankesnės. Taigi mokesčio lengvatos leidžia palengvinti mokesčių našta atskiriems mokesčių mokėtojams ar jų grupėms (pvz., invalidams, asmenims, auginantiems vaikus), jomis taip pat galima siekti paskatinti atskirų ūkio šakų vystymąsi (pvz., pelno mokesčio lengvatos, iki nebus priimtas atskiras Seimo sprendimas, taikomos žemės ūkio produkciją gaminančioms įmonėms, laisvųjų ekonominių zonų įmonėms, įmonėms, kuriose dirba riboto darbingumo asmenys). Mokesčio lengvatos gali būti visuotinio pobūdžio, t. y. taikomos visiems vieno ar kito mokesčio mokėtojams, arba būti individualios, t. y. taikomos mokesčio mokėtojo prašymu. Jos taip pat gali būti nustatomos atsižvelgiant į apmokestinamąjį objektą. Be to, jos gali būti nuolatinės arba laikinos. Reikia pažymėti tai, kad vykdant mokesčių reformą vadovaujamasi nuostata, kad mokesčių įstatymuose kuo mažiau būtų numatyta išskirtinių sąlygų atskiriems mokesčių mokėtojams (ar jų grupėms), kad per mokesčius nebūtų sprendžiamos vieno ūkio subjektų problemos kitų sąskaita. Todėl mokesčių lengvatos palaipsniui bus mažinamos, naudojant kitus ūkio reguliavimo mechanizmus.

6. MOKESČIŲ ADMINISTRAVIMAS

6.1. MOKESČIŲ ADMINISTRAVIMO SAMPRATA

Tobulinant apmokestinimo teisinį reguliavimą siekiama ne tik sukurti darnią ir veiksmingą mokesčių sistemą, bet ir efektyvų, kuo mažesnių išlaidų reikalaujantį mokesčių administravimo mechanizmą. Mokesčių administravimas apima visumą priemonių, kurias naudoja valstybės ir savivaldybės institucijos, siekdamos nustatyti ir surinkti mokesčius ir kitus piniginius mokėjimus į valstybės (savivaldybės) biudžetą bei piniginius fondus. Jis gali būti suprantamas plačiaja ir siaurąja prasme.

Mokesčių administravimas *plačiaja prasme* - tai kompetentingų valstybės (savivaldybės) institucijų praktinė veikla nustatant ir surenkant mokesčius. Šia prasme mokesčių administravimas apima įvairių valstybės ir savivaldybės institucijų - Seimo, Vyriausybės, Finansų ministerijos, Valstybinės mokesčių inspekcijos, savivaldybės tarybos ir kt. - veiklą, kurią jos atlieka joms Konstitucijoje ir įstatymuose priskirtos kompetencijos ribose. Seimas, priimdamas įstatymus, įveda vienus ar kitus mokesčius. Mokesčių įstatymus įgyvendina Vyriausybė, o kai yra jos pavedimas - Finansų ministerija. Mokesčių įstatymų įgyvendinimas yra pavestas ir vietos savivaldos institucijoms. Mokesčių administravimas *siaurąja prasme* yra apibrėžtas

Mokesčių administravimo įstatyme. Tai mokesčio administratoriaus teisių ir funkcijų įgyvendinimas, taip pat mokesčių ir kituose įstatymuose nustatytų mokesčių administratoriaus ir mokesčio mokėtojo pareigų vykdymas ir teisių įgyvendinimas. Mokesčių administravimas šia prasme apima vykdomosios valdžios institucijų, tokių kaip Valstybinė mokesčių inspekcija, Lietuvos Respublikos muitinė ir kt., veiksmus, kurie yra atliekami įgyvendinant mokesčių įstatymus.

6.2. MOKESČIUS ADMINISTRUOJANČIOS INSTITUCIJOS IR JŲ KOMPETENCIJA

Pagal Mokesčių administravimo įstatymą *mokesčių administratorius* - tai už mokesčių administravimą atsakinga valstybės įstaiga ar institucija, turinti įstatymų suteiktus įgaliojimus veikti mokesčių administravimo srityje. Taigi mokesčių administratorius yra atitinkama institucija, kurios pareigūnai savo kompetencijos ribose atlieka mokesčių administravimą. Mokesčių administravimo įstatyme yra parašyta, kad šio įstatymo 13 straipsnyje nurodytus mokesčius, išskyrus muitus, administruoja *Valstybinė mokesčių inspekcija*.

Valstybinė mokesčių inspekcija yra valstybės institucija prie Finansų ministerijos, finansuojama iš valstybės biudžeto ir kitų lėšų bei atskaitinga finansų ministrui. Ji administruoja visus Mokesčių administravimo įstatymo 13 straipsnyje numatytus mokesčius, išskyrus muitus.

Valstybinę mokesčių inspekciją sudaro: 1) Valstybinė mokesčių inspekcija prie Finansų ministerijos - *centrinis mokesčių administratorius*; 2) teritorinės valstybinės mokesčių inspekcijos - *vietai mokesčių administratoriai*.

Valstybinės mokesčių inspekcijos struktūra, jos darbo organizavimo principinės nuostatos, mokesčių administratoriaus teisės ir pareigos yra įtvirtintos Mokesčių administravimo įstatyme. Visa tai detalizuota Valstybinės mokesčių inspekcijos sistemos sudėtinių dalių nuostatuose ir kituose teisės aktuose.

Valstybinė mokesčių inspekcija prie Finansų ministerijos (toliau - VMI) (centrinis mokesčių administratorius) - tai Valstybinei mokesčių inspekcijos sistemai vadovaujanti įstaiga, pavaldi ir atskaitinga Finansų ministerijai. VMI vadovauja viršininkas, kurį skiria ir atleidžia iš pareigų finansų ministras.

VMI nuostatuose yra surašyti svarbiausi šios įstaigos uždaviniai. Jie yra tokie: 1) įgyvendinti mokesčių administravimo politiką, nustatytus mokesčių administravimo prioritetus, procedūras bei tvarką; 2) užtikrinti efektyvų teritorinių mokesčių inspekcijų darbą koordinuojant, kontroliuojant bei metodiškai joms vadovaujant; 3) padėti mokesčių mokėtojams bei mokesčius išskaičiuojantiems asmenims įgyvendinti savo teises ir pareigas.

VMI, įgyvendindama jai iškeltus uždavinius, atlieka daugybę funkcijų: rengia ir teikia apibendrintus mokesčio įstatymo paaiškinimus, konsultacijas mokesčių mokėjimo klausimais, nustato jų vienodo taikymo procedūras; šviečia ir informuoja mokesčių mokėtojus, nustato jų aptarnavimo prioritetus ir procedūras ir kontroliuoja, kaip jų laikomasi; nustato mokesčių ir kitų įmokų apskaitos procedūras; pagal savo kompetenciją atlieka mokesčių apskaičiavimo, deklaravimo ir sumokėjimo kontrolę; nustato mokesčių nepriemokų išieškojimo prioritetus ir procedūras; nagrinėja mokesčius ginčus; kaupia ir apibendrina mokesčių administravimo

praktiką; Seimo, Vyriausybės ir Finansų ministerijos pavedimu leidžia teisės aktus mokesčių įstatymams įgyvendinti, rengia įstatymų projektus, teikia pasiūlymus dėl mokesčių įstatymų ir mokesčių administravimo tobulinimo; atlieka kitas įstatymų ir teisės aktų jai pavestas funkcijas.

VMI, kaip valstybinei mokesčių sistemai vadovaujanti institucija, turi daug teisių ir pareigų teritorinių mokesčių inspekcijoms. VMI privalo užtikrinti Valstybinės mokesčių inspekcijos veiklos teisėtumą, tikslingumą ir efektyvumą, teikti Finansų ministerijai duomenis, paaiškinimus, išvadas ir kitą informaciją, šiai pareikalavus atsiskaityti už savo veiklą, užtikrinti informacijos apie mokesčių mokėtojus slaptumą ir 1.1.

Teritorinė valstybinė mokesčių inspekcija (toliau - Apskrities VMI) (vietos mokesčių administratorius) yra Valstybinės mokesčių inspekcijos sistemos dalis, pavaldi ir atskaitinga VMI. Jos steigėjas yra VMI. Apskričių VMI skaičių ir jų veiklos zonas nustato finansų ministras.

Pagal tipinius teritorinės (apskrities) valstybinės mokesčių inspekcijos nuostatus svarbiausi jos *uždaviniai* yra: 1) įgyvendinti mokesčių administravimo politiką, nustatytus mokesčių administravimo prioritetus, procedūras bei tvarką; 2) užtikrinti efektyvų mokesčių į valstybės ir savivaldybių biudžetus bei fondus mokėjimą bei išieškojimą; 3) padėti mokesčių mokėtojams ir mokesčius išskaičiuojantiems asmenims įgyvendinti savo teises ir pareigas.

Apskrities VMI, įgyvendindama jai pavestus uždavinius, atlieka daugybę funkcijų: konsultuoja mokesčių mokėtojus ir teikia informaciją apie mokesčių įstatymus ir kitus teisės aktus; priima ir nagrinėja mokesčių mokėtojų skundus, prašymus, pasiūlymus; tvarko mokesčių ir kitų įmokų į valstybės (savivaldybės) biudžetą bei piniginius fondus apskaitą; paskirsto mokesčius tarp valstybės, savivaldybių biudžetų bei pinigų fondų; atlieka mokesčių apskaičiavimo, deklaravimo ir mokėjimo kontrolę; ieško vengiančių mokėti mokesčius mokėtojų, išieško mokesťines nepriemokas, grąžina (įskaityto) permokas ir 1.1.

Apskrities VMI pareigūnai, vykdydami jai pavestas funkcijas, naudojami Mokesčių administravimo įstatymo 33 straipsnyje įtvirtintomis teisėmis. Jie turi teisę: gauti iš įmonių, įstaigų ir organizacijų, tarp jų ir kredito įstaigų, dokumentus ir kitus duomenis, reikalingus jų pareigoms atlikti; laikantis nustatytos tvarkos įeiti į mokesčių mokėtojo patalpas ar teritoriją; laikinai paimti iš mokesčių mokėtojo dokumentus; duoti mokesčių mokėtojui privalomus vykdyti nurodymus atvykti pas mokesčių administratorių; išieškoti ne ginčo tvarka iš asmenų sąskaitų banko įstaigose laiku nesumokėtus mokesčius; nustatytais atvejais duoti nurodymus banko įstaigoms nutraukti pinigų išdavimą bei pervedimą iš mokesčių mokėtojų sąskaitų; įstatymo nustatyta tvarka ir pagrindais areštuoti mokesčių mokėtojo turtą; surašyti administracinių teisės pažeidimų protokolus, skirti administracines nuobaudas, kitas finansines sankcijas, apskaičiuoti delspinigius; netiesiogiai nustatyti mokesčio bazę ir 1.1. Be to, Apskrities VMI pareigūnai gali naudotis ir kitomis įstatymuose bei kituose teisės aktuose nustatytais teisėmis.

Lietuvos Respublikos muitinė yra atsakinga už muitų administravimą Lietuvos Respublikoje. Pridėtinės vertės ir Akcizų mokesčius muitinė administruoja tiek, kiek jai pavesta pagal Pridėtinės vertės mokesčio ir Akcizų įstatymus. Administruojant muitus ir kitus minėtus mokesčius muitinė yra mokesčių administratorius, Muitinės departamentas - centrinis mokesčių administratorius, o teritorinė muitinė - vietos

mokesčių administratorius. Muitinės bei jos pareigūnų teisinį statusą reglamentuoja Muitinės įstatymas bei Tarnybos muitinėje statutas.

Aplinkos ministerija ar jos įgaliota institucija administruoja mokestį už aplinkos teršimą, mokestį už valstybinius gamtos išteklius, naftos ir dujų mokestį ir atskaitymo nuo pajamų pagal Miškų įstatymą, ir tik tiek, kiek jai pavesta pagal Mokesčių už valstybinius gamtos išteklius, Mokesčio už aplinkos teršimą, Naftos ir dujų išteklių mokesčio bei Miškų įstatymus.

Žemės ūkio ministerija administruoja Kvotinio cukraus gamybos mokestį, Papildomo cukraus gamybos mokestį bei Baltojo cukraus virškvočio mokestį, tačiau tik tiek, kiek nustatyta pagal šių mokesčių įstatymus.

2002 m. kovo 28 d. Seimas priėmė Lietuvos Respublikos *finansinių nusikaltimų tyrimų tarnybos* įstatymą, kuriuo apibrėžė šios Tarnybos paskirtį, uždavinius, funkcijas, organizacinę struktūrą ir kt. Viena pagrindinių šios Tarnybos funkcijų - įstatymų nustatyta tvarka ir pagrindais atskleisti ir tirti veikas, susijusias su mokesčių mokėtojų apgaulingu ar aplaidžių apskaitos tvarkymu, žinomai neteisingų duomenų apie mokesčius ir kitas įmokas pateikimu valstybės institucijoms, įgyvendinti prevencines priemones, užkertančias kelią mokesčių ir kitų įmokų nemokėjimui ir pan.

6.3. MOKESČIŲ APSKAIČIAVIMAS IR SUMOKĖJIMAS

Mokesčio apskaičiavimas - tai mokesčio deklaracijos ar kito dokumento pildymas, nurodant mokesčio dydį pinigais, privalomą sumokėti į valstybės (savivaldybės) biudžetą bei fondus. Tokiu būdu mokestis apskaičiuojamas visuma veiksmų, kurių metu yra nustatoma mokesčio bazė, pritaikomi nustatyti mokesčio tarifai, lengvatos, apskaičiuojama konkreiti mokėtina mokesčio suma.

Mokesčius apskaičiuoja patys mokesčių mokėtojai. Tačiau yra atvejų, kai mokesčius gali apskaičiuoti ir mokesčių administratorius. Dėl kiekvieno priklausančio mokėti mokesčio pateikiama atskira mokesčio deklaracija. Mokesčių mokėtojo mokesčio deklaracija, pateikiama mokesčių administratoriui, turi būti nustatytos formos (ją nustato centrinis mokesčių administratorius), pateikiama laiku ir tik tam administratoriui, kuriam ji skirta.

Mokesčių administratorius kontroliuoja, ar teisingai yra paskaičiuojami ir laiku sumokami mokesčiai, ar nedaroma kitų mokesčių įstatymų pažeidimų. Tuo tikslu yra atliekamas mokesčių mokėtojų (mokesčių išskaičiuojančių asmenų) *patikrinimas*. Mokesčių mokėtojo patikrinimas yra labai svarbi ir sudėtinga mokesčių administravimo sritis, sukelianti mokesčių mokėtojui tam tikras teises pasekmes, todėl teisės normose yra griežtai reglamentuotas.

Principinės nuostatos, reglamentuojančios mokesčių mokėtojo patikrinimą ir jo rezultatų įforminimą, yra įtvirtintos Mokesčių administravimo įstatymo VI skyriuje. Detali patikrinimo atlikimo, jo rezultatų įforminimo tvarka yra nustatyta centrinio mokesčių administratoriaus. Yra nustatyta, kad mokesčių administratorius savarankiškai pasirenka tikrintinus mokesčių mokėtojus, nustato tikrinimo mastą ir laiką. Mokesčio mokėtojo patikrinimas (išskyrus numatytas išimtis) negali trukti ilgiau kaip 90 dienų. Paprastai laikomasi taisyklės, kad negalima pakartotinai tikrinti už tą patį mokestinį laikotarpį ir dėl to paties mokesčio. Patikrinimus atlieka vietos ir centrinio mokesčių administratoriaus pareigūnai. Pareigūnai, tikrindami,

ar teisingai apskaičiuotas mokestis, turi teisę gauti iš mokesčių mokėtojo reikalingus dokumentus, deklaracijas, paaiškinimus, tikrinti materialines vertybes, plombuoti jų saugojimo vietas, atlikti kontrolinius matavimus, netiesiogiai nustatyti mokesčio bazę ir 1.1. Patikrinimo metu mokesčių mokėtojas turi būti išklausomas, jis gali teikti savo rašytines pastabas ir įrodymus dėl tikrinamo dalyko.

Mokesčio apskaičiavimo ir sumokėjimo patikrinimo rezultatai įforminami patikrinimo akte, kurį pasirašo patikrinimą atlikęs pareigūnas, su aktu pasirašytinai supažindindamas mokesčių mokėtoją. Mokesčio mokėtojas turi teisę teikti savo pastabas mokesčių administratoriui dėl patikrinimo akto. Tai jis turi padaryti per nustatytus terminus. Patikrinimo aktas tvirtinamas mokesčių administratoriaus sprendimu. Mokesčių administratorius gali ir nepatvirtinti patikrinimo akto ar patvirtinti iš dalies, pakeisti patikrinimo aktą, pavesti atlikti papildomą patikrinimą. Sprendime turi būti nurodomos patikrinimo metu papildomai nustatytos mokesčių sumos, permokų sumos, papildomai apskaičiuoti delspinigiai ir skirtos baudos.

Sprendimo dėl patikrinimo akto tvirtinimo vienas egzempliorius įteikiamas mokesčių mokėtojui. Patvirtintas patikrinimo aktas yra privalomas vykdyti. Jis gali būti apskūstas Mokestinių ginčų komisijai, o po to administraciniam teismui.

Patikrinimo metu mokesčių administratoriaus nustatytos mokestinės nepriemokos, t. y. nesumokėtos mokesčių, baudų ir priskaičiuotų delspinigių sumos, turi būti sumokėtos ne vėliau kaip per 20 dienų nuo sprendimo įteikimo jam dienos (jeigu atskiras mokesčio įstatymas nenurodo kito termino).

Taigi Mokesčių administravimo įstatyme mokesčių mokėtojui suteikta galimybė geranoriškai padengti mokestinę nepriemoką, t. y. per 81 straipsnyje nustatytus terminus sumokėti nesumokėtus mokesčius, baudas ir delspinigius. Tačiau gali būti, kad mokesčių mokėtojas, užuot sąžiningai įvykdęs mokestinę prievolę, imsis tam tikrų veiksmų, stengdamasis išvengti ją atlikti (klasztoti dokumentus, paslėpti turtą, išimti pinigus iš sąskaitų banke ir 1.1.). Siekiant to išvengti, Mokesčių administravimo įstatyme (95-104 str.) numatyti *mokestinės prievolės įvykdymo užtikrinimo būdai*. Jie yra tokie: 1) delspinigiai; 2) mokesčių administratoriaus pareigūno nurodymas banko įstaigoms nutraukti pinigų išdavimą bei pervedimą iš mokesčio mokėtojo sąskaitų; 3) mokesčio mokėtojo turto areštas; 4) hipoteka ar įkeitimas; 5) laidavimas ar garantija.

Mokesčio mokėtojui, laiku nevykdančiam mokestinės prievolės, mokesčių administratorius įteikia raginimą geruoju sumokėti mokestį ir su juo susijusias sumas. Mokesčio mokėtojui leidžiama sumokėti raginime nurodytas sumas per 20 dienų nuo raginimo įteikimo dienos (jeigu mokesčio įstatymas nenumato kito termino).

Mokesčio mokėtojui neįvykdžius mokestinės prievolės, mokesčių administratorius įgyja teisę priverstinai išieškoti mokesčio mokėtojo mokestinę nepriemoką, jeigu yra bent vienas iš šių pagrindų: 1) mokesčio mokėtojas nesumoka mokesčio ir su juo susijusių sumų, nurodytų mokesčio administratoriaus raginime; 2) mokesčio mokėtojas nesumoka deklaruoto mokesčio atitinkamame mokesčio įstatyme nustatytu terminu; 3) mokesčio mokėtojas per 20 dienų nesumoka mokesčių administratoriaus sprendime dėl patikrinimo akto tvirtinimo numatyto mokesčio ir su juo susijusių sumų.

Teisė išieškoti mokestinę nepriemoką įgyjama kitą dieną po to, kai pasibaigia raginime geruoju sumokėti mokestį nurodytas terminas, o jei raginimas nesiunčia-

mas - po 20 dienų po mokesčio įstatyme ar jo pagrindu priimtame lydimajame teisės akte nustatyto termino pabaigos.

Mokestinė nepriemoka priverstinai gali būti išieškoma šiais būdais: 1) duodant kredito įstaigai nurodymą nurašyti mokestinės nepriemokos sumas iš asmens sąskaitos; 2) pateikiant laiduotojui ar garantui reikalavimą įvykdyti mokesčių mokėtojo prievolę ir už jį sumokėti mokestinę nepriemoką; 3) duodant kredito įstaigai nurodymą nurašyti mokestinės nepriemokos sumas iš laiduotojo ar garanto sąskaitos, jei jis nesumoka už mokesčių mokėtoją mokestinės nepriemokos, priimanč sprendimą dėl priverstinio mokestinės nepriemokos išieškojimo iš mokesčių mokėtojo, laiduotojo arba garanto turto.

Mokesčio ir su juo susijusių sumų priverstinio išieškojimo senaties terminas yra penkeri metai.

6.4. MOKESTINIŲ GINČŲ NAGRINĖJIMAS

Mokesčių administravimo įstatymo 144 straipsnyje yra įtvirtinta, kad mokesčių mokėtojas turi teisę apskusti bet kurį mokesčių administratoriaus (jo pareigūno) veiksmą arba neveikimą. Jeigu taip įvyksta, kyla mokestiniai ginčai.

Mokestiniam ginčams privaloma ikiteisminė jų nagrinėjimo procedūra, todėl mokestinių ginčų nagrinėjimas susideda iš dviejų dalių - *ikiteisminio* mokestinių ginčų nagrinėjimo, kurį atlieka centrinis mokesčių administratorius ir Mokestinių ginčų komisija, ir *teisminio* mokestinių ginčų nagrinėjimo Vilniaus apygardos administraciniame teisme ir Vyriausiajame administraciniame teisme, kai skundžiamas centrinio mokesčių administratoriaus ar Mokestinių ginčų komisijos sprendimas. Pažymėtina, kad privaloma ikiteisminė mokestinių ginčų nagrinėjimo procedūra neriboja mokesčių mokėtojo teisės po atitinkamo centrinio mokesčių administratoriaus sprendimo dėl mokestinio ginčo tiesiogiai kreiptis į teismą.

CENTRINIO MOKEŠČIŲ ADMINISTRATORIAUS NAGRINĖJAMI MOKESTINIAI GINČAI

Pagal Mokesčių administravimo įstatymo 150 straipsnį centrinis mokesčių administratorius nagrinėja mokestinius ginčus, kurie kyla tarp mokesčių mokėtojo ir vietos mokesčių administratoriaus. Skundas yra paduodamas per vietos mokesčių administratorių. Skundas turi būti pateikiamas raštu per 20 dienų po to, kai mokesčių mokėtojui buvo įteiktas vietos mokesčių administratoriaus sprendimas, kurį mokesčių mokėtojas skundžia. Centrinis mokesčių administratorius skundą nagrinėja tik tada, jei jis atitinka įstatyme įtvirtintus reikalavimus. Jei skundas neatitinka nustatytų reikalavimų, centrinis mokesčių administratorius savo sprendimu mokesčių mokėtojui nustato 15 dienų terminą trūkumams pašalinti. Reikia pažymėti tai, kad, praleidus nustatytą skundo padavimo terminą, centrinio mokesčių administratoriaus arba Mokestinių ginčų komisijos sprendimu jis gali būti atnaujintas. Priėmus sprendimą atnaujinti praleistą terminą skundui paduoti, sustabdomas ginčijamų dar neišieškotų mokesčių, baudų ir delspinigių išieškojimas, bet tai nėra kliūtis paskirti ar pagrindas panaikinti kurią nors mokesčių išieškojimo užtikrinimo priemonę.

Centrinis mokesčių administratorius sprendimą turi priimti per 30 dienų nuo skundo gavimo. Jei skundas sudėtingas, šis terminas gali būti pratęstas iki 60 dienų, apie tai pranešant skundą padavusiam asmeniui.

Centrinis mokesčių administratorius, išnagrinėjęs skundą, priima vieną iš šių sprendimų: 1) patvirtina vietos mokesčių administratoriaus sprendimą, kurį mokesčių mokėtojas skundžia; 2) panaikina vietos mokesčių administratoriaus sprendimą; 3) iš dalies patvirtina arba iš dalies panaikina vietos mokesčių administratoriaus sprendimą; 4) paveda vietos mokesčių administratoriui atlikti pakartotinį patikrinimą ir priimti naują sprendimą; 5) pakeičia vietos mokesčių administratoriaus sprendimą.

Mokesčių mokėtojas, nesutinkantis su sprendimu, turi teisę per 20 dienų nuo sprendimo gavimo dienos jį apskusti Mokestinių ginčų komisijai arba teismui. Sprendimo neapskundus, jį privalo vykdyti ginčo šalys, taip pat su ginču susiję tretieji asmenys.

MOKESTINIŲ GINČŲ NAGRINĖJIMAS MOKESTINIŲ GINČŲ KOMISIJOJE

Mokestinių ginčų komisija yra viešasis juridinis asmuo, išlaikomas iš valstybės biudžeto. Komisijos narius skiria Vyriausybė šešerių metų laikotarpiui. Mokestinių ginčų komisija yra speciali mokestiniams ginčams nagrinėti suformuota institucija, kurios vienintelis uždavinys yra operatyviai, objektyviai išnagrinėti ginčą ir priimti teisėtą ir pagrįstą sprendimą.

Pagal Mokesčių administravimo įstatymo 151 straipsnį Mokestinių ginčų komisija nagrinėja: mokesčių mokėtojo ir centrinio mokesčių administratoriaus mokestinius ginčus dėl centrinio mokesčių administratoriaus sprendimų, priimtų išnagrinėjus mokesčių mokėtojų skundus dėl vietos mokesčių administratorius sprendimų; mokestinius ginčus, kilusius tarp mokesčių mokėtojo ir centrinio mokesčių administratoriaus; mokesčių mokėtojo ir centrinio mokesčių administratoriaus mokestinius ginčus, kai centrinis mokesčių administratorius per nustatytus terminus nepriėmė sprendimo.

Skundas Mokestinių ginčų komisijai per centrinį mokesčių administratorių pateikiamas per 20 dienų nuo centrinio mokesčių administratoriaus sprendimo gavimo dienos arba per 20 dienų nuo termino sprendimui priimti pasibaigimo dienos. Skundai, paduodamam Mokestinių ginčų komisijai, keliami tie patys reikalavimai kaip ir skundai, paduodamam centriniam mokesčių administratoriui. Mokestinių ginčų komisija taip pat gali atnaujinti skundo padavimo terminą. Mokestinių ginčų komisija sprendimą priima per 60 dienų nuo skundo gavimo. Ji priima vieną iš šių sprendimų: 1) patvirtina centrinio mokesčių administratoriaus sprendimą arba panaikina centrinio mokesčių administratoriaus sprendimą; 2) iš dalies patvirtina arba iš dalies panaikina centrinio mokesčių administratoriaus sprendimą; 3) pakeičia centrinio mokesčių administratoriaus sprendimą; perduoda skundą centriniam mokesčių administratoriui nagrinėti iš naujo.

Mokestinių ginčų nagrinėjimas Mokestinių ginčų komisijoje yra paskutinė iki-teisminio šių ginčų nagrinėjimo pakopa. Jos sprendimą apskundus teismui, prasideda teisminis mokestinių ginčų nagrinėjimas.

TEISMINIS MOKESTINIŲ GINČŲ NAGRINĖJIMAS

Mokesčių mokėtojas (mokestį išskaičiuojantis asmuo), nesutinkantis su centrinio mokesčių administratoriaus ar Mokestinių ginčų komisijos sprendimu, turi teisę jį apskųsti teismui. Centrinis mokesčių administratorius Mokestinių ginčų komisijos sprendimą apskųsti teismui gali tik tuo atveju, jei jis ir Komisija, sprenddami ginčą, skirtingai interpretavo įstatymo ar kito teisės akto nuostatas. Skundą teismui mokesčių mokėtojas paduoda ne vėliau kaip per 20 dienų po centrinio mokesčių administratoriaus arba Mokestinių ginčų komisijos sprendimo įteikimo dienos.

Skundus dėl Mokestinių ginčų komisijos priimtų sprendimų pirmą instanciją nagrinėja Vilniaus apygardos administracinis teismas Administracinių bylų teisenos įstatymo nustatyta tvarka. Jo sprendimas apeliacine tvarka per 14 dienų nuo sprendimo paskelbimo gali būti skundžiamas Lietuvos vyriausiajam administraciniam teismui.

Be minėtų mokestinių ginčų, gali kilti ir kiti ginčai dėl mokesčių administratoriaus ar jo pareigūnų veiksmų (neveikimo) mokesčių ir kitų mokėjimų klausimais, kurie nepatenka į mokestinių ginčų kategoriją. Tokie ginčai pagal Administracinių bylų teisenos įstatymo 26 straipsnio 3 dalį gali būti skundžiami Administracinių ginčų komisijai arba tiesiogiai administraciniam teismui.

7. KAI KURIŲ MOKESČIŲ APIBUDINIMAS

7.1. PRIDĖTINĖS VERTĖS MOKESTIS

Šis mokestis mokamas pagal 2002 m. kovo 5 d. Pridėtinės vertės mokesčio (toliau - PVM) įstatymą, kuris įsigaliojo nuo 2002 m. liepos 1 dienos.

PVM objektas yra prekių tiekimas (paslaugų teikimas), kuris turi atitikti tokias sąlygas: jis turi būti atliekamas už atlygį; ši veikla turi vykti Lietuvoje; prekes tiekti (paslaugas teikti) turi apmokestinamasis asmuo, vykdydamas ekonominę veiklą. Importo PVM objektas yra prekių importas, kai dėl jo atsiranda skola muitinei. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad įstatyme numatyta daug prekių ir paslaugų, tarp jų ir importuojamų, kurios nėra apmokestinamos.

PVM mokėtojas - apmokestinamasis asmuo, mokesčių administratoriaus įregistruotas PVM mokėtoju. Tam, kad taptų PVM mokėtoju, jis turi verstis prekių tiekimu (paslaugų teikimu) ir savo ekonominės veiklos procese gauti tam tikro dydžio atlygį. Atsižvelgiant į gauto atlygio dydį, asmenys PVM mokėtojais yra registruojami privalomai arba laisvanoriškai.

PVM skaičiuojamas nuo *apmokestinamosios vertės*, kurią sudaro atlygis (be PVM), kurį gavo (turi gauti) prekių tiekėjas (paslaugų teikėjas) arba jo vardu trečiasis asmuo. PVM skaičiuojamas pagal *tarifus*, kurie yra standartiniai, lengvatiniai ir nuliniai. Lengvatinis 5 ir 9 procentų tarifas taikomas apmokestinant tam tikras PVM įstatyme nurodytas prekes ir paslaugas. Nuliniu tarifu apmokestinamas prekių eksportas ir kai kurios kitos prekės ir paslaugos. Visais kitais atvejais taikomas standartinis 18 procentų tarifas.

PVM mokestinis laikotarpis paprastai yra kalendorinis mėnuo. PVM yra mokamas pagal PVM deklaracijas.

7.2. AKCIZAS

Akcizas mokamas pagal 2001 m. spalio 30 d. priimtą Akcizų įstatymą, kuris įsigaliojo nuo 2002 m. liepos 1 dienos. *Akcizų objektas* yra šios prekės: etilo alkoholis, alkoholiniai gėrimai, apdorotas tabakas, kuras. Šios prekės, pagamintos Lietuvoje, akcizų objektu tampa nuo jų pagaminimo datos, o importuojamos prekės -nuo to momento, kai dėl jų pagal Muitinės kodeksą atsiranda importo skola muitinei.

Asmuo, numatantis gaminti prekes, kurios yra akcizų objektas, verstis jų perdirbimu, maišymu ir pan., šiai veiklai privalo įsigyti *akcizais apmokestinamų prekių sandėlį*. *Akcizų mokėtojai* yra akcizais apmokestinamų prekių sandėlių savininkai ir šių prekių importuotojai. Akcizų įstatymo numatytais atvejais jais gali būti ir kiti asmenys. *Akcizų mokesčio laikotarpis* yra kalendorinis mėnuo, kuriam pasibaigus, iki kito mėnesio 15 dienos mokėtojas privalo vietos mokesčių administratoriui pateikti akcizų deklaraciją. Mokestis turi būti sumokėtas iki akcizų deklaracijos pateikimo termino pabaigos. Akcizų įstatymas numato atvejus, kai akcizais apmokestinamos prekės atleidžiamos nuo akcizų. *Akcizų tarifai* yra nustatomi tvirtomis sumomis už atitinkamo akcizais apmokestinamo produkto kiekį arba taikant kombinuotą akcizo tarifą.

7.3. GYVENTOJŲ PAJAMŲ MOKESTIS

Gyventojų pajamų mokestis mokamas pagal 2002 m. liepos 21 d. priimtą Gyventojų pajamų mokesčio įstatymą, kuris įsigaliojo nuo 2003 m. sausio 1 dienos.

Pagal šį įstatymą pajamų mokestį moka pajamų gavę gyventojai. Tai gali būti nuolatiniai ir nenuolatiniai Lietuvos gyventojai.

Gyventojų pajamų mokesčio objektas - tai pozityviosios pajamos, per mokestinį laikotarpį gautas atlygis už atliktus darbus, suteiktas paslaugas, už perduotas ar suteiktas teises, už parduotą ar kitaip perleistą turtą, investuotą turtą ir (arba) kitų gautą naudą pinigais ar natūra, išskyrus pajamas, nurodytas įstatyme. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad apmokestinamos ne visos, o tik *apmokestinamosios pajamos*. Apskaičiuojant apmokestinamas pajamas, iš pajamų yra atimamos įstatyme apibrėžtos neapmokestinamosios pajamos, leidžiami atskaitymai, neapmokestinamasis pajamų dydis, papildomas neapmokestinamasis pajamų dydis ir kai kurios kitos pajamos ar nuolatinio Lietuvos gyventojo patirtos išlaidos.

Įstatymo nustatyta tvarka apskaičiuotos apmokestinamosios pajamos, atsižvelgiant į jų šaltinį, yra apmokestinamos taikant **33** arba **15 procentų tarifą**. Pavyzdžiui, 15 procentų tarifas taikomas individualios veiklos pajamoms, honorarams, sportininkų, atlikėjų pajamoms. 33 procentų tarifas taikomas apmokestinant su darbo santykiais susijusias pajamas ir kitas pajamas, kurioms netaikomas 15 procentų tarifas.

Gyventojų pajamos pagal mokesčio mokėjimo tvarką suskirstytos į A ir B klases. A klasei priskiriamos pajamos, nuo kurių mokestį apskaičiuoti, išskačiuoti ir sumokėti privalo jas išmokantys asmenys. Mokestį nuo B klasei priskirtų pajamų privalo apskaičiuoti, deklaruoti ir sumokėti pats gyventojas ar jo įgaliotas asmuo.

7.4. PELNO MOKESTIS

Pelno mokestis mokamas pagal 2001 m. gruodžio 20 d. Pelno mokesčio įstatymą, kuris įsigaliojo nuo 2002 m. sausio 1 dienos (vietoj buvusio Juridinių asmenų pelno mokesčio įstatymo).

Pelno mokesčio mokėtojai yra Lietuvos apmokestinamasis vienetas ir užsienio apmokestinamasis vienetas - taip jie apibrėžti Pelno mokesčio įstatyme.

Pelno mokesčio įstatyme atskirai yra apibrėžta Lietuvos apmokestinamojo vieneto ir užsienio apmokestinamojo vieneto mokesčio bazė.

Apskaičiuojant apmokestinamąjį pelną iš pajamų yra atimamos neapmokestinamosios pajamos, leidžiami atskaitymai. Užsienio vieneto apmokestinamąjį pelną, neuždirbtą per nuolatinės buveinės, sudaro visos gautos pajamos, kurių šaltinis yra Lietuvoje.

Yra taikomi tokie pelno mokesčio *tarifai*: Lietuvos vieneto ir nuolatinių buveinių apmokestinamasis pelnas apmokestinamas **15 procentų** tarifu; užsienio vieneto pajamos, gautos ne per nuolatinės buveinės, apmokestinamos **10 procentų** tarifu; pajamos iš paskirstytojo pelno apmokestinamos **15 procentų** tarifu. Vienetų, kuriuose sąrašinių darbuotojų skaičius neviršija 10 žmonių, o mokestinio laikotarpio pajamos - 500 000 litų, apmokestinamos **13 procentų** tarifu. Pelno mokesčio mokestinis laikotarpis yra mokestiniai metai. Pelno mokestis mokamas pagal avansinę ir metinę pelno mokesčio deklaracijas.

7.5. ŽEMĖS MOKESTIS

Žemės mokestis imamas pagal Žemės mokesčio įstatymą, priimtą 1992 m. birželio 25 dieną.

Žemės mokesčio mokėtojai - privačios žemės savininkai. *Mokesčio objektas* - privačios žemės sklypas, įregistruotas Nekilnojamojo turto registre. Mokestis mokamas, neatsižvelgiant į mokesčio objekto naudojimo tikslus. Įstatyme nurodyta, kuri žemė nėra apmokestinama (tai žemė, per kurią eina bendro naudojimo keliai, nacionalinių parkų, kai kurių draustinių žemė ir kt.).

Žemės mokesčio *bazė* yra žemės vertė, kuri nustatoma vadovaujantis Vyriausybės 1999 m. vasario 24 d. nutarimu, patvirtinta Žemės įvertinimo metodika.

Žemės mokesčio *tarifas* yra **1,5 procento** žemės vertės. Be to, apskaičiuojant žemės mokestį, žemės vertei yra taikomi atitinkami koeficientai (pvz., žemės ūkio paskirties žemės vertės koeficientas - 0,35).

Žemės mokestį *apskaičiuoja* apskričių valstybinių mokesčių inspekcijų teritoriniai skyriai pagal patvirtintą deklaracijų formą, kuri siunčiama arba įteikiama asmeniškai mokėtojui. Mokestis turi būti sumokamas per savivaldybės vykdomosios institucijos nustatytus terminus. Mokestis įskaitomas į savivaldybės biudžetą.

7.6. PAVELDIMO TURTO MOKESTIS

Paveldimo turto mokestis mokamas pagal 2002 m. gruodžio 10 d. priimtą Paveldimo turto mokesčio įstatymą.

Mokesčio mokėtojai yra nuolatiniai ir nenuolatiniai Lietuvos gyventojai. *Mokesčio objektas* - paveldimas turtas. Mokestis yra *skaičiuojamas* nuo paveldimo turto apmokestinamosios vertės, kuri apskaičiuojama Vyriausybės nustatyta tvarka. Mokesčio *tarifas* - **5 procentai**, jei turto apmokestinamoji vertė ne didesnė kaip **0,5 mln. Lt**, ir **10 procentų**, jei ji viršija 0,5 mln. Lt.

Mokesčiu *neapmokestinama*: sutuoktiniui mirus kito sutuoktinio paveldimas turtas, vaikų (įvaikių), tėvų (itėvių), globėjų (rūpintojų), globotinių (rūpintinių), senelių, vaikiaičių, brolių, seserų paveldimas turtas; paveldimas turtas, jeigu jo apmokestinamoji vertė neviršija 10 tūkst. Lt.

8. ATSAKOMYBĖ UŽ MOKESČIŲ ĮSTATYMŲ PAŽEIDIMUS

8.1. TEISINĖ ATSAKOMYBĖ UŽ MOKESČIŲ ĮSTATYMŲ PAŽEIDIMĄ IR JOS PAGRINDAS

Mokesčių įstatymų pažeidimai daro didelę žalą valstybės finansiniams interesams, todėl padarius tokius pažeidimus paprastai pradeda veikti teisinės atsakomybės mechanizmas. *Teisinė atsakomybė už mokesčių įstatymų pažeidimą* – tai mokesčių ir kitų įstatymuose nustatytų valstybės prievartos priemonių taikymas mokesčių įstatymų pažeidėjams, siekiant juos nubausti ir pašalinti atsiradusias neigiamas pasekmes.

Teisinės atsakomybės pagrindas yra kaltas neteisėtas elgesys (veikimas arba neveikimas), kuriuo pažeidžiami mokesčių įstatymų reikalavimai ir padaroma žala valstybės finansiniams interesams. Kiekvieną mokesčių įstatymų pažeidimą apibūdina pavojingumo visuomenei, priešingumo teisei, kaltumo ir baudžiamumo požymiai. Pažymėtina, kad mokesčių įstatymų pažeidimai yra labai įvairūs. Jie skiriasi pagal savo objektą, dalyką, padarymo būdą, pavojingumo laipsnį ir pan. Todėl kiekvienas konkretus mokesčio įstatymo pažeidimas turi jam būdingus požymius, t. y. atitinkamą juridinę sudėtį, kurios elementai yra: pažeidimo subjektas, pažeidimo objektas, subjektyvioji ir objektyvioji pažeidimo pusės.

Teisinė atsakomybė už mokesčių įstatymų pažeidimą yra kompleksinis teisinis institutas, jungiantis atskiras atsakomybės rūšis. Kartu pažymėtina, kad ši atsakomybė turi ir specifines savybes, nulemtas mokestinių santykių specifikos, todėl, be tradicinių atsakomybės rūšių (administracinės, baudžiamosios), čia taikoma ir finansinė atsakomybė.

8.2. FINANSINĖS SANKCIJOS

Finansinė sankcija - tai mokesčių įstatyme numatyta pinigų suma, kurią mokesčių administratoriaus sprendimu privalo sumokėti asmuo, laiku neįvykdęs mokestinės prievolės ar padaręs kitus mokesčių įstatymų pažeidimus, už kuriuos numatytas tokios sankcijos taikymas. Pagrindinė finansinė sankcija yra bauda.

BAUDA

Valstybė, nustatydamą ir taikydama tokią finansinę sankciją kaip *bauda*, siekia, kad būtų surinktos piniginės prievolės. Baudos, kaip finansinės sankcijos, pagal savo pobūdį iš esmės nesiskiria nuo administracinių baudų, nes ir vienos, ir kitos pažeidėjui sukelia neigiamas turtinio pobūdžio pasekmes ir skatina mokesčių mokėtojus vykdyti mokestines prievoles. Vis dėlto jos skiriasi pagal taikymo tvarką, taikymo subjektus, taikymo procedūras, sukeliamas teises pasekmes ir t.t.

Pagrindinės baudų, kaip finansinių sankcijų, skyrimo nuostatos yra įtvirtintos Mokesčių administravimo įstatyme, taip pat konkrečių mokesčių įstatymuose. Pastebėtina, kad naujajame Mokesčių administravimo įstatyme labai sumažėjo mokesčių įstatymų numatomų pažeidimų atvejų, už kuriuos gali būti skiriama bauda. Pagal šio įstatymo 139 straipsnį baudos iš esmės yra skiriamos už mokestinio mokesčio sumažinimą, t. y. tada, jei mokesčių administratorius nustato, kad mokesčių mokėtojas neapskaičiavo nedeklaruojamo ar nedeklaravo deklaruojamo mokesčio arba neteisėtai pritaikė mažesnę mokesčio tarifą ir dėl šių priežasčių mokėtiną mokestį neteisėtai sumažino. Tokiais atvejais mokesčio mokėtoju priskaičiuojama trūkstanta mokesčio suma ir skiriama nuo 10 iki 50 procentų minėtos mokesčio sumos dydžio bauda (jei atitinkamo mokesčio įstatymas nenumato kitaip). Skiriamos konkrečios baudos dydis priklauso nuo pažeidimo pobūdžio, nuo mokesčių įstatymų pažeidimo pripažinimo ir kitų aplinkybių, kurias mokesčių administratorius pripažįsta svarbiomis skirdamas baudą. Numatyti atvejai, kai aukščiau minėtos baudos netaikomos. Pavyzdžiui, kai mokesčių mokėtojas po mokesčio deklaracijos pateikimo pastebėjo, kad deklaravo per mažą mokestį, bet ją patikslino ir pateikė mokesčių administratoriui. Taip pat nustatyta, kad biudžetinėms įstaigoms, taip pat Lietuvos bankui minėtos baudos neskiriamos. Teisės aktai, kuriais sumažinamos arba panaikinamos baudos, esant Mokesčių administravimo įstatymo nustatytoms sąlygoms, taikomi ir už pažeidimus, padarytus iki šių aktų įsigaliojimo.

8.3. ATLEIDIMAS NUO BAUDŲ

Mokesčių įstatymuose yra įtvirtinta nuostata, kad, nustačius mokesčių pažeidimus, už kuriuos numatytos finansinės sankcijos, jos turi būti skiriamos pažeidėjams. Tačiau šis reikalavimas nėra imperatyvus. Mokesčių administravimo įstatyme numatyti atvejai, kai mokesčių mokėtojas gali būti atleidžiamas nuo baudų mokėjimo.

Pagal 141 straipsnį nuo baudų mokėjimo mokesčių mokėtojas gali būti atleidžiamas: jei mokesčių mokėtojas įrodo, kad nėra kaltas dėl padaryto pažeidimo; jei mokesčio įstatymas pažeistas dėl aplinkybių, kurios nepriklausė nuo mokesčių mokėtojo valios ir kurių jis nenumatė ir negalėjo numatyti; kai mokesčių mokėtojo atskira veika, nors ir pažeidusi mokesčio įstatymą, nepadarė žalos biudžetui; kai mokesčių mokėtojas įstatymą pažeidė dėl klaidingo apibendrinto mokesčio įstatymo paaiškinimo arba mokesčių administratoriaus raštu pateiktos klaidingos konsultacijos.

Nuo baudų atleidžiama tik tuo atveju, kai mokesčių mokėtojas mokesčio, susijusio su paskirta bauda, sumą yra sumokėjęs ar šio mokesčio sumokėjimo terminas nustatyta tvarka yra atidėtas ar išdėstytas tam tikrais laikotarpiais.

Nuo baudų mokesčių mokėtoją gali atleisti mokesčių administratorius, o mokesčių ginčų metu - ir mokesčių ginčą nagrinėjanti institucija (centrinis mokesčių administratorius ar Mokesčių ginčų komisija).

Atsisakymą atleisti nuo baudų mokesčių mokėtojas gali apskusti Mokesčių administravimo įstatymo nustatyta tvarka.

8.4. ADMINISTRACINĖ IR BAUDŽIAMOJI ATSAKOMYBĖ UŽ MOKESČIŲ ĮSTATYMŲ PAŽEIDIMUS

ADMINISTRACINĖ ATSAKOMYBĖ

Administracinė atsakomybė taikoma už tokius mokesčių įstatymų pažeidimus, kurie pagal savo pobūdį ir pavojingumą laikomi administraciniais teisės pažeidimais ir už kuriuos numatyta administracinė atsakomybė. Tokie pažeidimai yra apibrėžti ATPK dvyliktajame skirsnyje „Administraciniai teisės pažeidimai, prekybos, finansų, apskaitos ir statistikos srityje“. Pažymėtina, kad šiame skirsnyje numatyti mokesčių įstatymų pažeidimai nėra vienalyčiai. Vieni iš jų iš esmės yra piktybiniai mokesčių įstatymų pažeidimai (jie numatyti Mokesčių administravimo įstatymo 49 straipsnyje). Tokie yra: neregistruoto kasos aparato, kuris dubliuoja registruotą kasos aparatą, naudojimas; ataskaitų ir dokumentų apie pajamas, turtą, pelną pateikimo tvarkos pažeidimas, mokesčių vengimas; apskaitos taisyklių pažeidimas ir kt. Antrą grupę sudaro atskirų mokesčių pažeidimai. Tokie yra: akcizais apmokestinamų prekių laikymas, gabenimas, naudojimas ar realizavimas pažeidžiant nustatytą tvarką; biokuro, naftos produktų gabenimo ir laikymo taisyklių pažeidimas ir kt. Trečią grupę sudaro pažeidimai, kurie iš esmės nėra mokesčių įstatymų pažeidimai, bet yra su jais susiję. Toks yra kasos aparatų eksploatavimo ar kasos operacijų tvarkos pažeidimas, netikrų banderolių gaminimas ir kt.

Administracinės bylas už mokesčių įstatymų pažeidimus nagrinėja ir nuobaudas skiria paprastai Valstybinės mokesčių inspekcijos viršininkas, jo pavaduotojas ar kitas viršininko įgaliotas asmuo.

BAUDŽIAMOJI ATSAKOMYBĖ

Baudžioji atsakomybė taikoma už tokius mokesčių įstatymų pažeidimus, kurie yra labai pavojingi, nukreipti prieš valstybės mokesčių politiką, daro didelę žalą jos finansiniams interesams. BK numatyta baudžioji atsakomybė už tokius nusikaltimus finansų ir mokesčių sistemai: mokesčių nesumokėjimą; neteisingų duomenų apie pelną ar turtą pateikimą; deklaracijos nepateikimą; apgaulingą apskaitos tvarkymą. Pažymėtina, kad BK išskiriami nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai. Pavyzdžiui, deklaracijos nepateikimas yra laikomas baudžiamuoju nusižengimu.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Mokestis - mokesčio įstatyme mokesčių mokėtojui nustatyta piniginė prievolė valstybei.

Tiesioginiai mokesčiai - tai tokie mokesčiai, kuriuos moka tam tikrą pelną ar pajamas gaunantys asmenys ar turto savininkai. Tiesioginiuose mokesčiuose faktinis ir įstatymų numatytas mokesčių mokėtojas yra vienas asmuo. Pavyzdžiui, tokie mokesčiai yra pelno, žemės, pajamų, įmonių ir organizacijų nekilnojamojo turto mokesčiai.

Netiesioginiai mokesčiai - tai tokie mokesčiai, kurie sudaro prekės (paslaugos) kainos priedą ir nėra siejami su mokesčių mokėtojo turtu ar pajamomis. Netiesioginius mokesčius (pridėtinės vertės mokestį, akcizus) sumoka prekių (paslaugų) vartotojai (jie įeina į prekės (paslaugos) kainą), o įstatymų numatytas mokesčių mokėtojas juos nustatyta tvarka apskaičiuoja ir sumoka į biudžetą ar fondus.

Mokesčių teisė - visuma teisės normų, reguliuojančių visuomeninius santykius, atsirandančius nustatant ir surenkant mokesčius į valstybės (savivaldybės) biudžetą bei valstybės pinigų fondus.

Mokesčių mokėtojas - asmuo, kuriam pagal mokesčio įstatymą yra nustatyta prievolė mokėti mokestį.

Mokestį išskaičiuojantis asmuo - asmuo, kuriam mokesčio įstatyme yra nustatyta prievolė išskaičiuoti mokesčių mokėtojo mokestį ir jį sumokėti į biudžetą.

Apmokestinimo objektas - visi daiktai, reiškiniai (turtas, pajamos, pelnas, vartojimo prekės ir pan.), kurie įstatymų nustatyta tvarka yra apmokestinami konkrečiu mokesčiu.

Mokesčio bazė - mokesčio įstatyme tam tikra pinigų suma įvertintas apmokestinimo objektas, kuriam taikomas nustatytas mokesčio dydis (tarifas).

Mokesčio dydis (tarifas) - mokesčio įstatymu nustatyta pinigų suma, kurią mokesčių mokėtojas privalo sumokėti į valstybės (savivaldybės) biudžetą iš mokesčio bazės.

Mokesčio lengvata - tai mokesčio mokėtojui ar jų grupei mokesčio įstatymo nustatytos išskirtinės apmokejimo sąlygos, kurios, palyginti su įprastinėmis sąlygomis, yra palankesnės.

Mokesčių administravimas (*plačiąja prasme*) - kompetentingų valstybės (savivaldybės) institucijų praktinė veikla nustatant ir surenkant mokesčius.

Mokesčių administratorius - už mokesčių administravimą atsakinga valstybės įstaiga ar institucija, turinti įstatymų suteiktus įgaliojimus veikti mokesčių administravimo srityje.

Mokestiniai ginčai - tai ginčai, kylantys tarp mokesčių mokėtojo ir mokesčių administratoriaus dėl sprendimo dėl patikrinimo akto tvirtinimo ar kito panašaus pobūdžio sprendimo, pagal kurį mokesčių mokėtojui naujai apskaičiuojamas ir nurodomas sumokėti mokestis, taip pat dėl mokesčių administratoriaus sprendimo atsisakyti grąžinti (iškaityti) mokesčio permoką (skirtumą).

Mokestinių ginčų komisija - speciali mokestiniams ginčams nagrinėti sudaryta institucija, kurios vienintelis uždavinys yra operatyviai, objektyviai išnagrinėti ginčą ir priimti teisingą ir pagrįstą sprendimą.

Finansinė sankcija - mokesčių įstatyme numatyta pinigų suma, kurią mokesčių administratoriaus sprendimu privalo sumokėti asmuo, laiku neįvykdęs mokestinės prievolės ar padaręs kitus mokesčių įstatymų pažeidimus, už kuriuos numatytas tokios sankcijos taikymas.

KLAUSIMAI

1. Kokia institucija turi išskirtinę teisę nustatyti mokesčius?
2. Kokios yra mokesčių rūšys?
3. Kiek mokesčių šiuo metu yra nustatyta Lietuvoje?
4. Kuo reikšmingas Mokesčių administravimo įstatymas?
5. Kada yra taikomos mokesčio lengvatos?
6. Kokie Lietuvos įstatymuose numatyti mokesčių administratoriai?
7. Kokios yra pagrindinės Valstybinės mokesčių inspekcijos funkcijos?
8. Kokia institucija tiria veikas, susijusias su mokesčių mokėtojų apgaulingu ar aplaidžių apskaitos tvarkymu, žinomai neteisingų duomenų apie mokesčius ir kitas įmokas pateikimu?
9. Kokius mokestinius ginčus nagrinėja centrinis mokesčių administratorius?
10. Kuo skiriasi mokesčio mokėtojo ir mokesčių administratoriaus teisės apskundžiant Mokestinių ginčų komisijos sprendimus?
11. Nurodykite atvejus, kai ūkio subjektai privalo registruotis kaip PVM mokėtojai.
12. Kas yra akcizas?
13. Kokia yra delpinigių už nesumokėtus mokesčius skaičiavimo tvarka?

UŽDUOTYS

1. Nubraižykite schemą, kurioje būtų Lietuvos mokesčių sistema suskirstyta į tiesioginius ir netiesioginius mokesčius.
2. Mokesčių inspekcijos pareigūnas tikrino įmonės PVM mokėjimą pagrindžiančius dokumentus nuo 2004 m. gegužės 1 d. iki liepos 15 d. ir nuo rugpjūčio 15 d. iki rugsėjo 30 d. Įvertinkite pareigūno atliekamo tyrimo trukmę pagal Mokesčio administravimo įstatymo nuostatas.
3. Schemoje pavaizduokite mokestinių ginčų sprendimą ikiteisminėse ir teismo institucijose.

SEPTINTAS SKYRIUS

DARBO TEISĖ

1. DARBO TEISĖ: BENDROJI DALIS

1.1. DARBO TEISĖS SĄVOKA, SISTEMA, PRINCIPAI IR METODAS

DARBO TEISĖS SĄVOKA

Darbo teisė - tai teisės šaka, kurios normos reguliuoja visuomeninius santykius, darbo procese susidarančius tarp darbuotojų ir darbdavių, taip pat glaudžiai su šiais santykiais susijusius darbdavių bei jų organizacijų, darbuotojų kolektyvo (ar jo atstovų) ir valstybės institucijų santykius dėl darbuotojų darbo, socialinių bei ekonominių sąlygų nustatymo, santykius dėl drausminės ir materialinės atsakomybės, dėl išskylančių darbo ginčų, santykius, susijusius su saugos darbe ir darbo įstatymų laikymosi priežiūra bei kontrole, įdarbinimo, profesinio rengimo ir kitus santykius.

DARBO TEISĖS SISTEMA

Darbo teisės sistema - tai sistema tarp savęs susijusių teisės normų, kurios sudaro bendrąją dalį, savarankiškas dalis bei atskirus institutus, atsižvelgiant į visuomeninių santykių, sudarančių darbo teisės dalyką, specifiką.

Bendrosios dalies normos apibrėžia šios teisės šakos reguliavimo dalyką, principus, šaltinius, subjektus, subjektų atstovavimo pagrindus, terminus, darbo įstatymų laikymosi kontrolę, darbo teisių įgyvendinimo ir gynimo būdus. Savarankišką darbo teisės dalį sudaro *kolektyviniai darbo santykiai*, kuriuos reguliuoja bendros normos, nustatančios darbo santykių subjektų interesų derinimo (socialinės partnerystės) principus, formas, sistemą, atskirus institutus ir 1.1. Trečiąją darbo teisės sistemos normų dalį sudaro normos, reguliuojančios *individualius darbo santykius*: įdarbinimą, darbo sutartį, darbo ir poilsio laiką, darbo užmokestį, darbo drausmę, materialinę atsakomybę, darbuotojų saugą ir sveikatą, darbo ginčus.

DARBO TEISĖS PRINCIPAI

Darbo teisės principai suformuluoti vadovaujantis Tarptautinės darbo organizacijos (toliau - TDO) konvencijomis, Europos socialinės chartijos (pataisytos), Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos ir kt. dokumentais ir įtvirtinti Lietuvos Respublikos darbo kodekso (toliau - DK) 2 straipsnyje. Tie principai yra tokie: *asociacijų laisvė; laisvė pasirinkti darbą; valstybės pagalba asmenims įgyvendinant teisę į darbą; darbo teisės subjektų lygybė, nepaisant jų lyties, seksualinės orientacijos, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, pilietybės ir socialinės padėties, tikėjimo, santuokinės ir šeiminės padėties, amžiaus, išitikinimų ar pažiūrų, priklausomybės politi-*

nėms partijoms ir visuomeninėms organizacijoms, aplinkybių, nesusijusių su darbuotojų dalykinėmis savybėmis; saugių ir sveikatai nekenksmingų darbo sąlygų sudarymas; teisingas apmokėjimas už darbą; visų formų priverstinio ir privalomojo darbo draudimas; darbo santykių stabilumas; darbo įstatymų bendrumas ir jų diferenciacija pagal darbo sąlygas ir darbuotojų psichofizines savybes; kolektyvinių derybų laisvė, siekiant suderinti darbuotojų, darbdavių ir valstybės interesus; kolektyvinių sutarčių šalių atsakomybė už įsipareigojimus.

Šie darbo teisės principai atsispindi darbo teisės normose, jais vadovaujamasi teisėkūros procese priimant darbo įstatymus. Be to, šiais principais remiamasi ir taikant įstatymus bei aiškinant teisės normas. Jie gali būti išvardyti tiesiogiai įstatyme arba išvedami logiškai iš teisės normų visumos. Tais atvejais, kai DK ir kiti įstatymai nedraudžia darbo teisinių santykių subjektams patiems susitarimo būdu nustatyti tarpusavio teises, pareigas, šie subjektai turi vadovautis teisingumo, protingumo ir sąžiningumo principais (DK 4 str. 4 d.). Draudžiama piktnaudžiauti savo teise (DK 35 str. 1 d.).

Asociacijų laisvės principas. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 35 straipsnyje įtvirtinta piliečiams laiduota teisė vienytis į bendrijas, asociacijas, t. y. į visuomeninius susivienijimus, jei šių tikslai ir veikla nėra priešingi Konstitucijai. Ši Konstitucijos norma ir darbo teisės asociacijų laisvės principas siejasi su tarptautiniu darbo teisės reglamentavimu. Tarptautinio pilietinių ir politinių teisių pakto 22 straipsnyje skelbiama, kad kiekvienas žmogus turi teisę laisvai su kitais jungtis į asociacijas, įskaitant teisę steigti profesinę sąjungą ir stoti į ją savo interesams ginti.

Lietuvos Respublikos profesinių sąjungų įstatymas numato galimybę jungtis į profesines sąjungas asmenims ne jaunesniems kaip 14 metų, jei jie dirba darbo sutarties ar kitais pagrindais.

Laisvė pasirinkti darbą. Šis principas reiškia, kad asmenys darbą renkasi savarankiškai ir laisvai sudarydami darbo sutartis. Kiekvienam asmeniui suteikiama galimybė pasirinkti užsiėmimą ir darbą, atitinkantį jo profesinį pasirengimą, sugebėjimus ir polinkius. Sutartinė įtraukimo į darbą forma geriausiai išreiškia darbo laisvės principą. Šis principas įtvirtintas Lietuvos Respublikos Konstitucijos 48 straipsnyje, DK ir tarptautiniuose dokumentuose.

Valstybės pagalba asmenims įgyvendinant teisę į darbą. Šis principas reiškia, kad įstatymuose yra numatytos tam tikros valstybės taikomos garantijos asmenims, neturintiems galimybės savarankiškai įsidarbinti. Įdarbinimas atliekamas organizacinėmis techninėmis priemonėmis. Lietuvos Respublikos Bedarbių rėmimo įstatyme (toliau - BRI) yra numatytos tam tikros valstybės taikomos garantijos asmenims, neturintiems galimybės savarankiškai įsidarbinti: nemokamos konsultavimo ir profesinio orientavimo paslaugos, informacija apie laisvas darbo vietas, nemokamos darbo biržos paslaugos įsidarbinant, nemokamas profesinis mokymas nedarbo atveju, galimybė nedarbo atveju dirbti viešuosius ir Užimtumo fondo remiamus darbus, paskola savo verslui organizuoti, bedarbio pašalpa. Pagal 1948 m. TDO konvenciją dėl įdarbinimo tarnybų įdarbinimo tarnybos pagrindinė pareiga yra laiduoti pagal galimybes geriausią darbo rinkos organizavimą kaip sudėtinę nacionalinės programos dalį, pasiekti ir išlaikyti visišką užimtumą bei plėtoti ir naudoti gamybos išteklius.

Darbo teisės subjektų lygybės principas, įtvirtintas DK2 straipsnio 1 dalies 4 punkte, reiškia, kad kiekvienas darbuotojas turi turėti lygias galimybes įgy-

vendinti savo darbinės teises, nepaisant lyties, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, pilietybės ir kitų aplinkybių, nesusijusių su jo dalykinėmis savybėmis.

Sveikų ir sveikatai nekenksmingų darbo sąlygų sudarymas numatytas Konstitucijos 48 straipsnyje, Darbuotojų saugos ir sveikatos įstatyme (toliau -DSSI), DK normose. Darbuotojų teisė dirbti saugiomis ir sveikomis darbo sąlygomis tiesiogiai susijusi su valstybės politika, kuri turi užtikrinti darbų saugą, profesinių ligų profilaktiką ir tinkamas darbo sąlygas, nustatyti vienodus saugos darbe reikalavimus įmonėms, ekonominius svertus, skatinančius saugų darbą, užtikrinti valstybinę darbo saugos kontrolę ir pan. Pagal DSSI saugių ir sveikų darbo sąlygų sudarymas yra darbdavio pareiga. Darbdavys privalo organizuoti darbus ir sudaryti tokias sąlygas, kad skatintų darbuotojus laikytis saugos darbe reikalavimų. Šio principo įgyvendinimas numatytas DSSI, DK normose, reglamentuojančiose darbo laiko trukmę, poilsio laiką, specialiose jaunimo, moterų ir riboto darbingumo asmenų darbo normose. Taip pat numatyta atsakomybė už saugos darbe reikalavimų pažeidimus.

Teisingas apmokėjimas už darbą numatytas Lietuvos Respublikos Konstitucijos 48 straipsnyje, konkretizuotas DK normose, kituose įstatymuose ir poįstatyminiuose teisės aktuose. Šio principo esmė ta, kad valstybė turi nustatyti tokį minimalų atlyginimą, kuris garantuotų darbuotojams ir jų šeimoms normalų gyvenimo lygį, vyrų ir moterų vienodą atlyginimą už vienodą darbą, išankstinį išpėjimą apie numatomas naujas darbo apmokėjimo sąlygas, vidutinio darbo užmokesčio garantijas ir pan.

DK 187 straipsnyje numatyta, kad minimalųjį valandinį atlygį ir minimaliąją mėnesinę algą nustato Vyriausybė Trišalės tarybos teikimu, o kolektyvinėse sutartyse leidžiama nustatyti didesnę nei Vyriausybės nustatytas minimalus darbo užmokesčio dydis. Dėl minimalaus darbo užmokesčio nustatymo mechanizmo Lietuva yra ratifikavusi 1970 m. TDO konvenciją Nr. 131, kurios nuostatų privalu laikytis.

Visų formų priverstinio ir privalomojo darbo draudimo principas reiškia, kad laisvas darbas nesuderinamas su vertimu dirbti. Lietuva yra ratifikavusi 1930 m. TDO konvenciją Nr. 29 „Dėl priverstinio darbo panaikinimo“ ir konvenciją Nr. 105, kurių nuostatos įpareigoja valstybes, ratifikavusias šias konvencijas, uždrausti ir nenaudoti bet kokios formos priverstinį ar privalomąjį darbą. DK ir kituose darbo įstatymuose atsispindi nuostatos dėl privalomojo ar priverčiamojo darbo uždraudimo. Priverčiamuoju darbu nelaikoma tarnyba kariuomenėje, piliečių darbas nepaprastosios ar karo padėties sąlygomis, stichinių nelaimių (gaisrų, potvynių, žemės drebėjimų ir pan.) ir kitais pavojų žmonių gyvybei keliančiais atvejais, taip pat teismo nuteistųjų darbas.

Darbo santykių stabilumo principas reiškia, kad darbo įstatymais neleidžiama sudaryti terminuotos darbo sutarties, jeigu darbas yra nuolatinio pobūdžio, nebent tai yra numatyta įstatyme ar kolektyvinėje sutartyje. Taip pat DK įtvirtinta nemažai nuostatų, laiduojančių darbo santykių stabilumą. Tokios nuostatos, pavyzdžiui, yra draudimas pakeisti būtinausias darbo sutarties sąlygas be darbuotojo sutikimo, garantijos priimant į darbą bei nutraukiant darbo sutartį.

Kolektyvinių derybų laisvė siekiant suderinti darbuotojų, darbdavių ir valstybės interesus. Šis principas grindžiamas 1949 m. TDO konvencija Nr. 98 „Dėl teisės jungtis į organizacijas ir vesti kolektyvines derybas principų taikymo“ ir 1981 m. TDO konvencija „Dėl kolektyvinių derybų skatinimo“. DK ypatin-

ga reikšmę teikiama kolektyviniams darbo santykiams. Ten numatyti laisvų kolektyvinių derybų principai bei kolektyvinių derybų mechanizmai.

Kolektyvinių sutarčių šalių atsakomybė už išipareigojimus. Šis principas numato atsakomybę už neteisėtą streiką, už išipareigojimų pagal kolektyvinę sutartį nevykdymą, taip pat kolektyvinės sutarties vykdymo kontrolę.

Darbo teisės reguliavimo metodas - tai būdas valstybei teisiškai reguliuoti darbo santykius. Darbo teisėje išskiriami šie darbuotojų darbo santykių teisinio reguliavimo metodo požymiai: darbo teisės normų kūrimo ypatybės, t. y. darbo kolektyvo ir jų atstovų dalyvavimas kuriant darbo teisės normas; ypatinga darbo teisinių santykių subjektų padėtis, jų lygybė ir kartu priklausomybė nuo įmonėje nustatytos vidaus darbo tvarkos; centralizuoto (valstybinio) reguliavimo derinimas su vietiniu (lokaliniu) reguliavimu. Specifiniai darbo santykių teisinio reguliavimo metodo požymiai padeda atskirti tuos santykius nuo kitų, į juos panašių visuomeninių santykių, kuriuos reguliuoja ne darbo teisė, o kitos teisės šakos.

1.2. DARBO TEISĖS ŠALTINIAI

Darbo teisės šaltiniai sudaro tam tikrą sistemą, kuri jungia įvairius pagal pobūdį, teisinę galią ir taikymo sferą norminius aktus.

Darbo teisės normų sistemoje ypatingą vietą užima aukščiausią juridinę galią turinti *Lietuvos Respublikos Konstitucija*, kurioje įtvirtinti pagrindiniai darbo teisės principai. Darbo teisės šaltinis yra ir *Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys* (DK 3 str.). Kai Lietuvos Respublikos tarptautinėse sutartyse yra nustatytos kitokios normos negu nustatytos DK ir kituose Lietuvos Respublikos įstatymuose, taikomos tarptautinių sutarčių normos. Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys darbo santykiams taikomos tiesiogiai, išskyrus tuos atvejus, kai joms taikyti yra būtinas specialus Lietuvos Respublikos norminis teisės aktas.

Tarptautinės sutartis, susijusias su darbu, galima suskirstyti į keletą grupių. Pirmoji apima asmeninių ir kolektyvinių darbo santykių sutartis. Jose yra išdėstyti tarptautiniai standartai, apibrėžiantys minimalias darbuotojo teises bei darbuotojui garantuotas teises ir laisves (plačiąja prasme - ir profesinių sąjungų laisvę) - tokios yra Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių konvencija, 1996 m. Europos Socialinė chartija (pataisyta).

Kita tarptautinių sutarčių grupė apima Lietuvos piliečių darbo užsienyje ir užsieniečių darbo Lietuvoje sutartis. Jų tikslas - reguliuoti įdarbinimo taisykles ir, atsižvelgiant į galimybes, didinti darbo rinkos prieinamumą. Įdarbinimo sutartyse nusakoma Lietuvos darbuotojų, dirbančių užsienyje, ir dalies užsieniečių, dirbančių Lietuvoje, teisinė padėtis (tokios sutartys pasirašytos su Ukraina (1996 m.), Lenkija (1995 m.), Latvija (1994 m.) ir kt.).

Pagal hierarchiją darbo teisės šaltiniai gali būti skirstomi į įstatymus ir poįstatyminius norminius teisės aktus. Lietuvos Respublikos Darbo kodeksas, Seimo patvirtintas 2002 m. birželio 4 d. įstatymu, yra pagrindinis darbo teisės šaltinis. Tai kodifikuotas darbo teisės norminis aktas, iš esmės užbaigęs Lietuvos darbo teisės reformą. DK 4 straipsnyje yra įtvirtinta darbo teisės šaltinių hierarchija, apibrėžta darbo įstatymų taikymo sfera, Vyriausybės, kitų valstybės ir savivaldybių institucijų, socialinių partnerių teisė priimti norminius teisės aktus darbo santykių reglamentuoti.

vimo klausimais. Apibrėžiama šių teisės aktų teisinė galia, nurodant, kad negalioja minėtų institucijų norminių teisės aktų nuostatos, pabloginančios darbuotojų padėtį, palyginti su ta, kuri yra nustatyta Darbo kodekse ir kituose darbo įstatymuose. Be to, DK 4 straipsnio 3 ir 4 dalyse apibrėžta vietinių (lokalinių) norminių teisės aktų vieta darbo teisės šaltinių hierarchijoje. Vietiniais (lokaliniais) teisės norminiais aktais gali būti nustatomos įstatymais ir kitais norminiais teisės aktais nereglamentuotos darbo sąlygos ir papildomos, palyginti su nustatytais įstatymuose bei kituose norminiuose teisės aktuose, darbo, socialinės ir buities lengvatos darbuotojams arba atskiroms jų grupėms. Vietiniai (lokaliniai) norminiai teisės aktai priskiriami poįstatyminių teisės aktų grupei. Jie turi apibrėžtą taikymo sritį (konkrečioje įmonėje). Darbo įstatymais numatomas jų sudarymo mechanizmas, suteikiama laisvė socialiniams partneriams (darbdaviui, darbo kolektyvui ir jų atstovams) patiems nusistatyti darbo sąlygas ir tarpusavio santykius. Tačiau darbo teisės šaltiniu laikomos tik tos kolektyvinių sutarčių normatyvinės nuostatos, kurios, pasirašius kolektyvinę sutartį, įgauna teisės normų pobūdį per visą kolektyvinės sutarties galiojimo laiką. Hierarchiškumo principas pasireiškia tuo, kad žemesnis pagal hierarchiją poįstatyminis aktas neturi prieštarauti aukštesniam (pvz., Vyriausybės nutarimas -įstatymams, ministro įsakymai - Vyriausybės nutarimams). Vietiniame (lokaliniame) norminiame teisės akte (kolektyvinės sutarties norminėse sąlygose, vidaus darbo tvarkos taisyklėse ir kt.) gali būti nustatytos tik palankesnės sąlygos, o darbo sutartyje nustatytos sąlygos gali būti palankesnės už nustatytąsias kolektyvinėje sutartyje. Jei tarp darbo teisės aktų nuostatų yra prieštaravimų, taikoma darbuotojui naudingesnė nuostata (DK 11 str.).

1.3. DARBO TEISĖS VIENYBĖ IR DIFERENCIACIJA

Darbo įstatymai ir kiti norminiai teisės aktai reguliuoja visų darbuotojų darbo santykius, juose nustatomos bendros normos ir taisyklės. Tačiau darbo santykiai yra labai įvairūs, todėl reglamentuoti reikia diferencijuotai, atsižvelgiant į konkrečių darbo sąlygų specifiką. Diferencijuojama remiantis objektyviais (darbo sunkumas, darbo sąlygų kenksmingumas, klimato sąlygos) ir subjektyviais (jaunimo, moterų, mažesnio darbingumo asmenų psichofiziologinės ypatybės) pagrindais. Todėl darbo teisėje yra bendrosios ir specialiosios normos, atspindinčios jos vienybę ir diferenciaciją. Bendrosios teisės normos yra tokios, kurios liečia visus darbuotojus, neatsižvelgiant į amžių, profesiją ir kt. aplinkybes. Specialiosios normos liečia tik kai kurių kategorijų, išakmiai nurodytų įstatyme, darbuotojus. Šių kategorijų darbuotojų darbą reguliuoja ir bendrieji darbo įstatymai, o specialieji numato tik išimtis iš bendrų taisyklių. Kadangi specialiuosiuose darbo įstatymuose tam tikrai darbuotojų kategorijai nustatytos ypatingos darbo sąlygos arba papildomos, palyginti su bendrosiomis, teisės ir pareigos, todėl jas taikant reikia vadovautis taisykle: specialioji norma suspenduoja bendrosios normos veikimą.

1.4. DARBO TEISĖS SUBJEKTAI

Darbo teisės subjektai - tai jos reguliuojamų visuomeninių teisinių santykių dalyviai. Darbo teisė reguliuoja dvi visuomeninių santykių rūšis: individualiuosius ir

kolektyvinius santykius, taip pat kitus su jais susijusius darbo santykius (pvz., darbo įstatymų laikymosi priežiūrą ir kontrolę, ginčus, kurie gali atsirasti tarp darbo teisės subjektų).

Norint apibrėžti subjekto teisinį statusą, reikia išnagrinėti jo teisinį subjektiškumą: 1) nustatyti, nuo ko priklauso jo teisnumas ir veiksnumas; 2) koks yra to subjektiškumo turinys (t. y. kokias subjektas turi teises ir pareigas kaip teisinio santykio dalyvis); 3) kokios yra tų teisių ir pareigų garantijos ir įgyvendinimo būdai; 4) kokia subjekto atsakomybė už pareigų pažeidimą.

Individualiųjų darbo teisinių santykių subjektai yra darbuotojas ir darbdavys.

DARBUOTOJAS

Asmuo, tapdamas darbo teisinio santykio dalyviu, įgauna specifinį teisinį statusą. Taigi jis įgyja naują teisinį statusą - tampa darbuotoju, t. y. centrine darbo teisės figūra. Darbuotojas pagal DK 15 straipsnį yra fizinis asmuo, turintis darbinį teisnumą ir veiksnumą, dirbantis pagal darbo sutartį už atlyginimą.

Asmuo įgyja darbinį veiksnumą, kai jam sukanka šešiolika metų. Darbo įstatymuose nustatytos ir išimtys. Lietuvos Respublikos Vyriausybė 2003 m. sausio 29 d. nutarimu Nr. 138 patvirtino asmenų iki aštuoniolikos metų įdarbinimo, sveikatos patikrinimo ir jų galimybių dirbti konkretų darbą nustatymo tvarką, jiems draudžiamus dirbti darbus, sveikatai kenksmingų, pavojingų veiksmų sąrašą.

Darbinė veikla neatskiriama nuo asmens, jos negalima realizuoti per atstovą. Darbines teises ir pareigas žmogus gali realizuoti tik pats asmeniškai. Teisnumas ir veiksnumas neatsiejami, jie atsiranda ir išnyksta vienu metu. Darbinis teisinis subjektiškumas - tai įstatymu pripažintas galėjimas turėti darbines teises ir pareigas ir galėjimas savo veiksmais tas teises ir pareigas realizuoti. Darbinis teisinis subjektiškumas pripažįstamas lygus visiems Lietuvos Respublikos piliečiams. Užsieniečiai ir asmenys be pilietybės, kurie yra nuolatiniai Lietuvos Respublikos gyventojai, Lietuvos Respublikoje turi tokį patį darbinį subjektiškumą.

Laikinais atvykusių į Lietuvą asmenų teisę įsidarbinti nustato tarptautinės sutartys, Lietuvos Respublikos užsieniečių teisinės padėties įstatymas, užsieniečių įsidarbinimo Lietuvos Respublikoje pagal darbo sutartį tvarka. Užsienietis gali dirbti tik tą darbą, kuriam dirbti yra gavęs leidimą.

DARBDAVYS

Darbdavys gali būti darbinį teisnumą ir veiksnumą turinti įmonė, įstaiga, organizacija ar kitokia organizacinė struktūra, nesvarbu, kokia jos nuosavybės forma, teisinė forma, rūšis bei veiklos pobūdis.

Įmonių, įstaigų, organizacijų teisinė padėtis apibrėžiama atskiruose įstatymuose (pvz., Įmonių, Akcinių bendrovių, Ūkinių bendrijų ir kt. įstatymuose) ir jų įstatuose. Įstaiga yra ne pelno siekiantis subjektas, vykdomas įstatymuose nustatytas valstybės ar savivaldybės funkcijas (pvz., švietimo, mokslo, kultūros, sporto įstaigos). Organizacija yra susivienijimas, kuriame ją sudarą asmenys tenkina bei įgyvendina savo poreikius ir tikslus, kurie nėra priešingi Konstitucijai ir Lietuvos Respublikos įstatymams (pvz., visuomeninės organizacijos, politinės partijos, religinės bendruomenės ir kt.). Dar viena organizacinė struktūra gali būti įmonių, įstaigų ar organizacijų savarankiški padaliniai (pvz., filialai, atstovybės).

Darbdavių darbinis teisingumas ir veiksnumas atsiranda nuo jų įsteigimo momento. Tą patvirtina įmonės, įstaigos, organizacijos įregistravimas valstybės ar savivaldybės institucijoje. Darbdavys turi registruotis Valstybinio socialinio draudimo fondo valdybos teritoriniuose skyriuose, drausti priimtus dirbti darbuotojus valstybiniu socialiniu draudimu ir mokėti socialinio draudimo įmokas.

Darbdavio kaip darbo teisės subjekto veikla gali būti nutraukta dėl jos likvidavimo, kuris atliekamas paties savininko, steigėjo, institucijos, įgaliotos sukurti tokią organizaciją, sprendimu arba teismo sprendimu. Darbdavys (juridinis asmuo) laikomas likviduotu nuo to momento, kai išbraukiamas iš juridinių asmenų registro.

Darbdavys taip pat gali būti kiekvienas fizinis asmuo. Jo teisingumą ir veiksnumą reglamentuoja Civilinis kodeksas. Tokie yra individualių įmonių savininkai, ūkininkai ir kiti fiziniai asmenys, kurie gali darbo teises įgyvendinti patys arba samdydami darbuotojus. Neįsteigęs įmonės ar ūkininko ūkio, darbdaviu fizinis asmuo gali būti tik tada, kai samdo kitą asmenį patarnavimo darbams atlikti. Neįsteigę įmonės ar ūkio, fiziniai asmenys gali užsiimti komercine ūkine veikla tik Vyriausybės nustatyta tvarka įgiję patentą.

Ūkininkas laikomas darbdaviu, jeigu jis yra sudaręs darbo sutartį bent su vienu darbuotoju.

KOLEKTYVINIŲ DARBO SANTYKIŲ SUBJEKTAI

Kolektyvinių darbo santykių subjektai yra darbuotojai ir darbdaviai, bet ne atskiras darbuotojas ar darbdavys. DK17 straipsnyje apibrėžiama darbuotojų kolektyvo samprata - tai visi darbuotojai, darbo santykiais susiję su darbdaviu. Darbuotojai ir darbdaviai darbo teises ir pareigas gali įgyti, pakeisti, jų atsisakyti ar jas apginti per jiems atstovaujančius subjektus.

1.5. DARBO TEISĖS SUBJEKTŲ ATSTOVAVIMAS

Darbuotojai ir darbdaviai gali būti atstovaujami esant tiek kolektyviniams, tiek individualiems darbo santykiams. Atstovavimą esant kolektyviniams darbo santykiams reglamentuoja DK, o esant individualiems darbo santykiams - CK, jeigu toks reglamentavimas neprieštarauja DK.

Darbuotojų kolektyvo atstovavimo klausimu priimta 1971 m. TDO konvencija Nr. 135 „Dėl darbuotojų atstovų gynimo ir jiems teikiamų galimybių įmonėje“. Atstovauti darbuotojų teisėms ir interesams bei juos ginti gali profesinės sąjungos. Kadangi profesinėje sąjungoje dalyvauja ne visi darbuotojai (Lietuvos profesinių sąjungų nariai yra apie 15 proc. darbuotojų), todėl DK kolektyvinio atstovavimo subjektų teisės suteiktos Darbo tarybai, kurios statusas ir sudarymo tvarka nustatyta įstatyme. Darbuotojų kolektyvui taip pat suteikta teisė, jeigu nėra profesinės sąjungos, perduoti teisę jiems atstovauti atitinkamos ekonominės veiklos šakos profesinei sąjungai. Ir tik jei įmonėje nėra profesinės sąjungos ar atstovavimo teisė nėra perduota šakos profesinei sąjungai, visuotiniame darbuotojų kolektyvo susirinkime išrenkama Darbo taryba slapto balsavimu. Darbo tarybos nariams, kaip ir profesinių sąjungų renkamųjų organų nariams, atstovavimo laikotarpiu taikomos DK 134 straipsnyje ir kituose straipsniuose numatytos ga-

rantijos: jie negali būti atleisti iš darbo, kai nėra jų kaltės, be išankstinio atstovaujamojo organo sutikimo; jiems teikiama pirmenybė pasilikti darbe, kai mažinamas darbuotojų skaičius, ir kt.

Kolektyvinių darbo santykių subjektai yra ir tam tikros darbuotojų ir darbdavių organizacijos: asociacijos, susivienijimai, konfederacijos ir kt.

2. KOLEKTYVINIAI DARBO SANTYKIAI

2.1. SOCIALINĖ PARTNERYSTĖ

Socialinės partnerystės sistemą sudaro darbo santykių subjektų - darbuotojų (jų organizacijų), darbdavių (jų organizacijų) (toliau - socialinių partnerių) ir valstybės bei savivaldybių institucijų tarpusavio santykių sistema, kuria siekiama reguliuojant darbo santykius ir kitus glaudžiai su jais susijusius santykius suderinti darbdavių ir darbuotojų interesus. Socialinių partnerių interesų derinimas vyksta derybų būdu (DK 48 str.), plėtojant konsultavimąsi ir informavimą darbo, socialiniais ir ekonominiais klausimais (DK47 str., 48 str. 4-6 d.), sudarant kolektyvines sutartis (DK 49 str.), sprendžiant kolektyvinius darbo ginčus (DK X skyrius). Darbo kodekse įteisinti mechanizmai, kurie skatina kolektyvines derybas ir kolektyvinių sutarčių pasirašymą. Interesų derinimas yra socialinės partnerystės pagrindas. Derybose priimami sprendimai įvairiais lygiais: nacionaliniu, šakos (gamybos, paslaugų, profesiniu), teritoriniu (savivaldybės, apskrities), įmonių, įstaigų, organizacijų ir jų struktūrinių padalinių lygiais. Sprendimai būna skirtingo pobūdžio: vienais atvejais tai būna kolektyvinių sutarčių norminės sąlygos, kitais - valstybės sprendimai (įstatymai, kiti norminiai teisės aktai), priimami atsižvelgiant į socialinių partnerių nuomonę, o dar būna vietiniai (lokaliniai) norminiai teisės aktai, tvirtinami darbdavio, atsižvelgiant į darbuotojų atstovų nuomonę.

Priemonės, kurių imamasi kolektyvinėms deryboms skatinti, nustatomos bei turi būti taikomos taip, kad užtikrintų kolektyvinių derybų laisvę, kaip numatyta 1981 m. 154 TDO konvencijoje „Dėl kolektyvinių derybų skatinimo“.

Socialinė partnerystė grindžiama šiais principais: laisvų kolektyvinių derybų; savanoriškumo ir savarankiškumo priimant šalis susaistančius įsipareigojimus; galiojančios teisinės sistemos nepažeidžiamumo; realaus įsipareigojimų vykdymo; objektyvios informacijos suteikimo; tarpusavio kontrolės ir atsakomybės; šalių lygia-teisiškumo, geranoriškumo ir pagarbos teisėtiems savitarpio interesams.

Socialinė partnerystė įgyvendinama: sudarant trišales ar dvišales tarybas (komisijas, komitetus); naudojantis informavimo ir konsultavimo procedūromis; vedant kolektyvines derybas dėl kolektyvinių sutarčių pasirašymo; darbuotojams dalyvaujant priimant sprendimus.

Socialinės partnerystės sistemą sudaro: Lietuvos Respublikos trišalė taryba, kitos trišalės ir dvišalės tarybos (komisijos, komitetai), sudaromos įstatymų ar kolektyvinių sutarčių nustatyta tvarka.

Trišalės tarybos funkcijos, teisės, sudarymo tvarka nustatyta 1998 m. lapkričio 19 d. Trišalės tarybos nutarimu patvirtintuose nuostatuose.

2.2. KOLEKTYVINĖ SUTARTIS

Teisė į kolektyvinį sutartinį reguliavimą yra išvestinė iš teisės jungtis į asociacijas. Ji sudaroma tarp dviejų socialinių partnerių: profesinių sąjungų (susivienijimo, federacijos, centro ir kt.) ir darbdavių organizacijų (asociacijos, federacijos, konfederacijos ir kt.), t. y. tarp kolektyvinių darbo teisinių santykių subjektų.

Kolektyvinę sutartį galima apibūdinti kaip norminį susitarimą. Tai ypatingas teisinis aktas, priimamas sutartiniu būdu, kurio turinį sudaro teisės normos ir išipareigojimai. Kolektyvinė sutartis turi ir sutarties, ir norminio akto bruožų. Kolektyvinė sutartis priimama dvišalėse derybose, ji apima abipusius šalių išipareigojimus ir veikia terminuotai. Tie išipareigojimai yra konkretūs veiksmai, kuriuos reikia atlikti. Išipareigojimai, pasirašius kolektyvinę sutartį, įgyja teisinės prievolės pobūdį, todėl privalu ją vykdyti. Kolektyvinės sutartys, sudarytos interesų atstovavimo pagrindu ir išreikšdamos suderintą šalių valią, turi teisės norminio akto galią (DK 3, 4 str.). Jos yra norminiai aktai, kurių pagrindu konkrečiam darbuotojui realizuojama teisė į papildomas darbo ir socialines garantijas bei lengvatas. Šios darbuotojų teisės gali būti įgyvendintos tik galiojant kolektyvinei sutarčiai arba, pasibaigus jos galiojimo laikui, atnaujinus sutartį.

Darbo kodekse numatytos tokios kolektyvinių sutarčių rūšys: *nacionalinė*, *šakos* (gamybos, paslaugų, profesijos) ar *teritorinė* (savivaldybės, apskrities), *įmonės* ar *jų struktūrinio padalinio*.

Nacionalinės kolektyvinės sutarties šalys yra centrinės (respublikinės) profesinių sąjungų organizacijos ir darbdavių organizacijos.

Šakos kolektyvinės sutarties šalys yra atitinkamos pramonės (gamybos, paslaugų, profesijos) šakos profesinių sąjungų ir darbdavių organizacijos. Šakos kolektyvinėje sutartyje nustatomos atitinkamos šakos socialinės ir ekonominės plėtos kryptys, darbuotojų (profesinių grupių) darbo organizavimo ir darbo apmokėjimo sąlygos bei socialinės garantijos.

Teritorinės kolektyvinės sutarties šalys yra toje teritorijoje (savivaldybėje, apskrityje) veikiančios profesinių sąjungų ir darbdavių organizacijos. Teritorinėje kolektyvinėje sutartyje nustatomos tam tikrų darbo, socialinių ir ekonominių problemų, kurios turi teritorinių ypatumų, sprendimo sąlygos.

Minėtose kolektyvinėse sutartyse nustatomos aktualiausios, svarbiausios darbo apmokėjimo, darbo ir poilsio laiko, darbuotojų saugos ir sveikatos, socialinės partnerystės rėmimo, kvalifikacijos kėlimo ir kitos šalims svarbios darbo, socialinės ir ekonominės sąlygos.

Darbo kodeksas suteikia plačią teisę šalims susitarti dėl kolektyvinės sutarties rengimo, derinimo, turinio, galiojimo ir nutraukimo tvarkos.

Kolektyvinės sutartis privalu registruoti. Kolektyvinė sutartis (nacionalinė, šakos, teritorinė) įsigalioja įregistravus ją Socialinės apsaugos ir darbo ministerijoje. Kaip vykdoma nacionalinė, šakos ir teritorinė kolektyvinė sutartis, kontroliuoja sutarties šalys arba tam įgalioti atstovai, taip pat darbo įstatymų laikymosi kontrolės institucijos (Valstybinė darbo inspekcija ir kt.).

2.3. ĮMONĖS KOLEKTYVINĖ SUTARTIS

Įmonės kolektyvinė sutartis yra rašytinis susitarimas tarp darbdavio ir įmonės darbuotojų kolektyvo dėl darbo, darbo apmokėjimo ir kitų socialinių bei ekonominių sąlygų. Įmonės kolektyvinė sutartis gali būti sudaroma visų rūšių įmonėse, įstaigose, organizacijose.

Įmonėje sudaryta kolektyvinė sutartis taikoma visiems tos įmonės darbuotojams. Įmonės filialuose, atstovybėse ir struktūriniuose padaliniuose gali būti sudaromos kolektyvinės sutartys įmonės kolektyvinės sutarties nustatyta tvarka ir neviršijant tos kolektyvinės sutarties apibrėžtų ribų.

Įmonės kolektyvinės sutarties šalys yra įmonės darbuotojų kolektyvas ir darbdavys. Jiems sudarant šią sutartį, atstovauja įmonėje veikianti profesinė sąjunga ir įmonės vadovas arba įgalioti administracijos pareigūnai. Administracijos atstovų įgaliojimai atstovauti darbdaviui sudarant kolektyvinę sutartį paprastai įforminami darbdavio įsakymu.

Pagal DK kolektyvinė sutartis sudaroma pereinant kelis etapus. Pirmiausia pagėidaujanti derėtis šalis privalo prisistatyti kitai derybų šaliai. Prisistatymas turi būti pateiktas raštu. Derybų siekianti šalis turi pateikti aiškiai suformuluotus reikalavimus arba pasiūlymus. Šalys turi susitarti dėl derybų pradžios ir tvarkos. Jei šalys nesusitarė dėl derybų pradžios, pagal DK 48 straipsnio 2 dalį derybos turi būti sušaukiamos per dvi savaites po to, kai antroji šalis gavo prisistatymą deryboms.

Jeigu įmonėje veikia kelios profesinės sąjungos, įmonės kolektyvinę sutartį sudaro jungtinė profesinių sąjungų atstovybė ir darbdavys. Jungtinė profesinių sąjungų atstovybė sudaroma profesinių sąjungų susitarimu. Profesinėms sąjungoms nesusitarus dėl jungtinės atstovybės sudarymo, sprendimą dėl atstovavimo priima darbuotojų susirinkimas (konferencija). Jeigu įmonėje nėra veikiančios profesinės sąjungos ir jeigu darbuotojų kolektyvo susirinkimas darbuotojų atstovavimo ir gynimo funkcijos neperdavė atitinkamos ekonominės veiklos šakos profesinei sąjungai, kolektyvinė sutartis gali būti sudaroma tarp darbdavio ir darbo tarybos vadovaujantis DK IX skyriuje įtvirtintomis kolektyvinių sutarčių sudarymo nuostatomis.

Įmonės kolektyvinės sutarties projektui rengti šalys paritetiniais pagrindais sudaro komisiją. Komisijos sudėtis nurodoma šalių susitarimo protokole. Protokolo pasirašymo data laikoma kolektyvinių derybų pradžia.

Salių suderintas įmonės kolektyvinės sutarties projektas pateikiamas darbuotojų susirinkimui (konferencijai). Jei šis nepitaria pateiktam projektui, tai nusprendžia arba pradėti derybas iš naujo, arba inicijuoti kolektyvinį darbo ginčą. Kolektyvinis darbo ginčas irgi gali būti pradėtas, jeigu nepavyksta pašalinti nesutarimų. Jeigu darbuotojų susirinkimas (konferencija) įmonės kolektyvinės sutarties projektui pritaria, sutartį pasirašo darbdavio ir darbuotojų atstovai. Darbuotojų susirinkimas yra teisėtas, jeigu jame dalyvauja daugiau kaip pusė įmonės (struktūrinio padalinio) darbuotojų, o konferencijoje - ne mažiau kaip du trečdaliai delegatų. Jeigu į susirinkimą (konferenciją) nesusirenka nurodytas darbuotojų (delegatų) skaičius, tai ne vėliau kaip per penkias dienas turi būti sušauktas pakartotinis darbuotojų susirinkimas (konferencija). Susirinkimas laikomas teisėtu, jeigu jame dalyvavo ketvirtadalis darbuotojų, o konferencija - jeigu joje dalyvavo pusė delegatų.

Įmonės kolektyvinėje sutartyje nustatyta tvarka darbuotojų susirinkimas gali būti šaukiamas įmonės struktūriniuose padaliniuose. Balsavimų rezultatai nusta-

tomi pagal šiuose susirinkimuose gautų balsų skaičių. Sprendimai priimami darbuotojų susirinkimo (konferencijos delegatų) nuožiūra slapto ar atviru balsavimu dalyvaujančiųjų balsų dauguma.

Įmonės kolektyvinės sutarties turinys aptartas DK 61 straipsnyje, tačiau detalios turinio sąlygos nenustatytos. Paprastai kolektyvinėje sutartyje šalys nustato darbo, profesines, socialines ir ekonomines sąlygas bei garantijas, kurios nėra reglamentuotos įstatymų, kitų norminių teisės aktų ar nacionalinės, šakos ir teritorinės kolektyvinės sutarties arba kurios joms neprieštarauja ir nebloginą darbuotojų padėties. Kolektyvinės sutarties turinio sąlygos apima visas pagrindines darbo kolektyvo gyvenimo sritis, svarbiausius interesus. Šias sąlygas pagal jų teisinį pobūdį galima skirstyti į keturias grupes: *prievolines*, *normatyvines*, *organizacines* ir *informacines*.

Prievolinės sąlygos - tai darbdavio išpareigojimai, kurie, sudarius kolektyvinę sutartį, įgauna teisinės prievolės pobūdį, ir darbo kolektyvo išpareigojimai. Labai svarbu, kad kolektyvine sutartimi nustatomi išpareigojimai būtų konkretūs. Sutartyje turi būti numatyti konkretūs jų įvykdymo terminai, atsakingi asmenys ir, jeigu reikia, planuojamų priemonių finansavimo šaltiniai.

Normatyvinės sąlygos apima tam tikras lokalines teisės normas. Kolektyvinėje sutartyje turi būti normatyvinio pobūdžio darbo ir poilsio laiko, darbo apmokėjimo ir materialinio skatinimo, darbo apsaugos nuostatos. Tokios nuostatos galioja visą kolektyvinės sutarties galiojimo laiką ir taikomos tos įmonės darbuotojams įvykus kolektyvinėje sutartyje numatytiems juridiniams faktams.

Organizacinės sąlygos - tai nuostatos, įtvirtinančios kolektyvinės sutarties galiojimo laiką, atskirų jos punktų keitimo arba papildymo tvarką, vykdymo kontrolės būdus, formas ir kt.

Informacinės sąlygos - tai į kolektyvinę sutartį įtrauktos pagrindinės nuostatos darbo ir darbo užmokesčio klausimais, nustatytos įmonei vadovaujantis galiojančiais įstatymais. Informacinio pobūdžio nuostatų į kolektyvinę sutartį reikėtų įtraukti kuo mažiau.

Įmonės kolektyvinė sutartis įsigalioja ją pasirašius, jei kitaip nenustatyta pačioje sutartyje. Sutarties galiojimas gali būti apibrėžtas kalendorine data arba tam tikru įvykiu ar aplinkybe. DK numatyta, kad jeigu sudaryta terminuota kolektyvinė sutartis, dėl jos atnaujinimo šalys turi pradėti derybas likus dviem mėnesiams iki jos galiojimo pabaigos. Jei derybos nebus pradėtos pasibaigus terminui, ji neteks juridinės galios. Nauja kolektyvinė sutartis gali būti pasirašyta ar galiojanti atnaujinta ar papildyta ir anksčiau, nei nustatytas galiojimo terminas. Pakeitimai ir papildymai daromi ta pačia tvarka, kaip ir sudaroma sutartis. Terminuota kolektyvinė sutartis turi skatinti profesines sąjungas veikti aktyviau, nes keičiantis ekonominei situacijai svarbu siekti geriau atstovauti ir ginti darbuotojų teises.

Jeigu įmonė ar įmonės dalis pereina iš vieno darbdavio kitam darbdaviui, tai tos įmonės kolektyvinės sutarties nuostatos galioja ir naujam darbdaviui. Ši nuostata grindžiama ES direktyva 2001/23/EB, kurioje nurodoma, kad teisių perėmėjas privalo laikytis kolektyvinės sutarties reikalavimų ir jos galiojimo terminų bei taikyti ją tiems darbuotojams, kurie bus priimti į darbą po įmonės teisių perdavimo.

Darbo kodekso 65 straipsnyje numatyta galimybė nutraukti kolektyvinę sutartį. Tokią teisę turi bet kuri iš šalių, išpėjusi kitą šalį ne vėliau kaip prieš tris mėnesius, tačiau draudžiama nutraukti anksčiau negu po šešių mėnesių nuo įmonės kolektyvinės sutarties įsigaliojimo.

2.4. KOLEKTYVINIAI DARBO GINČAI

Kolektyvinis darbo ginčas yra įmonės profesinės sąjungos ir darbdavio ar teisę sudaryti kolektyvines sutartis turinčių subjektų nesutarimai, atsiradę dėl darbo, socialinių ir ekonominių sąlygų nustatymo ar pakeitimo vedant derybas, sudarant ir vykdant kolektyvinę sutartį (interesų konfliktas), nepatenkinus šalių iškeltų ir Darbo kodekso nustatyta tvarka įteiktų reikalavimų.

Reikalavimus darbdaviui, kolektyvinių sutarčių subjektams turi teisę iškelti: 1) įmonės profesinė sąjunga arba profesinių sąjungų jungtinė atstovybė, arba profesinių sąjungų organizacijos; 2) jeigu įmonėje nėra profesinės sąjungos ir jeigu darbuotojų kolektyvo susirinkimas neperdavė darbuotojų atstovavimo ir gynimo funkcijos atitinkamos ekonominės veiklos šakos profesinei sąjungai, - darbo taryba.

Reikalavimai turi būti tiksliai apibrėžti, motyvuoti, išdėstyti raštu ir įteikti darbdaviui ar kolektyvinės sutarties subjektui.

Reikalavimus gavęs subjektas privalo juos išnagrinėti ir per septynias dienas nuo gavimo dienos savo sprendimą raštu pranešti reikalavimus iškėlusiam ir pateikusiam subjektui. Jeigu sprendimas reikalavimus iškėlusio ir patekusio subjekto nepatenkino, šalys gali pasitelkti tarpininko paslaugas arba perduoti ginčą nagrinėti taikinimo komisijai, darbo arbitražui, trečiųjų teismui.

Taikinimo komisija sudaroma iš reikalavimus iškėlusių ir gavusių subjektų vienodo skaičiaus įgaliotų atstovų. Komisijos narių skaičius nustatomas remiantis šalių susitarimu. Ji turi būti sudaryta per septynias dienas nuo reikalavimą gavusio subjekto atsisakymo patenkinti reikalavimus arba jeigu per tą laiką atsakymas negautas. Šalims nesutarus dėl taikinimo komisijos narių skaičiaus, jos savo nuožiūra deleguoja į taikinimo komisiją savo atstovus. Nuo kiekvienos šalies negali būti daugiau kaip po penkis atstovus. Taikinimo komisija iš narių išrenka pirmininką ir sekretorių. Šalių sutarimu taikinimo komisijai pirmininkauti gali būti skiriamas nepriklausomas tarpininkas.

Ginčo nagrinėjimas taikinimo komisijoje yra būtina kolektyvinio ginčo nagrinėjimo stadija. Kolektyvinį ginčą taikinimo komisija turi išnagrinėti per septynias dienas nuo taikinimo komisijos sudarymo. Šalių susitarimu šis terminas gali būti pratęstas. Darbdavys taikinimo komisijai turi sudaryti darbo sąlygas: suteikti patalpas ir būtiną informaciją.

Taikinimo komisijos sprendimas priimamas šalių susitarimu, įforminamas surašant protokolą ir šalims privalomas vykdyti sprendime nustatytais terminais ir tvarka. Jeigu taikinimo komisijoje dėl visų ar dalies reikalavimų susitarti nepavyksta, komisija gali perduoti juos nagrinėti darbo arbitražui, trečiųjų teismui arba užbaigti taikinimo procedūrą protokolo dėl nesutarimo surašymu. Taikinimo komisijos sprendimas yra paskelbiamas darbuotojams.

Darbo arbitražas sudaromas prie apylinkės teismo, kurio aptarnaujamoje teritorijoje yra įmonės arba kolektyvinio ginčo reikalavimus gavusio subjekto buveinė. Darbo arbitražo sudėtį, ginčo nagrinėjimo ir priimto sprendimo vykdymo tvarką nustato Vyriausybės patvirtinti Darbo arbitražo nuostatai.

Trečiųjų teismo teisėjus po vieną ar po kelis skiria kolektyvinio ginčo šalys ir įformina tai rašytine sutartimi. Ginčo nagrinėjimo ir priimto sprendimo vykdymo tvarką nustato Vyriausybės patvirtinti Trečiųjų teismo nuostatai.

Darbo arbitražas, trečiųjų teismas turi per keturiolika dienų išnagrinėti jiems perduotą kolektyvinį ginčą. Darbo arbitražo ir trečiųjų teismo sprendimai ginčo šalims yra privalomi.

Streikas - tai vienos įmonės ar kelių įmonių darbuotojų ar jų grupės laikinas darbo nutraukimas, kai kolektyvinis ginčas neišspręstas arba darbuotojus tenkinantis taikinimo komisijos, darbo arbitražo ar trečiųjų teismo sprendimas nevykdomas. Priimti sprendimą skelbti streiką (taip pat ir išpėjimą) turi teisę profesinė sąjunga jos įstatuose nustatyta tvarka. Streikas skelbiamas, jeigu šiam sprendimui slaptu balsavimu pritarė: 1) skelbti streiką įmonėje - du trečdaliai įmonės darbuotojų; 2) skelbti streiką įmonės struktūriniame padalinyje - du trečdaliai to padalinio darbuotojų ir ne mažiau kaip pusė visos įmonės darbuotojų.

Apie būsimo streiko pradžią darbdavys turi būti įspėtas raštu ne vėliau kaip prieš septynias dienas pasiunčiant jam DK 77 straipsnyje nustatyta tvarka priimtą sprendimą. Skelbiant streiką galima kelti tik tuos reikalavimus, kurie nebuvo patenkinti taikinimo procedūros metu. Prieš streiką gali būti organizuojamas išpėjamasis streikas. Jis negali trukti ilgiau kaip dvi valandas. Apie šį streiką darbdavys turi būti įspėtas raštu ne vėliau kaip prieš septynias dienas. Priėmus sprendimą dėl streiko (taip pat išpėjamojo) geležinkelių ir miesto visuomeninio transporto, civilinės aviacijos, ryšių, energetikos, medicinos ar farmacijos, maisto, vandens, kanalizacijos ir atliekų išvežimo, naftos perdirstymo, nepertaukiamos gamybos ir kitose įmonėse, kurių sustabdymas susijęs su sunkiais ir pavojingais padariniais visuomenei arba žmonių gyvybei ar sveikatai, apie jo pradžią darbdavys turi būti įspėtas raštu ne vėliau kaip prieš keturiolika dienų.

Sprendime skelbti streiką nurodoma: reikalavimai, dėl kurių skelbiamas streikas; streiko pradžia; streikui vadovaujantis organas.

Draudžiama skelbti streiką vidaus reikalų, krašto apsaugos ir krašto saugumo sistemose, taip pat centralizuoto elektros energijos, šilumos tiekimo ir dujų tiekimo įmonėse, neatidėliotinos medicinos pagalbos tarnybose. Šių tarnybų ir įmonių darbuotojų reikalavimus sprendžia Vyriausybė, atsižvelgdama į Trišalės tarybos išvadą. Streikai draudžiami stichinės nelaimės zonose, taip pat regionuose, kuriuose nustatyta tvarka paskelbta karo, nepaprastoji padėtis, kol bus likviduojami stichinės nelaimės padariniai ar atšaukta karo, nepaprastoji padėtis. Kolektyvinės sutarties galiojimo metu draudžiama skelbti streiką, jeigu šios sutarties laikomasi.

Streikui vadovauja profesinė sąjunga arba jos sudarytas streiko komitetas. Streikui vadovaujantis organas kartu su darbdaviu privalo užtikrinti turto ir žmonių apsaugą.

Streiko metu turi būti užtikrintos neatidėliotiniams (gyvybiniais) visuomenės poreikiams tenkinti būtinos minimalios sąlygos (paslaugos). Jas pagal kompetenciją nustato Vyriausybė, atsižvelgdama į Trišalės tarybos išvadą, arba savivaldybės vykdomoji institucija, pasikonsultavusi su kolektyvinio ginčo šalimis. Šių sąlygų vykdymą užtikrina streikui vadovaujantis organas, darbdavys ir jų paskirti darbuotojai. Jei sąlygos, nurodytos DK 80 straipsnio 2 dalyje, nevykdomos, Vyriausybė arba savivaldybės vykdomoji institucija joms užtikrinti gali pasitelkti kitas tarnybas.

Paskelbus streiką, darbdavys ar reikalavimus gavęs subjektas gali kreiptis į teismą dėl streiko pripažinimo neteisėtu. Teismas bylą turi išnagrinėti per dešimt dienų. Teismas pripažįsta streiką neteisėtu, jeigu jo tikslai prieštarauja Lietuvos Res-

publikos Konstitucijai, kitiems įstatymams arba jeigu jis paskelbtas nesilaikant DK nustatytos tvarkos ir reikalavimų. Įsiteisėjus teismo sprendimui dėl streiko pripažinimo neteisėtu, streikas negali būti pradėtas, o jau vykstantis streikas turi būti nedelsiant nutrauktas.

Jei kyla tiesioginė grėsmė, kad gali būti neužtikrintos neatidėliotiniams (gyvybiniams) visuomenės poreikiams tenkinti būtinos minimalios sąlygos (paslaugos), ir tai gali sukelti pavojų žmonių gyvybei, sveikatai ir saugumui, teismas turi teisę trisdešimčiai dienų atidėti dar neprasidėjusį streiką, o prasidėjusį tokiame pat laikui sustabdyti.

Streike dalyvaujantiems darbuotojams nemokamas atlyginimas, jie atleidžiami nuo įsipareigojimų atlikti savo darbo funkcijas. Derybose dėl streiko užbaigimo gali būti susitarta, kad streikuotojams bus išmokėtas visas darbo užmokestis arba jo dalis. Darbuotojams, nedalyvaujantiems streike, bet dėl jo negalintiems dirbti savo darbo, apmokama kaip už prastovą ne dėl jų kaltės arba jie gali būti jų sutikimu perkelti į kitą darbą.

Priėmus sprendimą dėl streiko ir jo metu darbdaviui draudžiama: priimti bet kokią vienašališką sprendimą visiškai arba iš dalies nutraukti įmonės (įstaigos, organizacijos) ar struktūrinio padalinio darbą (veiklą); trukdyti visiems ar paskiriams darbuotojams ateiti į darbo vietas; atsisakyti suteikti darbuotojams darbą ar darbo įrankius; sudaryti kitas sąlygas, kurios visiškai ar iš dalies gali sustabdyti visos įmonės, įstaigos, organizacijos ar atskirų jos grandžių darbą (veiklą); priimti kitus sprendimus, trikdančius normalų įmonės, įstaigos, organizacijos darbą (veiklą).

Streiko metu darbdaviui draudžiama į streikuotojų vietas priimti naujus darbuotojus.

Streikas pasibaigia: patenkinus reikalavimus; streiko metu šalims susitarus atitinkamomis sąlygomis nutraukti streiką; streiką organizavusiai profesinei sąjungai pripažinus, kad toliau tęsti streiką netikslinga.

Patenkinus reikalavimus, sprendimą nutraukti streiką priima streiką paskelbusi profesinė sąjunga. Rašytiniame sprendime nutraukti streiką turi būti nurodyta darbų atnaujinimo pradžia.

Neteisėto streiko atveju nuostolius darbdaviui savo lėšomis ir turtu privalo atlyginti profesinė sąjunga, jeigu ji šį streiką skelbė ir jam vadovavo arba jei streikui vadovavo jos sudarytas streiko komitetas. Jeigu nuostoliams atlyginti profesinės sąjungos lėšų nepakanka, darbdavys savo sprendimu gali panaudoti lėšas, skirtas pagal kolektyvinę sutartį darbuotojų atlyginimų priemonėms, kitoms papildomoms, įstatymų nenustatytoms lengvatoms ir kompensacijoms. Įmonės, struktūrinio padalinio vadovai ir kiti pareigūnai, dėl kurių kaltės kilo streikas arba kurie nevykdė ar uždelsė įvykdyti taikinimo komisijos (darbo arbitražo, trečiųjų teismo) sprendimą, pažeidę DK 83 straipsnio reikalavimus, įstatymų nustatyta tvarka gali būti traukiami drausminėn atsakomybėn, taip pat jiems gali būti taikoma materialinė atsakomybė iki šešių mėnesių pareiginės algos dydžio, jeigu dėl jų kaltės darbdaviui buvo padaryta žala. Streiko padaryta žala kitiems fiziniams ar juridiniams asmenims atlyginama pagal galiojančius įstatymus.

3. INDIVIDUALUS DARBO SANTYKIAI

3.1. ĮDARBINIMO SĄVOKA IR INSTITUCIJOS

Valstybė pripažįsta lygiavertėmis ir visuomeniškai naudingomis visas užimtumo (darbo) formas (darbininko ar tarnautojo darbą, darbą namų ūkyje, verslininkystę, individualią darbinę veiklą, socialinį darbą bei paslaugas ir pan.). Valstybės uždavinys - sudaryti sąlygas visiškam, produktyviam ir laisvai pasirenkamam asmenų užimtumui, kad būtų įgyvendinama jų teisė į darbą.

Atkūrus Lietuvoje nepriklausomybę, pradiniam darbo rinkos raidos etape, atsižvelgiant į šalies ekonomines galimybes ir pereinamojo laikotarpio ypatumus, buvo keliami tokie pagrindiniai darbo teisės reformos reikalavimai: sukurti darbo rinką reglamentuojančią teisinę bazę bei darbo rinkai reguliuoti valstybines institucijas. 1990 m. gruodžio mėn. 13 d. buvo priimtas Lietuvos Respublikos gyventojų užimtumo įstatymas (po 1996 m. padarytų pakeitimų - Lietuvos Respublikos bedarbių rėmimo įstatymas), kuriuo remiantis buvo sudarytos ekonominės, socialinės ir teisinės prielaidos laisvai funkcionuoti darbo pasiūlai ir paklausai; be to, buvo įsteigta Lietuvos darbo birža ir teritorinės darbo biržos. Vėliau teisinė bazė buvo nuolat tobulinama. Darbo kodekse naujai apibrėžiamos įdarbinimo, bedarbio sąvokos.

Įdarbinimas yra sistema teisinių, ekonominių, socialinių ir organizacinių priemonių, kurias teikia valstybės, savivaldybių įmonės, įstaigos, organizacijos, padedančios sudaryti darbo sutartį. Tarpininkauti dėl įdarbinimo gali ir kitos įmonės, įstaigos, organizacijos, kurių įstatuose ar steigimo dokumentuose nurodyta ši veikla. Tarp įdarbinimo tarnybos ir piliečio teisinis santykis atsiranda kreipimosi į įdarbinimo tarnybą tarpininkauti įdarbinant pagrindu.

Valstybė garantuoja piliečiams nemokamas profesinio orientavimo ir konsultavimo paslaugas bei informaciją apie laisvas darbo vietas, nemokamas darbo biržos paslaugas įsidarbinant, nemokamą profesinį mokymą, kai asmuo neturi darbo, suteikia galimybę tokiu atveju dirbti viešuosius ir Užimtumo fondo remiamus darbus.

Ieškantys darbuotojų darbdaviai turi informuoti teritorines darbo biržas apie laisvas darbo vietas, darbo funkcijas ir darbo pobūdį, darbo apmokėjimo ir kitas sąlygas bei pretendentams įsidarbinti keliamus kvalifikacinius reikalavimus. Teritorinės darbo biržos registruoja laisvas darbo vietas, viešai jas skelbia ir siūlo ieškantiems darbo asmenims.

Pagal DK *bedarbiais* laikomi nedirbantys darbingo amžiaus darbingi asmenys, nesimokantys dieninėse mokymo įstaigose, neturintys pakankamų pragyvenimo lėšų, užsiregistravę gyvenamosios vietos teritorinėje darbo biržoje kaip ieškantys darbo ir pasirengę priimti pasiūlymą įsidarbinti arba mokytis profesijos. Bedarbiams teikiamų įdarbinimo paslaugų ir paramos formas bei tvarką nustato specialus įstatymas.

Lietuvos Respublikos Seimas 2003 m. gruodžio 16 d. priėmė Lietuvos Respublikos nedarbo socialinio draudimo įstatymą. Jame apibrėžiama nedarbo draudimu draudžiami asmenys, nedarbo draudimo išmokos dydis, skyrimo sąlygos, išmokos mokėjimo sustabdymo, pratęsimo tvarka ir kiti nedarbo draudimo išmokų skyrimo klausimai.

Nedarbo socialiniu draudimu privalomai draudžiami asmenys: 1) gaunantys atlyginimą už darbą, t. y. dirbantys pagal darbo sutartis įmonėse, įstaigose, organizacijose ar kitose organizacinėse struktūrose, einantys narystės pagrindu renkamąsias pareigas renkamosiose organizacijose, kandidatai į notarus (asesoriai);

2) valstybės tarnautojai;

3) valstybės politikai, Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo teisėjai, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo teisėjai, kitų teismų teisėjai, prokurorai, Lietuvos banko valdybos pirmininkas, jo pavaduotojai, valdybos nariai, Seimo ar Respublikos Prezidento paskirti valstybės institucijų ar įstaigų pareigūnai, Seimo ar Respublikos Prezidento paskirti valstybinių (nuolatinių) komisijų ir tarybų, kitų valstybinių (nuolatinių) komisijų ir tarybų pirmininkai, jų pavaduotojai ir nariai, taip pat pagal specialius įstatymus įsteigtų komisijų ar tarybų, fondų valdybų pirmininkai ir nariai. Jeigu šiame punkte išvardyti asmenys atlyginimo už darbą negauna, nedarbo draudimu jie nedraudžiami;

4) profesinės karo tarnybos kariai;

5) privalomosios nuolatinės pradinės karo tarnybos ir alternatyviosios krašto apsaugos tarnybos kariai.

Teisę į nedarbo draudimo išmoką turi: bedarbiais teritorinėje darbo biržoje užsiregistravę nurodyti apdraustieji, kuriems teritorinė darbo birža nepasiūlė darbo, atitinkančio jų profesinį pasirengimą bei sveikatos būklę, ar aktyvios darbo rinkos politikos priemonių ir jeigu jie iki užsiregistravimo teritorinėje darbo biržoje turi ne mažesnę kaip 18 mėnesių nedarbo draudimo stažą per paskutinius 36 mėnesius; įstatymų nustatyta tvarka buvo atleisti iš darbo darbdavio iniciatyva nesant darbuotojo kaltės, dėl nepriklausančių nuo darbuotojo aplinkybių bei darbdavio bankroto atveju; baigę privalomąją nuolatinę pradinę karo tarnybą ar alternatyviąją krašto apsaugos tarnybą ar buvo atleisti iš šių tarnybų išstarnavę ne mažiau kaip pusę nustatyto laiko.

Nedarbo draudimo išmoka mokama ne rečiau kaip kartą per mėnesį.

Lietuvos darbo birža ir jos teritorinės darbo biržos yra atsakingos už nedarbo draudimo išmokų apskaičiavimą ir mokėjimą. Neteisingai išmokėtos sumos išieškomos įstatymų nustatyta tvarka.

3.2. DARBO SUTARTIS

Darbo sutartis yra piliečių teisės į darbą realizavimo būdas. Darbo kodekse *darbo sutartis* yra apibrėžiama kaip darbuotojo ir darbdavio susitarimas, kuriuo darbuotojas įsipareigoja dirbti tam tikros profesijos, specialybės, kvalifikacijos darbą arba eiti tam tikras pareigas paklusdamas darbovietėje nustatytai darbo tvarkai, o darbdavys įsipareigoja suteikti darbuotojui sutartyje nustatytą darbą, mokėti darbuotojui sulygutą darbo užmokestį ir užtikrinti darbo sąlygas, nustatytas darbo įstatymuose, kituose norminiuose teisės aktuose, kolektyvinėje sutartyje ir šalių susitarimu. Taigi pagrindinis darbo sutarties požymis yra tas, kad viena sutarties šalis (darbuotojas) kitos šalies (darbdavio) yra priimamas į darbą ne konkrečiai užduočiai atlikti, kaip yra civilinėje sutartyje (pvz., rangos, autorinėje, paslaugų), o vykdyti tam tikrai darbo funkcijai. Pažymėtina, kad darbuotojas, atlikdamas pagal šią

sutartį tam tikrą darbo funkciją (apibrėžtos profesijos, specialybės, kvalifikacijos ar tam tikrose pareigose), privalo laikytis tam tikros vidaus darbo tvarkos, o darbdavys privalo vykdyti visus išpareigojimus ir užtikrinti sąlygas, nustatytas darbo įstatymuose, kituose norminiuose teisės aktuose, kolektyvinėje sutartyje ir šalių susitarimu.

Dėl darbo sutarties turinio šalims leidžiama susitarti pačioms, tačiau dviejų sąlygų paisyti yra privaloma. Darbo kodekse yra numatytos 2 būtiniosios sutarties sąlygos: 1) darbovietė (įmonė, įstaiga, organizacija, struktūrinis padalinys ir kt.); 2) darbo funkcija (t. y. tam tikros profesijos, specialybės, kvalifikacijos darbas arba tam tikros pareigos). Šių būtinųjų darbo sutarties sąlygų nustatymo teisinė reikšmė yra tokia: nesusitarus dėl jų, darbo sutartis laikoma nesudaryta. Darbo kodekso 95 straipsnio 2 dalyje numatyta, kad atskiroms darbo sutarčių rūšims darbo įstatymuose ir kolektyvinėse sutartyse gali būti nustatomos ir kitos būtiniosios sąlygos, kurias šalys sulygsta sudarydamos darbo sutartį (dėl sutarties termino, sezoninio darbo pobūdžio ir kt.). Nesusitarus dėl jų, sutartis taip pat laikoma nesudaryta. Darbo sutarties šalys gali susitarti ir dėl kitų darbo sutarties sąlygų, jeigu darbo įstatymai, kiti norminiai teisės aktai arba kolektyvinė sutartis nedraudžia jas nustatyti (pvz., išbandymas, profesijų jungimas ir kt.). Tos kitos darbo sutarties sąlygos nėra būtinos, kad darbo sutartis galiočiau. Taigi darbo teisėje egzistuoja dvi darbo sutarties turinio sąlygų grupės: būtiniosios ir fakultatyvinės. Pastarosios nėra privalomos. Darbdavys neturi teisės reikalauti, kad darbuotojas atliktų darbą, nesulygta darbo sutartyje.

Darbo sutarties turinys yra jos šalių sulygta sutarties sąlygos, apibrėžiančios šalių teises ir pareigas. Šalys negali nustatyti tokių darbo sąlygų, kurios pablogina darbuotojo padėtį, palyginti su ta, kurią nustato DK, įstatymai, kiti norminiai teisės aktai ir kolektyvinė sutartis. Jei darbo sutarties sąlygos prieštarauja DK, įstatymui arba kolektyvinei sutarčiai, taikomos DK, įstatymų, norminių teisės aktų arba kolektyvinės sutarties nuostatos.

Ir būtiniosios, ir kitos šalių sutartos sąlygos, jei jos neprieštarauja norminiams darbo teisės aktams, darbo sutarties šalims yra vienodai privalomos.

GARANTIJOS IR APRIBOJIMAI PRIIMANT Į DARBĄ

Draudžiama atsisakyti priimti į darbą dėl lyties, seksualinės orientacijos, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, pilietybės ir socialinės padėties, tikėjimo, santuokinės ir šeiminių padėties, amžiaus, įsitikinimų ar pažiūrų, priklausomybės politinėms partijoms ir visuomeninėms organizacijoms, aplinkybių, nesusijusių su darbuotojų dalykinėmis savybėmis, be to, jeigu yra raštiškas darbdavių susitarimas dėl darbuotojo perkėlimo į kitą darbovietę, kitais įstatymų nustatytais atvejais.

Priėmimo į darbą apribojimus gali nustatyti tik įstatymai. Draudžiama eiti tarnautojų pareigas vienoje valstybės ir savivaldybės institucijoje bei valstybės ar savivaldybės įmonėje asmenims, kuriuos sieja artimi giminystės ar svainystės ryšiai (tėvai, įtėviai, broliai, seserys ir jų vaikai, seneliai, sutuoktiniai, vaikai, įvaikiai, jų sutuoktiniai ir jų vaikai, taip pat sutuoktinių tėvai, broliai, seserys ir jų vaikai), jeigu jų tarnyba kartu yra susijusi su vieno iš jų tiesioginiu pavaldumu kitam arba su vieno teise kontroliuoti kitą. Išimtis iš šios taisyklės gali nustatyti Vyriausybė.

KAI KURIŲ DARBO SUTARČIŲ RŪŠIŲ YPATYBĖS

Darbo sutartys gali būti: neterminuotos; terminuotos, laikinosios, sezoninės; dėl papildomo darbo, antraeilių pareigų; su namudininkais; patarnavimo darbams ir kitos.

Darbo sutartis paprastai sudaroma neapibrėžtam laikui (*neterminuota*). *Terminuota* darbo sutartis gali būti sudaroma tam tikram laikui arba tam tikrų darbų atlikimo laikui, bet ne ilgiau kaip penkeriems metams. Neleidžiama sudaryti terminuotos darbo sutarties, jeigu darbas yra nuolatinio pobūdžio, išskyrus atvejus, kurie numatyti įstatymuose arba kolektyvinėse sutartyse. Su renkamaisiais darbuotojais terminuota darbo sutartis sudaroma laikui, kuriam jie išrinkti, o su darbuotojais, kuriuos pagal įstatymus arba pagal įmonės, įstaigos, organizacijos įstatus skiria į darbą renkamieji organai, terminuota darbo sutartis sudaroma tų renkamųjų organų įgaliojimų laikui (kadencijai).

Darbo sutarties terminas gali būti nustatomas iki tam tikros kalendorinės datos arba iki tam tikrų aplinkybių atsiradimo, pasikeitimo arba pasibaigimo. Jeigu darbo sutartyje jos terminas nenurodytas arba netinkamai nustatytas, laikoma, kad sudaryta neterminuota darbo sutartis.

Terminuota darbo sutartis tampa neterminuota, kai darbo santykių buvimo laikotarpiu išnyksta aplinkybės, dėl kurių buvo apibrėžtas sutarties terminas (darbuotojas po atostogų negrįžta į darbą ir kt.).

Sezoninė darbo sutartis sudaroma sezoniniams darbams atlikti. Sezoniniais vadinami darbai, kurie dėl gamtinių ir klimato sąlygų dirbami ne visus metus, o tam tikrais periodais (sezonais), ne ilgesniais kaip aštuoni mėnesiai (vienas po kito einančių dvylikos mėnesių laikotarpiu), ir yra įtraukti į sezoninių darbų sąrašą. Sezoninių darbų sąrašą, sezoninės darbo sutarties sudarymo, pakeitimo ir nutraukimo, taip pat darbo ir poilsio laiko ir darbo apmokėjimo ypatybes, remdamasi DK, nustato Vyriausybė.

Laikinoji darbo sutartis yra darbo sutartis, sudaryta ne ilgesniam kaip dviejų mėnesių laikotarpiui. Laikinosios darbo sutarties sudarymo pagrindus (aplinkybes, kurioms esant gali būti sudaroma laikinoji darbo sutartis), tokios sutarties pakeitimo ir pasibaigimo, taip pat laikinųjų darbuotojų darbo ir poilsio laiko ypatybes nustato Vyriausybė.

Darbuotojas, jeigu to nedraudžia įstatymai, gali susitarti, kad toje pačioje darbovietėje jis eis tam tikras *papildomas pareigas* arba dirbs tam tikrą papildomą (sutartyje nesulygtą) darbą.

Darbuotojas gali eiti *antraeiles pareigas* arba dirbti darbus kitoje darbovietėje, jeigu to nedraudžia įstatymai ir kiti norminiai teisės aktai. Darbo sutarties dėl antraeilių pareigų (darbo) ypatumus nustato Vyriausybė ir kolektyvinės sutartys.

DARBO SUTARTIES FORMA IR SUDARYMO TVARKA

Darbuotojas privalo pradėti dirbti kitą po darbo sutarties sudarymo dieną, jeigu šalys nesusitarė kitaip. Siekiant sudaryti sąlygas darbdaviui parinkti labiausiai kvalifikuotus darbuotojus, taip pat darbuotojui pageidaujant patikrinti, ar darbas, į kurį jis pretenduoja, jam tiks, sudarant darbo sutartį leidžiama sulygti dėl išbandymo (DK 105 str.). Išbandymo sąlyga turi būti nustatoma darbo sutartyje. Išbandymo laikotarpiu darbuotojui taikomi visi darbo įstatymai. Išbandymas norint patik-

rinti, ar darbuotojas tinka sulygtam darbui, nenustatomas priimant į darbą asmenis: iki aštuoniolikos metų; pareigoms konkurso arba rinkimų būdu, taip pat išlaikiusius kvalifikacinius egzaminus pareigoms eiti; darbdavių susitarimu perkeliamus dirbti į kitą darbovietę; kitais darbo įstatymuose numatytais atvejais.

Išbandymo terminas negali būti ilgesnis kaip trys mėnesiai. Įstatymų nustatytais atvejais norint patikrinti, ar darbuotojas tinka sulygtam darbui, gali būti taikomi ilgesni išbandymo terminai, bet ne ilgesni kaip šeši mėnesiai. Į išbandymo terminą neįskaitomi laikotarpiai, kai darbuotojas nebuvo darbe.

Jei darbdavys pripažino, kad išbandymo norint patikrinti, ar darbuotojas tinka pavestam darbui, rezultatai nepatenkinami, jis iki išbandymo termino pabaigos gali atleisti darbuotoją iš darbo, apie tai raštu įspėjęs darbuotoją prieš tris dienas, ir nemokėti jam išeitinės išmokos.

Jei išbandymas yra nustatytas norint patikrinti, ar darbas tinka darbuotojui, išbandymo įvertinimas priklauso nuo darbuotojo valios. Per išbandymo terminą darbuotojas turi teisę nutraukti darbo sutartį, apie tai raštu įspėjęs darbdavį prieš tris dienas.

Kai išbandymo terminas yra pasibaigęs, o darbuotojas tebedirba, nutraukti darbo sutartį leidžiama tik bendraisiais pagrindais, nustatytais DK.

Beje, darbuotojas gali ir nesutikti su išbandymo rezultatų įvertinimu. Tokiu atveju jis turi teisę kreiptis į teismą (DK 297 str. 3 d.) ir reikalauti palikti jį darbe. Taigi teisiniu požiūriu darbo sutartis, kurioje nustatomas išbandymo terminas, yra su naikinamąja sąlyga (jos vaidmenį čia atlieka neigiami išbandymo rezultatai), kuriai atsiradus darbo sutartis yra nutraukiama, o kartu pasibaigia ir jos šalių tarpusavio teisės ir pareigos.

Išbandymo termino nustatymas yra darbo sutarties šalių teisė, o ne pareiga. Darbuotojų teisinė padėtis per išbandymo laikotarpį niekuo nesiskiria nuo kitų darbuotojų padėties.

Darbdavys privalo pareikalauti, kad priimamasis dirbti pateiktų asmens tapatybę patvirtinantį dokumentą ir valstybinio socialinio draudimo pažymėjimą. Jeigu darbo įstatymai sieja priėmimą į darbą su tam tikru išsimokslinimu ar profesiniu pasirengimu, sveikatos būkle, darbdavys privalo pareikalauti, kad priimamasis pateiktų išsimokslinimą, profesinį pasirengimą, sveikatos būklę patvirtinančius dokumentus, o priimdamas į darbą nepilnametį nuo keturiolikos iki šešiolikos metų, - gimimo liudijimą, mokyklos, kurioje mokosi, taip pat vieno iš tėvų ar kito vaiko atstovo pagal įstatymą raštišką sutikimą bei vaiko sveikatą prižiūrinčio gydytojo leidimą. Darbdavys turi teisę pareikalauti ir kitų įstatymuose numatytų dokumentų.

DARBO SUTARTIES VYKDYMAS

Darbuotojas neturi teisės be darbdavio ar jo įgalioto asmens sutikimo savo darbą pavesti atlikti kitam asmeniui.

Darbo sutarties būtiniosios sąlygos gali būti keičiamos esant išankstiniam raštiškam darbuotojo sutikimui, išskyrus *ypatingus atvejus* (DK 121 str.). Kai keičiama gamyba, darbdavys turi teisę perkelti darbuotoją iki vieno mėnesio laikui į darbo sutartimi nesulygtą darbą toje pačioje vietovėje, taip pat pakeisti kitas DK 95 straipsnio 1 ir 2 dalyse nustatytas sąlygas, kai reikia užkirsti kelią gaivalinei nelaimei ar

gamybinei avarijai, ją likviduoti arba nedelsiant pašalinti jos padarinius, užkirsti kelią nelaimingiems atsitikimams, gesinti gaisrą ir kitais ypatingais iš anksto nenumatytais atvejais. Draudžiama perkelti darbuotoją į tokį darbą, kuris neleistinas dėl jo sveikatos būklės.

Perkelti į kitą darbą galima ir prastovos atveju. *Prastova* ne dėl darbuotojo kaltės yra tokia padėtis darbovietėje, kai darbdavys neduoda darbuotojui darbo sutartyje suldyto darbo dėl tam tikrų objektyvių priežasčių (gamybinių ar kt.). Prastovos laikui darbuotojai, atsižvelgiant į jų profesiją, specialybę, kvalifikaciją ir sveikatos būklę, jų raštišku sutikimu perkeliama į kitą darbą. Jeigu darbuotojai sutinka, jie gali būti perkeliama į kitą darbą, neatsižvelgiant į profesiją, specialybę, kvalifikaciją.

Jei darbuotojas pasirodė darbe neblaivus, apsvaigęs nuo narkotinių ar toksinių medžiagų, darbdavys tą dieną (pamainą) neleidžia jam dirbti ir nemoka jam darbo užmokesčio. Kitais atvejais nušalinti darbuotoją nuo darbo (pareigų) darbdavys gali tik įstatymų nustatytais pagrindais.

Darbdavys nušalina darbuotoją nuo darbo, nemoka jam darbo užmokesčio pagal pareigūnų arba institucijų, kurioms įstatymas suteikia nušalinimo teisę, rašytinį reikalavimą. Jame turi būti nurodyta, kuriam laikui darbuotojas nušalinamas, nušalinimo priežastis ir teisinis pagrindas.

Nušalintas darbuotojas jo sutikimu perkeliama į kitą darbą, jei toks perkėlimas neprieštarauja nušalinimo tikslui. Nušalinimo terminui pasibaigus, darbuotojas grąžinamas į ankstesnį darbą, jei dėl nušalinimo neatsirado pagrindas nutraukti darbo sutartį. Jeigu darbuotojas darbdavio arba tam įgaliotų organų pareigūnų reikalavimu buvo nušalintas nuo darbo (pareigų) nepagrįstai, jis turi teisę reikalauti, kad įstatymų nustatyta tvarka jam būtų atlyginta žala.

DARBO SUTARTIES PASIBAIGIMAS

Darbo sutarties pasibaigimo pagrindai - tai tokios teisinę reikšmę turinčios aplinkybės (juridiniai faktai), kurioms atsiradus darbo sutartis gali būti nutraukta. Darbo sutarties pasibaigimas - tai plačiausia sąvoka, apimanti visus teisinių darbo santykių pasibaigimo atvejus.

Pagal DK darbo sutartis baigiasi ją nutraukus DK ir kitų įstatymų nustatytais pagrindais (šalių susitarimu - DK 125 str.; suėjus terminui - DK 126 str.; darbuotojo pareiškimu - DK 127 str.; dėl nepriklausančių nuo darbuotojo aplinkybių -DK 128 str.; darbdavio iniciatyva, kai nėra darbuotojo kaltės, - DK 129 str.; be įspėjimo - DK 136 str.). Darbo sutartis taip pat baigiasi likvidavus darbdavį be teisių perėmėjo ar darbuotojui mirus.

Darbo sutarties nutraukimas būna tais atvejais, kai darbo sutartis pasibaigia vienos iš šalių iniciatyva arba abiejų šalių susitarimu.

Darbo sutarties nutraukimas šalių susitarimu (DK125 str.). Viena darbo sutarties šalis gali raštu pasiūlyti kitai šaliai nutraukti darbo sutartį šalių susitarimu. Jei ši sutinka su pasiūlymu, per septynias dienas turi apie tai pranešti šaliai, pateikusiai pasiūlymą nutraukti darbo sutartį. Sutarusios nutraukti sutartį, šalys sudaro raštišką susitarimą dėl sutarties nutraukimo. Susitarime numatoma, nuo kurio laiko sutartis nutraukiama, ir kitos sutarties nutraukimo sąlygos (kompensacijų, nepanaudotų atostogų suteikimo ir kt.).

Jei antroji šalis per DK 125 straipsnio 1 dalyje nustatytą laiką nepraneša, kad sutinka nutraukti sutartį, laikoma, kad pasiūlymas nutraukti darbo sutartį šalių susitarimu yra atmestas.

Darbo sutarties nutraukimas suėjus terminui (DK 126 str.). Suėjus darbo sutarties terminui, darbdavys arba darbuotojas turi teisę nutraukti darbo sutartį. Nė vienai iš šalių darbo sutarties nenutraukus, laikoma, kad sutartis tapo neterminuota.

Darbo sutarties nutraukimas darbuotojo pareiškimu (DK 127 str.). Darbuotojas turi teisę nutraukti neterminuotą, taip pat ir terminuotą darbo sutartį iki jos termino pabaigos, apie tai raštu išpėjęs darbdavį ne vėliau kaip prieš keturiolika dienų. Kolektyvinėje sutartyje gali būti nustatytas ir kitoks išpėjimo terminas, bet jis negali viršyti vieno mėnesio. Išpėjimo terminui pasibaigus, darbuotojas turi teisę nutraukti darbą, o darbdavys privalo įforminti darbo sutarties nutraukimą ir atsiskaityti su darbuotoju.

Darbuotojas turi teisę nutraukti neterminuotą, taip pat ir terminuotą darbo sutartį iki jos termino pabaigos, apie tai išpėjęs darbdavį ne vėliau kaip prieš tris dienas, jei reikalavimas nutraukti darbo sutartį pagrįstas darbuotojo liga ar invalidumu, trukdančiu tinkamai atlikti darbą, arba kitomis svarbiomis priežastimis, nustatytomis kolektyvinėje sutartyje, arba jei darbdavys nevykdo išpareigojimų pagal darbo sutartį, pažeidžia įstatymus ar kolektyvinę sutartį. Darbuotojas turi teisę nutraukti neterminuotą darbo sutartį, apie tai išpėjęs darbdavį ne vėliau kaip prieš tris dienas, jeigu jis jau yra įgijęs teisę į visą senatvės pensiją arba ją gauna. Darbo sutartis tokiais atvejais turi būti nutraukiama nuo darbuotojo prašyme nurodytos dienos.

Darbo sutartyje gali būti sulygta: jeigu sutartis nutraukiama darbuotojo pareiškimu be svarbios priežasties, tai darbuotojas išpareigoja atlyginti darbdaviui jo turėtas išlaidas per paskutinius vienerius darbo metus darbuotojo mokymui, kvalifikacijos kėlimui, stažuotėms ir kt.

Darbuotojas turi teisę atšaukti prašymą nutraukti darbo sutartį ne vėliau kaip per tris dienas nuo prašymo padavimo dienos. Po to jis gali atšaukti prašymą tik darbdavio sutikimu.

Darbo sutarties nutraukimas dėl nepriklausančių nuo darbuotojo aplinkybių (DK 128 str.). Darbuotojas turi teisę nutraukti neterminuotą darbo sutartį, taip pat terminuotą darbo sutartį, sudarytą ilgesniam kaip šešių mėnesių laikui, jeigu jo darbo vietoje darbo sutartyje nustatytu darbo laiku prastova ne dėl darbuotojo kaltės tęsiasi ilgiau kaip trisdešimt dienų iš eilės arba jeigu ji sudaro daugiau kaip šešiasdešimt dienų per paskutinius dvylika mėnesių, taip pat jeigu jam daugiau kaip du mėnesius iš eilės nemokamas visas jam priklausantis darbo užmokestis (mėnesinė alga). Darbo sutartis turi būti nutraukiama nuo darbuotojo prašyme nurodytos datos. Ši data turi būti ne ankstesnė kaip trys dienos nuo prašymo padavimo dienos.

Darbo sutarties nutraukimas darbdavio iniciatyva, kai nėra darbuotojo kaltės (DK 129 str.). Darbdavys gali nutraukti neterminuotą darbo sutartį su darbuotoju tik dėl svarbių priežasčių, apie tai išpėjęs jį DK 130 straipsnyje nustatyta tvarka. Atleisti darbuotoją iš darbo, kai nėra darbuotojo kaltės, leidžiama, jei negalima darbuotojo perkelti jo sutikimu į kitą darbą.

Svarbiomis gali būti pripažįstamos tik tos aplinkybės, kurios yra susijusios su darbuotojo kvalifikacija, profesiniais gebėjimais, jo elgesiu darbe. Darbo sutartis

taip pat gali būti nutraukta dėl ekonominių, technologinių priežasčių ar darbovietės struktūrinių pertvarkymų ir dėl panašių svarbių priežasčių. DK 129 straipsnio 3 dalyje yra apibrėžta, kas negali būti teisėta priežastis nutraukti darbo santykius.

Išėjimas apie darbo sutarties nutraukimą (DK 130 str.). Darbdavys turi teisę nutraukti darbo sutartį raštu išpėjęs darbuotoją prieš du mėnesius. Darbuotojai, nurodyti DK 129 straipsnio 4 dalyje, apie atleidimą iš darbo turi būti išpėti ne vėliau kaip prieš keturis mėnesius.

Išėjime apie darbo sutarties nutraukimą turi būti nurodyta: atleidimo iš darbo priežastis ir aplinkybės, kuriomis motyvuojamas darbo sutarties nutraukimas; atleidimo iš darbo data; atsiskaitymo su atleidžiamu darbuotoju tvarka.

Per išėjimo laikotarpį darbdavys turi duoti darbuotojui laisvo nuo darbo laiko naujo darbo paieškomis. Šio laiko trukmė negali būti mažesnė negu dešimt procentų darbo laiko normos, tenkančios darbuotojui per išėjimo terminą. Laisvas nuo darbo laikas suteikiamas darbuotojo ir darbdavio sutarta tvarka. Už šį laiką darbuotojui paliekamas jo vidutinis darbo užmokestis.

Išėjimas netenka galios, jei nuo jo termino pabaigos praeina daugiau kaip vienas mėnuo, neįskaitant darbuotojo laikinojo nedarbingumo ir atostogų laiko. Jeigu darbuotojas atleidžiamas iš darbo nepasibaigus išėjimo terminui, jo atleidimo iš darbo data perkeliama iki to laiko, kada turėjo pasibaigti išėjimo terminas.

DARBO SUTARTIES NUTRAUKIMAS: APRIBOJIMAI IR GARANTIJOS

Darbo įstatymuose numatyti tam tikri apribojimai nutraukti darbo sutartį. Antai DK 138 straipsnyje nustatyti apribojimai nutraukti darbo sutartį reorganizuojant įmonę. Ten rašoma, kad įmonės savininko, pavaldumo, steigėjo ar pavadinimo pasikeitimas, sujungimas, padalijimas, išdalijimas ar prijungimas prie kitos įmonės, įstaigos ar organizacijos negali būti teisėta priežastis nutraukti darbo santykius.

DK teigiama, kad draudžiama išpėti apie darbo sutarties nutraukimą ir atleisti iš darbo darbuotoją laikino nedarbingumo laikotarpiu, taip pat atostogų metu, išskyrus atvejus, kai darbuotojas atleidžiamas įsiteisėjusiu teismo sprendimu arba kai įsiteisėja teismo nuosprendis. Taip pat draudžiama išpėti apie darbo sutarties nutraukimą ir atleisti iš darbo darbuotoją, pašauktą atlikti krašto apsaugos tarnybą arba kitas Lietuvos Respublikos piliečio pareigas, bei kitais įstatymuose nustatytais atvejais.

Tam tikroms asmenų grupėms DK numatytos garantijos, neleidžiančios nutraukti darbo sutarties. Tokios garantijos taikomos nėščioms moterims, darbuotojams, auginantiems vaikus, sergantiems ir sužalotiems darbe darbuotojams, darbuotojų atstovams. Be to, DK 135 straipsnyje numatytos kai kuriems darbuotojams pirmenybės teisės būti paliktiems dirbti, kai mažinamas darbuotojų skaičius.

Ypač svarbios garantijos, nustatytos nėščioms moterims ir darbuotojams, auginantiems vaikus (vaiką) iki trejų metų. Su jais darbo sutartis negali būti nutraukta, jei nėra darbuotojo kaltės (DK 132 str.).

Darbuotojams, sergantiems ir sužalotiems darbe, darbo vieta ir pareigos paliekamos, kol atgaus darbingumą arba bus nustatytas invalidumas. Jei darbuotojas tapo laikinai nedarbingas, darbo vieta ir pareigos paliekamos, jeigu jie dėl laikinojo nedarbingumo neatvyksta į darbą ne daugiau kaip šimtą dvidešimt dienų iš eilės

arba ne daugiau kaip šimtą keturiasdešimt dienų per paskutinius dvylika mėnesių, jei įstatymai ir kiti norminiai teisės aktai nenustato, kad tam tikros ligos atveju darbo vieta ir pareigos paliekamos ilgesnį laiką.

Garantijos darbuotojų atstovams yra įtvirtintos DK 134 straipsnyje, bet jos taip pat gali būti numatytos ir kolektyvinėse sutartyse.

Nutraukus darbo sutartį darbdavio iniciatyva (DK 129 str.), kai nėra darbuotojo kaltės, išmokama išeitinė išmoka. Jos dydis priklauso nuo darbuotojo nepertraukiamojo darbo stažo toje darbovietėje. Esant stažui iki dvylikos mėnesių - išmokama vieno mėnesio vidutinio darbo užmokesčio dydžio išmoka, nuo dvylikos iki trisdešimt šešių mėnesių - dviejų mėnesių vidutinio darbo užmokesčio dydžio išmoka, nuo trisdešimt šešių iki šešiasdešimties mėnesių - trijų mėnesių vidutinio darbo užmokesčio dydžio išmoka, nuo šešiasdešimties iki šimto dvidešimties mėnesių - keturių mėnesių vidutinio darbo užmokesčio dydžio išmoka, nuo šimto dvidešimties iki dviejų šimtų keturiasdešimties mėnesių - penkių mėnesių vidutinio darbo užmokesčio dydžio išmoka, o esant daugiau kaip dviejų šimtų keturiasdešimties mėnesių - šešių mėnesių vidutinio darbo užmokesčio dydžio išmoka.

Nutraukus darbo sutartį kitais DK ir kituose įstatymuose numatytais atvejais, kai nėra darbuotojo kaltės (išskyrus atvejus, kai darbo sutartis nutraukiama šalių susitarimu, darbuotojo pareiškimu ne dėl svarbių priežasčių arba pasibaigus terminuotos darbo sutarties terminui), išmokama jo dviejų mėnesių vidutinio darbo užmokesčio dydžio išeitinė išmoka, jeigu įstatymuose ar kolektyvinėje sutartyje nenustatyta kitaip.

ATSISKAITYMO SU ATLEIDŽIAMU DARBUOTOJU TVARKA

Darbdavys privalo visiškai atsiskaityti su atleidžiamu iš darbo darbuotoju jo atleidimo dieną, jeigu įstatymais ar darbdavio ir darbuotojo susitarimu nenustatyta kitokia atsiskaitymo tvarka.

Darbdavys atsiskaitymo su darbuotoju dieną privalo išmokėti visas jam priklausančias pinigų sumas, nustatyta tvarka užpildyti darbuotojo valstybinio socialinio draudimo pažymėjimą ir darbuotojo darbo sutartį.

Jeigu darbuotojas pageidauja, darbdavys privalo išduoti jam pažymą apie darbą, nurodydamas darbo funkcijas (pareigas), jo pradžios ir pabaigos datas, o darbuotojo prašymu - darbo užmokesčio dydį ir darbo įvertinimą (charakteristiką).

3.3. DARBO IR POILSIO LAIKAS

DARBO LAIKO SĄVOKA IR RŪŠYS

Lietuva yra ratifikavusi TDO konvenciją Nr. 47 „Dėl darbo laiko sutrumpinimo iki 40 valandų per savaitę“, taip pat konvenciją Nr. 14 „Dėl savaitinio poilsio pramonės įmonėse“. Šių konvencijų reikalavimus atitinka Lietuvos Respublikos DSSĮ ir DK XIII-XIV skyrių nuostatos. Teisiškai reguliuojant darbo ir poilsio laiką vis didesnę reikšmę įgyja lokalinės teisės normos (kolektyvinė sutartis, vidaus darbo tvarkos taisyklės ir kt.) ir individualios darbo sutartys.

Darbo laikas - tai laikas, kurio metu darbuotojas privalo dirbti jam pavestą darbą, ir kiti jam prilyginti laikotarpiai. / *darbo laiką įeina*: faktiškai dirbtas laikas,

budėjimas darbe ir namuose; tarnybinės komandiruotės, tarnybinės kelionės į kitą vietovę laikas; laikas, reikalingas darbo vietai, darbo įrankiams, saugos priemonėms paruošti ir sutvarkyti; pertraukos darbe, pagal norminius teisės aktus įskaitomos į darbo laiką; privalomų medicininių apžiūrų laikas; stažuotė, kvalifikacijos kėlimas darbovietėje ar mokymo centruose; nušalinimo nuo darbo laikas, jeigu nušalintas darbuotojas privalo laikytis nustatytos darbovietėje tvarkos; prastovos laikas. Į darbo laiką neįeina: pravaikšta; neatvykimas į darbą administracijos leidimu; valstybinių, visuomeninių ar piliečio pareigų atlikimas, karinė tarnyba arba mokomosios karinės pratybos; nedarbingumo laikas; pertraukos pailsėti ir pavalgyti, kasdieninis (tarp pamainų), kas savaitinis poilsis, šventės, atostogos; kiti norminių teisės aktų nustatyti laikotarpiai.

Darbo laikas normuojamas visiems darbuotojams, neatsižvelgiant į tai, kokioje darbovietėje jie dirba. Darbo laiko norma apibrėžiama (nustatoma) tam tikru kalendoriniu laikotarpiu - darbo diena (pamaina), darbo savaitė, apskaitiniu laikotarpiu (4 mėn.). Darbo dienos trukmė priklauso nuo to, kiek dienų (5 ar 6) dirbama per savaitę. Darbo pamaina - tai darbo laiko trukmė, kurią darbuotojai turi dirbti per parą pagal darbo grafiką.

Nustatyta *normali darbo laiko trukmė* - 40 valandų per savaitę, o maksimalus darbo laikas, įskaitant viršvalandžius, per septynias dienas neturi viršyti 48 valandų. Kasdienė darbo laiko trukmė neturi viršyti 8 valandų. Išimtis gali nustatyti įstatymai, Vyriausybės nutarimai ir kolektyvinės sutartys.

DK 144 straipsnyje numatyta, kad darbuotojų, dirbančių ne vienoje darbovietėje arba vienoje darbovietėje, bet pagal dvi ar daugiau darbo sutarčių, darbo dienos trukmė (kartu su pertrauka pailsėti ir pavalgyti) negali būti ilgesnė kaip dvylika valandų.

Sutrumpintas darbo laikas nustatomas atsižvelgiant į darbo sąlygas bei darbą dirbančio asmens fiziologines savybes ir yra trumpesnis už normalią (40 valandų) darbo laiko trukmę. Sutrumpintas darbo laikas nustatomas: 1) asmenims iki aštuoniolikos metų - pagal DSSĮ nuostatas; 2) asmenims, dirbantiems darbo aplinkoje, kurioje sveikatai kenksmingų veiksnių dydžiai viršija darbuotojų saugos ir sveikatos teisės aktų nustatytus leistinus ribinius dydžius (kiekius) ir kai techninėmis ar kitomis priemonėmis jų kiekio darbo aplinkoje sumažinti iki sveikatai nekenksmingų dydžių neįmanoma, darbo laikas nustatomas atsižvelgiant į darbo aplinką, bet jis turi būti ne ilgesnis kaip 36 valandos per savaitę; 3) asmenims, dirbantiems naktį.

Darbuotojų, kurių darbo pobūdis susijęs su didesne protine, emocine įtampa, darbo laiko sutrumpinimo tvarką nustato Vyriausybė.

Kai dirbama nakties metu, nustatytoji dienos (pamainos) trukmė sumažinama 1 valanda. Nakties darbo trukmė netrumpinama esant nepertraukiamai gamybai, taip pat tais atvejais, kai pagal darbo sutartį darbuotojas yra priimtas dirbti naktį. Naktiniu laikomas darbas, jeigu nuo 22 valandos iki 6 valandos dirbama bent tris valandas.

Švenčių dienų išvakarėse darbo dienos trukmė sutrumpinama viena valanda, išskyrus sutrumpintą darbo laiką dirbančius darbuotojus. Esant šešių dienų darbo savaitei, prieš poilsio dieną darbas neturi trukti ilgiau kaip penkias valandas. Darbuotojams, kuriems taikomas sutrumpintas darbo laikas, gali būti nustatomos papildomos darbo apmokėjimo garantijos. Tokių darbuotojų darbo apmokėjimo sąlygas nustato Vyriausybė.

Ne visas darbo laikas nustatomas: darbuotojo ir darbdavio susitarimu, o atskirais atvejais - darbuotojo reikalavimu dėl jo sveikatos būklės pagal medicinos įstaigos išvadą; darbuotojo iki 18 metų reikalavimu; invalido reikalavimu pagal sveikatos priežiūros įstaigos išvadą; pareikalavus nėščiai moteriai ar neseniai pagimdžiusiai moteriai; pareikalavus darbuotojui, auginančiam vaiką iki 3 metų, taip pat auginančiam vaiką iki 14 metų ir kitais atvejais, nustatytais DK 146 straipsnyje.

Jeigu kitaip nenustatyta sveikatos priežiūros įstaigos išvadoje, susitarus ne visas darbo laikas gali būti nustatomas sumažinant savaitės darbo dienų skaičių arba sutrumpinant darbo dieną (pamainą), arba darant ir vieną, ir kitą. Ne visas darbo laikas per darbo dieną gali būti suskaidomas dalimis. Kitas su ne viso darbo laiko nustatymo tvarka bei trukme susijusias sąlygas nustato Vyriausybė.

Darbas ne viso darbo laiko sąlygomis nesukelia jokių apribojimų nustatant kasmetinių atostogų trukmę, apskaičiuojant darbo stažą, skiriant į aukštesnes pareigas, keliant kvalifikaciją, neapriboja kitų darbuotojo darbo teisių. Darbas apmokamas proporcingai dirbtam laikui arba atliktam darbui.

DARBO LAIKO REŽIMAS IR APSKAITA

Darbo laiko režimas - tai darbo laiko trukmės paskirstymas per tam tikrą kalendorinį laikotarpį (parą, savaitę, mėnesį ar apskaitinį laikotarpį), garantuojant įstatymuose nustatytą poilsio laiką.

Kiekvieno darbuotojo darbo ir poilsio laiko paskirstymas (kaita) per parą, savaitę ar apskaitinį laikotarpį, taip pat kasdieninio darbo (pamainos) pradžia ir pabaiga nustatoma pagal įmonės, įstaigos, organizacijos darbo tvarkos taisykles. Darbo (pamainų) grafikus tvirtina administracija, suderinusi su įmonės, įstaigos, organizacijos darbuotojų atstovais (DK 19 str.), arba kolektyvinėje sutartyje nustatyta tvarka. Darbo laiko pradžią ir pabaigą valstybės ir savivaldybių įmonėse, įstaigose, organizacijose nustato Vyriausybė.

Darbuotojams nustatoma penkių darbo dienų savaitė su dviem poilsio dienomis. Įmonėse, kuriose dėl gamybos pobūdžio ar kitų sąlygų penkių darbo dienų savaitė neįmanoma, nustatoma šešių darbo dienų savaitė su viena poilsio diena.

Darbuotojai privalo dirbti darbo (pamainų) grafikuose nustatytu laiku. Darbo grafikai paskelbiami viešai įmonių ir jų padalinių informaciniuose stenduose ne vėliau kaip prieš dvi savaites iki šių grafikų įsigaliojimo. Darbdavys privalo užtikrinti tolygų pamainų keitimąsi. Draudžiama skirti darbuotoją dirbti dvi pamainas iš eilės.

Darbo laiko apskaita - tai fiksavimas duomenų apie darbuotojų atvykimą į darbą ir apie tai, kaip jie laikosi nustatytos darbo laiko trukmės bei darbo režimo, norminiais aktais nustatytuose dokumentuose. DK numatytos trys darbo laiko apskaitos rūšys: padienė, savaitinė ir suminė.

Padienė darbo laiko apskaita yra tokia, kai atskirai apskaitomas darbuotojo dirbtas laikas kiekvieną dieną (pamainą). Jo trukmė neturi viršyti įstatymų numatytos darbo dienos laiko normos.

Savaitinė darbo laiko apskaita yra tokia, kai apskaitomas darbuotojo dirbtas laikas kiekvieną kalendorinę savaitę. Jo trukmė neturi viršyti įstatymų nustatytos kalendorinės savaitės darbo laiko normos.

Suminė darbo laiko apskaitą galima įvesti nepertraukiamai veikiančiose įmonėse, įstaigose ir organizacijose, atskiruose cechuose, baruose, darbuose, kur yra

pertraukiamasis darbo dienos (pamainos) režimas, taip pat darbuose, kur dėl techninių gamybos sąlygų negalima laikytis konkrečiai darbuotojų kategorijai nustatytos kasdieninės ar kas savaitės darbo trukmės, atsižvelgus į darbuotojų atstovų nuomonę (DK 19 str.). Tačiau darbo laiko trukmė per apskaitinį laikotarpį neturi viršyti tai darbuotojų kategorijai nustatyto darbo valandų skaičiaus. Esant suminei darbo laiko apskaitai, negali būti dirbama vidutiniškai daugiau kaip keturiasdešimt aštuonias valandas per savaitę ir dvylika valandų per darbo dieną (pamainą). Apskaitinio laikotarpio trukmė negali būti ilgesnė negu keturi mėnesiai.

Esant suminei darbo laiko apskaitai, privalo būti garantuota DK nustatyta paros bei savaitės nepertraukiamo poilsio trukmė. Jeigu suminiu darbo laiko apskaitiniu laikotarpiu viršijamas tai darbuotojų kategorijai nustatytas darbo valandų skaičius, darbuotojams jų pageidavimu sutrumpinama darbo diena arba suteikiama poilsio diena (dienos) darbo, kolektyvinėje sutartyje arba darbo tvarkos taisyklėse nustatyta tvarka ar papildomai apmokama kaip už viršvalandinį darbą. Darbus, sąlygas, kurioms esant gali būti įvedama suminė darbo laiko apskaita, suminės darbo laiko apskaitos įvedimo įmonėse, įstaigose, organizacijose tvarką nustato Vyriausybė.

Darbo laiko apskaitos tvarka patvirtinta Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. sausio 27 d. nutarime Nr. 78. Darbuotojų darbo laiko nežymėjimas arba akivaizdžiai neteisingų duomenų apie dirbančių darbuotojų darbo laiką įrašymas į žiniaraštį užtraukia Administracinių teisės pažeidimų kodekse nustatyto dydžio baudą.

Rinkos ekonomika ir su ja susiję darbo pokyčiai reikalauja taikyti lankstaus darbo laiko režimą. Tai gali būti tokia darbo laiko organizavimo forma, kurią taikant labiau atsižvelgiama į rinkos ekonomikos interesus, sudaromos palankesnės galimybės derinti darbo ir šeimos funkcijas. Esant lanksčiam darbo laiko režimui, atskiriems darbuotojams arba įmonės padaliniais leidžiama susitarus su darbdaviu (neperžengus tam tikrų ribų) savarankiškai nustatyti darbo dienos pradžią, trukmę, pabaigą, jei darbdavys, atsižvelgdamas į įmonės ypatumus, tai gali daryti.

Lankstusis darbo laiko režimas reglamentuojamas lanksčiaisiais darbo grafikai, kurie sudaromi kolektyvinėje sutartyje nustatyta tvarka. Taikant lankstųjį darbo laiko režimą, būtina taip pat tiksliai darbo laiko apskaita.

Viršvalandiniai darbai - tai darbai, kurie dirbami viršijant nustatytą darbo trukmę. Jie paprastai draudžiami. Darbdavys gali skirti viršvalandinius darbus tik išimtiniais atvejais: kai dirbami darbai, būtini krašto apsaugai, ir siekiant užkirsti kelią nelaimėms bei pavojams; kai dirbami visuomenei būtini darbai, šalinamos atsitiktinės ar staiga atsiradusios aplinkybės dėl avarijų, gaivalinių nelaimių; kai būtina užbaigti pradėtą darbą, kurio dėl nenumatytos ar atsitiktinės kliūties esamomis techninėmis gamybos sąlygomis nebuvo galima užbaigti per darbo valandų skaičių, jeigu nutraukus pradėtą darbą gali sugesti medžiagos ar įrengimai; kai dirbami mechanizmų arba įrengimų remonto ir atstatymo darbai, jeigu dėl jų gedimo didelis darbuotojų skaičius turėtų nutraukti darbą; kai darbo tęsti neatvyksta pamainininkas, jeigu dėl to gali sutrikti darbo procesas (šiais atvejais administracija turi nedelsdama, ne vėliau kaip po pusės pamainos, pakeisti pamainininką kitu darbuotoju); pakrovimo ir iškrovimo operacijoms ir su jomis susijusiems transporto darbams atlikti, kai būtina ištuštinti transporto įmonių sandėlius, taip pat trans-

porto priemonėms pakrauti ir iškrauti, kad kroviniai nesusikauptų išsiuntimo bei paskirties punktuose ir būtų išvengta transporto priemonių prastovos.

Dirbti viršvalandinius darbus neleidžiama: jaunesniems kaip aštuoniolikos metų asmenims; asmenims, kurie mokosi bendrojo lavinimo ir profesinėse mokyklose nenutraukdami darbo - mokymosi dienomis; kai darbo aplinkos veiksniai viršija leistinus dydžius ir kitais įstatymų bei kolektyvinės sutarties nustatytais atvejais.

Nėščios moterys, neseniai pagimdžiusios moterys, krūtimi maitinančios moterys, darbuotojai, auginantys vaiką iki trejų metų, darbuotojai, vieni auginantys vaiką iki keturiolikos metų arba vaiką invalidą iki šešiolikos metų, ir invalidai gali būti skiriami dirbti viršvalandinius darbus tik jų sutikimu. Be to, invalidai gali būti skiriami dirbti viršvalandinius darbus, jeigu to jiems nedraudžia invalidumą nustatančios komisijos išvada.

Viršvalandiniu darbu nelaikomas administracijos pareigūnų darbas, viršijantis nustatytą darbo trukmę. Tokių pareigų sąrašas nustatomas kolektyvinėse sutartyse, darbo tvarkos taisyklėse.

Darbuotojo viršvalandinis darbas per dvi dienas iš eilės neturi viršyti keturių valandų ir šimto dvidešimties valandų per metus. Darbdavys privalo žymėti darbo laiko apskaitos žiniaraščiuose tikslų kiekvieno darbuotojo dirbtų viršvalandžių apskaitą.

Budėjimas skiriamas ypatingais atvejais, kai reikia užtikrinti įmonėje darbo tvarką ar garantuoti, jog bus atlikti neatidėliotini darbai. Tokiu atveju darbdavys gali pavesti darbuotojui ne dažniau kaip kartą per mėnesį, o darbuotojo sutikimu - ne dažniau kaip kartą per savaitę budėti įmonėje arba namuose pasibaigus darbo dienai arba poilsio ir švenčių dienomis. Budėjimas įmonėje prilyginamas darbo laikui, o budėjimas namuose - ne mažiau kaip pusei darbo laiko. Budėjimo laikas, poilsio laiko suteikimas, apribojimai tam tikrų asmenų kategorijoms reglamentuojami DK 155 straipsnyje.

POILSIO LAIKAS IR JO RŪŠYS

DK yra sukonkretintos konstitucinės nuostatos dėl poilsio laiko. *Poilsio laikas* - tai įstatymo, kolektyvinės ar darbo sutarties reglamentuotas laisvas nuo darbo laikas.

Darbuotojų darbingumui, sveikatai atgauti, jų socialinėms ir kultūrinėms reikmėms tenkinti nustatytos šios poilsio laiko rūšys: 1) pertrauka pailsėti ir pavalgyti; 2) papildomos ir specialios pertraukos pailsėti darbo dienos (pamainos) laiku; 3) paros nepertraukiamasis poilsis tarp darbo dienų (pamainų); 4) savaitės nepertraukiamasis poilsis; 5) kasmetinis poilsio laikas (švenčių dienos, atostogos).

Pertrauka pailsėti ir pavalgyti. Darbuotojams suteikiama ne ilgesnė kaip dviejų valandų ir ne trumpesnė kaip pusės valandos pertrauka pailsėti ir pavalgyti. Ši pertrauka paprastai suteikiama praėjus pusei darbo dienos (pamainos) laiko, bet ne vėliau kaip po keturių darbo valandų. Darbuotojas pertrauką pailsėti ir pavalgyti naudoja savo nuožiūra. Jis šiuo laiku gali palikti darbo vietą. Ši pertrauka neįskaitoma į darbo laiką.

Esant šešių dienų darbo savaitei, poilsio ir švenčių dienų išvakarėse gali būti dirbama be pertraukos pailsėti ir pavalgyti tik tada, jei tos darbo dienos trukmė neviršija šešių valandų.

Darbdavys privalo pasirūpinti, kad darbuotojams būtų sudarytos tinkamos sąlygos per pertrauką pailsėti ir pavalgyti. Tuose darbuose, kur dėl gamybos sąlygų

negalima daryti pertraukos pailsėti ir pavalgyti, darbuotojui turi būti suteikiama galimybė pavalgyti darbo laiku.

Pertraukos pailsėti ir pavalgyti pradžia, pabaiga ir kitos sąlygos nustatomos darbo tvarkos taisyklėse, darbo grafike, kolektyvinėje ir darbo sutartyje.

Paros poilsis. Kasdieninio nepertraukiamojo poilsio tarp darbo dienų (pamainų) trukmė negali būti trumpesnė kaip 11 valandų iš eilės, darbuotojams iki 16 metų - ne trumpesnė kaip 14 valandų, o asmenims nuo 16 iki 18 metų - ne trumpesnė kaip 12 valandų ir apimti laiką nuo 22 valandos iki 6 valandos.

Savaitės nepertraukiamasis poilsis. Be pertraukos pailsėti ir pavalgyti bei paros nepertraukiamojo poilsio, darbuotojams suteikiamas savaitės nepertraukiamasis poilsis (poilsio dienos), kuris turi trukti ne mažiau kaip 35 valandas. Bendra poilsio diena yra sekmadienis, o esant penkių dienų darbo savaitei, - šeštadienis ir sekmadienis. Šios normos negalioja įmonėse, kuriose bendrą poilsio dieną negalima nutraukti darbo dėl to, kad reikia aptarnauti gyventojus ar negalima sustabdyti darbo dėl techninių gamybos sąlygų, taip pat esant suminei darbo laiko apskaitai darbuotojams suteikiamos poilsio dienos pagal darbo (pamainos) grafikus (tvarkaraščius). Skirti dirbti poilsio dienomis draudžiama, išskyrus atvejus, kurie numatyti DK 161 straipsnyje.

Švenčių dienos. Įmonėse, įstaigose, organizacijose nedirbama šiomis švenčių dienomis: sausio 1-ąją - Naujųjų metų dieną; vasario 16-ąją - Lietuvos valstybės atkūrimo dieną; kovo 11-ąją - Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dieną; sekmadienį ir pirmadienį - krikščionių Velykų (pagal vakarietiškąją tradiciją) dienomis; gegužės 1-ąją - Tarptautinę darbo dieną; pirmąjį gegužės sekmadienį - Motinos dieną; birželio 24-ąją - Joninių (Rasos) dieną; liepos 6-ąją - Valstybės (Lietuvos Karaliaus Mindaugo karūnavimo) dieną; rugpjūčio 15-ąją - Žolinę (Šv. Mergelės Marijos ėmimo į dangų dieną); lapkričio 1-ąją - Visų Šventųjų dieną; gruodžio 25-ąją ir 26-ąją - Kalėdų dienomis.

Skirti dirbti švenčių dienomis draudžiama, išskyrus tokius darbus, kurių sustabdyti negalima dėl techninių gamybos sąlygų (nepertraukiamai veikiančios įmonės), darbus, būtinus gyventojams aptarnauti, taip pat neatidėliotinus remonto ir krovo darbus. DK 162 straipsnio 2 dalyje išvardytus asmenis skirti dirbti švenčių dienomis galima tik jų sutikimu.

ATOSTOGOS

DK nustatytos šios atostogų rūšys: kasmetinės ir tikslinės. Jų paskirtis yra garantuoti Konstitucijoje įtvirtintą darbuotojų teisę į poilsį, taip pat sudaryti palankias sąlygas derinti darbą ir motinystę, darbą ir mokymąsi ar kūrybą, atlikti valstybines ar visuomenines pareigas ir pan.

Kasmetinių atostogų sąvoka, rūšys ir suteikimo tvarka. Kasmetinės atostogos - tai kalendorinėmis dienomis skaičiuojamas laikotarpis, suteikiamas darbuotojui pailsėti ir darbingumui susigrąžinti, paliekant darbo vietą (pareigas) ir mokant vidutinį darbo užmokestį.

Kasmetinės atostogos suteikiamos už darbuotojo darbo metus. Jos suteikiamos visiems darbuotojams, neatsižvelgiant į jų užimamas pareigas, darbą (visą ar ne visą darbo laiką dirba), darbo pobūdį. Tačiau konkreti atostogų trukmė bei jų teisinis režimas tiesiogiai priklauso nuo daugelio veiksnių: darbo sąlygų pobūdžio (darbas susijęs su didesne nervine, emocine, protine įtampa, profesine rizika, taip pat

darbo sąlygos yra specifinės), darbuotojų amžiaus ir kt., ir tai nulemia kasmetinių atostogų diferenciaciją.

Pagal DK 165 straipsnį skiriamos šios kasmetinių atostogų rūšys: kasmetinės minimaliosios, pailgintos ir papildomos. Kasmetinių minimaliųjų atostogų trukmė - 28 kalendorinės dienos. Kasmetinės 35 kalendorinių dienų atostogos suteikiamos: darbuotojams iki aštuoniolikos metų; darbuotojams, vieniems auginantems vaiką iki keturiolikos metų arba vaiką invalidą iki šešiolikos metų; invalidams; kitiems įstatymų nustatytiems asmenims.

Kasmetinės pailgintos atostogos. Pailgintos iki 58 kalendorinių dienų kasmetinės atostogos suteikiamos kai kurių kategorijų darbuotojams, kurių darbas susijęs su didesne nervine, emocine, protine įtampa bei profesine rizika, taip pat kurių darbo sąlygos yra specifinės. Vyriausybė tvirtina darbuotojų, turinčių teisę į šias atostogas, kategorijų sąrašą ir nustato jame konkrečią pailgintų atostogų trukmę kiekvienai darbuotojų kategorijai.

Kasmetinės papildomos atostogos gali būti suteikiamos: darbuotojams už darbą sąlygomis, neatitinkančiomis normalių darbo sąlygų; už ilgalaikį nepertraukiamąjį darbą toje darbovietėje; už ypatingą darbų pobūdį.

Kasmetinių papildomų atostogų trukmę, suteikimo sąlygas ir tvarką nustato Vyriausybė. Darbo, kolektyvinėje sutartyje arba darbo tvarkos taisyklėse gali būti nustatomos didesnės trukmės ir kitų rūšių negu DK 168 straipsnyje numatytos kasmetinės papildomos atostogos.

Kasmetinių atostogų suteikimo tvarka. Už pirmuosius darbo metus kasmetinės atostogos paprastai suteikiamos po šešių mėnesių nepertraukiamojo darbo toje įmonėje. Už antruosius ir paskesnius darbo metus kasmetinės atostogos suteikiamos bet kuriuo darbo metų laiku pagal kasmetinių atostogų suteikimo eilę. Eilės sudarymo tvarka nustatoma kolektyvinėje sutartyje, o ten, kur tokia sutartis nesudaroma, kasmetinių atostogų suteikimo eilė nustatoma šalių susitarimu.

Nesuėjus šešiems nepertraukiamojo darbo mėnesiams, darbuotojo prašymu kasmetinės atostogos suteikiamos: moterims prieš nėštumo ir gimdymo atostogas arba po jų; kitais įstatymų arba kolektyvinių sutarčių nustatytais atvejais.

Teisė į atostogas kaip darbo teisinio santykio elementas priklauso visiems darbuotojams ir atsiranda nuo pirmos darbo dienos, neatsižvelgiant į tai, kiek laiko darbuotojas išdirbo toje įmonėje, įstaigoje, organizacijoje. Kiekvienu konkrečiu atveju, pavyzdžiui, atleidžiant iš darbo, galima tiksliai nustatyti darbuotojui priklausančių atostogų apimtį.

Nepanaudotų kasmetinių atostogų suteikimas atleidžiant iš darbo. Atleidžiant darbuotoją iš darbo (išskyrus atvejus, kai atleidžiama dėl jo paties kaltės), nepanaudotos kasmetinės atostogos jo pageidavimu suteikiamos nukeliant atleidimo datą. Tokiu atveju atleidimo iš darbo diena yra laikoma kita diena po kasmetinių atostogų pabaigos dienos.

Kasmetinių atostogų apmokėjimas. Kasmetinių atostogų laiku darbuotojui garantuojamas jo vidutinis darbo užmokestis visose darbovietėse. Vidutinio darbo užmokesčio apskaičiavimo tvarką nustato Vyriausybė.

Kasmetines minimaliąsias atostogas pakeisti pinigine kompensacija neleidžiama, išskyrus tuos atvejus, kai atostogomis nepasinaudojęs darbuotojas atleidžiamas iš darbo (DK 177 str.).

Tikslinės atostogos. DK nustatytos šios tikslinių atostogų rūšys: nėštumo ir gimdymo; atostogos vaikui prižiūrėti, kol jam sueis treji metai; mokymosi; kūrybinės; valstybinėms ar visuomeninėms pareigoms atlikti; nemokamos.

Moterims suteikiamos nėštumo ir gimdymo atostogos - 70 kalendorinių dienų iki gimdymo ir 56 kalendorinės dienos po gimdymo (komplikuoto gimdymo atveju arba gimus dviem ir daugiau vaikų - 70 kalendorinių dienų). Šios atostogos apskaičiuojamos bendrai ir suteikiamos moteriai visos, nepaisant faktiškai iki gimdymo panaudotų dienų skaičiaus. Darbuotojams, įvaikinusiems naujagimius ar paskirtiems jų globėjais, suteikiamos atostogos už laiką nuo įvaikinimo ar globos nustatymo dienos, kol kūdikiui sueis 70 dienų.

Už nėštumo ir gimdymo atostogų laiką mokama Ligos ir motinystės socialinio draudimo įstatyme nustatyta pašalpa.

Pagal šeimos pasirinkimą motinai (įmotei), tėvui (įtėviui), senelei, seneliui arba kitiems giminaičiams, faktiškai auginantiems vaiką, taip pat darbuotojui, paskirtam vaiko globėju, suteikiamos atostogos vaikui prižiūrėti, kol jam sueis treji metai. Atostogas galima imti visas iš karto arba dalimis. Darbuotojai, turintys teisę gauti šias atostogas, gali jas imti pakaitomis. Per šį atostogų laikotarpį paliekama darbo vieta (pareigos), išskyrus atvejus, kai įmonė visiškai likviduojama.

Darbuotojams suteikiamos mokymosi atostogos stojamiesiems egzaminams į aukštesniasias ir aukštąsias mokyklas pasirengti ir laikyti - po tris dienas kiekvienam egzaminui. Darbuotojams, kurie mokosi bendrojo lavinimo mokyklose ar nustatyta tvarka įregistruotose aukštesniosiose ir aukštosiose mokyklose, pagal šių mokyklų pažymą suteikiamos mokymosi atostogos: eiliniams egzaminams pasirengti ir laikyti - po tris dienas kiekvienam egzaminui; įskaitoms pasirengti ir laikyti - po dvi dienas kiekvienai įskaitai; laboratoriniams darbams atlikti ir konsultavimuisi - tiek dienų, kiek nustatyta mokymo planuose ir tvarkaraščiuose; diplominiam (bakalauro, magistro) darbui baigti ir ginti - trisdešimt kalendorinių dienų; valstybiniams (baigiamiesiems) egzaminams pasirengti ir laikyti - po šešias dienas kiekvienam egzaminui. Į mokymosi atostogų laiką neįskaitomas kelionėje sugaištas laikas.

DK 209 ir 210 straipsniuose nustatytos lengvatos ir garantijos besimokantiems darbuotojams.

3.4. DARBO UŽMOKESTIS. GARANTIJOS IR KOMPENSACIJOS

Lietuvos Respublikos Konstitucija garantuoja kiekvienam žmogui teisę gauti teisingą apmokėjimą už darbą (48 str.), be kokios nors diskriminacijos ir ne mažesnę negu valstybės nustatytas minimalus darbo užmokestis. Teisė gauti teisingą atlyginimą reiškia: gauti atlyginimą, kuris garantuotų darbuotojui ir jo šeimai normalų gyvenimo lygį, padidintą darbo užmokestį už darbą švenčių dienomis (DK 194 str.), už viršvalandinį darbą (DK 193 str.) bei esant nukrypimų nuo normalių darbo sąlygų (DK 192 str.), vyrams ir moterims gauti vienodą atlyginimą už vienodą darbą (DK 186 str. 3 d.), gauti vidutinį darbo užmokestį įstatymų, kolektyvinių ir darbo sutarčių nustatytais atvejais, kuris apskaičiuojamas Vyriausybės nustatyta tvarka (DK 204 str.). Teisė gauti teisingą atlyginimą taip pat reiškia, kad bus paisoma išskaitų iš darbo užmokesčio pagrindų ir išskaitų dydžio apribojimų (DK 224 ir

225 str.) ir kitų darbo užmokesčio garantijų. Darbo užmokestis, kaip teisinė kategorija, yra atlyginimas už darbą, darbuotojo atliekamą pagal darbo sutartį (DK 186 str.). Jis priklauso nuo darbo kiekio ir kokybės, įmonės, įstaigos, organizacijos veiklos rezultatų bei darbo pasiūlos ir paklausos darbo rinkoje. Darbo užmokestis, kaip ekonominė kategorija, kartais traktuojamas labai plačiai ir apima ne tik asmenų, dirbančių pagal darbo sutartis, bet ir laisvų profesijų atstovų, individualių įmonininkų, dirbančių pagal civilinės teisės sutartis (rangos, pavedimo ir kt.), apmokėjimą už jų darbą ar atliktas paslaugas. Darbo užmokestis apima pagrindinį darbo užmokestį ir visus papildomus uždarbius, bet koku būdu tiesiogiai darbdavio išmokamus darbuotojui už jo atliktą darbą pagal darbo sutartį.

Iš valstybės, savivaldybių ir valstybinio socialinio draudimo biudžetų bei kitų įstaigų fondų lėšų finansuojamų įstaigų, įmonių, organizacijų bei Lietuvos banko darbuotojų darbo apmokėjimo sąlygos (pagrindinis darbo užmokestis) nustatomos centralizuotai, įstatymų nustatyta tvarka, kitiems darbuotojams darbo užmokestis nustatomas kolektyvinėse sutartyse ir darbo sutartyse.

Papildomasis (kintamasis) darbo užmokestis - premijos, priedai ir priemokos - mokamas sudėtingėjant darbams, kuriems atlikti reikalinga aukštesnė kvalifikacija, didėjant darbo našumui.

Darbo apmokėjimo sąlygas be darbuotojo raštiško sutikimo darbdavys gali keisti tik tuo atveju, kai įstatymais, Vyriausybės nutarimais ar pagal kolektyvinę sutartį yra keičiamas tam tikros ūkio šakos, įmonės ar darbuotojų kategorijos darbo apmokėjimas (DK 120 str. 3 d.). Kad nustatomos naujos darbo apmokėjimo sąlygos, darbdavys turi raštu pranešti darbuotojams ne vėliau kaip prieš vieną mėnesį iki jų įsigaliojimo (DK 203 str.). Tačiau keičiant darbo apmokėjimo sąlygas, sumažinti darbo užmokestį be darbuotojo raštiško sutikimo negalima (DK 120 str. 3 d.).

DARBO APMOKĖJIMO SISTEMOS

Darbo užmokestis diferencijuojamas pagal jo santykį su darbo laiku, ir todėl galima išskirti dvi pagrindines darbo apmokėjimo sistemas: *laikinę*, kuriai esant darbo užmokesčio dydis priklauso nuo darbo laiko (valandos, dienos, mėnesio), ir *vienetinę*, kuriai esant darbo užmokesčio dydis priklauso nuo pagamintos produkcijos ar atliktų darbų kiekio. Pasirinkti darbo apmokėjimo sistemą ir sąlygas - darbdavio prerogatyva, įteisinta kolektyvinėje sutartyje. Prie darbo apmokėjimo sistemų galima priskirti *premijavimą*. Yra laikinos premijos ir vienetinės premijinės darbo užmokesčio sistemos. Kolektyvinėse sutartyse nustatomi premijavimo šaltiniai, premijavimo rodikliai ir sąlygos, premijų išmokėjimo tvarka, premijų dydžio pakeitimas, sumažinimas. Imperatyviai teisės normose premijavimo klausimai nereglamentuojami. Tai yra derybų tarp darbdavio ir darbuotojų kolektyvo reikalas.

Darbo kodekso 197 straipsnyje numatyta darbo apmokėjimo tvarka, kai padidinamas darbų mastas. Darbdavys tokiu atveju už darbą darbuotojui moka proporcingai daugiau. Konkretūs darbo apmokėjimo dydžiai nustatomi kolektyvinėse ar darbo sutartyse. Jei darbuotojas neįvykdo išdirbio (darbo) normų, kaip teigiama DK 200 straipsnyje, mokama už faktiškai atliktą darbą, bet ne mažiau kaip du trečdaliai jam nustatytos kategorijos tarifinio atlygio (algos) ir ne mažesnis už Vyriausybės nustatytą minimalųjį mėnesinį darbo užmokestį. Neįvykdžius išdirbio normų dėl darbuotojo kaltės, mokama už faktiškai atliktą darbą.

DARBO UŽMOKESČIO MOKĖJIMO TVARKA

Ši tvarka, įtvirtinta DK 201 straipsnyje, įpareigoja darbdavį darbo užmokestį mokėti darbuotojui ne rečiau kaip du kartus per mėnesį, o jeigu yra darbuotojo raštiškas prašymas - kartą per mėnesį. Konkretūs darbo užmokesčio terminai, vieta ir tvarka nustatomi kolektyvinėse arba darbo sutartyse. Visiems darbuotojams darbdavys turi įteikti atsiskaitymo lapelius. Juose įrašomos darbuotojui apskaičiuotos, išmokėtos ir išskaičiuotos sumos. Darbo užmokestis už kasmetines atostogas mokamas ne vėliau kaip prieš tris kalendorines dienas iki jų pradžios. Jei nustatytu laiku nesumokama ne dėl darbuotojo kaltės, kasmetinės atostogos pratęsimos tiek dienų, kiek buvo delsiama sumokėti darbo užmokestį, ir už pratęstą laiką mokama kaip už kasmetines atostogas.

Darbuotoją atleidžiant iš darbo, visos jam priklausančios darbo užmokesčio sumos išmokamos: kai nutraukiama darbo sutartis su darbuotoju, kuris dirba iki atleidimo iš darbo dienos, - ne vėliau kaip atleidimo iš darbo dieną; kai nutraukiama darbo sutartis su darbuotoju, kuris atleidimo dieną nebedirba (dėl laikino nedarbingumo, pravaikštos, laisvės atėmimo ir kt.) - per vieną dieną nuo tos dienos, kurią atleistas iš darbo darbuotojas pareikalavo atsiskaityti.

KOMPENSACINĖS IŠMOKOS

>

Kompensacinės išmokos - yra tokios išmokos, kuriomis siekiama atlyginti darbuotojo turėtas išlaidas jam einant darbo pareigas (dirbant darbo sutartyje numatytą darbą). Be kita ko, kompensacijos mokamos šiais atvejais: 1) tarnybinių komandiruočių atveju (DK 220 str.); 2) priimant arba perkeltant į kitoje vietoje esantį darbą (DK 221 str.); 3) kai darbas yra kilnojamojo pobūdžio arba susijęs su važinėjimais (DK 216 str.); 4) nusidėvėjus darbuotojui priklausantiems įrankiams, darbo drabužiams (DK 219 str.).

IŠSKAITOS IŠ DARBO UŽMOKESČIO

Išskaitos iš darbo užmokesčio gali būti daromos tik įstatymų nustatytais atvejais ir tvarka. DK 224 straipsnio 2 dalyje parašyta, kad išskaitos administracijos nurodymu daromos: grąžinant avansą, kuris buvo duotas įskaitant jį į darbo užmokestį; grąžinant sumas, permokėtas dėl skaičiavimo klaidų; padengiant neišleistą ir laiku negrąžintą avansą, kuris buvo duotas tarnybinės komandiruotės ar perkėlimo į kitą vietovę atveju, taip pat už ūkinius patarnavimus; atlyginant žalą, kurią darbuotojas dėl savo kaltės padarė įmonei. Šiais atvejais administracija turi teisę duoti nurodymą padaryti išskaitą ne vėliau kaip per vieną mėnesį nuo tos dienos, kurią baigėsi avanso grąžinimo ar išsiskolinimo padengimo nustatytas terminas, buvo išmokėta suma, permokėta dėl skaičiavimo klaidų, arba paaiškėjo darbuotojo padaryta žala, jei darbuotojo išsiskolinimas nevirsija jo vieno mėnesio vidutinio darbo užmokesčio. Išmokos iš darbo užmokesčio daromos taip pat darbuotoją atleidžiant iš darbo nepasibaigus tiems darbo metams, už kuriuos jis gavo atostogas, išieškant už neati-dirbtas atostogų dienas. Išskaitą už šias dienas nedaroma, jei darbuotojas atleidžiamas iš darbo nesant jo kaltės.

Negalima iš darbuotojo išieškoti permokėto ir neteisingai pritaikius įstatymą apskaičiuoto darbo užmokesčio, išskyrus skaičiavimo klaidos atvejus.

Kiekvieną kartą išmokant darbo užmokestį, bendras visų išskaitų dydis negali viršyti dvidešimties procentų, o išieškant sveikatos sužalojimu ar gyvybės atėmimu padarytos žalos atlyginimą ir tyčiniu nusikaltimu padarytos žalos atlyginimą - penkiasdešimties procentų darbuotojui išmokėtino darbo užmokesčio.

Darant išskaitas iš darbo užmokesčio pagal kelis vykdomuosius dokumentus, darbuotojui turi būti paliekama penkiasdešimt procentų išmokėtino darbo užmokesčio.

Neleidžiama daryti išskaitų iš izeitinės išmokos, kompensacinių ir kitų išmokų, iš kurių pagal įstatymus neišieškoma.

3.5. DARBO DRAUSMĖ

Darbo drausmės užtikrinimo pagrindai įtvirtinti darbo įstatymuose (DK 4 str.). Darbo proceso organizavimas ir vadovavimas jam, taip pat ekonominių sąlygų normaliam našiam darbui užtikrinimas yra darbdavio pareiga. Normalių darbo sąlygų užtikrinimas reglamentuotas DK 191 straipsnyje, taip pat kituose DK straipsniuose. Darbdavys ir administracija privalo tinkamai organizuoti darbuotojų darbą, laikytis darbo įstatymų, darbuotojų saugą ir sveikatą reglamentuojančių bei kitų teisės aktų reikalavimų, rūpintis darbuotojų poreikiais.

Darbo drausmė vertintina objektyviai ir subjektyviai. Objektyviai vertinant, darbo drausmę sudaro visuma teisės normų, kuriose įtvirtinta konkrečios darbovietės vidaus darbo tvarka, darbuotojų darbo teisės ir pareigos, skatinimo ir drausminės atsakomybės rūšys, jų taikymo tvarka. Darbo tvarkos taisyklės tvirtina darbdavys, suderinęs su darbuotojų atstovais. Kai kuriose šalies ūkio šakose ir srityse atskirų darbuotojų kategorijų darbo drausmę reglamentuoja įstatymai, drausmės statutai ir nuostatai ar kiti specialūs teisės aktai.

Subjektyviai vertinant, darbo drausmė - tai kiekvieno darbuotojo pareiga dirbti dorai ir sąžiningai, laikytis darbo drausmės, laiku ir tiksliai vykdyti teisėtus darbdavio ir administracijos nurodymus, darbo normas, laikytis technologinės drausmės, darbuotojų saugos ir sveikatos reikalavimų, tausoti darbdavio turtą.

Darbuotojo tinkamas darbas visų pirma turi būti skatinamas (DK 233 str.). Už pasiektus darbo rezultatus darbdavys gali pareikšti padėką, apdovanoti dovana, premijuoti, suteikti papildomų atostogų, pirmumo teise pasiūlyti tobulintis ir pan.

Darbo kodekse yra apibūdinta ir kas yra darbo drausmės pažeidimas. Visų pirma - tai darbo pareigų nevykdymas arba netinkamas jų vykdymas dėl darbuotojo kaltės.

Darbo drausmės pažeidimui būdingi šie elementai: subjektas, objektas, objektyvinė pusė ir subjektyvinė pusė. Darbo drausmės pažeidimas yra tada, kai vienu metu yra visi šie elementai. Darbo drausmės subjektas yra nusižengęs darbuotojas, subjektyvinė pusė - tai pažeidusio darbo drausmę darbuotojo kaltė. Darbo drausmės pažeidimo objektas - tai darbovietėje nustatyta vidaus darbo tvarka. Pažeisdamas šią tvarką darbuotojas pažeidžia teisės normų reikalavimus. Todėl darbo teisės normose už tokius veiksmus ar neveikimą yra numatytos atitinkamos sankcijos. Darbo drausmės pažeidimo objektyvinę pusę sudaro darbuotojo neteisėtas elgesys. Darbo drausmės pažeidimo objektyvinė ir subjektyvinė pusės darbo teisėje vadinamos darbuotojų drausminės atsakomybės sąlygomis.

Darbo kodekso 235 straipsnyje apibrėžta šiurkštaus darbo pareigų pažeidimo samprata. Šiurkštus pažeidimas yra tada, kai šiurkščiai pažeidžiamos tiesiogiai darbuotojo darbą reglamentuojančių įstatymų ir kitų norminių teisės aktų nuostatos arba kitaip šiurkščiai nusižengiama darbo pareigoms ir nustatyta darbo tvarka. DK 235 straipsnio 2 dalyje numatyti atskiri šiurkštaus darbo pareigų pažeidimo atvejai. Tačiau tai nėra baigtinis sąrašas, nes praktiškai galimi ir kitokie nusižengimai, kuriais šiurkščiai pažeidžiama darbo tvarka.

DRAUSMINĖ ATSAKOMYBĖ

Pagal DK *drausminės atsakomybės santykiai* gali atsirasti tik tarp subjektų, tarp kurių yra darbo santykiai (tarp darbdavio ir darbuotojo). Drausminės atsakomybės pagrindas yra laikomas darbuotojo darbo drausmės pažeidimas (DK 234 str.).

Už darbo drausmės pažeidimą gali būti skiriamos šios drausminės nuobaudos: 1) pastaba; 2) papeikimas; 3) atleidimas iš darbo (DK 137 str.).

Kai kurioms darbuotojų kategorijoms įstatymuose ir kituose darbo drausmę reglamentuojančiuose norminiuose teisės aktuose gali būti nustatytos ir kitos drausminės nuobaudos.

Skiriant drausminę nuobaudą, turi būti atsižvelgiama į darbo drausmės pažeidimo sunkumą ir sukeltas pasekmes, darbuotojo kaltę, į aplinkybes, kuriomis šis pažeidimas buvo padarytas, į tai, kaip darbuotojas dirbo anksčiau.

Už kiekvieną darbo drausmės pažeidimą galima skirti tik vieną drausminę nuobaudą. Jei paskyrus drausminę nuobaudą darbuotojas toliau pažeidžia darbo drausmę, drausminė nuobauda gali būti skiriama pakartotinai.

Drausminės nuobaudos skyrimo tvarka ir terminai. Prieš skirdamas drausminę nuobaudą, darbdavys turi raštu pareikalaus, kad darbuotojas raštu pasiaiškintų dėl darbo drausmės pažeidimo. Jei per darbdavio arba administracijos nustatytą terminą be svarbių priežasčių darbuotojas nepateikia pasiaiškinimo, drausminę nuobaudą galima skirti ir be pasiaiškinimo.

Drausminė nuobauda skiriama darbdavio arba administracijos įsakymu (nurodymu) ir darbuotojui apie tai pranešama pasirašytinai.

Drausminė nuobauda skiriama tuoj pat, paaiškėjus darbo drausmės pažeidimui, bet ne vėliau kaip per vieną mėnesį nuo tos dienos, kai pažeidimas paaiškėjo, neįskaitant laiko, kurį darbuotojas darbe nebuvo dėl ligos, buvo komandiruotėje arba atostogavo, o iškėlus baudžiamąją bylą, - ne vėliau kaip per du mėnesius nuo baudžiamosios bylos nutraukimo arba teismo nuosprendžio įsiteisėjimo dienos.

Negalima skirti drausminės nuobaudos praėjus šešiams mėnesiams nuo tos dienos, kai pažeidimas buvo padarytas. Jei darbo drausmės pažeidimas nustatomas atliekant auditą, piniginių ar kitokių vertybių reviziją (inventorizaciją), drausminė nuobauda gali būti skiriama ne vėliau kaip per dvejus metus nuo pažeidimo padarymo dienos.

Drausminę nuobaudą galima apskusti darbo ginčų nagrinėjimo tvarka. Drausminė nuobauda galioja vienerius metus nuo jos skyrimo dienos, jei nebuvo paskirta nauja nuobauda. Darbdavys gali panaikinti drausminę nuobaudą nepasibaigus jos galiojimo terminui, jei darbuotojas gerai ir sąžiningai dirba.

3.6. MATERIALINĖ ATSAKOMYBĖ

MATERIALINĖS ATSAKOMYBĖS SĄVOKA

Darbo teisės materialinės atsakomybės institutas apima dvi savitas atsakomybės rūšis: 1) darbdavio materialinę atsakomybę darbuotojui; 2) darbuotojų materialinę atsakomybę už žalą, padarytą darbdaviui. Abiem atvejais materialinė atsakomybė atsiranda, kai yra visos šios sąlygos: 1) padaroma žala; 2) žala padaroma neteisėta veika; 3) yra priežastinis ryšys tarp neteisėtos veikos ir žalos atsiradimo; 4) yra pažeidėjo kaltė; 5) pažeidėjas ir nukentėjusioji šalis teisės pažeidimo metu buvo susiję darbo santykiais; 6) žalos atsiradimas yra susijęs su darbo veikla.

Pagal darbo teisę materialinei atsakomybei būdinga: 1) ji atsiranda padarius žalą ne bet kokiam asmeniui, kaip yra civilinėje teisėje, o tik tam, su kuriuo yra darbo teisinis santykis arba jis buvo pažeidimo metu; 2) ji atsiranda tik esant pažeidėjo kaltei; 3) žalos atlyginimas sprendžiamas diferencijuotai. Atsakomybės dydis diferencijuojamas, atsižvelgiant į tai, kuri darbo teisinio santykio šalis savo kaltais veiksmais padarė žalą kitai šaliai. Darbuotojai paprastai atsako ribotai. Kaip teigiama DK 254 straipsnyje, darbuotojas privalo atlyginti visą padarytą žalą, bet ne daugiau kaip jo trijų vidutinių mėnesinių darbo užmokesčių dydžio, išskyrus atvejus, kai darbuotojas privalo atlyginti visą žalą (DK 255 str.); 4) specifinė žalos išieškojimo tvarka. Pagal civilinę teisę žala yra išieškoma teismine tvarka, o darbo teisėje numatyta, kad kai kuriais atvejais šis klausimas sprendžiamas darbdavio rašytiniu nurodymu (DK 258 str. 1 d.). Tokiu nurodymu darbuotojui priklausančio darbo užmokesčio išskaitoma, jei žala šalių susitarimu neatlyginta natūra arba pinigais ir ji neviršija darbuotojo vidutinio mėnesinio darbo užmokesčio. Darbdavio nurodymas išieškoti šią žalą gali būti priimamas ne vėliau kaip per vieną mėnesį nuo žalos paaiškėjimo dienos. Darbuotojas, nesutikdamas su darbdavio nurodymu, turi teisę kreiptis į darbo ginčus nagrinėjančią instituciją. Kreipimasis į ją sustabdo išieškojimą.

Veiksmai, dėl kurių atsiranda žala, gali sukelti ir kitokią atsakomybę: baudžiamąją, administracinę, drausminę. Pritaikius kitas atsakomybės rūšis, kaltas asmuo neatleidžiamas nuo materialinės atsakomybės.

DARBUOTOJŲ MATERIALINĖ ATSAKOMYBĖ

Darbo kodekso 253 straipsnyje įtvirtinta, kad darbuotojas privalo atlyginti materialinę žalą, atsiradusią dėl: 1) turto netekimo ar jo vertės sumažėjimo, sugadinimo (sužalojimo); 2) medžiagų pereikvojimo; 3) baudų ir kompensacinių išmokų, kurias darbdavys turėjo sumokėti dėl darbuotojo kaltės; 4) išlaidų, susidariusių dėl sugadintų daiktų; 5) netinkamo materialinių vertybių saugojimo; 6) netinkamos materialinių ar piniginių vertybių apskaitos; 7) to, kad nesiimta priemonių užkirsti kelią blogai produkcijai išleisti, materialinėms ar piniginėms vertybėms grobti; 8) kitokių darbo tvarkos taisyklių, pareiginių ar kitų instrukcijų pažeidimo.

Darbuotojų materialinė atsakomybė pagal padarytos žalos atlyginimą gali būti: a) ribotoji ir b) visiška. Tai priklauso nuo to, kas ir kokiomis aplinkybėmis padarė žalą, kokiam turtui ji padaryta, koks pažeidėjo kaltės laipsnis ir pan. *Ribotoji* atsakomybė yra tada, kai darbuotojas privalo atlyginti padarytą tiesioginę tikrąją žalą,

bet ne daugiau kaip jo trijų vidutinių mėnesinių darbo užmokesčių dydžio (DK 254 str.). *Visiška* materialinė atsakomybė atsiranda tik tam tikrais DK numatytais atvejais (DK 255 str.). Taigi darbuotojas privalo atlyginti visą žalą, jei: 1) žala padaryta tyčia; 2) žala padaryta jo nusikalstama veika, kuri yra konstatuota Baudžiamojo proceso kodekso nustatyta tvarka; 3) žala padaryta darbuotojo, su kuriuo sudaryta visiškos materialinės atsakomybės sutartis; 4) žala padaryta prarandant įrankius, drabužius, apsaugos priemonės, perduotas darbuotojui naudotis darbe, taip pat prarandant medžiagas, pusgaminius ar gaminius gamybos procese; 5) žala padaryta kitokiu būdu ar kitokiam turtui, kai už ją visiška materialinė atsakomybė nustatyta specialiuose įstatimuose; 6) žala padaryta neblaivaus arba apsvaigusio nuo narkotinių ar toksinių medžiagų darbuotojo; 7) tai nustatyta kolektyvinėje sutartyje.

Visiška materialinė atsakomybė yra taikoma, kaip nurodyta DK 255 straipsnio 3 punkte, tada, kai tarp darbuotojo ir darbdavio yra sudaryta speciali rašytinė sutartis, kuria darbuotojas prisiima visišką atsakomybę. Visiškos materialinės atsakomybės sutartis gali būti sudaryta ne su visais darbuotojais, o tik su tais, kurių darbas yra tiesiogiai susijęs su materialinių vertybių saugojimu, priėmimu, išdavimu, pardavimu, gabenimu, pirkimu, ir dėl priemonių, perduotų darbuotojui naudotis darbe, be to, tik su tais, kurių pareigos ir darbai nustatyti kolektyvinėje sutartyje. Sudarant visiškos materialinės atsakomybės sutartį, išipareigojimus prisiima ne tik darbuotojas, bet ir darbdavys. Pastarasis išipareigoja užtikrinti sąlygas, kad žala neatsirastų.

Tais atvejais, kai dėl kartu dirbamo darbo neįmanoma atriboti atskirų darbuotojų atsakomybės, gali būti sudaroma visiškos materialinės atsakomybės sutartis su darbuotojų grupe. Šiuo atveju žalą atlygina visi sutartį pasirašę darbuotojai. Kiekvieno jų dalis atlyginant žalą nustatoma proporcingai jų dirbtam laikui, per kurį susidarė žala, jei sutartyje nenustatyta kitaip. Visiškos materialinės atsakomybės sutartys negali būti sudaromos su darbuotojais iki aštuoniolikos metų.

DARBDAVIO MATERIALINĖ ATSAKOMYBĖ

Darbdavio materialinė atsakomybė atsiranda, kai: 1) darbuotojas sužalojamas ar miršta arba suserga profesine liga, jeigu jis nebuvo apdraustas nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialiniu draudimu; 2) žala padaroma sugadinant, sunaikinant arba prarandant darbuotojo turtą; 3) kitokiu būdu pažeidžiami darbuotojo ar kitų asmenų turtiniai interesai; 4) darbuotojui padaroma neturtinė žala.

Pagal Civilinio kodekso normas darbdavys privalo atlyginti žalą, padarytą dėl darbuotojo suluošinimo ar kitokio jo sveikatos sužalojimo, jo mirties atveju arba dėl jo susirgimo profesine liga, jeigu jis nebuvo apdraustas nelaimingų atsitikimų darbe ir profesinių ligų socialiniu draudimu, taip pat dėl darbuotojo turto sugadinimo, sunaikinimo arba praradimo bei jo ar kitų asmenų turtinių interesų pažeidimo.

Darbo sutarties šalys privalo atlyginti viena kitai padarytą neturtinę žalą. Jos dydį kiekvienu atveju nustato teismas, vadovaudamasis Civiliniu kodeksu.

Jeigu įmonė, įstaiga ar organizacija (darbdavys), įpareigota atlyginti nukentėjusiajam žalą, reorganizuojama, reikalavimai atlyginti žalą pereina tos įmonės, įstaigos ar organizacijos teisių perėmėjui.

Po valstybės ar savivaldybės įmonės, įstaigos ar organizacijos likvidavimo pareiga atlyginti žalą pereina valstybei ar savivaldybei. Jeigu įmonė, įstaiga ar organizacija likviduojama neatlyginus nukentėjusiems asmenims padarytos žalos dėl nelaimingo atsitikimo darbe ar susirgimų profesine liga, žalos atlyginimo sumos kaupiamos ir išieškomos Civilinio kodekso nustatyta tvarka.

ŽALOS DYDŽIO NUSTATYMO TVARKA

Kaip parašyta DK 257 straipsnyje, atlygintinos žalos dydį sudaro tiesioginiai nuostoliai bei negautos pajamos.

Kai žala padaroma tyčia, turi būti atlyginama visa žala. Žala apskaičiuojama atsižvelgiant į turto vertę atskaičiavus nusidėvėjimą ir natūralų sumažėjimą bei turėtas išlaidas (tiesioginius nuostolius). Atlygintina žala nustatoma tokio dydžio, kurį darbdavys regreso teise įgijo dėl darbuotojo padarytos žalos atlyginimo. Darbo ginčą nagrinėjantis organas gali sumažinti atlygintinos žalos dydį, atsižvelgdamas į aplinkybes, lėmusias žalos atsiradimą, taip pat į atsakovo turtinę padėtį, išskyrus atvejus, kai žala padaroma tyčia. Kai tam tikram darbuotojui žalos atlyginimas sumažinamas dėl jo turtinės padėties, tai negali būti pagrindas padidinti atlygintiną žalą kitiems grupinės atsakomybės dalyviams.

3.7. DARBO GINČAI

Darbo ginčas yra nesutarimas tarp darbuotojo ir darbdavio dėl darbo įstatymuose, kituose norminiuose teisės aktuose, darbo ar kolektyvinėje sutartyje nustatytų teisių ir pareigų įgyvendinimo, kurio nepavyko sureguliuoti derybomis. Juos nagrinėja darbo ginčų komisija (DK 289 str.) arba teismas (DK 295 str.).

Darbo ginčų komisija yra privaloma pirminė institucija, nagrinėjanti darbo ginčus, jeigu DK ar kiti įstatymai nenustato kitos ginčo sprendimo tvarkos.

Darbo ginčų komisijos sudaromos iš vienodo skaičiaus darbuotojų ir darbdavio atstovų. Darbuotojų atstovus renka darbuotojų susirinkimas (konferencija). Darbdavio atstovą savo įsakymu (potvarkiu) skiria darbdavys. Jeigu įmonėje, įstaigoje, organizacijoje nebuvo sudaryta darbo ginčų komisija, darbdavys, gavęs darbo ginčų komisijai adresuotą prašymą, nedelsdamas privalo paskirti darbo ginčų komisijos raštvedį ir inicijuoti darbo ginčų komisijos sudarymą DK 288 straipsnio 1 dalyje nustatyta tvarka. Komisija sudaroma ne ilgesniam kaip dvejų metų laikotarpiui. Komisijos pirmininko pareigas kiekviename posėdyje paeiliui eina darbuotojų ir darbdavio atstovai.

Darbuotojas gali kreiptis į darbo ginčų komisiją per tris mėnesius nuo tos dienos, kai sužinojo ar turėjo sužinoti, kad pažeistos jo teisės.

Darbo ginčų komisijos posėdis turi būti sušauktas ne vėliau kaip per septynias dienas nuo prašymo padavimo dienos. Prašymas turi būti išnagrinėtas ne vėliau kaip per keturiolika dienų nuo padavimo dienos. Darbo ginčų komisijos posėdis laikomas teisėtu, jeigu jame dalyvauja vienodas skaičius darbdavio ir darbuotojų atstovų.

Darbo ginčų komisijos sprendimai priimami darbuotojų ir darbdavio atstovų - darbo ginčų komisijos narių susitarimu. Jei darbo ginčų komisijos nariai nesusitarė, darbo ginčų komisijos protokole įrašoma, kad šalys nesusitarė ir sprendimas

nepriimtas. Darbo ginčų komisijos sprendimas įrašomas į darbo ginčų komisijos protokolą. Jo formą tvirtina Vyriausybė. Protokolą pasirašo darbo ginčų komisijos pirmininkas, nariai ir raštvėdys. Sprendimuose dėl piniginių reikalavimų patenkinimo turi būti nurodyta priteisiama suma. Ji su delspinigiais turi būti išmokėta iki sprendimo įvykdymo dienos. Darbo ginčų komisijos raštvėdys darbo ginčų komisijos sprendimo nuorašą, o šalis nesutarus, - išrašą iš protokolo per penkias dienas pasirašytinai įteikia dalyvaujantiems byloje asmenims.

Darbo ginčų komisijos sprendimą per dešimt dienų nuo jo nuorašo gavimo dienos darbuotojas arba jo atstovas turi teisę apskūsti teismui. Skundas paduodamas darbo ginčų komisijos raštvėdžiui ir adresuojamas teismui. Darbo ginčų komisijos sprendimo darbdavys apskūsti negali.

Darbo ginčų komisijos sprendimą atsakovas turi įvykdyti per dešimt dienų nuo sprendimo nuorašo gavimo dienos, jei sprendime nenustatytas kitas jo įvykdymo terminas. Kai atsakovas neįvykdo darbo ginčų komisijos sprendimo per DK 294 straipsnio 1 dalyje nustatytą terminą, darbuotojas raštu kreipiasi į teismą, kad šis sprendimas būtų įvykdytas priverstinai pagal nustatytą teismo sprendimų vykdymo tvarką.

Teismuose nagrinėjami: 1) DK293 straipsnio 1 dalyje nustatyta tvarka apskūsti darbo ginčų komisijos sprendimai; 2) darbo ginčai, kai darbo ginčų komisijoje šalis nesusitarė; 3) darbo ginčai, kai darbo ginčų komisija nebuvo sudaryta arba darbo ginčas darbo ginčų komisijoje nebuvo išspręstas per DK 291 straipsnio 1 dalyje nustatytus terminus.

Nesikreipiant į darbo ginčų komisiją, tiesiogiai teismuose nagrinėjami ginčai: 1) kilę dėl darbo sutarties DK297 straipsnio 1 ir 3 dalyse nustatytais atvejais; 2) dėl atleidimo iš darbo formuluotės pakeitimo; 3) tarp profesinių sąjungų ar kitų darbuotojų atstovų ir darbdavio dėl įstatymuose ar sutartyje nustatytų pareigų ir prievolių nevykdymo; 4) pagal profesinių sąjungų ieškinius, kai darbdavys laiku neišnagrinėja ar nepatenkina profesinės sąjungos reikalavimo panaikinti darbdavio sprendimus, kurie pažeidė įstatymų nustatytas darbo, ekonomines ir socialines profesinių sąjungų narių teises; 5) kai darbo santykiai tarp darbdavio ir darbuotojo yra nutrūkę; 6) kitais įstatymų nustatytais atvejais.

Darbuotojui priklausančios darbo užmokesčio ir kitos su darbo santykiais susijusios sumos priteisiamos ne daugiau kaip už trejus metus.

Darbo ginčų komisija arba teismas nurodo skubiai vykdyti šiuos sprendimus ar nutartis: 1) dėl darbo užmokesčio priteisimo vykdant sprendimo dalį, kurioje numatyta nuobauda neviršija vieno mėnesio vidutinio darbo užmokesčio; 2) dėl neteisėtai atleisto, perkeltą ar nušalinto darbuotojo grąžinimo į ankstesnį darbą.

Teismas ieškovo prašymu arba savo iniciatyva gali leisti skubiai vykdyti sprendimą arba jo dalį: 1) dėl atleidimo iš darbo formuluotės; 2) dėl išmokų atlyginti žalą, padarytą dėl nelaimingo atsitikimo darbe, kitokio sveikatos sužalojimo ar susirgimo profesine liga, priteisimo; 3) kitais atvejais, jeigu dėl ypatingų aplinkybių gali pasidaryti neįmanoma ar labai sunku sprendimą įvykdyti.

Tais atvejais, kai darbdavys nevykdo teismo arba darbo ginčų komisijos sprendimo ar nutarties arba nevykdo sprendimo pakeisti atleidimo iš darbo formuluotę, darbuotojo prašymu teismas priima nutartį išieškoti darbuotojui darbo užmokesį už visą laiką nuo sprendimo (nutarties) priėmimo dienos iki jo įvykdymo dienos.

Darbuotojai darbo bylose atleidžiami nuo teismo išlaidų mokėjimo.
Visas darbo ginčų komisijos išlaidas padengia darbdavys.
Teismo išlaidos padengiamos Civilinio proceso kodekso nustatyta tvarka.

3.8. SAUGA DARBE

Darbuotojų sauga suvokiama plačiąja ir siaurąja prasme. Plačiąja prasme darbuotojų sauga ir sveikata užtikrinama visomis darbo teisės normomis, kurios vienu ar kitu aspektu apsaugo, gina darbuotojų darbo teises ir interesus. Siaurąja prasme sauga darbe suprantama kaip darbo teisės institutas, t. y. visuma teisės normų, nustatančių reikalavimus apsaugoti darbuotojus nuo profesinės rizikos ar tokią riziką sumažinti, darbuotojų saugos ir sveikatos viešąjį administravimą ir valstybės institucijų kompetenciją, darbdavių, darbdavių atstovų ir darbuotojų, taip pat darbuotojų atstovų teises bei pareigas siekiant sudaryti saugias ir sveikas darbo sąlygas, nelaimingų atsitikimų darbe bei profesinių ligų tyrimo bendrąsias nuostatas, reikalavimus, taikomus dirbantiems jauniems asmenims, dirbančių invalidų saugos ir sveikatos garantijas, taip pat motinystės saugos reikalavimus bei atsakomybę už darbuotojų saugos ir sveikatos norminių teisės aktų reikalavimų pažeidimus.

Darbuotojo teisę turėti saugias ir sveikas darbo sąlygas garantuoja Lietuvos Respublikos Konstitucija (48 str.), DK (259-284 str.), Darbuotojų saugos ir sveikatos įstatymas (2003 m. liepos 1 d. Nr. IX-1672) ir kiti darbuotojų saugos ir sveikatos norminiai teisės aktai.

Saugias ir sveikas darbo sąlygas darbuotojams privalo sudaryti darbdaviai.

Darbo apsauga garantuojama tik tada, jei darbdavys ir darbuotojas nepriekaištingai laikosi visų nustatytų normų ir taisyklių. Darbdavio įsakymu, potvarkiu ar kitu dokumentu patvirtinti įmonės darbuotojų saugos ir sveikatos vietiniai (lokaliniai) norminiai teisės aktai, darbuotojų saugos ir sveikatos norminiai teisės aktai yra privalomi. Su jais darbuotojai supažindinami pasirašytinai. Darbuotojų saugos ir sveikatos norminių teisės aktų, darbų organizavimo ir vykdymo taisyklių, instrukcijų reikalavimų nesilaikymas yra darbo drausmės pažeidimas.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Darbo teisė - teisės šaka, kurios normos reguliuoja visuomeninius santykius, darbo procese susidarančius tarp darbuotojų ir darbdavių, taip pat glaudžiai su šiais santykiais susijusius darbdavių bei jų organizacijų, darbuotojų kolektyvo (ar jo atstovų) ir valstybės institucijų santykius.

Darbuotojas - fizinis asmuo, turintis darbinį teisingumą ir veiksmumą, dirbantis pagal darbo sutartį už atlyginimą.

Darbdavys - darbinį teisingumą ir veiksmumą turinti įmonė, įstaiga ar kitokia organizacinė struktūra, neatsižvelgiant į tai, kokia jos nuosavybės forma, teisinė forma, rūšis bei veiklos pobūdis.

Socialinė partnerystė - darbuotojų (jų organizacijų), darbdavių (jų organizacijų), o tam tikrais įstatymų nustatytais atvejais ir valstybės institucijų tarpusavio santykių sistema, kuria siekiama suderinti darbo santykių subjektų interesus.

Įmonės kolektyvinė sutartis - rašytinis susitarimas tarp darbdavio ir įmonės darbuotojų kolektyvo dėl darbo, darbo apmokėjimo ir kitų socialinių bei ekonominių sąlygų.

Kolektyvinis darbo ginčas - įmonės profesinės sąjungos ir darbdavio ar teisę sudaryti kolektyvines sutartis turinčių subjektų nesutarimai, atsiradę dėl darbo, socialinių ir ekonominių sąlygų nustatymo ar pakeitimo vedant derybas, sudarant ir vykdant kolektyvinę sutartį (interesų konfliktas), nepatenkinus šalių iškeltų ir Darbo kodekso nustatyta tvarka įteiktų reikalavimų.

Streikas - vienos įmonės ar kelių įmonių darbuotojų ar jų grupės laikinas darbo nutraukimas, kai kolektyvinis ginčas neišspręstas arba darbuotojus tenkinantis taikinimo komisijos, darbo arbitražo ar trečiųjų teismo sprendimas nevykdomas.

Įdarbinimas - tai sistema teisinių, ekonominių, socialinių ir organizacinių priemonių, kurias teikia valstybės ar savivaldybių įmonės, įstaigos, organizacijos, padedančios sudaryti darbo sutartį.

Bedarbiai - nedirbantys darbingo amžiaus darbingi asmenys, nesimokantys dieninėse mokymo įstaigose, neturintys pakankamai pragyvenimo lėšų, užsiregistravę gyvenamosios vietos teritorinėje darbo biržoje kaip ieškantys darbo ir pasirenkę priimti pasiūlymą įsidarbinti arba mokytis profesijos.

Darbo sutartis - darbuotojo ir darbdavio susitarimas, kuriuo darbuotojas įsipareigoja dirbti tam tikros profesijos, specialybės, kvalifikacijos darbą arba eiti tam tikras pareigas paklusdamas darbovietėje nustatyti darbo tvarkai, o darbdavys įsipareigoja suteikti darbuotojui sutartyje nustatytą darbą, mokėti darbuotojui sulgtą darbo užmokestį ir užtikrinti darbo sąlygas, nustatytas darbo įstatymuose, kituose norminiuose teisės aktuose, kolektyvinėje sutartyje ir šalių susitarimu.

Prastova - tokia padėtis darbovietėje, kai darbdavys neduoda darbuotojui darbo sutartyje sulgtą darbo dėl tam tikrų objektyvių priežasčių (gamybinių ar kt.).

Darbo laikas - tai laikas, per kurį darbuotojas privalo dirbti jam pavestą darbą, ir kiti jam prilyginti laikotarpiai.

Viršvalandiniai darbai - tai darbdavio išimtiniais atvejais skiriami darbai, kurie dirbami viršijant nustatytą darbo trukmę.

Poilsio laikas - tai įstatymo, kolektyvinės ar darbo sutarties reglamentuotas laisvas nuo darbo laikas.

Darbo užmokestis - atlyginimas už darbą, darbuotojo atliekamą pagal darbo sutartį.

Kompensacinės išmokos - tai tokios išmokos, kuriomis siekiama atlyginti darbuotojo turėtas išlaidas jam einant darbo pareigas (dirbant darbo sutartyje numatytą darbą).

Darbo drausmė - visuma teisės normų, kuriose įtvirtinta konkrečios darbovietės vidaus darbo tvarka, darbuotojų darbo teisės ir pareigos, skatinimo ir drausminės atsakomybės rūšys, jų taikymo tvarka.

Darbo drausmės pažeidimas - tai darbo pareigų nevykdymas arba netinkamas jų vykdymas dėl darbuotojo kaltės.

Darbo ginčas - nesutarimas tarp darbuotojo ir darbdavio dėl darbo įstatymuose, kituose norminiuose teisės aktuose, darbo ar kolektyvinėje sutartyje nustatytų teisių ir pareigų įgyvendinimo, kurio nepavyko sureguliuoti derybomis.

KLAUSIMAI

1. Kokios yra darbo teisės sistemos sudedamosios dalys?
2. Kaip valstybė laikosi pagalbos asmenims įgyvendinant teisę į darbą principo?
3. Kas sudaro Lietuvos socialinės partnerystės sistemą?
4. Kokios yra kolektyvinių sutarčių rūšys?
5. Kokios pagrindinės kolektyvinių ginčų sprendimo stadijos?
6. Kuo skiriasi darbo arbitražas nuo trečiųjų teismo?
7. Nurodykite draudimus, kurie pradeda galioti darbdaviui po to, kai priimamas sprendimas dėl streiko.
8. Kas turi teisę į nedarbo draudimo išmoką?
9. Kokios yra darbo sutarčių rūšys?
10. Kokie yra darbo sutarties baigimosi pagrindai?
11. Kokia yra normali savaitės ir paros darbo laiko trukmė?
12. Kuo skiriasi sutrumpintas darbo laikas ir ne visas darbo laikas?
13. Kokios yra poilsio laiko rūšys?
14. Kokios yra atostogų rūšys?

15. Kuo skiriasi laikinė darbo užmokesčio sistema nuo vienetinės?
16. Kokios drausminės nuobaudos gali būti taikomos už darbo drausmės pažeidimą?
17. Kokiais atvejais taikoma visiška darbuotojo materialinė atsakomybė?
18. Kaip sudaroma darbo ginčų komisija?

UŽDUOTYS

1. Atlikus tyrimą civilinės aviacijos sektoriuje, nustatyta, kad stiuardesių atlyginimai 10-20 proc. mažesni negu stiuardų. Pakomentuokite šią situaciją darbo teisės principų požiūriu.
2. Nubraižykite schemą, kurioje matytųsi darbo sutarties ir rangos sutarties panašumai ir skirtumai.
3. Nurodykite institucijas, kuriose draudžiama skelbti streiką ir atvejus, kada draudžiama skelbti streiką.
4. Sugrupuokite darbuotojus į kategorijas pagal tai, prieš kiek laiko (2 ar 4 mėnesius) darbdavys turi įspėti apie darbo sutarties nutraukimą darbdavio iniciatyva.
5. Darbdavys pranešė darbuotojui, kad nėra galimybių išmokėti darbo užmokestį du kartus per mėnesį, todėl toliau atlyginimas bus mokamas tik kartą per mėnesį. Įvertinkite darbdavio veiksmus pagal Darbo kodekso nuostatas.

AŠTUNTAS SKYRIUS

APLINKOS APSAUGOS TEISĖ

1. APLINKOS APSAUGOS TEISĖS SAMPRATA IR ŠALTINIAI

1.1. VALSTYBĖS APLINKOSAUGINĖ FUNKCIJA

Dvidešimtajame amžiuje dėl intensyvaus ekonomikos vystymosi ir sparčios mokslo bei technikos pažangos įvyko esminiai pakitimai sąveikaujant visuomenei ir aplinkai. Dėl vis didėjančio ir nekontroliuojamo gamtos išteklių naudojimo ir aplinkos teršimo buvo pažeista natūrali medžiagų apykaita gamtoje, pablogėjo aplinkos kokybė, užteršta aplinka pradėjo pastebimai neigiamai veikti žmogų ir gyvąją gamtą. Esant tokiai padėčiai, visai natūraliai iškilo aplinkos apsaugos problema ir pradėjo formotis visuomenės poreikis taip sureguliuoti visuomenės ir aplinkos sąveiką, kad racionaliai naudojant gamtos išteklius kartu būtų sudarytos sąlygos įvairioms ūkio sritims plėtoti, be to, būtų patenkinami visuomenės materialiniai poreikiai, saugoma gamtinė aplinka bei palaikoma būtina jos kokybė. Teisė į sveiką, švarią aplinką, tinkamą pilnaverčiam gyvenimui, buvo pripažinta kaip viena iš pagrindinių žmogaus teisių. Tokiu būdu buvo visuotinai pripažinta, kad išsaugoti aplinką galima tik tada, jei visuomenė, sąveikaudama su aplinka, vadovausis tam tikrais aplinkosaugos reikalavimais. Tačiau socialinių, ekonominių ir kitų visuomeninių santykių pertvarka aplinkosaugos pagrindais neįmanoma be valstybės įsikišimo. Todėl valstybė buvo priversta imtis visų galimų priemonių visuomenės ir aplinkos sąveikai reguliuoti pagal aplinkosaugos reikalavimus. Taigi atsirado nauja aplinkosauginė valstybės funkcija. *Valstybės aplinkosauginė funkcija* - tai kompleksas tikslingų ir tarpusavyje susijusių valstybės įgyvendinamų priemonių siekiant užtikrinti racionalų gamtos išteklių naudojimą, apsaugoti gamtinę aplinką nuo neigiamo antropogeninio poveikio ir garantuoti žmogaus ir piliečio prigimtinę teisę gyventi švarioje ir sveikoje aplinkoje. Valstybės aplinkosauginė funkcija yra objektyviai sąlygota, ilgalaikė ir atitinkanti visos visuomenės interesus.

Aplinkosauginė funkcija įgyvendinama įvairiomis priemonėmis, tarp kurių pagrindinę vietą užima teisinės. Įstatymais ir kitais teisės aktais valstybė apibrėžia savo aplinkos apsaugos politiką, įtvirtina aplinkos apsaugos principus, nustato gamtos išteklių naudojimo tvarką, naudotojus, jų teises ir pareigas, atskirų gamtos išteklių apsaugos priemones, ūkinės veiklos aplinkosauginius pagrindus, formuoja aplinkos apsaugos valdymą ir kontrolę įgyvendinančių institucijų sistemą, nustato atsakomybę už aplinkos apsaugos įstatymų pažeidimus ir 1.1.

1.2. LIETUVOS RESPUBLIKOS APLINKOS APSAUGOS TEISĖS SISTEMA

Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos teisė pradėjo formuotis po nepriklausomybės atkūrimo. Norint sustabdyti tolesnį aplinkos būklės blogėjimą, reikėjo sukurti naują valstybės ir privačių interesų darną pagrįstą aplinkos apsaugos teisės sistemą, orientuotą į aplinkos išsaugojimą valstybei pereinant į rinkos ekonomikos santykius. Aplinkos apsaugos teisės sistema yra grindžiama Lietuvos Respublikos Konstitucijos nuostatomis, pripažįstančiomis aplinkos apsaugą savarankiška teisinio reguliavimo sfera. Konstitucijos 53 straipsnyje įtvirtinta, kad valstybė ir kiekvienas asmuo privalo saugoti aplinką nuo kenksmingo poveikio. Išskirtinę reikšmę turi Konstitucijos 54 straipsnis, įpareigojantis valstybę rūpintis natūralios gamtinės aplinkos, gyvūnijos ir augalijos, atskirų gamtos objektų, ypač vertingų vietovių, apsauga, saikingu gamtos išteklių naudojimu, atkūrimu ir gausinimu.

Pažymėtina ir tai, kad Lietuvos aplinkos apsaugos teisės normos yra plėtojamos atsižvelgiant į Europos Sąjungos direktyvų reikalavimus. Į aplinkos apsaugos teisės normų sudėtį įeina ir Lietuvos Respublikos ratifikuotos, ir jau įsigaliojusios tarptautinės sutartys.

1.3. APLINKOS APSAUGOS TEISĖS SĄVOKA, DALYKAS IR OBJEKTAS

Aplinkos apsaugos teisė - tai teisės normų, reguliuojančių aplinkos, kaip vieningos visumos, ir atskirų jos sudėtinių dalių apsaugos ir naudojimo santykius, sistema.

Aplinkos apsaugos teisės *dalyką* sudaro visuomeniniai aplinkos apsaugos santykiai, kylantys visuomenei ir aplinkai veikiant vienas kitą. Visuomeniniai aplinkos apsaugos santykiai, sureguliuoti aplinkos apsaugos teisės normų, tampa aplinkos apsaugos teisiniais santykiais.

Aplinkos apsaugos *objektas* yra Lietuvos Respublikos teritorijoje esanti aplinka ir jos jurisdikcijai priklausantys gamtos ištekliai (žemė, miškai ir kita augalija, žemės gelmės, gyvūnija ir kt.). Konstitucijos 47 straipsnyje yra įtvirtinta, kad Lietuvos Respublikai išimtinė nuosavybės teise priklauso: žemės gelmės, taip pat valstybinės reikšmės vidaus vandenys, miškai, parkai, keliai, istorijos, archeologijos ir kultūros objektai.

1.4. APLINKOS APSAUGOS TEISĖS ŠALTINIAI

Aplinkos apsaugos teisė, kaip savarankiška teisės šaka, turi jai būdingus teisės *šaltinius*, t. y. atitinkamus teisės aktus, kurie įtvirtina teisės normas, reguliuojančias aplinkos ir atskirų jos sudėtinių dalių apsaugos ir naudojimo santykius. Pagrindinis specialusis šaltinis yra *Aplinkos apsaugos įstatymas*. Jame yra įtvirtinti aplinkos apsaugos principai, valstybinio aplinkos valdymo sistema, piliečių ir visuomeninių organizacijų, kitų juridinių asmenų teisės ir pareigos. Įstatyme daug dėmesio skirta ūkinės veiklos reguliavimui, ekonominėms aplinkos apsaugos prie-

monėms. Nustatyta neigiamo poveikio aplinkai ribojimo sistema, įtvirtintos principinės neteisėta veika padarytos žalos aplinkai atlyginimo ir teisinės atsakomybės nuostatos, sureguliuoti kiti svarbiausi visuomenės ir aplinkos vienas kito veikimo santykiai.

Pažymėtina, kad Aplinkos apsaugos įstatymas nereguliuoja atskirų gamtos išteklių apsaugos ir naudojimo sąlygų. Šiuos santykius reguliuoja atskiri įstatymai, tokie kaip Žemės, Miškų, Vandens, Žemės gelmių, Laukinės gyvūnijos, Laukinės augalijos ir kt. įstatymai. Tarp specialiųjų aplinkos apsaugos teisės šaltinių svarbus vaidmuo tenka Aplinkos ministerijos leidžiamiems poįstatyminiams teisės aktams, kuriuose detalizuojamos įstatymų nuostatos.

2. VALSTYBINIS APLINKOS APSAUGOS VALDYMAS

2.1. VALSTYBINIO APLINKOS APSAUGOS VALDYMO SAMPRATA IR FUNKCIJOS

Valstybinis aplinkos apsaugos valdymas - tai valstybės ir vietos savivaldos institucijų veikla, užtikrinanti aplinkos apsaugą ir racionalų gamtos išteklių naudojimą reguliuojančių įstatymų ir kitų teisės aktų įgyvendinimą.

Pagrindinės valstybinio aplinkos apsaugos valdymo *funkcijos* yra tokios: aplinkos apsaugos valdymo institucijų formavimas ir jų kompetencijos nustatymas; poįstatyminių aktų leidimas; aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo planavimas; aplinkos apsaugos priemonių koordinavimas; saugomų teritorijų steigimas ir valdymas; valstybinių gamtos išteklių valdymas ir disponavimas; gamtos išteklių apskaita; valstybinių gamtos išteklių kadastrų ir registrų vedimas; aplinkos apsaugos normatyvų ir standartų ruošimas; gamtos išteklių naudojimo limitavimas; aplinkosauginis švietimas ir mokymas; valstybinė aplinkos apsaugos kontrolė ir kt.

2.2. VALSTYBINIO APLINKOS APSAUGOS VALDYMO ORGANIZACINĖ STRUKTŪRA

Valstybinio aplinkos apsaugos valdymo funkciją atlieka įvairios valstybės ir vietos savivaldos institucijos, tačiau jų paskirtis ir kompetencija yra nevienoda. Tarp jų yra institucijos, kurioms aplinkos apsaugos valdymo funkcija yra tik viena iš jų veiklos sudėtinių dalių (Vyriausybė, apskrities viršininkas), tačiau yra ir specialiai tam sukurtų institucijų (Aplinkos ministerija).

Aplinkos apsaugos valdymo organizacinė struktūra pagrįsta nuostata, kad bendrąjį vadovavimą aplinkos apsaugai vykdo Lietuvos Respublikos Seimas, formuodamas pagrindines aplinkos ir jos išteklių naudojimo kryptis. Valstybinį aplinkos apsaugos valdymą Lietuvos Respublikoje pagal Aplinkos apsaugos įstatymo 6 straipsnį vykdo Vyriausybė, Aplinkos ministerija, kitos įgaliotos valstybės institucijos. Aplinkos apsaugos valdymą savivaldybių teritorijose įstatymų nustatyta tvar-

ka vykdo vietos savivaldos atitinkamos institucijos. Kiekviena iš šių institucijų atsako už joms priskirtų funkcijų vykdymą.

Lietuvos Respublikos Vyriausybė, įgyvendindama aplinkos apsaugos valstybės politiką, vykdo tokias funkcijas: 1) Aplinkos ministerijos teikimu tvirtina aplinkos apsaugos strategijos veiksmų programą, valstybinių gamtos išteklių naudojimo ir aplinkos apsaugos programas bei schemas; 2) įstatymų nustatyta tvarka formuoja valstybės institucijų, įgyvendinančių aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo politiką, sistemą; 3) koordinuoja valstybės ir vietos savivaldos valdymo institucijų veiklą aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo srityje; 4) sudaro ir įgyvendina Lietuvos Respublikos tarpvalstybines sutartis šioje srityje.

Be šių Aplinkos apsaugos įstatyme apibrėžtų funkcijų, Vyriausybė dar atlieka ir kitas funkcijas, kurios apibrėžtos Žemės, Miškų, Žemės gelmių, Laukinės gyvūnijos, Medžioklės, Žuvininkystės ir kituose įstatymuose.

Specialioji aplinkos apsaugos valdymo institucija yra *Aplinkos ministerija*. Jos pagrindinės funkcijos yra apibrėžtos Aplinkos apsaugos įstatyme ir detalizuotos Aplinkos ministerijos nuostatuose. Svarbiausi jos uždaviniai: 1) formuoti aplinkos apsaugos, kraštovaizdžio ir biologinės įvairovės apsaugos, racionalaus gamtos ir rekreacinių išteklių naudojimo valstybės politiką; 2) užtikrinti aplinkos formavimą pagal subalansuotos plėtros principus; 3) siekti užtikrinti racionalų gamtos išteklių naudojimą, apsaugą, gausinimą ir atkūrimą.

Įgyvendindama šiuos uždavinius, Aplinkos ministerija savo kompetencijos ribose atlieka daugybę valdymo funkcijų: ji rengia valstybės strategiją aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo, atkūrimo, gausinimo, apsaugos srityse; rengia įstatymų ir kitų teisės aktų projektus; derina Vyriausybės įstaigų, apskrities viršininko, vietos savivaldos institucijų aktus aplinkos apsaugos klausimais; rengia ir tvirtina aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo normas, normatyvus, standartus, taisykles, nustato gamtos išteklių naudojimo limitus ir sąlygas, leidimų išdavimo tvarką; organizuoja ir koordinuoja valstybinį aplinkos monitoringą; organizuoja jai priskirtų valstybės kadastrų ir registrų sudarymą ir tvarkymą; organizuoja atliekų tvarkymą reglamentuojančių teisės aktų rengimą ir prižiūri, kaip vykdomi nustatyti reikalavimai; nustato gamtos išteklių naudojimo, jų apskaitos, atkūrimo ir kontrolės tvarką; reglamentuoja ir kontroliuoja veiklą saugomose teritorijose; atlieka miškų ūkio valstybinį valdymą; vykdo valstybinę aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo kontrolę ir kt.

Aplinkos ministerijos struktūra sudaryta iš centrinio aparato, į kurio sudėtį įeina nemažai departamentų, skyrių ir kitų struktūrinių padalinių. Aplinkos ministerijos struktūriniai padaliniai vietose yra *regioniniai aplinkos apsaugos departamentai*. Jie vykdo valstybinę aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo kontrolę ir savo kompetencijos, kuri apibrėžta nuostatuose, ribose atlieka kitas aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo valstybinio valdymo funkcijas jiems priskirtose teritorijose. Yra įsteigti Alytaus, Kauno, Klaipėdos, Marijampolės, Panevėžio, Šiaulių, Utenos ir Vilniaus regioniniai aplinkos apsaugos departamentai. Regionų departamentų struktūriniai padaliniai rajonuose ir miestuose yra rajonų ir miestų *aplinkos apsaugos agentūros*.

Atskirų gamtos išteklių apsaugai ir racionaliam jų naudojimui užtikrinti arba atskiroms valdymo funkcijoms vykdyti prie Aplinkos ministerijos yra organizuojamos atitinkamos valdymo institucijos, tokios kaip Lietuvos geologijos tarnyba,

Generalinė miškų urėdija, Valstybinė saugomų teritorijų tarnyba, Valstybinė teritorijų planavimo ir statybos inspekcija ir kt.

Pažymėtina ir tai, kad be specialių aplinkos apsaugos valdymo institucijų, kai kurias aplinkos apsaugos valdymo funkcijas atlieka Žemės ūkio, Ūkio, Sveikatos apsaugos ministerijos ir kitos valdymo institucijos.

Apskritis viršininko kompetencija aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo valdymo srityje yra apibrėžta Apskritis valdymo įstatyme, pagal kurį vienas svarbiausių apskrities viršininko uždavinių yra valstybės politikos įgyvendinimas teritorijų planavimo, žemės naudojimo ir aplinkos apsaugos srityse.

Vietos savivaldos institucijos organizuoja aplinkos apsaugos įstatymų bei kitų teisės aktų aplinkos apsaugos klausimais įgyvendinimą savivaldybės teritorijoje.

2.3. APLINKOS APSAUGOS VALSTYBINĖ KONTROLĖ

Aplinkos apsaugos valstybinė kontrolė -tai specialių valstybės įgaliotų institucijų ir pareigūnų veikla, kuria siekiama užtikrinti teisėtumą ir teisėtumą aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo srityje. Ji pasireiškia aplinkos apsaugą ir gamtos išteklių naudojimą reglamentuojančių įstatymų ir kitų teisės aktų pažeidimų prevencija, pažeidimų nutraukimu bei šių asmenų, kaltų padarius šiuos pažeidimus, nustatymu ir jų patraukimu teisinėn atsakomybėn.

Aplinkos apsaugos valstybinės kontrolės pagrindai yra įtvirtinti Aplinkos apsaugos įstatyme. Yra dar *Aplinkos apsaugos valstybinės kontrolės įstatymas* (priimtas 2002 m. liepos 1 d.) - tai specialus įstatymas, kuriame nustatytos kontrolę vykdančios institucijos bei pareigūnai, jų teisinis statusas, kontrolės organizavimo procesas ir pan.

Aplinkos apsaugos valstybinę kontrolę organizuoja ir jos priežiūrą atlieka Aplinkos ministerija. Kontrolę vykdo regionų aplinkos apsaugos departamentai. Betarpiškai kontrolę atlieka Aplinkos ministerijos sistemos pareigūnai - *Valstybiniai aplinkos apsaugos inspektoriai*, kurie pagal jiems suteiktus įgaliojimus būna vyriausieji, vyresnieji ir valstybiniai aplinkos apsaugos inspektoriai. Įgaliojimai jiems suteikiami priimant juos į pareigas. Tokie įgaliojimai gali būti suteikti ir aplinkos ministro įsakymu Aplinkos ministerijos sistemos valstybės tarnautojams ir valstybiniams miškų pareigūnams.

Valstybiniai aplinkos apsaugos inspektoriai, atlikdami kontrolę, naudojami plačiomis teisėmis. Jie turi teisę, pateikę tarnybinį pažymėjimą, netrukdomai patekti į kontroliuojamus objektus, tikrinti dokumentus, liudijančius gamtos išteklių naudojimo teisėtumą, nustatyta tvarka sustabdyti transporto priemonės, kad būtų užkirstas kelias pažeidimams, atlikti asmens apžiūrą, daiktų patikrinimą, paimti daiktus, dokumentus, surašyti administracinių teisės pažeidimų protokolus, nustatyta tvarka nagrinėti administracinių teisės pažeidimų bylas bei skirti nuobaudas, gauti reikalingą informaciją, teikti ieškinius dėl žalos atlyginimo ir pan. Valstybiniai aplinkos apsaugos inspektoriai turi teisę tikrinti fizinių ir juridinių asmenų veiklą, patekti į privačias teritorijas. Jiems suteikta teisė įstatymų nustatyta tvarka duoti juridiniams ir fiziniams asmenims *privalomus nurodymus*, taip pat *sustabdyti aplinkai kenksmingą veiklą*.

3. APLINKOSAUGINIAI ŪKINĖS VEIKLOS PAGRINDAI

3.1. ŪKINĖS VEIKLOS APLINKOSAUGINIO PAGRINDIMO TIKSLAI IR PRIEMONĖS

Gamyba, energetikos, transporto vystymas ir kitokia ūkinė veikla, jeigu ji yra plėtojama neatsižvelgiant į aplinkosaugos reikalavimus, formuoja antropogeninę aplinką, neigiamai veikiančią žmogų ir visą gyvąją gamtą. Todėl tolesnė ūkinės veiklos plėtra galima tik ją derinant su aplinkos apsaugos reikalavimais, t. y. užtikrinant subalansuotą ūkio plėtrą, taip pat tobulinant gamybos technologijas, skatinant gamybą be atliekų, ieškant alternatyvių energijos šaltinių ir įgyvendinant kitas ūkinės veiklos reguliavimo aplinkosauginiais pagrindais priemones. Taigi vienas iš pagrindinių subalansuoto ūkio plėtojimo uždavinių yra sukurti tokią teisinę, ekonominę ir organizacinę sistemą, kuri leistų išvengti prieštaravimų tarp iš esmės naujo kokybinio šalies ūkio augimo ir antropogeninės gamtinės aplinkos apkrovos. Ūkinės veiklos aplinkosauginio reguliavimo prioritetą turi būti ne šios veiklos ribojimas, bet prevencinės priemonės, kurios leistų užkirsti kelią aplinkos teršimui ir sudaryti sąlygas pigiau ir efektyviau plėtoti subalansuotą ūkinę veiklą. To galima pasiekti aplinkosaugos politiką integruojant į visų ūkio šakų, taip pat teritorijų plėtros strategijas, o aplinkosaugos priemones laikant neatskirama bet kokios ūkinės veiklos, darančios poveikį aplinkai, vystymo proceso sudėtine dalimi.

Valstybė, reguliuodama ūkinę veiklą, aplinkosauginiais pagrindais naudoja įvairias teises, organizacines ir kitokias priemones, tarp kurių minėtinos tokios: teritorijų planavimas; planuojamos ūkinės veiklos poveikio aplinkai vertinimas; ūkinės veiklos, galinčios turėti poveikio aplinkai, projektavimo, statybos, plėtimo reguliavimas; ūkinės veiklos objektų eksploatavimo reguliavimas; aplinkos taršos normavimas; atliekų tvarkymas; ekonominių aplinkos apsaugos priemonių taikymas.

3.2. TERITORIJŲ PLANAVIMO TEISINIS REGULIAVIMAS

Ūkinės veiklos aplinkosauginis pagrindimas visų pirma yra siejamas su racionalių teritorijos naudojimu, tikslinga kraštotvarka, racionalių ūkio šakų išdėstymu, taupia gamtonauda, pagrįsta ūkio vystymo ir aplinkos apsaugos interesų darna. Šiems tikslams pasiekti yra naudojamas teritorijų planavimas. Teritorijų planavimą reguliuoja *Teritorijų planavimo įstatymas* (priimtas 1995 m. gruodžio 12 d.; 2004 m. sausio 15 d. redakcija) ir kiti teisės aktai. Pagal šį įstatymą *teritorijų planavimas* - tai nustatyta procedūra teritorijos vystymo bendrajai erdvinei koncepcijai, žemės naudojimo prioritetams, aplinkosaugos, paminklosaugos ir kitoms sąlygoms nustatyti, žemės, miško, vandens naudmenų, gyvenamųjų vietovių, gamybos bei infrastruktūros sistemai formuoti, gyventojų užimtumui reguliuoti, fizinių ir juridinių asmenų veiklos plėtojimo teisėms teritorijoje nustatyti.

Teritorijų planavimo tikslai yra: subalansuoti Lietuvos Respublikos teritorijos raidą; formuoti pilnavertę, sveiką gyvenamąją aplinką; formuoti gyvenamųjų vietovių infrastruktūrą; nustatyti teritorijas įvairių sričių veiklos plėtrai; saugoti, racionaliai naudoti ir atkurti gamtos išteklius; palaikyti ekologinę pusiausvyrą arba ją

atkurti; suderinti įvairių asmenų ir jų grupių interesus dėl teritorijos naudojimo ir veiklos šiose teritorijose plėtojimo sąlygų. Taigi teritorijų planavimui yra keliami labai įvairūs tikslai, tačiau svarbiausia, kad visus tikslus siekiama suderinti, kad būtų sudarytos sąlygos ekonomikai vystyti ir kartu būtų išsaugota aplinkos kokybė, kraštovaizdis, atkurta ekologinė pusiausvyrą ir pan.

Pagal savo reikšmę yra išskiriami šie *teritorijų planavimo lygmenys*: nacionalinis, regiono, rajono, vietovės. Pagal apimtį teritorijų planavimas skirstomas į bendrąjį, specialųjį ir detalųjį.

Bendrasis planavimas - tai kompleksinis planavimas teritorijos erdvinio vystymo politikai ir apsaugos prioritetams bei svarbiausioms tvarkymo priemonėms nustatyti. Jo metu yra sudaromi: Lietuvos Respublikos teritorijos bendrasis (generalinis) planas (tvirtina Seimas); apskrities teritorijos bendrasis (generalinis) planas (tvirtina Vyriausybė); savivaldybės teritorijos bendrasis planas; savivaldybės teritorijos dalies (miesto ar miestelio) bendrasis planas (tvirtina savivaldybės taryba).

Specialusis planavimas atskiroms veiklos sritims reikalingų teritorijų erdvinio organizavimo, tvarkymo, naudojimo, apsaugos priemonių planavimas. Jo metu yra rengiami žemėtvarkos, miškotvarkos, vandentvarkos projektai, rezervatų ir draustinių planai, valstybinių parkų planavimo schemas, ryšių, energetikos, susisiekimo ir kitų infrastruktūros objektų išdėstymo schemas ir kiti planavimo dokumentai.

Detalusis planavimas - savivaldybės teritorijos dalių planavimas žemės sklypo riboms nustatyti naudojimo ir veiklos jame plėtojimo sąlygoms nustatyti, pakeisti arba panaikinti. Jo metu yra sudaromi žemės sklypų, miestų, miestelių dalių ir kaimų teritorijų detalieji planai.

Aplinkos apsaugos įstatyme yra įtvirtinta, kad juridinių ir fizinių asmenų veikla gali turėti įtakos aplinkai, teritorinis organizavimas ir aplinkos tvarkymo reguliavimas vykdomas pagal bendrojo ir specialiojo teritorijų planavimo dokumentus.

3.3. PLANUOJAMOS ŪKINĖS VEIKLOS POVEIKIO APLINKAI VERTINIMAS

Norint reguliuoti ir kontroliuoti ūkinę veiklą aplinkos apsaugos požiūriu, būtina žinoti jos poveikį aplinkai. Žinoma, nėra lengva dar ūkinės veiklos planavimo stadijoje nustatyti, ar ūkinė veikla turės kenksmingo poveikio aplinkai, kokių prevencinių ir kitokių paskesnių priemonių būtina imtis siekiant sumažinti galimą neigiamą poveikį aplinkai.

Aplinkos apsaugos įstatyme yra įtvirtinta, kad juridiniai ir fiziniai asmenys, planuojantys užsiimti ūkine veikla, savo lėšomis nustato, apibūdina ir įvertina planuojamos ūkinės veiklos galimą poveikį aplinkai, parengia poveikio aplinkai vertinimo dokumentaciją ir teikia ją poveikio aplinkai vertinimo proceso dalyviams įstatymų nustatyta tvarka. Šitaip įstatyme buvo įtvirtintas planuojamos ūkinės veiklos poveikio aplinkai vertinimo institutas.

Planuojamos ūkinės veiklos poveikio aplinkai procesą bei šio proceso dalyvių tarpusavio santykius reguliuoja *Planuojamos ūkinės veiklos poveikio aplinkai vertinimo įstatymas* (priimtas 1996 m. rugpjūčio 15 d., nauja redakcija - 2000 m. balandžio 18 d.).

Poveikio aplinkai vertinimo objektas yra planuojama ūkinė veikla. Tai ir naujų statinių statyba, jau esamų rekonstravimas, naujų technologijų įdiegimas, techno-

loginės įrangos modernizavimas, produkcijos kiekio didinimas, gamtos išteklių naudojimas ir t.t. Tačiau reikia pažymėti, kad poveikio aplinkai aspektu yra vertinama ne kiekviena planuojama ūkinė veikla, o tik ta, kuri įrašyta į: 1) planuojamos ūkinės veiklos, kurios poveikis aplinkai privalo būti vertinamas, rūšių sąrašą; 2) planuojamos ūkinės veiklos, kuriai turi būti atliekama atranka dėl poveikio aplinkai privalomo vertinimo, rūšių sąrašą. Šie sąrašai yra minėto įstatymo priedėliai.

Poveikio aplinkai vertinimo proceso dalyviai yra: atsakinga institucija (Aplinkos ministerija, regionų aplinkos apsaugos departamentai); planuojamos ūkinės veiklos vertinimo subjektai (valstybės institucijos, atsakingos už sveikatos apsaugą, ūkio plėtrą, vietos savivaldos institucijos); planuojamos ūkinės veiklos organizatorius (užsakovas); užsakovo įpareigotas poveikio aplinkai vertinimo dokumentų rengėjas; visuomenė.

Poveikio aplinkai vertinimas užsakovo yra atliekamas prieš planuojamos ūkinės veiklos projekto parengimą. Atliekant vertinimą yra rengiama vertinimo *programa*, kuri turi būti suderinta su vertinimo subjektais ir patvirtinta atsakingos institucijos. Pagal patvirtintą programą yra rengiama vertinimo *ataskaita*, kuri taip pat turi būti suderinta su vertinimo subjektais ir pateikta atsakingai institucijai. Atsakinga institucija per 25 dienas išnagrinėja vertinimo subjektų išvadas, visuomenės argumentuotą išvadą ir vertinimo ataskaitą, priima sprendimą, ar planuojama ūkinė veikla, atsižvelgiant į jos pobūdį ir poveikį aplinkai, leistina pasirinktoje vietovėje. Jei priimamas neigiamas sprendimas, planuojama ūkinė veikla negali būti vykdoma.

3.4. ŪKINĖS VEIKTOS OBJEKTŲ, GALINČIŲ TURĖTI POVEIKĮ APLINKAI, PROJEKTAVIMAS, STATYBA IR PRIĖMIMAS NAUDOTI

Teisės aktuose, reglamentuojančiuose ūkinę veiklą, pastebima tendencija teikti vis didesnę reikšmę prevencinėms priemonėms, galinčioms užkirsti kelią neigiamam ūkinės veiklos poveikiui aplinkai dar pasiruošimo ūkinei veiklai stadijoje. Tokie reikalavimai keliama ūkinės veiklos projektavimui. Yra nustatyta, kad fiziniai ir juridiniai asmenys, projektuojantys objektų, galinčių turėti poveikio aplinkai, statybą, rekonstravimą ar plėtimą, rengiantys bendruosius ar specialiuosius teritorinio planavimo projektus, projekcinėje dokumentacijoje privalo numatyti priemones gamtos ištekliams racionaliai naudoti, neigiamam poveikiui aplinkai išvengti. Yra nustatomos projektavimo sąlygos, projekcinė dokumentacija derinama su Aplinkos ministerija ir vietos savivaldos institucijomis, vykdoma statybų projektavimo priežiūra, atliekama statybos projektų valstybinė ekspertizė. Statyti, rekonstruoti ar plėsti ūkinės veiklos objektus yra leidžiama tik turint minėtą projekcinę dokumentaciją. *Statybos įstatymas*, kuriame įtvirtinti esminiai statinio reikalavimai, atskirai išskirti ir aplinkos apsaugos reikalavimai, t. y. statinys neturi kelti grėsmės dėl kenksmingų dujų išsiskyrimo, pavojingų kietųjų dalelių ar dujų atsiradimo ore, pavojingos spinduliuotės, vandens ir dirvožemio taršos, nuotekų, dūmų, kietųjų ar skystųjų atliekų netinkamo šalinimo.

Pastatyti, rekonstruoti ar išplėsti ūkinės veiklos objektai priimami eksploatuoti tik įvykdžius visas projekcinėje dokumentacijoje numatytas aplinkos apsaugos prie-

monės. Ūkinės veiklos objektas yra pripažįstamas tinkamu naudoti nustatyta tvarka sudarytos priėmimo komisijos. Priėmimo komisija turi patikrinti, ar objektas atitinka statiniams keliamus reikalavimus, taip pat aplinkos apsaugos reikalavimus. Priimant naudoti ūkinės veiklos objektus dalyvauja Aplinkos ministerijos atstovas arba pateikiama jo išvada.

3.5. ŪKINĖS VEIKLOS OBJEKTŲ EKSPLOATAVIMAS

Ūkinė veikla, daranti žalą aplinkai, aplamai yra draudžiama. Tačiau bet kokia ūkinė veikla daro vienokią ar kitokią neigiamą poveikį aplinkai. Norint sužinoti, kokia veikla yra leidžiama, kokia draudžiama, yra nustatomos ūkinės veiklos objektų eksploatavimo sąlygos ir kiti reikalavimai. Jei objektai yra eksploatuojami laikantis nustatytų sąlygų, manoma, kad jie nedaro žalos aplinkai. Tokios sąlygos yra nustatomos išduodant leidimus ir kt. Aplinkos apsaugos įstatymo 19 straipsnyje yra įtvirtinta nuostata, kad juridiniai ir fiziniai asmenys, prieš pradėdami eksploatuoti ūkinės veiklos objektus, privalo Aplinkos ministerijos nustatyta tvarka gauti *gamtos išteklių naudojimo ir teršalų emisijos į aplinką leidimą* (toliau - gamtos išteklių naudojimo leidimas).

Gamtos išteklių naudojimo leidimų išdavimo sąlygas ir tvarką reguliuoja Aplinkos ministerijos 1999 m. lapkričio 30 d. įsakymu patvirtinta Gamtos išteklių naudojimo leidimų išdavimo ir gamtos išteklių naudojimo limitų bei leistinos taršos į aplinką normatyvų nustatymo tvarka. Išduodant gamtos išteklių naudojimo leidimą akcentuojami šie dalykai: vandens paėmimas, sunaudojimas, tiekimas; teršalų išleidimas su nuotekomis; iš stacionarių taršos šaltinių į aplinką išmetami teršalai; atliekų susidarymas ir tvarkymas; naudingų iškasenų gamyba ir pažeistų žemių rekultivavimas; ūkio subjektų aplinkos monitoringas. Yra nustatytos sąlygos, kada būtina gauti tokį leidimą (ar atitinkamą jo dalį).

Norint gauti leidimą, yra paduodama paraiška regiono aplinkos apsaugos departamentui. Kartu turi būti pridėti privalomi priedai, pateikiamas gamtos išteklių taupymo ir atliekų mažinimo planas, apskaičiuoti dėl jų veiklos susidarantių gamtinės aplinkos elementų taršos lygiai ir t.t.

Gamtos išteklių naudojimo leidimus išduoda regionų aplinkos apsaugos departamentai. Juose nustatomi didžiausi leistinos taršos (DLT) ar laikinai leistinos taršos (LLT) normatyvai ir kitos objekto eksploatavimo sąlygos. Nustatyta leidimų atnaujinimo, koregavimo ir panaikinimo tvarka. Fiziniai ir juridiniai asmenys, eksploatuodami ūkinės veiklos objektus, privalo laikytis leidime nustatytų sąlygų, savo lėšomis stebėti aplinkos teršimo laipsnį, jo poveikį aplinkai, vykdyti gamtos išteklių naudojimo ir teršalų emisijos apskaitą. Tie subjektai, kurių eksploatuojamiems objektams nereikia leidimų, privalo laikytis tokiems objektams nustatytų aplinkos apsaugos normatyvų ir standartų.

Siekdamas gamtos išteklių naudojimo leidimų išdavimo sistemą suderinti su ES Tarybos direktyvos 1996/61/EB „Dėl taršos integruotos prevencijos ir kontrolės“ reikalavimais, aplinkos ministras 2002 m. vasario 27 d. patvirtino Taršos integruotos prevencijos ir kontrolės leidimų išdavimo, atnaujinimo ir panaikinimo taisyklės, kurios palaipsniui pradėtos taikyti nuo 2004 m. sausio 1 d.

3.6. ATLIEKŲ TVARKYMO TEISINIS REGULIAVIMAS

Atliekų tvarkymas yra viena iš aktualiausių aplinkos apsaugos problemų ir prioritetinė aplinkos apsaugos sritis. Teisės aktais yra siekiama sukurti racionalią, ES reikalavimus atitinkančią atliekų tvarkymo sistemą, kuri tenkintų visuomenės poreikius, užtikrintų aplinkos kokybę ir nepažeistų rinkos ekonomikos raidos dėsnių. Todėl pastaraisiais metais buvo priimta daugybė įstatymų ir kitų teisės aktų, kurių visuma ir sudaro atliekų tvarkymo teisinio reguliavimo sistemą.

1998 m. birželio 16 d. buvo priimtas *Atliekų tvarkymo įstatymas* (jo nauja redakcija priimta 2002 m. liepos 1 d., įsigaliojo nuo 2003 m. sausio 1 d.), kuriame nustatyti bendrieji atliekų prevencijos, atliekų apskaitos, surinkimo, saugojimo, vežimo, naudojimo, šalinimo ir kiti reikalavimai.

Atliekų tvarkymas - tai atliekų surinkimo, vežimo, naudojimo ir šalinimo veikla, taip pat atliekų tvarkymo veiklos priežiūra bei atliekų šalinimo vietų priežiūra po jų uždarymo.

Įmonės, kurių veiklos metu susidaro atliekų, ar įmonės, kurios naudoja, šalina ar kitaip tvarko atliekas, privalo imtis priemonių jų kiekiui bei kenksmingam poveikiui mažinti, kurti ir diegti mažaatliekines technologijas, taupyti gamtos išteklius, gaminti daugkartinio naudojimo gaminius, mažinti atliekų susidarymą gamyboje, naudoti atliekas energijai gauti, saugiai šalinti atliekas į sąvartynus, vesti susidarančių atliekų apskaitą.

Įstatyme įtvirtinta, kad atliekas tvarko ūkio subjektai, kurių veikloje susidaro atliekų, ir ūkio subjektai, užsiimančys atliekų tvarkymu. Šie subjektai privalo gauti gamtos išteklių naudojimo leidimą. Įmonės, kurios tvarko pavojingas atliekas, turi gauti licenciją. Yra patvirtintos Atliekų tvarkymo taisyklės, Valstybinė pavojingų atliekų tvarkymo programa, reguliuojama sąvartynų įrengimo ir eksploatavimo tvarka, sudaromas Valstybinis strateginis atliekų tvarkymo planas, regionų ir savivaldybių atliekų tvarkymo planai.

Radioaktyviųjų atliekų tvarkymo santykius reguliuoja Radioaktyviųjų atliekų tvarkymo įstatymas, priimtas 1999 m. gegužės 20 d.

2001 m. rugsėjo 25 d. buvo priimtas *Pakuočių ir pakuočių atliekų tvarkymo įstatymas* (įsigaliojo nuo 2003 m. sausio 1 d.). Jame nustatyti Respublikoje gaminamų ir importuojamų pakuočių ir pakuočių atliekų apskaitos, ženklinimo, surinkimo, naudojimo reikalavimai, kurių laikantis būtų galima išvengti jų neigiamo poveikio aplinkai ir žmonių sveikatai. Jame įtvirtinti pakuočių ir jų atliekų tvarkymo prioritetai, pagrindiniai reikalavimai pakuotėms, gamintojų, importuotojų, pardavėjų pareigos surenkant ir tvarkant pakuotes ir jų atliekas ir 1.1. Yra patvirtintos Pakuočių ir pakuočių atliekų tvarkymo taisyklės, kuriose detalizuojamos įstatymo nuostatos.

2002 m. rugsėjo 12 d. buvo priimtas *Gyvūninės kilmės atliekų tvarkymo įstatymas*, skirtas gyvūninės kilmės atliekų prevencijos, surinkimo, saugojimo, gabenimo, perdirbimo, šalinimo ir perdirbimo produktų realizavimo bei apskaitos santykiams reguliuoti, kad būtų išvengta atliekų neigiamo poveikio aplinkai ir žmonių bei gyvūnų sveikatai.

3.7. EKONOMINIS APLINKOS APSAUGOS MECHANIZMAS

Reguliuojant ūkinę veiklą aplinkosauginiais pagrindais, svarbus vaidmuo tenka ekonominėms priemonėms. Jų tikslas - naudojant ekonominius svertus skatinti ūkinės veiklos subjektus racionaliai naudoti gamtos išteklius, mažinti teršiančių medžiagų išmetimą į aplinką, suinteresuoti aktyviau naudoti antrines žaliavas, tvarkyti atliekas ir t. t.

Pagal Aplinkos apsaugos įstatymo 28 straipsnį *ekonominių aplinkos apsaugos mechanizmą sudaro*: mokesčiai už gamtos išteklių naudojimą; mokesčiai už aplinkos teršimą; kreditavimo reguliavimas; valstybės subsidijos; kainų politika; ekonominės sankcijos ir nuostolių kompensavimas; ekologiniai mokesčiai ir kitos priemonės.

Mokesčių už valstybinius gamtos išteklius ir aplinkos teršimą paskirtis - skatinti gamtos išteklių naudotojus taupiai naudoti gamtos išteklius (vandenį, naudingąsias iškasenas ir pan.), taip pat mažinti teršiančių medžiagų išmetimą į aplinką. Tuo tikslu yra nustatomi gamtos išteklių naudojimo limitai ir teršalų išmetimo normatyvai. Viršijus numatytus limitus, naudotojas privalo sumokėti mokestį ir penkeriojo tarifo dydžio baudą už viršlimitinių, sugadinto ar apsunkinto naudojimo išteklių kiekį. Nušlėpus realų išgautų valstybinių išteklių kiekį, mokamas mokestis ir taikoma dešimteriojo tarifo dydžio bauda. Jeigu teršalų į aplinką yra išmetama daugiau negu nustatyta normatyvuose, mokestis už aplinkos teršimą skaičiuojamas pagal padidintus tarifus. Sumažinus išmetamų teršalų kiekį ne mažiau 10 procentų, atleidžiama nuo mokesčio mokėjimo už tuos teršalus. Neapmokestinami asmenys, teršiantys aplinką iš transporto priemonių, kuriose veikia išmetamųjų dujų neutralizavimo sistemos, asmenys, naudojantys nustatytus standartus atitinkančius biodegalus ir pan.

Aplinkos apsaugos objektų statybai, technologinių procesų tobulinimui, atliekų tvarkymo sistemų sukūrimui ir kitoms aplinkos apsaugos priemonėms finansuoti yra naudojamos valstybės subsidijos. Papildomas aplinkos apsaugos finansavimo šaltinis yra Aplinkos apsaugos rėmimo programos ir savivaldybių gamtos apsaugos fondai. Aplinkos apsaugai skatinti yra naudojamos ir netiesioginės valstybės subsidijos taikant įvairias mokesčių lengvatas ir kitas priemones. Pavyzdžiui, nėra apmokestinamas nekilnojamas turtas, naudojamas aplinkos apsaugai.

3.8. APLINKOS APSAUGOS NORMATYVAI, STANDARTAI, LIMITAI

Ribojant neigiamą ūkinės veiklos poveikį aplinkai, svarbu, kad būtų nustatyti aplinkos apsaugos normatyvai, standartai, gamtos išteklių naudojimo limitai.

Aplinkos apsaugos normatyvas - nustatyta tvarka įteisintos ūkinės ar kitokios veiklos poveikio aplinkai leistinos ribos. Normatyvai gali būti skirstomi į aplinkos būklės ir antropogeninio poveikio aplinkai normatyvus. Aplinkos būklės normatyvai - tai aplinkos būklės kriterijai, įtvirtinti teisės aktuose ir nustatantys leistiną teršalų koncentraciją aplinkoje, kuriai esant nepažeidžiami natūralūs procesai gamtoje, nesukeliama grėsmė žmonių sveikatai, gyvajai gamtai ir pan. Pavyzdžiui, aplinkos ministro 2001 m. gruodžio 11 d. įsakymu patvirtintos aplinkos oro užterštumo azoto dioksidu ir azoto oksidais ribinės vertės. Antropogeninio poveikio aplinkai

normatyvų paskirtis - riboti antropogeninės veiklos poveikį aplinkai. Tokie yra didžiausi leistinos taršos į aplinką (aplinkos orą, vandens telkinius) (DLT), laikinai leistinos taršos (LLT), triukšmo ir kt. normatyvai.

Aplinkos apsaugos standartas - nustatyta tvarka parengtas ir patvirtintas normatyvinis dokumentas, kuriame nustatomos bendro ir daugkartinio naudojimo aplinkos apsaugos taisyklės, principai ir charakteristikos. Jų turinį sudaro atitinkamų kriterijų, sąlygų ir reikalavimų nustatymas, kuriuos turi atitikti gaminama produkcija ar veiklos objektai. Aplinkos apsaugos standartai yra nustatomi kurui (benzinui, dyzelinui ir pan.), transporto priemonėms, gaminamai produkcijai, statomiems ūkinės veiklos objektams ir kt. Už standartų laikymąsi atsako produkcijos gamintojas ar kitas ūkinės veiklos subjektas. Jų tikslas - sumažinti neigiamą poveikį aplinkai, galintį atsirasti dėl produkcijos vartojimo ir ūkinės veiklos objektų eksploataavimo.

Gamtos išteklių naudojimo limitavimas - tai gamtos išteklių naudojimo normų nustatymas, atsižvelgiant į jų kiekį, atsiskaitymo galimybes, poreikius ir kitas aplinkybes. Gali būti nustatomi bendri gamtos išteklių naudojimo limitai, pavyzdžiui, tokie yra metinė miško kirtimo norma, žuvų sugavimo limitai atskiruose vandens telkiniuose, medžiojamųjų gyvūnų sumedžiojimo limitai ir pan. Limitai taip pat gali būti nustatomi ir atskiriems gamtos išteklių naudotojams, pavyzdžiui, tokie yra vandens suvartojimo limitai, naudingųjų iškasenų išgavimo limitai ir pan.

4. ATSKIRŲ APLINKOS OBJEKTŲ APSAUGOS TEISINIO REGULIAVIMO PAGRINDAI

4.1. APLINKOS ORO APSAUGA

Aplinkos oras yra vienas iš tų aplinkos komponentų, be kurio neįmanomas viso gyvojo pasaulio egzistavimas. Todėl norint apsaugoti žmogaus sveikatą, užtikrinti jo teisę į švarią aplinką, visų pirma būtina saugoti aplinkos orą nuo taršos, palaikyti atitinkamą jo kokybę.

1999 m. lapkričio 4 d. buvo priimtas *Aplinkos oro apsaugos įstatymas*, kuriuo įtvirtintos asmens teisės į švarų orą, taip pat pareigos saugoti aplinkos orą nuo taršos, nustatytos priemonės, ribojančios aplinkos oro taršą, įtvirtinti aplinkos oro kokybės ir aplinkos oro taršos valdymo pagrindai.

Įstatyme konstatuojama, kad saugant aplinkos orą svarbiausi tokie *prioritetai*: energijos naudojimo veiksmingumo didinimas; motorinių priemonių sukeltos taršos mažinimas; geriausių prieinamų gamybos būdų ir technologijų diegimas.

Aplinkos oro apsaugos įstatyme didelis dėmesys skiriamas *aplinkos oro kokybės valdymui*. Aplinkos ir Sveikatos apsaugos ministerijos yra patvirtinusios sąrašą teršalų, kurių kiekis aplinkos ore ribojamas, nustatytos ribinės ir siektinos užterštumo vertės, leistini nukrypimo dydžiai ir pavojaus slenksčiai. Aplinkos oro kokybės nuolatinė kontrolė privaloma vietose ir zonose, kur užterštumo lygiai viršija arba gali viršyti ribines užterštumo vertes. 2001 m. gruodžio 12 d. aplinkos ministro įsakymu yra patvirtintos Aplinkos oro kokybės vertinimo taisyklės. Vietovėse, kur užterštumo lygis viršija ribines užterštumo vertes, turi būti rengiamos ir įgyvendinamos priemonės ribinėms užterštumo vertėms pasiekti ir užterštumo lygiui toliau mažinti.

Siekiant *valdyti aplinkos oro taršą*, Aplinkos ministerija nustato bendrą iš stacionarių taršos šaltinių išmetamų teršalų kiekį visoje Lietuvos Respublikos teritorijoje ir kiekvienoje apskrityje, savivaldybės rengia, tvirtina ir įgyvendina aplinkos oro taršos mažinimo programas. Jos, suderinusios su Aplinkos ministerija, turi teisę laikinai tam tikroje teritorijoje uždrausti ar apriboti transporto priemonių judėjimą, stacionarių taršos šaltinių veiklą. Be to, norint valdyti taršą, reikalaujama atlikti planuojamos ūkinės veiklos poveikio aplinkai vertinimą, užtikrinti, kad dėl planuojamos ūkinės veiklos nebus viršijamas nustatytas ribinės užterštumo vertės ir pavojaus slenksčiai. Taip pat yra įtvirtinta, kad Lietuvos Respublikoje galima naudoti tik tokį kurą ir degalus, kurie atitinka nustatytus sudėties ir kokybės reikalavimus.

Aplinkos oro apsaugos tikslais Aplinkos ministerija tvirtina stacionarių taršos šaltinių, kuriems nustatomi leistinos taršos normatyvai, sąrašus. Teršalai iš stacionarių taršos šaltinių gali būti išmetami į aplinkos orą tik turint leidimą ir laikantis nustatytų leistinos taršos normatyvų. Svarbią reikšmę aplinkos oro apsaugai turi ir sanitarinių apsaugos zonų aplink pramonės, transporto ir kitus objektus nustatymas.

Pažymėtina, kad aplinkos oro apsaugą reguliuoja ne tik nacionalinės teisės aktai, bet ir tarptautinės konvencijos bei kiti tarptautiniai dokumentai, prie kurių yra prisijungusi Lietuva. Tarp tokių tarptautinių dokumentų minėtina 1985 m. Vienos konvencija Dėl ozono sluoksnio apsaugos, 1979 m. Ženevos konvencija Dėl tolimų atmosferos pernašų, 1992 m. Jungtinių Tautų bendroji klimato kaitos konvencija ir kt.

4.2. DIRVOŽEMIO APSAUGA

Žemės įstatyme, kuriame apibrėžiamos žemės savininkų ir naudotojų pareigos, reikalaujama, kad būtų racionaliai naudojama žemė, įgyvendinamos dirvožemio apsaugos priemonės, rekultivuojamos pažeistos žemės. Ypač yra saugoma žemės ūkio paskirties žemė. Yra numatyta, kad valstybinė žemė, kuri pagal dirvožemio savybes gali būti paversta žemės ūkio naudmenomis, turi būti parduodama, išnuomojama ar suteikiama naudotis pirmiausia žemės ūkio veikla užsiimančioms asmenims. Naudojant tiek privačią, tiek valstybinę žemės ūkio paskirties žemę, žemės ūkio naudmenos turi būti saugomos, kad dirvožemis nebūtų nualintas, paveiktas vėjo ir vandens erozijos, žemė neapaugtų krūmais ar mišku, nesupelkėtų ar kitaip nepablogėtų jos ūkinės savybės.

Dirvožemio apsauga turi būti užtikrinama ir naudojant žemę kaip teritorinę bazę įvairiems ūkio objektams išdėstyti. Tokiu atveju žemės savininkai ir naudotojai, atlikdami statybas, naudingųjų iškasenų ir kitokius darbus, kurie gali pažeisti dirvožemį, privalo išsaugoti dirvožemį ir panaudoti jį žemės ūkio paskirties žemės gerinimui ar pažeistos žemės rekultivavimui. Eksploatuojant ūkinės veiklos objektus privaloma neteršti dirvožemio atliekomis, naftos produktais, nutekamaisiais vandenimis ir pan.

Dirvožemio ir aplinkos apsaugos tikslais yra reguliuojamas mineralinių trąšų ir įvairių cheminių medžiagų (herbicidų, pesticidų, augimo stimuliatorių) naudojimas. Svarbi dirvožemio apsaugos priemonė yra kova su piktžolėmis, augalų ligomis, kurias taip pat turi įgyvendinti žemės savininkai ir naudotojai.

4.3. LAUKINĖS AUGALIJOS APSAUGA

Laukinė augalija - tai gamtoje natūraliai augantys augalai, grybai ir jų bendrijos. Augalija yra svarbiausia grandis biosferos medžiagų ir energijos apykaitoje. Valstybės teisės normų pagalba siekia taip sureguliuoti laukinės augalijos apsaugos ir naudojimo santykius, kad būtų išsaugota laukinės augalijos rūšių įvairovė, užtikrintas racionalus jos naudojimas, atkūrimas, apsauga, genetinių išteklių išsaugojimas.

Laukinė augalija pagal teisinį režimą nėra vienalytė, todėl pagal tai ją galima suskirstyti taip: miškas; kita laukinė augalija (nesumedėjusi augalija, natūrali pievinė augalija, vaistiniai ir telkinių augalai, grybai ir kt.); saugotini želdiniai (medžiai, krūmai), augantys ne miško žemėje; reti ar nykstantys augalai, grybų rūšys ir bendrijos.

1999 m. birželio 15 d. buvo priimtas Laukinės augalijos įstatymas, skirtas laukinės augalijos apsaugos, naudojimo ir atkūrimo santykiams sureguliuoti. Šis įstatymas netaikomas medienos ištekliams, kurių apsauga, naudojimas ir atkūrimas nustatytas Miškų įstatyme, retoms ir nykstančioms augalų ir grybų rūšims bei bendrijoms ir kultūrinės kilmės augalams.

Laukinės augalijos įstatyme yra įtvirtinta, kad laukinės augalijos apsauga organizuojama ir vykdoma pagal šiuos principus: išsaugoma visa Lietuvos gamtai būdingų augalų, grybų rūšių ir bendrijų įvairovė; ribojamas sunkiai beatsikuriančių bei didelę paklausą turinčių augalų išteklių naudojimas; išsaugomi pakankami augalijos rūšių populiacijų dydžiai; atkuriamos pažeistos laukinės augalijos augavietės; mažinamas laukinei augalijai daromas poveikis atliekant žemės, miškų darbus bei vykdant kitą ūkinę veiklą. Įstatyme taip pat yra nustatyta, kad laukinės augalijos apsauga yra užtikrinama steigiant saugomas teritorijas, įgyvendinant šalies ūkio plėtros programose, teritorijų planavimo dokumentuose (žemėtvarkos, miškotvarkos, vandentvarkos ir kt.) numatytas priemones laukinės augalijos plotams išsaugoti ribojant laukinės augalijos išteklių naudojimą.

Laukinės augalijos įstatyme taip pat reikalaujama, kad planuojant ir vykdant statybas, diegiant naujas technologijas, naudojant chemines medžiagas, mineralines trąšas turi būti užtikrinama laukinės augalijos apsauga, nedaroma žala žmonių sveikatai.

Įstatyme yra išskirtos šios laukinės augalijos naudojimo rūšys: laukinių sėklų, laukinių vaisių rinkimas, grybų rinkimas, laukinių vaistinių augalų žaliavos, techninių augalų (kiminių, nendrių, gluosnių) rinkimas, ganiava ir kt. Laukinės augalijos naudotojais gali būti fiziniai ir juridiniai asmenys. Žemės, miško, vandens savininkai, valdytojai, naudotojai laukinės augalijos ištekliams gali naudotis patys arba leisti jais naudotis kitiems asmenims. Tam tikrų laukinių augalų gausumas gali būti ribojamas siekiant išvengti jų daromos žalos žemės, miškų ištekliams, vandens telkiniams ir t. t. Atskirais teisės aktais, bendromis Įstatymo nuostatomis remiantis yra reguliuojamas atskirų laukinės augalijos išteklių naudojimas. Toks aktas, pavyzdžiui, yra 2000 m. balandžio 27 d. aplinkos ministro įsakymu patvirtinta „Laukinės augalijos išteklių naudojimo tvarka“. Jame numatyta leidimų naudoti laukinės augalijos išteklius išdavimo tvarka, sureguliuotas atskirų augalijos rūšių naudojimas.

Miškų apsaugos, naudojimo, atkūrimo ir kiti su racionalių miškų ūkio tvarkymu susiję santykiai reguliuojami *Miškų įstatymu*, priimtu 1994 m. lapkričio 24 d. (nauja

redakcija - 2001 m. balandžio 10 d.). Miškų įstatyme Lietuvos Respublikos miškai yra suskirstyti į keturias grupes: rezervatinius, specialios paskirties (ekosistemų apsaugos ir rekreacinius), apsauginius ir ūkinius. Atsižvelgiant į tai, koks yra miškas, yra nustatomas jo apsaugos ir naudojimo režimas. Miškų ūkio politikos kryptis nustato Seimas. Aplinkos ministerija atlieka miškų ūkio valstybinio valdymo funkciją.

Miškų įstatyme išskirtos tokios *miško naudojimo rūšys*: medienos ir kitų miško produktų ruošą bei miškų naudojimas poilsiui, moksliniams tyrimams, mokymui, medžioklei, bitininkystei, naminių gyvulių ganymui, gamtinių kompleksų apsaugai ir kitiems įstatymams neprieštaraujantiems tikslams.

Miškų įstatyme apibrėžtos miškų savininkų, valdytojų ir naudotojų pareigos ir teisės naudojant mišką, įtvirtinta fizinių asmenų teisė laisvai lankytis miškuose (išskyrus rezervatų, specialios paskirties objektų miškus, kuriuose tai apribota kitų įstatymų). Miško naudotojai gali būti juridiniai ir fiziniai asmenys, kurie teisės aktų nustatyta tvarka įgijo miško ir miško išteklių naudojimo teisę. Medienos ir kitų miško išteklių ruošai yra reikalingas leidimas, kuriuos išduoda regionų aplinkos apsaugos departamentai. Privačių miškų tvarkymą, naudojimą ir atkūrimą, be Miškų įstatymo, reguliuoja ir specialus teisės aktas - Privačių miškų tvarkymo ir naudojimo nuostatai, patvirtinti Vyriausybės 1997 m. liepos 24 d. nutarimu (galioja 2004 m. gegužės 26 d. redakcija).

Miškų įstatyme ir kituose teisės aktuose daug dėmesio skiriama miškų apsaugai. Teisės normos įpareigoja visus miškų savininkus, valdytojus ir naudotojus racionaliai naudoti mišką, jį saugoti, atkurti. Miškų įstatyme yra įtvirtinta, kad miškai saugomi nuo savavališko kirtimo, naudojimo tvarkos pažeidimo, grobstymo, miško teršimo, šiukšlinimo, naminių ir laukinių gyvūnų daromos žalos.

Labai daug žalos miškams padaro gaisrai, todėl yra reikalaujama, kad miškuose būtų sukurta ir palaikoma vientisa valstybinių priešgaisrinių priemonių sistema. 1995 m. balandžio 7 d. yra patvirtintos Miškų priešgaisrinės apsaugos taisyklės, kuriose įtvirtinti miškų apsaugos nuo gaisrų reikalavimai, privalomi visiems miškų savininkams, valdytojams ir naudotojams.

Miškus žaloja daugybė kenkėjų. Viena pagrindinių kovos su jais priemonių - geros sanitarinės miško būklės palaikymas. 2001 m. birželio 20 d. yra patvirtintos miško sanitarinės apsaugos taisyklės, kuriose surašyti pagrindiniai reikalavimai, kad miškai būtų apsaugoti nuo kenksmingų faktorių.

Saugant miškus nuo gyvulių ir žvėrių daromos žalos yra ribojama ganiava miško žemėse, reguliuojamas žvėrių skaičius, imamasi biotechninių ir kitų priemonių.

Viena opiausių problemų - miško apsauga nuo kenksmingos taršos. Nuo jos saugant miškus visų pirma turi būti laikomasi bendrų Aplinkos apsaugos įstatymo reikalavimų. Ūkio subjektai, kurie ruošiasi eksploatuoti taršos šaltinius, turi įvertinti jų poveikį aplinkai, kartu ir miškui. Jie turi laikytis teršalų išmetimo sąlygų ir normatyvų, kurie nustatomi atsižvelgiant ir į miškų apsaugos reikalavimus. Saugant miškus nuo savavališkų kirtimų yra numatyta administracinė, baudžiamoji ir materialinė atsakomybė.

Saugomos augalų, grybų rūšys ir bendrijos - tai natūraliai augančių augalų, grybų rūšys, jų bendrijos, kurios yra pažeidžiamos, nykstančios, retos ir kurios yra įrašytos į Ypač saugomų rūšių sąrašą, Raudonąją knygą ir į Europos Bendrijos rūšių sąrašą. Jų apsaugą reguliuoja *Saugomų gyvūnų, augalų, grybų rūšių ir bendrijų įstatymas*. Siame įstatyme svarbiausia, kad įtvirtinti saugomų rūšių ir bendrijų *apsaugos*

principai, tokie kaip absoliučios apsaugos, reprezentatyvios apsaugos ir teritorinės apsaugos principai. Jame taip pat yra nustatyta, kad retų rūšių ir bendrijų apsauga yra užtikrinama tokiomis priemonėmis: saugant visus retų rūšių individus, jų augavietes, kontroliuojant jų naudojimą; steigiant saugomas teritorijas; tiriant jų būklę; kuriant informavimo apie retų rūšių būklę sistemą ir pan. Įstatyme yra apibrėžtas saugomų rūšių statusas, reguliuojama Raudonosios knygos, Ypač saugomų rūšių sąrašo, Europos Bendrijos rūšių sąrašo sudarymo ir tvirtinimo tvarka.

Saugotinais želdiniais, augančiais ne miško žemėje, yra laikoma: želdiniai, augantys miestų, miestelių, kaimų, sodininkų bendrijų bendro naudojimo teritorijose bei privačiose valdose miestuose ir miesteliuose, išskyrus privačias namų valdas ir sodininkų bendrijų privačius sklypus; želdiniai, augantys saugomose teritorijose; želdiniai, augantys kelių juostose bei kelių ir geležinkelių apsaugos zonose, vandens telkinių pakraščiuose juostose, ir kai kurie kiti vertingi želdiniai. Jų apsaugą, tvarkymą, priežiūrą reguliuoja aplinkos ministro 2003 m. gruodžio 19 d. įsakymu patvirtinta Saugotinių želdinių, augančių ne miesto žemėje, apsaugos, priežiūros, tvarkymo ir nuostolių juos sunaikinus ar sužalojus atlyginimo tvarka. Ten yra nustatyta, kad saugomus želdinius prižiūri ir tvarko žemės ar želdinių valdytojai, savininkai ir naudotojai. Leidimus kirsti, pertvarkyti ar perkelti saugomus želdinius išduoda savivaldos institucija, suderinusi su rajono (miesto) aplinkos apsaugos agentūra. Už savavališką želdinių naikinimą numatyta administracinė atsakomybė, be to, turi būti atlyginta ir padaryta žala.

4.4. LAUKINĖS GYVŪNIJOS APSAUGA

Laukinė gyvūnija - tai laisvėje ar nelaisvėje gyvenančių laukinių bestuburių ir stuburinių gyvūnų visuma. Laukinė gyvūnija yra viena sudėtingiausių ir specifiskiausių ekosistemos dalių. Ūkinė žmogaus veikla daro didelę įtaką laukinei gyvūnijai. Yra pastebėtas toks dėsningumas - kuomet greičiau vystosi visuomenė, tuo sparčiau nyksta laukinė gyvūnija. Teisės normos, kuriose įtvirtintos laukinės gyvūnijos apsaugos priemonės, skirstomos į normas, skirtas gyvūnijos gyvenamajai aplinkai apsaugoti, ir normas, reguliuojančias laukinės gyvūnijos naudojimą.

Pagrindiniu įstatymu, reguliuojančiu laukinės gyvūnijos apsaugos ir naudojimo santykius, yra *Laukinės gyvūnijos įstatymas*, priimtas 1997 m. lapkričio 6 d. (nauja redakcija priimta 2001 m. gruodžio 11 d.).

Įstatyme yra įtvirtinta, kad laisvėje gyvenantys laukiniai gyvūnai nuosavybės teise priklauso valstybei, yra apibrėžta Vyriausybės, Aplinkos ministerijos, savivaldybių kompetencija reglamentuojant laukinės gyvūnijos apsaugą ir jos išteklių naudojimą. Jame daug dėmesio skirta tokiam laukinės gyvūnijos išteklių naudojimui, kuris užtikrintų laukinės gyvūnijos apsaugą. Įstatyme įtvirtintos tokios gyvūnijos naudojimo rūšys: medžiojimas, žvejojimas, medžiojimo ir žvejojimo objektams nepriklausančių laukinių gyvūnų gaudymas ir rinkimas, laukinių gyvūnų naudojimas mokslo, kultūros, švietimo, auklėjimo ir estetikos tikslams, naudojimas zoologinėms kolekcijoms sudaryti, jų paėmimas globos ir gydymo tikslais, laukinių gyvūnų gausos reguliavimas. Naudotis laukinės gyvūnijos ištekliams medžiojant ir žvejojant galima tik turint nustatytą tvarką išduotą leidimą. Kitomis jau nurodytomis gyvūnijos naudojimo rūšimis galima naudotis laisvai, laikantis teisės aktų nustatytų apsaugos reikalavimų.

Laukinės gyvūnijos įstatymas, reguliuodamas jos apsaugą, visų pirma reikalauja, kad asmenys, kurie verčiasi ūkine veikla, laikytųsi miškotvarkos, žemėtvarkos ir vandentvarkos projektų reikalavimų, užtikrintų, kad dėl jų plėtojamos ūkinės veiklos nebus neigiamo poveikio laukinei gyvūnijai arba jis bus minimalus. Turi būti atliekamas planuojamos ūkinės veiklos poveikio aplinkai vertinimas, numatomos neigiamos ūkinės veiklos poveikio sumažinimo ir kompensavimo priemonės.

Saugant laukinę gyvūniją plačiai naudojamos tokios priemonės: saugomų teritorijų (rezervatų, draustinių ir kt.) steigimas, organizuojami moksliniai gyvūnijos apsaugos tyrimai, siekiama išsaugoti genofondus ir palaikyti rūšių populiacijų minimalius dydžius, reguliuojama laukinių gyvūnų gausa.

Laukinės gyvūnijos įstatyme įtvirtintos laukinės gyvūnijos apsaugą ir jos išteklių naudojimą reguliuojančios nuostatos. Be to, dar yra medžiojamosios gyvūnijos ir žuvų išteklių apsaugą ir naudojimą reguliuojantys įstatymai bei kiti teisės aktai.

Medžiojamosios gyvūnijos apsaugą ir racionalų naudojimą reguliuoja *Medžioklės įstatymas*, priimtas 2002 m. birželio 20 d. Įstatyme apibrėžta Vyriausybės, Aplinkos ministerijos, apskrities viršininko ir savivaldos institucijų bei medžiotojų visuomeninių organizacijų kompetencija reglamentuojant medžioklę, nustatyta medžioklės plotų vienetų formavimo ir teisės naudotis juose esančiais medžiojamųjų gyvūnų ištekliais suteikimo tvarka, plotų naudotojų pareigos saugant ir naudojant šiuos išteklius, teisės medžioti suteikimo ir medžiotojo bilieto išdavimo tvarka ir kt.

Medžiojamųjų gyvūnų rūšių sąrašą, šių gyvūnų leidžiamus medžioklės terminus, leidžiamus medžioklės būdus ir jų taikymo terminus, draudžiamus ir leidžiamus naudoti įrankius, medžiojamųjų gyvūnų, kurių medžioklė yra ribojama, sąrašą, sumedžiojimo limitų nustatymo tvarką reguliuoja Medžioklės Lietuvos Respublikos teritorijoje taisyklės, patvirtintos aplinkos ministro įsakymu, priimtu 2002 m. rugsėjo 30 d.

Žuvų išteklių apsaugos, atkūrimo, žvejybos reguliavimo santykius reguliuoja *Žuvininkystės įstatymas*, priimtas 2000 m. birželio 27 d. Jame yra apibrėžti žuvininkystės vandens telkiniai ir įtvirtintos jų apsaugos priemonės, nustatyta, kas yra laikoma versline, mėgėjiška ir kita (specialia) žvejyba, žvejybos teisės suteikimo ir pasibaigimo pagrindai ir tvarka.

Siekiant apsaugoti žuvų išteklius, užtikrinti tausojančią žvejybą yra taikomos tokios žvejybos reguliavimo priemonės: žvejybos draudimas arba ribojimas tam tikru laiku arba tam tikrose vietose, atskirų rūšių žuvų žvejybos uždraudimas arba sugavimo limitų nustatymas; leidžiamų žvejybos įrankių, jų kiekio ir žvejybos būdų nustatymas; žvejybos laivų skaičiaus ir tipo nustatymas; minimalaus gaudomų žuvų dydžio nustatymas. Šios žuvų išteklių apsaugos ir žvejybos reguliavimo priemonės yra įtvirtintos atitinkamose žvejybos ir žuvų išteklių apsaugos taisyklėse. Verslinę žvejybą reguliuoja Žvejybos ir žuvų išteklių apsaugos Lietuvos vandenyse taisyklės, patvirtintos 1995 m. birželio 20 d., Žvejybos ir žuvų išteklių apsaugos Lietuvos Respublikos ekonominėje zonoje Baltijos jūroje taisyklės, patvirtintos 1995 m. vasario 2 d. Mėgėjišką žūklę reguliuoja Mėgėjiškos žūklės ir žuvų apsaugos taisyklės, patvirtintos 2002 m. gegužės 16 d. Žvejybą privačiuose vandens telkiniuose reguliuoja Laikinieji žvejybos ir žuvų išteklių apsaugos privačiuose vandens telkiniuose nuostatai, patvirtinti 1995 m. spalio 17 d.

4.5. SAUGOMŲ TERITORIJŲ APSAUGA

Pagal 1993 m. lapkričio 9 d. priimtą *Saugomų teritorijų įstatymą* (nauja redakcija 2001 m. gruodžio 4 d.) *saugomos teritorijos* - tai sausumos ir(ar) vandens plotai nustatytomis aiškiomis ribomis, turintys pažintinę mokslinę, ekologinę, kultūrinę ar kitokią vertę ir kuriems teisės aktais nustatytas specialus apsaugos ir naudojimo režimas (tvarka).

Saugomų teritorijų *sistemą* sudaro šios teritorijų kategorijos:

1. *Konservacinės apsaugos prioriteto teritorijos*. Jose saugomi unikalūs arba tipiški gamtinio ar kultūrinio kraštovaizdžio kompleksai bei objektai ir biologinė įvairovė. Tai rezervatai, draustiniai, paveldo objektai.

2. *Atkuriamosios apsaugos prioriteto teritorijos*. Jose saugomi, palaikomi, atkuriami, gausinami bei ribotai naudojami veiklai ir visuomenei svarbūs gamtos ištekliai. Šiai kategorijai priklauso atkuriamieji ir gamtiniai sklypai.

3. *Ekologinės apsaugos prioriteto (apsaugančios) teritorijos*. Tai ekologinės apsaugos zonos, kuriose nustatomi veiklos apribojimai, norint apsaugoti gretimas teritorijas ir objektus.

4. *Kompleksinės saugomos teritorijos*. Tai gamtinių ir(ar) kultūrinių vientisumu pasižyminčios teritorijos. Šiai kategorijai priskiriami valstybiniai (nacionaliniai ir regioniniai) parkai, biosferos stebėsenos (monitoringo) teritorijos - biosferos rezervatai ir poligonai.

Valstybinius rezervatus ir valstybinius parkus steigia Seimas Vyriausybės teikimu.

Rezervatinės apyrbės (nedidelio ploto rezervatus), valstybinius draustinius, biosferos rezervatus steigia Vyriausybė.

Gamtos paveldo objektus (saugomus kraštovaizdžio objektus) saugomais skelbia Aplinkos ministerija. Savivaldybių tarybos nustatyta tvarka galima steigti savi-valdybių draustinius ir paveldo objektus.

Veiklą saugomose teritorijose reglamentuoja Saugomų teritorijų įstatymas ir kiti įstatymai, taip pat atskirų saugomų teritorijų nuostatai, reglamentai, planavimo dokumentai, apsaugos sutartys.

Saugomų teritorijų apsaugą ir tvarkymą organizuoja *Valstybinė saugomų teritorijų tarnyba* prie Aplinkos ministerijos.

Konkrečių saugomų teritorijų apsaugos ir naudojimo režimas priklauso nuo jos steigimo tikslų.

Rezervatuose yra saugomas visas gamtinis kompleksas ir juose yra leidžiama tik jų tikslus atitinkanti veikla (moksliniai tyrimai, stebėjimas, pažeistų vietų atkūrimas, rezervato veiklai reikalingų statinių statyba). Kita ūkinė veikla rezervatuose yra draudžiama. Rezervatų apsaugą užtikrina rezervatų direkcijos.

Draustiniai steigiami norint išsaugoti atskirus gamtos kompleksus ar objektus. Juose ūkinė veikla yra nenutraukiama, tik neleidžiama ar ribojama veikla, galinti pakenkti saugomiems objektams. Už draustinių apsaugą atsakingi žemių savininkai, valdytojai ir naudotojai.

Valstybiniai parkai (nacionaliniai ir regioniniai) yra steigiami nacionalinės ar regioninės svarbos gamtinėms ir kultūrinėms ekosistemoms saugoti ir tvarkyti, jų rekreaciniam bei ūkiniam naudojimui reglamentuoti. Valstybiniuose parkuose yra išskiriamos konservacinės (rezervatai, draustiniai), ekologinės apsaugos, rekreacinės, ūkinės ir kitos zonos, kurioms yra nustatomas atitinkamas apsaugos režimas.

Veiklą valstybiniuose parkuose organizuoja parkų direkcijos. Jos atsako už parkų apsaugą, kontroliuoja, kad kiti subjektai, vykdanys ūkinę veiklą parkų teritorijose, laikytųsi jų apsaugos reikalavimų.

Paveldo objektai - tai atskiri gamtos objektai, kraštovaizdžio elementai (rieduliai, šaltiniai, kriokliai, kalvos, medžiai ir t.t.), kuriems nustatytas specialus režimas. Paveldo objektų teritorijose draudžiama kasti, arti žemę, statyti statinius, nesusijusius su jų tvarkymu. Už jų apsaugą atsako žemių savininkai, valdytojai, naudotojai.

4.6. VANDENS APSAUGA

Vanduo - aplinkos dalis, apimanti Lietuvos Respublikos paviršiniuose ir požemiiniuose vandens telkiniuose esantį vandenį. Vandens telkiniai nuosavybės teise gali priklausyti valstybei ir fiziniams ar juridiniams asmenims. Valstybei išimtinės nuosavybės teise priklauso požeminiai vandens telkiniai ir valstybinės reikšmės vandens telkiniai, kurių sąrašą tvirtina Vyriausybė.

Pagrindinis specialus įstatymas, kuriuo reguliuojama vandens apsauga, valdymas, naudojimas ir kuriame nustatyti vandens telkinių savininkai, vandens naudotojų teisės bei pareigos ir reguliuojami kiti su vandens apsauga ir naudojimu susiję santykiai, yra *Vandens įstatymas*, priimtas 1997 m. spalio 1 d.

Pagal Vandens įstatymą *vandens naudotojai* yra juridiniai ir fiziniai asmenys, kurie: naudoja vandenį nuosavybės teisės į vandens telkinį pagrindu ar nuomos sutarties pagrindu; ima iš vandens telkinių vandenį ir(ar) išleidžia nuotekas; naudoja vandens telkinyje esantį vandenį hidroenergetikos, laivybos, žuvininkystės, ūkio ar kitoms reikmėms, kurioms patenkinti reikalingas leidimas.

Valstybei nuosavybės teise priklausančios paviršiniai vandens telkiniai, laikantis teisės aktų nustatytos tvarkos, gali būti laisvai naudojami rekreacijai, vandens sportui ir plaukioti valtimis be vidaus degimo variklių. Laisvai naudoti galima ir vandenį imant iki 10 kubinių metrų per parą (išskyrus prekybą vandeniu), taip pat avarijoms ar stichinėms nelaimėms likviduoti. Kitais atvejais vandenį naudoti galima turint gamtos išteklių naudojimo leidimą, kuriame nustatytos vandens naudojimo sąlygos ir apsaugos reikalavimai. Vandens telkinių savininkai vandenį, laikydamiesi teisės aktų nustatytų sąlygų, gali naudoti be gamtos išteklių naudojimo leidimo.

Vanduo gali būti naudojamas gyventojams aprūpinti geriamuoju vandeniu, rekreacijai, sportui, žemės ūkio, pramonės bei kitoms ūkinės veiklos reikmėms, laivybai, energetikai, žuvininkystei, nuotekoms išleisti ir kitoms reikmėms. Atsižvelgiant į tai, kokioje veiklos srityje yra naudojamas vanduo, priklauso ir vandens naudotojams keliami reikalavimai, jų pareigos ir teisės. Tačiau visais atvejais yra keliamas reikalavimas užtikrinti vandens apsaugą.

Vandens apsaugos tikslas yra užtikrinti gerą paviršinio ir požeminio vandens būklę. Šio tikslo siekiama naudojant įvairias teisinės, organizacinės, techninės ir kitokias priemones. Visų pirma yra reikalaujama, kad ūkinė veikla būtų organizuojama ir atliekama taip, kad darytų kuo mažesnę neigiamą poveikį vandens telkinio būklei, krantų pastovumui. Ūkinės veiklos objektų, galinčių neigiamai veikti vandens telkinio būklę, planavimo, projektavimo, statybos bei naudojimo metu turi būti numatomos ir įgyvendinamos priemonės, užtikrinančios vandenų apsaugą nuo teršimo ir jų racionalų naudojimą. Jeigu ūkinė veikla vykdoma pažeidžiant van-

dens apsaugos reikalavimus, ji gali būti sustabdyta arba apribota įstatymų nustatyta tvarka.

Ypač griežti reikalavimai yra keliami naudojant paviršinius vandens telkinius nuotekoms išleisti. Išleidžiamos nuotekos negali viršyti nustatytų išleidžiamųjų teršalų normatyvų. Jas leidžiama išleisti, jei tai nekenkia vandens apsaugai. Draudžiama išleisti nuotekas į požeminius vandens telkinius, ertmes, smegduobes. Siekiant apsaugoti vandens telkinius ir aplinką, yra patvirtinti Aplinkosaugos reikalavimai nuotekoms tvarkyti, Vandens taršos pavojingomis medžiagomis mažinimo taisyklės.

Viena iš svarbių vandens telkinių apsaugos priemonių yra vandens telkinių apsaugos zonų ir pakrančių apsaugos juostų nustatymas. Jas nustačius sumažinama galimybė patekti į vandens telkinius pavojingoms medžiagoms (trašoms, pesticidams, naftos produktams), apsaugomi vandens telkiniai nuo erozijos, užtikrinamas vandens telkinių pakrančių ekosistemos stabilumas, apsaugomas pakrančių natūralus kraštovaizdis. Taigi yra patvirtintos Paviršinio vandens telkinių apsaugos zonų ir pakrančių apsaugos juostų nustatymo taisyklės.

Jūros aplinkos apsaugos priemonės yra įtvirtintos *Jūros aplinkos apsaugos įstatyme*, priimtame 1997 m. lapkričio 13 d. Šis įstatymas yra taikomas: Lietuvos Respublikos laivams ir laivams, esantiems Lietuvos Respublikos vidaus ir teritoriniuose vandenyse; užsienio laivams, esantiems už Lietuvos Respublikos teritorinių vandenų ribos tiek, kiek tai leidžia tarptautinė teisė; Lietuvos Respublikos sausumos ir jūros rajone esantiems taršos šaltiniams ir veiklai, kuri gali daryti neigiamą poveikį jūros aplinkai.

5. TEISINĖ ATSAKOMYBĖ UŽ APLINKOS APSAUGOS ĮSTATYMŲ PAŽEIDIMĄ

Valstybė, įstatyme įtvirtindama vienokius ar kitokius aplinkos apsaugos reikalavimus, skatina tik tokį elgesį, kuris atitinka ar bent neprieštaruja tiems reikalavimams. Pažeidus aplinkos apsaugos reikalavimus, kalti asmenys yra traukiami teisinėn atsakomybėn.

Teisinė atsakomybė už aplinkos apsaugos įstatymų pažeidimą - tai įstatymų nustatytų valstybės prievartos priemonių taikymas aplinkos apsaugos įstatymų pažeidėjams, siekiant juos nubausti, taip pat užkirsti kelią naujiems pažeidimams ir pašalinti atsiradusias neigiamas pasekmes.

Teisinės atsakomybės pagrindas - tai kaltas neteisėtas elgesys (veikimas ar neveikimas), kuriuo pažeidžiami aplinkos apsaugos reikalavimai ir už kuriuos yra numatyta teisinė atsakomybė.

Tam, kad atsirastų teisinės atsakomybės santykiai, turi būti: teisės aktais įtvirtinti atitinkami aplinkos apsaugos reikalavimai; padarytas tokių teisės aktų pažeidimas; teisės normos, kuriose numatyta teisinė atsakomybė už tokius pažeidimus.

Aplinkos apsaugos įstatymų pažeidimai yra labai įvairūs, kaip įvairūs ir jų objektai, pažeidimo padarymo tikslai, būdai, pavojingumo laipsnis ir t.t., todėl jie gali būti įvairiai klasifikuojami. Pagal teisinės atsakomybės, taikomos už aplinkos apsaugos įstatymų pažeidimą, rūšis yra skiriami administraciniai nusižengimai, nusikaltimai, civiliniai deliktai. Pagal pažeidimo objektą yra išskiriami pažeidimai, padaryti aplinkos, dirvos, augalijos, gyvūnijos, aplinkos oro ir kitose srityse.

Administracinė atsakomybė už aplinkos apsaugos įstatymų pažeidimą yra taikoma tais atvejais, kai yra padaromas administracinis teisės pažeidimas (nusižengimas). Administracinė atsakomybė už tokius pažeidimus yra numatyta Administracinių teisės pažeidimų kodekse.

Administracinius teisės pažeidimus, už kuriuos ATPK numatyta administracinė atsakomybė, galima suskirstyti į keletą grupių: 1) administraciniai teisės pažeidimai, kuriais kėsiniama į gamtos išteklių nuosavybę (savavališkas žemės, miško ir vandens telkinių užėmimas bei naudojimas; žemės gelmių ar gyvūnijos nuosavybės teisės pažeidimas); 2) administraciniai teisės pažeidimai aplinkos apsaugos srityje (aplinkos apsaugos priemonių neįgyvendinimas, ūkinės ar kitokios veiklos vykdymas pažeidžiant aplinkos apsaugos reikalavimus, aplinkos teršimas nuodingomis, radioaktyviosiomis buities ar gamybos atliekomis, ekologinės informacijos nuslėpimas, aplinkos apsaugos kontrolę vykdančių pareigūnų teisėtų nurodymų nevykdymas ir kt.); 3) administraciniai teisės pažeidimai atskirų gamtos išteklių naudojimo ir apsaugos srityje (dirvožemio apsaugos, žemės gelmių naudojimo ir apsaugos, vandens apsaugos, jūros aplinkos apsaugos reikalavimų pažeidimas; savavališkas medžių ir krūmų kirtimas miško žemėje; miško išteklių naudojimo taisyklių pažeidimas; į Lietuvos Raudonąją knygą įrašytų rūšių augalų naikinimas; teršiančių medžiagų išmetimas į aplinkos orą; medžioklės ir žvejybos taisyklių pažeidimas ir kt.).

Administracinių teisės pažeidimų, padarytų aplinkos apsaugos srityje, *subjektai* gali būti asmenys, tarp jų ir pareigūnai. Pažymėtina, kad kai kurių pažeidimų subjektai gali būti tik pareigūnai, į kurių pareigas įeina aplinkos apsaugos priemonių įgyvendinimas ir kurie šių pareigų nevykdo (pvz., patvirtina projekcinę dokumentaciją, kurioje nenurodytos aplinkos apsaugos priemonės arba nuslepia ekologinę informaciją).

Už nagrinėjamus administracinės teisės pažeidimus gali būti taikomos tokios administracinės *nuobaudos*: įspėjimas; bauda; specialios teisės (medžioti, žvejoti) atėmimas; daikto, kuris buvo pažeidimo padarymo įrankiu ar objektu, konfiskavimas; nušalinimas nuo darbo (pareigu).

Aplinkos apsaugos įstatymų pažeidimų administracinės bylas savo kompetencijos ribose nagrinėja ir nuobaudas skiria įvairios institucijos: rajonų (miestų) apylinkės teismai, aplinkos apsaugos organai (valstybiniai aplinkos apsaugos inspektorai), valstybiniai miškų ir saugomų teritorijų organai (valstybiniai miškų ir saugomų teritorijų pareigūnai), valstybinės priešgaisrinės priežiūros organai, policija, Lietuvos geologijos tarnyba ir kt.

Baudžiamoji atsakomybė yra taikoma už tokius aplinkos apsaugos ir gamtos išteklių naudojimo įstatymų pažeidimus, kurie sukėlė sunkius padarinius aplinkai ar padarė didelę žalą gyvajai gamtai. Jeigu tokie pažeidimai sukėlė nesunkius padarinius ar buvo padaryta nedidelė žala, tokia veika laikoma baudžiamuoju nusižengimu.

Pagal BK baudžiamoji atsakomybė atsiranda, kai padaromi tokie nusikaltimai: aplinkos apsaugos arba gamtos išteklių naudojimo taisyklių pažeidimas, jei dėl to buvo padaryta didelė žala gyvūnijai ar augmenijai ar kilo kiti sunkūs padariniai aplinkai (jei tokia veika sukėlė nesunkius padarinius ar buvo padaryta nedidelė žala, ji laikoma baudžiamuoju nusižengimu); saugomų teritorijų ar saugomų gamtos objektų sunaikinimas; neteisėtas medžiojimas ir žvejojimas, jei dėl to padaryta didelė žala gyvūnijai; neteisėtas miško kirtimas ar pelkių naikinimas. Augalų rinkimas ar naikinimas neturint leidimo, kai jis yra būtinas, yra baudžiamasis nusižengi-

mas. Pažymėtina, kad už šias veikas, išskyrus neteisėtą medžiojimą ir žvejiojimą, neteisėtą augalų rinkimą ar naikinimą, atsako ir juridinis asmuo.

Aplinkos apsaugos įstatymų pažeidimai neretai yra susiję su žalos aplinkai ar atskiriems gamtos ištekliams padarymu. Tokiais atvejais yra taikoma *materialinė atsakomybė*. Aplinkos apsaugos įstatyme yra įtvirtinta, kad juridiniai ir fiziniai asmenys, neteisėtai padarę žalos aplinkai, žmonių sveikatai ir gyvybei, kitų juridinių ir fizinių asmenų turtui bei interesams, privalo atlyginti visus nuostolius ir, esant galimybei, atstatyti aplinkos objekto būklę.

Žalos aplinkai ar atskiriems jos objektams padarymo atveju nuostoliai yra atlyginami naudojant įkainių ar nuostolių sudėjimo metodus. *Įkainių metodo* esmė ta, kad nuostoliai yra atlyginami pagal norminiuose aktuose nustatytas tvirtas pinigų sumas (įkainius). Pavyzdžiui, žala, padaryta žuvų ištekliams, yra atlyginama pagal Vyriausybės 1999 m. kovo 31 d. nutarimu patvirtintus Juridinių ir fizinių asmenų padarytos žalos neteisėtai sunaikinus ar neteisėtai sugavus žuvis ir kitus vandens gyvūnus skaičiavimo įkainius, o fizinių ir juridinių asmenų neteisėta veika miškuose, padarytos žalos aplinkai ir miško valdytojų, savininkų ir naudotojų miškui atlyginimo dydžiai yra nustatyti Vyriausybės nutarimu, priimtu 2002 m. balandžio 12 d. Pagal iš anksto nustatytus įkainius yra apskaičiuojami nuostoliai, padaryti laisvėje gyvenančiai laukinei gyvūnijai, laukinei augalijai ir pan.

Nuostolių sudėjimo metodo esmė ta, kad atlygintinų nuostolių suma nustatoma pagal patvirtintas metodikas sudėjus nuostolių sumas, apskaičiuotas pagal tam tikrus rodiklius. Pavyzdžiui, pagal aplinkos ministro 2002 m. rugsėjo 9 d. patvirtintą Aplinkai padarytos žalos dydžių apskaičiavimo metodiką yra skaičiuojama padaryta žala užteršus vandens telkinius, žemės paviršių ar gilesnius jos sluoksnius, aplinkos orą. Ieškinius dėl žalos, padarytos pažeidus aplinkos apsaugos įstatymus, pateikia Aplinkos ministerijos ir kiti įgalioti pareigūnai.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Valstybės aplinkosauginė funkcija - tai kompleksas tikslų ir tarpusavyje susijusių valstybės įgyvendinamų priemonių, siekiant užtikrinti racionalų gamtos išteklių naudojimą, apsaugoti gamtinę aplinką nuo neigiamo antropogeninio poveikio ir garantuoti žmogaus ir piliečio prigimtinę teisę gyventi švarioje ir sveikoje aplinkoje.

Aplinkos apsaugos teisė - teisės normų, reguliuojančių aplinkos, kaip vieningos visumos, ir atskirų jos sudėtinių dalių apsaugos ir naudojimo santykius, sistema.

Teritorijų planavimas - nustatyta procedūra teritorijos vystymo bendrai erdvinei koncepcijai, žemės naudojimo prioritetams, aplinkosaugos, paminklosaugos ir kitoms sąlygoms nustatyti, žemės, miško ir vandens naudmenų, gyvenamųjų vietovių, gamybos bei infrastruktūros sistemai formuoti, gyventojų užimtumui reguliuoti, fizinių ir juridinių asmenų veiklos plėtojimo teisėms teritorijoje nustatyti.

Poveikio aplinkai vertinimas - tai planuojamos ūkinės veiklos (naujų statinių statybos, jau esamų rekonstravimo, naujų technologijų įdiegimo, technologinės įrangos modernizavimo ir t.t.) ir jos sukeltamų padarinių aplinkai vertinimas.

Atliekų tvarkymas - atliekų surinkimo, vežimo, naudojimo ir šalinimo veikla, taip pat atliekų tvarkymo veiklos priežiūra bei atliekų šalinimo vietų priežiūra po jų uždarymo.

Aplinkos apsaugos normatyvas - nustatyta tvarka įteisintos ūkinės ar kitokios veiklos poveikio aplinkai leistinos ribos.

Aplinkos apsaugos standartas - nustatyta tvarka parengtas ir patvirtintas normatyvinis dokumentas, kuriame įtvirtintos bendro ir daugartinio naudojimo aplinkos apsaugos taisyklės, principai ir charakteristikos.

Saugomos teritorijos - sausumos ir (ar) vandens plotai nustatytais aiškiais ribomis, kurie turi pažintinę mokslinę, ekologinę, kultūrinę ar kitokią vertę ir kuriems teisės aktų nustatytas specialus apsaugos ir naudojimo režimas (tvarka).

KLAUSIMAI

1. Kas yra neigiamas antropogeninis poveikis gamtai?
2. Kaip galima būtų sugrupuoti aplinkos apsaugos teisės šaltinius?
3. Kokios yra Seimo ir Vyriausybės funkcijos užtikrinant aplinkos apsaugą?
4. Apibūdinkite valstybinių aplinkos apsaugos inspektorijų funkcijas.
5. Kokios yra teritorijų planavimo rūšys?
6. Kaip gauti gamtos išteklių naudojimo leidimą?
7. Kas sudaro *ekonominę* aplinkos apsaugos mechanizmą?
8. Kaip valdoma oro tarša Lietuvoje?

APLINKOS APSAUGOS TEISĖ

9. Kokie teisės aktai saugo laukinę augaliją Lietuvoje?
10. Kokie teisės aktai saugo laukinę gyvūniją Lietuvoje?
11. Kokia atsakomybė gresia už aplinkos apsaugos reikalavimų nesilaikymą?

UŽDUOTYS

1. Nubraižykite valstybinio aplinkos apsaugos valdymo organizacinės struktūros schemą.
2. Sudarykite lentelę, kurioje būtų matomi rezervatų, draustinių, valstybinių parkų ir paveldo objektų panašumai ir skirtumai?
3. Suskirstykite į atskiras rūšis administracinius teisės pažeidimus, kuriais daroma žala aplinkos apsaugai arba keliamas pavojus aplinkos apsaugos tvarkai.

DEVINTAS SKYRIUS

ŽEMĖS TEISĖ

1. ŽEMĖS TEISĖS ŠAKA

1.1. ŽEMĖS TEISĖS DALYKAS, METODAS, YPATUMAI. ŽEMĖS TEISINIAI SANTYKIAI

Žemės teisė, kaip ir kitas nacionalinės teisės šakas, charakterizuoja tam tikrų požymių visuma: *dalykas, metodas, ypatumai ir teisinių santykių turinys*. Žemės teisės dalykas yra visuomeniniai santykiai, kuriuos reguliuoja ir aiškina ši teisės šaka. Tačiau žemės visuomeniniai santykiai yra labai įvairūs, nes daugiareikšmė yra ir pati žemės sąvoka.

Pirmiausia žemė yra suprantama kaip atitinkamos valstybės teritorijoje esantis žemės paviršius, jos gelmės, taip pat joje esantys miškai, vandens telkiniai, augmenija, gyvūnija bei kiti gamtos objektai ir ištekliai. Lietuvos teritorijos ribose esanti žemė ir su ja susiję kiti gamtos objektai sudaro Lietuvos Respublikos žemės fondą. Šis fondas apima tiek privačią, tiek valstybinę žemę. Lietuvos Respublika, kaip suvereni valstybė, valstybinę valdžią vykdo visoje savo teritorijoje, teisiškai reguliuoja ir tvarko tiek valstybinę, tiek privačią žemę. Šitaip siekiama užtikrinti tinkamą ir efektyvų visos Lietuvos teritorijoje esančios žemės naudojimą, jos apsaugą, taip pat suderinti viešuosius ir privačiuosius interesus. Taigi šiuo požiūriu žemės teisės reguliavimo dalykas yra Lietuvos Respublikos žemės fondo valstybinio valdymo, tvarkymo ir apsaugos santykiai.

Antra vertus, žmogaus (antropogeninės) veiklos požiūriu žemė yra nekilnojamasis turtas, pagrindinė gamybos priemonė žemės ir miškų ūkyje, teritorija kitoms ūkio šakoms plėtoti, gyvenamosioms vietovėms, infrastruktūros ir kitiems socialiniams objektams išdėstyti. Pagal ES valstybių teisę ir Lietuvos CK 4.2 straipsnio 2 dalį nekilnojamieji daiktai (t. y. turtas) yra žemės sklypas ir su juo susiję daiktai, kurie negali būti perkelti iš vienos vietos į kitą nepakeitus jų paskirties ir iš esmės nesumažinus jų vertės. Tačiau *žemė yra ypatingas nekilnojamasis turtas*. Kitaip nei daiktai ar kitas turtas, žemė yra nesunaikinama ir turi ypatingą savybę atsinaujinti, atkurti savo naudingąsias savybes. Žemė suteikia gyvybę visai jos paviršiuje esančiai augmenijai, išaugina derlių, o tai sudaro sąlygas vystyti gyvūnijai, tenkinti žmonių socialinius ir ekonominius poreikius. Pagaliau žemės, kaip gamybos priemonės, naudojimas priklauso ir nuo gamtinių bei klimato sąlygų. Žemės santykių dalyviai negali elgtis su žeme kaip su kitu turtu, ją sunaikinti arba kitaip savavališkai nuspręsti jos likimą, nes tai pažeistų kitų žemės naudotojų, visuomenės interesus bei aplinkosaugos reikalavimus.

Žemės, kaip ypatingo nekilnojamojo turto, visuomeniniai santykiai yra iš esmės žemės nuosavybės santykiai, kuriuose įgyvendinamos žemės savininko nuosavybės, naudojimo, disponavimo ir valdymo teisės bei kitų asmenų ir valstybės pareigos netrukdyti įgyvendinti šias teises.

Taigi žemės teisės *dalykas* yra dvejopo pobūdžio visuomeniniai santykiai: 1) privatių žemės nuosavybės, naudojimo, disponavimo ir valdymo santykiai; 2) viešieji Lietuvos Respublikos žemės fondo valstybinio valdymo, tvarkymo ir apsaugos santykiai.

Žemės teisės metodas rodo, koku būdu reguliuojami žemės santykiai.

Dvejopo pobūdžio žemės santykiams reguliuoti yra naudojami ir skirtingi metodai. Privatūs žemės santykiai yra reguliuojami privatinei arba civilinei teisei būdingu dispoziciniu - leidimo metodu, o viešieji žemės santykiai reguliuojami viešajai teisei būdingu imperatyviniu draudimo bei įgalinimo metodu. Tačiau reguliuojant sudėtingus visuomeninius santykius abu šie metodai yra derinami tarpusavyje ir vienas kitą papildo. Žemės santykiai, kaip minėta, yra sudėtingi visuomeniniai santykiai, dėl to ir žemės teisės metodas yra privatinės ir viešosios teisės metodų derinys.

Žemės teisės ypatumai išryškėja ir palyginus ją su kitomis teisės šakomis.

Labiausiai žemės teisė susijusi su *aplinkosaugos teise*, nes turi bendrą reguliavimo objektą - žemės paviršių. Žemės savininkai, naudotojai ir valdytojai privalo ne tik tinkamai naudoti žemę, bet ir saugoti ją, taip pat miškus, vandens augmeniją, gyvūniją ir kitus joje esančius gamtos objektus ir išteklius nuo niokojimo ir naikinimo, t. y. vykdyti aplinkosaugos reikalavimus. Tokius reikalavimus nustato ir jų įgyvendinimo priemonės reguliuoja tiek žemės, tiek aplinkosaugos teisė. Tačiau aplinkosaugos teisė nereguliuoja žemės santykių dalyvių ūkinės veiklos, susijusios su žemės nuosavybe, naudojimu, disponavimu ir valdymu, ir tuo skiriasi nuo žemės teisės.

Žemės teisė yra susijusi ir su *civiline teise*. Žemės, kaip nekilnojamojo turto nuosavybės, naudojimo, disponavimo ir valdymo santykius tiek Lietuvoje, tiek daugelyje užsienio valstybių reguliuoja civilinė teisė. Žemės turtinių santykių dalyviams pirmiausia yra privalomos atitinkamos civilinės teisės normos. Tačiau, kaip minėta, žemė yra ypatingas nekilnojamas turtas, todėl ir žemės santykių dalyvių nuosavybės teisės yra labiau ribotos ir labiau reglamentuotos visuomenės naudai negu kitų turtinių santykių dalyvių. Žemės turtinių santykių dalyviai privalo naudoti žemę pagal jos tikslinę paskirtį, laikytis specialių žemės ir miško naudojimo ir apsaugos sąlygų, servitutų ir kitų ribojimų, taip pat specialių žemės sandorių sudarymo ir vykdymo reikalavimų. Tokius reikalavimus nustato ir jų įgyvendinimą reguliuoja ne civilinė, bet žemės teisė.

Žemės ir *administracinę teisę* sieja tai, kad valstybės institucijų ir pareigūnų nurodymai bei patvarkymai, kai jie veikia valstybės vardu, yra privalomi ir žemės santykių dalyviams. Tačiau administracinė teisė nereguliuoja valstybės funkcijų, susijusių su specialių žemės ir miško naudojimo sąlygų nustatymu, žemės paėmimu visuomenės poreikiams, valstybiniu žemės tvarkymu ir žemės reformos vykdymu. Be to, kai valstybės institucijos arba pareigūnai valstybės vardu sudaro žemės pardavimo, nuomos ar kitus sandorius, jie turi lygias teises su kita sandorio šalimi. Šiuo atveju susiklosto ne administraciniai, bet žemės santykiai, kuriuos reguliuoja žemės teisė.

Žemės teisiniai santykiai, kaip teisinė kategorija, padeda išsamiau suvokti žemės esmę ir jos praktinį įgyvendinimą mūsų visuomenėje.

Žemės teisiniai santykiai susiklostė tam tikru istoriniu laikotarpiu, irstant bendruomeninei santvarkai ir atsiradus privatinei nuosavybei, kai dar nebuvo nei valstybės, nei rašytinių įstatymų. Plėtojantis prekių gamybai ir mainams šių santykių dalyviai pripažino vieno asmens (žemės savininko) teisę parduoti žemę ar kitą turtą, o kito asmens (pirkėjo) pareigą sumokėti už tai lygiaverčiu turtu. Iš esmės tai ir

buvo žemės nuosavybės teisiniai santykiai. Šiuolaikinėse civilizuotose valstybėse žemės teisiniai santykiai atsiranda iš vadinamųjų juridinių faktų. *Juridiniai faktai* -tai teisės normose numatyti, taip pat teisės normose nenumatyti, bet joms neprieštaraujantys veiksmai, sandoriai ir aplinkybės, kurie sukuria, pakeičia arba panaikina žemės santykių dalyvių *subjektines teises ir pareigas*. Tokios teisės ir pareigos vadinamos subjektinėmis todėl, kad priklauso konkrečioms individualiai apibrėžtiems asmenims ir jos nesutampa su abstrakčiomis įstatyme nustatytomis visiems asmenims teisėmis ir pareigomis. Pavyzdžiui, Žemės įstatyme nustatyta abstrakti kiekvieno savininko teisė parduoti savo žemę kitam asmeniui. Kai tas asmuo (pardavėjas) sudaro žemės pirkimo-pardavimo sutartį (juridinis faktas) su kitu asmeniu (pirkėju), atsiranda žemės pirkimo-pardavimo teisinis santykis, kuriame ir įgyvendinama pardavėjo subjektinė teisė parduoti žemę, o pirkėjui kyla subjektinė pareiga sumokėti už ją sutartą kainą. Žemės teisinių santykių *objektas* yra konkretus, individualiais požymiais apibrėžtas žemės sklypas ir su juo susijęs neatskiriamas turtas, taip pat šių santykių subjektų interesai ir poreikiai, kuriems patenkinti atsiranda subjektinės teisės ir pareigos.

Apibendrinus galima suformuluoti žemės teisės apibrėžimą. **Žemės teisė** yra nacionalinės teisės šaka, kuri reguliuoja žemės nuosavybės, naudojimo, valstybinio valdymo, tvarkymo ir apsaugos santykius, nustato šių santykių subjektų teises, pareigas, atsakomybę ir žemės ginčų nagrinėjimo tvarką.

1.2. ŽEMĖS TEISĖS ŠALTINIAI, JŲ SISTEMA

Žemės teisės šaltinius galima sugrupuoti į tris pagrindines grupes: 1) tarptautinės teisės normos ir sutartys; 2) Konstitucija, įstatymai ir poįstatyminiai aktai; 3) žemės teisės ištakos: principai, teisiniai santykiai, teisminiai precedentai, teisės doktrina.

Lietuvos Respublikos Konstitucijos 138 straipsnyje nurodyta, kad *tarptautinės teisės normos ir sutartys*, kurias ratifikavo Lietuvos Respublikos Seimas, yra sudedamoji Lietuvos teisinės sistemos dalis. Žemės įstatyme tiesiogiai nurodyta, kad tais atvejais, kai tarptautinėse sutartyse yra nustatytos kitokios žemės naudojimo ir apsaugos taisyklės, negu numatytos Lietuvos įstatymuose, taikomos tarptautinės sutarties nuostatos. Lietuvai tapus tikrąja ES nare, jos teisės šaltiniai tiesiogiai tampa ir Lietuvos teisės, taip pat žemės teisės, šaltiniais.

Lietuvos Respublikos Konstitucija yra pagrindinis visų nacionalinės teisės šakų, tarp jų ir žemės teisės, šaltinis. Konstitucijoje įtvirtintos prigimtinių žmogaus teisės ir kitos nuostatos tiesiogiai taikomos žemės santykiuose, kurių nereguliuoja įstatymai bei poįstatyminiai aktai arba jie prieštarauja Konstitucijai.

Kiti Lietuvos vidaus *įstatymai* klasifikuojami į konstitucinius, bendruosius ir specialiuosius įstatymus. *Konstituciniai įstatymai* papildo atitinkamus Konstitucijos straipsnius ir yra Konstitucijos sudedamoji dalis. Toks yra Konstitucijos 47 straipsnis, papildymo įstatymas, kuris suteikia teisę įsigyti nuosavybėn žemę Lietuvoje užsienio valstybių fiziniams ir juridiniams asmenims. *Bendrieji įstatymai* - tai civiliniai, civilinio proceso, administraciniai, administracinio proceso, mokesčių, aplinkosaugos ir kiti įstatymai, kurie yra atitinkamų nacionalinės teisės šakų šaltiniai ir žemės santykiuose taikomi tuomet, kai nėra specialių šiuos santykius reguliuojan-

čių įstatymų. *Specialieji įstatymai* - specialiai žemės santykių subjektams ir objektams skirti įstatymai, kurie taikomi tuomet, kai reikia konkretinti Konstitucijos ir kitų bendrųjų įstatymų nuostatas žemės santykiuose arba kurių nereguliuoja Konstitucija ir bendrieji įstatymai. Tokie yra Žemės įstatymas, Žemės reformos įstatymas, Žemės mokesčių įstatymas, Ūkininko ūkio įstatymas ir kiti. Kai yra kolizija arba prieštaravimai tarp bendrųjų ir specialiųjų įstatymų, taikomi specialieji įstatymai.

Poįstatyminiai teisės aktai - tai Vyriausybės, jos institucijų įsakymai, nuostatai, taisyklės bei savivaldybių sprendimai, kuriuose suformuluotos atitinkamos teisės normos, taikomos žemės santykiams reguliuoti, atsižvelgiant į jų specifiką ir vietos sąlygas. Jie taikomi tik tuomet, kai neprieštarauja Konstitucijai ir kitiems įstatymams.

Teisės principai - tai teisinės idėjos, bendrieji teisės pradmenys, kurie žemės ginčiuose taikomi tuomet, kai nėra įstatymo, reguliuojančio ginčo santykį, arba įstatymo, reguliuojančio panašius santykius. Jie dažniausiai būna įstatymų preambulėse, aiškinamosiose sąvokose arba teisės doktrinoje.

Teisiniai santykiai ir iš jų kylančios subjektinės teisės bei pareigos yra žemės teisės šaltiniai tuomet, kai teismas, nagrinėdamas konkretų su žeme susijusį ginčą, pripažįsta, pakeičia arba panaikina šias teises ir pareigas.

Teisminiai precedentai, t. y. Europos žmogaus teisių teismo ir ES Teisingumo teismo, kurių jurisdikciją yra pripažinusi Lietuvos Respublika, sprendimai ir išaiškinimai, taip pat yra žemės teisės šaltiniai, nes privalomi žemės ginčų bylose». Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nutartys ir apibendrinimai, kurie skelbiami biuletenyje „Teismų praktika“, taip pat yra privalomi nagrinėjant konkrečias žemės ginčų bylas teismuose. Kitų žemesnės grandies teismų sprendimai žemės ginčiuose kol kas nepripažįstami kaip žemės teisės šaltiniai.

Teisės doktrina (mokslas) atskirais atvejais taip pat yra žemės teisės šaltinis, nes padeda įstatymo leidėjui suformuluoti atitinkamas teisės normas, reguliuojančias žemės santykius, o teismas, nagrinėdamas žemės ginčą, dažnai vadovaujasi teisės mokslo suformuluotais teisės principais, taip pat teisingumo, protingumo ir sąžiningumo kriterijais, visuomenės interesais ir geraisiais papročiais. Žemės teisės mokslas ir mokymo disciplina nagrinėja ir aiškina žemės teisės šaltinių turinį, struktūrą, jų įgyvendinimo praktiką ir problemas.

Minėtų teisės šaltinių sistema ir sudaro dabar galiojančią Lietuvoje žemės teisę. Sisteminis jos pobūdis pasireiškia tuo, kad tie šaltiniai yra tarpusavyje susiję, vienas kitą papildo ir suprantami kaip vieninga visuma.

2. ŽEMĖS NUOSAVYBĖS TEISĖ

2.1. ŽEMĖS NUOSAVYBĖS TEISĖS SĄVOKA, RŪŠYS IR TURINYS

Lietuvos Respublikos civiliniame kodekse nuosavybės teisės sąvoka suformuluota taip: „Nuosavybės teisė - tai teisė savo nuožiūra, nepažeidžiant įstatymų ir kitų asmenų teisių ir interesų, valdyti, naudoti nuosavybės teisės objektą ir juo disponuoti" (4.37 str.). Panašiai nuosavybės teisės sąvoka suformuluota Prancūzijos, Vokietijos ir kitų Europos Sąjungos valstybių civiliniuose įstatymuose. Pagal CK

4.2 ir 4.38 straipsnius nuosavybės teisės objektu gali būti bet kokie kilnojamieji ir nekilnojamieji daiktai ir kitas turtas, taip pat žemė su joje esančiais miškais, vandens telkiniais ir kitais priklausiniais. Pagal Žemės įstatymo 3 straipsnį *žemės nuosavybė - tai žemės savininko teisė valdyti jam priklausančią žemę, ja naudotis ir disponuoti.*

Pagal Lietuvos Respublikos CK ir Žemės įstatymą žemės nuosavybė gali būti 3 rūšių: *privati, valstybinė ir bendroji*. Kiekvienos iš jų atsiradimo ir pasibaigimo pagrindai bei turinio elementai visiškai nesutampa. Čia paaiškinsime tik bendrą visų trijų žemės nuosavybės teisės rūšių turinį.

Žemės nuosavybės teisės turinį sudaro jos savininko teisė valdyti ir naudoti jam priklausančią žemę bei ja disponuoti, o įstatymo paskirtis - ginti šią teisę, taip pat nustatyti ir reglamentuoti jos įgyvendinimo sąlygas, kad nebūtų pažeistos kitų asmenų ir visuomenės teisės bei interesai. Savininko *valdymo teisė (lot. jus utendi)* -tai jo galėjimas turėti žemę savo žinioje ir daryti jai fizinį bei ūkinį poveikį (arti, sėti, melioruoti ir pan.). Žemės turėjimas savo žinioje suprantamas ne tik fizine, bet ir juridine prasme, t. y. jeigu žemė išnuomota kitam asmeniui, tai nuosavybės teisė į tą žemę išlieka jos savininkui. Savininko *naudojimo teisė (lot. jus fruendi)* - tai jo galėjimas gauti iš žemės naudą, pritaikyti jos naudingąsias savybes savo poreikiams patenkinti, taip pat gauti derlių, vaisius ir žemės duodamas pajamas. Savininko *disponavimo teisė (lot. jus abutendi)* - tai jo galėjimas sudaryti žemės pirkimo-pardavimo, nuomos, dovanojimo, įkeitimo ir kitus sandorius, t. y. keisti žemės teisinę padėtį.

Žemės sklypo savininko teisių turinį ir apimtį plačiai reglamentuoja Lietuvos Respublikos CK 4.40-4.46 straipsniai.

Žemės sklypo savininkas turi nuosavybės teisę ne tik į savo sklypo viršutinį žemės sluoksnį, bet ir į tame sklype esančias naudingąsias iškasenas (žvyrą, molį, durpes ir kt.), paviršinį ir požeminį vandenį, į kitus gamtos objektus bei išteklius, išskyrus įstatymo nustatytas išimtis. Žemės savininkas taip pat turi teisę į virš jo sklypo esančią oro erdvę, kiek ta teisė neprieštarauja įstatymams ir kiek tai būtina naudojant sklypą pagal paskirtį. Pavyzdžiui, žemės savininkas turi teisę savo sklype statyti ir eksploatuoti vėjo jėgainę arba malūną elektros energijai gauti, jeigu tai nepažeidžia įstatymų ir kitų asmenų teisių. Žemės savininkas bendru susitarimu su gretimų sklypų savininkais turi teisę nustatyti savo sklypo ribas ir jas žymėti tvora, medžiais, krūmais, siena ir kitais nekilnojamaisiais daiktais ir taip atskirti savo sklypą nuo gretimų sklypų. Kai žemės sklypo savininkas netenka susisiektimo su viešuoju keliu, būtinu sklypui naudoti pagal paskirtį, jis turi teisę reikalauti iš kaimynų, kad šie leistų jam naudotis savo sklypais, kol bus pašalinta kliūtis, neleidžianti susisiekti.

Žemės savininko nuosavybės teisės gali būti apribotos tikrai 3 atvejais: 1) paties savininko valia; 2) įstatymais; 3) teismo sprendimu. Kai kyla abejonių dėl nuosavybės teisių ribojimo, visada laikoma, kad ta teisė neapribota.

2.2. PRIVATI ŽEMĖS NUOSAVYBĖ

Privati žemė yra tokia žemė, kurią savininkas arba savininkai įgijo nuosavybės teisėmis. Bendrieji nuosavybės teisės įgijimo pagrindai nurodyti CK 4.47 straipsnyje. Jie taikomi ir žemės nuosavybės teisei įgyti. Pagal Žemės įstatymą teisė į privačią žemės nuosavybę įgyjama: 1) įstatymais; 2) sandoriais; 3) paveldėjimu; 4) įgyjamąja senatimi.

Istatimuose nustatyti tokie privačios žemės nuosavybės teisės įgijimo pagrindai:

1) piliečių nuosavybės teisių į žemę ir kitą nekilnojamąjį turtą atkūrimas; 2) valstybinės žemės skyrimas nuosavybėn neatlygintinai; 3) žemės įgijimas nuosavybėn pagal Lietuvos Respublikos Konstitucijos 47 straipsnį.

Piliečių nuosavybės teisių į žemę ir kitą nekilnojamąjį turtą atkūrimo sąlygas ir tvarką reguliuoja tarpusavyje susijusių įstatymų sistema: Lietuvos Respublikos Piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atkūrimo įstatymas, Lietuvos Respublikos Žemės reformos įstatymas ir Lietuvos Respublikos Žemės įstatymas. Šie įstatymai taikomi atkurti teisei į žemę ir kitą nekilnojamąjį turtą, kurie buvo piliečių nuosavybėje iki 1940 m. birželio mėn. 15 d., t. y. iki SSSR okupacijos, ir kurie po to pagal SSSR ir LSSR įstatymus buvo neteisėtai nacionalizuoti ar kitaip nusavinti. Teisė atkurti nuosavybę į žemę ir kitą nekilnojamąjį turtą pripažinta šiems Lietuvos Respublikos piliečiams: buvusiam turto savininkui, jo sutuoktiniui, vaikams, vaikaičiams ir kitiems asmenims, jeigu jie nustatytais terminais kreipėsi raštu į žemėtvarkos tarnybas tuo klausimu ir pateikė nuosavybės teisę bei giminystės ryši patvirtinančius dokumentus. Įstatyme yra nurodyti tokie objektai, į kuriuos atkuriamos nuosavybės teisės: žemė, miškai, vandens telkiniai, pastatai, gyvenamieji namai ir jų priklausiniai. Bendras atkuriamų žemės, miško ir vandens telkinio plotas neturi viršyti 150 ha kaime, o mieste - Vyriausybės nustatyto dydžio. Nuosavybės teisė atkurama ir į neišlikusius gyvenamuosius namus ir jų priklausinius, jeigu jie iki 1991 m. rugpjūčio mėn. 1 d. buvo išlikę, tačiau vėliau jų neliko dėl valstybės institucijų ar savivaldybių priimtų sprendimų. Nuosavybės teisė įstatymų nustatytais sąlygomis ir tvarka gali būti atkurta natūra, lygiaverčiu turtu arba pinigine kompensacija. Ginčai dėl nuosavybės teisių atkūrimo nagrinėjami teismine tvarka.

Valstybinė žemė privačion nuosavybėn neatlygintinai yra skiriama Lietuvos Respublikos Žemės reformos įstatyme nurodytiems piliečiams, kurie neturi teisės atkurti nuosavybę pagal Lietuvos Respublikos Piliečių nuosavybės teisės į žemę ir kitą nekilnojamąjį turtą atkūrimo įstatymą. Tai piliečiai, kurie apdovanoti Vyčio Kryžiaus ordinu, jų sutuoktiniai ir vaikai, piliečiai, kurie išsikelia iš savininkams grąžinamų namų, be to, kurie sutinka atituštinti asmeniniam ūkiui naudojamą žemę ir kiti. Tiems piliečiams valstybinė žemė suteikiama nuosavybėn arba parduodama laikantis Žemės reformos įstatymo 10 straipsnyje nustatytos eilės ir tvarkos.

Pagal Lietuvos Respublikos Konstitucijos 47 straipsnį žemės sklypai Lietuvoje nuosavybės teise gali priklausyti užsienio valstybių diplomatinėms ir konsulinėms įstaigoms. Be to, Konstitucijos 47 straipsnis, pakeitimo ir papildymo konstitucinis įstatymas suteikia teisę įgyti žemę nuosavybėn ir kitiems užsienio valstybių fiziniams ir juridiniams asmenims, taip pat Lietuvos juridiniams asmenims, kurie anksčiau tokios teisės neturėjo. Įstatyme yra nustatytos šios nuosavybės teisės įgijimo sąlygos ir tvarka. Tačiau užsienio valstybių fiziniai ir juridiniai asmenys įsigyti privačion nuosavybėn žemės ūkio paskirties žemę galės tik praėjus 7 metų pereinamajam laikotarpiui po Lietuvos įstojimo į ES.

Pagal atskirus įstatymus žemę privačion nuosavybėn taip pat gali įsigyti savivaldybės, kurioms reikia jos savo reikmėms patenkinti, taip pat kiti juridiniai asmenys.

Sandoriai (sutartys) - kitas žemės įgijimo privačion nuosavybėn pagrindas. Tai privačios arba valstybinės žemės pirkimo-pardavimo, privačios žemės dovanojimo ir mainų sutartys, kurios sudaromos vadovaujantis atitinkamomis CK ir Žemės įsta-

tymo normomis. Įregistravus tokią sutartį Nekilnojamojo turto registre, įgyjama nuosavybės teisė į konkretų žemės sklypą.

Paveldėjimu nuosavybės teisę į žemę įgyja mirusio savininko įpėdiniai pagal įstatymą arba pagal testamentą, remiantis atitinkamomis CK normomis. Žemės įstatyme įtvirtinti ir papildomi paveldėtos žemės nuosavybės teisės įforminimo reikalavimai.

Įgyjamoji senatis taip pat yra nuosavybės teisės į žemę įgijimo pagrindas. Tuo pagrindu nuosavybės teisę į žemę įgyja asmenys, kurie atitinka CK 4.68 straipsnyje nurodytas sąlygas. Taigi įgyjamąją senatimi žemės nuosavybės teisę įgyjama, kai: 1) žemės sklypą valdantis asmuo nėra jo savininkas ir nenutrūkstamai valdo tą sklypą ne mažiau kaip 10 metų; 2) žemės sklypo valdymas įgytas sąžiningai ir teisėtai, -pagal tuo metu galiojusius įstatymus; 3) žemės sklypas valdomas neginčytinai, t. y. buvęs sklypo savininkas nepasinaudojo galimybe įgyvendinti savo nuosavybės teisę į tą sklypą. Įgyjamoji senatis yra žemės nuosavybės teisės įgijimo juridinis faktas, kuris nustatomas teismine tvarka, vadovaujantis atitinkamomis CPK normomis, kai nustatytos ir įrodytos minėtos sąlygos.

Privačios žemės nuosavybės teisė pasibaigia šiais pagrindais: 1) sutartimi perleidus žemę; 2) žemės savininkui atsisakius žemės nuosavybės teisės valstybės naudai; 3) mirus žemės savininkui, kai nėra nei įpėdinio pagal įstatymą, nei testamente nurodyto įpėdinio; 4) valstybei išpirkus žemę visuomenės poreikiams; 5) nutraukus žemės nuosavybės teisę teismo sprendimu, kai teismas pripažįsta negaliojančiu žemės perleidimo nuosavybės sandorį, kai neteisėtai atkurta nuosavybė į žemę ir kitais atvejais.

2.3. VALSTYBINĖ ŽEMĖS NUOSAVYBĖ

Valstybinė žemė - tai Lietuvos Respublikos žemės fondo dalis, kuri nepriskirta privačiai nuosavybei ir pagal įstatymus nepriklauso žemei, grąžintinai privačion nuosavybėn.

Teisiniai valstybinės žemės atsiradimo pagrindai nurodyti Lietuvos Respublikos Konstitucijos 47 straipsnyje ir Žemės įstatyme. Valstybei priklauso žemė, kuri Konstitucijoje priskirta išimtinės valstybės nuosavybės teisei. Tai yra: valstybinės reikšmės keliai, geležinkeliai, nacionaliniai parkai, valstybiniai miškai, valstybinės reikšmės vidaus vandenys, teritorinės jūros kontinentinis šleifas bei istorijos, archeologijos ir kultūros objektai. Valstybinė žemė taip pat yra valstybei dovanota, valstybės paveldėta žemė, taip pat kita žemė, įstatymų nustatyta tvarka paimta į valstybinės žemės fondą, išpirkta ar kitokiu būdu įgyta valstybės nuosavybėn.

Valstybinės žemės valdymo, naudojimo ir disponavimo teisė suteikta: 1) Lietuvos Respublikos Vyriausybei; 2) apskrities viršininkui; 3) savivaldybėms.

Vyriausybė vykdo valstybinio žemės fondo savininko funkcijas: valdo valstybinę žemę, kuri nepriskirta apskrities viršininkui arba savivaldybei; suteikia teisę valdyti ir naudoti valstybinę žemę ministerijoms, kitoms valstybės institucijoms, taip pat miškų urėdijoms ir nacionalinių parkų administracijoms. Tačiau šios valstybės institucijos turi teisę tik valdyti ir naudoti valstybinę žemę, bet neturi teisės ją disponuoti, t. y. perduoti ją nuosavybėn arba naudojimui tretiesiems asmenims be Vyriausybės arba apskrities viršininko sutikimo.

Apskrities viršininkas vykdo apskrities teritorijoje esančios valstybinės žemės, kuri neperduota valstybės institucijoms, miškų urėdijoms, nacionaliniams parkams

ir savivaldybėms, savininko funkcijas. Apskritis viršininko kompetencijai priklausančios valstybinės žemės ribos ir dydžiai nustatyti apskrities teritorijos planavimo dokumentuose ir konkrečiuose žemėtvarkos projektuose. Apskritis viršininkas valstybės vardu suteikia teisę naudotis valstybine žeme, sudaro jos pirkimo-pardavimo, nuomos ir kitokias disponavimo sutartis, paima žemę valstybės poreikiams, keičia jos tikslinę naudojimo paskirtį, vykdo valstybinės žemės tvarkymo, apsaugos ir kontrolės funkcijas.

Savivaldybės valdo Vyriausybės nutarimais joms suteiktą žemę. Žemės sklypai savivaldybėms perduodami pagal nustatytą tvarką patvirtintus teritorijų planavimo dokumentus ir žemėtvarkos projektus. Savivaldybėms valstybinė žemė suteikiama šioms reikmėms: 1) viešosios paskirties rekreacijai ir poilsiui; 2) miestų, miestelių ir gyvenviečių gatvėms, keliams, bendro naudojimo inžinerinėms komunikacijoms; 3) gyvenamųjų namų statybai; 4) komercinei ūkinei veiklai. Savivaldybėms suteiktas valstybinės žemės plotas negali būti mažesnis, negu jo reikia savivaldybių kompetencijai įgyvendinti. Savivaldybių kompetencija valstybinės žemės valdymo srityje nustatyta Vietos savivaldos pagrindų įstatyme ir Žemės įstatyme.

2.4. BENDROJI ŽEMĖS NUOSAVYBĖ

Bendroji žemės nuosavybė yra žemės sklypas ir jo priklausiniai, kurie kartu priklauso dviem arba keliems savininkams. Bendraturčiai gali būti veiksnūs Lietuvos arba užsienio valstybių piliečiai arba valstybė ir vienas ar keli fiziniai arba juridiniai asmenys. Bendrosios žemės nuosavybės teisę nustato ir reglamentuoja atitinkamos CK normos, Žemės ir kiti įstatymai.

Bendrosios žemės nuosavybės teisės objektas gali būti teisiškai registruotas ir individualiais požymiais plane pažymėtas žemės sklypas kartu su mišku, augmenija, vandens telkiniu ir kitais priklausiniais. Bendroji žemės nuosavybė būna: 1) bendroji dalinė žemės nuosavybė - kai nustatytos kiekvieno savininko nuosavybės dalys ir 2) bendroji jungtinė žemės nuosavybė - kai nuosavybės dalys nenustatytos.

Bendroji dalinė žemės nuosavybė atsiranda įstatymo arba sutarties pagrindu. Įstatymo pagrindu bendroji dalinė žemės nuosavybė atsiranda, kai atkuriamą nuosavybės teisę į žemę, kai žemė paveldima pagal įstatymą ir pan. Sutarties pagrindu bendroji dalinė žemės nuosavybė atsiranda, kai: 1) vieną žemės sklypą perka du ar keli savininkai ir jų dalys nustatomos sutartyje; 2) žemės savininkai du ar keli sklypus sujungia į vieną žemės sklypą; 3) iš valstybės įgyjamas namų valdos žemės sklypas, kuris valdomas bendrosios nuosavybės teise; 4) žemę pagal testamentą paveldi keli asmenys. Bendrosios dalinės nuosavybės teise žemės sklypas valdomas, juo naudojasi ir disponuojama visų bendraturčių sutikimu. Toks sutikimas įforminamas rašytine sutartimi ir gali būti tvirtinamas notaro. Kiekvienas bendraturtis turi teisę gauti iš savo sklypo dalies pajamas, CK nustatyta tvarka parduoti savo sklypo dalį ar kitaip juo disponuoti, taip pat proporcingai savo žemės sklypo daliai mokėti mokesčius, rinkliavas ir išlaikymo išlaidas.

Bendroji jungtinė žemės nuosavybė atsiranda tik įstatymuose numatytais pagrindais. Pavyzdžiui, sutuoktinių bendrosios nuosavybės teisę nustato ir reglamentuoja CK Trečiosios knygos „Šeimos teisė“ normos. Ūkininko ūkio įstatyme įtvirtinta, kad ūkininko ir jo sutuoktinio įgytas turtas priklauso jiems jungtinės nuosavybės

teise, jeigu jie nesusitaria kitaip arba įstatymai nenustato ko kita. Bendroji jungtinė žemės nuosavybė valdoma, ja naudojamas ir disponuojama tikrai visų bendraturčių sutikimu. Jie turi vienodas teises į žemės sklypo duodamas pajamas, bendrai atsako pagal prievolės, solidariai moka mokesčius, rinkliavas bei žemės sklypo išlaikymo išlaidas. Bendrosios jungtinės žemės nuosavybės bendraturtis neturi teisės savarankiškai disponuoti bendru žemės sklypu, perleisti jį tretiesiems asmenims, kol nebus nustatyta jo dalis bendrame žemės plote.

Bendrosios žemės nuosavybės teisė pasibaigia: 1) bendraturčių susitarimu; 2) sutartimi perleidus žemę kitiems asmenims; 3) paėmus žemę visuomenės poreikiams; 4) teismo sprendimu. Bendrosios žemės nuosavybės teisės pasibaigimas sukelia tam tikras teises pasekmes. Bendras žemės sklypas yra padalijamas natūra arba atidalijamos dalys iš bendro žemės sklypo. Žemės sklypo *padalijimas* reiškia, kad bendras žemės sklypas suskaidomas pagal naudojimo paskirtį į atskiras dalis: statybai, ūkinei komercinei veiklai, augalininkystei ir pan. Tačiau padalytą žemės sklypą bendrosios nuosavybės teise gali ir toliau valdyti tie patys arba nauji bendraturčiai tarpusavio susitarimu, išskyrus atvejus, kai sklypas paimamas visuomenės poreikiams. Žemės sklypo *atidalijimas* reiškia, kad iš bendro žemės sklypo natūra atskiriamos ir atribojamos riboženkliais kiekvieno bendraturčio dalys. Žemės sklypo atidalijimas visuomet susijęs su bendrosios nuosavybės teisės pasibaigimu.

Žemės sklypo padalijimas ir atidalijimas įforminami rašytine sutartimi, prie kurios pridedamas sklypo planas, sutartis tvirtinama notaro ir per 3 mėnesius registruojama registre.

2.5. ŽEMĖS SERVITUTAI IR KITI NUOSAVYBĖS TEISIŲ RIBOJIMAI

Žemės servituto sąvoką, turinį ir įgyvendinimo tvarką nustato ir reguliuoja CK Ketvirtoji knyga „Daiktinė teisė“ ir Žemės įstatymas.

Pagal CK servitutas - tai teisė į svetimą nekilnojamąjį daiktą, pasireiškianti suteikimu teisės naudotis tuo svetimu daiktu (tarnaujančiuoju daiktu) arba to daikto savininko teisių naudotis daiktu ribojimu, siekiant užtikrinti daikto (viešpataujančiojo daikto), dėl kurio nustatomas servitutas, tinkamą naudojimą. Pagal Žemės įstatymą *žemės servitutas - tai žemės savininko arba naudotojo prievolė įstatymo arba sutarties nustatyta tvarka leisti kitiems asmenims ribotai naudotis žemės sklypo dalimi.*

Dažniausiai yra nustatomi šie žemės servitutai: 1) kelio servitutas; 2) pastatų ir įrenginių servitutas; 3) kiti servitutai.

Kelio servituto turėtojai suteikiama teisė per savininko arba naudotojo žemės sklypą einančiu keliu važiuoti transporto priemonėmis, pėsčiųjų taku eiti ir varyti gyvulius, tačiau kelias ir takas turi atitikti tam tikrus reikalavimus. Pastatų ir įrenginių servituto turėtojai suteikta teisė savininko arba naudotojo žemėje statyti statinius, įrenginius, sodinti augalus, taip pat naudotis žemės sklypu, reikalingu šiems objektams eksploatuoti. Žemės sklypo savininkui ir naudotojui gali būti nustatyti ir kitokie servitutai, kurie suteikia jų turėtojams teisę tiesti per privačią ar naudojamą žemę požeminius magistralinius vamzdynus, antžemines elektros ir ryšių linijas, kitokias komunikacijas bei jas prižiūrėti. Servituto turėtojas taip pat turi teisę nau-

dotis žemės sklype esančiu vandens telkiniu, tiesti vandentiekį, naudotis sklype esančiomis plačiai paplitusiomis iškaskenomis.

Žemės servitutai nustatomi ir panaikinami: 1) įstatymu; 2) Vyriausybės arba apskrities viršininko sprendimu; 3) sutartimi; 4) teismo sprendimu. Sutartimi nustatytą servitutą turi teisę savo valia tik žemės savininkas arba naudotojas. Kiti asmenys neturi teisės reikalauti, kad žemės savininkas arba naudotojas sutartimi nustatytą servitutą prieš savo valią. Tačiau visais kitais atvejais suinteresuotų asmenų prašymu servitutai gali būti nustatyti prieš savininko arba naudotojo valią ir yra jiems privalomi.

Be žemės servitutų, žemės nuosavybės ir naudojimo teisė kitų asmenų, visuomenės ir valstybės interesais gali būti ribojama ir kitomis priemonėmis. Saugomose ir kitose teritorijose nustatomos specialios žemės, miško ir vandens telkinių naudojimo sąlygos, ribojamos savininkų ir naudotojų teisės vykdyti savo sklype veiklą, kuri pažeidžia kitų asmenų teises ir interesus. CK įtvirtintos ir kitos žemės nuosavybės arba naudojimo teisę ribojančios priemonės: užufruktas, superficijus ir emfiteuzė.

2.6. ŽEMĖS NUOSAVYBĖS TEISĖS GYNIMAS

Žemės nuosavybės teisė, kaip ir apskritai nuosavybės teisė, yra ginama: 1) daiktinės teisės metodu ir 2) prievolinės teisės metodu.

Daiktinės teisės metodu yra ginamos žemės savininkų ir naudotojų teisės ir interesai, kurie nesusiję su pažeidėju prievoliniais-sutartiniais santykiais. Tai žemės sklypo išreikalavimas iš svetimo neteisėto valdymo (vindikacinis ieškinys), reikalavimas pašalinti nuosavybės teisės į žemės sklypą pažeidimus (negatorinis ieškinys) ir reikalavimas atlyginti pažeidimu padarytą žalą bei nuostolius. Vindikacinis ieškinys pareiškiamas teismui tuomet, kai žemės savininkas praranda žemės sklypo valdymo kontrolę ir jį užvaldo kitas asmuo. Negatorinis ieškinys pareiškiamas teismui, kai žemės sklypo savininkas nepraranda žemės valdymo kontrolės, tačiau jam kuriuo nors būdu trukdoma naudotis žemės sklypu ar kitu turtu ir reikalaujama tas kliūtis pašalinti. Kai žemės sklypui ir kitam turtui padaroma žala, pateikiamas ieškinys atlyginti žalą ir nuostolius.

Prievolinės teisės metodu yra ginamos žemės savininko, kuris su pažeidėju yra susijęs prievoliniais-sutartiniais santykiais, teisės ir interesai. Juo naudojamas, kai žemės sandoris netinkamai įvykdomas arba neįvykdomas. Tuomet pagal nukentėjusios šalies ieškinį teismo sprendimu tokia sutartis pripažįstama negaliojančia, pažeidėjas įpareigojamas atlyginti nuostolius, sumokėti baudą ar netesybas.

3. ŽEMĖS SANDORIAI

3.1. ŽEMĖS SANDORIŲ SĄVOKA, FORMA IR RŪŠYS

Žemės įstatyme žemės sandoriai apibūdinami kaip fizinių ir juridinių asmenų veiksmai, kuriais siekiama sukurti, pakeisti arba panaikinti žemės nuosavybės, valdymo arba naudojimo teises ir su tuo susijusias prievoles. Kitaip sakant, žemės sando-

riai yra tiek juridiniai faktai, kurie sukuria, pakeičia arba panaikina subjektines teises ir pareigas žemės santykiuose, tiek ir šių subjektinių teisių ir pareigų išraiškos forma.

Žemės sandoriams yra taikomos tiek bendrosios CK normos, reglamentuojančios sandorius, prievolės ir sutartis, tiek specialūs žemės santykius reguliuojantys įstatymai. Žemės įstatyme yra nurodyta, kad esant įstatymų kolizijai ar prieštaravimui taikomos specialių įstatymų normos.

Žemės sandoriai turi būti sudaromi raštu. Privačios žemės disponavimo sandoriai, išskyrus žemės panaudos ir nuomos sandorius, dar turi būti tvirtinami notaro. Privaloma kiekvieno žemės sandorio dalis yra žemėtvarkos tarnybos parengtas ir patvirtintas žemės sklypo planas. Visi be išimties sandoriai per 3 mėnesius nuo sudarymo dienos privalo būti įregistruoti Nekilnojamojo turto registre.

Žemės įstatymas reikalauja, kad visuose be išimties žemės sandoriuose būtų nurodyti tokie duomenys: 1) sandorio šalių pavadinimai ir rekvizitai; 2) sandorio objektas ir pagrindiniai žemės kadastro duomenys; 3) įrašai, rodantys žemės savininko valią; 4) perleidžiamo žemės sklypo rinkos vertė; 5) mokėjimo terminai išnuomojant žemę ar parduodant ją išsimokėtinai; 5) žemės sklypui nustatyti servitutai, specialios jo naudojimo sąlygos ir kiti ribojimai.

Jeigu nesilaikoma įstatymo reikalaujamos formos arba sandoris neįregistruojamas Nekilnojamojo turto registre, jis tampa negaliojančiu nuo sudarymo momento. Žemės sandoriai negalioja ir tada, kai pagal atitinkamas CK normas jie pripažįstami niekiniais arba nugrinčijamais.

Žemės sandoriai gali būti vienašaliai (testamentas, įgaliojimas), dvišaliai arba daugiašaliai (sutartys), taip pat atlygintiniai ir neatlygintiniai. Jie gali būti klasifikuojami ir kitais CK numatytais pagrindais. Pagal sudarymo paskirtį ir turinį žemės sandoriai gali būti: 1) *žemės nuosavybės perleidimo sutartys* (pirkimas-pardavimas, dovanojimas, mainai); 2) *žemės įkeitimo sutartys*; 3) *žemės nuomos ir kitos jos naudojimo sutartys*. Visi šie sandoriai turi atitikti tiek minėtus bendruosius reikalavimus, tiek kiekvienai sandorio rūšiai nustatytus specialius reikalavimus.

3.2. ŽEMĖS NUOSAVYBĖS PERLEIDIMO SUTARTYS

Žemės sklypo pirkimo-pardavimo, dovanojimo arba mainų sutartimis žemės savininkas perleidžia, o kitas asmuo įgyja nuosavybės teisę į tam tikrą žemės sklypą. Tačiau valstybinė žemė privačion nuosavybėn perleidžiama ir įgyjama tik pirkimo-pardavimo sutartimi arba neatlygintinai.

Žemės nuosavybės perleidimo *sutarčių objektas* yra Nekilnojamojo turto registre įregistruotas žemės sklypas kartu su jame esančiais priklausiniais (mišku, vandens telkiniu, daugiamečiais sodiniais ir želdiniais), taip pat bendrojoje nuosavybėje esanti tokio sklypo dalis. Kai žemės savininkas perleidžia dalį savo sklypo, ta dalis turi būti atidalyta iš bendro sklypo ir įregistruota Nekilnojamojo turto registre kaip atskiras žemės sklypas. Žemės sklypas gali būti perleistas kito asmens nuosavybėn tik, kai jis sutinka perimti žemės savininkui nustatytas specialiąsias žemės naudojimo sąlygas, servitutus ir kitus ribojimus. Jeigu perleidžiamame žemės sklype savininkas pasilieka nuosavybės teisę pastatus, kitą nekilnojamąjį turtą, jis įgyja servituto teisę prieiti arba privažiuoti prie jam priklausančio nuosavybės objekto.

Žemės sklypo pirkimo-pardavimo sutartimi savininkas (pardavėjas) įsipareigoja parduoti kitam asmeniui (pirkėjui) nuosavybės konkretų žemės sklypą arba jo dalį, o pirkėjas įsipareigoja priimti šį žemės sklypą ir sumokėti už jį sutartą pinigų sumą. Mainų sutartimi žemės sklypo įgijėjas įsipareigoja mainais perduoti savininkui kitokią lygiavertį turtą arba turto vertės skirtumą atlyginti pinigais. Dovanojimo sutartimi žemės sklypo savininkas neatlygintinai perduoda nuosavybės kitam asmeniui žemės sklypą ar jo dalį.

Atskirai reikia paminėti žemės sklypo perleidimo su sąlyga išlaikyti iki gyvos galvos sutartį, kuri praktikuojama gana dažnai. Šia sutartimi žemės sklypo savininkas, kuris dėl amžiaus ar sveikatos būklės yra nedarbingas, perduoda kitam asmeniui nuosavybės savo žemės sklypą ar kitą nekilnojamąjį turtą, o tas asmuo (įgijėjas) įsipareigoja suteikti perleidėjui iki gyvos galvos materialinį aprūpinimą: maistą, gyvenamąjį plotą, priežiūrą, medicininę ir kitokią pagalbą. Žemės įstatyme įtvirtinta, kad sutartyje šalys gali numatyti tokius žemės sklypo disponavimo ribojimus:

- 1) sutarties galiojimo metu negalima žemės sklypo perleisti trečiajam asmeniui;
- 2) iki perleidėjo gyvos galvos, bet ne ilgiau kaip 10 metų, negalima keisti žemės sklypo paskirties bei suteikiant teisę atpirkti žemės sklypą už sutartyje nurodytą kainą.

Sutartis gali būti nutraukta kiekvienos šalies reikalavimu, jeigu kita šalis nevykdo prisiimtų prievolių ir įsipareigojimų.

Žemės nuosavybės perleidimo sutartys privalo atitikti minėtus formas ir turinio reikalavimus. Parduodant valstybinės žemės sklypus, reikia vadovautis Vyriausybės patvirtintomis tipinėmis formomis, kurios šalims yra privalomos. Tokias sutartis valstybės vardu sudaro apskrities viršininko administracija, jos notaro netvirtinamos, tačiau turi būti įregistruotos registre.

3.3. ŽEMĖS ĮKEITIMO SUTARTIS

Žemės sklypo įkeitimo sutartimi yra užtikrinamas savininko prisiimtų pagal kitas sutartis piniginių ir turtinių prievolių įvykdymas. Pagal šią sutartį kreditorius (įkaito turėtojas) turi teisę reikalauti, kad, skolininkui neįvykdžius įkeitimu užtikrintos prievolės, jo reikalavimai būtų patenkinti atskaičius iš įkeisto turto vertės pirmiau už kitus kreditorius, jeigu kitaip nenumatyta įstatymuose.

Sutarties objektas gali būti žemės sklypas, jo dalis ar kitas turtas, išskyrus tokį turtą, kurio negalima išieškoti. Įkeičiant dalį žemės sklypo, jis Nekilnojamojo turto registre turi būti įregistruotas kaip atskiras sklypas. Sutartis sudaroma raštu, tvirtinama notaro ir registruojama Hipotekos įstaigoje pagal Hipotekos įstatymo reikalavimus. Šių reikalavimų nepaisant arba CK 1.78-1.96 straipsniuose nustatytais pagrindais sutartis gali būti pripažinta negaliojančia.

Įkaito turėtoji įkeistas žemės sklypas nuosavybės nepereina. Įkeistu žemės sklypu disponuoja jo savininkas. Tačiau įkeistas žemės sklypas gali būti perleistas trečiųjų asmenų nuosavybės arba jiems išnuomotas tik tuo atveju, jeigu jie sutinka perimti visus žemės savininko įsipareigojimus ir prievoles pagal įkeitimo sutartį. Tuo atveju sudaroma papildoma skolos arba reikalavimo perkėlimo sutartis. Kai įkeistas žemės sklypas, kuris valdomas bendrosios nuosavybės teise, padalijamas, kiekvienos sklypo dalies savininkui tenka įsipareigojimai pagal įkeitimo sutartį proporcingai sklypo vertei, jeigu bendraturčiai nesusitarė kitaip. Sujungus du ar kelis

žemės sklypus, kai sutartimi buvo įkeistas tik vienas sklypas, sujungimą įregistravus registre, įkeitimas apima visą žemę.

Įkeitimo sutartis pasibaigia: 1) pasibaigus įkeitimu užtikrintai prievolei; 2) žuvus įkeistam turtui; 3) įkaito turėtojai įgijus į turtą nuosavybės teisę; 4) įkeistą turtą pardavus priverstine tvarka; 5) praleidus ieškininės senaties terminą; 6) įkaito davėjui sumokėjus visą skolos sumą.

Kai įvykdoma įkeitimu užtikrinta prievolė, įkaito davėjo reikalavimu sutartis panaikinama.

3.4. ŽEMĖS NUOMOS IR KITOS JOS NAUDOJIMO SUTARTYS

Pagal žemės nuomos sutartį viena šalis (nuomotojas) įsipareigoja perduoti už mokestį kitai šaliai (nuomininkui) sutartyje nurodytą žemės sklypą laikinai valdyti ir naudotis pagal paskirtį ir naudojimo sąlygas, o nuomininkas įsipareigoja mokėti sutartyje nustatytą žemės nuomos mokestį.

Sutarties formą, sąlygas ir turinį reglamentuoja CK 6.545-6.566 straipsnių nuostatos. Iki 2001 m. liepos mėn. 1 d. galiojo specialus Žemės nuomos įstatymas.

Sutarties *objektas* yra privačios arba valstybinės žemės sklypas (jo dalis), suformuotas pagal žemėtvarkos projektą arba teritorijų planavimo dokumentą ir įregistruotas registre. *Subjektai* yra nuomotojas - privačios žemės savininkas, o valstybinės žemės - apskrities viršininkas, kita valstybės institucija arba savivaldybė ir nuomininkas - juridiniai ir fiziniai asmenys.

Žemės nuomos sutartis turi būti rašytinė, įregistruota registre ir prie jos turi būti pridėtas žemės sklypo planas, o kai žemė nuomojama iki 3 metų - žemės sklypo schema. Šie dokumentai yra žemės nuomos sutarties neatskiriamaoji dalis, be kurios ji negalioja. Sutartis šalių susitarimu gali būti terminuota (iki 99 metų) arba neterminuota.

Žemės nuomos turinį sudaro nuomos sąlygos, šalių teisės, pareigos ir atsakomybė. Bendrieji reikalavimai visiems žemės sandoriams jau buvo aptarti. Papildomai žemės nuomos sutartyje turi būti nurodyta: 1) pagrindinė tikslinė žemės naudojimo paskirtis; 2) žemės nuomos terminas, jeigu sutartis terminuota; 3) žemės nuomos mokestis; 4) žemės sklype esančių ir savininkui priklausančių statinių ir įrenginių, naudingųjų iškasenų, požeminio ir paviršinio vandens bei kitų objektų naudojimo sąlygos. Be to, sutartyje turi būti sukonkretintos CK 6.553-6.561 straipsniuose nurodytos šalių teisės ir pareigos bei atsakomybė už sutarties pažeidimus.

Bendrieji žemės nuomos sutarties pasibaigimo pagrindai nurodyti CK 6.563 straipsnyje. Be to, terminuota žemės nuomos sutartis gali būti nutraukta prieš terminą tiek nuomotojo reikalavimu (CK 6.564 str.), tiek nuomininko reikalavimu (CK 6.565 str.).

Pasibaigus žemės nuomos sutarčiai, kai kartu su buvusiu nuomininku tokiomis pat sąlygomis išsinuomoti žemę pretenduoja ir kiti asmenys, pirmumo teisę sudaryti naują žemės nuomos sutartį turi buvęs tos žemės nuomininkas, jeigu jis tvarkingai vykdė pagal sutartį prisiimtus įsipareigojimus. Tačiau valstybinė žemė, išskyrus žemę, kuri užstatyta fiziniams ar juridiniams asmenims nuosavybės teise

priklausančiais ar nuomojamais statiniais ir įrenginiais, išnuomojama aukciono būdu asmeniui, kuris pasiūlo didžiausią nuomos mokesį.

Prie kitų žemės naudojimo sutarčių priskirtinos žemės panaudos ir žemės servitutų sutartys.

Žemės panaudos sutartimi žemės sklypo savininkas (panaudos davėjas) perduoda žemės sklypą arba jo dalį *laikinai neatlygintinai naudotis* kitam asmeniui (panaudos gavėjui), o pastarasis įsipareigoja tą žemę tinkamai naudoti pagal paskirtį, ją saugoti ir laiku grąžinti savininkui. Sutarties *objektas* gali būti privati arba valstybinė žemė, o *subjektai* - žemės savininkai ir kiti fiziniai bei juridiniai asmenys.

Žemės panaudos sutarčiai taikomi žemės nuomos sutartims keliami reikalavimai ir taisyklės, išskyrus mokesį už naudojimąsi žeme. Tačiau kitaip nei žemės nuomos sutartimi, žemės panaudos sutartimi gavėjas neturi teisės žemės sklypą ar jo dalį perduoti naudotis tretiesiems asmenims. Be to, valstybinės žemės panaudos sutartyje gali būti numatytos papildomos žemės, miško ar vandens telkinio naudojimo sąlygos, servitutai ir kiti apribojimai. Žemės panaudos sutartis, be bendrųjų įstatymuose numatytų sutarčių pasibaigimo pagrindų, papildomai pasibaigia šiais atvejais: 1) kai panaudos gavėjas be savininko sutikimo perduoda žemę naudotis tretiesiems asmenims; 2) savininko arba valdytojo, kuriam perėjo suteikto naudotis žemės sklypo nuosavybės arba valdymo teisė, reikalavimu. Sutartis gali būti pripažinta negaliojančia pažeidus jos sudarymo ir registravimo tvarką.

Sutartys ir susitarimai dėl servitutų bei kitokių ribojimų sudaromi tik tai žemės savininko valia ir sutikimu, kai jis sutinka iš dalies apriboti savo nuosavybės teises kitų asmenų naudai, išskyrus įstatymų nustatytus apribojimus. Specialių reikalavimų šioms sutartims nenustatyta, tačiau jos, kaip ir visos žemės naudojimo sutartys, turi būti sudaromos raštu ir registruojamos Nekilnojamojo turto registre. Priešingu atveju jos gali būti pripažintos negaliojančiomis.

4. ŽEMĖS NAUDOJIMO TEISĖ

4.1. ŽEMĖS NAUDOJIMO TEISĖS TURINYS IR RŪŠYS

Žemės naudojimo teisė yra savarankiška subjektinė teisė. Tai reiškia, kad privačios arba valstybinės žemės savininkas arba naudotojas gali naudoti žemę ūkinei arba kitokiai veiklai, disponuoti žeme ir gauti iš jos pajamas. Ta teisė gali būti tiek daiktinės (nuosavybės) teisės, tiek prievolinės (sutarčių) teisės sudedamoji dalis. Tačiau žemės naudotojo, kuris nėra šios žemės savininkas, statusas ne visuomet sutampa su žemės savininko statusu. Kitaip nei žemės savininkas, žemės naudotojas be savininko sutikimo negali sudaryti žemės disponavimo (pirkimo-pardavimo, mainų, dovanojimo, įkeitimo, subnuomos) sandorių, kitaip keisti žemės teisinę padėtį. Jis turi teisę tik naudoti žemę ir gauti iš jos pajamas sutartyje numatytomis sąlygomis. Kai žemės savininkų ir naudotojų teisės ir pareigos naudojant žemę sutampa, jie abu laikomi žemės naudotojais ir naudojasi ta pačia žemės naudojimo teise.

Žemės naudojimo teisės *objektas* gali būti privati, valstybinė ir bendroji žemė. *Subjektai* yra privačios žemės savininkai ir naudotojai, valstybinės žemės savininkas ir naudotojai, taip pat bendrosios žemės bendraturčiai ir naudotojai.

Žemės naudojimo teisės įgijimo pagrindai yra: 1) privačios žemės nuosavybė, nuoma ir panauda; 2) valstybinės žemės suteikimas naudotis, jos nuoma ir panauda. Privačią žemę naudoja, išnuomoja ir suteikia naudotis (panauda) šios žemės savininkas, o valstybinę žemę - atitinkama valstybės ar savivaldos institucija pagal įstatymo nustatytą kompetenciją. Žemės naudojimo teisė pasibaigia, kai: 1) žemė paimama visuomenės poreikiams arba į laisvos valstybinės žemės fondą Žemės įstatyme nustatytais atvejais ir tvarka; 2) pasibaigia žemės suteikimo naudotis, nuomos arba panaudos sutarties terminas; 3) nutraukiama žemės naudojimo teisė teismine tvarka.

Žemės naudojimo teisė įgyvendinama tik nustačius pagrindinę tikslinę jos naudojimo paskirtį. Tai reiškia, kad Žemės įstatymo nustatyta tvarka, atsižvelgiant į žemės naudojimo tikslą, jos naudingąsias savybes, naudojimo sąlygas, nustatoma tikslinė žemės naudojimo paskirtis, pagal kurią ji ir turi būti naudojama. Žemės naudojimo pagrindinę tikslinę paskirtį pagal įstatymo nustatytą kompetenciją nustato ir keičia Vyriausybė, kai žemė nepriskirta apskrįčiai, arba apskrities viršininkas. Naudoti tiek privačią, tiek valstybinę žemę ne pagal paskirtį draudžiama, už tai gali būti taikomos įstatymo nustatytos sankcijos, net atimta teisė naudotis žeme.

Pagal tikslinę paskirtį Žemės įstatymas Lietuvos Respublikos žemės fondo žemę suskirstė į tokias kategorijas: 1) žemės ūkio paskirties žemės; 2) miškų ūkio paskirties žemės; 3) konservacinės paskirties (saugomų teritorijų) žemės; 4) valstybinio vandenų fondo žemės ir 5) kitos paskirties žemės. Tačiau miškų ūkio paskirties, konservacinės paskirties, valstybinio vandenų fondo bei žemės gelmių žemių kartu su jose esančiais gamtos objektais ir ištekliais naudojamą ir apsaugą reguliuoja Aplinkos apsaugos įstatymas, taip pat specialieji Miškų, Saugomų teritorijų, Vandens ir Žemės gelmių įstatymai. Tai yra aplinkosaugos teisės reguliavimo objektas. Žemės teisės reguliavimo objektas yra žemės ūkio paskirties ir kitos (ne žemės ūkio) paskirties žemių naudojimas ir apsauga. Tačiau ir šių žemių kategorijų naudotojai privalo vykdyti ir aplinkosaugos reikalavimus.

4.2. ŽEMĖS ŪKIO PASKIRTIES ŽEMIŲ NAUDOJIMAS

Žemės ūkio paskirties žemė - tai pirmiausia žemės ūkio naudmenos: ariamoji žemė, pievos, ganyklos, sodai kartu su jose esančiais mišku, medžių ir krūmų želdiniais, daugiamečiais sodiniais, vandens telkiniais, taip pat kitos žemės naudmenos, kurias yra užėmę gyvenamieji namai, statiniai, melioracijos ir kiti įrenginiai kaimo vietovėje. Šios žemės naudmenos kartu su priklausiniais ir kitais neatskiriamai su žeme susijusiais objektais Nekilnojamojo turto registre registruojami kaip vieningas nekilnojamasis turtas. Žemės ūkio paskirčiai Žemės įstatymas taip pat priskiria žemės plotus, kurie tiesiogiai žemės ūkyje nenaudojami, tačiau įgyvendinus agrotechnines ir kitokias priemones gali būti paversti žemės ūkio naudmenomis. Tokios yra išsaugotos nuo pelkėjimo, melioruotos, miškų ir kitos žemės.

Žemės ūkio paskirties žemės yra viena iš svarbiausių Lietuvos Respublikos žemės fondo dalių, o žemės ūkis yra prioritetinga Lietuvos ūkio šaka - pagrindinis žemės ūkio produkcijos gamintojas ir žaliavos tiekėjas pramonei. Žemės ūkis taip pat atlieka svarbią ekonominę, socialinę, aplinkosauginę ir etninę bei kultūrinę funkciją Lietuvoje. Apie 3,5 mln. hektarų Lietuvos teritorijos yra dirbamoji, t. y.

žemės ūkio paskirties žemė. Gaminant žemės ūkio produkciją, ją perdirbant bei realizuojant, taip pat į kaimo turizmą yra įsitraukę apie 30 procentų Lietuvos gyventojų.

Žemės ūkio paskirties žemių *naudotojai* pagal savo teisinę padėtį klasifikuojami į 2 pagrindines kategorijas: 1) žemės ūkio subjektai - tai fiziniai ir juridiniai asmenys, kurie gamina prekinę žemės ūkio produkciją, teikia paslaugas žemės ūkiui arba kaimo turizmo paslaugas, jeigu jų metinės įplaukos iš šios veiklos sudaro daugiau kaip 50 procentų visų gautų pajamų; 2) asmeniniai ūkiai ir kiti žemės ūkio paskirties žemių naudotojai, kurie prekinės žemės ūkio produkcijos negamina, paslaugų žemės ūkiui neteikia, o žemę naudoja išimtinai savo poreikiams patenkinti.

Žemės ūkio subjektai yra: 1) ūkininkų ūkiai; 2) kaimo turizmo sodybos; 3) žemės ūkio įmonės; 4) kooperatinės organizacijos.

Ūkininkų ūkių žemėnaudos teisę reguliuoja Žemės ir specialus Ūkininko ūkio įstatymas. Ūkininkas yra fizinis asmuo, besiverčiantis žemės ūkio veikla savo vardu įregistruotame ir atstovaujamame ūkyje. Ūkis - tai privati arba išnuomota nustatyto dydžio žemės valda kartu su joje esančiais sklypo priklausiniais ir neatskiriamai susijusiu kitu nekilnojamuoju turtu: gyvenamuoju namu, ūkiniais pastatais, kiemu, kitais statiniais bei įrenginiais, taip pat jame esančiais medžiais bei kita augmenija. Ūkininko ūkio nuosavybėje gali būti ne daugiau kaip 150 ha žemės, o nuomojamos žemės kiekis neribojamas. Registruojant ūkininko ūkį, jo žemės valdoje turi būti ne mažiau kaip 1 ha žemės ūkio naudmenų (neskaitant išnuomos žemės) arba per metus deklaruojama gaunamų iš ūkio pajamų suma turi sudaryti ne mažiau kaip 50 procentų visų gautų pajamų. *Ūkis neturi juridinio asmens teisių*. Tačiau ūkyje, nestieigiant įmonės, leidžiama žemės ūkio veikla, ūkyje išaugintos produkcijos perdirbimas ir realizavimas, paslaugų žemės ūkiui, įskaitant kaimo turizmo paslaugas, teikimas.

Kaimo turizmo sodybos gali būti ūkininko sodyba arba individuali namų valda kaime, kurios savininkas teikia kaimo turizmo paslaugas Lietuvos ir užsienio valstybių piliečiams: išnuomoja gyvenamąsias patalpas, teikia maitinimą, organizuoja jų poilsį. Tačiau gyvenamosios patalpos ir teikiamos paslaugos turi atitikti Turizmo įstatymo ir Lietuvos kaimo turizmo asociacijos nustatytus reikalavimus. Tuo tikslu sodybos šeimininkas turi teisę naudoti jo nuosavybėje esančią arba išsinuomotą žemę, mišką, vandens telkinį, įrengti poilsia vietas, sporto įrenginius, prieplaukas, žirgynus. Tačiau žemė ir kiti gamtos objektai ir išteklių turi būti naudojami nepažeidžiant aplinkosaugos reikalavimų.

Žemės ūkio įmonės yra tokios įmonės, kurios nustatyta tvarka įregistruotos įmonių registre, turi leidimą (licenciją) gaminti, perdirbti ir realizuoti žemės ūkio produkciją, teikti paslaugas žemės ūkiui, jeigu jų metinės įplaukos iš šios veiklos sudaro ne mažiau kaip 50 procentų visų gaunamų pajamų. Tai gali būti akcinės bendrovės, uždarnosios akcinės bendrovės, žemės ūkio bendrovės, ūkinės bendrijos ir kooperatinės organizacijos. Tiems tikslams šios įmonės turi teisę naudoti privačią arba valstybinę žemės ūkio paskirties žemę, kurių žemėnaudos teisė plačiau reglamentuota jų įstatuose arba nuostatuose.

Piliečių *asmeninio ūkio žemė* yra laikoma žemė, kurią pagal anksčiau galiojusius įstatymus (iki Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo) buvo suteikta piliečiams asmeniniam ūkiui, taip pat žemė, suteikta piliečiams neatlygintinai, parduota arba išnuomota pagal Žemės reformos įstatymą. Teisę naudoti asmeninio ūkio iki 3 ha žemės sklypu piliečiai įgyja: 1) atkuriant nuosavybės teisę į turėtą žemės sklypą

natūra; 2) perduodant nuosavybėn neatlygintinai lygiaverčius turėtiems žemės sklypus, kai atkurti nuosavybę į žemės sklypą buvusioje vietoje nėra galimybės; 3) perduodant arba išnuomojant faktiškai naudojamą arba naują valstybinės žemės sklypą. Žemė suteikiama naudotis laikantis Žemės reformos įstatyme nustatyto eiliškumo ir tvarkos, suderinus ir patvirtinus atitinkamą žemėtvarkos projektą, apskrities viršininko sprendimu.

Teisę naudoti žemės ūkio paskirties žemę taip pat turi piliečiai, kuriems suteiktos vadinamosios tarnybinės žemės dalos ryšium su jų darbu atitinkamose valstybinėse įmonėse ir organizacijose. Tokie yra miškų ūkio, aplinkosaugos, geležinkelio, kelių transporto ir kitų valstybinių įmonių ir organizacijų darbuotojai. Tokių įmonių ir darbuotojų sąrašą, taip pat sklypų dydžius nustato Vyriausybė. Žemės ūkio paskirties žemės gali būti suteiktos ir sodininkų bei daržininkų draugijoms, mokslo ir mokymo įstaigoms, valstybės ir savivaldybių biudžetinėms įmonėms ir įstaigoms (senelių bei invalidų namams, vaikų namams ir pan.), bažnyčioms (religinėms konfesijoms), jų poreikiams patenkinti.

4.3. KITOS PASKIRTIES ŽEMIŲ NAUDOJIMAS

Kitos paskirties žemėmis yra laikomos žemės, kurios nenaudojamos žemės ūkio veikloje (ne žemės ūkio paskirties žemės), o turi specialią urbanistinę, gamybinę, socialinę ir kitokią paskirtį. Pagal tikslinę naudojimo paskirtį ir teisinį režimą jos yra skirstomos taip: 1) gyvenamųjų vietovių (miestų, miestelių, gyvenviečių) žemė; 2) rekreacinių objektų (kurortų, poilsio namų ir kt.) žemė; 3) pramonės ir energetikos objektų žemė; 4) transporto objektų žemė; 5) magistralinių vamzdynų (dujotiekio naftotiekio) žemė; 6) ryšių ir elektros energijos tiekimo žemė; 7) pasienio zonos ir krašto apsaugos žemė.

Kiekvienos kategorijos žemės tikslinę naudojimo paskirtį, dydžius bei teisinį režimą nustato ir keičia apskrities viršininkas, suderinęs su Vyriausybe ir Aplinkos ministerija, arba Vyriausybė apskritims nepriskirtose žemėse. Tokių žemių specialios naudojimo ir apsaugos sąlygos, servitutai ir kiti ribojimai nustatyti suderintuose ir patvirtintuose specialiuose ir detaliuose teritorijų planavimo dokumentuose, žemėtvarkos, miškotvarkos ir vandentvarkos projektuose. Be to, atskirų žemės kategorijų naudojimo ir apsaugos reikalavimai suformuluoti ir šių žemių naudotojų (pramonės, energetikos, transporto ir kt. įmonių) žinybiniuose teisės aktuose (standartuose, taisyklėse, instrukcijose ir kt.).

Gyvenamųjų vietovių žemei priklauso miestų, miestelių ir gyvenviečių ribose esanti žemė, kurią valdo atitinkama savivaldybė ar jos institucija. Tai valstybinė bendro naudojimo žemė, skirta bendram gyventojų naudojimui (gatvės, aikštės, skverai ir pan.), privati žemė, užimta privačių namų valdų, valstybinė specialios paskirties žemė, skirta pramonės, transporto, visuomeninės paskirties pastatams ir kitiems objektams, ir priemiestinės žaliosios zonos. Pastarosios yra skirtos gyventojų poilsiui, sveikatos apsaugai, sportui, rekreacijai. Priemiestinėse žaliosiose zonose draudžiama bet kokia ūkinė veikla, kuri gali pakenkti žemės ir joje esančių gamtos objektų apsaugai, gyventojų poilsiui ir sveikatai.

Kurortų, poilsio namų ir kitų rekreacinių objektų žemė skirta šiems objektams statyti, eksploatuoti ir plėtoti, taip pat gyventojų sveikatos apsaugai, poilsiui ir tu-

rizmui. Šiems tikslams skiriamos žemės, kuriose yra gydomųjų mineralinių vandenių šaltinių, gydomojo purvo telkinių, miškų, parkų, ežerų, upių, kitų vandens telkinių, teritorinės Baltijos jūros pakrantės ruožas ir kt. Apie tokias žemes nustatomos apsauginės zonos, kuriose draudžiama bet kokia ūkinė veikla, nesiderinanti su šių žemių naudojimo paskirtimi. Jose draudžiama savavališka bet kokių privačių ar valstybinių gyvenamųjų namų ir kitokių pastatų statyba.

Pramonės, energetikos ir transporto objektų žeme yra laikoma žemė, kuri skirta įmonėms, gamykloms, elektrinėms, keliams, automagistralėms, geležinkeliams, aerodromams išdėstyti, statyti, plėsti, taip pat jų priežiūros ir aptarnavimo objektams eksploatuoti. Tokias žemes naudoja ir už jų apsaugą atsako atitinkama valstybinė ar savivaldybės įmonė ar organizacija, taip pat privatūs juridiniai ir fiziniai asmenys, kurių ūkinei veiklai tos žemės yra skirtos. Aplink pramonės, transporto ir su jais susijusius objektus yra nustatomos apsauginės zonos, kad jų eksploatavimas nekenktų aplinkai ir žmonių sveikatai bei poilsiui. Apsaugines zonas įrengti ir eksploatuoti privalo šių objektų savininkai arba naudotojai.

Magistralinių vamzdynų žeme yra laikomi žemės ruožai, skirti dujotiekių, naftotiekių ir kitiems vamzdynams tiesti, prižiūrėti, taip pat siurbliams ir kitiems vamzdynų priežiūros įrenginiams eksploatuoti. Šiems tikslams skirtos žemės paprastai iš žemės savininkų ir naudotojų nepaimamos, tačiau jiems nustatomi servitutai ir kitokie ribojimai, susiję su vamzdynų naudojimu ir apsauga.

Ryšių ir elektros energijos tiekimo linijų žemei priklauso paviršinės žemės plotas, kuriame yra išdėstyti: elektros tiekimo linijų atramos, telefono, telegrafo, radiorelinės, televizijos transliavimo linijos, taip pat statiniai ir įrenginiai, reikalingi šioms linijoms eksploatuoti. Tokias žemes naudoja ir už jų apsaugą atsako išimtinai valstybinės arba privačios ryšių ir elektros linijų tiesimo, eksploatavimo ir priežiūros įmonės. Išilgai šių linijų nustatomos apsaugos zonos, kurių paskirtis yra užtikrinti jų saugumą ir normalų naudojimą. Pavyzdžiui, aukštos įtampos elektros energijos tiekimo linijų apsaugos zona negyvenamosiose vietovėse nustatoma nuo 10 iki 30 metrų pločio, o miške - 20 metrų. Apsaugos zonų žemė iš žemės savininkų ir naudotojų nepaimama, tačiau jie privalo laikytis specialių šių žemių naudojimo ir apsaugos sąlygų, servitutų ir kitų ribojimų. Šiose zonose draudžiama statyti pastatus ir įrenginius, važinėti aukštesnėmis negu 4,5 m transporto priemonėmis, įrengti prieplaukas, vykdyti montavimo ir sprogdinimo darbus.

Pasienio ruožo ir krašto apsaugos žemė yra Vyriausybės tiems tikslams skirti žemės plotai. Šios žemės naudotojai yra Lietuvos pasienio policijos įstaigos ir Krašto apsaugos ministerija bei jos institucijos. Šios institucijos valstybės joms suteiktą žemę naudoja Lietuvos respublikos sienos apsaugai ir krašto apsaugos reikalams: pasienio ruožui, apsaugos pastatams ir įrenginiams išdėstyti, kareivinėms, karinei technikai, sandėliams, bazėms, mokomiesiems poligonams ir kt. Minėtos valstybės institucijos valstybės joms suteiktą žemę naudoja vadovaudamosios jų veiklą reguliuojančiais įstatymais, Vyriausybės patvirtintais nuostatais ir Specialiomis tokių žemių naudojimo ir apsaugos sąlygomis. Tokios žemės yra išimtinė valstybės nuosavybė, jas privatizuoti draudžiama.

4.4. ŽEMĖS PAĖMIMAS VISUOMENĖS POREIKIAMS

Žemės paėmimas visuomenės poreikiams reiškia, kad atitinkamos valstybinės institucijos sprendimu iš savininkų ir naudotojų yra paimama žemė ir šitaip nutraukiama jų teisė ja naudotis. Tačiau privati žemė visuomenės poreikiams gali būti paimama tikrai konkrečiais Žemės įstatyme nurodytais pagrindais ir tvarka, teisingai už ją atlyginant. Žemė gali būti paimama, kai ji reikalinga krašto apsaugai, keliams, geležinkeliams, aerodromams įrengti, valstybinės reikšmės objektams statyti ir eksploatuoti, gyvenamųjų vietovių viešam naudojimui ir kitiems tikslams. Žemės įstatyme nurodyti žemės paėmimo visuomenės poreikiams pagrindai yra išsamūs ir negali būti aiškinami plačiau. Privati žemė iš savininkų arba naudotojų paimama Vyriausybės arba apskrities viršininko sprendimu pagal įstatyme nustatytą jų kompetenciją. Paimant žemę visuomenės poreikiams žemės savininkui atlyginama: 1) žemės sklypo vertė pinigais rinkos kaina; 2) žemės sklype esančių statinių ir sodinių vertė; 3) suteikiant lygiavertį sklypą toje vietovėje; 4) nuostoliai, atsiradę dėl žemės paėmimo. Nuostoliai šiuo atveju įvertinami vadovaujantis atitinkamomis CK normomis ir suprantami kaip savininko turėtos išlaidos, negautos pajamos ir pan. Pavyzdžiui, žemės savininkui atlyginami vadinamieji žemės ūkio gamybos nuostoliai, t. y. trąšų, sėklos, nuimto derliaus vertė. Jeigu žemė iš savininko arba naudotojo paimta visuomenės poreikiams ne Žemės įstatyme nustatytais pagrindais arba neteisingai už ją atlyginta, jie savo pažeistas teises gali ginti teisme.

5. ŽEMĖS VALDYMO TEISĖ

5.1. ŽEMĖS VALDYMO TEISĖS SĄVOKA IR TURINYS

Žemės valdymo teisė siaurąja prasme suprantama kaip nuosavybės teisės sudedamoji dalis, t. y. savininko teisė turėti žemę savo žinioje ir daryti jai fizinį ar ūkinį poveikį. Plačiąja prasme - tai savarankiška valstybinio žemės valdymo teisė, kuri išeina iš nuosavybės teisės ribų.

Valstybinio žemės valdymo teisė - tai valstybės institucijų ir savivaldybių teisė įstatymų nustatytoje ribose valdyti ir tvarkyti Lietuvos Respublikos žemės fondą, nustatyti jo naudotojams draudimus ir ribojimus, suteikti naudotis, išnuomoti ar parduoti valstybinę žemę, taip pat įgyvendinti žemės apsaugos priemones.

Tačiau valstybinio žemės valdymo teisė turi būti įgyvendinama laikantis Konstitucijos 46 straipsnio nuostatų ir kitų įstatymų reikalavimų. Valstybė žemės valdymo santykius privalo reguliuoti taip, kad tai padėtų bendrai tautos gerovei, būtų pripažįstama ūkinės veiklos subjektų laisvė ir iniciatyva, draudžiama monopolizuoti gamybą ir rinką, saugoma sąžiningos konkurencijos laisvė ir ginami vartotojų interesai. Valstybė gali uždrausti arba riboti kai kurias žemės valdymo santykių subjektų teises ir laisves tik siekdama suderinti privačius ir viešuosius interesus, saugoti sąžiningą konkurenciją, ginti piliečių, visuomenės ir valstybės interesus, įgyvendinti žemės ir kitų gamtos objektų bei išteklių apsaugos priemones. Kitoks valstybės institucijų kišimasis į žemės valdymo santykių subjektų ūkinę veiklą,

smulkmeniškas šios ūkinės veiklos reglamentavimas, nepagrįstas tų teisių, laisvių ir iniciatyvos ribojimas arba draudimas yra vertinami kaip neteisėti, prieštaraujantys konstitucinėms ir įstatymų nuostatomis bei tarptautinės teisės normoms.

Valstybinės žemės valdymas pirmiausia įgyvendinamas taikant *ekonominis*, t. y. dispozicinį - leidimo ir įgalinimo metodus. Ekonominiais metodais siekiama su-norminti žemės valdymo subjektų tarpusavio ekonominius santykius, ekonominėmis priemonėmis užtikrinti tinkamą žemės naudojimą ir apsaugą, taip pat skatinti ir plėtoti žemės ūkio rinką, ginti jos interesus tarptautiniu mastu. Pagrindinės ekonominės žemės valdymo santykių reguliavimo priemonės yra: 1) žemės mokesčių nustatymas ir reguliavimas; 2) žemės ūkio subjektų tarpusavio ekonominių santykių reguliavimas; 3) bendradarbiavimas su ES valstybėmis.

Žemės mokesčio nustatymo, apskaičiavimo ir mokėjimo tvarką nustato ir regu-liuoja specialus Žemės mokesčio įstatymas. Žemės mokesčio objektas yra tik privati žemė, o jo mokėtojai - privačios žemės savininkai. Kai žemės savininkas savo žemę išnuomoja arba suteikia naudotis kitiems fiziniams ar juridiniams asmenims, žemės mokestis aptariamas sutartyje. Jeigu tokio susitarimo nėra, žemės mokestį moka žemės savininkas. Žemės mokesčiu neapmokestinama: bendro naudojimo keliai, žemės sklypai, nuosavybės teise priklausantys užsienio valstybių diplomatinėms ir konsulinėms įstaigoms, taip pat miško žemė. Įstatyme yra nustatyti mokesčio tarifai, taip pat kategorijos asmenų (pensininkai, invalidai ir kt.), kurie atleidžiami nuo žemės mokesčio. Savivaldybių tarybos iš savo biudžeto gali sumažinti žemės mokestį arba iš viso nuo jo atleisti ir kitus asmenis.

Žemės ūkio subjektų ir jų partnerių, taip pat valstybės ir savivaldybių institucijų tarpusavio ekonominius santykius reguliuoja specialus *Žemės ūkio ekonominių santykių valstybinio reguliavimo įstatymas*. *Žemės ūkio subjektai* - tai fiziniai ir juridiniai asmenys, kurie naudoja žemę prekybei žemės ūkio produkcijai gaminti ir paslaugoms žemės ūkiui teikti, jeigu jų metinės įplaukos iš šios veiklos sudaro daugiau kaip 50 procentų visų gautų pajamų. Tai ūkininkai, kiti fiziniai asmenys, žemės ūkio įmonės, kaimo turizmo paslaugų tiekėjai. *Žemės ūkio subjektų partneriai* yra fiziniai asmenys, taip pat valstybės ir savivaldybių institucijos - žemės ūkio produkcijos ir paslaugų vartotojai. Žemės ūkio subjektų ir partnerių ekonominiai santykiai yra dvejopi. Pirmia, žemės ūkio subjektai ir jų partneriai, įskaitant ir valstybės bei savivaldybės institucijas, yra savarankiški rinkos partneriai. Jie sudaro sutartis dėl žemės ūkio produkcijos supirkimo kainų ir kvotų, dėl lengvatinių kreditų suteikimo investicijoms į žemės ūkį, dėl ekologiškai švarios žemės ūkio produkcijos finansavimo ir pardavimo, dėl mokesčių lengvatų, dėl paslaugų teikimo ir pan. Antra, valstybės ir savivaldybių institucijos įstatymo ribose vykdo žemės naudojimo ir apsaugos, žemės ūkio produkcijos ir paslaugų kokybės kontrolę, nustato draudimus ir ribojimus. Šiuo atveju tarp žemės ūkio subjektų ir valstybės susiklosto administraciniai valdymo ir pavaldumo santykiai. Tačiau žemės ūkio subjektai turi teisę į teisminį gynimą, jeigu yra pažeidžiamos jų teisės ir teisėti interesai.

Lietuvos ir ES valstybių bendradarbiavimas žemės ekonominiuose santykiuose vyksta dvišalių ir daugiašalių sutarčių pagrindu. Tokiose sutartyse numatytas ga-rantuotas žemės ūkio produkcijos supirkimas pagal nustatytas kvotas, lengvatinis žemės ūkio produkcijos gamybos ir paslaugų žemės ūkiui kreditavimas ir finansa-vimas, priemonės žemei ir gamtos ištekliams saugoti ir pan.

Atskirais įstatymų nustatytais atvejais ir tvarka valstybinis žemės santykių valdymas pasireiškia tuo, kad vykdoma valstybinė žemės naudojimo ir apsaugos kontrolė, nustatomi atitinkami draudimai bei ribojimai, taikoma teisinė atsakomybė pažeidėjams.

5.2. VALSTYBINIO ŽEMĖS VALDYMO SISTEMA

Valstybės institucijos, reguliuojančios ir valdančios žemės santykius Lietuvoje, yra: 1) Lietuvos Respublikos Seimas; 2) Vyriausybė; 3) Aplinkos ir Žemės ūkio ministerijos bei kitos Vyriausybės įgaliotos valstybės institucijos; 4) apskrities viršininko administracija; 5) savivaldybės. Kiekvienos šių institucijų kompetenciją, teises ir pareigas dalyvaujant valstybiniame žemės valdyme nustatė Žemės įstatymas ir atitinkami jų statusą reguliuojantys įstatymai.

Lietuvos Respublikos Seimas leidžia, pakeičia ir panaikina žemės santykius reguliuojančius įstatymus, pagal Seimo reglamentą priima nutarimus šiais klausimais. Seimo komitetai ir komisijos svarsto šių įstatymų įgyvendinimo ir tobulinimo klausimus, rengia atitinkamas rekomendacijas. Seimas taip pat vykdo parlamentinę Vyriausybės šios srities veiklos kontrolę.

Vyriausybė vykdo valstybinės žemės, kuri neperduota apskrityms, savininko funkcijas: valdo valstybinį žemės fondą, suteikia teisę naudoti valstybinę žemę, paima žemę iš savininkų ir naudotojų visuomenės poreikiams, planuoja ir finansuoja valstybinius žemėtvarkos darbus bei žemės apsaugos priemones. Vyriausybė nustatyta tvarka priima ir tikslina nutarimus bei kitus norminius teisės aktus žemės nuosavybės, naudojimo, valdymo ir apsaugos klausimais, tvirtina teritorijų planavimo dokumentus. Vyriausybė gali vykdyti ir kitas įstatymų apibrėžtas žemės valstybinio valdymo funkcijas.

Aplinkos ministerija vykdo žemės, miškų, vandens telkinių ir kitų gamtos objektų bei išteklių naudojimo ir apsaugos valstybinę kontrolę, įgyvendina priemones jų niokojimui ir taršai mažinti.

Žemės ūkio ministerija bei kitos Vyriausybės įgaliotos valstybės institucijos vadovauja įstaigoms ir įmonėms, valdančioms valstybinį žemės fondą, vykdančioms valstybinės žemėtvarkos ir valstybinio žemės kadastro darbus, rengia Vyriausybei medžiagą ir pasiūlymus šiais klausimais, taip pat, nesvarbu, kokia žemės nuosavybės forma, organizuoja valstybinę jos naudojimo ir apsaugos kontrolę.

Apskrities viršininko administracija apskrities teritorijoje įgyvendina žemės reformą ir valstybinę žemės naudojimo bei apsaugos politiką, tvirtina ir įgyvendina žemėtvarkos projektus, schemas, teritorijų planavimo dokumentus, kuriuose numato žemėnaudų ir žemės valdų ribas, taip pat žemės naudojimo paskirties keitimą, nustato servitutus ir kitus veiklos ribojimus. Apskrities viršininkas turi teisę parduoti, išnuomoti, suteikti naudotis neatlygintinai arba kitaip perleisti privačion nuosavybėn apskrities teritorijoje esančią valstybinę žemę, kuri neperduota valdyti patikėjimo teise savivaldybėms. Apskrities viršininkui suteikta teisė spręsti apskrities teritorijoje esančios žemės tikslinės naudojimo paskirties keitimo, taip pat žemės peėmimo visuomenės poreikiams klausimus, jeigu žemės plotas ne didesnis kaip 5 ha miestuose ir ne didesnis kaip 25 ha kaimo vietovėse. Didesnio ploto žemės paėmimo visuomenės poreikiams klausimus sprendžia Vyriausybė.

Savivaldybės patikėjimo teise valdo joms suteiktą valstybinę žemę, taip pat gali turėti žemės nuosavybės teise savo poreikiams tenkinti. Suteiktos savivaldybės valdyti žemės plotas negali būti mažesnis, negu jos reikia savivaldos institucijų kompetencijai įgyvendinti. Savivaldybės turi teisę tvirtinti savo teritorijos bendrąjį (generalinį) planą, taip pat jos teritorijoje esančių miestų, miestelių, gyvenviečių ir kaimų detaliuosius planus. Pagal patvirtintus detaliuosius planus savivaldybės turi teisę išnuomoti arba perduoti naudotis valstybės žemės sklypus, kurie joms suteikti valdymo patikėjimo teise, taip pat teikti apskrities viršininkui pasiūlymus dėl valstybinės žemės pardavimo privačion nuosavybėn arba privačios žemės paėmimo visuomenės poreikiams. Žemės įstatyme (30 str. 5 d. 5 p.) nustatyta, kad savivaldybės gali atlikti ir kitas įstatymo joms nustatytas valstybinio žemės valdymo funkcijas. Tai reiškia, kad ateityje, priėmus naujus įstatymus, savivaldybių teisės šioje srityje bus plečiamos.

5.3. VALSTYBINĖ ŽEMĖTVARKA IR ŽEMĖS KADASTRAS

Viena iš svarbiausių valstybinio žemės valdymo funkcijų yra valstybinis žemės tvarkymo procesas, kuris vadinamas valstybine žemėtvarka.

Valstybinė žemėtvarka yra visuma valstybės priemonių, kuriomis siekiama sudaryti reikiamas teises ir organizacines sąlygas naudingai ir tikslingai naudoti žemę, su ja susijusius ūkinius ir infrastruktūros objektus bei gamtos išteklius, taip pat garantuoti valstybės ir jos piliečių žemės nuosavybės ir naudojimo teisių apsaugą. Valstybinės žemėtvarkos paskirtis yra rengti žemės naudojimo ir apsaugos programas, taip pat šalies administracinių teritorijų žemėtvarkos schemas kaip sudėtinę Lietuvos teritorinio planavimo (kraštovarkos) dalį. Valstybinės žemėtvarkos metu yra rengiami žemėtvarkos projektai: 1) administracinėms riboms nustatyti arba pakeisti; 2) žemei paimti visuomenės poreikiams ir ją suteikti savivaldybėms bei gyventojų bendram naudojimui, taip pat valstybinėms įmonėms, įstaigoms ir organizacijoms; 3) žemei išpirkti, perleisti, mainyti, naujoms žemėnaudoms suformuoti arba esamoms pertvarkyti, servitutams ir kitiems veiklos apribojimams nustatyti; 4) žemės ūkio įmonių, ūkininkų bei kitų žemės naudotojų žemėnaudoms tvarkyti ir racionaliam žemės naudojimui organizuoti. Žemės reformai Lietuvoje vykdyti yra sudaromi specialūs žemėtvarkos projektai, kurių paskirtis yra: 1) atkurti piliečių nuosavybės teises į žemę kaime ir miestuose; 2) suteikti žemę nuosavybėn neatlygintinai; 3) suformuoti asmeninio ūkio žemę; 4) parduoti arba išnuomoti valstybinę žemę.

Valstybinės žemėtvarkos darbams metodiškai vadovauja Žemės ūkio ministerija, o darbus atlieka apskrities viršininko administracija ir jos padaliniai (žemėtvarkos tarnybos) miestuose ir rajonuose. Žemėtvarkos darbams atlikti apskrities viršininkas taip pat gali pasitelkti kitas valstybines įmones bei organizacijas ir privačius matininkus, kurie turi atitinkamą išsilavinimą ir licenciją tiems darbams atlikti.

Valstybinis žemės kadastras yra kita valstybinio žemės tvarkymo stadija, glaudžiai susijusi su valstybine žemėtvarka. Valstybinio žemės kadastro paskirtis - kaupti ir atnaujinti informaciją bei tvarkyti duomenų bazę apie Lietuvos žemės plotą, kiekį, sudėtį, vertę, ūkinę būklę, teisinę priklausomybę, naudojimo ir apsaugos sąly-

gas, servitutus ir kitus ribojimus. Sudarant valstybinį žemės kadastrą yra remiamasi žemėtvarkos, miškotvarkos projektais, teritorijų planavimo ir kitais teisiniais dokumentais, taip pat geodezijos, kartografijos, melioracijos, nekilnojamojo turto priklausomybės ir kitais duomenimis. Valstybinio žemės kadastro duomenys savo ruožtu naudojami žemėtvarkos schemoms ir projektams rengti, teritorijoms planuoti, žemės reformos darbams atlikti, taip pat nekilnojamajam turtui registruoti, žemės savininkams apmokestinti bei valstybiniam žemės fondui valdyti ir žemės naudojimui kontroliuoti. Valstybinį žemės kadastrą tvarko speciali valstybės įmonė „Registrų centras“ (anksčiau vad. - Žemės ir kito nekilnojamojo turto kadastro ir registro valstybinė įmonė - ŽKNTKRVĮ) bei jos filialai, kurių nuostatus tvirtina Vyriausybė. Apskričių viršininkų administracijos ir jų padaliniai privalo reguliariai pateikti šiai įmonei duomenis apie žemės naudojimo būklės ir paskirties pasikeitimus, žemės reformos darbus, taip pat įstatymų numatytais atvejais organizuoti ir atlikti žemės sklypų geodezinius matavimus ir topografijos darbus. Valstybinio žemės kadastro duomenys yra pagrindas žemės informacinei sistemai kurti ir naudoti, kurios duomenimis už tam tikrą mokestį gali naudotis valstybės institucijos, juridiniai bei fiziniai asmenys.

5.4. ŽEMĖS TEISINIS REGISTRAVIMAS

Žemės teisinio registravimo reikšmė yra ta, kad nuosavybės ir kitos daiktinės teisės (išskyrus hipotekos teisę) į žemę ir kitą nekilnojamąjį turtą, šių teisių ribojimai, turto savininko prievolės bei kitų asmenų teisės į šį turtą atsiranda tiktai įregistravus juos Nekilnojamojo turto registre. Žemę ir kitą nekilnojamąjį turtą registruoja ir Nekilnojamojo turto registrą tvarko valstybės įmonė „Registrų centras“ ir jos filialai. *Tai yra baigiamoji valstybinio žemės tvarkymo proceso stadija.* Žemės ir kito nekilnojamojo turto teisinio registravimo objektus, sąlygas ir procesą reguliuoja Nekilnojamojo turto registro įstatymas ir atitinkami Vyriausybės nutarimai.

Nekilnojamojo turto registre registruojami: 1) žemės sklypas ir jame esantis kitas nekilnojamasis turtas; 2) žemės sklypo priklausiniai; 3) daiktinės teisės į nekilnojamąjį turtą ir jų ribojimai; 4) turto savininko prievolės, susijusios su šiuo turtu; 5) duomenų apie žemę ir kitą nekilnojamąjį turtą pasikeitimai.

Žemės sklypas, jame esantys pastatai ir įrenginiai bei kitas nekilnojamasis turtas registruojami nurodant apie juos visus duomenis, kai visiškai suformuotos ir patvirtintos žemės sklypo ribos, o duomenys nustatyti pagal žemės kadastro nuostatų reikalavimus. Žemės sklypo priklausiniais laikomi jame esantys: 1) miškas; 2) medžių ir krūmų želdiniai; 3) daugiamečiai sodiniai; 4) vandens telkiniai; 5) melioracijos įrenginiai; 6) kiti priklausiniai, nurodyti Civiliniame kodekse. Jie registruojami ne kaip atskiras turtas, bet kartu su žemės sklypu kaip vientisas turtas. Nekilnojamojo turto registre yra registruojamos visų rūšių nuosavybės ir žemės naudojimo teisės, servitutai ir kiti ribojimai, taip pat duomenys apie savininkus, bendraturčius, jų prievolės, susijusios su šiuo turtu, kitų juridinių ir fizinių asmenų teisės į šį turtą.

Nekilnojamojo turto registro duomenys yra vieši ir suteikiami už atitinkamą mokestį.

6. ŽEMĖS TEISINĖ APSAUGA

6.1. ŽEMĖS TEISINĖS APSAUGOS SĄVOKA IR SISTEMA

Žemės teisinė apsauga yra suprantama kaip valstybės ir savivaldos institucijų įgyvendinamos teisinės organizacinės priemonės, kuriomis siekiama užtikrinti žemės ir kitų gamtos išteklių apsaugą bei jų naudingųjų savybių atkūrimą, užkirsti kelią žemės teisės pažeidimams, nustatyta tvarka taikyti pažeidėjams teisinę atsakomybę, taip pat ginti žemės naudotojų ir kitų asmenų teises bei teisėtus interesus. Taigi sąvoka „teisinė apsauga“ yra platesnė už sąvoką „teisių gynimas“. *Teisių gynimas* yra siauresnė sąvoka ir apima žemės naudotojų bei kitų asmenų pažeistų arba ginčijamų teisių ir interesų gynimą valstybės institucijose ir teismuose.

Žemės teisinės apsaugos sistema sudaro: 1) specialios teisinės žemės apsaugos priemonės; 2) teisinės atsakomybės taikymas pažeidėjams; 3) žemės ginčų nagrinėjimas.

6.2. SPECIALIOSIOS ŽEMĖS APSAUGOS PRIEMONĖS

Specialiosios teisinės žemės apsaugos priemonės yra įstatyme arba sutartyje nustatytos žemės savininkų, kitų naudotojų ir valstybės prievolės žemės ir kitų gamtos išteklių tinkamo naudojimo, apsaugos ir atkūrimo santykiuose. Šios prievolės yra 3 rūšių: 1) prievolė užtikrinti racionalų (taupų) žemės ir kitų gamtos išteklių naudojimą, apsaugą ir atkūrimą; 2) prievolė vykdyti žemės, miško ir vandens telkinių naudojimo specialiąsias sąlygas; 3) prievolė įgyvendinti žemės teisės pažeidimų prevenciją.

Valstybė, siekdama *užtikrinti racionalų žemės naudojimą, apsaugą ir atkūrimą*, visiems žemės naudotojams Žemės įstatyme nustatė atitinkamas pareigas, kurias jie privalo vykdyti. Visi žemės naudotojai privalo naudoti žemę tik pagal pagrindinę tikslinę jos naudojimo paskirtį. Jie privalo tausoti žemės ir rekreacines naudmenas, mišką, vandenį, naudingąsias iškasenas ir kitus gamtos išteklius. Žemės savininkai ir kiti naudotojai privalo savo lėšomis įgyvendinti įstatymuose ir sutartyse nustatytas priemones žemei, miškui ir vandens telkiniams apsaugoti nuo užteršimo, erozijos ir nualinimo bei atkurti jų naudingąsias savybes. Jie taip pat privalo vykdyti jų naudojamose žemėse esančių kelių priežiūros ir eksploatavimo, melioracijos įrenginių priežiūros, taip pat miškų tvarkymo, apsaugos, naudojimo ir atkūrimo reikalavimus.

Ypatingą dėmesį valstybė skiria žemės ūkio paskirties žemių apsaugai. Tai ir suprantama, nes šios rūšies žemės yra pagrindinis mūsų maisto ir pramonės žaliavos šaltinis.

Žemės įstatyme yra nustatyta, kad valstybinės žemės plotai, kuriuose yra žemės naudmenos, arba žemės, tinkamos paversti tomis naudmenomis, pirmiausia turi būti parduodami, suteikiami naudotis arba išnuomojami žemės ūkio veiklai. Šitaip įstatymiškai įtvirtintas žemės ūkio paskirties žemių naudojimo pagal jų tikslinę paskirtį prioritetas. Visi šios paskirties žemių naudotojai privalo savo lėšomis įgyvendinti priemones, saugančias žemę nuo dirvožemio alinimo, vėjo ir vandens erozi-

jos, apaugimo krūmais ir supelkėjimo arba kitokio ūkinių savybių pablogėjimo. Jie privalo neužleisti žemės piktžolėmis, neteršti jos nuodingaisiais chemikalais, atliekomis bei šiukšlėmis, kovoti su augalų kenkėjais ir ligomis. Vykdamas statybas, žemės gelmių tyrimo, eksploatavimo arba kitus darbus, būtina nuimti ir išsaugoti derlingąjį dirvožemio sluoksnį ir panaudoti jį žemės ūkio naudmenoms gerinti. Pažeistos žemės turi būti reikultivuotos (t. y. atkurtos jų naudingosios savybės), kad jas būtų galima naudoti žemės ūkio gamybai. Turi būti laikomasi žemėtvarkos projektuose nustatytų reikalavimų, susijusių su dirvožemio, laukų, kelių ir vandens telkinių apsauginių želdinių įveisimu, priežiūra ir apsauga.

Šios priemonės turi būti įgyvendinamos ne tik žemės naudotojų, bet ir valstybės lėšomis. Lietuvos Respublikos Žemės ūkio ekonominių santykių reguliavimo įstatymo 16 straipsnyje nustatyta, kad Nacionalinei žemės ūkio programai įgyvendinti, taip pat ir melioracijai vykdyti, rūgščioms dirvoms kalkinti reikia skirti ne mažiau kaip 10 procentų nacionalinio biudžeto išlaidų, taip pat užsienio valstybių tikslines lėšas. Lietuvai įstojus į ES, šiam tikslui bus skiriamos ir ES lėšos. 2000 m. ES skyrė 70 mln. litų Lietuvos žemės ūkiui remti.

Specialiosios žemės, miškų ir vandens telkinių naudojimo sąlygos yra nustatytos tam, kad būtų išsaugota žemė, miškai ir vandens telkiniai nuo teršimo ir kitokio gadinimo, taip pat kad būtų išsaugotos nuo žalojimo ir išnykimo retos gyvūnijos ir augmenijos rūšys, archeologijos, istorijos bei kultūros paminklai. Šias sąlygas nustato apskrities viršininkas, o savivaldybei skirtose žemėse - savivaldybės taryba (meras). Tokios sąlygos yra nustatomos minėtų institucijų sprendimuose, specialiuose teritorijų planavimo dokumentuose, miestų ir gyvenviečių detaliuose planuose, taip pat žemės nuosavybės dokumentuose ir žemės naudojimo sutartyse. Jos yra privalomos visiems žemės ir kitų gamtos išteklių savininkams, naudotojams ir valdytojams.

Žemės savininkai, kurių žemėse yra vandens telkinių, valstybės saugomos augmenijos bei gyvūnijos rūšių, archeologijos, istorijos ir kultūros paminklų, privalo prižiūrėti apie juos esančias apsaugines zonas, vykdyti joms taikomus reikalavimus, ūkinę veiklą vykdyti taip, kad nedarytų žalos šiems objektams.

Visi ūkio subjektai, kurie naudoja žemę žemės gelmėms eksploatuoti, pramonės ir energetikos objektams išdėstyti, transportui, taip pat ryšių ir elektros linijoms, magistraliniams vamzdynams, privalo savo lėšomis įrengti ir prižiūrėti apsaugos zonas, kad jų ūkinė veikla nedarytų žalos žemei ir kitiems gamtos objektams bei ištekliams. Ypač griežti reikalavimai yra nustatyti naudojant saugomose teritorijose (rezervatuose, draustiniuose, valstybiniuose parkuose ir miškuose) esančius žemę, mišką ir vandens telkinius. Juose gali būti ribojama arba net iš viso draudžiama (rezervatuose) bet kokia ūkinė veikla, ribojama savininkų teisė disponuoti tokia žeme. Tokios žemės negalima padalyti į mažesnius sklypus, ją parduodant pirmumo teisę pirkti turi saugomos teritorijos direkcija. Yra nustatyti apribojimai naudojant vandens telkinius, miškus, augmenijos bei gyvūnijos išteklius (žvejyba, medžioklė ir pan.).

Žemės teisės pažeidimų prevenciją pirmiausia turi vykdyti patys žemės savininkai, naudotojai ir valdytojai. Jie privalo ne tik vykdyti tinkamo žemės naudojimo ir apsaugos reikalavimus, bet turi to reikalauti ir iš kitų fizinių bei juridinių asmenų. Jie turi teisę nustatyta tvarka reikalauti pašalinti bet kokią pažeidimą, dėl kurio jie negali naudotis žeme, ją valdyti ir disponuoti bei įgyvendinti jos apsaugos priemones. Be to,

Žemės įstatyme (34 str.) nustatyta, kad valstybės institucijos, fiziniai ir juridiniai asmenys, dėl kurių kaltės žemės savininkai ir naudotojai negalėjo naudotis žeme, ją valdyti ir ja disponuoti, privalo atlyginti dėl to susidariusius nuostolius žemės savininkams ir naudotojams, pagal galimybę atstatyti pirminę žemės ar kito objekto būklę.

Žemės teisės pažeidimų prevencija įgyvendinama ir vykdoma valstybinės žemės naudojimo kontrole. Šitai atliekant siekiama ne tik tikrinti, kaip žemės savininkai, naudotojai ir ūkio subjektai laikosi žemės naudojimo ir apsaugos reikalavimų, bet ir užkirsti kelią galimiems žemės teisės pažeidimams ateityje. Valstybinės žemės naudojimo ir apsaugos kontrolės metu tikrinama, ar ūkio subjektų pateiktuose ūkinės veiklos projektuose, programose bei teritorinio planavimo dokumentuose yra numatytos žemės ir kitų gamtos objektų bei išteklių naudojimo ir apsaugos sąlygos, ar numatytos konkrečios priemonės jų taršai ir niokojimui mažinti bei jų naudingosioms savybėms atkurti. Kai tokios sąlygos ir priemonės yra nenumatytos arba yra nekonkrečios ar nevykdomos, valstybinės kontrolės institucijų pareigūnai privalo reikalauti, kad tie pažeidimai būtų pašalinti, o jų nepašalinus kaltiesiems asmenims taikyti įstatymų nustatytas sankcijas. Valstybinę žemės naudojimo ir apsaugos kontrolę, kartu ir žemės teisės pažeidimų prevenciją vykdo Aplinkos ir Žemės ūkio ministerijų, apskrities viršininko administracijos, taip pat savivaldybių žemės tvarkos tarnybų pareigūnai. Jų kompetencija, teisės ir pareigos šioje srityje nustatyti Vyriausybės tvirtinamuose nuostatuose.

6.3. ATSAKOMYBĖ UŽ ŽEMĖS TEISĖS PAŽEIDIMUS

Žemės teisės pažeidimas, kaip ir kiekvienas teisės pažeidimas, yra priešingas teisei veikimas arba neveikimas, kuriuo pažeidžiamos asmenų teisės arba kliudoma jomis naudotis, taip pat padaromi nuostoliai ar žala žemės savininkams, naudotojams ir valdytojams, kitiems asmenims ar valstybei. Pavyzdinis žemės teisės pažeidimų sąrašas yra pateiktas Žemės įstatyme (53 str.) ir Žemės reformos įstatyme (18 str. 3 d.). Į jį įeina: savavališkas žemės užėmimas bei naudojimas; žemės naudojimas ne pagal paskirtį; žemės naudojimo ir apsaugos reikalavimų nesilaikymas; gretimų žemės savininkų, naudotojų ir kitų asmenų teisių ir interesų pažeidimas ir 1.1. Už žemės teisės pažeidimus yra taikoma teisinė atsakomybė.

Už žemės teisės pažeidimus taikomos atitinkamuose įstatymuose ar sutartyse numatytos sankcijos. Jos pažeidėjams sukelia nepageidaujamas turtines, socialines, moralines ir teises pasekmes. Tai gali būti įpareigojimas netrukdyti naudotis teisėmis, atlyginti žalą, nuostolius, sumokėti baudą, delspinigius, įvykdyti prievolę ir pan. Žemės įstatyme (53 str.) nurodyta, kad už žemės teisės pažeidimus gali būti taikoma *baudžiamoji, administracinė, drausminė ir turtinė atsakomybė*. Kiekvienos iš jų taikymo sąlygas ir tvarką nustato atitinkami baudžiamieji, administraciniai, darbo ir civiliniai įstatymai, o aiškina atitinkamos teisės šakos mokslas. Žemės teisei priskirtinos šios specifinės teisinės atsakomybės rūšys: 1) žemės naudojimo teisės nutraukimas; 2) žalos ir nuostolių atlyginimas; 3) įpareigojimas atlikti prievolę.

Žemės naudojimo teisės nutraukimas pasireiškia tuo, kad žemės įstatymuose ir sutartyse konkrečiai nurodytais atvejais ir nustatyta tvarka iš žemės sklypo savininko arba naudotojo atimama teisė naudotis žemės sklypu arba jo dalimi ir šitaip pasibaigia jo teisė į to žemės sklypo nuosavybę arba naudojimą. Žemės nuosavybės

arba naudojimo teisė gali būti nutraukta, kai: 1) neteisėtai atkurta nuosavybė į žemės sklypą, mišką ar vandens telkinį; 2) neteisėtai įforminta nuosavybės teisė į savavališkai užimtą žemę, mišką ar vandens telkinį; 3) nevykdomi žemės ir kitų gamtos objektų naudojimo apsaugos ir atkūrimo reikalavimai.

Kai apgaule, dokumentų klastojimu ar kitokiais neteisėtais būdais, pažeidžiant įstatymus piliečiui valstybės institucijos sprendimu atkurta nuosavybės teisė į žemę, toks sprendimas panaikinamas teismine tvarka ir nutraukiama teisė naudotis žemės sklypu. Tokio sprendimo panaikinimą turi inicijuoti žemės reformos kontrolę vykdančios valstybės institucijos. Savavališkai užimti žemės sklypai turi būti grąžinami teisėtiems savininkams, neatlyginant neteisėto naudojimo metu įdėtų į žemę sąnaudų. Žemės sklypai savavališkai užėmusių asmenų lėšomis turi būti taip sutvarkyti, kad būtų tinkami naudoti pagal paskirtį. Jeigu žemės naudotojas nevykdo žemės nuomos arba panaudos reikalavimų, taip pat teismine tvarka nutraukiama teisė naudotis žeme.

Žalos ir nuostolių atlyginimas yra civilinės turtinės atsakomybės rūšis. Žemės įstatyme (54 str.) nurodyta, kad fiziniai ir juridiniai asmenys, pažeidę nustatytas žemės naudojimo sąlygas, įstatymų nustatyta tvarka privalo atlyginti kitiems fiziniam ir juridiniam asmeniui bei valstybei padarytus nuostolius. Ši teisinė atsakomybės rūšis taikoma vadovaujantis atitinkamomis CK ir CPK normomis, tačiau turi būti atsižvelgta ir į žemės teisinių santykių ypatumus.

Žemės teisinio santykio subjektas, neįvykdęs arba netinkamai įvykdęs savo prievolę kitam asmeniui, privalo jam atlyginti dėl to padarytą žalą ir nuostolius, o įstatyme arba sutartyje numatytais atvejais sumokėti dar ir netesybas (baudą, delspinigius). Pagal CK 6.249 straipsnį *žala* yra asmens turto netekimas arba sužalojimas (pvz., žemės ar kito turto), turėtos išlaidos jam atkurti, t. y. tiesioginiai nuostoliai, taip pat negautos pajamos, kurias asmuo būtų gavęs, jeigu nebūtų neteisėtų veiksmų. *Nuostoliai* yra piniginė žalos išraiška. Be to, jeigu asmuo iš savo neteisėtų veiksmų gavo dar ir naudos, tai gauta nauda kreditoriaus reikalavimu taip pat gali būti pripažinta nuostoliais. Be tiesioginių nuostolių ir negautų pajamų, į nuostolius dar įskaičiuojamos ir protingos išlaidos, skirtos žalos prevencijai ar jai sumažinti, taip pat susijusios su civilinės atsakomybės ir žalos įvertinimu bei su nuostolių išieškojimu ne teismo tvarka.

Be nuostolių atlyginimo, įstatymo arba sutarties nustatytais atvejais už prievolės neįvykdymą arba netinkamą įvykdymą kaltoji šalis privalo sumokėti ir *netesybas* (*baudą* arba *delspinigius*). Kai pateikiamas reikalavimas dėl nuostolių atlyginimo, netesybos yra įskaitomos į nuostolius. Tačiau jeigu yra nustatytos netesybos, tai kreditorius negali reikalauti iš skolininko kartu ir netesybų, ir realiai įvykdyti prievolę. Išimtis būna tuomet, kai skolininkas praleidžia prievolės įvykdymo terminą.

Civilinė turtinė atsakomybė yra 2 rūšių: 1) sutartinė ir 2) deliktinė atsakomybė (CK 6.245 str. 2 d.). *Sutartinė atsakomybė* taikoma sutartiniais santykiais susijusioms šalims už įsipareigojimų ir prievolių neįvykdymą arba netinkamą įvykdymą. Pavyzdžiui, netinkamai įvykdžius žemės nuomos sutartį, pažeidusiai šaliai kyla atsakomybė atlyginti kitai šaliai dėl to turėtus nuostolius. *Deliktinė atsakomybė* taikoma pažeidėjui, kuris nesusijęs su nukentėjusiuoju sutartiniais-prievoliniais santykiais. Pavyzdžiui, atsiranda pareiga atlyginti žalą ir nuostolius, kurie susidarė dėl to, kad pažeidėjas klydė žemės savininkui ar naudotojui naudotis žeme, savavališkai užėmė svetimą žemę ir pan.

Civilinė turtinė atsakomybė už žemės teisės pažeidimus gali būti taikoma tik tuomet, kai yra nustatytos ir įrodytos visos trys CK 6.246-6.249 straipsniuose nurodytos sąlygos: 1) neteisėti veiksmai -1, y. neįvykdomos įstatyme arba sutartyje nustatytos pareigos (neteisėtas neveikimas) arba atliekami draudžiami veiksmai (neteisėtas veikimas), arba pažeidžiama bendro pobūdžio pareiga elgtis atidžiai ir rūpestingai, ir šitaip padaroma žala bei nuostoliai. Be to, įstatymo nustatytais atvejais žalą privalo atlyginti ir jos nepadaręs asmuo, t. y. kai jis atsako už žalą padariusio asmens veiksmus (netiesioginė civilinė atsakomybė); 2) priežastinis ryšys - atlyginami tik tokie nuostoliai, kurie atsirado kaip neteisėtų pažeidėjo veiksmų (veikimo arba neveikimo) rezultatas; būtina atsiriboti nuo stichinių nelaimių, nenugalimos jėgos ir kitų netiesioginių priežasčių; 3) kaltė - civilinė atsakomybė taikoma tik asmeniui, kuris kaltas dėl nuostolių padarymo, išskyrus įstatymo nustatytus atvejus, kai civilinė atsakomybė taikoma be kaltės. Pažeidėjo kaltė preziumuojama, t. y. jis laikomas kaltu, kol neįrodyta priešingai.

Įpareigojimas atlikti prievolę, kaip teisinės atsakomybės rūšis, gali būti taikomas savarankiškai arba kartu su sutartine arba deliktine atsakomybe.

Kai asmuo yra įpareigojamas netrukdyti žemės savininkui ar naudotojui naudotis žeme arba pašalinti kliūtis, trukdančias šiam įgyvendinti savo teises, - tai savarankiškos teisinės atsakomybės atvejis. Kai dėl neteisėtų žemės savininkų ir kitų naudotojų veiksmų sugadintos žemės naudmenos ir jų nebegalima naudoti pagal paskirtį, jie įpareigojami atlyginti dėl to padarytus nuostolius ir taip sutvarkyti žemę, kad ji būtų tinkama naudoti pagal paskirtį. Tokiu atveju įpareigojimas atlikti prievolę taikomas kartu su nuostolių atlyginimu.

6.4. ŽEMĖS GINČŲ NAGRINĖJIMAS

Žemės ginčai - tai tokie žemės teisinių santykių dalyvių ginčai, kurie kyla atsiradus, pasikeitus ar pasibaigus teisei į žemę ir kitą susijusį su žeme nekilnojamąjį turtą bei iškilus teisinės atsakomybės taikymo klausimui.

Pavyzdinis žemės ginčų sąrašas pateiktas Žemės įstatyme (55 str.). Tai ginčai dėl žemės sklypo ribų pakeitimo, dėl neteisėto žemės sklypo užėmimo, dėl trukdymų naudotis žemės sklypu, dėl bendro disponavimo žeme ir kt. Tačiau šis sąrašas nėra išsamus, teismų praktikoje jų būna ir kitokių. Viena iš svarbiausių žemės ginčų priežasčių yra žemės santykius reguliuojančių įstatymų deklaratyvumas, dviprasmiškumas, kitoks netobulumas, pernelyg dažnas jų keitimas arba papildymas. Didelę įtaką žemės ginčams kilti turi ir valstybės bei savivaldybių pareigūnų savivaliavimas ir biurokratizmas, jų teisinis nihilizmas ir neišprusimas, kvalifikuotos teisinės pagalbos stoka.

Įstatymuose yra įtvirtinta neteisminė ir teisminė žemės ginčų nagrinėjimo tvarka.

Išankstinis *neteisminis žemės ginčų nagrinėjimas* yra iš esmės privalomas 2 atvejais: 1) kai ginčą nagrinėti ir sprendimą dėl jo priimti pirmiausia turi atitinkama valstybės arba savivaldybės institucija, nes teismai yra ne valdymo institucija ir negali nagrinėti jų kompetencijai skirtų klausimų; 2) kai ginčą dėl neteisėtų valstybės arba savivaldybės pareigūnų veiksmų pirmiau turi išnagrinėti aukštesnė valstybės

institucija. Pavyzdžiui, ginčus ir skundus dėl žemės reformos metu suformuotų žemėnaudų tinkamumo bei parengtų žemės privatizavimo ir nuomos dokumentų atitikimo įstatymo reikalavimus pirmiausia turi išnagrinėti apskričių viršininkai ir Žemės ūkio ministerija. Tačiau pastaroji nenagrinėja ginčų ir skundų, kurie prieš tai nebuvo svarstyti apskrities viršininko administracijoje (Žemės reformos įstatymo 18str. 2d.).

Išankstinė neteisminė žemės ginčo nagrinėjimo tvarka turi būti konkrečiai nurodyta įstatyme. Kai šios tvarkos nesilaikoma, teismas atsisako priimti ieškinį, palieka jį nenagrinėtą arba pradėtą civilinę bylą nutraukia, ir pažeista teisė lieka neapginta. Tačiau kai neteisminė ginčo nagrinėjimo tvarka įstatyme konkrečiai nenurodyta arba privalančios priimti sprendimą valstybės ar savivaldybės institucijos vilkina jos priėmimą, arba kai priimtas neteisėtas sprendimas, visais šiais atvejais suinteresuota šalis gali tiesiogiai kreiptis į teismą.

Teismine tvarka žemės ginčus nagrinėja bendrosios kompetencijos ir administraciniai teismai pagal įstatymo nustatytą teisingumą. Šią žemės ginčų nagrinėjimo tvarką reguliuoja CPK ir administracinės teisenos įstatymai.

Žemės ginčai bendrosios kompetencijos teismuose pagal teisingumą gali būti nagrinėjami: 1) pirmosios instancijos tvarka - apylinkės ir apygardos teismuose; 2) apeliacine tvarka - apygardos teismuose ir Lietuvos apeliaciniame teisme; 3) kasacine tvarka - Lietuvos Aukščiausiajame Teisme. Bendrosios kompetencijos teismai sprendžia visus ginčus dėl teisės, kylančius iš žemės teisinių santykių, ir kai kuriuos iš administracinių santykių kylančius ginčus, jeigu jie įstatymu neperduoti nagrinėti administraciniams teismams. Bendrosios kompetencijos teismuose žemės ginčai nagrinėjami ieškinine ir ypatingosios teisenos tvarka. Ieškinine tvarka dažniausiai nagrinėjami ginčai dėl trukdymų įgyvendinti žemėnaudos teisę, dėl nuosavybės teisės į žemę pripažinimo, dėl žemės išreikalavimo iš svetimo neteisėto valdymo, dėl žemės sklypo ribų nustatymo ir keitimo, dėl žemės servitutų bei kitų apribojimų ir 1.1. Ypatingosios teisenos tvarka yra nagrinėjami: pareiškimai ir skundai dėl žemės valdymo nuosavybės teise ir dėl kitų juridinę reikšmę turinčių faktų nustatymo; dėl notarinių veiksmų teisėtumo; dėl žemės sklypo ir kito nekilnojamojo turto pripažinimo bešeimininkiu; dėl teisių pagal prarastus dokumentus atkūrimo ir kt.

Administraciniai teismai nagrinėja ginčus ir skundus dėl neteisėtų valstybės ir savivaldybių institucijų, jų pareigūnų veiksmų ir sprendimų, kuriais pažeidžiamos arba neteisėtai ribojamos žemės savininkų, naudotojų, kitų fizinių ir juridinių asmenų teisės ir teisėti interesai, kai jiems nepagrįstai ir neteisėtai taikyta administracinė atsakomybė teisiniuose žemės santykiuose. Šiuos ginčus nagrinėja apylinkės teismai, apygardos administraciniai teismai ir Vyriausiasis administracinis teismas pagal Administracinės teisenos įstatyme nustatytą teisingumą ir bylų pasiskirstymą. Tačiau šie teismai nagrinėja tik iš viešojo intereso kylančius ginčus. Kai skundžiamas teisės aktas, susijęs su žalos ir nuostolių atlyginimu, arba jis sukelia kitokias turtines pasekmes, tokius ginčus nagrinėja bendrosios kompetencijos teismai (pvz., ginčus dėl sprendimų, kuriais atkurta nuosavybės teisė į žemę).

Žemės ginčų nagrinėjimas yra svarbi teisinė priemonė, užtikrinanti tinkamą žemės naudojimą, jos apsaugą, žemės savininkų, naudotojų bei kitų asmenų teisių gynimą.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Žemė - tai valstybės teritorijoje esantis žemės paviršius, jos gelmės, taip pat joje esantys miškai, vandens telkiniai, augmenija, gyvūnija bei kiti gamtos objektai ir ištekliai. Lietuvos teritorijos ribose esanti žemė ir su ja susiję kiti gamtos objektai sudaro Lietuvos Respublikos žemės fondą.

Žemės teisė - teisės šaka, kuri reguliuoja žemės nuosavybės, naudojimo, valstybinio valdymo, tvarkymo ir apsaugos santykius, nustato šių santykių subjektų teises, pareigas, atsakomybę ir žemės ginčų nagrinėjimo tvarką.

Žemės nuosavybė - žemės savininko teisė valdyti jam priklausančią žemę, ja naudotis ir disponuoti.

Privati žemė - tokia žemė, kurią savininkas arba savininkai įgijo nuosavybės teise.

Valstybinė žemė - Lietuvos Respublikos žemės fondo dalis, kuri nepriskirta privačiai nuosavybei ir pagal įstatymus nepriklauso grąžintinai privačion nuosavybėn žemei.

Bendroji žemė - žemės sklypas ir jo priklausiniai, kurie kartu priklauso dviem arba keliems savininkams.

Žemės sklypo padalijimas - bendro žemės sklypo suskaidymas į atskiras dalis pagal naudojimo paskirtį: statybai, ūkinei komercinei veiklai, augalininkystei ir pan.

Žemės sklypo atidalijimas - tai atskyrimas ir atribojimas riboženkliais kiekvieno bendraturčio dalių iš bendro žemės sklypo natūra. Žemės sklypo atidalijimas visuomet susijęs su bendrosios nuosavybės teisės pasibaigimu.

Žemės servitutas - žemės savininko arba naudotojo prievolė įstatymo arba sutarties nustatyta tvarka leisti kitiems asmenims ribotai naudotis žemės sklypo dalimi.

Žemės sandoriai - fizinių ir juridinių asmenų veiksmai, kuriais siekiama sukurti, pakeisti arba panaikinti žemės nuosavybės, valdymo arba naudojimo teises ir su tuo susijusias prievoles.

Žemės naudojimo teisė - tai savarankiška subjektinė teisė, kuri reiškia, kad privačios arba valstybinės žemės savininkas arba naudotojas gali naudoti žemę ūkinei arba kitokiai veiklai, gauti iš jos pajamų.

Ūkininkas - fizinis asmuo, kuris verčiasi žemės ūkio veikla savo vardu įregistruotame ir atstovaujame ūkyje.

Ūkis - privati arba išnuomota nustatyto dydžio žemės valda kartu su joje esančiais sklypo priklausiniais ir neatskiriama susijusiu kitu nekilnojamuoju turtu (gyvenamuoju namu, ūkiniais pastatais, kiemu, kitais statiniais bei įrenginiais, taip pat jame esančiais medžiais bei kita augmenija).

Žemės ūkio įmonės - tai tokios įmonės, kurios nustatyta tvarka įregistruotos ir turi leidimą (licenciją) gaminti, perdirbti ir realizuoti žemės ūkio produkciją, teikti

paslaugas žemės ūkiui, jeigu jų metinės įplaukos iš šios veiklos sudaro ne mažiau kaip 50 procentų visų gaunamų pajamų.

Žemės valdymo teisė - tai žemės nuosavybės teisės sudedamoji dalis, t. y. savininko teisė turėti žemę savo žinioje ir daryti jai fizinį ar ūkinį poveikį.

Valstybinio žemės valdymo teisė - tai valstybės institucijų ir savivaldybių teisė įstatymų nustatytoje ribose valdyti ir tvarkyti Lietuvos Respublikos žemės fondą, nustatyti jo naudotojams draudimus ir ribojimus, suteikti naudotis, išnuomoti ar parduoti valstybinę žemę, taip pat įgyvendinti žemės apsaugos priemones.

Valstybinė žemėtvarka - visuma valstybės priemonių, kuriomis siekiama sudaryti reikiamas teises ir organizacines sąlygas naudingai ir tikslingai naudoti žemę, su ja susijusius ūkinius ir infrastruktūros objektus bei gamtos išteklius, taip pat garantuoti valstybės ir jos piliečių žemės nuosavybės ir naudojimo teisių apsaugą.

Valstybinis žemės kadastras - valstybinio žemės tvarkymo stadija, glaudžiai susijusi su valstybine žemėtvarka, kurios paskirtis - kaupti ir atnaujinti informaciją bei tvarkyti duomenų bazę apie Lietuvos žemės plotą, kiekį, sudėtį, vertę, ūkinę būklę, teisinę priklausomybę, naudojimo ir apsaugos sąlygas, servitutus ir kitus ribojimus.

Žemės teisinė apsauga - valstybės ir savivaldos institucijų įgyvendinamos teisinės organizacinės priemonės, kuriomis siekiama užtikrinti žemės ir kitų gamtos išteklių apsaugą bei jų naudingųjų savybių atkūrimą, užkirsti kelią žemės teisės pažeidimams, nustatyta tvarka taikyti pažeidėjams teisinę atsakomybę, taip pat ginti žemės naudotojų ir kitų asmenų teises bei teisėtus interesus.

Žemės ginčai - tai tokie žemės teisinių santykių dalyvių ginčai, kurie kyla atsiradus, pasikeitus ar pasibaigus teisei į žemę ir kitą susijusį su žeme nekilnojamąjį turtą bei iškilus teisinės atsakomybės taikymo klausimui.

KLAUSIMAI

1. Pateikite žemės, kaip nekilnojamojo turto, sampratą?
2. Koks yra žemės teisės ir aplinkos apsaugos teisės santykis?
3. Kokie yra žemės nuosavybės teisės įgijimo pagrindai?
4. Kokios yra žemės nuosavybės rūšys?
5. Kokios yra žemės servitutų rūšys?
6. Kokie duomenys turi būti nurodyti visuose žemės sandoriuose pagal Žemės įstatymo reikalavimus?
7. Koks yra žemės sklypo perleidimo su sąlyga išlaikyti iki gyvos galvos sutarties turinys (sklypo savininko ir įgijėjo teisės ir pareigos)?
8. Į kokias kategorijas yra suskirstyta Lietuvos Respublikos žemės fondo žemė?

ŽEMES TEISE

9. Kada žemė gali būti paimama visuomenės poreikiams?
10. Kokie yra apskrities viršininko įgaliojimai valstybinės žemėtvarkos srityje?
11. Kokiais atvejais yra privalomas išankstinis neteisminis žemės ginčų nagrinėjimas?

UŽDUOTYS

1. Nubraižykite žemės teisės šaltinių hierarchinę schemą.
2. Įsigijęs žemės sklypą, ūkininkas pastebėjo, kad kiekvieną rytą ir vakarą jo sklype esančiu taku gyvulius gena ūkininkas iš kaimyninio sklypo. Naujakuris pareikalavo iš kaimyno arba mokėti mokesť už naudojimąsi sklypu, arba ginti gyvulius per kito ūkininko sklypą. Kaimynas pareiškė mokesčio nemokėsiąs, nes jau 10 metų šiuo taku gena gyvulius prie upės ir niekam nėra skolingas. Įvertinkite situaciją pagal Civilinio kodekso Ketvirtosios knygos „Daiktinė teisė“ ir Žemės įstatymo nuostatas.
3. Schemoje pavaizduokite valstybinio žemės valdymo institucijų sistemą.
4. Apskrities viršininkas atsisakė išnuomoti valstybinės žemės sklypą. Kam turi būti apkūstas šis sprendimas - Žemės ūkio ministerijai, Prezidentui, Lietuvos aukščiausiajam teismui, apylinkės teismui, apygardos administraciniam teismui ar Vyriausybei?

DEŠIMTAS SKYRIUS

BAUDŽIAMOJI TEISĖ

1. BAUDŽIAMOJI TEISĖ IR BAUDŽIAMASIS ĮSTATYMAS

1.1. BAUDŽIAMOJI TEISĖ KAIP TEISĖS ŠAKA

Lietuvos teisėje skiriami kelių rūšių teisės pažeidimai. Nusikalstamos veikos yra viena iš teisės pažeidimų rūšių. Iš kitų teisės pažeidimų nusikalstamos veikos išsiskiria savo pavojingumu. Nusikalstamos veikos laikomos didžiausią pavojų valstybės stabilumui bei visuomenės narių saugumui kelianti teisės pažeidimų rūšis. Nusikalstamos veikos yra viena iš baudžiamosios teisės *reguliavimo dalyko* sudėtinių dalių.

Valstybė, gindama save ir visuomenę nuo nusikalstamų veikų ir jas darančių asmenų, įstatymais uždraudžia tam tikrus poelgius ir nustato teisinio reagavimo priemonių sistemą. Nusikalstamos veikos padarymas užtraukia teisinius padarinius, iš kurių pagrindinis yra baudžiamoji atsakomybė. Nusikalstamos veikos padarymo teisiniai padariniai yra *antroji* baudžiamosios teisės reguliavimo objekto sudėtinė dalis. Taigi baudžiamoji teisė yra nusikalstamų veikų padarymo ir jų teisinių padarinių teisė.

Dažnai baudžiamoji teisė suprantama kaip nusikaltimo ir baudmės teisė. Tačiau toks baudžiamosios teisės supratimas nėra tikslus, nes, be nusikaltimo, baudžiamajai teisei priklauso ir baudžiamieji nusižengimai. Be to, nusikalstamos veikos padarymas ne visuomet baigiasi baudmės skyrimu ir jos atlikimu. Baudžiamoji teisė numato atleidimo nuo baudmės ir atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės institutus.

1.2. BAUDŽIAMASIS ĮSTATYMAS IR JO GALIOJIMAS

Baudžiamoji teisė, kaip ir kitos teisės šakos, išreiškiama baudžiamosios teisės normomis. Baudžiamosios teisės normos priimamos, keičiamos ar naikinamos tik įstatymais. Kadangi įstatymų priėmimo teisę Lietuvoje turi tik Seimas, taigi tik Seimas kuria baudžiamąją teisę kaip teisės šaką. Nei Vyriausybė, nei jokios kitos valstybės institucijos negali priiminėti ar keisti baudžiamosios teisės normų. Tik Seimas gali nustatyti, keisti ar naikinti veikų nusikalstamumą ir baudžiamumą.

Baudžiamosios teisės normose nustatytų draudimų turi laikytis visi piliečiai, esantys Lietuvos teritorijoje, tačiau pripažinti, kad asmuo pažeidė baudžiamąjį įstatymą, bei taikyti baudžiamosios teisės normose numatytas sankcijas gali toli gražu ne kiekvienas pilietis ar institucija. Baudžiamuosius įstatymus taikyti suteikta teisė tik teismams bei savo kompetencijos ribose kitoms teisės saugos institucijoms bei jų pareigūnams. Be teismų, baudžiamuosius įstatymus gali taikyti tik prokurorai ir Vidaus reikalų ministerijos, Specialiųjų tyrimų tarnybos, ikiteisminio

tyrimo pareigūnai. Kadangi baudžiamojo įstatymo taikymas susijęs su rimtais žmogaus teisių apribojimais (laisvės atėmimu ar apribojimu, atėmimu teisės dirbti tam tikrą darbą ir pan.), jį taikant vyksta specialus baudžiamasis procesas, kurio paskirtis nustatyti, ar tikrai konkrečiu atveju baudžiamasis įstatymas yra pažeistas ir kas jį pažeidė.

Visos baudžiamosios teisės normos Lietuvoje yra kodifikuotos viename įstatyme. Šis įstatymas vadinasi Baudžiamasis kodeksas (BK). Ilgą laiką Lietuvoje galiojo 1961 m. priimtas Baudžiamasis kodeksas. Jis buvo parengtas Lietuvai esant TSRS sudėtyje ir atspindėjo tos valstybės vertybines orientacijas, požiūrį į nusikalstamumą, žmogų ir jo teises. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, daugelis šio kodekso normų neatitiko gyvenimo reikalavimų ir negynė ar nepakankamai gynė Lietuvos valstybės saugumą, stabilumą, visuomenės narių gerovę bei saugumą. Todėl po 1990 m. BK normos nuolatos buvo keičiamos. Buvo panaikinta daugybė BK nuostatų, kurios neatitiko pasikeitusios politinės ir ekonominės situacijos. Be to, nuolatos buvo priimami nauji įstatymai, keičiamos galiojusios normos.

Kartu nuo pat 1990 m. imtas rengti naujas BK. Jo rengimas užsitęsė. 2000 m. rugsėjo 26 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė naują BK. Priėmęs šį BK, Lietuvos Respublikos Seimas nenustatė jo įsigaliojimo datos. Tik 2002 m. lapkričio 22 d. įstatymu „Dėl Lietuvos Respublikos baudžiamojo kodekso, patvirtinto 2000 m. rugsėjo 26 d. įstatymu Nr. VIII-1968, Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodekso, patvirtinto 2002 m. kovo 14 d. įstatymu Nr. IX-785 ir Lietuvos Respublikos bausmių vykdymo kodekso, patvirtinto 2002 m. birželio 27 d. įstatymu Nr. IX-994, įsigaliojimo ir įgyvendinimo tvarkos įstatymo“ buvo nustatyta naujo BK įsigaliojimo data - 2003 m. gegužės 1 diena. Taigi dar beveik trejus metus po naujo BK priėmimo Lietuvoje galiojo 1961 m. Baudžiamasis kodeksas.

2000 m. Baudžiamasis kodeksas yra pirmas Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas. Taip jau atsitiko, kad Lietuva XX amžiuje neturėjo savarankiškai Lietuvos mokslininkų parengto Baudžiamojo kodekso ir vadovavosi iš esmės kitose valstybėse parengtais įstatymais.

Didžiausia naujojo BK vertė yra ta, kad jame įtvirtinta nauja nusikalstamumo kontrolės koncepcija, nauji baudžiamosios teisės ir nusikalstamumo kontrolės principai, padėti naujos, labiau civilizuotos, baudžiamosios politikos teisiniai pagrindai. Tai modernus kodeksas, atspindintis šiuolaikinės baudžiamosios teisės raidos tendencijas, idėjas ir šiuolaikinio baudžiamosios teisės mokslo pasiekimus. Naujajame BK yra įtvirtintas perėjimas nuo tarybinės baudžiamosios teisės doktrinos prie šiuolaikinės neoklasicizmo doktrinos. Antra vertus, naujojo BK įsigaliojimas visai nereiškia, kad atmetama visa teisė, kuri gyvavo iki jam įsigaliojant, ir teisininkams reikės iš naujo mokytis baudžiamąją teisę. Kaip jau minėta, nemaža dalis naujojo BK nuostatų palaipsniui buvo įtvirtinama 1990-2003 m. laikotarpiu darant 1961 m. Baudžiamojo kodekso pakeitimus.

2. PAGRINDINĖS BAUDŽIAMOSIOS TEISĖS NUOSTATOS (PRINCIPAI), ĮTVIRTINTOS NAUJAJAME BAUDŽIAMAJAME KODEKSE

2.1. NUSIKALTIMO SUDĖTIS - BAUDŽIAMOSIOS ATSAKOMYBĖS PAGRINDAS

Baudžiamosios atsakomybės pagrindą sudaro nusikaltimo sudėtis. BK 2 straipsnio 4 dalyje teigiama, kad pagal baudžiamąjį įstatymą atsako tik tas asmuo, kurio padaryta veika atitinka baudžiamojo įstatymo numatytą nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo sudėtį. Nors kaltė yra būtinas nusikaltimo sudėties požymis, BK 2 straipsnio 3 dalyje nustatyta, kad asmuo atsako pagal baudžiamąjį įstatymą tik tuo atveju, jeigu jis yra kaltas padaręs nusikalstamą veiką. Taigi net ir padarius baudžiamajame įstatyme numatytą veiką, baudžiamoji atsakomybė nebus taikoma, jei veika bus padaryta nesant kaltės. Kartu BK 2 straipsnio 2 dalyje lyg ir daroma išimtis - joje teigiama, kad įstatymo nežinojimas nuo baudžiamosios atsakomybės neatleidžia. Tačiau jei įstatymo nežinojimas susijęs su pateisinama priežastimi, kaltinamas asmuo gali gintis pasiremdamas BK 2 straipsnio 3 dalyje įtvirtinta nuostata, kad asmuo atsako pagal baudžiamąjį įstatymą tik jeigu veikos padarymo metu iš jo galima buvo reikalausti įstatymus atitinkančio elgesio.

2.2. *NON BIS IN IDEM* PRINCIPAS (NEGALIMA DU KARTUS BAUSTI UŽ TĄ PATĮ)

Šis principas įtvirtintas BK 2 straipsnio 6 dalyje. Joje sakoma, kad niekas negali būti baudžiamas už tą pačią nusikalstamą veiką antrą kartą. Šis principas įtvirtintas ne tik BK, bet ir Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos Septintojo protokolo 4 straipsnyje bei Lietuvos Respublikos Konstitucijos 31 straipsnio 5 dalyje. Atkreiptinas dėmesys, jog tiek Konvencija, tiek ir Lietuvos Respublikos Konstitucija bei įstatymai nedraudžia dvigubos teisinės atsakomybės aplamai. Jie draudžia tik dvigubą baudimą. Nubaudimas, kaip teisinio reguliavimo metodas, taikomas esant baudžiamajai, administracinei, drausminei atsakomybei. Tuo tarpu baudimas, kaip civilinės teisės reguliavimo metodas, nepripažįstamas. Civilinės atsakomybės tikslas ne nubausti, o atstatyti pažeistą teisę. Dviguba baudžiamoji ir civilinė atsakomybė už tą pačią veiką neprieštarauja *non bis in idem* principui, todėl Lietuvos įstatymai numato dvigubos - baudžiamosios ir civilinės -atsakomybės galimybę.

Lietuvos įstatymuose labai aiškiai pasisakoma dėl dvigubos baudžiamosios atsakomybės už tą pačią veiką. Ilgą laiką Lietuvos teisminėje praktikoje *non bis in idem* principas veikė tik baudžiamojoje teisėje, ir kai nusikalstamą veiką padaręs asmuo būdavo patraukiamas baudžiamojon ir administracinę atsakomybę, niekas nemanė, kad pažeidžiami įstatymai. Tačiau pastarųjų metų Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktika koreguoja šį požiūrį.

2.3. BAUDŽIAMOSIOS ATSAKOMYBĖS TEISINGUMO PRINCIPAS

Įstatymai, tarp jų ir baudžiamieji įstatymai, simbolizuoja teisingumą. Teisingumas iki šiol Lietuvos teisėje dažnai būdavo siejamas tik su teismo veikla nagrinėjant baudžiamąsias bylas ir priskiriamas ne baudžiamosios teisės, o baudžiamojo proceso principams.

Baudžiamojo poveikio priemonės turi būti teisingos. Tai postulat, kurio įrodinėti nereikia. Tačiau ką reiškia teisinga bausmė? Teisingumo principas bus įgyvendintas: 1) jei bausmė atitiks nusikaltimo sunkumą; 2) jei sankcijos už nusikaltimus bus teisingumas; 3) jei veikos bus pagrįstai kriminalizuotos. Teisingumas baudžiamąja teisine prasme bus tada, kai paskirta kaltininkui bausmė atitiks padaryto nusikaltimo sunkumą bei kaltininko asmenybę. Be to, teisingumas bus įgyvendintas, kai analogiškos veikos, padarytos tokiomis pat aplinkybėmis, bus vertinamos iš baudžiamosios teisės pozicijų ir už jas bus baudžiama analogiškai, nesvarbu, kokiam teisme bus priimamas nuosprendis. Kai mes sakome, kad bausmė turi būti teisinga, turime galvoje, kad asmens, padariusio vagystę ar sužalojusio kitą asmenį dėl eismo saugumo taisyklių pažeidimo Vilniuje, veika bus įvertinta ir jis bus nubaustas taip pat, kaip toks pats pažeidėjas, padaręs tokią pat veiką Kaune ar Klaipėdoje. Jei vairuotojas, užvažiavęs ant vaiko, bus nubaudžiamas griežčiau už vairuotoją, sužalojusį pagyvenusį asmenį, ir tik dėl nukentėjusiojo amžiaus ar dėl to, kad byla sukėlė didelį visuomenės susidomėjimą, tai jau sukels abejonį dėl teisingumo. Teisingumo principas įtvirtintas BK 41 straipsnyje, kur formuluojant bausmės paskirtį nustatyta, kad greta kitų tikslų bausmė turi užtikrinti teisingumo principo įgyvendinimą.

2.4. ATSAKOMYBĖS INDIVIDUALIZAVIMO PRINCIPAS

Šio principo esmė yra ta, kad bausmė asmeniui, padariusiam nusikalstamą veiką, turi būti skiriama individualiai, t. y. bausmė turi būti parenkama atsižvelgiant į padarytos nusikalstamos veikos sunkumą bei kaltininko asmenybę. Šis principas pirmiausia įtvirtintas BK 54 straipsnyje, kur suformuluoti bendrieji bausmės skyrimo pagrindai. Šiame straipsnyje pasakyta, kad teismas skiria bausmę pagal šio kodekso specialiosios dalies straipsnio, numatančio atsakomybę už padarytą nusikalstamą veiką, sankciją, laikydamasis šio kodekso bendrosios dalies nuostatų. Skirdamas bausmę teismas atsižvelgia į: 1) padarytos nusikalstamos veikos pavojingumo laipsnį; 2) kaltės formą ir rūšį; 3) padarytos nusikalstamos veikos motyvus ir tikslus; 4) nusikalstamos veikos stadiją; 5) kaltininko asmenybę; 6) asmens kaip bendrininko dalyvavimo darant nusikalstamą veiką formą ir rūšį; 7) atsakomybę lengvinančias bei sunkinančias aplinkybes.

BK 55 ir 56 straipsniuose įtvirtinta principinė nuostata dėl skirtingo požiūrio į asmenis, pirmą kartą nusikaltusius, ir į recidyvistus.

2.5. ŠANSO PRINCIPAS

Šis principas įtvirtintas ne viename BK straipsnių, liečiančių nusikalstamos veikos padarymo teisinius padarinius. Asmenims, pirmą kartą padariusiems nusikalstamą veiką, naujajame BK skiriamas ypatingas dėmesys. Baudžiamasis kodeksas šiuo požiūriu nubrėžia aiškias baudžiamosios politikos kryptis. Baudžiamoji teisė (nepaisant savo grėsmingo pavadinimo) turi suteikti nusikaltusiajam šansą. Todėl Baudžiamojo kodekso nuostatose įtvirtintas vadinamasis šanso principas. Šia prasme itin svarbi yra BK 55 straipsnio nuostata, kad asmeniui, pirmą kartą padariusiam nesunkų ar apysunkį nusikaltimą, skiriamos bausmės, nesusijusios su laisvės atėmimu. Be to, labai išplėstos galimybės atleisti asmenis, pirmą kartą padariusius nusikalstamą veiką, nuo bausmės ar baudžiamosios atsakomybės. BK 40 straipsnyje numatyta, kad asmuo teismo gali būti atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės pagal laidavimą, jeigu: 1) jis pirmą kartą padarė nusikalstamą veiką; 2) visiškai pripažino savo kaltę ir gailisi padaręs nusikalstamą veiką; 3) bent iš dalies atlygino ar pašalino padarytą žalą arba įsipareigojo ją atlyginti, jeigu ji buvo padaryta; 4) yra pagrindo manyti, kad jis visiškai atlygins ar pašalins padarytą žalą, laikysis įstatymų ir nedarys naujų nusikalstamų veikų. Analogiška atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės nuostata dėl nepilnamečių, pirmą kartą padariusių nesunkų ar apysunkį nusikaltimą, numatyta BK 93 straipsnyje.

2.6. NUKENTĖJUSIOJO INTERESŲ IŠPLĖTIMO PRINCIPAS

Naujas BK suteikia nukentėjusiajam žymiai daugiau teisių inicijuojant bei vykdant baudžiamąjį persekiojimą. Vienas iš rimtų iki šiol egzistavusios kriminalinės justicijos sistemos trūkumų buvo tas, kad ji nepakankamai atsižvelgdavo į proceso dalyvių, visų pirma į nukentėjusiojo, nuomonę bei norus įgyvendinant baudžiamąjį persekiojimą. Dauguma BK numatytų nusikaltimų buvo laikomi didelės visuomeninės reikšmės nusikaltimais, todėl paprastai baudžiamosios bylos buvo viešojo kaltinimo bylos ir jose neliko vietos nukentėjusiojo interesams.

Tai nauja baudžiamosios teisės principinė nuostata. Nukentėjusiojo vaidmens didinimas įtvirtinamas baudžiamuosiuose įstatymuose dviem būdais. Pirmą, Baudžiamajame kodekse išplėstas veikų ratas, dėl kurių baudžiamasis persekiojimas pradedamas tik esant nukentėjusiojo ar jo atstovo pareiškimui. Į tai įeina nusikalstamos veikos, padarytos nuosavybei, nesusijusios su smurtu, taip pat kai kurios nusikalstamos veikos, susijusios su kūno sužalojimu buitinių konfliktų metu tarp artimų žmonių. Juk ir dabar nukentėjęs asmuo skundžiasi toli gražu ne dėl kiekvieno nusikaltimo. Kitas nukentėjusiojo vaidmens didinimo baudžiamojoje teisėje atvejis - tai suteikimas nukentėjusiajam teisės nutraukti pradėtą procesą. Kaip rodo praktika, neretoje byloje kaltininkas, pabūgęs galimų padarinių, atlygina nukentėjusiajam padarytą žalą, padaro kitokius veiksmus nukentėjusiojo naudai ir praktiškai kaltininkas ir nukentėjusysis susitaiko. BK yra nuostata dėl asmens atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės už kai kuriuos nusikaltimus kaltininkui ir nukentėjusiajam susitaikius (BK 38 str.).

2.7. GERO KALTININKO ELGESIO IR PAGALBOS ATSKLEIDŽIANT NUSIKALTIMUS SKATINIMO PRINCIPAS

Šiuolaikinė baudžiamoji teisė turi būti ne tik baudimo, bet ir gero elgesio skatinimo teisė. Todėl kita principinė nuostata, kuri įtvirtinta Baudžiamajame kodekse, siejama su skatinamojo pobūdžio normų išplėtimu baudžiamajoje teisėje. Deja, pas mus iki šiol dar labai gabi nuostata, kad baudžiamosios teisės normos gali turėti tik bauginamąjį, baudžiamąjį pobūdį, kad jų paskirtis - tik grasinti, bausti kaltininką. Tačiau baudžiamieji įstatymai turėtų numatyti išsąsistematizavimą normų, kurios skatintų teigiamą kaltininko elgesį. Tos normos turėtų būti taikomos įvairiose baudžiamajo proceso stadijose ir skatinti teigiamą, palankų teisingumui vykdyti kaltininko elgesį. Baudžiamosios teisės normos turi skatinti kaltininkus prisipažinti, padėti greitai atskleisti nusikaltimą, demaskuoti bendrininkus, atlyginti padarytą žalą. Toks elgesys skatinamas numatant įstatyme galimybes netraukti asmens baudžiamajon atsakomybėn, atleisti jį nuo baudžiamosios atsakomybės, skirti švelnesnę negu įstatyme numatyta bausmę bei skirti švelniausią ar minimalią iš sankcijoje už padarytą nusikaltimą numatytų bausmių. Juk teisingumas tik laimės, jei greičiau bus iširtas nusikaltimas, greičiau atlyginta žala, net ir tuo atveju, jei už nusikaltimą bus paskirta ne itin griežta bausmė.

Skatinamosios normos numatytos ne viename BK straipsnyje. Antai BK 39¹ straipsnio 1 dalyje įtvirtinta, kad nuo baudžiamosios atsakomybės atleidžiamas asmuo, kuris dalyvavo nusikalstamam susivienijimui darant nusikaltimus, tačiau prisipažino dalyvavęs darant tokią nusikalstamą veiką ar priklausęs nusikalstamam susivienijimui ir aktyviai padėjo atskleisti organizuotos grupės ar nusikalstamo susivienijimo narių padarytas nusikalstamas veikas. BK 93 straipsnio numatytas nepilnamečio, pirmą kartą padariusio neatsargų arba nesunkų ar apysunkį tyčinį nusikaltimą, atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės, jeigu jis nukentėjusio asmens atsiprašė ir visiškai ar iš dalies savo darbu ar pinigais atlygino arba pašalino padarytą turtinę žalą arba pripažino savo kaltę ir gailisi padaręs nusikalstamą veiką.

Kita grupė skatinamųjų normų suteikia galimybę atsižvelgti į gerą kaltininko elgesį, skiriant jam bausmę už padarytą nusikaltimą. Yra kelios kaltininko gero elgesio įvertinimo galimybės. Pirmą: paskirti švelniausią iš įstatyme numatytų bausmių. Tai numatyta BK 61 straipsnyje („Bausmės skyrimas, kai yra atsakomybę lengvinančių ir(ar) sunkinančių aplinkybių“). Šio straipsnio 4 dalyje nustatyta, kad jeigu kaltininkas savo noru prisipažino padaręs nusikaltimą, nuoširdžiai gailisi, aktyviai padėjo išaiškinti nusikaltimą ir nėra atsakomybę sunkinančių aplinkybių, teismas skirtajam ne didesnę kaip straipsnio sankcijoje už padarytą nusikaltimą numatytos bausmės vidurkis laisvės atėmimo bausmę arba su laisvės atėmimu nesusijusią bausmę. Kita kaltininko gero elgesio įvertinimo galimybė - tai paskirti bausmę, švelnesnę, negu numatyta sankcijoje už padarytą nusikalstamą veiką. Tai įtvirtinta BK 62 straipsnyje („Švelnesnės, negu įstatymo numatyta, bausmės skyrimas“). Šiame straipsnyje numatyta, kad teismas, atsižvelgęs į visas bylos aplinkybes, už kiekvieną nusikalstamą veiką gali paskirti švelnesnę, negu įstatymo numatyta, bausmę, jeigu nusikalstamą veiką padaręs asmuo pats savo noru atvyko ar pranešė apie šią veiką, prisipažino ją padaręs ir nuoširdžiai gailisi, ir (ar) padėjo ikiteisminiam tyrimui bei teismui išaiškinti nusikalstamą veiką, ir visiškai ar iš dalies atlygino arba pašalino padarytą turtinę žalą.

3. BAUDŽIAMOJO KODEKSO STRUKTŪRA

Bendra Baudžiamojo kodekso struktūra nusistovėjo per daugelį metų ir ją priėmė daugumos šalių įstatymų leidėjai. Baudžiamasis kodeksas susideda iš dviejų dalių: specialiosios dalies ir bendrosios dalies. *Specialiojoje dalyje* aprašomi visų nusikalstamų veikų požymiai bei bausmės, numatytos ir skirtinos už atskirų nusikalstamų veikų padarymą. Nėra nusikalstamų veikų už specialiosios dalies ribų. Visų nusikalstamų Lietuvoje veikų požymiai yra numatyti BK specialiojoje dalyje. Specialioji dalis - tai lyg išsamus nuodėmių sąrašas. Specialiosios dalies straipsniai susideda iš dviejų dalių: dispozicijos ir sankcijos. Straipsnio dispozicijoje aprašomi nusikalstamos veikos požymiai, o sankcijoje - bausmės, kurias gali skirti teismas už tokią nusikalstamą veiką.

Bendrojoje baudžiamojo kodekso *dalyje* aprašomos nuostatos, kurios turi visuotinį pobūdį ir taikomos ne vienai nusikalstamai veikai, o liečia visas ar dalį nusikalstamų veikų, numatytų specialiojoje dalyje. Bendrojoje dalyje įtvirtinami baudžiamųjų įstatymų bei jų galiojimo principai, formuluojami baudžiamosios atsakomybės pagrindai bei aplinkybės, šalinančios baudžiamąją atsakomybę. Bendrojoje dalyje pateikiami nusikalstamų veikų apibrėžimai, jų klasifikacija, kaltės formos ir jų apibrėžimai. Bendrojoje dalyje pateikiamas visų bausmių ir baudžiamojo poveikio priemonių sąrašas, atskleidžiamas jų turinys, formuluojamos bausmių skyrimo taisyklės. Taip pat įtvirtinami atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės, atleidimo nuo bausmės institutai, jų rūšys bei taikymo sąlygos, teistumo institutas.

Studijuojant baudžiamąją teisę bei taikant baudžiamuosius įstatymus vienodai svarbios tiek specialioji, tiek bendroji BK dalys.

4. BAUDŽIAMOSIOS ATSAKOMYBĖS PAGRINDAI

4.1. NUSIKALSTAMOS VEIKOS SAMPRATA

Nusikalstamos veikos yra baudžiamosios teisės šerdis. Baudžiamoji teisė pirmiausia yra teisė apie nusikalstamas veikas ir jų požymius. „Nusikalstamos veikos“ terminas yra naujas Lietuvos baudžiamojoje teisėje. Jis įsigaliojo tik priėmus naują 2000 m. BK. Iki šiol Lietuvos baudžiamojoje teisėje buvo vartojamas tik „nusikaltimo“ terminas. Naujasis BK, be „nusikaltimo“ termino, įvedė „baudžiamojo nusižengimo“ terminą. Taigi naujojo BK specialioji dalis aprašo ir numato baudžiamąją atsakomybę ne tik už nusikaltimo, bet ir baudžiamojo nusižengimo padarymą. Dėl to prirėkė naujo termino, kuris apimtų ir nusikaltimus, ir baudžiamuosius nusižengimus. Taip buvo įvestas „nusikalstamos veikos“ terminas.

Naujame BK yra apie 220 įvairių nusikalstamų veikų sudėčių. Didžiąją jų dalį sudaro nusikaltimai, tačiau apie 10 procentų veikų yra baudžiamieji nusižengimai. Pagal BK 11 straipsnio 1 dalį, nusikaltimas yra pavojinga ir BK uždrausta veika (veikimas ar neveikimas), už kurią numatyta laisvės atėmimo bausmė. BK 12 straipsnyje nustatyta, kad baudžiamasis nusižengimas yra pavojinga ir BK uždrausta veika (veikimas ar neveikimas), už kurią numatyta bausmė, nesusijusi su laisvės atėmimu, išskyrus areštą. Šie abu apibrėžimai teisine prasme yra labai reikšmingi, nes

juose įtvirtinti nusikalstamų veikų požymiai. Tiek nusikaltimo, tiek baudžiamojo nusižengimo apibrėžime matyti du esminiai nusikalstamos veikos apibūdinantys dalykai. Abiejuose apibrėžimuose akcentuojamas: 1) veikos pavojingumas ir 2) veikos draudžiamumas baudžiamajame įstatyme. Tai ir yra du nusikalstamos veikos požymiai.

Taigi nusikaltimas ir baudžiamasis nusižengimas pirmiausia yra pavojingos veikos. Veika - tai socialiai reikšmingas žmogaus elgesys, poelgis. Be veikos negali būti kalbos apie nusikalstamą veiką. Tačiau toli gražu ne kiekvienas žmogaus poelgis laikomas nusikaltimu. Priešingai - tik labai mažai dalių žmonių poelgių suteikiamas nusikalstamos veikos statusas. Vienas pagrindinių nusikalstamo elgesio bruožų - tokio elgesio pavojingumas. Įvairių žmogaus poelgių, net ir tų, kurie laikomi nusikalstamais, pavojingumas nėra vienodas. Nusikaltimai yra veikos, pavojingesnės už baudžiamuosius nusižengimus. Nusikaltimais laikomos tik tos pavojingos veikos, už kurias BK specialiosios dalies sankcijoje numatyta laisvės atėmimo bausmė. Tai gali būti vienintelė ar viena iš įstatyme alternatyviai numatytų bausmių. Bet negalima teigti, kad visi nusikaltimai yra vienodai pavojingi (sunkūs). Nusikaltimai skiriasi pavojingumu (sunkumu). Nusikaltimo pavojingumas (sunkumas) koncentruota forma išreiškiamas įstatymo sankcijoje už padarytą nusikaltimą.

4.2. NUSIKALTIMŲ KATEGORIJOS

Naujajame BK visi nusikaltimai pagal jų pavojingumą suklasifikuoti į kategorijas. Baudžiamajame kodekse išskirti *tyčiniai* ir *neatsargūs nusikaltimai*. Savo ruožtu tyčiniai nusikaltimai BK 11 straipsnyje suskirstyti į nesunkius, apysunkius, sunkius ir labai sunkius. Nesunkus nusikaltimas yra tyčinis nusikaltimas, už kurį baudžiamajame įstatyme numatyta didžiausia bausmė neviršija trejų metų laisvės atėmimo. Apysunkis nusikaltimas yra tyčinis nusikaltimas, už kurį baudžiamajame įstatyme numatyta didžiausia bausmė viršija trejus metus laisvės atėmimo, bet neviršija šešerių metų laisvės atėmimo. Sunkus nusikaltimas yra tyčinis nusikaltimas, už kurį baudžiamajame įstatyme numatyta didžiausia bausmė viršija šešerius metus laisvės atėmimo, bet neviršija dešimties metų laisvės atėmimo. Labai sunkus nusikaltimas yra tyčinis nusikaltimas, už kurį baudžiamajame įstatyme numatyta didžiausia bausmė viršija dešimt metų laisvės atėmimo.

Nusikaltimų kategorijos nustatytos ne šiaip sau. Paprastai įstatymų leidėjas su atskiromis nusikaltimų kategorijomis sieja tam tikras teises pasekmes. Su padaryto nusikaltimo kategorija BK sieja tokias baudžiamąsias teises pasekmes: atleidimą nuo bausmės; atleidimą nuo baudžiamosios atsakomybės; pripažinimą recidyvistu; lygtinį atleidimą nuo bausmės; senaties bei teistumo išnykimo terminus.

Be veikos *pavojingumo*, nusikalstamos veikos apibrėžime akcentuojamas ir kitas būtinas nusikalstamos veikos požymis -jos *uždraudimas baudžiamuoju įstatymu*. Tai reiškia, kad mus dominanti tam tikra veikla ne tik kelia pavojų kankčioms vertybėms, bet ir kad Baudžiamajame kodekse yra straipsnis, kuriame aprašomi nepageidautino elgesio požymiai ir numatoma baudžiamoji atsakomybė už tą veiką.

Baudžiamieji įstatymai yra specifiniai. Juose formuluojamos ne įpareigojančios, o draudžiamosios pobūdžio normos. Tai, kad BK 178 straipsnio „Vagystė“ dispozicijoje suformuluota „tas, kas pagrobė svetimą turtą“, tai dar nereiškia, jog ji įteisina ar pateisina svetimo turto grobimą. Nors dauguma BK straipsnių dispozicijų, atro-

do, neturi jokio neigiamo atspalvio, iš tikrųjų, baudžiamosios teisės normos yra draudžiamosios normos. Jos draudžia daryti poelgius, kurie yra aprašomi baudžiamųjų įstatymų dispozicijose. Taigi asmuo, kurio veika atitinka įstatymo dispozicijoje numatytos veikos požymius, daro neleistiną, o draudžiamą aktą.

4.3. BAUDŽIAMOJI ATSAKOMYBĖ UŽ ATSKIRAS NUSIKALSTAMAS VEIKAS

Baudžiamasis įstatymas saugo gana daug visuomenėje branginamų vertybių. Pagal baudžiamojo įstatymo saugomas vertybes Baudžiamojo kodekso specialiosios dalies normos suskirstytos į atskirus skyrius. BK specialiosios dalies skyrių pavadinimai iš tikrųjų ir atspindi tas vertybes, kurias saugo BK. Jei iškyla reikalas papildyti BK nauja nusikaltimo sudėtimi, nauja norma įdedama į tą BK skyrių, kuriam ji labiausiai tinka pagal nusikaltimo objektą.

BK specialioji dalis susideda iš 32 skyrių. BK specialioji dalis prasideda XV skyriumi „*Nusikaltimai žmoniškumui ir karo nusikaltimai*“. Tarp šiame skyriuje minimų nusikaltimų išsiskiria genocidas, atsakomybė už kurį numatyta BK 99 straipsnyje. Jame rašoma, kad tas, kas siekdamas fiziškai sunaikinti visus ar dalį žmonių, priklausančių bet kuriai nacionalinei, etninei, rasinei, religinei, socialinei ar politinei grupei, organizavo, vadovavo ar dalyvavo juos žudant, kankinant, žalojant, trikdant jų protinį vystymąsi, deportuojant, kitaip sudarant tokias gyvenimo sąlygas, kad jos lėmė visų jų ar dalies žūtį, riboja toms grupėms priklausančių žmonių gimstamumą ar prievarta perdavė jų vaikus kitoms grupėms, baudžiamas laisvės atėmimu nuo penkerių iki dvidešimties metų arba laisvės atėmimu iki gyvos galvos. Be to, šiame skyriuje esančiuose straipsniuose numatoma atsakomybė už įvairias veikas, draudžiamas tarptautinės humanitarinės teisės normų, t. y. už draudžiamą elgesį su žmonėmis, tarptautinės humanitarinės teisės saugomų asmenų žudymą, okupuotos valstybės civilių trėmimą, tarptautinės humanitarinės teisės saugomų asmenų žalojimą, kankinimą ar kitokį nežmonišką elgesį su jais, taip pat ir už kitas panašias veikas, atsakomybė už kurias nustatyta įgyvendinant tarptautinių konvencijų reikalavimus.

XVI BK skyrius *Nusikaltimai Lietuvos valstybės nepriklausomybei, teritorijos vientisumui ir konstitucinei santvarkai*“ apima 14 nusikaltimų sudėčių, už kurias numatoma atsakomybė. Atsakomybė numatoma už valstybės perversmą, kėsinimąsi į Lietuvos Respublikos Prezidento gyvybę, kėsinimąsi į kitos valstybės ar tarptautinės viešosios organizacijos atstovo gyvybę, išdavystę, padėjimą kitai valstybei veikti prieš Lietuvos Respubliką, šnipinėjimą, kolaboravimą, antikonstitucinių grupių ar organizacijų kūrimą, viešus raginimus smurtu pažeisti Lietuvos Respublikos suverenitetą, piktnaudžiavimą oficialiais įgaliojimais, neteisėtą disponavimą informacija, kuri yra valstybės paslaptis, valstybės paslapties atskleidimą, valstybės paslapties praradimą, valstybės simbolių išniekinimą.

Savo svarba išsiskiria BK XVII skyrius *Nusikaltimai žmogaus gyvybei*“. Jame numatyta atsakomybė už nusikaltimus gyvybei, t. y. už tyčinį nužudymą ir neatsargų gyvybės atėmimą. BK 129 straipsnyje „Nužudymas“ teigiama, kad tas, kas nužudė kitą žmogų, baudžiamas laisvės atėmimu nuo penkerių iki penkiolikos metų, o tas, kas nužudė 1) mažametį, 2) bejėgiškos būklės žmogų, 3) savo motiną, tėvą ar vaiką, 4) nėščią moterį, 5) du ar daugiau žmonių, 6) kankindamas ar kitaip itin žiauriai, 7) kitų žmonių gyvybei pavojingu būdu, 8) dėl chuliganiškų paskatų, 9) dėl

savanaudiškų paskatų, 10) dėl nukentėjusio asmens tarnybos ar piliečio pareigų vykdymo, 11) siekdamas nusišėpti kitą nusikaltimą, 12) siekdamas įgyti nukentėjusio asmens organą ar audinį transplantavimui, baudžiamas laisvės atėmimu nuo penkerių iki dvidešimties metų arba laisvės atėmimu iki gyvos galvos.

BK XVIII skyriuje *Nusikaltimai žmogaus sveikatai* numatyta baudžiamoji atsakomybė už sveikatos sutrikdymus. Yra trijų laipsnių sveikatos sutrikdymai. BK 135 straipsnyje „Sunkus sveikatos sutrikdymas“ teigiama, kad tas, kas sužalojo ar susargdino žmogų, jeigu dėl to nukentėjęs asmuo neteko regos, klausos, kalbos, vaisingumo, nėštumo ar kitaip buvo sunkiai suluošintas, susirgo sunkia nepagydoma ar ilgai trunkančia liga, realiai gresiančia gyvybei ar stipriai sutrikdančia žmogaus psichiką, arba prarado didelę dalį profesinio ar bendro darbingumo, arba buvo nepataisomai subjaurotas nukentėjusio asmens kūnas, baudžiamas laisvės atėmimu iki dešimties metų. Esant nusikaltimą kvalifikuojančių požymių baudžiama laisvės atėmimu nuo dvejų iki dvylikos metų. BK 138 straipsnyje „Nesunkus sveikatos sutrikdymas“ numatyta, kad tas, kas sužalojo ar susargdino žmogų, jeigu dėl to nukentėjęs asmuo prarado nedidelę dalį profesinio ar bendro darbingumo arba ilgai sirgo, bet jam nebuvo šio kodekso 135 straipsnio 1 dalyje nurodytų padarinių, baudžiamas laisvės apribojimu arba areštu, arba laisvės atėmimu iki trejų metų, o esant kvalifikuojančių požymių baudžiamas laisvės atėmimu iki penkerių metų. Pagal BK 140 straipsnį tas, kas mušdamas ar kitaip smurtaudamas sukėlė žmogui fizinį skausmą arba nežymiai jį sužalojo ar trumpam susargdino, baudžiamas viešaisiais darbais arba laisvės apribojimu, arba areštu, arba laisvės atėmimu iki vienerių metų. Tas, kas šio straipsnio 1 dalyje nurodytą veiką padarė mažamečiui arba kankindamas nukentėjusį asmenį, baudžiamas laisvės atėmimu iki dvejų metų.

XXI BK skyriuje *Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai žmogaus seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamybei* formuluojama išžaginimo, seksualinio prievartavimo, privertimo lytiškai santykiuoti, seksualinio priekabiavimo, mažamečio asmens tvirkinimo sudėtis. Antai BK 149 straipsnyje „Išžaginimas“ nustatyta, kad tas, kas lytiškai santykiavo su žmogumi prieš šio valią panaudodamas fizinį smurtą ar grasindamas tuoj pat jį panaudoti, ar kitaip atimdamas galimybę priešintis, ar pasinaudodamas bejėgiška nukentėjusio asmens būkle, baudžiamas laisvės atėmimu iki septynerių metų. Esant kvalifikuojančių požymių atsakomybė gali padidėti iki penkiolikos metų laisvės atėmimo. BK 152 straipsnyje „Seksualinis priekabiavimas“ įtvirtinta, kad tas, kas siekdamas seksualinio bendravimo ar pasitenkinimo vulgariais ar panašiais veiksmais, pasiūlymais ar užuominomis priekabiavo prie pagal tarnybą ar kitaip priklausomo asmens, padarė baudžiamąjį nusižengimą ir baudžiamas bauda arba laisvės apribojimu, arba areštu. BK 153 straipsnyje „Mažamečio asmens tvirkinimas“ numatyta, kad tas, kas atliko mažamečio asmens tvirkinimo veiksmus, baudžiamas bauda arba laisvės apribojimu, arba areštu, arba laisvės atėmimu iki dvejų metų.

XXVIII skyriuje *Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai nuosavybei, turtinėms teisėms ir turtiniams interesams* kalbama apie dažniausiai gyvenime pasitaikančias nusikalstamų veikų sudėtis ir sankcijas už jas. Antai 178 straipsnyje „Vagystė“ numatyta, kad tas, kas pagrobė svetimą turtą, baudžiamas viešaisiais darbais arba bauda, arba laisvės apribojimu, arba laisvės atėmimu iki trejų metų. Tas, kas pagrobė svetimą turtą įsibrovęs į patalpą, saugyklą ar saugomą teritoriją, baudžiamas bauda arba areštu, arba laisvės apribojimu, arba laisvės atėmimu iki penkerių

metų. Tas, kas pagrobė didelės vertės svetimą turtą, baudžiamas laisvės atėmimu iki septynerių metų.

Tas, kas pagrobė nedidelės vertės svetimą turtą, padarė baudžiamąjį nusižengimą ir baudžiamas viešaisiais darbais arba bauda, arba laisvės apribojimu, arba areštu.

180 straipsnyje *plėšimas*“ teigiama, kad tas, kas panaudodamas fizinį smurtą ar grasindamas tuo pat jį panaudoti arba kitaip atimdamas galimybę nukentėjusiam asmeniui priešintis pagrobė svetimą turtą, baudžiamas areštu arba laisvės atėmimu iki šešerių metų. Tas, kas apiplėšė išbrovęs į patalpą arba panaudojęs nešaunamąjį ginklą, peilį ar kitą specialiai žmogui sužaloti pritaikytą daiktą, baudžiamas laisvės atėmimu iki septynerių metų. Tas, kas apiplėšė panaudojęs šaunamąjį ginklą ar sprogmenį arba apiplėšęs pagrobė didelės vertės turtą, baudžiamas laisvės atėmimu nuo dvejų iki dešimties metų. BK 181 straipsnyje „*Turto prievartavimas*“ nustatyta, kad tas, kas neturėdamas teisėto pagrindo atvirai ar užmaskuotai savo ar kitų asmenų naudai vertė kitą asmenį perduoti turtą, suteikti turtinę teisę ar atleisti nuo turtinės pareigos arba atlikti kitus turtinio pobūdžio veiksmus, arba nuo jų susilaikyti grasindamas prieš nukentėjusį ar kitą asmenį panaudoti fizinį smurtą, sunaikinti ar sugadinti jo turtą, paskelbti kompromituojančią ar kitokią informaciją, kurios atskleidimas nepageidautinas, arba panaudodamas kitokią psichinę prievartą, baudžiamas areštu arba laisvės atėmimu iki šešerių metų. Tas, kas prievartaudamas turtą panaudojo fizinį smurtą, atėmė asmeniui laisvę, sunaikino ar sugadino jo turtą arba kitokiu būdu padarė jam didelės turtinės žalos, baudžiamas laisvės atėmimu iki aštuonerių metų. Tas, kas prievartavo didelės vertės turtą, baudžiamas laisvės atėmimu nuo trejų iki dešimties metų. BK 182 straipsnyje „*Sukčiavimas*“ teigiama, kad tas, kas apgaule savo ar kitų naudai įgijo svetimą turtą ar turtinę teisę, išvengė turtinės prievolės arba ją panaikino, baudžiamas viešaisiais darbais arba laisvės apribojimu, arba areštu, arba laisvės atėmimu iki trejų metų. Tas, kas apgaule savo ar kitų naudai įgijo didelės vertės svetimą turtą ar turtinę teisę, išvengė didelės vertės turtinės prievolės arba ją panaikino, baudžiamas laisvės atėmimu iki aštuonerių metų.

BK 187 straipsnyje numatyta atsakomybė už *tyčinį turto sunaikinimą ar sugadinimą*. Ten teigiama, kad tas, kas sunaikino ar sugadino svetimą turtą, baudžiamas viešaisiais darbais arba bauda, arba laisvės apribojimu, arba laisvės atėmimu iki dvejų metų. Tas, kas sunaikino ar sugadino svetimą turtą visuotinai pavojingu būdu arba išardydamas ar sugadindamas įrenginį ar agregatą, jeigu dėl to galėjo nukentėti žmonės, arba sunaikino ar sugadino didelės vertės svetimą turtą ar itin reikšmingas mokslo, istorijos, kultūros vertybes, baudžiamas areštu arba laisvės atėmimu iki penkerių metų. Tas, kas sunaikino ar sugadino nedidelės vertės svetimą turtą, padarė baudžiamąjį nusižengimą ir baudžiamas viešaisiais darbais arba bauda, arba laisvės apribojimu, arba areštu.

BK 189 straipsnyje laikomas kriminaliniu nusikaltimu *nusikalstamu būdu gauto turto įgijimas arba realizavimas*. Ten rašoma, kad tas, kas įgijo, naudojos arba realizavo turtą žinodamas, kad tas turtas gautas nusikalstamu būdu, baudžiamas bauda arba laisvės apribojimu, arba areštu, arba laisvės atėmimu iki dvejų metų. Tas, kas įgijo, naudojos arba realizavo didelės vertės turtą žinodamas, kad tas turtas gautas nusikalstamu būdu, baudžiamas bauda arba areštu, arba laisvės atėmimu iki ketverių metų. Tas, kas nusikalstamu būdu įgijo, naudojos arba realizavo nedidelės vertės turtą, padarė baudžiamąjį nusižengimą ir baudžiamas viešaisiais darbais arba bauda, arba areštu.

BK 190 straipsnyje aiškinama, kaip nustatoma, kaip nustatoma turto vertė. Turtas laikomas didelės vertės, kai jo vertė viršija 250 MGL dydžio sumą, ir nedidelės vertės - kai jo vertė viršija 1 MGL dydžio sumą, bet neviršija 3 MGL dydžio sumos.

Iš kitų BK skyrių minėtini: XXXIII skyrius *Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai valstybės tarnybai ir viešiesiems interesams*", kuriame yra straipsniai, kuriuose nustatyta baudžiamoji atsakomybė už kyšininkavimą, papirkimą, piktnaudžiavimą bei tarnybos pareigų neatlikimą, XXXIV skyrius *Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai teisingumui*", XXXV skyrius *Nusikaltimai visuomenės saugumui*", kuriame yra straipsniai, kuriuose numatyta atsakomybė už nusikalstamą susivienijimą, teroro aktą, žmogaus pagrobimą įkaitu, orlaivio užgrobimą, XXXVI skyrius *Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai, susiję su disponavimu ginklais, šaudmenimis, sprogmenimis, sprogstamosiomis ar radioaktyviosiomis medžiagomis*", XXXVII skyrius *Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai, susiję su disponavimu narkotinėmis ar psichotropinėmis, nuodingosiomis ar stipriai veikiančiomis medžiagomis*", XXXIX skyrius *Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai transporto eismo saugumui*".

5. NUSIKALSTAMOS VEIKOS SUDĖTIS IR JOS BAUDŽIAMOJI TEISINĖ REIKŠMĖ

5.1. NUSIKALSTAMOS VEIKOS SUDĖTIES SAMPRATA IR REIKŠMĖ

Draudžiamos veikos požymius BK specialiojoje dalyje įstatymų leidėjas aprašo naudodamasis nusikalstamos veikos sudėties modeliu. Pagal šį modelį išvadai apie nusikalstamą ar nenusikalstamą veikos pobūdį padaryti būtina nustatyti, ar yra nusikalstamos veikos (nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo) sudėtis kaltininko veikoje, t. y. ar asmens poelgyje yra įstatyme numatytų ir uždraustų veikų požymių. Nusikalstamos veikos (nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo) sudėtis - tai žmogaus poelgio (pavojingos veikos), priešingo baudžiamajai teisei, juridinė išraiška. Be abejo, nusikalstamos veikos sudėtis savo turiniu yra platesnė už išorinę - vadinamąją objektyviąją - nusikaltimo pusę. Į ją įeina dar ir psichinės, akiai nematomos, žmogaus poelgio pusės.

Nusikalstamos veikos sudėties modelis naudojamas įstatymų leidyboje kriminalizuojant žmogaus poelgius. Kurdamas įstatymą įstatymų leidėjas sukuria tam tikro nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo požymius, kuriuos aprašo baudžiamajame įstatyme nusikaltimo sudėties pavidalu. Savo ruožtu kriminalinės justicijos pareigūnai nusikalstamos veikos sudėties modelį naudoja padarytų pavojingų veikų įrodinėjimo procese. Norint įrodyti, kad yra padarytas nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas, reikia įrodyti, kad tiriamojoje veikoje yra visi įrodinėtini inkriminuoto nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo sudėties požymiai.

Nusikalstamos veikos sudėties nustatinėjimas praktinėje kriminalinės justicijos pareigūnų veikloje nėra savitikslis. Tik nustatčius nusikalstamos veikos sudėtį, galima veiką pavadinti nusikaltimu ar baudžiamuoju nusižengimu, o asmenį, padariusį

veiką vadinti nusikaltėliu. Kol tai nėra nustatyta, įrodyta, negalima žmogaus poelgio (veikos) vadinti nusikalstamu, o asmens, jį padariusio, nusikaltėliu.

Pagal Lietuvos baudžiamąją teisę nusikalstamos veikos sudėtis yra vienintelis baudžiamosios atsakomybės pagrindas. Šis principas įtvirtintas BK 2 straipsnio 4 dalyje.

5.2. NUSIKALSTAMOS VEIKOS (NUSIKALTIMO IR BAUDŽIAMOJO NUSIŽENGIMO) SUDĖTIES POŽYMAI

Nusikaltimo ar baudžiamajo nusižengimo sudėties modelį sudaro tam tikri požymiai, kurie charakterizuoja nusikalstamą veiką ir kurių buvimas duoda pagrindą daryti išvadą dėl nusikalstamos veikos sudėties. Nusikalstamos veikos sudėties požymiai skirstomi į dvi dideles grupes: objektyviusius ir subjektyviusius. *Objektyvieji sudėties požymiai* apima išorinę, akiai matomą žmogaus poelgio pusę. Objektyvieji sudėties požymiai yra šie: baudžiamajo įstatymo saugomos vertybės, pavojinga veika, nusikalstamos veikos dalykas, padarymo būdas, priemonės, laikas, vieta, aplinkybės, veikos padariniai, priežastinis ryšis tarp padarytos veikos ir kilusių pavojingų padarinių, asmens amžius, specialaus subjekto požymis. Baudžiamajo įstatymo saugomos vertybės teorijoje paprastai įvardijamos kaip nusikalstamos veikos objektas. Pavojinga veika, nusikalstamos veikos dalykas, padarymo būdas, priemonės, laikas, vieta, aplinkybės, veikos padariniai, priežastinis ryšis tarp padarytos veikos ir kilusių pavojingų padarinių - tai jau nusikalstamos veikos objektyvioji pusė. Tuo tarpu asmens amžius, specialaus subjekto požymis yra nusikalstamos veikos subjektas. Požymiai, charakterizuojantys kito žmogaus akiai nematomą, t. y. vidinę, psichinę nusikalstamos veikos pusę, priskiriami prie subjektyviųjų nusikaltimo ar baudžiamajo nusižengimo sudėties požymių. *Subjektyvieji* nusikalstamos veikos *sudėties požymiai* yra: pakaltinamumas, kaltė, nusikalstamos veikos padarymo tikslas ir motyvas. Jie dažnai įvardijami kaip nusikalstamos veikos subjektyvioji pusė.

Nusikalstamos veikos sudėties požymiai skirstomi dar [*pagrindinius h fakultatyvius*]. Ši klasifikacija yra labai svarbi teisėsaugos institucijų darbe, nes šiais požymiais remiantis vyksta nusikalstamos veikos įrodinėjimas. Prie pagrindinių nusikalstamos veikos sudėties požymių priskiriami tie požymiai, kuriuos įstatymų leidėjas įtraukia aprašydamas kiekvienos nusikalstamos veikos sudėtį. Pagrindiniai sudėties požymiai įeina į kiekvieno nusikaltimo ir baudžiamajo nusižengimo sudėtį ir privalo būti įrodinėjami kiekvienoje baudžiamajoje byloje. Prie fakultatyviųjų nusikalstamos veikos sudėties požymių priklauso požymiai, kuriuos įstatymų leidėjas įtraukia ne į kiekvieną, o tik į kai kurias sudėtis.

Prie pagrindinių nusikalstamos veikos sudėties požymių priklauso baudžiamajo įstatymo saugomos vertybės, pavojinga veika (esant materialioms sudėtimis dar ir jos padariniai bei priežastinis ryšis tarp padarytos veikos ir kilusių pavojingų padarinių), asmens amžius, pakaltinamumas ir kaltė. Prie fakultatyviųjų sudėties požymių priklauso nusikalstamos veikos dalykas, padarymo būdas, priemonės, laikas, vieta, aplinkybės, specialaus subjekto požymis, nusikalstamos veikos padarymo motyvas ir tikslas. Pastarieji požymiai turi reikšmės kaltinant ne dėl kiekvienos nusikalstamos veikos, o tik tada, kai šie požymiai aprašyti mus dominančio BK straipsnio dispozicijoje.

Kartu reikia atkreipti dėmesį, jog, nepaisant taisyklės, kad pagrindiniai nusikalstamos veikos sudėties požymiai įeina į kiekvieno nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo sudėtį ir, atrodo, turėtų būti įrodinėjami kiekvienoje baudžiamojoje byloje, atskirais atvejais kai kurių pagrindinių nusikalstamos veikos sudėties požymių įrodinėjimas nėra privalomas. Visų pirma tai liečia nusikalstamą veiką padariusio asmens amžių. Antai įrodinėti nusikalstamą veiką padariusio asmens amžių svarbu tik tada, kai asmuo yra jauno amžiaus ir gali kilti įtarimų, ar jis iš viso yra nusikaltimo subjektas. Vienas iš pagrindinių nusikalstamos veikos subjektyviųjų požymių - pakaltinamumas - taip pat įrodinėjamas ne kiekvienoje byloje, o tik tais atvejais, kai kyla įtarimas dėl asmens psichinės būklės nusikaltimo padarymo metu. Kartu reikia atkreipti dėmesį, kad nusikalstamos veikos sudėties požymiai skirstomi į pagrindinius ir fakultatyvius tik kai kalbama apie nusikalstamos veikos sudėtį apskritai. Nagrinėjant konkrečius nusikaltimus ir baudžiamuosius nusižengimus, visi veikos požymiai, kuriuos įstatymų leidėjas įtraukė aprašydamas konkrečią nusikalstamą veiką, yra pagrindiniai, t. y. įrodinėtini.

5.3. NUSIKALSTAMOS VEIKOS SUDĖČIŲ RŪŠYS

Nusikalstamų veikų sudėtys yra klasifikuojamos į rūšis pagal tam tikrus kriterijus. Didelę praktinę reikšmę turi nusikalstamų veikų sudėčių klasifikacija į *materialias* ir *formalias* nusikaltimų ir baudžiamųjų nusižengimų sudėtis. Šita klasifikacija remiasi tuo, ar nusikalstamos veikos padariniai įjungti į nusikalstamos veikos sudėtį, ar ne. Reikalas tas, kad vienais atvejais įstatymų leidėjas, apibrėždamas nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo sudėtį, pavojingus padarinius įtraukia į sudėtį ir aprašo juos BK straipsnio dispozicijoje, kitais atvejais iškelia juos už konkrečios sudėties rėmų. Pastaruoju atveju padariniai neturi įtakos nusikalstamos veikos teisiniam vertinimui. Pirmosios nusikalstamų veikų sudėtys vadinamos materialiomis, o antrosios - formaliomis. Esant materialiai sudėčiai, padariniai turi reikšmės nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo sudėčiai ir turi būti įrodinėjami tiriant nusikalstamą veiką. Esant materialiai sudėčiai, prie pagrindinių sudėties požymių priskirtinas ir priežastinis ryšys tarp pavojingos veikos ir pavojingų padarinių. Taigi labai svarbu prieš pradedant tirti bylą nustatyti, ar inkriminuojamos nusikalstamos veikos sudėtis yra materialinė ar formali, nes nuo to priklausys įrodinėjimo ribos.

Jei sudėtis formali, baudžiamoji atsakomybė bus taikoma už pačią veiką ir nepriklausys nuo sukeltų pavojingų padarinių. Jei sudėtis materialinė, baudžiamoji atsakomybė bus taikoma už padarytą veiką ir sukeltus pavojingus padarinius. Taigi šiuo atveju įrodinėjant nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo sudėtį, teks įrodinėti ne tik pavojingos veikos požymius, bet ir pavojingus padarinius.

Nusikaltimų sudėtys dar skirstomos į *pagrindines*, *kvalifikuotas* ir *privilegijuotas*. Pagrindinės nusikaltimų sudėtys dar vadinamos konstitucinėmis nusikaltimų sudėtimis. Pagrindinėmis vadinamos tokios nusikaltimų sudėtys, kuriose yra aprašytas minimalus kiekis požymių, būtinas veikai įvardyti kaip nusikalstamai. Pagrindinės nusikaltimų sudėtys paprastai aprašomos BK specialiosios dalies straipsnių pirmosiose dalyse. Antai BK 178 straipsnis „Vagystė“ turi penkias dalis. 1 dalyje yra aprašyta pagrindinė sudėtis, nes joje yra aprašytas minimalus kiekis nusikaltimo sudėties požymių, apibūdinančių vagystę kaip nusikaltimą. BK 129 straipsnis „Nužudymas“ turi dvi dalis. 1 dalyje yra apibrėžta pagrindinė nusikaltimo sudėtis.

Tuose BK straipsniuose, kuriuose yra tik viena dalis, aprašoma pagrindinė nusikaltimo sudėtis.

Kvalifikuota nusikaltimo sudėtis vadinama tokia sudėtis, į kurią įtraukiami papildomi, palyginti su pagrindine sudėtimi, požymiai, rodantys didesnę nusikaltimo pavojingumą. Esant kvalifikuotai sudėčiai, įstatymų leidėjas formuluoja griežtesnę sankciją. Kvalifikuotos sudėties aprašomos BK specialiosios dalies straipsnių antrosiose, trečiosiose, ketvirtosiose dalyse. Antai BK 178 straipsnio „Vagystė“ 2 ir 3 dalyse, taip pat BK 129 straipsnio „Nužudymas“ 2 dalyje numatytos kvalifikuotos sudėties, nes ten įtvirtinti papildomi sudėties požymiai, rodantys didesnę nusikaltimo pavojingumą, taigi ir bausmę.

Privilegiuotos nusikaltimų sudėties - tai tokios sudėties, kai į pagrindinę sudėtį įjungiami papildomi požymiai, mažinantys veikos pavojingumą. Tokios sudėties paprastai aprašomos atskirame BK straipsnyje. Antai BK 130 straipsnyje „Nužudymas labai susijaudinus“ ir 131 straipsnyje „Naujagimio nužudymas“ numatyta privilegiuota nužudymo sudėtis, nes įtvirtinta švelnesnė sankcija negu BK 129 straipsnyje, aprašančiame pagrindinę sudėtį.

Nusikalstamų veikų sudėties dar skirstomos į *nusikaltimų sudėtis* ir *baudžiamųjų nusižengimų sudėtis*. Ir nusikaltimų, ir baudžiamųjų nusižengimų sudėties aprašomos viename BK straipsnyje. Tais atvejais, kai įstatymų leidėjas nusikalstamas veikas skirsto į nusikaltimus ir baudžiamuosius nusižengimus, baudžiamojo nusižengimo sudėtis aprašoma BK specialiosios dalies straipsnio dalyje, einančioje po nusikaltimo sudėties. Baudžiamojo nusižengimo sudėtis visada įvardijama BK specialiosios dalies straipsnio atitinkamos dalies dispozicijoje. Antai BK 178 straipsnio „Vagystė“ 1, 2 ir 3 dalyse formuluojama vagystės, kaip nusikaltimo, sudėtis, o 4 dalyje - vagystės, kaip baudžiamojo nusižengimo, sudėtis. Ten taip ir rašoma: „Tas, kas pagrobė nedidelės vertės svetimą turtą, padarė baudžiamąjį nusižengimą ir baudžiamas...“

6. OBJEKTYVIEJI NUSIKALSTAMOS VEIKOS SUDĖTIES POŽYMAI

6.1. PAVOJINGA VEIKA

Ištarus žodžius „nužudymas“, „plėšimas“, „kontrabanda“, žmogui visada prieš akis iškyla tos nusikalstamos veikos vaizdinys. Plėšimas siejamas su vienokiu vaizdiniu, kontrabanda - su kitokiu. Šie vaizdiniai būna susiję būtent su nusikalstamos veikos objektyviaisiais požymiais, pirmiausia - su pavojinga veika.

Kiekvienas nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas prasideda nuo veikos. Pavojinga veika - tai poelgis, pasireiškiantis išoriškai. Jį galima stebėti, matyti, girdėti, pajauti. Be žmogaus poelgio negali būti nusikalstamos veikos. Tačiau išoriškai pasireiškiantis elgesys ne visais atvejais gali užtraukti baudžiamąją atsakomybę. Ją užtraukia tik pavojingas įstatymų leidėjo požiūriu elgesys. Pavojingu laikomas toks elgesys, kuris daro žalą ar gali ją padaryti visuomenės branginiams vertybėms. Jis yra netoleruotinas ir įstatymų leidėjo draudžiamas.

Kiekviena veika yra ne kas kita kaip kūno judesys. Pavojinga veika kartais tapatinama su vienu kūno judesiu. Tačiau tai dar nereiškia, kad veika konkrečiose nusi-

kaitimų sudėtyse reiškia tik vieną kūno judesį. Antai BK 129 straipsnyje veika iš-reišksta vienu žodžiu „tas, kas nužudė". Tačiau žmogų nužudyti galima tiek vienu kūno judesiu (vienas stiprus smūgis geležiniu strypu per galvą), tiek ir daugeliu smūgių į įvairias kūno vietas. Ir nors tokiu atveju atskiri smūgiai gali padaryti skirtingus kūno sužalojimus, smūgių visumą vertiname kaip vieną veiką - nužudymą. Tačiau jei vienu metu mušami keli žmonės ir jiems padaromi kūno sužalojimai, tai vertinama kaip kelios veikos, keli nusikaltimai.

Kai kuriais atvejais kaip viena veika, vienas nusikaltimas gali būti vertinama keli arba net keliasdešimt tapačių kūno judesių. Tokia veikia vadinama „tęstine nusikalstama veika" arba „tęstiniu nusikaltimu". Tęstine nusikalstama veika laikomas tapačių ar analogiškų kūno judesių kompleksas, padarytas per tam tikrą laiko tarpą, kai kiekvienas kūno judesys atitinka baudžiamajame įstatyme aprašytus veikos požymius ir kaltininkas visais kūno judesiais daro vieningą tyčią. Antai LAT Senato 1998 m. gruodžio 22 d. nutarime „Dėl teismų praktikos sukčiavimo ir turto pasisavinimo arba iššvaistymo baudžiamosiose bylose (BK 274 ir 275 str.)" pasakyta, kad kai asmuo kelis kartus padaro veiksmus, numatytus BK 274 straipsnyje arba 275 straipsnyje, jie vertinami kaip vienas tęstinis nusikaltimas, nes kaltininko veikoje būna vieninga tyčia. Kitame - 2004 m. birželio 18 d. - nutarime „Dėl teismų praktikos nužudymų bylose" pasakyta, kad tyčinis (dviejų ar daugiau asmenų) nužudymas kvalifikuojamas pagal BK 129 str. 2 d. 5 p., kai kaltininko veiksmai, nukreipti atimti gyvybę ne mažiau kaip dviem žmonėms, nulemti bendro nusikalstamo sumanymo. Toks sumanymas gali būti realizuotas vienu metu arba su protarpiu tarp atskirų žmonių nužudymų.

Kai kurios veikos gali nepertraukiamai trukti gana ilgą laiką. Tokia veika labiau panaši į nusikalstamą padėtį. Tokios veikos vadinamos „trunkamosiomis veikomis", o nusikaltimai - „trunkamaisiais nusikaltimais". Antai asmuo be leidimo nusiperka šaunamąjį ginklą ir jį laiko savo bute kelis metus arba nešiojasi su savimi. Asmuo, laikydamas be leidimo ginklą, ilgą laiką realizuoja nusikaltimo sudėtį, ilgą laiką daro baudžiamajame įstatyme aprašytą veiką. Jo veika yra trunkamojo pobūdžio. Tačiau tai yra viena veika, vienas nusikaltimas. Visa tai labai svarbu žinoti tiriant baudžiamąsias bylas, nes nuo šio klausimo sprendimo priklausys, kaip mes vertinsime veiką - kaip vieną ar kelis nusikaltimus.

Vieną nusikaltimą gali sudaryti ne tik keli kūno judesiai, bet ir kelios veikos. Antai BK 259 straipsnyje („Neteisėtas disponavimas narkotinėmis ar psichotropinėmis medžiagomis be tikslo jas platinti") numatyta atsakomybė tam, kas neteisėtai gamino, perdirbo, įgijo, laikė, gabenė ar siuntė narkotines ar psichotropines medžiagas neturėdamas tikslo jas parduoti ar kitaip platinti. Siame BK straipsnyje nustatyta atsakomybė už šešias pavojingas veikas. Tačiau kadangi įstatyme vardijant veikas yra pavartotas jungtukas „ar", asmuo, įsigijęs ir vėliau gabenęs bei siuntęs tas pačias narkotines medžiagas, atsakys už visas tas veikas kaip už vieną nusikaltimą. Taip šis klausimas išaiškintas ir Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Senato 2002 m. birželio 21 d. nutarimo Nr. 37 „Dėl teismų praktikos nagrinėjant psichotropinių ar narkotinių medžiagų grobimo, neteisėto šių medžiagų ir jų pirmos kategorijos pirmtakų (prekursorių) gaminimo, įgijimo, laikymo, gabenimo, siuntimo, pardavimo ar kitokio platinimo baudžiamąsias bylas" 22 punkte, kur pasakyta, kad psichotropinių ar narkotinių medžiagų gaminimas ar įgijimas ir tolesnis tų pačių psichotropinių ar narkotinių medžiagų laikymas, gabenimas, siuntimas, pardavi-

mas ar kitoks platinimas nesudaro nusikaltimų pakartotinumą, ir veika kvalifikuojama kaip vienas nusikaltimas.

„Pavojinga veika“ yra specifinis terminas, vartojamas baudžiamojoje teisėje žmogaus poelgiui nusakyti. Jo negalima tapatinti su žodžiais „veikimas“ ar „veikla“. Pavojinga veika yra ir *pavojingas veikimas*, ir *neveikimas*.

„Pavojinga veika“ yra apibendrinantis pavadinimas. Konkrečiose sudėtyse pavojinga veika nusakoma konkrečiais žodžiais. Antai BK 129 straipsnyje „Nužudymas“ veika nusakyta žodžiu „nužudė“, BK 178 straipsnyje „Vagystė“ - žodžiu „pagrobė“, BK 187 straipsnyje „Turto sunaikinimas ar sugadinimas“ - žodžiais „sunaikino ar sugadino“, BK 225 straipsnyje „Kyšininkavimas“ - žodžiais „priėmė, pažadėjo ar susitarė priimti kyši, reikalavo, provokavo jį duoti“ ir 1.1.

Pavojingas veikimas yra dažniausiai pasitaikanti pavojingos veikos padarymo forma. Pavojingas veikimas dažnai pasireiškia fiziniu (smurtiniu) poveikiu į kitą žmogų. Tačiau pavojinga veika gali būti padaroma ir fiziniais nesmurtinio poveikio kūno judesiais paveikiant nusikaltimo dalyką. Taip atliekamos vagystės, dokumentų klastojimas, kyšininkavimas. Antai turto sunaikinimas yra fizinis poveikis į turtą, tačiau nesmurtinis. Panašiai veikiamas nusikaltimo dalykas vagiant. Jis užvaldomas fiziškai jį veikiant, bet be smurto (išimtis - plėšimas). Analogiška situacija susidaro gaminant netikrus pinigus, duodant ar imant kyši.

Pavojinga veika gali būti padaroma ir žodžiais. Žodžiai, kaip ir fizinis poveikis, gali padaryti žalos visuomenės vertybėms, taigi gali būti prilyginti pavojingai veikai. Antai kito žmogaus šmeižimas, įžeidimas, viešosios tvarkos pažeidimo veiksmai, seksualinis priekabiavimas, įtraukimas į nusikalstamą veiklą gali būti padaromi žodžiais, todėl Baudžiamajame kodekse galima rasti straipsnių, kuriuose numatyta nusikalstama veika žodžiais.

Be to, žala visuomenės vertybėms objektyviai gali būti padaroma rašymu, piešimu. Tokiais veiksmais galima įžeisti, apšmeižti, pagaminti netikrų pinigų ar vertybinių popierių, viešai raginti smurtu pažeisti Lietuvos Respublikos suverenitetą.

Pavojingas neveikimas yra antra pavojingos veikos padarymo forma. Nors didžioji dauguma baudžiamosios teisės normų yra draudžiamosios, t. y. jos netoleruoja tam tikrų veikų, vis dėlto BK galima surasti normų, kuriose nustatyta baudžiamoji atsakomybė už neveikimą, asmens įpareigojimas tam tikroje situacijoje veikti bei grasinimas baudžiamąja atsakomybe už neveikimą. Tačiau baudžiamoji atsakomybė už neveikimą ir jos praktinis realizavimas turi tam tikrų ypatumų.

Pirmiausia įpareigojimas veikti grasinant baudžiamąja atsakomybe negali būti absoliutus. Absoliutus gali būti tik moralinis asmens įpareigojimas, bet ne baudžiamasis teisinis. Pavyzdžiui, jei užsidedę namas ar upėje skęsta žmogus, kiekvieno stebintio šį įvykį asmens moralinė pareiga gesinti gaisrą ir padėti į nelaimę patekusiam žmogui. Ir jei asmuo nepuola gesinti gaisro ar gelbėti skęstančiojo, mes turime moralinę teisę jį pasmerkti. Tačiau vargu ar pateisinama būtų teisiškai nustatyti pareigą gelbėti nuosavybę ar žmogų, patekusį į pavojingą situaciją, už neveikimą grasinant baudžiamąja atsakomybe. Vargu ar pateisinama būtų apkaltinti pagalbos nesuteikimu pavojuje esančiam žmogui kiekvieną įvykį stebėjusį ir pagalbos nesutekusį pilietį. Visai kitas dalykas, kai gaisro negesina ar skęstančiojo negelbėja krante esantys gelbėtojai, kurių darbas yra žmonių gelbėjimas ir jie už tai gauna atlyginimą. Taigi nustatant baudžiamąją atsakomybę už neveikimą bei jos realizavimo sąlygas svarbu atsižvelgti į asmens pareigas. Atsakomybė už neveikimą paprastai turi

būti siejama su specialaus subjekto požymiais. Antai visiškai pateisinamas baudžiamosios atsakomybės nustatymas vienam iš tėvų, jeigu šis vengia išlaikyti vaiką (t. y. už neveikimą) (BK 164 str.), nes tėvai privalo išlaikyti vaikus pagal Civilinio kodekso normas, kuriose įtvirtinti šeimos teisiniai santykiai. Pateisinamas yra ir baudžiamosios atsakomybės nustatymas valstybės tarnautojams už tarnybos pareigų neatlikimą (BK 229 str.), nes sąžiningai dirbti savo darbą juos įpareigoja valstybės tarnybos teisiniai santykiai.

Baudžiamoji atsakomybė už neveikimą taikoma atsižvelgiant ir į tai, ar buvo galimybė veikti ir tokiu būdu užkirsti kelią neigiamiems padariniams. Juk mes formaliai galime apkaltinti pareigūną ar kitą asmenį, atsakingą už atitinkamą darbo barą, dėl neveikimo ir tada, kai tarnautojas, turėdamas pareigą veikti, neturėjo realios galimybės veikti. Pavyzdžiui, gydytojas nenuvažiavo į įvykio vietą, nes tuo metu nebuvo jokios transporto priemonės, galėjusios jį nuvežti į įvykio vietą. Jei asmuo, turintis pareigą veikti, neturėjo realios galimybės veikti, baudžiamoji atsakomybė už neveikimą negali būti taikoma.

Baudžiamoji atsakomybė gali būti netaikoma už neveikimą ir tuo atveju, kai būna akivaizdu, jog išvengti žalingų padarinių net ir veikiant pagal teisinių aktų nuostatas, bus neįmanoma. Pavyzdžiui, jei į ligoninę pristatomas sunkiai sužalotas pilietis, gydytojas, vykdydamas savo pareigą, privalo iki paskutinio momento kovoti už ligonio gyvybę. Tačiau jei įsitikinęs pastangų beprasmiškumu gydytojas ims nebeteikti tolesnės pagalbos ligoniui, vargu ar galima bus jam taikyti baudžiamąją atsakomybę už tokį neveikimą.

6.2. NUSIKALSTAMOS VEIKOS PADARYMO PADARINIAI

Daugelyje baudžiamojo kodekso straipsnių numatyta atsakomybė ne vien dėl pačių veikų, bet ir dėl kilusių padarinių. Baudžiamajame kodekse padariniais laikoma žala, padaryta dėl veikos visuomenės vertybėms. Tos nusikalstamos veikos sudėtis yra materialinė.

Už neatsargius nusikaltimus baudžiamoji atsakomybė taikoma tik tada, kai atsiranda įstatyme numatyti padariniai. Taikant baudžiamąją atsakomybę už kai kurias tyčines veikas, taip pat atsižvelgiama ir į nusikalstamos veikos padarinius. Žinoma, baudžiamoji atsakomybė už tyčinius nusikaltimus taikoma net ir neatsiradus įstatyme numatytų padarinių. Tačiau jei veikos sudėtis yra materialinė, asmuo tokiu atveju traukiamas atsakomybėn ne už baigtinę nusikalstamą veiką, o už pasikėsinimą ją padaryti.

Baudžiamoji atsakomybė dažniausiai siejama su dviejų rūšių padariniais: fizine žala ir materialine žala. Fizinė žala - tai padariniai žmogui: kūno sužalojimai, sveikatos sutrikdymai ar gyvybės atėmimas. Šie padariniai yra išimtinė baudžiamosios teisės reguliavimo sfera. Tokius padarinius numato BK XVII-XXI skyrių sudėty. Tačiau atsakomybė už fizinę žalą numatyta ir nemažoje dalyje straipsnių, esančių kituose BK skyriuose. Antai BK 180 straipsnyje „Plėšimas“ įtvirtinta atsakomybė ne tik už materialinę žalą, bet ir už kūno sužalojimus.

Materialinė žala - tai padariniai, susiję su nuosavybės objektais. Baudžiamoji atsakomybė už materialinę žalą numatyta ne viename BK skyriuje, pavyzdžiui, „Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai aplinkai ir žmonių sveikatai“, „Nusikalti-

mai ir baudžiamieji nusižengimai nuosavybei, turtinėms teisėms ir turtiniams interesams", „Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai transporto eismo saugumui". Atskirais atvejais baudžiamoji atsakomybė gali būti taikoma ir už nematerialią žalą. Bausmės už tokią žalą numatytos straipsniuose, esančiuose BK XVI skyriuje „Nusikaltimai Lietuvos valstybės nepriklausomybei, teritorijos vientisumui ir konstitucinei santvarkai" ir XXXIII skyriuje „Nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai valstybės tarnybai ir viešiesiems interesams".

6.3. ASMENS, PADARIUSIO NUSIKALSTAMĄ VEIKĄ, AMŽIUS

Nusikalstamos veikos subjektu gali būti tik toks fizinis asmuo, kuris yra sulaukęs įstatymo nustatyto baudžiamosios atsakomybės amžiaus. Amžius yra pagrindinis nusikalstamą veiką padariusį asmenį charakterizuojantis požymis. Lietuvos Respublikos BK nesieja baudžiamosios atsakomybės su pilnametyste. Pagal BK atsako ir nepilnamečiai asmenys. BK 13 straipsnyje skelbiama, kad pagal baudžiamuosius įstatymus atsako asmuo, kuriam iki nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo padarymo yra suėję šešiolika metų, o šio straipsnio 2 dalyje numatytais atvejais - keturiolika metų.

Įstatymų leidėjas laikosi nuomonės, kad asmuo, sulaukęs šešiolikos metų, jau pakankamai psichiškai išsivystęs ir jis jau gali suprasti savo veiksmų esmę bei jų pavojingumą. Už atskirus nusikaltimus įstatymų leidėjas nustato sumažintą amžiaus ribą.

Asmuo, kuriam iki nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo padarymo buvo suėję keturiolika metų, atsako už nužudymą (129 str.), sunkų sveikatos sutrikdymą (135 str.), išžaginimą (149 str.), seksualinį prievartavimą (150 str.), vagystę (178 str.), plėšimą (180 str.), turto prievartavimą (181 str.), turto sunaikinimą ar sugadinimą (187 str. 2 d.), šaunamojo ginklo, šaudmenų, sprogmenų ar sprogstamųjų medžiagų pagrobimą (254 str.), narkotinių ar psichotropinių medžiagų pagrobimą (263 str.), transporto priemonių ar kelių, juose esančių įrenginių sugadinimą (280 str. 2 d.).

6.4. FAKULTATYVŲS OBJEKTYVIEJI NUSIKALSTAMOS VEIKOS SUDĖTIES POŽYMAI

Fakultatyvūs objektyvieji nusikalstamos veikos sudėties požymiai yra nusikalstamos veikos dalykas, padarymo būdas, aplinkybės, priemonės, įrankiai, laikas bei vieta. Šie požymiai turi reikšmės nustatant baudžiamąją atsakomybę tik tais atvejais, kai jie aprašyti BK specialiosios dalies straipsnio dispozicijoje.

Iš fakultatyvių požymių dažniausiai nusikaltimo sudėtyse pasitaiko nusikalstamos veikos dalykas bei jos padarymo būdas.

Nusikaltimo dalykas yra materialus daiktas, kurį veikiant pažeidžiamos įstatymo saugomos vertybės. Antai vagystės sudėtyje nusikaltimo dalykas yra išreikštas žodžiais „svetimas turtas", kyšininkavimo dalykas yra „kyšis", kontrabandos - „privalomi muitinei pateikti daiktai". Nužudymo atveju (BK 129 str.) nusikaltimo dalykas yra tik žmogus, o ne bet koks gyvas padaras. Nusikaltimų, numatytų BK

XXXVII skyriuje, dalykas yra narkotinės, psichotropinės, nuodingosios ir stipriai veikiančios medžiagos.

Nusikaltimo padarymo būdas yra nusikaltimo sudėties požymis, BK išreiškiamas žodžiais „pavartojant smurtą“, „įsibraunant į patalpą“ ir pan. Štai plėšimą identifikuoja smurto ar grasinimų naudojimas, sukčiavimą - apgaulė.

Pagal BK 129 straipsnio 2 dalį nužudymas vertinamas kaip sunkesnis, jei jis padarytas kitų žmonių gyvybei pavojingu būdu (7 p.), kankinant ar kitaip itin žiauriai (6 p.). To neįrodžius, veikos perkvalifikuojamos pagal kitus straipsnius.

Reikia atkreipti dėmesį, kad įstatymų leidėjas gan dažnai vieną ar kitą nusikaltėlio asmenybę apibūdinanti požymį įtraukia į nusikaltimo sudėtį. Taip tie požymiai įgauna specialaus subjekto nusikaltimo sudėties požymio reikšmę. Ko gero, tai dažniausiai pasitaikantis fakultatyvus nusikaltimo sudėties požymis. Tie požymiai gali charakterizuoti įvairias su nusikaltusiu asmeniu susijusias puses, pradedant nuo lyties, pilietybės ir baigiant užimamomis pareigomis. Antai BK 117 straipsnyje „Išdavystė“ nustatyta, kad už Lietuvos valstybės išdavimą atsakys ne bet koks asmuo, sulaukęs 16 metų amžiaus, o tik nusikaltimo padarymo metu esantis Lietuvos Respublikos piliečiu. Kitų valstybių piliečiai negali būti traukiami baudžiamojon atsakomybėn už Lietuvos valstybės išdavimą. Taigi asmens pilietybė yra būtinas šio nusikaltimo sudėties požymis. BK 225 straipsnyje numatyta atsakomybė už kyšininkavimą tik asmeniui, esančiam valstybės tarnautoju ar jam prilygintam asmeniui. BK 281 straipsnyje įtvirtinta atsakomybė už kelių eismo saugumo taisyklių pažeidimą tik vairuotojui.

7. SUBJEKTYVIEJI NUSIKALSTAMOS VEIKOS SUDĖTIES POŽYMAI

Tam, kad žmogaus poelgį galėtume įvardyti kaip nusikalstamą, svarbu nustatyti, ar jo poelgis atitinka BK specialiojoje dalyje numatyto nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo objektyviusius požymius. Tačiau to dar nepakanka norint konstatuoti, jog padaryta nusikalstama veika. Tam, kad padarytą veiką galėtume pavadinti nusikalstama ir iškelti klausimą dėl tokio asmens baudžiamosios atsakomybės, būtina nustatyti dar ir subjektyviusius nusikalstamos veikos sudėties požymius. Subjektyvieji nusikalstamos veikos sudėties požymiai parodo vidinę, t. y. psichinę, kito žmogaus akiai nematomą, nusikalstamos veikos pusę, kuri dar vadinama subjektyviąja nusikalstamos veikos puse. Subjektyvieji nusikalstamos veikos sudėties požymiai yra šie: pakaltinamumas, kaltė, nusikalstamos veikos padarymo tikslas ir motyvas.

7.1. PAKALTINAMUMAS KAIP BAUDŽIAMOSIOS ATSAKOMYBĖS SĄLYGA. NEPAKALTINAMUMO SAMPRATA IR POŽYMAI

Baudžiamojon atsakomybėn už padarytą pavojingą veiką gali būti traukiamas ne bet koks žmogus, o tik toks, kuris turi tam tikras savybes. Viena iš jų yra pakaltinamumas.

Pakaltinamumas yra viena iš žmogaus savybių, be kurios jis negali būti pripažįstamas padaręs nusikaltimą ar baudžiamąjį nusižengimą ir nuteistas. Pakaltinamumas yra teisinė sąvoka, apibūdinanti asmens, padariusio baudžiamajame įstatyme numatytą veiką, psichinę būklę ir turinti esminės reikšmės nustatant jo atsakomybę. Baudžiamajame kodekse nėra pakaltinamumo apibrėžimo. Tačiau BK 17 straipsnyje pateikiamas nepakaltinamumo apibrėžimas, kuriuo remiantis nesunkiai galima suformuluoti pakaltinamumo apibrėžimą. Taigi pakaltinamumas yra gebėjimas veikiant ar neveikiant suvokti daromos veikos pavojingumą ir valdyti savo veiksmus.

Pakaltinamumas yra kaltės sąlyga. Galima kalbėti tik apie pakaltinamo žmogaus kaltę kaip apie sąmoningą asmens psichinį santykį su padaryta ir jam inkriminuota veika. Pakaltinamumo fakto baudžiamojoje byloje įrodinėti nereikia. Laikoma, kad visi žmonės yra pakaltinami. Todėl, kai yra padaroma įstatyme numatyta nusikalstama veika, esant įtarimui, reikia įrodinėti žmogaus nepakaltinamumą, t. y. faktą, kad asmuo, darydamas pavojingą veiką, nesuvokė daromos veikos pavojingumo ir savo veiksmų negalėjo valdyti. Jei asmuo veikia nesąmoningai, t. y. neturi valios laisvės, jis negali atsakyti dėl padarytos veikos. Todėl BK 17 straipsnyje nustatyta, kad asmuo yra nepakaltinamas, jeigu, darydamas šio kodekso uždraustą veiką, jis dėl psichikos sutrikimo negalėjo suvokti jos pavojingumo arba valdyti savo veiksmų.

Nepakaltinamumas yra ir medicininė, ir baudžiamoji teisinė sąvoka. Medicininė todėl, kad nepakaltinamumo būseną susijusi su psichikos sutrikimais, o baudžiamoji teisinė todėl, kad nepakaltinamumo klausimas iškyla tik kai padaroma baudžiamajame įstatyme uždrausta veika. Negalima asmens pripažinti nepakaltinamu apskritai, tai yra vien tik dėl to, kad jis serga psichikos liga, jam nepadarius pavojingos veikos. Tokį asmenį tegalima civilinio proceso tvarka pripažinti neveiksniu su visomis iš to išplaukiančiomis pasekmėmis. Asmens pripažinimas nepakaltinamu turi reikšmės tik sprendžiant jo baudžiamąją atsakomybę. Nepakaltinamu pripažintas asmuo negali būti traukiamas baudžiamajon atsakomybėn. Už padarytą veiką jam taikomos tik medicininio poveikio priemonės, kurios nėra nei baudžiamoji atsakomybė, nei kriminalinė bausmė.

Nepakaltinamumas apibrėžiamas remiantis dviem kriterijais: juridiniu ir medicininio. Juridinis nepakaltinamumo kriterijus išreikštas žodžiais: negalėjo suvokti savo veiksmų pavojingumo ar juos valdyti. Šiuose žodžiuose slypi du svarbūs nepakaltinamumo momentai: 1) negalėjimas suvokti savo veiksmų pavojingumo (intelektualusis momentas) ir 2) negalėjimas valdyti savo veiksmų (valinis momentas). Be to, reikia atkreipti dėmesį, jog abu atvejai Kodekse sujungti jungtuku „arba“, todėl sprendžiant juridinio nepakaltinamumo klausimą pakanka nustatyti bent vieną minėtų atvejų.

Savo veikos pavojingumo nesuvokimas gali pasireikšti faktinių daromos veikos aplinkybių nesuvokimu arba daromos veikos socialinio vertinimo nesuvokimu. Asmuo nesuvokia, ką jis daro, arba nesuvokia, kad taip negalima elgtis. Nepakaltinamu gali būti pripažintas ir toks asmuo, kuris, nors ir suvokia daromos veikos pavojingumą, tačiau negali valdyti, kontroliuoti savo veiksmų. Tokios būsenos psichiatrijoje įvardijamos specialiais terminais. Antai kleptomanija - liguistas po-traukis vogti svetimus daiktus. Tokiam asmeniui dažnai nesvarbu, ką vogti, kokią naudą jis turės padaręs nusikaltimą. Jam svarbu pats aktas bei tie jausmai, kuriuos jaučia darydamas tokią veiką (susijaudinimas, įtampa ir pan.). Kita panaši būseną

vadinama piromanija - tai liguistas potraukis padeginėti, trečia - dromomanija - nenugalimas potraukis keliauti (būdingas vaikataujančioms asmenims).

Medicininis nepakaltinamumo kriterijus nepakaltinamumo apibrėžime išreikštas žodžiais „dėl psichikos sutrikimo“. Naujasis BK, kitaip negu 1961 m. BK, nevaidija psichikos sutrikimų rūšių. Tačiau nepakaltinamais gali būti pripažinti asmenys, nusikalstamos veikos padarymo metu sirgę chroniška psichikos liga (pvz., silpnaprotyste, šizofrenija), patyrę laikiną psichinės veiklos sutrikimą (baltąją karštiligę) ar kitokią patologinę būseną (patologinį girtumą). Medicininis nepakaltinamumo kriterijus yra būtinoji nepakaltinamumo sudėtinė dalis. Juk žmogus gali nesuvokti daromos veikos pavojingumo nebūtinai dėl psichikos ligos. Gali būti ir kitos priežastys, pavyzdžiui, apsvaigimas alkoholiu ar narkotikais. Be to, ir psichikos ligos būna įvairios. Ne visos jos sutrikdo žmogaus psichiką tiek, kad jis nesuvoktų savo veiksmų esmės. Taigi ir sergant psichikos ligomis asmuo automatiškai dar nepripažįstamas nepakaltinamu. Kad būtų nepakaltinamas, asmuo dėl psichikos ligos turi nebesuvokti daromos veikos pavojingumo. Visais atvejais galutinį sprendimą dėl asmens pakaltinamumo daro teismas. Be abejo, jis remiasi teismo psichiatrinės ekspertizės išvada, tačiau turi ir teisę su ja nesutikti bei skirti papildomą ar pakartotinę ekspertizę.

7.2. RIBOTAS PAKALTINAMUMAS IR JO BAUDŽIAMOJI TEISINĖ REIKŠMĖ

Ribotas pakaltinamumas yra naujas institutas Lietuvos baudžiamojoje teisėje, pirmą kartą atsiradęs naujajame BK. Šis institutas apibrėžtas BK 18 straipsnyje: „Asmenį teismas pripažįsta ribotai pakaltinamu, jeigu darydamas šio kodekso uždraustą veiką tas asmuo dėl psichikos sutrikimo, kuris nėra pakankamas pagrindas pripažinti jį nepakaltinamu, negalėjo visiškai suvokti pavojingo nusikalstamos veikos pobūdžio ar valdyti savo veiksmų“. Ribotą pakaltinamumą, kaip ir nepakaltinamumą, apibūdina du kriterijai: juridinis ir medicininis. Juridinis kriterijus Kodekse išreikštas žodžiais „negalėjo visiškai suvokti pavojingo nusikalstamos veikos pobūdžio ar valdyti savo veiksmų“. Kitaip negu nepakaltinamas, ribotai pakaltinamas asmuo nusikalstamos veikos padarymo metu suvokia daromos veikos faktines aplinkybes ir socialinę reikšmę, tačiau šis suvokimas yra ribotas, t. y. siauresnis negu kitų pakaltinamų žmonių. Daromos veikos pavojingumas suvokiamas nevisiškai dėl psichikos sutrikimų, t. y. dėl psichikos ligos. Medicininis riboto pakaltinamumo kriterijus remiasi tomis pačiomis psichikos ligomis kaip ir esant nepakaltinamumui. Skirtumas tik tas, kad riboto nepakaltinamumo atveju ligos stadija dar nėra taip pažengusi, kad žmogus negalėtų visiškai suvokti poelgio faktinių aplinkybių ar socialinės reikšmės. Dėl to ribotas pakaltinamumas nepanaikina nusikalstamos veikos sudėties asmens veikoje. Asmenį kaip ribotai pakaltinamą pripažįsta teismas. Priimdamas sprendimą jis vadovaujasi BK 18 straipsnyje pateiktu apibrėžimu bei teismo psichiatrinės ekspertizės išvada.

Asmuo, padaręs baudžiamąjį nusižengimą, neatsargų arba nesunkų ar apysunkų tyčinį nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti sušvelninta remiantis BK 59 straipsniu arba jis gali būti atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės ir jam gali būti pritaiky-

tos BK 67 straipsnyje numatytos baudžiamojo poveikio priemonės arba BK 98 straipsnyje numatytos priverčiamosios medicinos priemonės. Asmuo, padaręs sunkų arba labai sunkų nusikaltimą ir teismo pripažintas ribotai pakaltinamu, atsako pagal baudžiamąjį įstatymą, tačiau bausmė jam gali būti švelninama remiantis BK 59 straipsniu.

7.3. KALTĖS SAMPRATA

Kaltė yra pagrindinis nusikaltimo subjektyvusis požymis. Kaltė yra kiekvienos nusikalstamos veikos sudėties būtinoji dalis, todėl ji turi būti įrodinėjama kiekvienoje baudžiamojoje byloje. Nėra nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo sudėčių, kurios neverstų nustatyti kaltės. Asmuo, padaręs pavojingą veiką, išteisinamas, jei byloje nėra surinkta pakankamai įrodymų dėl jo kaltės padarius tam tikrą veiką ir atsiradus tam tikriems padariniams.

Kaltė baudžiamosios teisės teorijoje suprantama kaip asmens, padariusio baudžiamajame kodekse draudžiamą pavojingą veiką, vidinis psichinis santykis su objektyviaisiais nusikaltimo sudėties požymiais, visų pirma su pagrindiniais požymiais, tokiais kaip padaryta veiką ir dėl jos atsiradę padariniai.

BK yra įtvirtintos *dvi kaltės formos*: tyčia ir neatsargumas. Taigi bet kuria iš šių kaltės formų padaryta veiką gali būti vertinama kaip nusikalstama. Kitokios vidinio psichinio santykio formos, neatitinkančios tyčios ar neatsargumo apibrėžimo, negali suponuoti kaltės baudžiamąja teisine prasme ir baudžiamosios atsakomybės neužtraukia.

TYČINĖ KALTĖ

Tyčia yra viena iš kaltės formų, įtvirtintų BK, kuria įtariamas asmuo gali būti patrauktas baudžiamajon atsakomybėn. Tyčinė kaltės forma objektyviai laikoma sunkesne negu neatsargi kaltės forma. Didžioji dalis nusikaltimo sudėčių, esančių BK, numato baudžiamąją atsakomybę už veikas, padarytas būtent šia kaltės forma. Tyčinė kaltės forma dažniausiai pasitaiko teismų praktikoje. Iki 95 proc. registruojamų nusikaltimų padaroma esant tyčinei kaltei.

Tyčinės kaltės formos apibrėžimas yra pateiktas BK 15 straipsnyje. Šio straipsnio pirmojoje dalyje tyčinė kaltė skirstoma į dvi rūšis: tiesioginę ir netiesioginę tyčią. Jei BK specialiosios dalies straipsnyje nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo sudėtyje numatyta tyčinė kaltės forma, veikos kvalifikavimui pagal pasirinktą BK straipsnį tyčios rūšis neturės reikšmės. Nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas, padarytas netiesiogine tyčia, bus kvalifikuojamas pagal tą patį BK straipsnį, kaip ir padarytas tiesiogine tyčia. Antai Lietuvos Aukščiausiasis Teismas, apibendrinęs teismų praktiką nužudymų bylose, išaiškino, kad baudžiamoji atsakomybė už tyčinį nužudymą pagal BK 129 straipsnį taikoma esant tiesioginei ar netiesioginei tyčiai.

Tiesioginė tyčia apibrėžiama galiojančio BK 15 straipsnio 2 dalyje. Ten pateikti atskiri tiesioginės tyčios apibūdinimai esant formalioms sudėtimis ir materialioms sudėtimis. Nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas yra padarytas tiesiogine tyčia, jeigu jį darydamas asmuo suvokė pavojingą nusikalstamos veikos pobūdį ir

norėjo taip veikti (tiesioginė tyčia esant formalioms sudėtims). Nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas yra padarytas tiesiogine tyčia ir tuo atveju, jei jį darydamas asmuo suvokė pavojingą nusikalstamos veikos pobūdį, numatė, kad dėl jo veikimo ar neveikimo gali atsirasti šiame kodekse numatytų padarinių, ir jų norėjo (tiesioginė tyčia esant materialioms sudėtims).

BK 15 straipsnio 3 dalyje yra paaiškinama, kas yra *netiesioginė tyčia*. Nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas yra padarytas netiesiogine tyčia, jeigu jį darydamas asmuo suvokė pavojingą nusikalstamos veikos pobūdį, numatė, kad dėl jo veikimo ar neveikimo gali atsirasti šiame kodekse numatyti padariniai, ir nors jų nenorėjo, bet sąmoningai leido jiems atsirasti.

Ir tiesioginei, ir netiesioginei tyčiai yra būdingas toks pat psichinis santykis su padaryta veika. Esant tiesioginei ir netiesioginei tyčiai, asmuo supranta daromos veikos pavojingą pobūdį, t. y. jo veiksmai yra sąmoningi. Esant tyčiai, asmuo ne tik kad supranta faktines savo poelgio aplinkybes, t. y. ką jis daro, bet supranta, kad daro veiką, kuria stato pavojun visuomenėje vertinamas vertybes. Pavyzdžiui, asmuo, suduodamas smūgį ranka į galvą kitam žmogui, suvokia, kad daro pavojingą veiką, kėsinaisi į tokią baudžiamojo įstatymo saugomą vertybę kaip žmogaus sveikata.

Esant materialioms sudėtims, tyčia neapsiriboja daromos veikos pavojingo pobūdžio supratimu. Asmuo, be to, numato dėl veikos kylančius pavojingus padarinius. Esant tiesioginei tyčiai, asmuo numato įvykių priežastinį ryšį, kokius padarinius sukels jo veika.

Tiesioginė ir netiesioginė tyčia skiriasi tik pagal valinį kaltės momentą, t. y. santykį su įstatyme numatytų padarinių atsiradimu. Valinis tiesioginės tyčios momentas apibūdina asmens, padariusio pavojingą veiką, psichinį santykį su daroma veika (formalios sudėty) ar su pavojingų padarinių atsiradimu (materialios sudėty) ir įstatyme nusakytas: „norėjo taip veikti“ ar „norėjo, kad atsirastų BK numatyti padariniai“. Norėjimas - tai tikslinga veikla. Padarinių norėjimas gali sutapti su kaltininko poelgio tikslais. Tokiu atveju sukėles pavojingus padarinius kaltininkas pasiekia savo tikslą. Antai nukentėjusysis nužudomas iš keršto. Tokiu atveju atėmęs gyvybę kitam žmogui kaltininkas pasiekia tikslą - atkeršija. Tačiau pavojingų padarinių kaltininkas gali norėti ir dėl to, jog jie yra būtina sąlyga keliamam tikslui pasiekti. Antai žmogus nužudomas tam, kad po to būtų galima paveldėti nužudytojo turtą pagal testamentą ar įstatymą. Abiem atvejais veika kvalifikuotina kaip padaryta tiesiogine tyčia.

Nusikaltimas laikomas padarytas netiesiogine tyčia, kai asmuo nenori, kad atsirastų baudžiamajame įstatyme numatyti padariniai, tačiau sąmoningai leidžia jiems kilti. Aiškinantis valinį netiesioginės tyčios momentą, gali susidaryti įspūdis, jog čia nesama logikos. Kodėl asmuo daro nusikaltimą, jei jis nenori pavojingų padarinių? Ar ne geriau ir logiškiau būtų tokiu atveju atsisakyti pavojingos veikos? Tačiau, pasirodo, gyvenime įmanomos situacijos, kai asmens psichinis santykis su veika bei padariniais atitinka būtent netiesioginės tyčios sampratą. Nenoras, kad atsirastų pavojingų padarinių netiesioginės tyčios atveju, aiškinamas taip: asmuo nesuinteresuotas įstatyme numatytų pavojingų padarinių kilimu, tačiau, antra vertus, jis nieko nedaro, kad tie padariniai neatsirastų. Jo nenoras neparemtas jokiais reikšmingais veiksmais ar tikėjimu, kad objektyvios aplinkybės užkirs kelią įstatyme numatytiems padariniams atsirasti. Netiesioginės tyčios kaltę suponuoja absoliutus abejingumas galimų padarinių atžvilgiu. Galimi padariniai kaltininko nejaudina ir kartu nesulaiko nuo pasirinkto tikslo siekimo. Antai mergina, slapta pagimdžiusi

kūdikį, norėdama juo atsikratyti nuneša jį į mišką ir ten palieka. Vaikas niekieno nepastebėtas žūsta. Jei mergina, apkaltinta nužudymu, teigs, kad nenorėjo vaiko mirties, galvojo, kad kas nors jį pastebės ir paims, kaltinamoji atsakys už tyčinį vaiko nužudymą, padarytą netiesiogine tyčia, nes ji suvokė savo veikos pavojingumą vaiko gyvybei, numatė, kad vaikas gali be pagalbos žūti, ir nors tiesiogiai nesiekė jo mirties, bet nieko nepadarė, kad mirtis neįvyktų.

Netiesioginė tyčia yra daug retesnė tyčios rūšis, palyginti su tiesiogine tyčia. Ji rečiau pasitaiko BK specialiosios dalies straipsniuose ir praktikoje. Tačiau kadangi įstatymas numato tokią tyčios rūšį, su ja susiduriama praktikoje, apie ją reikia žinoti. Netiesioginės tyčios kaltė paprastai paaiškėja apklausus įtariamąjį ir kaltinamąjį.

NEATSARGI KALTĖ

Neatsargumas yra antroji kaltės forma, numatyta BK. Atsakomybė už veikas, padarytas esant neatsargiai kaltei, BK ribojama. BK 16 straipsnio 4 dalyje nustatyta, kad asmuo baudžiamas už nusikalstamos veikos padarymą dėl neatsargumo tik šio kodekso specialiojoje dalyje numatytais atvejais. BK specialiosios dalies straipsnio dispozicijoje turi būti nuoroda, kad baudžiamoji atsakomybė už veiką kyla esant ne tik tyčinei, bet ir neatsargiai kaltei. Neatsargios kaltės apibrėžimai pateikti BK 16 straipsnyje. Šio BK straipsnio 1 dalyje nustatyta, kad nusikalstama veika yra neatsargi, jei ji padaryta dėl nusikalstamo pasitikėjimo arba nusikalstamo nerūpestingumo. Taigi neatsargi kaltė gali būti dviejų rūšių: nusikalstamas pasitikėjimas ir nusikalstamas nerūpestingumas.

Nusikalstamas pasitikėjimas. Nusikalstamas pasitikėjimas nusakomas BK 16 straipsnio 2 dalyje: nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas yra padarytas dėl nusikalstamo pasitikėjimo, jei jį padaręs asmuo numatė, kad dėl jo veikimo ar neveikimo gali atsirasti šiame kodekse numatyti padariniai, tačiau lengvabūdiškai tikėjosi jų išvengti.

Nusikalstamą pasitikėjimą, priešingai negu tyčią, apibūdina kitoks psichinis santykis su padaryta veika ir atsiradusiais padariniais. Nors BK 16 straipsnio 1 dalyje nieko nepasakyta apie asmens psichinį santykį su veika esant nusikalstamam pasitikėjimui, tas santykis, be abejo, yra. Jį tiksliausiai galima būtų nusakyti žodžiais „asmuo suvokė daromos veikos rizikingą pobūdį“. Esant nusikalstamam pasitikėjimui, asmuo veikia rizikingai ir suvokia savo poelgio rizikingą pobūdį. Veikos rizikingo pobūdžio suvokimo nereikia painioti su daromos veikos pavojingo pobūdžio suvokimu esant tyčiai. Esant tyčiai asmuo suvokia, kad daro nusikalstamą veiką, pažeidžia baudžiamojo įstatymo draudimus. Nusikalstamas pasitikėjimas būna tada, kai pats poelgis nėra nusikalstamas, o tokiu tampa tik atsiradus baudžiamajame įstatyme numatytiems padariniams. Antai jei vairuotojas sąmoningai pažeidinėja eismo saugumo taisykles (pvz., viršija greitį ar nesilaiko saugaus atstumo tarp automobilių ir susiduria su kita mašina), jis dažnai supranta, kad veikia rizikingai, tačiau jokių būdu negalvoja, kad veikia pavojingai, nes žino, jog eismo taisyklių pažeidimas objektyviai nėra nusikalstama veika, jei ji nesukelia baudžiamajame įstatyme numatytų pavojingų padarinių.

Suprasdamas, kad daro rizikingą veiką, asmuo, be abejonės, numato, kokius padarinius gali sukelti jo veika. Todėl, kalbant apie nusikalstamą pasitikėjimą, svarbu akcentuoti, kad asmuo suvokė, kokius pavojingus padarinius gali sukelti jo veika.

ka. Ir esant tyčiai, ir esant nusikalstamam pasitikėjimui, asmuo, darydamas pavojingą ar rizikingą veiką, numato, jog gali atsirasti pavojingų padarinių. Tačiau numatymo pobūdis esant tyčiai ir esant neatsargiai kaltės formai iš esmės skiriasi, todėl jis ir yra vienas iš būdų atskiriant nusikalstamą pasitikėjimą nuo tyčios. Tyčia darydamas nusikaltimą asmuo siekia pavojingų padarinių, todėl suvokia baudžiamajame įstatyme numatytus pavojingus padarinius kaip neišvengiamus arba labai tikėtinus. Jei kaltininkas šaudo į žmogų, siekdamas jį nužudyti, logiška, jog jis tikisi būtinai auką nužudysiąs. Jei jis pasirenka šaudymo vietą netoli aukos, jis visai įsitikinęs savo sėkme. Jei šaudo iš toliau - tikslas nebūtinai bus pasiektas. Sukėlus pavojingus padarinius dėl nusikalstamo pasitikėjimo, kaltininko veikos motyvai ir tikslai visiškai kitokie. Jie niekada nesutampa su padariniais, neturi nieko bendro su jais. Kaltininkas nesiekia baudžiamajame įstatyme numatytų inkriminuojamų padarinių. Antai vairuotojas, viršydamas nustatytą greitį ir šitaip pažeisdamas eismo saugumo taisykles, nenori susidurti su kita mašina ar partrenkti pėsčiąjį. Eismo taisyklių pažeidimo motyvai gali būti susiję su noru greičiau pasiekti paskirties vietą, darbą ar namus, pasirodyti geru vairuotoju, bet jokių būdų ne su kilusiais padariniais. Be abejo, sąmoningai pasirinkdamas rizikingą elgesio variantą, vairuotojas numato, kad gali partrenkti eismo dalyvį ar kitaip patekti į avarinę situaciją. Tačiau kadangi jis to nenori, tai ir numato galimas pasekmes kaip labai mažai tikėtinas ar iš viso numato tik teorinę jų kilimo galimybę. Taigi galime daryti išvadą, kad pavojingų padarinių numatymo pobūdis esant tyčiai ir esant neatsargiai kaltės formai iš esmės skiriasi. Esant tyčiai, pavojingi padariniai neišvengiami ar labai tikėtini, o esant nusikalstamam pasitikėjimui, kilusios pasekmės būna menkai numatomos.

Valinis kaltės momentas (santykis su įstatyme numatytų padarinių atsiradimu) esant nusikalstamam pasitikėjimui įstatyme nusakytas taip: „lengvabūdiškai tikėjosi jų išvengti“. Šie žodžiai išreiškia nenorą pavojingų padarinių. Taigi pagal šį požymį nusikalstamas pasitikėjimas iš esmės skiriasi nuo tiesioginės tyčios, kurią darydamas asmuo siekia pavojingų padarinių. Antra vertus, gali pasirodyti, kad nusikalstamas pasitikėjimas priartėja prie netiesioginės tyčios, kurią apibūdinant taip pat akcentuojamas nenoras pavojingų padarinių. Vis dėlto šie reiškiniai iš esmės skiriasi. Reikalas tas, kad esant netiesioginei tyčiai kaltininkas būna absoliučiai abejingas kilusių ir inkriminuojamų padarinių atžvilgiu arba pareiškia nuoširdų nenorą, tačiau nėra nesistengia tų padarinių sumažinti. Esant nusikalstamam pasitikėjimui, nenorima padarinių, tikint, kad jie neatsiras. Tikėjimas turėtų remtis apskaičiavimais, objektyviomis aplinkybėmis ar jėgomis, kurios, kaltininko požiūriu, turėtų padėti išvengti pavojingų padarinių. Būtent taip tikėdamas kaltininkas galimus padarinius numato kaip mažai tikėtinus.

Nusikalstamas nerūpestingumas. Nusikalstamas nerūpestingumas nusakomas BK 16 straipsnio 3 dalyje. Ten rašoma, kad nusikalstama veika yra padaryta dėl neatsargumo, jei ją padaręs asmuo nenumatė, kad dėl jo veikimo ar neveikimo gali atsirasti šiame Kodekse numatyti padariniai, nors pagal veikos aplinkybes ir savo asmenines savybes turėjo ir galėjo tai numatyti.

Nors įstatyme neapibrėžtas asmens psichinis santykis su padaryta pavojinga veika esant nusikalstamam nerūpestingumui, jis nesunkiai suvokiamas iš minėto straipsnio 3 dalies. Kadangi įstatyme pasakyta, jog kaltininkas nenumatė, kad gali atsirasti pavojingų padarinių, logiška, kad jis ir nesuvokė daromos veikos pavojingo pobūdžio. Tai esminis nusikalstamo nerūpestingumo momentas, iš esmės skiriantis jį nuo kitų iki šiol mūsų nagrinėtų kaltės formų.

Jei asmuo nesuvokia daromos veikos pavojingo pobūdžio, tai dar nereiškia, jog jis iš viso nesupranta, ką daro. Asmuo, ką nors padaręs dėl nusikalstamo nerūpestingumo, suvokia savo poelgio išorinę pusę. Antai medicinos seselė suleidžia ligoniui ne tuos vaistus. Ji supranta, kad leidžia ligoniui vaistus, tačiau nesuvokia, kad tai ne tie vaistai, kuriuos paskyrė gydytojas. Esant šiai neatsargios kaltės rūšiai, situacija suvokiama nevisiškai, suvokiamos ne visos kaltininko atsakomybei reikšmingos aplinkybės.

Nesuvokdamas daromos veikos pavojingo pobūdžio, asmuo nenumato, kad dėl jo poelgio kils įstatymo numatyti pavojingi padariniai. Asmuo numato tam tikrus poelgio rezultatus. Antai medicinos sesuo numato, kad ligoniui, suleidus vaistų, turėtų pasidaryti geriau. Tačiau nesuvokdama tikrųjų daromos veikos aplinkybių ir socialinės reikšmės, ji nenumato, kad pacientui suvartojus ar suleidus vaistus pasidarys ne geriau, o blogiau, kad jis nuo tų vaistų gali mirti. Natūraliai kyla klausimas, kodėl asmuo yra apkaltinamas dėl atsiradusių padarinių, jei jis nesuvokė veikos pavojingo pobūdžio ir nenumatė, jog gali atsirasti pavojingų padarinių. Šiuo atveju asmens apkaltinimo esmė slypi šiuose žodžiuose: turėjo ir galėjo numatyti pavojingus padarinius. Žodžiai „turėjo ir galėjo“ išreiškia priekaištą asmeniui. Tai labai svarbūs žodžiai, kuriuose išreikšta šios kaltės rūšies esmė. Žodyje „turėjo“ išreikštas objektyvus nusikalstamo nerūpestingumo kaltės kriterijus. Žodis „turėjo“ nurodo asmens pareigą būti atidžiam ir suprasti, kokia gali būti pavojinga daroma veika. Taigi norint konstatuoti, kad asmuo veikė nusikalstamai nerūpestingai, būtina nustatyti, kad jis turėjo pareigą būti dėmesingas, atidus atlikdamas tam tikrą darbą. Tačiau šios sąlygos (objektyvaus kriterijaus) nepakanka, norint pripažinti asmenį kaltą dėl kilusių padarinių. Įstatymas reikalauja nustatyti dar ir subjektyvų kaltės kriterijų: ar asmuo, turintis pareigą, realiai gali pagal veikos aplinkybes ir asmenines savybes suvokti daromos veikos pavojingą pobūdį, numatyti padarinius ir kartu atsisakyti elgtis tam tikru būdu bei išvengti pavojingų padarinių. Subjektyvusis nusikalstamo nerūpestingumo kriterijus leidžia įvertinti individualias asmens savybes nustatant kaltę. Pagal subjektyvų šios rūšies kaltės kriterijų nustatoma, ar konkretus pilietis, sukėlęs pavojingus padarinius dėl savo individualių savybių, kvalifikacijos, vidinės būsenos, situacijos ypatumų galėjo konkrečioje situacijoje suprasti daromo poelgio socialinę reikšmę ir išvengti pavojingų padarinių. Antai vertindami šiuo požiūriu medicinos sesers veiksmus, mes turėsime įvertinti, ar tie vaistai, kuriuos ji suleido, išoriškai skyrėsi nuo tų vaistų, kurie buvo išrašyti ligoniui, ar sesuo, būdama atidi, galėjo išoriškai juos atskirti, ar vaistai, nuo kurių įvyko mirtis, iš tikrųjų buvo padėti ten, kur pagal taisykles ar nusistovėjusią tvarką paprastai buvo laikomi kiti vaistai. Minėtos aplinkybės padės nustatyti, ar šiuo atveju kaltinamoji galėjo suvokti savo veikos pavojingą pobūdį ir išvengti nenumatytų padarinių.

7.4. KLAIDA IR JOS ĮTAKA KALTININKO ATSAKOMYBEI

Asmuo, sąmoningai pasirinkdamas baudžiamuosiuose įstatymuose netoleruotiną elgesio būdą, paprastai daugiau ar mažiau suvokia daromo poelgio faktines aplinkybes bei numato galimas savo veikimo ar neveikimo pasekmes. Kartu asmuo suvokia savo poelgio socialinę reikšmę. Tačiau kai kuriais atvejais žmogus

gali klaidingai suvokti atskiras padarytos veikos faktines aplinkybes ar klysti dėl daromos veikos teisinio vertinimo. Tokiais atvejais mes susiduriame su asmens klaida.

Klaida baudžiamojoje teisėje būna, kai kaltininkas neteisingai suvokia reikšmingas Baudžiamojo kodekso požiūriu aplinkybes, arba klaidingai suvokia savo veikos baudžiamąjį teisinį vertinimą. Klaida bus, kai neatitiks daromos veikos objektyvioji ir subjektyvioji pusės, t. y. kaltininko norai ir realūs rezultatai.

Pagal klaidos pobūdį visas klaidas baudžiamosios teisės teorija skirsto į juridines ir faktines.

Juridinės klaidos - tai klaidos, kurios atsiranda dėl daromos veikos baudžiamojo teisinio vertinimo apskritai. Jų išskirtinis bruožas yra tas, kad klaidingai suvokiamas ne vienas atskirai paimtas nusikalstamos veikos sudėties požymis, o visos veikos socialinė reikšmė, jos teisinis vertinimas, t. y. ar ji pavojinga visuomenei ar ne, priešinga ar ne baudžiamajai teisei. Juridinės klaidos daromos, kai: 1) asmuo, darydamas veiką, įsitikinęs, kad daro įstatymo leistiną veiką arba kad ši veika nėra priešinga baudžiamajai teisei (nors ir socialiai žalinga), t. y. baudžiamuoju įstatymu neuždrausta; 2) asmuo įsitikinęs, kad daro baudžiamojo įstatymo uždraustą veiką, t. y. nusikaltimą, tačiau realiai jo veika nėra nusikalstama. Abiem atvejais asmuo padaro klaidą vertindamas veikos socialinę reikšmę.

Faktinės klaidos - tai klaidos, kurios atsiranda subjektyviai suvokiant atskirus nusikalstamos veikos sudėties požymius bei jų reikšmę kvalifikuojant veiką.

Visas klaidas baudžiamosios teisės požiūriu galima suskirstyti dar į dvi grupes: teisiškai reikšmingas ir teisiškai nereikšmingas klaidas. *Teisiškai reikšmingomis klaidomis* laikomos tos, kurios šalina asmens baudžiamąją atsakomybę už padarytą veiką arba ją koreguoja, verčia keisti padarytos veikos baudžiamąjį teisinį vertinimą, t. y. nusikaltimo kvalifikaciją. *Teisiškai nereikšmingos klaidos* nekeičia nei padarytos veikos nusikalstamo pobūdžio, nei jos teisinės kvalifikacijos.

Savo ruožtu teisiškai reikšmingos klaidos dar skirstomos į pateisinamas ir nepateisinamas. *Pateisinamos klaidos* neužtraukia kaltės, taigi ir baudžiamosios atsakomybės. Asmuo, padaręs pateisinamą klaidą, pripažįstamas nekaltu ir už padarytą veiką bei kilusias pasekmes baudžiamąja tvarka neatsako. *Nepateisinamos klaidos* nepašalina baudžiamosios atsakomybės, tačiau turi reikšmės asmens baudžiamajai atsakomybei. Nepateisinamos klaidos gali keisti veikos kvalifikaciją, ir asmeniui vietoj tyčinės kaltės gali būti inkriminuojamas nusikaltimas dėl neatsargumo (pvz., tariamosios ginties atveju), arba veika gali būti perkvalifikuojama pagal tą BK straipsnį, kuris numato atsakomybę ne už padarytą, o už norimą veiką.

7.5. KAZUSAS IR JO BAUDŽIAMASIS TEISINIS VERTINIMAS

Lietuvos baudžiamieji įstatymai numato keturis skirtingus asmens psichinio santykio su pavojinga veika ir pavojingais padariniais variantus, kuriuos nustatčius galima daryti išvadą dėl asmens kaltės padarytos veikos bei kilusių padarinių. Tačiau praktikoje galima susidurti ir su tokiomis situacijomis, kurios neatitiks nei tyčinės, nei neatsargios kaltės sampratos. Baudžiamosios teisės požiūriu tokia situacija įvardijama kaip kazusas. *Kazusas* - tai baudžiamajame įstatyme numatytų padarinių

sukėlimas be kaltės. Tai toks psichinis santykis su daroma pavojinga veika ir kilusiais padariniais, kuris neatitinka nei tyčinės, nei neatsargios kaltės sampratos. Nustačius tokį psichinį santykį, daroma išvada, jog nėra kaltės ir nusikalstamos veikos sudėties.

Kazusas išoriškai gali turėti panašumo su bet kokia įstatyme įteisinta kaltės forma. Tačiau praktikoje dažniausiai pasitaiko kazuso atvejai, turintys neatsargios kaltės požymių. Pavyzdžiui, kazusas bus tada, kai asmuo numatė, kad dėl jo veikos gali kilti baudžiamajame įstatyme numatyti padariniai, tačiau pagrįstai tikėjosi jų išvengti. Kazusas bus ir tada, kai asmuo, darydamas veiką, nesuvokė daromos veikos pavojingo pobūdžio, nenumatė, kad dėl jo veikos kils įstatyme numatyti padariniai, ir neturėjo ar negalėjo to suvokti.

Konstatavus kazusą, baudžiamoji atsakomybė netaikoma. Tačiau civilinei atsakomybei dėl atsiradusios žalos tai neturi reikšmės.

8. BAUDŽIAMĄJĄ ATSAKOMYBĘ ŠALINANČIOS APLINKYBĖS

Baudžiamoji teisė gina visuomenės branginamas vertybes nuo pavojingų veikų. Išsamus pavojingų veikų sąrašas yra pateiktas BK specialiojoje dalyje. Tačiau ar kiekvieną žmogaus poelgį, kuris pagal BK yra draudžiamas, galima laikyti pavojinga veika ir už tai traukti asmenį baudžiamojon atsakomybėn? Ar visais atvejais kito žmogaus gyvybės atėmimas, jo sveikatos sužalojimas ar nuosavybės sunaikinimas kelia pavojų visuomenei ir turi būti laikomas nusikalstama veika? Atsižvelgdamas į visuomenės interesus, įstatymų leidėjas gali įteisinti žalos padarymą kito žmogaus gyvybei, sveikatai ar nuosavybei, jei tai padaroma esant sąlygoms, keičiančioms padarytos veikos socialinę reikšmę. Įstatymų leidėjas gali priskirti tam tikras veikas, formaliai atitinkančias nusikalstamos veikos požymius, prie aplinkybių, šalinančių baudžiamąją atsakomybę. 1961 m. BK pradinėje redakcijoje buvo nustatytos dvi tokios aplinkybės: būtinoji gintis ir būtinasis reikalingumas. 1994 m. BK buvo papildytas nauja aplinkybe, šalinančia baudžiamąją atsakomybę - tai asmens, padariusio nusikalstamą veiką, sulaikymas. 2000 m. BK, be jau minėtų aplinkybių, numatyta dar ne viena nauja šios rūšies aplinkybė, pavyzdžiui, profesinių pareigų vykdymas, teisėsaugos institucijos užduoties vykdymas, įsakymo vykdymas, pateisinama profesinė ar ūkinė rizika, mokslinis eksperimentas.

Veika priskiriama prie aplinkybių, šalinančių baudžiamąją atsakomybę, kai manoma, kad ji (jei padaryta esant baudžiamajame įstatyme nustatytoms sąlygoms) nėra pavojinga. Nors formaliai ji atitinka baudžiamajame įstatyme numatytos nusikalstamos veikos požymius, joje nėra būtino nusikalstamos veikos požymio - pavojingumo visuomenei. Tokiu atveju manoma, kad tos veikos naudingumas persveria dėl jos padarytą žalą.

Veika neužtraukia baudžiamosios atsakomybės tik tuo atveju, jei yra specialios baudžiamajame įstatyme nustatytos sąlygos, kurios vadinamos veikos teisėtumo sąlygomis. Veikos ir sąlygos, kurioms esant padaryta veika nelaikoma nusikalstama, įtvirtintos BK V skyriuje „Baudžiamąją atsakomybę šalinančios aplinkybės“.

8.1. BŪTINOJI GINTIS

Veika, dėl kurios padaryta žala, nelaikoma nusikalstama ir neužtraukia baudžiamosios atsakomybės, jei ji padaryta būtiniosios ginties atveju. Būtinoji gintis yra aktyvi žmogaus gynyba nuo pavojingo kėsینimosi padarant žalą besikėsinančio asmens sveikatai, nuosavybei, o tam tikrais atvejais ir gyvybei.

Žmogaus teisė aktyviai gintis įtvirtina BK 28 straipsnyje. Šio straipsnio 1 dalyje teigiama, kad asmuo turi teisę į būtinąją gintį. Šią teisę jis gali įgyvendinti neatsižvelgdamas į tai, ar galėjo išvengti kėsинimosi arba kreiptis pagalbos į kitus asmenis ar valdžios institucijas. Žmogus, patekęs į situaciją, kai reikia gintis, turi pasirinkimo teisę. Jis gali pasirinkti - pasinaudoti būtiniosios ginties teise ir aktyviai gintis arba atsisakyti gynybos. Pasinaudoti teise į būtinąją gintį galima neatsižvelgiant į tai, ar gali išvengti pavojingo kėsинimosi pabėgdamas, pasislėpdamas ar kreipdamasis pagalbos į kitus asmenis ar pareigūnus. Jei asmuo pasirenka aktyvią gynybą, niekas negali jam priekaištauti ir kaltinti jo dėl to, kad turėdamas galimybę pabėgti, jis pasirinko būtinąją gintį. BK 28 straipsnio 2 dalyje nustatyta, kad asmuo neatsako pagal šį kodeksą, jeigu jis, neperžengdamas būtiniosios ginties ribų, padarė baudžiamajame įstatyme numatyto nusikaltimo ar nusižengimo požymius formaliai atitinkančią veiką gindamasis ar gindamas kitą asmenį, nuosavybę, būsto neliečiamybę, kitas teises, visuomenės ar valstybės interesus nuo pradėto ar tiesiogiai gresiančio pavojingo kėsинimosi. Žala, padaryta ginantis nuo pavojingo kėsинimosi, neužtraukia baudžiamosios atsakomybės, jei esama įstatyme numatytų sąlygų, vadinamų būtiniosios ginties teisėtumo sąlygomis.

Pirmoji sąlyga. Teise į būtinąją gintį galima pasinaudoti tik kilus pavojingam pasikėsинimui. Pasinaudoti būtinąja gintimi galima, kai kėsинamasi į žmogų, jo sveikatą, gyvybę, laisvę. Tačiau ginti galima ir nuosavybę. Šia teise galima pasinaudoti ginant savo automobilį nuo vagių ar plėšikų, savo būstą nuo įsibrovėlių, ketinančių pagrobtį ten esantį turtą. Gintis galima ir nuo teroro akto, orlaivio užgrobimo ir kitų nusikaltimų. Įstatymas leidžia ginti tik įstatymo ar kitų norminių aktų saugomas asmens teises, visuomenės ar valstybės interesus ir tik nuo tokio kėsинimosi, kuris atitinka baudžiamojo įstatymo numatytos veikos požymius. Kartu negalima teigti, kad būtinoji gintis galima nuo visų nusikalstamų kėsинimųsi. Antai Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Senato 1997 m. birželio 13 d. nutarimo 7 punkte pabrėžta, kad negali būti laikomi pavojingu kėsинimųsi įstatymo ir kitų norminių aktų apibrėžti pareigūnų ar kitų asmenų veiksmai, kuriais ribojamos žmogaus teisės ir laisvės. Tokiu atveju asmuo turi teisę į būtinąją gintį, tik jeigu pareigūno ar kito asmens veiksmai yra aiškiai neteisėti.

Reikia pabrėžti, kad teise į būtinąją gintį pasinaudoti gali ne tik užpultasis ar turto savininkas. Kaip parašyta minėto Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Senato nutarimo „Dėl teismų praktikos taikant įstatymus dėl būtiniosios ginties ir jos ribų peržengimo“ 3 punkte, atremiant pavojingą kėsинimąsi įstatymas leidžia ginti ne tik savo, bet ir kitų asmenų teises, valstybės ar visuomenės interesus. Ginant kitą asmenį ar jo teises, nebūtinai to asmens sutikimas. Jei jūs einate gatve ir matote, kad kėsинamasi į kito žmogaus sveikatą, jūs galite pasinaudoti būtiniosios ginties teise, neatsižvelgdamas į tai, kad kėsинimasis vyksta ne prieš jus, o kitą žmogų. Tai taip pat gali būti vertinama kaip teisėta būtinoji gintis, jei besiginančiojo veiksmai atitinka būtiniosios ginties teisėtumo sąlygas.

Antroji sąlyga. Būtinoji gintis galima tik kai realiai kėsinamasi. Pavojeingas kėsینimasis turi būti realus. Kėsینimasis laikomas realiu, kai jis egzistuoja objektyviai tikrovėje, o ne besiginančiojo vaizduotėje. Būna atvejų, kai asmuo, neteisingai įvertinęs situaciją, kad prieš jį ar kitus asmenys pradedama pavojingai kėsintis, ir jis ima gintis. Gynyba nuo įsivaizduojamo kėsینimosi vadinama *tariamąja gintimi*. Tariamoji gintis gali būti prilyginta būtinajai ginčiai ir baudžiamosios atsakomybės neužtraukti, bet gali ir užtraukti baudžiamąją atsakomybę. Tuo atveju, kai nebuvo realaus pavojingo kėsینimosi, tačiau susidariusios įvykio aplinkybės pagrįstai leido manyti, jog jis prasidėjo arba tiesiogiai grėsė, o besiginantysis neprivalėjo ar negalėjo suprasti, kad jis įvykio aplinkybes suvokė klaidingai, tariamos gynybos metu padaryta žala kitam asmeniui laikoma kaip padaryta būtiniosios ginties sąlygomis.

Jeigu, esant toms pačioms sąlygoms, besiginantysis privalėjo ir galėjo suprasti, kad jis įvykio aplinkybes suvokia klaidingai, tai jo veiksmai dėl žalos padarymo kitam asmeniui vertinami kaip nusikaltimas, padarytas dėl neatsargumo.

Trečioji sąlyga. Būtinoji gintis leidžiama, tik kai akivaizdžiai kėsinamasi. Akivaizdus kėsینimasis - tai tiesiogiai gresiantis ar prasidėjęs, bet kartu dar nepasibaigęs kėsینimasis.

Žmogus turi teisę į būtinąją gintį nuo kėsینimosi pradžios momento, kai, pavyzdžiui, besikėsینantys asmenys pradeda mušti žmogų, vagys atidaro svetimo buto ar automobilio duris. Tačiau įstatymas leidžia pradėti gintis ir šiek tiek anksčiau, vos pajutus tiesioginę grėsmę besiginančiojo ar kito asmens teisėms, valstybės ar visuomenės interesams, pavyzdžiui, jei jau užsimota peiliu ar kirviu, jei asmenį gatvėje apsupo keli nepažįstamieji ir aišku, kad tuoj bus suduoti smūgiai.

Teisė į būtinąją gintį galioja iki pat kėsینimosi pabaigos momento. Besiginančiojo veiksmai, kuriais daroma žala kitam asmeniui, negali būti laikomi būtinąja gintimi, jei pavojingas kėsینimasis jau akivaizdžiai atremtas ar pasibaigęs ir aiškiai nebėra reikalo gintis. Žala, padaryta tokiomis sąlygomis, vertinama kaip tyčinis nusikaltimas. Tačiau, antra vertus, teisė į būtinąją gintį tebegalios, jei ginties veiksmai toliau tęsis arba bus vykdomi tuoj po pavojingo pasikėsینimo, kai iš faktinių bylos aplinkybių besiginančiajam nebus aiškus kėsینimosi pabaigos momentas.

Pavojeingas kėsینimasis negali būti laikomas pasibaigusiu ir tuo atveju, jeigu jis buvo tik laikinai pristabdytas. Taip pat kėsینimosi pabaigos besąlygiškai nereiškia ginklų ar kitų daiktų, naudotų pavojingo kėsینimosi metu, atitekimas besiginančiajam.

Ketvirtoji sąlyga. Naudojantis būtinąja gintimi žala gali būti padaroma tik besikėsinančiam asmeniui. Jei ginantis nuo kėsینimosi nugenčia tretieji asmenys, atsakomybė, atsižvelgiant į kaltės formą, taikoma kaip už tyčinį ar neatsargų nusikaltimą.

Penktoji sąlyga. Neturi būti peržengtos būtiniosios ginties ribos. Būtiniosios ginties ribos peržengiamos, kai tiesiogine tyčia nužudoma arba sunkiai sutrikdoma sveikata, jei akivaizdžiai gynyba neatitinka kėsینimosi pobūdžio ir pavojingumo, jei besikėsinančiajam tyčia padaroma didesnė žala, negu leidžia ginamosios teisės ar interesai, į kuriuos buvo pasikėsinta, ir jei pasikėsینimui atremti buvo panaudotos priemonės, kurios konkrečioje situacijoje nebuvo būtinos. Būtiniosios ginties ribas peržengęs asmuo atsako pagal baudžiamąjį įstatymą. Antra vertus, pagal įstatymą nebus peržengtos būtiniosios ginties ribos, jei žala bus padaryta dėl didelio sumiši-

mo ar išgaščio, kurį sukėlė pavojingas kėsinimasis, pavyzdžiui, brovimasis į bustą, net jei besikėsinančiam asmeniui bus atimta gyvybė.

Vertinant, ar nebuvo peržengtos būtiniosios ginties ribos, būtina atsižvelgti į kėsinimosi pobūdį ir pavojingumą bei besikėsinančiajam padarytos žalos dydį. Kėsinimosi pobūdį nulemia tai, kokioms vertybėms kėsinantis grėsė pavojus (pvz., nuosavybei, lytinei laisvei, gyvybei, sveikatai ar valstybės saugumui). Kėsinimosi pavojingumą lemia kėsinimosi intensyvumas, besikėsinančiųjų skaičius, jėgų santykis, kėsinimosi metu naudojamos priemonės, galimos žalos dydis ir kitos panašios aplinkybės. Įstatyme nereikalaujama, kad gynybos priemonės ir gynybos intensyvumas visiškai atitiktų kėsinimosi pobūdį ir pavojingumą. Be to, įstatyme neribojamos naudojamos priemonės gynybai nuo pavojingo kėsinimosi. Ribojamas tik žmogaus sveikatai padaromos žalos dydis.

Kai besiginantysis nužudo ar padaro besikėsinančiajam sunkų sveikatos sutrikdymą peržengdamas būtiniosios ginties ribas, jis atsako pagal BK 129 straipsnio 1 dalį ar pagal 135 straipsnio 1 dalį.

8.2. ASMENS, PADARIUSIO NUSIKALSTAMĄ VEIKĄ, SULAIKYMAS

Ši aplinkybė, šalinanti baudžiamąją atsakomybę, įteisinta BK 29 straipsnyje. Asmuo neatsako pagal BK už veiksmus, kai vydamasis, stabdydamas, neleisdamas ištrūkti ar kitais veiksmais aktyviai bandančiam išvengti sulaikymo nusikalstamą veiką padariusiam asmeniui padaro turtinės žalos, nesunkų sveikatos sutrikdymą arba sunkų sveikatos sutrikdymą dėl neatsargumo, o sulaikydamas nusikaltimo vietoje asmenį, tyčia nužudžiusį ar pasikėsinusį nužudyti, - sunkų sveikatos sutrikdymą, jeigu nusikalstamą veiką padariusio asmens kitaip nebuvo galima sulaikyti. Asmens, atremiančio nusikalstamą veiką padariusio asmens pasipriešinimą, veikai taikomos BK 28 straipsnyje nustatytos būtiniosios ginties taisyklės.

8.3. PROFESINIŲ PAREIGŲ VYKDYMAS

Pagal BK 30 straipsnį asmuo pagal BK neatsako už žalą, kurią padarė vykdydamas profesines pareigas, jeigu jis neviršijo įstatymų ar kitų teisės aktų nustatytų įgaliojimų. Asmuo pagal BK atsako už žalą, kurią padarė vykdydamas profesines pareigas, jeigu jis viršijo įstatymų ar kitų teisės aktų nustatytus įgaliojimus.

8.4. BŪTINASIS REIKALINGUMAS

BK 31 straipsnyje numatyta, kad asmuo neatsako pagal baudžiamuosius įstatymus už veiką, kurią jis padarė siekdamas pašalinti jam pačiam, kitiems asmenims ar jų teisėms, visuomenės ar valstybės interesams gresiantį pavojų, jeigu šis pavojus negalėjo būti pašalintas kitomis priemonėmis ir padaryta žala yra mažesnė už tą, kurios siekta išvengti.

8.5. TEISĖSAUGOS INSTITUCIJOS UŽDUOTIES VYKDYMAS

BK 32 straipsnyje įtvirtinta nuostata, kad asmuo neatsako pagal BK, jeigu jis teisėtai veikė pagal nusikalstamą veiką imituojančio elgesio modelį. Jeigu asmuo, veikdamas pagal nusikalstamą veiką imituojančio elgesio modelį ar vykdydamas kitą teisėsaugos institucijos užduotį, peržengė šios užduoties ribas, jis atsako pagal baudžiamąją įstatymą, tačiau bausmė gali būti švelninama remiantis BK 59 straipsniu.

Asmuo neatsako pagal baudžiamąją įstatymą, jeigu jis nusikalstamo susivienijimo ar organizuotos grupės veikloje ir jos daromose nusikalstamosiose veikose dalyvavo vykdydamas teisėsaugos institucijos kitą teisėtą užduotį ir neperžengė šios užduoties ribų.

8.6. ĮSAKYMO VYKDYMAS

BK 33 straipsnyje teigiama, kad asmuo neatsako pagal baudžiamąją įstatymą už veiką, kurią jis padarė vykdydamas teisėtą įsakymą, potvarkį ar nurodymą. Asmuo atsako pagal baudžiamąją įstatymą, jeigu jis įvykdė žinomai nusikalstamą įsakymą, potvarkį ar nurodymą. Asmuo, atsisakęs vykdyti nusikalstamą įsakymą, potvarkį ar nurodymą, neatsako pagal baudžiamąją įstatymą. Toks asmuo gali atsakyti pagal BK tik tuo atveju, jeigu padarytoje veikoje yra kitos nusikalstamos veikos sudėties.

8.7. PATEISINAMA PROFESINĖ AR ŪKINĖ RIZIKA

BK 34 straipsnyje numatyta, kad asmuo neatsako pagal BK už veiksmus, dėl kurių nors ir atsiranda baudžiamojai įstatymo numatytų padarinių, bet jie atlikti pateisinama profesine ar ūkine rizika visuomenei naudingam tikslui pasiekti. Rizika laikoma pateisinama, jeigu padaryta veika atitinka šiuolaikinių mokslą ir techniką, o nurodyto tikslo nebuvo galima pasiekti be rizikos, o rizikavęs asmuo ėmėsi būtinų saugumo priemonių, kad apsaugotų nuo žalos įstatymų saugomus interesus.

8.8. MOKSLINIS EKSPERIMENTAS

BK 35 straipsnyje teigiama, kad asmuo, kuris atlikdamas teisėtą mokslinį eksperimentą padarė žalą, pagal BK neatsako, jeigu eksperimentuojant remtasi mokslo aprobuotomis metodikomis, sprendžiama problema turi išskirtinės reikšmės mokslui ir eksperimentuotojas ėmėsi būtinų priemonių, kad būtų išvengta žalos įstatymų saugomiems interesams. Mokslinis eksperimentas draudžiamas neturint apie galimus padarinius informuoto eksperimento dalyvio laisvo sutikimo. Mokslinis eksperimentas draudžiamas, išskyrus įstatymų numatytus atvejus, su nėščia moterimi, jos vaisiumi, mažamečiu, sutrikusios psichikos asmeniu ir asmeniu, kuriam atimta laisvė.

9. BAUDŽIAMOJI ATSAKOMYBĖ UŽ NEBAIGTĄ NUSIKALSTAMĄ VEIKĄ

Baudžiamojo kodekso specialiosios dalies straipsnių dispozicijose aprašomi baigtinės nusikalstamos veikos požymiai. Tai reiškia, kad nustačius visus nusikalstamos veikos požymius, kurie aprašyti specialiosios dalies straipsnio dispozicijoje, laikoma, kad padaryta baigta nusikalstama veika. Tačiau baudžiamojoje teisėje visuotinai pripažinta, kad baudžiamoji atsakomybė turi būti taikoma ne tik už pabaigtą nusikalstamą veiką, bet ir dėl parengtinės nusikalstamos veiklos. Taigi baudžiamojoje teisėje skiriama *baigta nusikalstama veika* ir *parengtinė nusikalstama veika*. Parengtinė nusikalstama veika apima dvi nusikalstamos veikos padarymo stadijas: rengimąsi padaryti nusikalstamą veiką ir pasikėsinimą padaryti nusikalstamą veiką. Baudžiamosios atsakomybės dėl parengtinės nusikalstamos veiklos klausimai reguliuojami BK 21, 22 ir 23 straipsniuose. BK 21 straipsnyje pateikta *rengimosi padaryti nusikaltimą* samprata ir baudžiamosios atsakomybės už rengimąsi padaryti nusikaltimą sąlygos. Rengimasis padaryti nusikaltimą yra priemonių ir įrankių suieškojimas ar pritaikymas, veikimo plano sudarymas, bendrininkų telkimas arba kitoks tyčinis nusikaltimo padarymą lengvinančių sąlygų sudarymas. Rengimasis padaryti nusikaltimą yra ne bet kokia asmens veika, o tik tokia, kuri palengvina kaltininkui padaryti numatytą nusikaltimą. Praktiškai tai yra veikos, kuriomis palengvinamas nusikaltimo objektyviosios pusės realizavimas. Toks atvejis, pavyzdžiui, bus, jei kaltininkas nukirps elektros laidus parduotuvėje, į kurią numatęs įsibrauti ir apvogti, kad nepradėtų veikti signalizacija, arba jei kaltininkas, numatęs pavogti svetimą automobilį, nuskaitys jo signalizacijos kodą.

Antra vertus, ne bet kokie kaltininko veiksmai, padaryti iki nusikaltimo pradžios, jau įeina į rengimosi padaryti nusikaltimą stadiją. Baudžiamojoje teisėje dar žinoma *tyčios iškėlimo aikštėn* sąvoka. Tokiais žodžiais įvardijami kaltininko veiksmai, padaryti žodžiu ar raštu, kuriais jis atskleidžia kitiems asmenims savo ketinimą ar apsisprendimą padaryti konkretų nusikaltimą. Antai asmuo papasakoja savo draugui, jog nusprendęs apvogti butą, kuriame šis neseniai lankėsi. Ketinimo ar apsisprendimo pasisakymas dar nerodo, jog bus realizuota nusikalstamos veikos objektyvioji pusė, todėl tyčios iškėlimas aikštėn neužtraukia baudžiamosios atsakomybės. Teisėsaugos institucijos, gavusios informaciją apie tokį asmens apsisprendimą, turi imtis atitinkamų prevencinių priemonių, kad ketinimas neperaugtų į nusikaltimą. Riba tarp tyčios iškėlimo aikštėn ir rengimosi padaryti nusikaltimą yra labai neryški. Antai jei mūsų minėtas asmuo, atskleidęs savo ketinimą, paprašys savo draugo informacijos apie buto šeimininkus, norės sužinoti jų išėjimo iš namų ir sugrįžimo laiką, tokie veiksmai jau peraus į rengimąsi padaryti nusikaltimą ir gali užtraukti baudžiamąją atsakomybę. 1961 m. BK numatė baudžiamąją atsakomybę už rengimąsi padaryti bet kokią nusikaltimą. Tuo tarpu naujojo BK 21 straipsnyje numatyta, kad asmuo atsako tik už rengimąsi padaryti sunkų ar labai sunkų nusikaltimą. Už rengimąsi padaryti kitus nusikaltimus baudžiamoji atsakomybė nenumatyta. Už rengimąsi padaryti baudžiamąjį nusizengimą baudžiamoji atsakomybė iš viso nenumatyta.

Pasikėsینimo padaryti nusikalstamą veiką stadija prasideda tada, kai asmuo tiesiogiai pradeda daryti nusikalstamą veiką, t. y. realizuoti nusikalstamos veikos, kurią jis nusprendė daryti, objektyviąją pusę. Pagal BK 22 straipsnio 1 dalį pasikėsini-

mas padaryti nusikalstamą veiką yra tyčinis veikimas ar neveikimas, kuriais tiesiogiai pradedamas daryti nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas, jeigu veika nebuvo baigta dėl nuo kaltininko valios nepriklausančių aplinkybių. Pasikėsinio esmė ta, kad kaltininkas, pradėjęs daryti nusikalstamą veiką, jos nebaigia. Jo padarytoje veikoje yra dalis baudžiamajame įstatyme numatytų nusikalstamos veikos objektyviosios pusės požymių, bet nėra visų požymių, leidžiančių daryti išvadą, jog nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas baigtas.

Įvairių nusikalstamos veikos stadijų vertinimas priklauso ne tik ir ne tiek nuo kaltininko tikslų, jo subjektyvaus įsivaizdavimo dėl veikos baigtumo, kiek nuo to, kaip aprašoma nusikalstamos veikos sudėtis. Antai jei nusikaltimo sudėtis yra formali, tai veika laikoma baigta, neatsižvelgiant į tai, ar buvo kokių pasekmių. Įsivaizduokime, kad asmuo nori nužudyti Lietuvos Respublikos Prezidentą ir šauna į jį, tačiau nepataiko. Jis pats manys, kad nusikaltimą pradėjo, bet jo nebaigė. Tačiau teismo jis bus nuteistas dėl baigtinio nusikaltimo pagal BK 115 straipsnį, nes BK 115 straipsnyje baudžiamoji atsakomybė siejama ne su pasekmėmis, o tik su veika, t. y. pasikėsiniu į Prezidento gyvybę. Arba štai asmuo įsigijo narkotinių medžiagų, norėdamas jas perduoti draugui, esančiam įkalinimo įstaigoje, tačiau sulaikytas buvo mieste. Jam atrodo, jog savo tikslų nepasiekė, užduoties neatliko iki galo, tačiau bus nuteistas dėl baigtinio nusikaltimo pagal BK 260 straipsnio 1 dalį, nes taikant baudžiamąją atsakomybę pakanka to, kad buvo įsigytos narkotinės medžiagos.

Svarbus pasikėsinimą identifikuojantis požymis yra tas, kad asmuo nebaigia realizuoti visų nusikalstamos veikos objektyviosios pusės požymių dėl priežasčių, nepriklausančių nuo jo valios. Jis padaro viską, kas jam atrodo būtina savo tikslams pasiekti, tačiau jų pasiekti nepavyksta dėl nuo jo nepriklausančių aplinkybių. Antai asmuo, norėdamas įsibrauti į parduotuvę, susiranda laužtuvą ir juo bando atidaryti duris, bet jam įveikti užrakto nepavyksta ir jis pasišalina neįėjęs į parduotuvę ir nieko neišnešęs.

Jei asmuo nepabaigia pradėtos nusikalstamos veikos savo noru, turėdamas galimybę realizuoti visus įstatyme numatytus nusikaltimo sudėties požymius, jis gali būti netraukiamas baudžiamajon atsakomybėn. Tokia galimybė numatyta BK 23 straipsnyje, kuriame įtvirtinti savanoriško atsisakymo pabaigti nusikalstamą veiką pagrindai. Pagal šį BK straipsnį savanoriškas atsisakymas pabaigti nusikaltimą ar baudžiamąjį nusižengimą yra tada, kai asmuo savo noru nutraukia pradėtą nusikalstamą veiką, suvokdamas, kad gali ją pabaigti.

Tačiau nebus laikoma, jog asmuo savanoriškai atsisakė pabaigti pradėtą nusikalstamą veiką, tuo atveju, jei jis lyg ir turės galimybę pabaigti pradėtą veiką, t. y. realizuoti pradėto nusikaltimo objektyviąją pusę, tačiau nutrauks nusikalstamą veiką atsiradus realiam pavojui jo sveikatai ar gyvybei ar įtarus būti pastebėtam ar sulaukymam. Antai asmuo, kuris nusprendė pavogti automobilį ir, atidares jo duris, ėmus veikti garsinei signalizacijai ar dėl to, kad buvo pastebėtas pašalinių žmonių, pasišalina, nebus laikomas kaip savanoriškai atsisakęs pabaigti pradėtą nusikalstamą veiką.

Savanoriškas atsisakymas pabaigti pradėtą nusikalstamą veiką yra aplinkybė, šalinanti baudžiamąją atsakomybę, tačiau jeigu padarytoje veikoje yra kito nusikaltimo ar baudžiamąjo nusižengimo sudėtis, asmuo už tą nusikaltimą bus traukiamas baudžiamajon atsakomybėn.

10. KELIŲ ASMENŲ DALYVAVIMAS PADARANT NUSIKALSTAMĄ VEIKĄ IR JŲ BAUDŽIAMOJI ATSAKOMYBĖ

Praktikoje neretai pasitaiko, kai darant nusikalstamą veiką vienaip ar kitaip prisideda keli asmenys. Tokiems atvejams vertinti baudžiamojoje teisėje yra du institutai: bendrininkavimo padarant nusikalstamą veiką institutas ir prisidėjimo prie nusikalstamos veikos institutas.

10.1. BENDRININKAVIMO SAMPRATA IR POŽYMIAI

Bendrininkavimo darant nusikalstamą veiką samprata pateikta BK 24 straipsnio 1 dalyje. Bendrininkavimas yra tyčinis bendras dviejų ar daugiau tarpusavyje susitarusių pakaltinamų ir sulaukusių BK 13 straipsnyje nustatyto amžiaus asmenų dalyvavimas darant nusikalstamą veiką. Bendrininkavimas yra bendra ir vieninga kelių asmenų veikla. Esant bendrininkavimui, kiekvienas asmuo savo veika prisideda prie nusikalstamos veikos ir suvokia, kad daro nusikalstamą veiką bendrai su kitais asmenimis. Todėl esant bendrininkavimui, visi bendrininkai, nesvarbu, koks konkretus jų vaidmuo ir įnašas darant nusikalstamą veiką, atsako pagal vieną ir tą patį BK straipsnį. Antai jei keli asmenys susitarė pavogti svetimą automobilį ir pasidalijo vaidmenimis taip, kad vienas tą automobilį užvaldė ir nuvairavo į draugo garažą, o kitas tą automobilį pardavė, ir pinigus abu pasidalijo, abu kaltininkai, pripažinus juos bendrininkais, bus traukiami baudžiamojon atsakomybėn pagal vieną BK 178 straipsnį, numatantį atsakomybę už svetimo turto vagystę, nepaisant to, kad tiesiogiai vagiant automobilį dalyvavo tik vienas asmuo.

Kelių asmenų dalyvavimas darant nusikalstamą veiką vertintinas kaip bendrininkavimas tik tada, kai kelių asmenų ryšys darant nusikalstamą veiką atitinka bendrininkavimo požymius. Bendrininkavimo požymiai, kaip ir nusikalstamos veikos sudėties požymiai, skirstomi į objektyviusius ir subjektyviusius. Yra trys objektyvieji ir du subjektyvieji bendrininkavimo požymiai. Prie *objektyviųjų* bendrininkavimo *požymių* priskiriami: 1) kelių asmenų dalyvavimas; 2) jų veikos bendrumas; 3) kilusių padarinių bendrumas; 4) priežastinis ryšys tarp vykdytojo ir kitų bendrininkų veikos ir tarp kiekvieno bendrininko veikos ir kilusių nusikalstamų padarinių. Prie *subjektyviųjų* bendrininkavimo *požymių* priskiriami: 1) susitarimas daryti nusikalstamą veiką; 2) tyčia daryti nusikalstamą veiką bendrininkaujant.

Bendrininkavimo objektyvioji pusė reikalauja, kad darant nusikalstamą veiką *dalyvautų bent du asmenys*. Tačiau kai kurioms bendrininkavimo formoms keliami padidinti reikalavimai. Antai nusikalstamas susivienijimas, kaip bendrininkavimo forma, bus tik tada, jei darant nusikalstamą veiką dalyvaus 3 ir daugiau asmenų. Tai nustatyta BK 25 straipsnio 4 dalyje.

Be to, bendrininkavus bus apkaltinta tik tada, jei nusikalstamą veiką padarę asmenys *bus baudžiamosios atsakomybės subjektai*, t. y. nusikalstamos veikos padarymo metu bus pasiekę įstatymo nustatytą baudžiamosios atsakomybės amžių.

Kitas objektyvusis bendrininkavimo požymis - *bendrininkų veikos bendrumas* - reiškia, kad kiekvienas iš nusikalstamos veikos dalyvių savo veika prisideda darant nusikalstamą veiką. Bendrininkų veikos bendrumas gali pasireikšti viena iš *trijų*

formų. Bendrininkavimas išoriškai gali pasireikšti tuo, kad kiekvienas iš kelių asmenų, dalyvaujančių darant nusikalstamą veiką, *padaro nusikalstamą veiką iki galo*, t. y. realizuoja nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo sudėties objektyviusius požymius. Antai trys jaunuoliai pro atidarytą langą įsibrauna į svetimą butą ir kiekvienas iš jų paima ir išsineša tam tikrus bute esančius daiktus. Šiuo atveju nusikalstama veika padaryta bendromis kelių asmenų pastangomis. Veikos bendrumą rodo tai, kad kiekvienas asmuo, dalyvavęs darant nusikaltimą, pažeidė BK 178 straipsnio 2 dalyje „Vagystė“ numatytą draudimą ir padarė nusikalstamą veiką iki galo. Šiuo atveju visi nusikaltimą padarę asmenys laikomi vykdytojais, o tokia bendrininkavimo forma vadinama *paprasta bendrininkavimo forma*.

Kelių asmenų veikos bendrumas gali pasireikšti ir tada, kai kiekvienas iš nusikalstamos veikos dalyvių *tik iš dalies padaro nusikalstamą veiką*, t. y. realizuoja tik dalį atitinkamo BK straipsnio objektyviosios pusės požymių. Antai išžaginimo byloje paaiškėja, kad vienas asmuo mušė nukentėjusiąją, palaužė jos pasipriešinimą, o kitas vėliau atliko lytinį aktą. Kadangi pagal BK 149 straipsnį išžaginimu laikomas nusikaltimas, pasireiškiantis lytiniu santykiavimu su žmogumi prieš jo valią ir psichinio ar fizinio smurto panaudojimu, kiekvienas iš kaltinamų asmenų savo veiksmais iš dalies realizavo šiame BK straipsnyje numatytą nusikaltimo sudėtį. Kiekvienas iš asmenų, bent iš dalies atlikęs išžaginimo objektyviąją pusę, bus laikomas vykdytoju, o jų bendrininkavimo forma bus laikoma *paprasta bendrininkavimo forma*.

Pagaliau galima trečia kelių asmenų veikos bendrumo forma, kai tiesiogiai *nusikalstamą veiką padaro tik vienas ar keli, tačiau ne visi darant veiką dalyvavę asmenys*. Šiuo atveju kiti bendrininkai padaro veikas, kurios tiesiogiai nėra inkriminuojamos kaip nusikalstamos veikos objektyviosios pusės požymiai. Patys jie savo veikla BK specialiosios dalies normų lyg ir nepažeidžia, tačiau jie padaro veikas, kurios palengvina kitiems bendrininkams padaryti nusikalstamą veiką, sudaro sąlygas kitų asmenų veikai, ir todėl jų padarytos veikos turi ryšį su kitų asmenų padarytomis veikomis. Antai keli asmenys susitarė pavogti svetimą automobilį ir pasidalijo vaidmenimis taip, kad vienas automobilį pavogs, o kitas užsiims jo realizavimu. Šiuo atveju vagystę tiesiogiai padarė tik vienas asmuo, o kitas padarė veiksmus, kurie patys savaime nėra vagystė. Tačiau juos sieja veikos bendrumas. Tokia *bendrininkavimo forma yra sudėtinė*. Dėl skirtingų kelių asmenų veikos bendrumo formų baudžiamasis kodeksas išskiria bendrininkų rūšis.

Dėl kelių asmenų veikos bendrumo atsiranda ir *bendri padariniai*, kurie, esant materialioms nusikaltimų sudėtimis, inkriminuojami bendrininkams. Jei į butą įsibrovė trys asmenys ir pirmasis išsinešė turto už 1 000 litų, antrasis už 10 000 litų, o trečiasis už 50 litų, visi kaltininkai atsakys už visas pasekmes, t. y. už 11 050 litų vagystę, nesvarbu, kiek kiekvienas asmuo pagrobė atskirai.

Tam, kad visiems asmenims, prisidėjusiems prie nusikalstamos veikos, galima būtų inkriminuoti vykdytojo padarytą veiką, *būtina nustatyti priežastinį ryšį tarp vykdytojo veikos ir kitų bendrininkų*, o esant materialioms nusikalstamų veikų sudėtimis dar ir priežastinį ryšį tarp kiekvieno iš bendrininkų padarytos veikos ir dėl nusikalstamos veikos padarymo kilusių padarinių.

Nustatant bendrininkavimą, būtina įrodyti *k subjektyviąją jo pusę*.

Bendrininkaujant būtinas *susitarimas* tarp kelių asmenų *daryti nusikalstamą veiką* bendromis pastangomis. Veikos bendrumas yra kelių asmenų susitarimo daryti

nusikalstamą veiką bendrai pasekmė. Baudžiamoji teisė neteikia ypatingos reikšmės, koks turi būti susitarimas. Susitarimas gali būti gana detalus, bet gali būti ir labai paprastas. Susitarimo forma neturi lemiamos reikšmės nustatant bendrininkavimo požymius. Lemiamą reikšmę turi tik susitarimo laikas. Susitarti dėl nusikalstamos veikos padarymo bendrininkai turi iki nusikalstamos veikos pradžios arba, blogiausiai atveju, jos metu. Baudžiamoji teisė numato, kad susitarimo turinys nusikalstamos veikos darymo metu gali būti pakoreguotas pritarus kitiems nusikalstamoje veikoje dalyvaujantiems asmenims. Tokiu atveju visi bendrininkai vienodai atsako už pakoreguotą susitarimą. Tačiau jei vienas ar keli dalyvaujantys asmenys veikia už susitarimo ribų, t. y. padaro veiką ar sukelia padarinius, dėl kurių nebuvo tartasi, toks atvejis įvardijamas kaip vykdytojo ekscesas.

Atsižvelgiant į susitarimo laiką ir jo pobūdį, galima išskirti tam tikras bendrininkavimo formas, turinčias įtakos bendrininkų atsakomybei.

Be susitarimo, įstatymas reikalauja *tyčios daryti nusikalstamą veiką bendrininkaujant*. Jos esmė ta, kad kiekvienas bendrininkas suvokia, kad jis dalyvauja nusikalstamoje veikloje ir dalyvauja joje ne vienas, o bendrai su kitu ar kitais asmenimis ir atlieka jam skirtą vaidmenį. Visa tai suvokdamas jis apsisprendžia, t. y. nori kartu dalyvauti toje veikloje.

10.2. BENDRININKŲ RŪŠYS

Kaip jau buvo minėta, keli asmenys, susitarę daryti nusikalstamą veiką, gali atlikti skirtingus vaidmenis. Pagal vaidmenį, kurį bendrininkai atlieka darydami nusikalstamą veiką, jie skirstomi į rūšis. Bendrininkų rūšys įvardytos BK 24 straipsnyje. Nusikalstamos veikos bendrininkai yra vykdytojas, organizatorius, kurstytojas, padėjėjas.

Vykdytojas yra pagrindinis bendrininkas. Vykdytojas yra tas asmuo, kuris padaro nusikalstamą veiką realizuodamas nusikalstamos veikos objektyviąją pusę. Jei nusikalstamą veiką padarė keli asmenys kartu, tai kiekvienas iš jų laikomas bendravykdytoju. Vykdytoju laikomas asmuo, kuris atliko visą nusikaltimo objektyviąją pusę ar bent dalį įstatyme numatytą nusikalstamos veikos objektyviųjų požymių. Antai išžaginimo byloje vykdytojas bus asmuo, kuris tik naudojo smurtą prieš nukentėjusiąją arba tik atliko lytinį aktą, pasinaudodamas kitų asmenų smurto padariniiais. Vykdytoju pripažįstamas ir toks asmuo, kuris nusikalstamai veikai padaryti pasitelkia nepakaltinamus arba nesulaukusius BK 13 straipsnyje nustatyto amžiaus asmenis, arba kitus asmenis, kurie dėl tos veikos nėra kalti, t. y. jų rankomis padaro nusikalstamą veiką, pats atlikdamas organizatoriaus, kurstytojo ar padėjėjo vaidmenį. Tokia veikla vadinama tarpiniu nusikalstamos veikos vykdymu.

Organizatorius yra asmuo, subūręs organizuotą grupę ar nusikalstamą susivienijimą, jiems vadovavęs ar koordinavęs jų narių veiklą arba parengęs nusikalstamą veiką ar jai vadovavęs. Organizatorius būna ne visais bendrininkavimo atvejais, o tik esant tam tikroms bendrininkavimo formoms - organizuotai grupei ar nusikalstamam susivienijimui.

Kurstytojas yra asmuo, paskatinęs kitą asmenį daryti nusikalstamą veiką.

Padėjėjas yra asmuo, padėjęs daryti nusikalstamą veiką. Padėjėjas nusikalstamos veikos darymo metu gali būti nusikaltimo vietoje ir savo veiką padaryti tuo pat

metu kaip ir vykdytojas, tačiau padėjėjas neatlieka veiksmų, įeinančių į vykdytojo padaryto nusikaltimo objektyviąją pusę. BK 24 straipsnyje įvardytos veikos, kurios gali reikšti padėjimą darant nusikalstamą veiką - tai patarimų, nurodymų davimas, priemonių teikimas, kliūčių šalinimas, kitų bendrininkų saugojimas ar pridengimas, iš anksto duotas pažadas paslėpti nusikaltėlį, nusikalstamos veikos darymo įrankius ar priemones, šios veikos pėdsakus ar nusikalstamu būdu įgytus daiktus, taip pat iš anksto duotas pažadas realizuoti iš nusikalstamos veikos įgytus ar pagamintus daiktus.

10.3. BENDRININKAVIMO FORMOS

Pagal objektyviusius ir subjektyviusius bendrininkavimo požymius baudžiamojoje teisėje išskiriamos bendrininkavimo formos. Atsižvelgiant į bendrininkų vaidmenis darant nusikalstamą veiką, išskiriama paprasta bendrininkavimo forma ir sudėtinė. *Paprastas bendrininkavimas* yra tada, kai visi nusikaltimo bendrininkai vaidina vykdytojų vaidmenis ir nėra kitų rūšių bendrininkų. *Sudėtinė bendrininkavimo forma* bus tada, kai darant nusikalstamą veiką, be vykdytojų, dalyvauja kitų rūšių bendrininkai (pvz., padėjėjai, kurstytojai).

Remiantis subjektyviaisiais bendrininkavimo požymiais, skiriamas *bendrininkavimas be išankstinio susitarimo* ir *bendrininkavimas iš anksto susitarus*. Savo ruožtu bendrininkavimas iš anksto susitarus gali įgauti organizuotos grupės ar nusikalstamo susivienijimo formą.

Pagal objektyviųjų ir subjektyviųjų bendrininkavimo požymių visumą BK 25 straipsnyje įvardytos 3 bendrininkavimo formos: bendrininkų grupė, organizuota grupė, nusikalstamas susivienijimas.

Bendrininkų grupė yra tada, kai bet kurioje nusikalstamos veikos stadijoje du ar daugiau asmenų susitaria nusikalstamą veiką daryti, tęsti ar užbaigti, jei bent du iš jų yra vykdytojai. Bendrininkų grupės veika padaroma paprasta bendrininkavimo forma, be išankstinio susitarimo arba ir iš anksto susitarus. Pagal BK 60 straipsnį bendrininkų grupės padarytas nusikaltimas teismo gali būti pripažintas kaip kaltininkų atsakomybę sunkinanti aplinkybė ir turėti įtakos skiriant bendrininkams bausmes.

Organizuota grupė yra tada, kai bet kurioje nusikalstamos veikos padarymo stadijoje du ar daugiau asmenų susitaria daryti kelis nusikaltimus arba vieną sunkų ar labai sunkų nusikaltimą ir kiekvienas grupės narys, darydamas nusikaltimą, atlieka tam tikrą užduotį ar turi skirtingą vaidmenį. Organizuotos grupės veika padaroma tiek paprasta, tiek sudėtinė bendrininkavimo forma, tačiau pripažinus, kad nusikaltimą padarė organizuota grupė, visi grupės nariai, neatsižvelgiant į kiekvieno jų vaidmenį, atsako kaip nusikaltimo vykdytojai. Organizuota grupė išsiskiria ir tuo, kad ji sudaroma paprastai ne vienam, o keliems nusikaltimams padaryti, nors jei rengiamas nusikaltimas priskiriamas prie sunkių ar labai sunkių, organizuotą grupę esant konstatuoti pakanka, jei būtų padarytas vienas nusikaltimas. Kai veikia organizuota grupė, bendrininkai gana detalai susitaria, t. y. pasiskirsto vaidmenimis, susitaria dėl nusikaltimų kiekio, taip pat suderina kiekvieno rengiamo ir daromo nusikaltimo koordinavimą. Pagal BK 60 straipsnį nusikaltimas, padarytas organizuotos grupės, yra traktuojamas kaip kaltininkų atsakomybę sunkinanti aplinkybė.

Nusikalstamas susivienijimas yra tokia bendrininkavimo forma, kai bendrai nusikalstamai veiklai - vienam ar keliems sunkiems ar labai sunkiems nusikaltimams daryti - susivienija trys ar daugiau asmenų, kuriuos sieja pastovūs tarpusavio ryšiai bei vaidmenų ar užduočių pasiskirstymas. Nusikalstamo susivienijimo veika paprastai padaroma sudėtine bendrininkavimo forma. Nusikalstamame susivienijime paprastai būna hierarchinė struktūra, kurios viršūnėje yra organizatorius, arba vadovas. Nusikalstamo susivienijimo kūrimas bei priklausymas jam jau pats savaime yra nusikaltimas, už kurį baudžiamoji atsakomybė numatyta BK 249 straipsnyje. Nusikalstamo susivienijimo narių baudžiamoji atsakomybė turi ypatumų: visi susivienijimo nariai, nesvarbu, koks jų vaidmuo šiame susivienijime, atsako kaip šio nusikaltimo vykdytojai. Nusikalstamam susivienijimui padarius kitus nusikaltimus, visi jo nariai, dalyvavę juose, atsako pagal savo vaidmenį darant nusikaltimą. Kaip ir organizuotos grupės, nusikalstami susivienijimai paprastai kuriami ne vienam nusikaltimui padaryti, o nusikalstamai veiklai nuolatos daryti. Tačiau jei rengiamas nusikaltimas priskiriamas prie sunkių ar labai sunkių, nusikalstamą susivienijimą, kaip ir organizuotą grupę, esant konstatuoti pakanka, jei būtų padarytas vienas nusikaltimas. Kai veikia nusikalstamas susivienijimas, bendrininkai susitaria itin detaliai pasiskirstydami vaidmenimis, taip pat nustatydami nusikaltimų kiekį, suderindami kiekvieno rengiamo nusikaltimo koordinavimą.

>

10.4. PRISIDĖJIMAS PRIE NUSIKALSTAMOS VEIKOS

Prisidėjimas prie nusikalstamos veikos - tai antroji forma, kai nusikalstamoje veikoje dalyvauja keli asmenys. Nuo bendrininkavimo ji skiriasi savo požymiais ir baudžiamosiomis teisinėmis pasekmėmis. Prisidėjimas prie nusikaltimo taip pat suponuoja bendrininkavimo požymius. Tačiau esant prisidėjimui yra ne visi bendrininkavimo požymiai. Antai asmuo pavogė iš buto televizorių ir, užėjęs pas savo draugą, papasakojo apie padarytą nusikaltimą bei pasiūlė pigiai nupirkti televizorių ar surasti pirkėją. Šis sutiko. Šioje situacijoje minėto asmens ir jo draugo ryšys turi objektyviųjų bendrininkavimo požymių, o draugą galima būtų įvardyti kaip padėjėją, tačiau trūksta subjektyviųjų bendrininkavimo požymių - susitarimo, kuris turi būti sudaromas iki nusikaltimo padarymo ar jo metu, ir tyčios, t. y. supratimo, kad nusikaltimas daromas abipusėmis kelių asmenų pastangomis. Esant prisidėjimui prie nusikaltimo kiekvienas prisidėjęs asmuo baudžiamojon atsakomybėn traukiamas už savo padarytą veiką. Šiuo atveju televizorių pavogęs asmuo atsakys už vagystę, o jo draugas - už žinomai nusikalstamu būdu gauto turto įsigijimą. Jei dėl vagystės padarymo jie būtų susitarę iš anksto, jie taptų vagystės bendrininkais ir abu būtų baudžiami už vagystę - vienas būtų įvardytas kaip vykdytojas, o kitas kaip padėjėjas.

Lietuvos Respublikos BK numato ribotą atsakomybę už prisidėjimą prie nusikaltimo. Aišku, ribojimai susiję ne su nusikaltimo vykdytoju, o tik su asmeniu, prisidėjusiu prie vykdytojo padaryto nusikaltimo. BK numato baudžiamumą tik už tokias prisidėjimo prie nusikalstamos veikos formas: nusikaltimo ar nusikaltėlio slėpimą (BK 237 str.); nepranešimą apie nusikaltimą (BK 238 str.); nusikalstamu būdu gauto turto įgijimą ar realizavimą (BK 189 str.); tarnybos pareigų neatlikimą (BK 229 str.). Kitos prisidėjimo prie nusikaltimo padarymo formos baudžiamosios

atsakomybės neužtraukia. Be to, atkreiptinas dėmesys, kad baudžiamoji atsakomybė už kai kurias prisidėjimo prie nusikaltimo padarymo formas yra apribojama papildomais reikalavimais, įvestais į BK. Antai už nusikaltimo ar nusikaltėlio slėpimą ar nepranešimą atsakomybė numatyta tik dėl nedidelės dalies nusikaltimų (BK 237 str.). Be to, už tas padarytas veikas neatsako nusikaltimą padariusio asmens artimieji giminaičiai ir šeimos nariai.

11. NUSIKALSTAMOS VEIKOS PADARYMO TEISINIAI PADARINIAI

Visi galimi nusikalstamos veikos padarymo padariniai (pasekmės) yra numatomi Baudžiamajame kodekse. 2000 m. BK numatytos dvi nusikalstamos veikos padarymo teisinių padarinių rūšys: baudžiamoji atsakomybė ir atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės.

11.1. BAUDŽIAMOSIOS ATSAKOMYBĖS SAMPRATA

Baudžiamoji atsakomybė yra klasikinė ir pagrindinė nusikalstamos veikos padarymo teisinė pasekmė. Per baudžiamąją atsakomybę pasireiškia baudžiamosios teisės esmė, realizuojamas baudžiamosios teisės reguliavimo metodas, įgyvendinama teisingumo samprata. Aiškinantis baudžiamosios atsakomybės sąvoką, reikia atsakyti į klausimus: 1) kada baudžiamoji atsakomybė prasideda ir kada baigiasi; 2) koks baudžiamosios atsakomybės turinys; 3) koks jos santykis su kriminaline bausme.

Baudžiamoji atsakomybė *susideda iš dviejų stadijų*: 1) baudžiamoji atsakomybė kaip asmens, padariusio nusikalstamą veiką, pareiga atsakyti pagal įstatymą ir 2) patraukimas baudžiamajon atsakomybėn, t. y. pareigos realizavimas.

Baudžiamoji atsakomybė atsiranda atsiradus baudžiamajam teisiniui santykiui, o šis atsiranda padarius nusikalstamą veiką. Nusikalstama veika suponuoja teisinį santykį. Darydamas nusikalstamą veiką, asmuo, kaip nusikaltimo subjektas, tampa teisinio santykio su nukentėjusiuoju dalyviu. Antai, kėsindamasis į kito asmens sveikatą, nusikaltėlis savo veiksmais realizuoja baudžiamosios teisės normos dispoziciją, taigi tampa teisinio santykio su nukentėjusiuoju dalyviu. Tai pirminis baudžiamasis teisinis santykis, kurio subjektai yra kaltininkas ir nukentėjusysis. Tačiau pažeidus baudžiamosios teisės normą, t. y. padarius kaltininkui baudžiamajame įstatyme numatytą veiką, atsiranda dar ir antrinis baudžiamasis teisinis santykis tarp asmens, pažeidusio baudžiamąjį įstatymą, ir valstybės, kuriai atstovauja kriminalinės justicijos institucijos. Pastarojo teisinio santykio esmė yra asmens, padariusio nusikalstamą veiką, nustatymas, nusikaltimo požymių nustatymas jo veikoje ir baudžiamosios atsakomybės klausimo išsprendimas. Šio teisinio santykio dalyviai turi tam tikras teises ir pareigas. Baudžiamoji atsakomybė esant šiam teisiniui santykiui yra viena iš asmens, padariusio nusikalstamą veiką, pareigų. Asmuo, padaręs nusikalstamą veiką, turi pareigą pagal baudžiamuosius įstatymus atsakyti už padarytą veiką. Taigi baudžiamoji atsakomybė, atsiradusi padarius nusikalstamą veiką, pirmoje baudžiamosios atsakomybės stadijoje pasireiškia kaip kaltininko parei-

ga, tuo metu daugiau kaip asmens, padariusio veiką, teorinė pareiga atsakyti už padarytą veiką. Kadangi baudžiamoji atsakomybė susijusi su esminiais žmogaus teisių apribojimais, nustatyta speciali tvarka pareigai atsakyti pagal įstatymą nustatyti. Ši tvarka sureguliuota baudžiamojo proceso įstatymais. Ikiteisminio bylos tyrimo bei teismo jos nagrinėjimo esmė ir paskirtis yra nustatyti, ar asmuo tikrai padarė nusikalstamą veiką, ar jis turi pareigą atsakyti pagal baudžiamuosius įstatymus. Ikiteisminio tyrimo ir teismo bylos nagrinėjimo metu turi būti įrodoma, kad šis asmuo padarė nusikalstamą veiką ir iš tikrųjų turi pareigą atsakyti pagal baudžiamuosius įstatymus.

Teisės taikymo aktas, kuriuo konstatuojama pareiga atsakyti pagal įstatymą, yra teismo apkaltinamasis nuosprendis. Būtent nuo apkaltinamojo nuosprendžio priėmimo momento prasideda antroji baudžiamosios atsakomybės stadija - baudžiamoji atsakomybė pradedama realizuoti, asmuo laikomas patrauktu baudžiamojon atsakomybėn. Be abejo, praktikoje galimi atvejai, kai baudžiamoji atsakomybė nėra realizuojama. Baudžiamuosiuose įstatymuose yra numatytas baudžiamosios atsakomybės senaties institutas. Pagal senaties normas asmuo netraukiamas baudžiamojon atsakomybėn, jei suėjo baudžiamajame įstatyme numatytos senaties sąlygos. Pagaliau baudžiamoji atsakomybė gali būti nerealizuojama teisėsaugos institucijų nuožiūra. BK yra numatytas atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės institutas. Kaltininkas, esant tam tikroms sąlygoms, gali būti atleidžiamas nuo pareigos atsakyti už padarytą veiką priimant oficialų teisės taikymo aktą. Antai asmuo, padaręs nusikaltimą, gali būti atleidžiamas nuo baudžiamosios atsakomybės, kai kaltininkas ir nukentėjusysis susitaiko (BK 38 str.), kai kaltininkas perduodamas pagal laidavimą (BK 40 str.) arba kai pritaikomos auklėjamojo poveikio priemonės nepilnamečiui (BK 93 str.).

Baudžiamoji atsakomybė realiai pradedama realizuoti, kaltininkas būna patrauktas baudžiamojon atsakomybėn nuo apkaltinamojo nuosprendžio priėmimo momento. Tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad baudžiamosios atsakomybės realizavimo pradžia iki šiol neretai buvo siejama ne su teismo nuosprendžio priėmimu, bet su procesiniu asmens patraukimo kaltinamuoju (pagal naują Lietuvos Respublikos baudžiamojo proceso kodeksą (BPK) - pranešimo apie įtarimą) momentu ar su kardomųjų procesinio pobūdžio poveikio priemonių taikymu tiriant bylą iki teismo. Toks baudžiamosios atsakomybės supratimas prieštarauja vienai iš principinių baudžiamųjų įstatymų nuostatų, užfiksuotų BK 2 straipsnyje. Ten teigiama, kad tik pripažintas kaltu padaręs nusikalstamą veiką asmuo gali atsakyti pagal baudžiamąjį įstatymą. Kaltu asmenį pripažįsta tik teismas. Tuo tarpu pagal anksčiau galiojusį BPK asmenį kaltinamuoju pripažindavo ikiteisminio tyrimo pareigūnai. Pripažinus baudžiamosios atsakomybės realizavimo pradžią asmens patraukimą kaltinamuoju susidurta su problemomis, jei vėliau byla bus nutraukta dėl įrodymų trūkumo ar asmens teismo bus išteisintas. Tokiu atveju reikės pripažinti, kad asmuo neteisėtai buvo patrauktas baudžiamojon atsakomybėn. Taigi teisės taikymo aktas, konstatuojantis nusikaltimo sudėties buvimą ir pakankamą pagrindą traukti asmenį baudžiamojon atsakomybėn, yra teismo apkaltinamasis nuosprendis. Taip ši klausimą išsprendė ir Lietuvos Aukščiausiojo Teismo plenarinė sesija, savo išvadą pa-grįsdama minėtais argumentais.

Nors baudžiamosios atsakomybės sąvoka itin plačiai vartojama ir teisininkų, ir eilinių žmonių, jos turinys dažnai būna neaiškus. Baudžiamoji atsakomybė *suside-*

da iš trijų elementų, trijų sudėtinių dalių. Pirmas būtinas baudžiamosios atsakomybės elementas ir jos neišvengiamas palydovas yra asmens pasmerkimas, išreiškiamas valstybės vardu *apkaltinamuoju teismo nuosprendžiu*. Antras baudžiamosios atsakomybės elementas yra *kriminalinė bausmė*. Ir pagaliau trečias jos elementas - teistumas. Taigi baudžiamosios atsakomybės sąvoka yra daug platesnė už bausmės sąvoką. Bausmė yra tik vienas iš baudžiamosios atsakomybės elementų, sudėtinių dalių. Į baudžiamąją atsakomybę, be kriminalinės bausmės paskyrimo ir vykdymo, dar įeina ir asmens pasmerkimas valstybės vardu už baudžiamajame įstatyme numatytos veikos padarymą, apkaltinamasis nuosprendis bei teistumas.

Kalbant apie bausmės ir baudžiamosios atsakomybės santykį, reikia atkreipti dėmesį, kad bausmė nėra būtinas baudžiamosios atsakomybės palydovas. BK numatytos kelios *baudžiamosios atsakomybės realizavimo formos*: 1) baudžiamoji atsakomybė su bausmės paskyrimu ir atlikimu (visa baudžiamoji atsakomybė) ir 2) baudžiamoji atsakomybė su atleidimu nuo bausmės atlikimo.

11.2. BAUSMĖ IR JOS PASKIRTIS

Kriminalinė bausmė yra pagrindinis baudžiamosios atsakomybės elementas. Todėl nuo to, kokios kriminalinės bausmės sudaro bausmių sistemą, koks jų turinys, kokie nubaudymo elementai jose numatyti, daugiausia priklauso baudžiamosios atsakomybės griežtumas bei baudžiamoji politika. BK 41 straipsnio 1 dalyje bausmė apibrėžta kaip valstybės prievartos priemonė, skiriama teismo nuosprendžiu nusikalstamą ar baudžiamąjį nusižengimą padariusiam asmeniui.

Kalbant apie bausmę, labai svarbu, kokių tikslų siekiama ją skiriant. Bausmių rūšys Baudžiamajame kodekse ir ypač bausmių turinys daugiausia priklauso nuo to, kokie tikslai keliama kriminalinei bausmei.

1961 m. Baudžiamajame kodekse net iki 1995 m. buvo formuluojami gana pom-pastiški bausmės tikslai. 1961 m. BK 21 straipsnyje buvo pasakyta, kad „bausme ne tik nubaudžiama, bet ir siekiama pataisyti bei perauklėti nuteistuosius“. Visa tai skambėjo labai gražiai, tačiau praktiškai taikant 1961 m. BK nuostatas nuteistojo pataisymas, o ypač perauklėjimas vargu ar buvo įmanomas taikant kriminalines bausmes. Taigi kilnus tikslas liko tik popieriuje. Dargi atvirkščiai - bausmė, ypač laisvės atėmimas, ne tik kad nepataiso, bet dar ir sugadina žmogų. Naujajame BK bausmės tikslai formuluojami gana pragmatiškai. BK 41 straipsnyje teigiama, kad *bausmės paskirtis* yra: 1) sulaikyti asmenis nuo nusikalstamų veikų darymo; 2) nubausti nusikalstamą veiką padariusį asmenį; 3) atimti ar apriboti nuteistam asmeniui galimybę daryti naujas nusikalstamas veikas; 4) paveikti bausmę atlikusius asmenis, kad laikytųsi įstatymų ir vėl nenusikalstų; 5) užtikrinti teisingumo principo įgyvendinimą.

11.3. BAUSMIŲ RŪŠYS

Lietuvos baudžiamasis kodeksas paveldėjo iš tarybinės baudžiamosios teisės doktrinos gana plačią kriminalinių bausmių sistemą. 1990 m. redakcijos BK numatyta net 12 įvairių bausmių rūšių. Po 1990 m. realiai taikomų bausmių kiekis sumažėjo iki 4-5 bausmių. Tačiau tik 1994 m. vasarą buvo padaryta pakeitimų BK 22 straips-

nyje „Bausmių rūšys“ ir buvo suformuota nauja bausmių sistema. Po 1994 m. liepos 19 d. įstatymu padarytų pakeitimų BK numatytos 6 bausmių rūšys, tarp jų ir mirties bausmė. Ši bausmė Lietuvoje buvo panaikinta 1998 m. gruodžio 21 d. priimtu Lietuvos Respublikos Seimo įstatymu.

Naujajame BK numatyta gana plati bausmių sistema. Kartu atkreiptinas dėmesys, kad naujajame BK formuluojamos *atskiros bausmių sistemos* už nusikaltimus ir baudžiamuosius nusižengimus, taip pat atskiros bausmių sistemos pilnamečiams ir nepilnamečiams asmenims. Pagal BK 42 straipsnį nusikaltimą padariusiam asmeniui gali būti skiriamos šios bausmės: 1) viešųjų teisių atėmimas; 2) teisės dirbti tam tikrą darbą arba užsiimti tam tikra veikla atėmimas; 3) viešieji darbai; 4) bauda; 5) laisvės apribojimas; 6) areštas; 7) terminuotas laisvės atėmimas; 8) laisvės atėmimas iki gyvos galvos. Tačiau ne visos išvardytos bausmės gali būti skiriamos visiems nuteistiesiems. Antai BK 90 straipsnyje numatyta, kad asmenims, nusikaltimo padarymo metu nesulaukusiems 18 metų, gali būti skiriamos tik šios bausmės: 1) viešieji darbai; 2) bauda; 3) laisvės apribojimas; 4) areštas; 5) terminuotas laisvės atėmimas.

Už baudžiamąjį nusižengimą gali būti skiriamos šios bausmės: 1) viešųjų teisių atėmimas; 2) teisės dirbti tam tikrą darbą arba užsiimti tam tikra veikla atėmimas; 3) viešieji darbai; 4) bauda; 5) laisvės apribojimas; 6) areštas.

Atkreiptinas dėmesys, kad naujajame BK, skirtingai negu iki šiol galiojusiam BK, bausmės neskirstomos į pagrindines ir papildomas. Visos naujajame BK numatytos *bausmės yra tik pagrindinės*. Be to, BK 42 straipsnyje įtvirtinta nuostata, kad asmeniui, padariusiam vieną nusikaltimą ar baudžiamąjį nusižengimą, gali būti skiriama tik viena bausmė. Kelios bausmės gali būti skiriamos tik asmeniui padarius kelis nusikaltimus, tačiau bet kuriuo atveju teismas negali skirti daugiau kaip dvi bausmes.

Padariusiam nusikalstamą veiką asmeniui kartu su bausme teismas, remdamasis BK 67, 68 ir 72 straipsniais, gali skirti baudžiamojo poveikio priemones - turto konfiskavimą ir (ar) uždraudimą naudotis specialia teise (pvz., vairuoti transporto priemones, laikyti ir nešioti ginklą, medžioti ir pan.), kai ja naudojantis padaryta nusikalstama veika. Pažymėtina, kad pagal 1961 m. BK turto konfiskavimas buvo laikomas papildoma bausme, o pagal naująjį BK - tai ne bausmė, o baudžiamojo poveikio priemonė. Baudžiamojo poveikio priemonės paprastai skiriamos asmenims, atleistiems nuo bausmės ar baudžiamosios atsakomybės.

Viešųjų teisių atėmimas yra visiškai nauja bausmės rūšis Lietuvos baudžiamojoje teisėje. Tai teisės būti išrinktam ar paskirtam į valstybės ar savivaldybės institucijų ir įstaigų, įmonių ar nevalstybinių organizacijų renkamas ar skiriamas pareigas atėmimas. Viešosios teisės gali būti atimtos nuo vienerių iki penkerių metų.

Viešieji darbai irgi yra nauja bausmės rūšis. Asmuo, nuteistas atlikti viešuosius darbus, įpareigojamas per teismo paskirtą laiką neatlygintinai dirbti nuo 10 iki 40 valandų per mėnesį visuomenės labui. Viešieji darbai skiriami nuo vieno mėnesio iki vienerių metų. Viešųjų darbų atlikimo laiką nustato teismas, skirdamas bausmę, tačiau šis laikas negali būti ilgesnis nei 480 valandų, kai bausmė skiriama už nusikaltimą, ir 240 valandų, kai bausmė skiriama už baudžiamąjį nusižengimą. Ši bausmė ypatinga tuo, kad ji gali būti vykdoma tik nuteistajam sutinkant. Jam nesutikus, paskirtoji bausmė turi būti keičiama į kitą bausmę.

Bauda yra viena iš seniausiai egzistuojančių bausmių. Bauda yra piniginė bausmė. Bauda skaičiuojama minimalaus gyvenimo lygio (MGL) dydžiais. Minimali

bauda yra vieno MGL dydžio. Maksimali bauda nustatoma: 1) už baudžiamąjį nusižengimą - iki 50 MGL dydžio; 2) už nesunkų nusikaltimą - iki 100 MGL dydžio; 3) už apysunkį nusikaltimą - iki 200 MGL dydžio; 4) už sunkų nusikaltimą - iki 300 MGL dydžio. Juridiniam asmeniui nustatoma iki 10 000 MGL dydžio bauda.

Laisvės apribojimas - dar viena visiškai nauja bausmės rūšis. Asmenys, nuteisti laisvės apribojimo bausme, privalo: 1) be teismo ar bausmę vykdančios institucijos žinios nekeisti gyvenamosios vietos; 2) vykdyti teismo nustatytus įpareigojimus ir laikytis teismo nustatytų draudimų; 3) nustatyta tvarka atsiskaityti, kaip vykdo draudimus ir įpareigojimus.

Laisvės apribojimo bausmė gali būti skiriama nuo trijų mėnesių iki dvejų metų. Asmeniui, kuriam paskirta laisvės apribojimo bausmė, teismas gali nustatyti vieną ar kelis draudimus bei įpareigojimus.

Teismas gali uždrausti: 1) lankytis tam tikrose vietose; 2) bendrauti su tam tikrais asmenimis ar asmenų grupėmis; 3) turėti, naudoti, įgyti, saugoti pačiam ar perduoti saugoti kitiems asmenims tam tikrus daiktus.

Teismas gali įpareigoti: 1) tam tikru laiku būti namuose; 2) atlyginti nusikalstama veika padarytą turtinę žalą ar jos dalį arba tokią žalą pašalinti savo darbu; 3) pradėti dirbti arba užsiregistruoti darbo biržoje, mokytis; 4) gydytis nuo alkoholizmo, narkomanijos, toksikomanijos ar venerinės ligos, kai nuteistasis sutinka; 5) neatlygintinai išdirbti iki 200 valandų per teismo nustatytą, bet ne ilgesnį kaip laisvės apribojimo laiką sveikatos priežiūros, globos ir rūpybos įstaigose ar nevalstybinėse organizacijose, kurios rūpinasi invalidais, nusenusiais ar kitais pagalbos reikalingais žmonėmis.

Areštas taip pat yra nauja bausmės rūšis Lietuvos baudžiamojoje teisėje. Areštas yra trumpalaikis laisvės atėmimas, atliekamas areštinėje. Už nusikaltimą nustatoma nuo penkiolikos iki devyniasdešimties parų arešto, už baudžiamąjį nusižengimą - nuo dešimties iki keturiasdešimt penkių parų arešto.

Jeigu paskirta iki keturiasdešimt penkių parų arešto, teismas gali nustatyti atlikti jį poilsio dienomis. Areštas neskiriamas nėščioms moterims ir gali būti neskiriamas asmenims, auginantiems vaiką iki trejų metų, atsižvelgiant į vaiko interesus.

Laisvės atėmimo bausmė gali būti terminuota arba neterminuota, t. y. iki gyvos galvos. Terminuoto laisvės atėmimo bausmė gali būti skiriama nuo trijų mėnesių iki dvidešimties metų, o asmenims, nusikaltimo padarymo metu neturėjusiems 18 metų, - iki 10 metų. Jeigu skiriama bausmė pagal BK 64 straipsnį, kai neatlikus bausmės padaromas naujas nusikaltimas, gali būti paskirta iki dvidešimt penkerių metų laisvės atėmimo bausmė. Laisvės atėmimo bausmę nuteistieji atlieka atvirose kolonijose, pataisos namuose ir kalėjimuose. Bausmės atlikimo vietą parenka teismas, atsižvelgdamas į kaltininko asmenybę, padaryto nusikaltimo pobūdį ir pavojingumą. Laisvės atėmimo bausmės atlikimo tvarka ir sąlygos nustatytos Bausmių vykdymo kodekse.

Laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę teismas skiria BK specialiojoje dalyje numatytais atvejais už labai sunkius nusikaltimus. Jeigu baudžiamasis įstatymas numato galimybę švelninti laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmę, sušvelnintos laisvės atėmimo bausmės terminas negali būti trumpesnis negu dvidešimt penkeri metai. Laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės atlikimo tvarka ir sąlygos nustatytos Bausmių vykdymo kodekse.

11.4. BAUSMĖS SKYRIMAS

BK 42 straipsnyje įtvirtinta bendra ir išsami bausmių sistema, tačiau tai dar nereiškia, kad teismas kiekvienam kaltinamajam gali skirti bet kurią iš minėtame BK straipsnyje numatytų bausmių. Bausmės už padarytą konkrečią nusikalstamą veiką skyrimo klausimai reglamentuojami specialiaame BK bendrosios dalies VIII skyriuje „Bausmės skyrimas“.

Bausmę kaltininkui skiria tik teismas. Atsižvelgiant į padaryto nusikaltimo pobūdį, baudžiamąsias bylas nagrinėja ir bausmes skiria vienas teisėjas ar trijų teisėjų kolegija. Taigi teismą gali sudaryti vienas teisėjas ar trys teisėjai, tačiau visais atvejais bausmės skiriamos Lietuvos Respublikos vardu.

Baudžiamojo kodekso nuostatos dėl bausmės skyrimo yra pakankamai svarbi baudžiamosios teisės dalis, nes paskiriant bausmę vykdomas teisingumas, nubaudžiamas asmuo, padaręs nusikalstamą veiką. Bausmės skyrimo taisyklėse atsispindi įstatymo nuostatų ir teismo laisvės santykis. Iš principo galimi keli bausmių skyrimo nuostatų variantai. Bausmės skyrimo nuostatos gali būti suformuluotos labai aptakiai, paliekant teismui visišką laisvę skiriant bausmę. Ir priešingai, bausmių skyrimo nuostatos gali būti labai detalios reglamentuotos BK, nustatant kiekvieno faktoriaus įtaką skiriant bausmę. Tokiu atveju teismo laisvė labai suvaržoma, tačiau išvengiama subjektyvumo ar net sąmoningo piktnaudžiavimo skiriant bausmę. Paprastai bausmių skyrimo nuostatos formuluojamos taip, kad būtų pusiausvyra tarp įstatymo nustatytų reikalavimų ir teismo laisvės.

Bendrieji bausmės skyrimo pagrindai suformuluoti BK 54 straipsnyje. Pagal šiame straipsnyje įtvirtintas nuostatas teismas skiria bausmę: 1) pagal BK specialiosios dalies straipsnio, numatančio atsakomybę už padarytą nusikalstamą veiką, sankciją; 2) laikydamasis BK bendrosios dalies nuostatų. Skirdamas bausmę, teismas atsižvelgia į: 1) padarytos nusikalstamos veikos pavojingumo laipsnį; 2) kaltės formą ir rūšį; 3) padarytos nusikalstamos veikos motyvus ir tikslus; 4) nusikalstamos veikos stadiją; 5) kaltininko asmenybę; 6) asmens, kaip bendrininko, dalyvavimo darant nusikalstamą veiką formą ir rūšį; 7) atsakomybę lengvinančias bei sunkinančias aplinkybes.

Pirmose dvejose bausmių skyrimo nuostatose ir iš dalies septintoje nuostatoje, į kurią teismas turi atsižvelgti, įtvirtinti įstatymo reikalavimai, kurie riboja teismo laisvę skiriant bausmę, nes teismas turi jų laikytis ir negali jų pažeisti skirdamas bausmę.

Pirmoji bausmių skyrimo nuostata įpareigoja teismą skirti tik tos rūšies ir dydžio bausmę, kuri nustatyta BK specialiosios dalies straipsnio, numatančio atsakomybę už padarytą nusikalstamą veiką, sankcijoje. Todėl prieš skiriant bausmę labai svarbu gerai išstudijuoti įstatymo sankciją. Tačiau įstatymas numato ir ne vieną išimtį iš šios taisyklės. Antai to paties BK straipsnio 3 dalyje teigiama, kad jeigu straipsnio sankcijoje numatytos bausmės paskyrimas aiškiai prieštarautų teisingumo principui, teismas, vadovaudamasis bausmės paskirtimi, gali motyvuotai paskirti švelnesnę bausmę.

BK 62 straipsnyje „Švelnesnės, negu įstatymo numatyta, bausmės skyrimas“ įtvirtinta kita galimybė teismui išeiti už sankcijoje nustatytų bausmių ribų. Teismas gali: 1) paskirti mažesnę bausmę, negu straipsnio sankcijoje už padarytą nusikalstamą veiką numatyta mažiausia bausmė, arba 2) paskirti mažesnę bausmę, negu nustaty-

ta BK 56 straipsnio 2 dalyje, arba 3) paskirti švelnesnę bausmės rūšį, negu numatyta straipsnio sankcijoje už padarytą nusikalstamą veiką, jei yra sąlygos, nurodytos šio straipsnio 1 ar 2 dalyje. Jos yra tokios: nusikalstamą veiką padaręs asmuo pats savo noru atvyko ar pranešė apie šią veiką, prisipažino ją padaręs ir nuoširdžiai gailisi; padėjo ikiteisminiam tyrimui bei teismui išaiškinti nusikalstamą veiką; visiškai ar iš dalies atlygino arba pašalino padarytą turtinę žalą. Teismas, atsižvelgęs į visas bylos aplinkybes, gali už kiekvieną nusikalstamą veiką paskirti švelnesnę, negu įstatymo numatyta, bausmę ir tuo atveju, kai yra atsakomybę lengvinančių aplinkybių, bent iš dalies atlyginta ar pašalinta turtinė žala, jeigu ji buvo padaryta, ir: 1) kaltininkas išlaiko asmenis, kurie serga sunkia liga ar yra neįgalūs ir nėra kam juos prižiūrėti, arba 2) kaltininkas išlaiko mažamečius vaikus, kurių dėl paskirtos įstatyme numatytos bausmės nebūtų kam prižiūrėti, arba 3) kaltininko kaip bendrininko vaidmuo darant nusikalstamą veiką buvo antraeilis, arba 4) veika nutrūko rengiantis padaryti nusikaltimą ar pasikėsinant daryti nusikalstamą veiką, arba 5) veika padaryta peržengiant būtinąsias ginties ribas, arba 6) veika padaryta pažeidus nusikalstamą veiką padariusio asmens sulaikymo, būtinojo reikalingumo, profesinės pareigos arba teisėsaugos institucijų užduoties vykdymo, gamybinės ar ūkinės rizikos, mokslinio eksperimento teisėtumo sąlygas.

Antroji įstatyme įtvirtinta bausmių skyrimo nuostata reikalauja, kad teismas, skirdamas bausmę, laikytųsi BK bendrosios dalies nuostatų. Bendrosios dalies nuostatos, kurių teismas turi laikytis skirdamas bausmę, išdėstytos BK VII ir VIII skyriuose „Bausmė“ ir „Bausmės skyrimas“. Antai BK 55 straipsnyje nustatyta, kad asmeniui, pirmą kartą teisiamam už nesunkų ar apysunkų tyčinį nusikaltimą, teismas paprastai skiria su laisvės atėmimu nesusijusias bausmes. Nutaręs skirti laisvės atėmimo bausmę, teismas privalo motyvuoti savo sprendimą. BK 56 straipsnyje nustatyta, kad recidyvistui už tyčinio nusikaltimo padarymą teismas paprastai skiria laisvės atėmimo bausmę, o pavojingam recidyvistui už tyčinį nusikaltimą skiriama griežtesnė negu straipsnio sankcijoje už padarytą nusikaltimą nustatytos laisvės atėmimo bausmės vidurkis bausmė. Kitokia bausmė pavojingam recidyvistui gali būti skiriama tik BK 62 straipsnyje numatytais pagrindais.

BK specialiosios dalies sankcijose, kuriose numatomos už nusikalstamą veiką bausmės, nėra nustatytas kai kurių bausmių dydis. Šiuo atveju teismas, nusprendęs skirti tokią bausmę, parinkdamas jos dydį turi vadovautis BK bendrosios dalies straipsniais, kuriuose aprašomi tokios bausmės požymiai. Tai daroma skiriant baudą, viešuosius darbus, laisvės apribojimą, areštą. Nepilnamečiams gali būti skiriamos ne visos BK numatytos bausmės, taip pat ribojami kai kurių bausmių dydžiai. Antai laisvės atėmimo bausmė asmenims, nusikaltimo padarymo metu nesulaukusiems 18 metų, negali viršyti 10 metų. Jei sankcijoje už padarytą nusikaltimą laisvės atėmimo bausmė numatyta virš 10 metų, teismas turi vadovautis BK bendrosios dalies 90 straipsnio 5 dalies nuostata. BK bendrojoje dalyje pasitaiko ir daugiau nuostatų, kurios kertasi su specialiosios dalies straipsnio sankcijoje įtvirtintomis nuostatomis. Tokiais atvejais teismas turi vadovautis bendrosios dalies reikalavimais.

Skirdamas bausmę teismas turi atsižvelgti į atsakomybę lengvinančias ir sunkinančias aplinkybes. Šios aplinkybės įvardytos BK 59 ir 60 straipsniuose. BK 59 straipsnyje numatytos tokios atsakomybę lengvinančios aplinkybės: 1) kaltininkas suteikė nukentėjusiam asmeniui pagalbą arba kitais aktyviais veiksmais išvengė ar bandė išvengti sunkesnių padarinių; 2) kaltininkas prisipažino padaręs baudžia-

mojo įstatymo numatytą veiką ir nuoširdžiai gailisi arba padėjo išaiškinti šią veiką ar joje dalyvavusius asmenis; 3) kaltininkas savo noru atlygino ar pašalino padarytą žalą; 4) nusikalstama veika padaryta dėl labai sunkios turtinės arba beviltiškos kaltininko padėties; 5) veika padaryta dėl psichinės ar fizinės prievartos, jeigu tokia prievarta nepašalina baudžiamosios atsakomybės; 6) veikos padarymui įtakos turėjo provokuojantis ar rizikingas nukentėjusio asmens elgesys; 7) veika padaryta nukentėjusio asmens, kurio būklė beviltiška, prašymu; 8) veika padaryta pažeidžiant nusikalstamą veiką padariusio asmens sulaikymo, būtinąjo reikalingumo, profesinės pareigos arba teisėsaugos institucijų užduoties vykdymo, gamybinės ar ūkinės rizikos, mokslinio eksperimento teisėtumo sąlygas; 9) veika padaryta peržengiant būtinąsios ginties ribas, kai baudžiamajame įstatyme numatyta atsakomybė už būtinąsios ginties ribų peržengimą; 10) veika padaryta dėl didelio susijaudinimo, kurį nulėmė neteisėti nukentėjusio asmens veiksmai; 11) veiką padarė ribotai pakaltinamas asmuo; 12) veiką padarė prieš jo valią nugirdytas ar apsvaigintas asmuo; 13) nepavykęs savanoriškas atsisakymas padaryti nusikalstamą veiką. Kartu įstatymas suteikia teismui laisvę pripažinti kaip atsakomybę lengvinančias ir kitas aplinkybes, nenurodytas šio straipsnio 1 dalyje.

BK 60 straipsnyje kaip atsakomybę sunkinančios aplinkybės įvardytos šios: 1) veiką padarė bendrininkų grupė; 2) veiką padarė organizuota grupė; 3) veika padaryta dėl chuliganiškų ar savanaudiškų paskatų; 4) veika padaryta kankinant nukentėjusį asmenį ar tyčiojantis iš jo; 5) veika padaryta mažamečiui; 6) veika padaryta asmeniui, kuris dėl ligos, invalidumo, senatvės ar kitų priežasčių buvo bejėgiškos būklės, be jo prašymo; 7) veika padaryta nėsčiai moteriai, kai akivaizdu kad ji nėsčia; 8) veika padaryta pasinaudojant visuomenine ar kito asmens nelaime; 9) veiką padarė asmuo, apsvaigęs nuo alkoholio, narkotinių, psichotropinių ar kitų psichiką veikiančių medžiagų, jeigu šios aplinkybės turėjo įtakos nusikalstamos veikos padarymui; 10) veika padaryta visuotinai pavojingu būdu arba naudojant sprogmenis, sprogstamąsias medžiagas arba šaunamuosius ginklus; 11) dėl padarytos veikos atsirado sunkių padarinių. Atsakomybę sunkinančių aplinkybių sąrašas yra išsamus, ir teismas negali pripažinti atsakomybę sunkinančia aplinkybe tokią aplinkybę, kuri neįtraukta į šį sąrašą.

Jei byloje nustatomos atsakomybę lengvinančios ar sunkinančios aplinkybės, teismas privalo jas nurodyti nuosprendyje ir į jas atsižvelgti. Tačiau 1-osios ir 9-osios aplinkybių pripažinimas atsakomybę sunkinančiomis paliekamas teismo nuožiūrai. Antai BK 60 straipsnio 1 dalies 1 punkte teigiama, kad teismas, atsižvelgdamas į kiekvieno bendrininko dalyvavimo darant nusikalstamą veiką pobūdį ir laipsnį, gali nepripažinti to, kad veiką padarė bendrininkų grupė, atsakomybę sunkinančia aplinkybe.

BK 61 straipsnio 1 dalyje teigiama, kad teismas, skirdamas bausmę, atsižvelgia į tai, ar yra nustatyta tik atsakomybę lengvinančių ar tik atsakomybę sunkinančių aplinkybių, ar yra ir atsakomybę lengvinančių, ir atsakomybę sunkinančių aplinkybių, ir įvertina kiekvienos aplinkybės reikšmę. Išimtis yra tik kelios atsakomybę lengvinančios aplinkybės, dėl kurių BK įsakmiai nurodyta, kaip teismas turi skirti bausmę esant šiomis aplinkybėmis. BK 61 straipsnio 4 dalyje numatyta, kad jeigu kaltininkas savo noru prisipažino padaręs nusikaltimą, nuoširdžiai gailisi, aktyviai padėjo išaiškinti nusikaltimą ir nėra atsakomybę sunkinančių aplinkybių, teismas skiria jam ne didesnę kaip straipsnio sankcijoje už padarytą nusikaltimą numatytos

bausmės vidurkis laisvės atėmimo bausmę arba su laisvės atėmimu nesusijusią bausmę. Apie konkrečią kitų atsakomybę lengvinančių ar sunkinančių aplinkybių įtaką parenkant bausmę sprendžia teismas.

Įstatymas reikalauja, kad teismas, skirdamas bausmę, įvertintų ir padarytos nusikalstamos veikos pavojingumo laipsnį, kaltės formą ir rūšį, padarytos nusikalstamos veikos motyvus ir tikslus, nusikalstamos veikos stadiją, kaltininko asmenybę, asmens, kaip bendrininko, dalyvavimo darant nusikalstamą veiką formą ir rūšį. Tačiau Baudžiamajame kodekse nedetalizuojama, kokią įtaką šie faktoriai gali turėti skiriant bausmę. Taigi teismas pats, vadovaudamasis teisine sąmone, sprendžia dėl minėtų aplinkybių įtakos parenkant bausmę.

11.5. ATLEIDIMAS NUO BAUDŽIAMOSIOS ATSAKOMYBĖS

Atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės yra asmens, padariusio nusikalstamą veiką, atleidimas nuo tų teisinių pasekmių, kurios sudaro baudžiamosios atsakomybės turinį. Tai reiškia, kad asmuo atleidžiamas nuo pasmerkimo valstybės vardu oficialiai pripažįstant jį kaltu nusikalstamos veikos padarymu ir priimant apkaltinamąjį nuosprendį. Be to, jis atleidžiamas nuo bausmės paskyrimo ir nuo teistumo.

Kadangi atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės yra viena iš nusikalstamos veikos padarymo pasekmių, tai apie asmens atleidimą nuo baudžiamosios atsakomybės galima kalbėti tik tuo atveju, jei nustatytas jo padarytos veikos nusikalstamas pobūdis. Atleisti nuo atsakomybės galima tik tokį asmenį, kuris turi pareigą būti patrauktas baudžiamojon atsakomybėn. Jei asmuo nepadarė nusikalstamos veikos, jis neįgijo pareigos būti patrauktas baudžiamojon atsakomybėn, vadinasi, ir nėra nuo ko jo atleisti. Keliant klausimą dėl asmens baudžiamosios atsakomybės ar atleidimo nuo jos, svarbu, ar konstatuojami visi nusikalstamos veikos požymiai, ar ne visi. Jei nenustatyta, kad asmens padaryta veika turi visus nusikalstamos veikos požymius, ar neįrodyta, kad šią veiką padarė kaltinamasis, atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės neįmanomas.

Kartu reikia pažymėti, kad atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės nėra asmens, padariusio nusikalstamą veiką, išteisinimas. Asmuo išteisinamas, kai nėra nusikalstamos veikos sudėties ar yra kitų aplinkybių, šalinančių baudžiamąją atsakomybę. Tokiais atvejais teismas priima išteisinamąjį nuosprendį, o tai nėra atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės.

Naujajame BPK įtvirtinta, kad atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės įforminamas priimant teismo nutartį. Atskirais atvejais gali būti priimamas apkaltinamasis nuosprendis (jei taikyti atleidimą nuo baudžiamosios atsakomybės nutaria teismas, išnagrinėjęs teismo posėdyje baudžiamąją bylą), tačiau šiuo atveju teismas nuosprendžiu ne skiria asmeniui bausmę, o nusprendžia jį atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės.

Naujajame BK nustatytos šios atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės rūšys: atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės, kai asmuo ar nusikalstama veika prarado pavojingumą (BK 36 str.); atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės dėl nusikalstamos veikos mažareikšmiškumo (BK 37 str.); atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės, kai kaltininkas ir nukentėjęs asmuo susitaiko (BK 38 str.); atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės, kai yra lengvinančių aplinkybių (BK 39 str.);

atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės pagal laidavimą (BK 40 str.); nepilnamečio atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės (BK 93 str.).

Norint atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės, reikia, kad būtų tam tikros sąlygos, susijusios su padaryta veika, kaltininko asmenybe ar (ir) ypač kaltininko elgesiu po nusikalstamos veikos padarymo. Jos įstatymų leidėjo numatytos specialiuose BK straipsniuose, kuriuose kalbama apie atleidimą nuo baudžiamosios atsakomybės. Antai BK 38 straipsnyje numatyta, kad asmuo, padaręs baudžiamąjį nusizengimą, neatsargų arba nesunkų ar apysunkį tyčinį nusikaltimą, gali būti teismo atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės, jeigu: 1) jis prisipažino padaręs nusikalstamą veiką ir 2) savo noru atlygino ar pašalino fiziniam ar juridiniam asmeniui padarytą žalą arba susitarė dėl šios žalos atlyginimo ar pašalinimo, ir 3) susitaikė su nukentėjusiuoju arba juridinio asmens arba valstybės institucijos atstovu, ir 4) yra pagrindo manyti, kad jis nedarys naujų nusikalstamų veikų.

Panašiai atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės pagal laidavimą sąlygos formuluojamos BK 40 straipsnyje. Asmuo, padaręs baudžiamąjį nusizengimą, neatsargų arba nesunkų ar apysunkį tyčinį nusikaltimą, teismo gali būti atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės, jeigu yra asmens, kuris vertas teismo pasitikėjimo, prašymas perduoti kaltininką jo atsakomybei pagal laidavimą. Asmuo teismo gali būti atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės pagal laidavimą, jeigu: 1) jis pirmą kartą padarė nusikalstamą veiką ir 2) visiškai pripažino savo kaltę ir gailisi padaręs nusikalstamą veiką, ir 3) bent iš dalies atlygino ar pašalino padarytą žalą arba įsipareigojo ją atlyginti, jeigu ji buvo padaryta, ir 4) yra pagrindo manyti, kad jis visiškai atlygins ar pašalins padarytą žalą, laikysis įstatymų ir nedarys naujų nusikalstamų veikų.

BK 37 straipsnyje suteikiama teismui teisė atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės asmenį, jei padaryta nusikalstama veika formaliai ir turi kurios nors baudžiamojo įstatymo numatytos veikos požymių, bet dėl mažareikšmiškumo nėra pavojinga.

Nors atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės gali būti taikomas teismo nuosprendžio pagrindu, jis neužtraukia asmeniui teistumo. Tačiau kai kuriais atvejais, jei asmuo, atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės, nevykdo teismo nustatytų sąlygų, baudžiamoji byla gali būti atnaujinta ir asmuo gali būti patrauktas baudžiamajon atsakomybėn. Antai jeigu asmuo, atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės dėl kaltininko ir nukentėjusiojo susitaikymo, per vienerius metus padarė baudžiamąjį nusizengimą ar neatsargų nusikaltimą arba be pateisinamų priežasčių nevykdo teismo patvirtinto susitarimo dėl žalos atlyginimo sąlygų ir tvarkos, teismas gali panaikinti sprendimą dėl atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės ir spręsti dėl tokio asmens baudžiamosios atsakomybės už visas padarytas nusikalstamas veikas. Jeigu asmuo, atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės dėl kaltininko ir nukentėjusiojo susitaikymo, per vienerius metus padarė naują tyčinį nusikaltimą, ankstesnis sprendimas atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės nustoja galioti ir sprendžiama dėl tokio asmens baudžiamosios atsakomybės už visas padarytas nusikalstamas veikas (BK 38 str.).

Asmuo, atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės dėl laidavimo (BK 40 str.), gali būti traukiamas baudžiamajon atsakomybėn, jei laiduotojas atsisako laidavimo. Šiuo atveju teismas, atsižvelgdamas į laidavimo atsisakymo priežastis, sprendžia dėl užstato grąžinimo, taip pat dėl asmens baudžiamosios atsakomybės už padarytą nusikalstamą veiką, kito laiduotojo paskyrimo ar asmens atleidimo nuo

baudžiamosios atsakomybės. Jeigu asmuo, atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės pagal laidavimą, laidavimo metu padarė naują baudžiamąjį nusižengimą ar neatsargų nusikaltimą, teismas gali panaikinti sprendimą atleisti nuo baudžiamosios atsakomybės ir spręsti dėl šio asmens baudžiamosios atsakomybės už visas padarytas veikas. Jeigu asmuo, atleistas nuo baudžiamosios atsakomybės pagal laidavimą, laidavimo metu padarė naują tyčinį nusikaltimą, ankstesnis sprendimas atleisti jį nuo baudžiamosios atsakomybės nustoja galioti ir sprendžiama dėl šio asmens baudžiamosios atsakomybės už visas padarytas nusikalstamas veikas.

Kitais atvejais (BK 36, 37, 93 str.) sprendimas atleisti asmenį nuo baudžiamosios atsakomybės negali būti atšauktas.

Asmeniui, atleistam nuo baudžiamosios atsakomybės, vietoj to gali būti taikomos baudžiamojo arba auklėjamojo poveikio priemonės, numatytos BK 67 ar 82 straipsnyje. Pagal BK 67 straipsnį nuo baudžiamosios atsakomybės ar bausmės atleistam pilnamečiui asmeniui gali būti skiriamos šios baudžiamojo poveikio priemonės: 1) uždraudimas naudotis specialia teise; 2) turtinės žalos atlyginimas ar pašalinimas; 3) nemokami darbai; 4) įmoka į nukentėjusių nuo nusikaltimų asmenų fondą; 5) turto konfiskavimas.

Nepilnamečiui, atleistam nuo baudžiamosios atsakomybės pagal BK 93 straipsnį, teismas taiko vieną ar kelias BK 82 straipsnyje numatytas auklėjamojo poveikio priemones: 1) įspėjimą; 2) turtinės žalos atlyginimą arba jos pašalinimą; 3) nemokamus auklėjamojo pobūdžio darbus; 4) atidavimą tėvams ar kitiems fiziniams ar juridiniams asmenims, kurie rūpinasi vaikais, ugdyti ir prižiūrėti; 5) elgesio apribojimą; 6) atidavimą į specialią auklėjimo įstaigą.

Kitais atvejais BK nenumatyta, kad asmeniui vietoj baudžiamosios atsakomybės būtų taikomos kitos teisinio poveikio priemonės, nors tam tikrais atvejais jas taikyti yra įmanoma (pvz., civilinio poveikio priemonės asmeniui, atleistam nuo baudžiamosios atsakomybės dėl veikos mažareikšmiškumo).

11.6. ATLEIDIMAS NUO BAUSMĖS

Atleidimas nuo bausmės yra nuo seno Lietuvos baudžiamojoje teisėje žinomas institutas. Atleidimas nuo bausmės yra viena iš baudžiamosios atsakomybės formų, plačiai taikomų praktikoje. Antai 1961 m. BK baudžiamoji atsakomybė su atleidimu nuo paskirtosios bausmės vykdymo buvo įtvirtinta 46 („Lygtinis nuteisimas“), 47¹ („Nuosprendžio vykdymo atidėjimas“) straipsniuose. Baudžiamojoje teisėje šis institutas vadinamas paprastai - atleidimas nuo bausmės. Deja, neretai atleidimas nuo bausmės, kaip vienos iš baudžiamosios atsakomybės formų, painiojamas ar net tapatinamas su atleidimu nuo baudžiamosios atsakomybės. Tuo tarpu yra esminių skirtumų tarp šių dviejų institutų.

Asmenį nuo bausmės gali atleisti tik teismas. Jokia kita institucija neturi teisės atleisti asmens nuo bausmės. Išimtis yra tik Prezidento malonė bei Seimo įstatymu nustatyta amnestija, kurių pagrindu asmuo atleidžiamas nuo bausmės ne teismo.

Atleidimo nuo bausmės būtina sąlyga yra apkaltinamojo nuosprendžio priėmimas, asmens pripažinimas kaltu padarius nusikalstamą veiką ir daugeliu atvejų -bausmės paskyrimas. Tuo tarpu atleidžiant nuo baudžiamosios atsakomybės asmuo kaltu dėl padarytos nusikalstamos veikos nuosprendyje nepripažįstamas, o

bausmė iš viso neskiriama. Jei asmuo teismo atleidžiamas nuo visos paskirtos bausmės atlikimo, atleidimas nuo bausmės nustatomas tame pačiame nuosprendyje, kuriuo jis buvo pripažintas kaltu padaręs nusikalstamą veiką. Jei asmuo atleidžiamas nuo dalies likusios bausmės atlikimo jau atlikęs dalį bausmės, toks atleidimas įforminamas atskira teismo nutartimi. Asmuo, atleistas nuo bausmės, turi teistumą, o tai yra vienas iš baudžiamosios atsakomybės elementų.

Atleidimo nuo bausmės institutas naujajame BK turi padėti įgyvendinti bausmės tikslus. Jei padarytas nusikaltimas nėra sunkus ir pats asmuo supranta savo poelgio pragaištingumą, nėra didelės prasmės versti jį atlikti visą paskirtą bausmę. Tokiam asmeniui jau pats teismo procesas ir nuosprendis, kuriuo įvertinamas jo poelgis ir paskiriama bausmė, gali būti pakankamai griežta poveikio priemonė. Taigi tam tikrai asmenų kategorijai užtenka baudžiamosios atsakomybės be paskirtosios bausmės vykdymo, o kai kuriems asmenims nėra būtinybės vykdyti visą nuosprendžiu paskirtą bausmę, jei bausmės tikslai pasiekiami atlikus ne visą bausmę.

Yra dvi *atleidimo nuo bausmės formos*: atleidimas nuo visos teismo paskirtos bausmės vykdymo ir atleidimas nuo dalies teismo paskirtos bausmės vykdymo.

Pirmoji atleidimo nuo bausmės forma numatyta BK 75 straipsnyje „Bausmės vykdymo atidėjimas“. Asmeniui, nuteistam laisvės atėmimu už vieną ar kelis neskunkius ar apysunkius tyčinius nusikaltimus ne daugiau kaip trejiems metams arba ne daugiau kaip šešeriems metams už dėl neatsargumo padarytus nusikaltimus, teismas gali atidėti paskirtos bausmės vykdymą nuo vienerių iki trejų metų. Bausmės vykdymas gali būti atidėtas, jeigu teismas nusprendžia, kad yra pakankamas pagrindas manyti, jog bausmės tikslai bus pasiekti be realaus bausmės atlikimo. Tokiu atveju teismas paskiria bausmę, tačiau tuo pačiu nuosprendžiu nutaria bausmės vykdymą atidėti.

Tačiau tam, kad atleidimas nuo bausmės padėtų veiksmingai kontroliuoti nuteistus asmenis ir padėtų pasiekti baudžiamosios atsakomybės tikslus, labai svarbu tinkamai suformuluoti atleidimo nuo bausmės sąlygas bei sukurti tinkamą nuteistų asmenų kontrolės mechanizmą. Paskirtosios bausmės vykdymo šešėlis kaip Damoklo kardas turi kaboti virš nuteistojo ir reguliuoti jo elgesį. Todėl, atidėdamas bausmės vykdymą, teismas paskiria nuteistajam vieną ar kelis įpareigojimus. Jie gali būti tokie: 1) atlyginti arba pašalinti nusikaltimu padarytą turtinę žalą; 2) atsiprašyti nukentėjusio asmens; 3) teikti nukentėjusiam asmeniui pagalbą, kol šis gydosi; 4) pradėti dirbti ar užsiregistruoti darbo biržoje, be teismo sutikimo nekeisti darbo vietos; 5) pradėti mokytis, tęsti mokslą ar įgyti specialybę; 6) gydytis nuo alkoholizmo, narkomanijos, toksikomanijos ar venerinės ligos, kai nuteistasis sutinka; 7) be institucijos, prižiūrinčios bausmės vykdymo atidėjimą, sutikimo neišvykti iš gyvenamosios vietos ilgiau kaip septynioms paroms. Skirdamas įpareigojimus, teismas nustato laiką, per kurį nuteistasis privalo juos įvykdyti.

Jeigu nuteistasis bausmės vykdymo atidėjimo laikotarpiu įvykdė teismo paskirtus įpareigojimus, nepadarė BK 75 straipsnio 4 dalies 3 punkte numatytų pažeidimų ir yra pagrindas manyti, kad jis laikysis įstatymų, nedarys naujų nusikalstamų veikų, teismas galutinai atleidžia nuteistąjį nuo bausmės, kai sueina bausmės vykdymo atidėjimo terminas. Tačiau jei nuteistasis vykdo teismo paskirtus įpareigojimus, tačiau padaro kitų teisės pažeidimų, už kuriuos jam taikytos administracinės nuobaudos ar drausminio poveikio priemonės, teismas gali vieneriems metams pratęsti bausmės vykdymo atidėjimo terminą.

Jeigu nuteistasis be pateisinamų priežasčių neįvykdo teismo paskirtų įpareigojimų arba pažeidinėja viešąją tvarką, girtauja ar padaro kitų teisės pažeidimų, už kuriuos jam ne mažiau kaip du kartus taikytos administracinės nuobaudos ar drausminio poveikio priemonės, teismas nuteistojo elgesį kontroliuojančios institucijos teikimu išpėja nuteistą, kad bausmės vykdymo atidėjimas gali būti panaikintas. Jeigu nuteistasis toliau nevykdo teismo įpareigojimų ar daro teisės pažeidimus, teismas nuteistojo elgesį kontroliuojančios institucijos teikimu priima sprendimą panaikinti bausmės vykdymo atidėjimą ir priima sprendimą vykdyti pagal nuosprendį paskirtą bausmę.

Dėl nepilnamečių atleidimo nuo visos bausmės atlikimo analogiška nuostata numatyta BK 92 straipsnyje.

BK 76 straipsnyje yra numatytas atleidimas nuo visos bausmės dėl ligos. Šio straipsnio 1 dalyje teigiama, kad nusikalstamą veiką padaręs asmuo gali būti atleistas nuo bausmės, jeigu iki teismo nuosprendžio priėmimo jis suserga sunkia nepagydoma liga, dėl kurios bausmę atlikti būtų per sunku. Šiuo atveju teismas, priimdamas apkaltinamąjį nuosprendį, paskiria tokiam asmeniui bausmę ir atleidžia jį nuo bausmės atlikimo. Spręsdamas šį klausimą teismas atsižvelgia į padarytos nusikalstamos veikos sunkumą, nuteistojo asmenybę ir ligos pobūdį.

BK numatyta galimybė atleisti asmenį ne tik nuo visos, bet ir nuo likusios dalies nuosprendžiu paskirtos bausmės atlikimo. Tokia galimybė įtvirtinta BK 76 ir 77 straipsniuose. Antai BK 76 straipsnio 2 dalyje numatyta, kad asmuo, kuris po nuosprendžio priėmimo suserga sunkia nepagydoma liga, gali būti atleistas nuo tolesnio bausmės atlikimo. Spręsdamas šį klausimą, teismas atsižvelgia į padarytos nusikalstamos veikos sunkumą, nuteistojo asmenybę, jo elgesį bausmės atlikimo metu, ligos pobūdį ir atliktos bausmės laiką.

BK 77 straipsnyje numatyta nuteisto ir jau atliekančio bausmę asmens lygtinio atleidimo nuo bausmės prieš terminą galimybė. Tačiau tokia galimybė numatyta tik asmenims, nuteistiems laisvės atėmimo bausme. Asmenį, atliekantį laisvės atėmimo bausmę, teismas gali lygtinai atleisti nuo bausmės prieš terminą, jeigu šis asmuo, *pirma*, atliko: 1) ne mažiau kaip pusę paskirtos bausmės už neatsargų arba nesunkų ar apysunkį tyčinį nusikaltimą arba 2) ne mažiau kaip du trečdalius paskirtos bausmės už sunkų nusikaltimą, arba 3) ne mažiau kaip tris ketvirtadalius paskirtos bausmės už labai sunkų nusikaltimą, arba jeigu asmuo yra recidyvistas, arba 4) ne mažiau kaip vieną trečdalį paskirtos bausmės už neatsargų arba nesunkų ar apysunkį tyčinį nusikaltimą, kurį padarė nėščia moteris, taip pat vienišas tėvas (motina), turintis vaiką iki 7 metų arba du ar daugiau nepilnamečių vaikų, kai jam (jai) tėvų valdžia nėra teismo apribota šių vaikų atžvilgiu. *Antra* lygtinio atleidimo sąlyga reikalauja, kad nuteistasis visiškai atlygintų nusikaltimu padarytą turtinę žalą arba iš dalies ją atlygintų ar pašalintų arba išipareigotų per neatliktos bausmės laiką visiškai ją atlyginti ar pašalinti. *Trečia* sąlyga reikalauja laisvės atėmimo bausmės atlikimo metu nuteistajam savo elgesiu ir darbu įrodyti, kad jį galima lygtinai atleisti nuo bausmės prieš terminą.

Teismas, lygtinai atleisdamas asmenį nuo bausmės prieš terminą, gali paskirti vieną arba kelis BK 75 straipsnio 2 dalyje numatytus įpareigojimus. Kartu teismas nustato laiką, per kurį nuteistasis privalo įvykdyti paskirtus įpareigojimus. Šis laikas negali būti ilgesnis už neatliktos bausmės laiką.

Lygtinis atleidimas nuo bausmės prieš terminą netaikomas kai kurioms kategorijoms nuteistųjų. Jis netaikomas pavojingam recidyvistui, asmeniui, nuteistam lais-

vės atėmimu iki gyvos galvos, taip pat asmeniui, kuris jau buvo lygtinai atleistas nuo bausmės prieš terminą ir per neatliktos bausmės dalies laiką padarė naują tyčinį nusikaltimą.

Jeigu asmuo, lygtinai atleistas nuo laisvės atėmimo bausmės prieš terminą, įvykdė teismo paskirtus įpareigojimus ir nepadarė 77 straipsnio 5 dalyje numatytų pažeidimų, kai sueina laisvės atėmimo bausmės terminas, jis laikomas atlikęs bausmę. Jeigu asmuo, lygtinai atleistas nuo laisvės atėmimo bausmės prieš terminą, be pateisinamų priežasčių neįvykdo teismo paskirtų įpareigojimų arba pažeidinėja viešąją tvarką, girtauja ar padaro kitų teisės pažeidimų, už kuriuos jam ne mažiau kaip du kartus buvo taikytos administracinės nuobaudos ar drausminio poveikio priemonės, teismas nuteistojo elgesį kontroliuojančios institucijos teikimu išpėja nuteistąjį, kad gali būti panaikintas lygtinis atleidimas nuo laisvės atėmimo bausmės prieš terminą. Jeigu išpėtas nuteistasis toliau nevykdo teismo paskirtų įpareigojimų ir daro teisės pažeidimus, teismas nuteistojo elgesį kontroliuojančios institucijos teikimu priima sprendimą panaikinti lygtinį atleidimą nuo laisvės atėmimo bausmės prieš terminą ir vykdyti neatliktą bausmės dalį.

Prie atleidimo nuo bausmės instituto priskiriama amnestija ir malonė. *Amnestijos* teisę turi Lietuvos Respublikos Seimas, kuris priima specialų įstatymą. BK 78 straipsnyje numatyta, kokios pasekmės gali būti priėmus amnestijos aktą. Nusikalstamą veiką padaręs asmuo amnestijos aktu gali būti atleistas nuo visos ar dalies bausmės atlikimo. Tačiau atleidimo nuo bausmės dėl amnestijos pagrindų, sąlygų ir tvarkos BK nereguliuoja. Tai nustato konkretus amnestijos aktas. Atsižvelgiant į amnestijos akto paskirtį, atleidimo nuo bausmės sąlygos gali skirtis. Po 1990 m. Lietuvoje buvo priimti net 7 amnestijos įstatymai, iš kurių paskutinis - 2002 m. lapkričio 7 d.

Asmuo nuo bausmės gali būti atleistas ir *malonės* aktu. Pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją bei BK 79 straipsnį malonės teisę turi Lietuvos Respublikos Prezidentas. Malonės aktu nuteistasis gali būti atleistas nuo visos ar dalies bausmės atlikimo. Joks įstatymas nereguliuoja malonės suteikimo pagrindų. Prezidentas yra visiškai laisvas suteikti malonę ir atleisti nuo visos ar dalies paskirtos bausmės vykdymo bet kurį asmenį, nuteistą bet kurio Lietuvos Respublikos teismo. Prezidentui realizuoti šią teisę padeda Malonės komisija, esanti prie Lietuvos Respublikos Prezidento.

11.7. SENATIS

Vienas iš baudžiamosios teisės institutų - senatis - pateisinamas laikantis nuostatos, kad bausmė yra veiksminga tik tuo atveju, jei ji taikoma praėjus nedideliu laiko tarpui po nusikaltimo padarymo. Jei bausmė taikoma praėjus gana daug laiko po nusikalstamos veikos padarymo, ji pasidaro nebe tokia veiksminga, o kai kada praranda ir prasmę. Todėl ir 1961 m., ir 2000 m. BK numatyta galimybė netraukti asmens baudžiamajon atsakomybėn ar nevykdyti jau anksčiau paskirtos bausmės, jei po nusikaltimo padarymo ar nuosprendžio priėmimo praeina tam tikras laikas ir yra kitos įstatyme numatytos sąlygos. BK įvardytos dvi senaties rūšys: apkaltinamojo nuosprendžio priėmimo senatis ir apkaltinamojo nuosprendžio vykdymo senatis. BK 95 straipsnyje teigiama, kad asmeniui, padariusiam nusikalstamą veiką, negali būti priimtas apkaltinamasis nuosprendis, jeigu yra trys sąlygos. *Pirmoji sąlyga* - jei yra praėję: 1) dveji metai, kai padarytas baudžiamasis nusižengimas; 2) penkeri metai, kai padarytas neatsargus arba nesunkus nusikaltimas; 3) aštuoneri

metai, kai padarytas apysunkis tyčinis nusikaltimas; 4) dešimt metų, kai buvo padarytas sunkus nusikaltimas; 5) penkiolika metų, kai buvo padarytas labai sunkus nusikaltimas; 6) dvidešimt metų, kai buvo padarytas nusikaltimas, susijęs su tyčiniu kito žmogaus gyvybės atėmimu. Senaties terminas skaičiuojamas nuo nusikalstamos veikos padarymo iki nuosprendžio priėmimo dienos. Be to, kai kuriems nusikaltimams, numatytiems BK, pavyzdžiui, genocidui, senatis iš viso netaikoma.

Antroji sąlyga reikalauja, kad per 95 straipsnio 1 dalies 1 punkte nustatytą laiką asmuo nesislėptų nuo ikiteisminio tyrimo ar teismo ir nepadarytų naujos nusikalstamos veikos. Jeigu nusikalstamą veiką padaręs asmuo pasislėpė nuo ikiteisminio tyrimo ar teismo, senaties eiga sustoja. Senaties eiga atsinaujina nuo tos dienos, kurią asmuo sulaikomas arba kurią jis pats atvyksta ir prisipažįsta padaręs nusikaltimą. Tačiau apkaltinamasis nuosprendis negali būti priimtas, jeigu nuo to laiko, kai asmuo padarė nusikaltimą, praėjo penkiolika metų, o nuo to laiko, kai padarė nusikaltimą, susijusį su tyčiniu kito žmogaus gyvybės atėmimu, - dvidešimt metų ir senaties eiga nenutrūko dėl naujo nusikaltimo padarymo.

Trečioji sąlyga reikalauja, kad asmuo 95 straipsnyje nurodytų terminų metu nepadarytų naujos nusikalstamos veikos. Jeigu asmuo iki šiame straipsnyje nurodytų terminų pabaigos padaro naują nusikalstamą veiką, senaties eiga nutrūksta. Šiuo atveju senaties eiga už pirmą nusikalstamą veiką pradedama skaičiuoti nuo tos dienos, kurią buvo padarytas naujas nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas.

BK 96 straipsnyje įtvirtinta apkaltinamojo nuosprendžio vykdymo senatis. Apkaltinamasis nuosprendis nevykdomas, jeigu jis nebuvo įvykdytas: 1) per dvejus metus, kai paskirta bausmė už baudžiamąjį nusižengimą; 2) per trejus metus, kai paskirta ne laisvės atėmimo bausmė, arba kai paskirta laisvės atėmimo bausmė neviršija dvejų metų; 3) per penkerius metus, kai paskirta laisvės atėmimo bausmė neviršija penkerių metų; 4) per dešimt metų, kai paskirta laisvės atėmimo bausmė neviršija dešimt metų; 5) per penkiolika metų, kai paskirta laisvės atėmimo bausmė viršija dešimt metų ar paskirtas laisvės atėmimas iki gyvos galvos. Apkaltinamojo nuosprendžio vykdymo senaties terminas skaičiuojamas nuo nuosprendžio įsiteisėjimo dienos iki nuosprendžio vykdymo pradžios. Be to, apkaltinamasis nuosprendis nevykdomas, jeigu per šio straipsnio 1 dalies 1 punkte nustatytą laiką nuteistasis nevengia atlikti paskirtos bausmės ir nepadaro naujos nusikalstamos veikos. Jeigu nuteistasis po nuosprendžio įsiteisėjimo vengia atlikti bausmę, senaties eiga sustoja. Šiuo atveju ji atsinaujina nuo tos dienos, kurią nuteistasis pats atvyko atlikti bausmės ar buvo sulaikytas. Tačiau nuosprendis negali būti vykdomas, jeigu po jo įsiteisėjimo dienos praėjo penkiolika metų, o kai paskirtas laisvės atėmimas daugiau kaip dešimčiai metų arba laisvės atėmimas iki gyvos galvos, - dvidešimt metų ir senaties eiga nenutrūko dėl naujos nusikalstamos veikos padarymo.

Jeigu nuteistasis iki apkaltinamojo nuosprendžio vykdymo senaties termino pabaigos padaro naują nusikalstamą veiką, senaties eiga nutrūksta. Šiuo atveju apkaltinamojo nuosprendžio vykdymo senaties terminas pradedamas skaičiuoti nuo naujo nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo padarymo.

11.8. TEISTUMAS

Teistumas yra specifinis, tik baudžiamajai teisei būtingas institutas. Teistumas yra nusikaltimo padarymą ir asmens pripažinimą kaltu patvirtinantis faktas, kuris turi

baudžiamąją teisinę reikšmę dar kurį laiką po nuosprendžio priėmimo ir jo įsiteisėjimo. Jei nusikaltimą padaro asmuo, jau turintis teistumą, teismas atsižvelgia į tai skirdamas bausmę. Į teistumą teismas atsižvelgia ir sprendamas dėl kaltininko atleidimo nuo bausmės ar baudžiamosios atsakomybės, dėl lygtinio atleidimo nuo bausmės prieš terminą ar bausmės pakeitimo švelnesne bausme, taip pat pripažindamas asmenį pavojingu recidyvistu.

Teistumo laikas priklauso nuo padaryto nusikaltimo kategorijos bei nuo to, ar paskirta reali bausmė, ar asmuo atleistas nuo jos. Antai asmenys, kuriems bausmės vykdymas buvo atidėtas, teistumą turi tik tuo laikotarpiu, kuriam buvo atidėtas bausmės vykdymas. Asmenys, nuteisti už neatsargius nusikaltimus, teistumą turi tik bausmės atlikimo laikotarpiu. Asmenys, realiai atlikę paskirtą bausmę, teistumą turi bausmės atlikimo laikotarpiu ir tam tikrą laiką po bausmės atlikimo. Jie turi teistumą po bausmės atlikimo arba atleidimo nuo bausmės atlikimo: 1) trejus metus, jeigu jie nuteisti už nesunkų ar apysunkį nusikaltimą; 2) penkerius metus, jeigu jie nuteisti už sunkų nusikaltimą; 3) aštuonerius metus, jeigu jie nuteisti už labai sunkų nusikaltimą; 4) dešimt metų, jeigu jie yra pavojingi recidyvistai. Nepilnamečiams, nuteistiems už 97 straipsnio 3 dalies 2 punkte numatytus nusikaltimus, teistumo terminai po bausmės atlikimo ar atleidimo nuo bausmės atlikimo trumpinami per pusę. Teistumo išnykimo terminai skaičiuojami nuo paskirtos bausmės atlikimo arba atleidimo nuo bausmės atlikimo. Kai sueina BK 97 straipsnyje nustatyti terminai, teistumas išnyksta ir asmenys laikomi neteistais.

Kai sueina ne mažiau kaip pusė teistumo termino, teismas nuteistojo prašymu gali sutrumpinti teistumo laiką arba panaikinti teistumą.

Jeigu turintis teistumą asmuo padaro naują nusikaltimą ar baudžiamąjį nusižengimą, teistumo išnykimo eiga nutrūksta. Šiuo atveju teistumo už ankstesnę nusikalstamą veiką išnykimo terminas pradedamas skaičiuoti nuo bausmės už naują nusikaltimą ar baudžiamąjį nusižengimą atlikimo. Asmuo laikomas teistu už kiekvieną nusikalstamą veiką tol, kol išnyksta teistumas už sunkiausią iš jų.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Baudžiamoji teisė - tai nusikalstamų veikų padarymo ir jų teisinių padarinių teisė.

Teisingumas (*baudžiamąja teisine prasme*) - kaltininkui paskirtos bausmės ir padaryto nusikaltimo sunkumo bei kaltininko asmenybės atitikimas.

Baudžiamosios atsakomybės individualizavimas reiškia, kad bausmė asmeniui, padariusiam nusikalstamą veiką, skiriama individualiai, t. y. bausmė parenkama atsižvelgiant į padarytos nusikalstamos veikos sunkumą bei kaltininko asmenybę.

Šanso principas reiškia, kad asmeniui, pirmą kartą padariusiam nesunkų ar apysunkį nusikaltimą, skiriamos bausmės, nesusijusios su laisvės atėmimu.

Nusikalstama veika - nusikaltimas arba baudžiamasis nusižengimas.

Nusikaltimas - pavojinga ir BK uždrausta veika (veikimas ar neveikimas), už kurią numatyta laisvės atėmimo bausmė.

Baudžiamasis nusižengimas - pavojinga ir BK uždrausta veika (veikimas ar neveikimas), už kurią numatyta bausmė, nesusijusi su laisvės atėmimu, išskyrus areštą.

Nusikalstamos veikos sudėtis - žmogaus poelgio (pavojingos veikos), priešingo baudžiamajai teisei, juridinė išraiška.

Pavojinga veika - nusikalstamos veikos objektyvusis požymis, įstatymų leidėjo uždraustas poelgis, pasireiškiantis išoriškai, kuris daro žalą ar gali ją padaryti visuomenės branginamoms vertybėms.

Amžius - pagrindinis nusikalstamą veiką padariusį asmenį charakterizuojantis požymis.

Pakaltinamumas - gebėjimas veikiant ar neveikiant suvokti daromos veikos pavojingumą ir valdyti savo veiksmus.

Nepakaltinamumas - kaltininko psichinė būseną, kai dėl psichikos sutrikimų jis negali suvokti savo veiksmų pavojingumo ar jų valdyti.

Ribotas pakaltinamumas reiškia, kad asmuo, darydamas BK uždraustą veiką, dėl psichikos sutrikimo, kuris nėra pakankamas pagrindas pripažinti jį nepakaltinamu, negalėjo visiškai suvokti pavojingo nusikalstamos veikos pobūdžio ar valdyti savo veiksmų.

Kaltė - asmens, padariusio BK draudžiamą pavojingą veiką, vidinis psichinis santykis su padaryta veika ir dėl jos atsiradusiais padariniais (pasireiškia tyčia arba neatsargumu).

Tiesioginė tyčia reiškia, kad darydamas BK draudžiamą pavojingą veiką asmuo suvokė pavojingą nusikalstamos veikos pobūdį ir norėjo taip veikti ir (ar) numatė, kad dėl jo veikimo ar neveikimo gali atsirasti šiame kodekse numatytų padarinių, ir jų norėjo.

Netiesioginė tyčia reiškia, kad darydamas BK draudžiamą pavojingą veiką asmuo suvokė pavojingą nusikalstamos veikos pobūdį, numatė, kad dėl jo veikimo ar neveikimo gali atsirasti šiame kodekse numatytų padarinių, ir nors jų nenorėjo, bet sąmoningai leido jiems atsirasti.

Neatsargumas - nusikalstamas pasitikėjimas arba nusikalstamas nerūpestingumas.

Nusikalstamas pasitikėjimas - tai reiškia, kad darydamas BK draudžiamą pavojingą veiką asmuo numatė, jog dėl jo veikimo ar neveikimo gali atsirasti BK numatytų padarinių, tačiau lengvabūdiškai tikėjosi jų išvengti.

Nusikalstamas nerūpestingumas - tai reiškia, kad asmuo nenumatė, jog dėl jo veikimo ar neveikimo gali atsirasti BK numatytų padarinių, nors pagal veikos aplinkybes ir savo asmenines savybes turėjo ir galėjo tai numatyti.

Būtinoji gintis - aktyvi žmogaus gynyba nuo pavojingo kėsینimosi padarant besikėsinančio asmens sveikatai, nuosavybei, o tam tikrais atvejais ir gyvybei žalą, t. y. aplinkybė, šalinanti baudžiamąją atsakomybę.

Kazusas - tai baudžiamajame įstatyme numatytų padarinių sukėlimas be kaltės. Tai toks psichinis santykis su daroma pavojinga veika ir kilusiais padariniais, kuris neatitinka nei tyčinės, nei neatsargios kaltės sampratos, o nustačius tokį psichinį santykį, daroma išvada, jog nėra kaltės ir nusikalstamos veikos sudėties.

Rengimasis padaryti nusikaltimą - priemonių ir įrankių suieškojimas ar pritaikymas, veikimo plano sudarymas, bendrininkų telkimas arba kitoks tyčinis sąlygų, kurioms esant lengviau padaryti nusikaltimą, sudarymas.

Pasikėsėnimas padaryti nusikalstamą veiką - tyčinis veikimas ar neveikimas, kuriuo tiesiogiai pradedamas daryti nusikaltimas ar baudžiamasis nusižengimas, jeigu veika nebuvo baigta dėl nuo kaltininko valios nepriklausančių aplinkybių.

Bendrininkavimas - tyčinis bendras dviejų ar daugiau tarpusavyje susitarusių pakaltinamų ir sulaukusių BK nustatyto amžiaus asmenų dalyvavimas darant nusikalstamą veiką.

Vykdytojas - pagrindinis bendrininkas, kuris padaro nusikalstamą veiką realizuodamas nusikalstamos veikos objektyviąją pusę.

Organizatorius - asmuo, subūręs organizuotą grupę ar nusikalstamą susivienijimą, jam vadovavęs ar koordinavęs jų narių veiklą arba parengęs nusikalstamą veiką ar jai vadovavęs.

Kurstytojas - asmuo, pakurstęs kitą asmenį daryti nusikalstamą veiką.

Padėjėjas - asmuo, padėjęs daryti nusikalstamą veiką duodamas patarimus, nurodymus, teikdamas priemones arba šalindamas kliūtis, saugodamas ar pridengdamas kitus bendrininkus, iš anksto pažadėjęs paslėpti nusikaltėlį, nusikalstamos veikos darymo įrankius ar priemones, šios veikos pėdsakus ar nusikalstamu būdu įgytus daiktus, taip pat asmuo iš anksto pažadėjęs realizuoti iš nusikalstamos veikos įgytus ar pagamintus daiktus.

Nusikalstamas susivienijimas - tokia bendrininkavimo forma, kai bendrai nusikalstamai veiklai - vienam ar keliems sunkiems ar labai sunkiems nusikaltimams daryti - susivienija trys ar daugiau asmenų, kuriuos sieja nuolatiniai tarpusavio ryšiai bei vaidmenų ar užduočių pasiskirstymas.

KLAUSIMAI

1. Dažnai baudžiamoji teisė suprantama kaip nusikaltimo ir bausmės teisė. Kodėl tokia samprata nėra tiksli?
2. Kuo ypatingas 2000 m. Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas?
3. Paaiškinkite baudžiamosios atsakomybės teisingumo principo turinį.
4. Kas yra kriminalizacija?
5. Kaip išplečiami nukentėjusiojo interesai naujajame BK?
6. Kokios yra pagrindinės nusikaltimų kategorijos?
7. Kuo skiriasi vagystė ir plėšimas?
8. Kas yra vienintelis baudžiamosios atsakomybės pagrindas?
9. Kokie yra pagrindiniai ir fakultatyvūs nusikalstamos veikos sudėties požymiai?
10. Kokios yra nusikalstamų veikų sudėčių rūšys?
11. Apibūdinkite nusikaltimus, už kuriuos gali būti baudžiami asmenys nuo 14 iki 16 metų.
12. Kokiais kriterijais apibrėžiamas nepakaltinamumas?
13. Kuo skiriasi tiesioginė ir netiesioginė tyčia?
14. Kuo skiriasi nusikalstamas pasitikėjimas nuo nusikalstamo nerūpestingumo?
15. Kas yra kazusas?
16. Nurodykite būtinąsias ginties sąlygas.
17. Ar gali būti asmuo patrauktas baudžiamajon atsakomybėn už rengimąsi padaryti baudžiamąjį nusizengimą?
18. Kokios yra bendrininkų rūšys?
19. Kokios yra bendrininkavimo formos?

UŽDUOTYS

1. Asmuo už vagystę buvo nuteistas kalėti dvejus metus. Tačiau civilinėje byloje dėl nuostolių atlyginimo advokatas pareiškė, kad negalima asmens du kartus bausti už tą patį nusikaltimą. Įvertinkite advokato poziciją.
2. Suraskite bent penkias BK normas, kuriomis skatinamas teigiamas kaltininko elgesys.
3. Schemoje pavaizduokite Baudžiamojo kodekso struktūrą.
4. Kitą dieną po to, kai buvo atleistas iš darbo, buvęs inkasatorius apvažiavo kelias parduotuves ir surinko grynuosius pinigus, nutylėdamas, kad minėtų pareigų

yra netekęs. Pinigus jis pasiliko sau ir, kai mėgino pasprukti, buvo sulaikytas oro uoste. Kokį nusikaltimą padarė buvęs inkasatorius?

5. Vairuotojas viršijo greitį 30 km/h, nesuvaldė automobilio, užvažiavo ant šaligatvio ir rėžėsi į du praeivius. Kokia vairuotojo kaltės forma?

6. Statybininkai aptvėrė statybos aikštelę taip, kad joje negalėtų vaikščioti pašaliniai žmonės: sukalė užkardas, pastatė įspėjamuosius ženklus, informavo šalimais esančius gyventojus, kad neleistų vaikams žaisti statybų aikštelėje. Tačiau statybų metu, mėtant statybines šiukšles žemyn, buvo sužalotas nežinia koku būdu į statybų aikštelę sugebėjęs prasmukti vaikas. Ar statybininkams kils baudžiamoji atsakomybė?

7. Samdomas žudikas nusitaikė į auką ir bandė jau šauti, tačiau ginklas užsikirto ir kulka neišlėkė. Ar žudikui kils baudžiamoji atsakomybė? Jei taip, už ką?

VIENUOLIKTAS SKYRIUS

BAUDŽIAMOJO PROCESO TEISĖ

1. BENDROSIO BAUDŽIAMOJO PROCESO NUOSTATOS

1.1. BAUDŽIAMASIS PROCESAS KAIP TEISĖS ŠAKA IR MOKYMO DISCIPLINA

Baudžiamasis procesas yra teisės šaka ir mokymo disciplina, glaudžiai susijusi su baudžiamąja teise. Baudžiamoji teisė numato teisės normas, kuriose aprašomi nusikalstamų veikų požymiai ir baudžiamosios atsakomybės priemonės už jų padarymą, o baudžiamąjo proceso teisę sudaro teisės normos, kurios nustato nusikalstamų veikų ikiteisminio tyrimo tvarką ir teismo nagrinėjimo procedūras.

Nusikalstamos veikos yra teisės pažeidimai, keliantys didžiausią pavojų visuomenės nariams ir jų saugumui. Būtent todėl už šiuos teisės pažeidimus numatytos griežčiausios teisinio poveikio priemonės. Jos daugiau ar mažiau suvaržo žmogaus teises. Tam, kad tos teisės nebūtų suvaržytos be pagrindo, neteisėtai ar neteisingai, įstatymai numato specialią nusikalstamos veikos juridinio fakto įrodinėjimo bei baudžiamųjų bylų, nagrinėjimo teisme tvarką ir procedūras, taip pat asmenų pripažinimo kaltais bei baudžiamosios atsakomybės priemonių skyrimo tvarką. Baudžiamąjo proceso paskirtis įtvirtinta Baudžiamąjo proceso kodekso (toliau - BPK) 1 straipsnyje. Jame sakoma, kad baudžiamąjo proceso paskirtis yra, ginant žmogaus ir piliečio teises bei laisves, visuomenės ir valstybės interesus, greitai, išsamiai atskleisti nusikalstamas veikas ir tinkamai pritaikyti įstatymą, kad nusikalstamą veiką padaręs asmuo būtų teisingai nubaustas ir niekas nekaltas nebūtų nuteistas.

Baudžiamasis procesas susideda iš ikiteisminio baudžiamosios bylos tyrimo ir teismo bylos nagrinėjimo. Savo ruožtu teisminis bylos nagrinėjimas apima baudžiamosios bylos nagrinėjimą pirmosios instancijos teisme, apeliacinės bei kasacinės instancijos teismuose. Pirmosios instancijos teismas nagrinėja bylą iš esmės ir paprastai priima byloje procesinį dokumentą, kuris vadinamas nuosprendžiu arba baudžiamuoju įsakymu. Apeliacinis bei kasacinis procesas - tai jau išnagrinėtų bylų peržiūrėjimas pagal proceso dalyvių skundus dėl žemesnių teismų priimtų sprendimų.

1.2. BAUDŽIAMOJO PROCESO ĮSTATYMAI

Baudžiamąjo proceso įstatymai yra kodifikuoti viename teisės akte, kuris vadinamas Baudžiamąjo proceso kodeksu (sutrumpintai - BPK). Iki šiol Lietuvoje galiojo 1961 m. priimtas BPK. 2002 m. kovo 14 d. Lietuvos Respublikos Seimas priėmė naują BPK, kuris įtvirtino daugybę naujų baudžiamąjo proceso normų. Jis įsigaliojo nuo 2003 m. gegužės 1 dienos.

1.3. BAUDŽIAMOJO PROCESO PRINCIPAI

Baudžiamasis procesas yra pagrįstas tam tikromis nuostatomis, arba principais. Šie principai yra įtvirtinami atskiruose BPK straipsniuose. Jie nustato baudžiamojo proceso kryptį, atskleidžia baudžiamojo proceso esmę, todėl labai svarbu juos žinoti susipažįstant su baudžiamuoju procesu. Panagrinėsime kai kurias baudžiamojo proceso principines nuostatas.

TEISINGUMĄ VYKDO TIK TEISMAS

Šis principas įtvirtintas BPK 6 straipsnio nuostatose. Šis straipsnis nustato, kad teisingumą vykdo tik teismas. Baudžiamąsias bylas nagrinėja ir dėl padarytų nusikaltimų veikų baudžia tik teismai. Tik teismas gali pripažinti asmenį kaltu padarius nusikalstamą veiką, tik teismas gali priimti nuosprendį baudžiamojoje byloje. Pagal BPK 40 straipsnio nuostatas Lietuvos Respublikos teismų sistemą sudaro Lietuvos Aukščiausiasis Teismas, Lietuvos apeliacinis teismas, apygardos teismai, apylinkės teismai. Apylinkės teismai ir apygardos teismai yra pirmosios instancijos teismai. Lietuvoje yra 54 apylinkės teismai ir 5 apygardos teismai - Vilniaus, Kauno, Panevėžio, Šiaulių ir Klaipėdos. Jie bylas nagrinėja laikydamiesi visų baudžiamojo proceso taisyklių ir priima byloje apkaltinamąjį ar išteisinamąjį nuosprendį. Apeliacinės instancijos teismai yra Lietuvos apeliacinis teismas ir apygardos teismai. Šie teismai nagrinėja bylas pagal skundus dėl neįsiteisėjusių pirmosios instancijos teismų nuosprendžių ir nutarčių. Jei pirmojoje instancijoje bylą nagrinėjo apylinkės teismas, apeliacinis skundas nagrinėjamas apygardos teisme, jei sprendimas byloje priimtas apygardos teisme - apeliacine tvarka byla nagrinėjama Lietuvos apeliaciniame teisme. Pagal BPK 24 straipsnio nuostatas kasacinė instancija yra Lietuvos Aukščiausiasis Teismas. Šis teismas nagrinėja bylas pagal skundus dėl įsiteisėjusių teismų nuosprendžių ar nutarčių.

VISŲ PILIEČIŲ LYGYBĖS PRIEŠ ĮSTATYMĄ PRINCIPAS

BPK 6 straipsnio 2 ir 3 dalyse įtvirtinta nuostata, kad teisingumas baudžiamosiose bylose vykdomas vadovaujantis principu, kad prieš įstatymą ir teismą visi asmenys lygūs, nepaisant kilmės, socialinės ar turtinės padėties, tautybės, rasės, lyties, išsilavinimo, kalbos, religinių ar politinių pažiūrų, veiklos rūšies ir pobūdžio, gyvenamosios vietos ir kitų aplinkybių. Draudžiama kam nors teikti privilegijas arba daryti apribojimus dėl kokių nors aplinkybių bei žmogaus asmeninių savybių, socialinės bei turtinės padėties.

RUNGIMOSI PRINCIPAS

BPK 7 straipsnyje įtvirtinta nuostata, kad bylos teisme nagrinėjamos laikantis rungimosi principo. Kaltinimo ir gynybos šalys bylos nagrinėjimo teisme metu turi lygias teises teikti įrodymus, dalyvauti tiriant įrodymus, pateikti prašymus, ginčyti kitos šalies argumentus ir pareikšti savo nuomonę visais klausimais, kylančiais nagrinėjant bylą ir turinčiais reikšmės teisingai ją sprendžiant.

NEŠALIŠKUMO PRINCIPAS

Šis principas yra viena iš proceso dalyvių teisių užtikrinimo bei teismo objektyvumo garantijų. Jis įtvirtintas keliuose BPK straipsniuose. Šis principas suteikia baudžiamojo proceso dalyviams teisę nušalinti nuo bylos tyrimo ar nagrinėjimo baudžiamojo proceso dalyvius, kurių nešališkumu asmuo abejoja. Nušalinimą byloje gali pareikšti įtariamasis, kaltinamasis, nuteistasis, išteisintasis, gynėjas, prokuroras, taip pat nukentėjusysis, privatus kaltintojas, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas arba jų atstovai. Nušalinimas gali būti pareikštas ikiteisminio tyrimo pareigūnui, prokurorui, ikiteisminio tyrimo teisėjui, teisėjui, teismo posėdžio sekretoriui, vertėjui, ekspertui ir specialistui, taip pat gynėjui ar jo padėjėjui. BPK suteikia teisę pareikšti nušalinimą tiek ikiteisminio tyrimo metu, tiek bylos teismo nagrinėjimo metu. BPK 59 ir 60 straipsniuose nustatyta nušalinimo išsprendimo tvarka.

Reikia skirti teisę pareikšti nušalinimą nuo šios teisės patenkinimo. Tai, kad BPK proceso dalyviams suteikia teisę pareikšti nušalinimą kitiems proceso dalyviams, dar nereiškia, kad pareikštas nušalinimas būtinai bus patenkintas. Tai turi būti pagrįsta įstatymu. BPK 58 straipsnyje nustatyta, kad ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras, ikiteisminio tyrimo teisėjas, teisėjas, teismo posėdžio sekretorius, vertėjas, ekspertas ir specialistas negali dalyvauti procese, jei: 1) jis toje byloje yra nukentėjusysis, privatus kaltintojas, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas, bet kurio iš šių asmenų šeimos narys ar giminaitis, įtariamojo, kaltinamojo bei nuteistojo ar atstovo pagal įstatymą, teisėjo, ikiteisminio tyrimo teisėjo, prokuroro, ikiteisminio tyrimo pareigūno ar gynėjo toje byloje šeimos narys ar giminaitis; 2) jis yra dalyvavęs toje byloje kaip liudytojas, įtariamojo, kaltinamojo ar nuteistojo atstovas pagal įstatymą, nukentėjusiojo, privataus kaltintojo, civilinio ieškovo ar civilinio atsakovo atstovas; 3) jis pats arba jo šeimos nariai ar giminaičiai yra suinteresuoti bylos baigtimi; 4) proceso dalyviai motyvuotai nurodo kitas aplinkybes, pagrįstai keliančias abejonių dėl BPK 57 straipsnio 2 dalyje nurodyto asmens nešališkumo. Dalyvauti procese ar pakartotinai nagrinėti tą pačią bylą teisėjas negali, jei: 1) jis tame procese dalyvavo kaip ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras ar gynėjas; 2) jis sprendė įtariamojo suėmimo ar suėmimo pratęsimo klausimą, sankcionavo procesinių prievartos priemonių taikymą arba nagrinėjo proceso dalyvių skundus toje pačioje byloje. Be to: 1) jei jis priėmė nuosprendį pirmosios instancijos teisme, negali nagrinėti tą pačią bylą apeliacine tvarka ir kasacine tvarka, taip pat iš naujo nagrinėti tą pačią bylą pirmosios instancijos teisme, kai panaikintas jo priimtas nuosprendis; 2) jei jis priėmė sprendimą apeliacinės instancijos teisme, negali nagrinėti tos bylos kasacine tvarka; 3) jei jis priėmė sprendimą kasacinės instancijos teisme, negali dalyvauti nagrinėjant tą bylą apeliacine tvarka; 4) jei jis priėmė sprendimą apeliacinės ar kasacinės instancijos teisme, negali iš naujo nagrinėti tą bylą pirmosios instancijos teisme.

Ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro, teismo posėdžio sekretoriaus, teisėjo, eksperto ar specialisto ankstesnis dalyvavimas procese atitinkamai ikiteisminio tyrimo pareigūnu, prokuroru, teismo posėdžio sekretoriumi, vertėju, ekspertu ar specialistu dar nėra pagrindas jį nušalinti.

PROCESO KALBOS PRINCIPAS

BPK 8 straipsnyje įtvirtinta nuostata, kad Lietuvos Respublikoje baudžiamasis procesas vyksta valstybine kalba. Kartu lietuvių kalbos nemokantiems baudžiamąjį proceso dalyviams užtikrinama teisė daryti pareiškimus, duoti parodymus ir paaiškinimus, pateikti prašymus ir skundus, kalbėti teisme gimtąja kalba arba kita kalba, kurią jie moka. Visais šiais atvejais, taip pat susipažindami su bylos medžiaga proceso dalyviai turi teisę naudotis vertėjo paslaugomis BPK nustatyta tvarka. Bylos dokumentai, kurie BPK nustatytais atvejais įteikiami įtariamajam, kaltinamajam ar nuteistajam, taip pat kitiems proceso dalyviams, turi būti išversti į jų gimtąją ar kitą kalbą, kurią jie moka.

BYLŲ NAGRINĖJIMO TEISME VIEŠUMO PRINCIPAS

BPK 9 straipsnyje skelbiama, kad bylos visuose teismuose nagrinėjamos viešai, išskyrus tais atvejais, kai tai prieštarauja valstybės, tarnybos, profesinės ar komercinės paslapties saugojimo interesams. Be to, leidžiama neviešai nagrinėti teisme bylas dėl nusikalstamų veikų, kuriomis kaltinami jaunesni kaip aštuoniolikos metų asmenys, nusikaltimų ir baudžiamųjų nusižengimų žmogaus seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui bylas, taip pat tokias bylas, kai norima, kad nepasklistų žinios apie privatų proceso dalyvių gyvenimą, arba kai apklausiamas liudytojas ar nukentėjęsysis, kuriam taikomas anonimiškumas. Neviešai byla gali būti nagrinėjama tik remiantis teismo nutartimi. Nutartis nagrinėti bylą neviešai gali būti priimta dėl viso bylos nagrinėjimo teisme arba tik dėl atskirų jo dalių. Neviešame teismo posėdyje bylos nagrinėjamos laikantis visų proceso taisyklių. Teismų nuosprendžių, priimtų išnagrinėjus bylą neviešai, rezoliucinės dalys visada paskelbiamos viešai.

TEISĖS Į GYNYBĄ PRINCIPAS

Šis principas įtvirtintas BPK 10 straipsnyje. Jame nustatyta, kad įtariamasis, kaltinamasis ir nuteistasis turi teisę į gynybą. Svarbi įstatymo nuostata yra ta, kad ši teisė jiems užtikrinama nuo sulaikymo arba pirmosios apklausos momento. BPK 50 straipsnyje įtvirtinta, kad ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras ir teismas privalo išaiškinti įtariamajam ir kaltinamajam jo teisę turėti gynėją nuo sulaikymo ar pirmosios apklausos momento ir suteikti galimybę šia teise pasinaudoti. Šios teisės išaiškinimas patvirtinamas įtariamojo ar kaltinamojo parašu atskirame protokole.

Įtariamasis, kaltinamasis ir nuteistasis turi teisę pasirinkti ir pasikviesti sau priimtą gynėją. Įtariamojo, kaltinamojo ar nuteistojo pavedimu gynėją gali pakviesti jų atstovas pagal įstatymą arba kiti asmenys, kuriems įtariamasis, kaltinamasis ar nuteistasis tai paveda. Jei įtariamasis, kaltinamasis ar nuteistasis prašo, gynėjo dalyvavimą užtikrina ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras ar teismas. Tais atvejais, kai įtariamojo, kaltinamojo ar nuteistojo pasirinktas gynėjas daugiau kaip tris dienas iš eilės negali dalyvauti procese, ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras ir teisėjas turi teisę pasiūlyti įtariamajam, kaltinamajam ar nuteistajam pasikviesti kitą gynėją, o jei šis to nepadaro, privalo gynėją paskirti. Jeigu įtariamojo, kaltinamojo ar nuteistojo pasirinktas gynėjas negali per šešias valandas atvykti dalyvauti pirmojoje apklausoje arba apklausoje dėl suėmimo pagrįstumo, ikiteismini-

nio tyrimo pareigūnas, prokuroras ar teismas turi teisę pasiūlyti įtariamajam, kaltinamajam ar nuteistajam į šią apklausą pasikviesti kitą gynėją, o jei šis to nepadaro, privalo pats paskirti ir pakviesti budintį advokatą.

BPK 51 straipsnyje numatyti kai kurie atvejai, kai gynėjo dalyvavimas byloje yra būtinas. Gynėjo dalyvavimas būtinas: 1) kai nagrinėjama byla dėl veikų, kuriomis įtariamasis ar kaltinamas nepilnamečis; 2) kai nagrinėjama neregijų, kurčių, nebylių ir kitų asmenų, dėl fizinių ar psichinių trūkumų negalinčių pasinaudoti savo teise į gynybą, byla; 3) kai nagrinėjama nemokančio proceso kalbos asmens byla; 4) kai yra įtariamųjų ar kaltinamųjų gynybos interesų prieštaravimų, kai vienas iš jų turi gynėją; 5) kai nagrinėjama byla dėl nusikaltimų, už kuriuos gali būti skiriamas laisvės atėmimas iki gyvos galvos; 6) kai Kodekso XXXII skyriuje nustatyta tvarka nagrinėjama byla kaltinamajam nedalyvaujant; 7) kai tirinama ir nagrinėjama byla, kai įtariamasis ar kaltinamasis yra suimtas; 8) kai sprendžiama dėl asmens išdavimo (ekstradicijos) arba perdavimo Tarptautiniam baudžiamajam teismui ar pagal Europos arešto orderį. Kitais atvejais, nagrinėjant bylą teisme, gynėjas dalyvauja, jeigu jo pageidauja kaltinamasis. Tačiau ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras ar teismas turi teisę nuspręsti, jog gynėjo dalyvavimas būtinas ir kitais atvejais, jeigu, jų nuomone, be gynėjo pagalbos įtariamojo ar kaltinamojo teisės ir teisėti interesai nebūtų reikiamai ginami. Nurodytais atvejais, jeigu gynėjo nėra pasikvietęs pats įtariamasis, kaltinamasis ar nuteistasis arba jo pavedimu ar sutikimu nėra pakviesti kiti asmenys, ikiteisminio tyrimo pareigūnas, prokuroras ar teismas privalo paskirti gynėją.

Tiesa, įtariamasis ar kaltinamasis bet kuriuo proceso metu turi teisę atsisakyti gynėjo, išskyrus BPK 433 straipsnyje numatytą atvejį. Atsisakyti gynėjo leidžiama tik paties įtariamojo ar kaltinamojo iniciatyva. Dėl gynėjo atsisakymo surašomas protokolas. Ikiteisminio tyrimo pareigūnui, prokurorui ir teismui neprivalomas nepilnamečio arba asmens, kuris dėl fizinių ar psichinių trūkumų negali pats pasinaudoti teise į gynybą, taip pat proceso kalbos nemokančio asmens pareikštas atsisakymas gynėjo. Atsisakymas gynėjo neatima iš įtariamojo, kaltinamojo ar nuteistojo teisės vėliau bet kuriuo proceso metu vėl turėti gynėją. Šios nuostatos įtvirtintos BPK 52 straipsnyje.

NEKALTUMO PREZUMPCIJOS PRINCIPAS

BPK 44 straipsnio 6 dalyje teigiama, kad kiekvienas nusikalstamos veikos padarymu įtariamasis ar kaltinamas asmuo laikomas nekaltu, kol jo kaltumas neįrodytas šio Kodekso nustatyta tvarka ir nepripažintas įsiteisėjusiu teismo nuosprendžiu. Tai reiškia, kad neteisėta asmenį vadinti nusikaltėliu, o jo padarytą veiką nusikalstama, kol dėl jos nėra priimtas apkaltinamasis nuosprendis. Tik nuo apkaltinamojo nuosprendžio priėmimo momento kaltinamasis tampa nusikaltėliu, o jo padaryta veika - nusikalstama veika.

1.4. BAUDŽIAMOJO PROCESO DALYVIAI

Baudžiamojo proceso dalyviais laikomi visi asmenys, dalyvaujantys baudžiamajame procese ir turintys tam tikras teises ar pareigas. Dėl tam tikrų priežasčių jie gali būti suinteresuoti bylos rezultatais, turėti kokių nors interesų byloje, bet gali dalyvauti baudžiamajame procese ir neturėdami savarankiškų interesų.

Proceso dalyviai turi žinoti savo teises procese. BPK 45 straipsnis skelbia, kad teisėjas, prokuroras ir ikiteisminio tyrimo pareigūnas privalo išaiškinti proceso dalyviams jų procesines teises ir užtikrinti galimybę jomis pasinaudoti. Be to, kai baudžiamasis procesas nutraukiamas dėl to, kad nenustatyta nusikaltimo ar baudžiamojo nusizengimo požymių, o asmuo buvo suimtas, taip pat kai priimamas išteisinamasis nuosprendis, prokuroras ir teisėjas privalo išaiškinti asmeniui dėl neteisėto sulaikymo, suėmimo ar nuteisimo pažeistų teisių atkūrimo ir žalos atlyginimo tvarką.

ĮTARIAMASIS, KALTINAMASIS, NUTEISTASIS

Baudžiamasis procesas vyksta dėl nusikalstamos veikos padarymo. Nusikalstamą veiką kas nors padaro. Taigi asmuo, dėl kurio padarytos nusikalstamos veikos pradėtas ir vyksta baudžiamasis procesas, yra centrinė baudžiamojo proceso figūra. Šis asmuo BPK įvardijamas trimis sąvokomis: *įtariamasis*, *kaltinamasis*, *nuteistasis*.

Pagal BPK 21 straipsnio nuostatas *įtariamasis* yra ikiteisminio tyrimo dalyvis. Įtariamuoju laikomas asmuo, sulaikytas įtariant, kad jis padarė nusikalstamą veiką, arba asmuo, apklausiamas apie veiką, kurios padarymu jis įtariamasis, arba į apklausą šaukiamas asmuo, kuriam yra surašytas pranešimas apie įtarimą. Įtariamąjo teisės ikiteisminio tyrimo metu įtvirtintos BPK 21 straipsnio 4 dalies nuostatose. Įtariamasis turi teisę: žinoti, kuo jis įtariamasis; nuo sulaikymo ar pirmosios apklausos momento turėti gynėją; duoti parodymus; pateikti tyrimui reikšmingus dokumentus ir daiktus; pateikti prašymus; pareikšti nušalinimus; susipažinti su ikiteisminio tyrimo medžiaga; apskusti ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro ar ikiteisminio tyrimo teisėjo veiksmus bei sprendimus.

Papildomai įtariamąjo teisių garantijos numatytos BPK 44 straipsnyje. Siame BPK straipsnyje numatyta, kad: 1) kiekvienam sulaikytajam ar suimtajam jam suprantama kalba nedelsiant turi būti pranešama, dėl ko jis sulaikomas ar suimamas; 2) kiekvienas sulaikytasis ar suimtas turi teisę kreiptis į teismą su skundu, kad neteisingai sulaikytas ar suimtas; 3) kiekvienas asmuo, kuris buvo nepagrįstai sulaikytas ar suimtas, turi teisę į žalos atlyginimą įstatymų nustatyta tvarka; 4) kiekvienas nusikalstamos veikos padarymu kaltinamas asmuo turi teisę, kad jo bylą per kuo trumpiausią laiką laikydamasis lygybės ir viešumo principo teisingai išnagrinėtų nepriklausomas ir nešališkas teismas; 5) kiekvienas nusikalstamos veikos padarymu įtariamasis ar kaltinamas asmuo turi teisę, kad jam suprantama kalba būtų skubiai ir nuodugniai pranešta apie jam pareikšto kaltinimo pobūdį bei pagrindą, turėti pakankamai laiko bei galimybių pasirengti gynybai, pats apklausti liudytojus arba prašyti, kad liudytojai būtų apklausti, nemokamai naudotis vertėjo paslaugomis, jeigu nesupranta ar nekalba lietuviškai.

Kai BPK nustatyta tvarka prokuroras priima kaltinamąjį aktą arba pareiškimą teismui nubausti asmenį baudžiamojo įsakymo tvarka, įtariamasis tampa *kaltinamuoju*. Kaltinamuoju taip pat laikomas asmuo, prieš kurį teisme nagrinėjama byla privataus kaltinimo ar pagreitinto proceso tvarka.

Kaltinamojo teisės teismo proceso metu įtvirtintos BPK 22 straipsnio 3 dalyje. Kaltinamasis turi teisę: žinoti, kuo jis kaltinamas, ir gauti kaltinamojo akto nuorašą; susipažinti teisme su byla; nustatyta tvarka pasidaryti reikiamų dokumentų išrašus arba nuorašus; turėti gynėją; pateikti prašymus; pareikšti nušalinimus; teikti įrodymus ir dalyvauti juos tiriant; nagrinėjimo teisme metu užduoti klausimus; duoti

paaikškinimus apie teismo tiriamas bylos aplinkybes ir pareikšti savo nuomonę dėl kitų nagrinėjimo teisme metu dalyvių pareikštų prašymų; dalyvauti baigiamosiose kalbose, kai nėra gynėjo; kreiptis į teismą paskutiniu žodžiu; apskusti teismo nuosprendį ir nutartis.

Kaltinamasis, dėl kurio yra priimtas apkaltinamasis nuosprendis, tampa nuteistuoju, o kaltinamasis, dėl kurio priimtas išteisinamasis nuosprendis, tampa išteisintuoju.

GYNĖJAS

Gynėju laikomas asmuo, kuris įstatymų nustatyta tvarka teikia teisinę pagalbą įtariamajam, kaltinamajam, nuteistajam ar išteisintajam, gina jų teises ir teisėtus interesus (BPK 17 str.). Gynėjai yra advokatai. Tas pats advokatas negali būti dviejų ar daugiau asmenų gynėju, jeigu vieno iš jų gynybos interesai prieštarauja kito gynybos interesams. Advokato pavedimu gynėju gali būti advokato padėjėjas, jeigu tam neprieštarauja ginamasis. Advokato padėjėjas negali būti gynėju nagrinėjant teisme bylą dėl sunkaus ar labai sunkaus nusikaltimo. Vienas asmuo gali turėti kelis gynėjus. Gynėjo teisės ir pareigos baudžiamajame procese įtvirtintos BPK 48 straipsnyje. *Gynėjas turi teisę*: 1) susipažinti su įtariamojo sulaikymo protokolu; 2) dalyvauti įtariamojo apklausose; 3) matytis su sulaikytu arba suimtu įtariamuoju be pašaliečių; šių pasimatymų skaičius ir trukmė neribojami; 4) dalyvauti veiksmuose, kurie atliekami su įtariamuoju, taip pat įtariamojo arba jo gynėjo prašymu atliekamuose veiksmuose; 5) ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro ar teisėjo leidimu dalyvauti bet kokiuose kituose įrodymų rinkimo veiksmuose; 6) savarankiškai rinkti gynybai reikalingus duomenis; juos jis gali gauti nesinaudodamas procesinėmis prievartos priemonėmis: išgyti iš įmonių, įstaigų ir organizacijų bei asmenų gynybai reikalingus dokumentus ir daiktus, kalbėtis su asmenimis apie jiems žinomas įvykio aplinkybes, apžiūrėti ir fotografuoti įvykio vietą, transporto priemones ar kitaip fiksuoti gynybai reikalingą informaciją; 7) ikiteisminio tyrimo metu susipažinti su proceso veiksmų dokumentais BPK nustatytais atvejais ir tvarka; 8) pateikti prašymus ir pareikšti nušalinimus; 9) BPK nustatyta tvarka apskusti ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro, ikiteisminio tyrimo teisėjo ir teismo veiksmus bei sprendimus ir dalyvauti nagrinėjant šiuos skundus.

Kartu gynėjui įstatymas nustato ir tam tikras pareigas. *Gynėjas privalo*: 1) panaudoti visas įstatymuose nurodytas gynybos priemones ir būdus, kad būtų nustatytos aplinkybės, teisinančios ginamąjį ar lengvinančios jo atsakomybę, ir teikti ginamajam reikiamą teisinę pagalbą; 2) nurodytu laiku atvykti pas ikiteisminio tyrimo pareigūną, prokurorą ir į teismą; negalėdamas atvykti, jis turi iš anksto pranešti apie tai ikiteisminio tyrimo pareigūnui, prokurorui ar teismui; be svarbios priežasties neatvykusiam gynėjui gali būti skiriama BPK 163 straipsnyje numatyta bauda; 3) laikytis įstatymų nustatytos proceso veiksmų ir teismo posėdžio tvarkos, vykdyti teisėtus ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro, teisėjo ir teismo reikalavimus; 4) saugoti profesinę paslaptį; advokatas ir jo padėjėjas neturi teisės paskelbti žinių, kurias sužinojo vykdydami gynėjo pareigas; 5) neatsisakyti ginti įtariamojo, kaltinamojo ar nuteistojo, kurį jau apsiėmė ginti, išskyrus tais atvejais, kai paaikškėja BPK 61 straipsnio 1 dalyje nurodytos aplinkybės; 6) nenaudoti neteisėtų gynybos priemonių.

Ikiteisminio tyrimo metu prokuroras, o teismo proceso metu - bylą nagrinėjantis teismas, nustatė, kad gynėjas naudoja neteisėtas gynybos priemones, turi teisę

nušalinti gynėją. Tokiu atveju BPK 50 straipsnyje nustatyta tvarka kviečiamas ar paskiriamas kitas gynėjas.

Kitoje baudžiamojo proceso pusėje būna asmenys, kurie dėl nusikaltimo patyrė žalos arba kurie valstybės įpareigoti pradėti procesą ir tirti nusikaltimus.

NUKENTĖJUSYSIS

Nukentėjusiuoju pripažįstamas fizinis asmuo, kuriam nusikalstama veika padarė fizinės, turtinės ar moralinės žalos. Asmuo pripažįstamas nukentėjusiuoju ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro nutarimu ar teismo nutartimi. Nukentėjusysis ir jo atstovas turi teisę: teikti įrodymus; pateikti prašymus; pareikšti nušalinimus; ikiteisminio tyrimo metu ir teisme susipažinti su byla; dalyvauti bylą nagrinėjant teisme; apskųsti ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro, ikiteisminio tyrimo teisėjo ir teismo veiksmus, taip pat apskųsti teismo nuosprendį ar nutartį; pasakyti baigiamąją kalbą. Šios jo teisės įtvirtintos BPK 28 straipsnyje. Kiekvienas asmuo, pripažintas nukentėjusiuoju, turi teisę reikalauti, kad būtų nustatytas ir teisingai nubaustas nusikalstamą veiką padaręs asmuo, taip pat gauti dėl nusikalstamos veikos padarytos žalos atlyginimą.

Nukentėjusysis, skirtingai nuo įtariamojo ar kaltinamojo, privalo duoti parodymus. Jis prisiekia duoti teisingus parodymus ir atsako už melagingus parodymus kaip liudytojas.

IKITEISMINIO TYRIMO PAREIGŪNAS

Ikiteisminio tyrimo pareigūnas yra ikiteisminio tyrimo įstaigoje dirbantis asmuo, kuris šios įstaigos ar jos padalinio vadovo pavedimu atlieka BPK numatytus ikiteisminio tyrimo veiksmus: siekia nustatyti nusikalstamą veiką padariusį asmenį ir tokios veikos aplinkybes (BPK 18 str.).

IKITEISMINIO TYRIMO TEISĖJAS

Ikiteisminio tyrimo teisėjas yra apylinkės teismo teisėjas, apylinkės teismo pirmininko paskirtas atlikti įstatymų numatytus proceso veiksmus bei priimti sprendimus (BPK 19 str.).

PROKURORAS

Prokuroras yra Lietuvos Respublikos generalinis prokuroras ir jam pavaldūs prokurorai, dalyvaujantys baudžiamajame procese pagal savo kompetenciją. Prokuroras baudžiamajame procese atlieka kaltinimo funkciją, t. y. palaiko ikiteisminio tyrimo metu savo suformuluotą kaltinimą.

Trečią baudžiamojo proceso dalyvių grupę sudaro proceso dalyviai, neturintys svarankiškų interesų byloje.

LIUDYTOJAS

Pagal BPK 78 straipsnį kaip *liudytojas* gali būti šaukiamas kiekvienas asmuo, apie kurį yra duomenų, kad jis žino kokių nors bylai išspręsti reikšmingų aplinkybių. Liudytojas privalo duoti parodymus. Tai jo pareiga, o ne teisė. Pagal BPK 83 straipsnio nuostatas kiekvienas šaukiamas kaip liudytojas asmuo privalo atvykti pas ikiteisminio tyrimo pareigūną, prokurorą ir į teismą bei duoti teisingus parodymus apie tai, kas jam žinoma apie bylai išspręsti reikšmingas aplinkybes. Liudytojas prieš apklausos pradžią išpėjamas dėl pareigos duoti teisingus parodymus.

Liudytojui, kuris be svarbios priežasties neatvyksta pas ikiteisminio tyrimo pareigūną, prokurorą ar į teismą arba be teisėto pagrindo atsisako ar vengia duoti parodymus, gali būti taikomos BPK 163 straipsnyje numatytos procesinės prievartos priemonės. Liudytojui, kuris be svarbios priežasties neatvyksta į teismą arba be teisėto pagrindo atsisako ar vengia duoti parodymus, teisėjas ar teismas taip pat gali paskirti BPK 163 straipsnio 1 dalyje numatytą areštą. Už melagingų parodymų davimą liudytojas atsako pagal BK 235 straipsnį.

Tačiau liudytoju negali būti asmuo, kuris, sprendžiant iš sveikatos priežiūros įstaigos pažymos arba teismo psichiatro ar teismo mediko išvados, dėl fizinių ar psichinių trūkumų negali teisingai suvokti reikšmingų bylai aplinkybių ir duoti dėl jų parodymus. Be to, kaip liudytojas negali būti apklausiamas: 1) asmuo, kuris galėtų duoti parodymus apie savo paties padarytą nusikalstamą veiką; 2) teisėjas -dėl to, kad žino teismo pasitarimų kambario paslaptį; 3) įtariamojo, kaltinamojo, išteisintojo ar nuteistojo gynėjas, nukentėjusiojo, civilinio ieškovo, civilinio atsakovo atstovai - dėl aplinkybių, kurias jie sužinojo atlikdami gynėjo arba atstovo pareigas; 4) dvasininkai - dėl to, kas jiems buvo patikėta per išpažintį; 5) viešosios informacijos rengėjai, platintojai, viešosios informacijos rengėjo ir (ar) platintojo savininkai, žurnalistai - dėl to, kad jie žino tai, kas pagal Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymą sudaro informacijos šaltinio paslaptį, išskyrus atvejus, kai šie asmenys patys sutinka duoti parodymus. Liudytojas turi teisę: duoti parodymus savo gimtąja kalba ir naudotis vertėjo paslaugomis, jei apklausa vyksta jam nesuprantama kalba; susipažinti su savo parodymų protokolu ir daryti jame pakeitimus bei pataisas; prašyti, kad būtų daromi jo parodymų garso ir vaizdo įrašai; pats surašyti parodymus; įstatymų nustatytais pagrindais ir tvarka prašyti taikyti jam apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemones; gauti atlyginimą už turėtas išlaidas (BPK 81 str.).

Prie baudžiamojo proceso dalyvių taip pat priklauso *ekspertas, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas bei teismas*.

2. IKITEISMINIS BAUDŽIAMOSIOS BYLOS TYRIMAS

2.1. IKITEISMINIO TYRIMO PRADŽIA

Ikiteisminis tyrimas atliekamas siekiant surinkti reikiamus įrodymus dėl asmens nusikalstamos veikos ir pasirengti teisminei bylos nagrinėjimui. BPK 164 straipsnis skelbia, kad ikiteisminį tyrimą atlieka ikiteisminio tyrimo pareigūnai, dirbantys ikiteisminio tyrimo įstaigose. Pagrindinė ikiteisminio tyrimo įstaiga yra policija. Būtent policijos pareigūnai atlieka ikiteisminį tyrimą daugumoje baudžiamųjų bylų. Ikiteisminio tyrimo įstaigos taip pat yra Valstybės sienos apsaugos tarnyba, Specialiųjų tyrimų tarnyba, Karo policija, Valstybės saugumo departamentas, Finansinių nusikaltimų tyrimo tarnyba, Muitinės departamentas, Priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo departamentas. Šių įstaigų pareigūnai atlieka ikiteisminį tyrimą, kai tiriamos nusikalstamos veikos, išaiškėjusios šioms institucijoms atliekant tiesiogines funkcijas, numatytas jų veiklą reglamentuojančiuose įstatymuose.

Ikiteisminis bylos tyrimas gali būti pradėtas tik esant BPK 166 straipsnyje numatytais sąlygoms. Ikiteisminis tyrimas pradedamas dviem atvejais: 1) gavus skundą, pareiškimą ar pranešimą apie nusikalstamą veiką; 2) jei prokuroras ar ikiteisminio tyrimo pareigūnas pats nustato nusikalstamos veikos požymius ir surašo tarnybinių pranešimų. Sprendimą pradėti ikiteisminį tyrimą turi teisę priimti prokuroras, ikiteisminio tyrimo įstaigos vadovas ar įgaliotas asmuo. Tyrimas pradedamas ant pareiškimo, pranešimo ar skundo apie nusikalstamą veiką užrašant rezoliuciją. Kiekviena ikiteisminio tyrimo pradžia užregistruojama nustatyta tvarka. Apie pradėtą ikiteisminį tyrimą pranešama skundą, pareiškimą ar pranešimą padavusiam asmeniui.

Ikiteisminį tyrimą organizuoja ir jam vadovauja prokuroras. Gavęs skundą, pareiškimą ar pranešimą apie padarytą nusikalstamą veiką arba pats nustatęs nusikalstamos veikos požymius, prokuroras tuoj pat pradeda ikiteisminį tyrimą. Pradėjęs ikiteisminį tyrimą, prokuroras arba pats atlieka visus reikalingus ikiteisminio tyrimo veiksmus, arba tai padaryti paveda ikiteisminio tyrimo įstaigai. Kai ikiteisminį tyrimą ar atskirus jo veiksmus atlieka ikiteisminio tyrimo pareigūnai, prokuroras privalo kontroliuoti, kaip vyksta ikiteisminis tyrimas. Tik prokuroras gali kreiptis į ikiteisminio tyrimo teisėją dėl šio teisėjo kompetencijai priskirtų veiksmų atlikimo. Tačiau ikiteisminio tyrimo įstaigos pareigūnas, atlikdamas ikiteisminį tyrimą, turi teisę atlikti visus Baudžiamojo proceso kodekse numatytus veiksmus, išskyrus tuos, kuriuos gali atlikti tik prokuroras ar ikiteisminio tyrimo teisėjas.

BPK 176 straipsnyje įtvirtinta, kad ikiteisminis tyrimas turi būti atliktas per kuo trumpiausią laiko tarpą. Generalinio prokuroro nustatyta tvarka prokurorai privalo kontroliuoti, kaip laikomasi šio straipsnio 1 dalyje nustatyto reikalavimo. Naujasis BPK išsiskiria tuo, kad įstatymas nenustato ikiteisminio tyrimo terminų. Tačiau gavęs įtariamąjo ar jo gynėjo skundą ir konstatavęs, kad ikiteisminis tyrimas tęsiasi per ilgai, ikiteisminio tyrimo teisėjas gali nutraukti ikiteisminį tyrimą BPK 215 straipsnyje numatytais pagrindais - dėl per ilgo ikiteisminio tyrimo laiko.

Nors ir prokuroras, ir ikiteisminio tyrimo pareigūnai, darydami ikiteisminį bylos tyrimą, gali atlikti visus reikalingus ikiteisminio tyrimo veiksmus, tačiau kai kuriuos veiksmus atlikti galima tik sankcionavus ikiteisminio tyrimo teisėjui. Antai pagal BPK 173 straipsnio nuostatas ikiteisminio tyrimo teisėjas skiria ir sankcionuoja procesinių prievartos priemonių taikymą.

2.2. ĮTARIAMOJO SULAIKYMAS IR KARDOMOSIOS PRIEMONĖS

Ikiteisminio tyrimo pareigūnas arba prokuroras gali sulaikyti asmenį, užkluptą darant nusikalstamą veiką ar tuoj po to, kai jis nusikalstamą veiką padarė, kai yra pagrindas manyti, kad tas asmuo gali pabėgti, kai iš karto neįmanoma nustatyti jo asmenybės, taip pat kitais atvejais, kai yra pagrindas ir sąlygos suimti. Laikinas sulaikymas negali trukti ilgiau kaip 48 valandas. Jei sulaikytam asmeniui reikia skirti suėmimą, jis ne vėliau kaip per 48 valandas turi būti pristatytas teisėjui, kuris BPK nustatyta tvarka išsprendžia suėmimo skyrimo klausimą. Apie sulaikymą BPK 128 straipsnio 1 dalyje nustatyta tvarka nedelsiant pranešama vienam iš sulaikytojo šeimos narių ar artimųjų giminaičių.

Ikiteisminio tyrimo metu įtariamajam gali būti skiriamos kardomosios priemonės. Jos skiriamos siekiant užtikrinti įtariamojo, kaltinamojo ar nuteistojo dalyvavimą procese, netrukdomą ikiteisminį tyrimą, bylos nagrinėjimą teisme ir nuosprendžio įvykdymą, taip pat siekiant užkirsti kelią naujoms nusikalstamoms veikoms. Kardomosios priemonės gali būti skiriamos tik tuo atveju, kai yra pakankamai duomenų, leidžiančių manyti, kad įtariamasis padarė nusikalstamą veiką. Kardomosios priemonės nelaikomos baudžiamosios atsakomybės priemonėmis. Jos nelaikomos ir baudžiamosios procesinės atsakomybės priemonėmis, nes jų tikslas nėra nubausti asmenį. Tai yra prevencinių priemonių rūšis.

BPK 120 straipsnyje išvardijamos šios kardomosios priemonės: suėmimas, namų areštas, užstatas, dokumentų paėmimas, įpareigojimas periodiškai registruotis policijos įstaigoje, rašytinis pasižadėjimas neišvykti. Kariui kaip kardomoji priemonė gali būti skiriamas karinio dalinio, kuriame jis tarnauja, vadovybės stebėjimas, o nepilnamečiui – atidavimas tėvams, rūpintojams arba kitiems fiziniams ar juridiniams asmenims, kurie rūpinasi vaikais, prižiūrėti.

Suėmimas ir namų areštas kaip pačios griežčiausios kardomosios priemonės gali būti skiriamos tik ikiteisminio tyrimo teisėjo ar teismo nutartimi. Kitos kardomosios priemonės skiriamos prokuroro nutarimu, ikiteisminio tyrimo teisėjo ar teismo nutartimi.

Prokuroras, teisėjas ar teismas, sprenddamas, ar reikia skirti kardomąją priemonę, ir parinkdamas jos rūšį, turi atsižvelgti į įtariamojo nusikalstamos veikos sunkumą, įtariamojo asmenybę, į tai, ar jis turi nuolatinę gyvenamąją vietą, darbą ar kitokią legalų pragyvenimo šaltinį, į įtariamojo amžių, sveikatos būklę, šeiminių padėčių ir kitas aplinkybes.

SUĖMIMAS

BPK 122 straipsnis apibrėžia suėmimo skyrimo pagrindus ir sąlygas. Suėmimas skiriamas, kai pagrįstai manoma, jog įtariamasis: 1) bėgs (slėpsis) nuo ikiteisminio tyrimo pareigūnų, prokuroro ar teismo; 2) trukdys procesui; 3) darys šio straipsnio 4 dalyje nurodytus naujus nusikaltimus. Kai pagrįstai manoma, kad įtariamasis bėgs (slėpsis) nuo ikiteisminio tyrimo pareigūnų, prokuroro ar teismo, suėmimas gali būti paskirtas atsižvelgiant į įtariamojo šeiminių padėčių, nuolatinę gyvenamąją vietą, darbo santykius, sveikatos būklę, ankstesnį teistumą, ryšius užsienyje ir kitas aplinkybes. Kai pagrįstai manoma, kad įtariamasis trukdys procesui, suėmimas gali būti paskirtas, jei yra duomenų, jog įtariamasis pats ar per kitus asmenis gali bandyti: 1) paveik-

ti nukentėjusiuosius, liudytojus, ekspertus, kitus įtariamuosius, kaltinamuosius ar nu-teistuosius; 2) sunaikinti, paslėpti ar suklastoti daiktus bei dokumentus, turinčius reikš-mės nusikalstamai veikai tirti ir nagrinėti teisme. Kai pagrįstai manoma, kad įtaria-masis darys naujus nusikaltimus, suėmimas gali būti paskirtas, jei yra duomenų, jog asmuo įtariamasis padaręs vieną ar kelis labai sunkius ar sunkius nusikaltimus.

Suėmimas gali būti skiriamas tik tuo atveju, kai švelnesnėmis kardomosiomis prie-monėmis negalima pasiekti BPK 119 straipsnyje numatytų tikslų. Be to, atkreiptinas dėmesys, kad suėmimas gali būti skiriamas tik tiriant ir nagrinėjant bylas dėl nusikal-timų, už kuriuos baudžiamasis įstatymas numato griežtesnę negu vienerių metų lais-vės atėmimo bausmę. Suėmimas negali būti taikomas ilgiau kaip šešis mėnesius. Kon-kretų suėmimo terminą nustato ikiteisminio tyrimo teisėjas nutartyje skirti suėmimą, tačiau iš karto suėmimas negali būti paskirtas ilgesnis kaip trys mėnesiai. Šį terminą pratęsti, bet ne ilgiau kaip iki šešių mėnesių, gali tas pats arba kitas tos pačios ar kitos apylinkės teismo ikiteisminio tyrimo teisėjas. Dėl ypatingo bylos sudėtingumo ar dide-lės apimtys 119 straipsnio 1 dalyje numatytą suėmimo terminą apygardos teismo teisėjas gali pratęsti, bet ne ilgiau kaip iki trijų mėnesių. Suėmimo terminas gali būti pratęstas pakartotinai, bet ikiteisminio tyrimo metu terminas negali trukti ilgiau kaip aštuo-niolika mėnesių, o nepilnamečių suėmimo terminas - ilgiau kaip dvylika mėnesių.

NAMŲ AREŠTAS

Namų areštas - tai įpareigojimas įtariamajam nustatytu metu būti savo gyvenamojoje vietoje, nesilankyti viešosiose vietose ir nebendrauti su tam tikrais asmenimis. Namų areštą ikiteisminio tyrimo metu prokuroro prašymu skiria ikiteisminio tyrimo teisėjas nutartimi. Skiriant namų areštą, nustatomos šios kardomosios priemonės sąlygos. Įtariamasis įspėjamas, kad už namų arešto sąlygų pažeidimą jam gali būti paskirtas suėmimas, jeigu tam būtų pagrindas.

UŽSTATAS

Užstatas - tai piniginė įmoka, kurią į prokuratūros ar teismo depozitinę sąskaitą sumoka įtariamasis, jo šeimos nariai ar giminaičiai, taip pat kiti asmenys, įmonės ar organizacijos ir kuri skiriama BPK 119 straipsnyje nurodytiems tikslams. Užstato dydį nustato šią kardomąją priemonę skiriantis pareigūnas ar teismas, atsižvelgdamas į nusikalstamą veiką, įtariamajam gresiančios bausmės dydį, įtariamojo ir užstato davėjo turtinę padėtį bei jų asmenybes. Priimant užstatą, užstato davėjui turi būti išaiškinta jo, kaip užstato davėjo, atsakomybė. Jei įtariamasis pažeidžia kardomąją priemonę - užstatą, jam, jeigu tam yra pagrindas, kaip kardomoji priemonė skiriamas suėmimas, o užstatas pereina valstybei. Jeigu priimtas sprendimas nutraukti procesą, įsiteisėjo nuosprendis arba nuspręsta, kad taikyti užstatą kaip kardomąją priemonę netikslinga, užstatas grąžinamas užstato davėjui.

DOKUMENTŲ PAĖMIMAS

Dokumentų paėmimas kaip kardomoji priemonė gali būti skiriamas prokuroro nu-tarimu ar teismo nutartimi. Iš įtariamojo gali būti paimamas pasas, asmens tapatybės kortelė, vairuotojo pažymėjimas. Paėmus dokumentus, įtariamajam išduodama generalinio prokuroro nustatytos formos pažyma, kurioje nurodomi paimti dokumentai.

ĮTARIAMOJO ĮPAREIGOJIMAS PERIODIŠKAI REGISTRUOTIS POLICIJOS ĮSTAIGOJE

Ši kardomoji priemonė skiriama prokuroro nutarimu ar teismo nutartimi. Įtariamasis gali būti įpareigotas registruotis policijos įstaigoje. Nutarime ar nutartyje turi būti nurodytas įstaigos adresas, kokiomis savaitės ar mėnesio dienomis ir kokią valandą įtariamasis privalo atvykti į policijos įstaigą registruotis. Pažeidusiam įpareigojimą periodiškai registruotis policijos įstaigoje įtariamajam gali būti paskirta griežtesnė kardomoji priemonė.

RAŠYTINIS PASIŽADĖJIMAS NEIŠVYKTI

Rašytinis pasižadėjimas neišvykti yra rašytinis įtariamojo įsipareigojimas nepasišalinti iš savo gyvenamosios ar laikino buvimo vietos be prokuroro ar teismo leidimo. Rašytiniu pasižadėjimu neišvykti įtariamasis taip pat gali būti įpareigotas nesilankyti tam tikrose vietose ir nebendrauti bei neieškoti ryšių su tam tikrais asmenimis. Įtariamajam, kuris rašytinį pasižadėjimą neišvykti pažeidžia, gali būti skiriama griežtesnė kardomoji priemonė. Priimant rašytinį pasižadėjimą, įtariamasis turi būti įspėjamas apie galimą griežtesnės karnos priemonės paskyrimą.

NEPILNAMEČIO ATIDAVIMAS PRIŽIŪRĖTI

Kai nepilnametis įtariamasis atiduodamas tėvams, rūpintojams ar kitiems fiziniams ar juridiniams asmenims, kurie rūpinasi vaikais, prižiūrėti, kuris nors iš nurodytų asmenų raštu įsipareigoja užtikrinti, kad nepilnametis įtariamasis deramai elgsis ir šaukiamas atvyks pas ikiteisminio tyrimo pareigūną, prokurorą ar į teismą.

2.3. ĮRODYMAI IR JŲ RINKIMAS IKITEISMINIO TYRIMO METU

Ikiteisminio tyrimo metu renkami asmens nusikalstamos veikos įrodymai. Pagal BPK 20 straipsnį įrodymai baudžiamajame procese yra įstatymų nustatyta tvarka gauti duomenys. Įrodymais gali būti tik tokie duomenys, kurie patvirtina arba paneigia bent vieną aplinkybę, reikšmingą bylai išspręsti teisingai.

Įrodymais gali būti daiktai, kurie buvo nusikalstamos veikos padarymo įrankiai ar priemonės arba ant kurių išliko nusikalstamos veikos pėdsakų, arba kurie buvo kaltininko nusikalstamų veikų objektai, taip pat visi kiti daiktai, kurie gali būti kaip priemonės nusikalstamai veikai atskleisti, kaltininkams nustatyti, jų atsakomybei palengvinti ar kaltinimui paneigti.

Įrodymais gali būti dokumentai, turintys reikšmės nusikalstamai veikai tirti ir nagrinėti. Dokumentai, turintys reikšmės nusikalstamai veikai tirti ir nagrinėti, yra: 1) apžiūros, kratos, poėmio, parodymo atpažinti, parodymų patikrinimo vietoje, eksperimento ir kitų proceso veiksmų protokolai, taip pat teismo teisiamojo posėdžio protokolai; 2) įstaigų, įmonių, organizacijų dokumentai: raštai, pažymos, apskaitos dokumentai, posėdžių protokolai ir kiti oficialūs dokumentai; 3) privatūs fizinių asmenų raštai, pareiškimai, prašymai, skundai, laiškai, dienoraščiai ir kiti asmeninio pobūdžio rašiniai; 4) magnetiniai, lazeriniai ir elektroniniai įrašai: garso ir vaizdo juostos, kompaktinės plokštelės ir kitos elektroninės informacijos laikme-

nos; 5) kiti materialūs objektai, kuriuose grafinais arba kitokiais ženklais užfiksuota informacija, turinti reikšmės nusikalstamai veikai tirti ir nagrinėti.

Įrodymais byloje gali būti laikomi tik teisėtai būdais gauti duomenys, kuriuos galima patikrinti BPK numatytais proceso veiksmais. Ar gauti duomenys laikytini įrodymais, kiekvienu atveju sprendžia teisėjas ar teismas, kurio žinioje yra byla. Teisėjai įrodymus įvertina pagal savo vidinį įsitikinimą, pagrįstą išsamiu ir nešališku visų bylos aplinkybių išnagrinėjimu, vadovaudamiesi įstatymu. Pagal BPK 301 straipsnio nuostatas teismas nuosprendį pagrindžia tik tais įrodymais, kurie buvo išnagrinėti teisiame posėdyje. Taigi ikiteisminio tyrimo veiksmų protokolai tampa įrodymais tik tuo atveju, jei juose nurodytos bylos aplinkybės pasitvirtina teisiame posėdyje. Jei, pavyzdžiui, kaltinamasis, liudytojas ar kitas proceso dalyvis teismo proceso metu pakeičia parodymus, duotus ikiteisminio tyrimo metu, teismas negali, priimdamas nuosprendį, remtis ikiteisminio tyrimo metu duotais parodymais, kaip neretai tai buvo daroma iki naujo BPK įsigaliojimo, išskyrus tais atvejais, kai proceso dalyvį ikiteisminio tyrimo metu apklausė ikiteisminio tyrimo teisėjas. Tai naujas Lietuvos baudžiamojo proceso dalyvis. Naujajame BPK numatyta galimybė kai kuriuos ikiteisminio tyrimo veiksmus atlikti ikiteisminio tyrimo teisėjui. Šiuos veiksmus ikiteisminio tyrimo teisėjas atlieka gavęs prokuroro prašymą. Savo iniciatyva ikiteisminio tyrimo teisėjas jokių veiksmų neatlieka. Prokuroras gali kreiptis į ikiteisminio tyrimo teisėją, pavyzdžiui, dėl liudytojo apklausos, jei jis mano, kad liudytojo nebus įmanoma apklausti bylos nagrinėjimo teisme metu ar liudytojas nagrinėjimo teisme metu gali pakeisti parodymus arba pasinaudoti teise atsisakyti duoti parodymus, taip pat jei mano, kad liudytojas ikiteisminio tyrimo teisėjui duos išsamesnius parodymus. Ikiteisminio tyrimo teisėjas gali apklausti ir įtariamąjį, jei manoma, kad bylos nagrinėjimo teisme metu kaltinamasis gali pakeisti savo parodymus arba pasinaudoti teise atsisakyti duoti parodymus.

Renkant įrodymus, ikiteisminio tyrimo pareigūnas ar prokuroras turi teisę atlikti tam tikrus veiksmus, kurie BPK XII skyriuje įvardyti kaip procesinės prievartos priemonės. Tai gali būti įtariamąjo, nukentėjusiojo ar kito asmens kūno apžiūra, pavyzdžių lyginamajam tyrimui paėmimas, krata, poėmis, laikinas nuosavybės teisės apribojimas, ryšių tinklais perduodamos informacijos kontrolė bei įrašų darymas, fotografavimas, filmavimas, matavimas, rankų atspaudų ir pavyzdžio genetinei daktiloskopijai paėmimas, nusikalstamą veiką imituojantys veiksmai, slaptas sekimas.

Pagal BPK 181 straipsnį įtariamasis ir jo gynėjas, taip pat nukentėjusysis ir jo atstovas ikiteisminio tyrimo metu bet kuriuo momentu turi teisę susipažinti su ikiteisminio tyrimo duomenimis. Prašymas susipažinti su ikiteisminio tyrimo medžiaga pateikiamas prokurorui. Prokuroras turi teisę neleisti susipažinti su visais ikiteisminio tyrimo duomenimis ar jų dalimi, jei toks susipažinimas, prokuroro manymu, galėtų pakenkti ikiteisminiam tyrimui. Atsisakymas leisti susipažinti su visais ikiteisminio tyrimo duomenimis per septynias dienas gali būti apskūstas ikiteisminio tyrimo teisėjui.

2.4. IKITEISMINIO TYRIMO PABAIGA

Ikiteisminis tyrimas baigiamas nutarimu nutraukti ikiteisminį tyrimą arba kaltinamojo akto surašymu.

IKITEISMINIO TYRIMO BAIGIMAS IKITEISMINIO TYRIMO NUTRAUKIMU

Pagal BPK 212 straipsnį ikiteisminis tyrimas nutraukiamas: 1) kai ikiteisminio tyrimo metu paaiškėja, kad yra BPK 3 straipsnyje numatytų aplinkybių; 2) kai ikiteisminio tyrimo metu nesurenkama pakankamai duomenų, pagrindžiančių įtariamojo kaltę dėl nusikalstamos veikos padarymo; 3) kai, remiantis BK 36 straipsniu, pripažįstama, jog asmuo ar jo padaryta veika pasikeitus aplinkybėms tapo nepavojingi; 4) kai, remiantis BK 37 straipsniu, pripažįstama, kad nusikalstama veika dėl mažareikšmiškumo nėra pavojinga; 5) kai įtariamasis ir nukentėjusysis susitaiko BK 38 straipsnyje numatytais atvejais; 6) kai įtariamasis perduodamas asmeniui, vertam teismo pasitikėjimo, pagal laidavimą BK 40 straipsnyje numatytais atvejais; 7) kai įtariamasis BK 39¹ straipsnyje nurodytomis sąlygomis padeda atskleisti nusikalstamo susivienijimo ar organizuotos grupės veiklą; 8) kai yra BK 93 straipsnyje, 114 straipsnio 3 dalyje, 259 straipsnio 3 dalyje, 291 straipsnio 2 ir 3 dalyse numatyti atleidimo nuo baudžiamosios atsakomybės sąlygos ir pagrindai; 9) dėl atskirų veikų, kelių nusikalstamų veikų padarymo, kai yra BPK 213 straipsnyje numatytos sąlygos; 10) BPK 215 straipsnyje numatytu atveju dėl pernelyg ilgos ikiteisminio tyrimo trukmės.

Ikiteisminį tyrimą nutraukia prokuroras nutarimu arba BPK 212 straipsnio 3-9 punktuose numatytais atvejais ikiteisminio tyrimo teisėjo sprendimu, kuris patvirtina prokuroro nutarimą dėl ikiteisminio tyrimo nutraukimo.

Naujasis BPK numato visiškai naują ikiteisminio tyrimo nutraukimo pagrindą, kurio iki šiol mūsų įstatymuose nebuvo - ikiteisminio tyrimo nutraukimą dėl pernelyg ilgos ikiteisminio tyrimo trukmės. Toks tyrimo nutraukimas galimas, jei per šešis mėnesius po pirmosios įtariamojo apklausos ikiteisminis tyrimas nebaigiamas. Tokiu atveju įtariamasis, jo atstovas ar gynėjas gali paduoti skundą ikiteisminio tyrimo teisėjui dėl ikiteisminio tyrimo vilkinimo. Išnagrinėjęs skundą, ikiteisminio tyrimo teisėjas skundą atmeta arba įpareigoja prokurorą užbaigti ikiteisminį tyrimą per nustatytą terminą arba ikiteisminį tyrimą nutraukia.

IKITEISMINIO TYRIMO BAIGIMAS KALTINAMOJO AKTO SURAŠYMU

Prokuroras, įsitikinęs, jog ikiteisminio tyrimo metu surinkta pakankamai duomenų, pagrindžiančių įtariamojo kaltę dėl nusikalstamos veikos padarymo, praneša įtariamajam, jo gynėjui, nukentėjusiajam, jo atstovui, civiliniam ieškovui, civiliniam atsakovui ir jų atstovams, kad ikiteisminis tyrimas baigtas, ir surašo kaltinamąjį aktą. Kaltinamąjį aktą kartu su bylos medžiaga prokuroras perduoda teismui, kuriam ta byla teisinga. Kaltinamojo akto nuorašą prokuroras taip pat įteikia ar išsiunčia kaltinamajam.

3. BYLOS NAGRINĖJIMAS PIRMOSIOS INSTANCIJOS TEISME

3.1. BENDROSIOS NUOSTATOS

Pirmosios instancijos teismas yra apylinkės teismas arba apygardos teismas. Bylos nagrinėjimas pirmojoje instancijoje yra pirmas bylos nagrinėjimas teisme. Paprastai apylinkės teisme bylą nagrinėja vienas teisėjas, tačiau apylinkės teismo pirmininkas bylai nagrinėti gali sudaryti trijų teisėjų kolegiją. Tuo tarpu kiek teisėjų -vienas ar trys - nagrinėja baudžiamąją bylą apygardos teisme, priklauso nuo bylos kategorijos tai aptarta BPK 225 straipsnyje. Ten teigiama, kad apygardos teismui yra teisingos baudžiamosios bylos, kuriose asmenys kaltinami padarę sunkius ir labai sunkius nusikaltimus, taip pat bylos, kuriose kaltinamieji nusikalstamos veikos padarymo metu buvo Respublikos Prezidentu, Seimo ar Vyriausybės nariais, Konstitucinio Teismo teisėjais, teisėjais ar prokurorais. Baudžiamąsias bylas, kuriose asmenys kaltinami padarę labai sunkius nusikaltimus, taip pat bylas, kuriose kaltinamieji nusikalstamos veikos padarymo metu buvo Respublikos Prezidentu, Seimo ar Vyriausybės nariais, Konstitucinio Teismo teisėjais, teisėjais ar prokurorais, nagrinėja apygardos teismo trijų teisėjų kolegija.

Pagal BPK 223 straipsnio nuostatas kiekvieną baudžiamąją bylą turi išnagrinėti tos pačios sudėties teismas. Jeigu kuris nors iš teisėjų dėl kokios nors priežasties negali toliau dalyvauti posėdyje, jį turi pakeisti kitas teisėjas. Tuo atveju byla turi būti pradedama nagrinėti iš pradžių, išskyrus BPK 222 straipsnyje numatytais atvejais.

Pagal BPK 242 straipsnio nuostatas pirmosios instancijos teismas, nagrinėdamas bylą, privalo tiesiogiai ištirti bylos įrodymus: apklausti kaltinamuosius, nukentėjusiuosius, liudytojus, išklausti į teismo posėdį pašauktų ekspertų ir specialistų išvadas bei paaiškinimus, apžiūrėti daiktinius įrodymus, balsu perskaityti protokolus ir kitus dokumentus. Teisiamajame posėdyje apklausiami asmenys parodymus ir paaiškinimus teikia žodžiu. Taigi esminis bylos nagrinėjimo pirmosios instancijos teisme ypatumas yra tas, kad byla nagrinėjama vadovaujantis tiesioginio ir žodinio nagrinėjimo principu. BPK 241 straipsnio 2 dalis įtvirtina išsamaus ir nešališko bylos ištirimo principą bei nustato, kad neturi būti nagrinėjamos aplinkybės, nesusijusios su byla, idant būtų išvengta nepagrįsto bylos nagrinėjimo užtęsimo.

Bylos nagrinėjimas pirmosios instancijos teisme vyksta posėdžio metu dalyvaujant teismo iškviestiems prokurorui, nukentėjusiajam ir jo atstovui, kaltinamajam, jo atstovui pagal įstatymą ir gynėjui, civiliniam ieškovui, civiliniam atsakovui bei jų atstovams. Nagrinėjant bylą teisme, gali dalyvauti keli prokurorai, vieną kaltinamąjį gali ginti keli gynėjai (BPK 245 str.).

Byla pirmosios instancijos teismo posėdyje nagrinėjama dalyvaujant kaltinamajam. Kaltinamajam atvykti į teismą privaloma. Nagrinėti bylą, kai nedalyvauja kaltinamasis, leidžiama tik tuo atveju, jeigu kaltinamasis yra ne Lietuvos Respublikos teritorijoje ir vengia atvykti į teismą (BPK 246 str.).

Jei kaltinamasis neatvyko į teisiamąjį posėdį, daroma posėdžio pertrauka arba bylos nagrinėjimas atidedamas, išskyrus BPK 246 straipsnio 1 dalyje numatytu atveju. Teismas turi teisę atvesdinti neatvykusį kaltinamąjį, taip pat paskirti jam kardomąją priemonę arba ją pakeisti griežtesne. Atvykęs į teisiamąjį posėdį,

kaltinamasis negali išeiti iš posėdžių salės, išskyrus pertraukoms skirtu laiku. Kai byloje yra keli kaltinamieji, teismas gali laikinai leisti vienam ar keliems kaltinamiesiems, jų atstovams pagal įstatymą ir gynėjams nedalyvauti tiriant įrodymus, kurie nesusiję su šiais kaltinamaisiais. Be to, tiriant įrodymus, gali būti leista nedalyvauti nukentėjusiesiems, jų atstovams, civiliniams ieškovams bei civiliniams atsakovams, jų atstovams, ekspertams, specialistams. Jei neatvyko nukentėjusysis ar jo atstovas, teismas nusprendžia, ar nagrinėti bylą, ar padaryti teismo posėdžio pertrauką, ar bylos nagrinėjimą atidėti, atsižvelgdamas į tai, ar galima be nukentėjusiojo ar jo atstovo išsamiai ištirti visas bylos aplinkybes ir apginti nukentėjusiojo interesus.

3.2. BYLOS NAGRINĖJIMO PIRMOSIOS INSTANCIJOS TEISME STADIJOS

Bylos nagrinėjimo pirmosios instancijos teisme stadijos yra šios: bylos perdavimas nagrinėti teisiamaajame posėdyje; parengiamoji teismo posėdžio dalis; įrodymų tyrimas; baigiamosios kalbos ir kaltinamojo paskutinis žodis; nuosprendžio priėmimas.

BYLOS PERDAVIMAS NAGRINĖTI TEISIAMAJAME POSĖDYJE

Teisėjas, susipažinęs su byla ir nustatęs, kad nėra kliūčių nagrinėti bylą teisme, bylą perduoda nagrinėti teisiamaajame posėdyje. Dėl bylos perdavimo nagrinėti teisiamaajame posėdyje teisėjas turi nuspręsti ne vėliau kaip per penkiolika dienų nuo bylos gavimo teisme, jeigu kaltinamasis yra suimtas, ir ne vėliau kaip per mėnesį, -jeigu kaltinamasis yra laisvėje. Byla teisiamaajame posėdyje turi būti pradėta nagrinėti ne vėliau kaip per dvidešimt dienų nuo teisėjo nutarties perduoti bylą nagrinėti teisiamaajame posėdyje priėmimo. Tiesa, teismo pirmininkas arba Baudžiamųjų bylų skyriaus pirmininkas, atsižvelgdamas į bylos didelę apimtį ir sudėtingumą, šiuos terminus gali pratęsti, tačiau ne daugiau kaip trisdešimt dienų. Teismo pirmininkas arba Baudžiamųjų bylų skyriaus pirmininkas privalo užtikrinti, kad susipažinimas su bylos medžiaga teisme būtų organizuotas taip, jog neatsirastų galimybių dėl to vilkinti procesą.

PARENGIAMOJI TEISIAMOJO POSĖDŽIO DALIS

Teisiamasis posėdis prasideda įeinant teismui į posėdžių salę. Teismui įeinant į posėdžių salę, taip pat išeinant iš jos visi teismo posėdžių salėje esantys asmenys atsisoja. Teisėjas praneša, kokia byla bus nagrinėjama. Posėdžio sekretorius, teismo posėdžio pirmininkui suteikus žodį, praneša teismui, kas iš bylos nagrinėjimo teisme dalyvių, liudytojų, ekspertų, specialistų bei vertėjų atvyko, taip pat nesančiųjų neatvykimo priežastis.

Po to teismo posėdžio pirmininkas paskelbia nagrinėjančių bylą teisėjų, ją nagrinėjančių teisme dalyvaujančių prokurorų, gynėjų, atstovų, ekspertų, specialistų, vertėjų bei posėdžio sekretoriaus pavardes ir paklausia nagrinėjimo teisme dalyvių, ar jie pareiškia šiems asmenims nušalinimą. Teismo posėdžio pirmininkas nustato kaltinamojo asmenybę paklausdamas, koks jo vardas, pavardė, gimimo da-

ta, gimimo vieta, gyvenamoji vieta, užsiėmimas, išsilavinimas, šeiminė padėtis, teistumas, taip pat kitų jį apibūdinančių duomenų.

Jeigu į teisiamąjį posėdį neatvyko kaltinamasis, jo atstovas pagal įstatymą, prokuroras ar gynėjas, nukentėjusysis, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas ar jų atstovas, teismas, vadovaudamasis BPK 246-252 straipsnių nuostatomis, nusprendžia, ar nagrinėti bylą toliau, ar jos nagrinėjimą atidėti. Jeigu į teisiamąjį posėdį neatvyko liudytojas, ekspertas ar specialistas, teismas nusprendžia, ar nagrinėti bylą, ar ją atidėti atsižvelgdamas į tai, ar galima be šių asmenų išsamiai ištirti visas bylos aplinkybes, arba padaro pertrauką šiems asmenims iškviesti.

Teisiamojo posėdžio pirmininkas kaltinamajam, jo atstovui pagal įstatymą, nukentėjusiajam, civiliniam ieškovui, civiliniam atsakovui ir jų atstovams išaiškina BPK nustatytas jų teises bei pareigas. Teisiamojo posėdžio pirmininkas ekspertui ir specialistui išaiškina jų pareigas ir teises, taip pat juos išpėja dėl BPK 163 straipsnyje nustatytos atsakomybės už atsisakymą be svarbių priežasčių atlikti savo pareigą ir dėl atsakomybės pagal BK 235 straipsnį už melagingos išvados ir paaiškinimų pateikimą.

Baigdamas parengiamąją teisiamojo posėdžio dalį, teisiamojo posėdžio pirmininkas paklausia bylos nagrinėjimo teisme dalyvių, ar šie turi prašymų šaukti naujus liudytojus, ekspertus ar pateikti kitus įrodymus. Nagrinėjimo teisme dalyvis, pateikęs prašymą, privalo nurodyti, kokioms aplinkybėms nustatyti reikalingi nauji įrodymai. Teismas dėl kiekvieno prašymo priima nutartį. Prašymo atmetimas neatima iš asmens, kurio prašymas atmetas, teisės pateikti jį vėliau tiriant įrodymus.

Atvykę liudytojai pašalinami iš teismo posėdžių salės. Teisiamojo posėdžio pirmininkas imasi priemonių, kad teismo apklausti liudytojai teismo patalpose nesusisiektų su neapklaustais liudytojais.

ĮRODYMŲ TYRIMAS

Įrodymų tyrimas pradedamas kaltinamojo akto paskelbimu. Jį balsu perskaito prokuroras. Jeigu kaltinamasis aktas yra ilgas, jo turinį prokuroras gali išdėstyti su trumpintais, nurodydamas kaltinimo esmę. Po to teisiamojo posėdžio pirmininkas paklausia kaltinamąjį, ar šis supranta kaltinimą, o esant reikalui, išaiškina kaltinamajam to kaltinimo esmę ir paklausia, ar jis prisipažįsta kaltas. Kaltinamasis turi teisę motyvuoti savo atsakymą. Kaltinamojo apklausa pradedama teisiamojo posėdžio pirmininko pasiūlymu duoti parodymus apie kaltinimą ir kaltinamajam žinomas bylos aplinkybes. Atkreiptinas dėmesys, kad byla teisme nagrinėjama tik dėl tų kaltinamųjų ir tik dėl tų nusikalstamų veikų, dėl kurių ji perduota nagrinėti teisiamajame posėdyje. Kaltinamasis negali būti pripažintas kaltu pagal kitą baudžiamąjį įstatymą ar dėl kitos nusikalstamos veikos, jei apie tokią galimybę bylos nagrinėjimo teisme metu jam iš anksto nebuvo pranešta.

Po kaltinamojo atsakymų dėl kaltinimo teisiamojo posėdžio pirmininkas išaiškina jam, jog jis turi teisę duoti paaiškinimus, atsakyti į klausimus ar atsisakyti tai daryti. Be to, pirmininkas paaiškina, kad kaltinamasis posėdyje turi teisę užduoti klausimų apklausiamiems asmenims ir duoti paaiškinimus dėl tiriamų įrodymų. Jeigu nagrinėjant bylą teisme dalyvauja keli kaltinamieji ir jie pageidauja duoti parodymus, parodymų davimo eilę nustato teismas, atsiklausęs kaltinamųjų ir jų gynėjų nuomonės.

Po kaltinamojo apklausos prokuroras, nukentėjusysis, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas ir jų atstovai, gynėjas, kaltinamojo atstovas pagal įstatymą turi teisę užduoti klausimus. Teismo leidimu klausimus gali užduoti ir ekspertas bei specialistas. Draudžiama užduoti atsakymą menančius klausimus. Teisėjai apklausiamiems asmenims turi teisę užduoti klausimus bet kuriuo įrodymų tyrimo metu. Teisiamojo posėdžio pirmininkas atmets klausimus, kurie nesusiję su byla.

Tiriant įrodymus svarbus vaidmuo tenka liudytojams ir nukentėjusiesiems. Liudytojo ir nukentėjusiojo apklausa prasideda jų asmens tapatybės nustatymu ir išsiaiškinimu, ar nėra aplinkybių, kliudančių duoti priesaiką, po to liudytojui išaiškinama pilietinė pareiga teisingai papasakoti visa, kas jam žinoma byloje. Jie išpėjami dėl atsakomybės pagal BPK 163 straipsnį už atsisakymą arba vengimą duoti parodymus ir dėl atsakomybės pagal BK 235 straipsnį už melagingus parodymus. Tačiau BPK 278 straipsnis nustato, kad teisme neprisaikdinami ir dėl atsakomybės už melagingus parodymus neįspėjami jaunesni kaip šešiolikos metų asmenys, kaltinamojo artimieji giminaičiai ir šeimos nariai. Tačiau jeigu šie asmenys sutinka duoti parodymus, jie turi būti išpėti dėl atsakomybės pagal Lietuvos Respublikos BK 235 straipsnį už melagingus parodymus ir prisaikdinti.

Apklausiant liudytoją dar neapklausti liudytojai nedalyvauja.

Po apklausos BPK 275 straipsnyje nustatyta tvarka liudytojui užduodami klausimai. Apklausti liudytojai teismo posėdžių salėje lieka iki įrodymų tyrimo pabaigos. Tačiau teismas, išklauses bylos nagrinėjimo teisme dalyvių nuomos, apklaustam liudytojui gali leisti išeiti iš teismo posėdžių salės ir nesibaigus įrodymų tyrimui. Nagrinėjimo teisme dalyvių prašymu ar teismo iniciatyva apklaustas liudytojas gali būti papildomai apklaustas. Liudytojas, kuriam įstatymų nustatyta tvarka taikomos apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemonės, gali būti apklausiamas garso ir vaizdo nuotolinio perdavimo priemonėmis.

Kaltinamojo, nukentėjusiojo ir liudytojo parodymai, duoti ikiteisminio tyrimo teisėjui arba pirmiau teisme, gali būti teisiamejame posėdyje perskaitomi balsu, taip pat perklausomi ir peržiūrimi tokių apklausų garso ir vaizdo įrašai. Tai gali būti daroma tais atvejais, kai kaltinamasis, nukentėjusysis ar liudytojas yra miręs arba nedalyvauja teisiamejame posėdyje dėl svarbių priežasčių (kaltinamasis - dar ir BPK 246 straipsnyje numatytais atvejais) arba kai jie atsisako ar vengia duoti parodymus, taip pat kai pareiškia, kad neprisimena aplinkybių, apie kurias anksčiau davė parodymus, be to, kai duoda teisiamejame posėdyje parodymus, kurie iš esmės skiriasi nuo parodymų, duotų ikiteisminio tyrimo metu ar pirmiau teisme. Byloje esantiems įrodymams patikrinti gali būti perskaitomi ikiteisminio tyrimo pareigūnui ar prokurorui duoti kaltinamojo, nukentėjusiojo ir liudytojo parodymai. Apklausa ikiteisminio tyrimo metu atlikęs pareigūnas teisme gali būti apklaustas kaip liudytojas.

Liudytojo, kuriam taikomas anonimiškumas, apklausa teisme turi ypatumų. Liudytojas, kuriam taikomas anonimiškumas, apklausiamas neviešame teismo posėdyje, sudarius garsines ir regimąsias kliūtis, trukdančias kitiems nagrinėjimo teisme dalyviams nustatyti apklausiamo asmens tapatybę. Jeigu teismo posėdžių salėje nėra galimybių sudaryti tokias kliūtis, liudytojas, kuriam taikomas anonimiškumas, apklausiamas ne teismo posėdžių salėje, o kitoje vietoje, kitiems nagrinėjimo teisme dalyviams nedalyvaujant. Prieš tokio asmens apklausą kiti nagrinėjimo teisme dalyviai teisiamojo posėdžio pirmininkui raštu pateikia klausimus, kuriuos jie nori

užduoti tam liudytojui. Taip apklausto liudytojo parodymus teisiamojo posėdžio protokole užrašo teisiamojo posėdžio pirmininkas arba vienas iš teisėjų. Šiuos parodymus teisiamojo posėdžio pirmininkas arba vienas iš teisėjų balsu perskaito teisiamajame posėdyje. Kitų bylos nagrinėjimo teisme dalyvių pakartotinai ir papildomi klausimai, kuriuos šie nori užduoti po to, kai apklausto liudytojo parodymus teisiamojo posėdžio pirmininkas arba vienas iš teisėjų balsu perskaitė teisiamajame posėdyje, užduodami ir į juos atsakoma BPK 282 straipsnio 3 dalyje aprašyta tvarka. Atskirais atvejais, kai liudytojo, kuriam taikomas anonimiškumas, atvykimas į teismą gali kelti didelį pavojų jo, jo šeimos narių arba artimųjų giminaičių gyvybei, sveikatai ar laisvei, į teisiamąjį posėdį jis gali būti nekviečiamas, teisme balsu perskaitomi jo parodymai, duoti ikiteisminio tyrimo teisėjui BPK 203 straipsnyje nustatyta tvarka. Liudytojas gali būti apklausiamas garso ir vaizdo nuotolinio perdavimo priemonėmis, sudarius akustines ir vizualines kliūtis.

Įrodymų tyrimas, be abejo, neapsiriboja proceso dalyvių apklausa. BPK 287 straipsnis suteikia teismui teisę bylos nagrinėjimo metu atlikti bet kokią šio BPK XIV skyriaus antrajame, trečiajame, ketvirtajame ir penktajame skirsniuose numatytą proceso veiksmą. Jeigu šių veiksmų atlikti teisme dėl kokių nors priežasčių neįmanoma arba tai labai apsunkina bylos nagrinėjimą, teismas gali pavesti šiuos veiksmus atlikti ar organizuoti jų atlikimą ikiteisminio tyrimo teisėjui.

Šioje bylos nagrinėjimo stadijoje teisme apžiūrimi tie daiktiniai įrodymai bei dokumentai, kuriuos būtina apžiūrėti teismo nuomone ar proceso dalyvių prašymu.

Jeigu kaltinamasis, kuris nėra kaltinamas padaręs labai sunkų ar sunkų nusikaltimą, po kaltinamojo akto paskelbimo teismui pareiškė, kad prisipažįsta esąs kaltas ir pageidauja tuojau pat duoti parodymus bei sutinka, kad kiti įrodymai nebūtų tiriami, įrodymų tyrimas, apklausus kaltinamąjį ir įvykdžius BPK 291 straipsnio reikalavimus, gali būti nutrauktas, jei nusikalstamos veikos padarymo aplinkybės nekelia abejonų ir su tokiu sutrumpintu įrodymų tyrimu sutinka prokuroras ir gynėjas. Kai keli kaltinamieji kaltinami padarę vieną ar kelias nusikalstamas veikas, sutrumpintą įrodymų tyrimą galima atlikti tik tuo atveju, jeigu 291 straipsnio 1 dalyje numatytos sąlygos gali būti pritaikytos visiems kaltinamiesiems. Tai numato BPK 273 straipsnis. Sutrumpinto įrodymų tyrimo atveju teisiamojo posėdžio pirmininkas balsu perskaito kaltinamųjų, nukentėjusiųjų, liudytojų, ekspertų ir specialistų apklausų protokolus, surašytus ikiteisminio tyrimo ar anksčiau teisiamojo posėdžio metu, paskelbia byloje esančius dokumentus, supažindina su kitais įrodymais. Tuo atveju, kai nagrinėjimo teisme dalyviai pareiškia, jog jie su visais ar dalimi byloje esančių įrodymų yra susipažinę ir nepageidauja, kad tai teisme būtų tirama ir skelbiama, teisiamojo posėdžio pirmininkas gali apsiriboti tik šių įrodymų išvardijimu.

Pagal BPK 292 straipsnį, kai byloje esantys įrodymai ištirti, teisiamojo posėdžio pirmininkas paklausia bylos nagrinėjimo teisme dalyvius, ar šie nori papildyti įrodymų tyrimą ir būtent kuo. Išnagrinėjus prašymus, jeigu jų buvo, ir, jei reikia, atlikus papildomus tyrimo veiksmus, teisiamojo posėdžio pirmininkas paskelbia, kad įrodymų tyrimas teisme baigtas.

BAIGIAMOSIOS KALBOS IR KALTINAMOJO PASKUTINIS ŽODIS

Baigęs įrodymų tyrimą, teismas pradeda klausyti baigiamąsias kalbas. Baigiamąsias kalbas teisiamajame posėdyje sako jame dalyvaujantys prokuroras, nukentėjusysis arba jo atstovas, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas arba jų atstovai, gynėjas

arba gynėjo neturintis kaltinamasis. Baigiamojoje kalboje negalima remtis įrodymais, kurie nebuvo ištirti teisiama jame posėdyje.

Po to, kai bylos nagrinėjimo teisme dalyviai pasako baigiamąsias kalbas, jie turi teisę atsikirsti ir pasakyti pastabas dėl to, kas buvo pasakyta baigiamosiose kalbose. Paskutinis atsikerta ir pasako pastabas gynėjas, o jeigu šio nėra, - kaltinamasis. Teismas negali apriboti baigiamųjų kalbų trukmės, bet teismo posėdžio pirmininkas turi teisę nutraukti baigiamąją kalbą, jeigu ši aiškiai nesusijusi su nagrinėjama byla. Pasakę baigiamąsias kalbas, nagrinėjimo teisme dalyviai gali raštu pasiūlyti teismui BPK 307 straipsnyje numatytų sprendimų formuluotę.

Po baigiamųjų kalbų teismo posėdžio pirmininkas suteikia kaltinamajam paskutinį žodį. Klausimai kaltinamajam paskutinio žodžio metu neužduodami. Teismas negali apriboti kaltinamojo paskutinio žodžio trukmės, bet teismo posėdžio pirmininkas turi teisę sustabdyti kaltinamąjį, jei šis kalba apie aiškiai su byla nesusijusias aplinkybes.

Išklausęs kaltinamojo paskutinį žodį, teismas iš karto išsina į pasitarimų kambarį priimti nuosprendžio. Apie tai teismo posėdžio pirmininkas paskelbia esantiesiems teismo posėdžių salėje. Teismas, išeidamas priimti nuosprendžio, praneša apie nuosprendžio paskelbimo laiką ir vietą.

NUOSPRENDŽIO PRIĖMIMAS

Pirmosios instancijos teismas, išnagrinėjęs baudžiamąją bylą, priima procesinį dokumentą, kuris vadinamas nuosprendžiu. Lietuvos Respublikos teismai nuosprendį priima Lietuvos Respublikos vardu. Nuosprendis priimamas pasitarimų kambaryje. Tuo metu šiame kambaryje gali būti tik teisėjai, kurie įeina į tą bylą išnagrinėjusio teismo sudėtį. Teisėjų pasitarimas ir balsavimas vyksta atskirai dėl kaltės įrodymo, nusikalstamos veikos kvalifikavimo, bausmės skyrimo ir kitų klausimų. Nuosprendžio priėmimo metu klausimai išsprendžiami balsų dauguma, išskyrus atvejus, kai sprendžiamas laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmės klausimas. Laisvės atėmimo iki gyvos galvos bausmė kaltinamajam gali būti paskirta tik bendru sutarimu. Teisėjas, kuris nuosprendžio priėmimo metu laikosi kitos nuomonės, turi teisę ją išdėstyti raštu. Atskiroji nuomonė skelbiant nuosprendį neskaitoma, bet pridedama prie bylos.

BPK 301 straipsnyje nustatyta, kad teismas nuosprendį pagrindžia tik tais įrodymais, kurie buvo išnagrinėti teisiama jame posėdyje. Be to, apkaltinamasis nuosprendis negali būti pagrįstas vien tik nukentėjusiųjų ar liudytojų, kuriems taikomas anonimiškumas, parodymais. Šių asmenų parodymais galima pagrįsti apkaltinamąjį nuosprendį tik tuo atveju, kai juos patvirtina kiti įrodymai.

Priimtą nuosprendį pasirašo visi jį priėmę teisėjai. Teisėjas, kuris laikosi kitos nuomonės, taip pat pasirašo nuosprendį.

Teismo nuosprendis gali būti *apkaltinamasis* arba *išteisinamasis*. Apkaltinamuoju nuosprendžiu kaltinamasis pripažįstamas kaltu dėl baudžiamajame įstatyme numatytos nusikalstamos veikos padarymo ir jam paskiriama bausmė. Jei kaltinamasis iki nuosprendžio priėmimo suseraga sunkia nepagydoma liga, dėl kurios bausmę atlikti būtų per sunku, teismas, priimdamas apkaltinamąjį nuosprendį, gali atleisti nuteistąjį nuo bausmės atlikimo.

Teismas priima išteisinamąjį nuosprendį, jeigu: 1) nepadaryta veika, turinti nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo požymių; 2) nenustatyta, kad kaltinamasis

dalyvavo padarant nusikalstamą veiką. Jeigu išteisinamasis nuosprendis priimtas remiantis BPK 303 straipsnio 5 dalies 2 punkto nuostata, o nusikalstamą veiką padaręs asmuo lieka nenustatytas, teismas po nuosprendžio išiteisėjimo bylą perduoda prokurorui, kad šis imtųsi priemonių tą nusikalstamą veiką padariusiam asmeniui nustatyti.

Nuosprendis susideda iš trijų dalių: įžanginės, aprašomosios ir rezoliucinės. Įžanginėje nuosprendžio dalyje nurodoma: 1) kad nuosprendis priimtas Lietuvos Respublikos vardu; 2) nuosprendžio priėmimo laikas ir vieta; 3) nuosprendį priėmusio teismo pavadinimas, teisėjų, posėdžio sekretoriaus, prokuroro, gynėjo, nukentėjusiojo, civilinio ieškovo, civilinio atsakovo ir jų atstovų, kaltinamojo atstovo pagal įstatymą, vertėjo vardai ir pavardės; 4) kaltinamojo vardas, pavardė, gimimo data ir vieta, asmens kodas, pilietybė, tautybė, gyvenamoji vieta, išsilavinimas, šeiminė padėtis, duomenys apie teistumą ir kitokie duomenys apie jį, turintys reikšmės bylai; 5) baudžiamasis įstatymas, įvardijantis nusikalstamą veiką, kurios padarymu kaltinamasis kaltinamas (BPK 304 str.).

Apkaltinamojo nuosprendžio aprašomojoje dalyje išdėstoma: 1) pripažintos nusikalstamos veikos įrodytos aplinkybės, t. y. jos padarymo vieta, laikas, būdas, padariniai ir kitos svarbios aplinkybės; 2) įrodymai, kuriais grindžiamos teismo išvados, ir motyvai, kuriais vadovaudamasis teismas atmetė kitus įrodymus; 3) nusikalstamos veikos kvalifikavimo motyvai ir išvados; 4) bausmės, baudžiamojo poveikio priemonės ar auklėjamojo poveikio priemonės skyrimo motyvai (BPK 305 str.).

Išteisinamojo nuosprendžio aprašomojoje dalyje išdėstoma: 1) kaltinimo, dėl kurio byla buvo perduota nagrinėti teisme, esmė; 2) teismo nustatytos bylos aplinkybės; 3) įrodymų įvertinimo motyvai; 4) teismo išvados dėl kaltinamojo išteisinimo.

Be to, aprašomojoje nuosprendžio dalyje turi būti nurodyti motyvai, pagrindžiantys sprendimą dėl nusikalstama veika padarytos žalos atlyginimo.

BPK 306 straipsnyje numatyta galimybė surašyti sutrumpintą aprašomąją nuosprendžio dalį.

Apkaltinamojo nuosprendžio rezoliucinėje dalyje nurodomos teismo išvados, padarytos išnagrinėjus bylą. Šioje nuosprendžio dalyje nurodomas sprendimas pripažinti kaltinamąjį kaltu, baudžiamasis įstatymas, pagal kurį kaltinamasis pripažįstamas kaltu, sprendimai dėl bausmės, baudžiamojo poveikio priemonės ar auklėjamojo poveikio priemonės, taip pat nurodoma dėl suėmimo bei priverčiamosios medicinos priemonės įskaitymo į bausmės laiką, kai tam yra pagrindas.

Tais atvejais, kai kelių nusikalstamų veikų padarymu kaltinamas kaltinamasis dėl vienu veikų padarymo pripažįstamas kaltu, o dėl kitų - ne, nuosprendžio rezoliucinėje dalyje turi būti tiksliai nurodoma, dėl kurių veikų padarymo jis nuteisiamas, dėl kurių išteisinamas.

Be to, nuosprendžio rezoliucinėje dalyje turi būti nurodomi sprendimai dėl nusikalstama veika padarytos žalos atlyginimo, daiktinių įrodymų likimo ir proceso išlaidų atlyginimo. Be to, nuosprendžio rezoliucinėje dalyje nurodoma nuosprendžio apskundimo tvarka ir terminai.

Iš anksto praneštu laiku teismas grįžta į teismo posėdžių salę ir teisiamojo posėdžio pirmininkas arba kitas teisėjas paskelbia nuosprendį. Visi teismo posėdžių salėje esantys asmenys nuosprendį išklauso stovėdami. Teisėjas, paskelbęs nuosprendį, išaiškina nagrinėjimo teisme dalyviams nuosprendžio apskundimo tvarką ir terminus, o kaltinamajam - dar ir paskirtą bausmių vykdymo ypatumus.

4. BYLOS NAGRINĖJIMAS APELIACINĖS INSTANCIJOS TEISME

4.1. APSKUNDIMAS APELIACINĖS INSTANCIJOS TEISMUI

Pirmosios instancijos teismo nuosprendis gali būti apskustas. Viena iš teismo nuosprendžio apskundimo formų vadinama apeliacija. Apeliaciniai skundai paduodami dėl neįsiteisėjusių pirmosios instancijos teismo nuosprendžių. Apeliacinis skundas dėl teismo nuosprendžio gali būti paduodamas per dvidešimt dienų nuo nuosprendžio paskelbimo dienos, o BPK 308 straipsnio 2 dalyje numatytu atveju -per dvidešimt dienų, suėjus terminui visam nuosprendžiui surašyti. Suimtam nuteistajam terminas apeliaciniam skundui paduoti skaičiuojamas nuo nuosprendžio nuorašo įteikimo jam dienos.

Apeliacinius skundus dėl neįsiteisėjusio nuosprendžio bet kokiais pagrindais ir motyvais turi teisę paduoti prokuroras, privatus kaltintojas, nuteistasis, jo gynėjas ir atstovas pagal įstatymą, nukentėjusysis ir jo atstovas. Išteisintasis, jo gynėjas ir atstovas pagal įstatymą turi teisę paduoti apeliacinius skundus dėl nuosprendžio, kiek šis yra susijęs su išteisinimo motyvais ir pagrindu. Civilinis ieškovas, civilinis atsakovas ir jų atstovai turi teisę paduoti apeliacinius skundus dėl nuosprendžio dalies, kuri yra susijusi su civiliniu ieškiniu. Be to, nuteistojo ar išteisintojo gynėjai turi teisę paduoti apeliacinį skundą tik tuo atveju, kai tai neprieštarauja raštu išreikštai nuteistojo ar išteisintojo valiai. Asmens, kuris dėl fizinių ar psichinių trūkumų negali pats pasinaudoti teise į gynybą, ir nepilnamečio nuteistojo ar išteisintojo gynėjai gali paduoti apeliacinį skundą, nepaisydami nuteistojo ar išteisintojo valios.

Apeliacinis skundas paduodamas apeliacinės instancijos teismui per nuosprendį priėmusį teismą. BPK 311 straipsnis nustato, kad baudžiamąsias bylas dėl neįsiteisėjusio nuosprendžio ar nutarties apeliacine tvarka nagrinėja apygardos teismai kaip apeliacinė instancija ir Lietuvos apeliacinis teismas. Apygardos teismas apeliacine tvarka nagrinėja apylinkės teisme išnagrinėtas bylas.

Lietuvos apeliacinis teismas apeliacine tvarka nagrinėja pirmąją instanciją apygardos teisme išnagrinėtas bylas. Bylas apeliacine tvarka teismo posėdyje nagrinėja trijų teisėjų kolegija.

Jei yra paduotas apeliacinis skundas, nuosprendis nepradedamas vykdyti. Nuosprendis gali būti pradėtas vykdyti tik tuo atveju, jeigu nuteistasis raštu pareiškia norą pradėti atlikti bausmę, kol byla bus išnagrinėta apeliacine tvarka.

4.2. APELIACINIS PROCESAS IR JO YPATUMAI

Apeliacinis procesas, palyginti su procesu pirmosios instancijos teisme, turi tam tikrų ypatumų. Apeliacinės instancijos teismas patikrina bylą tik tiek, kiek to prašoma apeliaciniuose skunduose, ir tik dėl tų asmenų, kurie padavė apeliacinius skundus ar dėl kurių tokie skundai buvo paduoti. Tai reiškia, kad teismas nenagrinėja visos baudžiamosios bylos iš naujo ir nenagrinėja jos iš esmės. Byla nagrinėjama tik apeliacinio skundo ribose. Apeliacinis skundas gali būti paduotas bet kokiais su nuosprendžio priėmimu susijusiais motyvais, t.y. dėl nesutikimo su įrodymų

vertinimu ar dėl neteisingai pritaikyto baudžiamojo įstatymo arba baudžiamojo proceso įstatymo pažeidimo nagrinėjant bylą.

Apeliacinės instancijos teismas turi ribotus įgaliojimus revizuoti priimtą nuosprendį. Antai pabloginti nuteistojo ar išteisintojo padėtį apeliacinės instancijos teismas gali tik tuo atveju, kai yra prokuroro, privataus kaltintojo, nukentėjusiojo ar civilinio ieškovo skundai. Be to, nuteistojo ar išteisintojo padėtis negali būti pabloginta daugiau, negu to prašoma apeliaciniame skunde.

4.3. BYLOS NAGRINĖJIMAS APELIACINĖS INSTANCIJOS TEISMO POSĖDYJE

Nagrinėjant bylą apeliacine tvarka, teismo posėdyje dalyvauja prokuroras ir gynėjas. Šiame posėdyje turi teisę dalyvauti nuteistasis, išteisintasis, asmuo, kuriam paskirtos ar nepaskirtos priverčiamosios medicinos priemonės, jų atstovai pagal įstatymą, nukentėjusysis, privatus kaltintojas, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas ir jų atstovai. Tačiau skirtingai negu pirmosios instancijos teisme, šių asmenų, jeigu jiems buvo laiku pranešta apie bylos nagrinėjimo laiką, neatvykimas nekliudo nagrinėti bylą. Bylos nagrinėjimas iš esmės pradedamas vieno iš teisėjų pranešimu, kuriame jis išdėsto bylos esmę, pagrindines pirmosios instancijos teismo nuosprendžio išvadas, apeliacinių skundų ar atsikirtimų į juos motyvus. Po to apeliacinės instancijos teismas gali atlikti įrodymų tyrimą, tačiau įrodymų tyrimas nėra privalomas. Įrodymai tiriami ir atnaujinami pagal BPK XXI skyriuje nustatytas taisykles.

Svarbi ir būtina apeliacinio proceso dalis yra baigiamosios kalbos. Baigiamosios kalbos prasideda apeliacinių skundą padavusio asmens kalba. Jeigu yra keli apeliantai, tarp jų prokuroras, privatus kaltintojas ir nukentėjusysis, pirmas kalba prokuroras, privatus kaltintojas ir nukentėjusysis. Paskutinis baigiamąją kalbą pasako nuteistasis ar išteisintasis ir (ar) gynėjas. Po to baigiamąsias kalbas pasakę proceso dalyviai turi teisę atsikirti ir pasakyti pastabas dėl to, kas buvo pasakyta pirmesnėse kalbose. Paskutinis atsikerta ir pasako pastabas gynėjas, o jeigu šio nėra, - nuteistasis ar išteisintasis. Po baigiamųjų kalbų nuteistajam ar išteisintajam suteikiamas paskutinis žodis. Po baigiamųjų kalbų ir paskutinio žodžio teismas išeina į pasitarimų kambarį priimti nuosprendžio ar nutarties. Apeliacinės bylos nagrinėjimas baigiasi, kai teismas priima nuosprendį ar nutartį.

Apeliacinės instancijos teismas priima nuosprendį, jei iškyla reikalas panaikinti ankstesnį nuosprendį ir nutraukti bylą BK 36-40, 93 straipsniuose, 114 straipsnio 3 dalyje, 259 straipsnio 3 dalyje ir 291 straipsnio 2 ir 3 dalyse numatytais pagrindais ir atleisti kaltinamąjį nuo baudžiamosios atsakomybės. Be to, nuosprendis priimamas, jei reikia pakeisti nuosprendį dėl netinkamai pritaikyto baudžiamojo įstatymo ar neteisingai paskirtos bausmės.

Išnagrinėjęs bylą teismo posėdyje, apeliacinės instancijos teismas panaikina pirmosios instancijos teismo nuosprendį ir priima naują nuosprendį taip pat tada, jei yra BPK 329 straipsnyje numatyti pagrindai: 1) pirmosios instancijos teismas priėmė apkaltinamąjį nuosprendį, o apeliacinės instancijos teismas teismo posėdyje padarė išvadą, jog neįrodyta, kad kaltinamasis dalyvavo padarant nusikalstamą veiką, arba nepadarė veiką, turinti nusikaltimo ar baudžiamojo nusižengimo požymių; 2) pirmosios instancijos teismas priėmė išteisinamąjį nuosprendį, o apeliacinės ins-

tancijos teismas teismo posėdyje padarė išvadą, jog reikia priimti apkaltinamąjį nuosprendį; 3) pirmosios instancijos teismas padarė BPK 369 straipsnio 3 dalyje numatytą esminį baudžiamojo proceso įstatymų pažeidimą; 4) pirmos instancijos teismas nuosprendžiu nutraukė bylą, o apeliacinės instancijos teismas padarė išvadą, kad reikia priimti apkaltinamąjį ar išteisinamąjį nuosprendį.

Kitais atvejais apeliacinės instancijos teismas priima nutartį. Pagal BPK 326 straipsnio nuostatas nutartys gali būti tokios: 1) atmesti apeliacinį skundą; 2) panaikinti nuosprendį ir nutraukti bylą, jei yra aplinkybių, numatytų BPK 3 straipsnio 1 dalies 2-9 punktuose, dėl kurių baudžiamasis procesas negalimas šio BPK 327 straipsnio 1 punkte numatytais pagrindais; 3) pakeisti nuosprendį, jei nuosprendyje išdėstytos teismo išvados neatitinka bylos aplinkybių arba netinkamai išspręsti kiti nuosprendžio klausimai.

5. BYLOS NAGRINĖJIMAS KASACINĖS INSTANCIJOS TEISME

5.1. KASACINIO APSKUNDIMO PAGRINDAI

Baudžiamojo proceso dalyviai, nepatenkinti teismų sprendimais, turi teisę apskusti juos kasacine tvarka. Kasacine tvarka apskusti galima ir pirmosios instancijos teismo nuosprendžius, jei jie nebuvo apskusti apeliacine tvarka, ir apeliacinės instancijos teismo sprendimus. Vienas iš esminių kasacijos skirtumų nuo apeliacijos yra tas, kad kasacine tvarka skundžiami jau įsiteisėję teismų sprendimai. Priminsime, kad pirmosios instancijos teismo nuosprendis įsiteisėja po 20 dienų nuo nuosprendžio priėmimo. Apeliacinės instancijos teismų sprendimai įsiteisėja iš karto juos priėmus.

Pagal BPK 366 straipsnio nuostatas bylas dėl įsiteisėjusių nuosprendžių ar nutarčių, priimtų pirmosios instancijos teismuose ir apeliacinės instancijos teismuose apeliacine tvarka, kasacine tvarka nagrinėja Lietuvos Aukščiausiasis Teismas. Šis teismas yra vienintelis teismas Lietuvoje, kuris nagrinėja bylas kasacine tvarka.

Apeliacinį skundą asmuo gali pateikti bet kokiais motyvais, tuo tarpu įsiteisėjusių nuosprendžių ar nutarčių apskundimas kasacine tvarka yra apribotas tam tikrais pagrindais. Jie yra tokie: 1) netinkamai pritaikytas baudžiamasis įstatymas; 2) padaryta esminių baudžiamojo proceso įstatymų pažeidimų.

Netinkamai pritaikytas baudžiamasis įstatymas yra tada, kai netinkamai pritaikytos Baudžiamojo kodekso bendrosios dalies normos, taip pat kai nusikalstamos veikos kvalifikuotos ne pagal tuos Baudžiamojo kodekso straipsnius, dalis ir punktus, pagal kuriuos tai reikėjo daryti. Esminiais BPK pažeidimais laikomi tokie šio Kodekso reikalavimų pažeidimai, dėl kurių buvo suvaržytos įstatymų garantuotos kaltinamojo teisės ar kurie sukliudė teismui išsamiai ir nešališkai išnagrinėti bylą ir priimti teisingą nuosprendį ar nutartį. Jei kasacinis skundas neatitinka šių reikalavimų, jis nenagrinėjamas. Tokią galimybę numato BPK 377 straipsnio 4 dalis, kurioje įtvirtinta, kad posėdžio pradžioje kolegija savo iniciatyva ar proceso dalyvių prašymu gali apsparstyti, ar kasacinis skundas atitinka BPK reikalavimus ir ar yra

šio Kodekso 369 straipsnyje nustatyti apskundimo ir bylos nagrinėjimo kasacine tvarka pagrindai. Išklauses atvykusių į teismo posėdį asmenų nuomones, teismas šiuo klausimu priima nutartį. Teismo nutartis skundo nenagrinėti ir teismo procesą nutraukti priimama pasitarimų kambaryje.

Pagal BPK 370 straipsnio nuostatas apskūsti įsiteisėjusį nuosprendį ar nutartį leidžiama per tris mėnesius nuo jų įsiteisėjimo dienos. Tačiau praleistas apskundimo terminas gali būti atnaujintas, jei jis praleistas dėl priežasčių, kurias teismas pripažįsta svarbiomis. Dėl termino atnaujinimo sprendžia Lietuvos Aukščiausiojo Teismo pirmininko ar Baudžiamųjų bylų skyriaus pirmininko sudaryta trijų teisėjų kolegija.

Teisę kasacine tvarka apskūsti nuosprendį ar nutartį turi prokuroras, nukentėjusysis, jo atstovas, nuteistasis, jo gynėjas ir atstovas pagal įstatymą, išteisintasis, jo gynėjas ir atstovas pagal įstatymą. Nuteistojo ar išteisintojo gynėjas turi teisę paduoti kasacinį skundą tik tuo atveju, kai tai neprieštarauja raštu pareikštai nuteistojo ar išteisintojo valiai. Asmens, kuris dėl fizinių ar psichinių trūkumų negali pats pasinaudoti teise į gynybą, ir nepilnamečio nuteistojo ar išteisintojo gynėjai gali paduoti kasacinį skundą, nepaisydami nuteistojo ar išteisintojo valios.

Kai Baudžiamųjų bylų skyriuje gaunamas kasacinis skundas ir byla, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo pirmininkas ar Baudžiamųjų bylų skyriaus pirmininkas paskiria pranešėją ir su juo suderinęs nustato bylos parengimo terminą. Kai pranešėjas parengia kasacinę bylą posėdžiui, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo pirmininkas ar Baudžiamųjų bylų skyriaus pirmininkas sudaro Baudžiamųjų bylų skyriaus trijų teisėjų kolegiją, vieną iš teisėjų patvirtina kolegijos pirmininku ir paskiria teismo posėdžio datą.

5.2. KASACINIS PROCESAS IR JO YPATUMAI

Kasacinės bylas teismo posėdyje nagrinėja Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus trijų teisėjų ar išplėstinė septynių teisėjų kolegija arba Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus plenarinė sesija.

Kasacinis procesas iš esmės skiriasi nuo bylos nagrinėjimo pirmosios instancijos teisme ir nuo apeliacinio proceso. Tie skirtumai nustatyti BPK 376 straipsnyje, kuris vadinasi „Teismo įgaliojimų nagrinėjant kasacinę bylą ribos“. *Vienas iš* kasacinio proceso *ypatumų* yra tas, kad kasacinis teismas nenagrinėja bylos iš naujo, o nagrinėja ją tik kasacinio skundo ribose, t. y. tik dėl tų dalykų, kurie nurodyti kasaciniame skunde.

Antras ypatumas yra tas, kad byla nagrinėjama tik dėl tų nuteistųjų, kurie padavė kasacinius skundus. Jeigu byloje nuteisti keli asmenys, teismas išnagrinėja bylą dėl to nuteistojo, su kuriuo susijęs paduotas skundas. Tačiau jeigu netinkamas baudžiamojo įstatymo pritaikymas ir esminiai BPK pažeidimai galėjo turėti įtakos ir kitiems nuteistiesiems, teismas patikrina, ar teisėtas nuosprendis ir kitiems nuteistiesiems, kurie nepadavė skundų.

Trečias ypatumas yra tas, kad kasacinis teismas nagrinėdamas bylą neatlieka įrodymų tyrimo, nekviečia ir neapklausia liudytojų. Kasacinis teismas patikrina priimtus nuosprendžius ir nutartis, dėl kurių paduotas skundas tik teisės taikymo aspektu. Nagrinėdamas bylą jis nenagrinėja įrodymų iš naujo. Priimdamas sprendi-

mą teismas remiasi pirmosios instancijos ir apeliacinės instancijos teismų posėdžiuose išnagrinėtais įrodymais.

Ketvirtas ypatumas yra tas, kad nagrinėdamas kasacinę bylą teismas yra ribojamas tam tikrų įstatymo reikalavimų. Antai teismas be jokių apribojimų gali pritaikyti lengvesnę nusikalstamą veiką numatantį įstatymą arba nutraukti baudžiamąją bylą. Tačiau jei iškyla klausimas apie nuteistojo padėties pasunkinimą, tai teismas turi teisę pritaikyti sunkesnę nusikalstamą veiką numatantį įstatymą ar sugriežtinti bausmę tik tuo atveju, kai dėl to paduotas skundas.

5.3. BYLOS NAGRINĖJIMAS KASACINĖS INSTANCIJOS TEISMO POSĖDYJE

BPK 375 straipsnis numato, kad nagrinėjant kasacinę bylą teismo posėdyje dalyvautų prokuroras. Posėdyje taip pat dalyvauja gynėjas, kurį pasikvietė nuteistasis ar išteisintasis, arba kiti asmenys nuteistojo ar išteisintojo sutikimu, arba gynėjas, pasikviestas asmens, kuriam paskirtos ar nepaskirtos priverčiamosios medicinos priemonės, arba jo atstovo pagal įstatymą, arba jo šeimos narių ar artimųjų giminaičiai. Suimtam nuteistajam pranešama apie teisę prašyti paskirti gynėją per septynias dienas nuo pranešimo gavimo dienos.

Jeigu kasacinis skundas paduodamas remiantis nuteistojo ar išteisintojo padėti bloginančiais pagrindais, suimtas nuteistasis turi būti pristatytas į teismą. Laisvėje esantis nuteistasis ar išteisintasis į teismo posėdį kviečiamas šaukimu. Asmenų, kuriems pranešta apie teismo posėdį, neatvykimas nekliudo nagrinėti bylą.

Kasacinės instancijos teismas bylas nagrinėja viešame teismo posėdyje, išskyrus BPK 9 straipsnyje nurodytais atvejais. Paskirtu bylai nagrinėti laiku kolegijos pirmininkas pradeda teismo posėdį ir paskelbia, kokia byla, dėl kieno kasacinio skundo ir dėl kokio teismo nuosprendžio ar nutarties nagrinėjama. Po to kolegijos pirmininkas patikrina, kas atvyko į posėdį, ar apie bylos nagrinėjimo laiką buvo pranešta BPK 375 straipsnyje nurodytiems asmenims. Paskui kolegijos pirmininkas paskelbia bylą nagrinėjančių teisėjų ir dalyvaujančių posėdyje prokurorų, gynėjų, atstovų, vertėjų bei posėdžio sekretoriaus vardus ir pavardes ir paklausia į posėdį atvykusius asmenis, ar jie turi pareiškimų dėl nušalinimo ar prašymų.

Po to vienas iš teisėjų padaro pranešimą, kuriame išdėsto bylos esmę, nuosprendžio ar nutarties, taip pat kasacinio skundo turinį. Po teisėjo pranešimo proceso dalyviai turi teisę duoti žodinius paaiškinimus. Pirmiausia žodis suteikiamas kasatoriui. Po to kalba kiti dalyvaujantys byloje asmenys.

Kai pasisako visi proceso dalyviai, jiems suteikiama teisė papildomai paaiškinti. Paskutinis papildomus paaiškinimus duoda nuteistasis ar išteisintasis arba jų gynėjas.

Išnagrinėjęs bylą, teismas išeina į pasitarimų kambarį priimti nutarties. Priėmus nutartį, teismas grįžta į posėdžių salę, ir kolegijos pirmininkas ar kitas teisėjas paskelbia rezoliucinę nutarties dalį ir išdėsto jos priėmimo argumentus. Visa motyvuota nutartis surašoma ir ją pasirašo visa teisėjų kolegija ne vėliau kaip per septynias dienas, o teismo pirmininko ar Baudžiamųjų bylų skyriaus pirmininko sutikimu - per keturiolika dienų nuo nutarties priėmimo. Jei, išnagrinėjęs bylą kasacine tvarka, nuteistasis paleidžiamas iš suėmimo vietos, nutartis turi būti galutinai surašyta ir perduota vykdyti jos priėmimo dieną.

Pagal BPK 382 straipsnio nuostatas teismas, išnagrinėjęs kasacinę bylą, priima vieną iš šių nutarčių: 1) atmesti kasacinį skundą; 2) panaikinti nuosprendį bei paskesnes teismų nutartis ir bylą nutraukti; 3) panaikinti nuosprendį, jeigu jis nebuvo apskūstas apeliacine tvarka, ir perduoti bylą iš naujo nagrinėti pirmosios instancijos teisme; 4) panaikinti apeliacinės instancijos teismo nuosprendį ar nutartį ir palikti galioti pirmosios instancijos teismo nuosprendį ar nutartį su pakeitimais ar be pakeitimų; 5) panaikinti apeliacinės instancijos teismo nuosprendį ar nutartį ir perduoti bylą iš naujo nagrinėti apeliacine tvarka; 6) pakeisti teismo nuosprendį ar nutartį.

Pagal BPK 378 straipsnio nuostatas trijų teisėjų kolegijos nagrinėjama kasacinė byla gali būti perduota nagrinėti išplėstinei septynių teisėjų kolegijai, jei, baudžiamojo ar baudžiamojo proceso įstatymą tinkamai pritaikius byloje, teisės norma būtų naujai aiškinama teismų praktikoje. Trijų teisėjų kolegijos nagrinėjama kasacinė byla gali būti perduota nagrinėti Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus plenarinei sesijai, jeigu, pritaikius byloje baudžiamąjį ar baudžiamojo proceso įstatymą, byloje atsirastų pagrindas nukrypti nuo Lietuvos Aukščiausiojo Teismo praktikos. Byla išplėstinei septynių teisėjų kolegijai ar Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Baudžiamųjų bylų skyriaus plenarinei sesijai perduodama teisėjų kolegijos nutartimi bet kuriuo teismo posėdžio metu. Ši nutartis paskelbiama posėdyje.

Jei kasacinės instancijos teismas panaikino pirmosios instancijos teismo nuosprendį arba apeliacinės instancijos teismo nuosprendį ar nutartį, byla turi būti nagrinėjama bendra tvarka. Kasacinės instancijos teismo nurodymai yra privalomi teisme iš naujo nagrinėjant bylą. Tačiau kasacinės instancijos teismas neturi teisės iš anksto nustatyti išvadų, kurias galėtų padaryti teismas iš naujo nagrinėdamas bylą.

Iš naujo nagrinėdamas bylą pirmosios instancijos teismas ar apeliacinės instancijos teismas turi teisę sugriežtinti bausmę ar pritaikyti sunkesnę nusikalstamą veiką numatantį baudžiamąjį įstatymą tik tais atvejais, kai nuosprendis ar nutartis panaikinti dėl to, kad reikia pritaikyti sunkesnę nusikalstamą veiką numatantį įstatymą, taip pat kai po nuosprendžio panaikinimo iš naujo nagrinėdamas bylą teismas nustato aplinkybes, rodančias, kad kaltinamasis yra padaręs sunkesnę nusikalstamą veiką.

Iš naujo išnagrinėjus bylą, pirmosios instancijos teismo priimtas nuosprendis ar apeliacinės instancijos teismo nuosprendis ir nutartis gali būti skundžiami bendra tvarka.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Nekaltumo prezumpcija - tai kiekvieno nusikalstamos veikos padarymu įtariamo ar kaltinamo asmens laikymas nekaltu, kol jo kaltumas neįrodytas **BPK** nustatyta tvarka ir nepripažintas įsiteisėjusiu teismo nuosprendžiu.

Įtariamasis - asmuo, sulaikytas įtariant, kad jis padarė nusikalstamą veiką, arba asmuo, apklausiamas apie veiką, kurios padarymu jis įtariamasis, arba į apklausą šaukiamas asmuo, kuriam yra surašytas pranešimas apie įtarimą.

Kaltinamasis - asmuo, dėl kurio **BPK** nustatyta tvarka prokuroras priima kaltinamąjį aktą arba pareiškimą teismui nubausti asmenį baudžiamojo įsakymo tvarka. Kaltinamuoju taip pat laikomas asmuo, prieš kurį teisme nagrinėjama byla privataus kaltinimo ar pagreitinto **proceso** tvarka.

Nuteistasis - asmuo, dėl kurio yra priimtas apkaltinamasis nuosprendis.

Nukentėjusysis - fizinis asmuo, kuriam nusikalstama veika padarė fizinės, turtinės ar moralinės žalos. Asmuo pripažįstamas nukentėjusiuoju ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro nutarimu ar teismo nutartimi.

Gynėjas - asmuo (paprastai - advokatas), kuris įstatymų nustatyta tvarka teikia teisinę pagalbą įtariamajam, kaltinamajam, nuteistajam ar išteisintajam, gina jo teises ir teisėtus interesus.

Ikiteisminio tyrimo pareigūnas - ikiteisminio tyrimo įstaigoje dirbantis asmuo, kuris šios įstaigos ar jos padalinio vadovo pavedimu atlieka **BPK** numatytus ikiteisminio tyrimo veiksmus: siekia nustatyti nusikalstamą veiką padariusį asmenį ir tokios veikos aplinkybes.

Ikiteisminio tyrimo teisėjas - tai apylinkės teismo teisėjas, apylinkės teismo pirminko paskirtas atlikti įstatymų numatytus **proceso** veiksmus bei priimti sprendimus

Prokuroras - prokuratūros pareigūnas, dalyvaujantis baudžiamajame procese pagal savo kompetenciją. Prokuroras baudžiamajame procese atlieka kaltinimo funkciją, t. y. palaiko ikiteisminio tyrimo metu savo suformuluotą kaltinimą.

Kardomosios priemonės - tai tokios priemonės, kurios ikiteisminio tyrimo metu įtariamajam gali būti skiriamos siekiant užtikrinti įtariamojo, kaltinamojo ar nuteistojo dalyvavimą procese, netrukdomą ikiteisminį tyrimą, bylos nagrinėjimą teisme ir nuosprendžio įvykdymą, taip pat siekiant užkirsti kelią naujoms nusikalstamoms veikoms.

Suėmimas - pati griežčiausia kardomoji priemonė, kai įtariamajam laikinai visiškai atimama laisvė.

Namų areštas - įpareigojimas įtariamajam nustatytu metu būti savo gyvenamojoje vietoje, nesilankyti viešosiose vietose ir nebendrauti su tam tikrais asmenimis.

Užstatas - piniginė įmoka, kurią į prokuratūros ar teismo depozitinę sąskaitą sumoka įtariamasis, jo šeimos nariai ar giminaičiai, taip pat kiti asmenys, įmonės ar organizacijos.

Irodymai - tik teisėtais budais gauti duomenys, kurie patvirtina arba paneigia bent vieną aplinkybę, reikšmingą bylai išspręsti teisingai.

KLAUSIMAI

1. Kaip baudžiamojo proceso teisė yra susijusi su baudžiamąja teise?
2. Kokiais atvejais gynėjo dalyvavimas baudžiamojoje byloje yra būtinas?
3. Kokios yra įtariamojo teisių garantijos?
4. Išvardykite nukentėjusiojo teises pagal BPK.
5. Kuo kardamosios priemonės skiriasi nuo baudžiamosios atsakomybės priemonių?
6. Kokiais atvejais nutraukiamas ikiteisminis tyrimas?
7. Kokie kaltinamojo neatvykimo į teismo posėdį padariniai?
8. Kokiais atvejais liudytojas gali būti apklausiamas garso ir vaizdo nuotolinio perdavimo priemonėmis?
9. Kada teismas priima išteisinamąjį nuosprendį?
10. Kuo skiriasi apeliacinis ir kasacinis baudžiamosios bylos nagrinėjimas?

UŽDUOTYS

1. Nubraižykite lentelę, kurioje matytųsi kiekvieno baudžiamojo proceso dalyvio vaidmuo, teisės ir pareigos.
2. Asmuo įtariamas suklastojęs oficialų dokumentą (pvz., licenciją prekiauti alkoholiniais gėrimais). Jis anksčiau nebuvo teistas. Kokią kardomąją priemonę turėtų paskirti prokuroras ar teisėjas?
3. Schemoje pavaizduokite baudžiamosios bylos nagrinėjimo pirmosios instancijos teisme stadijas.

DVYLIKTRAS SKYRIUS

TARPTAUTINĖ IR
EUROPOS SAJUNGOS TEISĖ

1. TARPTAUTINE TEISE

Jokia visuomenė negalėtų egzistuoti neturėdama elgesio taisyklių, padedančių su-derinti tos visuomenės narių interesus ir užtikrinančių bendrą visuomenės interesų apsaugą. Ne išimtis yra tarptautinė bendrija, kurios svarbiausios narės yra suve-renios valstybės. Suprantama, šiai bendrijai gyvuoti taip pat būtinos normos, kuriomis įtvirtinami ir saugomi jos pagrindai bei reglamentuojami bendrijos narių santykiai. Tokios normos ir sudaro tarptautinę teisę.

1.1. TARPTAUTINĖS TEISĖS SĄVOKA

Nors tarptautinė teisė atlieka panašias reguliavimo ir apsaugos funkcijas kaip na-cionalinė teisė, būtų klaidinga jas vertinti tais pačiais kriterijais. Tarptautinės ben-drijos narių santykiai kokybiškai skiriasi nuo nacionalinės teisės reglamentuojamų visuomeninių santykių. Nacionalinė teisė reguliuoja tam tikros valstybės ir jos jurisdikcijai priklausančių asmenų santykius, tuo tarpu tarptautinė teisė funkcionuoja kitokioje aplinkoje ir reglamentuoja kitokio lygmens santykius - pirmiausia santykius, susiklostančius tarp skirtingų valstybių. Šie santykiai yra tarptautinės politikos rezultatas, t. y. atsiranda valstybėms įgyvendinant ir derinant savo politinius bei su jais susijusius ekonominius, socialinius, kultūrinius, humanitarinius ir kitokius interesus.

Taigi nacionalinės ir tarptautinės teisės prigimtis, reguliavimo dalykas, teisėkūros ir teisės normų įgyvendinimo procesas iš esmės skiriasi. Todėl būtų neteisinga, kaip tai dažnai daroma teisės teorijoje, prilyginti tarptautinę teisę nacionalinės teisės šakoms (konstitucinei, administracinei, civilinei ir kitoms) ir nagrinėti ją kaip vienos teisės sistemos dalį, kartu gretinant su kitomis teisės šakomis. Dėl minėtų ypatybių tarptautinė teisė negali būti nacionalinės teisės dalis (ar jos šaka) ir yra ypatinga teisės sistema.

Taigi *tarptautinę teisę* galima apibūdinti kaip *ypatingą sistemą teisės normų, kuriomis reguliuojami valstybių ir kitų jos subjektų tarptautiniai santykiai, atsirandan-tys jiems įgyvendinant ir derinant politinius interesus bei atliekant su tuo susijusias viešojo pobūdžio funkcijas*.

Pačią tarptautinės teisės sąvoką pirmą kartą pavartojo Jeremy Benthamas 1870 m. knygoje „Įvadas į moralės ir įstatymų leidimo principus“. Tačiau iš esmės jis tik atgaivino jau romėnų teisėje vartotus terminus *jus inter gentes* („teisė tarp tautų“) ir *jus gentium* („tautų teisė“). Terminas *jus gentium* romėnų teisėje iš pradžių reiškė civilinės teisės normas, kuriomis buvo reguliuojami Romos piliečių santykiai su nepiliečiais, ir tik vėliau jis imtas vartoti *jus inter gentes* (santykius tarp tautų reguliuojančios teisės) prasme.

Sąvoka tarptautinė teisė lyg ir turėtų reikšti, kad ši teisė reguliuoja santykius tarp tautų, bet iš tikrųjų ji reglamentuoja ne tautų, o valstybių ir kai kurių kitų subjektų santykius. Todėl teisės moksle ne kartą buvo siūlomi kiti pavadinimai – „valstybių teisė“, „valstybių išorinė teisė“, „tarptautinė teisė“. Vis dėlto šie terminai pernelyg riboti, nes tarptautinė teisė reguliuoja ne tik valstybių, bet ir kitų jos subjektų santykius. Be to, kai kuriose kalbose tas pats žodis gali reikšti ir „tauta“, ir „valstybė“. Dar tam tikrais atvejais tarptautiniuose santykiuose gali dalyvauti tiesiogiai tautos, kovojančios už nepriklausomybę. Tačiau paprastai tautos dalyvauja tokiuose santykiuose per savo valstybes, t. y. valstybės tarptautiniuose santykiuose yra savo tautų atstovės ir įgyvendina jų valią, nes jos suverenai paprastai yra atitinkama tauta. Dėl šių priežasčių nei vienas minėtų terminų ir neprigijo.

Be abejo, pati tarptautinė teisė atsirado gerokai anksčiau, negu imtas vartoti šiuo metu įprastas jos pavadinimas. Jau viduramžiais tarp valstybių ėmė formuotis panašūs į dabartinius santykiai, tad atsirado ir atitinkamos tarptautinės teisės normos. Ilgainiui šių normų turinys kito, todėl pagrindiniams tarptautinės teisės istorinės raidos etapams nusakyti kartais vartojami terminai „klasikinė tarptautinė teisė“ ir „šiuolaikinė tarptautinė teisė“. Klasikinė tarptautinė teisė apima tarptautinės teisės raidos laikotarpį nuo pat tokios tarptautinės teisės, kaip ji dabar suprantama, atsiradimo iki Pirmojo pasaulinio karo pabaigos, t. y. nuo XVI a. iki XX a. pradžios. Jos teorinius pagrindus išdėstė Hugo Grocijus savo „Trijose knygos apie karo ir taikos teisę“. Nors ir kokybiškai pakitusius, daugelį klasikinės tarptautinės teisės principų (pvz., pagarba valstybių suverenitetui, suvereni valstybių lygybė, nesiikišimas į valstybių vidaus reikalus, *pacta sunt servanda*, atvirosios jūros laisvė, diplomatinė neliečiamybė) perėmė šiuolaikinė tarptautinė teisė.

Tautų Sąjungos gyvavimo laikotarpį tarp Pirmojo ir Antrojo pasaulinių karų galima laikyti pereinamuoju, nes būtent tada pradėjo formuotis svarbiausieji šiuolaikinės tarptautinės teisės bruožai. Galutinai šiuolaikinė tarptautinė teisė įsitvirtino susikūrus Jungtinėms Tautoms, o jos pagrindiniai principai buvo suformuluoti 1945 m. JT Chartijoje.

Svarbiausi klasikinės ir šiuolaikinės tarptautinės teisės skirtumai yra šie: 1) klasikinė tarptautinė teisė pripažino neribotą valstybių teisę kariauti siekiant įgyvendinti savo interesus, o šiuolaikinė tarptautinė teisė draudžia valstybėms naudoti jėgą ir grasinti ja tarptautiniuose santykiuose (jėgos draudimo principo nuostatos pirmą kartą įtvirtintos 1928 m. Paryžiaus sutartyje dėl atsisakymo nuo karo kaip nacionalinės politikos priemonės (Briano - Kelogo pakte); 2) šiuolaikinėje tarptautinėje teisėje įsitvirtino laisvo tautų apsisprendimo ir pagarbos žmogaus teisėms principai, nebūdingi klasiškai tarptautinei teisei; 3) vieninteliai klasikinės tarptautinės teisės subjektai, galima sakyti, buvo suverenios valstybės, o dabar dalyvavimas tarptautiniuose teisiniuose santykiuose nebėra monopolizuotas ir aktyvūs (nors ir nelygiateisiai) šiuolaikinės tarptautinės teisės subjektai yra ir tarptautinės organizacijos, taip pat kai kurie kiti tarptautinių santykių dalyviai; 4) svarbiausias klasikinės tarptautinės teisės šaltinis buvo paprotinės normos, o daugelis šiuolaikinės tarptautinės teisės šakų ir institutų yra kodifikuota universaliomis ir regioninėmis tarptautinėmis sutartimis.

1.2. TARPTAUTINĖ VIEŠOJI IR TARPTAUTINĖ PRIVATINĖ TEISĖ

Tarptautinė teisė paprastai suprantama kaip tarptautinė viešoji teisė. Tačiau kartais tarptautinės teisės sąvoka išplečiama ir ji apima viešąją bei privatinę tarptautinę teisę.

Tarptautinė viešoji ir tarptautinė privatinė teisė yra susijusios tam tikrais tarptautinio bendradarbiavimo aspektais. Be to, panašūs ir kai kurie tarptautinės viešosios ir privatinės teisės institutai (pvz., valstybės imunitetas), reguliuojami tarptautiniai ekonominiai santykiai, taip pat šaltiniai (pvz., nors ir turi skirtingą reikšmę viešajai ir privatinei teisei, kai kurios tarptautinės sutartys bei nacionaliniai įstatymai yra abiejų teisės sričių šaltiniai).

Vis dėlto negalima nepastebėti didžiulių tarptautinės viešosios ir privatinės teisės skirtumų, kurie atsispindi jau šių teisės sričių pavadinimuose. *Visų pirma*, iš esmės skiriasi jų reguliavimo dalykas: tarptautinė viešoji teisė reguliuoja politinius ir kitus viešąsias funkcijas įgyvendinant atsirandančius santykius tarp suverenių valstybių bei kai kurių kitų tarptautinių santykių subjektų, tuo tarpu privatinė teisė reglamentuoja ne viešo, o privatinio pobūdžio santykius, kuriais įgyvendinami privatūs (turtiniai ir su jais susiję neturtiniai) interesai. *Antra*, pagrindiniai ir svarbiausi tarptautinės viešosios teisės subjektai yra valstybės (fiziniai ir juridiniai asmenys neturi arba turi labai ribotą tarptautinių teisių ir įsipareigojimų apimtį), o tarptautinės privatinės teisės reguliuojamų santykių subjektai paprastai yra fiziniai ir juridiniai asmenys (valstybė šiuose santykiuose dalyvauja rečiau). Pagaliau, *trečia*, tarptautinė viešoji teisė yra ypatinga teisinė sistema, o *tarptautinė privatinė teisė yra vidaus (privatinės) teisės dalis, kurios normos reguliuoja civilinius, šeimos, darbo ir kitus santykius, turinčius tarptautinį (užsienio) elementą* (pagal Lietuvos Aukščiausiojo Teismo senato 2000 m. gruodžio 21 d. nutarimu Nr. 28 aprobuotą Lietuvos Respublikos teismų praktikos, taikant tarptautinės privatinės teisės normas, apibendrinimo apžvalgą). Tarptautinės privatinės teisės reguliuojami santykiai su užsienio elementu susiklostę esant bent vienai iš šių aplinkybių:

1) viena iš santykio šalių yra užsienio fizinis ar juridinis asmuo (pvz., sudaroma tarptautinio prekių pirkimo-pardavimo sutartis tarp Lietuvos ir Vokietijos bendrovių);

2) santykių objektas yra užsienyje (pvz., paveldimas užsienyje esantis nekilnojamasis turtas);

3) juridinis faktas, kurio pagrindu atsiranda, pasikeičia ar pasibaigia tam tikri santykiai, įvyko užsienyje (pvz., dėl Lietuvos piliečio kaltės kilęs eismo įvykis užsienyje);

4) Lietuvoje prašoma įvykdyti užsienio valstybėje priimtą teismo ar arbitražo sprendimą;

5) civilinėje byloje reikalingi įrodymai yra užsienyje arba užsienyje reikia atlikti kitus civilinius procesinius veiksmus.

Taigi tarptautinę privatinę teisę sudaro kolizinės normos (normos, nurodančios, kurios valstybės teisė yra taikytina santykiams su užsienio elementu) ir materialiosios normos (iš esmės sureguliuojančios santykius su užsienio elementu). Kaip

jau minėta, tarptautinės privatinės teisės normos yra ir nacionalinės teisės normos (pvz., dauguma kolizinių normų yra Lietuvos Respublikos civilinio kodekso pirmosios knygos 1 dalies 2 skyriuje „Tarptautinė privatinė teisė“), nors daugeliui jų galėjo turėti įtakos tos tarptautinės sutartys, kuriomis siekiama unifikuoti valstybių nacionalinės teisės normas, reglamentuojančias santykius su užsienio elementu. Todėl tokios tarptautinės sutartys (pvz., 1980 m. Vienos konvencija dėl tarptautinio prekių pirkimo-pardavimo sutarčių), yra reikšmingos, viena vertus, kaip tarptautinės viešosios teisės šaltiniai, nustatantys valstybių išpareigojimus vienodai reglamentuoti privatus teisinius santykius su užsienio elementu, o antra vertus, kaip tarptautinės privatinės teisės šaltiniai, nustatantys tokius santykius reglamentuojančias normas, kurios vienu ar kitu būdu perkeliama į nacionalinę teisę.

Vis dėlto dažniausiai „tarptautinės teisės“ terminas vartojamas viešajai tarptautinei teisei nusakyti, nes ji yra ypatinga teisės sistema. Tuo tarpu tarptautinė privatinė teisė paprastai taip ir įvardijama - su būdvardžiu „privatinė“, siekiant nesupainioti jos, kaip nacionalinės teisės dalies, su įprastu tarptautinės teisės, kaip viešosios teisės, suvokimu.

1.3. TARPTAUTINĖS TEISĖS SPECIFIKA

Svarbiausius specifinius tarptautinės teisės bruožus, skiriančius ją nuo nacionalinės teisės, lemia tarptautinės teisės prigimtis ir paskirtis. Kadangi tarptautinė teisė pirmiausia reguliuoja suverenių ir lygiateisių valstybių santykius, ji nesuteikia jokiame subjektui viršvalstybinės (viršnacionalinės) valdžios ir nėra grindžiama subordinacijos principais. Todėl tarptautinė teisės sistema yra koordinacinio pobūdžio, decentralizuota ir daug labiau priklauso nuo individualių subjektų valios. Šia prasme ji kartais yra laikoma primityvesne už nacionalinę sistemą ir yra lyginama su pirmąsias bendruomenės teisėtvarka, kur teisės normų kūrimas ir įgyvendinimas visiškai priklauso nuo šios bendruomenės narių galios. Be abejo, dėl skirtingo galiausiai valstybių požiūrio į tas pačias problemas tarptautinė teisės sistema daug dažniau susiduria su sunkumais įgyvendinant jos principus ir normas (pvz., sprendžiant jėgos panaudojimo ar tautų apsisprendimo klausimus), taip pat yra labiau veikiamą politinių veiksmų, tačiau visa tai yra neišvengiama realybė, kuri egzistuos tol, kol ši sistema bus grindžiama suverenos valstybių lygybės ir jų veiklos koordinavimo principais. Tarptautinės bendrijos narių ryšiai yra iš esmės kitokie negu pirmąsias bendruomenės, todėl nėra prasmės kalbėti apie tarptautinės teisės sistemos primityvumą.

Toliau aptariami pagrindiniai specifiniai tarptautinės teisės bruožai.

ĮSTATYMŲ LEIDYBOS VALDŽIOS NEBUVIMAS

Pagrindinis subjektas, kuriantis nacionalinę teisinę sistemą, paprastai yra centrinė atstovaujamoji institucija (parlamentas), leidžianti aukščiausios teisinės galios aktus - įstatymus. Tarptautinėje teisinėje sistemoje nėra įstatymų leidybos institucijos („pasaulinio parlamento“). Tarptautinės organizacijos (pirmiausia Jungtinės Tautos) neatlieka įstatymų leidybos funkcijų ir paprastai *nepriima pri-*

valomų valstybėms narėms *sprendimų* (pvz., JT Generalinė Asamblėja priima rekomendacinio pobūdžio rezoliucijas tarptautinio bendradarbiavimo klausimais). Galimos tik labai retos išimtys, susijusios su tam tikrų organizacijų viršnacionalinėmis galiomis spręsti tam tikrus klausimus valstybių apibrėžtose srityse (pvz., Europos Sąjungos institucijos gali priimti privalomus teisės aktus, bet tik tais klausimais, kuriuos valstybės narės paskyrė spręsti ES, be to, jie bus privalomi tik ES šalims).

TARPTAUTINĖS TEISĖS NORMŲ KŪRIMO IR PRIVALOMUMO YPATYBĖS

Kadangi tarptautinėje teisinėje sistemoje nėra įstatymų leidybos valdžios institucijos, tai tarptautinės teisės normas kuria patys jos subjektai. Šios normos kuriamos pirmiausia valstybių sutikimu, suderinant jų valią dėl normų turinio ir teisinio privalomumo. Teisėkūros procesas paprastai vyksta sudarant tarptautines sutartis, formuojant tam tikrą elgesio praktiką ir pripažįstant ją teisiškai privalomą (paprotnių normų atsiradimas) arba priimant tarptautinių organizacijų rezoliucijas.

Tarptautinės teisės normos kuriamos tada, kai jos subjektai būna įsitikinę, jog šios normos yra būtinos. Todėl tokių normų privalomumas priklauso nuo pačių tarptautinės teisės subjektų sutikimo. Tai išreiškiama sudarant tarptautinę sutartį arba kitais būdais pareiškiant savo nuomonę (*opinio juris*) dėl paprotnių normų. Tuo tarpu nacionalinės teisės normų privalomumas priklauso nuo konstitucinės ar kitos teisės normos, suteikiančios įgaliojimus įstatymų leidybos ir kitoms valstybės institucijoms priimti norminius teisės aktus.

CENTRINĖS VYKDOMOSIOS VALDŽIOS NEBUVIMAS

Tarptautinė teisinė sistema neturi ir centrinių vykdomosios valdžios institucijų, atsakingų už tarptautinės teisės normų įgyvendinimą („pasaulio vadovo“ ar „pasaulinės vyriausybės“), analogiškų nacionalinėms vykdomosioms valdžioms. Tik tam tikrais apibrėžtais atvejais tarptautinių organizacijų rezoliucijos gali būti privalomos. Pavyzdžiui, pagal JT Chartiją JT Saugumo Tarybai patikėta pagrindinė atsakomybė už tarptautinės taikos ir saugumo palaikymą, todėl jos rezoliucijos dėl būtinų veiksmų šiam tikslui pasiekti yra privalomos visoms valstybėms.

CENTRINĖS PRIVALOMOS JURISDIKCIJOS TEISMINĖS INSTITUCIJOS NEBUVIMAS

Tarptautinėje teisinėje sistemoje nėra teisminės institucijos, kuri galėtų spręsti visus tarptautinius ginčus ir taikyti sankcijas už tarptautinės teisės pažeidimus. Nors galima teigti, kad egzistuoja toks „pasaulinis teismas“ - JT Tarptautinis Teisingumo Teismas, galintis nagrinėti valstybių ginčus, bet šio Teismo jurisdikcija yra fakultatyvinė, t. y. jis gali spręsti tam tikrą valstybių ginčą tik tokiu atveju, jei abi šalys sutinka su jo nagrinėjimu Teisme. Tuo tarpu nacionalinių teismų jurisdikcija yra privaloma ir paprastai bylai nagrinėti teisme pakanka vienos šalies (ieškovo) kreipimosi, o ar atsakovas sutinka, ar ne - nesvarbu.

TARPTAUTINĖS TEISĖS NORMŲ LAIKYMOŠI
UŽTIKRINIMO YPATYBĖS

Kadangi tarptautinėje teisinėje sistemoje iš esmės nėra centrinių teisėsaugos institucijų, užtikrinančių tarptautinės teisės normų laikymąsi, tai tarptautinės teisės normų laikymosi užtikrinimo priemonės yra gana neefektyvios ir gerokai didesnę reikšmę turi pačių tarptautinės teisės subjektų taikomos savipagalbos priemonės, kuriomis siekiama priversti kitus subjektus laikytis savo įsipareigojimų. Iš tokių priemonių svarbiausios yra atsakomosios priemonės. Tai reiškia, kad viena valstybė kitos valstybės pažeidėjos atžvilgiu imasi atsakomųjų teisinių įsipareigojimų nevykdymo veiksmų (pvz., gali būti atsakomasis muitų įvedimas, jeigu kita valstybė įvedė multus pažeisdama laisvosios prekybos sutartį). Tokios atsakomosios priemonės gali būti taikomos tol, kol nenutraukiamas jų taikymą lėmęs tarptautinės teisės pažeidimas. Be to, atsakomosios priemonės turi būti proporcingos teisės pažeidimui. Atsakomosios priemonės, kurių valstybė imasi individualiai, vadinamos represalijomis, o tos, kurių imamasi kolektyviai (kartu su kitomis valstybėmis) -tarptautinėmis sankcijomis (jos paprastai nustatomos tarptautinių organizacijų rezoliucijose).

TARPTAUTINĖS TEISĖS ŠALTINIAI

i

Skirtingai nuo nacionalinės teisės, tarptautinės teisės šaltiniai neturi hierarchijos (t. y. nėra pasaulinės konstitucijos, įstatymų ir poįstatyminių aktų). Jie tegali būti skirstomi [*pagrindinius* ir *pagalbinius*]. Apskritai ir patys tarptautinės teisės šaltiniai yra kitokie, nes dauguma jų kuriami ne kurios nors vienos institucijos aktais, o tarptautinės teisės subjektų sutarimu.

Pavyzdinis, bet ne išsamus tarptautinės teisės šaltinių sąrašas yra nurodytas JT Tarptautinio Teisingumo Teismo Statuto 38 straipsnyje. Taigi tarptautinės teisės šaltiniai yra:

1. *Tarptautinės sutartys*. Tai tarptautiniai susitarimai, sudaryti raštu tarp tarptautinės teisės subjektų ir reguliuojami tarptautinės teisės, nesvarbu, kiek dokumentų sudaro tokį susitarimą ir koks yra jo pavadinimas, nėra svarbu. Tokių susitarimų sudarymo, vykdymo, taikymo ir galiojimo klausimai sprendžiami pagal tarptautinės, o ne nacionalinės teisės normas. Žinoma, didžiausią reikšmę tarptautinei teisei turi universalios tarptautinės sutartys, pavyzdžiui, JT konvencijos, nes jos paprastai kodifikuoja paprotines tarptautinės teisės normas. Reikšmingos ir regioninės sutartys, pavyzdžiui, Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija. Lokalinės ir dvišalės sutartys mažiau reikšmingos.

2. *Tarptautiniai papročiai*. Tarptautinis paprotys - tai bendra elgesio praktika, pripažinta kaip teisės norma. Taigi paprotys susideda iš dviejų elementų: tam tikros praktikoje susiformavusios elgesio taisyklės, kuri nuolat ir gana ilgą laiką taikoma tomis pačiomis aplinkybėmis (objektyvusis elementas - bendra, pasikartojanti ir neprieštaringa praktika), ir tokios taisyklės pripažinimo teisiškai privaloma (subjektyvusis elementas - valstybių *opinio juris*). Daugelis tarptautinės teisės normų pirmiausia atsirado kaip paprotinės (pvz., 12 jūrmylių teritorinės jūros išorinė riba, diplomatiniai imunitetai), ir tik vėliau jos buvo įtvirtintos (kodifikuotos) tarptautinėmis sutartimis. Tačiau tarptautiniai papročiai nebūtinai turi būti įtvirtinti universaliomis ar kitomis tarptautinėmis sutartimis. Tai, kad egzistuoja tam

tiktos paprotinės normos, gali liudyti teismų ir arbitražų sprendimai, tarptautinių organizacijų rezoliucijos ar net valstybių vienašaliai ir nacionalinės teisės aktai.

3. *Bendrieji teisės principai*. Tai bendri tarptautinės ir nacionalinės teisės (visų teisinių-sistemų) principai, išreiškiantys pagrindines teisės idėjas. Jie kildinami dar iš romėnų teisės. Šių principų pagrindu įveikiamos teisės spragos, toliau kuriamos ir plėtojamos atitinkamos teisės normos. Tokių principų pavyzdžiu galėtų būti principas *ex injuria jus non oritur* („iš neteisėto akto teisės pažeidėjas negali įgyti jokių teisių ar gauti kitokios naudos“), *lex posteriori derogat priori* („vėlesnė teisės norma pakeičia anksčiau galiojusią“) ir daugelis kitų.

4. *Teismų ir arbitražų sprendimai* (su išlyga, kad teismo ar arbitražo sprendimas privalomas tik konkrečios bylos šalims). Jurisprudencija - tai pagalbinis tarptautinės teisės šaltinis, formaliai neturintis precedento galios, bet labai reikšmingas aiškinant galiojančią tarptautinę teisę, t. y. nustatant, ar egzistuoja konkreti tarptautinės teisės norma (tai ypač aktualu taikant papročius kaip teisės normas), taip pat aiškinantis konkrečios paprotinės ar sutartinės normos turinį (tiksliai tarptautinės teisės subjektų teises ir pareigas). Žinoma, didžiausią reikšmę šiuo požiūriu turi JT Tarptautinio Teisingumo Teismo sprendimai, bet tam tikrose srityse ne mažesnę reikšmę turi specializuotų ir regioninių teismų sprendimai (pvz., Europos žmogaus teisių teismo sprendimais grindžiamas Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos aiškinimas). Tuo tarpu nacionalinių teismų ir arbitražų praktika tarptautinės teisės normoms aiškinti pasitelkiama gerokai rečiau.

5. *Doktrina*. Tai tarptautinės teisės mokslo žinios, pateikiamos labiausiai kvalifikuotų įvairių tautų šios srities specialistų. Doktrina taip pat yra pagalbinė priemonė tarptautinės teisės normoms ir jų turiniui nustatyti. Autoritetingiausias tarptautinės teisės doktrininis šaltinis yra JT Tarptautinės teisės komisijos (Generalinės Asamblėjos pagalbinės institucijos tarptautinės teisės kodifikacijai ir pažangiai plėtrai) darbai. Ši komisija rengia universalių tarptautinių sutarčių (konvencijų) projektus, tiria aktualias tarptautinės teisės problemas. Tarptautinis Teisingumo Teismas savo veikloje dažnai remiasi Tarptautinės teisės komisijos parengtų tarptautinių sutarčių komentarais (pvz., 1969 m. Vienos konvencijos dėl tarptautinių sutarčių teisės Komisijos komentaru), taip pat paprotinę tarptautinę teisę kodifikuojančiomis Komisijos studijomis (pvz., valstybių atsakomybės straipsnių projektais).

b. *Tarptautinių organizacijų rezoliucijos* (formaliai jos paprastai yra rekomendacinio pobūdžio). Tai iš esmės Jungtinių Tautų dėka įsitvirtinęs šiuolaikinės tarptautinės teisės šaltinis, kuris nėra paminėtas Tarptautinio Teisingumo Teismo Statute. Tarptautinių organizacijų rezoliucijos yra svarbios kaip pagalbinis tarptautinės teisės šaltinis dviem atvejais. Pirma, rezoliucijos gali išreikšti galiojančias paprotines tarptautinės teisės normas jas kodifikuodamos (pvz., 1970 m. JT Generalinės Asamblėjos Tarptautinės teisės principų deklaracija), taip pat gali išreikšti besikeičiančias tarptautinės teisės normas atspindėdamos jų raidos tendencijas (pvz., Europos Tarybos Ministrų Komiteto rekomendacijos dėl tam tikrų žmogaus teisių aspektų arba Tarptautinės darbo organizacijos rekomendacijos dėl tarptautinių darbo standartų nustatymo). Antra, rezoliucijomis patvirtinami tarptautinių sutarčių tekstai (pvz., 1946 m. JT Generalinė Asamblėja, patvirtindama Konvenciją dėl Jungtinių Tautų privilegijų ir imunitetų, savo rezoliucijoje išreiškė nuomonę, kad kitos tarptautinės organizacijos negali turėti daugiau privilegijų ir imunitetų negu Jungtinės Tautos).

7. *Vienašaliai aktai* - tai tarptautinės teisės subjektų individualios valios aktai (pareiškimai, protestai, notos ar kt.), kuriais priimami tarptautiniai įsipareigojimai (šiuo atveju vienašalis aktas gali būti pagrindinis tarptautinės teisės šaltinis) arba išreiškiama nuomonė dėl aktualių tarptautinės teisės klausimų (šiuo atveju vienašalis aktas laikytinas pagalbiniu šaltiniu). Vienašaliu aktu, pavyzdžiui, buvo 1991 m. Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos, t. y. Atkuriamojo Seimo, nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos prisijungimo prie Tarptautinės žmogaus teisių chartijos dokumentų“, kuriuo Lietuvos valstybė įsipareigojo laikytis 1948 m. Visuotinės žmogaus teisių deklaracijos nuostatų. Valstybių vienašaliais aktais galima laikyti ir nacionalinius įstatymus, turinčius reikšmės tarptautinei teisei. Toks buvo, pavyzdžiui, 2000 m. Lietuvos Respublikos įstatymas „Dėl SSRS okupacijos žalos atlyginimo“.

TARPTAUTINĖS TEISĖS SUBJEKTAI

Nacionalinė teisė reguliuoja tam tikros valstybės, jos jurisdikcijai priklausančių fizinių ir juridinių asmenų santykius (svarbiausias šių santykių subjektas yra žmogus). Tuo tarpu tarptautinės teisės subjektai yra kitokie, nes jos reguliuojami santykiai yra kito - tarptautinio - lygmens, t. y. tarptautinės bendrijos narių santykiai. Todėl pagrindinis ir svarbiausias tarptautinės teisės subjektas yra valstybės. Ar individas (žmogus) gali būti tarptautinės teisės subjektas, nėra vieningos nuomonės, bet bet kuriuo atveju jo tarptautinių teisių ir įsipareigojimų visuma yra labai ribota. 1949 m. konsultacinėje išvadoje dėl žalos Jungtinių Tautų tarnybai atlyginimo Tarptautinis Teisingumo Teismas nurodė, kad tarptautinės teisės subjektas yra darinys, galintis turėti tarptautines teises ir pareigas bei galintis ginti savo teises pareikšdamas tarptautines pretenzijas. Taigi tarptautinės teisės subjektai yra:

1. *Valstybės*. Valstybės klasikiais požymiais laikomi: apibrėžta teritorija, nuolatiniai gyventojai ir valdžia (įdomu tai, kad valstybės pripažinimas paprastai nėra laikomas sąlyga jai kaip tarptautinės teisės subjektui atsirasti). Valstybei dar būdingas vienas požymis, skiriantis ją nuo kitų tarptautinės teisės subjektų, - tai nepriklausomybė ir suverenitetas. Suverenitetas tradiciškai suprantamas kaip valstybės valdžios viršenybė jos viduje bei nepriklausomumas nustatant išorinius santykius. Jo dėka valstybės yra nepavaldžios viena kitai ir lygiateisės. Iš visų tarptautinės teisės subjektų valstybių teisių ir įsipareigojimų visuma yra didžiausia (suverenitetas leidžia joms dalyvauti visų sričių santykiuose, reglamentuojamuose tarptautinės teisės, įgyti atitinkamas teises ir pareigas).

2. *Tarptautinės organizacijos*. Tarptautinės teisės subjektas yra tarpvyriausybinių (tarpvalstybinių) organizacijos, kurios yra tarptautine sutartimi (ar kitu panašiu tarptautinės teisės aktu) įsteigti valstybių susivienijimai tam tikriems nuolatiniais tikslams siekti, be to, turi nuolatinę institucinę struktūrą ir atskirą nuo steigėjų tarptautinį teisinį subjektiškumą. Kadangi tarptautines organizacijas kaip tam tikrą bendradarbiavimo formą steigia valstybės, jas galima laikyti išvestiniais tarptautinės teisės subjektais. Taigi tarptautinės organizacijos nėra suverenūs ir lygiateisiai su valstybėmis dariniai, o jų subjektiškumas (t. y. jų teisių ir įsipareigojimų apimtis) yra ribotas ir priklauso nuo tikslų, kuriuos joms būna iškėlusios valstybės (tam tikra tarptautinė organizacija gali turėti tik tiek teisių ir priimti tiek įsipareigojimų, kiek reikia jos tikslams pasiekti).

Tarptautines organizacijas galima suklasifikuoti pagal kelis kriterijus. Pirma, pagal veiklos mastą jos gali būti skirstomos į universalias (pavyzdžiui, Jungtinės Tautos), regionines (Europos Taryba, Europos Saugumo ir Bendradarbiavimo Organizacija) ir subregionines (Šiaurės Taryba, Baltijos Asamblėja). Antra, pagal narystės pobūdį (naujų narių priėmimo tvarką) tarptautinės organizacijos gali būti skirstomos į atviras (JT) ir uždaras (NATO, ES). Trečia, pagal kompetencijos pobūdį jos gali būti bendros kompetencijos, arba politinės, (JT, ESBO) ir specializuotos, arba techninės, (Pasaulinė sveikatos organizacija, Ekonominio bendradarbiavimo ir plėtros organizacija). Ketvirta, pagal įgaliojimų ir santykių su valstybėmis narėmis pobūdį galima skirti klasikines ir viršnacionalines (ES) organizacijas.

3. *Kovojančios dėl nepriklausomybės tautos.* Tam, kad tokios tautos realiai galėtų naudotis tarptautinės teisės subjekto statusu, iš esmės būtina, kad jų valstybingumo siekis būtų pripažįstamas tarptautiniu mastu, taip pat būtų suformuota tokia tautą tarptautiniuose santykiuose atstovaujanti institucija (pvz., palestiniečiams ilgą laiką atstovavo Palestinos išsivadavimo organizacija).

4. *Specifiniai valstybinio pobūdžio vienetai (suigeneris valstybiniai teritoriniai vienetai),* kurie dėl istorinių ar kitokių priežasčių pripažįstami tarptautinės teisės subjektais. Tokio subjekto pavyzdys yra Šventasis Sostas, kuris turi absoliučią valdžią Vatikano mieste ir yra suverenus iš prigimties, t. y. jo suvereniteto šaltinis yra bažnytinė teisė, o ne kokios nors valstybės ar tautos valia. *Sui generis* tarptautinės teisės subjektu taip pat gali būti laikomas Maltos Ordinas, kuris kaip subjektas tradiciškai pripažįstamas nuo viduramžių.

5. *Fiziniai ir juridiniai asmenys.* Fiziniai ir juridiniai asmenys gali būti laikomi tarptautinės teisės subjektais, jeigu galėjimas kurti tarptautinės teisės normas nebūtų laikomas būtinu tarptautinio teisinio subjektiškumo elementu (suprantama, veikdami privačiai fiziniai ir juridiniai asmenys tarptautinių sutarčių nesudarinėja ir neformuoja paprotinių tarptautinės teisės normų). Bet kuriuo atveju jie kaip subjektai yra tik tam tikrose tarptautinės teisės srityse. Pavyzdžiui, bendrojoje tarptautinėje teisėje įtvirtintos pagrindinės žmogaus teisės ir laisvės bei fizinių asmenų atsakomybės už nusikaltimus pagal tarptautinę teisę principai, be to, tarptautinėmis sutartimis yra įsteigtos specialios žmogaus teisių apsaugos institucijos, galinčios nagrinėti individualias peticijas (pvz., JT Žmogaus teisių komitetas ar Europos žmogaus teisių teismas), taip pat fizinių asmenų baudžiamosios atsakomybės klausimus sprendžiantys teismai (Tarptautinis Baudžiamasis Teismas). Panašiai ir juridiniai asmenys, ypač transnacionalinės korporacijos, gali būti pripažįstami kaip tarptautinės teisės subjektai tik kai kuriose tarptautinės ekonominės teisės srityse (pvz., tarptautinėmis sutartimis gali būti nustatomos investicijų apsaugos garantijos ar tarptautinės prekybos ginčų sprendimo mechanizmas).

1.4. TARPTAUTINĖS IR NACIONALINĖS TEISĖS SANTYKIS

Egzistuoja dvi teorijos dėl tarptautinės ir nacionalinės teisės santykio. Pagal *dualistinę teoriją* tarptautinė ir nacionalinė teisė turi skirtingą reguliavimo dalyką, todėl yra skirtingos teisės sistemos, kurios tiesiogiai nesąveikauja. Tarptautinės teisės normoms taikyti nacionalinėje teisėje kiekvienu atveju būtinas valstybės suve-

renios valios aktas (konstitucinė norma, specialus įstatymas ar kitas teisės aktas). Dualistine koncepcija paprastai vadovaujasi bendrosios (anglosaksų) teisės sistemos šalys.

Monistinė teorija, neneigdamą specifinių tarptautinės ir nacionalinės teisės bruožų, pripažįsta, jog šios teisės sistemos tiesiogiai sąveikauja ir yra vieningoje sistemoje (iš tiesų yra daug sričių, kurios yra reguliuojamos ir tarptautinės, ir nacionalinės teisės normų). Vienas iš pagrindinių monizmo principų yra tarptautinės teisės viršenybė prieš nacionalinę teisę, t. y. nacionalinės teisės normų priklausomumas nuo tarptautinės teisės, nes valstybės atsiradimo ir jos suverenos valdžios šaltinių paprastai laikomos tarptautinės teisės normos.

Lietuvos Respublikos, kaip ir daugelio kontinentinės Europos šalių, teisės sistema grindžiama monistine koncepcija. Jos taikymas visų pirma nulemtas Konstitucijos 138 straipsnio 3 dalies, kurioje skelbiama, kad Seimo ratifikuotos tarptautinės sutartys yra sudedamoji nacionalinės teisės sistemos dalis. Konstitucinio Teismo jurisprudencijoje (pvz., 1995 m. sausio 24 d. išvadoje dėl Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai, 1995 m. spalio 20 d. nutarime dėl Tarptautinių sutarčių įstatymo atitikimo Konstitucijai) ši konstitucinė nuostata išaiškinta kaip leidžianti Lietuvos teisėje tiesiogiai taikyti ratifikuotų tarptautinių sutarčių nuostatas kaip nacionalinius įstatymus, pripažinti tokioms sutartims įstatymų galią. Tačiau būtina atsižvelgti ir į tai, kad dabar galiojančio 1999 m. Tarptautinių sutarčių įstatymo 11 straipsnio 2 dalyje įtvirtintas ratifikuotų tarptautinių sutarčių viršenybės prieš nacionalinius įstatymus principas. Ten rašoma, kad „jei įsigaliojusi ratifikuota Lietuvos Respublikos tarptautinė sutartis nustato kitokias normas negu Lietuvos Respublikos įstatymai, kiti teisės aktai, galiojantys šios sutarties sudarymo metu arba įsigalioję po šios sutarties įsigaliojimo, taikomos Lietuvos Respublikos tarptautinės sutarties nuostatos“. Taigi ratifikuotos tarptautinės sutartys negali prieštarauti tik Konstitucijai (jos 7 straipsnio 1 dalyje skelbiama, jog negalioja bet koks Konstitucijai priešingas teisės aktas). Tuo tarpu Seimo neratifikuotos Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys iš esmės turi poįstatyminių teisės aktų galią, nes negali prieštarauti ne tik Konstitucijai, bet ir įstatymams (įstatymų ar aukštesnės galios aktus gali priimti tik Seimas).

Nacionalinės teisės santykio su bendrąja tarptautine teise pagrindai nustatyti ir Lietuvos Respublikos Konstitucijos 135 straipsnio 1 dalyje, įpareigojančioje valstybę savo užsienio politikoje vadovautis visuotinai pripažintais tarptautinės teisės principais ir normomis. Iš pažiūros ši nuostata gali pasirodyti dualistinė, nes galima pagalvoti, kad vidaus ir užsienio politikos yra atskirtos ir bendrosios tarptautinės teisės normos netaikomos nacionalinėje teisėje. Tačiau praktikoje ši nuostata aiškinama plačiau, remiantis monistine koncepcija. Pavyzdžiui, Lietuvos Aukščiausiojo Teismo senatas 2000 m. gruodžio 21 d. nutarimu Nr. 28 aprobuotoje Lietuvos Respublikos teismų praktikos taikant tarptautinės privatinės teisės normas apibendrinimo apžvalgoje konstatavo, kad vienas iš visuotinai pripažintų tarptautinės teisės principų, kuriuo pagal Konstitucijos 135 straipsnio 1 dalį privalo vadovautis Lietuvos Respublika, yra tarptautinės teisės viršenybės prieš vidaus (nacionalinę) teisę principas. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo senatas taip pat pabrėžė, kad šis principas reiškia ir neratifikuotų tarptautinių sutarčių viršenybę esant jų kolizijai su nacionaline teise. Šį teiginį Teismas pagrindė Civilinio ir kitų kodeksų bei įstatymų nuostatomis, kuriose numatyta visų galiojančių tarptautinių sutarčių priorite-

tas šių įstatymų reguliuojamose specialiosiose srityse. Be to, Lietuvos Respublikos tarptautinių operacijų, pratybų ir kitų karinio bendradarbiavimo renginių įstatymo 5 straipsnio 4 dalyje, atsižvelgiant į Konstitucijos 135 straipsnio 1 dalį, Seimas įpareigojamas vadovautis visuotinai pripažinta tarptautinių sutarčių teisės norma, draudžiančia nesilaikyti tarptautinės sutarties tarptautinės teisės normų nenumatytu atveju, t. y. Seimas privalo patvirtinti Respublikos Prezidento sprendimą dalyvauti kolektyvinės gynybos operacijoje, užtikrindamas savo paties ratifikuotos kolektyvinės gynybos sutarties vykdymą.

Suprantama, ne visos tarptautinės teisės normos pagal savo pobūdį gali būti taikomos nacionalinėje teisėje *tiesiogiai*. Todėl tarptautinės teisės normos nacionalinėje teisėje gali būti įgyvendinamos dar keliais būdais - *nuoroda* ir *inkorporacija*.

Nuoroda yra toks tarptautinės teisės normų įgyvendinimo nacionalinėje teisėje būdas, kai blanketinėje nacionalinės teisės normoje nurodoma taikyti tarptautinės teisės normas. Nuoroda gali būti bendroji arba konkrečioji. Bendrojoje nuorodoje apskritai nurodoma taikyti tarptautinės teisės normas, nenurodant konkrečių normų (pvz., Lietuvos Respublikos civilinio proceso kodekso 1 straipsnio 3 dalyje nurodyta taikyti tarptautines sutartis, jeigu jose numatytos kitokios normos nei nacionaliniuose įstatymuose). Konkrečiojoje nuorodoje yra nurodoma taikyti konkrečiai įvardytas tarptautinės teisės normas (pvz., Lietuvos Respublikos patentų įstatymo 47 straipsnyje nustatyta, kad šiam Įstatymui nurodant tarptautinę patentinę paraišką, kartu „duodamos nuorodos į Patentinės kooperacijos sutarties ir ją papildančios instrukcijos straipsnius“).

Inkorporacija yra toks tarptautinės teisės įgyvendinimo būdas, kai tarptautinės teisės normos perkeliamos į nacionalinės teisės aktą, jas konkretizuojant ir adaptuojant pagal valstybės teisinės sistemos ypatumus (pvz., Lietuvos Respublikos ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai įstatymo 2 straipsnio 1 dalies ir 5 straipsnio nuostatos, kuriose apibrėžiami agresija ir agresijos aktai, buvo suformuluotos atsižvelgiant į atitinkamas 1974 m. JT Generalinės Asamblėjos rezoliucijos dėl agresijos apibrėžimo nuostatas).

1.5. TARPTAUTINĖS TEISĖS SISTEMA

Tarptautinės teisės sistema yra jos vidinė struktūra. Ją galima nagrinėti keliais požiūriais. Pirmiausia galima išskirti *bendrąją k partikuliarinę tarptautinę teisę*. *Bendrąją tarptautinę teisę* sudaro visuotinai pripažįstamos ir visus tarptautinės teisės subjektus įpareigojančios normos, įtvirtintos universaliais papročiais ar universaliomis tarptautinėmis sutartimis (todėl bendroji tarptautinė teisė dar gali būti vadinama universaliaja). *Partikuliarinė tarptautinė teisė* įpareigoja ne visas, o tik tam tikrą valstybių skaičių. Ji gali būti regioninė (pvz., ESBO principai ar regioninės žmogaus teisių apsaugos sistemos) arba lokalinė (kelių valstybių sudarytos tarptautinės sutartys).

Tarptautinės teisės sistemą taip pat galima suskirstyti į dvi dalis.

Bendrajai tarptautinės teisės daliai priskiriamos tos normos, kurios gali būti taikomos visose tarptautinių santykių srityse. Bendrąją dalį sudaro šie institutai ir šakos: 1) pagrindiniai tarptautinės teisės principai (dauguma jų yra kodifikuoti 1970 m. JT Generalinės Asamblėjos Tarptautinės teisės principų deklaracijoje);

2) tarptautinės teisės subjektų padėties institutas, be kita ko, apimantis pripažinimą ir valstybių teisių perėmimą (pagrindiniai valstybių teisių perėmimo instituto šaltiniai yra 1978 m. Vienos konvencija dėl valstybių teisių perėmimo sutarčių atžvilgiu bei 1983 m. Vienos konvencija dėl valstybių teisių perėmimo valstybės nuosavybės, archyvų ir skolų atžvilgiu); 3) žmogaus teisių institutas (pagrindiniai šaltiniai - Tarptautinės žmogaus teisių chartijos dokumentai: 1948 m. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija, 1966 m. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas bei 1966 m. Tarptautinis ekonominių, socialinių ir kultūrinių teisių paktas); 4) tarptautinių sutarčių teisė (pagrindinis šaltinis - 1969 m. Vienos konvencija dėl tarptautinių sutarčių teisės); 5) tarptautinės teisės atsakomybės institutas (pagrindinis šaltinis - 2001 m. JT Tarptautinės teisės komisijos Valstybių atsakomybės už tarptautinės teisės pažeidimus straipsnių projektas).

Specialiąją tarptautinės teisės dalį sudaro tos normos, kurios yra taikomos tik tam tikrose tarptautinių santykių srityse. Specialiajai daliai priklauso šios tarptautinės teisės šakos: 1) diplomatinė ir konsulinė teisė (pagrindiniai šaltiniai - 1961 m. Vienos konvencija dėl diplomatinės santykių bei 1963 m. Vienos konvencija dėl konsulinių santykių); 2) tarptautinių organizacijų (institucijų) teisė (pagrindiniai šaltiniai - 1946 m. Konvencija dėl Jungtinių Tautų privilegijų ir imunitetų, 1975 m. Vienos konvencija dėl valstybių atstovavimo jų santykiuose su universalaus pobūdžio tarptautinėmis organizacijomis); 3) tarptautinė humanitarinė teisė (pagrindiniai šaltiniai - 1949 m. Ženevos konvencijos dėl karo aukų apsaugos ir jų 1977 m. papildomi protokolai); 4) tarptautinė baudžiamoji teisė (pagrindinis šaltinis - 1998 m. Tarptautinio Baudžiamojo Teismo Romos Statutas); 5) tarptautinė ekonominė teisė (pagrindiniai šaltiniai - 1947 m. Generalinis susitarimas dėl tarifų ir prekybos (GATT) ir jį plėtojantys kiti Pasaulinės prekybos organizacijos susitarimai); 6) tarptautinė jūrų teisė (pagrindinis šaltinis - 1982 m. JT Jūrų teisės konvencija); 7) tarptautinė oro teisė (pagrindinis šaltinis - 1944 m. Čikagos konvencija dėl tarptautinės civilinės aviacijos); 8) tarptautinė kosmoso teisė, tarptautinė ekologinė teisė ir kt.

1.6. *JUS COGENS* NORMOS

Nors tarptautinės teisės normos neturi tokios hierarchijos kaip nacionalinės teisės normos, vis dėlto šiuolaikinė tarptautinė teisė turi ypatingų normų kategoriją, vadinamą *jus cogens*. Šių normų turinys pirmą kartą buvo suformuluotas 1969 m. Vienos konvencijos dėl tarptautinių sutarčių teisės 53 straipsnyje: *jus cogens* norma - tai bendrosios tarptautinės teisės imperatyvioji norma, kurią visa tarptautinė valstybių bendrija pripažįsta kaip normą, nuo kurios neleidžiama nukrypti, ir kuri gali būti pakeista tik paskesne tokio pat pobūdžio norma. Doktrinoje nurodytos tokios: «* *cogens* normos: jėgos nenaudojimo principas (agresijos draudimas); laisvo tautų apsisprendimo teisė (kolonializmo ar kitokio užsienio viešpatavimo draudimas); pagrindinės žmogaus teisės ir laisvės (genocido, kankinimų, rasinės ir kitokios diskriminacijos, piratavimo, vergovės ir prekybos žmonėmis draudimas); humanitarinės teisės principai (karo nusikaltimų ir nusikaltimų žmonijai draudimas). Kadangi *jus cogens* normos saugo fundamentaliąsias tarptautinės bendrijos vertybes, jos gali būti lyginamos su nacionalinės teisės konstituciniais principais.

Jus cogens normų pažeidimai laikomi sunkiausiais tarptautinės teisės pažeidimais, ir esant tokiems pažeidimams visa tarptautinė bendrija laikoma nukentėjusia ir gali imtis veiksmų teisėtumui atkurti. Sutartys, prieštaraujančios *jus cogens* normoms, yra niekinės. Draudžiamos ir atsakomosios priemonės, kuriomis būtų nesilaikoma įsipareigojimų pagal šias normas.

1.7. PAGRINDINIAI TARPTAUTINĖS TEISĖS PRINCIPAI

Pagrindinius tarptautinės teisės principus derėtų skirti nuo bendrųjų teisės principų, kaip tarptautinės teisės šaltinio. Pastarieji yra bendri visoms teisėms sistemoms, o pagrindiniai tarptautinės teisės principai yra būdingi tik tarptautinei teisei - jie yra specifinės pamatinės tarptautinės teisės normos.

Pagrindiniai šiuolaikinės tarptautinės teisės principai išvesti iš Jungtinių Tautų tikslų ir principų, įtvirtintų Jungtinių Tautų Chartijos 1 ir 2 straipsniuose. Jie išplėtoti 1970 m. JT Generalinės Asamblėjos deklaracijoje dėl tarptautinės teisės principų, susijusių su draugiškais valstybių santykiais ir jų bendradarbiavimu pagal Jungtinių Tautų Chartiją (dažnai ši Deklaracija vadinama Tarptautinės teisės principų, arba Draugiškų santykių, deklaracija), taip pat kai kuriuose regioniniuose dokumentuose (1975 m. Saugumo ir bendradarbiavimo Europoje pasitarimo (ESBK) Helsinkio Baigiamajame akte).

Toliau aptariami pagrindiniai tarptautinės teisės principai.

Jėgos nenaudojimo principas. Šis principas draudžia tarptautiniuose santykiuose naudoti jėgą ar grasinti jėga kurios nors valstybės teritoriniam vientisumui, politinei nepriklausomybei ar bet kurio kitu būdu, nesuderinamu su JT tikslais. Pagal Jungtinių Tautų Chartiją ginkluota jėga teisėtai gali būti panaudota savigynos nuo ginkluoto užpuolimo atveju arba sankcionavus JT Saugumo Tarybai grėsmės taikai, taikos pažeidimo ar agresijos atveju. Išimtiniais humanitarinės intervencijos atvejais ginkluotos jėgos panaudojimas gali būti pateisinamas būtinybe įgyvendinti Jungtinių Tautų tikslus (tarptautiniam saugumui palaikyti ir žmogaus teisėms ginti). Tai gali būti padaryta net nesankcionavus Saugumo Tarybai, kai pastaroji nepajėgi imtis būtinų taikai ir saugumui palaikyti veiksmų (tokia, pvz., buvo 1999 m. NATO humanitarinė intervencija į Kosovą).

Taikaus tarptautinių ginčų sprendimo principas. Pagal jį visi tarptautiniai ginčai turi būti sprendžiami tik taikiomis priemonėmis (derybomis, teikiant gerąsias paslaugas ar tarpininkaujant, tyrimu ar sutaikymu, nagrinėjant ginčą arbitraže ar teisme arba tarptautinėse organizacijose).

Tautų lygiateisiškumo ir apsisprendimo principas. Pagal jį visos tautos turi teisę laisvai, be kišimosi iš išorės, nustatyti savo politinį (valstybinį) statusą, taip pat pasirinkti ekonominės, socialinės ir kultūrinės raidos kelią.

Nesikišimo į valstybių vidaus reikalus principas draudžia kištis į kitos valstybės reikalus, kurie nėra reguliuojami tarptautinės teisės normų ir priklauso išimtinai tos valstybės kompetencijai.

Valstybių suverenios lygybės principas. Pagal jį visos valstybės yra lygiateisės tarptautinės bendrijos narės ir naudojasi visiško suvereniteto teisėmis.

Valstybių bendradarbiavimo principas įpareigoja valstybes bendradarbiauti siekiant Jungtinių Tautų tikslų.

Sąžiningo tarptautinių įsipareigojimų vykdymo principas įpareigoja laikytis ir sąžiningai vykdyti įsipareigojimus, kylančius iš tarptautinių sutarčių ir paprotinių tarptautinės teisės normų.

Pagarbos žmogaus teisėms ir pagrindinėms laisvėms principas įpareigoja gerbti ir be jokios diskriminacijos visiems užtikrinti prigimtines žmogaus teises ir pagrindines laisves.

Valstybių teritorinio vientisumo principas yra išvestas iš valstybių suverenios lygybės principo ir įpareigoja gerbti bei nesikėsinti į valstybių teritorijos vientisumą.

Sienų neliečiamumo principas yra išvestas iš valstybių teritorinio vientisumo principo ir draudžia kėsintis į valstybių sienas, nustatytas pagal tarptautinės teisės normas (neliečiamos yra tik teisėtos sienos). Suprantama, valstybių sienos gali būti keičiamos pagal laisva tam tikrų valstybių valia sudaromas tarptautines sutartis.

2. EUROPOS SĄJUNGOS TEISĖ

Dabartinė Europos Sąjunga (toliau - ES) yra labai sudėtinga valstybių vienijimosi įvairiose bendradarbiavimo srityse forma. Jos kompetencijai priklauso bendra prekybos politika, vidaus rinka, kurioje tarp valstybių narių panaikinamos kliūtys laisvam prekių, asmenų, paslaugų ir kapitalo judėjimui, priemonės, susijusios su asmenų atvykimu ir judėjimu, bendra politika transporto srityje ir t. t.

Ilgą laiką ES pagrindą sudarė trys viršnacionalinės tarptautinės organizacijos - Europos Bendrijos. Jų steigiamosios sutartys (1951 m. Paryžiaus sutartis, netekusi galios 2002 m. liepos 23 d., kuria įkurta Europos anglies ir plieno bendrija (EAPB); dvi 1957 m. Romos sutartys, kuriomis įkurtos Europos ekonominė bendrija (EEB) bei Europos atominės energijos bendrija (EAEB)) ir jų pagrindu Bendrijų institucijų išleisti teisės aktai, skirtingai nuo klasikinių tarptautinių organizacijų aktų, sudaro vieningą teisės sistemą. Pagrindinė iš minėtų bendrijų yra Europos ekonominė bendrija (EEB). 1992 m. Maastrichte iš sutarties pavadinimo buvo išbrauktas žodis „ekonominė“ (atitinkamai EEB tapo EB) - šis nedidelis pakeitimas jau rodė EB ketinimus iš ekonominės bendrijos laipsniškai virsti politine sąjunga. 1992 m. Maastrichto sutartis, kuria įsteigta ES, nepanaikino atskiro trijų bendrijų gyvavimo, nes formaliai jos niekada nebuvo sujungtos. Įdomu tai, kad trys Bendrijos tebegyvuoja kaip tarptautinės teisės subjektai, tuo tarpu ES tarptautinis teisinis subjektiskumas nėra pripažintas iki šiol. Tiesa, reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad 2003 m. birželio 13 d. ir liepos 10 d. Europos Konvento bendru sutarimu priimto Sutarties dėl Europos Konstitucijos projekto, kuris buvo pateiktas Europos Tarybos Pirmininkui Romoje 2003 m. liepos 18 d. (2003/C 169/01), 6 straipsnio nuostatos numato Europos Sąjungai juridinio asmens statusą.

Europos integracijos procesas prasidėjo jau įsteigus Europos Bendrijas, tačiau Maastrichto sutartimi prasidėjo šio proceso naujas etapas. Tai rodo ne tik joje deklaruojamas „Europos Sąjungos“ kūrimas. ES sutartyje numatytos naujos bendradarbiavimo formos ES operatyvinių klausimų srityje, t. y. Bendrosios užsienio ir saugumo politikos (BUSP) ir Bendradarbiavimo teisingumo bei vidaus reikalų politikos (BTVP) srityje. 1997 m. spalio 2 d. Amsterdamo sutartimi, įsigaliojusia 1999 m. gegužės 1 d., daug buvusių BTVP klausimų (migracijos, vizų, pabėgėlių

politikos klausimai) buvo perduoti EB kompetencijai. Taip buvo susiaurintas trečiasis ES ramstis. Jam palikti tik *policijos ir teisinio bendradarbiavimo baudžiamosiose bylose (PTB) klausimai*. Kartais šis bendradarbiavimas gali būti vadinamas policijos ir teismų bendradarbiavimu baudžiamosiose bylose, žodžius *judicial cooperation* verčiant į lietuvių kalbą kaip *teismų bendradarbiavimą* (bet kartais pagal prasmę žodis *judicial* gali nurodyti ne tik į teismą, bet ir į teisę). Tačiau atsižvelgiant į ES sutarties tekstą vokiečių kalba ir jos turinį, šiuo atveju geriau tiktų *teisinio bendradarbiavimo* sąvoka, nes jis apima ne tik teismų, bet ir kitų kompetentingų teisėsaugos institucijų bei ministerijų bendradarbiavimą, taip pat baudžiamųjų įstatymų derinimą. Būtina pabrėžti, kad ES nėra vienuma, apimanti Europos Bendrijas. ES valdymo institucija - Europos Taryba - nustato tam tikrus bendruosius politinius tikslus ir Europos Bendrijoms (ES sutarties 4 (buv. D) str.), tačiau pačios Europos Bendrijos dėl to negali pasikeisti (ES sutarties 47 str.).

ES būdinga tai, kad valstybės narės turi jai perduoti savo aukščiausiai valdžiai priklausančios kompetencijos dalį. Taigi svarbiausias ES bruožas, palyginti su kitomis tarptautinėmis organizacijomis, yra tas, kad jos nariai, siekdami sukurti bendrais ryšiais susietą organizacinę bei politinę sąjungą, paaukoja dalį savo suverenių teisių. Dėl šios aukos ES įgyja nepriklausomus nuo valstybių narių įgaliojimus, kuriais remiantis gali priimti teisės aktus, turinčius valstybės įstatymų galią ir prioritetą prieš ES valstybių narių priimamus įstatymus.

Kad Europos Bendrijos yra viršnacionalinės organizacijos, rodo tokie požymiai: 1) Europos Bendrijų teisės savarankiškumas ir viršenybė (tačiau jos įgyvendinimas priklauso nuo valstybių narių konstitucinių normų); 2) Europos Bendrijų teisės tiesioginis veikimas (tam tikriems Bendrijų teisės aktams nereikia nacionalinių patvirtinimo aktų); 3) Europos Bendrijų finansinis savarankiškumas.

Europos Bendrijos neturi įgaliojimų kompetencijos, t. y. kompetencijos, kurios reikia įgaliojimams sukurti. Tiesa, EB sutarties 308 straipsnio nuostatose numatyta, kad, jei pasirodytų, jog veikiant bendrai rinkai kokiam nors iš Bendrijos tikslų pasiekti reikia, kad Bendrija imtųsi veiksmų, kuriems šioje Sutartyje nenumatyti reikalingi įgaliojimai, Taryba vieningu sprendimu gali imtis reikiamų priemonių. Be to, 94 ir 95 straipsniuose Bendrijoms suteikta didelė erdvė savo įgaliojimams vykdyti, tačiau įgaliojimų kompetencija atitenka valstybėms narėms. Ribotų įgaliojimų principas, lemiantis Bendrijų įgaliojimus, pirmą kartą aiškiai įtvirtintas ES sutarties 5 straipsnyje ir EB sutarties 5 straipsnio 1 dalyje. ES sutarties 6 straipsnio 4 dalies nuostata rodo, jog ES imasi tam tikrų priemonių, reikalingų jos tikslams pasiekti bei politikai įgyvendinti. Tačiau iš esmės ši nuostata interpretuojama kaip nesuteikianti įgaliojimų, t. y. įgaliojimus kuriančiosios kompetencijos.

Pavadinimai „Europos Sąjungos teisė“ ir „Europos Bendrijų teisė“ pastaruoju metu vartojami sinonimiškai. Mes toliau tekste vartosime „Europos Bendrijų teisės“ terminą.

2.1. EUROPOS BENDRIJŲ TEISĖS VIRŠENYBĖ

Europos Bendrijų teisės viršenybė nacionalinės teisės atžvilgiu buvo pripažinta ir pagrįsta 1964 m. liepos 15 d. Europos Bendrijų Teisingumo Teismo (ETT) priimtame garsiaame bylos 6/64 *Costa* prieš *ENEL* sprendime. Jame ETT taip išaiškino Europos Bendrijų ir jų teisės sistemos prigimtį: valstybės narės, nors tik tam tikro-

se srityse, bet vis dėlto suvaržo savo suverenias teises, sukurdamos teisinį vienetą, įpareigojantį susijusius subjektus ir patį save.

Bylos *Costa* prieš *ENEL* sprendime ETT įtvirtino Europos Bendrijų pirminės teisės viršenybę vėliau priimtų nacionalinės teisės normų atžvilgiu. Vėliau, 1970 m. gruodžio 17 d. sprendime, priimtame nagrinėjant Tarptautinės prekybos bendrovės (vok. *Internationale Handelsgesellschaft*) bylą 11/70, Teismas išplėtė Europos Bendrijų teisės viršenybės principo taikymą ir Bendrijų antrinei teisei.

Simmenthal II bylos 106/77 sprendime, priimtame 1978 m. kovo 9 d., ETT taip suformulavo Europos Bendrijų teisės viršenybės principą: „Valstybėje narėje paskirtas teisėjas savo kompetencijos ribose yra įgaliotas taikyti Europos Bendrijų teisės nuostatas jų neribodamas, taip pat ginti atskiram asmeniui suteiktas teises. Tuo tarpu prieštaraujančios Europos Bendrijų teisei nacionalinės teisės normos netaikomos, neatsižvelgiant į tai, kada jos buvo priimtos, - po atitinkamo Europos Bendrijų teisės akto priėmimo ar iki jo". Iš šio ETT sprendimo, be kita ko, aišku, kad Europos Bendrijų teisės viršenybė yra teisės taikymo, o ne jos galiojimo apskritai principas. Tais atvejais, kai tiesiogiai taikomose Europos Bendrijų teisės nuostatose įtvirtintos iš esmės kitos teisės ar pareigos negu atitinkamos nacionalinės teisės normose, tai pastarosios normos netaikomos, o nacionalinės įstaigos ir teismai įpareigojami taikyti tik Europos Bendrijų teisės nuostatas.

Rendamas Europos Bendrijų teisės viršenybės principu, ETT užtikrina vieningą Bendrijų teisės taikymą ir besąlyginį veikimą jos taikymo srityje.

2.2. EUROPOS BENDRIJŲ TEISĖS TIESIOGINIS GALIOJIMAS IR TAIKYMAS

Skirtingai nuo tarptautinių sutarčių teisės ir įprastų tarptautinių sutarčių, Europos Bendrijų pirminė teisė ir jos normomis pagrįsti reglamentai yra privalomi ne tik Bendrijų steigiamųjų sutarčių šalims - valstybėms narėms, bet taip pat gali sukurti teises ir pareigas tretiesiems asmenims, t. y. valstybėse narėse esantiems fiziniams ir juridiniams asmenims. Šis visai Europos Bendrijų pirminei teisei ir jos pagrindu priimtiems reglamentams būdingas galiojimas vadinamas tiesioginiu galiojimu (vok. *unmittelbare Geltung*, angl. *direct applicability*).

Tam, kad pirminės Europos Bendrijų teisės aktai bei reglamentai galiotų ir pasidarytų privalomi valstybėse narėse, nereikia nacionalinių vyriausybių ar parlamentų specialių veiksmų. Pakanka tik kad valstybė įstotų į Europos Bendrijas ir dalyvautų priimant Bendrijų teisės aktus, kad pirminė teisė ir reglamentai taptų sudėtine valstybės vidaus teisės sistemos dalimi. Tokia taisyklė taip pat galioja ir Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos (EZTK) normoms. Visos kitos tarptautinės sutartys (pvz., GATT ar TDO konvencijos) valstybėse narėse negali tiesiogiai sukurti teisių ir pareigų fiziniams bei juridiniams asmenims. Šių sutarčių pagrindu teisės ir pareigos fiziniams bei juridiniams asmenims gali būti sukurtos tik netiesiogiai, t. y. priėmus nacionalinį transformacijos ar taikymo aktą.

Europos Bendrijų teisei būdingas *tiesioginis taikymas* (vok. *unmittelbare Anwendbarkeit*, angl. *direct effect*) reiškia, kad valstybėse narėse esančių fizinių ir juridinių asmenų teisės bei pareigos gali būti grindžiamos ne tik nacionalinės teisės normomis.

Tiesiogiai taikytina Europos Bendrijų teisės norma turi būti: 1) pakankamai aiškiai, išsamiai ir besąlygiškai suformuluota; 2) pagrindžianti valstybių narių ar valstybėse narėse esančių fizinių ir juridinių asmenų veikimo ar neveikimo pareigą; 3) tokio pobūdžio, kad nacionalinės įstaigos ir teismai galėtų šią teisės normą taikyti nesiimdami papildomų valstybinių priemonių.

2.3. EUROPOS BENDRIJŲ TEISĖS VIENINGO VEIKIMO UŽTIKRINIMAS BEI TAIKYMAS VALSTYBĖSE NARĖSE

Teisės sistema tik tada gali būti įvardyta kaip Europos Bendrijų teisės sistema, jei Europos Bendrijų teisės taikymas visose valstybėse narėse yra vieningas ir visiškai nepriklauso nuo skirtingų sąlygų. Europos Bendrijų steigiamosiose sutartyse, beje, apie tai neužsimenama. Todėl ETT įtvirtino Europos Bendrijų teisės viršenybę nacionalinės teisės atžvilgiu. O užtikrina ją ne ETT, o nacionaliniai teismai, kurie atsakingi už Europos Bendrijų teisės laikymąsi savo valstybėse. Vis labiau pripažįstama, kad praktiškai neužtikrinus vieningo Europos Bendrijų teisės įgyvendinimo visoje Europos Bendrijų teritorijoje, vidaus rinkos kūrimas būtų neveiksmingas arba galėtų iškraipyti konkurenciją. Europos Komisija skiria ypatingą dėmesį vieningai Europos Bendrijų teisės taikymo praktikai užtikrinti, todėl 1992 m. vasario 7 d. Maastrichto konferencijos išaiškinime valstybės narės buvo paragintos laikytis ETT suformuluotų bei išstobulintų veiksmingumo (vok. *Effizienzgebot*) ir diskriminacijos draudimo (vok. *Diskriminierungsverbot*) principų, o Europos Komisija paraginta kontroliuoti, kad šių principų būtų laikomasi.

2.4. EUROPOS BENDRIJŲ TEISĖS SISTEMA

Europos Bendrijų teisė susideda iš vadinamosios pirminės ir antrinės, arba išvestinės, Europos Bendrijų teisės.

Pirminę Europos Bendrijų teisę sudaro Europos Bendrijų (EB (EEB), EAEB) steigiamosios sutartys, įskaitant jų priedus bei protokolus, taip pat vėlesnius šių sutarčių papildymus bei pakeitimus. Svarbiausieji papildymai ir pakeitimai užfiksuoti 1965 m. Susiliejo sutartyje, valstybių prisijungimo prie Europos Bendrijų steigiamųjų sutarčių sutartyse (1972, 1979, 1985, 1994 m. sutartyse), 1986 m. Vieningame Europos Akte (VEA) (įsigaliojusiam 1987 m. liepos 1 d.), 1992 m. Maastrichto sutartyje (įsigaliojusioje 1993 m. lapkričio 1 d.), 1997 m. Amsterdamo sutartyje (įsigaliojusioje 1999 m. gegužės 1 d.), 2001 m. vasario 26 d. Nicos sutartyje (įsigaliojusioje 2003 m. vasario 1 d.). Minėtina ir 2003 m. balandžio 16 d. Atėnuose pasirašyta Čekijos, Estijos, Kipro, Latvijos, Lietuvos, Vengrijos, Maltos, Lenkijos, Slovėnijos ir Slovakijos stojimo į Europos Sąjungą sutartis, kuri įsigaliojo 2004 m. gegužės 1 d.

Maastrichto sutartyje ne tik buvo pakeistos trijų Europos Bendrijų sutarčių bendrosios nuostatos (pvz., O ir N straipsniai (pagal Nicos sutarties redakciją atitinkamai 49 ir 48 straipsniai) bei nuostatos dėl stojimo ir Sutarties pakeitimo, bet taip pat ja buvo įsteigta Europos Sąjunga, jungianti šias tris bendrijas su BUSP kaip tarpvyriausybės politikos išraiška bei BTVP (pagal Amsterdamo sutartį BTVP

modifikuotas į policijos ir teisinį bendradarbiavimą baudžiamosiose bylose (PTB)) kaip tam tikra bendradarbiavimo forma (ES sutarties 1 (buv. A) straipsnio 3 dalies pirmasis sakinys). *Europos Bendrijų pirminė teisė atsiranda steigiamųjų sutarčių tarp valstybių narių pagrindu, sudarytų remiantis tarptautine teise.* Taip pat svarbios yra ir Europos Bendrijų sutartys su trečiosiomis valstybėmis.

Europos Bendrijų institucijų teisė, kuriama remiantis steigiamosiomis sutartimis, yra suprantama kaip *antrinė Bendrijų teisė*. Kadangi Europos Bendrijų institucijų kompetencija priimti teisės aktus kyla iš steigimo sutarčių, t. y. pirminės teisės, tai šie teisės aktai vadinami antrine, arba išvestine, Europos Bendrijų teise. EB sutarties 249 straipsnyje antriniais teisės šaltiniais įvardyti reglamentai, direktyvos, sprendimai, rekomendacijos bei nuomonės. Antrinės teisės šaltiniams praktikoje priskiriamos ir Europos Bendrijų priimtose bendrosios programos, procedūrinės taisyklės bei statutai, kuriuos priima Europos Bendrijų institucijos savo veiklai reglamentuoti, taip pat tarp Europos Bendrijų institucijų sudaromi vidaus susitarimai. Deklaracijos irgi priskiriamos Europos Bendrijų antrinei teisei (tokia yra, pvz., Tarybos, Komisijos ir Europos Parlamento 1977 m. balandžio 5 d. Bendroji deklaracija dėl pagrindinių teisių), tačiau jų reguliavimo sfera paprastai peržengia institucijų tarpusavio santykių ribas. Antrinės teisės šaltiniams nepriskiriami veiksmai, kuriuos vykdo Europos Bendrijų institucijos ES operatyvioje srityse (BUSP ir PTB (buv. BTVP)).

PAREIGA PAGRĮSTI TEISĖS AKTĄ PAGAL EB SUTARTIES 253 STRAIPSNĮ

Visi Europos Bendrijų institucijų priimami teisės aktai turi būti pagrįsti pagal EB sutarties 253 straipsnį, t. y. būtina nurodyti jų priėmimo priežastis ir paminėti visus pasiūlymus bei nuomones, kurias reikėjo gauti iki teisės akto priėmimo. Šis teisės aktų pagrindimas reikalingas teikiant informaciją teisės aktų adresatams, taip pat ETT vykdomai teisėtumo kontrolei ir jo teikiams išaiškinimams bei teisės aktus priimančių institucijų savikontrolei.

Jeigu privalomojo pobūdžio teisės aktas nėra iki galo pagrįstas arba jo turinys neatitinka pareikštų rekomendacijų ir nuomonių, pagal EB sutarties 230 straipsnį jis gali būti pripažintas niekiniu dėl esminių šio teisės akto priėmimo procedūros reikalavimų pažeidimų.

ANTRINĖS TEISĖS AKTŲ RŪŠYS

Pagal EB sutarties 254 straipsnį adresuoti visoms valstybėms narėms reglamentai ir direktyvos, taip pat pagal EB sutarties 251 straipsnį priimti reglamentai, direktyvos ir sprendimai yra skelbiami Europos Sąjungos oficialaus biuletenio L dalyje. Direktyvos, adresuotos pavienėms valstybėms narėms, neprivalomos nuomonės ir rekomendacijos, konkrečiam atvejui skirti sprendimai oficialiame biuletenyje nėra skelbiami.

Europos Bendrijų antrinės teisės aktai paprastai įsigalioja dvidešimtąją dieną nuo jų paskelbimo Europos Sąjungos oficialiame biuletenyje, jeigu priimto teisės akto paskutiniame straipsnyje nėra nustatyta kita jo įsigaliojimo data.

Reglamentai. EAPB sutartyje reglamentais vadinami (bendrieji) sprendimai (EAPB sutarties 14 str. 2 d. ir 15 str. 1 d.). Pagal EB sutarties 249 straipsnio 2 dalį

reglamentai yra: bendrojo galiojimo, privalomi visos apimties ir tiesiogiai galiojantys kiekvienoje valstybėje narėje teisės aktai.

Visos valstybių narių institucijos yra įpareigosos laikytis reglamentų ir taikyti juos. Reglamentai taip pat gali tiesiogiai įpareigoti valstybių narių fizinius ir juridinius asmenis arba suteikti jiems tam tikras teises. Tiesioginis galiojimas pirmiausia reiškia, kad reglamentai galioja ne vien valstybių narių atžvilgiu (kaip, pvz., tarptautinės sutartys), bet ir valstybėse narėse esantiems asmenims.

Reglamento veikimas yra savaiminis, t. y. reglamentui įgyvendinti nereikia, kad valstybių narių parlamentai ar vyriausybės priimtų atskirą teisės aktą (pvz., reglamento įgyvendinimo įstatymą ar nutarimą dėl reglamento taikymo). Nebūtina ir net neleidžiama valstybėms narėms reglamentų nuostatas perkelti į nacionalinę teisę. Antai Italijos praktika pažodžiui atkartoti reglamentus nacionaliniuose įstatymuose buvo kategoriškai uždrausta ETT 1973 m. lapkričio 10 d. sprendimu 34/ 73 Variola byloje.

Direktivos. Pagal EAPB sutartį direktivos vadinamos rekomendacijomis (EAPB sutarties 14 str. 3 d. ir 15 str. 1 bei 2 d.). Pagal EB sutarties 249 straipsnį direktivose nustatyti tikslai yra privalomi kiekvienai valstybei narei, kuriai jie keliami. Tačiau valstybėms narėms paliekama galimybė „pasirinkti formą ir metodus šiems tikslams pasiekti“, tai reiškia, kad jų reikalas, kaip bus įvykdyta pareiga suderinti nacionalinius įstatymus su direktyvų nuostatomis.

Direktivos adresuojamos valstybėms narėms, t. y. jų aukščiausiosioms institucijoms - parlamentams ir vyriausybėms, o ne kitoms valstybės institucijoms, teismams ar piliečiams. Savo prigimtimi direktivos yra teisės harmonizavimo instrumentai. Jose Europos Bendrijos nustato tam tikrus tikslus ir leidžia valstybėms narėms pasirinkti priemones, kuriomis bus pasiekti šie tikslai. Taip yra suderinama teisė, bet kartu išsaugojamas nacionalinis suverenitetas ir atsižvelgiama į įvairius skirtumus tarp valstybių narių.

Vienas iš aktualiausių klausimų, susijusių su direktyvų įgyvendinimu, yra tiesioginis jų veikimas. Taigi buvo iškeltas klausimas, ar gali atskiri asmenys tiesiogiai remtis direktyva savo reikalavimams pagrįsti, jei joje formuluojamos šių asmenų teisės, o valstybė narė per nustatytą terminą nėra perkėlus atitinkamų direktivos nuostatų į nacionalinės teisės sistemą. Kadangi tokio tiesioginio direktivos veikimo EB sutarties 249 straipsnio 3 dalyje aiškiai nenumatyta, šią problemą sprendė ETT.

Apskritai direktivos yra adresuojamos valstybėms narėms, todėl ir jų tiesioginis veikimas (vok. *unmittelbare Wirkung*) įmanomas pirmiausia valstybių narių įstatymų leidybos valdžios atžvilgiu. Tuo tarpu teisės ir pareigos Europos Bendrijų valstybių narių piliečiams, nacionalinėms įstaigoms bei teismams yra sukuriamos tik direktivas įgyvendinančiuose nacionalinės teisės aktuose. Vis dėlto, kaip rodo ETT praktika, galimi išimtiniai atvejai, kai direktyvų nuostatos tiesiogiai veikia ir Europos Bendrijų valstybių narių piliečių, įstaigų bei teismų atžvilgiu.

Tiesioginis direktyvų veikimas valstybių narių įstaigų ir teismų atžvilgiu galimas esant šioms sąlygoms: 1) kai direktyva yra pakankamai aiški, apibrėžta ir besąlyginė; 2) kai valstybė narė laiku neįgyvendino ar nepakankamai įgyvendino direktivos nuostatas (ši sąlyga suformuluota pagal 1991 m. ETT sprendimą byloje C 87-89/90 *Verholen* ir pagal 1995 m. sprendimą byloje C-431/92 *Großkrotzenburg*).

Šis vadinamasis objektyvusis direktyvų veikimas nepriklauso nuo to, ar konkrečiu atveju asmuo turi teisę remtis direktivos nuostatomis.

Europos Bendrijų valstybių narių piliečiai gali tiesiogiai remtis atskiromis direktyvų nuostatomis santykiuose su valstybėmis narėmis (nepriklausomai nuo to, ar valstybė konkrečiu atveju yra viešosios ar privatinės teisės subjektas), jų įstaigomis ir teismais, jeigu: 1) direktyvos nuostata yra pakankamai aiški, t. y. joje nedviprasmiškai įtvirtinta valstybės narės pareiga; 2) direktyvos nuostata yra pakankamai apibrėžta; 3) direktyvos nuostata yra besąlyginė, t. y. jai įgyvendinti nekeliamą jokia specialią sąlyga ir nereikia Europos Bendrijų ar valstybių narių papildomų priemonių; 4) direktyvos nuostatomis siekiama suteikti teises atskiram asmeniui; 5) valstybė narė laiku neperkėlė direktyvos nuostatų į nacionalinę teisę ar nepakankamai ją įgyvendino (pagal 1982 m. ETT sprendimą byloje 8/81 *Becker* ir pagal 1984 m. sprendimą byloje 70/83 *Kloppenburger*).

Sprendimai. Pagal EB sutarties 249 straipsnio 4 dalį sprendimai yra teisės aktai, privalomi visos apimties tiems, kuriems jie yra taikomi. Skirtingai nuo reglamentų ir direktyvų, sprendimai nėra abstrakčios taisyklės, taikomos daugeliu atvejų. Tai - konkrečios nuostatos, skirtos atskiriems asmenims.

Jurisprudencija. Pagal EB sutarties 234 straipsnį ETT įgaliotas aiškinti Europos Bendrijų pirminę ir antrinę teisę, o šie aiškinimai yra pripažįstami kaip galutiniai ir privalomi.

ETT praktika būtina Europos Bendrijų teisės nuostatomis teisingai suvokti. Iš EB sutarties preambulės pirmojo sakinio ir ES sutarties 1 (buv. A) straipsnio 2 dalies nuostatų aišku, kad Europos Bendrijos yra labai dinamiškos. Atsižvelgdamas į tai, ETT jau seniai Europos Bendrijų teisę aiškina gana geranoriškai integracijos procesų atžvilgiu. Tiesa, kartais ETT yra kritikuojamas dėl tokio palankaus Europos integracijos procesui Bendrijų teisės aiškinimo, tačiau reikia neužmiršti, kad būtent ETT paspartino kai kuriuos svarbiausius Europos Bendrijų teisės raidos pokyčius.

2.5. PAGRINDINĖS TEISĖS

ES (Maastrichto) sutarties 6 straipsnio 2 dalyje įtvirtinta svarbi nuostata, kad „Sąjunga gerbia pagrindines teises, kurias garantuoja 1950 m. lapkričio 4 d. pasirašyta Romoje Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencija, ir teises, kylančias iš valstybių narių bendrų konstitucinių tradicijų, kaip bendrus Bendrijos teisės principus“.

Amsterdamo sutartyje buvo patikslintos ES sutarties 6 straipsnio nuostatos, t. y. įtvirtinti ES įsipareigojimai laikytis laisvės, demokratijos, pagarbos žmogaus teisėms ir pagrindinėms laisvėms bei teisinės valstybės principų. Be to, Amsterdamo sutarties Protokolo dėl subsidarumo ir proporcingumo principų taikymo nuostatos įpareigoja valstybes - ES nares visiškai užtikrinti *acquis communautaire* (ES teisynas). Amsterdamo sutartyje ES sutartis buvo papildyta 7 straipsniu, kuriame pateikta sankcijų valstybėms narėms už sunkius ir nuolatinius minėtų principų pažeidimus sistema ir jų taikymo mechanizmas. Konstatuoti pažeidimą, gavusi Europos Parlamento sutikimą, gali tik Taryba, į kurią šaukiami valstybių ar vyriausybių vadovai (toks sprendimas turi būti priimtas vienbalsiai). Nustačiusi tokį pažeidimą, Taryba pagal ES sutarties 7 straipsnio 3 dalį gali kvalifikuota balsų dauguma sustabdyti tam tikras valstybės narės, pažeidusios ES sutarties 6 straipsnyje įtvirtintus principus, sutartines (įtvirtintas ES sutartyje) teises, įskaitant ir balsavimo teisę Taryboje.

Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijoje, priimtoje Nicoje 2000 m. gruodžio 7 d., įtvirtintas platus teisių katalogas. Šiuo dokumentu buvo dar kartą patvirtintos teisės, kurios pirmiausia kyla iš konstitucinių tradicijų ir bendrų tarptautinių valstybių narių įsipareigojimų, Europos Sąjungos sutarties, Europos Bendrijos sutarčių, Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos, Bendrijos ir Europos Tarybos priimtų Socialinių chartijų ir Europos Bendrijų Teisingumo Teismo ir Europos žmogaus teisių teismo precedentų teisės. Nicos chartijoje įtvirtintos tokios teisės: teisė į gyvybę, teisė į laisvę ir saugumą, teisė į saviraiškos laisvę, akademinė laisvė, teisė į mokslą, teisė dirbti, naudotis steigimosi laisve ir teikti paslaugas, vaikų teisė į apsaugą ir globą, teisė į gynybą ir t.t. Šiuo metu Chartijos statusas nėra galutinai apibrėžtas, jos nuostatos nėra įtrauktos į ES sutartį ar Europos Bendrijų steigiamąsias sutartis. Tačiau ši Chartija įtraukta į Sutarties dėl Europos Konstitucijos projektą kaip sudėtinė Konstitucijos dalis.

2.6. BENDRIEJI EUROPOS BENDRIJŲ TEISĖS PRINCIPAI

EB sutarties 288 straipsnio 2 dalyje numatyta Europos Bendrijų pareiga nesutartinės atsakomybės atveju atlyginti žalą pagal bendruosius principus, būdingus valstybių narių teisei. Ši nuostata rodo, kad buvo atsakyta Europos Bendrijų teisės normomis detalai reglamentuoti steigiamosiomis sutartimis nereguliuotus Bendrijų atsakomybės klausimus ir nutarta pasikliauti bendraisiais valstybių narių nacionalinės teisės principais. Bendruosius Europos Bendrijų teisės principus kartais galima taikyti ir EB sutarties nuostatose aiškiai nenumatytais atvejais. Išryškėjus Europos Bendrijų teisės spragoms, ETT taiko principus, pagrįstus nacionalinės teisės sistemų lyginamąja analize. Tai daroma šiais atvejais: 1) ginant asmenų pagrindines teises ir laisves, kai jas pažeidžia Europos Bendrijų institucijos; 2) plėtojant Europos Bendrijų administracinės procedūros minimalų standartą. Toliau aptariami svarbiausi bendrieji Europos Bendrijų principai.

PROPORCINGUMO PRINCIPAS

Proporcingumo principas yra vienas iš Europos Bendrijų teisės bendrųjų principų, pagal kurį valstybių narių ir Europos Bendrijų teisės aktai, vykdomieji aktai bei teismų sprendimai turi atitikti siekiamus tikslus, be to, yra būtini šiems tikslams pasiekti. Kai galimos kelios tam pačiam tikslui pasiekti tinkamos priemonės, iš jų turi būti pasirenkamos pačios lengviausios. Be to, jeigu šios priemonės tam tikru būdu apriboja veiklą, apribojimai turi būti proporcingi siekiamiems tikslams. Taigi priemonės tam tikram tikslui pasiekti turi būti tinkamos, būtinos ir proporcingos. Visi šie kriterijai išaiškinti ETT praktikoje (pvz., bylos 265/87 *Schröder* sprendime). Jų neatitinkanti Europos Bendrijų ar valstybių narių veikla laikoma savavališka ir yra draudžiama.

TEISŲ LŪKESČIŲ PRINCIPAS

Teisų lūkesčių principas taip pat yra vienas iš Europos Bendrijų teisės bendrųjų principų. Pagal jį Europos Bendrijos ir jų institucijos negali pakeisti atskiro asmens

teisinės padėties, jei jo interesai turėjo ar galėjo būti ginami, t. y. asmeniui turi būti garantuojamas teisinis tikrumas. Taip šį principą ETT interpretavo 1973 m. bylos 1/73 *Westzucker* sprendime. Teisėtų lūkesčių gynimo apimtis visada nustatoma pagal aplinkybes, t. y. pagal įtvirtinančios gintiną asmens teisinę padėtį Europos Bendrijų ar nacionalinės teisės nuostatos prasmę ir tikslus.

ATGALINIO VEIKIMO DRAUDIMAS

Atgalinio veikimo draudimas - tai dar vienas bendrasis Europos Bendrijų teisės principas. Jį taip pat galima traktuoti kaip kitų Europos Bendrijų bendrųjų teisės principų (t. y. teisėtų lūkesčių ir teisinio tikrumo principų) elementą.

Vadovaudamiesi atgalinio veikimo draudimo principu, Europos Bendrijų valstybių narių piliečiai gali tikėtis, kad esamos jų teisinės padėties vėliau nepablogins Europos Bendrijų aktai ir priemonės.

Skiriamas tikrasis ir netikrasis atgalinis teisės akto veikimas. *Tikrasis* (retroaktyvus) *atgalinis veikimas* reiškia vėlesnį jau sureguliuotų klausimų teisinį reguliavimą. Pagal teisinio tikrumo principą Europos Bendrijų institucijos negali vėliau keisti jau sureguliuotų klausimų teisinio reguliavimo būklės, jeigu šis pakeitimas pablogintų jo adresatų teisinę padėtį. *Netikrasis* (retrospektyvus) *atgalinis veikimas* yra tada, kai Europos Bendrijų teisės aktas toliau plėtoja ankstesniais teisės aktais pradėtą ir nebaigtą tam tikrų klausimų teisinį reguliavimą. ETT jurisprudencija pripažįsta netikrąjį atgalinį teisės akto veikimą, jeigu jis nepažeidžia teisėtų lūkesčių principo pagrindinių elementų. Tačiau teisėtų lūkesčių principo neturėtų būti paisoma, jeigu to reikalauja Europos Bendrijų interesai.

Išimtis yra Europos žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos 7 straipsniu pagrįsta nuostata, pagal kurią baudžiamųjų normų atgalinis veikimas yra draudžiamas visada. Tai reiškia, kad nacionalinės įstaigos ir teismai, užsiimančys baudžiamuoju persekiojimu, negali grįžti savo sprendimų baudžiamųjų teisės normų atgaliniu veikimu.

2.7. STRUKTŪRINIAI EUROPOS BENDRIJŲ TEISĖS PRINCIPAI

Struktūriniai Europos Bendrijų teisės principai įtvirtina reikalavimus bendrai Europos Bendrijų ir valstybių narių veiklai, padėdami atskirti Bendrijų ir valstybių narių kompetenciją bei derinti jų veiksmus siekiant bendrą tikslą. Šie principai, kaip ir bendrieji Europos Bendrijų teisės principai, yra Bendrijų pirminės teisės dalis ir turi tokią pat teisinę galią, t. y. įpareigoja Europos Bendrijų ir valstybių narių institucijas. Tačiau skirtingai nuo bendrųjų principų, struktūriniai Europos Bendrijų teisės principai nėra išvesti iš valstybių narių teisinių sistemų, o suformuluoti *expressis verbis* Europos Bendrijų pirminės teisės šaltiniuose (pvz., subsidarumo principas įtvirtintas EB sutarties 5 straipsnio 2 dalyje) ar plėtojant ETT praktiką.

Toliau aptariami svarbiausi struktūriniai Europos Bendrijų principai.

SUBSIDIARUMO PRINCIPAS

Šis principas padeda atskirti Europos Bendrijų ir valstybių narių kompetenciją, atsakydamas į klausimą, ar tam tikrą tikslą Europos Bendrijos gali pasiekti geriau nei valstybės narės. Pavyzdžiui, siekiant sumažinti kenksmingų medžiagų patekimą į Reino upę dėl panaudoto pramoninio vandens ar oro užterštumą dėl pramoninių emisijų, kyla klausimas, kas - Europos Bendrijos ar valstybės narės pavieniui - šią problemą išspręstų efektyviau.

Asocijuotų Vidurio ir Rytų Europos valstybių pasirengimo integracijai į Europos Sąjungos vidaus rinką Baltojoje knygoje Komisija išreiškė nuomonę, kad Europos Bendrijos savo veikloje turi vadovautis subsidiarumo principu, t. y. priimti teisės aktus tik tada, jeigu nacionaliniu ar regioniniu (kelių valstybių narių) lygiu tam tikras klausimas negali būti išspręstas taip pat efektyviai ar dar efektyviau. Taigi pagal subsidiarumo principą tam tikras Europos Bendrijų išimtinėi kompetencijai nepriklausantis klausimas atiteks jų kompetencijai, jeigu bus išsiaiškinta, kad Bendrijų veikla, sprendžiant šį klausimą, būtų efektyvesnė nei valstybių narių. Europos Bendrijų kompetencija (t. y. didesnis jų veiklos efektyvumas) konstatuojama, jeigu: 1) pagal EB sutarties 5 straipsnio 2 dalį nustatoma, kad valstybių narių lygiu priimtos priemonės yra nepakankamos tam tikriems tikslams pasiekti. Kai sakoma „valstybių narių lygiu“, turimos omeny ne visos valstybės narės, o tik kelios ar ribotas jų skaičius; 2) nustatoma, kad Europos Bendrijos gali pasiekti tam tikrą tikslą geriau nei viena ar kelios valstybės narės. Tačiau tai nereiškia, kad būtinai visos valstybės narės turi pritarti tam tikriems Europos Bendrijų veiksams. Pagal EB sutarties 5 straipsnio 2 dalį pagrindinis kriterijus, pagal kurį sprendžiama, ar Europos Bendrijų veiksmai yra reikalingesni nei valstybių narių, yra šių veiksmų mastas ir poveikis.

Pagal subsidiarumo principą nustačius, kad Europos Bendrijos turi kompetenciją priimti teisės aktą, reikia išsiaiškinti, kokia forma ši kompetencija turi būti realizuojama, t. y. kokį teisės aktą Bendrijoms reikia priimti (reglamentą, direktyvą ar sprendimą) ir kiek šis aktas turi būti detalus. Atsižvelgdamos į EB sutarties 5 straipsnio 2 ir 3 dalyse įtvirtintus subsidiarumo bei proporcingumo principus, Europos Bendrijos turi pasirinkti tokias priemones savo kompetencijai įgyvendinti, kurios mažiausiai varžytų valstybių narių suverenitetą. Kaip laikomasi subsidiarumo principo, sprendžiant iš Amsterdamo tarpvyriausybėje konferencijoje priimto Protokolo dėl subsidiarumo ir proporcingumo principų taikymo 13 punkto, kontroliuojama remiantis EB sutarties nuostatomis (vadinasi, ir ETT kompetencijos nuostatomis).

Amsterdamo tarpvyriausybė konferencija patikslino subsidiarumo principo turinį, priėmusi Amsterdamo sutarties Protokolą dėl subsidiarumo ir proporcingumo principų taikymo. Protokolo 5 punkte aiškinama, kad pagal subsidiarumo principą Europos Bendrijų veiksmai pateisinami tik tuo atveju, jeigu: 1) valstybių narių veiksmai, kurių gali būti imamasi pagal jų konstitucines normas, nebūtų pakankami norimam tikslui pasiekti ar 2) šis tikslas gali būti geriau pasiektas Bendrijų veiksmais. Šios EB sutarties 5 straipsnio 2 dalyje pagrįstos sąlygos būtų patenkinamos, jei, pavyzdžiui, veikla atskirose valstybėse narėse pažeistų EB sutarties nuostatas arba kenktų valstybių narių interesams, o veikla, kurios imtųsi Europos Bendrijos turėtų aiškius pranašumus.

Subsidiarumo principas įvairiose valstybėse narėse gali būti traktuojamas nevienodai. Pavyzdžiui, atsižvelgdamos į savo specifiką, Vokietija, Austrija ir Belgija per Amsterdamo tarpvyriausybinių konferencijų padarė Bendrą pareiškimą, kuriame pateikė subsidiarumo principo interpretaciją: anot jų, šis principas yra susijęs ne tik su valstybėmis narėmis, bet ir su jų regionais, nes pagal nacionalinę konstitucinę teisę regionų valdžios institucijos taip pat yra kompetentingos priimti teisės aktus.

SUDERINAMUMO PRINCIPAS

Šis principas atspindi ES sutarties 1 straipsnio 3 dalies antrojo sakinio ir 3 straipsnio 1 dalies nuostatose, kuriose įtvirtinta ES užduotis organizuoti darną ir solidarumą pagrįstus valstybių narių ir jų tautų santykius, taip pat akcentuojama (Europos Bendrijų) institucijų veiklos, kuria siekiama ES tikslų, darnos būtinybė. Be to, atskiri suderinamumo principo aspektai atsiskleidžia EB sutarties 10 straipsnyje, EAEB sutarties 192 straipsnyje ir EAPB sutarties (šiuo metu negalioja) 86 straipsnyje įtvirtintuose valstybių narių ištikimybės Europos Bendrijoms bei lojalaus bendradarbiavimo principuose. Valstybės narės pirmiausia yra įpareigosios darniai veikti įvairiose Europos Bendrijų politikos ir tarpusavio bendradarbiavimo srityse bei nesiimti jokių priemonių, kurios trukdytų siekti Europos Bendrijų tikslų (EB sutarties 10 str. 2 d.).

Suderinamumo principas gali būti suvokiamas kaip vidinis ir kaip išorinis suderinamumas. *Vidinio* suderinamumo principas reiškia suderinamumą Europos Bendrijų vidaus santykiuose, t. y. atspindi Bendrijų institucijų veiklos darną. Šis principas ypač akcentuojamas EB sutarties 158 straipsnyje „Bendrijos pareiga stiprinti ekonominę ir socialinę sanglaudą“ ir EB sutarties 161 straipsnio 2 dalyje, pagal kurios nuostatas įsteigtas Sanglaudos fondas aplinkos apsaugos bei transeuropiniams transporto infrastruktūros projektams finansuoti, šitaip skatinant darnią Bendrijos plėtrą ekonomikos ir socialinėje srityse.

Išorinio suderinamumo principas reiškia suderinamumą Europos Bendrijų išoriniuose santykiuose, t. y. atspindi darnų Bendrijų ir valstybių narių bendradarbiavimą. Šis principas akcentuojamas ES sutarties 3 straipsnio 2 dalyje ir 11 straipsnio 2 dalyje, kuriose įtvirtinta visos ES išorinės veiklos darnos būtinybė bei valstybių narių pareiga aktyviai ir besąlygiškai remti ES užsienio ir saugumo politiką, išlaikant lojalumo bei savitarpio solidarumo dvasią.

SOLIDARUMO PRINCIPAS

Solidarumo principas pirmą kartą buvo išaiškintas 1973 m. ETT bylos 39/72 *Schlacht-und Nichtvermarktungsprämien* sprendime. Pagal šį principą valstybės narės įpareigosios veikti solidariai Europos Bendrijų ir kitų valstybių narių atžvilgiu. Solidarumo principas yra panašus į tarptautinės teisės normų įtvirtintą abipusiškumo principą - abu principai yra pažeidžiami, jeigu valstybės narės nesilaiko savo įsipareigojimų viena kitos atžvilgiu. Po Maastrichto sutarties solidarumo principas adresuojamas ne tik valstybėms narėms (pvz., pagal EB sutarties 2 straipsnį vienas iš Bendrijos uždavinių yra padėti siekti valstybių narių solidarumo), bet ir valstybių narių tautoms (pagal ES sutarties 1 straipsnio 3 dalies antrąjį sakinį ES užduotis

yra organizuoti darna ir solidarumu pagrįstus santykius tarp valstybių narių ir tarp jų tautų).

Amsterdamo sutartis papildė ES sutartį naujomis solidarumo principą įtvirtinančiomis nuostatomis. Naujos redakcijos ES sutarties 23 straipsnio 1 dalyje nustatyta konstruktyvaus nebalsavimo procedūra. Joje sušvelnintas reikalavimas Tarybai priimti sprendimus Bendrosios užsienio ir saugumo politikos srityje vienbalsiai. Iki tol sprendimui priimti reikėjo, kad visų valstybių narių atstovai būtinai už jį balsuotų, o dabar Taryba gali priimti privalomą sprendimą ir tuo atveju, jeigu viena ar kelios valstybės narės susilaiko. Susilaikiusių valstybių šis sprendimas neįpareigoja, jeigu jos yra padariusios atitinkamą pareiškimą, tačiau solidarumo labui šios valstybės taip pat privalo nesiimti tokių veiksmų, kurie trukdytų ar kenktų ES veiklai.

PAGRINDINĖS SĄVOKOS

Tarptautinė teisė - tai ypatinga teisės normų, kurios reguliuoja valstybių ir kitų jos subjektų tarptautinius santykius, atsirandančius jiems įgyvendinant ir derinant politinius interesus bei atliekant su tuo susijusias viešojo pobūdžio funkcijas.

Tarptautinė privatinė teisė - vidaus (privatinės) teisės dalis, kurios normos reguliuoja civilinius, šeimos, darbo ir kitus santykius, turinčius tarptautinį (užsienio) elementą.

Atsakomosios priemonės - tai valstybių savipagalbos priemonės, kuriomis nesilaikoma tarptautinių įsipareigojimų atsakant į kitos valstybės padarytą tarptautinės teisės pažeidimą. Jos gali būti taikomos tol, kol nenutraukiamas jų taikymą lėmęs tarptautinės teisės pažeidimas, ir turi būti proporcingos pažeidimui.

Represalijos - atsakomosios priemonės, kurių valstybė imasi individualiai.

Tarptautinės sankcijos - atsakomosios priemonės, kurių valstybės imasi kolektyviai (jas paprastai nustato tarptautinių organizacijų rezoliucijos).

Tarptautinės sutartys - tarptautiniai susitarimai, sudaryti raštu tarp tarptautinės teisės subjektų ir reguliuojami tarptautinės teisės, nesvarbu, kiek dokumentų sudaro tokį susitarimą ir koks yra jo pavadinimas.

Tarptautinis paprotys - bendra tarptautinės teisės subjektų elgesio praktika, pripažinta kaip teisės norma.

Bendrieji teisės principai - tai bendri tarptautinės ir nacionalinės teisės (visų teisinių sistemų) principai, išreiškiantys pagrindines teisės idėjas.

Jurisprudencija - tai pagalbinis tarptautinės teisės šaltinis, formaliai neturintis precedento galios, bet labai reikšmingas aiškinant galiojančią tarptautinę teisę, t. y. nustatant, ar egzistuoja konkreti tarptautinės teisės norma, taip pat aiškinantis konkrečios paprotinės ar sutartinės normos turinį.

Doktrina - pagalbinė priemonė tarptautinės teisės normoms ir jų turiniui nustatyti. Autoritetingiausias tarptautinės teisės doktrininis šaltinis yra JT Tarptautinės teisės komisijos (Generalinės Asamblėjos pagalbinės institucijos tarptautinės teisės kodifikacijai ir pažangiai plėtrai) darbai.

Vienašaliai aktai - tai tarptautinės teisės subjektų individualios valios aktai (pareiškimai, protestai, notos ir kt.), kuriais priimami tarptautiniai įsipareigojimai arba išreiškiama nuomonė dėl aktualių tarptautinės teisės klausimų.

Rezoliucijos - tarptautinių organizacijų priimami sprendimai, kurie dažniausiai yra rekomendacinio pobūdžio.

Suverenitetas tradiciškai suprantamas kaip valstybės valdžios viršenybė jos viduje bei nepriklausomumas nustatant išorinius santykius.

Nuoroda - toks tarptautinės teisės normų įgyvendinimo nacionalinėje teisėje būdas, kai blanketinėje nacionalinės teisės normoje nurodoma taikyti tarptautinės teisės normas.

Inkorporacija - toks tarptautinės teisės įgyvendinimo būdas, kai tarptautinės teisės normos perkeliamos į nacionalinės teisės aktą jas konkretizuojant ir adaptuojant pagal valstybės teisinės sistemos ypatumus.

Jus cogens - bendrosios tarptautinės teisės imperatyvioji norma, kurią visa tarptautinė valstybių bendrija pripažįsta kaip normą, nuo kurios neleidžiama nukrypti ir kuri gali būti pakeista tik paskesne tokio pat pobūdžio norma.

Pagrindiniai tarptautinės teisės principai - specifinės pamatinės tarptautinės teisės normos, išreiškiančios svarbiausias tarptautinės teisės idėjas.

Europos Bendrijos teisės viršenybė - tai principas, reiškiantis, kad nacionalinės teisės normos, prieštaraujančios Europos Bendrijos teisei, netaikomos.

Europos Bendrijos teisės tiesioginis galiojimas - tai principas, reiškiantis, kad Europos Bendrijos teisės nuostatos veikia vieningai visose valstybėse narėse ir jos gali būti ne tik Bendrijos steigiamųjų sutarčių šalių - valstybių narių, bet taip pat valstybėse narėse esančių fizinių ir juridinių asmenų teisų ir pareigų šaltinis.

Europos Bendrijos teisės tiesioginis taikymas (veikimas) - tai principas, reiškiantis, kad valstybėse narėse esančių fizinių ir juridinių asmenų teisės ir pareigos gali būti grindžiamos Europos Bendrijos teisės normomis, jų neperkėlus į nacionalinę teisę.

Reglamentas - ES institucijų priimtas bendrojo galiojimo, privalomas visa apimtimi ir tiesiogiai veikiantis visose ES valstybėse narėse teisės aktas.

Direktyva - ES institucijų priimtas teisės aktas, kuriame nustatyti tikslai yra privalomi ES valstybei narei, kuriai jie keliami. Tačiau valstybėms narėms paliekama galimybė pasirinkti formą ir metodus šiems tikslams pasiekti, t. y. jos sprendžia, kaip įvykdyti pareigą suderinti nacionalinius įstatymus su direktyvų nuostatomis.

Sprendimas - ES institucijų priimtas teisės aktas, privalomas visa apimtimi tiems, kuriems jis yra taikomas. Skirtingai nuo reglamentų ir direktyvų, sprendimai nėra abstrakčios taisyklės, taikomos daugeliu atvejų. Tai - konkrečios nuostatos, skirtos atskiriems asmenims.

Proporcingumo principas - tai vienas iš Europos Bendrijų teisės bendrųjų principų, pagal kurį valstybių narių ir Europos Bendrijų teisės aktai, vykdomieji aktai bei teismų sprendimai turi atitikti siekiamus tikslus, be to, yra būtini šiems tikslams pasiekti.

Teisėtų lūkesčių principas - tai vienas iš Europos Bendrijų teisės bendrųjų principų, pagal kurį Europos Bendrijos ir jų institucijos negali pakeisti atskiro asmens teisinės padėties, jei jo interesai turėjo ar galėjo būti ginami, t. y. asmeniui turi būti garantuojamas teisinis tikrumas.

Subsidiarumo principas - tai principas, kuris padeda atskirti Europos Bendrijų ir valstybių narių kompetenciją, atsakydamas į klausimą, ar tam tikrą tikslą Europos Bendrijos gali pasiekti geriau nei valstybės narės.

KLAUSIMAI

1. Kaip atsirado terminas „tarptautinė teisė“?
2. Kuo skiriasi klasikinė ir šiuolaikinė tarptautinė teisė?
3. Kuo skiriasi tarptautinė viešoji ir tarptautinė privatinė teisė?
4. Kas yra kolizinės normos?
5. Kas yra *opinio juris*?
6. Kuo JT Saugumo Tarybos funkcijos pasaulyje panašios į nacionalinių valstybių vyriausybių funkcijas?
7. JT Tarptautinio Teisingumo Teismo jurisdikcija yra fakultatyvinė. Paaiškinkite, ką tai reiškia.
8. Kokie tarptautinės teisės šaltiniai yra pagrindiniai?
9. Kokie yra svarbiausi tarptautinės teisės skirtumai nuo nacionalinės teisės?
10. Kaip tarptautinės teisės šaltinių požiūriu vertintinas Lietuvos Respublikos Aukščiausiosios Tarybos - Atkuriamojo Seimo - priimtas Kovo 11-osios Aktas dėl nepriklausomos Lietuvos valstybės atstatymo?
11. Kokiais atvejais fizinis asmuo gali būti pripažintas tarptautinės teisės subjektu?
12. Kokios yra tarptautinių organizacijų rūšys?
13. Kuo skiriasi dualistinė ir monistinė teorijos apie tarptautinės ir nacionalinės teisės santykį?
14. Kas sudaro tarptautinės teisės sistemos bendrąją ir specialiąją dalį?
15. Kas nustato, ar buvo pažeista *jus cogens* norma?
16. Kaip tarptautinės teisės požiūriu įvertintumėte 1939 m. Lietuvos ir Vokietijos sutartį dėl Klaipėdos krašto perleidimo bei vadinamąjį Molotovo-Ribentropo paktą?
17. Kur yra įtvirtinti pagrindiniai tarptautinės teisės principai?
18. Kokios bendrijos sudaro Europos Sąjungą?
19. Kuo skiriasi sąvokos „Europos Sąjungos teisė“ ir „Europos Bendrijų teisė“?
20. Kuo reikšminga *Costa v. ENEL* byla?
21. Kuo skiriasi EB teisės tiesioginis taikymas nuo tiesioginio veikimo?
22. Kas gresia ES valstybei narei, kuri laiku neįgyvendina direktyvoje numatytų tikslų?
23. Ką reiškia Europos Bendrijos pirminė ir antrinė teisė?
24. Koks yra reglamentų poveikis nacionalinei teisei?
25. Kada pasireiškia direktyvų tiesioginis poveikis?

26. Kokie yra Europos Bendrijos teisės bendrieji principai?
27. Kokie yra struktūriniai Europos Bendrijos teisės principai?
28. Kuo pasireiškia pareiga pagrįsti teisės aktą?
29. Kokia steigiamoji sutartis šiuo metu negalioja?
30. Kokia yra Europos Sąjungos pagrindinių teisių chartijos teisinė galia?

UŽDUOTYS

1. Lentelėje palyginkite Jungtinių Tautų Generalinės Asamblėjos vaidmenį pasaulyje ir Lietuvos Respublikos Seimo vaidmenį Lietuvoje.
2. Padiskutuokite, ar Tibetas ir Ičkerijos Čėčėnų Respublika yra tarptautinės teisės subjektas.
3. Padiskutuokite, ar Lietuvos Respublikos teisinės sistemos ir tarptautinės teisės santykis yra nustatytas pagal dualistinę ar pagal monistinę teoriją.
4. Schemoje pavaizduokite dabartinės Europos Sąjungos struktūrą.
5. Schemoje pavaizduokite EB pirminės ir antrinės teisės šaltinius.